अथ सटीकं बृहदारण्यभाष्यं प्रारभ्यते॥

2

वेदत्रयी संदुह्यतेऽर्थमिति संदोहः

श्रीगणेशायनमः॥ॐनमोभगवतेविस्वेनमः॥यदविद्यावशाद्विश्वंदृश्यतेरशनाहिवत्॥यद्विद्ययाचतद्धानिस्तंवंदेपुरुषोत्तमं॥नमस्त्रय्यंतसंदोहसरसीरुहभानवे॥गुरवेपरपक्षौघध्वांतध्वंसपटीयसे॥भगवत्पादपादाब्जद्वंद्वद्वंद्वनिबर्हणं॥सुरेश्वरादिसद्भृंगैरवलंबितमाभजे॥३॥बृहदारण्यकेभाष्येशिष्योपकृतिसिद्धये॥सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्यक्रियतेन्यायनिर्णयः॥४॥काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषाणामेवोपनिषदांशोधयितुकामोभगवान्भाष्यकारोविघ्नोपशमादिसमर्थंशिष्टाचारप्रमाणकंपरापरगुरुनमस्काररूपंमंगलमाचरति॥नमोब्रह्मादिभ्यइति॥वेदोहिरण्यगर्भोवाब्रह्मतन्नमस्कारेणसर्वदेवतानमस्कृताभवंतितदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च॥एषउह्येवसर्वेदेवाइतिश्रुतेः॥आदिपदेनपरमेष्ठिप्रभृतयोगृह्यंते॥यद्यपितेषामुक्तोब्रह्मांतर्भावस्तथापि

श्रीगणेशायनमः॥ॐनमःपुरुषोत्तमाय॥ओंनमोब्रह्मादिभ्योब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्योवंशऋषिभ्योनमोगुरुभ्यः॥उषावाअश्वस्येत्येवमाद्यावाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत्तस्याइयमल्पग्रंथावृत्तिरारभ्यतेसंसारव्याविवृत्सुभ्यःसंसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये॥

तेषनादरनिरासार्थंपृथग्ग्रहणं॥चतुर्थीनमोयोगेनमःशब्दस्त्रिविधप्रह्वीभावविषयः॥ननुब्रह्मविद्यांवक्तुकामेनकिमित्येतेनमस्क्रियंतेसैवहिवक्तव्येत्यतआह॥ब्रह्मविद्येति॥एतेषांतत्संप्रदायकर्तृत्वेवंशब्राह्मणंप्रमाणयति॥वंशऋषिभ्यइति॥यद्यपितत्रपौतिमाष्यादयोब्रह्मांताःसंप्रदायकर्तारःश्रूयंतेतथापिगुरुशिष्यक्रमेणब्रह्मणःप्राथम्यमितितदादित्वमितिभावः॥संप्रत्यपरगुरूनमस्करोति॥नमोगुरुभ्यइति॥यद्यपिब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृष्वंतर्भावादेतेप्रागेवनमस्कृतास्तथापिशिष्याणांगुरुविषयादरातिरेकार्थंपृथग्गुरुनमस्करणंयस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिश्रुतेर्वेति॥यदुद्दिश्यमंगलमाचरितंतत्प्रतिज्ञातुंप्रतीकमादत्ते॥उषावाइति॥एतेनचिकीर्षितायावृत्तेर्भर्तृप्रपंचभाष्येणागतार्थत्वमुक्तं॥तद्धिहयाहेत्यादिमाध्यंदिनश्रुतिमधिकृत्यप्रवृत्तं॥इयंपुनरुषावाअश्वस्येत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति॥अथोद्देश्यंनिर्दिशति॥तस्याइति॥भर्तृप्रपंचभाष्याद्विशेषांतरमाह॥

3

अल्पग्रंथेति॥अस्याः ग्रंथतोल्पत्वेपिनार्थतस्तथात्वमितिग्रंथग्रहणं॥वृत्तिशब्दोभाष्यविषयः सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्यस्वपदानांचोपवर्णनस्य
भाष्यलक्षणस्यात्रभावादिति॥ननुकर्मकांडाधिकारिणोविलक्षणोधिकारीनज्ञानकांडेसंभवत्यर्थित्वादेः साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्चदुर्वचनत्वात्। नचनिरधि
कारंशास्त्रमारंभमर्हतीत्यतआह॥संसारेति॥कर्मकांडेहिस्वर्गादिकामः संसारपरवशोनरपशुरधिकारी॥इहतुसंसाराद्व्यावृत्तिमिच्छुर्वोविरक्ताः नचवैराग्यं
दुर्वचंशुद्धबुद्धेर्विवेकिनोब्रह्मलोकांतेसंसारेतत्संभवात्॥उक्तंहि॥शोध्यमानंतुतच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः॥वैराग्यंब्रह्मलोकादौव्यनक्त्याशुसुनिर्मलमिति॥
अतोयथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्योवृत्तेरारंभः संभवतीत्यर्थः॥तथापिविषयप्रयोजनसंबंधानामभावेकथंवृत्तिरारभ्यतेतत्राह॥संसारहेत्विति॥प्रमातृताप्रमुखः
कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्यहेतुरात्माविद्यातन्निवृत्तेः साधनंब्रह्मात्मैकत्वविद्यातस्याःप्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाप्राप्तिस्तदर्थंवृत्तिरारभ्यतइतियोजना॥एतदु

सेयंब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्यातत्पराणांसहेतोः संसारस्यात्यंतावसादनादुपनिपूर्वस्यसदेस्तदर्थत्वात्तादर्थ्याद्ग्रंथोप्युपनिषदुच्यते ॥

क्तंभवति सनिदानानर्थनिवृत्तिःशास्त्रस्यप्रयोजनं॥ब्रह्मात्मैक्यविद्यातदुपायस्तदैक्यंविषयः संबंधोज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वंशास्त्रतद्विषययोर्विषय
विषयित्वंतदारभ्यंशास्त्रमितिप्रयोजनादिषुप्रवृत्त्यंगतयोक्तेष्वपिसर्वेषांपारार्थ्यात्प्रयोजनार्थत्वात्तस्यप्राधान्यं॥उक्तंहि॥सर्वस्यैवहिशास्त्रस्यकर्म
णोवापिकस्यचित्॥यावत्प्रयोजनंनोक्तंतावत्तत्केनगृह्यतइति॥तथाचशास्त्रारंभोपयिकंप्रयोजनमेवनामव्युत्पादनद्वाराव्युत्पादयति॥सेयमिति॥
अध्यात्मशास्त्रेषुप्रसिद्धासंनिहिताचात्रब्रह्मात्मैक्यविद्यातन्निष्ठानांसर्वकर्मसंन्यासिनांसनिदानस्यसंसारस्यात्यंतनाशकत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या
उपनिषदंभोब्रूहीत्याद्याचश्रुतिस्तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततोयथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः॥कथंतस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेप्येतावानर्थ
उपलभ्यतेतत्राह॥उपनिपूर्वस्येति॥अस्यार्थः॥षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वितिस्मर्यतेसदेर्धातोरुपनिपूर्वस्यक्विबंतस्यसहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्म

विद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्यासाभवत्युक्तफलवती॥उपशब्दोहिसामीप्यमाहतच्चासतिसंकोचकेप्रतीचिपर्यवस्यतिनिशब्दश्चनिश्चयार्थस्तस्मादैका
त्म्यंनिश्चितं॥तद्विद्यासहेतुंसंसारंसादयतीत्युपनिषदुच्यते॥उक्तंहि॥अवसादनार्थस्यचावसादादितिब्रह्मविद्यैवचेदुपनिषदिष्यतेकथंतर्हिग्रंथेवृद्धा
स्तच्छब्दंप्रयुंजते॥नखल्वेकस्यशब्दस्यानेकार्थत्वंन्याय्यमित्याशंक्याह॥तादर्थ्यादिति॥ग्रंथस्यब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः॥
यथोक्तविद्याजनकत्वेग्रंथस्यकिमितितदध्येतॄणांसर्वेषांविद्यानभवतीत्याशंक्यश्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीतात्सरेभ्यस्तज्जन्मे
तिबृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह॥सेयमिति॥बृहदारण्यानुवचनादिनियमाधीतवेदांतानामपिकेषांचिद्विद्यानुपलंभात्कुतोयथोक्ताक्षरेभ्यस्त
दुत्पत्तिरित्यतआह॥बृहत्वादिति॥उपनिषदंतरेभ्योग्रंथपरिमाणातिरेकादस्यबृहत्त्वंप्रसिद्धं॥अर्थतोपितस्यतदस्तिब्रह्मणोखंडैकरसस्यात्रप्रतिपाद्यत्वा

सेयंषडध्याय्यरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकंबृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकंतस्यास्यकर्मकांडेनसंबंधोभिधीयते॥सर्वोप्ययंवेदः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः॥

तज्ज्ञानहेतूनांचांतरंगबहिरंगाणांभूयसामिहप्रतिपादनात्ततोबृह
त्वादारण्यकत्वाच्चबृहदारण्यकं॥नचैतदशुद्धबुद्धेरधीतमपिविद्यामादधाति॥कषायैःकर्मभिःपक्वेततोज्ञानमितिस्मृतेरित्यर्थः॥ज्ञानकांडस्यविशि
ष्टाधिकार्यादिविशिष्टस्यापिकर्मकांडेननियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलभ्यःसंबंधोवक्तव्यःसचपरीक्षकविप्रतिपत्तेरशक्योविशेषतोज्ञातुमित्याशंक्या
हतस्येति॥प्रतिज्ञातंसंबंधंप्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानांवेदांतानांसंबंधाभिधानावसराभावात्तत्प्रामाण्यंप्रतिपाद्यपश्चात्तेषांकर्मकांडेनसंबंधवि
शेषवचनमुचितमितिमत्वानस्तत्प्रामाण्यंसाधयति॥सर्वोपीति॥प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थं॥समोर्थोध्ययनविध्युपात्तः
सर्वोपिकांडद्वयात्मकोवेदोमानांतरानधिगतंयदिष्टोपायादितत्ज्ञानपरस्तथाचाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यंप्रामाण्यंकांडयोरिति॥अथवावेदनंवेदोन

भवः सचशब्देतरमानायोग्योरूपादिहीनत्वादेतदप्रमेयमितिहिश्रुतिः सचेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैवतत्तदात्मनावस्थानात्तत्त्वत्यत्वाभवदि
त्यादिश्रुतेः सचप्रकाशनः सर्वप्रकाशकत्वात्तमेवभांतमनुभातिसर्वमितिश्रुतेः सचपरोऽविद्यातत्कार्यातीतत्वाद्विरजः परआकाशादित्यादिश्रुतेरेवंरूपे
वेदः वेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेवसर्वोपिकार्यकारणात्मकप्रपंचः आत्मैवेदंसर्वमितिश्रुतेः तथाचयथोक्तंवस्तुस्वरूपंप्रकाशयंतोवेदांताविधिवा
क्यवत्प्रमाणमिति॥ अथवाप्रत्यक्षादिमानानवगतोयोसाविष्टप्राप्त्याद्युपायोब्रह्मात्मातस्यप्रकाशनपरः सर्वोप्ययंवेदस्तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्रकर्मकांडकर्मानु
ष्ठानप्रयुक्तबुद्धिद्वाराब्रह्माधिगतावाराडुपकारकंविविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुतेर्ज्ञानकांडंतुसाक्षादेवतन्नोपयुक्तं॥ परस्यपुरुषस्योपनिषदत्वश्रवणात्सर्वेवे
दायत्पदमामनंतीतिश्रुतेस्तद्युक्तंकर्मकांडवत्ज्ञानकांडस्यापिप्रामाण्यमिति॥ अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वाराज्ञानकांडप्रामाण्यमेवस्फुटयति॥ सर्वपु

सर्वपुरुषाणांनिसर्गतएवतत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात्॥ दृष्टविषयेचेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्यप्रत्यक्षानुमानाभ्यामेवसि
द्धत्वान्नागमान्वेषणा॥ रुषाणामिति॥ अयमर्थः॥ सुखंमेस्यात्दुःखंमाभूदितिस्वभावतः शास्त्रंविनासर्वेषांपुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमात्रे
भिलाषोपलंभात्तन्मात्रस्यचमोक्षत्वात्तत्कामिनोज्ञानकांडाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्प्रमांस्वार्थविषयामादधत्कथंतदप्रामाण्यमिति॥ ननुवेदस्यकार्य
परतयाप्रामाण्यात्कर्मकांडवत्कांडांतरस्यापिकार्यपरतयाप्रामाण्यमेष्टव्यमितिनेत्याह॥ दृष्टविषयेति॥ क्रियाकारकफलेतिकर्तव्यतानामन्यतमस्मिन्कार्ये
समीहितप्राप्त्याद्युपायभूतेव्युत्पत्तिकालेप्रत्यक्षादिसिद्धेतथाविधकार्यधियोऽन्यथालब्धत्वात्तत्रनागमोनुसंधेयः॥ नहिलोकवेदयोस्तद्भिद्यते॥ अलौकिकेत
स्मिन्व्युत्पत्तिप्रसंगात् नचाव्युत्पन्नानिपदानिबोधकानि॥ अतिप्रसंगात्॥ नचब्रह्मण्यपितुल्याव्युत्पत्त्यनुपपत्तिस्तस्मिन्ब्रह्मत्वेनात्मत्वेनचप्रसि
द्धेस्तत्तत्सामान्योपाधौविज्ञानादिपदानांव्युत्पत्तेः सुकरत्वात्तानिचालौकिकमखंडंप्रत्यग्ब्रह्मनिर्लुठितसामान्यविशेषंलक्षणयाबोधयंति॥ तस्मा

दृष्टेचवेदप्रमाणकंनकार्यमितिभावः॥किंच॥तिष्ठतुवेदांतप्रामाण्यंकर्मकांडेपिव्यतिरिक्तात्मास्तित्वादौसिद्धेर्थेप्रामाण्यमावश्यकंतदभावेतत्प्रामाण्या
योगात्॥नहिभविष्यद्देहसंबंध्यात्मसद्भावानधिगमेपारलौकिकप्रवृत्तिविस्रंभस्तस्मात्कर्मकांडप्रामाण्यमिच्छतासिद्धेर्थेभविष्यद्देहसंबंधिन्यात्मनिस्व
र्गादौचतत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्येवेदप्रामाण्यानियमाद्वेदांतानामपिस्वार्थेमानत्वंसिध्यतीत्याह॥नचेति॥ननुदेहांतरसंबंध्यात्मज्ञानंविनापिविधिव
शाददृष्टार्थक्रियासुप्रवृत्तिःस्यादितिनेत्याह॥स्वभावेति॥यद्यात्मादेहांतरसंबंधीशास्त्रान्मानांतराच्चनप्रमितस्तदाभोक्तुरनवगमान्नप्रेक्षापूर्वकारीयागा
द्यनुतिष्ठेत्॥लोकायतस्यव्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानतोजन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिहानौकृष्यादिकक्रियासुप्रवृत्तेर्दर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानंविनासांपरा

नचासतिजन्मांतरसंबंध्यात्मास्तित्वविज्ञानेजन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छास्यात्॥स्वभाववादिदर्शनात्॥आजन्मांतरसंबंध्या
त्मास्तित्वेजन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषेचशास्त्रंप्रवर्तते॥येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीतिचैकइत्यु
पक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्यइत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्॥यथाचमरणंप्राप्येत्युपक्रम्ययोनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः॥स्थाणु
मन्येनुसंयंतियथाकर्मयथाश्रुतमितिच॥

यिकेप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ननुविधयःसाधनविशेषंबोधयंतोनातिरिक्तात्मास्तित्वादौमानंवाक्यभेदप्र
संगादित्यतआह॥नस्यादिति॥अतिरिक्तात्मधियंविनापारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्याकर्मकांडप्रामाण्यायोगादितियावत्॥विधीनांश्रुत्यर्थाभ्यामुभयपा
र्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥नकेवलंविधिभिरेवार्थाद्दाक्षिप्तमतिरिक्तात्मास्तित्वं॥किंतुश्रुत्यापिस्वमुखेनोक्तमित्याह॥येयमिति॥निर्णयदर्शनाद्व्यति
रिक्तात्मास्तित्वमितिसंबंधः तत्रैवप्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारांतरेदर्शयति॥यथेति॥पूर्ववदेवसंबंधद्योतनार्थश्चकारः उपक्रमोपसंहारैक
रूप्यात्कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वेतात्पर्यमुक्त्वाबृहदारण्यकवाक्यस्यापितत्रतात्पर्यमाह॥स्वयमिति॥नहिप्रसिद्धजडत्वस्यदेहादेःस्वयंज्योति

ष्टुमितिज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमस्तद्विषयोदेहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोतितंप्रेतंविद्याकर्मणीपूर्वोपार्जितेफलदानायानुगच्छतःसचगत्वाज्ञानकर्मा
नुगुणंफलमनुभवतीतिशारीरकब्राह्मणगतोपसंहारोपिजन्मांतरसंबंधविषयोनचात्रैवभस्मीभवतोदेहादेर्जन्मांतरसंबंधोयुक्तस्तेनात्मादेहादिव्यति
रिक्तोजन्मांतरसंबंधीसिद्धोब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः॥अजातशत्रुब्राह्मणेऽप्येवंज्ञापयिष्यामीत्युपक्रमोव्यतिरिक्तात्मास्तित्वविषयोनहिप्रत्यक्षेदेहादौ
जिज्ञासास्ति॥तत्रैवोपसंहारेयएषविज्ञानमयःपुरुषइतिविज्ञानमयविशेषणादतिरिक्ताऽत्मास्तित्वंदर्शितं॥नहिदेहादेर्विज्ञानमयत्वमस्ति॥तस्मात्तद
पुपक्रमोपसंहाराभ्यांव्यतिरिक्तात्मास्तित्वंगमयतीत्याह॥ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति॥नचोदाहृतानांवाक्यानामप्रामाण्यंतत्प्रामाण्यस्योत्पत्तिकसूत्रेहेतु

स्वयंज्योतिरित्युपक्रम्यतंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते॥पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवति॥ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्यविज्ञानमयइतिचव्यतिरि
क्तात्मास्तित्वं॥तत्प्रत्यक्षविषयमेवेतिचेत्॥नवादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्॥नहिदेहांतरसंबंधिनआत्मनःप्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने
लोकायतिकाबौद्धाश्चनःप्रतिकूलाःस्युर्नास्त्यात्मेतिवदंतः॥नहिघटादौप्रत्यक्षविषयेकश्चिद्विप्रतिपद्यतेनास्तिघटइति ॥ ॥

विशेषादभ्युपेयत्वादितिभावः॥यथोक्तात्मन्यहंप्रत्ययोमानंतत्रदेहाकारास्फुरणादतिरिक्तात्मास्तित्वस्यतेनैवस्फूर्त्युपपत्तेःअतोनतत्रश्रुतिप्रामाण्य
मितिशंकते॥तत्प्रत्यक्षेति॥प्रत्यक्षस्यविषयोऽवकाशोयस्मिन्नितिअतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते॥यद्यपिव्यतिरिक्तात्मास्तित्वंतदभिप्रायेणाहंधीगो
चरस्तथापिनसाव्यतिरेकमात्मनोगोचरयति॥युक्त्यागमविवेकशून्यानामहंप्रत्ययभाजांव्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौविपश्चितांविप्रतिपत्त्यभावप्रसंगा
दितिपरिहरति॥नवादीति॥वेदप्रतिकूलवादिनोनास्तिकानैवविवादंमुंचंतीत्याह॥नहीति॥तेषुप्रातिकूल्यसंभावनार्थंविशेषणंनेत्यादीतिवदंतः
संतोनोस्माकंप्रतिकूलानहिस्युः॥एवंवदनस्यैवासंभवादध्यक्षविरोधादितियोजना॥प्रत्यक्षेविषयेविप्रतिपत्त्यभावेदृष्टांतमाह॥नहीति ॥ ॥ ॥

तत्रव्यभिचारं शंकते॥ स्थाण्वादाविति॥ प्रत्यक्षे धर्मिणि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्तेरुपलंभान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शंकार्थः आदि
पदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः संगृह्यते॥ किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किं वा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने॥ नाद्यः अंगीकारात्॥ न चैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्र
तिपत्तावपि नागमान्वेषणा तेनैव तन्निरासेन तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति॥ नेत्यादिना॥ प्रत्यक्षतो विविक्तेर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपंचयति॥ नहीं
ति॥ आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहंप्रत्ययग्राह्यमित्याह॥ वैनाशिका स्त्विति॥ ते खल्वहमिति धियम
नुभवंति तथापि देहांतरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्यात्मनो नास्तित्वमेव पश्यंति॥ तन्नाहंधिया सूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मसिद्धिरि
त्यर्थः॥ किं च प्रत्यक्षस्य विषयो रूपादिस्तद्ग्राहित्वं तद्वैलक्षण्यं तदात्मनोस्ति॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः॥ नहि रूपादि तदाधारं विना प्रत्यक्षं क्रमते॥ तोन

स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्॥ न निरूपितेः भावात्॥ नहि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति॥ वैनाशिकास्त्वहमिति
प्रत्यये जायमानेपि देहांतरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते॥ तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिस्तथानुमाना
दपि॥ श्रुसात्मास्तित्वे लिंगस्यदर्शितत्वात् लिंगस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत्॥ देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षास्वसिद्धिरित्याह॥ तस्मादिति

॥ प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात्स्वकृते च तद्दर्शनादिति यावत्॥ अथेच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति नेत्याह॥ त
थेति॥ नास्तित्वप्रसिद्धिरिति संबंधार्थस्तथाशब्दः अयंभानः इच्छादीनां स्वातंत्र्ये स्वरूपासिद्धिः॥ पारतंत्र्ये परस्य पाश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव साध्यमानत्वा
त्॥ क्वचिदित्यनेन चाश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वाद्दात्मोक्तौ च दृष्टांतस्य साध्यविकलतेति॥ यत्प्राणेन न प्राणिति तीत्यादिश्रुत्य
प्राणनादिव्यापारस्य लिंगस्यात्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्तस्य च व्याप्तिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मविषयत्वान्न तस्य शब्दैकगम्यत्वमिति शंकते॥ श्रुत्येति॥
ते

बृ॰ र॰ ४ | भा॰

आत्मनः स्वातंत्र्येण लिंगगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिंगं नोपन्यस्तमिति परिहरति॥ नेति॥ यो ऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्वको यथा रथादिव्या
पारः प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति संभावनामात्रेण लिंगोपन्यासो न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते॥
आत्मनो जन्मांतरसंबंधस्य प्रमाणांतरेणाग्रहणात्तद्व्याप्तलिंगायोगादित्याह॥ जन्मांतरेति॥ ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्त्वस्य
समनुमेयं चेति वादिनो वदंतीति तत्राह॥ आगमेनत्विति॥ येयं प्रेते विचिकित्सेत्यागमे नको ह्येवान्यादित्यादि वेदोक्तेश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिंग
विशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरंतो वादिनो वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिंगानि पश्यंतः स्वोत्प्रेक्षानिर्मितानिता

न॥ जन्मांतरसंबंधस्याग्रहणात्॥ आगमेन त्वात्मास्तित्वे ऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिंगविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्ता
र्किकाश्चाहंप्रत्ययं लिंगानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयंतो वदंति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति॥ सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहां
तरसंबंधीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहांतरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकांडं समारब्धं॥ नत्वात्मन
इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीत॥

नीति कल्पयंतो द्विधात्मानं वदंति वस्तुतस्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यर्थः॥ तस्यास्येत्यादिना कांडयोः संबंधं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धे वेदांत
प्रामाण्यं सर्वोपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः संबंधं कथयति॥ सर्वोपीति॥ आगमान्मानांतराद्वा व्य
तिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः॥ पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनो ज्ञापनार्थं कर्मकांडमारब्धं चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदांतार
भवैयर्थ्यान्न संबंधोक्तिः सावकाशेत्याशंक्याह॥ नत्विति॥ आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं मिथ्याज्ञानकार्यं लिंगकं चेतच्चा

राम॰ ४

परंपरया

कर्त्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयं॥नहितत्कर्मकांडोक्तैरेवकर्मभिःशक्यमपनेतुंविरोधाभावात्॥तस्मात्तद्धानार्थंज्ञानसिद्धयेवेदांतारंभसंभवादुक्तसं
बंधसिद्धिरित्यर्थः॥यदिकर्मभिरज्ञानंननिवर्ततेमानिवर्त्तिष्टसत्येवतस्मिन्कर्मवशान्मोक्षःस्यादित्याशंक्याह॥यावद्धीति॥सम्यग्ज्ञानमेवसाक्षान्मो
क्षहेतुर्नकर्मतत्तुप्रनाड्यातदुपयोगि॥नहिसत्येवाज्ञानेमुक्तिस्तस्मिन्सतिसंसारस्यदुर्वारत्वात्॥तस्मात्कर्मकांडस्यवैराग्यद्वाराप्रवेशोमुक्तावितिभावः
भावः॥अयमित्यज्ञोनिर्दिश्यते॥रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशागृह्यंते॥दोषाणांस्वाभाविकत्वंशास्त्रानपेक्षत्वं॥अपिकारःसंभावना
र्थः॥दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं॥अदृष्टत्वंशास्त्रमात्रगम्यत्वं॥अधर्मोपचयप्राचुर्येहेतुमाह॥स्वाभाविकेति॥अथवैराग्यार्थंकर्मफलप्रपंचयन्नध

यावद्धितन्नापनीयतेतावदयंकर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तःशास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापिप्रवर्त्तमानोमनोवा
क्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानिकर्माण्युपचिनोतिबाहुल्येन॥स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात्॥ततःस्थावरांताधोग
तिः॥कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वंततोमनआदिभिरिष्टसाधनंबाहुल्येनोपचिनोतिधर्माख्यं॥तद्द्विविधं॥ज्ञानपूर्वकंकेव
लंच॥तत्रकेवलंपितृलोकादिप्राप्तिफलंज्ञानपूर्वकंदेवादिब्रह्मलोकांतप्राप्तिफलंच॥तथाचशास्त्रं॥आत्मयाजीश्रेयान्देवयाजीइत्यादि॥

र्मफलमाह॥ततइति॥उक्तंहि॥शारीरजैःकर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरइति॥तत्किंपुण्योपचयाभावादनवकाशंस्वर्गादिफलमितिनेत्याह॥कदाचिदिति
॥शास्त्रीयसंस्कारस्यबलीयस्त्वेफलितमाह॥ततइति॥आदिशब्दोवाग्देहविषयः॥फलविभागंवक्तुंकर्माभिव्यनक्ति॥तद्द्विविधमिति॥तस्यमुक्तिफलत्वंनि
रसितुंफलंविभजते॥तत्रेति॥केवलमिष्टादिकर्मेतिशेषः॥कर्मणापितृलोकइतिहिवक्ष्यति॥तस्मिन्फलेनानात्वमभिप्रेत्यादिशब्दः॥विद्ययादेवलोकइतिश्रु
तिमाश्रित्याह॥ज्ञानेति॥देवलोकोयस्यादिर्ब्रह्मलोकश्चांतोयस्यतस्यार्थस्यप्राप्तिरेवफलमस्येतिविग्रहः॥उक्तेर्थेशातपथींश्रुतिंप्रमाणयति॥तथाचेति॥सर्वत्रप

॥

बृ.र. ५ | भा.

कामनापुरःसरंदेवान्यजमानोदेवयाजीतयोर्मध्येकतरःश्रेयानितिविचारेसत्यात्मयाजीश्रेयानितिनिर्णयःकृतोऽतोज्ञानपूर्वंकर्मदेवलोकस्यकामनापू
र्वंपितृलोकस्यप्रापकमित्यर्थः॥प्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकं॥इहवामुत्रवाकाम्यंप्रवृत्तंकर्मकीर्त्यते॥निष्कामंज्ञानपूर्वंतुनिवृत्तमभिधी
यतइत्यादिमनुस्मृतिंचात्रैवोदाहरति॥स्मृतिश्चेति॥धर्माधर्मयोरेकैकस्यफलमुक्त्वामिश्रयोःफलमाह॥साम्येति॥उक्तंहि॥उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यां
मानुष्यंलभतेवशइति॥त्रिविधमपिकर्मफलंवैराग्यार्थंसंक्षिप्योपसंहरति॥एवमिति॥साचाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह॥स्वाभाविकेति॥विचि
त्रकर्मजन्यतयातस्याःवैचित्र्यमाह॥धर्माधर्मेति॥ तर्हिधर्माधर्माभ्यामेवतन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्ययेत्यतआह॥नामेति॥तेषांसूक्ष्मावस्थाऽवि

स्मृतिश्चद्विविधंकर्मवैदिकमित्याद्यासाम्येचधर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिरेवंब्रह्माद्यास्थावरांतास्वाभाविकाऽविद्यादिदोषवतोधर्माधर्म
साधनकृतासंसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया॥तदेवेदंव्याकृतंसाध्यसाधनरूपंजगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत्सएषबीजांकुरादिवदवि
द्याकृतःसंसारआत्मनिक्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोनादिरनंतोऽनर्थइतिएतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तयेतद्विपरीतब्रह्मवि
द्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते॥

द्यातदालंबनेतियावत्॥धर्माधर्मादेरविद्यायाश्चनिमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोगइतिभावः॥ननुसंसारगतेरवि
द्याकृतत्वमयुक्तंप्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेतिश्रुतौचनामरूपात्मनोजगतोभिव्यक्तिश्रवणात्॥नचप्रामाणिकस्याविद्याकृत
त्वमतआह॥तदेवेदमिति॥जगतःस्वरूपमात्मातत्राध्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्तेप्रत्यक्षादिनाश्रुत्याचाभिव्यक्तमिवदृश्यमानमपिजगदनभिव्य
क्तमेवेतिनतस्याविद्याकृतत्वक्षतिरितिभावः॥अविद्याकृतांसंसारगतिमनुभाषते॥सएषइति॥अविद्याकृतत्वेकथमनादित्वमित्याशंक्यतस्यप्रवाहरू
पेणेत्याह॥बीजांकुरादिवेति॥चैतन्यवदात्मनितस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशंक्यनानारूपत्वेनततोविलक्षणत्वादेकरूपेयुक्तंतस्यकल्पितत्वमित्याह

रामः ५

अविद्यारूपेण

क्रियेति॥ तर्हि किं कदाचित्तत्तया साधनापेक्षामंतरेण नाशो भविष्यतीत्याशंक्याह॥ अनादिरिति॥ अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति चेत्तथापि ब्रह्मविद्यामंतरेण नाशो नास्तीत्याह॥ अनंत इति॥ प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणं॥ नैसर्गिक इति पाठे तु कारणरूपेण तत्त्वमुन्नेयं॥ यस्मात्कर्म संसारफलं न मोक्षं फलयति॥ तस्मात्तन्निदानसंसारनिवर्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदांतारंभः संभवतीत्युपसंहरति॥ इत्येतस्मादिति॥ यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारंभे ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यारभ्यं॥ तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशादुषा वा अश्वस्येत्यारंभस्तु नयुक्तः साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशंक्यास्मादारभ्योपनिषदारंभेऽभीष्टफलमभिधत्तमानः प्रथममश्वमेधोपासनफलमाह॥ अस्यत्विति॥ राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्राह्मणादीनां तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः॥ किमत्र नियामकमित्याशंक्य

अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबंधिविज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधेनाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिर्विद्यया वा कर्मणा वा तद्धैतल्लोकजिदेवेत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत्॥ न॥ योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतेर्विद्याप्रकरणे चाम्नानात्कर्मांतरे च संपादनदर्शनाद्विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते॥

विकल्पश्रवणं केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थः तो विकल्पश्रुतिमुदाहरति॥ विद्ययेति॥ तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण संबंधः॥ तत्रैव श्रुत्यंतरमाह॥ तद्धेति॥ तदेतत्प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनमिति यावत्॥ आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकाप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यंते॥ अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वादिवत्क्रतुशेषत्वेन फलवत्त्वान्न स्वातंत्र्येण तद्वत्त्वमंगेषु स्वतंत्रफलाभावादिति शंकते॥ कर्मविषयत्वमिति॥ ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं दूषयति॥ नेति॥ पूर्वत्रार्थतो दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति॥ योऽश्वमेधेनेति सः सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामिति संबंधः ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्यान्याय्यत्वादिति शेषः॥ उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशंक्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वा

स्वरूपं

बृ·र·
६

कर्मप्रकरणात्प्रस्थितत्वाच्चमैवमित्याह ॥ विद्येति ॥ फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावेहेत्वंतरमाह ॥ कर्मांतरेचेति ॥ अश्वमेधातिरिक्तेकर्मण्ययंवावलोकोग्निरित्या दौविद्याग्न्यादावेतल्लोकादिसंपादनस्यस्वतंत्रफलोपासनस्यदर्शनान्नफलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः ॥ अश्वमेधोपासनंनक्रत्वर्थंकिंतुपुरुषार्थंतत्रचाधिका रोश्वमेधक्रत्वनधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टंचेदुपासनेकर्मप्रकरणस्थेपितल्लाभाद्विद्याप्रकरणेनास्याध्ययनमर्थवदित्याशंक्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ परत्वे हेतुः समष्टीति ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्यश्रेष्ठतेत्यर्थः ॥ तस्यपुण्यश्रेष्ठत्वेपिप्रकृतेकिमायाततंतदाह ॥ तस्येति ॥ यदाक्रतुप्रधानस्या श्वमेधस्योपास्तिसहितस्यापिसंसारफलत्वंतदाल्पीयसामग्निहोत्रादीनांसंसारफलत्वंकिंवाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौबंधहेतौविरक्ताः साधनचतुष्टयविशि ष्टज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपायेश्रवणादावेवसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकेकथंप्रवर्तेरन्नित्याशयवतीश्रुतिरुपासनंविद्यारंभेऽभिदधातीतितेनोषावाअश्वस्येत्याद्यु

सर्वेषांचकर्मणांपरंकर्माश्वमेधःसमष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात्तस्यचेहब्रह्मविद्याप्रारंभेआम्नानंसर्वकर्मणांसंसारविष यत्वप्रदर्शनार्थंतथाचदर्शयिष्यतिफलमशनायामृत्युभावंननित्यानांसंसारविषयफलत्वमितिचेत् ॥ न ॥ सर्वकर्मफलोपसं हारश्रुतेः ॥

पनिषद्वारंभोयुक्तोस्यविशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः ॥ उपासनफलस्यसंसारगोचरत्वमेवकुतः सिद्धमतआह ॥ तथाचेति ॥ अशनायाहिमृत्युः सर्वेनैवरेमेसोऽबिभेदितिभयारत्यादिश्रवणादुपास्तियुक्तक्रतुफलस्यसूत्रस्यबंधमध्यपातित्वाद्विशिष्टेपिक्रतुर्नमुक्तयेपर्याप्त इत्यर्थः ॥ उक्तेसर्वकर्मणांबंधफलत्वेनित्यनैमित्तिकानामनंतफलत्वंतेषांविध्युद्देशेफलाश्रुतेर्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनमुक्तिफलत्वलाभादितिशंकते ॥ ननित्यानामिति ॥ एतावान्वैकामइतिसर्वकर्मणामविशेषेणफलसंबंधश्रवणात्स्वर्गादिश्रकाम्यफलत्वस्यविध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणापितृ लोकइतिवाक्यस्यनित्यादिकर्मफलविषयत्वान्नमोक्षफलताशंकेतिपरिहरति ॥ नेति ॥ उक्तमेवस्फुटयति ॥ सर्वेहीति ॥ पत्नीसंबंधेमानमाह ॥

भा·

राम:
६

जायेति॥ तथापि कथं कर्मणः सर्वस्य कामोपायत्वं तत्राह॥ एतावान्वै काम इति॥ कथं तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राह॥ पुत्रेति॥ अथैवं फलविभागे कथं
समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह॥ त्रयमात्मकर्ता चेति॥ अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमित्याद्या श्रुतिरुपसंहरि
ष्यतीत्यर्थः॥ उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्यमाह॥ सर्वकर्मणामिति॥ कर्मफलं संसारश्चेत्याक्तदनुष्ठानात्तदभावान्मुक्तानां पुनर्बंधः स्यादित्याशंक्याह॥ इदमेवेति॥
तर्हि न स्या मवस्थायामिति यावत् तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह॥ तदेवेति॥ व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्य च प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमाशंक्याविद्याकृतत्वेन त
न्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति॥ सोयमिति॥ स एव हि भ्रांतिविषयो न प्रामाणिकस्तत्कुतोस्य सत्यतेत्यर्थः॥ कथमस्यात्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याशंक्याह॥ क्रिये

सर्वं हि पत्नी संबद्धं कर्म जाया मे स्यादेतावान्वै काम इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां चायं लोकः पि
तृलोको देवलोक इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चांते उपसंहरिष्यति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेति॥ सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं सं
सार एवेति॥ इदमेव तत्र्यं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः सोयं व्याकृता
व्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्त्तामूर्त्ततद्वासनात्मकोऽतो विल
क्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते॥

ति॥ समारोपे मूलकारणमा
ह॥ अविद्ययेति॥ आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं चेत्यादि वाक्यं प्रमाणयति॥ मूर्त्तेति॥ नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नि
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वादसति सादृश्ये ऽध्यासासिद्धेरत आह॥ अत इति॥ संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति॥ अनामेति॥ आदिपदेनान्येपि
विपर्ययभेदाः संगृह्यंते॥ आरोपे प्रमिणोमि करोमि भुंजे चेत्यनुभवं प्रमाणयति॥ अवभासत इति॥ आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेपि नभसि मलिनत्वादिव

बृ·र·
७

यतोऽनुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदारंभः संभवतीत्युपसंहरति॥ अत इति॥ एतावदित्यनर्थोक्तिः॥ तत्त्वज्ञानादज्ञाननि
वृत्तौ दृष्टांतमाह॥ रज्ज्वामिवेति॥ एवमुपनिषदारंभे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवांतरतात्पर्यमाह॥ तत्र तावदिति॥ आद्यस्य पुनरवांतरतात्पर्यं दर्शयति॥
तन्नेति॥ नन्वश्वमेधस्यांगबाहुल्ये कस्मादश्वस्यांगविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राह॥ प्राधान्यादिति॥ तदेव कथमिति तदाह॥ प्राधान्यं चेति॥ प्रजापतिदेव

अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताऽविद्यानिवृत्तये॥ रज्ज्वामिव
सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्यारभ्यते॥ तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वस्येत्यादि। तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य॥ प्राधा

श्रीगणेशाय नमः॥ हरिः ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥

न्यं च तन्नाम्नांकितत्वात्क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च॥ उषा इति ब्राह्मो मुहूर्त उषा वै शब्दः स्मरणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति शिरः प्राधान्याच्छिरः प्रधानं श
रीरावयवानामश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्य उषाः शिर इति संबंधः कर्मांगस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यंते॥

त्वात्कृत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह॥ प्राजापत्यत्वाच्चेति॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥ उषा इत्यादिना॥ स्मरणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति॥ प्रसिद्धमिति॥ शास्त्री
ये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्तस्तं कालमिति यावत्॥ उषसि शिरःशब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह॥ प्राधान्यादिति॥ तथापि
कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह॥ शिरश्चेति॥ आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्तव्येत्याह॥ अश्वस्येति॥ कालादिदृष्टिरश्वांगेषु किमिति क्षिप्यते श्वां ग
दृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याशंक्याह॥ कर्मांगस्येति॥ अंगेष्वनंगमतिक्षेपे हेत्वंतरमाह॥ प्राजापत्यत्वं चेति॥ अश्वस्येत्यस्तीति शेषः॥ अत्र हेतुः प्रजापतीति॥

भा·

राम·
७

ननुकालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यंतेनतस्यप्रजापतित्वंक्रियतेतत्राह॥कालेति॥कालाद्यात्मकोहिप्रजापतिस्तथाचयथाप्रतिमायांविष्णुत्वकर
णंतद्दृष्टिस्तथाकालादिदृष्टिरश्वावयवेषुतस्यप्रजापतित्वकरणमश्वमेधाधिकारीहिसत्यश्वेकर्मणोवीर्यवत्तरत्वार्थंकालादिदृष्टिरश्वावयवेषुकुर्या
त्तदनधिकारीतुअश्वाभावेस्वात्मानमश्वंकल्पयित्वास्वशिरःप्रभृतिषुकालादिदृष्टिकरणेनप्रजापतित्वंसंपाद्यप्रजापतिरस्मीतिज्ञानात्तद्भावंप्रतिपद्यते
तिभावः॥चक्षुषिसूर्यदृष्टौहेतुमाह॥शिरइति॥उषसोनंतरत्वंसूर्येदृष्टंचक्षुषिचशिरसोनंतरत्वंदृश्यतेतस्मात्तत्रतद्दृष्टिर्युक्तेत्यर्थः॥तत्रैवहेत्वंतरमाह॥

प्राजापत्यत्वंचप्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणा कालत्नोकदेवतात्मत्वाध्यारोपणंचप्रजापतित्वकरणंपशोरेवंरूपोहिप्रजापतिर्विष्णुत्वादिक
रणमिवप्रतिमादौ सूर्यश्चक्षुःशिरसोनंतरत्वात्॥सूर्याधिदेवतत्वाच्च॥वातःप्राणोवायुस्वाभाव्यात्॥व्यात्तंविवृतंमुखमग्निर्वैश्वानरःवैश्वान

ॐ हरिःॐ उषावाअश्वस्यमेध्यस्यशिरःसूर्यश्चक्षुर्वातःप्राणोव्यात्तमग्निर्वैश्वानरःसंवत्सरआत्माश्वस्यमेध्यस्यद्यौःपृष्ठमं
तरिक्षमुदरंपृथिवीपाजस्यंदिशःपार्श्वे

रइत्यग्नेर्विशेषणंवैश्वानरोनामाग्निर्विवृतंमुखमित्यर्थः॥मुखस्याग्निदैवतत्वात्संवत्सर
आत्मासंवत्सरोद्वादशमासस्त्रयोदशमासोवा॥आत्माशरीरं कालावयवानांचसंवत्सरःशरीरं शरीरंचात्मा मध्यंह्येषामंगानामात्मेतिश्रुतेः॥

सूर्येति॥आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीप्राविशदितिश्रुतेश्चक्षुषिसूर्योधिष्ठात्रीदेवतातेनसामीप्यात्तत्रतद्दृष्टिरित्यर्थः॥अश्वप्राणेवायुदृष्टौचलनस्वाभाव्यंहेतुर
श्वस्यविदारितेमुखेभवत्वग्निदृष्टिःतथापिपर्यायोपादानंव्यर्थमित्याशंक्यक्रव्यादादिनिवृत्त्यर्थंविशेषणमित्याह॥वैश्वानरइत्यग्नेरिति॥अग्निर्वाग्भू
त्वामुखंप्राविशदितिश्रुतिमाश्रित्यमुखेनदृष्टौहेतुमाह॥मुखस्येति॥अधिकमाससमनुसृत्यत्रयोदशमासोवेत्युक्तं॥शरीरेसंवत्सरदृष्टिरित्यत्रात्मत्वंहेतुम

ब्रा

10

ह॥कालेति॥आत्माहस्तादीनामंगानामितिशेषः॥कालावयवानांसंवत्सरस्यात्मत्ववदंगानांशरीरस्यात्मत्वेप्रमाणमाह॥मध्यंहीति॥पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमा
ह॥अश्वस्येति॥पृष्ठेद्युलोकदृष्टौहेतुमाह॥ऊर्ध्वत्वेति॥उदरेंतरिक्षदृष्टौनिमित्तमाह॥सुषिरत्वेति॥पादांअस्यंत्वेअस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षि
तमाह॥पादेति॥अश्वस्यहिखुरेपादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः॥पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौहेतुमाह॥पार्श्वेनेति॥द्वेपार्श्वेचतस्रश्चदिश
स्तत्रकथंतयोस्तदारोपणंद्वाभ्यामेवद्वयोःसंबंधादितिशंकते॥पार्श्वयोरिति॥यद्यपिद्वेदिशौद्वाभ्यांपार्श्वाभ्यांसंबध्येतेतथाप्यश्वस्यप्राङ्मुखत्वेप्रत्यङ्मु

अश्वस्यमेध्यस्येतिसर्वत्रानुषंगार्थंपुनर्वचनं द्यौःपृष्ठंऊर्ध्वत्वसाम्यादंतरिक्षमुदरंसुषिरत्वसामान्यात्पृथिवीपाजस्यंपादस्यमितिवर्णाश्र
त्ययेनपादासनस्थानमित्यर्थः॥दिशश्चतस्रोपिपार्श्वे पार्श्वेनदिशांसंबंधात्पार्श्वयोर्दिशांचसंख्यावैषम्यादयुक्तमितिचेत्॥नसर्वत्रमुखत्वो

अवांतरदिशःपर्शवऋतवोंगानिमासाश्चार्द्धमासाश्चपर्वाण्यहोरात्राणिप्रतिष्ठानक्षत्राण्यस्थीनिनभोमांऽसान्यूवध्यं
सिकताःसिंधवोगुदा

पपत्तेरश्वस्यपार्श्वाभ्यामेवसर्वदिशांसंबंधाददोषः॥अवांतरदिशआग्नेय्याद्याःपर्शवःपार्श्वास्थीनि ऋत
वोंगानिसंवत्सरावयवत्वादंगसाधर्म्यान्मासाश्चार्धमासाश्चपर्वाणिसंधयःसंधिसामान्यादहोरात्राणिप्रतिष्ठाबहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्य
मानुषाणिप्रतिष्ठाःपादाःप्रतितिष्ठत्येतैरिति॥

खत्वेचदक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वेचप्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यांसंबंधसंभवात्तत्रतद्दृष्टिरविरुद्धेतिपरिहर
ति॥नेत्यादिना॥तदुपपत्तौचाश्वस्यचलिष्णुत्वंहेतूकर्त्तव्यं॥पार्श्वास्थिष्ववांतरदिशामारोपेपार्श्वदिक्संबंधोहेतुःऋतवःसंवत्सरस्यांगानिहस्तादीनिचदेहस्यावयवा
स्तस्मात्तद्दृष्टिरंगेष्वकर्त्तव्येत्याह॥ऋतवइति॥अस्तिहिमासादीनांसंवत्सरसंधित्वमस्तिचशरीरसंधित्वंपर्वणामतस्तेषुमासादिदृष्टिरित्याह॥संधीति॥युगसहस्रा

भ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रमयनाभ्यां दैवं पक्षाभ्यां पित्र्यं षष्टिघटिकाभिर्मानुषमिति भेदः॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयत्वं व्युत्पादयति॥ प्रतितिष्ठतीति॥ पादेष्व
होरात्रदृष्टिसिध्यर्थमुक्तमुपपादयति॥ अहोरात्रैरिति॥ अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह॥ शुक्लत्वेति॥ नभःशब्देनांतरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगा
दित्याशंक्य पुनरुक्तिं परिहर्तुमित्याह॥ अंतरिक्षस्येति॥ उदकं सिंचंति मेघा मांसानि रुधिरं अतः सेककर्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह॥ उदकेति॥ अश्वज

अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति॥ अश्वश्च पादैः नक्षत्राणि अस्थीनि॥ शुक्लत्वसामान्यात् नभो नभस्था मेघाः अंतरिक्षस्योदरस्थोक्ते मांसान्युदक
रुधिरसेचनसामान्याद्वध्यं उदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकताः विश्लिष्टावयवसामान्यात् सिंधवः स्यंदनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च॥ य
कृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखंडौ क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च ओषधयश्च क्षुद्राः स्थाव

यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्द्धो निम्लोचन्जघनार्द्धो यद्विजृंभते तद्विद्योतते यद्विधूनुते
तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक्॥ १॥ राः वनस्पतयश्च महांतो लोमानि केशाश्च यथासंभवं उद्यन्नुद्गच्छन् भवति सवि
ता आमध्यान्हादश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः॥ निम्लोचन्नस्तं यन्नामध्यान्हाज्जघनार्धोऽपरार्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्याद्यद्विजृंभते गात्राणि
विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते मुख्यघनविदारणसामान्याद्यद्विधूनुते गात्राणि कंपयति तत्स्तनयति॥ ऊर्ध्वपरिवर्तिन्यर्धजीर्णं सिकताः दृष्टौ

हेतुः॥ विश्लिष्टेति॥ किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राह॥ बहुवचनादिति॥ चकारोऽवधारणार्थः॥ यद्यपि बहुत्वया
शिराभ्योऽर्थांतरमपि गुदशब्दमर्हति तथापि स्यंदनसादृश्यान्नासेच सिंधुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः॥ कृतो मांसखंडयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्व

नद्दति॥ तयोः पर्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह॥ काठिन्यादित्यादिना॥ क्षुद्रत्वसाधर्म्यौदोषधिदृष्टिर्लोमसु महत्वसामान्याद्वनस्पतिदृष्टिश्चाश्वकेशेषु कर्त्तव्येत्याह॥ य
थासंभवमिति॥ पूर्वत्वसामान्यान्मध्यान्हात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्त्तव्येत्याह॥ उद्यन्नित्यादिना॥ अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरप
रार्धभागे मध्यान्हादनंतरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्येत्याह॥ निम्लोचन्नित्यादिना॥ विजृंभत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः विजृंभणं मुखं विदारयति॥ विद्योत
नं पुनर्मेघविदारणमतो विद्योतनदृष्टिर्जृंभणे कर्त्तव्येत्याह॥ मुखेति॥ स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गात्रकंपने कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह॥ गर्जनेति॥ मूत्रकर
णे वर्षणदृष्टौ कारणमाह॥ सेचनेति॥ अश्वस्य हेषितशब्देनास्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह॥ नात्रेति॥ १॥ अश्वावयवेषु कालादिदृष्टिर्विधाया

गर्जनशब्दसामान्याद्यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणं तत्सेचनसामान्याद्वागेव शब्द एव अस्याश्वस्य वागिति॥ नात्र कल्पने
त्यर्थः॥ अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्चस्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनं अहः सौवर्णो ग्रहः दीप्तिसामा

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत

न्यात्॥ वै अहरश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथमश्वस्य प्रजापतित्वात्प्रजापतिर्द्वा
दित्यादिलक्षणोन्हा लक्ष्यते॥ अश्वं लक्षयित्वा जायत सौवर्णो महिमग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् इतियद्वत्॥ अश्वप्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कांडि

कां तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह॥ अहर्वेत्यादिना॥ ग्रहो हवनीयद्रव्याधारो पात्रविशेषो अग्रतः पृष्ठतश्चेति संज्ञपनात्प्रागूर्ध्वं चेति यावत्॥ प्रसिद्धा तावदन्हि
दीप्तिः सौवर्णं च ग्रहे सास्त्यतस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विभजते॥ अहरिति॥ अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं यो महिमाख्यो ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्दृष्ट्योपास्यते॥
कथं सोश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्यवाचोयुक्तिरिति शंकते॥ अहरश्वमिति॥ नायं पश्चादर्थोनुशब्दः किंतु लक्षणार्थस्तथा चाश्वस्य प्रजापति

सोमादि

ग्र

रूपत्वात्तंलक्षयित्वाग्रहस्ययथोक्तस्यप्रवृत्तेरुपदेशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमितिपरिहरति॥अश्वस्येति॥तदेवस्फुटयति॥प्रजापतिरिति॥काल
लोकदेवतात्माप्रजापतिरश्वात्मनादृश्यमानोत्राहर्दृष्ट्याहृष्टेनग्रहेणलक्ष्यते॥तथाचाश्वमन्वजायतेतिश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः॥अनुशब्दोनपश्चाद्वाचीत्यत्र
दृष्टांतमाह॥वृक्षमिति॥यदावृक्षंलक्षयित्वातस्याग्रेविद्युद्विद्योततेतदावृक्षमनुविद्योततेसेतिप्रयुज्यते॥तथाचात्राप्यनुशब्दोनपश्चादर्थइत्यर्थः॥यत्रच
स्थानेग्रहःस्थाप्यतेतत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्याध्येयमित्याह॥तस्येति॥पूर्वत्वमत्रसादृश्यं॥कथंसप्तमीप्रथमार्थेयोज्यतेछंदस्यर्थानुसारेणव्यत्ययसंभवादित्याह॥विभ

तस्यग्रहस्यपूर्वेपूर्वःसमुद्रेसमुद्रोयोनिर्विभक्तिव्यत्ययेनयोनिरित्यासादनस्थानं॥तथारात्रिःराजतोग्रहोवर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्या
द्वा॥एनमश्वंपश्चात्स्थितोमहिमान्वजायत॥तस्यापरेसमुद्रेयोनिःमहिमामहत्वादश्वस्यहिविभूतिरेषासौवर्णोराजतश्चग्रहावुभयतःस्थाप्येते॥

तस्यपूर्वेसमुद्रेयोनीरात्रिरेनंपश्चान्महिमान्वजायततस्यापरेसमुद्रेयोनिरेतौवाअश्वंमहिमानावभितःसंबभूवतुर्हयोभूत्वादेवा
नवह तावेतौवैमहिमानौमहिमाख्यौग्रहावश्वमभितःसंबभूवतुः॥उक्तलक्षणावेवसंभूताविश्वमसावश्वोमहत्वयुक्तइति ॥

कीति॥यथासौवर्णेग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टातथाराजतेग्रहेरात्रिदृष्टिःकर्तव्येत्याह॥तथेति॥अस्तिहिचंद्रातपवत्वाद्रात्रेःशौक्ल्यमस्तिचराजतस्यग्रहस्यतद्युक्तं
तत्ररात्रिदर्शनमित्याह॥वर्णेति॥रजतंसुवर्णाज्जघन्यमन्हश्चरात्रिरतोवासादृश्यात्तत्ररात्रिदृष्टिरित्याह॥जघन्येति॥प्रजापतिरूपंप्रकृतमश्वंलक्षयित्वातत्सं
स्थापनात्पश्चादस्यप्रवृत्तिर्दर्शयति॥एनमिति॥तदासादनस्थानेपश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह॥तस्येति॥कथमेतौग्रहौमहिमाख्यावुक्तौमहत्वोपेतत्वादित्या
ह॥महिमेति॥अथाश्वविषयंदर्शनमादिश्यग्रहविषयंतदादिशतोवाक्यभेदःस्यान्नेत्याह॥अश्वस्येति॥किमत्रनियामकमित्याशंक्यपुनरुक्तिरितिमत्वाह॥तावि

बृ.र.
१०

त्यादिना॥वै शब्दार्थं कथयति॥एवेति॥वाक्यशेषोप्यत्रानुगुणीभवतीत्याह॥तथाचेति॥हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरंतदर्थमाह॥हयइति॥वाज्यादिशब्दानांजातिवि
शेषवाचित्वादत्रापितदेवग्राह्यमितिपक्षांतरमाह॥जातीति॥देवानांदेवत्वप्रापकत्वंकथमस्येत्याशंक्याह॥प्रजापतित्वादिति॥अश्वंस्तोतुमारभ्यकल्पांतरो
क्त्यातन्निंदावचनमनुचितमितिशंकते॥नन्विति॥उपक्रमविरोधोनास्तीतिपरिहरति॥नेत्यादिना॥समुत्पद्यभूतानिद्रवंत्यस्मिन्निितिव्युत्पत्यापरमगंभीरस्ये
श्वरस्यसमुद्रशब्दतामाह॥परमात्मेति॥तत्रयोनित्वमुत्पादकत्वंबंधुत्वंस्थापकत्वंसमुद्रत्वंविलापकत्वमितिभेदः॥अथपरमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य

पुनर्वचनंस्तुत्यर्थंतथाचहयोभूत्वेत्यादिस्तुत्यर्थमेवहयोहिनोतेर्गतिकर्मणोविशिष्टगतिरित्यर्थः॥जातिविशेषोवादेवानवहद्देवत्वमगमयत्प्र
जापतित्वाद्देवानांवावोढाभवत्॥ननुनिंदैववाहनत्वं॥नैषदोषःवाहनत्वंस्वाभाविकमश्वस्यस्वाभाविकत्वाद्क्रायप्राप्तिर्देवादिसंबंधोश्वस्ये

द्वाजीगंधर्वानर्वासुरानश्वोमनुष्यान्समुद्रएवास्यबंधुःसमुद्रोयोनिः॥२॥प्रथमंब्राह्मणं॥१॥

तिस्तुतिरेवैषातथावाज्यादयोजातिविशेषावाजीभूत्वागंधर्वानवहदित्यनुषंगः तथार्वाभूत्वाऽसुरानश्वोभूत्वामनुष्यान्समुद्रएवेति॥प
रमात्माबंधुःबंधनंबध्यतेस्मिन्निितिसमुद्रोयोनिःकारणमुत्पत्तिंप्रतिएवमसौशुद्धयोनिःशुद्धस्थितिरितिस्तूयते॥अप्सुयोनिर्वाअश्वइ
तिश्रुतेःप्रसिद्धएववासमुद्रोयोनिः॥२॥तृतीयस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते॥ क्वोपयुज्यतेतत्राह॥एवमिति॥
श्रुत्यंतरानुरोधेनसमुद्रोयोनिरित्यत्रसमुद्रशब्दस्यरूढिमनुजानाति॥अप्सुयोनिरिति॥२॥तृतीयस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥ॐअश्वादिदृष्टीनोक्त्यनंतरंअग्नि
दर्शनंवक्तुंब्राह्मणांतरमवतारयति॥अथेति॥नैवेहेत्यादौतदृष्टिर्नास्तीतिचेत्सत्यंतत्राग्नेर्जन्मवक्तुंभूमिकाक्रियतइत्याह॥अग्नेरिति॥वायोरग्निरित्या

भा.

राम.
१०

दौप्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह॥अश्वमेधेति॥दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राह॥तद्विषयेति॥अग्निदर्शनस्य
विधातुमिष्टस्य विध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिफलात्तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वादुत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः॥तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि
व्याचष्टे॥नैवेत्यादिना॥नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः॥अत्र शून्यवादी लब्धावकाशो विमृश्य परेष्टं श्रुत्यवष्टंभेन स्वपक्षमाह॥कि
मित्यादिना॥कार्यस्य प्रागसत्वे हेत्वंतरमाह॥उत्पत्तेश्चेति॥विमतं प्रागसदुत्पद्यमानत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः॥हेत्वसिद्धिं शंकित्वोत्तरमाह

तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिःस्तुत्यर्थी नैवेह किंचनाग्र आसीदिह संसारमंडले किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीत्न बभूवा
ग्रे प्रागुत्पत्तेर्मन आदेः किं शून्यमेव स्यान्नैवेह किंचनेति श्रुतेः न कार्यं कारणं वासीदुत्पत्तेश्च उत्पद्यते हि घटः अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वं॥ननु का

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासी

रणस्य न नास्तित्वं मृत्पिंडादिदर्शनाद्यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता ऽस्तु कार्यस्य न तु कारणस्योपलभ्यमानत्वान्न प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलंभादनुपल
ब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेः न कार्यं कारणं वोपलभ्यते तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु न मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ॥ ॥उत्पद्यते ही

ति॥घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थं॥उक्तमनुमानं निगमयति॥अत इति॥तत्र तार्किको ब्रूते॥नन्विति॥यदुक्तं न कार्यं कारणं वासीदिति तत्र भागे बाधो भागे
चानुमतिरित्यर्थः कार्यस्यापि कथं प्रागसत्वोपपत्तिरित्याशंक्याह॥यन्नेति॥एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतोक्ता कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्वं किं न स्यादित्याशंक्यो
क्तहेतुत्वाभावान्नैवमित्याह॥नत्विति॥शून्यवाद्याह॥न प्रागुत्पत्तेरिति॥विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदानुपलभ्यत्वात्संमतवन्न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरन्नति शंकयत्वा

तद्विषये मन्त्रपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः॥तदेव प्रपंच

११

यति॥अनुपलब्धिश्चेति॥कार्यवत्कारणस्यापिप्रागसत्वेप्राप्तेसिद्धांतयति॥नेत्यादिना॥नैवेत्यादिश्रुतिरव्याकृतनामरूपादिविषयानप्रागसत्वंकार्य
कारणयोराह॥अन्यथावाक्यशेषविरोधादित्यर्थः॥श्रुतिंविवृणोति॥यदिहीति॥द्वयोरसत्वेपिकावाचोयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राह॥नहीति॥मातर्हि
वाक्यमेवाभूदित्याशंक्याह॥ब्रवीतिचेति॥मृत्युनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥श्रुतेः प्रामाण्यादिति॥तत्प्रामाण्यस्यप्रमाणलक्षणेस्थि
तत्वादितियावत्॥परकीयेनुमानेश्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह॥अनुमेयत्वाच्चेति॥कार्यकारणयोःसत्वस्यानुमेयतयातदसत्वमनुमातुमशक्य
मुपजीव्यविषयतयासत्वानुमानस्यबलीयस्त्वादित्यर्थः॥कार्यकारणयोःसत्वानुमानंप्रतिज्ञायप्रथमंकारणसत्वमनुमिनोति॥अनुमीयतेचेत्यादिना॥कार्य

भा.

यदिहिकिंचिदपिनासीद्येनाव्रियतेयच्चाप्याव्रियतेतदानावृस्यन्मृत्युनैवेदमावृतमितिश्रुतिः॥नहिभवतिगगनकुसुमच्छन्नोवंध्यापुत्रइति
ब्रवीतिचमृत्युनैवेदमावृतमासीदिति॥तस्माद्येनावृतंकारणेनयच्चावृतंकार्यंप्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेःप्रामाण्यादनुमेयत्वाच्चाऽनुमीय
तेचप्रागुत्पत्तेःकार्यकारणयोरस्तित्वंकार्यस्यहिततोजायमानस्यकारणेसत्युत्पत्तिदर्शनादसतिचादर्शनात्जगतोपिप्रागुत्पत्तेःकारणा
स्तित्वमनुमीयतेघटादिकारणास्तित्ववत्॥घटादिकारणस्यापिअसत्वमेवानुपमृद्यमृत्पिंडादिकंघटाद्यनुत्पत्तेरितिचेत्नमृदादेःकारण
त्वात्॥मृत्सुवर्णादिहितत्रकारणंघटरुचकादेर्नपिंडाकारविशेषः॥

स्यहीति॥विमतंसत्पूर्वंकार्यत्वात्कुंभवदित्यर्थः॥नानुपमृद्यप्रादुर्भावादितिन्या
येनदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यंचोदयति॥घटादीति॥नतावदसिद्धोघटःस्वकारणमुपमृद्नाति॥असतोऽकारकत्वात्सिद्धस्यतूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमितिकु
तःसाध्यविकलतेत्याह॥नेति॥किंचअन्वयिद्रव्यमेवसर्वत्रकारणंनपिंडादिविशेषोनन्वयादनवस्थानाच्चेतिकुतःसाध्यवैकल्यमित्याह॥मृदादेरिति॥तदेव
स्फुटयति॥मृत्सुवर्णादिति॥तत्रेतिदृष्टांतोक्तिः॥किंचअन्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणमवधेयं॥नचपिंडाभावेघटोनभवतीतिव्यतिरेकोस्तिपिंडाभावेपिशकला

यमः ११

दिभ्योपिघटाद्युद्भवोपलंभादित्याह॥तदभावेति॥तदेवस्फुटयति॥असत्यपीति॥लक्ष्मतेपिव्यतिरेकाराहित्यंतुल्यमित्याशंक्याह॥असतीति॥मृदाद्येवघ
टादिकारणंचेत्किमितिपिंडादेःसत्त्वेवततोघटाद्युत्पत्तिरित्याशंक्याह॥सर्वमिति॥ब्रह्मणित्वविद्यावशादुपपत्तिरितिभावः॥अन्वयिद्रव्यंपूर्वोत्पन्नस्व
कार्यतिरोधानेनकार्यांतरंजनयतिचेत्कार्यतादात्म्येनस्वयमपिनश्येत्तत्रोत्तरकार्योत्पत्तिर्हिलभावादित्याशंक्याह॥नचेति॥कार्यांतरेप्यनुवृत्तिदर्शनात्सि
द्धरूपकार्यात्मनाऽभावाच्चेत्यर्थः॥अन्वयिद्रव्यस्यैवकारणत्वंफलितमाह॥तस्मादिति॥अन्वयिनोमृदादेर्मोनाभावेनाऽभावान्नकारणतेतिशंकते॥पिंडा

तदभावेभावादसत्यपिपिंडाकारविशेषेमृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेवघटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते॥तस्मान्नापिंडाकारविशे
षोघटरुचकादिकारणमसतितुमृत्सुवर्णादिद्रव्येघटरुचकादिर्नजायतइतिमृत्सुवर्णादिद्रव्यमेवकारणंनतुपिंडाकारविशेषः॥
सर्वंहिकारणंकार्यमुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्यतिरोधानंकुर्वत्कार्यांतरमुत्पादयतिएकस्मिन्कारणेयुगपदनेककार्यविरोधा
त्नचपूर्वकार्योपमर्देकारणस्यस्वात्मोपमर्दोभवति॥तस्मात्पिंडाद्युपमर्दकार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुःप्रागुत्पत्तेःकारणासत्त्वेपिंडादिव्यतिरे
केणमृदादेरसत्वादयुक्तमितिचेत्पिंडादिपूर्वकार्योपमर्देमृदादिकारणंनोपमृद्यतेघटादिकार्यांतरेप्यनुवर्त्ततइत्येतदयुक्तं॥पिंडघटादि
व्यतिरेकेणमृदादिकारणस्यानुपलंभादितिचेत्॥न॥मृदादिकारणानांघटाद्युत्पत्तौपिंडादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात्सादृश्यादन्वयद
र्शनंनकारणानुवृत्तिरितिचेत्॥

दीति॥तदेवचोद्यंविवृणोति॥पिंडादित्यादिना॥मृद्घटःस्वर्णकुंडलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्यपिंडाद्यतिरि
क्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतंमृदाद्युपेयमितिपरिहरति॥नेति॥किंचयथापिंडात्मनापूर्वंद्युर्मृदासीत्तथैवाद्यघटाद्यभूदितिप्रत्यभिज्ञयामृदोन्वयि
न्याःसिद्धेस्तत्कारणत्वंदुरपन्हवमित्याह॥मृदादीति॥यत्सत्तत्क्षणिकंयथादीपःसंतश्चेमेभावाइत्यनुमानात्सर्वार्थानांक्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टिःसादृ

श्याद्भ्रांतिरितिशंकते॥सादृश्यादिति॥

प्रत्यभिज्ञासिद्धस्याप्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधिलिंगमनुष्णतानुमानवन्नमानमितिदूषयति॥नेत्यादिना॥सादृश्यादीत्यादिशब्देनप्रत्यभिज्ञाभ्रां
तित्वादिग्रह्यते॥प्रत्यक्षत्वात्कारणैकंगम्यतेअनुमानात्तद्भेदःतोद्वयोर्विरुद्धत्वस्याव्यभिचारित्वान्नाध्यक्षेणानुमानबाधोवैपरीत्यसंभवादित्याशंक्या
ह॥नचेति॥प्रत्यभिज्ञामुपजीव्यक्षणिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयकमुक्तानुमानंदुर्बलंतद्बाध्यमित्यर्थः॥
प्रत्यभिज्ञास्वार्थेस्वतोनमानंबुध्यंतरसंभवादेवबुद्धीनांमानत्वस्यबौद्धैरिष्टत्वान्नचबुध्यंतरंस्यापित्वसाधकमस्तीतिप्रत्यभिज्ञायमानस्यापिक्षणिकत्व
मित्याशंक्याह॥सर्वत्रेति॥प्रसंगमेवप्रकटयति॥यदिचेति॥क्षणिकत्वादिबुद्धेरपिस्वार्थेस्वतोमानत्वाभावात्तादृग्बुध्यंतरापेक्षायांतस्यापितथात्वेनानव

नपिंडादिगतानांमृदाद्यवयवानामेवघटादौप्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेःनचप्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारि
ताप्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्यसर्वत्रैवानाश्वासप्रसंगात्॥यदिचक्षणिकंसर्वंतदेवेदमितिगम्यमानंतद्बुद्धेरपिअन्यतद्बुध्यपेक्षत्वेतस्या
अप्यन्यतत्बुध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायांतत्सदृशमिदमित्यस्याअपिबुद्धेर्मृषात्वात्सर्वत्रानाश्वासतैवतदिदंबुध्योरपिकर्त्रभावेसंबंधानुपप
त्तिः॥सादृश्यात्तत्संबंधइतिचेत्॥नतदिदंबुध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः॥असत्तिचेतरेतरविषयत्वेसादृश्यग्रहणानुपपत्तिः ॥ ॥

स्यान्नाद्बुद्धेःस्वतःप्रामाण्यमुपेयंतथाचप्रत्यभिज्ञानंसर्वंतथैवबाधादित्यर्थः॥किंच॥प्रत्यभिज्ञायाभ्रांतित्वंवदतास्वरूपानपह्नवात्तदिदंबुध्योःसामानाधि
करण्येनसंबंधोवाच्यःसचवक्तुंनशक्यतेक्षणद्वयसंबंधिनोद्रष्टुरभावादित्याह॥तदिदमिति॥असतिसंबंधेबुध्योःसादृश्यात्तद्धीरितिशंकते॥सादृश्या
दिति॥तयोःस्वासंवेद्यत्वाद्ग्राहकांतरस्यचाभावान्नसादृश्यसिद्धिरितिदूषयति॥नतदिदंबुध्योरिति॥तथापिकिमितिसादृश्यासिद्धिरित्याशंक्याह॥अस
तिचेति॥सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्यशंकते॥असत्येवेति॥यत्रसत्येवार्थधीस्तत्रैवसाधकापेक्षानान्यत्रेतिभावः॥तत्रबाह्यार्थवादिनंप्रत्याह॥नतदिदंबुध्यो

रिति॥ विज्ञानवाद्याह॥ असदिति॥ तथाऽसत्यनालंबनं क्षणिकं विज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्याऽसद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह॥ नेति॥ शून्यवा
द्याह॥ तदपीति॥ सर्वा धीरसद्विषयेत्येषापि धीरसद्विषया स्यात्ततश्च सर्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति॥ नेत्यादिना॥ परपक्षासंभवात्तत्स्वरूपभि
ज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धो दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावांतरप्रकृतमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ संप्रति कारणसत्वानुमानं निगमयति॥ अतइति॥ कार्यकार
णयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपंचितं॥ इदानीं कार्यास्तित्वानुमानं दर्शयति॥ कार्यस्येति॥ प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रसिद्ध इति

असत्येव सादृश्येन तद्बुद्धिरिति चेत्॥ न॥ तदिदं बुध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसंगात् सद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्नबु
द्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसंगात्तदप्यस्त्विति चेन्न सर्वबुद्धीनां मृषात्वे सत्यबुध्यनुपपत्तेः॥ तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्का
र्योत्पत्तेः कारणसद्भावः कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिंगत्वात्कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः॥ कथमभिव्यक्तिलिंगत्वादभिव्यक्तिलिंगमस्येत्यभि
व्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालंबनत्वप्राप्तिर्यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादिवस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुव
त्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति॥ तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः॥

चकारार्थः॥ प्रतिज्ञाभागं विभजते॥ कार्यस्येति॥ हेतुभागमाक्षिपति॥ कथ
मिति॥ अभिव्यक्तिलिंगमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिंगत्वादिति कार्यसत्वे हेतुरुच्यते सिद्धे हि सत्वेऽभिव्यक्तिलिंगमस्येति सिध्यति तद्धेतुत्वाच्च सत्वसिद्धि
रित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः संप्रतिपन्नयाऽभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्वं साध्यते तत्रान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति॥ अभिव्यक्तिरिति॥ कथं तर्हि इहानुमानं प्रयोक्त
व्यमित्याशंक्य प्रथमं व्याप्तिमाह॥ यद्धीति॥ यद्ध्यभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोंतःस्थं घटादीत्यर्थः संप्रत्यनुमिनोति॥ तथेति॥ विमतं प्रागभिव्य
क्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वाद्यद्धि अभिव्यज्यते तत्प्राक् सत् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ ननु तमोंतःस्थो घटोऽभिव्यंजकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालीनं सत्वं प्रयो

जकमित्याशंक्याह॥नहीति॥उक्तेनुमानेकार्यस्यसदोपलब्धिप्रसंगंविपक्षेवाधकमाशंकते॥नेत्यादिना॥उक्तानुमाननिषेधोनञर्थः अविद्यमानत्वाभावा
दितिछेदः॥अनुमानेबाधकोपन्यासंविवृणोति॥नहीति॥वर्त्तमानवदतीतमागामिघटादिसदेवचेदुपलब्धिसामग्र्यांसत्यांतद्वत्प्रागूर्ध्वंजनेर्नाशाच्चोर्ध्वमुपल
भ्येतनचैवमुपलभ्यतेतस्मादयुक्तंकार्यस्यसदासत्वमित्यर्थः॥मृत्पिंडग्रहणंविरोधिकार्यांतरोपलक्षणार्थंअसन्निहितेसतीतिछेदः॥नतावद्विद्य
मानत्वमात्रंकार्यस्यसदोपलंभापादकंसतोपिघटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्ध्यत्वादितिसमाधत्ते॥नेति॥अभिव्यक्तिसामग्रीसत्वंत्वभिव्यक्तिसा

नह्यविद्यमानोघटउदितेप्यादित्येउपलभ्यते नतेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेतिचेत्॥नहितवघटादिकार्यंकदाचिदप्यविद्यमान
मित्युदितेआदित्येउपलभ्येतैवमृत्पिंडेऽसन्निहितेतमआद्यावरणेचासतिविद्यमानत्वादितिचेत्न॥द्विविधत्वादावरणस्यघटादिकार्य
स्यद्विविधंह्यावरणंमृदादेरभिव्यक्तस्यतमःकुड्यादिप्राङ्मृदोभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानांपिंडादिकार्यांतररूपेणसंस्थानंतस्मात्प्रागुत्पत्तेर्वि
द्यमानस्यैवघटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिर्नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षःपिंडकपाला
देरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमितिचेत्तमःकुड्यादिहिघटाद्यावरणंघटादिभिन्नदेशंदृष्टंनतथाघटादिभिन्नदेशेदृष्टेपिंडकपालेतस्मात्पिंडक
पालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैवघटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरितितदयुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादितिचेत्॥ धकंनतुसततस्तत्सामग्रीनियमोस्ती

तिअभिप्रेत्याह॥द्विविधत्वादिति॥उत्पन्नस्यकुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्यविशिष्टंकारणमितिद्वैविध्यमेवप्रतिज्ञापूर्वकंसाधयति॥घटादीति॥यदोपलभ्य
मानकारणावयवानांकार्यांतराकारेणस्थितिस्तदानेदंकार्यमुपलभ्यतेतत्रान्यथाचोपलभ्यतइत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धंकारणस्यकार्यांतररूपेणास्थितस्यका
र्यावरकत्वमितिद्रष्टव्यंविशिष्टस्यकारणस्यावरकत्वसिद्धोसिद्धमर्थमाह॥तस्मादिति॥प्राक्कार्यास्तित्वेसदातदुपलब्धिप्रसंगबाधकंनिराकृत्यनष्टोघटो

नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिंबाधकांतरमाशंक्याह॥नष्टेति॥कपालादिनातिरोभावेनष्टव्यवहारः पिंडाद्यावरणभंगेनाभिव्यक्तादुत्पन्नव्यवहा
रोदीपादिनातमोनिरासेनाभिव्यक्तोभावव्यवहारः पिंडादिनातिरोभावेऽभावव्यवहारः॥तदेवंकार्यस्यसदात्त्वेपिप्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः पिंडादि
नांघटाद्यावरणंतेनसमानदेशत्वाद्यद्यस्यावरणंनतत्तेनसमानदेशंयथाकुड्यादीतिशंकते॥पिंडेति॥व्यतिरेक्यनुमानंविवृणोति॥तमइत्यादिना॥अनुमान
फलंनिगमयति॥तस्मादिति॥किमिदंसमानदेशत्वंकिमेकाश्रयत्वंकिंवैककारणत्वंइतिविकल्प्याद्यंविरुद्धत्वेनदूषयति॥नेत्यादिना॥क्षीरेणसंकीर्णस्योदकादे

नक्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनाद्धटादिकार्येकपालचूर्णाद्यवयवानामंतर्भावादनावरणत्वमितिचेत्नविभक्तानांकार्यांतरत्वादा
वरणत्वोपपत्तेः॥आवरणाभावएवयत्नः कर्तव्यइतिचेत्पिंडकपालावस्थयोर्विद्यमानमेवघटादिकार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यतइतिचेद्धटादि
कार्यार्थिनातदावरणविनाशेएवयत्नः कर्तव्योनघटाद्युत्पत्तौनचैतदस्तितस्माद्युक्तंविद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिरितिचेन्नाऽनियमा
न्नहिविनाशमात्रप्रयत्नादेवघटाद्यभिव्यक्तिर्नियताऽतमआद्यावृतेघटादौप्रदीपाद्युत्पत्तौप्रयत्नदर्शनात्तोपितमोनाशायेवेतिचेद्दीपाद्युत्प
त्तावपियः प्रयत्नः सोपितमस्तिरस्करणायतस्मिन्नेवघटः स्वयमेवोपलभ्यते॥

राव्रियमाणस्येतियावत्॥द्वितीयमुत्थापयति॥घटादीति॥यस्येदंका
र्यंतस्मिन्मृदात्मनितेषामवस्थानात्तद्वत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः॥घटावस्थमृन्मात्रवृत्तिकपालादेर्घटानावरणत्वमिष्टमेवेतिसिद्धसाध्यताऽव्यक्तघटावस्थ
मृद्वृत्तिकपालादेरनावरणत्वसाधनेहेत्वसिद्धिः घटस्यकपालादेश्चाश्रयमृदवयवभेदादितिदूषयति॥नविभक्तानामिति॥विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिश्चे
दावरणतिरस्कारेयत्नः स्यान्नघटादेरुत्पत्तावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्यवादिनः स्यादितिशंकते॥आवरणेति॥तदेवप्रपंचयति॥पिंडेतियद्यावृतंवस्तुव्यज्यतेत
त्रावरणभंगएवयत्नइति॥व्याघ्रभावान्नानुभवविरोधोस्तीतिदूषयति॥नानियमादिति॥अनियमंसाधयति॥नहीति॥तमसावृतेघटादौदीपोत्पत्तौयत्नोस्तीत्य

त्रचोदयति॥सोपीति॥अनुभवविरोधमाशंक्योक्तमेवव्यनक्ति॥दीपादीति॥दीपस्तमस्तिरयतिचेत्कथंकुंभोपलब्धिरतआह॥तस्मिन्निति॥तत्रहेतु
माह॥नहीति॥अनुभवमनुसृत्यपरिहरति॥नेत्यादिना॥किमिदानीमावरणभंगेप्रयत्नोनेत्येवनियमोस्तुनेत्याह॥क्वचिदिति॥अनियमंनिगमयन्न
नुभवविरोधाभावमुपसंहरति॥तस्मादिति॥किंचअभिव्यंजकव्यापारेसतिनियमेनघटोव्यज्यतेतदभावेनेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितोघटार्थःकुलालादि

नहिघटेकिंचिदाधीयतइतिचेत्॥नप्रकाशवत्वोघटस्योपलभ्यमानत्वाद्यथाप्रकाशविशिष्टोघटउपलभ्यतेप्रदीपकरणेननतथाप्राक्प्रदी
पकरणात्तस्मान्नतमस्तिरस्कारएवैवप्रदीपकरणंकिंतर्हिप्रकाशवत्वायप्रकाशवत्वेनैवोपलभ्यमानत्वात्॥क्वचिदावरणविनाशेपियत्नःस्याद्य
थाकुड्यादिविनाशेतस्मान्ननियमोस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाशएवयत्नःकार्यइति॥नियमार्थवत्वाच्चकारणेवर्त्तमानंकार्यंकार्यांतरेणावरण
मित्यवोचाम॥तत्रयदिपूर्वाभिव्यक्तस्यकार्यस्यपिंडस्यव्यवहितस्यवाकपालस्यविनाशएवयत्नःक्रियेततदाविदलचूर्णाद्यपिकार्यंजायेततेना
प्यावृतोघटोनोपलभ्यतइति॥नर्यत्नांतरापेक्षैवतस्माद्दृष्टाद्यभिव्यक्त्यर्थिनोनियतएवकारकव्यापारोर्थवांस्तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपिसदेवकार्यं॥अती
तानागतप्रत्ययभेदाच्चातीतोघटोऽनागतोघटइत्येतयोश्चप्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवन्ननिर्विषयत्वंयुक्तंअनागतार्थिप्रवृत्तेश्चनह्यसत्यर्थित
याप्रवृत्तिर्लोकेदृष्टायोगिनांचातीतानागतज्ञानस्यसत्यविषयत्वादसंश्चेद्धविष्यन्नघटः॥

व्यापारस्तदर्थवत्वार्थमभिव्यक्त्यर्थएवप्रयत्नोवक्तव्यःआ
वरणभंगस्त्वार्थिकइत्याह॥नियमेति॥उक्तंस्मारयन्नेतदेवविवृणोति॥कारणइत्यादिना॥आवृतिभंगार्थेयत्नेयतोघटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेननि
यतःसन्यत्नःसफलःस्यादितिफलितमाह॥तस्मादिति॥प्रकृतमभिव्यक्तिलिंगकमनुमानंनिर्दोषत्वादादेयमन्वानस्तत्फलमुपसंहरति॥तस्मात्प्रागिति
॥कार्यस्यसत्वेयुक्त्यंतरमाह॥अतीतेति॥विमतंसदर्थंप्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥तदेवानुमानंविशदयति॥अतीतइति॥तत्रैवोपपत्यंतरमाह॥अना

स्या

गतेति॥आगामिनिघटे तदर्थित्वेनलोके प्रवृत्तिर्दृष्टा॥नचात्यंतासतिसायुक्तातेनतस्यासद्विलक्षणत्वेत्यर्थः॥किंचयोगिनामीशस्यचातीतादिविषयंप्रत्यक्ष
ज्ञानंदृष्टंतच्चविद्यमानोपलंभनमतोघटस्यसदासत्वमित्याह॥योगिनांचेति॥ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः॥भविष्यद्ग्रहणंअतीतोपलक्षणार्थंऐश्वरंयौगिकं
चेतिद्रष्टव्यं॥प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्याह॥नचेति॥अधिकबलंहिबाधकंनचाऽनतिशयादीशादिज्ञानादधिकबलंज्ञानंदृष्टमतोबाधकाभावान्नतन्मिथ्येत्यर्थः
॥तस्यसम्यक्त्वेपिपूर्वोत्तरकालयोरसद्घटविषयत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥घटेति॥पूर्वोत्तरयोःकालयोरितिशेषः घटस्यप्रागसत्वाभावेहेत्वंतरमाह॥विप्रति
षेधादिति॥सहिकारकव्यापारदशायामसन्निति कोर्थः किंतस्यभविष्यतातदानास्तिकिंवार्थक्रियासामर्थ्यंआद्येत्वाहतिंसाधयति॥यदीति॥घटार्थंकु

ऐश्वरंभविष्यद्घटविषयंप्रत्यक्षज्ञानंमिथ्यास्यात्॥नचप्रत्यक्षमुपचर्यते॥घटसद्भावेह्यनुमानमवोचामविप्रतिषेधाच्च॥यदिहिघटोभविष्य
तीतिकुलालादिषुव्याप्रियमाणेषुघटार्थंप्रमाणेननिश्चितंयेनचकालेनघटस्यसंबंधोभविष्यतीत्युच्यतेतस्मिन्नेवकालेघटोऽसन्निति
विप्रतिषिद्धमभिधीयतेभविष्यन्घटोऽसन्नितिनभविष्यतीत्यर्थः अयंघटोनवर्ततइतियद्वद्यप्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येतघटार्थं
प्रवृत्तेषुकुलालादिषुतत्रयथाव्यापाररूपेणवर्तमानास्तावत्कुलालादयस्तथाघटोनवर्ततइत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्नविरुध्यते ॥ ॥ ॥

लालादिषुव्याप्रियमाणेषुसत्सुघटोभविष्यतीतिप्रमाणेननिश्चितंचेत्कथंतद्विरुद्धंप्रागसत्वमुच्यतेकारकव्यापारावच्छिन्नेनहिकालेनघटस्यभ
विष्यत्वेनातीतत्वेनवाभविष्यत्यभूदितिवासंबंधोनिवस्यतेतथाचतस्मिन्नेवकालेघटस्यतथाविधसत्वनिषेधेव्याहतिरतिव्यक्तेत्यर्थः॥तामेवाभिन
यतिभविष्यन्निति॥योहिकारकव्यापारदशायांभविष्यतादिरूपेणास्तिसतदानास्तीत्युक्तेतस्यतस्यामवस्थायांतेनाकारेणासत्वमर्थोभवतितथाचघटो
यदायेनाकारेणास्तिसतदातेनाकारेणनास्तीतिव्याहतिरित्यर्थः॥द्वितीयमुत्थापयति॥अथेति॥प्रागुत्पत्तेर्घटार्थंकुलालादिषुप्रवृत्तेषुअसौअसन्नि

तुँछक्मा

ति॥असत्कृद्वार्थस्वयमेवविवेचयति॥तत्रेत्यादिना॥तत्रसिद्धांतीब्रूते॥नविरुध्यतइति॥कथंपुनःसत्कार्यवादिनस्तदसत्वमविरुद्धमित्याह॥कस्मादि
ति॥प्रागुत्पत्तेस्तुअसद्व्यावृत्तिरूपंसत्वंघटस्यसिषाधयिषितंतच्चेद्भवानपितस्यसदातनमर्थक्रियासामर्थ्यंनिषेधन्ननुमन्यतेनावयोर्विप्रतिपत्तिरित्य
भिप्रेत्याह॥स्वेनहीति॥ननुजन्मतेसर्वस्यसन्मात्रत्वाविशेषात्पिंडादेर्वर्त्तमानताघटस्यस्यात्तस्यचातीतताभविष्यताचपिंडकपालयोःस्यादितिसांकर्यमा
शंक्याह॥नहीति॥व्यवहारदशायांयथाप्रतिभासमनिर्वाच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः॥प्रागवस्थायांघटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्वनिषेधेविरोधा
भावमुपपादितमुपसंहरति॥तस्मादिति॥उक्तमेवव्यतिरेकद्वाराविवृणोति॥यदीत्यादिना॥यदाकारकाणिव्याप्रियंतेतदाघटोऽसन्निितितस्यभविष्यत्वादि

कस्मात्त्वेनहिभविष्यद्रूपेणघटोवर्त्ततेनहिपिंडस्यवर्त्तमानताकपालस्यवाघटस्यभवति॥नचतयोर्भविष्यत्ताघटस्यतस्मात्कुलालादिव्या
पारवर्त्तमाननायांप्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नितिनविरुध्यते॥यदिघटस्ययत्स्वंभविष्यत्ताकार्यरूपंतत्प्रतिषिध्येततत्प्रतिषेधेविरोधःस्यान्नतु
तद्भवान्प्रतिषेधति॥नचसर्वेषांक्रियावतांकारकाणामेकैववर्त्तमानताभविष्यत्तावा॥अपिचचतुर्विधानामभावानांघटस्येतरेतराभावोघटा
दन्योदृष्टोयथाघटाभावःपटादिरेव॥ रूपंतत्कालेनिषिध्यतेचेदुक्तविधव्याघातःस्यात्॥नचतस्यतस्मिन्कालेभविष्यत्वादिरूपंसत्वंनिषिध्यतेअर्थ
क्रियासामर्थ्यस्यैवनिषेधात्तन्नविरोधावकाशोस्तीत्यर्थः॥नहिपिंडस्येत्यादिनासांकर्यसमाधिरुक्तस्तमिदानींसर्वतंत्रसिद्धांततयास्फुटयति॥नचेति॥भविष्य
त्वमतीतत्वंचेतिशेषः॥कार्यस्यप्रागुत्पत्तेर्नाशानाशाच्चोर्ध्वमसत्वाभावेहेत्वंतरमाह॥अपिचेति॥तदेवानुमानतयास्पष्टयितुंदृष्टांतंसाधयति॥चतुर्विधा
नामिति॥षष्ठीनिर्धारणेघटान्योन्याभावस्यघटादन्यत्वेतत्राप्यन्योन्याभावांतरांगीकारादनवस्थेत्याशंक्याहदृष्टइति॥नयौक्तिकमन्यत्वंकिंतुघटोन
भवतिपटइतिप्रातीतिकं॥तथाचघटाभावःपटादिरेवेतिपटादेस्तत्तोन्यत्वाद्घटान्योन्याभावस्यापिघटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ननुघटाभावःपटादि

रित्ययुक्तं विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावंतर्भावप्रसंगादिति चेन्नैवं दृष्टपदेनस्वारीकृतत्वाद्घटाभावस्य पटादित्वाभावेपि नस्वातंत्र्यमभावत्ववि
रोधान्नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः संसर्गाभावांतर्भावापातात्॥ न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूपं वा घटो घटो न भवतीति प्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्या
ह॥ न घटस्वरूपमेवेति॥ यदि प्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते॥ तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्व्याघातइत्याशंक्याह॥ न चेति॥ स्व
रूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः॥ तथा च पटादेः स्वेनात्मना भावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वं चेत्यभ्याहतिरित्यर्थः॥ सिद्धे प्रतीत्य
नुसारिणि दृष्टांते विवक्षितमनुमानमाह॥ एवमिति॥ किंच तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्त्वमेष्टव्यमित्यनुमानांतरमाह॥ तथेति॥ अनुमानफ

न घटस्वरूपमेव न च घटाभावः सन्पटोऽभावात्मकः किंतर्हि भावरूप एवैवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यंताभावानामपि घटादन्यत्वं स्याद्घटे
नव्यपदिश्यमानत्वाद्घटस्येतरेतराभाववत्तथैव भावात्मकताऽभावानां एवं च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्त्य
थ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः॥ अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति
यद्वत्तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैवाथार्थांतरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत् ॥

त्वं कथयति॥ एवं चेति॥ तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यंतत्वमद्वयत्वं सर्वात्मकत्वं च प्राप्नोति॥ सत्त्वे च तेषामभावाभावान्न भावाभावयोर्मिथः संगतिरित्यर्थः॥ न
नु प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्योऽपन्होतुमिति चेत्तत्तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थांतरं चेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति॥ अथेत्यादिना॥ प्रागभावादेर्घटत्वेपि संबंधक
ल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शंकते॥ अथेति॥ संबंधस्य कल्पितत्वे संबंधिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति॥ न थापीति॥ यत्र संबंधं कल्पयित्वा व्यपदेश
स्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथात्रापि विकल्पिते संबंधे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबंधिनोरन्यतरस्य स्यान्न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्य थे

(6)

बृ.र. १६

त्यर्थः॥कल्पांतरमनुवदति॥अथेति॥अनुमानफलंवदद्धि घटस्यकारणात्मनाध्रुवत्ववचनेनसमाहितमेतदित्याह॥उक्तोत्तरमिति॥असत्कार्यवादेदोषांत
रमाह॥किंचेति॥स्वहेतुसंबंधःसत्तासंबंधोवाजन्मेतितार्किकाः नचप्रागुत्पत्तेरसतःसंबंधःतस्यसतोर्वृत्तेरित्यर्थः॥युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथः सं
योगेपृथक्सिद्धिरपेक्ष्यतेअयुतसिद्धानांपरस्परपरिहारेणप्रतीत्यनर्हाणांकार्यकारणादीनांमिथोयोगेपृथक्सिद्ध्यभावेनदोषमावहतीतिशंकते॥
अयुतेति॥परिहरतिनेति॥उक्तमेवस्फोरयति॥भावेति॥व्यवहारदृष्ट्याकार्यकारणयोःसाधितांतुच्छव्यावृत्तिमुपसंहरति॥तस्मादिति॥नैवेहस्य

भा.

किंचान्यत्प्रागुत्पत्तेःशशविषाणवदभावभूतस्यघटस्यस्वकारणसत्तासंबंधानुपपत्तिर्हिनिष्ठत्वात्संबंधस्यअयुतसिद्धानामदोषइतिचे
न्नभावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेर्भावभूतयोर्हियुतसिद्धताऽयुतसिद्धतावास्यात्नतुभावाभावयोरभावयोर्वातस्मात्सदेवकार्यंप्रा

दशनायया ऽशनायाहिमृत्यु

गुत्पत्तेरितिसिद्धं॥किंलक्षणेनमृत्युनावृतमित्यतआह॥अशनाययाअशितुमिच्छाऽशनायासैवमृत्योर्लक्षणंतयालक्षितेनमृत्युनाऽश
नाययाकथमशनायामृत्युरित्युच्यते॥

न्नसर्वस्यप्रागुत्पत्तेरसत्वशंकामृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेननिरस्तासंप्रतिमृत्युशब्दस्यार्थांतरेरू
ढत्वान्नतेनावरणंजगतःसंभवतीत्याक्षिपति॥किंलक्षणेनेति॥अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्ययोग्यमपंचीकृतमहाभूतावस्थातिरिक्तंमायारूपं
साभासंमृत्युरित्युच्यते॥नहिसर्वंकार्यमवांतरकारणादुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह॥अतआहेति॥कथंयथोक्तोमृत्युरशनाययालक्ष्यतेनहिमूलकार
णस्याशनायादिमत्त्वमशनायापिपासेप्राणस्येतिस्थितेरितिशंकते॥कथमिति॥मूलकारणस्यैवसूत्रत्वंप्राप्तस्यसर्वसंहर्तृत्वान्मृत्युत्वेसतिवाक्यशेषो

राम: १६

पपत्तिरितिपरिहरति॥उच्यतइति॥प्रसिद्धमेवप्रकटयति॥योहीति॥तथापिप्रसिद्धंसत्त्वंहित्वाकथंहिरण्यगर्भोपादानमतआह॥बुध्यात्मनइति॥उ
क्तंहेतुंकृत्वाफलितमाह॥इतिसइति॥ननुननतेनजगदाव्रियतेमूलकारणेनैवतदावरणात्तत्कथंवाक्योपक्रमोपपत्तिरतआह॥तेनेति॥ननुहिरण्य
गर्भेप्रकृतेकथंस्त्रीलिङ्गनिर्देशनपुंसकप्रयोगस्तत्राह॥तदिति॥मनसइतिवाक्यार्थमधुनाकथयति॥सप्रकृतइति॥भूतसूक्ष्मव्यतिरेकेणभौतिकस्यमनसः

अशनायाहिमृत्युर्हिशब्देनप्रसिद्धंहेतुमवद्योतयतियोह्यशितुमिच्छतिसोऽशनायानंतरमेवहंतिजंतूंस्तेनासावशनायायालक्ष्यतेमृ
त्युरितिअशनायाहीत्याह॥बुध्यात्मनोऽशनायाधर्मइतिसएषबुध्यवस्थोहिरण्यगर्भोमृत्युरित्युच्यते॥तेनमृत्युनेदंकार्यमावृतमासी
त् यथापिंडावस्थायांमृदाघटादयआवृताःस्युरितितद्वत्॥तन्मनोऽकुरुततदितिमनसोनिर्देशःसप्रकृतोमृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया

स्तन्मनोकुरुतात्मन्वीस्यामितिसोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायंत॥

तत्कार्यालोचनक्षमंमनःशब्दवाच्यंसंकल्पादिलक्षणमंतःकरणमकुरुतकृतवान्केनाभिप्रायेणमनोऽकरोदित्युच्यते॥आत्मन्वीआ
त्मवानितिस्यांभवेयमहमनेनात्मनामनसामनस्वीस्यामित्यभिप्रायःसप्रजापतिरभिव्यक्तेनमनसासमनस्कःसन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन्ना
त्मानमेवकृतार्थोस्मीत्यचरत्चरणमकरोत्तस्यप्रजापतेरर्चतःपूजयतःआपोरसात्मिकाःपूजांगभूताअजायंतउत्पन्नाः॥ सृष्टिरयुक्तेतिमत्वाशं
कते॥केनेति॥अपंचीकृतानांभूतानांहिरण्यगर्भदेहभूतानांप्रागेवलब्धात्मकत्वात्तेभ्योमनोव्यक्तिरविरुद्धेतिमन्वानोब्रूते॥उच्यतइति॥स्वात्मवस्त्व
स्वाभाविकत्वान्नतदाशंकनीयमित्यार्शक्यवाक्यार्थमाह॥अहमिति॥मनसोव्यक्तस्योपयोगमाह॥सप्रजापतिरिति॥ननुनैत्तिरीयकाणामाकाश

दिसृष्टिरुच्यतेतत्कथमिह्यपामादेःसृष्टिवचनंतत्राह॥ अत्रेति॥ सप्तम्याहिरण्यगर्भकर्तृकसर्गोक्तिः॥ त्रयाणांपंचीकृतानामितियावत्॥ नन्वाकाशाद्यात्ते
त्तिरियकेसृष्टिरिहत्ववाच्येसुदितानुदितहोमवद्विकल्पोभविष्यतिनेत्याह॥ विकल्पेति॥ पुरुषतंत्रत्वात्क्रियायाःयुक्तोविकल्पःसिद्धेऽर्थेतुपुरुषानधी
नेनासौसंभवत्यतःसृष्टिर्विवक्षिताचेदाकाशाद्येवसायुक्ताविद्याप्रधानत्वात्तुनादरःसृष्टावितिभावः॥ अपामत्रसृष्टिवचनमनुपयुक्तंनस्रष्टुस्ताभिरेवपू
जासिध्यतीत्याशंक्याश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिध्यर्थंतदुपयोगमुपन्यस्यति॥ अर्चतइति॥ कोसौहेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवस्यार्कशब्देनसंगति

अत्राकाशप्रभृतीनांत्रयाणांउत्पत्त्यनंतरमितिवक्तव्यंश्रुत्यंतरसामर्थ्यात्॥ विकल्पासंभवाच्चसृष्टिक्रमस्यअर्चतेपूजांकुर्वतेवैमेमह्यंकंउ
दकमभूदित्येवममन्यतयस्मान्मृत्युस्तदेवतस्मादेवहेतोरर्कस्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वमर्कत्वेहेतुरित्यर्थः॥ अग्नेरर्कना

र्चतेवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्कत्वंकंहवाअस्मैभवतियएवमेतदर्कस्यार्कत्वंवेद ॥१॥

मनिर्वचनमेतदर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणापूसंबंधाच्चाग्नेरेतद्गौणंनामार्कइति यएवंयथोक्तमर्कस्यार्कत्वंवेदजानातिकमुदकंसुखंवा
नामसामान्यात्॥ हवैइत्यवधारणार्थौभवत्येवेतिअस्मैएवंविदेएवंविदर्थंभवति॥१॥ आपोवाअर्कःकःपुनरसावर्कइत्युच्यते ॥

रितिमन्वानःसन्नाह॥ अर्कत्वमिति॥ एवंमृत्योरर्कत्वेपिकथमग्नेरर्कत्वमित्याशंक्यमृत्युसंबंधादित्याह॥ अग्नेरिति॥ किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्या
शंक्यापूर्वक्रियायोगस्यफलांतराभावादुपासनार्थमित्याह॥ अग्नेरिति॥ निर्वचनमेवस्फोरयति॥ अर्चनादिति॥ फलवत्त्वाच्चयथोक्तनामवतोऽग्नेरुपास्तिरत्र
विवक्षितेत्याह॥ यएवमिति॥१॥ अपामर्कत्वश्रवणान्नाग्नेरर्कत्वमितिशंकते॥ कःपुनरिति॥ प्रकरणमाश्रित्यतासामर्कत्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह॥ उच्य

त इति॥तासंतर्हिरण्मयमंडं संबभूवेतिश्रुतिमनुरुंधन्नुपचारे हेत्वंतरमाह॥अप्सु चेति॥मुख्यमर्कत्वमपां वारयति॥न पुनरिति॥ननु श्रुतिलिंगवाक्यप्रक
रणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशंक्य वाक्यसहकृतं प्रकरणमेव केवलवाक्याद्ब
लवदित्याशयवानाह॥वक्ष्यति चेति॥भूतांतरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवोग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गं ताभ्यो दर्शयति॥

आपो वा या अर्चनांगभूतास्ता एवार्कोग्नेरर्कस्य हेतुत्वादप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः तासामप्रकरणादग्नेश्च प्रकरणं॥
वक्ष्यति चायमग्निरर्क इति तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मंडभूतमासीत्तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यांतः पच्यमानं लिंगव्य

आपो वा अर्कस्तद्यदपाᳬ शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव

त्ययेन वा यो ऽपां शरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवी साऽभवत्ताभ्यो ऽद्भ्यों ऽडमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः॥तस्यां पृथिव्यामु
त्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यत् क्रमयुक्तो बभूव॥सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः किं तस्य
श्रांतस्येत्युच्यते तस्य श्रांतस्य संतप्तस्य खिन्नस्य तेजो रसस्तेज एव रसस्तेजो रसः रसः सारः निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रांत इत्यर्थः॥

तदित्यादिना॥अप्सु भूतांतरसहितासु त्वन्नासु सतीषु धितिसन्नम्यर्थः शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे॥दध्न इवेति॥संघाते सहकारिकारणमाह॥तेजसेति
॥यत्तदिति पदे न पुंसकत्वेन श्रुते कथं तयोः शरशब्देन कारणस्योक्तनत्वाचिना पुल्लिंगेनान्वयस्तत्राह॥लिंगव्यत्ययेनेति॥उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो
वाशब्दः व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति॥यो ऽपामिति॥वाक्यतात्पर्यमाह॥ताभ्य इति॥स्थूलप्रपंचात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपंचात्मकसूत्राद्उत्पत्तिं वक्तुं पातनि

लयति॥सर्वोहीति॥इदानींविराडुत्पत्तिमुपदिशति॥किंतस्येत्यादिना॥ ॥अग्निशब्दार्थंस्फुटयति॥सोंडस्येतितस्यप्रथमशरीरित्वेमानमाह॥सवाइति॥च॥
विराजोध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह॥सचेति॥कोस्यत्रेधाभावस्यकर्तेतिवीक्षायामाह॥स्वयमेवेति॥कथमेकस्यत्रिधात्वमन्यथावाकथमेकत्वमित्याह॥कथमि
ति॥मृदोघटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजोबहुरूपत्वंसाधयति॥आहेत्यादिना॥कथमग्निंतृतीयमित्यश्रुतंकल्प्यतेतत्राह॥सामर्थ्यस्येति॥वाय्वादित्ययोरि

कोसौनिष्क्रांतोग्निः॥सोंडस्यांतर्विराड्प्रजापतिःप्रथमजःकार्यकरणसंघातवान्जातः॥सवैशरीरीप्रथमइतिस्मरणात्॥२॥सचजातः
प्रजापतिस्त्रेधात्रिप्रकारमात्मानंस्वयमेवकार्यकरणसंघातंव्यकुरुतव्यभजदित्येतत्कथंत्रेधेत्याहादित्यंतृतीयमग्निवाय्वपेक्षयात्रयाणांपूर
णमकुरुतेत्यनुवर्त्ततेतथाग्न्यादित्यापेक्षयावायुंतृतीयंतथावाय्वादित्यापेक्षयाग्निंतृतीयमितिद्रष्टव्यं॥सामर्थ्यस्यतुल्यत्वात्त्रयाणांसंख्यापू

त्तस्यामश्राम्यत्तस्यश्रांतस्यतप्तस्यतेजोरसोनिरवर्त्तताग्निः॥२॥सत्रेधात्मानंव्यकुरुतादित्यंतृतीयंवायुंतृतीय३॥

रणत्वे॥सएषप्राणःसर्वभूतानामात्माप्यग्निवाय्वादित्यरूपेणविशेषतःस्वेनैवमृत्व्यात्मनात्रेधाविहितोविभक्तोनविराट्स्वरूपोपमर्द
नेनतस्यास्यप्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्यविराजस्त्रित्वात्मकस्याश्वस्येवदर्शनमुच्यते॥ वाग्नेरपिसंख्यापूरणत्वशक्तेरविशिष्ट
त्वादग्निंतृतीयंअकुरुतइत्युपसंख्यायतेसत्रेधात्मानमितिचोपक्रमादित्यर्थः॥ननुकिमयंत्रेधाभावोविराड्स्वरूपोपमर्देनक्रियते॥नहितस्मिन्सत्येव
युक्तोविरोधादतआह॥सएषइति॥यथातंत्वस्यानुपमर्देनमूलकारणात्पटोजायतेतथासर्वेषांभूतानांप्राणतयासाधारणोप्ययंस्वेनैवस्वतंत्रेणानुगते
नमृत्युरूपेणत्रेधाविभागस्यकर्त्तानचैकस्यबहुरूपत्वविरोधोमायाविवदुपपत्तेरित्यर्थः तस्यप्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह॥तस्येति॥उक्तानिविशेषणानिप्रक

रणाविच्छेदार्थमनूद्यंते॥ अग्निविषयंदर्शनमिदानीमुच्यतेचेन्नैवेहेत्यादिपूर्वोक्तमनर्थकमित्याशंक्याह॥ सर्वाहीति॥ स्तुतिमेवाभिनयति॥ इत्थमिति
॥ कर्मांगस्याग्नेः संस्कर्त्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरसिप्राचीदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह॥ तस्येति॥ आरोपेसादृश्यमाह॥ विशिष्टत्वेति॥ शिरसोनंतरभावित्वात्तद्बाह्वोरै
शान्यादिदृष्टिमाह॥ असौचेति॥ कथमीर्मशब्दो बाहुवाचीत्याशंक्यतदुपपत्तिमाह॥ ईरयतेरिति॥ गत्यर्थप्रयोगादीर्मशब्दोबाहुमधिकरोतीत्यर्थः॥ त

सर्वाहिपूर्वोक्तोत्पत्तिरस्यस्तुत्यर्थमित्यवोचामइत्थमसौशुद्धजन्मेतितस्यप्राचीदिक्शिरोविशिष्टत्वसामान्यादसौचासौचईशान्याग्नेय्यावीर्मौ
बाहूईरयतेर्गतिकर्मणः॥ अथास्याग्नेःप्रतीचीदिक्पुच्छंजघन्योभागःप्राङ्मुखस्यप्रत्यक्दिक्संबंधादसौचासौचवायव्यनैर्ऋत्यौसक्थ्यौ

सएषप्राणस्त्रेधाविहितस्तस्यप्राचीदिक्शिरोसौचासौचेर्मावथास्यप्रतीचीदिक्पुच्छमसौचासौचसक्थ्यौदक्षिणाचोदीचीचपा
र्श्वेद्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरमियमुरःसएषोप्सुप्रतिष्ठितोयत्रक्वचैतितदेवप्रतितिष्ठत्येवंविद्वान्॥ २॥ सक्थिनीपृष्ठकोणत्व

सामान्याद्दक्षिणाचोदीचीचपार्श्वेउभयदिक्संबंधसामान्यात्॥ द्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरमितिपूर्ववदियमुरःअधोभागसामान्यात्सएषोग्निः
प्रजापतिरूपोलोकात्मकोग्निरप्सुप्रतिष्ठितःएवमिमेलोकाअप्स्वंतरितिश्रुतेः यत्रक्वचयस्मिन्कस्मिंश्चिदेतिगच्छति॥ सुच्छादिषुप्रतीच्या

दिदृष्टिरध्यस्यति॥ अथेत्यादिना॥ चित्यस्याग्नेःशिरसिबाह्वोःप्राच्यादिदृष्टिकरणानंतरमित्यर्थः सक्थिपदंपृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयविषयं॥ उभयशब्देनप्रा
चीप्रतीचीद्वयंगृह्यते॥ उरसिपृथिवीदृष्टिमाहइयमिति॥ उपास्यमुक्तमग्निमनुवदतिसएषइति॥ तस्योपासनार्थमेवाप्सुप्रतिष्ठितत्वंगुणमुपदिशति॥
अग्निरिति॥ भूतांतरसहितानामपांसर्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोग्निस्तत्रप्रतिष्ठितःसंभवतीत्यत्रश्रुत्यंतरंसंवादयति॥ एवमिति॥ यथैतेपुलोके

बृ॰र॰
१२

लानांभूतानांसन्निवेशविशेषाग्रहणंते॥अप्सुभूतांतरसहितासुकारणभूताक्षितियावत्॥फलश्रुतिंव्याचष्टे॥यत्रेति॥अस्योपास्तिफलमपपुनर्मृत्युंजय
तीत्यादिनावक्ष्यते॥किमिदमस्थानेफलसंकीर्तनमतआह॥गुणेति॥२॥उत्तरग्रंथमवतार्यतस्यपूर्वग्रंथेनसंबंधंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयति॥सोकामयतइत्यादि
ना॥अवांतरव्यापारमंतरेणकर्तृत्वानुपपत्तिरितिमत्वापृच्छति॥सकिंव्यापारइति॥कामनादिरूपमवांतरव्यापारमुत्तरवाक्यावष्टंभेनदर्शयति॥उ

भा॰

तदेवतत्रैवप्रतितिष्ठतिस्थितिंलभते॥कोसावेवंयथोक्तमप्सुप्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्विजानन्गुणफलमेतत्॥३॥सोकामयतयोसौमृ
त्युःसोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमंडस्यांतःकार्यकरणसंघातवंतंविराजमभिनिःसृजततत्रेधाचात्मानमकुरुतेत्युक्तं॥सकिंव्यापारःसन्नसृ
जतेत्युच्यतेसमृत्युरकामयतकामितवान्किंद्वितीयोमेममात्माशरीरंयेनाहंशरीरीस्यांसजायेतेत्यपेक्षतेत्ये[illegible]तदकामयतसएवंकाम

सोकामयतद्वितीयोमआत्माजायेतेतिसमनसावाचंमिथुनꣳसमभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेतआसीत्ससंवत्सरोभव ॥

यिलामनसापूर्वोत्पन्नेनवाचंत्रयीलक्षणांमिथुनंद्वंद्वभावंसमभवत्संभवनंकृतवान्मनसात्रयीमालोचितवांस्त्रयीविहितंसृष्टिक्रमंमन
सान्वालोचयदित्यर्थः॥कोसावशनायालक्षितोमृत्युरशनायालक्षणोमृत्युरित्युक्तंतमेवपरामृशत्यन्यत्रप्रसंगोमाभूदिति ॥ ॥

व्यतइति॥कामनाकार्येमनःसंयोगमुपन्यस्यति॥सएवमिति॥कोयंमनसासहवाचोद्वंद्वभावस्तत्राह॥मनसेति॥वाक्यार्थमेवस्फुटयति॥त्रयीविहि
तमिति॥वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचनंप्रजापतेर्नेदंप्रथमंसंसारस्यानादित्वादितिवक्तुमनुशब्दः सोकामयतेत्यादौसर्वनाम्नोऽव्यवहितविराड्विषयत्वमाशं
क्यपरिहरति॥कोसावित्यादिना॥कथंतयामृत्युर्लक्ष्यतेतत्राह॥अशनायेति॥किमितितर्हिपुनरुक्तिरित्याशंक्याह॥तमेवेति अन्यत्रानंतरप्रकृतेवि

रा॰भः
१९

राडात्मनीति यावत् ॥ अवांतरव्यापारांतरमाह ॥ तदित्यादिना प्रसिद्धं रेतो व्यावर्तयति ॥ ज्ञानेति ॥ ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादि
त्याशंक्याऽऽसीत्पदस्यार्थमाह ॥ जन्मांतरेति ॥ वाक्यस्यापेक्षिकं पूरयित्वा वाक्यांतरमादाय व्याकरोति ॥ तद्भावेत्यादिना ॥ ननु संवत्सरस्य प्रागेव सिद्धत्वान्न प्र
जापतेस्तन्निर्माणेन तदात्मत्वमित्याशंक्योत्तरवाक्यमुपादत्ते ॥ न हि पुरेति ॥ तद्व्याचष्टे पूर्वमिति ॥ प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहा

तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यद्दृष्टवानासीज्जन्मांतरकृतं
तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्यांडरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरः संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्र

न्न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावंतं कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददा
त्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ जापतिरभवत् ॥ न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरपरिमाणं कालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः का
लो नाम नास ह न च भूव ह ॥ तं संवत्सरकालनिर्मातारं अंतर्गर्भं प्रजापतिं ॥ यावानिह प्रसिद्धः कालः एतावंतं एतावत्संवत्सरपरिमाणं का
लमबिभर्भृतवान्यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात्किं कृतवांस्तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्ट
वानंडमभिनदित्यर्थः ॥ रस्यादित्यान्न पूर्वं तावत्तद्व्यवहारो नासीदेवेत्यर्थः ॥ कियंतं कालमंडरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह ॥ तमित्यादिना
॥ अवांतरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकांक्षाद्वारोपसंहरति ॥ यावानित्यादिना ॥ केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्रा
ह ॥ भाणिति ॥ विराडुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति ॥ तमेवेति ॥ अथोत्पत्तिपुत्रभक्षणे प्रवर्तकं दर्शयति ॥ अशनायावत्त्वा

दिति॥ विराजो भयकारणमाह॥ स्वाभाविक्येति॥ इंद्रियं देवतां च व्यावर्त्तयति॥ वाकुशब्द इति॥ ४॥ इदानीं मृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति॥ स इ
त्यादिना॥ ईक्षणे प्रतिबंधकसद्भावं दर्शयति॥ अशनायावानिति॥ अभिपूर्वो मन्यतिरिति रुद्रोस्य पशूनभिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि
शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यं॥ अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशंक्याह वह्विति॥ तथापि विराजो भक्षणे कास्तिस्तत्राह॥ तद्भक्षणे हीति॥ तस्यान्नाल

तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्त्वान्मृत्युरभिव्याददान्मुखविदारणं कृतवानत्तुं स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याविद्य
यायुक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत्सैव वागभवद्भाकुशब्दोऽभवत्॥ ४॥ स ऐक्षत स एवं भीतं रुतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान्॥
अशनायावानपि यदि कदाचिद्धैनं कुमारमभिमंस्ये ऽभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः हिंसिष्य इत्यर्थः कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोल्पमन्नं करि

स ऐक्षत यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंच॥

ष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम बहु ह्यन्नं कर्त्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयस्तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्याद्बीजभक्षण इव सस्या
भावः स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव वाचा पूर्वोक्तया तेनैवात्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं
स्थावरं जंगमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदं॥ कृत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः॥ कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टांतमाह॥ बीजेति॥
यथोक्तेक्षणानंतरं मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति॥ स एवमिति॥ ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजंगमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात्किं पुनरुक्त्ये
त्याशयेन पृष्ट्वा परिहरति॥ किं तदिति॥ गायत्र्यादीनीत्यादि पदेनोष्णिगनुष्टुब्बृहती पंक्तित्रिष्टुब्जगतीछंदांसि सूक्तानि केवलानां छंदसां सर्गासं

भवात्तदारूढानामृग्यजुःसामात्मनां मंत्राणां सृष्टिरत्र विवक्षितेत्याह॥ स्तोत्रेति॥ उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शस्यमानं शस्त्रं॥ स्तुतमनुशंसतीति हि श्रुतिः यन्न गीयते न च शस्यते ऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदप्यत्र ग्राह्यमित्यभिप्रेत्यादिपदं॥ अत एव त्रिविधानित्युक्तं॥ अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः कर्मसाधनभूतानसृजतेति संबंधः स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्तत्वात्त्रयीवाक्त्रय्याः सिद्धत्वान्न तस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शंकते॥ नन्विति॥ व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति॥ नेत्यादिना॥ इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः अत सर्गश्चान्नसर्गश्चेति द्वयमुक्तं॥

किं तदृचो यजूंषि सामानि छंदांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्मांगभूतांस्त्रिविधान्मंत्रान् गायत्र्यादिछंदो विशिष्टान्यज्ञांश्च तत्साध्यान्प्रजाः तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान्॥ ननु त्रय्या मिथुनीभूतया ऽसृजतेत्युक्तं ऋगादीनिह कथमसृजतेति॥ नैष दोषो

चौ यजू॰षि सामानि छंदा॰सि यज्ञान्प्रजांपशून्

मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति॥ स प्रजापतिरेवमन्नदृद्धिं बुध्वा यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनीभूतं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्माददत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धं॥

इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणांतरं निर्दिशति॥ स प्रजापतिरित्यादिना॥ कथं मृत्योरदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राह॥ तथा चेति॥ अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मंत्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति भावः मृत्योरदितित्वविज्ञानवतो वांतरफलमाह॥ सर्वस्येति॥ सर्वात्मनेति कुतो विशेष्यते तत्राह॥ अन्यथेति॥ सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वान्नभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः॥ विरोधमेव साधय

बृ॰भा॰
२१

ति॥ नहीति फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजापतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन् ध्येयात्माभूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्तास्यादित्यर्थः॥ अन्नमन्नमेवा-
स्य स दानकदाचित्तदस्यात् भवतीति वक्तुमनंतरवाक्यमादत्ते॥ सर्वमिति॥ अत एवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति॥ सर्वात्मनो हीति॥ ५॥ उपास्तिविधौ सफले सति
समाप्तिरेवब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह॥ सोकामयतेत्यादिना॥ तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदंतं वाक्यमिद

तथा च मंत्रोऽदितिर्द्यौरित्यादिः सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधान्नहि कश्चित्सर्वस्यैकोत्ता दृश्यते तस्मात्त
द्वत्तात्मा भवतीत्यर्थः सर्वमस्यान्नं भवतीत्यत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः

स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यै
तस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद॥ ५॥

सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलं॥ ५॥ सोकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह॥ भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि य
जेयेति॥ जन्मांतरकरणापेक्षया भूयःशब्दः स प्रजापतिर्जन्मांतरेऽश्वमेधेनायजत॥ मानिर्दिश्यते॥ भूयो दक्षिणाकत्वादश्वमेधस्य भूयस्त्व
मिति शब्दैः कामयतेत्यनेन संबध्यते॥ कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिर्न हि तस्य पूर्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत्कर्मानधिकारत्वात्तत्राह॥
जन्मांतरेति॥ तदेव स्पष्टयति॥ स प्रजापतिरिति॥ अथातीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्ताभूदधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह॥ तथा च कर्तृ
भेदात् भूयःशब्दासामंजस्यमत आह॥ स तद्भावेति॥ स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह॥

रा॰म॰
२१

कर्त्रंभोक्त्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमानसत्त्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः॥प्रजापतिरीश्वरोनतस्यदुःखात्मकत्वम्शनेकायुक्तेत्याशंक्यप्रकृतिवशा
दुपपत्तिमभिप्रेत्याह॥सोऽश्वमेधेति॥कथमेतावताविवक्षितास्तुतिःसिद्धेत्याशंक्याह॥एवमिति॥श्रमकार्यमाह॥सतपइति॥चक्षुरादीनांयशस्त्वे
हेतुमाह॥यशोहेतुत्वादिति॥तदेवसाधयति॥तेषुहीति॥प्राणाएवेतितथाशब्दार्थःसत्सुहितेषुशरीरेबलंभवतीतिपूर्ववदेवहेतुरुन्नेयः॥उक्त

सतद्भावभावितएवकल्पादावप्यवर्त्ततसोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेननिर्वृत्तःसन्नकामयतभूयसायज्ञेनभूयोयजेयेत्येवंम
हत्कार्यंकामयित्वालोकवदश्राम्यत्सतपोऽतप्यततस्यश्रांतस्यतप्तस्येतिपूर्ववद्यशोवीर्यमुदक्रामदिति॥स्वयमेवपदार्थमाह
प्राणाश्चक्षुरादयःवैयशोहेतुत्वात्तेषुहिसत्सुख्यातिर्भवतितथावीर्यंबलंअस्मिन्शरीरेनह्युत्क्रांतप्राणोयशस्वीबलवान्वाभव

सोऽकामयतभूयसायज्ञेनभूयोयजेयेतिसोऽश्राम्यत्सतपोतप्यततस्यश्रांतस्यतप्तस्ययशोवीर्यमुदक्राम
त्प्राणावैयशोवीर्यंतत्प्राणेषूत्क्रांतेषुशरीरंश्वयितुमध्रियततस्यशरीरएवमनआसीत्॥६॥

ति॥तस्मात्प्राणाएवयशोवीर्यंचास्मिंच्छरीरेतदेवंप्राणलक्षणंयशोवीर्यमुदक्रामदुत्क्रांतवत्तदेवंयशोवीर्यभूतेषुप्राणेषूत्क्रांतेषुशरी
रान्निष्क्रांतेषुनिर्गतेषुतच्छरीरंप्रजापतेःश्वयितुमुच्छूनभावंगंतुमध्रियतामेध्यंचाभवत्तस्यप्रजापतेःशरीरान्निर्गतस्यापितस्मिन्नेवश
रीरेमनआसीद्यथाकस्यचित्प्रियेविषयेदूरंगतस्यापिमनोभवतितद्वत्॥६॥तस्मिन्नेवशरीरे मर्थ्यमतिरेकद्वारास्फोरयति॥नहीतिप्राणा
नांयशस्त्वंवीर्यत्वंचोपसंहृत्यवाक्यार्थंनिगमयति॥तदेवमिति॥तस्मात्प्राणेष्वित्यादिव्याचष्टे॥तदेवमित्यादिना॥शरीरान्निर्गतस्यप्रजापतेर्मुक्तत्वमाशं

उ०र० २२ — भा०

नपुनस्तस्मिन्प्रवेशोयुक्तः॥परित्यक्तपरिग्रहायोगादितिशंकते॥सतस्मिन्निति॥अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोपिसंभवतीत्याह॥उच्यतइति॥वीत
देहस्यकामनाऽयुक्तेतिशंकते॥कथमिति॥सामर्थ्यातिशयाद्शरीरस्यापिप्रजापतेस्तदुपपत्तिरितिमन्वानोब्रूते॥मेध्यमिति॥कामनाफलमाह॥इ
तिप्रविवेशेति॥तथापिकथंप्रकृतनिरुक्तिसिद्धिरित्याशंक्याह॥यस्मादिति॥यच्छब्दोयस्मादितिव्याख्यातः देहस्याश्वत्वेपिकथंप्रजापतेस्तत्त्वमित्या
शंक्यतत्तादात्म्यादित्याह॥ततइति॥अश्वस्यप्रजापतित्वेनस्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वंफलतीतिभावः॥तथापिकथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशंक्याह॥य

गतमनाःसन्किमकरोदित्युच्यतेसोकामयतकथंमेध्यंमेधार्हंयज्ञियंमेममेदंशरीरंस्यात्किंचात्मन्वीआत्मवांश्चानेनशरीरेणशरीरवान्स्या
मितिप्रविवेशयस्मात्तच्छरीरंयद्वियोगाद्गतयशोवीर्यंसदश्वदश्वयत्ततस्तस्मादश्वःसमभवत्॥ततोश्वनामाप्रजापतिरेवसाक्षादत्रस्तूयतेय

सोकामयतमेध्यंमइदंस्यादात्मन्व्यनेनस्यामितिततोश्वःसमभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदितितदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्व

स्याच्चपुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यंसन्मेध्यमभूत्तदेवतस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नःक्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः॥क्रिया
कारकफलात्मकोहिक्रतुःसचप्रजापतिरेवेतिस्तूयते॥क्रतुनिर्वर्त्तकस्याश्वस्यप्रजापतित्वमुक्तमुषावाअश्वस्येत्येवमादिना॥

स्याच्चेति॥क्रतोस्तदात्मकस्यप्रजापतेरितियावत्॥देहोपिप्राणवियोगादश्वयत्पुनस्तत्प्रवेशाच्चमेधार्होभूदतःसोश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपित
थेत्यर्थः॥ननुप्रजापतित्वेनाश्वमेधस्यस्तुतिर्नोपयोगिनीअग्नेरुपास्यत्वेनप्रस्तुतत्वात्क्रतूपासनाभावादतआह॥क्रियेति॥ननुक्रत्वंगस्याश्वस्याश्वमे
धक्रत्वात्मनश्चाग्नेरुक्तरीत्यास्तुतत्वात्तदुपास्तेश्चप्रागेवोक्तत्वादेषहवाअश्वमेधमित्यादिवाक्यंनोपयुज्यतेतत्राह॥क्रतुनिर्वर्तकस्येति॥उक्तंचविस्पष्टा

रामः २२

ग्नेस्तस्य प्राचीदिगित्यादिना प्रजापतित्वमितिशेषः अश्वोपासनमग्न्युपासनं चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह॥ तस्यैवेति॥ य एवमेतददितेरदितित्वं वे
देत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं किं पुनरारंभेणेत्याशंक्याह॥ पूर्वत्रेति॥ यद्यपि विधिरदितित्वं वेदेति श्रुतस्तथापि सः गुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिरत्रतु प्र
धानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वादपेक्ष्यतेः तोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरितिभावः तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति॥ एष इति॥ यथोक्तमित्युभ

तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्चयथोक्तस्य क्रतुफलात्मकरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते॥ पूर्वत्र क्रिया
पदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षितत्वाच्च प्रकरणस्यायमर्थो वगम्यते एष ह वै अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वं अग्निरूपं

मेष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद

अर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः॥
कथं॥ तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह॥ तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वात्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं प
शुमनवरुध्येवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहममन्यताचिंतयत्॥

यत्र प्रजापतित्वमनुकृष्यते तमनवरुध्येत्यादि
भिः॥ प्रदर्श्यमानविशेषणं॥ विधिरत्रस्पष्टो न भवतीत्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥ अश्वमेधो विशेष्यत्वेन संबध्यते॥ एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भा
ति कुतो विधिरित्याह॥ कथमिति॥ एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिकां करोति॥ तत्रेत्यादिना॥ उपास्तिविधिप्रस्तावः स
प्तम्यर्थः॥ कथं नु पशुविषयं दर्शनं तद्दर्शयति॥ तत्रेति॥ एवमनंतरवाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत्॥ अथ विवक्षितविधिमभिदधाति॥ यस्माच्चेति॥

बृ.भा.
२३

प्रजापतिरित्यस्यं फलावस्थायामभन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्य संप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टिरित्याह ॥ अत एवेति ॥ प्रोक्षितं मंत्रसंस्कृ- भा.
तं पशुमिति यावत् ॥ फलावस्थप्रजापतिवदित्येवं शब्दार्थः ॥ उपासनविधिरुक्तः संप्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह ॥ एष इति द्विविधो हि क्रतुः कल्पि-

तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मने आत्मार्थमालभत प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतदालभतालंभं कृतवानन्यभूतान्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च
यथादैवतं प्रतिप्रत्यौहत्प्रतिगमितवान्यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्यो
हं प्रोक्ष्यमाणः आलभ्यमानस्त्वहं मद्देवत्य एवस्यामन्ये त्वितरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्यः आलभ्यंते मद्देवत्यभूताभ्य ए

तमनवरुध्यैवामन्यत तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजा
पत्यमालभंत ॥ एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मा

वेति विद्यात् ॥ अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्य
मालभते याज्ञिकाः एवं एष वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते एष वै अश्वमेधः ॥ को
सौ य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेषः आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सर
स्य ॥ त पशुहेतुको बाह्यतद्धेतुकश्च स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सवितैवेति उपास्तिफलं वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः ॥ विशेषोक्तिं विना ना
स्ति बुभुत्सोपशांतिरित्याह ॥ कोसाविति ॥ क्रतुफलात्मकः ॥ सवितामंडलं देवता वेति संदेहे द्वितीयं गृहीत्वा तस्येत्यादि व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ आदित्योदया सम:
नुदयाभ्यामहोरात्रिद्वारा संवत्सरव्यवस्थानात्तन्निर्मातृत्वं तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः ॥ क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा तदंगस्याग्नेस्तद्दृत्वं वक्तुमयमग्निरर्क इ २३

तिवाक्यंतस्यार्थमाह॥तस्येवेति॥ननुपूर्वोक्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वंकुतोनियम्यतेऽन्यश्चित्योग्निरन्यश्चाग्निरादित्यःकिंनस्यादित्याशंक्याह॥तस्यचे ति॥तथापिकथंतस्यैवादित्यत्वंतत्राह॥तथाचेति॥तस्यप्राचीत्यादिनालोकात्मत्वंचित्याग्नेरुक्तंतदिहाप्युच्यतेतस्मात्तस्यैवात्रादित्यत्वमिष्टमित्य र्थः॥अग्न्यादित्यभेदस्यलोकवेदसिद्धत्वान्नतयोरैकेनक्रतुनातादात्म्यमित्याशंक्याह॥ताविति॥यथाविशेषितत्वमादित्यरूपत्वंकुतस्तस्यचा र्कस्यक्रतुरूपत्वंसाधनत्वेनभेदादित्याशंक्योपचारादित्याह॥क्रियात्मकइति॥तथापिकथमादित्यस्यक्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशंक्याह॥क्रतुसाध्य

तस्यैवक्रत्वात्मनोयंपार्थिवोग्निरर्कःसाधनभूतःतस्यचार्कस्यक्रतौचित्यस्येमेलोकास्त्रयोपिआत्मानःशरीरावयवाःतथाचव्याख्यातं तस्यप्राचीदिगित्यादिना॥तावग्न्यादित्यावेतौयथाविशेषितावर्काश्वमेधौक्रतुफलेअर्कोयःपार्थिवोग्निःससाक्षात्क्रतुरूपःक्रियात्म

ऽयमग्निरर्कस्तस्येमेलोकाआत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौसोपुनरेकैवदेवताभवति

कःक्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैवनिर्देशःक्रतुसाध्यत्वाच्चफलस्यक्रतुरूपेणैवनिर्देशआदित्योश्वमेधइति॥तौसाध्यसाधनौक्रतुफ लभूतावग्न्यादित्यौसाउपुनर्भूयएकैवदेवताभवति॥कासामृत्युरेवपूर्वमप्येकैवासीत्क्रियासाधनफलभेदायविभक्ता ॥

त्वादिति॥नन्वादित्यस्यक्रतुफलत्वेनक्रतुत्वेतद्धेतोरग्नेस्तादात्म्यायोगादयुक्तमग्नेरादित्यत्वमित्याशंक्याह॥ताविति॥क्रतुफलत्वात्तदात्मासविता तद्धेतुश्चित्योग्निस्तावुक्तविभागावप्युपास्यादितोपासनादिव्यापारोसंतावेकैवप्राणाख्यादेवतेतितयोरैक्योक्तिरित्यर्थः॥एकैवेत्युक्तेप्रकृतयोरग्न्यादित्य योरन्यतरपरिशेषंशंकते॥कासेति॥कथंद्वयोरैकत्वमेकत्वेवाकथंद्वित्वंतत्राह॥पूर्वमपीतिउक्तेर्थेवाक्योपक्रममनुकूलयति॥तथाचेति॥सापुनरि

14

त्यत्र पुनरित्यादेरर्थं निगमयति॥ सा पुनरिति॥ ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रांतं विस्मृतमिति नेत्याह॥ यः पुनरिति॥ एकत्वमभिन्नत्वं॥ ७॥ तृतीये द्वितीयं ब्राह्मणं॥ २॥ १॥ ब्राह्मणांतरमवतारयंस्तस्य पूर्वेण संबंधाप्रतीतेर्नैसोस्तीत्याक्षिपति द्वयाहेत्यस्येति॥ विवक्षितं संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति॥ कर्मणामिति सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशंक्याह॥ मृत्य्वात्मभाव इति॥ अश्वमेधोपासनस्य सा

तथा चोक्तं सत्रेधात्मानं व्यकुरुतेति सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपोयः॥ पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्यु मेकां देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता सा मद्रूपाश्चाग्निसाधनसाध्येति सोपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्म रणाय न जायत इत्यर्थः॥ अपजितोपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशंक्याह॥ नैनं मृत्युराप्नोति कस्मान्मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति॥ किंच मृ

मृत्युरेवापपुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति य एवं वेद॥ ७॥ द्वितीयं ब्राह्मणं॥ २॥ १॥

त्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति तस्यैतत्फलं॥ ७॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणं॥ २॥ १॥ द्वयाहेत्यस्य कः संबंधः कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता मृत्य्वात्मभावोश्वमेधगत्युक्त्या ऽथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्रकाश नार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते॥ ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तं॥

श्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्त्यंतराणां कर्मांत राणां चेत्याशंक्याश्वमेधफलोक्त्योपास्त्यंतराणां केवलानां समुच्चितानां च फलमुपलक्षितमित्याह॥ अश्वमेधेति॥ वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्य माह॥ अथेति॥ ज्ञानयुक्तानां कर्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानंतरमिति यावत्॥ ज्ञानकर्मणोरुद्भावकस्य प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्यो

मृत्युमतिक्रान्तोदीप्यतइतिमृत्योरतिक्रमस्यवक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वत्रचतदन्तर्भावस्यतत्फलस्योक्तत्वादुभयस्यापिफलस्यभेदात्पूर्वोत्तरयो र्ज्ञानकर्मणोर्विषयशब्दितोद्देश्यभेदान्नपूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थंब्राह्मणमित्यर्थः पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वा दुद्भावकप्रकाशनार्थंब्राह्मणंयुक्तमितिपरिहरति॥नायमिति॥वाक्यशेषविरोधंशंकित्वादूषयति॥नन्वित्यादिना॥स्वाभाविकःशास्त्रानाधेयोयःपा

उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तुमृत्य्वात्मभावातिक्रमणंफलंवक्ष्यत्यतोभिन्नविषयत्वात्फलस्यनपूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमितिचेन्नायंदोषो ग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्यपूर्वत्राप्येतदेवफलमुक्तमेतासांदेवतानामेकोभवतीति॥ननुमृत्युमतिक्रान्तइत्यादिविरुद्धंनस्वाभा विकपाप्मासंगविषयत्वादतिक्रमणस्य॥कोसौस्वाभाविकःपाप्मासंगोमृत्युःकुतोवातस्योद्भवःकेनवातस्यातिक्रमणंकथंवेत्येतस्यार्थ

द्वयाहप्राजापत्या

स्यप्रकाशनायाख्यायिकारभ्यते॥कथं॥द्वयाःद्विप्रकाराः॥हइतिपूर्ववृत्तावद्योतकोनिपातोवर्त्तमानप्रजापतेःपूर्वजन्मनियद्वृत्तंतदेव द्योतयतिहशब्देनप्राजापत्याःप्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानिप्राजापत्याःकेतेदेवाश्चासुराश्चतस्यैवप्रजापतेःप्राणावागादयः ॥

प्माविषयासंगरूपोमृत्युस्तस्यातिक्रमणंवाक्यशेषेकथ्यतेनहिरण्यगर्भाख्यस्यमृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यांतुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः ज्ञानकर्मणोरुद्भावकंवक्तुंब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिकातुकिमर्थेत्याशंक्यतस्यास्तात्पर्यमाह॥कोसावितिः॥कथंयथोक्तोब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थःशक्यो ज्ञातुमित्याकांक्षांनिक्षिप्याक्षराणिव्याकरोति॥कथमित्यादिना॥निपातार्थमेवस्फुटयति॥वर्त्तमानेति॥प्रजापतिशब्दोभविष्यद्वृत्त्यायजमानंगोचरयतीत्या

शंकांवारयति॥तस्यैवेति॥यँजमानेषुप्राणेषुदेवत्वमसुरत्वंचविरुद्धंनसिध्यतीतिशंकते॥कथमिति॥तेषुतदुभयमौपाधिकंसाधयति॥उच्यतइति॥शा
स्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्मणोरुत्पादकमाह॥प्रत्यक्षेति॥सन्निधानासन्निधानाभ्यांप्रमाणद्वयोक्तिः स्वेष्वेवासुषुरमणंनामात्मंभरित्वं॥ततइत्यादिवाक्यद्वयंप्र
कृत्यव्याचष्टे॥यस्माच्चेति॥देवानामल्पत्वंप्रपंचयति॥स्वाभाविकीति॥महत्तरत्वेहेतुः दृष्टप्रयोजनत्वादिति असुराणांबहुत्वंप्रपंचयति॥शास्त्रजनितेति

कथंपुनस्तेषांदेवासुरत्वंउच्यतेशास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविताः द्योतनाद्देवाभवंतितएवस्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनक
र्मज्ञानभाविताअसुराःस्वेष्वेवासुषुरमणात्सुरेभ्योवादेवेभ्योन्यत्वात्॥यस्माच्चदृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविताअसुरास्ततस्तेकानीय
साःकनीयांसएवकानीयसाःस्वार्थेणिवृद्धिःकनीयांसोअल्पाएवदेवाःज्यायसाअसुराज्यायांसोऽसुराः॥स्वाभाविकीहिकर्मज्ञानप्रवृत्तिर्मह

देवाश्चासुराश्चततः कानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंत

त्तराप्राणानामशास्त्रजनितायाःकर्मज्ञानप्रवृत्तेः दृष्टप्रयोजनत्वादतएवकनीयस्त्वंदेवानांशास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वाद्दत्यंतयत्नसा
ध्याहिसातेदेवाश्चासुराश्चप्रजापतिशरीरस्थाएषुलोकेषुनिमित्तभूतेषुस्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्धंतस्पर्धांकृतवंतः॥देवानां
चासुराणांचपरस्परविषयापहारेच्छानिमित्तः शुद्धवाभिभवोत्कर्षः

असुराणांबाहुल्यमितिशेषः तदेवसाधयति॥अस्येतेति॥उभयेषांदेवासुराणांमिथःसंघर्षंदर्शयति॥तेदेवाश्चेति॥
कथंब्रह्मादीनांस्थानरांतराणांभोगस्थानानांस्पर्द्धानिमित्तत्वमित्याशंक्यतेषांशास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तयोश्चदेवासुरजयाधीनत्वात्तत्रचस्पर्धापूर्व
कत्वात्परंपरयालोकानांतन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्यविशिनष्टि॥स्वाभाविकेति॥कापुनरेषांस्पर्धानामेत्याशंक्याह॥देवानांचेति॥तामेवसफलांविवृणोति॥

कदाचिदित्यादिना॥ अधिकृतैरसुरपराजये देवजये च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुध्या जयफलमाह॥ एवमिति॥ आकांक्षापूर्वकमनंतरवाक्यमादाय व्याकरोति॥ तस्य इत्यादिना॥ योयमुद्गीथोनाम कर्मांगभूतः पदार्थस्तत्कर्त्तृप्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिध्यतीत्याशंक्याह॥ उद्गीथेति॥ किंतर्हि

कदाचित्शास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपावृत्तिः प्राणानामुद्भवति यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजनाप्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते आसुर्या उद्भवः सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्षः आप्रजापतित्वप्राप्तेरसुरजये धर्मभूयस्त्वादपकर्षआस्थावरत्वप्राप्तेरुभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिस्तत्र एवं कनीयस्त्वादभिभूयमानाः असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवंत इत्युच्यते॥ ते देवा असुरैरभिभूय

ते ह देवा ऊचुर्हंतासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति॥ १॥

माना ह किल ऊचुरुक्तवंतः कथं हंतेदानीमस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे उद्गीथेन उद्गीथकर्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छाम॥ असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवंतोऽन्योन्यं उद्गीथकर्मपदार्थकर्त्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्यां॥ कर्म वक्ष्यमाणं मंत्रजपलक्षणं विधित्समानं तदेतानि जपेदिति ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणं॥ नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरं॥

मं किं वा ज्ञानं तदाह॥ कर्मेति॥ तान्येतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजमानो जपेदिति विधित्समानमिति योजना॥ द्रूयाहेत्यादिनज्ञाननिरूपणपरं जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षिपति॥ नन्विति॥ आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मंत्रजपः तद्विधिशेषोऽर्थवादो

८४

हूयाहेति

हूयाहेत्यादिवाक्यमित्यर्थः॥उपास्तिविधिश्रवणात्तत्परंवाक्यंनजपविधिशेषइतिदूषयति॥नेति॥माभूज्जपविधिशेषःतथाप्युद्गायेत्यौद्गात्रस्यकर्मणः संनिधानेपुरातनकल्पनाप्रकारस्यहूयाहेत्यादिनाश्रवणात्तद्विधिशेषोर्थवादोयमितिशंकते॥उद्गीथेति॥नेदंवाक्यंज्ञानंचोद्गीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्यत्वाभावेनसन्निध्यभावादितिदूषयतिनाप्रकरणादिति॥उद्गीथस्तर्हिंक्वविधीयतेनखल्वविहितमंगंभवतितत्राह॥उद्गीथस्यचेति॥अन्यत्रेतिकर्मकांडोक्तिःअथोद्गायेत्युद्गीथविधिरपिइहप्रतीयतेतत्कथंसंनिधिरपोद्यतेतत्राह॥विद्येति॥उद्गीथविधिरिहप्रतीयमानःप्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासनविधिरन्यथाप्रकरणविरोधादित्यर्थः॥जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वंवाज्ञानस्यनास्तीत्युक्तमिदानींजपविधिशेषत्वाभावेयुक्त्यंतरमाह॥अ

न॥यएवंवेदेतिवचनात्॥उद्गीथप्रस्तावेपुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमितिचेन्नाप्रकरणादुद्गीथस्यचान्यत्रविहितत्वाद्विद्याप्रकरणत्वाच्चासाभ्यारोहजपस्यानित्यत्वादेवंवित्प्रयोज्यत्वाद्विज्ञानस्यचनित्यवद्व्रवणात्तद्धैतल्लोकजिदेवेतिचश्रुतेः॥प्राणस्यवागादीनांचशुध्यशुद्धिवचनान्नह्यनुपास्यत्वेप्राणस्यशुद्धिवचनं॥वागादीनांचसहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनंवागादिनिंदयामुख्यप्राणस्तुतिश्चेषाभिप्रेतोपपद्यते॥

स्याभ्यारोहेति॥अनित्यत्वंसाधयति॥एवंविदिति॥प्राणविज्ञानवतानुष्ठेयोजपोनतद्विज्ञानात्प्रागस्तितन्नासौपश्चाद्भावीप्रागेवसिद्धं विज्ञानंप्रयोजयतीत्यर्थः॥तस्यापिप्राचीनत्वंकथमित्याशंक्याह॥विज्ञानस्यचेति॥यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजतइतिवद्यएवंवेदेतिविज्ञानंश्रुतंनहिप्रयाजादिपौर्णमासीप्रयोजकंतस्याएवतत्प्रयोजकत्वात्तथाप्राणवित्प्रयोज्योजपोनविज्ञानप्रयोजकस्तस्यस्वप्रयोजकत्वेनप्रागेवसिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः॥फलवत्वाच्चप्राणविज्ञानंस्वतंत्रंविधित्सितमित्याह॥तद्धेति॥प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वेहेत्वंतरमाह॥प्राणस्येति॥यद्धिस्तूयतेतद्विधीयतइतिन्यायमाश्रित्योक्तमेवप्रपंचयति॥नहीति॥अतश्चप्राणोपास्तिरत्रविधित्सितेत्याह ॥

मत्स्यमिति॥ फलवचनं प्राणस्यानुपास्यत्वेनोपपद्यत इति संबंधः॥ उक्तमेव व्यनक्ति॥ प्राणेति॥ मत्युमोक्षणानंतरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं तदध्या
त्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते॥ तस्माद्विधिसिद्धेवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः॥ उक्तन्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदे
वतां शुध्यादिगुणवत्तामाक्षिपति॥ भवत्विति॥ यथा प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वादिष्टा तथास्य गुणसंबंधः श्रुतत्वादेष्टव्य उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे
प्रामाणिकप्राप्तेरविरोधादिति सिद्धांती ब्रूते॥ नन्विति॥ प्राणस्योपास्यत्वे विशुध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवान्न यथोक्तादेवतासा
दितिपूर्ववाद्याह॥ तस्यादिति॥ विशुध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति॥ नेति॥ विशुध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरत्र

मत्स्यमतिक्रांतो नोदीप्यत इत्यादि फलवचनं च॥ प्राणस्वरूपापत्तिर्हि फलं तच्च द्वागायग्न्यादिभावः॥ भवतु नाम प्राणस्योपासनं न तु विशुध्या
दिगुणवत्त्वेति॥ तस्याकृतत्वान्नस्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः॥ न॥ अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत्॥ यथाहि विप
रीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके मद्दृष्टं प्राप्नोति अनिष्टाद्वा निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या तथेहापि श्रोतृशब्दजनितार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्रा
प्तिरुपपन्ना न विपर्ययेन चोपासनार्थे श्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति॥ न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते

फलप्राप्तिः श्रुतानामाज्ञानस्यमिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थासेः संभवादतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः॥ लोकदृष्टांतं व्याचष्टे॥ यथाहीति॥ इ
ष्टेनिंद्यानिष्टार्थेति कोक्तिः॥ ननु विशुध्यादिगुणवत्त्वं देवतानां वदंति वाक्यान्युपासनाविध्यर्थत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यंते तत्राह॥ नचेति॥ अन्यपरा
णामपि वाक्यानां मानांतरसंवादविसंवादयोरसत्तोः स्वार्थे प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः॥ ननु प्राणस्य विशुध्यादिवादो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वा
दादित्यरूपादिवाक्यवदत आह॥ न चेति॥ आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनापवादवद्विशुध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुध्यादि

दस्य स्वार्थमानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः॥ विशुध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति॥ ननइति॥ लोकवद्वेदेपि सम्यग्ज्ञाना
दिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते॥ विपर्यये चेत्यादिना॥ शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शंकां निराचष्टे॥ न
चेति अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः॥ शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति तस्मादिति॥ उ
पासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः॥ शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयः प्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति॥ नामादाविति॥ तदेव स्फुटयति॥ स्फुटमिति॥ अब्रह्मणि ब्रह्म

ततः श्रेयः प्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनाद्यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मि
त्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतितोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोक
वद्वेदे न चैतदिष्टं तस्माद्यथाभूतानेवात्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रं॥ नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं ना
मादेरब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयत् शास्त्रं दृश्यते तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्त
मिति चेत्॥ न॥ प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्ववो
चः कस्माद्भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तु प्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिरालंबनत्वेन हि नामादि प्रतिपत्तिः प्र
तिमावदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति॥

दृष्टिरतस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्याधीः सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तिरेव
फलमित्ययुक्तमित्यर्थः॥ भेदाग्रहपूर्वको न्यस्यान्यात्मनावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदेभासमानेन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते॥ यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्य
माणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तन्नेदं मिथ्याज्ञानमित्याह॥ नेति॥ नञर्थं स्पष्टयति॥ नामादाविति॥ प्रश्नपूर्वकं हेतुं व्याचष्टे॥ कस्मादिति॥ प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं

प्रत्यालंबनत्वमेवनविष्णुतादात्म्यंनामादेस्तुब्रह्मतादात्म्यंश्रुतमितिवैषम्यमाशंक्याह॥आलंबनत्वेनेति॥उक्तमर्थंवैधर्म्यदृष्टांतेनस्पष्टयति॥यथेति॥
कर्ममीमांसकोब्रह्मविद्वेषंप्रकटयन्नस्त्ययवतिष्ठते॥ब्रह्मेति॥केवलातदृष्टिरेवनाम्निचोद्यतेचोदनावशाच्चफलंसेत्स्यति॥ब्रह्मतुनास्तिमानाभावादि
त्यर्थः॥अथयथादेवानांप्रतिमादिषुउपास्यमानानामन्यत्रसत्वंयथाचवस्वाद्यानांपितॄणांब्राह्मणादिदेहेतर्प्यमाणानामन्यत्रसत्वंतथाब्रह्मणोपिनामा
दावुपास्यत्वादन्यत्रसत्वंभविष्यतीत्याशंक्याह॥एतेनेति॥नामादौब्रह्मदर्शनेनेतियावत्॥दृष्टांतासिद्धेर्नकापिब्रह्मास्तीतिभावः॥सत्यज्ञानादिलक्षणं
ब्रह्मनास्तीत्ययुक्तंसदेवसोम्येदमित्यादिश्रुतेरित्याह॥नेति॥किंचब्रह्मदृष्टिःसत्यार्थाशास्त्रीयदृष्टित्वादियमेवर्गाग्निःसामेतिदृष्टिवदित्याह स्वर्गादिषि

यथास्थाणावनिर्ज्ञातेनस्थाणुरितिपुरुषएवायमितिप्रतिपद्यतेविपरीतंनतुतथानामादौब्रह्मदृष्टिर्विपरीताब्रह्मदृष्टिरेवकेवलानास्ति
ब्रह्मेतिचेदेतेनप्रतिमाब्राह्मणादिषुविष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनांतुल्यता॥स्वर्गादिषुपृथिव्यादिदृष्टिदर्शनाद्विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृ
ष्टीनामेवस्वर्गादिविषयेप्रसिद्धदर्शनात्तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषुब्रह्मादिदृष्टीनांविद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः॥एतेनप्रतिमाब्राह्मणा
दिषुविष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनांचसत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिःमुख्यापेक्षत्वाच्चगौणत्वस्यपंचाग्न्यादिषुचाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्या
दिसद्भाववन्नामादिषुब्रह्मत्वस्यगौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिःक्रियार्थैश्चाविशेषाद्धियार्थानां॥ ति॥तदेवस्पष्टयति॥विद्यमानेति॥ता
भिर्दृष्टिभिःसामान्यंदृष्टित्वंतस्मादितियावत्॥यत्तुदृष्टांतासिद्धिरितितत्राह॥एतेनेति॥ब्रह्मदृष्टेःसत्यार्थत्ववचनेनेतियावत्॥ब्रह्मास्तित्वेहेतंतरमाह॥
मुख्यापेक्षत्वादिति॥उक्तमेवविवृणोतिपंचेति॥पंचाग्नयोद्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः॥आदिपदंवाग्धेन्वादिग्रहार्थं॥ननुवेदांतत्वेदंब्रह्मोप्यतेनचते
भ्यस्तत्सिद्धिःसिध्यतितेषांविधिवैधुर्येणाप्रामाण्यात्तत्कुतोब्रह्मसिद्धिरतआह॥क्रियार्थैश्चेति॥विमतंस्वार्थेप्रमाणंअज्ञातज्ञापकत्वात्संमतवदतोवेदांत

शास्त्रादेवब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः॥सिद्धसाध्यार्थभेदेनवैषम्यादविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशंक्योक्तं विवृणोति॥यथाचेति विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वंफलोपकारित्वंचप्रोक्तंप्रकारंपरामृष्टमेवमित्यादिष्टं॥अलौकिकत्वंसाधयति॥प्रत्यक्षादीति॥किंचवेदांतानामप्रामाण्यंब्रुध्युत्पत्तेर्वासंशयाद्युत्पत्तेर्वानाद्यइत्याह॥नचेति॥नद्वितीयइत्याह॥नचानिश्चितेति॥कोटिद्वयास्पर्शित्वादबाधाच्चेत्यर्थः॥क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानांवाक्यानांसाधर्म्यमुक्तमाक्षिपति॥अनुष्ठेयेति॥साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेवव्यनक्ति॥क्रियार्थैरितिवाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्धिध्यभावेपिवाक्यप्रामाण्यमज्ञात

यथाचदर्शपूर्णमासादिक्रियेदंफलाविशिष्टेतिकर्तव्यताकाएवंक्रमप्रयुक्तांगाचेत्येतदलौकिकंवस्तुप्रत्यक्षाद्यविषयंतथाभूतंचवेदवाक्यैरेवज्ञाप्यते॥तथापरमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्मकमशनायाद्यतीतंचेत्येवमादिविशिष्टमितिवेदवाक्यैरेवज्ञाप्यतइत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेवभवितुमर्हतीति॥नचक्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानांबुध्युत्पादकत्वेविशेषोस्ति॥नचानिश्चिताविपर्यस्तावापरमात्मादिवस्तुविषयाबुद्धिरुत्पद्यते॥अनुष्ठेयाभावादयुक्तमितिचेत् क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्वंग्रयाभावनाऽनुष्ठेयाज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपिनतथापरमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयंकिंचिदस्त्यतःक्रियार्थैःसाधर्म्यमित्ययुक्तमितिचेन्नज्ञानस्यतथाभूतार्थविषयत्वात्॥नह्यनुष्ठेयस्यत्र्यंशस्यभावनास्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वंकिंतर्हिप्रमाणसमधिगतत्वात्॥

ज्ञापकत्वेनाविरुद्धमितिपरिहरति॥नज्ञानस्येति॥अनुष्ठेयनिष्ठत्वमंतरेणकुतोवस्तुनिप्रयोगप्रत्यययोस्तथार्थत्वमित्याशंक्यतयोर्विषयतथार्थत्वंतदपेक्षंस्वप्रामाण्यार्थंवेतिविकल्प्याद्यंदूषयति॥नहीति॥तदुभयविषयस्यकर्त्तव्यार्थस्यतथात्वंनकर्त्तव्यत्वापेक्षंकिंतुमानगम्यत्वादन्यथाविप्रलंभकविधिवाक्येपितथात्वापत्तेरित्यर्थः॥द्वितीयंप्रत्याह॥नचेति॥बुद्धिग्रहणंप्रयोगोपलक्षणार्थं॥कर्त्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वंकिंतुप्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वाच्चान्यथोक्तातिप्रसक्तितादवस्थ्यादतो

विषयेणतथार्थत्वं ३ अनुष्ठेयनिष्ठापेक्षा ३ तयोः प्रयोगप्रत्यययोः अनुष्ठेयत्वान्मानत्वमनुष्ठेयनिष्ठतयावामानत्वं = ३

नुष्टेयनिष्ठत्वंमानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः॥कुतस्तर्हिकार्याकार्यधियावित्याशंक्याह॥वेदेति॥वैदिकस्यार्थस्याबाधेनतथार्थत्वेसिद्धेसमीहितसाधन
त्वविशिष्टंचेद्वस्तुतदाकर्त्तव्यमितिधियानुतिष्टति॥तच्चेदनिष्टसाधनत्वविशिष्टंतदाऽकार्यमितिधियानानुतिष्टत्यतोमानस्यैवाऽनुष्ठानाननुष्ठा
नहेतूकार्याकार्यधियावित्यर्थः॥तथापिब्रह्मणोवाक्यार्थत्वंपदार्थत्वंवानाद्यइत्याह॥अननुष्ठेयत्वइति॥तस्याकार्यत्वेपिवाक्यार्थत्वंकिंनस्या

नचतद्विषयायाबुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वंकिंतर्हिवेदवाक्यजनितत्वादेववेदवाक्याधिगतस्यवस्तुनस्तथात्वेसत्यनुष्ठे
यविशिष्टत्वंचेदनुतिष्ठतिनचेदनुष्ठेयविशिष्टंनानुतिष्ठति॥अननुष्ठेयत्वेवाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरितिचेत्॥नह्यनुष्ठेयेऽसति
पदानांसंहतिरुपपद्यते॥अनुष्ठेयत्वेतुसतितादर्थ्येनपदानिसंहन्यंते॥तत्रानुष्ठेयनिष्ठंवाक्यंप्रमाणंभवतीदमनेनैवंकर्त्तव्य
मितिनत्विदमनेनैवमित्येवंप्रकाराणांपदशतानामपिवाक्यत्वमस्तिकुर्यात्क्रियेतकर्त्तव्यंभवेत्स्यादितिपंचममित्येवमादीनामन्य
तमेऽसत्यतःपरमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वं॥पदार्थत्वेचप्रमाणांतरविषयत्वंअतोऽसदेतदितिचेत्॥नास्तिमेरुर्वर्णचतुष्ट
योपेतइत्येवमाद्यननुष्ठेयेपिवाक्यदर्शनात्॥नचमेरुर्वर्णचतुष्टयोपेतइत्येवमादिवाक्यश्रवणेमेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते

दित्याशंक्याह॥नहीति॥उभयत्रासतीतिच्छेदः॥द्वितीयंदूषयति॥पदार्थत्वेचेति॥ब्रह्मणःशास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते॥कार्यास्पृष्टेर्थेवाक्यप्रा
माण्यंदृष्टंतेनसाधयति॥नेत्यादिना॥शुक्लकृष्णलोहितमिश्रितलक्षणंवर्णचतुष्टयंतद्धिशिष्टोमेरुरस्तीत्यादिप्रयोगेमेर्वादावकार्येपिस
म्यग्धीदर्शनात्तत्त्वमसिवाक्यादपिकार्यास्पृष्टेब्रह्मणिसम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः दृष्टांतेपिकार्यधीरेववाक्यादुदेतीत्याशंक्याह॥नचेति॥ननु
तत्रक्रियापदाधीनापदसंगतिर्युक्तावेदांतेषुपुनस्तदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुतोवाक्यप्रमाणकत्वंब्रह्मणःसंभवतीतत्राह ॥

तथेति॥विमतसफलंसिद्धार्थज्ञानत्वात्संमतवदितिअनुमानात्तत्वमादेःसिद्धार्थस्यायुक्तंमानत्वमितिशंकते॥मैर्वादीति॥श्रुतिविरोधेनानुमानंधुनो
ते॥नेत्यादिना॥विद्वदनुभवविरोधाच्चनैवमित्याह॥संसारेति॥फलश्रुतेरर्थवादत्वेनामानत्वादनुमानाबाधकतेत्याशंक्याह॥अनन्येति॥पर्णम
यीत्वाधिकरणन्यायेनजुहूंफलश्रुतेरर्थवादत्वयुक्तं॥ब्रह्मधियोन्यशेषत्वज्ञापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरित्यन्यथाशारीरकानारंभः
स्यादित्यर्थः॥श्रुत्यनुभवाभ्यांवाक्योत्थज्ञानस्यफलवत्वदृष्टेर्युक्ताकार्यास्पृष्टेर्थेतत्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं॥संप्रतिशास्त्रस्यकार्यपरत्वानियमेहेत्वंत
रमाह॥प्रतिषिद्धेति॥यद्यपिकलंजभक्षणादेरधःपातस्यचसंबंधोनकलंजंभक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते॥तथापितस्यानुष्टेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्टेय

तथात्वंपदसहितानांपरमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानांविशेषणविशेष्यभावेनसंहतिःकेनवार्यतेसर्वादिज्ञानवत्परमा
त्मज्ञानेप्रयोजनाभावादयुक्तमितिचेत्॥नब्रह्मविदाप्नोतिपरं॥भिद्यतेहृदयग्रंथिरितिफलश्रवणात्॥संसारबीजाविद्यादिदोष
निवृत्तिदर्शनाच्चानन्यशेषत्वाच्चतत्वानस्यजुहूामिवफलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबंधश्चवेदादेवविज्ञायते
॥नचानुष्ठेयःसः॥नचप्रतिषिद्धविषयेप्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्त्यकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैवहिपरमार्थतःप्रतिषेधविधीनां
स्यात्॥

निष्टत्वसिद्धिरित्याशंक्याह॥नचेति॥संबंधस्याभावार्थत्वान्नानुष्टेयतेत्यर्थः॥अभक्षणादिकार्यमितिविधिपरत्वमेवनिषेधवाक्यस्य
किन्नस्यादित्याशंक्याह॥नचेति॥तस्यापिकार्यार्थत्वेविधिनिषेधभेदभंगान्नञश्चस्वसंबंध्यभावबोधेनमुख्यस्यार्थांतरेवृत्तौलक्षणापातान्निषिद्धवि
षयेरागादिनाप्रवृत्तक्रियावतोनिषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्यनिषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रियानिवृत्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्टेयंनप्रतिभाती
त्यर्थः॥भावविषयंकर्त्तव्यत्वंविधीनामर्थोऽभावविषयंतुनिषेधानामितिविशेषमाशंक्याह॥अकर्त्तव्यतेति॥अभावस्यभावार्थत्वाभावात्कर्त्तव्यताविषयत्वा

ईदंवाक्यमकलंजभक्षणाभावंद्योतयति=४

प्रतिषेधज्ञानवतोपि कलंजभक्षणादिज्ञानदर्शनात्तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात्तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह॥ क्षुधार्त्तस्येति॥ विषलिप्तबा
णहतस्य पशोर्मांसं कलंजं ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्ष्यज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृत
स्य तद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टांतमाह॥ मृगतृष्णिकायामिति॥ तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह॥ तस्मिन्नि
ति॥ तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः॥ दृष्टांतमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ दार्ष्टांतिकमाह॥ त

क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलंजाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं
तद्विषययाप्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यज्ञानेन तस्मिंश्च बाधिते स्वाभाविकविपरी
तज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति विपरीतज्ञाननिमित्तप्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्यः तदभावे तस्मात्प्र
तिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठत्वे न पुरुषव्यापारनिष्ठतागंधोप्यस्ति तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां ता
वन्मात्रपर्यवसानत्वे स्यात्॥ तस्मात्तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात्परमात्मा
दियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधिते अभावः स्यात्॥ थेति॥ न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसा
नता किंतु सर्वकर्मनिवर्त्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह॥ तथेति॥ अकर्त्रभोक्तृ ब्रह्माहमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति संबंधः तस्माद्ब्र
ह्मभावाद्विपरीतो योऽयमस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः॥ कदा पुनस्तासामभावः स्यात्तत्राह॥ परमात्मा
इति॥ भ्रांतिप्राप्तभक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यस्य मानत्ववत्तत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्थकर्तृत्वादिनिवर्त्तकत्वेन मानत्वोपप

दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यमाशंकते नन्विति॥ तस्यनिषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यंतज्ज्ञानेननिषेधेकृतेतत्संस्कारद्वारासंपादित
स्मृत्याशास्त्रीयज्ञानेनविपरीतज्ञाने बाधितेतत्कार्यप्रवृत्त्यभावोनिमित्ताभावेनैमित्तिकाभावन्यायेनयुक्तोनतथाग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावोयुक्तो
ब्रह्मविदाग्निहोत्रादिनकर्तव्यमितिनिषेधानुपलंभादित्यर्थः॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीतिमन्वानःसाम्यमाह॥ नेत्यादिना
शास्त्रीयप्रवृत्तीनांगर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहंकर्तेत्याद्यभिमानकृतत्वेनविपरीतज्ञाननिमित्तत्वमेतदेवदृष्टांतावष्टंभेनस्पष्टयति॥ कलंजे

ननुकलंजादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेनवस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्यास्वाभाविकेतद्भक्षणत्वादिविपरीतज्ञानेनिवर्तितेतद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्य
भाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावोनयुक्तइतिचेत्॥ नविपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यांतुल्यत्वात्कलंजभक्षणा
दिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वंचयथातथाशास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि॥ तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतःशास्त्रविहित
प्रवृत्तीनामपिमिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेनचतुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेनविपरीतज्ञानेनिवर्तितेयुक्तएवाभावो॥ ननुतत्रयुक्तोनित्या
नांतुकेवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावोनयुक्तइतिचेन्नाविद्यारागद्वेषादिदोषवतोविहितत्वात्॥ यथास्वर्गका
मादिदोषवतोदर्शपूर्णमासादीनिकाम्यानिकर्माणिविहितानितथासर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतःतज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरि
हाररागद्वेषादिदोषवतश्च ति॥ काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यांविदुषस्तेषुप्रवृत्त्यभावोयुक्तोनित्यानांतुशास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठान
त्वान्नाज्ञानकृतत्वंप्रत्यवायाख्यानर्थध्वंसित्वाच्चनानर्थकत्वंअतस्तेषुप्रवृत्त्यभावोयुक्तोनभवतीतिशंकते॥ नन्विति॥ नित्यानांशास्त्रमात्रकृता
नुष्ठानत्वमसिद्धमितिपरिहरति नेत्यादिनातदेवप्रपंचयति॥ यथेति॥ अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिचतुष्टयोक्तिः ॥

कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिर्यथाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति॥ अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः॥ यथा दध्नाजुहोतीति प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः॥ प्रयोगविधिः अविलंबापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते॥ स चांगवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव॥ स च सांगं प्रधानमनुष्ठापयन्॥ विलंबे प्रमाणाभावात्॥ अविलंबापरपर्यायं प्राशुभावं विधत्ते॥ यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादि॥ फलविशेषसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः॥ यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति॥ तथा हि फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः॥ फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः = ३

निमित्तं

तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टाप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वांछतस्ताभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयंते स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि तुल्यं तूभयेषां केवलशास्त्रनिमित्तत्वमित्यर्थः॥ किंच॥ काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तद्दिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावादित्याह॥ नचेति॥

तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयंते न केवलं शास्त्रविहितान्येव॥ नचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबंधसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थत्वात्तथाऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीतियुक्तं तं प्रति विहितत्वात्॥ नपरमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते

कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह॥ कर्तृगतेनेति॥ स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः॥ नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशंक्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्नैवमित्याह॥ नपरमात्मेति योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति स्मृतेः ज्ञानपरिपाके कारणं कर्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः॥ न केवलं विहितं नोपलभ्यते न संभवति

कर्मनिमित्तेति॥यदानासित्वंसंसारीकिंत्वकर्त्रभोक्तृब्रह्मासीतिश्रुत्याज्ञाप्यतेतदादेवतायाःसंप्रदानत्वंकरणत्वंव्रीह्यादेरित्येतत्सर्वमुपमृदि
तंभवति॥तत्कथमकर्त्रादिज्ञानवतःसंभवतिकर्मविधिरित्यर्थः उपमृदितमपिवासनावशादुद्भविष्यतितितश्चविदुषोपिकर्मविधिःस्यादित्या
शंक्याह॥नेति॥वासनावशादुद्भूतस्याभासत्वादात्मस्मृत्यापुनःपुनर्बाधाच्चविदुषोनकर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः॥किंचअनवच्छिन्नंब्रह्मास्मीतिस्म
रतस्तदात्मकस्यदेशादिसापेक्षंकर्मनिरवकाशमित्याह॥नहीति॥विदुषोभिक्षाटनादिवत्कर्मावसरःस्यादितिशंकते॥भोजनादीति॥अपरोक्षज्ञा

कर्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देनह्यात्मज्ञानंविधीयते॥नचोपमर्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्यकर्मप्रवृत्तिरुपपद्य
तेविशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेर्नहिदेशकालाद्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणःकर्मावसरोस्ति॥
भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादितिचेत् न अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः॥ननुतथाऽनियतंक
दाचित्क्रियतेकदाचिन्नक्रियतेचेतिनित्यंकर्मोपपद्यते केवलदोषनिमित्तत्वात्तुभोजनादिकर्मणोऽनियतत्वंस्याद्दोषोद्भवाभिभवयोरनि
यतत्वात्कामानामिवकाम्येषु॥शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्चनित्यानामनियतत्वानुपपत्तिर्दोषनिमित्तत्वेसत्यपियथाकाम्याग्निहोत्रस्य
शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वमेवं॥

नवतोवापरोक्षज्ञानवतोवाभोजनादिप्रवृत्तिर्नाद्योनभ्युपगमात्तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादग्नि
होत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्यतथात्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह॥नेति॥नद्वितीयः॥परोक्षज्ञानिनःशास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरि
ष्टत्वादित्याह॥अविद्यादीति॥अग्निहोत्राद्यपितथास्यादितिचेन्नेत्याह॥नत्विति॥भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिंविवृणोति॥केवलेति॥ननुतथे
त्यादिप्रपंचयति॥शास्त्रनिमित्तेति॥तर्हिशास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वंभवेदित्याशंक्याह॥दोषेति॥सत्यंदोषकृतत्वेपिनित्यानांशा

त्वमिति॥ भोजनादेर्दोषकृतत्वेपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं यतीनां तु चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोपि स्यादिति शंकते॥ तद्भोजना-
दीति॥ विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रांतविधित्वात्॥ न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्माधीनाऽविवेककृता हिंसा न तौ विदुषो विद्येतेऽतोऽ-
विद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात्संस्कारस्याप्यभावाद्बाधितानुवृत्तेश्चाग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरि-
त्याह॥ नेति॥ किंच॥ अविदुषां विविदिषूणामेव नियमस्तेषां विधिनिषेधगोचरत्वान्न च तेषामप्येष ज्ञानोदयप्रतिपंथी तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य
स्वयंक्रियात्वाभावान्नापि सक्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति॥ अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपकत्वासिद्धेरित्याह॥ नियमस्येति॥ कर्मसु रागादि-

तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेन्न॥ नियमस्याक्रियात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वात्॥ नासौ ज्ञानस्यापवादकः॥ त-
स्मात्परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्तकत्वात्सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं संप-
द्यते कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात् यथा प्रतिषेधविषये

मतोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य
भोजनाद्यतुल्यत्वात्तत्त्वमादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तस्य विधिरूपपादकं
वाक्यं तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वादशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यं मिथ्याज्ञान-
ध्वंसे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः॥ तत्र दोषापत्तिहेतुमेव स्पष्टयति॥ कर्मप्रवृत्तीति॥ यथा प्रतिषेध्ये भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्र-
न शास्त्रप्रवृत्त्यभावस्तथात्र तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादि-
शास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वस्यान्नवस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशंक्याह॥

तस्मादिति॥ प्रतिषेधोहिप्रसक्तक्रियांनिवर्त्तयंस्तदुपलक्षितौदासीन्यात्मकेवस्तुनिपर्यवस्यतितथातत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापिवस्तुप्रतिपाद
कत्वमविरुद्धमित्यर्थः वेदांतानांसिद्धेप्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपिसंवादविसंवादयोरभावेस्वार्थेमानत्वसिद्धेःसिद्धाविशुध्या
दिगुणवतीप्राणदेवतेतिचकारार्थः॥१॥ज्ञानमिहपरीक्ष्यमाणमित्येतत्प्रसंगागतंविचारंपरिसमाप्यतेहवाचमित्यादिव्याचष्टे॥तेदेवाइति॥अचे
तनायावाचोनियोज्यत्वंवारयति वागभिमानिनीमिति॥ नियोक्तृणांदेवानामभिप्रायमाह॥वाग्देवतेति॥नन्वौद्गात्रंकर्मजपमंत्रप्रकाश्यादेवतानि
र्वर्त्तयिष्यतिनतुवाग्देवतेतितत्राह॥तामेवेति॥असतोमासद्गमयेतिजपमंत्राभिधेयांदृष्टवंतइतिपूर्वेणसंबंधः॥वागाद्याश्रयंकर्तृत्वादिदर्शय

तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्चवस्तुप्रतिपादनंतत्परत्वंचसिद्धंशास्त्रस्य॥१॥ तेदेवाःहएवंविनिश्चित्यवाचंवागभिमानिनींदेवतामूचुरु
क्तवंतः त्वंनोऽस्मभ्यमुद्गायऔद्गात्रंकर्मकुरुष्ववाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रंकर्मदृष्टवंतस्तामेवचदेवतांजपमंत्राभिधेयांअसतोमास
द्गमयेतिअत्रचोपासनायाःकर्मणश्चकर्तृत्वेनवागादयएवविवक्ष्यंते॥कस्मात्॥परमात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषयएवचसर्वोज्ञान
कर्मसंव्यवहारोवस्यतिहिध्यायतीवलेलायतीवेत्यात्मकर्तृकत्वाभावंविस्तरतःषष्ठे

तोऽर्थवादस्यप्रासंगिकंतात्पर्यमाह॥अत्रेति॥आ
त्माश्रयकर्तृत्वादावभासनेतस्यवागाद्याश्रयत्वभासनमयुक्तमित्याह॥कस्मादिति॥परस्यजीवस्यवाकर्तृत्वादिविवक्षितमितिविकल्प्याद्यंदूषयति
॥यस्मादिति॥विचारदशायांवागादिसंघातस्यक्रियादिशक्तिमत्त्वात्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयोयस्मात्प्रतीतस्तस्मात् परस्यात्मनःस्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य
नतदाश्रयत्वमित्यर्थः किंचाविद्याश्रयःसर्वोव्यवहारोनतद्धीनेपरस्मिन्नवतरतीत्याह॥तद्विषयेति॥कर्त्ताशास्त्रार्थवत्त्वादितिन्यायेनकर्तृत्वमात्म
नोंगीकर्त्तव्यमित्याशंक्ययथाचतक्षोभयथेतिन्यायादौपाधिकंतस्मिन्कर्तृत्वमभिप्रेत्याह॥नस्यतिहीति॥यदुक्तमविद्याविषयःसर्वोव्यवहारइतितत्र

इहापीति॥इतश्चपरस्मिन्नात्मनिकर्तृत्वादिव्यवहारोनास्तीत्याह॥अव्याकृतात्त्विति॥अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात्तत्पदमध्याहर्तव्यंपृथ
गविद्याविषयत्वात्क्रियाकारकफलजातादितिशेषः॥माभूत्परमात्माकर्तृत्वाद्याश्रयोजीवस्तुस्यादितिद्वितीयमाशंक्याह॥यस्त्विति॥जीवश
ब्दवाच्यस्यविशिष्टस्यकल्पितत्वान्नतात्विकंकर्तृत्वादिकंकिंतुतद्वारास्वरूपेसमारोपितमितिभावः॥आत्मनितात्विककर्तृत्वाद्यभावेफलितम

इहापिचाध्यायांतेउपसंहरिष्यत्यव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातंत्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेत्यविद्याविषयमव्याकृतात्तुयत्परंपरमा
त्माख्यंविद्याविषयंअनामरूपकर्मात्मकंनेतिनेतीतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यतिपृथक्॥यस्तुवागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः
संसार्यात्मातंचवागादिसमाहारपक्षपातिनमेवदर्शयिष्यतिएतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति॥तस्माद्युक्तावागादीनामे

तेहवाचमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्योवागुदगायद्योवाचिभोग

वद्गानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा॥तथेति॥तथास्त्वितिदेवैरुक्तावाक्तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायत्॥उद्गानंकृतवती॥कःपुनरसौदेवेभ्योऽर्था
यउद्गानकर्मणावाचानिर्वर्तितःकार्यविशेषइत्युच्यतेयोवाचिनिमित्तभूतायांवागादिसमुदायस्ययउपकारोनिष्पद्यतेवदनादिव्यापारेणस
एव

र्थवादतात्पर्यमुपसंहरति॥तस्मादिति॥तात्पर्यमर्थवादस्योक्तानियुक्तयावाग्देवतयायत्कृतंतदुपन्यस्यति॥तथेत्यादिना॥उद्गातृत्वंजपमंत्र
प्रकाश्यत्वंचात्मनोंगीकृत्यवागुद्गानेप्रवृत्ताचेत्तयाकश्चिदुपकारोदेवानामुद्गानेननिर्वर्तनीयःसचनास्तीतिशंकते॥कःपुनरिति॥वदनादिव्यापारेसतिपु
रुषविशेषःसंघातस्यनिष्पद्यतेसएवकार्यविशेषइत्याह॥उच्यतइति॥योवाचीतिप्रतीकमादायव्याख्यायते॥कथंपुनर्वाचोवचनंचक्षुषोदर्शनमित्यादि

बृ॰ए॰ ३३

सर्वेषामिति॥ किंच॥ देवार्थमुद्गायंत्या वाचः स्वार्थमपि किंचिदुद्गानमस्ति तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फल मुद्गानेन कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवाऽऽगायदित्याह॥ तं भोगमिति॥ ऋत्विजां की तत्त्वान्नफलसंबंधः संभ वतीत्याशंक्याह॥ वाचनिकमिति॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति श्रुतमित्यर्थः॥ कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते॥ तद्धीति कल्या भा॰

सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलं॥ तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्त्तयति तदात्मने मह्यमेव तस्य साधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारण मतस्तद्विशिष्यते यत्कल्याणं वदतीति॥ यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्याजमानिकमेव तत्र कल्याणवदनात्मसंबं

स्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्य

धासंगावसरं देवतायारंध्रमेव प्रतिलभ्यते विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान्स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनित कर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यंति अतिगमिष्यंतीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनासंगलक्षणेन पाप्मनाऽ विध्यंस्ताडितवंतः संयोजितवंत इत्यर्थः॥ अभिनिवेशेन णवदनं वाचोऽसाधारणं चेत्कस्तर्हि योवाचीत्यादेर्विषयस्तत्राह॥ यत्विति॥ वाग्देवतायामसुराणामव काशं दर्शयति॥ तत्रेति॥ स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत्॥ कल्याणवदनस्यात्मनावाचैव संबंधे योयमासंगोभिनिवेशः स एवावसरो देवतायास्तमव सरं प्राप्येत्यर्थः॥ अवसरमेव व्याकरोति॥ रंध्रमेवेति॥ अस्मानतीत्येति संबंधः॥ कोसावसुरात्यय स्तं व्याचष्टे॥ स्वाभाविकमिति॥ तत्रोपायमुपन्यस्यति॥ शास्त्रेति॥ रामः ३३

असुरानभिभूयकेनात्मनादेवाःस्थास्यंतीतिविवक्षायामाह॥ज्योतिषेति॥प्रजापतेर्वाचिपाप्माक्षिप्तोसुरैरितिकुतोवगम्यतेतत्राह॥सयःस
पाप्मेति॥प्रतिषिद्धवदनमेवपाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्यक्रियातिरिक्तत्वांगीकारादित्याशंक्याह॥येनेति॥असभ्यंसभानर्हंश्लीलवर्णनादि॥बी
भत्संभयानकंप्रेतादिवर्णनं॥अनृतमयथादृष्टवचनं॥आदिशब्दात्पिशुनत्वंगृह्यते॥किमत्रप्रजापतेर्वाचिपाप्मसत्वेमानमुक्तंभवतीत्याशं
क्यसएवसपाप्मेतिव्याकरोति॥अनेनेति॥प्राजापत्यासुप्रजासुप्रतिपन्नेनासत्यवदनादिनालिंगेनतद्वाचिपाप्मानुमीयते॥विमतंपाप्मपूर्व

सयःसपाप्माप्रजापतेःपूर्वजन्मावस्थस्यवाचिक्षिप्तःसएवप्रत्यक्षीक्रियते॥कोसौयदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपंशास्त्रप्रतिषि
द्धंवदतियेनप्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिकृष्टमपिवदति॥अनेनकार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानःप्रजापतेःकार्य

न्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंवदतिसएवसपाप्मा॥२॥

भूतासुप्रजासुवाचिवर्ततेसएवाप्रतिरूपवदनेनानुमितःसःप्रजापतेर्वाचिगतःपाप्माकारणानुविधायिहिकार्यमिति॥२॥

कंप्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यःसपाप्माप्रजावाच्यनुमितःसएवप्रजापतिवाचिपाप्मानंगमयतिविमतंकारणपूर्वकंकार्यत्वाद्घटवत्॥न
चप्रजागतंदुरितंप्राजापत्यंतद्धिनाहेत्वंतरादेवस्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य॥नचतत्कारणेपिपरस्मिन्प्रसंगोऽपापविद्धमितिश्रुतेः॥नच
नहवैदेवान्पापंगच्छतीतिश्रुतेर्नसूत्रेपिपापवेधस्तस्यफलावस्थस्यापापत्वेपियजमानावस्थस्यतद्भावादित्यर्थः आद्यसकाराभ्यांकारणस्थंपाप्मानमनू
द्यतस्यैवकार्यस्थत्वमुच्यते॥उत्तराभ्यांतुकार्यस्थंपाप्मानमनूद्यतस्यैवकारणस्थत्वमितिविभागः ॥ २ ॥

वाग्देवताया जपमंत्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च नेति निर्धार्यावशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह ॥ तथैवेति ॥ परीक्षाफलनिर्णयमाह ॥ देवानां चेति ॥ अनु
पास्यत्वे हेत्वंतरमाह ॥ इतरेति ॥ इतरः कार्यकारणसंघातस्तस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वमतश्चानुपास्यत्वं जपमंत्राप्रकाश्यत्वं चेत्यर्थः ॥ उक्तेरिंद्रियै

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमंत्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवंतो देवानां चैतन्निश्चितमासीद्घ्राणादिदेव
ताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबंधासंगहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्तनासमर्थाः ॥ अतोनभिधेया असतो

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने
ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते वि
दुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ
ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने ते विदुरने
न वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

मासद्गमयेति अनुपास्याश्चाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति ॥ एवमु खल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः
एवमुक्तेंद्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षित्वोपसंहरति ॥ एवमिति ॥ वागादिवत्त्वगादिष्वकल्याभावान्न पाप्मवेधोस्तीत्याशंक्याह ॥ ॥

कल्याणेति ॥ पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशंक्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह ॥ इति प्रकृतमिति ॥ ६ ॥
संप्रति मुख्यप्राणस्य मंत्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति ॥ वागादीति ॥ क्रमेणोपासीना इति संबंधः ॥ वागादिषु तैरा
कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवदेवैनाः पाप्मनाविध्यन्पाप्मनाविद्धवंत इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासृजन्पाप्म
भिः संसर्गकृतत्वं तदुक्तमेतत् ॥ ६ ॥ वागादिदेवताः उपासीना अपि मृत्युमतिगमनाय अशरणाः संतो देवाः क्रमेण ॥ अथानंत
रं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनमासन्यं आस्ये भव मासन्यं मुखांतर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ संक
ल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति
रूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्म भिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥

स एष प्राणो मुख्य उदगायदित्यादि पूर्ववत्पाप्मनाविव्यत्सन्नेव धनं कर्तुमिष्टवंतस्ते च दोषासंसर्गिणं संतं मुख्यं प्राणं तेनासंग
दोषेण वागादिषु लब्धावसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विनेशुः विनष्टाः विध्वस्ताः कथमिवेति दृष्टांत उच्यते ॥
स्यानंतर्यमथशब्दार्थः ॥ विवक्षितार्थज्ञापको साधारणो देहतदवयवव्यापारोऽभिनयः ॥ दोषासंसर्गिणं दोषेण संसृष्टं कर्तुमिच्छा कुतो जातेत्याशं
क्याह ॥ तेनेति ॥ तदभ्यासानुवृत्त्यातस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासवशादिति यावत् ॥ उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ कथमित्यादिना ॥

137

——— असुरनाशेनासंगजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह॥ असंसर्गेति॥ वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादिनेति शेषः॥ वागादीनां स्थितानां नष्टानां चकु
तोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशंक्याह॥ पूर्ववदिति॥ न तर्हि तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशंक्याह॥ स्वाभाविकेनेति॥ परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमान

स यथाऽसद्दृष्टांतो यथा लोकेऽश्मानं पाषाणमृत्वा प्राप्य लोष्टः पांसुपिंडः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभ
वेदेवं हैव यथायं दृष्टांत एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वंचो नानागतयो विनेशुः विनष्टा यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्दे
वत्वप्रतिबंधभूतेभ्यः स्वाभाविकासंगजनितपाप्मभ्यो वियोगात्॥ असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन्

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पा
प्मनाऽविध्यन्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुस्ततो देवा अभवन् ॥

किमभवन्स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणं पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव संतः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिंडमात्राभिमा
ना आसन् ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिंडमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः॥ किंच॥ ते प्रतिपक्षभूता
असुराः पराभवन्नित्यनुवर्तते॥ पराभूता विनष्टा इत्यर्थः ॥ स्वबलवत्त्वं सूचयति॥ शास्त्रेति॥ न केवलमन्त्रोक्तानामेवासुराणामसंसर्गधर्मिप्राणाश्र
याद्विनाशः किंतु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह॥ किंचेति॥ वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वं
सश्च फलमित्युक्तं॥ तत्र पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्यैवमित्याशंक्य परास्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति॥

यथेति॥पूर्वकल्पनाप्रकारेणपूर्वजन्मन्यस्योपजमानःशास्त्रप्रकाशितंवर्त्तमानप्रजापतित्वंप्रतिपन्नोयथेतिसंबंधः॥पूर्वयजमानइत्यस्यव्याख्याअति
क्रांतकालिकइति॥पुराकल्पमेवदर्शयति॥तथामिति॥तेनेतिश्रुत्युक्तेनेत्येतत्॥तेनैवविधिनाश्रुतिप्रकाशितेनक्रमेणमुख्यंप्राणंपरमात्मत्वेनोप
गम्येतिशेषः॥सपत्नोभ्रातृव्यस्तस्यद्विषन्निति कृतोविशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशंक्याह यतइति॥तस्यद्वेष्टृत्वनियमेहेतुमाह॥पारमार्थिके

यथापुराकल्पेनवर्णितःपूर्वयजमानोऽतिक्रांतकालिकःसतामेवाख्यायिकारूपांश्रुतिंदृष्ट्वातेनैवक्रमेणवागादिदेवताःपरीक्ष्यता
श्चपोह्यासंगपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदंमुख्यंप्राणमात्मत्वेनोपगम्यवागाद्याध्यात्मिकपिंडमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानंहित्वावै
राजपिंडाभिमानंवागाद्यग्न्याद्यात्मविषयंवर्त्तमानप्रजापतित्वंशास्त्रप्रकाशितंप्रतिपन्नःतथैवायंयजमानस्तेनैवविधिनाभवति

परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्रातृव्योभवतियएवंवेद॥७॥

प्रजापतिस्वरूपेणात्मनापराचास्यप्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतःपाप्माभ्रातृव्योभवति यतोद्वेष्टापिभवतिकश्चिद्भ्रातृव्योभरतादिवु
त्योयस्त्विंद्रियविषयासंगजनितःपाप्माभ्रातृव्योद्वेष्टाचपारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात्सचपराभवतिविशीर्यतेलोष्टव
त्प्राणपरिष्वंगात्॥कस्यैतत्फलमित्याहयएवंवेदयथोक्तंप्राणमात्मत्वेनप्रतिपद्यतेपूर्वयजमानवदित्यर्थः॥७॥ ति॥अपरिच्छिन्नदे
वतात्वमत्रपारमार्थिकमात्मस्वरूपंविवक्षितंतत्तिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनोविशेषणमर्थवदितिशेषः॥यदाग्नेयोष्टाकपालइतिवद्यएवंवेदेतिप्र
सिद्धार्थोपबंधेपिविधिपरंवाक्यमतश्चैवंविद्यादितिविवक्षितमित्यभिप्रेत्याह॥यथोक्तमिति॥७॥फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्तेहोचुरित्याद्युत्तरवाक्यं

बृ.उ. भा.
२६

फलवंतंप्रधानविधिमुक्त्वासंप्रत्याख्यायिकामेवाश्रित्यगुणविशिष्टप्राणोपासनमाहानंतरश्रुतिरित्यर्थः॥शंकोत्तरत्वेनचोत्तरग्रंथमवतारयतिकस्मा
देति॥विशुद्धत्वस्योक्तत्वाद्धेत्वंतरंजिज्ञास्यमितिद्योतयितुंचशब्दः॥करणानांकार्यस्यतदवयवानांचप्राणोयस्मादात्माव्यापकस्तस्मात्सएवाश्रयि
तव्यइत्युपपत्तिनिरूपणार्थंतस्यव्यापकत्वमित्येतदर्थमाख्यायिकयादर्शयंतीश्रुतिर्हित्वंतरमाहेतियोजना॥तच्छब्दस्तस्मादर्थे॥प्राणस्यात्मत्वादि

फलमुपसंहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह॥कस्मान्नुहेतोर्वागादीन्मुक्त्वामुख्यएवप्राणआत्मत्वेनाश्रयितव्यइतितदुपपत्तिनि
रूपणाययस्मादयंवागादीनांपिंडादीनांचसाधारणआत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकयादर्शयंत्याहश्रुतिः॥तेप्रजापतिप्राणामुख्येनप्रा
णेनपरिप्रापितदेवस्वरूपाहऊचुरुक्तवंतःफलावस्थाःकिमित्याहश्रुतिःक्वनुइतिवितर्केक्वनुकस्मिन्नुसोऽभूत्कःयोनोऽस्मानि

तेहोचुःक्वनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययम्

त्थमेवमसक्तसंजितवान्देवभावायात्मत्वेनोपगमितवान्॥स्मरंतिहिलोकेकेनचिदुपकृताउपकारिणंलोकवदेवस्मरंतोविचारयमा
णाःकार्यकरणसंघातेआत्मन्येवोपलब्धवंतः॥कथमयमास्यंतरितिआस्येमुखेयआकाशस्तस्मिन्नंतरयंप्रत्यक्षोवर्ततइतिसर्वोहि
लोकोविचार्यार्थंव्यवस्यतितथादेवाः व्यक्तीकर्तुमाख्यायिकाश्रुतिंविभजते॥तेप्रजापतीति॥वागादयश्चेत्प्राणमाश्रित्यफलावस्थास्तर्हिकि
मितिप्राणंस्मरंतिप्राप्तफलत्वादित्याशंक्याह॥स्मरंतिहीति॥विचारफलंउपलब्धिंकथयति॥लोकवदिति॥तामेवोपलब्धिमाकांक्षाद्वारेणवि
वृणोति॥कथमिति॥दृष्टांतंस्पष्टयति॥सर्वोहीति॥तथादेवाविचार्यप्राणमास्यांतराकाशस्थंनिर्धारितवंतइत्याह॥तथेति॥किमनयाकथयासिद्धमि

राम:
२६

तस्मादिति॥ उपलब्धिसिद्ध्यर्थं युक्तिं समुच्चिनोति॥ विशेषेति॥ सर्वानेव वागादीन विशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः संजितवान्न चाम ध्यस्थः साधारणं कार्यं निर्वर्त्तयत्यतो युक्तितोप्ययमास्यांतराकाशे वर्त्तमानः सिद्ध इत्यर्थः अयास्यत्ववदांगिरसत्वं गुणांतरं दर्शयति॥ मलत्वेति ॥ सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत्॥ तथापि कुतोस्यांगिरसत्वं साधारणेपि न भसितद्व्रपलब्धेरित्याशंक्य परिहरति॥ कथमित्यादिना॥ अंगेषु

तस्मादयमंतराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्त्तमान उपलब्धो देवैस्तस्मात्स प्राणः अयास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्तः संजितवान्वागादीन्मलत्वं वांगिरसः॥ आत्मा कार्यकरणानां॥ कथमांगिरसः प्रसिद्धं ह्येतदंगानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः॥ कथं पुनरंगरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः तस्माच्चायमंगरसत्वाद्विशेषानाश्रितत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आ

मास्यंतरितिसोयास्य आंगिरसोंगानां हि रसः ॥ ८ ॥

त्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः॥ आत्माह्यात्मत्वेनोपगंतव्यो विपरीतबोधात्क्रियः प्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥ स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति॥ नत्रपरिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासंगवत्त्वात्प्राणस्यासंगास्पदत्वाभावेन॥ चरमधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शंकित्वा समाधत्ते कथं पुनरित्यादिना॥ कस्माच्च हेतोरित्यादिचोद्यपरिहारमुपसंहरति॥ तस्माच्चेति॥ वाक्यार्थं प्रपंचयति॥ आत्मा हीति॥ ८॥ प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशंकते॥ स्यान्मतमिति॥ शंकामाक्षिप्य समाधत्ते नन्वित्यादिनाशवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टाः परस्याः शुद्धतावदशुद्धत्वं वागादिसंबंधाद

तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति॥ आहेति॥ नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिंगेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशंक्याह॥ यं प्राणमिति॥ तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वात्परोक्षवाचीचकथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह॥ सैवेति॥ कथं प्राणे देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशंक्याह॥ देवता चेति॥ यागे हि देवताकारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा॥ तथा प्राणोपि द्रव्याद्यन्यत्वे सति विहितक्रियागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः॥ प्राणोपास्तेर्द्विविधं फ

वादं॥ किंत्वांगिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धताशंक्यत इत्याह॥ शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यस्मात् यं प्राप्याश्मानमिव लोष्ठवद्विध्वस्ता असुराः तं परामृशति सैषा ये यं वर्त्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता यमास्येन्तरिति देवता च सा स्यात् उपासनाक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात्॥ यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता नाम शब्दः ख्यापनपर्यो

सा वा एषा देवता दूर्नाम

यः तस्मात्प्रसिद्धास्याः विशुद्धिः दूर्नामत्वात्॥ कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवतायाः मृत्युरासंगलक्षणः पाप्मा असंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्मात् दूरित्येवं ख्यातिरेवं प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका ख्यापिका विदुषः फलमुच्यते दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति अस्मादेवंविदः य एवं वेद तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः॥ त्वं पापप्रहानिर्देवताभावश्चात्र पापहानेरेव प्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह यस्मादिति न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यग्वृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति॥ कुतः पुनरिति॥ परिहरति॥ आहेति॥ कथं पाप्मसंनिधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्व

उपास्ते सदा भावयतीति यावत् ॥ ब्रह्मज्ञानादिवत्प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशंक्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह ॥
उपासनं नामेति ॥ दीर्घकालादरनैरंतर्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाह ॥ लौकिकेति ॥ तस्य मर्यादां दर्शयति ॥ यावदिति ॥ मनुष्योहमिति वद्देवो
हमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह ॥ देवोभूत्वेति ॥ का देवतारूपं तवेति किं देवतो
सीति तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कंडिकांतरमवतार्य वृत्तं कीर्त्तयति ॥ सा वा इति ॥ नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मासापक्षस्य श्रुतेर्नेचेदमुपासनं नित्यं नै

उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्याज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्यासनं चिंतनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देव
तादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत् ॥ देवोभूत्वा देवानप्येति किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रु

दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

तिभ्यः ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तं कथं पुनरेवं विदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवं वित्त्वविरोधादिंद्रियवि
षयसंसर्गासंगजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते ॥ वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च ॥

मित्ति कं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवं विदो दूरे भवतीत्याक्षिपति ॥ कथं पुनरिति ॥ विरोधसंनिपाते पूर्वं ध्वंसमावश्यकं मन्वानः समा
धत्ते उच्यत इति उक्तमेव व्यनक्ति ॥ इंद्रियेति ॥ इंद्रियाणां विषयेषु संसर्गे योभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्नप्राणात्मन्या
त्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः विरोधं साधयति ॥ वागादीति ॥ पाप्मनो वागादिविशेषवत्त्वात्म निविशिष्टेऽभिमा

११

दृश्यतेहि चांडालभांडावलंबिनो जलस्य गंगाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिरशुच्यपिपयः प्राप्य गंगां यातिपवित्रतामितिन्यायादित्य
र्थः॥ यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यंतदागंतुकप्रमाज्ञानेननिवर्तते॥ यथारज्जुसर्पादिज्ञानंनैसर्गिकाज्ञानजन्यश्चपाप्मातेनप्रामाणिकप्राणविज्ञाने
नतद्ध्वस्तिरित्याह॥ स्वाभाविकेति॥ नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथोबाधः स्यात्तत्राह॥ [illegible]त्वजनितोहि

[illegible]त्वजनितोहि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मादूरंभवतीतियुक्तंविरोध[illegible]तत्रदर्शयति॥ सावाएषादेवतेत्युक्तार्थमेता
सांवागादीनांदेवतानांपाप्मानंमृत्युं[illegible]विकाज्ञानप्रयुक्तेंद्रियविषयसंसर्गासंगजनितेनहिपाप्मनासर्वोम्रियतेसह्यतोमृत्यु
स्तंप्राणात्माभिमानरूपाभ्योदेवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य[illegible]णात्माभिमानमात्रतयैवप्राणोपहंतेत्युच्यते॥ [illegible]धादेवतुपाप्मैवंविदो

सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्ययत्रासांदिशामंतस्तद्गमयांचकारतदासांपाप्मनोविन्यदधात्

दूरंगमोभवति॥ किंपुनश्चकारदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्येत्युच्यते॥ यत्रयस्मिन्नासांप्राच्यादीनांदिशामंतोऽवसानंतत्तत्रग
मयांचकारगमनंकृतवानित्येतत्[illegible]त्रनास्तिदिशामंतः कथमंतंगमितवानित्युच्यते॥ ति॥ उक्तमेवपापध्वंसरूपंविद्याफलंप्रपंच
यितुमुत्तरवाक्यमित्याह[illegible]दिति॥ मृत्युमपहत्ययत्रासांदिशामंतस्तद्गमयांचकारेतिसंबंधः॥ कथंपाप्मामृत्युरुच्यतेतत्राह॥ [illegible]विकेति॥ अ
पहत्येत्यत्रपूर्ववदन्वयः॥ प्राणदेवताचेत्पाप्मानंहंतिसदैवकिंनहन्यादित्याशंक्याह॥ [illegible]णात्मेति॥ भवतुप्राणोवागादीनांपाप्मनोपहंताविदुषस्तु
किमायातमित्याशंक्याह॥ [illegible]धादेवेति॥ अनंताकाशदेशत्वाद्दिशामंताभावाद्यत्रासामित्याद्ययुक्तमितिशंकते॥ [illegible]ति ॥

मध्यदेशस्येति शेषः २

शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितमध्यदेशातिरिक्तो देशो दिशाम् अंत इति भावः १

शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनो मध्यदेशः प्रसिद्धस्तापितदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्राप्यंत्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं तदधिष्ठितं च देशमवधिं कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वाद् आनंत्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चांतत्वोक्ते मध्यदेशाद् अन्यो देशो दिशामंत इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति॥ अंत इति॥ किमियं स्यजने ष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राह॥ इति सामर्थ्यादिति॥ दे

श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामंतो देशांतोऽरण्यमिति यद्वदित्यदोषः तत्तत्र गमयिता सा देवतानां पाप्मन इति द्वितीया बहुवचनं वि न्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती॥ प्राणदेवता प्राणात्माभिमानमूर्त्येषं त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिंद्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयता वगम्यते तस्मात्तमंत्यं जनं नेयान्नगच्छेत् संभाषणदर्शनादिभि

तस्मान्न जनमियान्नांतमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति॥ १०॥

र्न संसृजेत्तत्संसर्गे पाप्मनः संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः तज्जननिवासं चांतं दिगंत शब्दवाच्यं न नेयाज्जनशून्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्यभिप्रायः नेदितिपरिभयार्थे निपातः इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति अनु अव अयानीति अनुगच्छेयमित्येवं भीतो न जनमंतं चेयादिति पूर्वेण संबंधः॥ १०॥ शमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः॥ तामेवानुपपत्तिं साधयति विनिपेतिभवतु यथोक्तो दिशामंतस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथापि किमायातमित्याशंक्य तस्माद्विधेः स्यात्त्याज्यत्वमित्याह॥ तस्मादिति॥ निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह॥ जनशून्यमपीति॥ प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशंक्याह नेदित्यादिना॥ इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदहं कुर्यां ततः पाप्मानमनुगच्छे

पत्नीतिविशेषणात्कामादिप्रयुक्तसंसर्गजन्यमेव ॥

91

बृ०उ०
३९

नप्राणोपासकस्यैवातःसर्वोपिपापाद्भीतोनोभयंगच्छेद्व्याक्यंहिप्रकरणाद्बलवदित्यर्थः॥१०॥द्विविधमुपास्तिफलंपापहानिर्देवताभावश्च॥तत्रपाप हानिमुपदिशताप्रासंगिकःसाधारणोनिषेधोदर्शितःसंप्रतिदेवताभावंवक्तुमुत्तरवाक्यमितिप्रतीकोपादानपूर्वकमाह॥सा वा एषेति॥अथशब्दावद्योतितमर्थंकथयति॥यस्मादिति॥पाप्मापहंतृत्वमनूद्यावशिष्टंभागंव्याचष्टे॥तस्मात्स एवेति॥११॥सामान्योक्तमर्थंविशेषेणप्रपंचयति सैवे

सावाएषादेवतातदेतस्माणात्मज्ञानकर्मफलंवागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते॥अथैनामृत्युमत्यवहत्॥यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरःपाप्मामृत्युःप्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्सप्राणोपहंतापाप्मनोमृत्योः तस्मात्स एव प्राण एनाःवागादिदेवताःप्रकृतंपाप्मानंमृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वंस्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपं॥११॥सवैवाचमेवप्रथमामत्यवहत्सप्राणोवाचमेवप्रथमांप्रधानामित्ये

सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनामृत्युमत्यवहत्॥११॥सवैवाचमेवप्रथमा मत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोग्निरभवत्सोयमग्निःपरेणमृत्युमतिक्रांतोदीप्यते॥ १२ ॥

तदुद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षयासाधकतमत्वंप्राधान्यंतस्याःतांप्रथमामत्यवहनंकृतवानतस्याःपुनर्मृत्युमतीत्योढायाःकिंरूपमित्युच्यतेसावाग्यदायस्मिन्कालेपाप्मानंमृत्युमत्यमुच्यतअतीत्यामुच्यतमोचितास्वयमेवतदासोग्निरभवत्सावाक्पूर्वमप्यग्निरेवसतीमृत्युवियोगेप्यग्निरेवाभवदेतावांस्तुविशेषोमृत्युवियोगेसोयमतिक्रांतोग्निःपरेणमृत्युंपरस्तान्मृत्योर्दीप्यते वाचमित्यादिना॥कथंवाचःप्राथम्यंतदाह॥उद्गीथेति॥वाचोमृत्युमतिक्रांतायारूपंप्रश्नपूर्वकंप्रदर्शयति॥तदेति॥अनग्नेरग्नित्वविरोधंधुनीते॥सावागिति॥पूर्वमपि

भा: ३९

रत्ताद्वानिति॥ उक्तं विशेषं विशदयति॥ प्राणिति॥ १२॥ वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावप्युपासकस्य किमायातं न हि तद्देवतस्य फलमित्या शंक्याह॥ यद्येति॥ देवतात्वप्रतिबंधकान्याप्मनः सर्वान्पोह्योक्तवर्त्मनावागादीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतात्वेव सोपिसदाप्रा

प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोध्यात्मवागात्मनानेदानीमिवदीप्तिमानासीदिदानींतुमृत्युंपरेणदीप्यतेमृत्युवियोगात्॥ १२॥ तथाप्राणः प्राणोवायुरभवत्सतुपवतेमृत्युंपरेणातिक्रांतः सर्वमन्यदुक्तार्थं॥ १३॥ तथाचक्षुरादित्योभवत्सतुतपति॥ १४॥

अथप्राणमत्यवहत्सयदामृत्युमत्यमुच्यतसवायुरभवत्सोयंवायुः परेणमृत्युमतिक्रांतःपवते॥ १३॥ अथचक्षुरत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतस आदित्योभवत्सोसावादित्यः परेणमृत्युमतिक्रांतस्तपति॥ १४॥ अथश्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतता दिशोभवꣳस्ताइमादिशः परेणमृत्युमतिक्रांताः॥ १५॥ अथमनोत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसचंद्रमाअभवत्सोसौचंद्रः परेणमृत्युमतिक्रांतोभात्येवꣳहवाएनमेषादेवतामृत्युमतिवहतियएवंवेद॥ १६॥ तथाश्रोत्रंदिशोभवन्दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः॥ १५॥ मनश्चंद्रमाभाति॥ यथा पूर्वयजमानंवागाद्यग्न्यादिभावेनमृत्युमत्यवहत् एवमेनंवर्तमानयजमानमपिहवैएषाप्राणदेवताः तिवहति॥ वागाद्यग्न्यादिभावेनैव यो वागादिपंचकविशिष्टंप्राणंवेद तद्यथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेः ॥ १६ ॥ णमात्मत्वेनध्यायन्भावनाबलाद्वैराजंपदंपूर्वयजमानवदाप्नोतीतिभावः॥ कस्येदंफलमित्याकांक्षायां उपासकंविशिनष्टि॥ योवागादीति॥ उक्तोपासनस्यप्रागुक्तंफलमनुगुणमित्यत्रमान

बृ.र.
४०

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातस्य विधारकत्वं नामगुणांतरं वक्तुमुत्तरवाक्यं तदादाय व्याकरोति॥ अथेत्यादिना॥ कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसंबंधस्तत्राह॥ कर्तुरिति॥ अन्नागानमात्मनिज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति॥ कामिमित्यादिना॥ तमेवहेतुमाह॥ यदादिति॥ प्राणेनैवतदद्यतइतिसंबंधः॥ यस्मादित्यस्य तस्मादित्यादिना ध्येणान्वयः॥ अनितेर्धातोरनशब्दश्चेत्प्राणपर्यायस्तर्हि कथंशकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्रा

अथात्मने यथावागादिभिरात्मार्थमागानंकृतंतथामुख्योपिप्राणः सर्वप्राणसाधारणंप्राजापत्यफलमागानंकृत्वात्रिषुपवमानेष्व थानंतरंशिष्टेषुनवसुस्तोत्रेष्वात्मनेआत्मार्थमन्नाद्यमन्नंचतदाद्यंचान्नाद्यमागायत॥ कर्तुः कामसंयोगोवाचनिक इत्युक्तंकथंपु नरन्नाद्यंप्राणेनात्मार्थमागीतमितिगम्यतइत्यत्रहेतुमाह॥ यत्किंचेति॥ सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थोहिशब्दोहेतौ यस्माल्लोकेप्रा

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति॥१७॥

णिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यतेभक्ष्यतेतदनेनैवप्राणेनैवानइतिप्राणस्याख्याप्रसिद्धाऽनःशब्दः सांतः शकटवाचीयस्त्वन्यः स्वरांतः स प्राणपर्यायः प्राणेनैवतदद्यतइत्यर्थः॥ किंच॥ नकेवलंप्राणेनाद्यतएवान्नाद्यंतस्मिंछरीराकारपरिणतेन्नाद्येइहप्रतितिष्ठतिप्रा णस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यंयद्यपिप्राणेनान्नादनंतदपिप्राणस्यप्रतिष्ठार्थमेवेतिनवागादिष्विवकल्याणासंगज पाप्मसंभवः प्राणेस्ति॥१७॥

ह॥ अनःशब्दइति॥ इतश्चप्राणस्यस्वार्थमन्नागानंयुक्तमित्याह॥ किंचेति॥ प्राणेनवागादिवदात्मार्थमन्नमागीतंचे त्तर्हि तस्यापिपाप्मवेधः स्यादित्याशंक्याह॥ यद्यपीति॥ इहान्नेदेहाकारपरिणतेप्राणस्तिष्ठतितदनुसारिणश्चवागादयः स्थितिभाजोतः स्थित्यर्थंप्राणस्या

भा.

राम.
४०

भत्तीश्रेष्ठः पुरोगं तेत्यादि गुणविधानार्थवाक्यांतरमादत्ते॥ ते दे[illegible]इति॥ तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति॥ न[illegible]ति॥ अयुक्तत्वे हेतुमाह॥ [illegible]
दीनामिति॥ अवधारणानुपपत्तिं दूषयति॥ [illegible]दोषइति॥ यथाप्राणस्योपकारोन्नकृतोनवागादिद्वारकस्तथातेषामपिनासौप्राणद्वारकोविशेषा
भावादिति शंकते॥ [illegible]मिति वाक्येन परिहरति॥ [illegible]मर्थमिति॥ आह विशेषमिति शेषः॥ तेषांदेवत्वंसाधयति॥ [illegible]विषयेति॥ तत्र प्रसिद्धिंप्रमा

ते देवाः॥ नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात्॥ [illegible]दोषः॥ प्राणद्वारत्वादुपकारस्यक
[illegible]प्राणद्वारकोन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह॥ [illegible]वागादयो देवाः [illegible]विषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवंतो मुख्यंप्रा
णमिदमेतावन्नातोधिकमस्ति [illegible]इतिस्मरणार्थः॥ इ[illegible]तत्सर्वमेतावदेव किंयदन्नंप्राणस्थितिकरम [illegible]द्यते लोके [illegible]आत्मन आत्मा

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वाइदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोस्मिन्नन्न आभजस्वेति

र्थमागासीरागीतवानस्या[illegible]नेनात्मसात्कृतमित्यर्थः॥ वयंचान्नमंतरेणस्थातुं नोत्सहामहे [illegible]पश्चान्नोस्मानस्मिन्नन्नेआत्मार्थंतवा
न्नेआभजस्वाभाजयस्व [illegible]श्रवणंछांदसं [illegible]आन्नभागिनः कुरु॥ इतर आह॥ तेयूयंयद्यन्नार्थिनः [illegible]पितुं वैशब्दमाह॥ [illegible]इतिस्मर
णार्थइति तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येतिशेषः॥ वाक्यार्थमाह॥ इ[illegible]दिति॥ एतावत्त्वमेवव्याचष्टे॥ [illegible]र्वमिति किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह॥ [illegible]ने
ति॥ कापुनरेतावताभवतांक्षतिस्तत्राह॥ वयंचेति॥ अन्नमंतरेणममापिस्थातुमशक्तेर्मदर्थं तदागीतमितिचेत्तत्राह॥ [illegible]इति॥ आभजस्वेतिश्रूयमा
णेकथमन्यथाव्याख्यायते तत्राह॥ [illegible]इति॥ तवैवान्नस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह॥ अ[illegible]ति ॥

८३

बृ·र·
४१

वै शब्दो यदर्थे प्रयुक्तः प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानं चेत्तेषामपि प्राणवदन्नसंबंधः स्यादित्याशंक्याह ॥ तथेति ॥ यस्मा
प्राणस्यान्नबलाद्वागादीनां स्थितिरत उपलब्धेरित्यर्थः ॥ वागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ तेषामन्नकृ

वै मामभिसंविशत समंततो मामाभिमुख्येन निविशत इत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमंतं परिसमंतान्न्यविशंत
निश्चयेनाविशंत तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवंत इत्यर्थः ॥ तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं
तृप्तिकरं भवति न स्वातंत्र्येणान्नसंबंधो वागादीनां तस्मादुक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्युत इति ॥ तदेव चाह ॥ तस्माद्यस्मात्प्राणा
श्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकः तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यंति वागाद्याश्रयं

ते वै माभिसंविशतेति तथेति तꣳ समंतं परिण्यविशंत तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यंत्येवꣳ ह वा एनꣳ
स्वा अभिसंविशंति भर्त्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥ प्राणं यो वेद वागादयस्त्वपंच प्राणाश्रया

इति तमप्येवमेव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशंति वागादय इव प्राणं ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्रा
णवदेव वागादीनां स्वान्नेन भर्त्ता भवति तथा श्रेष्ठः पुरोग्रत एता गंता भवति ॥ वागादीनामिव प्राणस्तथान्नादोऽनामयावीत्यर्थः अधिप
तिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतंत्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति ॥ तोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं
संवादयति ॥ तदेवेति ॥ विद्याफलं दर्शयन्गुणजातमुपदिशति ॥ वागादीति ॥ वेदनमेव व्याचष्टे ॥ वागादयश्चेति ॥ स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारा

भा·
रामः
४१

संप्रतिप्राणविद्यांस्तोतुंतद्विद्यावद्विद्वेषिणोदोषमाह॥ किंचेति॥ इदानींप्राणविदंप्रतिअनुरागेलाभंदर्शयति॥ अथेत्यादिना॥ १८॥ तेदेवाअब्रुवन्नित्यादौगुणविधिर्विवक्षितोनविशिष्टविधिर्गुणफलस्यैवात्रश्रवणादित्याह॥ सर्वमेतदिति उत्तरग्रंथस्यव्यवहितेनसंबंधंवक्तुंव्यवहित

मिति॥ यउहएवंविदंप्राणविदंप्रतिस्वेषुज्ञातीनांमध्येप्रतिःप्रतिकूलोबुभूषतिप्रतिस्पर्धीभवतुमिच्छतिसोसुराइवप्राणप्रतिस्पर्धिनोनहैवालंपर्याप्तोभार्येभ्योभरणीयेभ्योभवतिभर्त्तुमित्यर्थः अथपुनर्यएवज्ञातीनांमध्येएतमेवंविदंवागादयइवप्राणमन्वनुगतोभवति॥ योवाएतमेवंविदमन्वेवानुवर्त्तयन्नेवात्मीयान्भार्यान्बुभूषतिभर्त्तुमिच्छतियथैववागादयःप्राणानुवृत्त्याआत्म

यउहैवंविदंस्वेषुप्रतिप्रतिर्बुभूषतिनहैवालंभार्येभ्योभवत्यथयएवैतमनुभवतियोवैतमनुभार्यान्बुभूर्षतिसहैवालंभार्येभ्योभवति॥ १८॥ सोयास्यआंगिरसोंगानांहिरसःप्राणोवाअंगानांरसः

बुभूर्षवआसन्॥ सहैवालंपर्याप्तोभार्येभ्योभरणीयेभ्योभवतिभर्त्तुंनेतरःस्वतंत्रः॥ १८॥ सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तंकार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनायप्राणस्यांगिरसत्वमुपन्यस्तंसोयास्यआंगिरसइतिअस्माद्धेतोरयमांगिरसइत्यांगिरसत्वेहेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिध्यर्थमारभ्यतेतद्धेतुसिध्यायत्तंहिकार्यकरणात्मत्वंप्राणस्यानंतरंचवागादीनांप्राणाधीनतोक्तासाचकथमुपपादनीयेत्याह॥

मनुवदति॥ कार्यकरणानामिति॥ अनंतरग्रंथमवतारयति॥ अस्मादिति॥ किमित्यांगिरसत्वसाधकोहेतुःसाधनीयस्तत्राह॥ तद्धेतेतिसंप्रसव्यवहितंसंबंधंदर्शयति॥ अनंतरंचेति॥ प्रकारांतरंवक्ष्यमाणमितिसूचयितुंचशब्दः॥ तर्हियदुपपादनीयंतदुच्यतांकिमित्युक्तस्यपुनरुक्तिरि

॥ भाष्यम्॥

उत्तरार्थमितिप्रतिज्ञानुवादोवक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः॥यथोपन्यस्तमेवेत्यादिप्रपंचयति॥प्राणोवाइति॥उक्तार्थनिर्णयेहेतुंपृच्छति॥कथमि
ति॥तत्रप्रसिद्धिंहेतुंकुर्वन्परिहरति॥प्राणोहीति॥प्रसिद्धिमेवप्रकटयति॥प्रसिद्धमिति॥स्मारणंप्रसिद्धस्यांगिरसत्वस्येतिशेषः॥प्रसिद्धिर
सिद्धेतिशंकते॥कथमिति॥तामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयति॥अतआहेति॥पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥यस्मात्कस्मादिति॥उक्तेनव्यतिरेकेणानु

सोयास्यआंगिरसइत्यादियथोपन्यस्तमेवोपादीयतेउत्तरार्थंप्राणोवाअंगानांरसइत्येवमंतंवाक्यंयथाव्याख्यातार्थमेवपुनःस्मारय
ति॥कथंप्राणोवाअंगानांरसइति॥प्राणोहिहिशब्दःप्रसिद्धोअंगानांरसः॥प्रसिद्धमेतत्प्राणस्यांगिरसत्वंनवागादीनांतस्माद्युक्तंप्रा
णोवाइतिस्मारणं॥कथंपुनःप्रसिद्धत्वमित्यतआह॥तस्माच्छब्दउपसंहारार्थउपरिहेतुत्वेनसंबध्यते॥यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मा
दनुक्तविशेषाद्यस्मात्कस्माद्यतःकुतश्चिच्चांगाच्छरीरावयवाद्विशेषितात्प्राणउत्क्रामत्यपसर्पतितदेवतत्रैवतदंगंशुष्यतिनीर

प्राणोहिवाअंगानाꣳरसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राणउत्क्रामतितदेवतच्छुष्यत्येषहिवाअंगानाꣳरसः॥१९॥

संभवतिशोषमुपैतितस्मादेषहिवाअंगानांरसइत्युपसंहारः॥अतःकार्यकरणानामात्माप्राणइत्येतत्सिद्धमात्मापायेहिशोषोमरणंस्या
त्तस्मात्तेनजीवंतिप्राणिनःसर्वेतस्मादयमास्यवागादीन्प्राणएवोपास्यइतिसमुदायार्थः॥१९॥

क्रममन्वयंसमुच्चेतुंचशब्दः तस्माच्छब्दस्योपरि
भावेनसंबंधमुक्तंस्फुटयति॥तस्मादिति॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यामंगिरसत्वेप्राणस्यसिद्धेफलितमाह॥अतइति॥उक्तन्यायादांगिरसत्वेसिद्धेपिकथ
मात्मत्वंसिद्ध्येदित्याशंक्याह॥आत्मेति॥अस्तुप्राणःसंघातस्यात्मातथापिकिंस्यात्तदाह॥तस्मादिति॥भवतुप्राणाधीनंसंघातस्यजीवनंतथापिकथं

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यांतरमवतारयति॥ एषउ इति॥ तस्य विधांतरेण तात्पर्यमाह॥ न केवलमिति॥ कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा॥ नामराशेरपि तथेति वक्तुं कंडिकाचतुष्टय मित्यर्थः कि मिति प्राणस्य आत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्याशंक्याह उपासनायेति॥ उशब्दोप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि संबध्यते॥ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीदिति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शंकते कथमिति॥ देवपुरोहि

एषउ॥ न केवलं कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणः रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपासनाय एष उ एव प्रकृत आंगिरसो बृहस्पतिः कथं बृहस्पतिरित्युच्यते वाग्वै बृहती बृहती छंदः षट्त्रिं

एषउएवबृहस्पति

शदक्षराऽनुष्टुप् च वाक् कथं वाग्वा अनुष्टुविति श्रुतेः॥ सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छंदस्यंतर्भवतीत्युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुं॥

तं व्यावर्तयितुमुत्तरवाक्येनोत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ प्रसिद्धवद्वचनं कथमित्याशंक्याह॥ बृहतीति॥ छंद इति सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छंदांसि तेषां मध्यमं छंदो बृहतीत्युच्यते॥ सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः॥ भवतु यथोक्ता बृहती तथापि कथं वाग्वै बृहतीत्युक्तं तत्राह॥ अनुष्टुप्चेति द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुप् विद्या सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामंतर्भवत्यवांतरसंख्यायां महासंख्यायामंतर्भावादित्याह॥ वागिति॥ वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह॥ अत इति॥ भवतु वागात्मिका बृहती तथापि तस्याः पतित्वेन प्राणस्य

अनुष्टुभो वाक्त्वं साधयति प्रश्नपूर्वकं॥ कथमिति॥ =५

बृहस्पतित्वमित्याशंक्याह॥

बृहत्यांचेति॥ सर्वात्मकप्राणरूपेणबृहत्याःस्तुतत्वात्तत्रसर्वासामृचामंतर्भावःसंभवतितस्मात्प्राणस्यबृहस्पतित्वेसिद्धमृक्पतित्वमित्यर्थः॥ प्राण रूपेणस्तुताबृहस्पतीत्यत्रप्रमाणमाह प्राणोबृहतीतितथापिप्राणस्यविवक्षितमृगात्मत्वंकथंसिध्यतीत्याशंक्याह॥ प्राणइति॥ तस्यतदात्मत्वेहेत्वं तरमाह॥ वागात्मत्वादिति॥ तासांतदात्मत्वेपिकथंप्राणेंतर्भावोनहिघटोमृदात्मापरेंतर्भवतीतिशंकते॥ तत्कथमिति॥ प्राणस्यवाङ्गिष्पादकत्वात्तदू तानामृचांप्राणकारणेयुक्तोंतर्भावइत्याह ॥ आहेत्यादिना॥ प्राणस्यतन्निर्वर्त्तकत्वेपिनतस्मिन्वाचोंतर्भावोनहिघटस्यकुलालेंतर्भावइत्याशंक्याह ॥

बृहत्यांचसर्वाऋचोंतर्भवंतिप्राणसंस्तुतत्वात्प्राणोबृहतीप्राणऋचइत्येवविद्यादितिश्रुत्यंतराद्वागात्मत्वाच्चर्चांप्राणेंतर्भावः॥ तत्कथ मित्याह॥ तस्यावाचोबृहत्याऋचएषःप्राणःपतिस्तस्यानिर्वर्त्तकत्वात्कोष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्याहिऋक्पालनाद्वावाचःपतिःप्राणे

वाग्वैबृहतीतस्याएषपतिस्तस्मादुबृहस्पतिः ॥२०॥

नहिपाल्यतेवाक्अप्राणस्यशब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्तस्मादुबृहस्पतिःऋचांप्राणआत्मेत्यर्थः॥२०॥ तथायजुषांकएषउएवब्रह्म णस्पति कोष्ठ्येति॥ कोष्ठनिष्ठेनाग्निनाप्रेरितस्तद्गतोवायुरूर्ध्वंगच्छन्कंठादिभिरभिहन्यमानोवर्णतयाभ्यज्यतेतदात्मिकाचवाङ्निर्णीत देवताधिकरणेऋक्चवागात्मिकोक्तातद्युक्तंतस्याःप्राणेंतर्भूतत्वमित्यर्थः॥ ऋगात्मत्वंप्राणस्यप्रकारांतरेणसाधयति॥ पालनाद्वेतिसत्ताप्रदत्वेसति स्थापकत्वंतादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति॥ तस्मादिति॥२०॥ यजुषामात्मेतिपूर्वेणसंबंधः॥ नियतपादाक्षराणामृचांप्राणत्वेकुतस्तद्वि परीतानांयजुषांतत्त्वमितिशंकित्वापरिहरति॥ कथमिति॥ तथापिकथंप्राणोयजुषामात्मेत्याशंक्याह ॥

वाग्वैब्रह्मेति॥निर्वर्त्तकत्वंपालयितृत्वंचात्रापितुल्यमित्याह॥पूर्ववदिति॥रूढिमाश्रित्यशंकते॥कथंपुनरिति॥वाक्यशेषविरोधान्नात्ररूढिःसं
भवतीतिपरिहरति॥उच्यतइतिवाचोंतेवाक्वैसामेत्यंतेवाचःसामसामानाधिकरण्येननिर्देशादेदाधिकारोयुमितियोजना॥तथापिकथमृक्त्वंयज्ञ
ष्ट्वंवाबृहतीब्रह्मणोरितितत्राह॥तथाचेति॥परिशेषमेवदर्शयति॥सामनीति॥इतश्चवाक्समानाधिकृतयोर्बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वमेष्टव्यमित्या

वाग्वैब्रह्मब्रह्मयजुस्तच्चवाग्विशेषएवतस्यावाचोयजुषोब्रह्मणएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिःपूर्ववत्कथंपुनरेतदवगम्यते
बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वंनपुनरन्यार्थत्वमित्युच्यते॥वाचोंतेसामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वैसामेतितथाचवाग्वैबृहतीवाग्वै
ब्रह्मेतिचवाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वंयुक्तंपरिशेषाच्च॥सामन्यभिहितेऋग्यजुषीएवपरिशिष्टेवाग्विशेषत्वाच्चवाग्विशेषो

एषउएवब्रह्मणस्पतिर्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिः॥२१॥

हिऋग्यजुषीतस्मात्तयोर्वाचासमानाधिकरणतायुक्ताःविशेषप्रसंगाच्चसामोद्गीथइतिचस्पष्टंविशेषाभिधानत्वंतथाबृहतीब्रह्म
शब्दयोरपिविशेषाभिधानत्वंयुक्तंअन्यथाअनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्चविशेषाभिधानस्यवाङ्मात्रत्वेचोभयत्रपौनरुक्त्यात्
यजुःसामोद्गीथशब्दानांचश्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात्॥२१॥ ह॥वाग्विशेषत्वाच्चेति॥तत्रैवहेत्वंतरमाह॥अविशेषेति॥प्रसंगमेवव्यतिरेकमुखेन
विवृणोति॥सामेति॥द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः॥किंचवाग्वैबृहतीवाग्वैब्रह्मेतिवाक्याभ्यांबृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वंसिद्धं॥नचतयोर्वाङ्मात्रत्वंवाक्य
द्वयेपिवाग्वैवागितिपौनरुक्त्यप्रसंगात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेष्टव्यमृग्यजुष्ट्वमित्याह॥वाङ्मात्रत्वेचेति॥तत्रैवस्यानमाश्रित्यहेत्वंतरमाह॥ऋगिति॥२१॥
वाक्वैसाअमएषःतत्साम उत्प्राणःगीथःवाक्उद्गीथःइतिविशेषाभिधानंसामोद्गीथयोःतथाबृहतीब्रह्मणोःवाग्वैबृहतीवाग्वैब्रह्मविशेषाभिधानेतच्चतयोर्यदित्वेएवसंभवतिय
थासामोद्गीथयोरन्यथाकोर्थीःवेदत्वेसतितयोर्बृहतीब्रह्मणोर्वाक्पर्यायत्वेचसतिविशेषाभिधानस्यानर्थक्यप्रसंगात्=५

ऋग्यजुष्टं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति॥ एषइत्यादिना॥ तदेवस्पष्टयति॥ सर्वेति॥ साशब्दो हि सर्वनाम तथा च स्त्रीलिंगः सर्वशब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः॥ अमंप्राणइत्युक्तमुपपादयति॥ सर्वंपुंशब्देति॥ पुल्लिंगेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राणइत्यर्थः तत्रश्रुत्यंतरं प्रमाणयति॥ येनेति॥ आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यं पौंस्यानि पुंसो वाचकानि॥ तथापि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशंक्य फलितमाह॥ वागिति॥ वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दा

एष उ एव सामकथमित्याहवागेवसा यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सावाक्सर्वं स्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः तथाऽम एष प्राणः सर्वंपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः केनमेपौंस्यानिनामान्याप्नोषीति प्राणेनेतिब्रूयात्केनमेस्त्रीनामानीतिवाचेति श्रुत्यंतरात्॥ वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते ऽतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति

एष उ एव साम वागेव सा अमेष साचामश्चेति

किंचित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतंत्रत्वाच्च एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक्प्राणात्मकं साचामश्चेति तत्तस्मात्साम्नोगीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रथितं विख्यातं भुवि

भिधेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः॥ ननु गीतिषु सामाख्येति न्याया हि शिष्टाका विद्गीतिः सामेत्युच्यते तत्कुतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह॥ तथेति प्राणस्य सामत्वे सतीतियावत्॥ प्रगीते मंत्रवाक्ये सामशब्दस्य रूढेरिष्टत्वादस्ति प्राणाद्व्यतिरेकेण सामेत्याशंक्याह॥ नेति॥ आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः॥ वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्संबंधादितरत्र गौणो मंचादिशब्दवदित्यर्थः॥ उक्तेऽर्थे तत्साम्नः सामत्वमिति वाक्यं योजयति॥ यस्मादिति॥ इदं सामेदं सामेति यद्यद्व्यवह्रियते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते साचामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मा

त्वप्रसिद्धस्यसाम्नो यत्सामत्वंतन्मुख्यस्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्द्वारेणमेवसद्ध्येतद्व्यवहारेप्रसिद्धमितियोजना॥प्रकारांतरेणप्राणस्यसामत्वमुपासनार्थमुपन्य
स्यति॥यदित्यादिना॥प्रकारांतरावद्योतीवाशब्दोत्रनश्रूयतइत्याशंक्याह॥वाशब्दइति॥निमित्तेप्रकारांतरमेवप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति॥केनेत्यादिना
॥ननुप्राणस्यतत्तच्छरीरपरिमाणत्वेपरिच्छिन्नत्वादानंत्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्याविरुद्धेषुशरीरेषुसमत्वमित्याशंक्याह॥पुत्तिकादीति॥समशब्दस्य

यत्तउएवसमस्तुल्यःसर्वेणवक्ष्यमाणेनप्रकारेणतस्माद्वासामेत्यनेनसंबंधः॥वाशब्दःसामशब्दलाभनिमित्तप्रकारांतरनिर्देशसाम
र्थ्यलभ्यःकेनपुनःप्रकारेणप्राणस्यतुल्यत्वमित्युच्यते॥समःप्लुषिणापुत्तिकाशरीरेणसमोमशकेनमशकशरीरेणसमोनागेनहस्ति
शरीरेणसमएभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेणप्राजापत्येनसमोनेनजगद्रूपेणहैरण्यगर्भेणपुत्तिकादिशरीरेषुगोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन

तत्साम्नःसामत्वंयद्धेवसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेण

परिसमाप्तइतिसमत्वंप्राणस्य॥नपुनःशरीरमात्रपरिमाणेनेवामूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च॥ननुघटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविका
सितयाशरीरेषुतावन्मात्रसमत्वं॥तएतेसर्वएवसमाःसर्वेनंताइतिश्रुतेः॥सर्वगतस्यतुशरीरेषुशरीरपरिमाणवृत्तिलाभोननिरुध्यते

यथाश्रुतार्थत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नपुनरिति॥आधिदैविकेनरूपेणामूर्त्तत्वंसर्वगतत्वंचद्रष्टव्यं॥ननुप्रदीपोघटेसंकुचतिप्रासादेचविकस
तितयाप्राणोपिमशकादिशरीरेषुसंकोचमिभादिदेहेषुविकासंचापद्यतामितिसमत्वासिद्धिरित्याशंक्याह नेति॥प्राणस्यसर्वगतत्वेसमत्वश्रुति
विरोधमाशंक्याह॥सर्वगतस्येति॥खंडादिषुगोत्ववच्छरीरेषुसर्वत्रस्थितस्यप्राणस्यतत्तच्छरीरेपरिमाणायावृत्तेर्लाभःसंभवतिसर्वगतस्यैवनभसस्त

फलश्रुतिमवतार्यव्याकरोति॥स एतमिति॥फलविकल्पेहेतुमाह॥भावनेति॥वेदनंव्याकरोति॥आपण इति॥इदंचफलंमध्यप्रदीपन्यायेनोभयतःसंबं
धमवधेयं॥२२॥प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापिभक्तिविशेषेरूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्रचोद्गात्रेकर्मणिप्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथःप्राणइत्याशं
क्याह॥उद्गीथेनामेति॥नञ्पदस्योभयतःसंबंधःसामशब्दितस्यप्राणस्यप्रकृतत्वादितिहेतुमाह॥सामाधिकारादिति॥नतावदुद्गीथशब्दस्यप्रा

एवंसमत्वात्सामाख्यंप्राणंवेदयःश्रुतिप्रसारितमहत्वं॥तस्यैतत्फलमश्नुतेव्याप्नोतिसाम्नःप्राणस्यसायुज्यंसयुग्भावंसमानदेहेंद्रिया
भिमानत्वंसालोक्यंसमानलोकतांवाभावनाविशेषतोयएवमेतद्यथोक्तंसामप्राणंवेदआप्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्तइत्यर्थः॥२२॥
एषउवाउद्गीथःउद्गीथोनामसामावयवोभक्तिविशेषोनोद्गानंसामाधिकारात्कथमुद्गीथःप्राणः प्राणोवाउत्॥प्राणेनहियस्मादिदंसर्वंजग

तस्माद्वैवसाम्नाश्नुतेसाम्नःसायुज्यꣳसलोकतांयएवमेतत्सामवेद॥२२॥एषउवाउद्गीथःप्राणोवाउत्प्राणेनहीदꣳसर्वमु
त्तब्धंवागेवगीथोच्चगीथाचेतिसउद्गीथः॥२३॥ दुत्तब्धमूर्ध्वस्तब्धंउत्तंभितंविधृतमित्यर्थःउत्तब्धार्थीवद्योतकोयमुच्छब्दःप्राणगुणा
भिधायकःतस्मादुत्प्राणःवागेवगीथाशब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेःगायतेःशब्दार्थत्वात्सावागेवनह्युद्गीथभक्तेःशब्दव्यतिरेकेणकिंचिद्रूप
मुत्प्रेक्ष्यतेतस्माद्युक्तमवधारणं॥ णेरूढिःतस्यतस्मिन्नर्थेप्रयोगादर्शनान्नापियोगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरितिशंकते॥कथमिति॥योगवृत्तिमुपे
त्यपरिहरति॥प्राणइतिउत्शब्दोनास्यार्थस्यवाचकोनिपातत्वादित्याशंक्याह॥उत्तब्धेति॥तथापिकथंप्राणोवाउदित्युक्तंतत्राह॥प्राणेनेति॥वायु
र्वैगौतमतत्सूत्रमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥उद्गीथभक्तेःशब्दविशेषत्वेपिगीथावागितिकथमुच्यतेतत्राह॥गायतेरिति॥अथावधारणंसाधयति॥नहीति॥

तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशंक्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति ॥ [illegible]ति ॥ २३ ॥ तद्धापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशंक्याह ॥ उक्तार्थेति ॥ उद्गीथदेवता प्राणेन वागादिरित्युक्तोर्थः ॥ जीवतितु वं प्रयेयुवेतिस्मरणात्पित्रादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यं ॥ क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति ॥ तोरिति तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातङादेशस्तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति

वागेव गीथेत्युच्च प्राणो गीथा च प्राण तत्रा वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥ उक्तार्थदार्ढ्याय आख्यायिकारभ्यते ॥ तद्धापि तत्तत्रैतस्मिन्नुक्तेर्थे ह अपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म ब्रह्मदत्तो नामतः चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितायनेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा तस्य तस्य ममानृतवादिनो मूर्धानं शिरो विपातयताद्विपात

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयताद्यदितोयास्य

यतु विस्पष्टं पातयतु तोरयं तातङादेश आशिषि लोट् विपातयतादिति ॥ यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः ॥ कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरित्युच्यते यद्यदीतोस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यः ॥ मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्यांगिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वेषीणां सत्रे उद्गाता सोन्येन देवतांतरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गानं कृतवांस्ततोहमनृतवादी स्यां तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयतादिति वेशपर्यंत चकार

स्मरणादित्यर्थः ॥ मूर्धपाते प्रापकं दर्शयति ॥ यदिति ॥ अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावात्प्राप्तिरितिशंकते ॥ कथं पुनरिति ॥ उद्गानस्य बुध्यादिसंनिधानात्तद्देवता प्राजापत्यादिलक्षणा किं तस्मिन्देवता किं वा वर्णस्वरादिसंनिधानात्तद्देवतैव तत्र तद्देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वं शंकिते ब्रह्मदत्तः

अँन्त्रायाँस्यशब्देनोद्गाताऽभिधीयते=१

प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायाँस्योँयद्युद्गायदितिसंबंधः॥नन्वयास्यांगिरसशब्दवाच्योमुख्यप्राणोदेवतातन्नोद्गाताभवितुमुत्सहतेतत्राह॥मुखेति॥
उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति॥इति विज्ञानइति उक्तरीत्याशपथक्रिययाप्राणएवोद्गीथदेवतेत्यस्मिन्विज्ञानेप्रत्ययोविश्वासस्तस्ययद्दार्ढ्यंत
स्यकर्त्तव्यतामाख्यायिकयादर्शयतिश्रुतिरितियावत्॥आख्यायिकार्थस्यैववाचेत्यादिनोक्तेःपौनरुक्त्यमित्याशंक्याह॥[illegible]ति॥शपथस्यस्वातंत्र्येण

तिविज्ञानेप्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतांदर्शयति॥तमिमंआख्यायिकानिर्धारितमर्थंस्वेनवचसोपसंहरतिश्रुतिःवाचाचप्राणप्रधानयाप्राणे
नचस्वस्यात्मभूतेनसोयास्यआंगिरसउद्गाताउद्गायदित्येषोर्थोनिर्धारितःशपथेन॥२४॥तस्यहेतस्य॥तस्येतिप्रकृतंप्राणमभिसंब
ध्नातिहएतस्येतिमुख्यंव्यपदिशत्यभिनयेनसाम्नःसामशब्दवाच्यस्यप्राणस्ययःस्वंधनंवेदतस्यहकिंस्याद्भवतिहास्यस्वं[illegible]नप्रलो

अंगिरसोन्येनोद्गायदितिवाचाचह्येवसप्राणेनचोद्गायदिति ॥२४॥

भ्याभिमुखीकृत्यशुश्रूषवेआह॥तस्यवैसाम्नःस्वरएवस्वंस्वरइतिकंठगतंमाधुर्यंतदेवास्यस्वंविभूषणंतेनहिभूषितमृद्धिमत्त्वस्य
तेउद्गानं॥तस्मादेवंतस्मादार्त्विज्यंकरिष्यन्त्विक्कर्मोद्गानंकरिष्यन्वाचिविषयेवाचिवागाश्रितंस्वरमिच्छेतसाम्नोधनवत्तांस्वरेणचिकीर्षुरुद्गा
ता ॥ प्रामाण्येपिश्रुतिमूलतयाप्रामाण्यंसिध्यतीतिभावः॥२५॥उद्गीथदेवताप्राणएवेतिनिर्धार्यस्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरंकंडिका
त्रयमवतारयति॥तस्येत्यादिना॥किमित्यादौफलमभिलष्यतेतत्राह॥फलेनेति॥सौस्वर्यंसाम्नोभूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति॥[illegible]ति॥कथं
तर्हिकंठगतंमाधुर्यंसंपादनीयमित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥प्राणोहंममैवगीतिभावमापन्नस्यसौस्वर्यंधनमितिप्रकृतेप्राणविज्ञानेगुणविधिर्विवक्षित

श्रेत्किमित्युद्गातुरन्यकर्त्तव्यमुपदिश्यत इत्याशंक्यादृष्टफलतयेत्याह॥ इदं त्विति॥ अथेच्छायांकर्त्तव्यत्वेनविहितायांतावन्मात्रेसिद्धेपिकथंसौ
स्वर्यंसिध्येन्नहिस्वर्गकामनामात्रेणस्वर्गः सिध्यत्यतआह॥ सा[illegible]इति॥ तस्यसुस्वरत्वेनतच्छब्दितस्यप्राणस्योपासकात्मकस्यस्वरवत्वप्रत्ययेका
र्येसतिविहितेच्छामात्रेणसाम्नः सौस्वर्यंनभवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्दंतधावनादिकर्त्तव्यमित्येतदत्रविधित्सितमितियोजना॥ सौस्वर्यस्यसामभूषण

इदं तु प्रासंगिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येणस्वरवत्वप्रत्ययेकर्त्तव्येइच्छामात्रेणसौस्वर्यंनभवतीतिदंतधावनतैलपानादिसामर्थ्याल्कर्त्तं
व्यमित्यर्थः त[illegible]यैवसंस्कृतयावाचास्वरसंपन्नयार्त्विज्यंकुर्यात् तस्माद्यस्माद्यत्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेनस्वेनभूषितंसामातोयज्ञेस्वरवंतमु
द्गातारंदिदृक्षंतएवद्रष्टुमिच्छंतएवधनिनमिवलौकिकाः प्रसिद्धं हिलोकेऽथोऽपियस्यस्वंधनंभवतितंधनिनंदिदृक्षंतइति॥ तस्यगुण

तस्य हैतस्यसाम्नोयः स्वंवेदभवतिहास्यस्वंतस्यवैस्वरएवस्वंतस्मादार्त्विज्यंकरिष्यन्वाचिस्वरमिच्छेततयावाचास्वरसंप
न्नयार्त्विज्यंकुर्यात्॥ तस्माद्यज्ञेस्वरवंतंदिदृक्षंतएवाथोयस्यस्वंभवतिभवतिहास्यस्वंयएवमेतत्साम्नः स्वंवेद॥ २५॥

विज्ञानफलसंबंधस्योपसंहारः क्रियते॥ भवतिहास्यस्वंयएवमेतत्साम्नः स्वंवेदेति॥ २५॥ अथान्योगुणः सुवर्णवत्ताल्लक्षणोविधीयते
असावपिसौस्वर्यमेवएतावान्विशेषः पूर्वंकंठगतंमाधुर्यमिदंतुलाक्षणिकंसुवर्ण

त्वेगमकमाह॥ तस्मादिति॥ दृष्टांतमनंतरवाक्यावष्टंभे
नस्पष्टयति॥ प्रसिद्धं हीति॥ भवतिहास्यस्वमितिप्रागेवोक्तत्वादनर्थिकापुनरुक्तिरित्याशंक्याह॥ तस्यस्येति॥ २५॥ साम्नोगुणांतरमवतारयति॥
[illegible]भवेति॥ तर्हिपुनरुक्तिः स्यात्तत्राह॥ एतावानिति॥ लाक्षणिकंकंठ्योयंवर्णोदंत्योयमितिलक्षणज्ञानपूर्वकंसुष्टुवर्णोच्चारणंमस्यैवसामशब्दितप्राण

लाक्षणिकसौस्वर्यंगुणवत्प्राणविज्ञानवतोयथोक्तफललाभेहेतुमाह॥शब्देति॥वाक्यार्थमाह॥लौकिकमेवेति॥फलेनप्रलोभ्यअभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमितिशुश्रूषवेब्रूते॥तस्येति॥गुणविज्ञानफलमुपसंहरति॥भवतीति॥२६॥साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्यस्वरूपभूतस्येतियावत्॥उपास्यस्यप्रति

शब्दवाच्यंतस्यहैतस्यसाम्नोयःसुवर्णंवेदभवतिहास्यसुवर्णंसुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोर्लौकिकमेवसुवर्णंगुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थःतस्यवैस्वरएवसुवर्णंभवतिहास्यसुवर्णंयएवमेतत्साम्नःसुवर्णंवेदेतिपूर्ववत्सर्वं॥२६॥तथाप्रतिष्ठागुणंविधित्सन्नाह ॥तस्यहैतस्यसाम्नोयःप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठत्यस्यामितिप्रतिष्ठावाकृतां प्रतिष्ठांसाम्नोगुणंयोवेदसप्रतितिष्ठतिह॥तस्यायथोपासत

तस्यहैतस्यसाम्नोयःसुवर्णंवेदभवतिहास्यसुवर्णंतस्यवैस्वरएवसुवर्णंभवतिहास्यसुवर्णंयएवमेतत्साम्नःसुवर्णंवेद ॥२६॥तस्यहैतस्यसाम्नोयःप्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठतितस्यवैवागेवप्रतिष्ठावाचिहिखल्वेषएतत्प्राणःप्रतिष्ठितोगीयतेऽन्न इत्युहैकआहुः॥२७॥ इतिश्रुतेःतद्गुणवत्त्वंयुक्तं॥पूर्ववत्फलेनप्रतिलोभितायकाप्रतिष्ठेतिशुश्रूषवेआह॥तस्यवैसाम्नोवा गेववागितिजिह्वामूलीयादीनांस्थानानांमाख्यासैवप्रतिष्ठातदाह॥वाचिहिजिह्वामूलीयादिषुहियस्मात्प्रतिष्ठितःसन्नेषःप्राणः एतत्गानंगीयतेगीतिभावमापद्यतेतत्साम्नःप्रतिष्ठावागन्नेप्रतिष्ठितोगीयतेइत्युहएकेअन्येआहुरिहप्रतितिष्ठतीतियुक्तमनिं दितलोदेकोयपक्षस्यविकल्पेनप्रतिष्ठागुणविज्ञानंकुर्याद्वाग्वाप्रतिष्ठान्नंवेति॥२७॥ ष्ठागुणत्वेपिकथमुपासकस्यतद्गुणत्वंतत्राह॥तस्यवे ति॥आदिपदादुरःशिरःकंठदंतोष्ठनासिकातालूनिगृह्यंते॥किमित्यष्टौस्थानानिवागित्युच्यतेतत्राह॥वाचिहीति॥पक्षांतरमाह॥अन्नइति॥अन्न

एकीयपक्षेयुक्तिमाह॥तद्धेति॥कथंतर्हिप्रतिष्ठागुणस्यप्राणस्यविज्ञानंकर्तव्यमतआह॥अनिरुद्धत्वादिति॥२७॥अथातःपवमानानामित्यादिवा
क्यमवतारयति॥यजमानमिति॥तत्राथशब्दंव्याचष्टे॥यद्विज्ञानवतइति॥अतःशब्दार्थमाह यस्माच्चेति॥इहेतिप्राणविदुक्तिः॥कदातर्हिजपकर्मक
र्तव्यंतत्राह॥तस्येति॥उद्गीथेनास्ययामःसंनउद्गायेतिचप्रकरणादुद्गीथेनसंबंधाज्जपस्यसर्वत्रोद्गानकालेप्राप्तौपवमानानामेवेतिवचनात्काल

एवंप्राणविज्ञानवतोजपकर्मविधित्स्यते॥यद्विज्ञानवतोजपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तं॥अथानंतरंयस्मात्त्वेवंविदुषाप्रयु
ज्यमानंदेवभावायाभ्यारोहफलंजपकर्मअतस्तस्मात्तद्विधीयते॥इहतस्यचोद्गीथसंबंधात्सर्वत्रप्राप्तौपवमानानामितिवचना
त्पवमानेषुत्रिष्वपिकर्तव्यतायांप्राप्तायांपुनःकालसंकोचंकरोति॥सवैखलुप्रस्तोतासामप्रस्तौति॥सप्रस्तोतायत्रयस्मिन्कालेसा

अथातःपवमानानामेवाभ्यारोहःसवैखलुप्रस्तोतासामप्रस्तौतिसयत्रप्रस्तुयात्तदेतानिजपे

मप्रस्तुयात्प्रारभेततत्तस्मिन्कालेएतानिजपेदस्येतिजपकर्मणआख्याऽभ्यारोहःआभिमुख्येनारोहत्यनेनजपकर्मणाएवंविद्देवभावमा
त्मानमित्यभ्यारोहःएतानीतिबहुवचनात्त्रीणियजूंषिलिंगाद्यानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्चयथापठितएवस्वरःप्रयोक्तव्योनमांत्रःयाजमा
नंजपकर्म

नियमसिद्धिरित्यर्थः॥सवैखल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह॥पवमानेष्विति॥ननुकर्तव्यत्वेनाभ्यारोहःश्रूयतेजपकर्मविधित्सि
तमितिनोच्यते किंकेनसंगतमित्याशंक्याह॥तस्माच्चेति॥अभ्यारोहशब्दस्यन तत्ररूढिर्यज्ञप्रयोगाभावादित्याशंक्याह॥आभिमुख्येनेति
॥यजुर्मंत्राणांब्राह्मणमनियतपाठपाठत्वाद्दसतोमासद्गमयेत्यारभ्येकोवाहौवामंत्रानित्याशंक्याह ॥

एतानीति॥यद्यमीयाजुषामंत्राःतर्हिमांत्रेणस्वरेणवैभाषिकग्रंथोक्तेनभाव्यमित्याशंक्याह॥द्वितीयेति॥यत्रस्वरोविवक्षितस्तत्रतृतीयानिर्देशोदृ
श्यते॥उच्चैर्ऋचाक्रियतेउच्चैःसाम्नोपांशुयजुषेतिप्रकृतेतुद्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रंप्रतीयतेमांत्रस्तुस्वरोनप्रतिभातीत्यर्थःकेनतर्हिस्वरेण

एतानितानियजूंषिअसतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयमृत्योर्मामृतंगमयेतिमंत्राणामर्थस्तिरोहितोभवतीतिस्वयमेवव्या
चष्टेब्राह्मणंमंत्रार्थंसमंत्रोयदाहयदुक्तवान्कोऽस्यार्थइत्युच्यते॥असतोमासद्गमयेति॥मृत्युर्वाअसत्स्वाभाविककर्मविज्ञानेमृत्युरि
त्युच्यते॥असदत्यंताधोभावहेतुत्वात्सदमृतं॥सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञानेऽमरणहेतुत्वादमृतं॥तस्मादसतोमामांकर्मणोज्ञानाच्च

दसतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयमृत्योर्मामृतंगमयेतिसयदाहासतोमासद्गमयेतिमृत्युर्वाअसत्सदमृतंमृ
त्योर्मामृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाहतमसोमाज्योतिर्गमयेतिमृत्युर्वैतमो

सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञानेगमयदेवभा
वसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः॥तत्रवाक्यार्थमाह॥अमृतंमामांकुर्वित्येवैतदाहेति॥तथातमसोमाज्योतिर्गमयेतिमृत्युर्वैत
मःसर्वंह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेवचमरणहेतुत्वान्मृत्युः॥ज्योतिरमृतंपूर्वोक्तविपरीतंदैवंस्वरूपंप्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं
ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसोमाज्योतिर्गमयेति

प्रयोगोमंत्राणामितिचेत्तत्राहब्राह्मणेति॥भवतुशातपथेनस्वरेणमंत्राणां
प्रयोगस्तथापिकिमार्त्विज्यंकिंवायाजमानंजपकर्मेतिवीक्षायामाह॥यजमानमिति॥व्याचिख्यासितयजुषांस्वरूपंदर्शयति॥एतानीति॥मंत्रार्थशब्देन
पदार्थोवाक्यार्थस्तत्फलंचेतित्रयमुच्यते॥लौकिकंतमोव्यावर्त्तयति॥सर्वंहीति॥पूर्वोक्तपदेनव्याख्यातंतमोगृह्यते॥वैपरीत्येहेतुमाह प्रकाशात्मकत्वा

ज्ञानंतेनसाध्यमितियावत् पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः॥उत्तरवाक्याभ्यांवाक्यार्थंतत्फलंचेतिद्वयंक्रमेणोच्यतइत्याह॥पूर्वइदिति॥फलवाक्य
मादायपूर्वस्माद्विशेषंदर्शयति॥अमृतमिति॥प्रथमद्वितीयमंत्रयोरर्थभेदाप्रतीतेःपुनरुक्तिमाशंक्यावांतरभेदमाह॥पूर्वमंत्रइति॥तथापितृतीये
मंत्रेपुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशंक्याह॥पूर्वयोरिति॥वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्यव्याचष्टेयजमानमिति॥यथाप्राणस्त्रिषुपवमानेषुसाधारणमागा

पूर्ववन्मृत्योर्मामृतंगमयेत्यादिअमृतंमाकुर्वित्येवैतदाहदेवंप्राजापत्यंफलभावमापादयेत्यर्थः ॥ ॥ पूर्वमंत्रोऽसाधन
स्वभावात्साधनभावमापादयेति॥द्वितीयस्तुसाधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति॥मृत्योर्मामृतंगमयेतिपूर्वयोरेवमं
त्रयोःसमुच्चितोर्थस्तृतीयेनमंत्रेणोच्यतइतिप्रसिद्धार्थत्वेनात्रतृतीयेमंत्रेतिरोहितमंतर्हितमिवार्थरूपंपूर्वयोरिवमंत्रयोरस्तियथा

ज्योतिरमृतंमृत्योर्मामृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाहमृत्योर्मामृतंगमयेतिनात्रतिरोहितमिवास्त्यथ
यानीतराणिस्तोत्राणितेष्वात्मनेन्नाद्यमागायेत्तस्मादुतेषुवरंवृणीतयंकामंकामयेततꣳसएषएवंविदुद्गाता

श्रुतएवार्थोयाजमानमुद्गानंकृत्वापवमानेषुत्रिषुअथानंतरंयानीतराणिशिष्टानिस्तोत्राणितेष्वात्मनेन्नाद्यमागायेत्॥प्राणविदुद्गाताप्रा
णभूतःप्राणवदेव॥यस्मात्सएषउद्गाताएवंप्राणंयथोक्तंवेत्यतःप्राणवदेवतंकामंसाधयितुंसमर्थः॥तस्माद्यजमानस्तेषुस्तोत्रेषुप्र
युज्यमानेषुवरंवृणीतयंकामंकामयेततंकामंवरंवृणीतप्रार्थयेत्॥ नंकृत्वाशिष्टेषुस्तोत्रेषुस्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह॥प्राणविदिति॥तद्वि
दोतद्वदागानेयोग्यतामाह॥प्राणभूतइति॥हेतुवाक्यमादौयोजयति॥यस्मादिति॥प्रतिज्ञावाक्यंव्याचष्टे॥तस्मादिति॥किमितिअस्यासेनवाक्यद्वयमारब्धानमि

यस्मादित्यादिना स एष एवंविदुद्गातात्मने यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रंथस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रंथा
त्प्रागेव संबध्यत इति योजना॥ वृत्तं कीर्तयति॥ एवं तावदिति॥ तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवतात्मप्राप्त्याशंकासंभवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्म
णोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह॥ तत्रेति॥ समनंतरवाक्यमवतारयति॥ अत इति॥ समुच्चयात्फलाप्तेर्दृष्टत्वादिति यावत्॥ नहेत्यादिना पदानि छिंद

यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्मात्कुर्द्वात्प्रागेव संबध्यते॥ आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इत्युद्गाता तमागानेन साध
यत्येवं तावत्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तं तत्र नास्त्याशंकासंभवोतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशंक्यते तदाशंकानि
वृत्त्यर्थमाह॥ तद्धैतल्लोकजिदेवेति॥ तत्तु ह तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव॥ न ह एवालो

त्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम
वेद॥ २८॥ तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ क्यतायै अलोकार्हत्वाया आशंसनं प्रार्थनं नैवास्ति ह॥ नहि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमान
स्य तत्राशास्याशंसनं संभवति नहि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते॥ असन्निकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न
तत्स्वात्मनि संभवति तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयमिति॥ न्वाक्यमादाय व्याकरोति॥ अलोकार्हत्वायेति॥ तदेव

स्फुटयति॥ नहीति॥ तत्र दृष्टांतमाह॥ नहीति॥ दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशंक्याह॥ असंनिकृष्टेति॥ प्राणात्मनाव्यवस्थितस्य वि
दुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रतिपद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति॥ तस्मादिति ॥

कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्य
चिदिति जिज्ञासमानः शंकते॥ कस्येति॥ ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिराश्रमांतरविषयं तु केवलज्ञानस्य लो
कजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह॥ य एवमिति॥ एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्ववेद्यस्वरूपं संक्षिपति॥ अहमस्मीत्यादिना तस्य वागादि
भ्यो विशेषं दर्शयति॥ इंद्रियेति॥ किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपंचकमुपेक्षितमिति तिनेत्याह॥ वागादीति॥ तस्य प्राणाश्रयत्वेपि कृते

दास्यैतद्य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राणः इंद्रियविषयासंगैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वा
गादिपंचकं च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेंद्रियविषयासंगजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदाश्र
याऽन्नाद्योपभोगबंधनमात्मा चाहं सर्वभूतानामांगिरसत्वादृग्यजुःसामोद्गीथभूताया वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्त्तकत्वाच्च मम
साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यं ततोप्यांतरं सौवर्णलाक्षणिकं सौस्वर्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कंठादि
स्थानानि प्रतिष्ठैवंगुणोहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्चेति॥ आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्तइ
त्यर्थः॥ इति बृहदारण्यके तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं॥३॥ देवतात्वमासंगपाप्मविद्धत्वादि स्याशंक्याह॥ स्वाभाविकेति॥ अन्नकृतोपकारं प्रा

णद्वारा वागादेः स्मारयति॥ सर्वेति॥ रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसंधत्ते आत्मा चेति नामात्मके जगति प्राणस्यात्मत्वमुक्तं स्मारयति॥ ऋगिति॥
सति साम्नत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमांतरं च सौस्वर्यं सौवर्णमिति गुणद्वयमनुवदति॥ ममेति॥ तस्यैव वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनु
स्मारयति॥ गीतेति॥ यद्वैवेत्यादिनोक्तं परामृशति॥ एवंगुणोहमिति॥ इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्यंतं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति॥

इति॥२८॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं॥३॥

ब्राह्मणांतरमवतार्य संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति॥ आत्मैवेत्यादिना केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति संबंधः॥ इदानीमात्मैवे त्यादेस्तद्धेदमित्यतः प्राक्तनग्रंथस्यापाततस्तात्पर्यमाह॥ प्रजापतेरिति॥ आदिपदेन सर्वात्मत्वादिगृह्यते फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह ॥ तेन चेति॥ कर्मकांडपदेन पूर्वग्रंथोपि संगृहीतः फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्य माना ज्ञानकर्मणोर्महत्त्वं दर्शयतीत्याह॥ सामर्थ्यादिति॥ आपातिकतात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह॥ विवक्षितं त्विति॥ किंच॥ विमतं संसारांतर्भूतं

आत्मैवेदमग्र आसीत्॥ ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता केवलप्राणदर्शनेन च तद्धैतल्लोकजिदेवेत्यादिना प्रजा पतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थ मारभ्यते तेन च कर्मकांडविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्याद्विवक्षितं त्वेतत्सर्वमप्येतत् ज्ञानकर्मफलं संसार एव॥ भयारत्या दियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकारणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति॥ ब्रह्मविद्यायाः केवलायाः वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्त रार्थं चेति॥ नहि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणाद्विरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारो तृषितस्येव पाने

कार्यकारणात्मत्वा दसदादिकार्यकारणवदित्याह॥ कार्येति॥ प्राजापत्यपदस्य संसारांतर्भूतत्वे हेत्वंतरमाह॥ स्थूलेति॥ स्थूलत्वं साधयति व्यक्तेति अनित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च प्र जापतित्वं संसारांतर्गतमित्याह॥ अनित्येति॥ इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः॥ किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राह॥ ब्रह्मविद्याया इति॥ तच्चेदं विव क्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणायाः मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यं॥ यदा हि कर्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तस्यैता त्सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारः सेत्स्यतीत्यर्थः॥ अथ यस्य कस्य चिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसंभवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्याशंक्याह

संसार एव विषयः संसारविषयः ज्ञानमेव विषयः ज्ञानविषयः = १
उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः॥ विवक्षितमर्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ वैराग्यमंतरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापतित्व
स्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थं विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशंक्याह॥ तथा
चेति॥ ननु मोक्षार्थविद्यायां प्रवर्तितव्यं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वान्न प्रेक्षावता प्रार्थ्यते तत्राह॥ तदेतदिति॥ आपातिकमनापातिकं च तात्पर्यमुक्त्वा
प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति॥ आत्मैवेति॥ तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूचयति॥ अंडज इति॥ पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वम

तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थं॥ तथा च वक्ष्यति तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यादि॥ आत्मैवेति॥ आत्मेति
प्रजापतिः प्रथमजोंऽडजः शरीर्यभिधीयते वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव किं इदं शरीरभेदजातं॥ तेन प्रजापतिशरीरेणावि

हरिः ॐम्॥ आत्मैवेदमग्र

भक्तमात्मैवासीदग्रे प्राक्शरीरांतरोत्पत्तेः स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः संभूतः अनुवीक्ष्या
न्वालोचनं कुतः कोऽहं किंलक्षणो वास्मीति नान्यद्वस्त्वंतरमात्मनः प्राणपिंडात्मकात्कार्यकारणरूपान्नापश्यन्नददर्श

सोऽयाह॥ वैदिकेति॥
स एवासीदिति संबंधः॥ स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशंक्याह॥ तेनेति॥ आत्मशब्देन प
रस्यापि ग्रहसंभवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशंक्य वाक्यशेषादित्याह॥ स चेति॥ वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमेवेत्याह॥ स एवेति
स्वरूपधर्मविषयौ हेतू विमर्शौ नान्यदिति वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे॥ वस्त्वंतरमिति॥ दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वंतरं प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याशंक्याह॥

केवलंत्वेति॥ सोहमित्यादिव्याचष्टे॥ तथेति॥ यथासर्वात्मा प्रजापतिरहमितिपूर्वस्मिन्जन्मनिश्रोतेनविज्ञानेनसंस्कृतोविराडात्मातथेदानीमपिफलावस्थः सोहंप्रजापतिरस्मीतिप्रथमंव्याहृतवानितियोजनाव्याहरणफलमाह॥ ततइति॥ किमितिप्रजापतेरहमितिनामोच्यतेसाधारणंहीदंसर्वेषामित्याशंक्योपासनार्थमित्याह॥ तत्रेति॥ आध्यात्मिकस्यचासुषस्यपुरुषस्याहमितिरहस्यंनामेतियतोवक्ष्यत्यतःश्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्यध्यानस्येति॥

केवलंत्वात्मानमेवसर्वात्मानमपश्यत्तथापूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतःसोहंप्रजापतिःसर्वात्माहमस्मीत्यग्रेव्याहरद्व्याहृतवान्ततस्तस्माद्यतःपूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रेतस्मादहंनामाभवत्तस्योपनिषदहमितिश्रुतिप्रदर्शितमेवनामवक्ष्यति॥ तस्माद्यस्मात्कारणेप्रजापतावेवंवृत्तंतस्मात्तत्कार्यभूतेषुप्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपिकालेआमंत्रितःकस्त्वमित्युक्तःसन्नहमयमिति

आसीत्पुरुषविधःसोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवत्

त्येवाग्रउक्त्वाकारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रेपुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानंतरंविशेषपिंडाभिधानंदेवदत्तोयज्ञदत्तोवेतिप्रब्रूतेकथयतियन्नामास्यविशेषपिंडस्यमातापितृकृतंभवतितत्कथयति सचप्रजापतिरतिक्रांतजन्मनिसम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैःसाधकावस्थायांयद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैःप्रजापत्यप्रतिपित्सूनांपूर्वः नार्थमिहोक्तमित्यर्थः॥ प्रजापतेरहंनामलेलोकसिद्धिंप्रमाणयितुमुत्तरंवाक्यमित्याह॥ तस्मादिति॥ उपासनार्थंप्रजापतेरहंनामोक्त्वापुरुषनामनिर्वचनंकरोति॥ सयदित्यादिना॥ पूर्वस्मिन्जन्मनिसाधकावस्थायांकर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकयाप्रजापतित्वप्रेप्सूनांमध्येपूर्वोयःसम्यक्कर्मज्ञानाद्यनुष्ठानैःसर्वंप्रतिबंधकंयस्माददहत्तस्मात्सप्रजापतिः

प्रथमः सन्निति॥ सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्प्रथमः सन्नौषदितिसंबंधः॥ आकांक्षापूर्वकं दाहं दर्शयति॥ किमित्यादिना॥ पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबंधकप्रध्वंसित्वे सिद्धमर्थमाह॥ यस्मादिति॥ पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह॥ यथेति अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्यासाधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः सकथ्यते॥ कोसावोषतीत्यपेक्षायामाह॥ तं दर्शयतीति॥ पुरुषगुणप्रजापतिरहमस्मीतियो विद्यात्सोन्यानोषतीत्यर्थः॥ वि

प्रथमः सन्नस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादादावौषत् अदहत् किमासंगाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबंधकारणभूतान्यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वः औषदिति पुरुषो यथायं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबंधकान्पाप्मनः सर्वान् पुरुषः प्रजापतिरभवदेवमन्योपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलज्ञानबलाद्वोषति भस्मीकरोति ह वै सः तं कं यः अस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्र

तस्माद्प्येतर्ह्यामंत्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ ॥

जापतित्वं बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः॥ तं दर्शयति य एवं वेदेति॥ साम्यर्थात्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान्॥ नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सैवं विदा चेद्दह्यते॥ नैष दोषः ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्योत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति स तं दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते

द्यासाम्येकथमेपाम्यवृत्स्येत्याशंक्याह॥ साम्यर्थादिति॥ हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेः स्वप्रकर्षवानितरान्दहतीत्यर्थः॥ प्रसिद्धं दाहमादाय चोदयति॥ नन्विति॥ तथा च तस्येशायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः॥ विवक्षितं दाहं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ नैषइति॥ तदेव

बृ·२· ५२

भा·

तैत्ते

औपचारिकं दाहं दृष्टांतेन साधयति॥ यथेति॥ आजिर्मर्यादा तां सरंति धावंतीत्याजिसृत्तस्तेषामिति यावत्॥१॥ ज्ञानकर्मफलं सोत्रं पदमुत्कृष्टं ला
न्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्धेतुसम्यग्धीसिद्ध्यर्थे प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशंक्य सोविभेदित्यस्य तात्पर्यमाह॥ यदिदमिति॥ तुष्टूषितं स्तोतुमभिप्रेत
मिति यावत्॥ आह विवक्षितार्थसिध्यर्थं हेतुं भयभाक्त्कमिति शेषः॥ ज्ञानकर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारांतर्भूतमेव नकेव

यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तिते नेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवंति तद्वत्॥१॥ यदिदं तुष्टूषितं कर्मकांडविहि
तज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह॥ सोविभेत्॥ सप्रजापतिः॥ योयं प्रथ

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय

मः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सः अबिभेत्॥ भीतवानस्मदादिवदेवेत्याह॥ यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मनाशवि
परीतदर्शनवलाद्बिभेत्तस्मात्तत्सामान्याद्द्यत्वेप्येकाकी बिभेति॥ किंच॥ अस्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं
यथाभूतार्थदर्शनं॥ सोयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान्स्म ह कथमित्याह॥ त्यमिति वक्तुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः॥ अहमेकाकी कोपि मां
हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवलात्प्रजापतिर्भीतवानित्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्य कार्यगतेन लिंगेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमि
त्याह॥ यस्मादिति॥ तत्सामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति यावत्॥ प्रजापतेः संसारांतर्भूतत्वे हेत्वंतरमाह॥ किंचेति॥ यथास्मदादिभी रज्ज्वस्थाणवादौ
सर्पपुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते॥ तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादि
तं ४

॥ ब्रि (?) ॥ ——— रामः ५२

परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति॥ कथमित्यादिना॥ तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यं मकुब्दोपलक्षितं प्रत्यञ्चं तन्मद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुभीतिं प्रजापतिराक्षिपतीत्युक्तं॥ इदानीं तत्त्वज्ञानफलमाह॥ तत इति॥ कस्माद्धीत्यादेरुत्तरस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमित्याशंक्य विदुषो हेत्वभावान्न भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह॥ तस्येत्यादिना॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह॥ यस्मादिति॥ परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वंतरशक्तिमिति भयं न भवतीत्याशंक्याह॥ द्वितीयं चेति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनं भयकारणं न भवतीत्याशंक्याह॥

यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वंतरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत्॥ तत प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह॥ क

कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २॥

स्मात्ह्यभेष्यत्किमित्यसौ भीतवान्परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः॥ यस्मात् द्वितीयाद्वस्त्वंतराद्वै भयं भवति द्वितीयं च वस्त्वंतरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव॥ न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्महेतुः॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मंत्रवर्णात्॥ तच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोदापनोदितं तद्युक्तं॥ कस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वंतराद्भयं भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्तिय

न्वहीति॥ तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनं चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः॥ अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मंत्रं संवादयति॥ तत्रेति॥ विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थे पियन्मदन्यन्नास्तीत्यादि शकं व्याख्यातुमित्याशंक्यां गीकुर्वन्नाह॥ यदेति॥ तदेव प्रश्नद्वा

प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति॥ नेति॥ प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्ध्रीतिध्वस्तिरुक्ता न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह॥ कुत इति य स्मादस्माकमैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशंक्याह॥ नेति॥ न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावान्नापि संन्यासस्तस्यैव र्णिकविषयत्वान्नापि शमाद्यैश्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मास्विव प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः॥ उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमि तिशंकते॥ अथेति॥ अतिप्रसक्त्या प्रत्याह॥ अस्मदादेरिति॥ प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्वाकृवणाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोऽस्य तथा विधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति चोदयति॥ अथेति॥ दूषयति॥ एवं तेति॥ अज्ञानध्वंसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशंक्याह॥ नेति॥ तत्र गमकमा

अत चोदयंति कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वा अस्मा उपदिदेश अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूदस्मदादेरपि तथा प्रसंगोऽथ जन्मांतर कृतसंस्कारहेतुकमेकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसंगो यथा प्रजापतेरतिक्रांतजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबंधकारणं नाप निन्ये यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽबिभेत्॥ एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति अयमेव निवर्त्तकमिति चेत्॥

ह॥ यत इति॥ दार्ष्टी तिकमाह॥ एवमिति॥ नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते॥ ज्ञानमप्रतिघं यस्येति स्मृतेर्न च तदुत्पत्त्यनंतरमेव सहेतुं बंधं निरुणद्धि भया त्यादि फलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधादतो मरणकालीनं तदज्ञानध्वंसीति शंकते॥ अयमेवेति॥ प्रवृत्तफलस्य कर्मणः सोपपादकाज्ञानलेशाद्धि ज्ञानं शक्तिप्रतिबंधकत्वेऽपि जन्मांतरादि सर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वंसि ज्ञाने सामर्थ्यप्रतिबंधकत्वमानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्त्तकमित्यशक्यं वक्तुमंत्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे नांत्यत्वं हेतुर्यजमानांतरस्यांत्ये ज्ञाने तद्ध्वंसित्वादृष्टेरंत्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेनानियमान्न च यजमानांतरे प्रजापतौ चांत्यं ज्ञानं ज्ञा नत्वादज्ञानध्वंसि सर्वज्ञानेषु बंधहेत्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनैकांत्यान्न चांत्यमैक्यज्ञानमैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तमुपांत्यतादवस्थ्यज्ञान

पू॰ १ परोक्षज्ञानं ३ अपरोक्षज्ञानं ४

सर्वेषामुपदेशं विना पूर्वसंस्कारात् ज्ञानोत्पत्तेरविशेषात्=२ प्रजापतेर्ज्ञानोत्पत्तौ समर्थकारणाभावात् १

वदंत्येपि तद्योगादुपांत्यहेतोरनेकांत्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति नेत्यादिना॥ क्रमप्रकारणाभावात्तदंतरेण चोत्पत्तावतिप्रसंगात्संस्काराधीनत्वेपिवि
शेषाः भावादेतस्य च ज्ञानस्य चाज्ञानध्वंसित्वासिद्धेरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्ट
दृष्टोत्यकार्यकरणवत्त्वात्पूर्वकल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिमोवाक्यादिचार्यमाणादृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशि
ष्टादृष्टोत्यकार्यकरणानां प्रज्ञाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मांतरहेत्वविद्याक्षयेप्यारब्धं कर्म तज्जं च भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परि
हरति॥ नैष दोष इति॥ संगृहीतमर्थं समर्थयते॥ यथेत्यादिना॥ धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तत्रहेतोः सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशये

पूर्ववत्पुनः प्रसंगेनानैकांत्यात्तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति चेत् नैष दोषः उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवद्यथापुण्यकर्मो
द्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टं तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्व
पाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेस्तथा च स्मृतिः॥ ज्ञानमप्र
तिघं यस्य वैराग्यं च प्रजापतेः॥ ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति॥ सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्। न स्मादित्येनस
हत्वमुद्देति ॥

नना शादिति यावत्॥ उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञानादिशालित्वं॥ उक्तजन्मफलमाह॥ तदुद्भवं चेति॥ तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौरा
णिकीं स्मृतिमुदाहरति॥ तथा चेति॥ अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरंकुशमित्येतत्॥ प्रत्येकं संबध्यते॥ तस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं सह निर्वर्त्ततेति संबंधः
॥ सहसिद्धत्वस्मृतेः सोऽबिभेदिति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शंकते॥ सहसिद्धत्व इति॥ सत्येव सहजे ज्ञाने सहेतोर्भ
यमपि स्यादिति नेत्याह॥ नेति॥ अन्येनाचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य तज्ज्ञानात्साक्षाद्भयमविरुद्धमूर्ध्वं

ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वेश्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधःस्यादितिशंकते॥श्रद्धेति॥आदिपदेनशमादिग्रहः॥अस्मदादि
षुतेषांहेतुत्वमितिचेन्नेत्याह॥प्रजापतेरिवेति॥चोदितंविरोधंनिराकरोति॥नेत्यादिना॥निमित्तानांविकल्पःसमुच्चयोगुणवत्त्वमगुणवत्त्वमि
त्यनेनप्रकारेणकार्योत्पत्तौविशेषसंभवान्नश्रद्धादिविध्यानर्थक्यमित्यर्थः॥संग्रहवाक्यंविवृणोति॥लोकेहीति॥तद्धिसर्वंविकल्पादियथा

नान्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य॥ननुतात्पर्येप्रणिपातादीनामहेतुत्वमितिचेत्॥स्यान्मतंश्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंय
तेंद्रियः॥तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनेत्येवमादीनांश्रुतिस्मृतिविहितानांज्ञानहेतूनामहेतुत्वंप्रजापतेरिवजन्मांतरकृतधर्महे
तुत्वेज्ञानस्येतिचेत्॥न॥निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्तेः॥लोकेहिनैमित्तिकानांकार्याणांनिमित्तभेदोनेकधावि
कल्प्यतेतथाचनिमित्तसमुच्चयस्तेषांचविकल्पितानांसमुच्चितानांचपुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतोभेदोभवति॥तद्यथारूपज्ञानएवताव
न्नैमित्तिकेकार्येतमसिविनालोकेनचक्षुरूपसंनिकर्षोनक्तंचराणांरूपज्ञानेनिमित्तंभवतिमनएवकेवलंरूपज्ञाननिमित्तंयोगि
नां॥अस्माकंतुसंनिकर्षोलोकाभ्यांसहतथादित्यचंद्राद्यालोकभेदैःसमुच्चितानिमित्तभेदाभवति॥तथाआलोकविशेषगुणवदगुण
वत्त्वेनभेदाःस्युरेवमेवात्मैकत्वज्ञानेपिक्वचिज्जन्मांतरकृतंकर्मनिमित्तंभवतियथाप्रजापतेः॥

ज्ञातुंशक्यं॥तथैकस्मिन्नेवनैमित्तिकेरूप
ज्ञानाख्यकार्येदर्शयामीत्याह॥तद्यथेति॥तत्रविकल्पमुदाहरति॥तमसीत्यादिना॥समुच्चयंदर्शयति॥अस्माकंत्विति॥विकल्पितानांसमुच्चितानांचनि
मित्तानांगुणवदगुणवत्त्वप्रयुक्तंभेदंकथयति॥तथेति॥आलोकविशेषस्यगुणवत्त्वंबहुलत्वमगुणवत्त्वंमंदप्रभत्वंचक्षुरादेर्गुणवत्त्वंनिर्मलत्वादितिमि
रोपहतत्वादिनाऽगुणवत्त्वमितिभेदः॥दृष्टांतंप्रतिपाद्यदार्ष्टांतिकमाह॥एवमिति॥तथान्यस्यापिप्रजापतितुल्यस्यवामदेवादेर्जन्मांतरीयसाधनवशादीश्वरानु

ग्रहादस्मिन्जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः॥ भृगुस्तत्तुल्योवाधिकारी क्वचिदित्युच्यते॥ तपोन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनं श्वेतकेतुप्रभृ
तीषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति॥ क्वचिदित्यादिना॥ एकांतनियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत्॥ अथ प्रणिपातादिव्य
तिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं संभवति सामग्र्यभावादत आह अधर्मादीति॥ प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबंधकनिवर्त्तकत्वात्प्रजापतेश्च तन्निवृत्ते
र्जन्मांतरीयसाधनायत्तत्वादाधुनिकप्रणिपातादि विना स्मृतवाक्यादेवैक्यधीः संभवतीत्यर्थः॥ तर्हि श्रवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादि
त्याशंक्याह॥ नेदंतेति॥ न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्प्रजापतेस्तु जन्मांतरीयश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः॥ तर्हि श्रद्धा

क्वचित्तपोनिमित्तं तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः॥ क्वचिदाचार्यवान्पुरुषो वेद श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तद्विद्धि प्रणिपातेन॥ आचार्या
द्धैव द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति श्रुतिस्मृतिभ्यः॥ एकांतज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनां॥ अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वाद्धूतं श्रवण
मनननिदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात्पापादिप्रतिबंधक्षये चात्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तत्वाभावात्तस्मादहेतुत्वं न ज्ञा
तुज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति॥२॥

दिकमपि प्रतिबंधनिवर्त्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमंतरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्या
शंक्याह॥ पापादीति॥ आत्ममनसोर्मिथः संयुक्तयोः संबंधियत्पापं तत्कार्यं च रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबंधस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन सत्ये सति प्रजाप
तेरीश्वरानुग्रहात्स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेपि न तद्विधिवैयर्थ्यमस्माकं तद्दृशा
देव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः॥ अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेपि तेषा
मस्मासु समुच्चयान्न श्रुतिस्मृतिविरोधोस्तीत्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥२॥ प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारांतर्भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेत्वंतरमाह॥

इत्यत्रेति॥अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतूकरोति॥सत इति॥कार्यस्याऽरतेः कारणस्याऽरतेर्लिंगमित्यनुमानं सूचयति॥इदानीमपीति॥आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः॥अरतिं प्रतियोगिनिरुक्तिद्वारा निर्वक्ति॥रतिर्नामेति॥कथं तर्हि यथोक्ताऽरतिनिरसनमित्याशंक्य सद्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे॥स तस्मा इति स हेत्यस्य वाक्यस्य पातनिकां करोति॥तस्येति॥तेन भावेनेति यावत्॥कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राह॥स इति॥

इत्यत्र संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवदरत्याविष्टो भूदित्यर्थो यस्मादादिवदेव यतः इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा तत्प्रसंगिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते॥स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्युपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छत् गृद्धिमकरोत्॥तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रियाप

सवै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ

रिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव स तेन सत्येप्सुत्वात् ह एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह किंपरिमाण इत्याह॥यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः॥स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थं॥ निपातो अवधारणे॥तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः॥परिमाणमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति॥किमित्यादिना॥संप्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह॥स तथेति॥ननु द्वेधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुमानस्य पिंडस्य वा नाद्यः स शब्देन विराड्ग्रहायोगात्तस्य कर्मत्वाद्द्वितीयेत्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राह॥इममिति॥तथा च स शब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः॥तदेव स्फुटयति॥

नेत्यादिना॥कस्यतर्हिद्विधाकरणमित्याह॥किंतर्हीति॥तच्चद्विधाकरणंकर्मेतिशेषः॥कथंतर्हितत्रात्मशब्दःसंभवतीत्याशंक्याह॥सएवचेति॥त
थाभूतःसंसक्तजायापुंपरिमाणोभूदितियावत्॥नकेवलंमनुःशतरूपेत्यनयोरेवदंपत्योरिदंनिर्वचनं॥किंतुलोकप्रसिद्धयोःसर्वयोरेवत
योरेतद्द्रष्टव्यं॥सर्वत्रास्यसंभवादित्याह॥लौकिकयोरिति॥उक्तेनिर्वचनेलोकानुभवमनुकूलयति॥तस्मादिति॥प्रागितिसहधर्मचारिणीसं

नक्षीरस्यसर्वोपमर्देनदधिभावापत्तिवद्विराड्वोपमर्देनैतावानासकिंतर्हिआत्मनाव्यवस्थितस्यैवविराजःसत्यसंकल्पत्वाद्
त्मव्यतिरिक्तंस्त्रीपुंसंपरिष्वक्तपरिमाणंशरीरांतरंबभूवसएवचविराट्तथाभूतःसहेतावानासेतिसामानाधिकरण्यात्ततस्त
स्मात्पातनात्पतिश्चपत्नीचाभवतामितिदंपत्योर्निर्वचनं॥लौकिकयोरतएवतस्माद्यस्मादात्मनएवार्धःपृथग्भूतोयेयंस्त्रीतस्मा

सइममेवात्मानंद्वेधापातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवतांतस्मादिदमर्धबृगलमिवस्वइतिहस्माहयाज्ञवल्क्यस्तस्मा
दयमाकाशःस्त्रियापूर्यतएवताँसमभवत्ततोमनुष्याअजायंत॥३॥ दिदंशरीरमात्मनोऽर्धबृगलमर्धंचतद्बृगलंचतदर्धबृ
गलंविदलमर्धविदलमिवेत्यर्थः॥प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते॥स्वआत्मनइतिएवमाहस्मउक्तवान्किलयाज्ञवल्क्यःय
ज्ञस्यवल्कोवक्तायज्ञवल्कःतस्यापत्यंयाज्ञवल्क्योदेवरातिरित्यर्थः॥ब्रह्मणोवाऽपत्यंयस्मादयंपुरुषार्धआकाशःस्त्र्यर्धशून्यःपुनरुद्व
हनात्तस्मात्पूर्यतेस्त्र्यर्धेनपुनः बंधात्पूर्वमित्यर्थः॥आकांक्षाद्वाराषष्ठीमादायानुभवमवलंब्यव्याचष्टे॥कस्येत्यादिना॥अनुभवसिद्धेर्थेप्रामा
णिकसंमतिमाह॥स्वमिति॥वल्कशब्दोविकारार्थःद्विधापातनेसत्येकोभागःपुरुषोऽपरस्तुस्त्रीयत्रैवहेत्वंतरमाह॥यस्मादिति॥

उद्वहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्धः स्त्र्यर्धशून्यो यस्मादसंपूर्णो वर्त्तते तस्मादुद्वहनेन प्राप्तस्त्र्यर्धेन पुनरितरो भागः पूर्यते॥ यथा विदला
र्धोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना॥ पूर्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गो भूदनादित्वात्संसारस्येति सूच
यितुं पुनरित्युक्तं॥ पुरुषार्धस्येतरार्धस्य च मिथः संबंधान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह तामित्यादिना॥३॥ स्मार्त्तप्रतिषेधमिति॥ न सगोत्रां समानप्रव

संपुटीकरणेनेव विदलार्धः तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगत
वांस्ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनुष्या अजायंतोत्पन्नाः॥३॥ सा शतरूपा उ हेयं सेयं दुहितृगमने स्मार्त्तं प्रतिषेधमनुस्मरंती सांचक्रे
कथं न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यप्ययं निर्घृणः अहं हंतेदानीं तिरोऽसानि जात्यंतरे

सोऽहेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हंत तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो
गावोऽजायंत वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराभवद्बस्त इ
तरोऽविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत्॥ णतिरस्कृताभवानीत्येवमीक्षित्वा सा गौरभवदुत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमाना

याः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपायाः मनोश्चाभवत्ततश्च ऋषभ इतरस्तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववं रां भार्यां विंदेदित्यादिकमिति यावत्
॥ अकृत्यं हीदं यद्दुहितृगमनं मातृतश्चापंचमात्पुरुषात्पितृतश्चासप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाह॥ कथमिति॥ तयोर्जात्यंतरगमनं कथमित्याशंक्या
ह॥ यद्यपीति॥ शतरूपायां गोभावमापन्नायामृषभादिभावो भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारस्तयोर्वडवादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशंक्याह॥

उत्पाद्येतिततस्तस्यागोभावादनंतरमितियावत्॥गवांजन्मार्थंमिथःसंभवनंततःशब्दार्थः॥तत्रतेषामुत्पत्तौसत्यामितियावत्॥व्राक्यद्वये
वीप्साविवक्षितेत्याह॥तामिति॥तामेवाभिनयति॥तामजामिति॥तांवडवांतांगर्दभींचेत्यपिद्रष्टव्यं॥ततोमिथःसंभवनाद्युयोक्तादितियावत्॥
विशेषाणामानंत्यात्प्रत्येकमुपदेशासंभवंमन्वानःसंक्षिप्योपसंहरति॥एवमेवेति॥तद्विभजते॥इदंमिथुनमिति॥पशुक्रमप्रयोगोन्यायः॥४॥य

ततोगावोजायंततथावडवेतराभवदश्ववृषइतरस्तथागर्दभीतरागर्दभइतरस्तत्रवडवाश्ववृषादीनांसंगमात्ततएकशफंएकखु
रमश्वाश्वतरगर्दभाख्यंत्रयमजायततथाऽजेतराभवद्वस्तःछागइतरस्तथाऽविरितरामेषइतरःसतांसमेवाभवत्॥तामितिवीप्सा
तामजांतामविंचेतिसमभवदेवेत्यर्थः ततःअजाश्चावयश्चाजावयोऽजायंतएवमेवयदिदंकिंचयत्किंचेदंमिथुनंस्त्रीपुंलक्षणंद्वंद्वमा

ततोजावयोजायंतैवमेवयदिदंकिंचमिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत॥४॥सोवेदहंवावसृष्टिरस्म्यहंहीदंसर्वमसृक्षीतिततःसृष्टिरभवत्सृष्ट्यांहास्यैतस्यांभवतियएवंवेद॥५॥ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिःसहानेनैवन्यायेनतत्सर्वम
सृजतजगत्सृष्टवान्॥४॥सप्रजापतिःसर्वमिदंजगत्सृष्ट्वाऽवेत्कथमहंवावअहमेवसृष्टिःसृज्यतइतिसृष्टंजगदुच्यतेसृष्टिरितियन्मया
सृष्टंजगन्मदभेदत्वादहमेवास्मिनमत्तोव्यतिरिच्यते॥ यद्यपिमन्वादिसृष्टिरेवोक्तातथापिसर्वासृष्टिरुक्तैवेतिसिद्धवत्कृत्याह॥सप्रजापति
रितिअवगतिंप्रश्नपूर्वकंविशदयति॥कथमित्यादिना॥कथंसृष्टिरस्मीत्यवधार्यतेकर्त्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशंक्याह॥सृज्यतइतीति॥पदा
र्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥यन्मयेति॥जगच्छब्दादुपरितच्छब्दमध्याहृत्याहमेवतदस्मीतिसंबंधः॥तत्रहेतुमाह॥मदभेदत्वादितिएवकारार्थमाह॥नेति

उँऋवानै३

कृतइत्यादिना॥नहिस्रष्टुःस्रष्टुरर्थांतरंतस्यैवतेनमायाविवदवस्थानादित्यर्थः॥ततःसृष्टिरित्यादिव्याचष्टे॥यस्मादितिकिमर्थंस्रष्टुरेषाविभूतिरु
पदिष्टेत्याशंक्याह॥सृष्ट्यामिति॥जगतिभवतीतिसंबंधः॥वाक्यार्थमाह॥प्रजापतिवदिति॥पू॥ननुसर्वासृष्टिरुक्ताउक्तंचप्रजापतेर्विभूतिसंकी

कृतएतदहंहियस्मादिदंसर्वंजगदसृक्षिसृष्टवानस्मितस्मादित्यर्थः॥यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधांत्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृ
ष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यांजगतिहअस्यप्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन्जगति प्रजापतिवत्स्रष्टाभवतिस्वात्मनोऽनन्यभूतस्यजग
तःकः॥यएवंप्रजापतिवद्यथोक्तंस्वात्मनोऽनन्यभूतंजगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवंजगदहमस्मीतिवेद॥पू॥एवंसप्रजापतिर्जगदिदंमि
थुनात्मकंसृष्ट्वाब्राह्मणादिवर्णनियंत्रीर्देवताःसिसृक्षुरादावथेतिशब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थमनेनप्रकारेणमुखेहस्तौप्रक्षिप्याभ्यमं

अथेत्यभ्यमंथत्समुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचाग्निमसृजततस्मादेतदुभयमलोकमंतरतोऽलोमकाहियोनिरंतरत

थदाभिमुख्येनमंथनमकरोत्समुखंहस्ताभ्यांमथित्वासमुखाच्चयोनेर्हस्ताभ्यांचयोनिभ्यामग्निंब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्त्तारम
सृजतसृष्टवान्॥यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयंहस्तौमुखंचतस्मादुभयमप्येतदलोमकंलोमविवर्जितंकिंसर्वमेवनअंतर
तोअभ्यंतरतोस्तिहियोन्यासामान्यमुभयस्यकिमलोमकाहियोनिरंतरतःस्त्रीणां तेनफलंकिमवशिष्यतेयदर्थमुत्तरंवाक्यमित्या

शंक्याह॥एवमिति आदावभ्यमंथदितिसंबंधःअभिनयप्रदर्शनमेवविशदयति॥अनेनेति॥मुखादेरग्निंप्रतियोनित्वगमकमाह॥यस्मादि
ति॥प्रत्यक्षविरोधंशंकित्वादूषयति॥किमित्यादिना॥हस्तयोर्मुखेचयोनिशब्दप्रयोगेनिमित्तमाह॥अस्तिहीति॥प्रजापतेर्मुखादिस्यमग्निःसृष्टे

तथेति॥उक्तेर्थेश्रुतिस्मृतिसंवादंदर्शयति॥तस्मादिति॥आग्नेयोवैब्राह्मणइत्याद्याश्रुतिस्तदनुसारिणीचस्मृतिर्द्रष्टव्या॥अग्निमसृजतेत्येतदु
पलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्यसृष्ट्यंतरमाह॥तथेति॥बलभिदिंद्रः आदिशब्देनवरुणादिर्गृह्यतेक्षत्रियंचासृजतेत्यनुवर्त्तते॥उक्तमर्थंप्रमाणेनद्र
ढयति॥तस्मादिति॥ऐंद्रोराजन्यइत्याद्याश्रुतिस्तदनुसारिणीचस्मृतिरवधेया॥विशंचासृजेतिपूर्ववत्॥ईहाश्रयादूरुतोजातत्वंवस्वादेर्ज्येष्ठ
त्वंचतद्वदर्थः॥पद्भ्यांशूद्रोअजायतेत्याद्याश्रुतिस्तथाविधाचस्मृतिरनुसर्त्तव्या॥अग्निसर्गस्यवक्ष्यमाणेंद्रसर्गोपलक्षणत्वेसतिसृष्टिसाकल्यादे

तथाब्राह्मणोपिमुखादेवजज्ञेप्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोनुगृह्यतेग्निनाब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणोग्निदेवत्योमुख
वीर्यश्चेतिश्रुतिप्रसिद्धं॥तथाबलाश्रयाभ्यांबाहुभ्यांबलभिदादिकंक्षत्रियजातिनियंतारंक्षत्रियंचतस्मादैंद्रंक्षत्रंबाहुवीर्यंचेति
श्रुतौस्मृतौचावगतंतथोरुतईहाचेष्टातदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणंविशोनियंतारंविशंचतस्मात्कृष्यादिपरोवस्वादिदेवत्यश्चवैश्य
स्तथापूषणंपृथ्वीदैवतंशूद्रंचपद्भ्यांपरिचरणक्षममसृजतेतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं॥अत्रक्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तंवक्ष्यमाणम
प्युक्तवदुपसंहरतिसृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै॥यथेयंश्रुतिर्व्यवस्थितातथाप्रजापतिरेवसर्वेदेवाइतिनिश्चितोर्थः॥स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टा
नांप्रजापतिनैवतुसृष्टत्वाद्देवानामथैवंप्रकरणार्थेव्यवस्थितेतत्स्तुत्यभिप्रायेणाऽविद्वन्मतांतरनिंदोपन्यासोनअन्यनिंदार्थएव॥

षउएवसर्वेदेवाइत्युपसंहारसिद्धिरितिफलितमाह॥अत्रेति॥उक्तेनवक्ष्यमाणोपलक्षणंसर्वशब्दःसूचयतीतिभावः॥किंचसृष्टिरत्रनविव
क्षिताकिंतुयेनप्रकारेणसृष्टिश्रुतिःस्थितातेनप्रकारेणदेवतादिसर्वंप्रजापतिरेवेतिविवक्षितमित्याह॥यथेति॥तत्रहेतुमाह॥स्रष्टुरिति॥त
थापिकथंदेवतादिसर्वंप्रजापतिमात्रमित्याशंक्याह॥प्रजापतिनेति॥यद्यदिदमित्यादिवाक्यस्यतात्पर्यमाह॥अथेति॥

स्रष्टा प्रजापतिरेव स्रष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थे पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनंतरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्यविद्वन्मतांत रस्य निंदार्थं वचनमित्यर्थः॥ मतांतरे निंदितेपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशंक्याह॥ अन्येति॥ एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्यमाह॥ नामेति॥ काठकं कालापकमितिवन्नामभेदात्क्रतुषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्धूटशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणामेतद्वचनमित्य र्थः॥ आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भेदत्वं संगृह्णाति॥ नन्वत्र कर्मिणां निंदा न प्रतिभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशंक्याह॥ तन्नेति॥ एकस्यैव

किंत्वन्यस्तुतये तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलेयाज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः आहुरमुमग्निं यजामुमिंद्रं यजेत्यादिनाम शस्त्रस्तोत्रकर्मादिभि न्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः॥ तन्न तथा विद्याद्यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व एष उ

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः ॥

हि एव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः॥ अत्र विप्रतिपद्यंते॥ पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके संसारीत्यपरे पर एव तु मंत्रवर्णात्॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुतेः॥ एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति श्रुतेः स्मृतेश्च॥ प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाल्यब्राह्मणेव स्यत इति विवक्षित्वा विशिनष्टि॥ प्राण इति॥ अग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं संप्रति तत्स्वरूपनिर्द्धिधारयिषया तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति॥ अत्रेति॥ हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः॥ तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति॥ पर एव त्विति॥ नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मंत्रव र्णादवगम्यते न तु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशंक्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति॥ एष इति॥ ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ॥ एषशब्दः परमात्मविषयः॥ स्मृतेश्च

तत्रैववाक्यांतरंपठति॥योसाविति॥कर्मेंद्रियाविषयत्वमतींद्रियत्वं॥अग्राह्यत्वंज्ञानेंद्रियाविषयत्वं॥तत्रहेतुमाह॥सूक्ष्मोव्यक्तइति॥नच तस्यासत्त्वंप्रमात्रादिभावाभावसाक्षित्वेनसदासत्वादित्याहसनातनइति॥इतश्चतस्यनासत्वंसर्वेषामात्मत्वादित्याह॥सर्वेति॥अंतःकर णाविषयत्वमाह॥अचिंत्यइति॥योसौपरमात्मायथोक्तविशेषणःसएवस्वयंविराडात्मनाभूतवानित्याह॥सएवेति॥मंत्रब्राह्मणस्मृतिषुप रस्यदेवतात्मत्वदृष्टेरत्रचसूत्रस्यतस्मृतीतेस्तस्यपरत्वमित्युक्तं॥इदानींपूर्वपक्षांतरमाह॥संसार्येवेति॥सर्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेणकथंप्रजाप तेःसंसारित्वंतत्राह॥नहीति॥अंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्रपरस्यापिसर्वपाप्मोदयांगीकारान्नेदंसंसारित्वेलिंगमित्याशंक्याह॥भयेति॥असृजतेतिश्रव

एतमेकेवदंत्यग्निंमनुमन्येप्रजापतिमिति॥योसावतींद्रियोग्राह्यःसूक्ष्मोव्यक्तःसनातनः॥सर्वभूतमयोऽचिंत्यःसएवस्वयमु द्बभाविति॥चसंसार्येववास्यात्॥सर्वान्पाप्मनऔषदितिश्रुतेः॥नह्यसंसारिणःपाप्मदाहप्रसंगोस्ति॥भयारतिसंयोगश्रवणा च्च॥अथयन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजतेतिच॥हिरण्यगर्भंपश्यतजायमानमितिचमंत्रवर्णात्॥स्मृतेश्चकर्मविपाकप्रक्रियायां॥ ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तमेवच॥उत्तमांसात्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणइति॥अथैवंविरुद्धार्थानुपपत्तेःप्रामाण्यव्या घातइतिचेत्॥ णादितिसंबंधः॥नकेवलंमर्त्यत्वश्रुतेरेवसंसारित्वंकिंतुजन्मश्रुतेश्चेत्याह॥हिरण्यगर्भमिति॥यथोक्तहेतूनांसंसार्येवस्या दितिप्रतिज्ञयान्वयःकर्मफलदर्शनाधिकारेब्रह्मेत्याद्यायाःस्मृतेश्चतत्फलभूतस्यप्रजापतेःसंसारित्वमेवेत्याह॥स्मृतेश्चेति॥विराड्ब्रह्मेत्युच्यते॥ विश्वसृजोमन्वादयः॥धर्मस्तदभिमानिनीदेवतायमः॥महान्प्रकृतेराद्योविकारः॥सूत्रंअव्यक्तंप्रकृतिरितिभेदः॥अस्तुतर्हिद्विविधवाक्यवशात्प्रजा पतेःसंसारित्वमसंसारित्वंचेत्याशंक्याह॥अथेति॥तत्द्विविधवाक्यश्रवणानंतर्यमथशब्दार्थः॥एवंशब्दःसंसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः॥वि

आसीनेइत्यादिश्रुतिभिः स्वतोऽसंसारीत्यर्थः ५

नेत्यादिना॥ स्वतोऽसंसारित्वंकल्पनयाचसंसारित्वमितिकल्पनांतरसंभवात् द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः कल्पनयासंसा
रित्वमित्येतद्विशदयति॥ उपाधीति॥ औपाधिकीपरस्यविशेषकल्पनेत्यत्रप्रमाणमाह॥ आसीनइतिस्वारस्येनकूटस्थोप्यात्मामनसः शीघ्रंदू
रगमनदर्शनात्तदुपाधिकोदूरंव्रजति॥ यथास्वप्नेशयानोपिमनसोगतिभ्रांत्यासर्वत्रयातीवभातितथाजागरेपीत्यर्थः॥ कल्पितेनहर्षादिविकारे
णस्वाभाविकेनतदभावेनचयुक्तमात्मानंनकश्चिदपिनिश्चेतुंशक्नोतीत्याह॥ कस्तमिति॥ आदिपदेनध्यायतीवेत्यादिश्रुतयोगृह्यंते॥ उदाहृतश्रुती
नांतात्पर्यमाह॥ उपाधीतिकिंतर्हिपारमार्थिकंतदाह॥ स्वतइति॥ पूर्वेणसंबंधः॥ हिरण्यगर्भस्यवास्तवमवास्तवंचरूपंनिरूपितमुपसंहरति॥ स

नकल्पनांतरोपपत्तेः अविरोधादुपाधिविशेषसंबंधाद्विशेषकल्पनांतरमुपपद्यते॥ आसीनोदूरंव्रजतिशयानोयातिसर्वतः॥ क
स्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञातुमर्हतीत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ उपाधिवशात्संसारित्वंनपरमार्थतःस्वतोऽसंसार्येवमेकत्वंनानात्वंचहिर
ण्यगर्भस्य॥ तथासर्वजीवानांतत्वमसीतिश्रुतेर्हिरण्यगर्भेतुउपाधिशुध्यतिशयापेक्षयाप्रायशःपरएवेतिश्रुतिस्मृतिवादाःप्रवृ
त्ताःसंसारित्वंतुक्वचिदेवदर्शयंतिजीवानांतुउपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेवप्रायशोभिलप्यते॥ व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापे
क्षयातुसर्वःपरत्वेनैवाभिधीयतेश्रुतिस्मृतिवादैः

वमिति॥ तस्याप्यस्मदादिवन्नस्वतोब्रह्मत्वंकिंतुसंसारित्वमेवस्वाभाविकमित्याशंक्यदृष्टां
तस्यसाध्यविकलतामाह॥ तथेति॥ सर्वजीवानामेकत्वंनानात्वंचेतिपूर्वेणसंबंधः॥ तेषांस्वतोब्रह्मत्वेप्रमाणमाह॥ तत्वमिति॥ कस्तर्हिहिरण्यग
र्भेविशेषोयेनासावस्मदादिभिरुपास्यतेतत्राह॥ हिरण्यगर्भेत्विति॥ ननुश्रुतिस्मृतिवादेषुक्वचित्तस्यसंसारित्वमपिप्रदर्श्यतेसत्यंतत्तुकल्पित
मित्यभिप्रेत्याह॥ संसारित्वंत्विति॥ अस्मदादिषुतुल्यमेतदित्याशंक्याह॥ जीवानांत्विति॥ कथंतर्हितत्वमसित्येत्रत्त्वंचापिमांविद्धीत्यादिश्रुतिस्मृ

स्वमतेतत्वनिश्चयमुक्त्वापरमतेतदभावमाह॥तार्किकैस्त्विति॥नन्वेकजीववादेपिसर्वव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्वनिश्चयदौर्लभ्यंतुल्यमितिचेन्नेत्याह॥
येत्विति॥स्वप्नवत्प्रबोधात्प्रागशेषव्यवस्था॥संभवादूर्ध्वंचतदभावस्येष्टत्वादेकमेवब्रह्माज्ञानाद्यविद्यावशाद्व्यवहारास्पदमितिपक्षेनकाचनदोष
कलेतिभावः॥सर्वदेवतात्मकस्यप्रजापतेःस्वतोसंसारित्वंकल्पनयावैपरीत्यमितिस्थितेसत्यथेत्याद्युत्तरग्रंथस्यतात्पर्यमाह॥तत्रेति॥विवक्षितइ

तार्किकैस्तुपरित्यक्तागमबलैरस्तिनास्तिकर्ताकर्तेत्यादिविरुद्धंबहुतर्कयद्भिराकुलीकृतःशास्त्रार्थस्तेनार्थनिश्चयोदुर्लभः॥ये
तुकेवलशास्त्रार्थानुसारिणःशांतदर्पास्तेषांप्रत्यक्षविषयइवनिश्चितःशास्त्रार्थोदेवतादिविषयस्तत्रप्रजापतेरेकस्यदेवस्यात्राद्य
लक्षणोभेदोविवक्षितइति॥तत्राग्निरुक्तोत्ताद्यःसोमइदानीमुच्यते॥एकस्यैवप्रजापतेर्द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वाऽन्नसर्गमाह॥

अथयत्किंचेदमार्द्रंतद्रेतसोसृजततदुसोमएतावद्वाइदꣳसर्वमन्नंचैवान्नादश्चसोमएवान्नमग्निरन्नादः ॥

अथयत्किंचइदंलोकेआर्द्रंद्रवात्मकंतद्रेतसःआत्मनोवीजादसृजतरेतसआपइतिश्रुतेः॥अँवात्मकश्चसोमस्तस्माद्यदार्द्रंप्रजापति
नारेतसःसृष्टंतदुसोमएवएतावद्वैएतावदेवनातोधिकमिदंसर्वंकिंतदन्नंचैवसोमो स्युत्तरग्रंथप्रवृत्तिरितिशेषः॥तस्यविषयंपरिशिनष्टि
॥तत्राग्निरिति॥अन्नाद्ययोर्निर्धारणार्थासप्तमी॥संप्रतिप्रतीकमादायाक्षराणिव्याकरोति॥अथेति॥अतुःसर्गानंतर्यमथशब्दार्थः॥रेतसःसकाशादपां
सर्गेपिसोमशब्देकिमायातमित्याशंक्याह॥अवात्मकश्चेति॥श्रद्धाख्याहुतेःसोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्रशैत्योपलब्धेश्चेतिभावः॥सोमस्यद्रवात्मकत्वेफलि
तमाह॥तस्मादिति॥अग्नीषोमयोरन्नाद्ययोःसृष्टावपिजगतिस्रष्टव्यांतरमवशिष्टमस्तीत्याशंक्याह॥एतावदिति॥आप्यायकःसोमोद्रवात्मकत्वादन्नंचाप्य

द्रवात्मकत्वादितिसोमएवान्नमग्निरन्नादइत्यवधारणस्यविवक्षितमर्थमाह॥तत्रेति॥यथोक्तंवाक्यंसप्तम्यर्थः यथाश्रुतमवधारणमवधार्यकुतो वि
धांतरेणतद्व्याख्यानमित्याशंक्याह॥अर्थबलाद्धीति अन्नादस्यसंहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्यचसंहरणीयतयासोमत्वमवधारयितुंयुक्तमित्यर्थः॥न
न्वन्नस्यसोमत्वेननियमोग्नेरपिजलादिनासंहार्यत्वात्तुरग्नित्वेननियमःसोमस्यापिकदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्कुतोर्थबलमित्याशंक्याह॥अ
ग्निरपीति॥सोपिसंहार्यश्चेत्सोमएवसचसंहर्त्ताचेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः॥प्रजापतेःसर्वात्मत्वमुपक्रम्यजगतोद्वैधाविभक्तत्वाभिधानं

द्रवात्मकत्वादाप्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वाच्चतत्रैवमर्थे ध्रियतेसोमएवान्नंयदद्यतेतदेवसोमइत्यर्थोयएवात्तासएवाग्निरर्थ
बलाद्ध्यवधारणं॥अग्निरपिक्वचिद्धूयमानःसोमपक्षस्यैवसोमोपीज्यमानोग्निरेवात्तृत्वादेवमग्नीषोमात्मकंजगदात्मत्वेनपश्यन्न

सैषाब्रह्मणोतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसोदेवानसृजताथयन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजततस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यांहास्यैतस्यांभव
तियएवंवेद॥६॥ केनचनदोषेणलिप्यतेप्रजापतिश्चभवति॥सैषाब्रह्मणःप्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोप्यतिशयाकासेत्याह
यच्छ्रेयसःप्रशस्यतरान्आत्मनःसकाशाद्यस्मादसृजतदेवान्सैषातस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिःकथंपुनरात्मनोतिशयासृष्टिरित्य
तआह॥ कुत्रोपयुक्तमित्याशंक्यतस्यसूत्रेपर्यवसानात्तद्विद्वानात्मबुध्योपासकस्यसर्वदोषराहित्यंफलमत्रविवक्षितमित्याह॥एव
मिति॥अनुग्राहकदेवसृष्टिंशिष्ट्वातदुपासकस्यफलोक्त्यर्थमादौदेवसृष्टिंस्तौति॥सैषेति॥अग्निर्मूर्द्धेत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोस्यावयवास्तत्कथं
तत्सृष्टिस्ततोतिशयवतीत्याशंकते॥कथमिति॥प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षयादेवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमितिपरिहरति॥अतआ

देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशंकानुवादार्थोयं शब्दः ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्मणोपीति द्रष्टव्यं ॥ अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे ॥ तस्मादिति देवतादिस्रष्टा तदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पूर्वोत्तरग्रंथयोः संबंधं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति ॥ तद्धेत्यादिना तस्मादेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तं ॥ साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तं निरस्यति ॥ ज्ञानेति एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं

अथ यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृताननमरणधर्मिणो देवान्कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मनः उषित्वाऽसृजत तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः ॥ तस्मादेनामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवद्देवस्रष्टा भवति ॥ ६ ॥ ॥ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ॥ सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं ॥ कर्त्राद्यनेककारका

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्

पेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्थायां तां निर्दिदिक्षत्यंकुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति ॥

63

नसाधनं भवतीति भावः ॥ मुक्तिसाधनं मानवस्तुतंत्रं तत्त्वज्ञानं ॥ इदं तु कारकसाध्यमतोपि न तद्धेतुरित्याह ॥ कर्त्रादीति ॥ किंच ॥ इदं प्रजापतित्वफलावसानं मृत्युरस्यात्मा भवतीति श्रुतेः नच तदेव कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह ॥ प्रजापतित्वेति ॥ किंच ॥ नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोपि न मुक्तिहेतुरित्याह ॥ साध्यमिति ॥ किंच ॥ मुक्तिर्व्याकृतादर्थांतरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेरिदं तु नामरूपं व्या

फलमतोपिनतद्धेतुरित्याह कर्त्रादीति ॥

संप्रत्यव्याकृतकंडिकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ अथेति॥ ज्ञानकर्मफलोक्त्यानंतर्यमथशब्दार्थः॥ बीजावस्थासाभासप्रत्यगविद्या तस्या निर्दिष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तं॥ वृक्षस्य बीजावस्थां लोके निर्दिशतीति संबंधः॥ यत्नाने प्रमथांक्षितदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राह॥ कर्मेति॥ उद्धर्त्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः॥ अर्थपुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारेपि को पयुज्यते तत्राह॥ तदुद्धरणे हीति॥ ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञानं

तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः॥ तथा चोक्तं ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख इति काठके॥ गीतासु च ऊर्ध्वमूलमधःशाखमिति॥ पुराणे च ब्रह्मवृक्षः सनातन इति॥ तद्धेतदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेस्तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते॥ भूतकालसंबंधित्वादव्याकृतभाविनो जगतः सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः एवं ह तदासीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतोऽवस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वदिदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते॥

ब्रह्मेत्याशंक्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति॥ तथा चेति॥ ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्यैवेत्यूर्ध्वमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षया अवाच्यः शाखा इवावाक्शाख एवमूर्ध्वमूलमधःशाखमित्यादि गीतापि नेतव्या॥ अस्ति हि संसारस्य मूलं नेदममूलं भविष्यतीति श्रुतेः॥ तच्चाज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः॥ संप्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे॥ तद्धेत्यादिना॥ अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति संबंधः॥ कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशंक्य तर्हीत्यस्यार्थमाह॥ प्रागिति॥ कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राह॥ भूतेति॥ निपातार्थमाह॥ सुखेति॥ हशब्दार्थमभिनयति॥ किलेति॥ यथावर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः पदद्वयसामानाधिकर

तदिदमिति॥ एकत्वमभिनयेनोदाहरति॥ तदेवेति॥ एकत्वावगतिफलं कथयति॥ अथेति॥ सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनंतरं नास
तो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः॥ अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्तात द्विवर्तो जगदिति निरूपयति॥ तदेवं भू
मर्थमाह॥ व्याक्रियतेत्यादिना स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमंतरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशंक्याह॥ सामर्थ्यादिति॥ निर्हेतुकार्यसिद्ध्यनुपपत्त्या

तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते॥ तदेवेदमि
दमेव च तदव्याकृतमासीदित्यर्थे वं सति॥ नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति॥ तदेवं भूतं जगदव्याकृतं सन्नाम

तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदं रूप इति

रूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत विआअक्रियत विस्पष्टं नामरू
पविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत॥ सामर्थ्यादाक्षिप्तनियंतृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तं असौनामेति सर्वनाम्नाः विशेषाऽभिधा
नेन नाममात्रं व्यपदिशति देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामायं   क्षिप्तो नियंता जनयिता कर्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकरणव्यापारस्त
न्निमित्तं तदपेक्ष्य व्यक्तीभावमापद्यत इति योजना नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नामव्याकरणवाक्ये विवक्षि
तइत्याह॥ असावित्यादिना॥ असौशब्दः श्रोतोऽव्ययत्वेन नेयो रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिविशेषेण संयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्येनेत्याह ॥

बृ॰ र॰ ६२

तथेत्यादिना॥ अव्याकृतमेवव्याकृतात्मनाव्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टांतेनस्पष्टयति॥ तदिदमिति॥ तद्धेत्यत्रमूलकारणमुक्त्वातन्नामरू पाभ्यामित्यादिनातत्कार्यमुक्तमिदानींप्रवेशवाक्यस्यसशब्दापेक्षितमर्थमाह॥ यदर्थइति काण्डद्वयात्मनोवेदस्यारंभोयस्यपरस्यप्रतिपत्त्य र्थोविज्ञायते॥ कर्मकांडंहिस्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारातत्तज्ज्ञानोपयोगीष्यतेज्ञानकांडंतुसाक्षादेवतत्रोपयुज्यतेसर्वेवेदायत्पदमाम नंतीतिचश्रूयतेसपरोत्रप्रविष्टोदेहादावितियोजना॥ सर्वस्याम्नायस्यब्रह्मात्मनिसमन्वयमुक्त्वातत्रविरोधसमाधानार्थमाह॥ यस्मिन्निति॥ अ ध्यासस्यचतुर्विधख्यातीनामन्यतमत्वंवारयति॥ अविद्ययेति॥ तस्यामिथ्याज्ञानत्वेनसादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशंक्याह॥ स्वाभावि

भा॰

तथेदमितिशुक्लकृष्णादीनामविशेषः इदंशुक्लमिदंकृष्णंवारूपमस्येतीदंरूपः॥ तदिदमव्याकृतंवस्त्वेतर्हिएतस्मिन्नपिकालेना मरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेअसौनामायमिदंरूपइति॥ यदर्थः सर्वशास्त्रारंभोयस्मिन्नविद्ययास्वाभाविक्याकर्तृक्रियाफलाध्यारोप णाकृतायःकारणंसर्वस्यजगतोयदात्मकेनामरूपे॥ सलिलादिवस्वच्छान्मलमिवफेनमव्याकृतेव्याक्रियेते

क्येति॥ विद्याप्रागभावत्वम विद्यायाव्यावर्त्तयति॥ कर्त्रिति॥ नहितदुपादानत्वमभावत्वेसंभवतिनचोपादानांतरमस्तीतिभावः॥ अन्वयस्तुसर्वत्रयच्छब्दस्यपूर्ववत्द्रष्टव्यः॥ आत्म निकर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्यासमन्वयेविरोधःसमाहितःसंप्रत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेपिनिमित्तोपादानभेदंसांख्यवादमाशंक्योक्तमेवकार णंतद्भेदनिराकरणार्थंकथयति॥ यःकारणमिति श्रुतिस्मृतिवादेषुपरस्यतत्कारणत्वंप्रसिद्धमितिभावः॥ नामरूपात्मकस्यद्वैतस्याविद्याविद्यमा नदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वंसिध्यतीत्याह॥ यदात्मकेति॥ व्याकर्तुरात्मनःस्वभावतःशुद्धत्वेदृष्टांतमाह॥ सलिलादिति॥ व्याक्रियमाणयोर्नामरू पयोःस्वतोऽशुद्धत्वेदृष्टांतमाह॥ मलमिवेतियथाफेनादिजलोत्थंतन्मात्रमेवतथाऽज्ञातब्रह्मोत्थंजगद्ब्रह्ममात्रंतज्ज्ञानबाध्यंचेतिभावः ॥

रामः ६२

नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपिवस्तुनस्वतोऽज्ञाननिवर्त्तकंकेवलस्यातत्साधकत्वाद्वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यारूढंतुतथेतिमत्वानोब्रूते यश्चेति॥आकाशो वैनामनामरूपयोर्निर्वहितातेयदंतरातद्ब्रह्मेतिश्रुतिमाश्रित्याह॥ताभ्यामिति॥नामरूपात्मकद्वैतासंस्पर्शित्वादेवनित्यशुद्धत्वंअशुद्धेर्द्वैतसं बंधाधीनत्वात्तत्राविद्याप्रयोजिकेत्यभिप्रेत्यतत्संबंधंनिषेधति बुद्धेति॥तस्मादेवदुःखाद्यनर्थासंस्पर्शित्वमाह॥मुक्तेति॥विद्यादशायांशुध्यादि सद्भावेपिबंधावस्थायांनैवमितिचेन्नेत्याह॥स्वभावइति॥अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातंपरमात्मानंपरामृश्यति॥सइति॥तमेवकार्यस्यप्रसंचंनि

यश्चताभ्यांनामरूपाभ्यांविलक्षणःस्वतोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःसएषोऽव्याकृतेआत्मभूतेनामरूपेव्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तंबप र्यंतेषुदेहेष्विहकर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सुप्रविष्टः॥नन्वव्याकृतंस्वयमेवव्याक्रियतेत्युक्तंकथमिदानीमुच्यतेपरएवात्माऽ

तदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेसौनामायमिदꣳरूपइतिसएषइहप्रविष्ट

व्याकृतंव्याकुर्वन्निहप्रविष्टइति॥नैषदोषःपरस्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेनविवक्षितत्वाद्दाक्षिप्तनियंतृकर्त्तृक्रियानिमित्तंहि जगदव्याकृतंव्याक्रियतेत्यवोचाम दिशति॥एषइति॥आत्माहिस्वतोनित्यशुद्धत्वादिरूपोपिस्वाविद्यावष्टंभान्नामरूपेव्याकरोतीतित त्कर्तृत्वस्याविद्यामयत्वंविवक्षित्वाह॥अव्याकृतेइति॥तयोरात्मनाव्याकृतत्वेतद्व्यतिरेकेणाभावःफलतीतिमत्वाविशिनष्टि॥आत्मेति॥जनिम त्मात्रमिहशब्दार्थंकथयति ब्रह्मादीति॥तत्रैवदुःखादिसंबंधोनात्मनीतिमत्वानोविशिनष्टि॥कर्मेति॥ब्रह्मात्मैक्यपदद्वयसामानाधिकरण्याधि गतेहेतुमाह॥प्रविष्टइति॥परमात्मास्रष्टासएवप्रविष्टोजगतीत्यादिष्टमाक्षिपति॥नन्विति॥पूर्वापरविरोधंसमाधत्ते नेत्यादिना॥व्याक्रियतेतिकर्मकर्त्तृ

बृ.र. ६३

आसिप्रेति॥मुच्यतेवत्सःस्वयमेवेतिवत्कर्मकर्त्तरिलकारोव्याकरणसौकर्यापेक्षयासत्येवकर्त्तरिनिर्वहतीतिभावः॥अव्याकृतशब्दस्यनियंत्रादियु
क्तजगद्वाचित्वेहेत्वंतरमाह॥इदंशब्देति॥कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्राद्व्याकृतस्यजगतोनियंत्रादियुक्तत्वंतत्राह॥यथेति॥नियंत्रादीत्यादिश
ब्देनकर्त्तृकरणादिग्रहणं॥निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते॥विमतंनियंत्रादिसापेक्षंकार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥कस्तर्हिप्रागवस्थेसंप्र
तितनेचजगतिविशेषस्तत्राह॥व्याकृतेति॥कथंपुनरव्याकृतेनजगद्वाचिनापरोगृह्यतेएकस्यशब्दस्यानेकार्थत्वायोगादतआह॥दृष्टश्चेति॥उक्त

इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्ययथेदंजगन्नियंत्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतंतथाऽपरित्यक्तान्य
तमविशेषवदेवतदव्याकृतंव्याकृताव्याकृतमात्रंतुविशेषोदृष्टश्चलोकेविवक्षातःशब्दप्रयोगोग्रामआगतोग्रामःशून्यइतिकदा
चिद्ग्रामशब्देननिवासमात्रविवक्षायांग्रामःशून्यइतिशब्दप्रयोगोभवति॥कदाचिन्निवासिजनविवक्षायांग्रामआगतइतिकदाचि
दुभयविवक्षायामपिग्रामशब्दप्रयोगोभवतिग्रामंचनप्रविशेदितियथातद्वदिहापिजगदिदमव्याकृतंव्याकृतंचेत्यभेदविवक्षाया
मात्मानात्मनोर्भवतिव्यपदेशःतथेदंजगदुत्पत्तिविनाशात्मकमितिकेवलजगद्व्यपदेशस्तथामहानजआत्माऽस्थूलोऽनणुःसएषने
तिनेतीत्यादिकेवलआत्मव्यपदेशःननुपरेणव्याकर्त्राऽव्याकृतंसर्वतोव्याप्तंसर्वदाजगत्सकथमिहप्रविष्टःपरिकल्प्यतेऽप्रविष्टोहिदेशःप
रिच्छिन्नेनप्रवेष्टुंशक्यतेयथापुरुषेणग्रामादिः॥

मेवस्फुटयति॥कदाचिदिति॥उभयविवक्षयाग्रामशब्दप्रयोगस्यदार्ष्टांतिकमाह॥तद्वदिति
इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः॥निवासमात्रविवक्षयाग्रामशब्दप्रयोगस्यदार्ष्टांतिकमाह॥तथेति॥निवासिजनविवक्षयातत्प्रयोगस्यापिदार्ष्टांतिकंक
थयति॥तथामहानिति॥अव्याकृतवाक्येपरस्यप्रकृतत्वात्तस्यप्रवेशवाक्येसशब्देनपरामृष्टस्यसृष्टेकार्येप्रवेशउक्तस्तंचप्रकारांतरेणाक्षिपति॥

भा.

रामः ६३

कथमितिसूचितामनुपपत्तिमेवस्पष्टयति॥ अप्रविष्टोहीति॥ दृष्टांतावष्टंभेनप्रवेशवादीशंकते॥ पाषाणेति॥ तदेवविवृणोति॥ अथापीत्यादिना
॥ परस्यपरिपूर्णस्यकचित्प्रवेशाभावेपीतियावत्॥ तद्रूद्धः स्पष्टकार्यविषयः॥ धर्मांतरंजीवाख्यं॥ दृष्टांतंव्याचष्टे॥ यथेतिपाषाणाद्बाह्यः
सर्पादिस्तत्रप्रविष्टइतिशंकापोहार्थंसहजंविशेषणं॥ सर्पादेरश्मादिरूपेणस्थितभूतपंचकपरिणामत्वात्तत्रसहजत्वंपाषाणादौया
निभूतानिस्थितानितेषांपरिणामःसर्पादिस्तद्रूपेणतत्रभूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापिपरस्यजीवाकारेणबुद्ध्यादौप्रवेशसिद्धिरित्य

नाकाशेनकिंचित्नित्यप्रविष्टत्वात्पाषाणेसर्पादिवद्धर्मांतरेणेतिचेद्यापिस्यान्नपरआत्मास्वेनैवरूपेणप्रविवेशकिंतर्हितत्स्य
एवधर्मांतरेणोपजायतेतेनप्रविष्टइत्युपचर्यते॥ यथापाषाणेसहजोंतस्थःसर्पोनारिकेलेवातोयंन॥ तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविश
दितिश्रुतेः॥ यःस्रष्टासभावांतरमनापन्नएवकार्यंसृष्ट्वापश्चात्तत्प्राविशदितिहिश्रूयतेयथाभुक्त्वागच्छतीतिभुजिगमिक्रिययोः
पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदोऽविशिष्टश्चकर्त्तातद्वदिहापिस्यात्नतुतस्यस्वैवभावांतरोपजननएतत्संभवति॥ नचस्था
नांतरेणावियुज्यस्थानांतरसंयोगलक्षणःप्रवेशोनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यदृष्टः॥ सावयवएवप्रवेशश्रवणादितिचेत्॥ ॥

र्थः॥ आक्षेप्ताब्रूते॥ नेति॥ तदेवस्पष्टयति॥ यःस्रष्टेति॥ ननुतस्यानिर्मितेवेश्मनिततोन्यस्यापिप्रवेशोदृश्यते॥ तथापरेणसृष्टेजगत्यन्यस्यप्रवे
शोभविष्यतीत्याह॥ यथेति॥ पाषाणसर्पन्यायेनकार्यस्यस्यैवपरस्यजीवाख्यपरिणामेतत्सृष्ट्वेत्यादिश्रवणमनुपपन्नमितिव्यतिरेकंदर्शयति॥
नत्विति॥ अस्तुतर्हिपरस्यमार्जारादिवत्पूर्वावस्थानत्यागेनावस्थानांतरसंयोगात्माप्रवेशोनेत्याह॥ नचेति॥ निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चात्मातस्यस्थानां
तरेणावियोगंप्राप्यस्थानांतरेणसहसंयोगलक्षणोयःप्रवेशःससावयवेपरिच्छिन्नेचमार्जारादौदृष्टप्रवेशसदृशोनभवतीतियोजना। वियुज्येतिपाठेतु
नचस्थानांतरसंयोगलक्षणःप्रवेशोनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यदृष्टइतिपाठः ६

सावयवइति॥ प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमितिपरिहरति॥ नेत्यादिना॥ अमूर्त्तत्वंनिरवयवत्वं॥ पुरुषत्वंपूर्णत्वं॥ प्रकारांतरेण
प्रवेशोपपत्तिंशंकते॥ प्रतिबिंबेति॥ आदित्यादेर्जलादिनासंनिकर्षादिसंभवात्प्रतिबिंबाख्यप्रवेशोपपत्तिरात्मनितुपरस्मिन्नसंगेऽनवछि
न्नेकेनचिदपितदभावान्नयथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह॥ नवस्त्वंतरेणेति॥ प्रकारांतरेणचोदयति॥ द्रव्यइति॥ परस्यापिकार्येप्रवेशइतिशेषः
॥ गुणायेक्षयापरस्यवैलक्षण्यंदर्शयन्परिहरति॥ नेत्यादिना॥ स्वातंत्र्यश्रवणमेषसर्वेश्वरइत्यादि॥ पनसादिफलेबीजस्यप्रवेशवत्कार्येपर

न॥ दिव्योह्यमूर्त्तः पुरुषोनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च॥ प्रतिबिंबप्रवेशवत्
इतिचेत्॥ न॥ वस्त्वंतरेणविप्रकर्षानुपपत्तेः॥ द्रव्येगुणप्रवेशवदितिचेत्॥ न॥ अनाश्रितत्वान्नित्यपरतंत्रस्यैवाश्रितस्यगुणस्यद्र
व्यप्रवेशउपचर्यते॥ नतुब्रह्मणः स्वातंत्र्यश्रवणात्तथाप्रवेशउपपद्यते॥ फलेबीजवदितिचेत्॥ नसावयवत्वव्रद्धिक्षयोत्पत्ति
विनाशादिधर्मवत्वप्रसंगात्॥ नचैवंधर्मवत्वंब्रह्मणोऽजोऽजरइत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात्॥ अन्यएवसंसारीपरिछिन्नइहप्रवि
ष्टइतिचेत्॥ नसेयंदेवतैक्षतेत्यारभ्यनामरूपेव्याकरवाणीतितस्याएवप्रवेशव्याकरणकर्त्तृत्वश्रुतेः॥ तथातत्सृष्ट्वातदेवानुप्रावि
शत्॥ स्यप्रवेशः स्यादितिशंकित्वादूषयति॥ फलइत्यादिना॥ विनाशादीत्यादिशब्देनाऽनात्मत्वानीश्वरत्वादिगृह्यते॥ प्रसंगस्येष्टत्वमा
शंक्यनिराचष्टे॥ नचेति॥ जन्मादीनांधर्माणांधर्मिणोभिन्नत्वासंभवादिन्यायः॥ बीजफलयोरवयवावयवित्वंपाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्य
पुनरुक्तिः॥ परस्यसर्वप्रकारप्रवेशासंभवेश्रुतेरालंबनंवाच्यमित्याशंक्यपूर्वपक्षमुपसंहरति॥ अन्यएवेति॥ जगतोहिपरः स्रष्टेतिवेदांतमर्या
दात्सृष्ट्वैवचप्रवेष्टाप्रविश्यव्याकरवाणीतिप्रवेशव्याकरणयोरेककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्यप्रवेशोनयुक्तिमानितिसिद्धांतयति नेत्यादिना॥

ऐतरेयश्रुतिरपियथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह॥ सएतमेवेति॥ श्रीनारायणाख्यमंत्रमपिअत्रानुकूलयति॥ सर्वाणीति॥ वाक्यांतरमुदाहरति॥ त्वंकु
मारइति॥ अत्रैववाक्यशेषस्यानुगुण्यंदर्शयति॥ पुरइति॥ उदाहृतश्रुतीनांतात्पर्यमाह॥ नपरादिति॥ परस्यप्रवेशेप्रविष्टानांमिथोभेदात्तदभिन्न
स्यतस्यापिनानात्वप्रसक्तिरितिशंकतेप्रविष्टानामिति॥ नपरस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादितिपरिहरति॥ नेत्यादिनाविचारविचरतीतियावत्
परस्यप्रवेशेनानात्वप्रसंगंप्रत्याख्यायदोषांतरंचोदयति॥ प्रवेशइति॥ तेषांसंसारित्वेपिपरस्यकिमायाततदाह॥ तदनन्यत्वादिति॥ श्रुत्यवष्टंभेनदू

सएतमेवसीमानंवीदार्यैतयाद्वारापाप्रपद्यत सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्ते॥ त्वंकुमारउतवाकुमारीत्वं
जीर्णोदंडेनवंचसि॥ पुरश्चक्रे॥ रूपंरूपमितिचमंत्रवर्णात्॥ नपरादन्यस्यप्रवेशः॥ प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमितिचेत्
॥ न॥ एकोदेवोबहुधासंनिविष्टः एकःसन्बहुधाविचारत्वमेकोसिबहूननुप्रविष्टः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरा
त्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेशउपपद्यतेनोपपद्यतइतितिष्ठतुतावत्प्रविष्टानांसंसारित्वात्तदनन्यत्वाच्चपरस्यसंसारित्वमितिचेत्॥ न॥ अश
नायाद्यत्ययश्रुतेः॥ सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेतिचेत्॥ न॥ नलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतेः॥ प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमितिचे
त्॥ नोपाध्याश्रयज नितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः॥ षयति॥ नेति॥ अनुभवमनुसृत्यशंकते॥ सुखीति॥ नासंसारित्वमितिशेषः॥ गूढाभि
संधिरुत्तरमाह॥ नेति॥ आगमोहिपरस्यासंसारित्वेमानंत्वयोच्यते॥ सचाध्यक्षविरुद्धः॥ स्वार्थेनमानंनचवैपरीत्यंज्येष्ठत्वेनबलवत्वादितिशंकते॥
प्रत्यक्षादीतिशंकितेपूर्ववादिनिस्वाशयमाविष्कृतवतिसिद्धांतीस्वाभिसंधिमाह॥ नोपाधीति॥ उपाधिरंतःकरणंतदाश्रयत्वेनजनितोविशेषश्चि
दाभासस्तद्रूतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनात्मन्यसंसारित्वागमस्यनविरोधोस्तीत्यर्थः॥ किंच॥

प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चागमस्य भिन्नविषयतया नानयोर्मिथो विरोधोस्तीत्यभिप्रेत्यात्मनोध्यस्ताद्य विषयत्वे श्रुतीरु
दाहरति॥ नदृष्टेरिति॥ सुख्यहमित्यादिप्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्याशंक्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति॥ किं तर्हीति॥ बुध्यादिरूपाधिस्तत्रात्म
प्रतिच्छायातत्प्रतिबिंबस्तद्विषयमेव सुख्यहमित्यादि विज्ञानमिति योजना॥ आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वंतरमाह॥ अयमिति॥ अयं देहोहमि
ति दृश्येन द्रष्टुस्तादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्यात्मनो दुःखादिसंसारोस्तीत्यर्थः॥ किं च अस्थूलादिविशे
षणमस्त्रं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयंती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह॥ नान्यदिति॥ किं च॥ पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति

नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयाद् विज्ञातं विज्ञात्रित्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानं॥ किं तर्हि बुध्याद्युपाध्या
त्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोहं दुःखितोहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्यो
पचारात्॥ नान्यदतोस्ति द्रष्ट्रित्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च॥ देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वमात्मनस्तु कामायेत्यात्मा
र्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेत्॥

देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्धर्मत्वनिश्चयान्नात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह॥ देहेति॥ श्रुतिव
शादात्मनः संसारित्वं शंकते॥ आत्मनस्त्विति॥ सुखं तावदात्माश्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्मार्थत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुः
खमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः॥ आविद्यकसंसारित्वानुवादेनात्मनोऽनतिशयानंदत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादि
वाक्यमिति मत्वाह॥ नेति॥ तदाविद्यकसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह॥ यत्रेति॥ अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवात्मार्थत्वं सुखादेरभ्यु
पगम्यतेऽतो न तस्यात्मधर्मत्वमित्यर्थः॥ आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वे पि गमकमाह॥ तत्केनेति॥

आत्मनोऽसंसारित्वेविद्वदनुभवमनुकूलयितुंचशब्दःतर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनःसंसारित्वमितिशंकते॥तार्किकेति॥बुध्यादिचतुर्दशगुणवा
नात्मेतितार्किकसमयस्तेनविरोधात्तस्यासंसारित्वमयुक्तं॥तर्काविरुद्धोहिसिद्धांतोभवतीत्यर्थः॥सर्वतर्काविरोधीवाकतिपयतर्काविरोधी
वासिद्धांतः॥नाद्यः॥तार्किकादिसिद्धांतस्यापिमिथोवैदिकतर्कैश्चविरोधादसिद्धिप्रसंगात्॥द्वितीयेतुश्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धां
तोपिसिध्येदित्यभिसंधायाह॥[illegible]त्यापीति॥किंच॥दुःखादिरात्मधर्मोनभवतिवेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह॥[illegible]ति॥प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्याप्र
तीचस्तद्विषयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं॥प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोःशब्दाकाशयोरिवदुःखात्मनोरपिगुणगुणित्वसंभवादितिशंकते[illegible]श्येति॥यत्रध

न॥यत्रवा अन्यदिवस्यादित्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्तत्केनकंपश्येन्नेहनानातत्रकोमोहःकःशोकइत्यादिनाविद्याविषये
तत्प्रतिषेधाच्च॥नात्मधर्मत्वं[illegible]कसमयविरोधादयुक्तमितिचेत्[illegible]युक्त्याप्यात्मनोदुःखित्वानुपपत्तेः॥[illegible]हिदुःखेनप्रत्यक्षविषये
णात्मनोविशेष्यत्वंप्रत्यक्षाविषयत्वाद्[illegible]शब्दगुणवत्त्ववदात्मनोदुःखित्वमितिच[illegible]प्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेःनहिसुखग्राह
केणप्रत्यक्षविषयेणप्रत्ययेननित्यानुमेयस्यात्मनोविषयीकरणमुपपद्यते॥[illegible]चविषयीकरणेआत्मनएकत्वाद्विषय्यभावप्रसंग

धर्मधर्मिभावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वंदृष्टंयथाशुक्लोघटइतितद्व्यापकंव्यावर्त्तमानंदुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वंव्यावर्त्तयति॥शब्दाकाशयोरपिगुणगुणिभावोना
स्माकंसंमतः॥शब्दतन्मात्रमाकाशमितिस्थितेरित्याशयेनाह॥[illegible]ति॥कथंतदनुपपत्तिस्तत्राह॥[illegible]ति॥नित्यानुमेयस्येतिजरत्तार्किकमतानुसारेण
सांख्यसमयानुसारेणचोक्तं॥आधुनिकंतार्किकंप्रत्याह॥[illegible]वेति॥सुखादिवदात्मनोपिप्रत्यक्षेणविषयीकारेसत्येकस्मिन्देहेतदैक्यसंमतेरात्मां
तरस्यतत्रायोगादेकत्रभोक्तृद्वयानिष्टेःप्ररूपांतरस्यान्यप्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वाद्रूपभावादात्मदृश्यत्वासिद्धिरित्यर्थः॥दीपसत्यसव्यवहारहेतुत्वेनविषयविषयित्ववदेक

ैकज्ञानगम्यत्वं ४   ोदः प्रत्ययेन २

ऽवाद्यानोदृष्टत्वसिद्धेर्भवोनास्तीतिशंकते ॥

न्या॰र॰ ६६

एकस्यैवेति॥ आत्मनो विषयविषयित्वं कालक्रमेणांशाभ्यां वा आद्येपि युगपत्क्रमेण वा नाद्य इत्याह न युगपदिति॥ क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधा-
न्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः॥ न द्वितीयः॥ एकभावेन्याभावादिति मत्वा कल्पांतरं प्र-
त्याह॥ आत्मनीति॥ एतेन प्रदीपदृष्टांतोपि प्रतिनीतस्तस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात्॥ ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य सा-
कल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपपद्यतेति तथात्वदात्मनोपि स्यात्तत्राह॥ एतेनेति॥ एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः॥ माभूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं चात्म-
नः संसारित्वमानुमानिकं तु भविष्यति दुःखादिकं चिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदित्याश्रये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशंक्याह॥ प्रत्यक्षे-

एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न युगपदसंभवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च॥ एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तं॥ प्रत्य-
क्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानं॥ दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च॥
मनःसंयोगजत्वेप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसंगान्न ह्यविकृतस्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृ-
ष्टः क्वचित्

ति॥ न हि मिथो विरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः॥ साभासांतःकरणनिष्ठं दुः-
खादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशंक्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिशेषासिद्धि-
रित्याह॥ दुःखस्येति॥ यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादिदृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलंभान्नात्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वंतरमाह॥ रूपादीति॥ यत्वात्म-
मनःसंयोगादात्मनि बुध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवंतीति तद्दूषयति॥ संयोगेति॥ दुःखस्यात्मनि मनःसंयोगजत्वेभ्युपगतेपि मनोवदात्मनः सं-
योगित्वात्सावयवत्वादिप्रसंगादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः॥ तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति॥ न हीति॥ संप्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपाद

भा॰ राम ६६

यद्वाद्वस्वाद्यात्मनो विक्रियेति केश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशंक्याह॥ न चेति॥ आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः॥ किंच॥ आत्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह॥ अनित्येति निर्त्यं पश्यामइति शेषः॥ वाशब्दो न ञनुकर्षार्थः आकाशे व्यभिचारमाशंक्याह॥ न चेति॥ आकाशस्य नित्यत्वं चेदात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तं॥ परमाण्वादौ व्यभिचारमाशंक्याह॥ न चान्य इति न तावदणवः संतित्र्यणुके तरसत्वेमानाभावाद्दिशश्चाकाशेंतर्भवति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिर इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमाच्चनोप्यन्नमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः॥ यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्याये

न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिन्निर्गुणाश्रयं वानित्यं न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यते न चान्यो दृष्टांतोस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः॥ सावयवत्वेपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः॥ वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्न अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य विभाग

न परिणामवादी शंकते॥ विक्रियमाणमिति॥ तत्प्रत्ययः तदेवेदमिति प्रत्ययः॥ विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वं अत्यंताभावस्याप्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति॥ न द्रव्यस्येति॥ आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वास्तु तथापि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शंकते॥ सावयवत्वेपीति॥ यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोवश्यंभावी निदूषयति॥ न सावयवस्येति॥ यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शंकते॥ वज्रादिष्विति॥ विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति॥ नानुमेयत्वादिति॥ आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणवत्वेसा

तस्मादिति॥आत्मनोनर्थध्वंसार्थशास्त्रारंभान्यथानुपपत्त्यासंसारित्वेत्यर्थापत्त्याशंकते॥परस्येति॥अविद्याविद्यमानस्यात्मस्यस्यानर्थभ्रमंनिराकर्तुंतदारंभः संभवतीत्यन्यथोपपत्त्यासमाधत्ते॥नाविद्येति॥परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रांतिध्वंसार्थंशास्त्रमित्येतद्दृष्टांतेनस्पष्टयति॥आत्मनीति॥यत्तुपरस्या दुःखित्वमन्यस्यदुःखिनोऽसत्त्वंतन्नाह॥कल्पितेति॥नतावत्परस्मादन्योदुःखीनान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः॥नपुनरनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसंबंधात्तज्ज न्यबुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नःसं—सरतितथाचकल्पिताकारद्वारादुःखिनःपरस्यात्मनोंगीकारात् नार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः॥परस्यप्रवेशेप्राप्ते

तस्मान्नात्मनोदुःखाद्यनित्यगुणाश्रयोपपत्तिः॥परस्मादुःखित्वेऽन्यस्यचदुःखिनोऽभावेदुःखोपशमनायशास्त्रारंभानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वाद्दशमनिप्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्॥कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च॥जलसूर्या दिप्रतिबिंबवदात्मप्रवेशश्चप्रतिबिंबवद्व्याकृतेकार्येउपलभ्यत्वं॥प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धआत्मापश्चात्कार्येचसृष्टेव्याकृतेबुद्धेरंतरुप लभ्यमानःसूर्यादिप्रतिबिंबवज्जलादौकार्यंसृष्ट्वाप्रविष्टइवलक्ष्यमाणोनिर्दिश्यते॥सएषइहप्रविष्टः॥तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् एतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यत॥सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येत्येवमादिभिः

दोषपरंपरांपराकृत्यतत्प्रवेशस्वरूपंनिरूपयति॥जलेति॥यथाजलेसूर्यादेःप्रतिबिंबलक्षणःप्रवेशोदृश्यतेतथात्मनोपिसृष्टेकार्येकाल्पनिकः प्रवेशइत्यर्थः॥अनवच्छिन्नाद्वयचिद्धातोर्नास्त्यंतरेणसंनिकर्षासंभवान्नप्रतिबिंबाख्यप्रवेशःसंभवतीत्याशंक्यवस्त्वंतरकल्पनयाकल्पित संनिकर्षाद्यादायप्रतिबिंबपक्षंसाधयति॥आत्मेति॥तदेवप्रपंचयति॥प्रागुत्पत्तेरित्यादिना॥स्वाभिप्रेतंप्रवेशंप्रतिपाद्यपरेष्टंप्रत्याच ष्टे॥नत्विति॥कुतश्चिद्दिशोदेशात्कालाद्वाऽपक्रमणेनदिगंतरेदेशांतरेकालांतरेचप्राप्तिलक्षणइतियावत् ॥

यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमितितत्राह॥ नेति॥ अथेदं प्रवेशादिवस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविद्यं कल्प्यते तत्राह॥ उ[illegible]ब्धीति॥ आत्मज्ञा
नार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थे पर्यवसानमित्यर्थः॥ फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपंचय
ति॥ उ[illegible]भेरित्यादिना॥ ततः शब्दोभक्तियोगपरामर्शी॥ तदित्यात्मज्ञानमुच्यते॥ तस्यागमत्वं साधयति॥ प्र[illegible]नेहीति॥ सृष्ट्यादिवाक्यानामै

[illegible]सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालांतरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते [illegible]परादात्मनोऽन्योस्ति द्रष्टा
नान्यदतोस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम॥ [illegible]ब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानामुपलब्धेः
पुरुषार्थश्रवणादात्मानमेवावेत् तस्मात्तत्सर्वमभवत्॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरं॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति॥ आचा

आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधाने वहितः स्या

र्यवान्पुरुषो वेद॥ तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिभ्यः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं॥ तत्त्वमग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृ
तं ततः इत्यादिस्मृतिभ्यश्च [illegible]र्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः [illegible]त्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव
प्रवेश उपचर्यते॥ आ[illegible]नखाग्रेभ्यो [illegible]ग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते त[illegible]न कथमिव प्रविष्टइत्याह ॥ कृत्ज्ञानार्थत्वे हेत्वंतर

माह॥ भे[illegible]ति॥ कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति॥ त[illegible]दिति॥ का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादेत्याशंक्याह॥ आन[illegible]ग्रे[illegible]इति॥ संभवति
मर्यादांतरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्यादेत्याशंक्याह॥ न[illegible]ग्रेति॥ दृष्टांतद्वयमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥ त[illegible]ति॥ प्रवेशाधारो देहादिः सप्त

यथेति॥ तद्व्याचष्टे॥ लोक इति॥ तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह॥ अंतस्थ उपलभ्यत इति॥ विश्वंभरस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति विश्व
स्येति॥ तस्य तद्वृत्तित्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यं॥ काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्तिमाह॥ तत्रेति॥ दृष्टांतद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टांति
कमाह॥ एवमित्यादिना आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवांतरविभागमाह तत्र हीति॥ अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः॥

यथा लोके क्षुरः क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरः अंतस्थोपयोपलभ्यतेऽवहितः प्रवेशितः स्या
द्यथा वा विश्वंभरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरकुलाये नीडेऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्त्तते॥ तत्र हि स मथ्यमान उपल
भ्यते॥ यथा च क्षुरः क्षुरधानेकदेशेऽवस्थितो यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्याव

द्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स

स्थित आत्मा तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते॥ तस्मात्तत्रैव प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशि
ष्टं न पश्यन्ति नोपलभंते॥ नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वा

न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किंतु सामा
न्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः॥ अवस्थांतरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः॥ वाक्यांतरमवतारयितुं भूमिकामाह॥ तस्मादिति॥ यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरी
रे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टो यमिति योजना॥ व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कर्तुं तं न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याच
ष्टे॥ तमात्मानमिति॥ विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत्॥ चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशंक्य व्याचष्टे॥ नोपलभंत इति॥ उक्त

प्रतिषेधस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह ॥ रूपमिति ॥ विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतूक्तिरनन्तरवाक्यमित्याह ॥ स एतीति प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् ॥ तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शनमिति शेषः ॥ विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वादन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते ॥ अकृत्स्न इति ॥ प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवत्येषदोषः सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं ॥ रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति मन्त्रवर्णात् तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह ॥ अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं

कुतः पुनरकृत्स्नत्वमित्युच्यते प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति ॥ प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते ॥ नान्यां क्रियां कुर्वन्यथा लावकः पाचक इति तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः तथा वदन्क्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चष्टे द्रष्टा इति चक्षुः शृण्वञ्छृणोतीति श्रोत्रं ॥ तीत्युत्तरवाक्येनोत्तरमाह ॥ उच्यत इति ॥ आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति ॥ प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति ॥ तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना ॥ सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह ॥ नान्यामिति ॥ एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तित्वेन प्राणसादृश्यार्थाद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे ॥ तथेत्यादिना ॥

प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मेंद्रियव्यापारमुपलक्ष्यवाक्यद्वयतात्पर्यमाह॥प्राणन्नेवेति॥प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणात्मनीति शेषः॥दृष्टिश्रुतिभ्यामनु
क्तज्ञानेंद्रियव्यापारोपलक्षणंकृत्वानंतरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह॥पश्यन्निति॥चक्षुराद्युपाधिद्वारात्मनीति पूर्ववत्॥उक्तबुद्धींद्रियव्यापाराभ्यामनुक्तं
तद्व्यापारमनुपलक्ष्यात्मनःस्रष्टृत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति संबंधं विनोपलक्षणायोगादित्याशंक्याह नामरूपेत्यादिना॥प्रकाश्यप्रकाशकातिरि
क्तज्ञेयाभावात्तदुपलंभे च चक्षुःश्रोत्रयोरिवत्वगादेरपिकरणत्वादेकार्थत्वरूपसंबंधादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥तथा

प्राणन्नेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते नाम
रूपविषयत्वाद्धि ज्ञानशक्तेः श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनं न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति तयोश्चो

मन्वानो मन

पलंभे करणं चक्षुःश्रोत्रे क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणं तथा पाणिपादपायूप
स्थाख्यानि सर्वेषामुपलक्षणार्थो वागेतद्वै हि सर्वं व्याप्तं तत्र यथा॥ उक्तकर्मेंद्रियव्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनोनगंतृत्वादिपरिच्छे
दः संगच्छते॥विनासंबंधमुपलक्षणासिद्धेरित्याशंक्याह॥क्रियाचेत्यादिना सर्वा क्रिया नामरूपव्यंग्या प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चा
रणक्रियाव्यंजकत्वं वाचो हस्तादीनां तदाश्रयादानादिव्यंजकत्वात्तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यंजकत्वयोगादुपलक्षणसंभवादात्मनो गंतृत्वादिसिद्धिरि
त्यर्थः॥शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह॥एतद्वेति॥उद्भूतं शक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः॥उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुकूलयति॥

आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यांतरं व्याचष्टे॥ मन्वान इति॥ करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशंक्य व्युत्
त्तिभेदमाह॥ ज्ञानशक्तीत्यादिना॥ आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह॥ तानीति॥ कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भवंतीत्येतदेव स्फुटयति॥ एवं हीति॥ प्राणादी
नां कर्मनामत्वे सतीति यावत्॥ अवद्योत्यमानोपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः॥ अकृत्स्नदर्शिनो प्यात्मदर्शित्वमाशंक्याह॥ स य इति॥ आत्मोपासि

—— इदं नाम रूपं कर्मेति हि वक्ष्यति मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकाशानां साधारणं करणं मनः मनुतेनेनेति पुरुषस्तु क
र्त्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते॥ तान्येतानि प्राणादीन्यस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव न तु वस्तुमात्रविषया
ण्यतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि सर्वत्र सावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणनादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणो

स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोत एकैकेन भवत्य

वद्योत्यमानोपि स [illegible]तोस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसायमात्मे
त्युपास्ते चिंतयति न स वेद न स जानाति ब्रह्म यस्मादकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैके
न विशेषणेन विशिष्ट इतरधर्मांतरानुपसंहाराद्भवति यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदंजसा
कृत्स्नमात्मानं न वेद॥ कथं पुनः पश्यन्नेवेत्याह॥

तुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शंकित्वा परिहरति॥ [illegible]दित्यादिना॥ तस्माद्विशिष्टात्मदर्शीन ब्र
ह्मात्मत्वदर्शीति शेषः॥ उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात्तथा च जानन्न जानातीति व्याहतिरित्याशंक्याह॥ [illegible]दिति॥ य एवं वे

देहेनैव लिप्रविष्टो॥ पश्यन्नीत्यादिना॥

आकांक्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति॥ कथमिति॥ तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते॥ आत्मेतीति॥ तद्व्याचष्टे॥ प्राणादीति॥ तस्मिन्दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति॥ स त्वेति॥ तत्तद्विशेषणव्याप्तिदूरेणेतियावत्॥ कथं तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनात्मनातिष्ठन्कृत्स्नः स्यात्तत्राह॥ वस्तुमात्रेति॥ स्वतोस्य प्राणनादिसंबंधसंभवति किमित्युपाधिसंबंधेनेत्याशंक्याह॥ तथा चेति॥ आत्मनि सर्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवात्मदर्शीत्युपसंहरति तस्मादिति॥ यथोक्तात्मोपासने पूर्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति॥ एवमिति॥ तस्यार्थं स्फोरयति॥ सेनेति॥ वाङ्मनसातीतेनाका

आत्मेत्येव आत्मा इति प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते॥ स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सकृत्स्नो भवति वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोतीति तथा च वक्ष्यति॥ ध्यायतीव लेलायतीवेति॥ तस्मादात्मेत्येवोपासीत॥ एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति॥ कस्मात्कृत्स्न इत्याशंक्याह॥ अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिंबभेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेयाः यथोक्ता ह्येत एकमभिन्नतां भवंति प्रतिपद्यंते अत आत्मेत्येवोपासीतेति॥ आत्मेत्येवोपासीतेति नापूर्वविधिः पक्षे प्राप्तत्वाद्यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितं

यं कारणेन प्रत्यग्भूतेनेतियावत्॥ आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यं सतात्पर्यमवतार्य व्याकरोति॥ कस्मादित्यादिना॥ तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः॥ अस्यैव द्योतको द्वितीयो हिशब्दः॥ विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेर्थे व्याख्याय पूर्वविधिरयमिति पक्षं प्रत्याह॥ आत्मेत्येवेति॥ अत्यंताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोग्निहोत्रं जुहुयादिति॥ नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य तस्य तत्प्राप्तिश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः॥ इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस

उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावतेत्यत आह ॥ तत्रेति ॥ कारकादीत्यादिपदं तदवांतरभेदविषयं ॥ नन्वविद्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिस
द्भावात्तद्वैधीप्रवृत्तिः स्यान्नहि विद्वदविदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत आह ॥ तस्यामिति ॥ बाधितानुवृत्तिमात्रान्न
वैधीप्रवृत्तिर्बाधिताभिमानमंतरेण तदयोगादिति भावः विदुषः सुषुप्तत्वमावर्त्तयति ॥ पारिशेष्यादिति ॥ श्रौतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासां चित्तवृत्तीनां
जन्मनैवात्मचैतन्यव्यंजकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौतेतु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याह तत्रादिति ॥ अस्मिन्पक्षइति
नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः अपूर्वविधिवादी शंकते तिष्ठतु तावदिति ॥ सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानींद्रियाणि नात्मज्ञानवार्त्तामपि मृष्यंते तदत्यंताप्राप्त

तत्रात्मस्वरूपविज्ञाने नैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिकाऽविद्या निवर्तिता तस्यां निवर्त्तितायां
कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिंतानुपपत्तिः पारिशेष्यादात्मचिंतैव तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षेन विधातव्यं प्राप्तत्वात्तिष्ठतु तावत्सा
क्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्यावेत्य पूर्वविधिः स्यात् ॥ ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वान्नसवेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्यात्मेत्येवोपासीतेत्य
भिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते ॥ अनेन ह्येतत्सर्वं वेदात्मानमेवावेदित्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनं तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्य
र्हत्वं त्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति भावः ॥ विशिष्टस्याधिकारिणः शब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशंक्याह ॥ ज्ञानेति ॥ नखल्व
त्र शब्दज्ञानं विवक्षितं किंतूपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः ॥ तयोरेकत्वं विवृणोति ॥ नेत्या
दिना ॥ अनेन हीत्यादौ वेदशब्दस्यार्थांतरविषयत्ववन्नसवेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ अनेनेति ॥ उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमे
वेति योजना स योऽत एकैकमुपास्त इत्युपक्रमादात्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहाराच्च नसवेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहार

= यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयंयजिधातुः प्रत्ययश्चतत्रप्रत्ययेऽप्यंशद्वयंआख्यातत्वंलिङ्त्वंचआख्यातत्वंदशलकारेषुविद्यतेलिङ्त्वंकेवलंलिङ्येवतत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यांभावनैवोच्यतेभा
वनानामभवितुर्भवनानुकूलोभावकव्यापारविशेषः साचद्विविधाशाब्दीभावनार्थीभावनाचेतितत्रपुरुषप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारविशेषःशाब्दीभावनासाचलिङ्त्वांशेनोच्यतेलिङ्श्रवणेऽयं
मांप्रवर्तयतिमत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमितिनियमेनप्रतीयमानत्वात्यच्चयस्मात्प्रतीयतेतत्तस्यवाच्यंयथागोशब्दस्यगोत्वंसचप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारविशेषोलोकेपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषः
विरोधात्तथाचार्थवैशसासंभवादुपासनमेवसर्वत्रवेदनंतच्चसर्वथैवाप्राप्तमितितस्मिन्नपूर्वविधिःस्यादितिभावः॥इतश्चतस्मिन्नेष्टव्योविधिरित्याह॥नचे
ति॥अतःप्रवर्त्तकोविधिरूपेयइतिशेषःसचात्यंताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपोनभवतीत्याह॥तस्मादिति॥आत्मोपास्तिर्विधेयेत्यत्रहेत्वंतरमाह॥
कर्मविधीति॥कर्मात्मज्ञानविध्योःशब्दानुसारेणाविशेषमभिदधाति॥यथेत्यादिनासंप्रत्यर्थतोप्यविशेषमाह॥मानसेति॥तदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति॥य

नचस्वरूपान्वाख्यानेपुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यतेतस्मादपूर्वविधिरेवायंकर्मविधिसामान्याच्च॥यथायजेतजुहुयादित्यादयःकर्मविधयोन
तेरस्यात्मेत्येवोपासीतात्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिआत्मोपासनविधेर्विशेषोवगम्यते॥मानसक्रियात्वाच्चविज्ञानस्य॥यथायस्यैदेवतायैहवि
र्गृहीतंस्यात्तांमनसाध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्याद्यामानसीक्रियाविधीयतेतथात्मेत्येवोपासीतमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याक्रियैवविधीयते
ज्ञानात्मिकातथावोचामवेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमितिभावनांशत्रयोपपत्तेश्चयथाहियजेतेत्यस्यांभावनायांकिंकेनकथमि
तिभाव्याद्याकांक्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते शेति॥यदिक्रियाविधीयतेकथंज्ञानात्मिकेतिविशेष्यतेतत्राह॥तथेति॥इतश्चात्मोपासने

विधिरस्तीत्याह॥भावनेति॥वेदांतेषुभावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिंविशदयितुंदृष्टांतमाह॥यथेति॥भावनायांविधीयमानत्वेसतीतिशेषःप्रेरणाधर्मकश
ब्दव्यापारःसंज्ञानकरणकःस्तुत्यादिज्ञानेतिकर्त्तव्यताकःपुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठःशब्दभावनोच्यतेस्वर्गंयागेनप्रयाजादिभिरुपकृत्यसाधयेदितिपुरुषप्र
वृत्तेःपुरुषाभावात्लिङादिशब्दनिष्ठएवशाब्दीभावनेत्युपदिशतिसाचशाब्दीभावनांशत्रयमपेक्षतेसाध्यंसाधनमितिकर्तव्यताञ्चसाध्यंस्वर्गःसाधनंलिङादिज्ञानेस्यकारणत्वेनान्वयत्वंइतिकर्तव्य
ताप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेनान्वितंयथावर्मवाएतद्यज्ञस्यक्रियतेयत्प्रयाजानुयाजाइतिप्रयाजादिस्तुतिज्ञानंतथाहिभाव्याकांक्षायांकिंभावयेत्स्वर्गंभावयेत्करणाकांक्षायांकेनभावयेत्यागेनभाव
येत्कथंभावाकांक्षायांयत्संनिधौपठितंअश्रूयमाणफलंचक्रियाजातंतदेवोपकार्याकांक्षायांइतिकर्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुंयोग्यंनथाचप्रयाजानुयाजासहकृतेनदर्शपूर्णमासेनस्वर्गंभाव्यं = १
लिङ्त्व४

दृष्टांतस्थमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति॥ तत्रेत्यादिना॥ त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनं॥ उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागस्तितिक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसंग्रहार्थं
इत्यंशत्रयमिति संबंधः॥ शास्त्रं शांतो दांत इत्यादि॥ उक्तप्रकारमंशत्रयं॥ अन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादिपदं॥ विधियुक्तानां वेदांतानां कार्यपरत्वेपि त
द्धीनानां तेषां वस्तुपरतेत्याशंक्याह॥ यथा चेति॥ विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं वस्तु समर्पयतां

तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यामाकांक्षायामात्मानमुपासीत मनसा
त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्त इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यतेंशत्रयं॥ यथा च क्रत्वस्य दर्शपूर्णमासादिप्र
करणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगः॥ नेति ने
त्यस्थूलमेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीतमित्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः फलं च मोक्षोऽविद्यानि
वृत्तिर्वा॥ अपरे वर्णयंत्युपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानांतरं भावयेत्तेनात्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकं च तदेव॥ नात्मविषयं वेदवाक्य
जनितं विज्ञानमित्येतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित
व्य इत्यादीनि॥ नार्थांतराभावात्॥ न चात्मेत्येवोपासीतेत्यपूर्वविधिः

कथमुपास्तिविधिशेषत्वमित्याशंक्याह॥ नेत्यादिना॥ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ
वति तरति शोकमात्मविदित्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याह॥ फलं चेति॥ मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमु
क्त्वा पक्षांतरमाह॥ अपर इति॥ तस्यानुपयोगमाशंक्याह॥ तेनेति॥ शाब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमिति शब्देन हेतूकरोति॥ ज्ञानां
तरं वेदांतेषु विधेयमित्यत्र मानमाह॥ एतस्मिन्निति॥ पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह॥ नार्थांतराभावादिति॥ तत्र नञर्थमेव स्पष्टयन्व्याचष्टे॥ न चेति॥

बृ॰र॰
७२

शाब्दज्ञानवतो विषयाभावान्न विधिः संभवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तेः स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः हेतुभागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ॥ कस्मादित्यादिना ॥ आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति यावत् ॥ कर्त्तव्यांतराभावेपि वाक्यजन्मविज्ञानमेव विधेयं स्यादित्याशंक्याह ॥ तत्र हीति ॥ दृष्टांतेपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ तदनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थो विधिस्तत्राह ॥ तच्चेति ॥ अधिकारो विधिपुरुषसंबंधस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान्विधिरित्यर्थः ॥ तर्हि प्रकृतेपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुष

कस्मादात्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थांतरस्य कर्त्तव्यस्य मानसस्य वा बाह्यस्य वाऽभावात्तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि न तु नेति नेत्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकं न ब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्त्तकत्वाच्चैकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते विरोधाद्वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न तत्त्वमसि नेति नेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदममृतं नान्यदतोस्ति द्रष्टृ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिवाक्यानां

व्यापारसंभवाद्विधिसाफल्यमित्याशंक्याह ॥ नत्विति ॥ अथ यदि मतं प्रवर्त्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशंक्य प्रवर्त्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह ॥ नहीति ॥ मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपाध्यंतरमाह ॥ अब्रह्मेति ॥ वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्त्तकत्वेपि प्रवर्त्तकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शंकते ॥ वाक्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वं

भा॰ ... राम:
७२

तद्यादित्वाद्वस्तुपरत्वादितियावत्॥ उक्तानांवाक्यानांविध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेनतच्छेषत्वंशंकितमनुभाषतेद्रष्टव्येति॥ सिद्धांतोपक्रमेणसमाहितमेतदित्याह॥ नेति॥ तदेवस्पष्टयति॥ आत्मेति॥ परोक्तमुद्भावयति॥ आत्मस्वरूपेति॥ कुत्रतर्हिविधिरात्मज्ञानेवावाक्यश्रवणेवातदर्थज्ञानस्मृतिसंतानेवाचित्तवृत्तिनिरोधेवानाद्यइत्याह॥ नात्मवादीति॥ द्वितीयंशंकतेतकूवणेपीति॥ अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्यविधिंविनाश्रवणवत्तत्समादेरपितस्माद्

तद्यादित्वात्॥ द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीतिचेन्नार्थांतराभावादित्युक्तोत्तरत्वादात्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेववाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकालएवतद्दर्शनस्यकृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेरनुष्ठानांतरंकर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतदात्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञानेविधिमंतरेण नप्रवर्ततइतिचेत्॥ नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्म विज्ञानस्यजनितत्वात्किंभोःकृतस्यकरण॥ तच्छ्रवणेपिनप्रवर्ततइतिचेन्नानवस्थाप्रसंगाद्यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणेविधिमंतरेणनप्रवर्ततेतथाविधिवाक्यार्थश्रवणेपिविधिमंतरेणनप्रवर्तिष्यतइतिविध्यंतरापेक्षातथातदर्थश्रवणेपीत्यनवस्थाप्रसज्येत वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेःश्रवणविज्ञानमात्रादर्थांतरत्वमितिचेन्नार्थप्राप्तत्वाद्यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयविज्ञानमुत्पद्यतेतदैवतदुत्पद्यमानंतद्विषयंमिथ्याज्ञानंनिवर्तयदेवोत्पद्यतेआत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौचतत्प्रभवाःस्मृतयोनभवंतिस्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः॥

तेश्रवणमविरुद्धमित्यभिसंधायदोषांतरमाह॥ यस्मादिना॥ तस्मादिश्रवणप्रयोजकोविधिरात्मनोपिप्रयुंक्तेश्रवणमितिचेन्नैवंसत्यध्ययनविधिरन्योवाच्येतदपेक्षस्याश्रुतस्यतस्मस्यादेःस्वार्थबोधित्वंकर्मवाक्यवदितिस्वार्थनिष्ठत्वाविशेषोद्वितीयेतस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्यपरनिर्वाहकत्वंदूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्थांविवृणोति॥ यथेत्यादिना॥ तृतीयमाशंकते॥ वाक्यजनितेति॥ ततःसाविधेयेतिशेषः॥ तस्याःविधेयत्वंदूषयति॥ नेति॥ अर्थप्राप्तिंविवृणोति॥ यदैवेति॥ अनात्मस्मृतिहेतुज्ञाननिवृत्तौ

शाब्दज्ञानवतोविषयाभावान्नविधिःसंभवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तोस्यस्वयंफलावस्थत्वाच्चेत्यर्थःहेतुभागंप्रश्नपूर्वकंविवृणोति॥कस्मादित्यादिना॥आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारावाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेतियावत्॥कर्त्तव्यांतराभावेपिवाक्यजन्मविज्ञानमेवविधेयंस्यादित्याशंक्याह॥तत्रहीति॥दृष्टांतेपिवाक्योत्थज्ञानातिरेकेणपुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशंक्याह॥नहीति॥तदनुष्ठानंतर्हिवाक्यार्थज्ञानाधीनमितिव्यर्थोविधिस्तत्राह॥तच्चेति॥अधिकारोविधिपुरुषसंबंधस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान्विधिरित्यर्थः॥तर्हिप्रकृतेपिवाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेणपुरुष

कस्मादात्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थांतरस्यकर्त्तव्यस्यमानसस्यवाबाह्यस्यवाऽभावात्नहिविधिःसाफल्यंयत्रविधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेणपुरुषप्रवृत्तिर्गम्यतेयथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादौनहिदर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेवदर्शपूर्णमासानुष्ठानंतच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभाविनतुनेतिनेत्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणदर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारःसंभवतिसर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्यनह्युदासीनविज्ञानंप्रवृत्तिजनकमब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्त्तकत्वाच्चैकमेवाद्वितीयंतत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानांनचतन्निवृत्तौप्रवृत्तिरुपपद्यतेविरोधाद्वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरितिचेन्नतत्त्वमसिनेतिनेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयंब्रह्मैवेदममृतंनान्यदतोस्तिद्रष्टृतदेवब्रह्मत्वंविद्धीत्यादिवाक्यानां

व्यापारसंभवाद्विधिसाफल्यमित्याशंक्याह॥नत्विति॥अथविमतंप्रवर्त्तकंवैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशंक्यप्रवर्त्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह॥नहीति॥मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपाध्यंतरमाह॥अब्रह्मेति॥वाक्योत्थज्ञानस्यतन्निवर्त्तकत्वेपिप्रवर्त्तकत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नचेति॥द्वितीयोपाधेःसाधनव्याप्तिंशंकते॥वाक्येति॥ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वं

तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत्॥ उक्तानां वाक्यानां विध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शंकितमनुभाषते द्रष्टव्येति॥ सिद्धांतोपक्रमेण समाहितमेतदि
त्याह॥ नेति॥ तदेव स्पष्टयति॥ आत्मेति॥ परोक्तमुद्भावयति॥ आत्मस्वरूपेति॥ कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसंताने वा चित्तवृ
त्तिनिरोधे वा नाद्य इत्याह॥ नात्मवादीति॥ द्वितीयं शंकते तच्छ्रवणेपीति॥ अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना श्रवणवत्तस्मादेरपि तस्माद

तद्वादित्वात्॥ द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्नार्थांतराभावादित्युक्तोत्तरत्वादात्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः
श्रवणकाले एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानांतरं कर्त्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतदात्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमंतरेण
न प्रवर्त्तत इति चेत्॥ नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्म विज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणं॥ तच्छ्रवणेपि न प्रवर्त्तत इति चेन्नानवस्थाप्र
संगात्॥ यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमंतरेण न प्रवर्त्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेपि विधिमंतरेण न प्रवर्त्तयिष्यत इति विध्यंतरापे
क्षा तस्यापि तदर्थश्रवणेपीत्यनवस्था प्रसज्येत॥ वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थांतरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात्॥ य
दैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयदेवोत्पद्यते आत्मविषय
मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवंति स्वाभाविक्यो ऽनात्मवस्तुभेदविषयाः॥

ते श्रवणमविरुद्धमित्यभिसंधाय दोषांतरमाह
नेत्यादिना॥ तस्मादिति श्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोपि प्रयुंक्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनविधिरन्यो वाद्येतदपेक्षस्याश्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः स्वार्थबो
धित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषो द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्थां विवृणोति॥ यथेत्यादिना
॥ तृतीयमाशंकते॥ वाक्यजनितेति॥ ततः सा विधेयेति शेषः॥ तस्याः विधेयत्वं दूषयति॥ नेति॥ अर्थप्राप्तिं विवृणोति॥ यदैवेति॥ अनात्मस्मृतिहेतुज्ञाननिवृत्तौ

बृ.र. ७२

इदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चात्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह॥अनर्थत्वेति॥अनात्मनोनर्थत्वनिश्चयाच्चतदीयस्मृत्यनुपपत्तावितर स्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह॥आत्मावगताविति॥आत्मनश्चपरमेष्टत्वावगमादर्थप्राप्तातदीयस्मृतिरित्याह॥आत्मवस्तुनश्चेति॥अर्थप्राप्त्याविधेयत्वाभावमुप संहरति॥तस्मादिति॥अनात्मस्मृतिहेतुज्ञानाभावादित्युक्तार्थः अर्थेतस्मिदेकरसात्मस्वभावबलादितियावत्॥दृष्टफलत्वाच्चात्मस्मृतेर्नविधेयेत्या ह॥शोकेति॥मिथ्याज्ञानमेवसानिवर्त्तयतिनशोकादीत्याशंक्याह॥विपरीतेति॥आत्मस्मृतेःशोकादिनिवर्त्तकत्वेमानमाह॥तथाचेति॥चतुर्थमुत्थापय

अनर्थत्वावगतेश्चआत्मावगतौहिसत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यतेअनित्यदुःखाशुध्यादिबहुदोषवत्त्वादात्मवस्तुनश्चतद्विलक्षणत्वा त्तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः पारिशेष्यादात्मैकविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थतएवभावान्नविधेयत्वंशोकमोहभया यासादिदुःखदोषनिवर्त्तकत्वाच्चतत्स्मृतेर्विपरीतज्ञानप्रभवोहिशोकमोहादिदोषस्तथाचतत्रकोमोहोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनाभयंवै जनकप्राप्तोसिभिद्यतेहृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतिभ्यो॥निरोधस्तर्ह्यर्थांतरमितिचेन्नतथापिस्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्यवेदवाक्यजनितात्मविज्ञा नादर्थांतरत्वात्॥तंत्रांतरेषुचकर्त्तव्यतयावगतत्वाद्विधेयत्वमितिचेन्नमोक्षसाधनत्वेनानवगमान्नहिवेदांतेषुब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्प रमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते॥

ति॥निरोधस्तर्हीति॥यदिवाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वंतर्हिचित्तवृत्तिनिरोधोमुक्तिसाधनत्वेनविधीयतांतान्त स्योक्तज्ञानादेरर्थांतरत्वादित्यर्थः॥चोद्यमेवविवृणोति॥अथापीति॥अर्थांतरत्वात्तस्यविधेयतेतिशेषः॥तस्यमुक्तिहेतुत्वेनविधेयत्वेयोगशास्त्रंसंवाद यति॥तंत्रांतरेष्विति॥अथयोगानुशासनमितिनिश्रेयसहेतुःसमाधिःसूत्रितस्तस्यचलक्षणमुक्तंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति तन्निरोधावस्थायांचात्म नःस्वरूपप्रतिष्ठितत्वंकैवल्यमाख्यातंतदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानमित्येवंयोगशास्त्रेमुक्तिहेतुत्वेनेष्टोनिरोधविधिरित्यर्थः॥योगशास्त्रादपिबलवतींश्रु

भा. रामः ७२

चित्तनदीति निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह॥ अनन्येति॥ न तावद्यथाकथंचिन्निरोधो विधेयः सर्वस्यापि तत्संभवाद्विधि
वैयर्थ्यान्नापि सर्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विध्यानर्थक्यादित्यर्थः॥ नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपे
क्ष्यत्वादित्यजति॥ अनुपयमेति॥ निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमापरामृष्टं॥ योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधेन प्रमाणं॥ एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्याया
आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिर
मम यदि चेद्ब्रह्म भवति यथा चैवं चेदस्येयमादिश्रुतिशतेभ्यः॥ अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्त
वृत्तिनिरोधस्य साधनमस्त्य अनुपायमेव दमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते आकांक्षाभावाच्च भावनाभावो यदु
ता॥ यजेनेत्येवमादौ किं केन कथमिति भावनाकांक्षा यागफलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकांक्षापूरणं यथा तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युप
पयन्त इति तदसदेवं वाद्वितीयं तत्त्वमसि नेति नेत्यनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकांक्षाविनिर
नेन वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते॥ विध्यन्तरप्रयुक्तो वा नवस्यादोषमवो नाम॥ न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिर
उपगम्यते॥ इति भावः॥ वेदान्तेषु विधेर्यागादौ क्त्वा विधिर्निरस्तः संप्रत्यंशत्रयवती भावनास्तेषु सा तु सुकं दूषयति॥ आकांक्षेति॥ तदेव स्फुटयितुमु
कमनुवदति॥ यदुक्तमिति॥ आगमानर्थभेन निराचष्टे॥ तदसदिति॥ विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्धेयमेव ज्ञानं सर्वाकांक्षानिवर्तकमित्याशं
क्याह॥ न चेति॥ यथा कर्मकाण्डे साध्यायविधेरर्थाच्चवाप पर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्ष्यते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः॥ तत्रापि चे
द्रः कृत्स्नाधिगत इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशंक्याह॥ विध्यन्तरेति॥ श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगाच्च न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह॥

वेदांताः स्वार्थेनमानंसिद्धार्थवाक्यत्वात्सोरोदीदित्यादिवदित्यनुमानात्तेषांविधिशेषत्वंप्रामाण्यार्थमेष्टव्यमितिशंकते॥वस्तुस्वरूपेति॥तदेवानुमानंप्रपंच यति॥अथापीति॥विधेरश्रुतत्वेपीतियावत्॥फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरितिमन्वानः समाधत्तेनविशेषादिति॥नञर्थंस्पष्टयति॥नवाक्य स्येति॥विशेषंव्याचष्टे॥किंतर्हीति॥तस्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति॥तद्यत्रेति॥सामान्यन्यायंप्रकृतेयोजयन्नस्त्वित्यादि किंचेति॥

आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वाद्वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमितिचेद्यथापिस्याद्यथासोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्र त्वमित्येवमादौवस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीतिचेन्नविशेषान्नवाक्यस्यवस्त्वन्वाख्यानंक्रियान्वा ख्यानंवाप्रामाण्याप्रामाण्यकारणं॥किंतर्हिनिश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वंतद्यत्रास्तितत्प्रमाणंवाक्यंयत्रनास्तितदप्रमाणंकिं चभोःपृच्छामस्त्वां॥आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषुवाक्येषुफलवन्निश्चितंविज्ञानमुत्पद्यतेनवोत्पद्यतेचेत्कथमप्रामाण्यमिति किं चनपश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिविज्ञानफलंनशृणोषिवाकिं॥तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः मंत्रविदेवास्मिनात्मवित्सोहंभगवःशोचामितंमाभगवाञ्छोकस्यपारंतारयत्वितिएवमाद्युपनिषद्वाक्यशतान्येवंविद्यतेकिंसोरोदी त्इत्यादिषुनिश्चितंफलवत्त्वविज्ञानं॥नचेद्विद्यतेऽस्त्वप्रामाण्यं॥तदप्रामाण्येफलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्यकिमित्यप्रामाण्यंस्या

किंतेषुतादृग्ज्ञानमुत्पद्यतेनवेतिप्रश्नार्थः॥द्वितीयेऽनुभवविरोधःस्यादितिमत्वापक्षांतरमनूद्यप्रत्याह॥उत्पद्यतेचेदिति प्रामाण्यहेतुसद्भावान्नाप्रामाण्य मित्यर्थः॥निश्चितज्ञानजनकत्वेपिफलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्याशंक्याह॥किंचेति॥विद्वदनुभवफलश्रुतिसिद्धंविशेषणमितिभावः॥दृष्टांतंविघटयि तुंप्रश्नांतरंप्रस्तौति॥एवमिति वेदांतेष्वेवेतियावत्॥किंवानेतिशेषः॥आद्येसाध्यवैकल्यंमत्वाद्वितीयंदूषयति॥नचेदिति॥तर्हितद्दृष्टांतेनतत्त्वमस्यादेरपिस्या

विमतंस्वार्थेमानंयथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदितिभावः विपक्षेदोषमाह॥तदप्रामाण्येचेति॥प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरितिशं
कते॥नन्विति॥साधनव्याप्तिंधुनीते॥आत्मेति॥प्रवर्त्तकधीजनकत्वंधर्मिणिनास्तीत्यंगीकरोति॥सत्यमिति॥तर्हियथोक्तोपाधिसद्भावादनुमा
नानुत्थानमित्याशंक्याह॥नैषदोषइति॥नहिप्रवर्त्तकधीजनकत्वंप्रामाण्येकारणंनिषेधवाक्येषुप्रामाण्यप्रसंगान्नचनिवर्त्तकधीजनकत्वमपि
तथाविधावप्रामाण्यप्रसंगान्नचोभयंप्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादितिभावः॥वेदांतेषुप्रवर्त्तकधीजनकत्वाभावेनकेवलमदोषःकिंतु
गुणइत्याह॥अलंकारश्चेति॥आत्मानंचेत्यादिश्रुतेरेतद्बुध्वेत्यादिस्मृतेश्चात्मज्ञानेकृतकृत्यतानिदानेनचज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेतदुक्तंप्रवृत्तीनांक्लेशास्य

तदप्रामाण्येचदर्शपूर्णमासादिवाक्येष्वको विस्रंभः॥ननुदर्शपूर्णमासादिवाक्यानांपुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यमा
त्मविज्ञानवाक्येषुतन्नास्तीतिचेत्नैवंनैषदोषः॥प्रामाण्यकारणोपपत्तेःप्रामाण्यकारणंचयथोक्तमेवनान्यदलंकारश्चायंयत्स
र्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानांनाप्रामाण्यकारणं॥यत्तूक्तंविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेत्यादिवचना
नांवाक्योत्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति॥सत्यमेतत्किंतुनापूर्वविध्यर्थतापक्षेप्राप्तस्यनियमार्थतैव पकत्वादतोयथोक्तज्ञानज
नकत्वंवाक्यानांभूषणमेवेत्यर्थः॥यद्वोक्तंज्ञानंविधेयमिति॥प्रतिक्षिप्यपूर्वोक्तपक्षांतरमनुवदति॥यत्तूक्तमिति॥उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेनत
त्साक्षात्कारंभावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः॥अभ्युपगमवादेनपरिहरति॥सत्यमितियथोक्तेषुवाक्येषुआत्मोपासनंतत्साक्षात्कारमुद्दिश्यविधीयतेचे
त्प्रकृतेपिवाक्येतत्संभवान्नापूर्वविधिरितिप्रक्रमोभज्येतेत्याशंक्याह॥किंत्विति॥कथंतर्हिविध्यंगीकारवाचोयुक्तिरित्याशंक्याह॥पक्षेति॥यथापक्षे
प्राप्तस्यावघातस्यव्रीहीनवहंतीतिनियमरूपोविधिरंगीकृतस्तथात्मोपासनस्यापिपक्षेप्राप्तस्यतदेवकर्त्तव्यंनानात्मोपासनमितियोनियमस्तदर्थताप्रकृ

पकत्वादतोयथोक्तज्ञानजनकत्वंवेदेषु॥

तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैवेत्यादिपारिशेष्यादात्मचिंतैवेसंतभाव्यं पूर्वमभिहितं सिद्धांतिना ६

पासिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति॥ कथमिति॥ क्वापुनरत्रानुपपत्तिरित्याशंक्याह॥ यावतेति॥ आत्मनिवाक्योत्थेविज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनांमिथ्याज्ञा
नादीनामपनीतत्वाद्वैतभावेफलाभावन्यायेनतासामसंभवादात्मस्मृतिसंततिरेवपुनःसदास्यात्प्रकारांतरायोगादितिसिद्धांतिनोक्तत्वान्नात्मोपास
नस्यपक्षेप्राप्तिरित्यर्थः॥ तस्यनित्यप्राप्तिमुक्तामंगीकरोति॥ बाढमिति॥ तर्हिनियमविधिवाचोयुक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह॥ यद्यपीति॥ आत्मनिनित्या
परोक्षसंविदेकतानेस्मरणंविस्मरणंवायद्यपिनोपपद्यतेतथापितयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेःसावकाशत्वमित्याशयेनाह॥ शरीरेति
॥ अथारब्धफलस्यापिकर्मणःसम्यक्ज्ञानात्निवृत्तेर्नविदुषोवागादीनांप्रवृत्तिरतआह॥ लब्धेति यथामुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबंधाद्यावद्वेगंप्रव

कथंपुनरुपासनस्यपक्षप्राप्तिर्यावतापारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितं॥ बाढं॥ यद्यप्येवंशरीरारंभकस्यकर्मणोनिय
तफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्ताववश्यंभाविनीप्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानां॥ लब्धप्रवृत्तेःकर्मणोबलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्॥ तेनपक्षे
प्राप्तंज्ञानप्रवृत्तेर्दौर्बल्यं तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलंबेनात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियंतव्याभवतिनत्वपूर्वाकर्त्तव्याप्राप्तत्वादि
त्यवोचाम॥ तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानिविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यनन्यार्थासंभवात्॥

त्तिरवश्यंभाविनीतथाप्र
वृत्तफलस्यकर्मणोज्ञानेनोपजीव्यतयाततोबलवत्त्वात्तद्दशायांविदुषोपियावद्भोगंवागादिप्रवृत्तिर्ध्रौव्यमित्यर्थः॥ आरब्धकर्मप्राबल्येफलितमाह॥ तेने
ति॥ आरब्धस्यकर्मणोयथोक्तेनन्यायेनप्राबल्येतद्दशायांक्षुधादिदोषोयदोद्भवतितदात्मनिविस्मरणादिसंभवात्तज्ज्ञानप्राप्तेःपाक्षिकत्वादवश्यंभाविक
र्मापेक्षयातद्दौर्बल्यंस्यादित्यर्थः॥ तथापिनियमविध्यंगीकारस्यकिमायातंतदाह॥ तस्मादिति॥ ज्ञानस्यपक्षेप्राप्तत्वंतच्छब्दार्थः॥ आदिपदंब्रह्मचर्यशमद
मादिसंग्रहार्थं॥ विज्ञायेत्यादिवाक्यानांनियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आदिपदेनप्रकृतमपिवाक्यंसंगृह्यते॥ तच्छब्दार्थमेवस्फोटयति॥ अन्या

इतिपरोयैस्मात्तदितिपरः इतिपरश्चासावात्मशब्दश्चेति=५   ग्रंथेन=५

शब्दज्ञानादेवपुमर्थसिद्धेस्तस्यतदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्यवाविधेयत्वाभावाद्वेदांताःशुद्धेसिद्धेर्थेमानमित्युक्तंइदानीमितिशब्दप्रयुक्तंचोद्यमुत्थापयति ॥अनात्मेति॥आत्मशब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यानेकस्यानात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्यप्रधानस्यो पासनमस्मिन्वाक्येविवक्षितमित्यर्थः॥उक्तमेवार्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेत्यादिना॥अनात्मोपासनमेवात्रविधित्सितमित्यत्रहेत्वंतरमाह॥आत्मे

अनात्मोपासनमिदमितिशब्दप्रयोगाद्यथाप्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौनप्रियादिगुणएवोपास्यःकिंतर्हिप्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवो पास्यंतथेहापीतिपरात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमितिगम्यतेआत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्चपरेणचवक्ष्यत्या त्मानमेवलोकमुपासीतेतितत्रचवाक्येआत्मेवोपास्यत्वेनाभिप्रेतोद्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति॥इहतुनद्वितीयाश्रूयतेइतिपर

त्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्वएकंभवंति

श्चात्मशब्दआत्मेत्येवोपासीतेतिअतोनात्मोपास्यआत्मगुणश्चान्यइतित्ववगम्यते॥आ॥वाक्यशेषेआत्मनउपास्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्यशेषेआत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते॥तदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्ययदयमात्मांतरतरंयदयमात्मात्मानमेवावेदितिप्रविष्टस्यदर्श नप्रतिषेधादनुपास्यत्वमितिचेत्तस्यैवात्मनःप्रवेशउक्तस्तस्यैवदर्शनंवार्यतेतंनपश्यंतीति

ति॥तदेवप्रपंचयति॥परेणेति॥ततोवैलक्षण्यं दर्शयति॥इहत्विति॥वैलक्षण्यांतरमाह॥इतिपरश्चेति॥वैलक्षण्यफलमाह॥अतइति॥नात्रानात्मोपासनंविवक्षितमितिपरिहरति॥नेत्यादिना॥हे तुंस्फुटयति॥अस्येवेति॥आत्मनश्चेदुपास्यत्वंतदाप्रक्रमविरोधःस्यादितिशंकते॥प्रविष्टस्येति॥आत्मनोदर्शनप्रतिषेधंप्रकटयति॥नेत्यति॥तस्ये

= आत्मनः शब्दधियोरविषयत्वद्योतक इति शब्दः यस्य प्राणादिविशेषणान्युक्तानि तानि सर्वाण्यात्मवत्त्वान्नेत्युच्यते तमात्मेत्येवोपासीत न केनचिद्विशेषणविशिष्टत्वेन शब्दप्रत्ययागम्यमात्मानमनुसंदधीतेति यावत् = ८

प्रकृतेति॥ तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्तविशिष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः॥ पूर्वपक्षं निगमयति॥ तस्मादिति॥ प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टतेति निषेधश्रुतिपर्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ तदेव विशदयति॥ दर्शनेति॥ कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह॥ प्राणनादीति॥ प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनो विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते॥ केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति॥ आत्म

प्रकृतोपादानात्तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमिति चेन्नाकृत्स्नत्वदोषाद्दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाभिप्रायेण प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात्। आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीति। अतोऽनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम्। यस्त्वात्मशब्दस्येतिपरः प्रयोग आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम्। अन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत्। तथा चार्थादात्मनि आत्मशब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम्। तच्चानिष्टं नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्विज्ञातं विज्ञातः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः

नश्चेदिति॥ तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशंक्य तदुपास्यत्वनिषेधस्यात्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याह॥ अनेकैकेति॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह॥ यस्त्विति॥ प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्तच्छब्दो द्रष्टव्यः॥ इतिशब्दस्य द्योतकार्थत्वाभावे दोषमाह॥ अन्यथेति॥ न चात्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्वापरवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यम्॥ इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमा

तस्यशब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेतिचेत्तत्राह॥तद्वेति॥आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तंदूषयति॥यत्त्विति॥आत्मैवज्ञातव्योना
नात्मेतिप्रतिज्ञायान्नहीत्यादिहेतुरुक्तःसंप्रतितदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापेक्षंचोद्यमुत्थापयति॥अनिर्ज्ञातत्वेति॥उत्तरमाह॥अत्रेति॥निर्धारणमे
वस्फोरयति॥अस्मिन्निति॥नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनोविज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेनहीत्यादिश्रेषविरोधस्यादितिशंकते॥किंनेति॥तस्याज्ञेयत्वे

यत्वात्मानमेवलोकमुपासीतेतितदनात्मोपासनप्रसंगनिवृत्तिपरत्वान्नवाक्यांतरं॥अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्माज्ञातव्योऽनात्माच
तत्रकस्मादात्मोपासनएवयत्नआस्थीयतेआत्मेत्येवोपासीतेतिनेतरविज्ञानेइत्यत्रोच्यतेतदेतदेवप्रकृतंपदनीयंगमनीयंना
न्यदस्यसर्वस्येतिनिर्धारणार्थाषष्ठी॥अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थःयदयमात्मायदेतदात्मतत्वं॥किंनविज्ञातव्यमेवान्यत्॥नकिंतर्हिज्ञा

तदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्ययदयमात्मानेनह्येतत्सर्वंवेदयथाहवैपदेनानुविंदे

तव्यत्वेपिनपृथग्ज्ञानांतरमपेक्षतेआत्मज्ञानात्कस्मादनेनात्मनाज्ञातेनहियस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यद्यत्तत्सर्वंसमस्तंवेदजाना
तिनन्वन्यज्ञानेनान्यन्नज्ञायतेइत्यस्यपरिहारंदुंदुभ्यादिग्रंथेनवक्ष्यामः निषेधति॥नेति॥तस्यापिज्ञातव्यत्वेनान्यदितिवचनमनवकाशमि
त्याह॥किंतर्हीतितस्यसावकाशत्वंदर्शयति॥ज्ञातव्यत्वेपीति॥आत्मनःसकाशादनात्मनोर्थांतरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वेज्ञानांतर
मपेक्षितव्यमेवेतिशंकते॥कस्मादिति॥उत्तरवाक्येनोत्तरमाह॥अनेनेति॥आत्मन्यनात्मजातस्यकल्पितत्वात्तस्यतदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव
ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्तिज्ञानांतरापेक्षेत्यर्थः॥लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति॥नन्विति॥आत्मकार्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नंतर्भावात्तज्ज्ञानेन

ज्ञानमितितस्मिन्नितिपरिहरति॥अनेति॥

बृ·र·
७७

आत्मतत्वस्य शास्त्राचार्यादयो येउपायास्ते सत्या विद्याकल्पितत्वात्तेषां=१

सत्योपायाभावादात्मतत्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शंकते॥ कथमिति॥ असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यादेरर्थक्रियाकारित्वसंभवादात्मतत्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह॥ उच्यत इति॥ विवित्सितं लब्धुमिष्टं॥ अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः॥ अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रम्यानुविंदेदिति लाभमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुविंदेदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शंकते॥ नन्विति॥ शंकितं विरोधं निराकरोति॥ नेति॥ कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशंक्याह॥ आत्मन इति॥ ग्रामादावप्राप्तप्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादि

कथं पुनरेतत्पदनीयमित्युच्यते यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुरांकितोदेशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्विष्यमाणोनुविंदेत् लभेत एवमात्मनि लब्धे सर्वमुपलभत इत्यर्थः॥ नन्वात्मनि ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभः प्रकृत उच्यत इति॥ न ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वादात्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावाद्यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति। तत्रात्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्नपुत्रादिलाभवदयं तु तद्विपरीत आत्मा

त्याशंक्याह॥ नेत्यादिना॥ ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि किं कृत्रेत्याशंक्याह॥ यत्रहीति॥ अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञानज्ञेययोश्च भेदे क्रियाभेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः॥ नन्वात्मलाभोपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशंक्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह॥ स चेति॥ अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति॥ उत्पाद्येति तद्व्यवधानमेव साधयति॥ कारकेति॥ किंच॥ अनात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्संमतवदित्याह॥ स त्विति॥ किंच॥ असावविद्याकल्पितोऽप्रामाणिकत्वात्तत्प्रतिपन्नवदित्याह॥ मिथ्येति॥ प्रकृते विशेषं दर्शयति॥ अयं त्विति॥ वैपरीत्यमेव स्फोर

भा·
॥ श्री ॥
रामः
७७

आत्मत्वादिति॥ आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशंक्याह॥ नित्येति॥ आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ यथेत्यादिना॥ शुक्तिकायाः स्वरूपेणागृह्यमाणाया अपीति योजना॥ आत्मलाभो विद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति॥ तस्मादिति॥ अविरोधमुपसंहरति॥ तस्मादित्यादिना॥ तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविंदेदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राह॥ विंदते रिति॥ आदिमध्यावसानानामविरोधम्

आत्मत्वादेवं नो त्याज्यादि क्रियाव्यवहितो तो नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं॥ यथागृह्यमाणाया अपि शुक्तिकायाः विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य॥ एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रं व्यवधानं तस्माद्विद्ययातदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते तस्मादात्मलाभे ज्ञा

देवं कीर्तिं श्लोकं विंदते य एवं वेद॥ ७॥

नादर्थांतरस्य साधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः॥ तस्मान्निराशंकमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह ज्ञानं प्रकृत्यानुविंदेदिति विंदते लाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिदमित्युच्यते यथायमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः आत्मेत्यादिना नामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवान्नित्येवं यो वेद स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं संघातमिष्टैः सह विंदते लभते॥ कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यदित्याह ॥

त्वा कीर्तिमित्यादि वाक्यमवतार्य व्याकरोति॥ गुणेत्यादिना॥ इतिशब्दादुपरिष्टाद्ग्रंथेत्यस्य संबंधो ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता॥ ज्ञानिनामीदृक्फलस्या नभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यं॥ आत्मनः परनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसंभवाद्धेतुरुक्तो धनात्तत्रैव हेत्वंतरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति॥ कुतइति॥ अन्यदनात्मे

बृ॰र॰
७८

विरक्तस्यलोकवाह्यत्वात् १

विरक्तस्यपुत्रेप्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशंक्याह॥पुत्रोहीति॥प्रियतरमात्मतत्वमितिशेषः॥लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याह॥तथेति॥वित्त पदेनमानुषवित्तवद्दैवंवित्तमपिगृह्यते॥विशेषाणामानंत्यात्प्रत्येकंप्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाह तथान्यस्मादिति॥पुत्रादौप्रीतिव्यभिचारेपिप्राणादौन द्व्यभिचारादात्मनोनप्रियतमत्वमितिशंकते॥तत्कस्मादिति॥पदांतरमादायव्याकुर्वन्परिहरति॥उच्यतइत्यादिना॥अंतरतरत्वेप्रियतमत्वसाधनेहेतु

तदेतदात्मतत्वंप्रेयःप्रियतरंपुत्रात्पुत्रोहिलोकेप्रियःप्रसिद्धः॥तस्मात्प्रियतरमितिनिरतिशयप्रियत्वंदर्शयति॥तथावित्ताद्धिरण्यरत्ना देस्तथान्यस्माद्यद्यल्लोकेप्रियत्वेनप्रसिद्धंतस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः॥तत्कस्मादात्मतत्वमेवप्रियतरंनप्राणादीत्युच्यतेअंतरतरंवाह्यात्पुत्रवि त्तादेःप्राणपिंडसमुदायोह्यंतरोभ्यंतरःसंनिकृष्टआत्मनःतस्मादप्यंतरादंतरतरंयदयमात्मायदेतदात्मतत्वं॥योहिलोकेनिरतिशयप्रियः

तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मा

सस्सर्वप्रयत्नेनलब्धव्योभवतितथायमात्मालौकिकप्रियेभ्यःप्रियतमस्तस्मात्तल्लाभेमहान्यत्नआस्थेयइत्यर्थः॥कर्त्तव्यतांप्राप्तमप्यन्य प्रियलाभेयत्नमुज्झित्वाकस्मात्सनरात्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौआत्मप्रियोपादानेनैवेतरहानंक्रियते नविपर्ययइत्युच्यते

रात्मत्वमित्यभिप्रेत्यविशेषंव्यपदिशति॥यदयमिति॥आत्मनोनिरतिशयप्रेमास्पदत्वेपिकुतस्तस्यैवपदनीयत्वमित्याशं क्यवाक्यार्थमाह॥योहीत्यादिना॥पुत्रादिलाभेदारादीनांकर्त्तव्यत्वेनप्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभेप्रयत्नःसुकरोनभवतीत्याशंक्याह॥कर्त्तव्यतेति॥ आत्मनोनिरतिशयप्रेमास्पदत्वेयुक्तिंपृच्छति॥कस्मादिति॥आत्मप्रियस्योपादानमनुसंधानमितरस्यानात्मप्रियस्यहानमननुसंधानं ॥

रागा २ प्राप्तःआत्मलाभेयःप्रयत्नःतेनसहपुत्रादिलाभेप्रयत्नस्यविरोधात् २

भा॰
१भः
७८

विपर्ययोः नात्मनि पुत्रादावभिनिवेशो नात्मप्रियस्यानुसंधानमिति विभागः॥ युक्तिलेशं दर्शयितुमनंतरवाक्यमवतारयति॥ उच्यत इति॥ यः कश्चिदा त्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूयादिति संबंधः॥ वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ किमित्यादिना॥ आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाश स्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशंक्य परिहरति॥ सकस्मादित्यादिना॥ ह शब्दोवधारणार्थः समर्थपदादुपरि संबध्यते॥ तस्मादेवं वक्तीति शेषः उक्तं सा

सयः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी किं प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्या वरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनंक्ष्यतीति स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तो सावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनो क्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति॥ यथाभूतवादी हि सः तस्मात्स ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्माद्बु

स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीती

द्धित्वान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव प्रियो नान्योस्तीति प्रतिपद्यते अन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रि यमेवेति निश्चित्योपास्ते चिंतयति॥ न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति नित्यात्म

मर्थ्यमनूद्य फलितमाह यस्मादिति॥ अथात्मप्रि यवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशंक्याह॥ यथेति॥ अतोन्यदार्तमित्यनात्मनो विनाशित्वाद्विनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रांतिमात्र त्वादात्मनस्तद्विपरीत्यान्मुख्याप्रीतिस्तत्रैवेति भावः॥ पक्षांतरमनूद्य वृद्धप्रयोगाभावेन दूषयति॥ ईश्वरशब्द इति॥ अनात्मन्यमुख्याप्रीतिरिति स्थिते फलित माह॥ तस्मादिति॥ उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति॥ स य इति॥ अनुवादद्योतको ह शब्दः॥ प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशंक्य तन्निरा

बृ॰र॰
७९

फलश्रुतेर्गत्यंतरमाह॥आत्मप्रियेति॥महद्धीदमात्मप्रियग्रहणंयत्तन्निष्ठस्यप्रियंनप्रणश्यतितस्मात्तदनुसंधानंकर्त्तव्यमितिस्तुत्यर्थंफलकीर्त्तनमि
त्यर्थः॥ पक्षांतरमाह प्रियगुणेति॥योमंदःसन्नात्मदर्शीतस्यप्रियगुणविशिष्टात्मोपासनेप्रियंप्राणादिननश्यतीतिफलंविधातुंफलवचनमित्यर्थः॥
नन्वात्मानंप्रियमुपासीनस्यप्रियंप्राणादिविद्यासामर्थ्यान्ननश्यतितथाचमंदविशेषणंमंदमित्याशंक्याह॥ताच्छील्येति॥ताच्छील्यर्थेविहितस्योकञ्प्रत्य
यस्यश्रुत्योपादानात्स्वभावहानायोगाच्चप्रमरणशीलत्वाभावेपिप्राणादेरात्यंतिकंअप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः॥८॥तदाहुरित्यादेर्गतेनग्रंथेनसंबंधंव

वादमात्रमेतदात्मविदोन्यस्यप्रियस्याप्रियस्यचाभावादात्मप्रियग्रहणंस्तुत्यर्थंवा॥प्रियगुणफलविधानार्थंवामंदात्मदर्शिनस्ताच्छील्य
प्रत्ययोपादानात्॥८॥सूत्रिताब्रह्मविद्यात्मेत्येवोपासीतेतियदर्थोपनिषत्कृत्स्नापितस्यैतस्यसूत्रस्याविख्यासुःप्रयोजनाभिधित्सयो

प्वरोहतथैवस्यादात्मानमेवप्रियमुपासीतसयआत्मानमेवप्रियमुपास्तेनहास्यप्रियंप्रमायुकंभवति॥८॥

पोज्जिघांसतितदितिवक्ष्यमाणमनंतरवाक्यंवक्ष्यमाणमनंतरवाक्यं वद्योसंवस्तुआहुर्ब्राह्मणाब्रह्मविविदिषवोजन्मजरामरणप्रबंधचक्रभ्रमणकृतायासदुः
खोदकाःपारमहोदधिप्लवभूतंगुरुमासाद्य कुंवृत्तंकीर्त्तयति॥सूत्रितेति॥तस्यांप्रमाणमाह॥यदर्थेति॥तर्हिसूत्रव्याख्यानेनैवसर्वोपनिषदर्थसि
द्धेस्तदाहुरित्यादिवृथेत्याशंक्याह॥तस्येति॥विद्यासूत्रंव्याख्यातुमिच्छंतीश्रुतिःसूत्रितविद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातंचिकीर्षतिप्रतिपाद्यमर्थं
बुद्धौसंगृह्यतादर्थ्येनार्थांतरोपवर्णनस्यतथात्वाच्चिंताप्रकृतसिध्यर्थामुपोद्घातंप्रचक्षतइतिन्यायादित्यर्थः॥यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिवाक्यप्रकाश्यंचोद्यं
तच्छब्देनोच्यतेप्रकृतसंबंधासंभवादित्याह॥तदितीति॥ब्राह्मणमात्रस्यचोद्यकर्त्तृत्वंव्यावर्त्तयति॥ब्रह्मेति॥उत्सेसयाब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वंव्यावर्त्तयितुं

भा॰

रामः
७९

जन्मचजराचमरणंचतेषांप्रबंधेप्रवाहेचक्रवदनवरतंभ्रमणेनकृतंयदायासात्मकंदुःखंतदेवोदकंयस्मिन्नपारेसंसाराख्येमहोदधौतत्रप्लव
भूतंतरणसाधनंइतियावत् तत्तीरंतस्यसंसारसमुद्रस्यतीरंब्रह्मेत्यर्थः॥तेषांविविदिषायाःसाफल्यार्थंतस्मात्यनीकेसंसारेवैराग्यंदर्शयति॥धर्मेति
॥निर्वेदस्यनिरंकुशत्वंवारयति॥तद्विलक्षणेति॥उत्तरवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥किमित्यादिना॥अथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रुत्यंतरमाश्रित्य

तत्तीरमुत्तितीर्षवोधर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः
किमाहुरित्याह॥यद्ब्रह्मविद्ययाब्रह्मपरमात्मातद्ययावेद्यतेसाब्रह्मविद्यातयाब्रह्मविद्ययासर्वंनिरवशेषंभविष्यंतोभविष्यामइ
त्येवंमनुष्यायन्मन्यंतेमनुष्यग्रहणंविशेषतोधिकारज्ञापनार्थंमनुष्याएवहिविशेषतोभ्युदयनिःश्रेयससाधनेधिकृताइत्यभिप्रा

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतोमनुष्यामन्यंते

योयथाकर्मविषयेफलप्राप्तिंध्रुवांकर्मभ्योमन्यंतेतथाब्रह्मविद्यायाःसर्वात्मभावफलप्राप्तिंध्रुवामेवमन्यंतेवेदप्रामाण्यस्योभयत्रा
विशेषात्तत्रविप्रतिषिद्धंवस्तुलक्ष्यतेअतःपृच्छामः किमुतब्रह्मयस्यविज्ञानात्सर्वंभविष्यंतोमनुष्यामन्यंते॥ ह॥तद्ययेति॥मनुष्यायन्मन्यंते
तत्रविरुद्धंवस्तुभातीतिसंबंधः मनुष्यग्रहणस्यकृत्यमाह॥मनुष्येति॥ननुदेवादीनामपिविद्याधिकारोदेवताधिकरणन्यायेनवक्ष्यतेतत्कुतोमनुष्याणा
मेवाधिकारज्ञापनमित्यतआहमनुष्याइति॥विशेषतःसर्वाविसंवादेनेतियावत्॥तथापिकिमितितेज्ञानान्मुक्तिंसिद्धवद्ब्रुवंतीत्याशंक्याह॥यथेति॥
उभयत्रकर्मब्रह्मणोरितियावत्॥उत्तरवाक्यमुपादत्ते॥तत्रेति॥मनुष्याणांमतंतच्छब्दार्थः॥वस्तुशब्देनज्ञानात्फलमुच्यते ॥

आक्षेपगर्भस्यचोद्यस्यप्रवृत्तौविरोधप्रतिभासोहेतुरित्यतःशब्दार्थःतद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नंवेतिकुतोब्रह्मणिचोद्यते॥तत्राह॥यस्येति॥प्रश्नांतरंकरोति॥तत्किमिति॥ब्रह्मस्यात्मानमज्ञासीदतिरिक्तंवेतिप्रश्नस्यप्रसंगंदर्शयति॥यस्मादिति॥सर्वस्यव्यतिरिक्तविषयेज्ञानंप्रसिद्धंतत्किंविचारेणेत्याशंक्याह॥ब्रह्मचेति॥सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादौब्रह्मणःसर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमेवावेदितिपक्षस्यसावकाशतेत्यर्थः॥किंशब्दस्यप्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थत्वमाह॥तद्यदीति॥ब्रह्महिकिंचिदज्ञात्वासर्वमभवज्ज्ञात्वावा॥नाद्यः॥ब्रह्मविद्यानर्थक्यादित्युक्त्वाद्वितीय

तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्मसर्वमभवद्ब्रह्मचसर्वमितिश्रूयते॥तद्यद्यविज्ञाययत्किंचित्सर्वमभवत्तथाऽन्येषामप्यस्तुकिंब्रह्मविद्यया॥अथविज्ञायसर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेनतुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसंगःसर्वभावस्यब्रह्मविद्याफलस्यानवस्थादोषश्च

किमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥९॥

तदप्यन्यद्विज्ञायसर्वमभवत्ततःपूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति॥नतावदविज्ञायसर्वमभवच्छास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्फलानित्यत्वदोषस्तर्हि॥नैकोपिदोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः॥९॥

मनुवदति॥अथेतिस्वरूपमन्यद्वाज्ञात्वाब्रह्मणःसर्वापत्तिरितिविकल्प्योभयत्रसाधारणंदूषणमाह॥विज्ञानेति॥द्वितीयेदोषांतरमाह॥अनवस्थेति॥बहिरेवाक्षेपंपरिहरति॥नतावदितिअज्ञात्वैवब्रह्मणःसर्वभावोवामदेवादेस्तुज्ञानादितिशास्त्रार्थवैरूप्यंनचास्मदादेरपितदंतरेणतद्भावःशास्त्रानर्थक्याज्ज्ञानाद्ब्रह्मणःसर्वभावपक्षेसोक्तंदोषंआक्षेप्तास्मारयति॥फलेति॥स्वतोऽपरिच्छिन्नंब्रह्माविद्यातत्कार्यसंबंधात्परिच्छिन्नवद्भातितन्निवृत्तौसोपाधिकंसर्वभावस्यसाध्यत्वंनचानवस्थाज्ञेयांतरानंगीकारान्नापिक्रियाविरोधोविषयत्वमंतरेणवाक्योत्थबुद्धेःस्फुरणादिति

रुतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह॥ अर्थेति॥ यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तन्नाविद्यातत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्यज्ञाना
दुपपत्तेर्नतद्वैयर्थ्यमित्यर्थः॥ ९॥ इदानींप्रश्नमनूद्यतदुत्तरत्वेनब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति॥ यदीत्यादिना॥ तत्र श्रुतिकृतांमतानुसारेणब्रह्मश
ब्दार्थमाह॥ ब्रह्मेति॥ तस्यपरिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेनसर्वभावस्यसाध्यत्वसंभवादितिहेतुमाह॥ सर्वभावस्येतिसिद्धांतेयथोक्तहेत्वनुपपत्तिंदोषमाह॥
नहीति॥ सातर्हिविज्ञानसाध्यामाभूदित्यतआह॥ विज्ञानेति॥ हिरण्यगर्भस्यनोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावःसहसिद्धंचतुष्टयमितिस्मृतेःस्वाभाविक

यदिकिमपिविज्ञायैवतद्ब्रह्मसर्वमभवत्तर्ह्यमःकिमुतद्ब्रह्मावेयस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥ एवंचोदितेसर्वदोषानागंधितंप्रतिवचन
माह॥ ब्रह्मापरंसर्वभावस्यसाध्यत्वोपपत्तेर्नहिपरस्यब्रह्मणःसर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्याविज्ञानसाध्यांचसार्वभावापत्तिमाह॥ तस्मा
त्तत्सर्वमभवदितितस्माद्ब्रह्मवाइदमग्रआसीदित्यपरंब्रह्मेहभवितुमर्हति॥ मनुष्याधिकाराद्यातद्भावीब्राह्मणःस्यात्सर्वंभविष्यंतोमनु
ष्यामन्यंतइतिहिमनुष्याःप्रकृतास्तेषांचाभ्युदयनिःश्रेयससाधनेविशेषतोधिकारइत्युक्तंनपरस्यब्रह्मणोनाप्यपरस्यप्रजापतेः॥ अ
तोद्वैतेकृत्वापरब्रह्मविद्ययाकर्मसहितया ज्ञानबलात्तस्मात्तत्सर्वमभवदितिचोपदेशाधीनधीसाध्योसौश्रुतौमचासीदित्यतीतकालावच्छेदस्लिका
लेतस्मिन्युज्यते॥ समवर्ततेतिचजन्ममात्रंश्रूयतेकालात्मकेतत्संबंधस्यस्वाश्रयपरामृतत्वान्मनुष्याणांप्रकृतत्वाच्चनापरंब्रह्मेहब्रह्मशब्दमित्यपरि
तोषाद्द्वित्तिकारमतंहित्वाब्रह्मेतिब्रह्मभावीपुरुषोनिर्दिश्यतइतिभर्तृप्रपंचोक्तिमाश्रित्यतन्मतमाह॥ मनुष्येति॥ तदेवप्रपंचयति॥ सर्वमित्यादिना॥ द्वै
तेकत्वंसर्वंजगदात्मकमपरंहिरण्यगर्भाख्यंब्रह्मतस्मिन्विद्याहिरण्यगर्भोहमितिअहंग्रहोपास्तिस्तयासमुच्चितयातद्भावमिहैवोपगतोहिरण्यगर्भोप
देयद्भोज्यंततोपिदोषदर्शनाद्विरक्तःसर्वकर्मफलप्राप्त्यानिवृत्तकामादिनिगडःसाध्यांतराभावाद्विद्यामेवार्थयमानस्तद्दर्शाद्ब्रह्मभावीजीवोस्मिन्वाक्येब्रह्म

तोदर्शी २

कथंब्रह्मभाविनिजीवेब्रह्मशब्दस्यप्रवृत्तिरित्याशंक्याह॥ इष्टश्चेति॥ आदिशब्देनग्रहस्थः सदृशींभार्याविंदेतेत्यादिगृह्यते॥ इहेतिप्रकृतवाक्यकथनं॥ मतंप्रपंचव्याख्यानंदूषयति॥ तदेति॥ ब्रह्मशब्देनपरस्मादर्थांतरस्यग्रहेतस्यसर्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेः नतन्मतमुचितमित्यर्थः॥ साध्यस्यापिमोक्षस्यनित्यत्वमाशंक्ययत्कृतकंतदनित्यमितिन्यायमाश्रित्याह॥ नहीति॥ सामान्यन्यायंप्रकृतेयोजयति॥ तथेति॥ भवतुसर्वभा

ऽपरब्रह्मभावमुपसंपन्नोभोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्तोछिन्नकामकर्मबंधनः परब्रह्मभावीब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते॥ इष्टश्च लोकेपिभाविनींवृत्तिमाश्रित्यशब्दप्रयोगोयथौदनंपचतीतिशास्त्रेचपरिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादिस्तथेहेतिकेचिद्ब्रह्मभावीपुरुषोब्राह्मणइतिव्याचक्षते तन्नसर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात्‌ नहिसोस्तिलोकेपरमार्थतोयोनिमित्तवशाद्भावांतरमापद्यते नित्यश्चेति॥ तथाब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृताचेत्सर्वभावापत्तिर्नित्याचेतिविरुद्धं अनित्यत्वेचकर्मफलतुल्यतेत्युक्तोदोषोऽविद्याकृताऽसर्वत्वनिवृत्तिंचेत्सर्वभावापत्तिंब्रह्मविद्याफलंमन्यसेब्रह्मभाविपुरुषकल्पनाव्यर्थास्यात्प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपिसर्वोजंतुर्ब्रह्मत्वान्नित्यसेवसर्वभावापन्नः परमार्थतोऽविद्ययात्वब्रह्मत्वमसर्वत्वंचाध्यारोपितंयथाशुक्तिकायांरजतंव्योम्निवातलमलवत्त्वादितथेहब्रह्मणिअध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्वत्वंचब्रह्मविद्ययानिवर्त्यतइतिमन्यसेयदितदायुक्तंयत्परमार्थतआसीत्परंब्रह्मब्रह्मशब्दस्यमुख्यार्थभूतंब्रह्मवाइदमग्रआसीदित्यस्मिन्वाक्यउच्यतइतिवक्तुं॥

वापत्तेरनित्यत्वंकाहानिस्तत्राह॥ अनित्यत्वेचेति॥ किंच॥ जीवस्याब्रह्मत्वंतत्वाविद्याकृतंपारमार्थिकंवेतिविकल्प्याद्यमनूद्यदूषयति॥ अविद्याकृतेति॥ तत्राप्यनुवादभागंविभजते॥ प्रागित्यादिना॥ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायार्थक्यमुक्तंव्यक्तीकरोति॥ तदेति॥ तस्मिन्पक्षेब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपिपरमार्थतः परंब्रह्मासीत्तदेवप्रकृतेवाक्येब्रह्मशब्देनोच्यतइतियुक्तंवक्तुंतद्धिब्रह्म

नहि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः॥ तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाक्षिप्यते नाद्य इत्याह॥ न ब्रह्मणीति॥ नहि तत्त्वम
सीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टिप्रसंगात् तस्तद् ज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः॥ ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयं च श्रवणादि विधीय
ते तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टांतेन साधयति॥ नहीति॥ मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकात् ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां शुक्तौ रूप्यारोपणं
दृष्टांतितमिति द्रष्टव्यं॥ कल्पांतरमालंबते॥ ननूमद् इति॥ ब्रह्मा विद्याकर्तृ न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वार्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राद्यमंगीकरोति॥ भ

विधानान्न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणे असति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति तथा सदेवेदं सर्वं
ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्ति अब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्यां॥ न ब्रूमः शुक्ति
कायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपयति अविद्याकर्तृ चेति भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रांतं
च ब्रह्म किं तु नैवाब्रह्मा विद्याकर्ता चेतनो भ्रांतोऽन्य इष्यते॥ नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमसि आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि
न्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समं सर्वेषु भूतेषु अहमात्मा गुडाकेश शुनि चैव श्वपाके च यस्तु सर्वाणि भूतानि
यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति च मंत्रवर्णात् नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति वाढमेवमवगतेः शास्त्रानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति

नन्विति भ्रमानादित्वादविद्या
याः कर्त्रपेक्षाभावादिना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रांतत्वानभ्युपगमादित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह॥ किं त्विति॥ न ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽस्तीत्यत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति॥ नान्यो
ऽतोऽस्तीत्यादिना॥ ब्रह्मणोऽन्याभावे तत्रापि नास्तीत्यत्र मंत्रवर्णं पठति॥ यस्मिन्निति ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशंकते॥ नन्विति॥ किमिदमानर्थक्यमवगते
न्यगमने वा वाच्यं तेन नाद्यमंगीकरोति॥ वाढमिति॥ द्वितीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यं उपदेशवदनागमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्ति
[illegible]ज्ञातानवगतेश्चाभीसत्वाच्छास्त्रानर्थक्यमप्रसंगो ना २

गौर्वाहीक इतिवद्गुरव्यार्थोपिब्रह्मशब्दोनिर्वहतीत्याशंक्याह॥यथेति॥निरतिशयमहत्वसंपन्नंवस्तुब्रह्मशब्देनश्रुतमश्रुतस्तुब्रह्मभावीपुरुषःश्रुत
हान्याचाश्रुतकल्पनानन्याय्यवतीतस्मात्त्वत्कल्पनानयुक्तेतिव्यावर्त्यमाह॥नत्विति॥अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादौश्रुतहान्याऽश्रुतोपादानंदृष्टमित्या
शंक्याह॥महत्तरइति॥तत्राग्निशब्दस्यमुख्यार्थत्वेसत्यन्विताभिधानानुपपत्त्यावाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञानेप्रयोजनेश्रुतमपिहित्वाऽश्रुतंगृह्यते॥प्रकृते
त्वसतिप्रयोजनविशेषेश्रुतहान्यादिर्नयुक्तिमानित्यर्थः॥मनुष्याधिकारंनिर्वोढुंब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशंक्यमहत्तरविशेषणंयद्ब्रह्मविद्ययेतिप
रस्यापितुल्यमधिकृतत्वंतस्यचाविद्याद्वाराधिकारत्वमविरुद्धमित्यग्रेस्फुटीभविष्यतीतिभावः॥द्वितीयंकल्पमुत्थापयति॥अविद्येति॥ब्रह्मविद्यावैय

यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्यनत्वियंकल्पनायुक्ताब्रह्मशब्दार्थविपरीतोब्रह्मभावीपुरुषोब्रह्मेत्युच्यतेइतिश्रुतहान्यश्रुतकल्पना
याअन्याय्यत्वान्महत्तरेप्रयोजनांतरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वंचविद्यतएवेतिचेत् नतस्यब्रह्मविद्ययापोहा
नुपपत्तेर्नहिकदाचित्कश्चित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढाद्दृष्टाकर्त्तावाब्रह्मविद्याअविद्यायास्तुसर्वत्रैवनिवर्तिकादृश्यते॥तथेहापिअ
ब्रह्मत्वमविद्याकृतमेवनिवर्त्यतामसर्वत्वंचब्रह्मविद्ययानतुपारमार्थिकंवस्तुकर्तुंनिवर्तयितुंवार्हतिब्रह्मविद्यातस्माद्व्यर्थैवश्रु
तहान्यश्रुतकल्पनाब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरितिचेन्नब्रह्मणिविद्या

र्थ्यप्रसंगान्नैवमितिदूषयति॥नतस्येति॥अनुपपत्तिमेवसाधयति॥न
हीति॥साक्षादारोपमंतरेणेतियावत्॥वस्तुधर्मस्यपरमार्थभूतस्यपदार्थस्येत्यर्थः॥विद्यायास्तर्हिकथमर्थवत्वंतत्राह॥अविद्यायास्त्विति॥सर्वत्रेश्व
क्त्यादावितियावत्॥विमतमविद्यात्मकंविद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्यदार्ष्टान्तिकमाह॥तथेति॥विमतंनकारकंविद्यात्वाच्छुक्तिविद्यावदि
त्याशयेनाह॥नत्वितिअब्रह्मत्वादेर्वास्तवत्वायोगादयुक्ताब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युपसंहरति॥तस्मादिति॥ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्यत्रचो

अनवगमनिवृत्तिः=१ यथावस्तुनोनज्ञानाधीनत्वंस्वप्रकाशत्वात्तथातद्भिन्नायास्तस्याअपि=१ प्रत्यक्षतया=१

अनुभवमनुसृत्यपरिहरति॥नानवगमेतिसावस्तुनोभिन्नाचेद्द्वैतहानिरभिन्नाचेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरितिशंकते॥तन्निवृत्तेरिति॥अनवगमनिवृत्तेर्दृ
श्यमानतयास्वरूपापन्नापायोगात्प्रकारांतरासंभवाच्चपंचमप्रकारत्वमेष्टव्यमितिमत्वाह॥नदृष्टेति॥दृष्टमपियुक्तिविरोधेत्याज्यमित्याशंक्याह॥दृश्यमान
मिति॥दृष्टविरुद्धमपिकुतोनेष्यतेतत्राह॥नचेति॥अनुपपन्नत्वमंगीकृत्योक्तंतद्देवनास्तीत्याह॥नचेति॥युक्तिविरोधेदृष्टिराभासीभवतीतिशंकते॥दर्शने
ति॥दृष्टिविरोधेयुक्तेरेवाभासत्वंस्यादितिपरिहरति॥तत्रापीति॥अनुपपन्नत्वंहिसर्वस्यदृष्टिबलादिष्टंदृष्टस्यत्वनुपपन्नत्वेनकिंचिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः॥

चेन्नानवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वइतिचेन्नदृष्टविरोधाद्दृश्यतेह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः॥दृश्यमानमप्य
नुपपन्नमितिब्रुवतोदृष्टविरोधःस्यान्नचदृष्टविरोधःकेनचिदप्यभ्युपगम्यतेनचदृष्टेऽनुपपन्नंनामदृष्टत्वादेवदर्शनानुपपत्तिरितिचे
त्तत्राप्येषैवयुक्तिःपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेमंतावोढाकर्त्ताविज्ञानात्मापुरुषइत्येवमादिश्रुतिस्मृति
न्यायेभ्यःपरस्माद्विलक्षणोन्यःसंसारीअवगम्यतेतद्विलक्षणश्चपरःसएषनेतिनेत्यशनायाद्यत्येतियआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरे
तस्यवाअक्षरस्यप्रशासनइत्यादिश्रुतिभ्यः॥कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषुचसंसारिविलक्षणःईश्वरउपपत्तितःसाध्यतेसंसारदुःखापन
यार्थिप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोवगम्यते

ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनांनिराकृत्यस्वपक्षेशास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं॥संप्रतिप्रकारांतरेणपू
र्वपक्षयति॥पुण्यइति॥आदिशब्देनयोयंविज्ञानमयःप्राणेष्वित्याद्याश्रुतिर्गृह्यते॥कुरुकर्मैवतस्मात्वमित्याद्यास्मृतिः॥न्याायोमिथोविरुद्धयोरेकत्वायोगः॥
विलक्षणत्वमन्यत्वहेतुः॥जीवस्यपरस्मादन्यत्वेपिनतस्यततोन्यत्वमित्याशंक्याह॥तद्विलक्षणश्चेति॥परस्यतद्विलक्षणत्वंश्रुतितोदर्शयित्वातत्रैवोपपत्तिमाह
॥कणादेति॥क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिः॥तयोर्मिथोभेदेहेत्वंतरमाह॥संसारेति॥जीवस्यस्वगतदुःखध्वंसेदुःखंमेमाभूदित्यर्थित्वे

इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह॥ अवाक्कीति॥ मिथो भेदेश्चोतं लिंगांतरमाह॥ सोन्वेष्टव्य इति॥ तत्रैव लिंगांतरमाह॥ मुमुक्षोश्चेति॥ गतिर्देव
यानाद्या तस्या मार्गविशेषोर्चिरादिर्देशो गंतव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्ते चेद्विषममभिसंभवंतीत्यादयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह॥ असतीति॥ माभूदितिरित्या
शंक्याह॥ तदभावे चेति॥ कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राह॥ भिन्नस्येति॥ जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेत्वंतरमाह॥ कर्मेति भेदे सत्युपपन्ना संभवतीति शे

ऽवाकयनादरोनमेपार्थोस्तीतिश्रुतिस्मृतिभ्यः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परं एकधैवानुद्रष्टव्यमे
तद्योवाएतदक्षरं गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत इत्यादि कर्मकर्तृनिर्देशाच्च मुमुक्षोश्च गतिमा
र्गविशेषोपदेशाद्दसति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्॥ तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गंतव्यदेशानुपपत्तिश्चेति भिन्नस्य तु परस्मा
दात्मनः सर्वमेतदुपपन्नं कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानसाधनयोरु
पदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात्तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगात्संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदि
त्वात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्॥ परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तं त
द्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधने ऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चे

ष: तदेव स्फुटयति॥ भिन्नश्चे
दिति॥ तद्धेदे प्रामाणिके पि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशंक्योपसंहरति॥ तस्मादिति॥ ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्य
प्रसंगान्नैवमिति दूषयति॥ नेत्यादिना॥ प्रसंगमेव प्रकटयति॥ संसारी चेदिति॥ विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वेनोपास्तिवि
धिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति॥ तद्विज्ञानस्येति॥ अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः॥ कल्पांतरमादत्ते॥ संसारिण इति॥

ब्रह्मोपदेशस्यकथंसपत्यर्थत्वं=१

उपदेशस्यज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्चसंपत्तेस्तस्यकथंतादर्थ्यमित्याशंक्याह॥अनिर्ज्ञातेहीति॥व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमन्वाचष्टे॥निर्ज्ञातेतिपदयोःसामाना
धिकरण्येनजीवब्रह्मणोरभेदावगमात्संपत्त्यसंभवःसंभवतीतिसमाधत्तेनेत्यादिना॥कथमेकत्वेगम्यमानेपिसंपदोनुपपत्तिरित्याशंक्याह॥अन्यस्यहीति॥
एकत्वेहेत्वंतरमाह॥इदमिति॥एकत्वेफलितमाह॥तस्मादिति॥किंच॥संपत्तिपक्षेतदापत्तिःफलमन्यद्वेतिविकल्प्यद्वितीयंप्रत्याह॥नचेति॥आद्यंदूष

दनिर्ज्ञातेहिब्रह्मस्वरूपेकिंसंपादयेदहंब्रह्मास्मीतिनिर्ज्ञातलक्षणेहिब्रह्मणिशक्यासंपत्कर्तुंनायमात्माब्रह्मयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआ
त्मातत्त्वमसिसआत्माब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिप्रकृत्यतस्माद्वाएतस्मादात्मनइतिसहस्रशोब्रह्मात्मशब्दयोःसामानाधिकरण्यादेकार्थत्वमे
वेत्यवगम्यतेअन्यस्यह्यन्यत्वेसंपत्क्रियतेनैकत्वेइदंसर्वंयदयमात्मेतिचप्रकृतस्यैवद्रष्टव्यस्यात्मनएकत्वंदर्शयतितस्मान्नात्मनोब्रह्मत्वसं
पदुपपत्तिर्नचाप्यन्यत्प्रयोजनंब्रह्मोपदेशस्यगम्यतेब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिअभयंवैजनकप्राप्तःअभयंहिवैब्रह्मभवतीतिचतदापत्तिश्रवणा
त्संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्नस्यान्नह्यन्यस्यान्यभावउपपद्यतेवचनात्संपत्तेरपितद्भावापत्तिःस्यादितिचेन्नसंपत्तेःप्रत्ययमात्रत्वात्विज्ञान
स्यचमिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम नचवचनंवस्तुनःसामर्थ्यजनकंज्ञापकंहिशास्त्रंनकारकमितिस्थितिः
सएषइहप्रविष्टइत्यादिवाक्येषुचपरस्यैवप्रवेशइतिस्थितंतस्माद्ब्रह्मेतिनब्रह्मभाविपुरुषकल्पनासाध्वी
यति॥संपत्तिश्चेति॥तंयथायथे

त्यादिवाक्यमाश्रित्यशंकते॥वचनादिति॥संपत्तेरमानत्वान्नतद्बलादन्यस्यान्यत्वमित्याह॥नेति॥तस्याःमानत्वेप्येवंमानस्याकारकत्वान्नचसूत्राद्युपासना
दप्यन्यस्यान्यत्वंस्थितस्यनष्टस्यवानुपपत्तेःश्रुतिश्चनपूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनीतस्मादप्याप्यातद्भावोपचारादतोब्रह्मभावःस्वतःसिद्धोनसंपादितं
मित्याह॥विज्ञानस्येति॥अथान्यस्यान्यभावेयथोक्तंवचनमेवशक्त्याधायकमित्याशंक्याह॥नचेति॥ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगान्नब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा

कं३२

ब्रह्मोपदेशस्यसंपक्षेषत्वेदोषांतरमाह॥इष्टार्थेति॥तदेवविवृण्वन्निष्टमर्थमाचष्टे॥सैंधवेति॥यथोक्तंवस्तुतात्पर्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्रहेतुमाह॥कांड
द्वयेपीति॥मधुकांडावगतमवधारणंदर्शयति॥इत्यनुशासनमिति॥मुनिकांडांतेव्यवस्थितमुदाहरति॥एतावदिति॥नकेवलमुपदेशस्यसंपक्षेषत्वेबृ
हदारण्यकविरोधःकिंतुसर्वोपनिषद्विरोधोस्तीत्याह॥तथेति॥इष्टमर्थमित्यमुक्तातद्बाधनंनिगमयति तन्नेति॥ननुबृहदारण्यकेब्रह्मकंडिकायांजीवप
रयोर्भेदोभिप्रेतउपसंहारेत्वभेदइतिव्यवस्थायांतद्विरोधःशक्यःसमाधातुमित्यतआह॥तथाचेतिब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाध

इष्टार्थबाधनाच्चसैंधवघनवदनंतरमबाह्यमेकरसंब्रह्मेतिविज्ञानंसर्वस्यामुपनिषदिप्रतिपिपादयिषितोर्थः॥कांडद्वयेप्यंतेऽवधारणाद
वगम्यतेइत्यनुशासनमेतावदरेखल्वमृतत्वमिति॥तथासर्वशाखोपनिषत्सुचब्रह्मैकत्वविज्ञानंनिश्चितोर्थः॥तन्नयदिसंसारीब्रह्मणोन्य
आत्मानमेवावेदितिकल्प्येतइष्टस्यार्थस्यबाधनंस्यात्॥तथाचशास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमंजसंकल्पितंस्याद्व्यपदेशानुपपत्ते
श्च॥यदिचात्मानमेवावेदितिसंसारीकल्प्येतब्रह्मविद्येतिव्यपदेशोनस्यादात्मानमेवावेदितिसंसारिणएववेद्यत्वोपपत्तेः॥आत्मेतिवेदितु
रन्यउच्यतइतिचेत्नाहंब्रह्मास्मीतिविशेषणादन्यश्चेद्वेद्यःस्यादयमसावितिवाविशेष्येतनत्वहमस्मीतिअहमस्मीतिविशेषणादात्मानमे
वावेदितिचावधारणान्निश्चितमात्मैवब्रह्मेत्यवगम्यतेतथाचसत्युपपन्नोब्रह्मविद्याव्यपदेशोनान्यथासंसारिविद्याह्यन्यथास्या

श्चेत्युक्तं॥इदानींब्रह्मेत्यादिवाक्येब्रह्मशब्देनपरस्याग्रहणेतद्विद्यायाब्रह्मविद्येतिसंज्ञानुपपत्तिदोषांतरमाह॥व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति॥अत्रोक्तब्रह्मश
ब्दार्थाद्वेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्रात्मशब्देनप्रयोगगृह्यतेतद्विद्याचब्रह्मविद्येतिसंज्ञासिद्धिरितिशंकते॥आत्मेतीति॥वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्या
ह॥नाहमिति॥तदेवप्रपंचयति॥अन्यश्चेदिति॥यथोक्तावगमेफलितमाह॥तथाचसतीति॥अत्यंतभेदेव्यपदेशानुपपत्तिंविशदयति॥संसारीति ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमादभेदे न ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्म
विद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह ॥ न चेति ॥ निमित्तविषयः भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयापि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशंक्याह ॥ तदेति ॥
उभयात्मकत्वाद्वस्तुनस्तद्विद्यापि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशंक्याह ॥ न चेति ॥ अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशंक्याह ॥ श्रोतुरिति ॥ संश
यितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिध्यतीत्याशंक्याह ॥ निश्चितं चेति ॥ श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलवत्वेपि वक्तुः संशयितमर्थं व

न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वान्न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो
युक्तः ॥ तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यान्न च वस्तुनोऽर्द्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्वज्ञानविवक्षायां श्रोतुः संशयो हि तथा स्यान्निश्चि
तं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते यस्य स्याद्द्धा न विचिकित्सास्ति संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः
परहितार्थिना ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाम्नादादिष्विवापेक्षत्वात्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदितीति चेन्न शास्त्रोपलंभान्न ह्यस्मत्कल्प
नेयं शास्त्रकृता तु तस्मात्कारत्वस्यायमुपालंभः ॥

इतो न काचन हानिरित्याशंक्याह ॥ अत इति निश्चितस्यैव ज्ञातार्थस्य प्रमर्थसाधनत्वं न संशयितस्ये
त्यतः शब्दार्थः जीवपरयोरत्यंतभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्भावीत्युक्तं संप्रत्यत्यंताभेदपक्षे दोषमाशंकते ॥ ब्रह्मणी
ति ॥ तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादत एव न तत्कर्मत्वमपि न च स्वकर्तृकर्मज्ञानान्मुक्तिः परस्य क्रियाकारकफल
विलक्षणत्वादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः ॥ शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपलंभार्हं तथा च तस्मिन्नाविद्यकं साधक
त्वाद्यविरुद्धमिति समाधत्ते ॥ न शास्त्रेति ॥ स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषत्वादिति शेषः ॥ ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षणार्थं शास्त्रमप्युपाल

शास्त्राद्धिब्रह्मणोनित्यमुक्तत्वंगम्यतेसाधकत्वादिचतस्यतेनैवोच्यतेनचार्धजरतीयमुचितंतथाचवास्तवंनित्यमुक्तत्वंकल्पितमितरदित्यास्थेयंयदितस्य
नित्यमुक्तत्वार्थंसर्वथैवसाधकत्वादिनेष्यतेतदाशास्त्रार्थपरित्यागःस्यात्साधकत्वादिनाविनाभ्युदयनिःश्रेयसयोरसंभवान्नचब्रह्मणोन्यश्चेतनोचेतनोवास्ति
॥नान्योतोस्तिद्रष्टाब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेः॥तस्माद्यथोक्ताव्यवस्थास्थेयेत्यर्थः॥किंच॥सर्वस्यापिसंसारस्यब्रह्मण्यविद्ययाध्यासात्तदंतर्भूतंसाधकत्वा
द्यपितन्नाध्यस्तमित्यभ्युपगमेकानुपपत्तिरित्याह नचेति॥तस्यतस्मिन्कल्पितत्वंकुतोवगतमित्याशंक्याह॥एकधेति॥उक्तश्रुतितात्पर्यंसंकलयति॥सर्वोहि

नचब्रह्मणइष्टंचिकीर्षुणाशास्त्रार्थविपरीतकल्पनयास्वार्थपरित्यागःकार्यो नचैतावत्येवासमायुक्ताभवतःसर्वंहिनानात्वंब्रह्मणिकल्पित
मेवैकधैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचनयत्रहिद्वैतमिवभवतिएकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यःसर्वोहिलोकव्यवहारोब्रह्मण्येव
कल्पितोनपरमार्थःसन्नित्यसत्यमिदमुच्यतेइयमेवकल्पनाऽपेशलेति॥तस्माद्यत्प्रविष्टंस्रष्टृब्रह्मततब्रह्मवैशब्दोवधारणार्थइदंशरी
रस्थंयदृह्यतेऽग्रेप्राक्प्रतिबोधादपिब्रह्मैवासीत्सर्वंचेदंकिंलप्रतिबोधादब्रह्मास्म्यसर्वंचेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्ताहंक्रियावान्फलानांचभोक्ता
सुखीदुःखीसंसारीतिचाध्यारोपयतिपरमार्थतस्तुब्रह्मैवतद्विलक्षणंसर्वंचतत्कथंचिदाचार्येणआचार्येणदयालुनाप्रतिबोधितंनास्मिसंसारीत्या
त्मानमेवावेत्स्वाभाविक

ति॥सर्वस्यद्वैतव्यवहारस्यब्रह्मणिकल्पितत्वेप्रकृतचोद्यस्याभासत्वंफलतीत्याह॥इत्यल्पमिति॥परपक्षंनिराकृत्यस्वपक्षंद
र्शयति॥तस्मादिति॥तद्व्यतिरेकेणजगन्नास्तीतिसूचयति वैशब्दइति॥तत्पदार्थमुक्त्वात्वंपदार्थंकथयति॥इदमितितयोर्वस्तुतोभेदंशंकित्वापदांतरंव्याच
ष्टे॥प्रागिति॥तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह॥सर्वंचेति॥कथंतर्हिविपरीतधीरित्याशंक्याह॥किंत्विति॥यथाप्रतिभासंकर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशंक्यशास्त्रविरोधान्नैवमि
त्याह॥परमार्थतस्त्विति॥तद्विलक्षणमध्यस्तसमस्तसंसाररहितमितियावत्॥किमुतद्ब्रह्मेतिचोद्यंपरिहृत्यकिंतद्वेदितिचोद्यांतरंप्रत्याह॥तत्कथंचिदिति॥

पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेनव्यवस्थितंब्रह्मनासिसंसारीत्याचार्येणदृ्या वत्ताकथंचिद्बोधितमात्मानमेवावेदितिसंबंधः॥आत्मैवप्रमेयत्वज्ज्ञानमेवप्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्यविवक्षन्नाह॥अविद्येति॥प्रकृतमात्मपदार्थंविविच्यवक्तुं२५ति॥ब्रूहीति॥सएषइहप्रविष्टइत्यत्रात्मनोदर्शितत्वात्प्राणनादिलिंगस्यतस्यत्वयैवानुसंधातुंशक्यत्वान्नास्तिवक्तव्यत्वमित्याह॥नन्विति॥आत्मानंप्रत्यक्षयितुंष्टकृतस्तस्यरोस्वचनमनुत्तरमितिशंकते॥नन्वसाविति॥आत्मानंचेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसितर्हिप्रत्यक्षमेवतंदर्शयामीत्याह॥एवंतर्हीति॥नेदंप्रतिज्ञानुरूपंप्रतिवचनमितिचोदयति

मविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमित्येवशब्दस्यार्थः॥ब्रूहिकोसावात्मास्वाभाविकोयमात्मानंविदितवद्ब्रह्म॥ननुनस्मारस्यात्मानंदर्शितोह्यसौयइहप्रविश्यप्राणित्ययानितिव्यानितिउदानितिसमानितीति॥नन्वसौगौरसावश्वइत्येवमसौव्यपदिश्यतेभवतानआत्मानंप्रत्यसंदर्शयसिएवंतर्हिद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातासआत्मेतिनन्वत्रापिदर्शनादिक्रियाकर्तुःस्वरूपंनप्रत्यक्षंदर्शयसिनहिगमिरेवगंतुःस्वरूपंछिदिर्वाछेत्तुः॥एवंतर्हिदृष्टेर्द्रष्टाश्रुतेःश्रोतामतेर्मंताविज्ञातेर्विज्ञातासआत्मेतिनन्वत्रकोविशेषोद्रष्टरियदिदृष्टेर्द्रष्टायदिवाघटस्यद्रष्टासर्वथापिद्रष्टैवद्रष्टव्यस्यत्वतुभवान्विशेषमाहदृष्टेर्द्रष्टेति॥द्रष्टातुयदिदृष्टेर्यदिवाघटस्यद्रष्टाद्रष्टैवनविशेषोपपत्ते

नन्वत्रेति॥प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुःस्वरूपमपितथेत्याशंक्याह॥नहीतियदिदर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेणजिज्ञासानोपशाम्यतितर्हिदृष्ट्यादिसाक्षित्वेनात्मोक्त्यातुष्यतुभवानित्याह॥एवंतर्हिदृष्टेरिति॥पूर्वस्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचनेद्रष्टृविषयोविशेषोनास्तीतिशंकते॥नन्विति॥विशेषाभावंविशदयति॥यदीत्यादिना॥घटस्यद्रष्टादृष्टेर्द्रष्टेतिविशेषेप्रतीयमानेतदभावोक्तिर्याहतेत्याशंक्याह॥द्रष्टव्यएवेति॥तथाद्रष्टर्यपिविशेषोभविष्यतीत्याशंक्याह॥द्रष्टात्विति॥वृत्तिमदंतःकरणावच्छिन्नःसविकारोघटद्रष्टाकूटस्थचिन्मात्रस्वभावःसन्निधिसत्तामात्रेणबुद्धित

दृष्टान्तदृष्टेरविशेषमंगीकृत्यपरिहरतिना॥

वृ॰र॰ ८६

एतदेवस्फुटयति॥अस्तीति॥सप्तमीद्रष्टारमधिकरोति॥द्रष्टुर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशेषंविशदयति॥योदृष्टेरिति॥भवतुदृष्टिसद्भावेद्रष्टुः स
दातदृष्टृत्वंतथापिकथंकूटस्थदृष्टित्वमित्याशंक्याह॥तत्रेति॥नित्यत्वमुपपादयति॥अनित्याचेदिति॥उक्तपक्षपरामर्शार्थासप्तमी॥कादाचित्केद्रष्टृदृश्य
त्वेदृष्टांतमाह॥यथेति॥घटादिवत्दृष्टिरपिकदाचिदेवद्रष्टादृश्यतेनसर्वदेत्यनिष्टापत्यभावमाशंक्याह॥नचेति॥विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वंक्रमद्रष्टृत्व
मन्यथाद्रष्टृत्वंचदृष्टंतत्साक्षिणोव्यावर्त्तमानंतस्यनिर्विकारत्वंगमयतीतिभावः॥दृष्टिद्वयंप्रमाणाभावादश्लिष्टमितिशंकते॥किमिति॥तदुभयमंगीकरोति॥

रस्त्यत्रविशेषोयोदृष्टेर्द्रष्टासदृष्टिश्चेद्भवतिनित्यमेवपश्यतिदृष्टिंनकदाचिदपिदृष्टिर्नदृश्यतेद्रष्टातत्रद्रष्टुर्दृष्ट्यानित्ययाभवितव्यं
अनित्याचेत्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्रदृश्यायादृष्टिःसाकदाचिन्नदृश्येतापि॥यथाऽनित्ययादृष्ट्याघटादिवस्तुनचतद्दृष्टेर्द्रष्टाकदाचिदपि
नपश्यतिदृष्टिंकिंद्वेदृष्टीद्रष्टुर्नित्याअदृश्यान्याऽनित्यादृश्येतिवाढंप्रसिद्धातावदनित्यादृष्टिरंधानंधत्वदर्शनान्नित्यैवचेत्सर्वोनंधएव
वस्याद्रष्टुस्तुनित्यादृष्टिर्नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरीलोपोविद्यतइतिश्रुतेरनुमानाच्चांधस्यापिघटाद्याभासविषयास्वप्नेदृष्टिरुपलभ्यते
सातर्हिइतरदृष्टिनाशेननश्यतिसाद्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तयानित्ययादृष्ट्यास्वरूपभूतया

वाढमिति॥तत्रानित्यांदृष्टिमनुभवेनसाध
यतिप्रसिद्धेति॥उक्तमर्थंयुक्त्याव्यक्तीकरोति॥नित्यैवेति॥संप्रतिनित्यांदृष्टिंश्रुत्यासमर्थयतेद्रष्टुरिति॥तत्रैवोपपत्तिमाह॥अनुमानाच्चेति॥तदेववि
वृणोति॥अंधस्यापीति॥जागरितेचक्षुरादिहीनस्यापिस्वप्नेपुंसोवासनामयघटादिविषयादृष्टिरुपलब्धायाचसातस्मिन्कालेचक्षुरादिजनितदृष्ट्य
भावेपिस्वयमविनश्यंत्यनुभूयतेसाद्रष्टुःस्वभावभूतार्थदृष्टिर्नित्येष्टव्या॥विमतंनित्यमव्यभिचारित्वात्परेश्वात्मवदितिप्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः॥नन्वात्मा
दृष्टिस्वभावश्चेत्कथंदृष्टेर्द्रष्टेत्युक्तमतआह॥तयेति॥नित्यत्वेहेतुः॥अविपरिलुप्तयेति॥नित्यद्वयंपरिहर्तुंस्वरूपभूतयेत्युक्तं॥तस्यादृष्ट्यंतरापेक्षांवारयति॥

भा॰

राम:
८६

स्वयमिति॥उक्तमविपरिलुप्तत्वंव्यनक्ति॥इतरामिति॥आत्मादृष्टेर्द्रष्टेतिस्थितेफलितमाह॥एवंचेति॥अन्यश्चेतनोऽचेतनोवेतिशेषः॥नित्यदृष्टिस्वभाव
मात्मपदार्थंपरिशोध्यश्रुत्यक्षराणियोजयति॥तद्ब्रह्मेति॥वाक्यशेषविरोधंचोदयति॥नन्विति॥किंकर्मत्वेनात्मनोज्ञानंविरुध्यतेकिंवासाक्षित्वेनेति
वाच्यंनाद्योनभ्युपगमादित्याहनेति॥नद्वितीयइत्याह॥एवमिति॥तदेवस्पष्टयति॥एवंदृष्टेरिति॥तर्हितद्विषयंज्ञानांतरमपेक्षितव्यमितिकुतो

स्वयंज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यांदृष्टिंस्वप्नबुद्धांतयोर्वासनाप्रत्ययरूपांनित्यमेवपश्यन्दृष्टेर्द्रष्टाभवति॥एवंचसतिदृष्टिरेवस्वरू
पमस्याग्नेरोष्ण्यवन्नकाणादानामिवदृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्योऽचेतनोद्रष्टातद्ब्रह्मात्मानमेवनित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जि
तमेवावेद्विदितवत्॥नत्वविप्रतिषिद्धंनविज्ञानेर्विज्ञातारंविजानीयाइतिश्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानंनैवविज्ञानान्नविप्रतिषेधएवंदृष्टेर्द्रष्टे

ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वं

तिविज्ञायतएवान्यज्ञानानपेक्षत्वाच्चनचद्रष्टुर्नित्यैवदृष्टिरित्येवंविज्ञातेद्रष्टृविषयांदृष्टिमन्यामाकांक्षतेनिवर्त्ततेहिद्रष्टृविषयदृष्ट्या
कांक्षातदसंभवादेव॥नत्वविद्यमानेविषयेआकांक्षाकस्यचिदुपजायतेनचदृश्यादृष्टिर्द्रष्टारंविषयीकर्त्तुमुत्सहतेयतस्तामाकांक्षेत

विरोधोनप्रसरतीत्याशंक्याह॥अन्यज्ञानेति॥नविप्रतिषेधइतिपूर्वेणसंबंधः॥संगृहीतमर्थंविवृणोति॥नचेति॥नित्यैवस्वरूपभूतेतिशेषः॥विज्ञान
त्वंवाक्यीयबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वंअन्यांदृष्टिंस्फुरणलक्षणां॥आत्मविषयस्फुरणाकांक्षाभावंप्रतिपादयति॥निवर्त्ततेहीति॥आत्मनिस्फुरणरूपेस्फुरण
स्यान्यस्यासंभवेपिकुतस्तदाकांक्षोपशांतिरित्याशंक्याह॥नहीति॥किंचद्रष्टरिदृश्यादृश्यावादृष्टिरपेक्ष्यतेनाद्यइत्याहनचेति॥आदित्यप्रकाश्यस्यरूपादेस्त

स्फकांक्षाभावादितिभावः॥

नद्वितीयइत्याह॥ नवेति॥ आत्मनोवृत्तिव्याप्यत्वेपिस्फुरणव्याप्यत्वानंगीकरणान्नवाक्यशेषविरोधोस्तीत्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ वाक्यांतरमाकां
क्षापूर्वकमादत्ते॥ तत्कथमिति॥ तदक्षराणिव्याचष्टे॥ दृष्टेर्द्रष्टेतिइतिपदमवेदित्यनेनसंबध्यते ब्रह्मशब्दंव्याचष्टे॥ ब्रह्मेतीति॥ ब्रह्माहंपदार्थयो
र्मिथोविशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्यवाक्यार्थमाह॥ तदेवेति॥ आचार्योपदिष्टेर्थेस्वस्यनिश्चयंदर्शयति॥ यथेति॥ इतिशब्दोवाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः॥
इदानींफलवाक्यंव्याचष्टेतस्मादिति॥ सर्वभावमेवव्याकरोति॥ अब्रह्मेति॥ ब्रह्मेवाविद्ययासंसरतिविद्ययाचमुच्यतइतिपक्षस्यनिर्दोषत्वमुपसंहरति॥

तत्स्वरूपविषयाकांक्षास्वस्यैवतस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदित्युक्तंनात्मनोविषयीकरणंतत्कथमवेदित्याहाहंदृष्टे
र्द्रष्टात्माब्रह्मास्मिभवामीतिब्रह्मेतियत्साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरआत्माशनायाद्यतीतोनेतिनेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणंतदेवाहम
स्मिनान्यःसंसारीयथाभवाना हेति तस्मादेवंविज्ञानात्तद्ब्रह्मसर्वमभवत्तदज्ञानाध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्यनिवृत्त्यासर्वमभवत्त
स्माद्युक्तमेवमनुष्यामन्यंतेयद्ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यामइति यत्पृष्टंकिमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदितितन्निर्णीतंब्रह्मवाइदमग्रआ
सीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥ तत्तत्रयोयोदेवानांमध्येप्रत्यबुध्यतप्रतिबुद्धवानात्मानंयथोक्तेनविधिनासएवप्रतिबुद्धआ
त्मातद्ब्रह्माभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांचमध्येदेवादीनामित्यादिलोकदृष्ट्यपेक्षयानब्रह्मत्वबुध्योच्यते

तस्माद्युक्तमिति॥ वृत्तंकीर्तयति॥ यत्पृ
ष्टमिति॥ यथाग्निहोत्रादिमनुष्यत्वादिजातिमंतमर्थित्वादिविशेषवंतंचाधिकारिणमपेक्षतेनतथाज्ञानमितिवक्तुंतद्योयोदेवानामित्यादिवाक्यंतदक्षरा
णिव्याचष्टे॥ तत्तत्रेति॥ यथोक्तेनविधिनान्वयादिकृतपदार्थपरिशोधनादिनेत्यर्थः॥ ज्ञानादेवमुक्तिर्नसाधनांतरादित्येवकारार्थःविवक्षितमधिकार्यनिय
मंप्रकटयति॥ तथेत्यादिना॥ योयःप्रत्यबुध्यतसएवतदभवदितिपूर्वेणसंबंधः॥ ब्रह्मैवाविद्ययासंसरतिमुच्यतेचविद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादीनांविद्याविद्याभ्यांबं

देवादीनामित्यादीति तत्तद्देहैक्यभेदवचने का हानिरित्याशंक्याह ॥ पूर्वदिति ॥ आविद्यकं भेदमनूद्य तत्तदात्मनास्थितं ब्रह्म चैतन्यस्यैव विद्यावि
द्याभ्यां बंधमोक्षोक्तेर्न पूर्वापरविरोधोऽस्तीति फलितमाह ॥ अत इति ॥ अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे ॥ परमार्थतस्त्विति ॥ प्रतिबोधात्प्राग
पि तत्तद्देवादिशरीरे परमार्थतो ब्रह्मैवासीच्चेदुपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशंक्याह ॥ अन्यथैवेति ॥ नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधा
त् स पुरुष आविशदिति सर्वेषु ब्रह्मैवांतः प्रविष्टमित्युक्तत्वाच्च मा भूत् शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवादीनामित्युच्यते परमा
र्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरे प्रत्येकं विभाज्यमानं तदात्मानमेवावेत्तथैव च सर्वमभवद्दृश्याः ब्रह्मविद्या
याः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दृढिम्ने मंत्रानुदाहरति श्रुतिः कथं तद्धैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो

मभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ॥

दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल ॥ स एतमित्यात्मदर्शनेन स्थितः सन् एतान्मंत्रान्ददर्श अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन्
तदेतद्ब्रह्मापश्यन्निति ब्रह्मविद्यापरामृश्य अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति पश्यन्सर्वात्मभावफ
लं प्रतिपेदे नि भगवान्वामदेवो ज्ञानिनां सद्यःफलसाधनसाध्यभावं दर्शयति ॥ इत्यादि ॥ तदिति ॥ यथैवेद्युक्त ज्ञानानुसारि तत्परामर्शात्तद्धै
तदिति नासाध्यमात्मभावं ॥ अहमिति ॥ मंत्रोदाहरणश्रुतिरेव प्रत्यक्षात्मा ॥ ... ॥ ज्ञानानुकीर्तिरस्यार्थ ... इति ॥
कं ॥ आदिपदं ... ॥ ... इति ॥ ... ॥ पश्यन्निति ॥

लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेतौशतृप्रत्ययविधानान्नैरंतर्यंचसतिहेतुत्वसंभवात्प्रकृतेचप्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोर्नैरंतर्यप्रतीतेस्तयासाधनांत
रानपेक्षयालभ्यंमोक्षंदर्शयतिश्रुतिरित्यर्थः॥अत्रोदाहरणमाह॥भुंजानइति॥भुजिक्रियामात्रसाध्याहितृप्तिस्तत्रप्रतीयतेतथापश्यन्नित्यादावपिब्र
ह्मविद्यामात्रसाध्यामुक्तिर्भातीत्यर्थः॥तद्धैतदित्यादिवाक्यस्यायतदिदमित्याद्यवतारयितुंशंकयति॥तेयमिति॥ऐदंयुगीनानांकलिकालवर्त्तिनामि

भुंजानस्तृप्यतीतियद्वत्तथेयंब्रह्मविद्ययासर्वभावापत्तिरासीन्महतांदेवादीनांवीर्यातिशयान्नेदानीमैदंयुगीनानांविशेषतोमनुष्याणाम
ल्पवीर्यत्वादितिस्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तन्नुत्त्यापनायाह॥तदिदंप्रकृतंब्रह्मयत्सर्वभूतानुप्रविष्टंदृष्टिक्रियादिलिंगमेतर्ह्येतस्मिन्नपि
वर्त्तमानकालेयःकश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्यःआत्मानमेवैवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिअपोह्योपाधिजनितभ्रांतिविज्ञानाध्यारोपितान्विशे

हंमनुरभवं२सूर्यश्चेतितदिदमप्येतर्हियएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदं२सर्वंभवतितस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशत

षान्संसारधर्मानाधिगतमनंतरमबाह्यंब्रह्मैवाहमस्मिकेवलमितिसोऽविद्याकृताऽसर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदंसर्वंभवतिनहिमहा
वीर्येषुवामदेवादिषुहीनवीर्येषुवा वार्त्तमानिकेषुमनुष्येषुब्रह्मणोविशेषःतद्विज्ञानस्यवास्तिवार्त्तमानिकेषुपुरुषेषुतुब्रह्मविद्याफलेनैकांति
कताशंकायत तियावत्॥उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यव्याकरोति॥तन्नुत्त्यापनायेति॥तस्यतात्पर्यंवारयति॥यत्सर्वभूतेति॥प्रविष्टेप्रमाणमुक्तं
स्मारयति॥दृष्टीति॥व्यावृत्तंबाह्येषुविषयेषुउत्सुकंसाभिलाषंमनोयस्यसतथोक्तः॥एवंशब्दार्थमेवाह॥अहमिति॥तदेवज्ञानंविवृणोति॥अपोह्येति
॥यद्यामनुष्योहमित्यादिज्ञानेपरिपंथिनिकथंब्रह्माहमितिज्ञानमित्याशंक्याह॥अपोह्येति॥अहमित्यात्मज्ञानंसदासिद्धमितिनतदर्थंप्रयतितव्यमित्याशं

संसारेति केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते॥ज्ञानमुक्त्वातत्फलमाह॥सोविद्येति॥यत्तु देवादीनांमहावीर्यत्वाद्ब्रह्मविद्ययामुक्तिः सिध्यतिनास्मदादीनामल्प
वीर्यत्वादितितत्राह॥नहीति॥श्रेयांसिबहुविघ्नानीतिप्रसिद्धिमाश्रित्यशंकते॥वार्त्तमानिकेष्विति॥शंकोत्तरत्वेनोतरंवाक्यमादायव्याकरोति॥अतआ
हेत्यादिना॥यथोक्तेनान्वयादिनाप्रकारेणब्रह्मविज्ञातुरितिसंबंधः॥अपिशब्दार्थंकथयति॥किमुतेति॥अल्पवीर्यास्तत्रविघ्नकरणेपर्याप्तानेतिकिमु
तवाच्यमितियोजनाअप्राप्तप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्यचोदयति॥ब्रह्मविद्येतिशंकानिमित्तंदर्शयन्नुत्तरमाह॥उच्यतइति॥अधमर्णानिवोत्तमर्णादेवाद

इत्यतआहतस्यहब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेनविधिनादेवामहावीर्याश्चनअपिअभूत्यैअभवनायब्रह्मसर्वभावस्यनेशतेनपर्याप्ताः॥किमुतान्ये
ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौविघ्नकरणेदेवादयईशतइतिकाशंकेत्युच्यतेदेवादीन्प्रत्यृणवत्त्वान्मर्त्यानांब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रज
यापितृभ्यइतिहिजायमानमेवर्णवंतंपुरुषंदर्शयतिश्रुतिःपशुनिदर्शनाच्चायोअयंवेत्यादिलोकश्रुतेश्चात्मानोवृत्तिपरिपिपालयिषया
धमर्णानिवदेवाःपरतंत्रान्मनुष्यानमृतत्वप्राप्तिंप्रतिविघ्नंकुर्युरितिन्याय्यैवैषाशंकास्वपशून्स्वशरीराणीवचरक्षंतिदेवाःमहत्तरांहिवृत्तिं
कर्माधीनांदर्शयिष्यतिदेवादीनांबहुपशुसमतयैकैकस्यपुरुषस्य योमर्त्यान्प्रतिविघ्नंकुर्वंतीतिशेषः॥कथंदेवादीन्प्रतिमर्त्यानामनृणीत्वंतत्राह॥ब्र

ह्मचर्येणेति॥यथापशुरेवंसदेवानामितिमनुष्याणांपशुसादृश्यश्रवणाच्चतेषांपारतंत्र्याद्देवादयस्तान्प्रतिविघ्नंकुर्वंतीत्याह॥पश्विति॥अथोअयंवाआत्मा
सर्वेषांभूतानांलोकइतिचतेषांसर्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेश्चसर्वेतद्विघ्नकराभवंतीत्याह॥अथोइति॥लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थंप्रकटयति आत्मनइति यथाध
मर्णान्प्रत्युत्तमर्णाविघ्नमाचरंतितथादेवादयःस्वस्थितिपरिरक्षणार्थंपरतंत्रान्कर्मिणःप्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्यविघ्नंकुर्वंतीतितेषांतान्प्रतिविघ्नकर्तृत्व
शंकासावकाशैवेत्यर्थःपशुनिदर्शनेनविवक्षितमर्थंविवृणोति॥स्वपशूनिति॥पशुस्थानीयानांमनुष्याणांदेवादिभीरक्ष्यत्वेहेतुमाह॥महत्तरामितिइतश्चदेवादीनांमनु

वें स्यंतीति १

तस्मादिति॥इतश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वं भातीत्याह यथेति स्वो लोको देहः॥एवंविलं सर्वभूतभोज्योहमिति कल्पनावत्वं॥क्रियापदानुषंगार्थश्चकारः॥ब्रह्मवित्वेपि मनुष्याणां देवादिपारतंत्र्याविघातात्किमिति ते विघ्नमाचरंतीत्याशंक्याह॥ब्रह्मविल्इति॥देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वशंकामुपपादितामुपसंहरति॥तस्मादिति॥न केवलमुक्तहेतुबलादेव किंतु सामर्थ्याच्चेत्याह॥प्रभाववंतश्चेति॥सामर्थ्ये हि विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरत्वं तर्हि कर्मफलप्राप्त्यपि स्यादित्यतिप्रसंगं शंकते॥नन्विति॥भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह॥हंतेति॥अविश्रंभो विश्वासाभावः सामर्थ्यात् हि घ्नकर्तृत्वेऽतिप्रसक्तं

तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति यथाह वैस्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छंतीति च॥ब्रह्मवित्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वं चेत्यभिप्रायोऽप्रियारिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रतिकुर्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववंतश्च हि ते नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमं हंत तर्ह्यविस्रंभोऽश्रुद्धयन्निःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु तथेश्वरस्याचिंत्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वं तथा कालकर्ममंत्रौषधितपसां येषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धं॥अतोप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने॥न॥

तरमाह॥तथेति अतिप्रसंगांतरमाह॥तथाकालेति॥विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण संबंधः॥ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह॥एषां हीति॥एष ह्येव साधु कर्म कारयति॥कर्म हैव तदूचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रशब्दार्थः॥देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्संभवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह॥अतोपीति॥किमिदं मवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदि

= तथा प्रयागस्नानाद्येकस्मिन्कर्मणि कालकृतफलवैचित्र्यं यथैकराश्युत्पन्नानां कालसाम्येपि कर्मकृतं वैचित्र्यात्फलवैचित्र्यं इंद्रशत्रोवर्धस्वेति मंत्रस्य अश्विभ्यां गुरोराज्ञया अर्कपत्रभक्षणेनांधीभूताय सद्रसायनभूतमपूपं दत्तं राहोर्वामृतपानात्किंचित्क्रियाफलस्य मरणस्य निरोधो यथा योगादीनां तपसां च शतजीवनश्रुत्युक्तायुरादिविपर्ययजनकत्वदर्शनात् क्वचिद्देशानां कालादिभ्यः प्राबल्यं यथा ब्रह्मसभायां रैवतराज्ञः क्वचिन्मंत्राणां द्रव्यादिभ्यः प्राबल्यं यथा शुक्रोदरे पीतस्य कचस्य संजीवनविद्यावशाज्जीवनादौ =४

दृष्टाद्युत्पिपादयिषयादृष्टाद्यादानदर्शनात्प्राणिनांसुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वाभाववादेचनियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगा
त्कर्मफलंजगद्वैचित्र्यमित्यर्थः॥ द्वितीयंप्रत्याह सुखेति॥ कर्महेत्वेत्याद्याश्रुतिः कर्मणाबध्यतेजंतुरित्याद्यास्मृतिर्जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्चन्यायः॥ कथमेताव
तादेवादीनांकर्मफलेविघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राह॥ कर्मणामिति॥ कथंहेतुसिद्धिरित्याशंक्यकर्मणः स्वोत्पत्तौदेवाद्यपेक्षांव्यतिरेकमुखेनदर्शयति॥ कर्महीति
स्वफलेपितस्यतत्सापेक्षत्वमस्तीत्याह॥ लब्धेति॥ निष्पन्नमपिकर्मपूर्वोक्तंकारकमनपेक्ष्यस्वफलदानेशक्तंनभवतीत्यर्थः॥ कर्मणः स्वोत्पत्तौस्वफलेच

सर्वपदार्थानांनियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यप्रदर्शनाच्चस्वभावपक्षेचतदुभयानुपपत्तेः सुखदुःखादिफलनिमित्तंकर्मेत्येतस्मि
न्पक्षेस्थितेवेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीतेदेवेश्वरकालास्तावन्नकर्मफलविपर्यासकर्त्तारः कर्मणांकांक्षितकारकत्वात्कर्महिशुभाशु
भंपुरुषाणांदेवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्यनात्मानंप्रतिलभतेलब्धात्मकमपिफलदानेऽसमर्थं॥ क्रियायाहिकारकाद्यनेकनिमित्तो
पादानस्वाभाव्यात्तस्मात्क्रियानुगुणाहिदेवेश्वरादयइतिकर्मसुतावन्नफलप्राप्तिंप्रत्यविस्रंभः कर्मणामप्येषांवशानुगत्वंक्वचित्त्वसाम
र्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्

कारकसापेक्षत्वेहेतुमाह॥ क्रियायाहीति॥ कारकादीनामनेकेषांनिमित्तानामुपादानेनस्वभावोनिष्पद्यतेयस्याः सातथोक्ता
तस्याभावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं तस्मादुभयत्रपरतंत्रंकर्मेत्यर्थः॥ देवादीनांकर्मापेक्षितकारकत्वेफलितमाह॥ तस्मादिति॥ इतोपि
कर्मफलेनाविस्रंभोस्तीत्याह॥ कर्मणामिति॥ एषांदेवादीनांक्वचिद्विघ्नलक्षणेकार्येकर्मणांवशवर्त्तित्वमेष्टव्यं॥ प्राणिकर्मापेक्षामंतरेणविघ्नकरणेऽति
प्रसंगादतोन्यत्रापिसर्वत्रतेषांतदपेक्षावाच्येत्यर्थः॥ तत्रतेषांकर्मवशवर्त्तित्वहेत्वंतरमाह॥ स्वसामर्थ्यस्येति॥ विघ्नलक्षणंहिकार्यंदुःखमुत्पादयति
नचदुःखमृतेपापाद्युपपद्यतेदुःखविषयेपापसामर्थ्यस्यशास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेवदेवादयोविघ्नकारणमित्यर्थः॥

हु१

आदिनांविषादिद्रुव्येषुमारकादिगुणस्वभावग्रहणं=५ कैत्रचित्स्मृतीतरेवद्रव्यादिस्वभावेभ्यःप्राधान्यंयथाचक्रवाकस्याग्निभक्षणादौयथावामंत्रबडशास्त्राणांछेदनाद्यभावेच=१

देवादीनांकर्मपारतंत्र्येकर्मतस्यरतंत्रंनस्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशंक्याह॥कर्मेति॥इतश्चनामीषांनियतोगुणप्रधानभावोस्तीत्याह॥ दुर्विज्ञेयश्चेति॥इतिशब्दोहेत्वर्थः॥यतोगुणप्रधानकृतोमतिविभ्रमोलोकस्योपलभ्यतेतस्मादसौदुर्विज्ञेयोननियतोस्तीतियोजना॥मतिविभ्रम वादिविप्रतिपत्तिंहेतुमाह॥कर्मैवेत्यादिना॥कथंतर्हिनिश्चयस्तत्राह॥तत्रेति वेदवादीनुदाहरति॥पुण्योवाइति॥आदिपदेनधर्मरज्ज्वाव्रजेदूर्ध्व मित्यादयःस्मृतिवादागृह्यंते॥सूर्योदयदाहसेचनादौकालज्वलनसलिलादेःप्राधान्यप्रसिद्धेर्नकर्मैवप्रधानमित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥अनेकांति

कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानांगुणप्रधानभावस्त्वनियतोदुर्विज्ञेयश्चेतितत्कृतोमोहोलोकस्यकर्मैवकारकंनान्यत्फलप्राप्तावि तिकेचित्॥दैवमेवेत्यपरेकालइत्येकेद्रव्यादिस्वभावइतिकेचित्सर्वएतेसंहताएवेत्यपरे॥तत्रकर्मणःप्राधान्यमंगीकृत्यवेदस्मृतिवा दाः॥पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्यादयो॥ यद्यप्येषांस्वविषयेकस्यचित्प्राधान्योद्भवइतरेषांतत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तं भस्तथापिनकर्मणःफलप्राप्तिंप्रत्यनैकांतिकत्वंशास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य॥विद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्ययदु क्तंब्रह्मप्राप्तिफलंप्रतिदेवाविघ्नंकुर्युरितितन्नदेवानांविघ्नकरणेसामर्थ्यंकस्माद्धिविद्याकालानंतरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्यकथं

कर्मत्वमप्रधानत्वं॥तत्रहेतुमाह॥शास्त्रेति॥श्रुतिस्मृतिलक्षणंशास्त्रमुदाहृतं॥जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः॥कर्मफलेदेवादीनांविघ्नकर्तृत्वप्रसं गागतंनिराकृत्यविद्याफलेतेषांतदाशंक्यतंनिराकरोति॥नाविद्येति॥तत्रनञर्थमुक्तानुवादपूर्वकंविशदयति॥यदुक्तमिति॥तत्रप्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तंहेतुंस्फुटयति॥कस्मादिति॥आत्मनोब्रह्मत्वप्राप्तिरूपायामुक्तेरज्ञानध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्चज्ञानेनतुल्यकालत्वात्तस्मिन्सतितत्फलस्या वश्यकत्वाद्देवादीनांविघ्नाचरणेनावकाशोस्तीत्यर्थः॥उक्तमेवार्थंमीमांसापूर्वकंदृष्टांतेनसमर्थयते॥कथमित्यादिना ॥ स्तं६

नैय्यायिकादयः=८

ब्रह्मविद्यातत्फलयोःसमानकालत्वेफलितमाह॥ अतइति॥ देवादीनांब्रह्मविद्याफलेविघ्नकर्तृत्वाभावेहेत्वंतरमाह॥ यस्येति॥ यस्यांविद्यायांसत्यांब्रह्म
विदोदेवादीनामात्मत्वमेवतस्यांसत्यांकथंतेतस्यविघ्नमाचरेयुःस्वविषयेतेषांप्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः॥ उक्तेर्थेसमनंतरवाक्यमुत्थाप्य
व्याचष्टेतदेतदाहेति॥ कथंब्रह्मविद्यासमकालमेवब्रह्मविदेवादीनामात्माभवतितत्राह॥ अविद्यामात्रेति॥ अथेदंरजतमितिरजताकारायाःशुक्ति
कायाःशुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितंतथाब्रह्मविदोपिसर्वात्मत्वेतन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्चविद्योदयेनांतरीयकत्वेननिवृत्तेर्युक्तंविद्यातत्फल

यथालोकेद्रष्टुश्चक्षुषआलोकेनसंयोगोयत्कालस्तत्कालएवरूपाभिव्यक्तिरेवमात्मविषयंज्ञानंयत्कालंतत्कालएवतद्विषयाज्ञान
तिरोभावःस्यादतोब्रह्मविद्यायांसत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेःप्रदीपइवतमःकार्यंस्यतत्केकस्यविघ्नंकुर्युर्देवायत्रात्मत्वमेवदेवानांब्रह्म
विदःतदेतदाहात्मास्वरूपंध्येयंयत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयंब्रह्महियस्मादेषांदेवानांसब्रह्मविद्भवति॥ ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्या
मात्रव्यवधानापगमाच्छुक्तिकायाइवरजताभासायाःशुक्तिकात्वमित्यवोचाम अतोनात्मनःप्रतिकूलत्वेदेवानांप्रयत्नःसंभवति
तस्यह्यनात्मभूतंफलंदेशकालनिमित्तांतरितंतत्रानात्मविषयेसफलःप्रयत्नोविघ्नाचरणायदेवादीनांनत्विहविद्यासमका
लेआत्मभूतेदेशकालनिमित्तानंतरितेऽवसरानुपपत्तेरेवंतर्हिविद्याप्रत्ययसंततत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्चदर्शनादंत्यएवा
त्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्त्तकोनतुपूर्वइति॥ योःसमानकालत्वमुक्तंचैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः॥ उक्तस्यहेतोरपेक्षितंवदन्ब्रह्मविदोदेवा
द्यात्मत्वेफलितमाह॥ अतइतिकैवल्येतेषांविघ्नकर्त्तृत्वेकुत्रतत्कर्तृत्वेत्याशंक्याह॥ यस्यहीति॥ तेषांनिरंकुशप्रसरत्वंवारयति॥ नत्विति॥ सफलःप्र
यत्नइतिपूर्वेणसंबंधःतस्यनिरवकाशत्वादितिहेतुमाह॥ अवसरेति॥ ज्ञानस्यानंतरितफलत्वात्सफलेदेवादीनांनविघ्नकर्त्तृत्वेत्युक्तमुपेत्यसयूथ्यःशं

ज्ञानस्यानंतरफलत्वेनतदज्ञानंनिवर्त्तयेदज्ञानामिवतत्वज्ञानामपिब्रह्मास्मीतिज्ञानसंततत्यभावान्नचाद्यमेवज्ञानमज्ञानध्वंसिप्रागिवोर्ध्वमपिरागा
देस्तत्कार्यस्यचदृष्टत्वादतोदेहपातकालीनंज्ञानमज्ञानंनिवर्त्तयतीतिकुतोजीवन्मुक्तिरित्यर्थः॥अंत्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वंतत्त्वंततेर्वाप्रथमे
तस्यांत्यत्वादात्मविषयत्वाद्वातद्भुक्तिस्थितेतिविकल्प्योभयत्रदृष्टांताभावंमत्वाद्वितीयेदोषांतरमाह॥नप्रथमेनेति॥तदेवानुमानेनस्फोरयति॥यद्धि
ति॥कल्पांतरंशंकयति॥एवंतर्हीति॥अविच्छिन्नाज्ञानसंततिरज्ञानंनिवर्त्तयतीत्येतत्दूषयति॥नेत्यादिना॥जीवनादिहेतुकःप्रत्ययोबुभुक्षितोहं

न प्रथमेनानैकांतिकत्वात् यद्धिहि प्रथमआत्मविषयःप्रत्ययोऽविद्यांननिवर्त्तयतितथांत्योपितुल्यविषयत्वादेवंतर्हिसंततोऽविद्यानि
वर्त्तकोनविच्छिन्नइतिनजीवनादौसतिसंततत्यनुपपत्तेः॥नहिजीवनादिहेतुकेप्रत्ययेसतिविद्याप्रत्ययसंततिरुपपद्यतेविरोधात्
नजीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवामरणांताविद्यासंततिरितिचेन्नप्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषादियत्तां
प्रत्ययानांसंततिरविद्यायानिवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थोनावध्रियेततच्चानिष्टंसंततिमात्रत्वेनावधारितएवेतिचेन्नाद्यंतयोर
विशेषात्

भोस्येहमित्यादिलक्षणस्तस्यवुभुक्षाद्युपप्लुतस्यब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसंततेश्चविरुद्धतयायोगपद्यायोगेहेतुमाह विरोधा
दिति॥प्रत्ययसंततिमुपपादयन्नाशंकते॥अथेति॥उक्तरीत्याप्रत्ययसंततिमुपेत्यदूषयति॥नेत्यादिना॥तमेवदोषंविशदयति॥इयत्तामिति॥शा
स्त्रार्थोज्ञानसंततिरज्ञानंनिवर्त्तयतीत्येवमात्मकः॥आत्मेत्येवोपासीतेतिश्रुतेरात्मज्ञानेसंततिमात्रसद्भावेततोविद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरितिशास्त्रा
र्थनिश्चयसिद्धिरित्याह॥संततीति॥आत्मधीसंततेःसत्वेपिनसात्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यांनिवर्त्तयतिआद्यद्वित्रिक्षणस्यात्मधीसंततौव्यभिचारा
दितिपरिहरति॥नाद्यंतयोरिति॥पूर्वस्मिन्प्रत्ययेनाविद्यानिवर्तकत्वमंत्येतुतथेत्युक्तेतस्यांत्यत्वात्तथात्वंचेद्दृष्टांताभावआत्मविषयत्वात्तथात्वेप्रथमप्रत्यये

व्यभिचारः स्यादित्युक्तो दोषो आद्यासंततिर्नाविद्याध्वंसिनी अंत्यातु तथेत्यंगीकारेपि विशेषाभावादंत्यत्वात्तस्याः निवर्त्तकत्वे दृष्टांताभावः आत्मविषयत्वात्तद्भावेत्वं नैकांतिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति॥ प्रथमेति॥ अंत्यप्रत्ययस्य संततेश्चाविद्यानिवर्त्तकत्वासंभवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्यात द्योगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्त्तकमेवेति चोदयति॥ एवंतर्हीति श्रुतिविरोधेन परिहरति॥ नतस्मादिति॥ तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शंकते॥ अर्थवाद इति चेदिति॥ अतिप्रसंगेन दूषयति॥ नसर्वेति॥ यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेपि कथं सर्वशाखोपनिषदां तत्वप्रसक्तिरित्यत्र

त्वप्रमाविद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालांतावेति विशेषाभावादाद्यंतयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तो दोषो प्रसज्येयातां एवं तर्ह्यनिवर्त्तकएवेति चेन्न तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतेः भिद्यते हृदयग्रंथिः तत्र को मोह इत्यादिश्रुतिभ्यश्चार्थवाद इति चेन्न सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसंगादेतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्नोक्तपरिहारत्वादविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्त एव परिहारः तस्मादाद्योंत्यः संततो संततश्चेत्यचोद्यमेतत्॥ अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योंत्यः संततो संततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्नचोद्यस्यावतारगंधोप्यस्ति॥

त्याशंक्याह॥ एतावदिति॥ एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः॥ अहंधीगम्ये प्रतीचि तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्त्येवार्थवादतेति प्रसंगस्येष्टत्वं शंकते॥ प्रत्यक्षेति॥ प्रमातुरहंधीगम्यतानात्मनस्साक्षिणस्तस्य वेदांताः ब्रह्मत्वं बोधयंतीति न संवादादिशंकेत्याह॥ नोक्तेति॥ विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह॥ अविद्येति॥ आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह॥ तस्मादिति॥ चोद्यस्यानवकाशमेव निगदयति॥ अविद्यादीति॥ ज्ञानसंत

नैरंतर्यसमाप्त्यसंभवात्सिद्धेरापामेवताणंतेषुगृहीतः॥

तैस्यतथाभूतस्येनयाषष्ठ्या=४

संप्रतिपरोक्तमनुवदति॥यत्तूक्तमितिदर्शनान्नाद्यंज्ञानमज्ञानध्वंसीतिशेषः॥प्रारब्धकर्मशेषस्यविद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोपियावदारब्धस्यरा
गाद्याभासविरोधात्तस्येचदेहाभासजगदाभासयोरभावान्नाद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वानुपपत्तिरित्युत्तरमाह॥नतद्धेपेति॥तदेवप्रपंचयति॥ये
नेत्यादिना॥तच्छब्दस्याक्षिपतीत्यनेनसंबंधः॥आक्षेपकत्वनियमंसाधयति॥विपरीतेति॥मिथ्याज्ञानेनरागादिदोषेणचनिमित्तेनप्रवृत्तत्वादितिया
वत्॥तथाभूतस्येत्यस्यविवरणंविपरीतप्रत्ययेत्यादि॥कर्मैवषैष्ठ्याविशेष्यते॥तावन्मात्रंप्रतिभासमात्रंशरीरं॥प्रारब्धकर्मणोप्यज्ञानजन्यत्वेनज्ञान
निवर्त्यत्वान्नज्ञानिनस्ततोदेहाभासादिसंभवतीत्याशंक्याह॥मुक्तेषुवदिति॥यथाप्रवृत्तवेगस्येषादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्यसयस्तथाभोगादेवा

यत्तूक्तंविपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्चदर्शनादिति॥नतद्धेषस्थितिहेतुत्वात् येनकर्मणाशरीरमारब्धंतद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्त
त्वात्तस्यतथाभूतस्यैवविपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्यफलदानेसामर्थ्यमितियावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगांगतयाविपरीतप्रत्य
यंरागादिदोषंचतावन्मात्रमाक्षिपत्येवमुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्यकर्मणस्तेननतस्यनिवर्त्तिकाविद्याऽविरोधात्किंतर्हिस्वा
श्रयादेवस्वात्मविरोध्यविद्याकार्यंयदुत्पित्सुतन्निरुणध्य

रब्धस्योभोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतइतिन्यायान्नज्ञानादित्यर्थः॥तद्धेतु
कस्यविपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येतियावत्॥ननुज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपिकर्मकर्मत्वाविशेषान्निवर्त्तयिष्यतिनेत्याहते
नेति॥अविद्यालेशेनसहारब्धस्यकर्मणोविद्यानिवर्त्तिकानभवतीत्यत्रहेतुमाह अविरोधादिति॥नहिज्ञानादारब्धंकर्मक्षीयतेतदविरोधित्वादविद्या
लेशाच्चतदवस्थितेरन्यथाजीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादितिभावः॥आरब्धस्यकर्मणोज्ञानानिवर्त्यत्वेज्ञानंकर्मनिवर्त्तकमितिकथंप्रसिद्धिरित्याह॥किंत
हीति॥प्रसिद्धिविषयमाह॥स्वाश्रयादिति॥ज्ञानविरोधियदज्ञानकार्यमनारब्धंकर्मज्ञानाश्रयप्रमातृत्वाश्रयादज्ञानफलात्मनाजन्माभिमुखंतन्निवर्त्तकं

विमतंनज्ञाननिवर्त्यंकर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपिकर्मनज्ञाननिरस्यमित्याशंक्याह॥अनागतत्वादिति॥अनारब्धंकर्मफलरूपेणाप्रवृ
त्तत्वात्प्रवृत्तेनज्ञानेननिवर्त्यंआरब्धंतुकर्मफलरूपेणजातत्वात्तद्भोगादृतेननिवृत्तिमर्हति॥अनुमानंत्वागमापबाधितमप्रमाणमित्यर्थः॥नन्वनारब्ध
कर्मनिवृत्तावपिविदुषश्चेदारब्धकर्मननिवर्त्तते॥तथाचयथापूर्वंविपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषोनस्यादित्यतआह॥किंचेति॥हेतुसिध्य
र्थंविपरीतप्रत्ययविषयंविशदयति॥अनवधृतेति॥संप्रतिविद्वद्विषयेविषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति॥सचेति॥आशयस्याग्रही

नागतत्वादतीतंहीतरत्॥किंचनचविपरीतप्रत्ययोविद्यावतुउत्पद्यतेनिर्विषयत्वादनवधृतविषयविशेषस्वरूपंहिसामान्यमा
त्रमाश्रित्यविपरीतप्रत्ययउत्पद्यमानउत्पद्यतेयथाशुक्तिकायांरजतमितिसचविषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्रत्यया
श्रयस्योपमर्दितत्वान्नपूर्ववत्संभवतिशुक्तिकादौसम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौपुनरदर्शनात्क्वचित्तुविद्यायाःपूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययज
नितसंस्कारेभ्योविपरीतप्रत्ययावभासाःस्मृतयोजायमानाविपरीतप्रत्ययप्राप्तिमकस्मात्कुर्वंतियथाविज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्मा
द्दिग्विपर्ययविभ्रमःसम्यक्ज्ञानवतोऽपिचेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्ययउत्पद्यते

तविशेषस्यसामान्यमात्रस्यालंबनस्येतियावत्॥आश्रयस्येतिपाठे
प्ययमेवार्थः॥विदुषोविपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासेऽपिनयथापूर्वंतत्सत्वं॥यस्यतुयथापूर्वंसंसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादितिमत्वोक्तं॥नपूर्ववदिति
॥तत्रानुभवंप्रमाणयति॥शुक्तिकादाविति॥यथाऽज्ञानवतोविपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयतेनतथातद्वतोऽपिक्वचिद्विपरीतप्रत्ययोदृश्यतेतथाचकथंसर्वा
नुभवविरोधेनप्रसरेदित्याशंक्यपरोक्षज्ञानवतिविपरीतप्रत्ययसत्वेऽपिनापरोक्षज्ञानवतितद्दार्ढ्यमित्यभिप्रेत्याह॥क्वचित्त्विति॥परोक्षज्ञानाधारः
सप्तम्यर्थः॥पंचमीत्वपरोक्षज्ञानार्था॥अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकृत्स्नसामग्र्यभावोक्तिः॥विदुषोमिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वाविपक्षेदोषमाहसम्यगिति॥

तस्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः॥सम्यग्ज्ञानाविस्रंभेदोषांतरमाह॥सर्वं चेति॥ज्ञानादज्ञानध्वंसेतदुत्थमिथ्याज्ञानस्यसविषयस्यबाधितत्वा
न्नविदुषोरागादिरित्युपपाद्यज्ञानान्मोक्षेतज्जन्ममात्रेणशरीरस्थितिहेत्वभावात्पतेदितिसद्योमुक्तिपक्षं प्रत्याह॥एतेनेति॥प्रवृत्तफलस्यकर्म
णोभोगादृतेक्षयोनास्तीत्युक्तेनन्यायेनेतियावत्॥आरब्धकर्मणादेहस्थितिमुक्त्वाइतरेषांज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति॥ज्ञानोत्पत्तेरिति॥तस्यह
नदेवाश्चनेतिविदुषोविद्याफलप्राप्तौविघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्यायथोक्तोर्थोभातीत्यर्थः॥नकेवलंश्रुतार्थापत्त्यायथोक्तार्थसिद्धिः किंतुश्रुतिस्मृति

सम्यग्ज्ञानेप्यविस्रंभाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौप्रवृत्तिरसमंजसास्यात्॥सर्वं चप्रमाणमप्रमाणंसंपद्येतप्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानु
पपत्तेरेतेनसम्यग्ज्ञानानंतरमेवशरीरपाताभावःकस्मादित्येतत्परिहृतंज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वंतत्कालजन्मांतरसंचितानांचकर्म
णामप्रवृत्तफलानांविनाशःसिद्धोभवतिफलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेवक्षीयंतेचास्यकर्माणि॥तस्यतावदेवचिरंसर्वेपाप्मानःप्रदू
यंतेतंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनएतमुहैवैतेनतरतीनेनंकृताकृतेतपतः॥एतंहवावनतपति॥नविभेतिकुतश्चने
त्यादिश्रुतिभ्यश्च॥ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेइत्यादिस्मृतिभ्यश्चयत्तुऋणैः प्रतिबध्यतइति॥तन्न॥अविद्याविषय
त्वादविद्यावान्ह्यृणीतस्यकर्तृत्वाद्युपपत्तेर्यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदितिहिवक्ष्यत्यनन्यत्वहस्वात्मास्वंयत्राविद्यायांसत्या
मन्यदिवस्यात्तिमिरकृतद्वितीयचंद्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षंदर्शनादिकर्मतत्कृतंफलंचदर्शयतितत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिना

भ्याममपीत्याहक्षीयंतेचेत्यादिना॥जीवन्मुक्तिंसाधयताज्ञानफलेप्रतिबंधाभावउक्तः॥इदानींपूर्वोक्तंशंकाबीजमनुवदति॥यत्त्विति॥ऋणित्वंहिविदुषो
विदुषोवेतिविकल्प्याद्यंदूषयन्द्वितीयमंगीकरोति॥तन्नेत्यादिना॥ऋणित्वस्येतिशेषः॥तदेवस्फुटयति॥अविद्यावानिति॥अविदुषोस्तिकर्तृत्वादीत्यत्रमा

वक्ष्यमाणवाक्यार्थंप्रकृतोपयोगित्वेनकथयतिअनन्यदिति॥ऋणित्वंविदुषोनेत्युक्तंव्यक्तीकर्त्तुंतस्यनास्तिकर्त्तृत्वादीत्यत्रापिप्रमाणमाह॥यत्रप्रुनरिति॥
विद्यायांसत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्यचप्रहाणंयत्रसंपद्यते॥तत्रतस्मादेवकारणात्तत्केनेत्यादिनाकर्मादेरसंभवंदर्शयतीतियोजना॥प्रमा
णसिद्धमर्थंनिगमयति॥तस्मादिति॥अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपंचयन्नविद्यासूत्रमवतारयति॥एतच्चेति॥तदृणित्वमविद्याविषयंयथास्फु

यत्रप्रुनर्विद्यायांसत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणात्तत्केनकंपश्येदितिकर्मासंभवंदर्शयतितस्मादविद्यावद्विषयएवऋणित्वंकर्म
संभवान्नेत्तरत्रस्तन्वोत्तरत्रव्याचिख्यासिष्यमाणैरेववाक्यैर्विस्तरेणप्रदर्शयिष्यामः॥तत्र्यथेहैवतावद्यःकश्चिदब्रह्मविदन्यामात्म
नोऽतिरिक्तांयांकांचिद्देवतामुपास्तेस्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिनोपास्तेतस्याःगुणभावमुपगम्यास्तेअन्योसावना

आत्माह्यषांऽसभवत्यथयोन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवऽसदेवानां ॥

त्मामतःपृथगन्योहमस्म्यधिकृतोमयास्माऋणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवंप्रत्ययःसन्नुपास्तेनसइत्थंप्रत्ययोवेदविजानातितत्त्वंनसकेवलमे
वंभूतोऽविद्वानविद्यादिदोषवानेवकिंतर्हियथापशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यतएवंसइज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादे
कैकेनदेवादीनामतःपशुरिवसर्वार्थेषुकर्मस्वधिकृतइत्यर्थः॥ ऽभवतितथाथयोन्यामित्यादावनंतरग्रंथएवकथ्यतेप्रथममित्यर्थः॥तदक्ष
राणिव्याकरोति॥अथेत्यादिना॥विद्यासूत्रानंतर्यमविद्यासूत्रस्याथशब्दार्थः॥यागोगंधपुष्पादिनापूजा॥बल्युपहारोनिवेद्यसमर्पणं॥प्रणिधा
नमैकाग्र्यं॥ध्यानंतत्रैवानंतरितप्रत्ययप्रवाहकरणं॥आदिपदंप्रदक्षिणादिग्रहणार्थं॥भेददर्शनमत्रोपासनंशास्त्रीयमित्यभिप्रेत्येत्येतदेवविवृणोति॥

वाक्यांतरमवतार्य व्याचष्टे॥ नसकेवलमिति॥ सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टांतवशात्पशुरिव देवादीनां भवति॥ तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्य-
त्वादिति योजना॥ पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति॥ अत इति॥ अथानेनाविद्यासूत्रेण किंकृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूत्रितमिति वृ-
त्तमविद्याकार्यं कर्मफलं संक्षिपति॥ एतस्येत्यादिना॥ कर्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका॥ शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं

एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मांतः
उत्कर्षः शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरांतोऽपकर्षो यथा चैतत्तथाऽत्र यो वा अस्माल्लोकादित्यादिना वक्ष्यामः
कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितं सर्वं ह्येतदित्युपनिषद्विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षी

यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुंज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्ये

णाऽयमेवैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथाप्रदर्शयिष्यामः॥ यस्मादेवं तस्मादविद्यावंतं पुरुषं प्रति देवा ईशते विघ्नं कर्त्तुमनुग्रहं चेत्येतद्दर्श-
यति यथा ह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुंज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान्पुरुषो देवा-
न्देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयति

चशब्दः॥ तत्र तु सहकारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः कथं यथोक्तं कर्मफलम-
विद्यावतः स्यादित्याशंक्याह॥ यथा चेति॥ सूत्रद्वैविध्यसिध्यर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति॥ विद्यायाश्चेति॥ सूत्रांतराशंकां वारयति॥ सर्वं हीति कथमे-
तदवगम्यते तत्राह॥ ययेति॥ मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलितमाह॥ यस्मादिति॥ तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति॥ एतदिति॥

किमिदमविद्यावतोदेवादिपालनमित्याशंक्यवाक्यतात्पर्यमाह॥इमेइंद्रादयइति॥अभिसंधिरविद्यावतःपुरुषस्येतिशेषः॥एकस्मिन्नेवेत्या
दिवाक्यमादायव्याचष्टे॥तत्रेति॥मनुष्याणांपशुभावाद्व्युत्थानमप्रियंदेवानामितिस्थितेतदुपायमपितत्त्वज्ञानंतेषांदेवाविद्विषंतीत्याह॥त
स्मादिति॥तत्त्वविद्यायाःदौर्बल्यत्वंकथंचनेत्युक्तं॥मनुष्याणामुत्कर्षंदेवानामसृष्यंतीत्यत्रप्रमाणमाह॥तथाचेति॥तेषांब्रह्मविद्ययाकैवल्याप्तिः

इमेइंद्रादयोन्येमत्तोममेशितारोभृत्यइवाहमेषांस्तुतिनमस्कारेज्यादिनाराधनंकृत्वाभ्युदयंनिश्रेयसंचतत्त्वंफलंप्राप्स्यामीत्ये
वमभिसंधिः॥तत्रलोकेबहुपशुमतायथैकस्मिन्नेवपशावादीयमानेव्याघ्रादिनाऽपह्रियमाणेमहदप्रियंभवतितथाबहुपशुस्था
नीयएकस्मिन्पुरुषेपशुभावाद्व्युतिष्ठत्यप्रियंभवतीतिकिंचित्रंदेवानांबहुपश्वपहरणइवकुटुंबिनस्तस्मादेषांदेवानांतन्नप्रि

कस्मिन्नेवपशावादीयमानेऽप्रियंभवतिकिमुबहुषुतस्मादेषांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युः॥१०॥

यंकिंतद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वंकथंचनमनुष्याविद्युर्जानीयुः॥तथाचस्मरणमनुगीतासुभगवतोव्यासस्यक्रियावद्भिर्हिकौंतेयदेवलोकः
समावृतः॥नचैतदिष्टंदेवानांमर्त्यैरुपरिवर्त्तनमिति॥अतोदेवाःपशूनिवव्याघ्रादिभ्योब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षंत्यस्मदुपभोग्य
त्वान्माव्युत्तिष्ठेयुरितियंतुमुमोचयिषंतितंश्रद्धादिभिर्योक्ष्यंतिविपरीतमश्रद्धादिभि सुतरामनिष्टेतिभावः॥देवादीनांमनुष्येषुब्रह्म
ज्ञानस्याप्रियत्वेपिकिंस्यादित्याशंक्याह॥अतइति॥तेषांविघ्नमाचरतामभिप्रायमाह॥अस्मदिति॥तर्हिदेवादिभिरुपहतानांमनुष्याणांमुमुक्षैव
नसंपद्यतेत्याशंक्याह॥यंत्विति॥उक्तंहि॥नदेवादंडमादायरक्षंतिपशुपालवत॥यंहिरक्षितुमिच्छंतिबुध्यासंयोजयंतितमिति॥तर्हिकिमितिसर्वोने

देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमितियावत्॥ संप्रतिदेवाप्रियवाक्येनध्वनितमर्थमाह॥ तस्मादिति॥ अविद्वत्सुमनुष्येषुदेवादीनांस्वातं
त्र्यंतच्छब्दार्थः॥ श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन्देवानांप्रियःस्यात्तद्विपक्षस्यमुमुक्षावैकल्यादित्यर्थः॥ तस्मीतिविषयश्चतत्प्रसादासादित
वैराग्यःसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यविद्याप्रापकश्रवणादिकंप्रत्येकाग्रमनाःस्यादित्याह॥ अप्रमादीति॥ श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपिवर्णाश्रमाचारप
रोभवेदन्यथाविद्यालक्षणेफलेप्रतिबंधसंभवादित्याशयेनाह विद्यांप्रतीति॥ भयादिनिमित्ताध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यत्वे॥ यथाहकाकुःस्त्रियां

स्तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरःप्रणेयोऽप्रमादीस्याद्विद्याप्राप्तिंप्रतिविद्यांप्रतीतिवाकाकैतत्प्रदर्शितंभवतिदेवाऽप्रि
यवाक्येन॥ १०॥ सूत्रितःशास्त्रार्थःआत्मेत्येवोपासीतेति॥ तस्यचव्याचिख्यासितस्यसाऽर्थवादेनतदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिनासंबंध
प्रयोजनेअभिहितेअविद्यायाश्चसंसाराधिकारकारणत्वमुक्तंअथयोन्यांदेवतामुपास्तइत्यादिनातत्राविद्वान्णोपशुवद्देवादिक
र्मकर्त्तव्यतयापरतंत्रइत्युक्तंकिंपुनर्देवादिकर्मकर्त्तव्यत्वेनिमित्तंवर्णाआश्रमाश्चतत्रकेवर्णाइत्यतइदमारभ्यते

विकारोयःशोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरिति॥ तयाकाक्वाकाएवश्रुतेःस्वरकंपेनभयमुपलक्ष्यदेवादिभजनेकल्प्यतेतात्पर्यमित्याह॥ काक्वेति॥ १०॥ ब्र
ह्मकंडिकामिस्थंव्याख्यायब्रह्मवाइदमित्यादिवाक्यस्यातीतेनसंबंधंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयति॥ सूत्रितइति॥ शास्त्रार्थशब्दोब्रह्मविद्याविषयःतदाहुरि
त्यादिनोक्तमनुवदति॥ तस्यचेति॥ अर्थवादस्तद्योयोदेवानामित्यादिः॥ संबंधोज्ञानस्यसर्वापत्तिफलेनसाध्यसाधनत्वमधिकारिणाश्रयाश्रयित्वमैक्ये
नविषयविषयित्वमितिविभागः॥ अविद्यासूत्रेवृत्तंकथयति॥ अविद्यायाश्चेति॥ संसारस्याधिकारःप्रवृत्तिरुत्पत्तिरितियावत्॥ यथापशुरित्यादिनोक्त
मनुभाषते॥ तत्रेति॥ अविद्याधिकारःसप्तम्यर्थः॥ तत्राविद्याकार्यंप्रपंचयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरितिमन्वानोऽविद्याविवर्त्तचातुर्वर्ण्यसृष्टिप्रकरणार्थंतदेत

तेषां देवानां कार्ययद्वर्णाश्रमादिस्तस्याभिमानिनः = ४

किंपुनरिति॥ब्रह्मवाइदमित्यादिवाक्यमिदमापरामृश्यते॥वर्णानेवविशिनष्टि॥यन्निमित्तेति॥यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिःसंबद्धेषुकर्मस्वयमविद्वानधिकृतःपशुरिवसंसरतीतिपशुनिदर्शनश्रुतौप्रसिद्धं॥तानिनिमित्तानिदर्शयितुमुत्तरंवाक्यंप्रवृत्तमित्यर्थः॥अथेत्यस्यमथ्यदिस्त्रानुग्राहकदेवतासर्गंप्रक्रम्याग्नेरेवसृष्टिरुक्तानेंद्रादीनामत्रत्वविद्यांप्रस्तुत्यतेषांसोच्यतेतत्रकःश्रुतेरभिप्रायस्तत्राह॥एतस्येति॥पूर्वमग्निसर्गानंतरमिंद्रादिसर्गोवाच्योपिनोक्तःफलाभावादिहत्वविदुषस्तत्कार्यवर्णाद्यभिमानिनःकर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्यप्रदर्शनार्थंतदाविद्यत्वविवक्षयासंख्यत्वा

यन्निमित्तसंबद्धेषुकर्मस्वयंपरतंत्रएवाधिकृतःसंसारीति॥एतस्यैवार्थस्यप्रदर्शनायाग्निसर्गानंतरमिंद्रादिसर्गोनोक्तोग्नेस्तुसर्गः प्रजापतेःसृष्टिपरिपूरणायप्रदर्शितःअयंचेंद्रादिसर्गस्तत्रैवद्रष्टव्यस्तद्धेषलादिहतुसएवाभिधीयते॥विदुषःकर्माधिकारहेतु

ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेवतदेकं सन्नव्यभवत्

प्रदर्शनायब्रह्मवाइदमग्रआसीद्यदग्निंसृष्ट्वाग्निरूपापन्नंब्रह्मब्राह्मणजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयतेवैइदंसत्रादिजातंब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेवनासीत्सत्रादिभेदस्तद्ब्रह्मैकंसत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यंसन्नव्यभवन्नविभूतवत्कर्मणेनालमासीदित्यर्थः॥

द्यतइत्यर्थः॥अग्निसर्गोपितर्ह्यत्रैवतद्वत्वाच्योविशेषाभावादित्याशंक्याह॥अग्नेस्त्विति॥प्रजापतेःसृष्टिपूर्त्यैचेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ताहंतेंद्रादिसर्गोपितत्रैववाच्योन्यथातद्पूर्तेरित्याशंक्याह॥अयंचेति॥तर्हितत्रोक्तस्यकस्मादत्रोक्तिःपुनरुक्तेरित्याशंक्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तंस्मारयति॥इत्यत्विति॥संगतिमुक्त्वावाक्यमादायव्याचष्टे॥ब्रह्मेति॥अग्रेसत्रादिसर्गात्पूर्वमितियावत्॥वैशब्दस्यावधारणार्थत्वंवदन्वाक्यार्थोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह॥

इदमिति॥द्वितीयमेवकारंव्याचष्टेनासीदिति॥

कथंतर्हितस्यकर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशंक्यसमनंतरवाक्यंव्याचष्टे॥ततइति॥तदेवसृष्टमात्मानंसाक्षाद्दर्शयति॥किंपुनरिति॥एकाचेत्क्ष
त्रजातिःसृष्टाकथंतर्हियान्येतानीतिबहूक्तिरित्याशंक्याह॥तत्व्यक्तिभेदेनेति॥क्षत्रजातेरेकत्वात्कथंक्षत्राणीतिबहुवचनमित्याशंक्यजात्या
ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिस्मृतिमाश्रित्याह॥जातीति॥बहूक्तेर्गत्यंतरमाह॥व्यक्तीति॥तासांबहुत्वाज्जातेश्चतद्भेदात्तत्रापिभेद

ततस्तद्ब्रह्मब्राह्मणोस्मिममेत्थंकर्त्तव्यमितिब्राह्मणजातिनिर्वर्त्त्यंकर्मचिकीर्षात्मनःकर्मकर्त्तृत्वविभूत्यैश्रेयोरूपंप्रशस्तरूपमत्य
सृजतातिशयेनासृजतसृष्टवत्किंपुनस्तद्यत्सृष्टंक्षत्रंक्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेनप्रदर्शयतियान्येतानिप्रसिद्धानिलोकेदेवत्रादेवेषु
क्षत्राणीतिजात्याख्यायांपक्षेबहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्भेदोपचारेणबहुवचनंकानिपुनस्तानीत्याहतत्राभिषिक्ताएवविशेषतो

तक्षेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रंयान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्युरीशानइति

निर्दिश्यंतेइंद्रोदेवानांराजावरुणोयादसांसोमोब्राह्मणानांरुद्रःपशूनांपर्जन्योविद्युदादीनांयमःपितॄणांमृत्यूरोगादीनामीशानोभासां
मित्येवमादीनिदेवेषुक्षत्राणितदनुइंद्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानिमनुष्यक्षत्राणिसोमसूर्यवंश्यानिपुरूरवःप्रभृतीनिसृष्टान्येवइष्टव्या
नितदर्थएवहिदेवक्षत्रसर्गःप्रस्तुतोयस्माद्ब्रह्मणातिशयेनसृष्टंक्षत्रं मुपचर्यबहूक्तिरित्यर्थः॥क्षत्राणिइतिबहुवचनमितिसंबंधः॥तेषांविशेष
तोग्रहणंक्षत्रस्योत्तमत्वंख्यापयितुमितिमन्वानःसन्नाह॥कानिपुनरिति॥ननुकिमितिदेवेषुक्षत्रसृष्टिरुच्यतेब्राह्मणस्यकर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिध्यर्थमनु
ष्येष्वेवतत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशंक्याह॥तदन्विति॥तथापिविवक्षितासृष्टिर्मुखतोवक्तव्येत्याशंक्योपोद्घातोयमित्याहतदर्थइति॥तस्मादित्यादिव्याचष्टे॥य
न्नेक्षत्राणां५

यस्मादिदंब्राह्मणजातेर्नियंतः॥३

क्षत्रस्यनियंतृत्ववदुत्कर्षेहेत्वंतरमाह॥तस्मादिति॥ब्रह्मेतिप्रसिद्धंब्राह्मण्यारूयमितियावत्॥उक्तमेवप्रपंचयति॥राजसूयेति॥आसंद्यांमंचिका
यां॥क्षत्रेस्वकीयंयशःसमर्पयतोब्राह्मणस्यनिष्कर्षमाशंक्याह॥सैषेति॥तयोर्ब्राह्मणत्वस्यतुल्यत्वात्कुतोऽवांतरभेदःक्षत्रमपिकर्तृकालेब्राह्मण्यं

[illegible]स्मात्क्षत्रात्परंनास्तिब्राह्मणजातेरपिनियंतृ तस्माद्ब्राह्मणःकारणभूतोपिक्षत्रस्यक्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितःसन्नुपरिस्थितमुपास्ते
क्व राजसूयेक्षत्रेएवतदात्मीयंयशःख्यातिरूपंब्रह्मेतिदधातिस्थापयति॥राजसूयाभिषिक्तेनासंद्यांस्थितेनराज्ञामंत्रितोब्रह्मन्नितिक
त्विक्पुनस्त्वंप्रत्याहत्वंराजन्ब्रह्मासीतितदेतदभिधीयतेक्षत्रएवतद्यशोदधातीतिसैषाप्रकृताक्षत्रस्ययोनिरेवयद्ब्रह्मतस्माद्यद्यपिराजा

तस्मात्क्षत्रात्परंनास्तितस्माद्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तेराजसूयेक्षत्रएवतद्यशोदधातिसैषाक्षत्रस्ययोनिर्यद्ब्रह्मतस्मा
द्यद्यपिराजापरमतांगच्छतिब्रह्मैवांततउपनिःश्रयतिस्वांयोनिंयउएनंहिनस्तिस्वांसयोनिमृच्छतिसपापीयान्भ
वतियथाश्रेयांसंहिंसित्वा॥[illegible]॥ परमतांराजसूयाभिषेकगुणंगच्छतिप्राप्नोतिब्रह्मैवब्राह्मणजातिमेवांततोंतेकर्मणिक
र्मपरिसमाप्तावुपनिःश्रयतिआश्रयति॥स्वांयोनिंपुरोहितंपुरोनिधत्तइत्यर्थो[illegible]पुनर्बलाभिमानात्स्वांयोनिंब्राह्मणजातिंब्राह्मणं
यउएनंहिनस्तिन्यग्भावेनपश्यतिस्वामात्मीयामेवसयोनिमृच्छतिसंप्रसवंविच्छिनत्तिविनाशयतिसएतत्कर्मकृत्वापापीयान्पापत
रोभवतिपूर्वमपिक्षत्रियःपापएवक्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसयासुतरां[illegible]लोकेश्रेयांसंप्रशस्ततरंहिंसित्वापरिभूयपापतरोभवतितद्वत्

प्राप्नोतीत्याशंक्याह॥तस्मादिति॥क्षत्रस्यब्रह्माभिभवेदोषश्रवणाच्चतस्यतदपेक्षयालघुत्वमित्याह॥यस्त्विति॥प्रमादादपिवक्तुंतुशब्दः॥यउएनंहिन

बृ·र· ९७

ईयसुनस्तरवर्थस्यप्रयोगेहेतुमाह॥ पूर्वमपीति॥ ब्राह्मणाभिभवेपापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेनबुद्धावारोपयतियथेति॥११॥ कर्त्तुर्ब्राह्मणस्यनियंतुः क्षत्त्रियस्यसृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशंक्याह॥ सनेति॥ तद्व्याचष्टे॥ कर्मणइति॥ ब्रह्मब्राह्मणोस्मीत्यभिमानीपुरुषः॥ तथाक्षत्त्रसर्गात्पूर्वमिवेतियावत्॥ कथंतर्हिलौकिकसामर्थ्यसंपादनद्वाराकर्मानुष्ठानमतआह॥ सविशमिति॥ देवजातानीत्यत्रतकारोनिष्ठा॥ गणंगणंकृत्वाकिमित्याख्यानंवि

क्षत्त्रेसृष्टेपिसनैवव्यभवत्कर्मणेब्रह्मतथानव्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात्सविशमसृजतकर्मसाधनवित्तोपार्जनायकःपुनरसौविट्‌यान्येतानिदेवजातानिस्वार्थेनिष्ठा॥ यएतेदेवजातिभेदाइत्यर्थः॥ गणशोगणंगणमाख्यायंतेकथ्यंतेगणप्राया हि विशः प्रायेणसंहताहिवित्तोपार्जनेसमर्थाःनैकैकशःवसवोष्टसंख्योगणस्तथैकादशरुद्राःद्वादशादित्याःविश्वेदेवास्त्रयोदशविश्वायाअपत्यानिसर्वेवा देवा मरुतः सप्तगणाः॥१२॥

सनैवव्यभवत्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइति॥१२॥

सनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णमसृजतपूषणमियंवैपूषेयंहीदंसर्वंपुष्यतियदिदंकिंच॥१३॥

सपरिचारकाभावात्पुनरपिनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णमसृजतशूद्रएवशौद्रःस्वार्थेणिवृद्धिःकःपुनरसौशूद्रोवर्णोयःसृष्टःतंदेवशब्दमाह॥ पूषणंपुष्यतीतिपूषाकःपुनरसौपूषेतिविशेषतःतंनिर्दिशतिइयंपृथिवीपूषास्वयमेवनिर्वचनमाहइयंहीदंसर्वंपुष्यतिपुष्णातिय

शामित्याशंक्याह॥ गणेति॥ विशांसमुदायप्रधानत्वमद्यापिप्रत्यक्षमित्याह॥ प्रायेणेति॥१२॥ कर्त्तपालयितृधनार्जयितृणांसृष्टत्वात्कृतंवर्णांतरसृष्ट्येत्याशंक्याह॥ सपरिचारकेति॥ शौद्रंवर्णमसृजतेत्यत्रौकारोवृद्धिः॥ पुष्यतीतिपूषेत्युक्तत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशंक्याह॥ विशेषतइति॥ पूषशब्द

भा· रामः ९७

ननु चातुर्वर्ण्यस्रष्टैतावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्येत्यत आह॥ सचतुरइति॥ अनियताशंकया नियामकाभावे तस्यानियतत्वसंभावनयेति यावत्॥ तच्छब्दः स्रष्टृब्रह्मविषयः कुतो धर्मस्य सर्वनियंतृत्वं क्षत्रस्यैव तत्त्वसिद्धेरित्याह॥ तत्कथमिति॥ अनुभवमनुसृत्य परिहरति उच्यतइत्यादिना॥ तदेवोदाहरति॥ यथेति॥ राज्ञास्पर्धमानइति शेषः॥ धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियंतृत्वे सत्यादभिन्नत्वं हेत्वंतरमाह॥ योवाइति॥ कथं धर्मस्य स

सचतुरः स सृष्टापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशंकया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यत्क्षत्रस्यापि नियंतृ उग्रादप्युग्रं यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात् क्षत्रस्यापि नियंतृत्वाद्धर्मात्परं नास्तितेन हि नियम्यंते सर्वे तत्कथमित्युच्यते अथो अ
प्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमप्याशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन यथा लोके कश्चित्राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कु

सनैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंस
ते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै

टुंबिक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियंतृत्वं यो वै स धर्मो व्यवहारलक्ष
णो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः स सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थतः स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं
भवति॥ यस्मादेवं॥ तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं वदंतं व्यवहारकाले आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं

त्यत्वं सद्धि पुरुषप
र्मो वचनधर्मः सत्यत्वमित्यवांतरभेदादित्याशंक्याह॥ सत्यंवेति॥ यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति॥ यस्मादिति॥ उभयशब्दो धर्मसत्यविष
यः॥ धर्मं वदतीत्येतदेव विभजते॥ प्रसिद्धमिति॥ यथाशास्त्रानुसारेण वदंतं धर्मं वदतीति वदंति॥ यथापूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं वदंतं सत्यं वदती

ज्ञायमानः शास्त्रतो यज्ञादिः ४

~वसंते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं॥ मोदमानाश्च तिष्ठंति यवाः कणशालिनः = २   बौद्धधर्मस्युदासेन २

बृ.र. लौकिकमिति सत्यं वदतीत्येतदेव स्फुटयति॥ शास्त्रादिति॥ कार्यकारणभावेनानयोरेकत्वमुपसंहरति॥ एतदिति॥ शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारा भा.

१८ न्निश्चयो यथा यवैवराहादिशब्देषु धर्मसंशयेषु शास्त्रार्थवशान्निर्णयो यथा चैत्यवंदनादि व्युदासेनाग्निहोत्रादावतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्य

मिति भावः॥ धर्मस्य सत्याभेदे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तस्य सर्वनियंतृत्वेपि प्रकृते किमायातं तदाह॥ तस्मात्स इति॥ तर्हि यथोक्तधर्मवशा

लौकिकं न्याय्यं वदतीति तथा विपर्ययेण धर्मं वालौकिकं व्यवहारं वदंतमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतदुक्तमुभयं ज्ञा

यमानमनुष्ठीयमानं चैतद्धर्म एव भवति तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति तस्मात्सत्य

न्तत्स्मात्सत्यं वदंतमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदंत ऽ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४॥

स्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते तानि च निसर्गत एव क

र्माधिकारनिमित्तानि॥ १४॥ तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थं उपसंहारो यत्तत्स्रष्टं ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रू

पेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो ब्राह्मणरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु   देवकर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमान

स्याकिंचित्करत्वमित्याशंक्याह॥ अत इति॥ धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्तदभिमानोपि तथैवाभिमानांतरं पुर

स्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशंक्याह॥ तानि चेति॥ न खल्वविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तांतरमपेक्ष्यते प्रमाणाभावा रामः

दित्यर्थः॥ १४॥ पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशंक्योक्तं॥ उत्तरार्थ इति॥ पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु उत्तरग्रंथेन योजनार्थ इति यावत्॥ सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टम १८

अग्निरूपापन्नं स्रष्टृ ५

विकारांतरमग्निब्राह्मणलक्षणं॥ क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह इंद्रादिदेवताधिष्ठित इति वैश्येनेति वस्वाद्यधिष्ठितत्वं उच्यते॥ शूद्रेणेति पूषा
धिष्ठितत्वं॥ अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्रा
ह्मणस्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे॥ यस्मादिति॥ यथोक्तप्रार्थनायाऽन्याय्यत्वं साधयति॥ तदर्थमेवेति॥ कर्मफलदानार्थमितिया

विकारांतरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियो भवदिंद्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्रा
ह्मणमेव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छंत्यग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः॥ तदर्थमेव हितद्ब्र

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्त
स्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छंते॥ ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभव ह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यव
स्थितं तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयंत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं
तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलंभेनैव पुरुषार्थसिद्धिः॥ यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा नान्यत्र जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्रा
ह्मणो नात्र संशयः॥ यत्॥ मनुष्याणां मध्ये कर्मपि मनुष्यमयत्वं कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसंप्रदानभावेनावस्थितानींद्रादिनिमित्तक्रि
यापेक्षा नास्ति किं तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्र जातिनद्धं जप्यादि कर्मास्थंभावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह म
नुष्याणामिति॥ कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राह॥ यत्र त्विति देवानां मध्ये ग्निसंबद्धं मे च कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु ब्राह्मणप्र

इंद्राय स्वाहेत्यत्रेंद्रः संप्रदानमग्निरधिकरणं॥ ३

ज्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थं॥ अन्यदग्निसंबद्धं कर्म कोयंब्राह्मणो नाम तत्राह॥ मैत्र इति॥ सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमा नितियावत्॥ ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलंभमात्रादभ्युदयलाभेपिकुतस्तत्तो निश्रेयससिद्धिस्तत्राह॥ पारिव्राज्येति ब्राह्मणाः व्युत्थायाथभिक्षा चर्यं चरंतीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते तच्च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते तच्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोकमिच्छंतीतियुक्त मित्यर्थः॥ ब्राह्मणे मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे॥ यस्मादिति॥ हि शब्दार्थो यस्मादित्युक्तो यत्तत्स्पष्टं ब्रह्मत देताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादियुक्तमिति योजना॥ अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छंतीति भर्तृप्रपंच

कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति पारिव्राज्यदर्शनाच्च तस्माद्ब्राह्मणत्वएव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छंति॥ यस्मा देताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्तत्स्पष्टं ब्रह्मसाक्षादभवदतस्तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छंतीति केचित्॥ तदसदविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणाद्यदिह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत प रेण विशेषणमनर्थकं स्यात्॥ स्वं लोकमदृष्ट्वेति॥ स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्याधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमितियुक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्यर्थत्वा व्याख्यानमनुवदति॥ अग्नेरिति॥ सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया प्रक्रमालोचनायां कर्मफलमिहलोक शब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभंगप्रसंगादिति दूषयति॥ तदसदिति॥ कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिध्यर्थमितियावत्॥ वाक्यशेषगतविशेषणवशाद पि कर्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह॥ परेण चेति॥ तदेव प्रपंचयति यदिहीति॥ परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्याभावान्न घटते चेत्स्वपक्षेपि कथं तदुपपत्तिरित्याशंक्याह॥ स्वलोकेति॥ परशब्दो नात्मविषयः॥ ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येपि तेन नासौ उच्येत विशेष

त्वेनचेति॥कर्मफलविषयत्वेनापिविशेषणस्यनेतुंशक्यत्वान्नविशेषणासिद्धिरित्याशंक्याह॥अविद्येति॥तेषांस्वरूपव्यभिचारेवाक्यशेषंप्रमा
णयति॥ब्रवीतिचेति॥उत्तरवाक्यस्यव्यावर्त्यंपूर्वपक्षमाह॥ब्राह्मणेति॥तत्पुनरचेतनमकिंचित्करमित्याशंक्याह॥तच्चेति॥सर्वैरेववर्णैःस्वस्वक
र्तव्यतयातान्प्रतिनियंतृभूत्वेतियोजना॥तस्यपुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादायफलितमाह॥तस्मादिति॥अविदितोपीतिच्छेदः॥देवतागुणंकर्म

त्वत्वेनचाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्याविद्याकृतानांचस्वत्वव्यभिचारात्॥ब्रवीतिचकर्मकृतानांव्यभिचारंक्षीयतएवेति॥
ब्राह्मणास्रष्टावर्णाःकर्मार्थंतच्चकर्मधर्माख्यंसर्वैनैवकर्तव्यतयानियंतृपुरुषार्थसाधनंचतस्मात्तेनैवचेत्कर्मणास्त्रोलोकःप
रमात्माख्योऽविदितोपिप्राप्यतेकिंतस्यैवपदनीयत्वेनक्रियतइत्यतआहअथेतिपूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थःयःकश्चित्हवैअस्मात्सांसा

स्यथयोहवाअस्माल्लोकात्स्वंलोकमदृष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्तियथावेदोवाननूक्तोन्यद्वा॥

रिकात्पिंडग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादग्न्यधीनकर्माभिमानतयावाब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतयावाभाग्गं
तुकादस्वभूताल्लोकात्स्वंलोकमात्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाहंब्रह्मास्मीतिप्रैतिम्रियतेसयद्यपिस्वोलोकोऽविदितो

मुक्तिहेतुरितिपक्षंप्रतिक्षेप्नुमुत्तरवाक्यमुत्थापयति॥अतआहेति॥ज्ञानादेवमुक्तिर्नकर्मणेत्यागमप्रसिद्धमितिनिपातयोरर्थः॥तत्रनिमित्त
मुपादानंचेतिद्वयंसंक्षिपति॥अविदितेति॥निमित्तंविवृणोति॥अग्न्यधीनेति॥आत्माख्यस्यलोकस्यस्वत्वेहेतुमाह॥आत्मत्वेनेति॥अहंब्रह्मासी
त्यदृष्ट्वेतिसंबंधः॥यःपरमात्मानमविदित्वैवम्रियतेतमेनंपरमात्मानपालयतीतियोजना॥परमात्मनःस्वरूपत्वादविदितस्यापिपालयितृत्वंस्यादित्या

दशमोस्मीतियावत्‌ ४

लोकशब्दादुपरिष्टात्तथापीति द्रष्टव्यं॥ अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि॥ परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकं वैध र्म्यदृष्टांतत या दर्शयति॥ अस्व इति॥ अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टांतमाह॥ संख्येति॥ यथा लौकिको दशमो दशमोस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिव र्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्यर्थः॥ तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टांतद्वयं व्याचष्टे॥ यथा चेत्यादिना॥ अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुत्थं सर्वं संगृह्यते॥ य

ऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञातः एनं संख्याऽपूरण इव लौकिक आत्मा न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन यथा च लौ केवेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्माद्यर्थावबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादिकर्माकृतं स्वात्मना नाभिव्यंजितमात्मीयफलप्रदाने न न भुनक्त्येवमात्माख्यो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यंजितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव॥ ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तप

कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यांततः क्षीयत एव।

रिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षय्यं भविष्यतीति ननु कृतस्याक्षय्यत्वादि त्येतदाह यदिह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्मापि अनेवंवित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महदश्वमेधादि पुण्यं कर्मेष्टफ लमेव नैरंतर्येण करोत्यनेनैवानंत्यं मम भविष्यतीति

दिहेत्यादिवाक्यापोह्यं चोद्यमुत्थापयति॥ नन्विति॥ नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यात्कथं कर्मणा मोक्षः सेत्स्यति तत्राह॥ इष्टेति॥ बाहुल्यमश्वमेधादिकर्मणो महत्तरत्वं॥ तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव संपादयिष्यतीत्यर्थः॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति॥ तन्नेत्यादिना॥ सप्तम्यर्थः संसार इति॥ निपातार्थं सूचयति॥ अद्भुतवदिति॥ अनेवंवित्त्वं व्याकरोति॥ स्वंलो

यदिहवा इतिमूलस्थोयच्छब्दः १

यत्कृतकंतदनित्यमिति २

पुण्यकर्मव्यवायेदुरितप्रसक्तिंनिवारयति॥ नैरंतर्येणेति॥ तथापुण्यंसंचिन्वतोभिप्रायमाह॥ अनेनेतिप्रक्रांतयच्छब्दापेक्षितंकथयति॥ तत्कर्मेति ॥प्रागुक्तन्यायेद्योतीहेतिनिपातः॥ कारणरूपेणकार्यस्यध्रुवत्वमाशंक्याह॥ तत्कारणयोरिति॥ मुक्तेरनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हिकेनप्रकारेणस्या दित्याशंक्याह॥ अतइति॥ आत्मशब्दार्थमाह॥ स्वमितितदेवस्फुटयति॥ आत्मानमिति आत्मशब्दस्यप्रकृतस्वलोकविषयत्वेहेत्वंतरमाह॥ इ हेति॥ प्रयोगेतुपुनरुक्तिभयादर्थांतरविषयत्वमपिस्यादित्यर्थः॥ विद्याफलमाकांक्षाद्वारानिक्षिपति॥ सयइति॥ कर्मफलस्यसंक्षयित्वमुक्त्वाकर्म

त्वकर्मेह अस्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदंततोंतेफलोपभोगस्यक्षीयतएवतत्कारण योरविद्याकामयोश्चलत्वात्कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिस्तस्मात्पुण्यकर्मफलपरिपालनानंत्याशास्येवाऽतआत्मानमेवस्वंलोकमात्मा नमितिस्वंलोकमित्यस्मिन्नर्थेस्वंलोकमितिप्रकृतत्वादिहनस्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीतसयआत्मानमेवलोकमुपास्तेतस्यवि मित्युच्यते॥ नहास्यकर्मक्षीयतेकर्माभावादेवेतिनित्यानुवादोयथाऽविदुषःकर्मक्षयलक्षणंसंसारदुःखंसंततमेवनतथास्तदस्य विद्यतइत्यर्थः॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचनेतियद्वत्तद्वत्स्वलोकोपासकस्यविदुषोविद्यासंयोगात्कर्मैवनक्षीयतइत्य परेवर्णयंति॥ लोकशब्दार्थंचकर्मसमवायिनंद्विधापरिकल्पयंतिकिल॥ णोऽक्षयत्वंवदतोव्याहतिमाशंक्याह॥ कर्मेति॥ वाक्यस्यविवक्षि

तमर्थंवैपरीत्यदृष्टांतेनाचष्टे॥ यथेति॥ अविदुषइतिच्छेदः॥ कर्मक्षयेवाविदुषोदुःखाभावेदृष्टांतमाह॥ मिथिलायामिति॥ आत्मानमित्यादिके वलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतयाव्याख्यातं॥ संप्रतितत्रभर्तृप्रपंचव्याख्यामुत्थापयति॥ स्वात्मेति॥ आत्मलोकोपासकस्यकर्माभावेकथंतदक्षय याचायुक्तिरित्याशंक्यकर्माभावस्यासिद्धिमभिसंधायकर्मसाध्यंलोकंव्याकृताव्याकृतरूपेणभिनत्ति॥ लोकशब्दार्थेचेति॥ औपाधिकोकल्पनान

तत्राद्यंलोकशब्दार्थमनूद्यतदुपासकस्यदोषमाह॥ एकइति॥ परिछिन्नकर्मात्मातत्साध्योव्याकृतावस्थोलोकस्तस्मिन्नहंग्रहोपासकस्येतियाव
त्॥ किलशब्दस्तुपूर्ववत्॥ द्वितीयंलोकशब्दार्थमनूद्यतदुपासकस्यलाभंदर्शयति॥ तमेवेति॥ यथाकुंडलादेरंतर्बहिरन्वेषणेसुवर्णातिरिक्त
रूपानुलंभात्तद्रूपेणास्यनित्यत्वंतथाकर्मसाध्यहिरण्यगर्भादिलोकंकार्यत्वादव्याकृतंकारणमेवेत्यंगीकृत्ययस्तस्मिन्नहंबुध्योपास्ते॥ तस्याप
रिछिन्नकर्मसाध्यलोकात्मोपासकत्वात् ब्रह्मवित्वंकर्मित्वंचघटते॥ तस्यखल्वात्मैवकर्मतेनतस्यतन्नक्षीयते॥ यःपुनरहंतावस्थामुपास्तेतस्या
त्मैवकर्मभवतीतिहिभर्तृप्रपंचैरुक्तमित्यर्थः॥ आत्मानमित्यादिसमुच्चयपरमितिप्राप्तंप्रत्याह॥ भवतीति॥ श्रौतत्वाभावेहेतुमाह॥ स्वलोकेति॥

एकोव्याकृतावस्थःकर्माश्रयोलोकोहिरण्यगर्भाख्यस्तंकर्मसमवायिनंलोकंव्याकृतंपरिछिन्नंयउपास्तेतस्यकिलपरिछिन्नकर्मात्म
दर्शिनःकर्मक्षीयतेतमेवकर्मसमवायिनंलोकमव्याकृतावस्थंकारणरूपमापाद्ययस्तूपास्तेतस्यापरिछिन्नकर्मात्मदर्शित्वान्नास्य
चकर्मनक्षीयतइति॥ भवतीयंशोभनाकल्पनानतुश्रौतीस्वलोकशब्देनप्रकृतस्यपरमात्मनोभिहितत्वात्स्वंलोकमितिप्रस्तुत्यस्व
शब्दंविहायात्मशब्दप्रक्षेपेणपुनस्तस्यैवप्रतिनिर्देशादात्मानमेवलोकमुपासीतेति॥ तत्रकर्मसमवायिलोककल्पनायाअनवसर
एवपरेणचकेवलविद्याविषयेणविशेषणात्किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मायंलोकइति स्वंलोकमदृष्ट्वेत्यत्रस्वलोकशब्देनपरस्यप्रकृत
स्यात्मानमेवेत्यत्रप्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्रलोकद्वैविध्यकल्पनायुक्तेत्यर्थः॥ लोकशब्देनात्रपरमात्मपरिग्रहेहेत्वंतरमाह॥
स्वंलोकमितीति॥ यथालोकस्यस्वशब्दार्थोविशेषणंतथात्मानमित्यत्रस्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्यविशेषणंदृश्यते॥ नचकर्मफलस्यमुख्यमा
त्मत्वमतोलोकशब्दोत्रपरमात्मैवेत्यर्थः॥ प्रकरणाद्विशेषणाच्चसिद्धमर्थंदर्शयति॥ तन्नेति॥ परस्यैवलोकशब्दार्थत्वेहेत्वंतरमाह॥ परेणेति॥

प्रेति॥ अथपरेष्ववाक्येषु परमात्मालोकशब्दार्थः॥ प्रकृतेतुकर्मफलमितिव्यवस्थेतिचेन्नैवमेकवाक्यत्वसंभवेतद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह॥ तैत्तिरि
ति॥ एकवाक्यत्वसंभावनामेवदर्शयति॥ इहापीति॥ यथोत्तरत्रात्मादिशब्देनलोकोविशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देनविशेष्यते॥ पूर्ववा
क्येचस्वंलोकमदृष्ट्वेतिस्वशब्देनात्मवाचिनातस्यविशेषणंदृश्यते॥ तथाचपूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ प्रकरणेनपरस्यलोकशब्दा

प्रवकर्मापरविद्याकृतेभ्योहिलोकेभ्योविशिनष्टिअयमात्मानोलोकइतिनहास्यकेनचनकर्मणालोकोमीयतेएषोस्यपरमोलोकइ
तिच॥ तैःसविशेषणैरस्यैकवाक्यतायुक्ते हापिस्वंलोकमितिविशेषणदर्शनादस्मात्कामयतइत्ययुक्तमितिचेदिहसोलोकःपरमा

त्मानमेवलोकमुपासीतसयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते॥

त्मातदुपासनात्सएवभवतीतिस्थितेयद्यत्कामयतेतत्तदस्मादात्मनःसृजतइतितदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेणफलवचनमयुक्तमितिचे
त्नखलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्तस्मादेवलोकात्सर्वमिष्टंसंपद्यतइत्यर्थोनान्यदतःप्रार्थनीयमाप्तकामत्वादात्मतःप्राणआत्मतआ
शेत्यादिश्रुत्यंतरेणयथासर्वात्मभावप्रदर्शनार्थोवा॥ तैःसविशेषणैरस्यैकवाक्यतायुक्ता॥ र्थत्वमयुक्तंलिंगविरोधादितिचोदयति॥ अस्मा

दिति॥ नदेवविशृणोति॥ इत्यादिना॥ अर्थवादस्थंलिंगंनप्रकरणाद्बलवदितिमत्वासमाधत्ते॥ नेत्यादिना॥ स्तुतिमेवस्पष्टयति॥ तस्मादेवेति॥ लोकाज्ञा
तादितिशेषः॥ यथाकोदोग्येस्तुत्यर्थमात्मनःसर्वत्वमुच्यतेतथात्रापिआत्मलोकंस्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह॥ आत्मतइति॥ माचाभूदस्माद्ध्येनेत्यादि
रर्थवादस्तथापितस्यसर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वान्नयुक्तमत्रलोकशब्देनपरमात्मग्रहणमित्याह॥ सर्वात्मेति॥ प्रकृतेतुकर्मफलमितिव्यवस्थेतिचेन्नैव

मेकवाक्यत्वसंभवेतद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह॥ तैत्तिरि॥

एकवाक्यत्वसंभावनामेवदर्शयतीहापीति॥ यथोत्तरत्र आत्मादिशब्देनलोकोविशेषितः तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देनविशेष्यतेपूर्ववाक्येचस्वंलो
कमदृष्ट्वेतिस्वशब्देनात्मवाचिनातस्यविशेषणंदृश्यतेतथाचपूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ प्रकरणेनपरस्यलोकशब्दार्थत्वमयुक्तं
लिंगविरोधादितिचोदयत्यस्मादिति॥ तदेवविवृणोतीहेत्यादिना॥ अर्थवादस्थंलिंगप्रकरणाद्बलवदितिमत्वासमाधत्तेनेत्यादिना॥ स्तुतिमेवस
र्पयतिस्वस्मादेवेति॥ लोकाज्ज्ञातादितिशेषः॥ यथाकुंदोग्येस्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यतेतथात्राप्यात्मलोकंस्तोतुमेतत्फलवचनमित्याहात्मत

इहापिस्वंलोकमितिविशेषणदर्शनादस्मात्कामयतइत्ययुक्तमितिचेदिहस्वोलोकः परमात्मातदुपासनात्सएवभवतीतिस्थिते
यद्यत्कामयतेतत्तदस्मादात्मनः सृजतइतितदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेणफलवचनमयुक्तमितिचेत्॥ नस्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वा
त्॥ अतः स्वस्मादेवलोकात्सर्वमिष्टंसंपद्यतइत्यर्थोनान्यतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वादात्मतः प्राणआत्मतआशेत्यादिश्रुत्यंत
रेणयथासर्वात्मभावप्रदर्शनार्थोवा॥ पूर्ववद्यदिहिपरएवात्मासंपद्यतेतदायुक्तोस्मात्येवात्मनइत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मा
देवप्रकृतादात्मनोलोकादित्येवमर्थो अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्मणोलोकादितिसविशेषणमवक्ष्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्या
वृत्तयेव्याकृतावस्थाव्यावृत्तयेच इति॥ भवतुवामावाभूदस्मात्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापितस्यसर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्रलोकश
ब्देनपरमात्मग्रहणमित्याहसर्वात्मेति॥ तस्मात्तत्सर्वमभवदितिवाक्यंदृष्टांतयति॥ पूर्ववदिति॥ किंच॥ आत्मशब्दस्यत्रिधापरिच्छेदशून्यार्थवाचि
तायायच्चाप्नोतीत्यादिन्यायेनसिद्धत्वात्तत्समानाधिकरणलोकशब्दस्यापितदर्थत्वात्परस्यैवात्रलोकत्वमित्याह॥ यदिहीति॥ किंच॥ यदिलोकश
ब्देनपरंहित्वार्थांतरमुच्यतेतदासविशेषणंवाक्यंस्यादन्यथास्वंलोकमितिप्रकृतपरमात्मलोकस्यस्वत्वपक्षेऽनंतरोक्तब्रह्मलोकस्यचव्यावृत्त्ययोगान्न

चात्रसविशेषणंवाक्यंदृष्टंअतःस्वलोकमितिप्रकृतःपरमात्मैवात्रापिलोकइत्याह॥अन्यथेति॥विशेषणंविनैवास्मादित्यत्रपरापराभ्यासर्थी
तरंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नहीति॥स्वंलोकमितिप्रकृतेपरमात्मन्यात्मानमेवेतिविशेषितेवाऽव्याकृताख्यापरापराभ्यामंतरालावस्थानप्रति
पत्तुंशक्यतेतस्याःश्रुतत्वाभावादित्यर्थः॥ … कांडिकांतरमवतार्यवृत्तमनूद्याकांक्षापूर्वकंतात्पर्यमाह॥अथोइत्यादिना॥अत्रेत्यविद्यावस्थापूर्व

नत्वस्मिन्प्रकृतेविशेषितेऽश्रुतांतरालावस्थाप्रतिपत्तुंशक्यते॥ … अथोअयंवाआत्माअत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानोधर्मेणनि
यम्यमानोदेवादिकर्मकर्तव्यतयापशुवत्परतंत्रइत्युक्तंकानिपुनस्तानिकर्माणियत्कर्तव्यतयापशुवत्परतंत्रोभवतिकेवातेदेवाद
योयेषांकर्मभिःपशुवदुपकरोतीतितदुभयंप्रपंचयति अथोइत्यस्यवाक्योपन्यासार्थःअयंयःप्रकृतोगृहीकर्माधिकृतोऽविद्वान्शरीरे

अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकःसयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलोकोथयदनुब्रूतेतेनर्षीणामथयत्पित
भ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छते॥ द्रियसंघातादिविशिष्टःपिंडआत्मेत्युच्यतेसर्वेषांदेवादीनांपिपीलिकांतानांभूतानांलो
कोभोग्यआत्मेत्यर्थःसर्वैषांवर्णाश्रमादिविहितैःकर्मभिरुपकारित्वात् कैःपुनःकर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषांभूतविशेषाणांलोकइ
त्युच्यतेसगृहीयज्जुहोतियद्यजतेयागोदेवतामुद्दिश्यस्वत्वपरित्यागःसएवा ग्रंथोवागृह्यते॥अपिपर्यायस्याथोशब्दस्यासंगतिमाशंक्य
व्याकरोति॥अथोइतीति॥परस्यापिप्रकृतत्वात्ततोविशिनष्टि॥गृहीतिगृहीत्वेहेतुः॥अविद्वानितीतरपर्युदासार्थंकर्माधिकृतइत्युक्तं॥कथमुक्त
स्यात्मनःसर्वभोग्यतेत्याशंक्याह॥सर्वेषामिति॥तदेवप्रश्नद्वाराप्रकटयति कैःपुनरिति॥यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशंक

यागइतिआसेचनंप्रक्षेपः॥उक्तंचजुहोतिरासेचनावधिकःस्यादिति॥यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्नुपकुर्वतोगृहिणोऽविद्ययाप्रतिबंधसंभवात्तदुप
सेचनावधिकोहोमस्तेनहोमयागलक्षणेनकर्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेनदेवानांपशुवत्परतंत्रत्वेनप्रतिबद्धइतिलोकोथयदनुब्रूतेस्वाध्या
यमधीतेहरहस्तेनऋषीणांलोकोथयत्पितृभ्योनिपृणातिनिपृणातिप्रयच्छतिपिंडोदकादियच्चप्रजामिच्छतेप्रजार्थमुद्यमंकरोतिइ
च्छाचोत्पत्त्युपलक्षणार्थाप्रजांचोत्पादयतीत्यर्थः॥तेनकर्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेनपितॄणांलोकःपितॄणांभोग्यत्वेनपरतंत्रोलोकोथय
न्मनुष्यान्वासयतेभूम्युदकादिदानेनगृहेयच्चतेभ्योवसद्भ्योअवसद्भ्योवार्थिभ्योऽशनंददातितेनमनुष्याणांअथयत्पशुभ्यस्तृणोद

तेनपितॄणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योऽशनंददातितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्य
गृहेषुश्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवंतितेनतेषांलोकोयथाहवैस्वायलोकायारिष्टिमिच्छेदेवंहैवंविदेसर्वाणि
भूतान्यरिष्टिमिच्छंतितद्वाएतद्विदितंमीमांसितं॥१६॥

कंविंदतिलंभयतितेनपशूनांयदस्यगृहेषुश्वापदावयांसिचपिपीली
काभिःसहकणबलिभांडक्षालनाद्युपजीवंतितेनतेषांलोकोयस्माद्यमेतानिकर्माणिकुर्वन्नुपकरोतिदेवादिभ्यस्तस्माद्यथाहवैलो
केस्वायलोकाययस्मैदेहायारिष्टिमविनाशंस्वत्वभावाऽप्रच्युतिमिच्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिःसर्वतःपरिपालयेदे
वंहएवंविदेसर्वभूतयोग्योहमनेनप्रकारेणमयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवमात्मानंपरिकल्पितवतेसर्वाणिभूतानिदेवादीनियथोक्ता
न्यरिष्टिमविनाशमिच्छंतिस्वत्वाप्रच्युत्यैसर्वतःसंरक्षंतिकुटुंबिनइवपशूं कारित्वाद्वृत्तिरित्याशंक्याह यस्मादितिपूर्वेषामथशब्दानामभिप्रेत

भो२

ऋणंदे्दाति ३ ज्ञो६

देवादीनांकर्माधिकारिणिकर्तृत्वादिपरिपालनमेवपरिरक्षणमितिविवक्षित्वापूर्वोक्तंस्मारयति॥तस्मादिति॥यथोक्तंकर्मकुर्वन्यद्यपिदेवादीन्नद्यु
पकरोतितथापिनतत्कर्तृत्वमावश्यकंमानाभावादित्याशंक्याह॥तद्यद्दति॥भूतयज्ञोमनुष्ययज्ञःपितृयज्ञोदेवयज्ञोब्रह्मयज्ञश्चेत्येवंपंचमहाय
ज्ञाः॥ननुश्रुतमपिविचारंविनानानुष्ठेयंनहिरुद्ररोदनादिश्रुतमित्येवानुष्ठीयतेतत्राह॥मीमांसितमिति॥तदेतदवंदयतेयद्यजतेसयदग्नौ
जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणं॥ऋणंहवावजायतेजायमानोयोस्तीत्यादिनार्थवादेनेतिशेषः॥१६॥वाक्यांतरमादायव्याख्यातुंपातनिकांकरोति
॥आत्मैवेत्यादिना कर्मैवबंधनंतत्राधिकारोनुष्टानंतस्मिन्नितियावद्विद्याधिकारस्तदुपायेश्रवणादौप्रवृत्तिस्तन्त्रेत्यर्थः यथोक्ताधिकारिणोदेवा

स्तस्मादेषांतन्नप्रियमित्युक्तं॥तदैर एतत्तदेतद्यथोक्तानांकर्मणामृणवदवश्यकर्त्तव्यत्वंपंचमहायज्ञप्रकरणेविदितंकर्त्तव्य
तयामीमांसितंविचारितंचावदानप्रकरणे॥ ॥आत्मैवेदमग्रआसीत्॥ब्रह्मविद्वांश्चेदस्मात्पशुभावात्कर्त्तव्यताबंधनरूपात्स्व
तिमुच्यतेकेनायंकारितःकर्मबंधनाधिकारेऽवशइवप्रवर्त्ततेनपुनस्तद्विमोक्षणोपायेविद्याधिकारइति॥ननूक्तंदेवारक्षंतीति॥बा
ढं॥कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेवतेपरिरक्षंति॥अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगात्॥ननुसामान्यपुरुषमात्रविशिष्टाधिकारान
रूढंतस्माद्भवितव्यंतेनयत्प्रेरितोऽवशएवबहिर्मुखोभवतिस्वस्माल्लोकात्॥ दिभीरक्षणंप्रवृत्तिमार्गेनियमेनप्रवर्त्तकमितिशंकते॥नन्वि

ति॥उक्तमंगीकरोति॥बाढमिति॥तर्हिप्रवर्त्तकांतरंनवक्तव्यंतत्राह॥कर्माधिकारेति॥कर्मस्वधिकारेणस्वगोचरत्वंप्राप्तानेवदेवादयोपिरक्षंतिनस
र्वाश्रमसाधारणंब्रह्मचारिणमतोस्यकर्ममार्गेप्रवृत्तौदेवतादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणोनिवृत्तिंत्यक्त्वाप्रवृत्तिपरत्वपक्षपातेकारणंवाच्यमित्यर्थः॥
मनुष्यमात्रंकर्मण्येवतेनत्वात्प्रवर्त्तयंतितेषामचिंत्यशक्तित्वादित्याशंक्याह॥अन्यथेति॥स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्यव्यावर्त्यंकीर्त्तयतिनत्वितिविशिष्टाधि
५६

देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह॥तस्मादिति॥प्रत्यगविद्यायथोक्ताधिकारिणो नियमेनप्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शंकते॥नन्विति॥तदेवस्फुटयति॥ अविद्यावानिति॥तस्याःस्वरूपेणप्रवर्त्तकत्वंदूषयति॥सापीति॥अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौकथमित्याशंक्यकारणत्वेनेत्याह॥प्रवर्त्तके ति॥सत्यन्यस्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्याप्रवृत्तिरिति चेत्तत्राह॥एवंतर्हीति॥उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यतस्मिन्विवक्षितंप्रवर्त्तकंसंक्षिप्रति॥त दिहाभिधीयतइति॥तत्रार्थतःश्रुत्यंतरंसंवादयति॥स्वाभाविक्यामिति॥तत्रैवभगवतःसंमतिमाह॥स्मृतौचेति॥अथकेनप्रयुक्तोयमित्यादिप्रश्न

नन्विद्ययाऽविद्यावान्हि बहिर्मुखीभूतःप्रवर्त्तते सापि नैवप्रवर्त्तिकावस्तुस्वरूपावरणात्मिकाहि सा प्रवर्त्तकबीजत्वंतुप्रतिपद्यतेंध त्वमिवगर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुरेवंतर्हिउच्यतांकिंयत्प्रवृत्तिहेतुरितितदिहाभिधीयतेएषणाकामःसःस्वाभाविक्यामविद्यायांवर्त्त मानाबालाःप्रवर्त्ततेपराचःकामाननुयंतीतिकाठकश्रुतौस्मृतौचकामएषइत्यादि॥मानवेचसर्वाप्रवृत्तिःकामहेतुकैवेतिसएषोर्थः सविस्तरःप्रदर्श्यतेइहाध्यायपरिसमाप्तेः॥आत्मैवेदमग्रआसीत् आत्मैवस्वाभाविकोऽविद्वान्कार्यकरणसंघातलक्षणोवर्णीअग्रे प्राग्दारसंबंधादात्मेत्यभिधीयतेतस्मादात्मनःपृथग्भूतंकाम्यमानंजायादिभेदरूपंनासीत्सएवैकआसीज्जायाद्येषणाबीजभूता विद्यावानेकएवासीत्स्वाभाविक्यास्वात्मनिकर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनयावासितः॥ स्योत्तरंकामएष

क्रोधएषरजोगुणसमुद्भवइत्यादि॥अकामतःक्रियाकाचिद्दृश्यतेनेहकस्यचित्॥यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमितिवाक्यमाश्रित्याह॥मान वेचेतिएवेति॥दर्शितमितिशेषः॥उक्तेर्थेतृतीयाध्यायशेषमपिप्रमाणयति॥सएषइति॥एवंतात्पर्यमुक्त्वाप्रतीकमादायपदानिव्याकरोति आत्मैवेत्या दिना॥वर्णीहिजत्वद्योतकोब्रह्मचारीतियावत्॥कथंतर्हिहेत्वभावेतस्यकामित्वमपिस्यादित्याशंक्याह॥जायादीति॥सशब्दंव्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमा

कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ कथमिति॥ कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति॥ तयेति॥ प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः॥ प्रजाया
मानुषवित्तान्तर्भावमुपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहेतुत्वविवक्षयेति विभागः॥ कर्मानुष्ठानफलमाह॥ येनेति॥ तर्हि नित्यनैमि

सोऽकामयत कामितवान् जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात् विनाहमनधिकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकारसंपत्तये भ
वेज्जाया ऽथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येयाथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कु
र्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान्वै काम एतावद्धि विषयपरि

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्च
नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति॥ क्लिन्न इत्यर्थः एतावा
न्वै हि कामयितव्यो विषयो यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि॥ साधनलक्षणैषणा लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फल
भूताः साधनैषणायाश्चास्याः एतद्ध्या हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा तस्मात्सैकैवैषणा या लोकैषणा सैकैव सत्येषणा साधना
पेक्षेति द्विधा ऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति

त्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह॥ काम्यानीति॥ क्रियापदमनुकृष्टं चशब्दः॥
कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वैतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह॥ साधनलक्षणेति॥ अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति संबंधः॥ द्वयोरेषणा
त्वमुक्त्वा लोकैषणां परिशिनष्टि॥ एतद्ध्येति॥ कथं तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशंक्याह॥ सैवेति॥ एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणो भवतीत्याह॥ अत इति॥
कुर्वीयेति ३

=कामशब्देनसाधनसाध्यैषणयोर्वाच्यत्वेनचानर्थता=३

बृ.र. साधनवत्फलमपिकाममात्रंचेत्कथंतर्हिश्रुत्यासाधनमात्रमभिधायैतावाननवध्रियतेतत्राह॥फलार्थत्वादिति॥उक्तेसाधनेसाध्यमार्थिकमि आ.

१०५ त्यत्रदृष्टांतमाह॥भोजनइति॥साधनोक्तौसाध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानितिद्वयोरनुवादेपिकथमेषणात्वेकामशब्दस्तत्रप्रयुज्यते॥नहितौपर्या

यौनचतद्वाच्यत्वेतयोरनर्थतेत्याशंक्यापर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याह॥तएतेइति॥वेष्टनमेवस्पष्टयति॥कर्ममार्गइति॥अग्निमु

फलार्थत्वात्सर्वारंभस्यलोकैषणार्थप्राप्तेश्चैवेत्येतावान्वैएतावानेवकामइत्यवध्रियतेभोजनेभिहितेतत्प्तिर्नहिपृथगभिधेयातद
र्थत्वाद्भोजनस्यतेएतेएषणेसाध्यसाधनलक्षणेकामोयेनप्रयुक्तोऽविद्वानवशएवकोशकारवदात्मानंवेष्टयतिकर्ममार्गएवात्मानं
प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतोनस्वंलोकंप्रतिजानातितथाचतैत्तिरीयकेऽग्निमुग्धोहैवधूमतांतःस्वंलोकंनप्रतिजानातीतिकथंपुनरेताव
त्त्वमवधार्यतेकामानामनंतत्वादनंताहिकामाइत्येतदाशंक्यहेतुमाहयस्मान्नेच्छन्नपिइच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनत्वलक्षणाद्द्वयोधि
कतरंनविंदेत्नलभेत॥नहिलोकेफलसाधनव्यतिरिक्तंदृष्टमदृष्टंवालब्धव्यमस्तिलब्धव्यविषयोहिकामस्तस्यचैतद्व्यतिरेकेणा
भावाद्युक्तंवक्तुमेतावान्वैकामइत्येतदुक्तंभवतिदृष्टार्थमदृष्टार्थंवासाध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयंका
मोऽतोऽस्माद्विदुषाव्युत्थातव्यमिति ग्धोऽग्निरेवहोमादिद्वारेणममश्रेयःसाधनंनात्मज्ञानमित्यभिमानवान्धूमतांतोधूमेनग्लानिमापन्नोधूमतावा

समांतेदेहावसानेभवतीतिमन्यमानस्तेधूममभिसंभवंतीतिश्रुतेः॥स्वंलोकमात्मानं॥वाक्यांतरमुत्थाप्यव्याचष्टे॥कथमित्यादिना॥तस्मादेतावत्त्वमवधा

र्यतेतेषामितिशेषः॥उक्तमेवार्थंलोकदृष्टिमवष्टभ्यस्पष्टयति॥नहीति॥लब्धव्यांतराभावेपिकामयितव्यांतरंस्यादित्याशंक्याह॥लब्धव्येति॥एतद्व्यति राम:

रेकेणसाध्यसाधनातिरेकेणेतियावत्॥तयोर्द्वयोरपिकामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह॥एतदुक्तमिति ॥ १०५

कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्चतावन्मात्रत्वात्स्वर्गादेःप्रमर्थताविघ्नासंत्यक्त्वास्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तिसृभ्योप्येषणाभ्योव्युत्थानंसंन्यासात्मकंकृ
त्वाकांक्षितमोक्षहेतुंज्ञानमुद्दिश्यश्रवणाद्यावर्तयेदित्यर्थः॥ तस्मादपीत्यादिव्याचष्टे॥ यस्मादिति॥ प्राकृतस्थितिरेषानबुद्धिपूर्वकारिणामिदं
वृत्तमित्याशंक्याह॥ प्रजापतेश्चेति॥ तत्रहेतुत्वेनपूर्वोक्तंस्मारयति॥ सोबिभेदित्यादिना॥ तत्रैवकार्यलिंगकमनुमानंसूचयति॥ तस्मादिति॥

यस्मादेवमविद्वानात्माकामीपूर्वःकामयामासतथापूर्वतरोपिएषालोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेषसर्गआसीत्सोबिभेद्विद्ययात
तःकामप्रयुक्तएकाकीरममाणोऽरत्युपघातायस्त्रियमैच्छत्तांसमभवत्ततःसर्गोयमासीदितिह्युक्तं तस्मात्तत्स्रष्टावेतर्ह्येतस्मिन्न
पिकालेएकाकीसन्नाकृतदारक्रियातःकामयतेजायामेस्यादथप्रजायेयअथवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेत्युक्तार्थंवाक्यं॥ तच्चकामय

सयावदप्येतेषामेकैकंनप्राप्नोत्यकृत्स्नएवतावन्मन्यतेतस्योकृत्स्नतामनएवास्यात्मावाग्जायाप्राणःप्रजा

मानःसंपादयंश्चजायादीन्यावत्सएतेषांयथोक्तानांजायादीनांएकैकमपिनप्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसंपूर्णोहमित्येवंतावदात्मानंमन्यतेपारि
शेष्यात्समस्तानेवैतान्संपादयतियदातदातस्यकृत्स्नतायस्मात्तुनशक्नोतिकृत्स्नतांसंपादयितुंतदास्याकृत्स्नत्वंतदास्यकृत्स्नत्वसंपा
दनायाहतस्यउतस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनःकृत्स्नतेयमेवंभवतिकथमयंकार्यकरणसंघातःप्रविभज्यते सयावदित्यादिवाक्यमादाय
व्याचष्टे॥ स्वयमिति॥ पूर्वःसशब्दोवाक्यप्रदर्शनार्थः द्वितीयस्तुव्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः अर्थसिद्धमर्थमाह॥ पारिशेष्यादिति॥ तस्याकृ
त्स्नतेत्येतदवतार्यव्याकरोति॥ [illegible]त्यादिना॥ अकृत्स्नत्वाभिमानिनोविरुद्धंकृत्स्नत्वमित्याशंक्याह॥ [illegible]मिति॥ विरोधमंतरेणकार्त्स्न्यार्थंविभागंद

मर्नः प्रयोज्यत्वं वाँगादिचतुष्टयस्येत्यर्थः ७

विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनायां निमित्तमाह ॥ तन्नेति ॥ उक्तमेवव्यनक्ति ॥ यथेति ॥ तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः ॥ वाचिजा
यात्वकल्पनायां निमित्तमाह मनइति ॥ वाचो मनोनुवृत्तित्वं स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति ॥ वागिति इति ॥ प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति ॥ ता
भ्यांवेति ॥ कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि हि तथेत्याशंक्याह ॥ तन्नेति ॥ आत्मादिनये सिद्धे सतीति यावत् ॥ आदिपदेन कार्यचे

तेनमनोनुवृत्तिहीतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा यथा जायादीनां कुटुंबपतिरात्मेव तदनुकारित्वाज्जायाा
दिचतुष्टयस्येव मिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै तथा वाग्जाया मनोनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचो वागिति शब्दश्चोदनादित्वस्त
णो मनसा श्रोत्रादिद्वारेण गृह्यते वधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः

चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विंदते श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति

कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव ॥ तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तं तद्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो
विशिनष्टि इतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति गवादि हि मनुष्यसंबंधि वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयत्वेन संबंधाच्चक्षुर्मानुषं
वित्तं चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विंदते गवाद्युपलभत इत्यर्थः ॥ किं पुनरितरद्धि त्तं श्रोत्रं दैवं देव

शा गृह्यते मानुषमिति विशेषणस्यार्थ
वत्त्वं समर्थयते ॥ तद्विविधमिति ॥ संप्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपंचयति ॥ गवादीति तत्सदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे ॥ तेन संबंधादिति ॥ तत्स्थानी
यं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषवित्तेनेत्येतत् ॥ संबंधमेव साधयति ॥ चक्षुषा हीति तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति शेषः ॥ आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्य

तत्रहेतुमाह॥कस्मादित्यादिना॥यजमानादिनिर्वर्त्यकर्मप्रश्नपूर्वकंविशदयति॥किंपुनरित्यादिना॥इहेतिसंपत्तिशब्दोक्तिः॥शरीरस्यकर्मत्वम
प्रसिद्धमितिशंकित्वापरिहरति॥कथंपुनरिति॥अस्येतियजमानोक्तिः हिशब्दोयतइत्यनूद्यते॥तस्मात्कृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति॥तस्येति॥उक्त
रीत्याकृत्स्नत्वेसिद्धेफलितमाह॥तस्मादिति॥अस्येतिदर्शनोक्तिः पशोःपुरुषस्यचपांक्तत्वंतच्छब्दार्थः पुरुषस्यपशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्त

विषयत्वाद्धिज्ञानस्यविज्ञानंदैवंवित्तंतदिहश्रोत्रमेवसंपत्तिविषयं[illegible]त्वाच्छ्रोत्रेणहियस्मात्तद्दैवंवित्तंविज्ञानंशृणोतिअतःश्रोत्रा
धीनत्वाद्धिज्ञानस्यश्रोत्रमेवतदितिकिंपुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिहनिर्वर्त्यंकर्मेत्युच्यतेआत्मैवात्मेतिशरीरमुच्यतेकथंपुनरात्मा
कर्मस्थानीयोऽस्यकर्महेतुत्वात्कथंकर्महेतुत्वमात्मनाहिशरीरेणयतःकर्मकरोति॥तस्मात्कृत्स्नत्वाभिमानिनःएवंकृत्स्नतासंप

सएषपाङ्क्तोयज्ञःपाङ्क्तःपशुःपाङ्क्तःपुरुषःपाङ्क्तमिदꣳसर्वंयदिदंकिंचतदिदꣳसर्वमाप्नोतियएवंवेद॥१७॥चतुर्थंब्रा
ह्मणं॥४॥

न्नायथावाह्याजायादिलक्षणा॥एवंतस्मात्सएषपांक्तःपंचभिर्निर्वृत्तःपांक्तोयज्ञोदर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोपिक
थंपुनरस्यपंचत्वसंपत्तिमात्रेणयज्ञत्वमुच्यतेयस्माद्बाह्योपियज्ञःपशुपुरुषसाध्यःसचपशुःपुरुषश्चपांक्तएवयथोक्तमनआदिपंच
त्वयोगात्तदाहपांक्तःपशुर्गवादिःपांक्तःपुरुषःपशुत्वेप्यधिकृतत्वेनास्यविशेषःपुरुषस्येतिपृथक्पुरुषग्रहणंकिंबहुनापांक्तमिदंस
र्वंकर्मसाधनंफलंचयदिदंकिंचयत्किंचिदिदंसर्वं

मित्याशंक्याह॥पशुत्वेपीति॥नकेवलंपशुपुरुषयोरेवपाङ्क्तत्वंकिंतुसर्वस्येत्याह॥
किंबहुनेति॥तस्मादाध्यात्मिकस्यदर्शनस्ययज्ञत्वंपंचत्वयोगादविरुद्धमितिशेषः॥संपत्तिफलंव्याकरोति॥एवमिति॥आख्यातार्थंवाक्यमनुव

अविद्वान्गृही धर्मानुगामी सर्वोपकारकरः ९

साध्यंसाधनंचपांक्तं॰ सूत्रात्मनाज्ञात्वातच्चात्मत्वेनानुसंधानस्यतदाप्तिरेवफलंतत्क्रतुन्यायादित्यर्थः॥१७॥ इतिबृहदारण्यकेतृतीयेप्रपाठकेचतुर्थब्राह्मणभाष्यटीका॥४॥ ब्राह्मणांतरमवतार्यसंगतिंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयति॥ यत्सप्तान्नानीत्यादिना॥ तत्रेत्यतिक्रांतब्राह्मणोक्तिः॥ उपास्तिशब्दितभेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानूद्यनसवेदेतितद्धेतुरविद्यापूर्वमत्रप्रस्तुतेतियोजना॥ अथोअयमित्यत्रोक्तमनुवदतिसवर्णाश्रमाभिमानइति॥

मेवंपांक्तंयज्ञमात्मानंयः संपादयतिसः तदिदंसर्वंजगदात्मत्वेनाप्नोतियएवंवेद॥१७॥ इतिबृहदारण्यकेतृतीयेप्रपाठकेचतुर्थंब्राह्मणं॥४॥ यत्सप्तान्नानिमेधयाः विद्याप्रस्तुतातत्राविद्वानन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिसवर्णाश्रमाभिमानः

यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाजनयत्पिता॥ एकमस्यसाधारणंद्वेदेवानभाजयत्॥ त्रीण्यात्मनेकुरुतपशुभ्यएकंप्रायच्छत्॥ तस्मिन्त्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन॥ कस्मात्तानिनक्षीयंतेद्यमानानिसर्वदा॥ योवैतामक्षितिंवेदसोन्नमत्तिप्रतीकेन॥ सदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवतीतिश्लोकाः॥१॥ कर्मकर्तव्यतयानियतोजुहोत्यादिकर्मभिःकामप्रयुक्तोदेवादीनामुपकुर्वन्त्सर्वेषांभूतानांलोकइत्युक्तं यथाचस्वकर्मभिरेकैकेनसर्वैर्भूतैरसौलोकोभोज्यत्वेनसृष्टः आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादावुक्तंस्मारयति॥ कामप्रयुक्तइति॥ वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमवतारयितुमपेक्षितंपूरयति॥ यथाचेति॥ गृहिणोजगतश्चपरस्परंस्वकर्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथान्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः॥ ननुसत्रस्यैवजगत्कर्तृत्वंज्ञानक्रियातिशयवत्वान्नेतरेषांतदभावादतआह॥

= पंचयज्ञादिकर्मणायंगृहीसर्वप्राणिभिर्भुज्यतेइत्येवमस्यसर्वंजगत्स्वयुपकारकत्वं॥ जगतश्चद्रव्यदेवतादिरूपेणप्रतिदिनंभोगेयज्ञोपयोगेनोपकारकत्वमतोगृहीसर्वंजगत्कर्मणोपार्जितः जगच्चगृहिकर्मोपार्जितं = २ = अन्यथापरस्परभोग्यभोक्तृत्वंनस्यातसप्तान्नवैचित्र्येकस्यादोसप्तान्नवैचित्र्येजगत्कर्मणउपादानत्वंपूर्वकल्पीयगृहिणःकर्मणश्च = २

यच्छाश्वतीभ्य इति ॥ एवं कल्पादावविच्छिन्नप्रवृत्तिसिद्धं ज्ञानकर्मानुष्ठातारं सर्वो जंतुरुत्तरसर्गे स्वपितृतेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं संक्षिप्या
ह ॥ सर्वं स्यादिति ॥ सर्वस्य मिथो हेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह ॥ यज्ञादेवेति ॥ सर्वस्यान्योन्यकार्यकारणतोक्त्याकल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह ॥ आ
त्मनेति ॥ सर्वं भिन्नं कृत्वोचर ब्राह्मणतात्पर्यमाह ॥ यदन्नानीति ॥ उच्यंते ध्यानार्थं भिन्नं विशेषः अन्नत्वे हेतुः भोज्यत्वादिति ॥ तेन ज्ञानकर्मभ्यां जन

यित्वा सप्तान्नानि जुहोत्यादिपांक्तकर्मभिः सप्तान्नानि भुक्तानि सर्वं च जगदात्मनो भोज्यत्वेनासृजत एव मेकैकः स्वकर्मविद्यानुरूपेण सर्वस्य ज
गतो भोक्ता भोज्यं च सर्वस्य सर्वः कर्त्ता कार्यं चेत्यर्थः ॥ एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः सर्वं सर्वस्य कार्यं मधु इत्यादौ एकत्वविज्ञा
नार्थं यदस्मात् जुहोत्यादिना पांक्तेन काम्येन कर्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत तज्ज्ञानेन च तज्जगत् सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वे
न सप्तान्नान्युच्यंते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामन्नानां येते पामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मंत्राः यत्सप्ता
न्नानि पदजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपः शब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वान्न
तु मेधा तपसी अप्रकरणात्पांक्तं हि कर्मजायादिसाधनं य एवं वेदेति चानंतरमेव ज्ञानं प्रकृतं तस्मात्प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशंका
कार्या अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः ॥ मंत्राणामर्थः स्तिरोहितत्वात्
येषामर्थं तेषां चतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते नि कलेनेति यावत् ॥ ब्राह्मणमवतार्य मंत्रमवतारयति ॥ एतेषामिति ॥ तत्रास्य मंत्रभागमारा

प्य व्याचष्टे ॥ यत्सप्तान्नानीति ॥ अजनयदिति क्रियाविशेषणं यदिति पदं ॥ तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिविशेषः ॥ ग्रंथार्थधारणशक्तिर्मेधा ॥ कृच्छ्रचांद्रायणादितपः
तत्र स्यादन्नगृहीतेत्याह ॥ ज्ञानकर्मणी इति ॥ तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति ॥ पांक्तं हीति ॥ इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूकृत्य मनुकूलं फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञानकर्म
=प्रसिद्धयोर्यास्यात्तथाऽजनयत=२

यत्सप्तान्नानीत्यादिमंत्रभागंव्याख्यायब्राह्मणवाक्यसमुदायतात्पर्यमाह॥तत्रेति॥मंत्रब्राह्मणात्मकोग्रंथःसप्तम्यर्थः॥मेधयाहीत्यादिब्राह्मणमाकांक्षा
पूर्वकमुत्थापयति॥तत्रयदिति॥प्रकृतमंत्रसमुदायःसप्तम्यापरामृश्यते॥व्याख्यानमेवसंगृह्णाति॥प्रसिद्धोहीति॥नकेवलंहिशब्दान्मंत्रस्यप्रसि
द्धार्थत्वंकिंतुमंत्रस्वरूपालोचनायामपितत्सिध्यतीत्याह॥यदिति॥मंत्रार्थस्यप्रसिद्धत्वेमंत्रस्यानुगुणत्वंहेतूकृत्यफलितमाह॥अतइति॥तत्प्रसि
द्धिमुपपादयितुंप्रकृतिः॥नन्विति॥साध्यसाधनात्मकेजगतियत्पितृत्वमविद्यावतोभावितत्वंप्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयतेहिजायादिसंपादयन्नवि

यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाजनयत्पितेतिअस्यकोर्थउच्यतइतिहिशब्देनैवव्याचष्टेप्रसिद्धार्थावद्योतकेनप्रसिद्धोह्यस्यमंत्रस्या
र्थइत्यर्थोयदजनयदितिचानुवादस्वरूपेणमंत्रेणप्रसिद्धार्थत्वेवप्रकाशिताअतोब्राह्मणमविशंकयैवाहमेधयाहितपसाजनयत्पि

यत्सप्तान्नानिमेधयातपसाजनयत्पितेतिमेधयाहितपसाजनयत्पिते

तेतिननुकथंप्रसिद्धतास्यार्थस्येत्युच्यतेजायादिकर्मीतानांलोकफलसाधनानांपितृत्वंतावत्प्रत्यक्षमेवाभिहितंचजायामेस्यादित्यादिना
॥तत्रचैवंवित्तंविद्याकर्मपुत्रश्चफलभूतानांलोकानांसाधनंस्पष्टत्वंप्रतीत्यभिहितंवक्ष्यमाणंचप्रसिद्धमेवतस्माद्युक्तंवक्तुंमेधयेत्यादि
एषणाहिफलविषयाप्रसिद्धैवचलोके द्धानित्याह॥उच्यतइति॥श्रुत्याचप्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह॥अभिहितंचेति॥यत्तुमेधातपोभ्यांस्र
ष्टृत्वंमंत्रब्राह्मणयोरुक्तंतदपिप्रसिद्धमेवविद्याकर्मपुत्राणामभावेलोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह॥तत्रचेतिपूर्वोत्तरग्रंथःसप्तम्यर्थःपुत्रेणैवायंलो
कोजय्यइत्यादौवक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्यप्रसिद्धतेत्याह॥वक्ष्यमाणंचेति॥मंत्रार्थस्येत्थंप्रसिद्धत्वेमंत्रस्यप्रसिद्धार्थविषयंब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहर

फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः॥ तस्या लोकप्रसिद्धत्वेपि कथं मंत्रार्थप्रसिद्धत्वमत आह॥ एषणा चेति॥ जायाद्यात्मक
स्य कामस्य संसारारंभकत्वन्मोक्षेपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसंगमाशंक्याह॥ ब्रह्मविदेति॥ तस्याः विषयो मोक्षः तस्मि
न्नहि तीयत्वाद्रागादिपरिपंथिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते॥ नहि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे संभवति॥ श्रद्धात
त्रभवंतीतत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधीनी तन्न संसारानुषक्तिर्मुक्ताविल्यर्थः॥ शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य कथं त
द्धेतुत्वमित्याशंक्याह॥ एतेनेति॥ अविद्योत्थकामस्य संसारहेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत्॥ स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः॥ इ

एषणा च जायादीत्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः॥ एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभा
विकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति स्थावरांतस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वाद्विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाध
नभावो ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुः
खोऽविद्याविषय इत्यतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्यारभ्यैति॥ तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते॥ तत्र तयोर्जगत्स्रष्टिप्रयोजक

त्वमेष्टव्यमित्याह॥ स्थावरांतस्येति॥ यत्सप्तान्नानीत्यादिमंत्रपदस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह॥ विवक्षित
स्त्विति॥ शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्धेमुख्यसंभवान्न तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः॥ शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभा
वस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह॥ ब्रह्मेति॥ तदेव प्रपंचयति सर्वो हीति॥ दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत्॥ प्रकृतमंत्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति
तिशब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा॥ मंत्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनंतरग्रंथमवतारयति॥ तत्रेति॥ सप्तविधेन्नेस्रष्टे सतीति यावत्॥

आख्यानमेतद्विवृणोति॥ अस्येत्यादिना॥ साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति॥ स य इति॥ तत्परो भवतीत्युक्तं विवृणोति॥ उपासनं हीति॥ ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मंत्रं प्रमाणयति॥ तथा चेति॥ मोघं विफलं देवा यदनुपयोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते तदा सवध एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निंदितमित्यर्थः॥ तत्रैव स्मृतीरुदाहरति॥ स्मृतिरपीति॥ न वृथा घातयेत्पशुं न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपे

एकमस्यसाधारणमितिमंत्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणमन्नं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वान्नं स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः॥ उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ तस्माच्छरीरस्थि

कमस्यसाधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्

सर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्माद्व्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत्तथा च मंत्रवर्णो मोघमन्नं विंदत इत्यादिः॥ स्मृतिरपि॥ नात्मार्थं पाचयेदन्नमप्रदाय येभ्यो यो भुंक्ते स तेन एव स॥ अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टीत्यादिः

दिति पादत्रयं द्रष्टव्यं॥ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः॥ तैर्दत्तानिति शेषः॥ अनेनाभिशंसति स्तेनः प्रयुक्तो राजनि यावन्नान्नसंकर इ त्युत्तरपादत्रयं द्रष्टव्यं॥ तत्राद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः॥ यथाहुः॥ वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयत इति॥ स्वस्यान्नभक्षके स्वं पापं मार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापस्योक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुंजानस्य पापित्वेति॥ अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुंक्ते विचक्षणः॥ स भुंजानो न जानाति श्वगृध्रै

आकांक्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकरोति॥ कस्मादित्यादिना॥ सर्वभोज्यत्वं साधयति॥ योमुख इति॥ परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत्॥ पीडाकरत्वे हेतुमाह॥ समेदमिति॥ प्रागुक्तदृष्टिफलमाचष्टे॥ तस्मादिति॥ साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वंतरमाह॥ दुष्कृतं हीति॥ यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः॥ एकमस्येत्यादिमंत्रब्राह्मणयोः स्वपक्ष्म क्षाभर्तृप्रपंचपक्षमाह॥ गृहिणेति यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपंचैरुक्तमित्यर्थः॥ साधारणपदानुप

कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्वभोज्यत्वादेव योमुखे प्रक्षिप्यमाणोपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा॥ तस्मान्नपरमपीडयित्वा ग्रसितुं शक्यते दुष्कृतं हि मनुष्याणामित्यादिस्मरणाच्च गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नमहन्यहनि निरुप्यत इति केचित् तन्न सर्वभोक्तसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभुङ्क्ष्यमानान्नवत्त्वस्य त्वस्यनापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलं सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नातःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तश्च चांडालाद्याद्यस्यान्नस्याग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचांडालाद्याद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनं यदि हि तन्नगृह्येत साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाऽविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य॥ एतेन युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति॥ तन्नेति॥ वैश्वदेवस्य साधारणत्वमप्रामाणिकमित्युक्तं॥ इदानीं तस्याप्रत्यक्षत्वादिदमापरामर्शश्च न युक्तिमानित्याह॥ नापीति॥ इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यन्नं ग्राह्यमित्याह॥ सर्वेति॥ वैश्वदेवग्रहे पि इतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह॥ वैश्वदेवेति॥ यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तन्नास्मत्पक्षे सोस्त्याह॥ तन्नेति॥ प्रत्यक्षं साधारणान्नं सम्भवमर्थः॥ विपक्षे दोषमा

=दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति॥ यो हि यस्यान्नमश्नाति किल्बिषं तस्य तद्भवेत्= ८

परपक्षेवाक्यशेषविरोधंदोषांतरमाह॥नचेति॥श्येनादितुल्यत्वंतस्यव्यावर्त्तयति॥नचतस्येति॥अनिषिद्धस्यापितस्यस्वभावजुगुप्सित
त्वात्तदनुष्ठायिनःपापानिवृत्तिरित्याशंक्याह॥नचेति॥अवश्यंयातितिर्यक्त्वंजग्ध्वाचैवाहुतंहविरितिअकरणेवैश्वदेवस्यप्रत्यवायश्रवणा
च्चतदनुष्ठायिनोनपाप्मवेधोस्तीत्याह॥अकरणेचेति॥सर्वसाधारणान्नग्रहेतुतत्परस्यनिंदावचनमुपपद्यतेतेनतद्देवग्राह्यमित्याह॥इतरे

नत्वैश्वदेवाख्यंशास्त्रोक्तंकर्मकुर्वतःपाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्तानचतस्यप्रतिषेधोस्तिनचमनुष्यबंधनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सि
तमेतत्क्लिष्टेनिर्वर्त्यत्वादकरणेचप्रत्यवायश्रवणादितरत्रचप्रत्यवायोपपत्तेरन्नमन्नमन्नमदंतमाद्मीतिमंत्रवर्णात्॥हुदेवानभाज
यदितिमंत्रपदंयेहेअन्नेसृष्टादेवानभाजयत्केतेहेइत्युच्यतेहुतंचप्रहुतंचहुतमित्यग्नौहवनंप्रहुतंहुत्वाचबलिहरणंयस्माहेएते

हुदेवानभाजयदितिहुतंचप्रहुतंचतस्माद्देवेभ्योजुह्वतिचप्रचजुह्वत्यथोआहुर्दर्शपूर्णमासाविति

अन्नेहुतप्रहुतेदेवानभाजयत्पितातस्मादेतर्ह्यपिगृहिणःकालेदेवेभ्योजुह्वतिदेवेभ्यइदमन्नमस्माभिर्दीयमानमितिमन्वानाःप्र
चजुहूतिप्रजुहूतिचहुत्वाचबलिहरणंचकुर्वतइत्यर्थः॥अथोअप्यन्येआहुर्हेअन्नेपित्रादेवेभ्यःप्रत्तेनहुतप्रहुतेकिंतर्हिदर्शपूर्णमा
साविितिहित्वश्रवणाविशेषादन्यत्रप्रसिद्धत्वाच्चहुतप्रहुतेइतिप्रथमःपक्षः॥ ति॥तत्रैवश्रुत्यंतरंसंवादयति॥अहमिति॥अर्थिभ्योऽविभ
ज्यान्नमदत्वास्वयमेवभुंजानंनरंअहमन्नमेवभक्षयामितमनर्थभाजंकरोमीत्यर्थः॥मंत्रांतरमादायाक्रांसाह्वाराब्राह्मणमुत्थाप्यव्याचष्टे॥हेदेवा
नित्यादिना॥हुतप्रहुतयोर्दैवान्नत्वेसंप्रतितनमनुष्ठानमनुकूलयतियस्मादिति॥पक्षांतरमुपन्यस्यव्याकरोति॥अथोइति॥यदिदर्शपूर्णमासौदेवा

तर्हि द्वे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य कृतप्रकृतयोरपि संभवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह॥ यद्यपीति॥ प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह॥ मंत्रेति॥ अ
ग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमंत्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत्॥ इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्न
त्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह॥ गुणेति॥ गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरां प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये सं
प्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह दर्शपूर्णमासयोश्चेति॥ तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धकृताद्यपेक्षया प्राधा

यद्यपि द्वित्वं कृतप्रकृतयोः संभवति तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मंत्रप्रकाशितत्वाद्गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधा
ने प्रथमतरावगतिर्दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं कृतप्रकृतापेक्षया तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति यस्माद्देवार्थमेते पित्रा

तस्मान्नेष्टियाजुकः स्या

कॢप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघातायनेष्टियाजुक इति यजनशील इति इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शातप
थी इयं प्रसिद्धिः॥   न्यं सिद्धं॥ तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मंत्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः॥
दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वे समनंतरनिषेधवाक्यमनुकूलयति॥ यस्मादिति॥ इष्टियजनशीलो न स्यादिति संबंधः॥ ननु तद्यजनशीलत्वाभावे
कृतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थाविति आशंक्याह॥ इष्टिशब्देनेति॥ किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमिष्टिशब्द
स्य तत्र नियामकं तत्र किल शब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह॥ शातपथीति॥

काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधेस्वर्गकामवाक्यविरोधःस्यादित्याशंक्याह॥ताद्धित्येति॥ तत्रविहितस्योकञ्प्रत्ययस्यात्रप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधान
त्वमिहनिषिध्यतेतच्चदेवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिध्यर्थंनतुताःस्वतोनिषिध्यंतेतन्नस्वर्गकामवाक्यविरोधोस्तीत्यर्थः॥प्रश्न
विषयंमंत्रपदमादायप्रश्नपूर्वकंतदर्थंप्रकटयति॥पशुभ्यइति॥पशूनांपयोन्नमित्येतदुपपादयितुंपृच्छति॥कथंपुनरिति॥पयोहीतिप्रती
कमादायव्याकरोति॥अग्रइति॥पशवोहिपादश्चतुष्पादश्चेतिश्रुतिमाश्रित्यमनुष्याश्चेत्युक्तंउचितंहीत्यत्रहिशब्दस्तस्मादर्थेयस्मादित्युपक्रमा

ताद्धित्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानोनस्यादित्यर्थः॥पशुभ्यएकंप्रायच्छदितियत्पशुभ्यःप्रायच्छत्पिताकिंपुनस्तदन्नंत
त्पयःकथंपुनरवगम्यतेपशवोस्यान्नस्यस्वामिनइत्यतआहपयोह्यग्रेप्रथमंयस्मान्मनुष्याश्चपशवश्चपयएवोपजीवंतिइत्युचि

सपशुभ्यएकंप्रायच्छदितितत्पयःपयोह्येवाग्रेमनुष्याश्चपशवश्चोपजीवंति तस्मात्कुमारंजातंघृतंवैवाग्रेप्रलिलेहयंतिस्त
नंवानुधापयंति तंहितेषांतदन्नमन्यथाकथंतदेवाग्रेनियमेनोपजीवेयुःकथमग्रेतदेवोपजीवंतीत्युच्यतेमनुष्याश्चपशव
श्चयस्मात्तेनैवान्नेनवर्त्ततेऽद्यत्वेपियथापित्राऽदौविनियोगःकृतःतस्मात्कुमारंबालंजातंघृतंवात्रैवर्णिकाजातकर्मणिजातरूपसं
युक्तंप्रलिलेहयंतिप्राशयंतिस्तनंवानुधापयंतिपश्चात्पाययंति॥ नु॥औचित्यंव्यतिरेकद्वारासाधयति॥अन्यथेति॥नियमेनप्रथमंपशूनां
तदुपजीवनमसंप्रतिपन्नमितिशंकते॥कथमिति॥मनुष्यविषयेप्रश्नस्तदितरपशुविषयेवेतिपृच्छति॥उच्यतइति॥तत्राद्यमनुभवावष्टंभेनप्र
त्याचष्टे॥मनुष्याश्चेति॥चकारोमनुष्यमात्रसंग्रहार्थः॥तेनैवपयसैवेतितियावत्घृतंवेतिवाशब्दोवक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः॥जातरूपंहेम ॥
स्तनंवा १

तन्त्रवर्त्तिके॥ येऽन्येषांजातकर्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्यस्तनमेवजातंकुमारंप्रथमंपाययंतीत्याह॥ यथासंभवमिति॥ यद्वातेषांजातकर्म नधिकृतानांजातंकुमारंयथासंभवंघृतंवास्तनंवाप्रथमंपाययंतीतियावत्॥ पशुविषयंप्रश्नंपशवश्चेतिसूचितंसमाधानंप्रत्याह॥ स्तनमे वेति॥ पशूनांजातंवत्समितिसंबंधः॥ पशूनांपयोन्नमित्यत्रलोकप्रसिद्धिंप्रमाणयति॥ अथेतिद्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः॥ प्रतिवचनंव्याचष्टे॥ नाद्यापीति॥ ननुयेषामग्रेघृतोपजीवित्वमुपलभ्यतेपयस्तेनोपजीवंतिघृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वंपयसोभागा

यथासंभवंअन्येषांस्तनमेवाग्रेधापयंतिमनुष्येभ्योऽन्येषांपशूनांअथवत्संजातमाहुः किंयत्प्रमाणोवत्सइत्येवंपृष्टाःसंतोऽतृणा दइतिनाद्यापितृणमत्तीतिवबालःपयसेवाद्यापिवर्त्ततइत्यर्थः॥ यच्चाग्रेजातकर्मादौघृतमुपजीवंतियच्चेतरेपयएवतत्सर्वं

स्यथवत्संजातमाहुरतृणादइति

थापिपयएवोपजीवंतिघृतस्यापिपयोविकारत्वात्पयस्त्वमेवकस्मात्पुनःसप्तमंसत्पश्वन्नंचतुर्थत्वेनव्याख्यायतेकर्मसाधनत्वा त्कर्मंहिपयःसाधनाश्रयमग्निहोत्रादितत्कर्मसाधनंविरसाध्यंवक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्यसाध्यस्य॥ यथादर्शपूर्णमासौपूर्वोक्तौ वन्नेअतःकर्मपक्षत्वात्कर्मणासहपिंडीकृत्योपदेशः सिद्धमतआह॥ यच्चेति॥ ननुघृतमुपजीवंतोपियएवोपजीवंतीत्ययुक्तंतद्भेदस्योक्तत्वा तत्राह॥ घृतस्यापीति॥ मंत्रपाठक्रममतिक्रम्यपश्वन्नेव्याख्यातेप्रत्यवतिष्ठते॥ कस्मादिति॥ हुतंदेवानभाजयदितिव्याख्यातेसाधनेसाधनत्वाविशेषात्पयो पिवुद्धिस्थमित्यर्थक्रममाश्रित्यपरिहरति॥ कर्मेति॥ तदेवस्पष्टयति॥ कर्मेति यद्यपिपयोरूपंसाधनमाश्रित्यकर्मप्रवृत्तंतथापिदर्शपूर्णमासानंतर्यंकथंपयसः वक्ष्यमाणान्नत्रयस्यसाधनंकर्मयद्धितेनपयसासाध्यमित्यर्थः ४

अग्निहोत्रंजुहोतियवागूंपचतीतियावत्॥३॥

पूर्वोक्तौदर्शपूर्णमासौइष्टेदेवानेववक्ष्यमाणस्थानत्रयस्ययथासाधनंतथापयसोप्यग्निहोत्रादिद्वारातत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्यानानंतर्यं
पयोव्याख्यानस्ययुक्तत्वमित्यर्थः॥पाठक्रमस्तर्हिकथमित्याशंक्यार्थक्रमेणतंद्वाधमभिप्रेत्याह॥साधनत्वेति॥आनंतर्यंपाठक्रमः॥अकारणत्वमविवि
क्षितत्वं॥पाठक्रमादर्थक्रमस्यबलीयस्त्वात्तेनेतरस्यबाध्यत्वमित्येतस्यथमेतंत्रेस्थितमित्यभिप्रेत्याह॥इतिचेति॥पश्वन्नस्यचतुर्थत्वेनव्याख्यानेहेतुंत
रमाह॥व्याख्यानइति॥व्याख्यानेसौकर्यंसाधयति॥सुखंहीति॥प्रतिपत्तिसौकर्यंप्रकटयति॥व्याख्यातानीति॥चत्वारिसाधनानित्रीणिसाध्यानीतिवि

साधनत्वाविशेषादर्थसंबंधादानंतर्यमकारणमितिचव्याख्यानेप्रतिपत्तिसौकर्याच्चसुखंहिनैरंतर्येणव्याख्यातुंशक्यंतेन्नानिव्याख्या
तानिचसुखंप्रतीयंतेतस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनेत्यस्यकोर्थइत्युच्यतेतस्मिन्पश्वन्नेपयसिसर्वमध्यात्माधिभूताधिदैवलक्ष

तस्मिन्त्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनेतिपयसिहीदꣳसर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चन

णंकृत्स्नंजगत्प्रतिष्ठितंयच्चप्राणितिप्राणचेष्टावद्यच्चनस्थावरंशैलादि॥तत्रहिशब्देनैवप्रसिध्यवद्योतकेनव्याख्यातंकथंपयोद्रव्यस्य
सर्वप्राणिप्रतिष्ठात्वंकारणत्वोपपत्तेः भव्योक्तौवक्तृश्रोत्रोःसौकर्येणधीर्भवतिततश्चपाठक्रमातिक्रमःश्रेयानित्यर्थः॥पश्वन्नस्यसर्वाधिष्ठा
नविषयंमंत्रमवतार्यप्रश्नपूर्वकंतदीयंब्राह्मणंव्याचष्टे॥तस्मिन्नित्यादिना॥मंत्रादृष्टोब्राह्मणेनप्रतिभातीत्याशंक्याह॥तत्रेति॥पयसिहीति
ब्राह्मणेहिइतिशब्दस्यप्रसिद्धावद्योतकत्वमस्तितेनचहेतुनाहिशब्देनतस्मिन्नित्यादिमंत्रपदंव्याख्यातमितियोजना॥मंत्रार्थस्यलोकप्रसिध्यभा
वान्नप्रसिध्यवद्योतिनाहिशब्देनव्याख्यानंयुक्तमितिशंकते॥कथमिति॥कार्यंकारणेप्रतिष्ठितमितिन्यायेनवैदिकींप्रसिद्धिमादायसमाधत्ते॥का

पयसोद्रवद्रव्यमात्रस्यकुतःसर्वजगत्कारणत्वमित्याशंक्याह॥कारणत्वंचेतितत्समवायित्वेपिकुतोजगतःकारणतेत्याशंक्याह॥अग्निहोत्राद्री
ति॥तेवाएतेआहुतीहुतेउत्क्रामतस्तेंतरिक्षमाविशतइत्यादयःश्रुतिवादाःद्युपर्जन्यव्रीह्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्तिंदर्शयंति
॥अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइत्यादिस्मृतिवादाः॥पयसिहीत्यादिब्राह्मणमुपसंह
रति॥अतइति॥पयसःसर्वजगदाधारत्वस्यश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादितियावत् सर्वंपयसिप्रतिष्ठितमितिविधित्सितदर्शनस्तुत्यर्थत्वात

कारणत्वंचाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वंअग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकंचजगत्कृत्स्नमितिहिश्रुतिस्मृतिवादाःशतशो
व्यवस्थिताःअतोयुक्तमेवहिशब्देनव्याख्यानंयत्तु ब्राह्मणांतरेपिदमाहुःसंवत्सरंपयसाजुहुदपपुनर्मृत्युंजयतीतिसंवत्सरेण

तद्यदिदमाहुःसंवत्सरंपयसाजुहुदपपुनर्मृत्युंजयती ति

किलत्रीणिषष्टिशतान्यह्नांतेषुचआहुतीनां॥सप्तचशतानिविंशतिश्चेतियाजुष्मतीरिष्टिकाअभिसंपद्यमानाः रीयमतंनिर्दिशतुमुद्भावय
ति॥यत्तदिति॥नकेवलेनकर्मणामृत्युजयःकिंतुदर्शनसहितेनेतिदर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषुसंख्यांकथयति॥संवत्सरेणेति॥उक्ताहुतिसंख्या
यांसंवत्सरावच्छिन्नायांअग्निहोत्रविदांसंप्रतिपत्त्यर्थंकिलेत्युक्तं॥ननुप्रत्यहंसायंप्रातश्चत्वाहुतीद्वेविद्येतेतत्कथमाहुतीनांषष्ट्यधिकानित्री
णिशतानिसंवत्सरेणभवंतितत्राह॥सप्तचेति॥प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन्संवत्सरेपूर्वोक्तासंख्यातत्रैवप्रयोगाङ्गानां
विंशत्यधिकासप्तशतरूपासंख्येतिप्रसिद्धमित्यर्थः॥आहुतीनांसंख्यामुक्त्वातासुयाजुष्मतीनामिष्टिकानांदृष्टिमाह॥याजुष्मतीरिति॥

तासामपिषष्ट्यधिकानित्रीणिशतानिसंख्ययाभवंतितथाचप्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाःसंख्यासामान्येनयाजुष्मतीरिष्टकाश्चिंतयेदि
त्यर्थः॥आहुतिमयीनामिष्टिकानांसंवत्सरावयवाहोरात्रेषुसंख्यासामान्येनैवदृष्टिमन्वाचष्टे॥संवत्सरस्येति॥तान्यपिषष्ट्यधिकानित्रीणिश
तानिप्रसिद्धानितथाचतेषुयथोक्तेष्विष्टकादृष्टिःश्लिष्टेत्यर्थः॥चित्येग्नौसंवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह॥संवत्सरमिति॥यःसंवत्सरःप्रजाप
तिस्तंचित्यमग्निंविद्वांसःसंपादयंतिअहोरात्रेष्टकाद्वारातयोःसंख्यासाम्यादित्यर्थः॥दृष्टिमनूद्यफलंदर्शयति॥एवमितिउक्तसंख्यासामा
न्येनाग्निहोत्राहुतीरन्यवयवभूतयाजुष्मतीसंज्ञकेष्टकाःसंपाद्यतद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहुतिमयीश्चेष्टकाःसंवत्सरावयवाहोरात्राणितेनैवसंपा

संवत्सरस्यचाहोरात्राणिसंवत्सरमग्निंप्रजापतिमाप्नुवंतिएवंकृत्वासंवत्सरंजुहृदयजयतिपुनर्मृत्युमितःप्रेत्यदेवेषुसंभूतःपुन
र्नम्रियतइत्यर्थः॥इत्येवब्राह्मणवादाआहुर्नेतथाविद्यान्नतथाद्रष्टव्यंयदहरेवजुहोतितदहःपुनर्मृत्युमपजयतिनसंवत्सरा
भ्यासमपेक्षतएवंविद्वान्यस्त्वन्यदुक्तंपयसिहीदंसर्वंप्रतिष्ठितंपयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येतितदेकेनैवाह्नाजगदात्म
त्वंप्रतिपद्यतेतदुच्यतेअपजयतिपुनर्मृत्युंपुनर्मरणंसकृन्मृत्वाविद्वान्छरीरेणवियुज्यसर्वात्माभवतिनपुनर्मरणायपरिच्छिन्नंशरीरंगृह्णा
तीत्यर्थः॥ यत्पुरुषनाडीस्थसंख्यासामान्येनतन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्यतद्रूपेणाहुतीरिष्टकानाडीश्चानुसंदधानोनाड्यहोरात्रयाजुष्मती
द्वारापुरुषसंवत्सरचित्यानांसमत्वमापाद्याहमग्निःसंवत्सरात्माप्रजापतिरेवेतिध्यायन्नग्निहोत्रंपयसासंवत्सरंजुहुद्धिययासहितहोमवशात्प्रजा
पतिंसंवत्सरात्मकंप्राप्यमृत्युमपजयतीत्यर्थः॥एकीयमतमुपसंहृत्यतन्निंदापूर्वकंमतांतरमाह॥इत्येवमित्यादिना॥एवंविद्वानित्युक्तंव्यक्तीकरो
ति॥यदुक्तमिति॥तत्तथैवविद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेणजगद्रूपंप्रजापतिंप्राप्यमृत्युमपजयतीत्याह॥तदेकेनेति॥उक्तेर्थेश्रुतिमवतार्यव्याच

संख्यासामान्येन=४

सर्वेहीत्यादिहेतुवाक्यमाकांक्षापूर्वकमुत्थाप्यव्याकरोति॥कःपुनरित्यादिना॥यथोक्तदर्शनवशादेकयैवाहुत्यामृत्युमपजयतीत्यत्रब्राह्मणां
तरंसंवादयति॥अथेति॥यथासंवत्सरमित्याद्युक्तंतथायद्हरेवेत्याद्यपिब्राह्मणांतरेसूचितमित्यर्थः॥ब्रह्महिरण्यगर्भभावीजीवःस्वयंभूःप
रस्यैवतदात्मनावस्थानात्तपोतप्यतकर्मान्वतिष्ठतयत्कृतकंतदनित्यमितिन्यायेनकर्मनिंदाप्रकारमाह॥तदैक्षतेति॥कर्मसहायभूतामुपासना

कःपुनर्हेतुःसार्वात्म्याश्याममृत्युमपजयतीत्युच्यतेसर्वेसमस्तंहियस्माद्देवेभ्यःसर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेवतदाद्यंचसायंप्रातराहुतिप्रक्षे
पेणप्रयच्छतितत्युक्तंसर्वमाहुतिमयमात्मानंकृत्वासर्वदेवान्नरूपेणसर्वैर्देवैरेकात्मभावंगत्वासर्वदेवमयोभूत्वापुनर्नम्रियतइत्य
थैतदप्युक्तंब्राह्मणेनब्रह्मवैस्वयंभूस्तपोतप्यततदैक्षतनवैतपस्यानंत्यमस्तिहंताहंभूतेष्वात्मानंजुहवानिभूतानिचात्मनीतितत्सर्वे

नतथाविद्याद्यदहरेवजुहोतितदहःपुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्वंहिदेवेभ्योन्नाद्यंप्रयच्छतिकस्मात्तानिनक्षीयं
तेद्यमानानिसर्वदेति

सभूतेष्वात्मानंहुत्वाभूतानिचात्मनिसर्वेषांभूतानांश्रैष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपर्यैदितिकस्मात्ता
निनक्षीयंतेऽद्यमानानिसर्वदेतियदापित्रान्नानिसृष्टानिप्रत्येकमन्नभोक्तृभ्यःप्रत्तानितदाप्रभृत्येवतैर्भोक्तृभिरद्यमानानि॥

मुपदिशति॥हंतेति॥उपासनामनूद्यसमुच्चयफलंकथयतितत्सर्वेष्विति॥श्रेष्ठत्वेपिराजकुमारवदस्वातंत्र्यमाशंक्याह॥स्वाराज्यमिति॥अ
धिष्ठायपालयितृत्वमधिपत्यंपश्चान्नेत्याख्यातेप्रश्नरूपंमंत्रपदमादत्ते॥कस्मादिति॥ननुचत्वार्यन्नानिव्याख्यातानित्रीणिव्याचिख्यासिता
नितेषव्याख्यातेषुकस्मादित्यादिप्रश्नोकस्मादित्याशंक्यसाधनेषूक्तेषुसाध्यानामपितेषामर्थादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यप्रश्नप्रवृत्तिमन्नानांव्याचष्टे॥

116

नैरंतर्येणेति अन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह॥ तन्निमित्तत्वादिति॥ भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाद्यमानानि तानि यव्वपूर्णकुसूलवद्भवंति क्षीणानीत्यर्थः॥ किंच॥ ज्ञानकर्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः संभवतीत्याह॥ कृतेति॥ अस्तु तर्हि तेषां क्षयोनेत्याह॥ नचेति॥ भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह॥ भवितव्यं चेति॥ स्वभाववादस्यातिप्रसंगित्वादित्यर्थः॥

तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः सर्वदा नैरंतर्येण कृतत्वात्क्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनाद्भवितव्यं चाक्षयकारणेन तस्मात्कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयंत इति प्रश्नः तस्येदं प्रतिवचनं पुरुषो वा अक्षितिर्यथासौ पूर्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जाययादिसंबद्धेन च पांक्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि

पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते

संतः पितर एव मेधया तपसा च यतो जनयंति तान्यन्नानि तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः॥ कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैः॥ प्रश्नं निगमयति॥ तस्मात्कस्मादिति॥ प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे॥ तस्येत्यादिना॥ तेषां पितृत्वे हेतुमाह॥ मेधयेति॥ भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसंभवात्प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः संभवतीत्यर्थः॥ तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे॥ तदेतदिति॥ हेतुभागमुत्थाप्य विभजते॥ कथमित्यादिना॥ तस्मात्तद

उक्तं हेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयितुं यद्वै तदित्यादिवाक्यं तद्व्याचष्टे ॥ यदिति ॥ अन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ तथा यथा
प्रज्ञमिति पठितव्यं ॥ साध्यं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ अस्य हेतोः सिद्धं फलितमाह ॥ तस्माद्भुज्यमानानीति ॥ धियाधियेत्यादिश्रुतेः सहीद
मित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपंचयत्याः ॥ सप्तविधान्नस्य कार्यत्वात्प्रतिक्षणध्वंसित्वेपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदचलं मंदाः पश्यंतीत्य

यद्ध्येतदिह यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्तस्मात्क्षीयेत ह त
स्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्तान्नानामनेनैरंतर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात्तस्माद्भुज्यमाना

यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं

न्यप्यन्नानि न क्षीयंत इत्यर्थोऽतः प्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबंधारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संह
तानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो नदीस्रोतःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तंभवदसारः ॥

स्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह ॥ अत इति ॥ प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबंधः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्वो लोक
श्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपंचः साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोपि नित्य इव लक्ष्यते तत्र हेतुः ॥ संहतेति ॥
संहतानां मिथः सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनंतानि कर्माणि वासनाश्च तत्संतानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत्प्राती
तिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि ॥ नदीति असारोपि सारवज्ज्ञातीत्यत्र दृष्टांतमाह कदलीति ॥

अशुद्धोऽपिशुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह॥मायेत्यादि॥अनेकोदाहरणंसंसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं॥केषांपुनरेषसंसारोऽन्यथाभातीत्यपे
क्षायांसंसारीयपराग्दृशामितिन्यायेनाह॥तदात्मेति॥किमितिप्रतिक्षणप्रध्वंसिजगदितिश्रुत्योच्यतेतत्राह॥तदेतदिति॥वैराग्यमपिकु
त्रोपयुज्यतेतत्राह॥विरक्तानांहीति॥इतिवैराग्यमर्थवदितिशेषः॥पुरुषोऽन्नानामक्षयहेतुरित्युपपाद्यतज्ज्ञानमनूद्यफलमाह॥योवेता

फेनमायामरीच्यंभःस्वप्नादिसमस्तदात्मगतदर्शिनामविकीर्यमाणोनित्यःसारवानिवलक्ष्यतेतदेतद्वैराग्यार्थमुच्यतेधियाधियाज
नयतेकर्मभिर्यद्धैतन्नकुर्यात्क्षीयेतहेतिविरक्तानांहितस्माद्ब्रह्मविद्यारब्ध्याचतुर्थप्रमुखेनेतियोवेतामक्षितिंवेदेतिवक्ष्यमा
णान्यपित्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरेव्याख्यातान्येवेतिकृत्वातेषांयाथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियतेयोवैतामक्षितिमक्षयहेतुमन्ना

धियाधियाजनयतेकर्मभिर्यद्धैतन्नकुर्यात्क्षीयेतहसोऽन्नमत्तिप्रतीकेनेतिमुखंप्रतीकंमुखेनेत्येतत्सदेवानपिगच्छ
तिसऊर्जमुपजीवतीतिप्रशंसा॥२॥ कंवेदपुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नंधियाधियाजनयतेकर्मभिर्यद्धैतन्नकुर्यात्क्षीये
तहेतिसोऽन्नमत्तिप्रतीकेनेत्यस्यार्थउच्यतेमुखंमुख्यत्वंप्राधान्यमित्येतत्प्राधान्येनैवान्नानांजायापुत्रःवित्तरूपंकर्मचएतैःपंचभि
र्निर्वर्त्यत्वात्पितुःपुरुषस्याक्षितित्वंयोवेदसोऽन्नमत्तिनान्नंप्रतिगुणभूतःसन्यथाऽज्ञोतथाविद्वानन्नानामात्मभूतोभोक्तैव

मित्यादिना॥यथोक्तमनुवदति॥पुरुषइति॥फलविषयंमंत्रपदमुपादायतदीयंब्राह्मणमवतार्यव्याकरोति॥सोऽन्नमित्यादिना॥यथोक्तोपा
सनवतोयथोक्तंफलमुपात्तिप्राधान्येनैवसोऽन्नमत्तीतिसंबंधःविदुषोऽन्नंप्रतिगुणत्वाभावेहेतुमाह॥अन्नानामिति॥उक्तमर्थंप्रतिगृह्णाति॥भो

प्रशस्तिसिद्धये प्रपंचयति सदेवानित्यादिना॥२॥साधनात्मकमन्नचतुष्टयमन्नत्रयकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलंचो
क्तं॥इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रंथस्य तात्पर्यमाह॥पांक्तस्येत्यादिनाब्राह्मणशेषतात्पर्यमुक्त्वा मंत्रपदमनूद्याकांक्षाद्वाराब्राह्मणमुत्थाप्य
व्याचष्टे॥त्रीणीत्यादिनाज्ञानकर्मभ्यांसृष्टान्यन्नानिसृष्ट्वाचत्वारिभोक्तृभ्योविभज्यत्रीण्यात्मार्थंकल्पादौपिताकल्पितवानित्यर्थः॥अन्यत्रेत्यादि

भवतिनभोज्यतामापद्यतेसदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवतिदेवानपिगच्छतिदेवात्मभावंप्रतिपद्यतेऊर्जममृतंचोपजीवतीति
यदुक्तंसाप्रशंसानापूर्वार्थोन्योस्ति॥२॥पांक्तस्यकर्मणःफलभूतानियानित्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानितानिकार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वा
च्चपूर्वेभ्योन्नेभ्यःपृथगुत्कृष्टानितेषांव्याख्यानार्थउत्तरोग्रंथआब्राह्मणपरिसमाप्तेः॥त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिकोस्यार्थइत्युच्यतेम

त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मनेकुरुता

नोवाक्प्राणाएतानित्रीण्यन्नानितानिमनोवाचंप्राणंचात्मनेआत्मार्थमकुरुतकृतवान्सृष्ट्वादौपितातेषांमनसोस्तित्वंस्वरूपं
चप्रतिसंशयइत्यतआह॥अस्तितावन्मनःश्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तंयतएवंप्रसिद्धंबाह्यकरणविषयात्मसंबंधेसत्यप्यभि
मुखीभूतंविषयंनगृह्णाति॥ वाक्यमुपादत्ते॥तेषामिति॥षष्ठीनिर्धारणार्था॥तत्रमनसोस्तित्वमादौसाधयति॥अस्तितावदिति॥आत्मेंद्रि
यार्थसान्निध्येसत्यपिकदाचिदेवार्थधीर्जायमानाहेत्वंतरमाक्षिपति॥नचादृष्टादितदितियुक्तं॥तस्यदृष्टसंवादित्वात्तस्मादर्थादिसान्निध्येज्ञा
नकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः॥लोकप्रसिद्धिरपितत्रप्रमाणमित्याह॥यस्मादिति॥अतोस्तिबाह्यकरणव्यतिरिक्तंविषयग्राहकं

तस्मादनुमानात् ६

तामेवप्रसिद्धिमुदाहरणनिष्ठतयोदाहरति॥किंदृष्टवानित्यादिना॥तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति॥तस्मादिति यथोक्तार्थापत्तिलोकप्रसि
द्धिवशादितियावत्॥विमतमात्माद्व्यतिरिक्तापेक्षंतत्संस्त्यपिकादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानंतच्छब्दार्थः॥तस्मादनुमानादन्यदस्तिमनो
नामेतिसंबंधः॥रूपादिग्रहणसमर्थस्यापिसतइतिप्रमातोच्यतेअंतःकरणस्यचक्षुरादिभ्योवैलक्षण्यमाह॥सर्वेति॥समनंतरवाक्यंफलि

किंदृष्टवानसीदंरूपमित्युक्तोवदत्यन्यत्रमेगतंमनआसीत्सोहमन्यत्रमनाःसन्नादर्शंतथेदंश्रुतवानसिमदीयंवचइत्युक्तो
न्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषंनश्रुतवानस्मीतितस्माद्यस्यासन्निधौरूपादिग्रहणसमर्थस्यापिसतश्चक्षुरादेःस्वस्वविषयसंबंधेरूप
शब्दादिज्ञानंनभवतियस्यचभावेभवतितदन्यदस्तिमनोनामांतःकरणंसर्वकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यतेतस्मात्सर्वोहिलो

न्यत्रमनाअभूवंनादर्शमन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिमनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतिकामःसंकल्पो

कोमनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतितद्व्यग्रत्वेदर्शनाद्यभावादस्तित्वेसिद्धेमनसःस्वरूपार्थमिदमुच्यतेकामःस्त्रीव्यतिकराभिला
षादिःसंकल्पःप्रत्युपस्थितविषयविकल्पनंशुक्लनीलादिभेदेनविचिकित्सासंशयज्ञानंश्रद्धाऽदृष्टार्थेषुकर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवता
दिषुवाऽश्रद्धातद्विपरीताबुद्धिःधृतिर्धारणंदेहाद्यवसादेउत्तंभनंअधृतिस्तद्विपर्ययःह्रीर्लज्जाधीःप्रज्ञाभीर्भयंइत्येतदेवमादिकंस
र्वंमनएवमनसोंतःकरणस्यरूपाण्येतानि

ताथविषयत्वेनादत्ते॥तस्मादिति॥तच्छब्देनोक्तंहेतुंस्पष्टयति॥तद्व्यग्रत्वइति॥कामादिवाक्यमवतार्यव्याकुर्वन्मन
सःस्वरूपंप्रतिसंशयंनिरस्यति॥अस्तित्वइति॥अश्रद्धादिवत्कामादिरपिविवक्षितोत्रेतिमत्वामनोबुध्यारेकत्वमपेत्योपसंहरति॥इत्येतदिति॥हेतुप्रश्नपूर्वकंमनोभो

सांकर्य५

मनोस्तित्वमिति॥तदेवान्यत्कारणंस्फोरयति॥यस्मादिति॥तस्मादस्तिविवेककारणमंतःकरणमितिसंबंधः॥चक्षुरसंप्रयोगात्तेनस्पर्शविशेषा
दर्शनेपिसंप्रयुक्तयात्वचाविनापिमनोविशेषदर्शनंस्यादित्याशंक्याह॥यदीति॥त्वङ्मात्रस्यस्पर्शमात्रग्राहित्वेनविवेचकत्वायोगादित्यर्थः
विवेचकेकारणांतरेसत्यपिकुतोमनःसिद्धिस्तत्राह॥यत्तदिति॥वृत्तंकीर्त्तयति॥अस्तितावदिति॥उत्तरग्रंथमवतारयितुंभूमिकांकरोति॥

मनोस्तित्वंप्रत्यन्यच्चकारणमुच्यतेतस्मान्मनोनामास्त्यंतःकरणंयस्माच्चक्षुषोह्यगोचरेपृष्ठतोप्युपस्पृष्टःकेनचिद्धस्तस्यायंस्पर्शो
जानोरयमितिविवेकेनप्रतिपद्यतेयदिविवेककृन्मनोनामनास्तित्वङ्मात्रेणकुतोविवेकप्रतिपत्तिःस्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्ति
कारणंतन्मनःअस्तितावन्मनःस्वरूपंचतस्याधिगतंत्रीण्यन्नानीहफलभूतानिकर्मणांमनोवाक्प्राणाख्यानिअध्यात्ममधि

विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवतस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमनसाविजानातियःकश्च
शब्दोवागेव भूतमधिदैवंचव्याचिख्यासितानितत्राध्यात्मिकानांवाङ्मनःप्राणानांमनोव्याख्यातंअथेदानींवाग्वक्तव्येत्यारं
भोयःकश्चश्लोकेशब्दोध्वनिस्तात्वादिव्यंग्यःप्राणिभिर्वर्णादिलक्षणइतरोवावादित्रमेघादिनिमित्तःसर्वोध्वनिर्वागेवसा॥[illegible]
वाचःस्वरूपमुक्तंअथतस्याःकार्यमुच्यते [illegible]ति॥एवंभूमिकामारचय्याध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थंयःकश्चेत्यादिवाक्यमादायव्याकरो
ति॥अथेत्यादिना॥शब्दपर्यायोध्वनिर्हिविधोवर्णात्मकोवर्णात्मकस्तत्राद्योव्यवहर्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यंग्योद्वितीयोमेघादिकृतःसर्वोपिप्रकृ
तावागेवेत्यर्थःप्रकाशकमात्रंवागित्युक्तातत्रप्रमाणमाह॥[illegible]दिति॥तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेतिशेषः॥वाचोपिप्रकाश्य

त्वात्कथंप्रकाशकमात्रंवागित्युक्तमित्याशंक्याह॥

बृ॰र॰
११७

एषेति॥ दृष्टांतं समर्थयते नहीति प्रकाशांतरेण सजातीयेनेति शेषः॥ प्रकाशिकापि वाक् स्वप्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकांतरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तन्निरासार्थमेषाहि नेति श्रुतिः प्रकाशकमात्रं वागित्याह॥ स्वपरनिर्वाहकस्तु शब्दः तस्मात्स्वप्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृष्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह॥ तदुक्तमित्यादिना॥ आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य व्याकरोति अथेति॥ मुखादौ संचार्यासंचरणाहीहृदयसंबंधिनो

एषा वागिति यस्मादंतमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगता एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्स्वप्रकाश्याभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवन्नहि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्स्वप्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरत्येषा हि न प्रकाश्याप्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः॥ अथ प्राण उच्यते प्राणो मुखनासिकासंचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः॥

सैषा ह्यं तमायत्तैषा हि न प्राणोपानो व्यान उदानः समानो

अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिरानाभिस्थानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानो न पक्ता॥ अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टादिसंबंधिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव यावायुवृत्तिस्तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह॥ प्रणयनादिति॥ पुरतो निःसरणादिति यावत्॥ हृदयादधोदेशे वृत्तिरस्येत्यधोवृत्तिरानाभिस्थानो हृदयादारभ्य नाभिपर्यंतं वर्त्तमान इति यावत्॥ व्यायमनं प्राणापानयोर्नियमनं कर्मास्येति तथोक्तः॥ वीर्यवत्कर्मारण्यामग्न्युत्पादनादि॥ उत्कर्षो देहे पुष्टिः॥ आदिपदेनोत्क्रांतिरुक्ता॥ प्राणशब्देनानशब्दे

एम:
११७

तथापि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशंक्याह ॥ प्राण इतीति ॥ साधारणासाधरणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ मनसो दर्श
नादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्याशंक्याह ॥ कर्मेति ॥ एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं कथ
यति ॥ व्याख्यातानीति ॥ आध्यात्मिकानां वागादीनामारंभकत्वं वारयति ॥ प्राजापत्यैरिति ॥ आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्वकमनंतरवाक्येन निर्धारयति ॥ को

प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽनउक्तः कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातं व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणा
ख्यानि अन्नान्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कोऽसौ अयं कार्यकरणसंघातः आत्मा पिंडः आत्मस्वरू
पत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिर्निश्चयेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषणं वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणं ॥ ३ ॥ त्रयाणामेव प्राजा

न इदं सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनों
तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या
एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते त्रयो लोका भूर्भुवः स्व
रित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोंतरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ स्वरितीति ॥ कार्यकरण
संघातेकथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह ॥ आत्मस्वरूपत्वेनेति ॥ वाङ्मय इत्यादिनावाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशंक्याह ॥ अविशेषेणेति ॥
वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानंतरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रंथमवतारयति ॥ तेषामेवेति ॥ तत्रेत्युक्तं सामान्यं परामृश

बृ० ॥५॥

भा·

बृ·र· ११८

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यास्याकूतं नेतव्यमित्याह॥ तयेति॥७॥ विज्ञातादिवाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति विज्ञातमिति॥
विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः सप्तम्यर्थः प्रकाशकत्वेपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशंक्याह॥ कथमिति प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः
सिद्धमित्याह॥ वाचेति॥ वाग्विशेषस्तद्विभूतिः॥८॥ संदिह्यमानाकारत्वात्संकल्पविकल्पात्मकत्वादितियावत्॥ तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं मनोरूप

तथान्नयोवेदाइत्यादीनिवाक्यानिऋज्वर्थानि॥७॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएव तत्र विशेषो यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाच
स्तद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह॥ वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात् कथम विज्ञाता भवेद्यान्यानपि विज्ञापयति वागेव संम्राडिति बंधः प्रज्ञायत
इति हि वक्ष्यति वाग्विशेषविदइदं फलमुच्यते वागेवैनं यथोक्ता वाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भो

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा॥७॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रू
पं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति॥८॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति॥९॥

ज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥८॥ तथा यत्किंच विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वाद्वि
जिज्ञास्यं पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते॥९॥ तथा यत्किंचा
विज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः अविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणो मितिसंबंधः॥ पूर्ववद्वाग्विभूतिविदो रामः
यथाफलमुक्तं तद्वदितियावत्॥७॥ अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति योजना॥

११८

वागेवायंलोकइत्यादिः ५ भूरादिष्वेकस्मिंश्चविज्ञातःकश्चित्संदिग्धःकश्चिदज्ञातः = २ भूरादावेकैकस्मिन् ४

विज्ञातादिरूपातिरेकेणलोकवेदाद्यभावा — द्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैववागादीनांलोकाद्यात्मत्वेसिद्धेकिमर्थंत्रयोलोकाइत्यादिवाक्यमि त्याशंक्यतथैवध्यानार्थमित्याह॥विज्ञातेति॥भूरादिष्वेकैकत्रविज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्चाव्यवस्थितत्वात्कुतोविज्ञातादेर्वागाद्यात्मत्वंनियंतुशक्य मित्याशंक्याह॥सर्वेति॥प्राणविभूतिविदःसंप्रतिफलंकथयति॥प्राणइति॥लोकेविज्ञातस्यैवभोज्यत्वोपलंभादविज्ञातादिरूपेणप्राणादेर्न

ऽनिरुक्तश्रुतेः॥विज्ञानविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेनवाङ्मनःप्राणविभागेस्थितेत्रयोलोकाइत्यादयोवाचनिकाएवसर्वत्रविज्ञातादि रूपदर्शनाद्वचनादेवनियमःस्मर्तव्यः॥प्राणएनंतद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवास्यप्राणोऽन्नंभवतीत्यर्थः॥शिष्यपुत्रादिभिःसंदिह्य मानाविज्ञातोपकाराआचार्यपित्रादयोदृश्यंतेतथामनःप्राणयोरपिसंदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः॥॥व्याख्यातोवाङ्म

यत्किंचाविज्ञातंप्राणस्यतद्रूपंप्राणोह्यविज्ञातःप्राणएनंतद्भूत्वावति॥॥

नःप्राणानामाधिभौतिकोविस्तारोथायमाधिदैविकार्थआरंभस्तस्यैतस्यावाचःप्रजापतेरन्नत्वेनप्रस्तुतायाःपृथिवीशरीरंवाह्य आधारोज्योतीरूपंप्रकाशात्मकंकरणंपृथिव्याआधेयभूतंअयंपार्थिवोग्निः॥हिरूपाहिप्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशःकरणंचा धेयंप्रकाश भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशंक्याह॥शिष्येति॥शिष्यैरविवेकिभिःसंदिह्यमानोपकाराअपिगुरवस्तेषांभोज्यतामापाद्यमानादृश्यंतेपु त्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराःपित्रादयस्तेषांभोज्यत्वमापद्यंतेतथाप्रकृतेपिसंभवतीत्यर्थः॥॥वृत्तमनूद्यतस्यैवाचःपृथिवीत्याद्यवतारय ति॥व्याख्यातइति॥आधिदैविकार्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थइतियावत्॥समनंतरसंदर्भस्यतात्पर्यमुक्त्वावाक्याक्षराणियोजयति॥तस्याइति॥कथमा

पादेयपवकालावविज्ञातादिरूपत्वेतत्राह॥विज्ञातेति॥

उक्तमर्थंसंक्षिप्यनिगमयति॥तदुभयमिति॥अध्यात्ममधिभूतंचयावान्वाक्परिच्छिन्नातस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवागंशत्वादंशांशि
नोश्चतादात्म्यात्तयासहदर्शयति॥तत्रेति॥तावानयमग्निरितिप्रतीकमादायव्याकरोति॥आधेयइति॥समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्या
त्ममधिभूतंचमनःप्राणयोराधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेणतुल्यपरिमाणत्वमुच्यतेतथाचैवाचासमानंप्राणादावुत्तरवाक्यंकथ्य

स्तदुभयंपृथिव्यग्नीवागेवप्रजापतेस्तत्रयावत्परिमाणेवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्नासतीवाग्भवतितत्रसर्वत्राधारत्वेनपृथिवीव्य
वस्थितातावत्येवभवतिकार्यभूतातावानयमग्निराधेयःकरणरूपेणज्योतीरूपेणपृथिवीमनुप्रविष्टःतावानेवभवतिसमानमु
त्तरं॥११॥अथैतस्यप्राजापत्यान्नोक्तस्यैवमनसोद्यौर्द्युलोकःशरीरंकार्यमाधारोज्योतीरूपंकरणमाधेयोऽसावादित्यस्तत्रयाव

तस्यैवाचःपृथिवीशरीरंज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येववाक्तावतीपृथिवीतावानयमग्निः॥११॥

त्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतंवामनस्तावतीतावद्विस्तारातावत्परिमाणामनसोज्योतीरूपस्यकरणस्याधारत्वेनव्यवस्थिताद्यौस्ता
वानसावादित्योज्योतीरूपंकरणमाधेयंतावग्न्यादित्यौवाङ्मनसीआधिदैविकेमातापितरौमिथुनंमैथुन्यभावमितरेतरसंसर्गं
समैतांसमगच्छेतांमनसा मानंसमानपरिमाणत्वमिति॥११॥आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः॥मनसोद्वैरूप्य
मुक्त्वाव्याप्तिमभिधत्ते॥तत्रेति॥मनएवास्यात्मावाग्जायाप्राणःप्रजेत्यध्यात्मंमनएवपितावाङ्मातप्राणःप्रजेत्यधिभूतंचवाङ्मनसयोःप्राणस्यप्र
जात्वमुक्तंतथाधिदैवेपितस्यतत्प्रजात्वंवाच्यमित्यभिप्रेत्याह॥तावदिति॥कथमादित्यस्यमनसःप्राणंप्रतिपितृत्वंवाचोवाग्नेर्मातृत्वंतत्राह॥म

सावित्रं पावकमाग्नेयं च प्रकाशमन्तरेण कार्यासिद्धादर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः॥ कर्मशब्देन कार्यमुच्यते॥ तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसंधि
पूर्वकमादित्याग्न्योर्द्यावापृथिव्योरन्तराले संगतिरासीदित्याह॥ कर्मेति॥ संगतिकार्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति तत इति॥ वायोरिन्द्रत्वासप
त्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह॥ योऽजात इति॥ द्वितीयस्यासपत्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशंक्याह॥ प्रतिपक्षत्वेनेति॥ यथोक्तसप

दित्येन प्रसृतं पित्रा वाचाग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा रोदस्योः ततस्तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दा
य कर्मणे योऽजातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नः अविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वे

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समै
तां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद॥ १२॥ नोपगतो द्वितीयः सपत्न

इत्युच्यते तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव ते अध्यात्ममिव॥ तत्र प्रासंगिकासपत्नविज्ञा
नफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद॥ १२॥ अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राण
स्यन प्रजोक्तस्यानन्तरनिर्दिष्टस्यापः शरीरं कार्यं करणाधारः तद्व्याख्यानफलमाह॥ तेनेति॥ असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाण

यति॥ तत्रेति॥ प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत्॥ प्रासंगिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसंगादागतत्वं॥ १२॥ आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशा
नन्तर्यमथेत्युक्तं॥ नन्वेतस्येत्येतच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राह॥ न प्रजेति॥ अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्र

पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः॥ द्वे रूपे प्राणस्योक्ते व्याप्तिमविशिष्टां व्याचष्टे॥ चंद्र इति॥ वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणो-
पासनं विधातुं वृत्तं कीर्त्तयति॥ तानीति॥ एतेभ्योतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याशंक्य विशिनष्टि॥ कार्यात्मकं इति॥ प्रजापतिरेतेभ्योतिरिक्तोस्तीत्याशं-

पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चंद्रः तन्नयावानेव प्राणो यावत्परिमाणोध्यात्मादिभेदेषु तावद्व्याप्तिमत्त्वः आपस्तावत्परिमाणास्तावानसौ
चंद्र आधेयस्तास्वनुप्रविष्टः करणभूतोध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव तान्येतानि पित्र्यापांक्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वा-
ङ्मनःप्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं करणात्मकं वा॥ समस्तानि

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चंद्रस्त एते सर्व एव समाः स-
र्वेऽनंताः स यो हैतानंतवत उपास्तेंतवंतं स लोकं जयत्यथ यो हैताननंतानुपास्तेऽनंतं स लोकं जयति॥ १३ ॥ ॥

ले तानि प्रजापतिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समास्तुल्या व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत एवानं-
ता यावत्संसारभाविनो हि ते न हि कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते॥ कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तं॥ स यः कश्चित् ह एतान्प्रजाप-
तेः आत्मभूतानंतवतः परिच्छिन्नानधिभूतरूपेण अध्यात्मरूपेण वोपास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव फलमंतवंतं लोकं जयति परिच्छिन्न
एव स जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः॥ क्याह॥ समस्तानीति॥ सोपस्करं वृत्तमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे॥ त एत इति॥ तुल्यां व्याप्तिमेव व्य-
नक्ति॥ यावदिति॥ तावदशेषं जगद्व्याप्येति योजना॥ तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याह॥ अत एवेति॥ तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति॥ नहीति ॥

कार्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेपि प्राणानां किमायातमत आह ॥ कार्येति ॥ तेषु परिछिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह ॥ स यइति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति ॥ अथेति ॥ १३ ॥ अन्नत्रये फलवत्त्वान विषयेव्याख्यातेवक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य वृत्तं कीर्त्तयति पितेति ॥ तेषां तत्फले प्रमाणाभावमादाय शंकते ॥ तन्नेति ॥ प्रस्तुतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः ॥ कार्यलिंगकमनुमानं प्रमाणयन्नुत्तरमाह ॥ उच्यत इति ॥ अनुम

अथ पुनर्यो हैतानेनंतान्सर्वात्मकान्सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिछिन्नानुपास्ते सोनंतमेव लोकं जयति ॥ १३ ॥ पिता पांक्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा तत्र त्रीण्यन्नानि आत्मार्थमकरोदित्युक्तं तान्येतानि पांक्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तत्र कथं पुनः पांक्तस्य

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते ॥

कर्मणः फलमेतानीत्युच्यते यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पांक्तता वगम्यते वित्त कर्मणोरपि तत्र संभवात्तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यौ पिता योयमनयोरंतरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातं तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारंभः स एष संवत्सर इत्यादि ग्रं

नसेव स्फुटयितुमन्नेषु पांक्तत्वावगतिं दर्शयति ॥ यस्मादिति ॥ तस्मात्कारणमपि तादृशमिति शेषः ॥ कथं पुनस्तत्र पांक्तत्वधीरित्याशंक्याह ॥ वित्तेति ॥ आत्मा जाया प्रजेति त्रयं संग्रहीतुमपिशब्दः ॥ उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्वन्नुक्तं स्मारयति ॥ तत्रेति ॥ अन्नत्रये सप्तम्यर्थः ॥ तथापि कथं पांक्तत्वमित्याशंक्यानंतरग्रंथमवतारयति ॥ तत्र वित्तेति ॥ सप्तमी पूर्ववत् ॥ अवतारितं ग्रंथं व्याचष्टे ॥ सोयमित्यादिना ॥

कथंप्रजापतेस्तिथिभिरापूर्यमाणत्वमपक्षीयमाणत्वंचतत्राह॥प्रतिपदाद्याभिरितितिरुद्देर्मर्यादांदर्शयति॥यावदिति॥अपक्षयस्यमर्यादा
माह॥यावद्ध्रुवेति॥अवशिष्टामावास्यानिविष्टांकलांप्रपंचयन्द्वितीयकलोत्पत्तिंशुक्लप्रतिपदिदर्शयति॥सप्रजापतिरिति॥प्राणिजातमेव

नात्माप्रजापतिःप्रकृतःसएषसंवत्सरात्मनाविशेषतोनिर्दिश्यतेषोडशकलःषोडशकलाअवयवाअस्यसोयंषोडशकलःसंवत्सरः
संवत्सरात्माकालरूपःतस्यचकालात्मनःप्रजापतेरात्रयएवाहोरात्राणितिथयइत्यर्थःपंचदशकलाःध्रुवैवनित्यैवव्यवस्थिताअस्य
प्रजापतेःषोडशीषोडशानांपूरणीकलासरात्रिभिरेवतिथिभिःकलोक्ताभिरापूर्यतेचापक्षीयतेचप्रतिपदाद्याभिर्हिचंद्रमाःप्रजापतिः
शुक्लपक्षेआपूर्यतेकलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धतेयावत्संपूर्णमंडलःपौर्णमास्यांताभिरेवापचीयमानाभिःकलाभिरपक्षीयतेकृष्णपक्षे॥

सोमावास्याꣳरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायते

यावद्ध्रुवैकाकलाव्यवस्थिताऽमावास्यायांसप्रजापतिःकालात्माऽमावास्याममावास्यायांरात्रिंरात्रौयाव्यवस्थिताध्रुवाकलोक्तैतयाषो
डश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्ययदपःपिबतियच्चौषधीरश्नातितत्सर्वमेवौषध्यात्मनासर्वंव्याप्यामावास्यांरात्रिम
वस्थायततोपरेद्युःप्रातर्जायतेद्वितीययाकलयासंयुक्तःएवंपांक्तात्मकोसौप्रजापतिःदिवादिर्लोमनःपितापृथिव्यग्नीवाग्जायामातातयो
श्चप्राणःप्रजाचांद्रमसस्तिथयःकलावित्तमुपचयापचयधर्मित्वाद्वित्तवदासांचकलानांकालावयवानांजगत्परिणामहेतुत्वंकर्म विशिनष्टि॥
यदिति॥स्थावरंजंगमंचेत्यर्थः॥औषध्यात्मनेत्युपलक्षणंजलात्मनेत्यपिद्रष्टव्यं॥फलभूतेप्रजापतौपांक्तत्वंवक्तुमुपक्रांतंतद्व्यापिनोक्तमित्याशंक्याह॥एव

कलानां वित्तवद्वित्तत्वे हेतुमाह॥ उपचयेति॥ पांक्तत्वनिर्देशेन लब्धमर्थमाह॥ एवमेषइति॥ संप्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपन्यासानुसारित्वं दर्शयति॥ जायेति॥ भवतु प्रजापतेरुक्तरीत्या पांक्तत्वं तथापि कथं पांक्तकर्मफलत्वं तत्राह॥ कारणेति॥ पांक्तकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासंगिकमर्थमाह॥ यस्मादिति॥ अपि कृकलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशंक्याह॥ कृकलासोहीति॥ कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राह॥ दृष्टोपीति॥ विशेषनिषेधस्य शेषं

एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पांक्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेपि स्थितिः॥ यस्मादेष चंद्र एतां रात्रिं सर्वं प्राणिजातमनुप्रविश्य ध्रुवया कलया वर्त्तते तस्माद्धेतो रेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिंद्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत्॥ अपि कृकलासस्य कृकलासो हि पापात्मा स्वभावे

तस्मादेता ऽ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिंद्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै॥ १४॥

नैव हिंस्यते प्राणिभिः दृष्टोप्यमंगल इति कृत्वा ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति वाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा किं तर्ह्येतस्याः सोमदेवतायाः अपचित्यै पूजार्थं॥ १४॥ यो वै परोसौ वित्तहि नः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यंतं परोक्षो मंतव्यो यस्मादयमेव सः

तुश्चापरत्वाद्विरोधः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शंकते॥ ननु इति॥ तीर्थं शब्दः शास्त्रविहितप्रदेशविषयः॥ साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धापि हिंसा विशेषतोऽमावास्यायां निषिध्यमाना सोमदेवता पूजार्था ततः शेषानुज्ञाभावान्न सामान्योक्तिविरोधोस्तीति परिहरति॥ वाढमिति॥ १४॥ यत्पूर्वमाधिदैविकमध्यात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह॥ यो

प्रत्यक्षमुपलभ्यमानंप्रजापतिंप्रश्नद्वाराप्रकटयति॥कोसाविति॥तस्यप्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशंक्यपरिहरति॥केनेत्यादिना॥कलानांजगद्विपरिणा
महेतुत्वंकर्मेत्युक्तंवित्तेपिकर्महेतुत्वमस्तितेनतत्रकलाशब्दप्रवृत्तिरुचितेत्याह वित्तेति॥यथाचंद्रमाःकलाभिःशुक्लकृष्णपक्षयोरापूर्यतेपक्षी
यतेचतथास्यविद्वान्वित्तेनैवोपचीयमानेनापूर्यतेऽपक्षीयमाणेनचापक्षीयतेएतच्चलोकप्रसिद्धत्वान्नप्रतिपादनसापेक्षमित्याह॥सचंद्रवदिति॥भा·

प्रत्यक्षंउपलभ्यतेकोसौअयंयोयथोक्तंत्र्यन्नात्मकंप्रजापतिमात्मभूतंवेत्तिसएवंवित्पुरुषःकेनसामान्येनप्रजापतिरितितदुच्यतेतस्यैवं
विदःपुरुषस्यगवादिवित्तमेवपंचदशकलाउपचयापचयधर्मित्वाद्वित्तसाध्यंचकर्मतस्यकृत्स्नतायैआत्मैवपिंडएवास्यविदुषःषो
डशानांपूरणीषोडशीकलाध्रुवास्थानीयासचंद्रवद्वित्तेनैवापूर्यतेचापक्षीयतेचतदेतल्लोकेप्रसिद्धंतदेतन्नभ्यंनाभ्यैहितंनाभिंवार्हतीति

योवैससंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलोयमेवसयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मैवास्यषोडशीकलासवित्तेनै
वाचपूर्यतेपचक्षीयतेतदेतन्नभ्यंयदयमात्माप्रधिर्वित्तंतस्माद्यद्यपिसर्वज्यानिंजीयतआत्मनाचेज्जीवतिप्रधिनागादित्येवाहुः॥१५॥

किंतद्यदयंयोयमात्मापिंडःप्रधिर्वित्तंपरिवारस्थानीयंबाह्यंवित्तंचक्रस्येवारनेम्यादितस्माद्यद्यपिसर्वज्यानिंसर्वस्वापहरणंजीयतेहीयते
ग्लानिंप्राप्नोतीत्यात्मनाचक्रनाभिस्थानीयेनचेद्यदिजीवतिप्रधिनाबाह्येनपरिवारेणायमगात्क्षीणोयंयथाचक्रमरनेमिवियुक्तमेवमाहुर्जीवंश्चे
द्रनेमिस्थानीयेनवित्तेनपुनरुपचीयतइत्यभिप्रायः॥१५॥ सैवध्रुवाकलेत्युक्तंतदेवरथचक्रदृष्टांतेनस्पष्टयति॥तदेतदिति॥नाभिश्चक्रपिंडिका॥त
त्स्थानीयंवानभ्यंतदेवप्रश्नद्वारास्फोरयति॥किंतदिति॥शरीरस्यचक्रपिंडिकास्थानीयत्वमयुक्तंपरिवारादर्शनादित्याह॥प्रधिरिति॥शरीरस्यरथचक्रपिं

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ जीवंश्चेदिति ॥ १५ ॥ अन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहंग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वादुक्तव्याभावादुत्तरग्रंथवैयर्थ्यमाशंक्य तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ एवमिति ॥ साधनोक्त्यैव फलमुक्तं तयोर्मिथोबद्धत्वात्प्राजापत्यं च फलं प्रागेव दर्शितं तत्किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य सामान्येन तत्प्रतीतावपि इदमस्येति विशेषो नोक्तस्ततस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वग्रंथः सप्तम्यर्थः ॥ नियमो नावगत इति संबंधः ॥ उपन्यासः प्रारंभः ॥ वाचश्

एवं पांक्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणान्नत्रयात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनंतरं च जायादि वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तं तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबंधनियमः सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबंधो वक्तव्य इत्युत्तरकंडिका प्रणीयते अथेति वाक्योपन्यासार्थस्त्रयो वावेत्यवधारणार्थस्त्रय एव शास्त्रोक्त

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको

साधनार्हा लोका न न्यूना नाधिका वा के त इत्युच्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया ॥

ब्दस्यावधारणार्थं विवृणोति ॥ त्रय एवेति ॥ तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति ॥ के त इत्यादिना ॥ जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकातिक्रम इति केचित्तान्प्रत्याह ॥ साध्य इति ॥ पुत्रेणास्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशंक्याह ॥ यथा चेति ॥ द्विविधो हि मनुष्यलोकजयः कर्तव्यशेषानुष्ठानं भोगश्च तत्राद्यमाश्रित्यान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति ॥ नान्येनेति ॥ द्वितीये त्वयोगव्यवच्छेदस्तदर्थः ॥ ज्योतिष्टोमेन लोकं जयतीति साधनांतरेणापि मनु

पूर्ववाक्यस्थमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्तमुपेत्यवाक्यद्वयंव्याचष्टे॥कर्मणेत्यादिना॥साधनद्वयापेक्षयाफलद्वारकमुत्कर्षंविद्यायांदर्शयति
॥देवलोकइति॥१६॥वृत्तमनुवदति॥एवमिति॥पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपिप्रकृतत्वात्फलविशेषविनियोगोवक्तव्यइत्याशंक्याह॥जायेति
ति॥नपृथक्पुत्रकर्मभ्यामितिशेषः॥नपृथक्साधनंकर्मणःसकाशादितिद्रष्टव्यं॥अवत्वेवंसाधनत्रयनियमस्तथापिविद्याकर्मणीहित्वासमनंत

विद्ययादेवलोकोनपुत्रेणनापिकर्मणादेवलोकोवैलोकानांत्रयाणांश्रेष्ठःप्रशस्यतमःतस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यांप्रशंसंति॥१६॥एवं
साध्यलोकत्रयफलभेदेनविनियुक्तानिपुत्रकर्मविद्याख्यानित्रीणिसाधनानिजायातुपुत्रकर्मार्थत्वान्नपृथक्साधनमितिपृथक्
नाभिहितावित्तंचकर्मसाधनत्वान्नपृथक्साधनंविद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वंस्वात्मप्रतिलाभेनैवभवतीतिप्रसिद्धंपुत्रस्यत्वक्रियात्म

विद्ययादेवलोकोदेवलोकोवैलोकानाꣳश्रेष्ठस्तस्माद्विद्यांप्रशꣳसंति॥१६॥अथातःसंप्रत्तिर्यदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाहत्वंब्र
ह्मत्वंयज्ञस्त्वंलोकइतिसपुत्रःप्रत्याहाहं

कत्वात्केनप्रकारेणलोकजयहेतुत्वमितिनज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानंतरमारभ्यतेसं
प्रत्तिःसंप्रदानंसंप्रत्तिरितिवक्ष्यमाणस्यकर्मणोनामधेयंपुत्रेहिस्वात्मव्यापारसंप्रदानंकरोतिअनेनप्रकारेणपितातेनसंप्रत्तिसंज्ञकमिदंकु
र्मैतत्कस्मिन्कालेकर्तव्यमित्याहसपितायदायस्मिन्कालेप्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेनमन्यतेऽथतदापुत्रमाहूयाहत्वंब्रह्मत्वं
यज्ञस्त्वंलोकइतिसएवमुक्तःपुत्रःप्रत्याह॥

एग्रंथेकिमितिपुत्रनिरूपणमित्याशंक्याहविद्याकर्मणोरिति॥यथोक्तेचोद्येपुत्रस्यलोकहेतुत्वज्ञानार्थं
संप्रतिवाक्यमित्याह॥अतइति॥अथातइतिपदद्वयंव्याख्यायसंप्रत्तिसंप्रतिपदंव्याचष्टे॥संप्रत्तिरिति॥किमिदंसंप्रदानंनामतदाह॥संप्रत्तिरितीति॥तदे

अनेनप्रकारेणेतिवक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः॥अरिष्टदीत्यादिपदेनदुःस्वप्नादिसंग्रहः॥प्रत्याहवाक्यत्रयमितिसंबंधः॥पुत्रस्याहंब्रह्मेत्यादिप्रतिवचनेहेतुमा
हत्वितिमयाकार्यंयदध्ययनादितदेवावशिष्टंत्वयाकार्यमितिपुत्रस्यप्रागनुशिष्टताभावेप्रतिवचनानुपपत्तिरित्यर्थः॥यद्वैकिंचेत्यादिवाक्यानांपुत्रा
नुमंत्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह॥स्वतस्येति॥यद्वैकिंचेत्यादिवाक्येवाक्यार्थमाह॥योध्ययनेति॥त्वंब्रह्मेतिवाक्यवत्त्वंयज्ञइतिवाक्य

स्तत्पूर्वमेवानुशिष्टेज्ञानातिसयैतत्कर्त्तव्यमितितेनाहअहंब्रह्माहंयज्ञोहंलोकइतिएतद्वाक्यत्रयमेतस्यार्थस्तिरोहितइतिमन्वाना
श्रुतिर्व्याख्यानायप्रवर्त्ततेयद्वैकिंचयत्किंचअवशिष्टमनूक्तमधीतमनधीतंचतस्यसर्वस्यैवब्रह्मेत्येतस्मिन्पदएकतैकत्वंयोध्ययन
व्यापारोममकर्त्तव्यआसीदेतावंतंकालंवेदविषयःसइतऊर्ध्वंत्वंब्रह्मत्वत्कर्तृकोस्त्वित्यर्थस्तथायेवैकेचयज्ञाअनुष्ठेयाःसंतोमयानु

ब्रह्माहंयज्ञोहंलोकइतियद्वैकिंचानूक्तंतस्यसर्वस्यब्रह्मेत्येकतायेवैकेचयज्ञास्तेषांसर्वेषांयज्ञइत्येकतायेवैकेचलोका
स्तेषांसर्वेषांलोकइत्येकतेतावद्वा॥ ष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्चतेषांसर्वेषांयज्ञइत्येतस्मिन्पदएकत्वंमत्कर्तृकायज्ञायेआसन्तइतऊ
र्ध्वंत्वंयज्ञस्त्वत्कर्तृकाभवंत्वित्यर्थः॥तथायेवैकेचलोकामयाजेतव्याःसंतोजिताअजिताश्चतेषांसर्वेषांलोकइत्येतस्मिन्पदेएकताइतऊर्ध्वं
त्वंलोकस्त्वयाजेतव्यास्तेइतऊर्ध्वंमयाध्ययनयज्ञलोकजयकर्त्तव्यःक्रतुस्त्वयिसमर्पितोहंतुमुक्तोस्मिकर्त्तव्यताबंधनविषयात्क्रतोः ॥

मपिशक्यंव्याख्यातुमित्याह॥नयेति ब्राह्मणार्थंसंगृह्णाति॥मत्कर्तृकाइतित्वंलोकइत्यस्यव्याख्यानंयेवैकेचेत्यादि॥सत्रपदार्थानुक्त्वावाक्यार्थमाह॥स
इति॥किमितित्वत्कर्तृकमध्ययनादिमपिसमर्प्यतेत्वयेवकिंनानुष्ठीयतेतत्राह॥इतऊर्ध्वमिति॥कर्त्तव्यतैवबंधनंतद्विषयःक्रतुःसंकल्पस्तस्मादितिया

सपुत्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ स चेति॥ तमेति॥ यथोक्तानुशासनोक्तिः॥ एतत्सर्वमित्यादिप्रतीकमादायव्याचष्टे॥ सर्वं हीति अनद्यतने भूतेऽर्थे विहितस्य लङोऽभिप्रेतत्वं कथमित्याशंक्याह॥ छंदसीति॥ पुत्रानुशासनस्य फलवत्वमाह॥ यस्मादित्यादिना॥ कृतसंप्रतिकः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षयामाह॥ स

स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रोऽनुशिष्टत्वात्तत्रेमं पितुरभिप्रायं मन्वानाचष्टे श्रुतिरेतावदेतस्य रिमाणं वै इदं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्याः यज्ञा यष्टव्याः लोका जेतव्याः एतत्सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधायेतोऽस्माल्लोकान्मामामभुनजत्याल यिष्यतीति लृङर्थे लङ् छंदसि कालनियमाभावात् यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबंधनवतो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणा अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा यस्मिन्काले एवं वित्पुत्रसमर्पितकर्तव्य

इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति ॥

तान्मृतुरस्माल्लोकात्प्रैतीति म्रियतेऽथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोतीति अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशंतीति तैः प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावितत्वात्पितुरहमस्म्यनंता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदविस्तारा इत्येवंभावितो हि पिता तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति सर्वं ह्यहासावात्मा भवति पुत्रस्य च॥ पितेति॥ कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा बिले सर्पवत्प्रवेशः संभवत्यत आह अपात्मेति॥ हेतुर्मिथ्याज्ञानादिः वागादिष्वविशेषपिकृतोऽर्थांतरस्य पितुरावेशधीरित्याशंक्या

भावनाफलमाह॥ तस्मादिति॥ पुत्रविशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्तदवस्थमित्याशंक्याह॥ सर्वं [illegible]हीति॥ मृतस्य पितुरितो लोकाद्व्यावृत्तस्य कथं यथोक्तरूप
त्वमित्याशंक्याह॥ एतदुक्तमिति॥ पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते नैवेति॥ मृतोपि पितानुशिष्टपुत्रात्मनात्र वर्त्तते नास्मादयं तं व्यावृत्तः फलरूपे
ण च परत्रेति भावः उक्तेर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति तथा चेति॥ षष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावुच्येते॥ [illegible]दीत्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति॥ अथेत्या

एतदुक्तं भवति यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्त्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो गंतव्य इत्यर्थः तथा च श्रुत्यंतरे सोऽस्यायमा
त्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयत इति अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽक्ष्णया कोणच्छिद्रांतराऽकृतं भवति क
र्त्तव्यं तस्मात्कर्त्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात्सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधरूपात्पुत्रो मुंचति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा तस्मा[illegible]

[illegible]यद्यनेन किंचिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुंचति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठ

[illegible]त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते [illegible]लैवंविधेन पुत्रेण मृतोपि सन्नमृतोऽस्मि
न्नेव लोके प्रतितिष्ठते [illegible]सो पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति [illegible] विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ [illegible]रूपलाभसत्तामात्रेण न
हि विद्याकर्मणोः स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारांतरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते ॥ दिना॥ अकृतमकृतादिति च च्छे
दः तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति॥ [illegible]णेनेति तदेव प्रपंचयति॥ [illegible]दिति॥ पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति॥ [illegible]तेति॥ पुत्रेणैतल्लोकजयमुप
संहरति॥ एव[illegible]ति॥ यथोक्तात्पुत्राद्विद्याकर्मणोर्विशेषमाह॥ [illegible]यति॥ कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राह॥ [illegible]पेति॥ तदेव स्पष्टयति॥ [illegible]ति॥

127

अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितरमधिकृत्य अथैनमित्यादिवाक्यं तद्व्याकरोति॥ अथेति॥ पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽयशब्दः॥ आवेशप्रकारबुभुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते॥ कथमित्यादिना॥१७॥ पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यव्यावर्त्यपसंवृत्तानुवादपूर्वकमुत्थापयति॥ एवमिति॥ अत्रेति॥ वैदिकान्निर्धारयितुं सप्तमी॥ बहुवदनशीलत्वे हेतुः॥ श्रुत्युक्तेति॥ मोक्षार्थतामृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदंतीति शेषः॥ मीमांसकपक्षं प्रकृ

अयकृतसंप्रत्तिकं पितरमेनमेते वागाद्यः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माण आविशंति कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि॥१७॥ एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्बहुवदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः संतः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदंति तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जायमेस्यादित्यादिपांक्तकाम्यकर्मत्वपक्रमेण

स्थैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशंति॥१७॥

पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च तत्साधनश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धं॥ वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति॥ केचित्तु देवलोकपितृलोकजयोपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव॥ तच्छ्रुतिविरोधेन दूषयति॥ तेषामिति॥ कथमित्याशंक्य श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान्न मुक्तिफलतेत्याह॥ जायेत्यादिना॥ पुत्रादीनां चेति चकारादेतावान्वै कामइति मध्ये संग्रहः॥ यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राह॥ तस्मादिति॥ पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं परामृष्टं तच्छब्दः श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः॥ श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति॥ वक्ष्यति चेति॥ मीमांसकपक्षं निराकृत्य भर्तृप्रपंचपक्षमुत्थापयति॥ केचित्त्वि

पुत्रादिसाधनाधीनतयालोकत्रयस्यारत्तावपिकथंमोक्षःसंपद्यतेनहिपुत्रादीन्येवमुक्तिसाधनानिविरक्तत्वविरोधादित्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥ पृ
थिव्यैचेत्याद्योत्तराश्रुतिरेवमीमांसकमतवद्वैतप्रपंचमतमपिनिराकरोतीतिदूषयति॥ तेषामिति॥ कथंसातन्मतंनिराकरोतीत्याशंक्याश्रुतिंविशि
नष्टि॥ कनेति॥ अनात्मोपासितुस्तदाप्तिवचनविरुद्धंपरमतमित्युक्तंतदाप्तेरेवमुक्तित्वादित्याशंक्याह॥ नवेति॥ तथापिकथंयथोक्तंफलंमोक्षोन
भवतितत्राह॥ मेधेति॥ अनात्मनोज्ञानकर्मजन्यत्वेहेतुमाह॥ पुनःपुनरिति॥ सूत्राप्तेरमुक्तित्वेहेत्वंतरमाह॥ यदेति॥ कार्यकरणवत्त्वश्रुतेरपिस

तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिःसमुच्चित्यानुष्ठिताभिस्तिभ्यःएतेभ्योलोकेभ्योव्यावृत्तःपरमात्मविज्ञानेनमोक्षमधिगच्छतीतिपरं
परयामोक्षार्थान्येवपुत्रादिसाधनानीरुक्तितेषामपिमुखापिधानायेयमेवश्रुतिरुत्तरारुतसंप्रतिकस्यपुत्रिणःकर्मिणस्त्वनात्मा
त्मविद्याविदःफलप्रदर्शनायप्रवृत्तानचेदमेवफलंमोक्षइतिशक्यंवक्तुमन्नसंबंधाच्चेधातपःकार्यत्वाच्चान्नानांपुनःपुनर्जनयतइ
तिदर्शनात्॥ यद्वैतन्नकुर्यात्क्षीयेतहेतिचक्षयश्रवणाच्छरीरंज्योतीरूपमितिचकार्यकरणत्वोपपत्तेस्त्रयंवाइदमितिचनामरूपकर्मा
त्मत्वेनोपसंहारान्नचेदमेवसाधनत्रयंसंहतंसत्कस्यचिन्मोक्षार्थंकस्यचित्त्वनात्मफलमित्यस्मादेववाक्यादवगंतुंशक्यंपुत्रादिसाधना
नांत्वनात्मफलदर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य॥ पृथिव्यैपृथिव्याश्चैनमग्नेश्च
त्रभावोनमुक्तिरित्याह॥ शरीरमिति॥ अविद्यातद्वस्यद्वैतस्यान्या
त्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावोबंधांतर्भूतोनमुक्तिरितियुक्त्यंतरमाह॥ नयमिति॥ नन्वविरक्तस्याज्ञस्यसूत्राप्तिफलमपिकर्मादिविरक्तस्यवि
दुषोमुक्तिफलमितिव्यवस्थितिर्नेत्याह॥ नचेदमिति॥ नहिपृथिव्यैचेत्यादिवाक्यस्यैकस्यसकृदुक्तस्यानेकार्थत्वंमिद्यतेहितथावाक्यमितिन्यायादित्य
र्थः॥ पृथिव्यैचेत्यादिवाक्यावष्टंभेनपक्षद्वयंप्रतिक्षिप्यतदक्षराणिव्याचष्टे॥ पृथिव्याइति॥ एनमित्युक्तमनूद्यव्याकरोति॥ एनमिति ॥

128

र॰२॰ १२६

कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशतीति तत्राह ॥ सर्वेषां हीति ॥ तर्हि तयोरभेदादविदुषोऽपि न्याय्यैव वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशंक्याह ॥ सा दी ति ॥ दैव्यां वाचि दोषविगममुत्तरवाक्येन साधयति ॥ सा चेति ॥ विद्वद्वाचः स्वरूपं संक्षिपति ॥ अमोघेति ॥ १८ ॥ वाचि दर्शितं न्यायं मनस्यतिदिशति ॥ त

दैवी आधिदैवात्मिका वागेनं कृतसंप्रत्तिकमाविशति सर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणा सा ह्याध्यात्मिकाऽसंगादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभंग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोतीति तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति सा च दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा यया वाचा दैव्या यद्यदेवात्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघाऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तच्च दैवं मनः स्वभावनिर्मलत्वाद्येन मनसाऽसावानंद्येव भवति सुख्येव भवत्यथो अपि

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिव
श्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥ १९ ॥ तथाऽद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणः किंलक्षण इत्युच्यते यः संचरन्प्राणिभेदेषु संचरन्समष्टिव्यष्टिरूपेणाथवाऽसंचरन्जंगमेषु संचरन्स्थावरेषु न व्यथते दुःखनिमित्तेन भयेन न युज्यते अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते

येति ॥ यन्मनः स्वभावनिर्मलत्वेन दैवमित्युक्तं तदेव विशिनष्टि ॥ येनेति ॥ संवादृतिविद्वदुक्तिः ॥ येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तद्धेत्वभावात्तद्दैवमिति पूर्वेण संबंधः ॥ १९ ॥ मनस्युक्तं न्यायं प्राणेऽतिदिशति ॥ तथेति ॥ तमेव दैवं प्राणं प्रश्नपूर्वकं प्रक

अ॰ बृहदारण्यकभाष्ये रामः १२६

अ॰सै॰२

सस्एवंविदित्यादिनाचष्टे॥ सयइति॥ विदिरत्रलाभार्थः॥ नकेवलंयथोक्तमेवविद्याफलंकिंतुफलांतरमप्यस्तीत्याह॥ किंचेति॥ सर्वभूतात्मत्वेत
द्दोषयोगात्प्रजापत्यंपदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशंकामाह॥ यथेति॥ सर्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूर्ध्वंसशब्दोध्याहर्तव्यः॥ सर्वात्मके

यथेयथोक्तमेवंवेत्तित्र्यन्नात्मदर्शनंसर्वेषांभूतानामात्माभवतिसर्वेषांभूतानांप्राणोभवतिसर्वेषांभूतानांमनोभवतिवाग्भवतीत्येवंसर्वभू
तात्मतयासर्वज्ञोभवतीत्यर्थः सर्वकृच्चयथैषापूर्वसिद्धाहिरण्यगर्भदेवताएवमेवनास्यसर्वज्ञत्वेसर्वकृत्त्वेवाक्वचित्प्रतिघातः॥ किंच॥ स
इतिदृष्टांतनिर्देशोयथैतांहिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिःसर्वाणिभूतान्यवंतिपालयंतिपूजयंत्येवंहैवंविदंसर्वाणिभूतान्यवंतिइज्या

अद्भ्यश्चैनंचन्द्रमसश्चदैवःप्राणआविशतिसवैदैवःप्राणोयःसंचरꣳश्चासंचरꣳश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिसएवंवित्सर्वेषां
भूतानामात्माभवतियथैषादेवतैवꣳसयथैतांदेवताꣳसर्वाणिभूतान्यवंत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूतान्यवंति ॥

दिलक्षणांपूजांसततंप्रयुंजतइत्यर्थः॥ अथेदमाशंक्यतेसर्वप्राणिनामात्माभवतीत्युक्तंतस्यचसर्वप्राणिकार्यकरणात्मत्वेसर्वप्राणि
सुखदुःखैःसंबध्यतइति॥ तन्न॥ अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नात्मबुद्धीनांह्याक्रोशादौदुःखसंबंधोदृष्टोऽनेनाहमाकृष्टइत्यस्यतुस
र्वात्मनोयआकृश्यतेयश्चाक्रोशतितयोरात्मत्वबुद्धिविशेषाभावान्नतन्निमित्तंदुःखमुपपद्यते॥ विदुष्येकैकभूतनिष्टदोषयोगोनास्तीत्युत्तरमा

=गर्भिण्यवयवंसूतंगर्भमित्युच्यतेश्रुतौ॥ गर्भाणांतत्रज्ञानंहिजायतेबहुयोनिकं॥१॥ सत्येवंसगरस्यापिपत्न्याःषष्टिसहस्रके॥ गर्भेव्याप्तेनजीवेनदुःखंनैवानुभूयते॥२॥ तैरेवतदनुभू
येतगर्भस्याहिश्रुतिर्जगौ॥ निम्बरूपेयथाविम्बंविचित्रंभातिवैस्फुटं॥३॥ बिम्बरूपीविजानन्वैपीड्यतेनैवतैर्नतैः॥ भिन्नभारोयथाभारःखल्पोपिदुःखदोभवेत्॥ सएवससदेहस्य
दुःखदोदुःखदोनहि=२ तेनदुःखेनतैर्हिस्वंपीड्यते१ २=यथावृक्षसमफलेषुजीवबहुत्वंरसजीवःसामान्यरूपेणवर्ततेवीजमेवस्तुविशेषरूपेण

अपरिछिन्नधीत्वेपिसूत्रात्मकेविदुषिसर्वभूतांतर्भावात्तत्दुःखादियोगःस्यादेवेत्याशंक्यजठरकुहरविपरिवर्त्तिकृमिदोषैरस्याकर्मसंसर्गवत्सु
कृतेपिसंभवान्नैवमित्यभिप्रेत्याह॥यदुवेति॥नोपपद्यतेविदुषोदुःखमितिपूर्वेणसंबंधः॥दृष्टांतंविवृणोति॥यथेति॥मैत्रस्यस्वहस्ताद्यभिमानवत
स्तद्दुःखादियोगवत्विदुषःसूत्रात्मनःस्वांशभूतसर्वभूताभिमानिनस्तत्दुःखादिसंसर्गःस्यादित्याशंक्यदार्ष्टांतिकमाह॥एवमेति॥ममतववतादीसादि

मरणदुःखवच्चनिमित्ताभावाद्यथाहिकस्मिंश्चिन्मृतेकस्यचितदुःखमुत्पद्यतेममासौपुत्रोभ्रातावेतिपुत्रादिनिमित्तंतन्निमित्ताभावेतन्म
रणदर्शिनोपिनैवदुःखमुपजायतेतथेश्वरस्याप्यपरिछिन्नात्मनोममत्वतादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावान्नैवदुःखमुपजाय
तेतदेतदुच्यते॥यदुकिंचयत्किंचेमाःप्रजाःशोचंतिअमैवसहैवप्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तंदुःखंसंयुक्तंभवत्यासांप्रजानांपरिछिन्नबुद्धि

यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमैवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छतिनहवैदेवान्पापंगच्छति॥२०॥

जनितत्वात्सर्वात्मनस्तुकेनसहकिंसंयुक्तंभवेद्वियुक्तंवाअमुंतुप्राजापत्येपदेवर्त्तमानंपुण्यमेवशुभमेवफलमभिप्रेतंपुण्यमितिनि
रतिशयंहितेनपुण्यंकृतंतेनतत्फलमेवगच्छतिनहवैदेवान्पापंगच्छतिपापफलस्यावसराभावात्पापफलंदुःखंनगच्छतीत्यर्थः॥२०॥

पदेनाहंताग्रहणं॥तदेवदुःखनिमित्तंमिथ्याज्ञानं॥आदिशब्देनरागादिरुक्तः॥उक्तेर्थेश्रुतिमवतार्यव्याचष्टेतदेतदिति॥शुभमेवगच्छतीतिसंबं
धः॥फलरूपेणवर्त्तमानस्यकथंकर्मसंबंधःस्यादित्याशंक्याह॥फलमिति॥उक्तमेवव्यनक्ति॥निरतिशयइति ॥ २० ॥
= यथास्वत्वस्यवैशेष्यात्धनाद्युपार्जनेप्रजाः॥पीड्यंतेस्वत्वसामान्यात्प्राजासुख्येवकेवलः॥तथासावीश्वरोलोकेनिष्फलंकोनदुःखभाक् = ७

अथेत्यादिवाक्यस्यवक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशंक्याव्यवहितोपासनानुवादेनतदंगव्रतविधानार्थमुत्तरंवाक्यमित्यानर्थक्यंपरिहरति॥तत्र
इत्यादिना॥व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयंकर्मोच्यतेजिज्ञासायाःसत्वमतुःशब्दार्थः॥उपासनोक्त्यानंतर्यमथशब्दार्थंकथयति॥अनंतरमिति॥विचारणा
मेवस्फोरयति॥एषामिति॥प्रवृत्तायांमीमांसायांप्राणव्रतमभग्नत्वेनधारणीयमितिनिर्धारणार्थमाख्यायिकांप्रस्तावयति॥तत्रेत्यादिना॥कथंवा

तएतेसर्वएवसमाःसर्वेनंताइत्यविशेषेणवाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तंनान्यतमगतोविशेषउक्तःकिमेवमेवप्रतिपत्तव्यंकिं
वाविचार्यमाणेकश्चिद्विशेषोव्रतमुपासनंप्रतिपत्तुंशक्यतइत्युच्यते॥अथातोनंतरंव्रतस्योपासनस्यमीमांसाउपासनकर्मविचारणे
त्यर्थः॥एषांप्राणानांकस्यकर्मव्रतत्वेनधारयितव्यमितिमीमांसाप्रवर्त्ततेतत्रप्रजापतिर्हहशब्दःकिलार्थेप्रजापतिःकिलप्रजाःसृ

अथातोव्रतमीमाꣳसाप्रजापतिर्हकर्माणिससृजे॥

ष्ट्वाकर्माणिकरणानिवागादीनिकर्मार्थानिहितानीतिकर्माणीत्युच्यंतेससृजेसृष्टवान्वागादीनिकरणानीत्यर्थः॥तानिसृष्टा
न्यन्योन्येनेतरेतरमस्पर्धंतस्पर्धासंघर्षंचक्रुःकथंवदिष्याम्येवस्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहंस्यामितिवाग्व्रतंदध्रेधृतवतीय
द्यन्योपिमत्समोस्तिस्वव्यापारादनुपरंतुंशक्तःसोपिदर्शयत्वात्मनोवीर्यमिति॥तथाद्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुःश्रोष्याम्यहमितिश्रोत्र
मेवमन्यान्यपिकर्माणिकरणानि

गादिषुकरणेषुकर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह॥कर्माणीति॥तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयि
तुंभूमिकांकरोति॥तानीति॥स्पर्धाप्रकारंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति॥कथमित्यादिना ॥

यथाकर्मस्वीयंस्वीयंव्यापारमनुसृत्यव्रतंदध्रिरेवागादीनिकरणानीत्यर्थः॥प्रजापतेर्वागादिषुश्रमद्वारास्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्रकार्यलिंगक
मनुमानंप्रमाणयति॥तस्मादिति॥वागादीनांभग्नव्रतत्वनिर्धारणानंतर्यमथशब्दार्थः॥प्राजापत्येप्राणेमृत्युग्रस्तत्वाभावेकार्यलिंगकमनुमा

यथाकर्मयद्यस्यकर्मयथाकर्मतानिकरणानिमृत्युर्मारकःश्रमरूपीभूत्वाउपयेमेसंजग्राहकथंतानिकरणानिस्वव्यापारेप्रवृ
त्तान्याप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानंदर्शितवानाप्त्वाचतान्यवारुंधावरोधंकृतवान्मृत्युःस्वकर्मभ्यःप्रच्यावितवानित्यर्थः॥तस्माद्द्यत्वेपिव
दनेस्वकर्मणिप्रवृत्तावाक्छ्राम्यत्येवश्रमरूपिणामृत्युनासंयुक्तास्वकर्मतःप्रच्यवतेतथाश्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रोत्रंअथेममेव

तानिसृष्टान्यन्योन्येनास्पर्द्धंतवदिष्याम्येवाहमितिवाग्दध्रेद्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुःश्रोष्याम्यहमितिश्रोत्रमेवमन्यानिकर्मा
णियथाकर्मतानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमेतान्याप्नोत्तान्याप्त्वामृत्युरवारुंधतस्माच्छ्राम्यत्येववाक्छ्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रो
त्रमथेममेवनाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणस्तानिज्ञातुंदध्रिरे॥ मुख्यंप्राणंनाप्नोन्नप्राप्तवान्मृत्युःश्रमरूपीयोयंमध्यमःप्राणस्ततेना
द्यत्वेपिअश्रांतएवकर्मणिप्रवर्त्ततेतानीतराणिकरणानितंज्ञातुंदध्रिरेधृतवतिमनः॥अयंवैनोस्माकंमध्येश्रेष्ठःप्रशस्यतमोऽभ्य
धिकोयस्मात्यःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेऽथोनरिष्यतिहंतेदानींअस्यैवप्राणस्यसर्वेवयंरूपमसामप्राणमात्मत्वेनप्रतिप
द्येमहिएवंविनिश्चित्यत

नंसूचयति तेनेति॥प्रवर्त्ततेप्राणइतिइतिसंबंधः॥तथापिकथंप्राणस्यैवव्रतंधार्यमित्यपेक्षायामाह॥तानीतिज्ञा
नार्थमनुसंधानप्रकारमेवदर्शयति॥अयमिति॥तस्यश्रेष्ठत्वेफलितमाह॥हंतेति॥इतिशब्दंव्याकरोति॥एवंविनिश्चित्येति ॥

अस्माकंवागादीनांव्रतानिमृत्योर्वारणायनपर्याप्तानीतिविनिश्चित्यदधिरेप्राणव्रतमेवेतिसंबंधःप्राणरूपत्वमुक्ताकरणानांतन्नामत्वमाह॥अस्मा
दितियस्मादित्यस्यतस्मादितिव्यवहितेनसंबंधः॥प्राणरूपंचलनात्मत्वमितिकुतोनिश्चीयतेतत्राह॥नहीति॥तर्हिकरणेषुप्रकाशात्मत्वमेवन

एतस्यैवसर्वेरूपमभवन्प्राणरूपमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नाःप्राणव्रतमेवदधिरेऽस्मद्व्रतानिनमृत्योर्वारणायपर्याप्तानीतियस्मात्प्राणे
नरूपेणरूपवंतीतराणिकरणानिचलनात्मनास्वेनचप्रकाशात्मनानहिप्राणादन्यत्रचलनात्मकत्वोपपत्तिः॥चलनव्यापारपूर्वकाण्ये
वहिसर्वदास्वव्यापारेषुतस्यंतेतस्मादेतेवागादयःएतेनप्राणाभिधानेनाख्यायंतेऽभिधीयंतेप्राणाइतिएवं॥यएवंप्राणात्मतांसर्वकर

ऽयंवैनःश्रेष्ठोयःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिहंतास्यैवसर्वेरूपमसामेतितएतस्यैवसर्वेरूपमभवंस्तस्मादेत
एतेनाख्यायंतेप्राणाइतितेनहवावतत्कुलमाचक्षतेयस्मिन्कुलेभवतियएवंवेद॥ णानांवेतिप्राणशब्दाभिधेयत्वंचतेनहवावतेने

वंविदुषातत्कुलमाचक्षतेलौकिकाःयस्मिन्कुलेसविद्वान्जातोभवतितत्कुलंविद्वन्नाम्नैवप्रथितंभवतिअमुष्येदंकुलमितियथातापत्यइ
तियएवंयथोक्तंवेदवागादीनांप्राणस्वरूपतांप्राणाख्यत्वंचतस्यैतत्फलंकिंच॥यःकश्चिदुहएवंविदाप्राणात्मदर्शिनास्पर्धतेतत्प्रतिप
क्षीसन्सोस्मिन्नेवशरीरेऽनुशुष्यतिशोषमुपगच्छतिअनुशुष्यहैवशोषंगत्वैवांततोंतेम्रियतेनसहसानुपद्रुपतोम्रियते चलनात्मत्वमित्या

शंक्याह॥चलनेति॥संप्रतिविद्याफलमाह॥यएवमिति॥तदेवस्पष्टयति॥यस्मिन्निति॥तपतीसूर्यसुतातस्याःवंशस्तापत्यःकस्येदंफलमित्युक्तेपूर्वोक्त
मेवस्फुटयति॥यएवमित्यादिना॥नकेवलंविद्यायायथोक्तमेवफलंकिंतुफलांतरमप्यस्तीत्याह॥किंचेति॥प्राणविदासहस्पर्द्धानकर्त्तव्येतिभावः॥

बृ॰ र॰
१२९

इत्यध्यात्ममित्यस्यानर्थक्यमाशंक्याह॥इत्येवमिति॥२१॥अध्यात्मंदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतंदर्शनंवक्तुंअनंतरवाक्यमवतारयति॥अथेति॥तर्हिज्व
लिष्यामीत्यादिकिमर्थमित्याशंक्याह॥कस्येति॥वदिष्यामीत्यादावुक्तंव्याख्यानमिहापिद्रष्टव्यमित्याह॥अध्यात्मवदिति॥यथादैवतंसंसंदेवता

इत्येवमुक्तमध्यात्मंप्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रदर्शनार्थः॥२१॥अथानंतरमधिदैवतंदेवताविषयंदर्शनमुच्यते॥
सर्वदेवताविशेषस्यव्रतधारणंश्रेयइतिमीमांस्यते अध्यात्मवत्सर्वज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रेतप्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्य
हमितिचंद्रमाएवमन्यादेवतायथादैवतंसदृष्टांतोऽध्यात्मंवागादीनामेषांप्राणानांमध्येमध्यमःप्राणोमृत्युनाऽनाप्तःस्वकर्मणोनप्रच्या

यउहैवंविदास्पर्द्धतेनुशुष्यत्यनुशुष्यहैवांततोम्रियतइत्यध्यात्मं॥२१॥अथाधिदैवतंज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रेत
प्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्यहमितिचंद्रमाएवमन्यादेवतायथादैवतꣳसयथैषांप्राणानांमध्यमःप्राणएवमेतासां
देवतानांवायुर्म्लोचंतिह्यन्यादेवतानवायुःसैषाऽनस्तमितादेवतायद्वायुः॥२२॥ वितःइतिस्वेनप्राणव्रतेनाभग्नव्रतोयथा
एवमेतासामग्न्यादीनांदेवतानांवायुरपिम्लोचंत्यस्तंयंतिस्वकर्मभ्यउपरमंतेयथाध्यात्मंवागादयोअन्यादेवताअग्न्याद्यानवायुर
स्तंयातियथामध्यमःप्राणोअतःसैषाऽनस्तमितादेवतायद्वायुर्योयंवायुरेवमध्यात्ममधिदैवंचमीमांसितानिर्धारितंवायात्मनोव्रत
मभग्नमिति॥२२॥
व्यापारमनतिक्रम्यान्यादेवताविद्युदाद्यादध्रिरेव्रतमित्यर्थः॥सयथेत्यादिव्याचष्टे॥अध्यात्ममिति॥वायुरपिमृत्युना
नाप्तःस्वकर्मणोनप्रच्यावितइतिस्वेनवायुव्रतेनाभग्नव्रतइतिशेषः॥तदेवसाधयति॥म्लोचंतीति॥ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति॥एवमि

भा॰
॥११॥
रामः
१२९

ब्राह्मणार्थदार्ढ्यार्थं मंत्रमवतार्य व्याकरोति॥ अथेत्यादिना॥ सूर्योधिदैवमुदयकाले वायोरुद्गच्छति तत्र चापरसंध्यासमये स्तंगच्छति स एवा ध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादेर्विभागः॥ श्लोकस्योत्तरार्धं प्राणा दित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोके पूर्णताज्ञापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे॥ तं देवा इति॥ धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयति॥ एतद्व्रतं तद्

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मंत्रो भवति यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्योध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तं च यत्र वायौ प्राणे च गच्छति अपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्मं देवाश्चक्रिरे एतद्व्रतं वागादयोग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वा युव्रतं च पुरा विचार्य स एवाद्येदानीं श्वोपि भविष्यत्यपि काले नुवर्त्स्यंतेनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः॥ तत्रेमं मंत्रं संक्षेपतो व्याच

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेस्तमेतितं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवा द्य स उ श्व इति यद्वा एते मुर्ह्यध्रियंत॥ ष्टे ब्राह्मणं प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इ त्यस्य कोर्थ इत्युच्यते यद्वै एते व्रतममुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाध्रियंत तदेवाद्यापि कुर्वंत्यनुवर्तं तेनुवर्तिष्यंते च व्रतं तयोरभग्नमेव॥ यत्तु वागादिव्रतं अग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च नि म्लुक्तिदर्शनादथे ति स एवेति धर्मपरामर्शः तत्रेति सप्तमी संपूर्णमंत्रमधिकरोति॥ इमं मंत्रमिति पूर्वार्धोक्तिः॥ उत्तरार्धस्य ब्राह्मणमाकां क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे॥ तमित्यादिना॥ तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन मीमांसितं तेनुगच्छंतीत्यर्थः॥ विशेषणस्यार्थवत्वं साधयति॥ यस्मिन्निति॥ उक्तं हेतु

बृ० र०
१२०

यथाग्नेरुपसमार्थोयंशब्दःअनुगच्छतिशाम्यतीत्येतत्॥वायुमनुतदधीनएवतस्मिन्कालेउद्वास्यस्तमेति॥उदवासीदस्तंगतइत्यर्थः॥इतिशब्दोऽपि
रहस्यविषयवाक्यसमाप्त्यर्थः॥अध्यात्मंप्राणव्रतमधिदैवंचवायुव्रतमित्येकमेवव्रतंधार्यमितिमंत्रब्राह्मणाभ्यांप्रतिपाद्यतस्मादितिव्याचष्टे॥य
स्मादिति॥नहिवागाद्योग्न्यादयोवापरिस्पंदविरहिणःस्यात्तुमर्हंतितेनप्राणादिव्रतंतैरनुवर्त्यतएवेत्यर्थः॥एकमेवेतिनियमेप्राणव्यापारस्याभग्न

तदन्यत्रोक्तंयदावैपुरुषःस्वपितिप्राणंतर्हिवागप्येतिप्राणंमनःप्राणंचक्षुःप्राणंश्रोत्रंयदाप्रबुध्यतेप्राणादेवाधिपुनर्जायंतइत्यध्या
त्ममथाधिदैवतंयदावाअग्निरनुगच्छतिवायुंतर्ह्यनूद्वातितस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुंह्यनूद्वातियदादित्योऽस्तमेतिवायुंतर्हिप्रवि
शतिवायुंचंद्रमावायोर्दिशःप्रतिष्ठितावायोरेवाधिपुनर्जायंतइतितस्मात्तदेवव्रतंवागादिष्वग्न्यादिषुचानुगतंयदेतद्वायोश्चप्राणस्य

तदेवाप्यद्यकुर्वंतितस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च

चपरिस्पंदात्मकत्वंसर्वैर्देवैरनुवर्त्यमानंव्रतंतस्मादन्योप्येकमेवव्रतंचरेत्किंतत्प्राण्यात्प्राणनव्यापारंकुर्यादपान्यादपाननव्यापारंच
नहिप्राणव्यापारस्यप्राणनापाननलक्षणस्यउपरमोस्तितस्मात्तदेवैकंव्रतंचरेत्॥हित्वेंद्रियांतरव्यापारंनेन्मामापाप्मामृत्युःश्रमरूपी
आप्नुवन्नाप्नुयान्नेत्शब्दःपरिभयेयद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतःस्यांग्रस्तएवाहंमृत्युनेत्येवंत्रस्तोधारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायोयदिकदाचिद्
च्चरेत्स आरभेतप्राणव्रतंसमापिपयिषेत्समापयितुमिच्छे त्वंहेतुमाह॥नहीति॥तदनुपरमेफलितमाह॥तस्मादिति॥ननुप्राणनाद्यभावेजीवनासंभ
वात्तस्यार्थिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशंक्यैवकारलभ्यंनियमंदर्शयति॥हित्वेतिनेत्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वातात्पर्यार्थमाह॥यद्यहमिति ॥

भा०
राम०
१३०

प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशंक्य सर्वेंद्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासमामरणमनुवर्तयेदित्याह ॥ [illegible]ति ॥ विपक्षे दोषमाह ॥ यदि ही[illegible]ति ॥ प्राणादिप
रिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति ॥ तस्मा[illegible]दिति ॥ विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति ॥ तेनेति ॥ व्रतमेव विशिनष्टि ॥ प्राणेति ॥ प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति
॥ [illegible]ति ॥ संप्रतिविद्याफलं कथयति उचमिति ॥ कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः स्यादित्याशंक्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षा

यदि [illegible]स्मा हूलादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्याद्देवास्य तस्मा[illegible]त्समापयेदेव [illegible] उ तेनानेन व्रतेन प्राणात्म प्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागा
द्याः [illegible]न्याद्यश्च मदात्मका एवाहं प्राणात्मा सर्वपरिस्पंदकृ देवं तेनानेन व्रतधारणेन तस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भाव
मेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां चैकस्थानत्वं विज्ञानमांद्यापेक्षमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २३ ॥ हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्बृहदारण्य

नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्युच्चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ पंचमं ब्राह्म
णं ॥ ५ ॥ केशांकरीयभाष्येतृतीयेप्रपाठके पंचमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ यदेतद्विद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जग
त्प्राणात्मप्राप्त्यंतं लोकत्रयवदपि फलं यावेतस्य व्याकरणात्प्रागवस्थाऽव्याकृतशब्दवाच्यास्त बीजवत्सर्वमेतत्त्रयं [illegible]तत्त्रयं द्रष्टुच्य
ते नाम रूपं कर्म चेत्यनात्मैव नात्मा पेक्षं सालोक्यमित्याह ॥ विज्ञानेति ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पंचमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ प्रपंचितस्याविद्याकार्यस्य
संक्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणांतरमवतारयति ॥ यदेतदिति ॥ फलमपि ज्ञानकर्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति संबंधः ॥ अव्याकृतप्रक्रियायामु
पसंहारयति ॥ [illegible]ति ॥ व्याकृताव्याकृतस्य जगतः संगृहीतं रूपमाह ॥ त्रयमिति ॥ वाङ्मनःप्राणाख्यं त्रयमित्याशंकां प्रत्याह ॥ [illegible]तदित्यादिना ॥ किमर्थः पु

आत्मशब्दार्थमाह॥यत्साक्षादिति॥अनात्मत्वेनजगतोहेयत्वंतच्छब्देनपरामृश्यते॥वैराग्यमपिकिमर्थमित्याशंक्याह॥नहीति॥अविरक्तोपिकृतूहलतयातत्राधिकारीस्यादित्याशंक्याह बाह्येति॥अनात्मप्रमाणमप्यात्मानंप्रत्यापयिष्यत्यात्मनःसर्वात्मत्वात्कुतोविरोधइत्याशंक्याह॥तथेति॥कथंत

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मतस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयंवाइत्याद्यारंभोनह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्यात्मानमेवलोकमहंब्रह्मास्मी
त्युपासितुंबुद्धिःप्रवर्ततेबाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात्तथाकाठके॥परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्॥कश्चिद्धी
रःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादिकथंपुनरस्यव्याकृताव्याकृतस्यक्रियाकारकफलात्मनःसंसारस्यनामरूपकर्मात्मकते

त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मतेषांनाम्नांवागित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसामै

वनपुनरात्मत्वमित्येतत्संभावयितुंशक्यतइत्यत्रोच्यते॥तेषांनाम्नांयथोपन्यस्तानांवागितिशब्दसामान्यमुच्यतेयःकश्चशब्दोवागेवसेत्यु
क्तत्वाद्वागित्येतस्यशब्दस्ययोर्थःशब्दसामान्यमात्रमेतदेषांनामविशेषाणामुक्थंकारणमुपादानंसैंधवलवणकणानामिवसैंधवाचलस्त
दाहातोह्यस्मान्नामसामान्यात्सर्वाणिनामानियज्ञदत्तोदेवदत्तइत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठंतिउत्पद्यंतेप्रविभज्यंतेलवणाचलादिवलव
णकणाःकार्यंच हिप्रत्यगात्मधीस्तत्राह॥कश्चिदिति॥उपसंहारस्येत्थंसफलत्वेपिसर्वस्यजगतोनामादिमात्रत्वंप्रमाणाभावादयुक्तमितिशंकते॥क
थमिति॥अनुमानैःसंभावनांदर्शयति॥अत्रेति॥तत्रतत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह॥तेषामिति॥वागित्येतदुक्थमितिसंबंधः॥इंद्रियव्यावृत्त्यर्थंवाक्यपदार्थमा
ह॥शब्देतिसंगृहीतमर्थंविवृणोति॥यःकश्चेत्यादिना॥उक्थत्वमुपपादयितुमुत्तरवाक्यमित्याह॥तदाहेति॥कार्यकारणभावेपिकिमायातमतआह॥कार्यंचे

=शब्दविशेषाःशब्दसामान्याद्भिन्नानभवंतितत्कार्यत्वाद्घटादिवत्=२

सर्वेनामविशेषास्तन्मात्रात्सत्त्वतोनभिद्यंतेतत्कार्यत्वाद्यद्यत्कार्यंतत्ततस्तत्त्वतोनभिद्यतेयथामृदोघटइत्यर्थः॥सर्वेनामविशेषास्तत्सामान्येकल्पिताःप्रत्येकं
तदनुविद्धत्वाद्रज्जिदंरूपानुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानांतरमाह॥तथेति॥कार्याणांकारणेंतर्भाववदितियावत्॥उक्तमेवप्रश्नपूर्वकंप्रपंचयति॥कथ
मित्यादिना॥अमत्त्वंसाधयति॥एतस्मेति॥इतश्चनामविशेषानाममात्रेंतर्भवंतीत्याह॥किंचेति॥नामविशेषाणांनाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषात्त

कारणेनान्यतिरिक्तंतथाविशेषाणांचसामान्येंतर्भावात्कथंसामान्यविशेषभावइतिएतच्छब्दसामान्यमेषांनामविशेषाणांसा
मसमत्वात्सामसामान्यमित्यर्थः॥एतद्धियस्मात्सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैःसमंकिंच॥आत्मलाभाविशेषाच्चनामविशेषाणांयस्य
यस्मात्परस्मादात्मलाभोभवतिसतेनाप्रविभक्तोदृष्टोयथाघटादीनांमृदाकथंनामविशेषाणांआत्मलाभोवाचइत्युच्यतेयतएतदेषां

तद्धिसर्वैर्नामभिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिनामानिबिभर्ति॥१॥

वाक्छब्दवाच्यंवस्तुब्रह्मात्मातोह्यात्मलाभोनाम्नांशब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेस्तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यंहियस्माच्छब्दवि
शेषान्सर्वाणिनामानिबिभर्तिधारयतिस्वरूपप्रदानेनएवंकार्यकारणत्वोपपत्तेःसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्चनामविशे
षाणांशब्दमात्रतासिद्धा॥ नैवांतर्भावइत्यस्यार्थः॥सर्वेनामविशेषास्तत्सामान्यान्नपृथग्वस्तुतःसंतितेनात्मवत्त्वाद्येनात्मवंतस्तेततोन्येवस्तु
तोनसंतिपयाममृदात्मवंतोघटादयोवस्तुतस्ततोन्येनसंतीत्युक्तेनुमानेव्याप्तिंसाधयति॥यस्येति॥हेतुसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थापयति॥कथमित्या
दिना॥अतःशब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभोभवतीतिशेषः॥तत्रैवयुक्तिमाह॥ततोहीतितत्रैववाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥तद्धीत्यादिना॥तस्मात्तन्मात्रात्तद्धि

षाणामात्मलाभोभवतीतितद्विशेषः॥

प्रथमकंडिकयासिद्धमर्थमुपसंहरति॥एवमिति॥उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेपितुल्यमित्यादिशति॥एवमुत्तरयोरिति॥१॥तत्रव्याख्यानसापेक्षाणि
पदानिव्याकरोति॥अथेत्यादिना॥नामव्याख्यानानंतर्यमथशब्दार्थः॥चक्षुरुक्थमितिसंबंधः॥चक्षुरितिचक्षुःशब्दाभिधेयंचक्षुर्विषयसामान्यमभिधी
यतेतच्चरूपसामान्यंतदपिप्रकाश्यमात्रमितियोजना॥२॥रूपप्रकरणानंतर्यमथेत्युच्यते॥क्रियाविशेषाणांक्रियामात्रेंतर्भावंप्रश्नद्वारास्फोरयति॥

एवमुत्तरयोरपिसर्वंयोज्यंयथोक्तं॥ ॥अथेदानींरूपाणांसितासितप्रभृतीनांचक्षुरितिचक्षुर्विषयसामान्यंचक्षुःशब्दाभिधेयंरूपसामान्य
मात्रंप्रकाश्यमात्रमभिधीयते॥अतोहिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठंतिएतदेषांसामैतद्धिसर्वैरूपैःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिरूपाणिबि
भर्ति॥२॥अथेदानींसर्वकर्मविशेषाणांमननदर्शनात्मकानांचलनात्मकानांचक्रियासामान्यमात्रेंतर्भावउच्यतेकथंसर्वेषांकर्मविशेषा

अथरूपाणांचक्षुरित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसामैतद्धिसर्वैरूपैःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धि
सर्वाणिरूपाणिबिभर्त्ति॥२॥अथकर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिकर्माण्युत्तिष्ठंत्येतदेषाꣳसामैतद्धिसर्वैःकर्म
भिःसममेतदेषांब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबिभर्तितदेतत्त्रयꣳ

णामात्माशरीरसामान्यंआत्मात्मनःकर्मात्मेत्युच्यतेआत्मनाहिश
रीरेणकर्मकरोतीत्युक्तंशरीरेचसर्वंकर्माभिव्यज्यते॥तस्मात्स्यात्तदुक्थंकर्मसामान्यमात्रंसर्वेषामेषामुक्थमित्यादिपूर्ववत्तदेतद्यथोक्तंनाम
रूपंकर्मत्रयं

कथमित्यादिना॥आत्मशब्देनात्रशरीरनिर्वर्त्यकर्मग्रहणेपुरुषविधब्राह्मणशेषमनुकूलयति॥आत्मनाहीति॥तत्रैवोपपत्तिमाह॥शरी
रेचेति॥तथापिकथमात्मशब्दःशरीरनिर्वर्त्यकर्मब्रूयादित्याशंक्यलक्षणयेत्याह॥अतइति॥संक्षेपस्यापिसंक्षेपांतरमाह॥तदेतदिति॥तदेतत्त्रयंत्रिदंडविष्टंभ

कथंसंहतत्वमतआह॥इतरेतराश्रयमिति॥रूपविषयमाश्रित्यनामकर्मणीसिध्यतःस्वातंत्र्येणनिर्विषययोस्तयोःसिध्यदर्शनान्नामकर्मणीचाश्रित्य
रूपंसिध्यतिनहितेहित्वाकिंचिदुपलभ्यतइत्यर्थः॥वाचकेनवाच्यस्यतेनेतरस्यताभ्यांचक्रियायास्तयानयोरपेक्षादर्शनादन्योन्यमभिव्यंजकत्वमा
ह॥इतरेतरेति॥सतिनाम्निरूपसंहारदर्शनाद्रूपेचसतिनामसंहारदृष्टेःसतोश्चतयोःकर्मणस्तस्मिंश्चसतितयोरुपसंहारोपलंभादितरेतरप्रलय
मित्याह इतरेतरप्रलयमिति॥त्रयाणामेकत्वंविरुद्धमितिशंकित्वापरिहरति॥तेनेत्यादिना॥कथंकार्यकरणसंघातात्मनात्रयाणामेकत्वंतत्राह॥त

इतरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयंसंहतंत्रिदंडविष्टंभवत्तदेकं केनात्मनैकत्वमित्युच्यतेअयमात्मापिंडःकार्य
करणात्मसंघातस्तथाध्यात्मत्रयेण्याख्यातएतन्मयोवाअयमात्मेत्यादिनाएतावद्धीदंसर्वंव्याकृतमव्याकृतंचयदुतनामरूपंकर्मेतिआत्मा

सदेकमयमात्मात्मोएकःसन्नेतत्त्रयंतदेतदमृतꣳसत्येनछन्नं

उएकोऽयंकार्यकरणसंघातःसन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेनव्यवस्थितमेतदेवत्रयंनामरूपंकर्मेतितदेतद्वक्ष्यमाणममृतंसत्येनछन्न
मित्येतस्यवाक्यस्यार्थमाह॥प्राणोवाअमृतंकरणात्मकोंतरुपष्टंभनकर्माआत्मभूतोऽमृतोऽविनाशीनाम पेति॥नामरूपकर्मणांकार्यकर
णसंघातमात्रत्वेपिततोव्यतिरिक्तंसंघातादन्यत्स्यादित्याशंक्याह॥एतावदिति॥नामादित्रयस्यसंघातमात्रत्वेकथंव्यवहारासांकर्यमित्याशंक्याह
॥आत्मेति॥संघातोयमात्मशब्दितःस्वयमेकोपिसन्नध्यात्मादिभेदेनस्थितंत्रयमेवभवतीतिव्यवहारासांकर्यमित्यर्थः॥एकस्मिन्नपिसंघातेकार्यक
रणरूपेणावांतरविभागमाह॥तदेतदिति॥आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेनस्थितइतियावत्॥अविनाशीस्थूलदेहेगच्छत्यपियावन्मोक्षंनगच्छतीत्यर्थः॥स

135

करणयाथात्म्यंकथयति॥ क्रियात्मकस्त्विति॥ पंचीकृतपंचमहाभूतात्मकंतत्कार्यंसर्वंसच्चत्यच्चेतिश्रुत्यन्तेः सत्यंवैराजंशरीरंकार्यं॥ अपंची
कृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकलिंगस्यसूत्राख्यस्यायतनंतस्यैवाच्छादकंतत्त्वल्वनात्मापिस्थूलदेहकृन्नत्वात्दुर्ज्ञानंते
नापिकृन्नंप्रत्यग्वस्तुसुतरामितितज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमितिभावः॥ इदानीमविद्याकार्यंप्रपंचमुपसंहरति॥ एतदिति॥ अविद्याविषयविवरण

रूपेसत्यंकार्यात्मकेशरीरावस्थेक्रियात्मकस्तुप्राणस्तयोरुपष्टंभकोबाह्याभ्यांशरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यांमर्त्या
भ्यांकृन्नोऽप्रकाशीकृतः एतदेवसंसारसतत्वमविद्याविषयंप्रदर्शितमतऊर्ध्वंविद्याविषयआत्माधिगंतव्यइतिचतुर्थआर

प्राणोवाअमृतंनामरूपेसत्यंताभ्यामयंप्राणश्छन्नः
॥३॥८॥ षष्ठंब्राह्मणं॥६॥ इतितृतीयोध्यायः ॥ १ ॥

भ्यते॥३॥ ॐ॥ हरिः ॐ तत्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपा
दकृतौबृहदारण्यकभाष्येतृतीयोध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

स्यवक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति अतइति॥ प्रपंचितेसत्यविद्याविषयेततो
विरक्तस्यात्मानंविविदुषोस्तज्ज्ञापनार्थंचतुर्थप्रमुखः संदर्भोभविष्यतितस्माद्विद्याविषयविवरणमुपयोगीतिभावः॥ ॐ॥ हरिः ओंमत
त्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमकुद्धानंदपूज्यपादशिष्येणश्रीमद्भगवदानंदज्ञानेनकृतायांश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यतास
र्यटीकायांतृतीयोध्यायः समाप्तः॥ मूल २५० भाष्य २२०० टीका ३१०० ॥

13c

८

इतिसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यस्यतृतीयोध्यायःसमाप्तः

अथसटीकबृहदारण्यभाष्यस्यचतुर्थोध्यायः प्रारभ्यते॥

श्रीगणेशाय नमः॥ तृतीयेध्यायेसूत्रितविद्याविद्ययोरविद्याप्रपंचितासंप्रतिविद्यांप्रपंचयितुंचतुर्थमध्यायमारभमाणोवृत्तंकीर्त्तयत्यात्मेति॥ किमित्यर्थांतरेष्वसत्वात्मतत्वमेवानुसंधातव्यंतत्राह॥ तदन्वेषणेति॥ तस्यैवान्वेष्टव्यत्वेपरमप्रेमास्पदत्वेनपरमानंदत्वंहेतुंतरमाह॥ तदेवेति॥ आत्मतत्वज्ञानस्यसर्वाप्तिफलत्वाच्चतदेवान्वेष्टव्यमित्याहात्मानमिति॥ उक्तयापरिपाट्यासिद्धमर्थंसंगृह्णात्यात्मतत्वमिति॥ उक्तमर्थांतरमनुवदति॥ यत्त्विति॥ सोऽविद्याविषयइतिसंबंधः॥ कथंभेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वंतत्राह॥ अन्योसावितिति॥ योभेददृष्टिपरःसनवेदेत्यविद्यातद्दृष्टिमूलंस

श्रीगणेशायनमः॥ आत्मेत्येवोपासीत॥ तदन्वेषणेचसर्वमन्विष्टंस्यात्॥ तदेवचात्मतत्वंसर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यमात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्वमेकंविद्याविषयः॥ यस्तुभेददृष्टिविषयःसोऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदेत्यविद्याविषयः॥ एकधैवानुद्रष्टव्यम् त्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीत्येवमादिभिःप्रविभक्तौविद्याऽविद्याविषयौसर्वोपनिषत्सु॥ तत्रचाविद्याविषयःसर्वएवसाध्य साधनादिभेदविशेषविनियोगेनव्याख्यातआतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः॥ सचव्याख्यातोऽविद्याविषयःसर्वएवद्विःप्रकारोंतःप्राणउपष्टंभ कोगृहस्येवस्तंभादिलक्षणःप्रकाशकोऽमृतो

त्मितातेनतद्विषयोभेददृष्टिविषयइत्यर्थः॥ कथंयथोक्तौविद्याविद्याविषयावसंकीर्णावनूद्यसातुंश्च क्यतेतत्राहैकधेति॥ सप्तान्नब्राह्मणेवृत्तमर्थंकथयति॥ तत्रचेति॥ विद्याविद्याविषययोरितियावत्॥ आदिपदंसाध्यसाधनावांतरभेदसंग्रहार्थं॥ यथोक्तोभेदएवविशेषः॥ तस्मिन्विनियोगोव्यवस्थापनंतेनेत्यर्थः॥ उपसंहारब्राह्मणांतेवृत्तमनुभाषते॥ सचेति॥ अथवाउक्तौविद्याविद्याविष यौकथमसंकीर्णौमंतव्याविल्याशंक्याहैकधेति॥ तत्रोत्तरग्रंथस्यविषयपरिशेषार्थंपुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तंदर्शयति॥ तत्रचेति॥ तर्हिस माप्तत्वादविद्याविषयस्यकथमविदुषोगार्ग्यस्यप्रवृत्तिरित्याशंक्यतदर्थमवांतरविभागमनुवदति॥ सचेति॥ तावेवप्रकारौदर्शयन्नादौसूक्ष्मंशरीरमुप

तस्यबाह्यकरणद्वारास्थूलेषुविषयेषुप्रकाशकत्वममृतत्वंचमुत्त्यादितंद्वितीयंप्रकारमाचक्षाणःस्थूलंशरीरंदर्शयति॥बाह्यश्चेति॥तस्यकथापिविध
यासूक्ष्मदेहंप्रत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वं॥आगमापायित्वेनावहेयत्वंसूचयत्युपजनेति॥यथागृहस्यतृणादिःबहिरंगंतथासूक्ष्मस्यदेहस्यस्थूल
देहस्तथापितृणादिविनागृहस्यव्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापिस्थूलदेहंविनानतद्योग्यत्वमितिमत्वाह॥तृणेति॥तस्यपूर्वंब्राह्मणांतेनामरूपेसत्यमि
त्यत्रप्रस्तुतत्वंअस्तीत्याह॥सत्येति॥सर्वथाबाधवैधुर्यंसत्यत्वमितिशंकांनिरसितुंविशिनष्टिमर्त्यंइति॥तस्यकार्यंदर्शयति॥तेनेति॥वृत्तम
नूद्याजातशत्रुब्राह्मणमवतारयतिसएवेति॥आदित्यचंद्रादयोबाह्याधारभेदाः॥अनेकधात्वमतिष्ठामूर्द्धेत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशात्द्रष्टव्यं॥

बाह्यश्चकार्यलक्षणोऽप्रकाशकःउपजनापायधर्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमोगृहस्येवसत्यशब्दवाच्योमर्त्यस्तेनामृतशब्दवाच्यःप्रा
णश्छन्नइतिचोपसंहृतं॥सएवचप्राणोबाह्याधारभेदेष्वनेकधाविस्तृतःप्राणएकोदेवइत्युच्यते॥तस्यैवबाह्यःपिंडएकःसाधार
णोविराड्वैश्वानरआत्मापुरुषविधःप्रजापतिःकोहिरण्यगर्भइत्यादिभिःपिंडप्रधानशब्दैराख्यायते॥सूर्यादिप्रविभक्तकरणः॥एकंचा
नेकंचब्रह्मैतावदेवनातःपरमस्ति॥प्रत्येकंचशरीरभेदेषुपरिसमाप्तंचेतनावत्कर्तृभोक्तृचेत्यविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतोगार्ग्यो
ब्राह्मणोवक्तोपस्थाप्यते॥

कथंतर्हितस्यैकत्वंतत्राहप्राणइति॥प्राणस्यनानात्वमेकत्वंचोक्तंतत्रैकत्वंविवृणोति॥तस्यैवेति॥प्राणस्यैवस्वभावभू
तोनानात्वलक्षणःपिंडःसमष्टिरूपोहिरण्यगर्भादिशब्दैरुपाधिविषयैस्तत्रतत्रश्रुतिस्मृत्योरुच्यते॥सचाग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यावित्यादिश्रुतेःसूर्या
दिभिःप्रविभक्तैःकरणैरुपेतोभवतीत्यर्थः॥यद्ब्रह्मसमस्तंव्यस्तंचतदिदंहिरण्यगर्भमात्रमेवनतस्मादधिकमस्तीतिहिरण्यगर्भंस्तौत्येकंचेति॥एक
त्वंविशदीकृत्यप्राणस्यनानात्वंविशदयतिप्रत्येकंचेति॥गोत्वादिसामान्यतुल्यत्वंआव[illegible]यतिचेतनावदिति॥केवलभोक्तृत्वपसंवारयतिकर्त्रिति॥च

तस्मादमुख्यात्ब्रह्मणोविपरीतंमुख्यंब्रह्मतस्मिन्नात्मदृष्टीराजाश्रोतासिद्धांतवादीत्यर्थः॥किमितिवक्तृश्रोतृरूपाख्यायिकाप्रणीयतेतत्राहेत्यंही
ति॥एवंशब्दार्थमेवस्फुटयतिपूर्वपक्षेति॥अतोभवितव्यमाख्यायिकयेतिशेषः॥आख्यायिकानंगीकारेदोषमाहविपर्ययेणेति॥यस्मात्तर्कशास्त्रे
णसमर्प्यमाणोर्थोज्ञातुंनशक्यतेऔत्प्रेक्षिकतर्काणांनिरंकुशत्वात्तथाकेवलमर्थोनुगम्यतेप्रश्नप्रतिवचनभावरहितैर्वाक्यैस्तैःसमर्प्यमाणोपिदु
र्विज्ञेयोर्थःस्याद्यद्याख्यायिकानानुश्रीयतेऽतःसासुखप्रतिपत्त्यर्थमनुसर्त्तव्येत्यर्थः॥कुतोदुर्विज्ञेयत्वंतत्राहात्यंतेति॥यथोक्तस्यवस्तुनोदुर्विज्ञेयत्वेश्रु

तद्विपरीतात्मदृग्जातशत्रुःश्रोता॥एवंहियतःपूर्वपक्षसिद्धांताख्यायिकारूपेणसमर्प्यमाणोर्थःश्रोतुश्चित्तस्थवद्भासेतविपर्ययेणहि
तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैःसमर्प्यमाणोदुर्विज्ञेयःस्यात्॥अत्यंतसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः तथाचकाठके॥श्रवणायापिबहुभिर्योन
लभ्यइत्यादिवाक्यैःसुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वंसामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वंचसप्रपंचंप्रदर्शितं॥आचार्यद्धैवाचार्याद्धैवविद्येतिचछांदोग्ये
उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइतिचगीतासुइहापिचशाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वंमहतासंरंभेणब्रह्मणोवक्ष्यति॥
तस्मात्क्लिष्टएवाख्यायिकारूपेणपूर्वपक्षसिद्धांतरूपमापाद्यवस्तुसमर्पणार्थआरंभः॥आचारविद्युपदेशार्थश्च॥सदाचारवतोवक्तुःश्रो
त्रोराख्यायिकानुगतोर्थोविगम्यते॥

तिस्मृतिसंवादंदर्शयति॥तथाचेति॥सुसंस्कृतापरिशुद्धादेवबुद्धिःसात्त्विकीबुद्धिः॥सामान्यमात्रबुद्धिस्ताम
सीराजसीच॥अतिगह्वरत्वमत्यंतगंभीरत्वं॥संरंभस्तात्पर्यंब्रह्मणोदुर्विज्ञेयत्वेफलितमाहतस्मादिति॥आख्यायिकायाःसुखप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्त्वार्थांत
रमाहाचारेति॥उत्तमादधमेनप्रणिपातोपसदनादिद्वाराविद्याग्राह्याऽधमात्तूत्तमेनतद्व्यतिरेकेणश्रद्धादिमात्रेणसालभ्येत्याचारप्रकारज्ञापनार्थश्चाय
मारंभइत्यर्थः॥आख्यायिकायाःयथोक्तेर्थेन्विततत्त्वंकथयस्येवमिति॥वक्तृश्रोत्रोर्मध्येयथोक्ताचारवताश्रोत्राविद्यालब्धव्यावक्त्राचतादृशेनसोपदेष्टव्येसेव

तस्मादाचारविशेषं दर्शयितुमेषाख्यायिकायुक्तेत्यर्थः॥आगमानुसारिगुरुसंप्रदायादेवतत्त्वधीर्लभ्यते॥यस्तुकेवलस्तर्कस्तदृशान्नैषाबुद्धिःसि
द्ध्यति॥तथाचकेवलतर्कप्रयुक्तातत्त्वबुद्धिरितिसंभावनानिषेधार्थाख्यायिकेतिपक्षांतरमाहकेवलेति॥केवलेनतर्केणतत्त्वबुद्धिर्नसिद्ध्यतीत्य
त्रश्रुतिस्मृतीदर्शयतिनैषेति॥मतिंदद्यादितिशेषः॥प्रकारांतरेणाख्यायिकामवतार्यतत्राख्यायिकानुगुण्यंदर्शयतितथाहीति॥श्रद्धाब्रह्मज्ञानेप

केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्थाचाख्यायिका॥नैषातर्केणमतिरापनेयानतर्कशास्त्रदग्धायेतिचश्रुतिस्मृतिभ्यांश्रद्धाचब्रह्मविज्ञानेपरमंसाध
नमित्याख्यायिकार्थः॥तथाहिगार्ग्याजातशत्र्वोरतीवश्रद्धालुतादृश्यतेआख्यायिकायां॥श्रद्धावांल्लभतेज्ञानमितिचस्मृतिः॥तत्रपूर्वपक्षवा
द्यविद्याविषयब्रह्मवित्॥दृप्तबालाकिर्दृप्तोगर्वितोऽसम्यक्ब्रह्मवित्त्वादेव॥बलाकायाअपत्यंबालाकिर्दृप्तश्चासौबालाकिश्चेतिदृप्तबाला

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआससहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीतिसहोवाचाजातशत्रुःसहस्रमेतस्यांवाचि
दद्मः॥ किः॥हशब्दऐतिह्यार्थआख्यायिकायाःअनूचानोऽनुवचनसमर्थःवक्तावाङ्ग्मीगार्ग्योगोत्रतआसबभूवकस्मिंश्चित्कालविशेषे॥सह
उवाचाऽजातशत्रुमजातशत्रुनामानंकाश्यंकाशिराजमभिगम्यब्रह्मतेब्रवाणीति॥ब्रह्मतेतुभ्यंब्रवाणिकथयानि॥सएवमुक्तोऽजातशत्रु
रुवाचसहस्रंगवांदद्मएतस्यांवाचियोमांप्रत्यवोचोब्रह्मतेब्रवाणीतितावन्मात्रमेवगोसहस्रप्रदानेनिमित्तमित्यभिप्रायः॥साक्षाद्ब्रह्म
कथनमेवनिमित्तंकस्मान्नापेक्ष्यतेसहस्रदानेब्रह्मतेब्रवाणीतीयमेवतुवाग्निमित्तमपेक्ष्यतइत्युच्यते॥ रमंसाधनमित्यत्रभगवतोपिसंमतिमा
हश्रद्धावानिति॥आख्यायिकार्थेबहुधास्थितेतदक्षराणिव्याचष्टेतत्रेत्यादिना॥पूर्वपक्षवादित्वेहेतुमाहाविद्याविषयेति॥गर्वितत्वेहेतुमाहासम्यगिति॥इयमे

बृ॰
२

अतोब्रह्मब्रवाणीति वागेवसहस्रदानेनिमित्तमितिशेषः॥ श्रुतिंम्याचष्टेजनकइति॥ प्रसिद्धंजनकस्यदातृत्वादितत्वद्योतकोनिपातइतियावत्॥ वाक्यार्थमाहजनकोदित्सुरित्यादिनासंभावितवानसीतिप्रागुक्तंवाङ्मात्रंसहस्रदानेनिमित्तमितिशेषः॥ तस्मान्मुग्धप्रसिद्ध्यतिक्रमणादितियावत्॥ तत्त्ववेदातृत्वादिकमित्यर्थः॥ इतिशब्दोभिप्रायसमाप्त्यर्थः॥ १॥ हृदिप्रविष्टोभोक्ताहमित्यादिप्रत्ययसंप्रमाणयसदृमिति॥ दृष्टिफलंनैरंतर्याभ्यासंदर्श

यतः श्रुतिरेवराज्ञोभिप्रायमाह॥ जनकोदाताजनकःश्रोतेतिचेतस्मिन्वाक्यद्वयेपदद्वयमभ्यस्यतेजनकोजनकइतिवैशब्दःप्रसिद्धावद्योतनार्थोजनकोदित्सुर्जनकःशुश्रूषुरितिब्रह्मशुश्रूषवोविवक्षवःप्रतिजिघृक्षवश्चजनाधावंत्यभिगच्छंति तस्मात्तत्सर्वमप्यभिसंभावितवानसीति॥ १॥ एवंराजानंशुश्रूषुमभिमुखीभूतंसहउवाचगार्ग्यःयएवासौआदित्येचक्षुषिचैकोभिमानीचक्षुर्द्वारेणेहहृ

जनकोजनकइतिवैजनाधावंतीति॥ १॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासावादित्येपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाः॥

दिप्रविष्टोहंभोक्ताहंकर्त्ताचेत्यवस्थितःएतमेवाहंब्रह्मपश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसंघातेउपासे॥ तस्मात्तमहंपुरुषंतुभ्यंब्रवीम्युपास्वेति॥ सएवमुक्तःप्रत्युवाचाजातशत्रुर्मामेतिहस्तेनविनिवारयन्नेतस्मिन्ब्रह्मणिविज्ञेयेमासंवदिष्ठाःमामेत्याबाधनार्थंद्विर्वचनमेवंसमानेविज्ञानविषयआवयोरस्मानविज्ञातवतइवदर्शयताबाधिताःस्यामो

यत्युपासइति॥ तावतामम किमायातंतदाह तस्मादिति॥ मामेतिप्रतीकमादायाभ्यासस्यार्थमाहमामेतीति॥ विनिवारयन्प्रत्युवाचेतिसंबंधः॥ एकस्माडोनिवारकत्वमपरस्यसंवादेनसंगतिरितिविभागेसंभवतिकुतोद्विर्वचनमित्याशंक्याहमामेत्याबाधनार्थमिति॥

रा॰
३

तदेवस्फुटयत्येवमिति॥त्वदुक्तेनप्रकारेणयोविज्ञानविषयोर्थस्तस्मिन्भावयोर्विज्ञानसाम्यादेवसमानेपिविज्ञानवत्वेसत्यस्मानविज्ञानवतद्त्वस्योरुत्स
तमेवार्थमस्मान्प्रत्युपदेशेनज्ञापयताभवतावयंबाधिताःस्यामइतियोजनातथापिगार्ग्यस्यकथमीषत्बाधनंतत्राहातइति॥अतिष्ठाःसर्वेषामित्या
दिवाक्यंशंकाद्वाराऽवतार्यव्याकरोत्येत्यादिना॥एतंपुरुषमितिशेषः॥इतिशब्दोगुणोपास्तिसमाप्त्यर्थः॥पूर्वोक्तरीत्यात्रिभिर्गुणैर्विशिष्टंब्रह्मतद्‌प्र

सोमासंवदिष्ठाःमासंवादंकार्षीरस्मिन्ब्रह्मण्यन्यच्चेज्ज्ञानासितद्ब्रह्मवक्तुमर्हसिनतुयन्मयाज्ञायतएव॥अयचेन्मन्यसेजानीषेत्त्वं
ब्रह्ममात्रंनतुतद्विशेषणोपासनफलानीतितन्नमंतव्यंयतःसर्वमेतदहंजानेयद्ब्रवीषिकथमतिष्ठाअतीत्यसर्वाणिभूतानितिष्ठती
त्यतिष्ठाःसर्वेषांचभूतानांमूर्द्धाशिरोराजेतिवैराजादीस्त्रिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघातेकर्ताभो

अतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्द्धाराजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्द्धाराजाभवति॥२॥

क्तचेत्यहमेतमुपासइति॥फलमप्येवंविशिष्टोपासकस्यसयएतमेवमुपास्तेअतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्द्धाराजाभवति॥यथागुणोपास
नमेवहिफलंतंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेः॥२॥संवादेनादित्यब्रह्मणिप्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणाचंद्रमसिब्रह्मांतरंप्रतिपेदेगा
र्ग्योयएवासौचंद्रेमनसिचैकःपुरुषोभोक्ताकर्ताचेतिपूर्ववद्विशेषणं॥बृहन्महान्पांडरंशुक्लंवासोयस्यसोयंपांडरवासाअप्शरीरत्वात्प्रा
णस्ययश्चान्नभूतो सकस्यफलमपिजानामीत्युक्त्वाफलवाक्यमुपादत्तेसयइति॥किमितियथोक्तंफलमुच्यतेतत्राहयथेति॥२॥मनसिचेतिचकारात्बु
द्धौचेत्यर्थः॥यएकःपुरुषस्तमेवाहंब्रह्मोपासेत्वंत्वेत्यमुपास्वेत्युक्तेमामेत्यादिनाप्रत्युवाचेत्याहइतिपूर्ववदिति॥भानुमंडलतोद्विगुणंचंद्रमंडलमितिप्रसिद्धि

190

कथंपांडरवासस्त्वंद्राभिमानिनः प्राणस्यसंभवतीत्याशंक्याहापूशरीरत्वादिति॥पुरुषोहिशरीरेणवाससेववेष्टितोभवति॥पांडरत्वंचापांप्रसिद्धं
मापोवासःप्राणस्येतिचश्रुतिः॥अतोयुक्तंप्राणस्यपांडरवासस्त्वमित्यर्थः॥नकेवलंसोमशब्देनचंद्रमागृह्यतेकिंतुलतापिसमाननामधर्मत्वादित्या
हय...ेति॥तंचंद्रमसंलतात्मकंबुद्धिनिष्ठंचपुरुषमेकीकृत्याहंग्रहेणोपास्तिरित्यर्थः॥संप्रत्युपास्तिफलमाहयथोक्तेति॥यज्ञशब्देनप्रकृतिरुक्ता॥वि

ऽभिषूयतेलतात्मकोयज्ञेतमेकीकृत्यएतमेवाहंब्रह्मोपासेयथोक्तगुणंयउपास्तेतस्याहरहःसोमोभिषुतोयज्ञेप्रसुतश्चविकारेष्वन्नंचा

सहोवाचगार्ग्योयएवासौचंद्रेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाबृहत्पांडरवासाःसोमो
राजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेऽहरहर्हसुतःप्रसुतोभवतिनास्यान्नंक्षीयते॥३॥सहोवाचगार्ग्योयएवा
सौविद्युतिपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीतिवाअहमेतमुपासइतिस
यएतमेवमुपास्तेतेजस्वीहभवतितेजस्विनीहास्यप्रजाभवति॥४॥सहोवाचगार्ग्योयएवायमाकाशेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपा
सइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःपूर्णमप्रवर्तीतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेपूर्यतेप्रजयापशुभि
र्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते॥५॥

स्यनक्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य॥३॥तथाविद्युतित्वचिहृदयेचैकादेवतातेजस्वीतिविशेषणंतस्याः
तत्फलंतेजस्वीहभवतितेजस्विनीहास्यप्रजाभवतिविद्युतांबहुत्वस्यांगीकरणादात्मनिप्रजायांचफलबाहुल्यं॥४॥ काशशब्देनविकृतयोगृह्यंतेय
थोक्तोपासकस्यप्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यंलीलालभ्यमित्यर्थः॥अन्नाश्रयस्योपासनानुसारित्वादुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकंविशिनष्टिअन्नात्मेति॥३॥संव

कथमेकमुपासनमनेकफलमित्याशंक्याहविद्युतामिति॥ ३॥ अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्वंवा॥ ५॥ कथमेकस्मिन्वायावपराजितासेनेतिगुणः
संभवतितत्राह[illegible]त्तामिति॥ विशेषणत्रयस्यफलत्रयंक्रमेणमुत्पादयतिजिष्णुरित्यादिना॥ अन्यतस्त्यानामन्यतोमातृतोजातानां॥ ६॥ यद्वविर्विष्य

तथाकाशेहृद्याकाशेहृदयेचैका पूर्णमप्रवर्त्तिचेतिविशेषणद्वयंपूर्णत्वविशेषणफलमिदंपूर्यतेहप्रजयापशुभिरप्रवर्त्तिविशेषणफलं
नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्ततेइतिप्रजासंतानाविच्छित्तिः॥ ५॥ तथावायौप्राणेहृदिचैकाविशेषणमिंद्रःपरमेश्वरोवैकुंठोऽप्रसह्योनपरैर्जि

सहोवाचगार्ग्योयएवायंवायौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्टाइंद्रोवैकुंठोऽपराजि
तासेनेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेजिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी॥ ६॥ सहोवाचगार्ग्योयएवाय
मग्नौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाःविषासहिरितिवाअहमेतमुपासइतिसयए
तमुपास्तेविषासहिर्हभवतिविषासहिर्हास्यप्रजाभवति॥ ७॥ तपूर्वापराजितासेना[illegible]त्तांगणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपिजिष्णुर्हि

जयनशीलोऽपराजिष्णुर्नचपरैर्जितस्वभावोभवत्यन्यतस्त्यजायीअन्यतस्त्यानांसपत्नानांजयनशीलोभवति॥ ६॥ अग्नौवाचिहृदिचैकावि
शेषणंविषासहिर्मर्षयितापरेषामग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यंपूर्ववत्॥ ७॥ अप्सुरेतसिहृदिचैकाविशेषणंप्रतिरूपःअनुरूपःश्रुतिस्मृत्यप्रतिकू
लइत्यर्थः॥ तेक्षिप्यतेलत्सर्वंभस्मीकरणेनसहतेतेनाग्निर्विषासहिः॥ यथापूर्वंविद्युतांबाहुल्यादात्मनिप्रजायांचफलबाहुल्यमुक्तंतथात्राप्यग्नीनां
बहुलत्वादुपासकस्यात्मनिप्रजायांचदीप्ताग्नित्वंसिद्धतीत्याहाग्नीति॥ ७॥ प्रतिरूपत्वंप्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्तयत्यनुरूपइति॥ अन्यच्चफलमिति

तथाविधः श्रुतिस्मृत्यनुकूल इतियावत्॥ ८॥ हार्दे चेत्येतदेव स्पष्टयति॥ सत्वेति॥ सर्वत्रैकेति विशेषणस्यदेवतेति विशेष्यतयासंबध्यते॥ तदेवरो

फलंप्रतिरूपंश्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपगच्छतिप्राप्नोतिनविपरीतमन्यच्चास्मात्तथाविधएवोपजायते॥ ९॥ आदर्शेप्रसाद
स्वभावेचान्यत्रखड्गादोहार्देचसत्वशुद्धिसाभाव्येचैकाविशेषणं॥ रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः॥ फलंचतदेवरोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यं

सहोवाचगार्ग्योयएवायमप्सुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूपइतिवा
अहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेप्रतिरूपꣳहैवैनमुपगच्छतिनाप्रतिरूपमथोप्रतिरूपोस्माज्जायते॥ ९॥ सहोवाच
गार्ग्योयएवायमादर्शेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठारोचिष्णुरितिवाअहमेतमु
पासइतिसयएतमेवमुपास्तेरोचिष्णुर्हभवतिरोचिष्णुर्हास्यप्रजाभवत्यथोयैःसंनिगच्छतिसर्वाꣳस्तानतिरोचते॥ ९॥ सहो
वाचगार्ग्योयएवायंयंतपश्चाच्छब्दोनूदेत्येतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाअसुरितिवाअ
हमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेसर्वꣳहैवास्मिँल्लोकआयुरेतिनैनंपुराकालात्प्राणोजहाति ॥ १० ॥

॥ ९॥ यंतंगच्छंतंयएवायंशब्दः पृष्ठतोनूदेतिअध्यात्मंचजीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याहासुः प्राणोजीवनहेतुरितिगुणस्तस्यफलंसर्वं
मायुरस्मिँल्लोकएतीति॥ यथोपात्तंकर्मणायुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरापूर्वंरोगादिभिः पीड्यमानमप्येनंप्राणोनजहाति ॥ १० ॥

चिष्णुत्वमित्यर्थः॥ ९॥ आहेतमेवाहमित्यादीतिशेषः॥ तस्यगुणवदुपासनस्येत्यर्थः॥ सर्वमायुरित्येतद्व्याचष्टेयथोपात्तमिति ॥ १० ॥ ७ ॥

क्वापुनरसावेकादेवतातन्नाहाश्विनाविति॥तस्यदेवस्येतियावत्॥यथोक्तंगुणद्वयंउपपादयतिदिक्ष्विति॥द्वितीयत्वंसाधुभृत्यादिपरिवृतत्वं॥११

दिक्षुकर्णयोर्हृदिचैकाश्विनौदेवावविमुक्तस्वभावौगुणस्तस्यद्वितीयत्वमनपगतत्वमवियुक्तताचान्योन्यंदिक्षुतमश्विनोश्चैवंधर्मित्वात्तद्देव
चफलमुपासकस्यगणाविच्छेदोद्वितीयत्वंच॥११॥छायायांबाह्यंतमस्यध्यात्मेचावरणात्मकेऽज्ञानेहृदिचैकादेवताविशेषणंमृत्युःफलंस

सहोवाचगार्ग्योयएवायंदिक्षुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाद्वितीयोऽनपग
इतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेद्वितीयवान्हभवतिनास्माद्गणश्छिद्यते॥११॥सहोवाचगार्ग्योयएवायं
छायामयःपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठामृत्युरितिवाअहमेतमुपासइतिसय
एतमेवमुपास्तेसर्वंहैवास्मिंल्लोकआयुरेतिनैनंपुराकालान्मृत्युरागच्छति॥१२॥सहोवाचगार्ग्योयएवायमात्मनिपुरु
षएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाआत्मन्वीतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमु
पास्तआत्मन्वीहभवत्यात्मन्विनीहास्यप्रजाभवतिसहतूष्णीमासगार्ग्यः॥१३॥ र्वंपूर्ववत्॥मृत्योरनागमनेनरोगादिपीडाऽ

भावोविशेषः॥१२॥आत्मनिप्रजापतौबुद्धौचहृदिचैका॥आत्मन्वीहआत्मवानितिविशेषणंफलमात्मन्वीहभवत्यात्मवान्भवत्यात्म
न्विनीहास्यप्रजाभवतिबुद्धिवत्तुलत्त्वात्प्रजायांसंपादनं॥ शब्दब्रह्मोपासकस्येवतमोब्रह्मोपासकस्यापिफलमित्याहफलमिति॥फलभे
दाभावेकथमुपासनभेदःस्यादित्याशंक्याहमृत्योरिति॥१३॥व्यस्तानिब्रह्माण्युपन्यस्यसमस्तंब्रह्मोपदिशतिप्रजापताविति॥आत्मवत्त्वंवश्यात्म

हे

फलस्यात्मगामित्वान्नप्रजायां तदभिधानमुचितमित्याशंक्याह ब्रूहीति ॥ १३ ॥ विचारार्थां श्रुतिरिति कल्पयति किमेतावदिति ॥ वाक्यार्थं चोद्यसमाधिभ्यां स्फुटयति किमित्यादिना ॥ आदित्यादेरविदितत्वनिषेधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह न फलवदिति ॥ नैतानि वाक्यानि फलवद्विज्ञानपराणि अर्थवादत्वादित्याशंक्याह न चेति ॥ फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह तदनुरूपाणीति ॥ अर्थवादत्वेपि तेषामपूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशंक्याहार्थ

स्वयं परिज्ञातत्वेनैवं क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इति किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकमप्यस्तीति तत आह ॥ एतावद्धीति ॥ नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोसि ब्रवाणीति ॥ किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते न फल

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति ॥

वद्विज्ञानश्रवणान्नार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगंतुं शक्यमपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यंते ऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि ॥ तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयंते विभक्तान्यऽर्थवादत्वे एतदसमंजसं ॥ कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति ॥ नैष दोषः ॥ अधिकृतापेक्षत्वाद्ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवे ऽजातशत्रवे ऽमुख्यब्रह्मवित् गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्वाग्मी वक्तुं यन्मुख्यब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति ॥ वादत्वइति ॥ वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति कथं तर्हीति ॥ तस्यानर्थक्यं परिहरति नैष दोष इति ॥ अधिकृतापेक्षत्वादिदं न प्रतिषेधस्येत्युक्तं स्फुटयति ब्रह्मेति ॥

नैतावतेस्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपिनिषिद्धमितिचेन्नेत्याह यत्रेति॥ किंचनिष्कामेनचेदेतानिउपासनानिअनुष्ठीयंतेतदैतेषांब्रह्मज्ञानार्थत्वात्
मुख्यब्रह्मज्ञाननिषेधमंतरेणनिषेधोपपत्तेरित्याह नैतावद्विज्ञानेति॥ आदित्यादिकमेवमुख्यंब्रह्मेतिनिषेधानर्थक्यंतदवस्थमित्याशंक्याह विद्येति॥

यदमुख्यब्रह्मविज्ञानमपिप्रत्याख्यायेततदैतावतेतिनब्रूयान्नकिंचित्ज्ञातंत्वयेत्येवंब्रूयात्तस्माद्ब्रुवंत्येतावंत्यविद्याविषयेब्रह्माण्येत
द्विज्ञानद्वारत्वाच्चपरब्रह्मविज्ञानस्ययुक्तमेववक्तुंनैतावताविदितंभवतीति॥ अविद्याविषयेविज्ञेयत्वंनामरूपकर्मात्मकत्वंचैषांतृतीये
ध्यायेप्रदर्शितं॥ तस्मान्नैतावताविदितंभवतीतिब्रुवताधिकंब्रह्मज्ञातव्यमस्तीतिदर्शितंभवति॥ तस्मादुपसन्नायनवक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो

सहोवाचगार्ग्यउपत्वायानीति॥ १५॥ सहोवाचाजातशत्रुःप्रतिलोमंवैतद्यद्ब्राह्मणःक्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्ममेवक्ष्यतीतिव्येवत्वाज्ञ
पयिष्यामीतितंपाणावादायोत्तस्थौतौहपुरुषंसुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामंत्रयांचक्रेबृहन्पाण्डरवासःसोमराजन्निति स
नोत्तस्थौतंपाणिनापेषंबोधयांचकारसहोत्तस्थौ॥ १६॥ गार्ग्यःस्वयमेवाहोपत्वायानीत्युपगच्छानित्वांयथान्यःशिष्योगुरुं॥ १५॥ सहोवा
चाजातशत्रुःप्रतिलोमंविपरीतंवैतत्॥ किंतत्॥ यद्ब्राह्मणःउत्तमवर्णःआचार्यत्वेधिकृतःसन्क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छि
ष्यवृत्त्याब्रह्ममेममवक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषुनिषिद्धं॥ तस्मात्तिष्ठत्वमाचार्यएवसन्विज्ञापयिष्याम्येवत्वामहं॥ यस्मिन्विदितेब्रह्मवि
दितंभवतियत्तन्मुख्यंब्रह्मवेद्यं॥ आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासंभवान्निषेधस्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति तस्मादिति॥ उपगमनवाक्यमु
त्थाप्यव्याचष्टे तथेति॥ अब्राह्मणादध्ययनमापत्कालेविधीयते॥ अनुव्रज्याचशुश्रूषायावदध्ययनंगुरोः॥ नाब्राह्मणेगुरौशिष्योवासमात्यंतिकंवसेदित्यादीन्याच॥

प्राणस्यप्रियमाणस्यैवसंबोधनार्थंप्रयुक्तनामाऽश्रवणादायेषणाचोत्थानात्तस्याभोक्तृत्वंसिद्ध्यतीतिफलितमाहतस्मादिति॥तौहसुप्तमित्यादिसुप्तपुरुषगतयुक्तिमाक्षिपतिकथमिति॥गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपिजागरितेकरणेषुसंनिधानाविशेषात्तत्रैवकिमितिविवेकोनदर्शितइत्यर्थः॥जागरितेकरणेषुद्वयोःसन्निधानेपिसांकर्यात्तदुष्करंविवेचनमितिपरिहरतिजागरितेति॥ब्रह्मशब्दादूर्ध्वंसशब्दमध्याहृत्ययोजनातर्हिस्वा

तंगार्ग्यंसलज्जमालस्यविस्रंभजननायपाणौहस्तआदायगृहीत्वोत्तस्थौउत्थितवान्॥तौहगार्ग्याजातशत्रूपुरुषंसुप्तंराजगृहप्रदेशे क्वचिदाजग्मतुरागतौतंचपुरुषंसुप्तंप्राप्यैतैर्नामभिर्बृहन्पांडरवासःसोमराजन्नित्येतैरामंत्रयांचक्रेएवमामंत्र्यमाणोपिससुप्तोनोत्तस्थौतमप्रतिबुध्यमानंपाणिनापेषमापिष्यापिष्यबोधयांचकारप्रतिबोधितवान्तेनसहोत्तस्थौतस्मात्योगार्ग्येणाभिप्रेतोनासावस्मिन्शरीरेकर्त्ताभोक्ताब्रह्मेति॥१५॥कथंपुनरिदमवगम्यतेसुप्तपुरुषागमनतत्संबोधनानुत्थानैर्गार्ग्याभिमतस्यब्रह्मणोऽब्रह्मत्वंज्ञापितमिति॥जागरितकालेयोगार्ग्याभिप्रेतःपुरुषःकर्त्ताभोक्ताचब्रह्मसन्निहितःकरणेषुयथातथाऽजातशत्रुअभिप्रेतोपितत्स्वामीभृत्येष्विवराजासन्निहितएव॥स्वामिभृत्यस्वामिनोर्गार्ग्याजातशत्रुअभिप्रेतयोर्यद्विवेकावधारणकारणंतत्संकीर्णत्वादनवधारितविशेषं‍दुष्टत्वमेवभोक्तुर्नद्रष्टृत्वं ——— यच्चाभोक्तुर्द्रष्टृत्वमेवनतुद्रष्टृत्वंतदुभयमिहसंकीर्णत्वाद्विविच्यदर्शयितुमशक्यमितिसुप्तपुरुषगमनं॥ स्वामिभृत्यन्यायेनतयोर्विवेकोपिसुकरःस्यादित्याशंक्याहकिंत्विति॥किंतद्विवेकावधारणकारणंतदाहयद्दृष्टत्वमिति॥कथंतदनवधारितविशेषमितितदाहतच्चेति॥इहेतिजागरितोक्तिः॥यद्यपिजागरितंहित्वासुषुप्तेपुरुषेविवेकार्थंतयोरुपगतिस्तत्रचभोक्तैवसंबोधितःस्वनामभिस्तदुर्द्ध्वंश्रोष्यतिनाचेतनस्तथापिनेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभीष्टात्मनोरुत्थितिसंशयादितिशंकतेनन्विति ॥

संशयंनिराकरोति॥नेत्यादिना॥विशेषावधारणमेवावि शदयति॥योहीत्यादिना॥सव्यापारस्तुमुलशब्दादिः यथानिर्ज्ञातो यथोक्तैर्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्यवर्त्तमानः॥ प्राणस्योक्तविशेषणवतः स्वापेवस्थानेपितस्य तदाभोगाभावस्तत्रभोक्तृंतराभ्युपगमादित्याशंक्याहनचेति॥तस्यैवभो क्तृत्वेफलितमाहतस्मादिति॥अस्तुतस्यप्राप्तशब्दश्रवणंतत्राहनचेति॥परिशेषसिद्धमर्थमाहतस्मादिति॥प्राणस्याभोक्तृत्वंव्यतिरेकद्वारासाधयति

नन्वसुप्तेपिपुरुषेविशिष्टैर्नामभिरामंत्रितोभोक्तैवप्रतिपत्स्यतेनाभोक्तेतिनैवनिर्णयः स्यादितिचेत्॥ननिर्द्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभि प्रेतस्य॥योहिसत्येनरूढः प्राणआत्माऽमृतोवागादिषनस्तमितोनिम्लोचत्सुयस्यापःशरीरंपांडरवासायश्वासपतत्वाद्वहन्नु यश्वसो मोराजाषोडशकलः सत्स्वव्यापारारूढोयथानिर्ज्ञातएवानस्तमितस्वभावआस्तेनचान्यस्यकस्यचिद्व्यापारस्तस्मिन्कालेगार्ग्येणाभिप्रे यतेतद्विरोधिनः॥तस्मात्त्वनामभिरामंत्रितेनप्रतिबोद्धव्यंनचप्रत्यबुध्यततस्मात्पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वंब्रह्मणः ॥

———— भोक्तृस्वभावश्चेद्बुंजीतेवस्वंविषयंप्राप्तंनहिदग्धृस्वभावःसन्वन्हिस्तृणोलपादिदाह्यंस्वविषयंप्राप्तंनदहतिप्रकाश्यंयवान प्रकाशयति॥नचेद्दहतिप्रकाशयतिवाप्राप्तंविषयंनासौवन्हिर्दग्धाप्रकाशयिताचेतिनिश्चीयते॥तथाऽसौप्राप्तशब्दादिविषयोप लब्धृस्वभावश्चेद्गार्ग्याभिप्रेतःप्राणोबृहन्पांडरवासइत्येवमादिशब्दंस्वविषयमालभेत् यथाप्राप्तंतृणोलपादिवन्हिर्दहेत्प्रकाश येद्वाऽव्यभिचारेणतद्वत्॥तस्मात्प्राप्तानांशब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभावइतिनिश्चीयते॥नहियस्ययःस्वभावोनिश्चितःसतंव्यभिचरति कदाचिदप्य भोक्तृस्वभावश्चेदिति॥नचभुंक्तेतस्मादभोक्तेतिशेषः॥उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयतिनहीत्यादिना॥उलपंबालतृणं॥विपक्षेदोषमाहनचेदिति॥ उक्तमर्थंसंक्षिप्याहयथेत्यादिना॥प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति॥तस्मादिति॥यद्यपिप्राणःस्वापेशब्दादीन्नप्रतिबुध्यतेतथापिभोक्तृस्वभावोभविष्यति

संबोधनशब्दाश्रवणमतः शब्दार्थः तस्य स्वनामाग्रहणं संबंधाग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शंकते संबोधनार्थेति॥ शंकामेव विशदयति स्यादेतदित्यादि
ना॥ देवतायाः संबंधाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह न देवतेति॥ तदेव प्रपंचयति यस्य हीत्यादिना॥ तयेति ग्रहणकर्तृनिर्देशः॥ अवश्यमिति सू
चितामनुपपत्तिमाहान्यथेति॥ आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादि गृह्यते संव्यवहारो भिक्षाभोग प्रसादादिः॥ संबोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मत्वदोष
श्चत्वदिष्टात्मनोपि तुल्य इति शंकते व्यतिरिक्तेति॥ संगृहीतं चोद्यं विवृणोति यस्य चेति॥ तदा सुषुप्तिदशायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति संबंधः॥ तद्विषयत्वादति

तः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वं संबोधनार्थनामविशेषैः संबंधाग्रहणाद प्रतिबोध इति चेत्॥ स्यादेतद्यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण संबंधा
ग्रहणात् मामयं बोधयतीति शृण्वन्नपि संबोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्येत तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यगृहीतसंबंध
त्वात्प्राणो न गृह्णाति संबोधनार्थं शब्दं नत्वविज्ञातत्वादेवेति चेत्॥ न देवताभ्युपगमे ऽग्रहणानुपपत्तेः॥ यस्य हि चंद्रोभिमानिनी देवताध्या
त्मं प्राणो भोक्ताभ्युपगम्यते तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनाम्नां संबंधोवश्यं गृहीतव्यो ऽन्यथाह्वानादिविषये संव्यवहारोनुपपन्नः स्यात्॥ व्य
तिरिक्तपक्षेप्यप्रतिपत्तिरयुक्तमिति चेद्यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः संबोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तद्दात्तद्विषय
त्वात्प्रतिपत्तिर्युक्ता न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः संबोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते॥ तस्मात्कारणमभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिरिति
चेत् न तद्भूतस्तावन्मात्राभिमानानुपपत्तेः॥ रिक्तात्मविषयत्वादितियावत्॥ अस्त्येवातिरिक्तस्यात्मनः संबोधनशब्दश्रवणमिति चेन्नेत्याह न च
कदाचिदिति॥ त्वदिष्टात्मनः संबोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वांगीकारस्तच्छब्दार्थः॥ अभोक्तृत्वे प्राणस्येति शेषः यथा हस्तः पादोंगुलिरित्यादिनामोक्तो
मैत्रो नोत्तिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेवं काश्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभिमानित्वादंगुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्नामाग्रहणं

आत्मनः १ प्राणस्य २

तदेवस्फुटयति यस्येति॥ प्राणमात्रे प्राणादिकरणवर्तोभिमानाभावे फलितमाह तस्मादिति॥ चंद्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः संबोधने कृत्वाभिमा
नी सन्नोत्तिष्ठत्यत्राप्यंगुल्यादिदृष्टांतोपपत्तेरित्याशंक्याह नहीति॥ गोत्ववत्तस्य सर्ववस्तुषु समाप्तेरहमिति सर्वत्राभिमानसंभवाच्चंद्रनामोक्तावपि ना
प्रतिपत्तिर्युक्तेत्यर्थः॥ प्राणवच्चिदात्मनोपि पूर्णतया सर्वात्माभिमानसिद्धेर्बोधाबोधौ तुल्याविस्याशंक्याह देवतेति॥ विशिष्टस्यात्मनो देवतायामात्म
त्वाभिमानाभावादितरस्य च कूटस्थस्य ज्ञप्तिमात्रत्वेन तद्योगान्न तुल्यतेत्यर्थः॥ प्रकारांतरेण प्राणस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाशंकते स नामेति॥ अयुक्तं प्राणेतर

यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान् प्राणी तस्य न प्राणं देवतायामात्रेभिमानो यथाह स्ते तस्मात्प्राणनामसंबोधने कृत्वाभिमा
निनोनुत्के वा प्रतिपत्तिः॥ ननु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे देवतात्मत्वानभिमानाच्चात्मनः॥ स्वनामप्रयोगेषु प्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमि
तिचेत् सुषुप्तस्य यज्ञो लौकिकं देवदत्तादिनामत्वेनापि संबोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्तापि सन् प्राणो न प्रतिपद्यत इति
चेत् न प्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः सुप्तस्तात्प्राणग्रस्त तयोपरतकरण आत्मा स्वनाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते न तु तदसु
प्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वेऽनुपरतकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वायुक्तं॥ अप्रसिद्धनामभिः संबोधनमयुक्तमितिचेत् नहि प्राणविषयाणि प्र
सिद्धानि प्राणादिनामानि तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्पांडरवासादिनामभिः संबोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात् तस्माज्झोक्तुरेवसतः प्राणस्याप्रति
पत्तिरितिचेत्॥ स भोक्तृत्वमिति शेषः॥ तदेवविवृणोति सुप्तस्येति॥ विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह नात्रेति॥ काश्याभीष्टात्मनः सुप्तत्वप्रयुक्तं फलमाह
सुप्तत्वादिति॥ प्राणस्यापि संहृतकरणत्वात् स्वनामाग्रहणमित्याशंक्य तस्यासुप्तत्वकृतं कार्यं कथयति नहीति॥ नहि करणस्वामिनिव्यापृयमाणे करणो
परमः संभवति तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः॥ प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः संबोधनात्तदनुत्थानं नामात्मत्वादिति शंकते अथा

= ८८

तदेवस्पष्टयति संनिहितेति॥ प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं विधेयमिति लौकिको न्यायः॥ अप्रसिद्धसंज्ञाभिः संबोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह तस्मादिति॥ चंद्रदेवतास्मिन्देहे कर्त्री भोक्त्री चात्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधे देवतानामग्रहणस्य तात्पर्यं तत्ग्रहोर्थवानिति परिहरति नदेवतेति॥ तदेवप्रपंचयति केवलेति॥ प्राणादिनामभिः संबोधनेपि तन्निराकरणं कर्त्तुं शक्यमित्याशंक्याह नहीति॥ लौकिकनाम्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः॥ प्राणस्याभोक्तृत्वेपींद्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह प्राणेति॥ प्राणकरणचंद्रदेवतानामभोक्तृत्वेपि देवतांतरमन्यभोक्तृस्यादित्याशंक्याह देवतांतराभा

नदेवताप्रत्याख्यानार्थत्वात्केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चंद्रदेवताविषयैर्नामभिः संबोधनं तच्चंद्रदेवताप्राणोस्मिन्शरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं॥ नहि तल्लौकिकनाम्ना संबोधने शक्यं निराकर्त्तुं॥ प्राणप्रत्याख्यानेनैव प्राणग्रस्तत्वात्करणांतराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशंकानुपपत्तिः॥ देवतांतराभावाच्च॥ नन्वतिष्ठाइत्याद्यात्मन्वित्वं तेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेन्न तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्सर्वश्रुतिष्वनेकशो निदर्शनेन॥ सत्येनच्छन्नः प्राणोवामृतमिति च प्राणबाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमात् भोक्तुरेष उ ह्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च॥ सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च॥ वाचेति॥ भोक्तृत्वाशंकानुपपत्तिरिति पूर्वेण संबंधः॥ तत्रोपक्रमविरोधं शंकते नन्विति॥ दर्शितत्वाद्देवतांतराभावो नास्तीति शेषः॥ स्वतंत्रो देवताभेदो नास्तीति समाधत्ते नतस्येति॥ प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह सत्येनेति॥ नदेवतांतरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षविरोधादिति शेषः॥ सर्वश्रुतिष्वित्युक्तं ताः संक्षेपतो दर्शयति यदुक्तेति॥ कतिदेवा याज्ञवल्क्येत्यादिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते अतो न देवताभेदोस्तीत्याह सर्वदेवानामिति॥ प्राणात्पृथग्भूतस्य देवस्यात्मातिरेके सत्यसत्वापत्तेश्च प्राणांतर्भावः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः॥

करणानामभोक्तृत्वेहेत्वंतरमाह नयेति॥ देवताभेदेष्विवेतियावत्॥ अनाशंकाभोक्तृत्वस्येतिशेषः॥ तत्रोदाहरणांतरमाह देहभेदेष्विवेति॥ नहि
हस्तादिषुप्रत्येकंभोक्तृत्वंशंक्यते तथाश्रोत्रनेत्रादिष्वपिनभोक्तृत्वाशंकायुक्तातेषुस्मृतिरूपज्ञानस्यैक्यायाः योहंरूपमद्राक्षंसशब्दंशृणोमीत्या
दिप्रतिसंधानस्यचायोगादित्यर्थः॥ अनुपपत्तिमेवस्फुटयति [illegible]ति॥ क्षणिकविज्ञानस्यनिराश्रयस्यभोक्तृत्वाशंकापिप्रतिसंधानासंभवादेवप्र
युक्तेत्याह [illegible]ति॥ प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वास्थूलदेहस्यतद्वक्तुंपूर्वपक्षयति [illegible]ति॥ संघातोभूतचतुष्टयसमाहारःस्थूलोदेहइतियावत्॥

[illegible]करणभेदेष्वनाशंकादेहभेदेष्विवस्मृतिज्ञानैक्याप्रतिसंधानानुपपत्तेः॥ [illegible]न्यदृष्टमन्यःस्मरतिजानातीक्षतिप्रतिसंदधातिवा॥ त
स्मात्करणभेदविषयेभोक्तृत्वाशंका[illegible]मात्रविषयावाकदाचिदुपपद्यते॥ ननुसंघातएववास्तुभोक्ताकिंव्यतिरिक्तकल्पनयेतिना
पेषणेविशेषदर्शनात्॥ यदिहि प्राणशरीरसंघातमात्रोभोक्तास्यात्संघातमात्राविशेषात्तदाआपिष्टस्यानापिष्टस्यचप्रतिबोधेविशेषो
नस्यात्॥ [illegible]व्यतिरिक्तेतुप्रनभोक्तरिसंघातसंबंधविशेषानेकत्वात्पेषणापेषणकृतवेदनायाःसुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तम
कर्मफलभेदोपपत्तेश्चविशेषोयुक्तः॥ गौरोहंपश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेणतस्यात्मत्वदृष्टेरितिभावः॥ प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पनानयुक्तेत्या
ह॥ [illegible]ति॥ संघातस्यात्मत्वंदूषयति [illegible]इति॥ विशेषदर्शनंव्यतिरेकद्वाराविशदयति यदिहीति॥ प्राणेनसहितंस्थूलंशरीरमे
वसंघातस्तन्मात्रोयदिभोक्तास्यादितियोजना॥ तस्यैक्येपिकथंपेषणापेषणयोरुत्थानेविशेषःस्यादित्याशंक्याह संघातेति॥ तस्यसंघातेनसंबं
धविशेषाःस्वकर्मारभ्यत्वात्मीयत्वसप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिंद्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाःस्फुटत्वास्फुटत्वात्म
कोविशेषोयुक्तः॥ सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानांकर्मोद्भवाभिभवकृतविशेषसंभवाच्चयथोक्तोविशेषःसंभवतीत्यर्थः॥

परपक्षेपितथैवविशेषःस्यादित्याशंक्याह नवेति॥नहितत्रस्वकर्मारभ्यत्वादयःसंबंधविशेषाःकर्मफलभेदोवायुज्यतेसंघातवादिनाःतींद्रियकर्मानंगीकारादतःसंघातमात्रेभोक्तरिप्रतिबोधेविशेषासिद्धिरित्यर्थः॥शब्दस्पर्शादीनांपटुत्वमतिपटुत्वंमांद्यमतिमांद्यमित्येवमादिनाकृतोविशेषोबोधेदृश्यतेसोपिसंघातवादेनसिद्ध्यतीत्याहतथेति॥अयुक्तइतियावत्॥चकारोविशेषानुकर्षणार्थः॥मातर्हिप्रतिबोधेविशेषोभूदित्याशंक्याहा[इ]ति

नतुसंघातमात्रेसंबंधकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषोयुक्तः॥तथाशब्दादिपटुमांद्यादिकृतस्त्वासिनायंविशेषोयस्मातस्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानंपुरुषंसुप्तंपाणिनापेषमापिष्यापिष्यबोधयांचकाराजातशत्रुः॥तस्माद्यआपेषणेनप्रतिबुबुधेज्वलन्निवस्फुरन्निवकुतश्चिदागतइवपिंडंचपूर्वविपरीतंबोधचेष्टाकारविशेषादिमत्वेरापादयन्सोन्योस्तिगार्ग्याभिमतब्रह्मभ्योव्यतिरिक्तइतिसिद्धं॥संहतत्वाच्चपारार्थ्योपपत्तिःप्राणस्यगृहस्यस्तंभादिवत्शरीरस्यांतरुपष्टंभकःप्राणःशरीरादिभिःसंहतइत्यवोचाम॥अरानेमिवच्चनाभिस्थानीयएतस्मिन्सर्वमितिच॥तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदायात्मजातीयव्यतिरिक्तार्थंसंहन्यतइत्येवमवगच्छेमहि॥स्तंभकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवानांस्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमंतृविज्ञात्रर्थत्वंदृष्टममन्यामहेतत्संघातस्यच

चेति॥विशेषदर्शनफलमाहतस्मादिति॥आदिशब्देनगुणादिगृह्यते॥अन्यःसंघातादितिशेषः॥देहादेरनात्मत्वमुक्त्वाप्राणस्यानात्मत्वेहेत्वंतरमाहसंहतत्वाच्चेति॥हेतुंसाधयतिगृहस्येति॥यथानेमिरराश्चमिथःसंहन्यंतेतथैवप्राणस्यसंहतिरित्याहारानेमिवच्चेति॥किंचप्राणेनाभिस्थानीयेसर्वंचसमर्पितमितिश्रूयतेतद्युक्तंतस्यसंहतत्वमित्याहनाभीति॥संहतत्वफलमाहतस्मादिति॥प्राणस्यगृहादिवत्पारार्थ्येपिसंहतशेषित्वेषितव्यंगृहादेस्तथादर्शनादित्याशंक्याहस्तंभेति॥स्वात्मनांस्तंभादीनांजन्मचोपचयश्चापक्षयश्चविनाशश्चनामचाकृतिश्चकार्यंचेत्येतेधर्मास्तन्निरपेक्ष

तयालब्धसत्तास्फुरणं च येन स च ते प्रसिद्धं आदिषु विषयेषु द्रष्टा चक्षोता च मंता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्संघातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि तथात्वं भ
वितुमर्हतीति मन्यामह इति संबंधः॥ प्राणादिः स्वातिरिक्तद्रष्टृशेषः॥ संहतत्वात् गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तायां तत्स्फुरतीति तौ च प्राणादिविक्रियानपेक्ष
तया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारोऽयुक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति भावः॥ प्राणदेवतापारार्थ्यानुमानं व्याप्त्यंतरविरुद्धमिति शंकते देवतेति॥ प्राणदेव
ताया श्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राह प्राणस्येति॥ तथापि प्रकृतेनुमाने कथं व्याप्त्यंतरविरोधस्तत्राह चेतनावत्त्वे चेति॥ यो हि येन समः स तच्छेषो न

तथा प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमं
तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति॥ देवताचेतनावत्त्वे समत्वात्तद्गुणभावानुपगम इति चेत् प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामंत्रणदर्शनाच्चेतना
वत्त्वमभ्युपगतं चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेत्॥ न निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात्॥ क्रियाका
रकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपोपाधिजनिता विद्याध्यारोपिता तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरु
पाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयोपनिषदारंभः॥ ब्रह्म ते ब्रवाणीति नैतावता विदितं भवतीत्युप
क्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमिति चोपसंहारात्॥ ननातोन्यदंतराले विवक्षितमुक्तं वास्ति॥ भवति यथादीपोदीपांतरेण तुल्यो न तच्छेष इति
व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः॥ नायं विरोधः समाधातव्यः शेषशेषिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरति निरुपाधिकस्येति॥ तदेव स्फुटयति क्रियेत्या
दिना॥ उपनिषदारंभो निरुपाधिकस्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह ब्रह्मेति॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सोपा
धिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याशंक्याह॥ नेति॥ द्वित्ववादस्य कल्पितविषयत्वान्नेति नेतीति निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोन्यदार्तमिति चोक्तेरत्र निरूपा

117

शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह तस्मादिति॥ किमर्थं तर्हि शेषशेषिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राह विशेषवतो हीति॥ सोपाधिकस्य शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र च स्वामिभृत्यन्यायेन विशेषसंभवादसिद्धं समत्वमित्यर्थः नच विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र हेतुमाह निरुपाख्यो हीति॥ शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषशून्य इत्यर्थः॥ पाणिपेषवाक्यविचारार्थं संक्षिप्योपसंहरत्यादित्यादीति॥ वृत्तमनूद्यानन्तरग्रंथमवतार्य व्याचष्टे स एवमित्यादिना॥ एतत्त्वपनं यथा भवति तथेति यावत्॥ यत्रैतत्सुप्तं कालविशिनष्टि प्रागिति॥ तदा क्वाभूदिति संबंधः॥ विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं

तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य॥ विशेषवतो हि सोपाख्यस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि स एष नेति नेतीत्युपसंहारात्॥ तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्यो ऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणो ऽन्यो ऽस्ति विज्ञानमय इति एतत्सिद्धं॥ स एवमजातशत्रुर्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच यत्रयस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुप्तो ऽभूत्तदा क्व पाणिपेषप्रतिबोधाद्धि ज्ञानं विज्ञायते ऽनेनेत्यंतःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः किं पुनस्तत्प्रायत्वं॥ तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धृत्वं च॥ कथं पुनर्मयटो ऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्॥ पर परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थे मयडिति केचित्तं निराकरोति विज्ञानमिति॥ अंतःकरणप्रायत्वमात्मनो न कल्पते तस्यासंगस्य तेनासंबंधादित्याक्षिपति किं पुनरिति॥ असंगस्याप्याविद्यबुद्ध्यादिसंबंधमुपेत्य परिहरति तस्मिन्निति॥ तस्याक्षिप्तत्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याहोपलब्धृत्वं चेति॥ नियामकाभावं शंकित्वा परिहरति यथेत्यादिना॥ एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलंभाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थत्वमेव मयटो निश्चितमित्युक्तमिदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रा

अप्रसिद्धमपिविज्ञानविकारत्वंश्रुतिवशादिष्यतामित्याशंक्याह य एष इति॥ यएषविज्ञानमयइत्यत्रविज्ञानमयस्यैषेतिप्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्ध
विज्ञानविकारत्वंसर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः॥ जीवोब्रह्मावयवस्तत्सदृशोवातदर्थोमयडित्याशंक्याह यथेति॥ ब्रह्मणोनिरवयवत्वश्रुतेःतस्यैवजी
वरूपेणप्रवेशश्रवणाच्चप्रकृतेवाक्येमयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विषयत्वासंभवाच्चपारिशेष्यात्पूर्वोक्तप्रायार्थतैवतस्यप्रत्येतव्येत्यर्थः॥ विज्ञानम

विज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वात् य एष विज्ञानमयइतिचप्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थयोश्चात्रासंभवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव॥
तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमंतःकरणंतन्मयइत्येतत्पुरुषःपुरिशयनात्॥ क्वैषतदाभूदितिप्रश्नःस्वभावविजिज्ञापयिषया॥ प्राक्प्र
तिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभावआत्मेतिकार्याभावेनदिदर्शयिषितं॥ नहिप्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यंसुखादिकिंचनगृह्यते॥

सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोऽभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषः॥ क्वैषतदाभूत्कुतएतदागादितितदुहनमेनेगार्ग्यः॥ १६॥

तस्मात्कर्मप्रयुक्तत्वात्तथास्वाभाव्यमेवात्मनोवगम्यते॥ यस्मिन्स्वाभाव्येभूद्यतश्चस्वाभाव्यात्प्रच्युतःससंसारीस्वभावविलक्षण
इत्येतद्विवक्षयापृच्छतिगार्ग्यंप्रतिभानरहितंबुद्धिव्युत्पादनाय॥ क्वैषतदाभूत्कुतएतदागादित्येतदुभयंगार्ग्येणैवप्रष्टव्यमासीत्त
थापिगार्ग्येणनपृष्टमितिनोदास्तेजातशत्रुर्बोधयितव्यएवेतिप्रवर्त्तते यपदार्थमुपसंहरतितस्मादिति॥ यत्रेत्यादिव्याख्यायवाक्यशेषमव
तार्यतात्पर्यमाह क्वैष इति॥ स्वरूपज्ञापनार्थंप्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयतिप्रागिति॥ कार्याभावेनेत्युक्तंव्यनक्तिनहीति॥ तस्मादित्यस्यैवार्थमाहाकर्म
प्रयुक्तत्वादिति॥ किंतथास्वाभाव्यमितितदाह यस्मिन्निति॥ द्वितीयप्रश्नार्थंसंक्षिपतियतश्चेति॥ उक्तेर्थेप्रश्नद्वयमुत्थापयत्येतदिति॥ तथास्वाभाव्यमेवे

एतदित्यधिकरणमपादानंचगृह्यतेकिमितितंप्रत्युभयंपृच्छ्यते॥स्वकीयप्रतिज्ञांनिर्वोढुमित्यभिप्रेत्याहबुद्धेति॥ननुशिष्यत्वात्गार्ग्येणैवप्रष्टव्यंसचे
दज्ञत्वान्नपृच्छतितर्हिराज्ञस्तस्मिन्नौदासीन्यमेवयुक्तंतत्राहइत्येतदुभयमिति॥तदुहेत्यादिव्याकरोत्येवमिति॥एतदागमनंयथाभवतितथेतियावत्
तत्रक्रियापदयोर्यथाक्रमंवक्तुंप्रष्टुंचेत्याभ्यांसंबंधः॥१६॥कूटस्थचिदेकरसोयमात्मातत्रक्रियाकारकफलव्यवहारोवस्तुतोनास्तीतिविवक्षितार्थस्य

ज्ञापयिष्याम्येवेतिप्रतिज्ञातत्वादेवमसौव्युत्पाद्यमानोपिगार्ग्योयत्रैषआत्माभूत्प्राक्प्रबोधाद्यतश्चैतदागमनमागात्तदुभयंनव्युत्पेदेवक्तुंप्रष्टुंवागार्ग्योहनमेनेनज्ञातवान्॥१६॥सहोवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय॥यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषःक्वै
षतदाभूत्कुतएतदागादितियद्पृच्छामतच्छृणुउच्यमानं॥यत्रैषएतत्सुप्तोभूत्तदातस्मिन्कालएषांवागादीनांप्राणानांविज्ञानेनांतः

सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषस्तदेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादाययएषोंतर्हृदयआ
काशस्तस्मिंछेतेतानियदागृह्णात्यथहैतत्पुरुषःस्वपितिनाम॥ करणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेनोपाधिस्वभावजनितेनादाय
विज्ञानंवागादीनांस्वविषयगतसामर्थ्यंगृहीत्वायएषोंतर्मध्येहृदयेहृदयस्याकाशोयंःआकाशशब्देनपरएवस्वआत्मोच्यतेतस्मिन्स्व
आत्मन्याकाशेशेतेस्वाभाविके स्वप्रकटीकरणार्थंप्रस्तुतंप्रश्नद्वयमनुवदतियत्रेति॥उपाधिरंतःकरणंतस्यस्वभावस्तदुपादानमज्ञानं॥तेनजनि
तमंतःकरणगतमभिव्यक्तंविशेषविज्ञानंचैतन्याभासलक्षणंतेनकरणेनेत्यर्थः॥वागादीनांस्वंस्वंविषयगतंप्रतिनियतंप्रकाशनसामर्थ्यंविज्ञानमि
त्यर्थः॥यएषोंतरितिप्रतीकमादायव्याचष्टेमध्यइति॥आकाशशब्दस्यभूताकाशविषयत्वमाशंक्यआकाशोर्थांतरत्वादिव्यपदेशादितिन्यायेनाहाकाशश

हस्तिदेहगतस्यभल्लवाणविछिन्नस्याकाशस्यहस्तिदेहावछिन्नाकाशेनसहैकत्वंगतस्यलोहयोगास्यस्कांतेनोद्धरणवत्कारणयोगात्कर्मभिरुद्धरणं॥तथाचश्रुतिःपुनश्चजन्मांतरकर्मयोगादिस्वा
सद्रूपेब्रह्मण्येवसुषुप्तस्यशयनंभूताकाशेतुनभवतीत्यत्रछांदोग्यश्रुतिसंमतिमाहश्रुत्यंतरेति॥कीदृगत्रस्वपनंविवक्षितमित्याशंक्याहलिंगेति॥
स्वापाधिकारेस्वाभाविकत्वमविद्यामात्रसंमिश्रत्वंसतिसंपद्यनविदुरित्यादिश्रुतेरितिद्रष्टव्यं॥तानियदेत्यादिवाक्यमाकांक्षापूर्वकमादत्तेयदेत्यादि
ना॥विज्ञानानितत्साधनानीत्येतत्॥पुरुषइतिप्रथमाषष्ठ्यर्थेऽतोवस्यत्यस्यपुरुषस्येति॥अश्वकर्णादिनाम्नोविशेषमाहगौणमेवेति॥गौणत्वंमुसा

ःसंसारिकेनकेवलआकाशएवमुख्यंतरसामर्थ्यात्सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीति॥लिंगोपाधिसंबंधकृतंविशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्या
विशेषेस्वाभाविकआत्मन्येवकेवलेवर्त्ततइत्यभिप्रायः॥यदाशरीरेंद्रियाध्यस्तात्मत्वंजतितदासोस्वात्मनिवर्त्ततइतिकथमवगम्यते
नामप्रसिध्याकाशेनामप्रसिद्धिरित्याहतानिवागादिविज्ञानानियदायस्मिन्कालेगृह्णात्यादत्तेऽथतदाहएतत्पुरुषःस्वपितिनामएतन्ना

तद्गृहीतएवप्राणोभवतिगृहीतावाग्गृहीतंचक्षुर्गृहीतंश्रोत्रंगृहीतंमनः॥१७॥

मास्यपुरुषस्यतदाप्रसिद्धंभवति॥गौणमेवास्यनामभवतिस्वमेवात्मानमपीत्यपिगच्छतीतिस्वपितीत्युच्यते॥स्वयंस्वपितीतिना
मप्रसिध्यात्मनःसंसारधर्मविलक्षणंरूपमवगम्यतेनत्वत्रयुक्तिरस्तीत्याशंक्याह॥तत्रस्वापकालेगृहीतएवप्राणोभवतिप्राणइ
तिघ्राणेंद्रियंवागादिप्रकरणात्वागादिसंबंधेहिसतितदुपाधित्वादस्यसंसारधर्मित्वंलक्ष्यते॥वागादयश्चोपसंहृताएवतदातेन॥कथं॥

द्यतिस्वमेवेति॥नाम्नोर्थव्यभिचारस्यापिदृष्टत्वात्तद्दृष्टान्तस्यापेस्वरूपावस्थानमितिशंकामनूद्यतत्गृहीतएवेत्यादिवाक्यमुत्थाप्यव्याचष्टे॥सत्वमि
त्यादिना॥कापुनरात्मनःस्वापावस्थायामसंसारिस्वरूपेवस्थानमित्यत्रयुक्तिरिहोक्ताभवतितत्राहवागादीति॥तदासुषुप्त्यवस्थायांतेनात्मनाचैतन्या

यथापटतीलिपटइत्यादिषु २ पुरुषे १

स्वापे करणोपसंहारं विवृणोति कथमित्यादिना ॥ तदुपसंहारफलं कथयति तस्मादिति ॥ १७ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशंकते नन्विति ॥ व्यतिरेकासिद्धौ फलितमाह तस्मादिति ॥ स्वप्नस्य रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावान्नात्म

गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात् स्वात्मस्थ एवात्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥ ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते यथा च जागरिते सुखी दुःखी बंधुवियुक्तः शोचति मुह्यते च तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्याध्यारोपिता इति ॥ न मृषात्वात् ॥ स यत्र तु आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥

के ते तत्र उत अपि महाराज इव भवति सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव तथा महाब्राह्मण इव उत अपि उच्चावचं उच्चं देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वादि उच्चमिवावचमिव च निगच्छति ॥ मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च ॥ तस्मान्न बंधुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव ॥ ननु च यथा जागरिते जाग्रत्काला

नः संसारित्वमित्युत्तरमाह न मृषात्वादिति ॥ तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यक्षराणि योजयति स यत्र तु इत्यादिना ॥ अथात्र स्वप्नस्वभावो निर्दिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राह मृषैवेति ॥ स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां जाग्रत्यनुवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनं स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह तस्मादिति ॥ विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचा

२ देहद्वयात्मनोर्विवेचनमात्रेण गतार्थत्वात्पाणिवाक्यगतस्य जाग्रतस्तस्य स्वप्नसत्यत्वं प्रति वस्तुतोऽसंतमपि ३ जगन्मिथ्यात्वेन पाणिपेषणवाक्ये २

साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धांती पाणिपेषवाक्योक्तं स्मारयति नन्विति॥ जाग्रल्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह तस्मादिति॥ प्रादुर्भावे जाग्रल्लोकस्य कर्तृत्वं प्राक्
रणिकसेष्टव्यं तन्न पूर्ववादी दृष्टांतं साधयति सत्यमित्यादिना॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः॥ देहद्वयस्यात्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तं न तु प्राधान्येनात्मनः शु
द्धिरुक्तेति विभागमंगीकृत्य वस्तुतोऽसंतमपि दृष्टांतं संतं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशंक्य तन्निरासेनात्यंतिकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते॥ तथा च

ऽव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि ते स्युर्महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाऽव्यभिचारिणः आत्मभूता एव न त्वविद्याध्या
रोपिता इति॥ न तु न जाग्रत्कार्यकरणात्मकत्वं देवतात्मत्वं चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थतः इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन प्रदर्शि
तं॥ तत्कथं दृष्टांतत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति॥ सत्यं विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनमविद्या
ध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिध्यति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव न तु तद्धि शुद्धिपरतयैव न्याय उक्त इ
त्यसत्यपि दृष्टांतो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते॥ सर्वो हि न्यायः कंचिद्विशेषमपेक्षमाणोऽपुनरुक्तो भव
ति॥ न तावत्स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूता आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिंबभूतस्य लोकस्य दर्शनात् महाराज एव
तावद्व्यस्तसुप्तः स्वप्रकृतिषु पर्यंके शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिवात्मानं जागरित इव पश्यति॥

ज्ये ३ सत्त्वज्ञात् २ संस्कारस २ स्वप्न २

जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह इत्यसन्नपीति॥ पाणिपेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्यार्थादुक्ताशुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्पु
नरुक्तिरित्याशंक्याह सर्वो हीति॥ यत्किंचित्साम्यात्पौनरुक्त्यं सर्वत्र तुल्यमवांतरभेदादपौनरुक्त्यं प्रकृतेऽपि समं पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्यार्थिकत्वादिह वाचनि
कत्वादिति भावः॥ जाग्रद्दृष्टांतेन स्वप्नसत्यत्वचोद्यसंभवाद्वाचस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्तासमाधिमधुना कथयति न तावदिति॥ विमतानद्रष्टृरा

स्वप्नलोकस्य दृष्टांतत्वेन जाग्रल्लोकः कथं प्रादुर्भविष्यति तत्र दृष्टांतः मृत इवोज्जीविष्यन्नि १ रागेच्छासुखदुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तंते सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मन इति स्मरणं १

त्मनो धर्माभावात् दृश्यत्वात् घटादिवदित्यर्थः॥

150

दर्शनात्१

किंचस्वप्नदृष्टानांजाग्रद्दृष्टादर्थांतरत्वेनदृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याहमहाराजइति॥तेषांजाग्रद्दृष्टादर्थांतरत्वमसिद्धमित्याशंक्याहनचेति॥प्रमाणसामग्र्यभावाच्चस्वप्नस्यमिथ्यात्वमित्याहनचेति॥योग्यदेशाभावाच्चतन्मिथ्यात्वमित्याहनचेति॥देहाद्बहिरेवस्वप्नदृष्टस्यांगीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशंक्याह

मो॰१

यत्रागतंभुंजानमिवचभोगान्॥नचतस्यमहाराजस्यपर्यंकेशयानात्द्वितीयोन्यःप्रकृत्युपेतोविषयेपर्यटन्नहनिलोकेप्रसिद्धोस्तियमसौसुप्तःपश्यति॥नचोपसंहृतकरणस्यरूपादिमतोदर्शनमुपपद्यतेनचदेहेदेहांतरस्यतत्तुल्यस्यसंभवोस्तिदेहस्यस्यैवहिस्वप्नदर्शनं॥ननुपर्यंकेशयानःयद्यपिप्रवृत्तमात्मानंनपश्यति॥नबहिःस्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह॥समहाराजोजानपदान्जनपदेभवान्राजो

सयथामहाराजोजानपदान्गृहीत्वास्वेजनपदेयथाकामंपरिवर्तेतैवमेवैषएतत्प्राणान्गृहीत्वास्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्तते॥इति॥

पकरणभूतान्भृत्यानन्यांश्चगृहीत्वोपादायस्वआत्मीयएवजयादिनोपार्जितेजनपदेयथाकामंयोयःकामोऽस्यतथयथाकाममिच्छातोयथापरिवर्तेतेत्यर्थः॥एवमेवएषविज्ञानमयःएतदितिक्रियाविशेषणंप्राणान्गृहीत्वाजागरितस्थानेभ्यःउपसंहृत्यस्वेशरीरेस्वएवदेहेनबहिर्यथाकामंपरिवर्तते॥कामकर्मभ्यामुद्भासिताःपूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासनाअनुभवतीत्यर्थः॥तस्मात्स्वप्नेमृषाध्यारोपिताएवात्मभूतत्वेनलोकाअविद्यमानाएवसंतस्तथाजागरितेपीतिप्रत्येतव्यं॥ हस्यस्येति॥एतदेवसाधयितुंशंकतेनन्विति॥

तन्नसयथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यव्याचष्टेनबहिरित्यादिना॥यथाकामंतंतमनतिक्रम्येत्यर्थः॥एतदितिक्रियायाःग्रहणस्यविशेषणमेतद्ग्रहणंयथाभवतितथेत्यर्थः॥परिवर्तनमेवविवृणोतिकामेति॥योग्यदेशाभावेसिद्धेसिद्धमर्थंदर्शयतितस्मादिति॥स्वप्नस्यमिथ्यात्वेतद्दृष्टांतत्वेनजडत्वादिहेतुनाजाग

लौकि ४

द्रष्टुर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति तस्मादिति॥ अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते यस्मादिति॥ जागरितं दृष्टांतीकृत्य दा
र्ष्टांतिकमाह॥ तथेति॥ द्रष्टुर्दृश्याभावे सिद्धं फलितमाह तस्मादिति॥ अन्यच्च फलं कथयति विशुद्ध इति॥ १८॥ वृत्तानुवादपूर्वकं उत्तरश्रुतिनिरस्यामा

तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धं॥ यस्माद्दृश्यंते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरण
लक्षणा लोकाः तथा स्वप्नेपि तस्मादन्योसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः॥ १८॥ दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनारा
शेर्दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धतावगतात्मनः॥ तत्र यथाकामं परिवर्त्तत इति कामवशात्परिवर्त्तनमुक्तं॥ द्रष्टुर्दृश्यसंबंधश्चास्य स्वाभा

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठंते ॥

विक इत्यशुद्धता शंक्यते अतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति॥ यदा स्वप्ने यथाचरति तदाप्ययं विशुद्ध एव॥ अथ पुनर्यदा हि
त्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्यसंबंधकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति॥ क
दा सुषुप्तो भवति॥ यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न किंचनेत्यर्थः वेद विजानाति कस्यचन वा शब्दादेः संबंधि वस्त्वंतरं किंचन न वेद
त्यध्याहार्यं॥ पूर्वं तु न्याय्यं विशेषज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात्॥ एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तं शंकामाह दर्शनवृत्ताविव्या
दिना॥ तत्रेति स्वप्नोक्तिः॥ कामादिसंबंधश्च कारार्थः॥ निवर्त्यशंकासद्भावान्निवर्त्तिकानंतरश्रुतिप्रवृत्तिं प्रतिजानीते॥ अत इति॥ स्वप्नेपि शुद्धिरुक्ता किं सुषु
प्तिग्रहणेनेत्याशंक्याह॥ यदेति॥ गतो भवति तदा सुतरामस्य शुद्धिः सिद्ध्यतीति शेषः॥ तमेव सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कदेति॥ विकल्पं व्यावर्त्तयति पूर्वे
न कस्यचन इत्यस्य न किंचन वेदेत्येवं न्याय्यं २ ५ सुषुप्सुः

१ विस्तारतः संख्या नाडीनां ७२७२१०२०१ मध्यमतः संख्या ७२००० संक्षेपतः १०१ पूषालंबुषा हस्तिजिह्वा गांधारी सारस्वती इडा पिंगला सुषुम्ना पयस्विनी विश्वोदरी शङ्खिनी कूहूः काखिनी

हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यंते तासां देहसंबन्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह हा येति॥ तासामेव मध्यमसंख्यां कथयति तास्त्रे

ति॥ तासां च हृदयसंबंधिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्त्या बहिर्मुखत्वमाह हृदयादिति॥ ताभिरित्यादिग्रंथः कर्त्तृभूमिकां करोति तत्रेति॥ शरीरं सप्तम्यर्थः शरी

केनुपुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते हिता नाम हिता इत्येवं नाम्न्यो नाड्यः शिरा देहस्यान्नरसविपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिसहस्रा

णि द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि ताः द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हृदयात् हृदयं नाम मांसपिंडस्तस्मान्मांसपिंडात्पुंडरीकाका

रात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठंत इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवंत्यो

श्वत्थपर्णराजयइव बहिर्मुखाः प्रवृत्ता इत्यर्थः॥ तत्र बुद्धेरंतःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्रस्था बुद्धितंत्राणि चेतराणि बाह्यानि करणानि

ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥

तेन बुद्धिः कर्मवशात्कूर्म्मादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले

तां विज्ञानमयो ऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति संकोचनकाले च तस्या अनु संकुचति सो ऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापो जाग्र

द्विकाशानुभवो भोगो बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि सः चंद्रादिप्रतिबिंबइव जलाद्यनुविधायी तस्मात्तस्या बुद्धेः जाग्रद्विषयायास्ता

भिर्नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति

रेकरणानां बुद्धितंत्रत्वे किं स्यादिति तदाह तेनेति॥ तथापि जीवस्य किमा

यातमित्याशंक्याह तां विज्ञानमय इति॥ भोग शब्दो जागरविषयः बुद्धिविकाशमनुभवन्नात्मा जागर्तीत्युच्यते तत्संकोचं चानुभवन्स्वपितीत्यन्नहेतु

ताली॥ तासामपि इडापिंगला सुषुम्ना॥ तासामपि सुषुम्ना १

बुद्ध्यनुविधायित्वं परामृश्यतामिरित्यादिव्याचष्टे तस्मादिति॥ प्रत्यवसर्पणं आवर्तनं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह तप्तमिवेति॥ कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चात्मनो दृष्टांतद्वयं॥ हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते विज्ञानात्मेत्युक्तो पुरीततिशयनमाचक्षाणस्य पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशंक्याह स्वाभा

तप्तमिव लोहपिंडमविशेषेण संव्याप्याग्निवत्पुरीतं संव्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः॥ स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्त्तमानोपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्ति त्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते॥ नहि सुषुप्तकाले शरीरसंबंधोस्ति तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्येति हि वक्ष्यति॥ सर्वसंसारदुःखवियु क्तेयमवस्थेति॥ अत्र दृष्टांतः॥ स यथा कुमारो वा स यत बालो वा महाराजो वा स यतवश्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाब्राह्मणो वा स यत परिपक्वविद्या विनयसंपन्नो तिघ्नीमतिशयेन दुःखं हंतीति अतिघ्नी आनंदस्यावस्था सुखावस्थां तां प्राप्य गत्वा शयीत तावत्तिष्ठेत॥ एषां कुमारादीनां स्वभा

स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राम्हणो वातिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते॥ १९॥

वावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके॥ विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविकावस्था दृष्टांतत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वान्न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः स्वापस्य दार्ष्टांतिकत्वेन विवक्षितत्वात्॥ विशेषाभावाच्च विशेषे हि सति दृष्टांतदार्ष्टांतिकभेदः स्यात्॥ तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टांतः एवमेव यथायं दृष्टांतः एष विज्ञानमयः एतच्छयनं शेत इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः॥ एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्त्तते स्वापकाल इति॥

विक इति॥ औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह नहीति॥ इयमवस्थेति प्रकृता सुषुप्तिरु च्यते॥ उक्तेषु दृष्टांतेषु विवक्षितमंशं दर्शयत्येषां चेति॥ दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमित्याशंक्याह विक्रियमाणानां हीति॥ कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टांतत्वं किं न स्या

उँत्तरार्थे ६

तत्स्वापस्य दृष्टांतत्वमस्मात्स्वापस्य दार्ष्टांतिकत्वमिति विभागमाशंक्याह विशेषणाभावादिति ॥ क्वैष तदाभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति
॥ स यथेत्यादिः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति क्वैष इति ॥ किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलितमिति ॥ त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह नेति ॥ शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वं च तस्योक्तमित्या
हासंसारित्वं चेति ॥ उत्तरग्रंथस्य तात्पर्यमाह कुत इति ॥ पूर्वेणोत्तरस्य गतार्थत्वं शंकते नन्विति ॥ स्थित्यवधेरेव निर्द्धारितत्वादागमनावधेर्निर्द्धारयितव्याप्रश्ने
प्रतिवचनं सावकाशमित्याशंक्याह तथापीति ॥ अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनतिशंकनीयेति सिद्धांती गूढाभिसंधिराह किंश्रुतिरिति ॥ ननु

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तं ॥ अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तं ॥ कुत एतदागादित्य
स्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरंभः ॥ ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छन्तत एव ग्रामान्नगराद्वागच्छति नान्यतः तथा सति क्वैष
तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं स्यान्नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव ॥ किंश्रुतिरुपालभ्य
ते भवता न किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थांतरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि ॥ यद्यं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यतेऽपादानार्थत्वे
हि पुनरुक्तता नान्यार्थत्वे अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदागात्किंनिमित्तमिहागमनमिति ॥ न निमित्तार्थतापि प्रतिवचनवैरूप्या
त् ॥ आत्मनश्च सर्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिंगादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते ॥ न हि विस्फुलिंगानां विद्रवणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेव तु स ॥

तिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाद्याह नेति ॥ श्रुतेरनाक्षेपे त्वदीयं चोद्यं निरवकाशमित्याह किं तर्हीति ॥ तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति द्वितीयस्येति ॥
पूर्ववादिनं प्रत्यपादानादर्थांतरे पंचम्याः शुश्रूषमाणे सत्येकदेशी ब्रवीत्येवं तर्हीति ॥ कथमन्यार्थत्वं तदाहास्त्विति ॥ तर्हि तस्यामपादानार्थत्वेन पुनरुक्ततावस्था
यामित्यर्थः ॥ एकदेशिनं पूर्ववादी दूषयति नेति ॥ अपादानार्थता वदित्यपेरर्थः ॥ तदेव स्फुटयत्यात्मनश्चेति ॥ जगतः सर्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं च

वनं २

तर्हि भवत्वपादानार्थे पंचमीत्याशंक्य पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति नन्विति॥ सर्वविद्यातज्ज्ञनिर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति सिद्धांती स्वाभिसंधिमुद्घाटयति नैष दोष इति॥ यथोक्तं वस्तु प्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञातमित्याशंक्य तदुक्तं तातीयमर्थमनुवद

तथा परमात्मा विज्ञानमयस्यात्मनोपादानत्वेन श्रूयते स्यादात्मन इत्येतस्मिन्वाक्ये तस्मात्प्रतिवचनवैलोम्यात्कृत इति प्रश्नस्यानिमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुं॥ नन्वपादानपक्षेपि पुनरुक्तता दोषो व्यवस्थित एव॥ नैष दोषः॥ प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात्॥ द्वे हि विद्ये विद्याविषयावुपन्यस्तौ॥ आत्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदात्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयः॥ तथाऽविद्याविषयश्च प्राक्तं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति॥ तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तं विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उपन्यस्तो न निर्णीतः॥ तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रांतं ज्ञपयिष्यामीति च तद्ब्रह्म विद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः॥ तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यंतविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितमतस्तद्रूपौ प्रश्नावुत्थापितौ तेन श्रुत्या क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति॥ तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्त्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके॥ तथा यत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्त्ता तस्मादन्यो दृष्टस्तथात्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः केनचिद्भिन्नेन साधनांतरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः॥ साप्रतिवचनेन निवर्त्तयितव्येति॥ तिष्ठतीति॥ विद्याविषयनिर्णयस्य कर्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशंक्याह तन्निर्णयायेति॥ अन्यथा प्रक्रमभंगः स्यादिति भावः॥ किं तद्याथात्म्यं तदाह तस्य चेति॥ कथं यथोक्तयाथात्म्यमाख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशंक्यात योः श्रौतमर्थमाह तत्रेति॥ प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह सेति॥ निवर्त्तयितव्येति तत्प्रवृत्तिरिति शेषः ॥

संप्रतिप्रतिवचनयोस्तात्पर्यमाह नायमिति॥स्वात्मन्येवाभूदित्यत्रप्रमाणमाह स्वमात्मानमिति॥सुषुप्तौस्वात्मन्येवस्थितिरतःशब्दार्थः॥प्रबोधदशायामा त्मनएवागमनापादानत्वमित्यत्रमानत्वेनानंतरश्रुतिमुत्थापयतितत्कुतइति॥स्थित्यागत्योरात्मनएवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाहात्मेति॥वस्त्वं तराभावस्यासिद्धिंशंकित्वादूषयतिनन्वित्यादिना॥१९॥क्रियावतोमृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् ब्रह्मणोऽक्रियत्वात्ततोनप्राणाद्युत्पत्तिरितिशंकं

नायमात्माऽन्योऽन्यत्राभूदन्योवाऽन्यस्मादागतः साधनांतरंवात्मन्यस्ति किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् स्वमात्मानमपीतोभवति सतासोम्यतदा संपन्नोभवति प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तः परेआत्मनिसंप्रतिष्ठितइत्यादिश्रुतिभ्यः॥अतएवनान्योन्यस्मादागच्छति॥तत्कुतएवप्रदर्श्यते अस्मादात्मनइत्यात्मव्यतिरेकेणवस्त्वंतराभावात्॥नन्वस्तिप्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तंवस्त्वंतरं॥नप्राणादेस्ततएवनिष्पत्तेः॥तत्कथमिदु

सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वा णिभूतानिव्युच्चरंतितस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं॥२०॥प्रथमंब्राह्मणं॥१॥ च्यते॥तत्रदृष्टांतः॥स

यथालोकेऊर्णनाभिः॥ऊर्णनाभिर्लूताकीटएकएवप्रसिद्धःसन्स्वात्माप्रविभक्तेनतंतुनाउच्चरेदुद्गच्छेन्नचास्तितस्योद्गमनेस्वतोतिरिक्तंकारकां तरं॥यथाचैकरूपादेकस्मादग्नेःक्षुद्राअल्पाविस्फुलिंगास्त्रुटयोऽग्न्यवयवाव्युच्चरंतिविविधंनानाव्युच्चरंति ॥ यथेमौदृष्टांतौकारकभेदाभा वेपिप्रवृत्तिंदर्शयतःप्राक्प्रवृत्तेश्चस्वभावतएकत्वमेवमेवास्मादात्मनोविज्ञानमयस्यप्राक्प्रतिबोधात्तत्स्वरूपंतस्मादित्यर्थः॥ नेतत्कथमिति॥ सृष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्यश्रुत्यापरिहरतिउच्यतइति॥स्वात्माऽप्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयव्यतिरेकद्वारास्फोरयतिनचेति॥असहायस्यकारणत्वेदृष्टांतमुक्त्वा कृ

प्राणावैसत्यमित्यादेः २

माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याह सर्वएतइति॥ तस्यैतस्यावतार्यव्याचष्टे यस्मादित्यादिना॥ ननुप्रत्यक्भूतस्यब्रह्मणोवाचकेषुशब्दांतरेषपिसत्सुकिमित्येत
च्छब्दविषयमादरयंक्रियतेतत्राह शास्त्रेति॥ ब्राह्मणवाक्यार्थोपिकथंनिश्चीयतामित्याहैतस्येति॥ २०॥ उक्तमंगीकृत्यविशेषाऽदृष्ट्यासंशयानोविचारं

सर्वेप्राणावागादयः॥ सर्वेलोकाभूरादयः सर्वाणिकर्मफलानिसर्वेदेवाः प्राणलोकाधिष्ठातारोऽग्न्यादयः॥ सर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्तंब
पर्यंतानिप्राणिजातानि॥ सर्वएतआत्मानइत्यस्मिन्पाठउपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानइत्यर्थोव्युच्चरंति॥ यस्मादात्मनः
स्थावरंजंगमंजगदिदमग्निविस्फुलिंगवत्व्युच्चरतिअनिशंयस्मिन्नेवचप्रलीयतेजलबुद्बुदवद्यदात्मकंचवर्तते स्थितिकालेतस्मा
स्यआत्मनोब्रह्मणउपनिषदुपसमीपंनिगमयतीत्यभिधायकः शब्दउपनिषदित्युच्यते शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगताविशेषावसीयते
उपनिगमयितृत्वंनामकास्यउपनिषदित्याह॥ सत्यस्यसत्यमितिसाहिसर्वत्रचोपनिषद्लौकिकार्थत्वात्दुर्विज्ञेयार्थेतितदर्थमाचष्टे
प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितितस्यैववाक्यस्यव्याख्यानायोत्तरंब्राह्मणद्वयंभविष्यति॥ २०॥ प्रथमंब्राह्मणं॥ १॥ भवतुतावदुपनिष
द्व्याख्यानायोत्तरंब्राह्मणद्वयं॥ तस्योपनिषदित्युक्तंतत्रनजानीमः किंप्रकृतस्यात्मनोविज्ञानमयस्यपाणिपेषणोत्थितस्यसंसारिणः
शब्दादिभुजइयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्॥ किंचातोयदिसंसारिणस्तदासंसार्येवविज्ञेयस्तद्विज्ञानादेवसर्वप्राप्तिः
सएवब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैवब्रह्मविद्येति ॥ प्रस्तौतिभवत्विति॥ संदिग्धंसप्रयोजनंचविचार्यमितिन्यायेनसंदेहमुक्त्वाविचारप्रयो
जनंपृच्छतिकिंचातइति॥ कस्मिन्पक्षेकिंफलतीतिपृष्टेप्रथमपक्षमनूद्यतस्मिन्फलमाहयदीति॥ यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैवज्ञेयतानजीवस्ये
त्याशंक्याहतद्विज्ञानादिति॥ ब्रह्मज्ञानादेवसानसंसारिज्ञानादित्याशंक्याहसएवेति॥ यद्विद्याब्रह्मविद्यातदेवब्रह्मनसंसारीत्याशंक्याहतद्विद्येवेति॥

पक्षांतरमनूद्य तस्मिन्फलमा[..]शेत्यादिना॥ किमत्र नियामकमित्याशंक्य ब्रह्मवा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह सर्वमेतदिति॥ ब्रह्मोपनिषत्सु शास्त्र
प्रामाण्यात्सर्वं समंजसं चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्याशंक्य जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह किं त्विति॥ अभेदपक्षं दूषयति संसारि
णश्चेति॥ उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः॥ विशेषानुपलंभस्य संशयहेतुत्वमनुवदति यत इति॥ पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशत्येव

अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्यातस्याश्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति किं तस्मिन्पक्षे आत्मेत्ये
वोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् संसारिणश्चान्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात्॥ य
त एवं पंडितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयं॥ अतो यथाशक्त्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञा
सूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः॥ न तावदसंसारी परः प्राणिपेषप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थांतरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेः
न प्रश्नासिताशनायादिविवर्जितः परो विद्यते॥ कस्माद्यस्माद्ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं प्राणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दा
दिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्ताख्यमवस्थांतरमुन्नीय तस्मादेवात्मनः सुषुप्तावस्थाविशिष्टादग्निविस्फुलिं
गोर्णनाभिदृष्टांताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिः एवमेवास्मादित्यादिना॥

[..]मिति॥ अन्वयव्यतिरेककौशलं पांडित्यं॥ एतदित्यैकात्म्योक्तिर्महत्त्वं
मोहस्य विचारोऽस्य निर्णयं विनानुक्तिर्नत्वं॥ तस्य स्थानमालंबनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत्॥ न
हि येन केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ विचारे प्रयोजकमुक्त्वा तत्कार्यं विचारमुपसंहरति॥
अत इति॥ संशयादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति न तावदिति॥ जगत्कर्ता हीश्वरो विवक्ष्यते प्रकृते च सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोच्यते तस्मादी

२.१. १८ अ. ४ रामः १८

तदेवप्रपंचयतिनेत्यादिना॥प्रकृतेपिजीवेजगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्रश्रुतमित्याशंक्याहनचेति॥तत्रप्रकरणविरोधंहेतुमाहविज्ञानेति॥श्रुत्यंतरव
शादपिजीवस्यैवात्रजगत्कर्तृत्वमित्याहसमानप्रकरणेचेति॥श्रुत्यंतरस्यचजीवविषयत्वंजगद्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनद्रष्टव्यंवाक्यशेषवशादपि
जीवस्यैववेदितव्यत्वंवाक्यान्वयाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनदर्शयति॥तथाचेति॥जीवातिरिक्तस्यपरस्यवेदितव्यस्याभावेपूर्वोत्तरवाक्यानामानुकूल्यं

नचान्योजगदुत्पत्तिकारणंअंतरालेश्रुतोस्ति विज्ञानमयस्यैवहिप्रकरणं॥समानप्रकरणेचश्रुत्यंतरेकौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्र
स्तुत्यसहोवाचयोवैबालाकेएतेषांपुरुषाणांकर्तायस्यवैतत्कर्मसवैवेदितव्यइतिप्रबुद्धस्यैवविज्ञानमयस्यवेदयितव्यतांदर्शयतिना
न्यतरस्य॥तथाचात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीत्युक्त्वायएवात्माप्रियःप्रसिद्धस्तस्यैवद्रष्टव्यश्रोतव्यमंतव्यनिदिध्यासितव्यतांदर्श
यति॥तथाचविद्योपन्यासकालआत्मेत्येवोपासीततदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामान्
तोन्यस्यात्परःभावे॥वक्ष्यतिचात्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषइति॥सर्ववेदांतेषुचप्रत्यगात्मवेद्यतेवप्रदर्श्यतेऽहमितिनबहिर्वेद्य
ताशब्दादिवत्प्रदर्श्यतेःसोब्रह्मेतितथाकौषीतकिनामेवनवाचंविजिज्ञासीतवक्तारंविद्यादित्यादिनावागादिकरणैर्व्याप्तस्यकर्तुरेववे
दितव्यतांदर्शयति॥अवस्थांतरविशिष्टेऽसंसारीतिचेत्तथापिस्याद्योजागरितेशब्दादिभुग्विज्ञानमयःसएवसुषुप्ताख्यमवस्थांतरंग
तोऽसंसारीनिपरःप्रशासितान्यःस्यादितिचेत्नादृष्टत्वान्नह्येवंधर्मकःपदार्थोदृष्टोऽन्यत्रवैनासिकसिद्धांतात्॥ हेत्वंतरमाहतथाचेत्यादिना॥द्र
ष्टव्यजीवस्यैववेद्यतेत्याहचेति॥तत्रैवहेत्वंतरमाहतथेति॥सर्ववेदितव्यइत्यत्रनस्पष्टंजीवस्यवेदितव्यत्वमिहतुस्पष्टमितिभेदः॥सापावस्थाज्जीवा
ज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैववेद्यत्वदृष्टेःश्रजगद्धेतुरीश्वरोवेदांतवेद्योनास्तीत्युक्तेसेश्वरवादीचोदयत्यवस्थांतरेति॥चोद्यमेवविवृणोतथापीति॥उक्तोपप

135

नावस्थाभेदात् वस्तुभेदस्तथाऽननुभवादपराद्धं ताच्चेतिपरिहरति नाहृष्टत्वादिति॥ अवस्थाभेदाद्वस्तुभेदाभावं दृष्टांतेन स्पष्टयति न हीति॥ तन्नै
वहेत्वंतरमाह॥ न्यायाच्चेति॥ जाग्रदादिविशिष्टस्यैवस्वापवैशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वान्नेश्वरोऽन्योस्तीतिउक्त्वा तदभावेवादिसंमतिमाह तथाचेति॥ आ
दिशब्दो लोकायतादि समस्तनिरीश्वरवादिसंग्रहार्थः। युक्तिशतैरितितस्यदेहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावेमुक्तवज्जगत्कर्तृत्वायोगात् जीवा

न हि लोके गौः तिष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति शयानस्त्वश्वादिजात्यंतरमिति न्यायाच्च यद्धर्मकोयः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति सदेशका
लावस्थांतरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति सचेत्तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वप्रमाणव्यवहारो लुप्येत॥ तथाच न्यायविदः सांख्यमीमांसका
दयोऽसंसारिणोऽभावंयुक्तिशतैः प्रतिपादयंति॥ संसारिणोपिजगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावादयुक्तमितिचेत्
न भगवता प्रपंचेन स्थापितं भवता शब्दादिभुक् संसार्येवावस्थांतरविशिष्टो जगतइह कर्तेति तदसद्यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रिया
कर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मदादिवत्संसारीमनसापिचिंतयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्या
सविशिष्टं जगन्निर्मिमीयात्॥ अतोऽयुक्तमितिचेत्॥ नशास्त्रात्॥ छांदोग्येसंसारिण एवमेवास्मादात्मनइतिजगदुत्पत्त्यादिदर्शयति तस्मात्सर्वं
श्रद्धेयमितिस्यादयमेकः पक्षः॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽशनायापिपासे अत्येत्यसंगो नहिसज्यते एतस्यवाऽक्षरस्य प्रशासने
नामेवाद्दृष्टद्रष्टा तत्क
र्तृत्वसंभवात्तस्याकिंचित्करत्वमित्यादिभिरित्यर्थः॥ जीवोजगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पाषाणवत्तच्चसंसारित्वादितिशंकते संसारिणोपी
ति॥ ईश्वरस्येवेत्यपेरर्थः॥ अयुक्तं प्राणादिकर्तृत्वंइतिशेषः॥ संग्रहवाक्यं विवृणोति नन्वहतेत्यादिना॥ कालात्ययापदेशेनदूषयति नशास्त्रादिति॥
निरीश्वरवादमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ सेश्वरवादमुत्थापयति॥ यः सर्वज्ञइत्यादिना॥ तान्पृथिव्याद्यभिमानिनः पुरुषान्निरुह्यौत्सायायोतिक्रांतवानस

उदाहृताःश्रुतयःस्मृतयश्चन्यायस्तु विचित्रं कार्यं विशिष्टज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ तथोपलंभादित्यादिः॥ प्रकरणमनुसरस्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति नन्विति॥ नेदं जीवस्य प्रकरणमिति परिहरति नेत्यादिना॥ प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशंक्याह कैषइति

यःसर्वभूतेषु तिष्ठन्नंतरो यीश्यमृतः सयस्तान्पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्सवा एष महानज आत्मा एष सेतुर्विधरणः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानोय आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः सत्ते जोऽसृजत आत्मा वाइदमेक एवाग्र आसीन्न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः स्मृतेश्च अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इति परोस्त्यसंसारीश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च सचकारणं जगतः॥ नन्वेवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तं॥ यएषोंतर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वात् अस्मादात्मन इत्युक्तः परस्यैव परामर्शः॥ कैषतदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाकाशशब्दवाच्यः परआत्मोक्तः यएषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शेत इति सता सोम्य तदा संपन्नो भवति अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परे आत्मनि संप्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशशब्दः परआत्मेति निश्चीयते य एषोंतर्हृदय आकाश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मशब्दप्रयोगाच्च प्रकृतएव परमात्मा॥ तस्मादुक्तमेवमेवास्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम॥ अन्नेत्यात्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्याप्रस्तावाद्ब्रह्मविषयं च ब्रह्मज्ञानमिति॥

इतश्चाकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह तस्मिन्निति॥ यआत्मापहतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः॥ प्रतिवचने परस्याकाशशब्दवाच्यत्वे फलितमाह प्रकृतएवेति॥ तस्य प्रकृतत्वेलब्धमर्थमाह तस्मादिति॥ इतश्च परस्मादेव प्राणादिसृष्टिरित्याह संसारिण इति॥ यन्महताप्रयंचेनेत्यादाविति शेषः॥ अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तत्सेयमुपनिषदिति सिद्धांतमाशंक्य दूषयति अन्नेति॥ तृतीयोध्या

155

का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह ब्रह्मविषयं चेति॥ इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः॥ चतुर्थे ब्रह्मविद्या प्रस्तुते त्याह ब्रह्मेति॥ सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्यापि भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशंक्याह तत्रेति॥ ब्रह्मविद्यायां प्रस्तुतायामिति यावत्॥ इदानीं नगृह्णीयादिति संबंधः॥ मिथो विरुद्धप्रतीत्यवस्थायामित्येतत्॥ अन्योन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः॥ विपर्यये दोषमाह परमिति॥ कथं तर्हीश्वरे मतिं कुर्यादित्याशंक्य स्वामित्वेनेत्याह तस्मादि

ब्रह्मते ब्रवाणि ब्रह्मज्ञपयिष्यामीति प्रारब्धं तन्नेदानीमसंसारि ब्रह्मजगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं तद्धिपरीतम्श्च संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात् परं हि देवमीशानं निकृष्टसंसारीत्वलेन स्मरन् कथं न दोषभाक् स्यात्॥ तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तं॥ तस्मात्स्रष्टोदकांजलिस्तुति नमस्कार बल्युपहार स्वाध्यायाध्ययन योगादिभिराराधयिषेत् आराधनेन विदित्वा सर्वेशित्व ब्रह्म भवति॥ न पुनरसंसारि ब्रह्म संसारीत्वलेन चिंतयेदग्निमिव शीतत्वेन आकाशमिव मूर्त्तिमत्वेन॥ ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति॥ सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात्॥ न मंत्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात् पुरश्चक्र इति प्रकृत्य पुरः पुरुष आविशदिति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति सर्वशाखासु सहस्रशो मंत्रवादाः स्रष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयंति॥ तथा ब्राह्मणवादाः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य

ति॥ आदिपदं प्रदक्षिणादिसंग्रहार्थं॥ ऐकात्म्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्तव्येत्याशंक्याह न पुनरिति॥ का तर्हि शास्त्रगतिस्तत्राह ब्रह्मेति॥ मुख्यार्थत्वसंभवे किमित्यर्थवादत्वेत्याशंक्याह सर्वेति॥ संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवदैक्यानुपपत्तिर्न्यायः॥ विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वं चोपनिषदो निवा

परस्यैवप्रवेशवादिमंत्रब्राह्मणवादानुदाहरति गुह इत्यादिना॥ यत्त्वहंब्रह्मेतिनगृह्णीयादितितत्राह सर्वेषुश्रुतिषु चेति॥ शास्त्रीयमप्येकत्वमनिष्टप्रसंगा
त्तन्नस्वीकर्त्तव्यमितिशंकते परे ति॥ परस्यसंसारित्वेतदसंसारित्वशास्त्रानर्थक्यं फलितमाह तथा चेति॥ संसारिणोऽनन्यस्यापिपरस्यासंसारित्वेसंसा
रित्वाभिमतोपिअसंसारीत्युपदेशानर्थक्यंतंविनैवमुक्तिसिद्धिरितिदोषांतरमाहा संसारित्वे चेति॥ तत्रायंदोषंविरणोति यदितावदिति॥ नलिप्यते

एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते॥ सर्वेषु श्रुतिषु च ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्यचप्रत्यगात्माभिधायकत्वादेषसर्वभूतांतरा
त्मेतिचश्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेणसंसारिणोभावादेकमेवाद्वितीयंब्रह्मैवेदमात्मैवेदमित्यादिश्रुतिभ्योयुक्तमेवाहंब्रह्मास्मीत्यवधार
यितुं॥ यद्येवंस्थितःशास्त्रार्थस्तदापरमात्मनःसंसारित्वं तथा च सतिशास्त्रानर्थक्यं असंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यंस्पष्टोदोषःस्यात्॥ य
दितावत्परमात्मासर्वभूतांतरात्मासर्वशरीरसंपर्कजनितदुःखान्यनुभवतीतिस्पष्टंपरस्यसंसारित्वंप्राप्तंतथाचपरस्यासंसारित्वप्र
तिपादकाःश्रुतयःकुप्येरन्स्मृतयश्चसर्वे च न्यायाः॥ अथ कथंचित्प्राणिशरीरसंबंधजैर्दुःखैर्नसंबध्यतइतिशक्यंप्रतिपादयितुंपर
मात्मनःसाध्यपरिहार्याभावादुपदेशानर्थक्यदोषोनशक्यतेनिवारयितुं॥ अत्र केचित्परिहारमाचक्षतेपरमात्मानसाक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः
स्वेनरूपेण किंतर्हि विकारभावमापन्नोविज्ञानात्मत्वंप्रतिपेदे स चविज्ञानात्मापरस्मादन्योऽनन्यश्च येनान्यस्तेनसंसारित्वसंबंधीयेनानन्यस्ते
नाहंब्रह्मेतिधारणार्हःएवंसर्वमविरुद्धंभविष्यतीति॥

लोकदुःखेनेत्याद्याःश्रुतयः॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यतइत्याद्याःस्मृतयः॥ कूट
स्थत्वासंगत्वादयोन्यायाः॥ द्वितीयदोषप्रसंगमापाद्यप्रकटयति अथेत्यादिना॥ दोषद्वयेसयूथ्यसमाधिमुत्थापयति॥ अत्रेति॥ कथंतर्हि तस्यकार्येप्रविष्टस्य
जीवत्वंतत्राह किंतर्हीति॥ जीवस्यब्रह्मविकारत्वेपिततोभेदान्नाहंब्रह्मेतिधीरभेदेब्रह्मणोपिसंसारित्वेत्याशंक्याह स चेति॥ तथापिकथंशंकितदोषाभावस्तत्राह

एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः सर्वमित्युपदेशादिनिर्देशः॥ एकदेशिमतं निराकर्तुं विकल्पयति तन्नेति॥ एतागतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः संभवंति नग संतरमित्यर्थः॥ यथा पृथिवीशब्दितं द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथाभूतभौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशश्चेतन्यल क्षणो विकारो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्विकारघटशरावादिवदित्येकः कल्पः॥ यथा भूमेरूषरादिदेशो नखकेशादिर्वा पुरुषस्य विकारस्तथाऽ वयविनः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः॥ यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्वात्मना दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभा

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एतागतयः पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्॥ पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रीयते केशनखरादिवत्॥ सर्व एव वा परः परिणमेत् क्षीरादिवत्॥ तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमुदायस्य कश्चित् द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः॥ तथा च सति सिद्धांतविरोधः॥ अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवी परआत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी तदापि सर्वावयवानुगतत्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवात्मा संबध्यत इतीयमप्यनिष्टाकल्पना॥ वेन परिणमेदिति कल्पांतरं॥ तत्राद्यमनूद्य दूषयति तन्नेत्यादिना॥ नानाद्रव्याणां समाहारो वाऽतानि वाऽन्योन्यापेक्षाणि परश्चेन्न तस्यैकं स्यान्न हि बहूनां मुख्यमैक्यं॥ समाहारस्य च समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः॥ तर्हि ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं माभूत्तत्राह तथा चेति॥ न हि तन्नानात्वं कस्यापि संमतमिति भावः॥ द्वितीयमनूद्य निराकरोत् अथेत्यादिना॥ सर्वेष्वेवापृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनुस्यूतश्चे तनोऽवयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मलसंसर्गे देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावत् द्वितीयापि कल्पनानु

तृतीयंप्रत्याह क्षीरवदिति॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदित्याद्याः श्रुतयः नजायतेम्रियतेवाकदाचिदित्याद्याः स्मृतयः॥ श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशंक्यवै
दिकंप्रत्याह सचेति॥ श्रुतिस्मृतीविवेचयन् पक्षत्रयसाधारणंदूषणमाह निष्कलमित्यादिना॥ कूटस्थस्यनिरवयवस्यकात्स्न्यैकदेशाभ्यांपरिणामासं
भवोन्यायः॥ जीवस्यपरमात्मैकदेशत्वेदोषांतरमाह अचलस्येति॥ एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्यस्वर्गादिषुगत्यनुपपत्तिरित्युक्तमन्य
थापरस्यापिगतिः स्यान्नहिपटावयवेषुचलत्सुपटोनचलतीत्याह परस्यचेति॥ उक्तंयदितावत्परमात्मेत्यादावितिशेषः॥ जीवस्यसंसारित्वेपिपरस्यत

क्षीरवत्सर्वंपरिणामपक्षेसर्वश्रुतिस्मृतिकोपः सचानिष्टः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंदिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरोह्यजः आका
शवत्सर्वगतश्चनित्यः सवाएषमहानजआत्माजरोमृतोनजायतेम्रियतेवाकदाचिदव्यक्तोयमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धाए
तेसर्वेपक्षाः॥ अचलस्यपरमात्मनएकदेशपक्षेविज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्तिः परस्यचासंसारित्वमित्युक्तं॥ परस्यैक
देशोग्निविस्फुलिंगवत्स्फुटितोविज्ञानात्मासंसरतीतिचेत्॥ तथापिपरस्यावयवस्फुटनेनक्षतप्राप्तिस्तत्संसरणेचपरमात्मप्र
देशांतरावयवव्यूहेछिद्रताप्राप्तिः॥ अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च॥ आत्मावयवभूतस्यविज्ञानात्मनः संसरणेचपरमात्मशून्यप्रदेशाभा
वादवयवांतरनोदनव्यूहनाभ्यांहृदयशूलेनेवपरमात्मनोदुःखित्वप्राप्तिः॥ नास्तीतिशंकतेपरस्येति॥ परस्यनिरवयवत्वश्रुतेः अवयवस्फुट
नानुपपत्तिरितिमन्वानोदूषयति तथापीति॥ यत्रयस्यावयवः स्फुटतितत्रतस्यक्षतंप्राप्नोति॥ तदीयावयवस्यसंसरणेचपरमात्मनः प्रदेशांतरे
वयवानांव्यूहेसत्युपचयः स्यात्तथाचपरस्यावयवायतोनिर्गच्छंतितत्रछिद्रताप्राप्तिः यत्रचगच्छंतितत्रोपचयः स्यादित्यकायमव्रणमस्थूलमनण्व
ह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधोभवेदित्यर्थः॥ परस्यैकदेशोविज्ञानात्मेतिपक्षेदुःखित्वमपितस्यदुर्वारमापतेदितिदोषांतरमाह आत्मावयवेति ॥

मृल्लोहविस्फुलिंगदृष्टांतश्रुतिवशात्परस्यावयवाजीवा सिद्धंतिअतोजीवानांपरैकदेशत्वेनोक्तोदोषोवतरतियुक्त्यपेक्षयाश्रुतेर्बलत्वादि
तिशंकते॥अग्निविस्फुलिंगादीति॥शास्त्रार्थोयुक्तिविरुद्धोनसिध्यतीतिदूषयतिनश्रुतेरिति॥नञर्थंविवृणोतिनशास्त्रमिति॥हेतुभागमाकांक्षा
पूर्वकंविभजतेकिंतर्हीति॥स्पृश्यादिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तमस्तुशास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकंतथापिपरस्यनास्तिसावयवत्वमित्यत्रकिमायात
मितिपृच्छतिकिंचातइति॥शास्त्रस्ययथोक्तस्वभावत्वेपरस्यनिरवयवत्वंफलतितदुच्यमानेनसमाहितेनश्रोतव्यमित्याहशृण्विति॥तत्रप्रथमं

अग्निविस्फुलिंगादिदृष्टांतश्रुतेर्नदोषइतिचेत्॥नश्रुतेर्ज्ञापकत्वात्नशास्त्रंपदार्थानन्यथाकर्तुंप्रवृत्तंकिंतर्हियथाभूतानामज्ञा
तानांज्ञापनेकिंचातःशृणुअतोयद्भवति॥यथाभूताःमूर्त्ताऽमूर्त्तादिपदार्थधर्मालोकेप्रसिद्धास्तद्दृष्टांतोपादानेनतदविरोध्येववस्त्वंत
रंज्ञापयितुंप्रवृत्तंशास्त्रंनलौकिकवस्तुविरोधज्ञापनायलौकिकमेवदृष्टांतमुपादत्ते॥उपादीयमानोपिदृष्टांतोऽनर्थकःस्यात्॥दार्ष्टां
तिकासंगतेर्नह्यग्निःशीतआदित्योनतपतीतिवादृष्टांतशतेनापिप्रतिपादयितुंशक्यंप्रमाणांतरेणान्यथाधिगतत्वात्वस्तुनः॥नच
प्रमाणंप्रमाणांतरेणविरुध्यतेप्रमाणांतराविषयमेवहिप्रमाणांतरंज्ञापयति॥

लोकाविरोधेनशास्त्रप्रवृत्तिंदर्शयतियथेति॥आदिपदेन
भावाभावादिग्रह्यते॥पदार्थेष्वेवभोक्तृपारतंत्र्याद्धर्मशब्दस्तेषांलोकसिद्धपदार्थानांदृष्टांतानामुपन्यासेनेतियावत्॥तदविरोधिलोकप्रसिद्धप
दार्थाविरोधीत्यर्थः॥वस्त्वंतरंनिरवयवादिदार्ष्टांतिकंतदविरोध्येवेत्येवकारस्यव्यावर्त्यमाहनलौकिकेति॥विपक्षेदोषमाहोपादीयमानोपीति॥सा
मान्येनोक्तमर्थंदृष्टांतविशेषनिविष्टतयास्पष्टयतिनहीति॥अग्नेरुष्णत्वमादित्यस्यतापकत्वमन्यथेत्युच्यते॥ननुलौकिकंप्रमाणंलौकिकपदार्थाविरुद्ध
मेवस्वार्थंसमर्पयतिवैदिकंपुनरपौरुषेयंतद्विरुद्धमपिस्वार्थंप्रमापयेदलौकिकविषयत्वादतआहनचेति॥ननुश्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वेनलोकानपेक्षत्वात्तद्विरो

लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः॥ शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह तस्मादिति॥ प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः॥ नहि नित्यस्याकाशादेः सावयवत्वं परैरनित्योऽभ्युपगतस्तद्वत्तस्य सावयवत्वेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः॥ जीवस्य परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शंकते क्षुद्रा इति॥ तयोर्गतिमाह नैत्यादिना॥ विस्फुलिंगे दर्शितन्यायं सर्वत्रा

नच लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुं॥ तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुं॥ क्षुद्रा विस्फुलिंगा ममैवांश इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेत्॥ नैकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात्। अग्नेर्हि विस्फुलिंगाग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययार्हा दृष्टा लोके तथा चांशांशिनैकत्वप्रत्ययार्हाः॥ तथैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां च सर्वासूपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति॥ तद्यथेहैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून्प्रतिपाद्यानन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति॥ तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगाच्च॥

शमात्रेति दिशति तथा चेति॥ दृष्टान्ते यथोक्तरीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह तत्रेति॥ परमात्मना सह जीवस्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्तास्तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वंतरं संगृह्णात्युपक्रमेति॥ तदेव स्फुटयति सर्वास्विति॥ उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते तद्यथेति॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः दृष्टान्तैर्नांशांशित्वादि गृह्यते॥ निगमनं संग्रहवाक्यमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तेषां स्वार्थे निष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वंतरमाहान्यथेति ॥

अमृतत्वं १

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रपंचयति सर्वोपनिषत्स्विति॥ किंच तेषां स्वार्थनिष्ठत्वेऽश्रुतफलाभावात् फलांतरं कल्पनीयं न चैकत्व
प्रत्ययविषयतया तत्फले निराकांक्षेषु तेषु तत्कल्पना युक्ता दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह॥ फलांतरं चेति॥ उसत्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासं
भवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तद्वेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तेऽर्थे द्रविडाचार्यसंमतिमाह॥ अत्रेति॥ तत्र दृष्टांतरूपामाख्या
यिकां प्रणयति कश्चित्किलेति॥ जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजास्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः॥ ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चित

सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनां तद्विद्धैकवाक्ययोगे च सं
भवत्युत्सत्यादिवाक्यानां वाक्यांतरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति फलांतरं च कल्पयितव्यं स्यात्॥ तस्मादुत्सत्यादिश्रुतयः आत्मैकत्वप्रतिपा
दनपराः॥ अत्र च संप्रदायविद आख्यायिकां संप्रचक्षते॥ कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्धि
तः सोऽमुष्य वंशतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्मण्येवानुवर्तते न राजास्मीति राजजातिकर्मण्यनुवर्तते यदा पुनः कश्चि
त्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन् अमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधः अमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रवि
ष्ट इति स एवं संबोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाहमस्मीति ॥

त्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तं॥ व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याधजातिकर्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसक्रयणादीनि रा
जास्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्माणि॥ अज्ञानं तत्कार्यं चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलं च दर्शयति यदेत्यादिना॥ बोधप्रकारमभि
नयति न त्वमिति॥ कथं तर्हि शाबरवेश्मप्रवेशस्तत्राह कथंचिदिति॥ राजाहमस्मीत्यभिमानपूर्वकमात्मनः पितृपैतामहीं पदवीमनुवर्तत इति संबंधः॥

दार्ष्टांतिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे॥ तथेति॥ जीवस्य परस्माद्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्यं च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तं॥ तज्जातिस्तत्स्व
भावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत्॥ इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः॥ गहनं गंभीरं वनं॥ संसारधर्मानुवर्त्तने हेतुमाह परमात्मतामिति॥ उक्तावि
द्यातत्कार्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां लंभयति तत्त्वमिति॥ राजपुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणि ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्चेत्युक्तं वि

तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिंगादिवत्तज्जातिरेव विभक्तः इह देहेंद्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन्देहेंद्रियादिसंसारधर्म
मनुवर्त्तते देहेंद्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनः॥ न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति
प्रतिबोधित आचार्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते॥ अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति॥ विस्फु
लिंगवद्देवत्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते॥ विस्फुलिंगस्य प्रागग्नेर्भ्रंशादग्न्येकत्वदर्शनात्॥ तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलो
हाग्निविस्फुलिंगदृष्टांताः नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः॥ सैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसनैरंतर्यत्वावधारणादेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च॥ अ
पि च ब्रह्मणश्चित्रपटवद्वृक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता एकरसं सैंधवघनवदनंतरमबाह्यमिति नोप
समाहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च न प्रायोऽस्यत यइह नानेव पश्यतीति निंदावचनं च॥ तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदांतेषू
त्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय ॥

स्फुलिंगादिदृष्टांतश्रुत्येत्याशंक्याहाग्नेति॥ तथापि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्राह विस्फुलिं
गस्येति॥ दृष्टांतेष्वेकत्वदर्शनं तस्मादिति परामृष्टं उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति शास्त्रतात्पर्यमित्यत्र हेत्वंतरमाह सैंधवेति॥ चकारोऽवधारणादिति पदमनुकर्षति॥
संगृहीतमर्थं विवृणोति यदि चेत्यादिना॥ निंदावचनं च न प्रायोऽस्यतेति संबंधः एकरसस्यावधारणश्रवणफलमाह तस्मादिति॥ एकत्वस्य भेदसहत्ववार

ब्र.
२७

अ.
४

आदिशब्देन प्रवेशननियमस्नेग्रह्यो तेन तत्स्वरूपस्य करणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः किंच परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र तदेकदेशः स्वाभाविको वास्यादौपाधिको वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नचेति॥ विपक्षे दोषमाह ह्यदेशस्येति॥ द्वितीयमुत्थापयति॥ अथेति॥ एकदेशस्योपाधिकत्त्वपक्षे परस्मिन्विवेकवर्तां तद्खंडत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः पृथक्भूत्वा व्यवहारावलंबनमिति नैव बुद्धिर्जायते॥ औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वादित्युत्तरमाह नतदेति॥ ननु जीवे कर्त्ताहं भोक्ताहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते साच तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्ममात्रत्वान्म

नच निरवयवस्य परस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्येकदेशकल्पना न्याय्या॥ स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः॥ अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत्॥ अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवत्॥ न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संव्यवहारभागिति मतिरुत्पद्यते॥ अविवेकिनां विवेकिनां चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत् नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वात् यथा कृष्णो रक्तश्चाकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता चाकाशस्य संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वाकाशो भवितुमर्हति॥ चक्रोशन धीवदुपचरितातस्मादुभयेषामुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं जीवस्य दुर्वारमिति चोद्यस्य विवेकिनामिति॥ तत्राविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्यऽतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति नेत्यादिना॥ तथापि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्तत्राह विवेकिनां चेति॥ तेषां संव्यवहारो भिन्नाभिवदनात्मकस्तावन्मात्रस्यालंबनमाभासंभूतोऽर्थः तद्विषयत्वात्तद्बुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः॥ विवेकिनाम विवेकिनां चात्मनि परिच्छिन्नधीरुपलब्धेत्येतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादिसिद्धातीत्येतदृष्टांतेन साधयति यथेति॥ अविवेकिनामिवेत्यपेरर्थः॥

चित्रे त्रिग्व्याघ्रसर्पीणांमुखेदत्वास्तर्जनीं॥ बालं वदसरे बाल पश्येदं दूरतो मुखं॥ एतावता न शब्दस्य सत्यत्वं प्रत्ययस्य च॥ एवमेव समभिज्ञानां व्यवहारेऽत्रका क्षतिः २

रत्न:
२७

ब्रह्मणि वस्तुतोंशादिकल्पनानकर्त्तव्येतिदर्शितिकमुपसंहरति अतइति॥ अंशांशिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशीति॥ अतःशब्दोपात्तमे
वहेतुंस्फुटयति सर्वकल्पनेति॥ सर्वासांकल्पनानामपनयनमेवार्थःसारत्वेनाभीष्टःतत्परत्वादुपनिषदांतदेकसमधिगम्येब्रह्मणिनकाचिदपि
कल्पनास्तीत्यर्थः॥ उपनिषदांनिर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह अतोहित्वेति॥ ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेपिआत्मनस्तदेकदेशस्यसविशेषत्वंकिंनस्या

अतोनपंडितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषयेब्रह्मणोंशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पनाकार्या॥ सर्वकल्पनापनयनार्थसार
परत्वात्सर्वोपनिषदां॥ अतोहित्वासर्वकल्पनामाकाशस्येवनिर्विशेषताप्रतिपत्तव्या॥ आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यःनलिप्यतेलोकदुः
खेनबाह्यइत्यादिश्रुतिशतेभ्यः॥ नात्मानंब्रह्मविलक्षणंकल्पयेदुष्णात्मकइवाग्नेर्नाशीतैकदेशंप्रकाशात्मकेवासवितरितमएकदेशंत
तकल्पनाःपनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदां॥ तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ताएवात्मन्यसंसारधर्मिणिसर्वेव्यवहाराः॥ रूपंरूपंप्रति
रूपोबभूवसर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्येवमादिमंत्रवर्णेभ्यः॥ नखलुआत्मनःसंसारित्वमलक्तका
द्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रांतमेवनपरमार्थतः॥ ध्यायतीवलेलायतीवनकर्मणावर्द्धतेनोकनीयान्नकर्मणालि
प्यतेपापकेन॥ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंमुनिचैवश्वपाकेचेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यःपरमात्मनोऽसंसारित्वेच॥ अतएकदेशोविकारःश
क्तिर्वाविज्ञानात्मान्योवेतिविकल्पयितुंनिरवयवत्वाभ्युपगमेविशेषतोनशक्यते॥ दित्याशंक्याह नात्मानमिति॥ आत्मानिर्विशेषश्चेत्कथंत
स्मिन्व्यवहारत्रैयमित्याशंक्याह तस्मादिति॥ आत्मनिसर्वोव्यवहारोनामरूपोपाधिप्रयुक्तइत्यत्रप्रमाणमाह रूपंरूपमिति॥ असंसारधर्मिणीत्युक्तं
विशेषणंविशदयति नखल्वितीति॥ आत्मासंसारित्वमात्मनीत्यत्रप्रमाणमाह ध्यायतीतीति॥ कूटस्थत्वासंगत्वादिन्यायः॥ परमात्मनःसांशत्वपक्षोनिराकृतः॥
श्रौतस्मार्तलौकिकंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यात्मकंनामरूपक्रियात्मकंवात्रैयं॥२

ननुतस्यनिरंशत्वेपिकुतोजीवस्यतन्मात्रत्वंतदेकदेशत्वादिसंभवादतआहएकदेशइति॥कथंतर्हिपादोस्यविश्वाभूतानिममैवांशोजीवलोके॥अंशो
नानाव्यपदेशात्॥सर्वएतआत्मनोव्युच्चरंतीतिश्रुतिस्मृतिवादास्तत्राहांशइति॥न्यायागमाभ्यांजीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनांनिराकृत्यवेदांतानामै
क्यपरत्वेस्थितेसतिद्वैतासिद्धिःफलतीत्याहसर्वोपनिषदामिति॥एकत्वज्ञानस्यसनिदानद्वैतध्वंसित्वमथशब्दार्थः॥प्रकृतंज्ञानंतत्पदेनपरामृश्यतेइ
त्यद्वैतमेवतत्त्वमितिशेषः॥किमर्थमितिप्रश्नमन्वानोद्वैतिनांमतमुत्थापयतिकर्मकांडेति॥वेदांतानामैक्यपरत्वेपिकथंतत्प्रामाण्यविरोधप्रसंगस्तत्रा

अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्थानतुभेदप्रतिपादकाःविवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम॥सर्वोपनिषदांपरमात्मैकत्वज्ञापनप
रत्वेअथकिमर्थंतत्प्रतिकूलोर्थोविज्ञानात्मभेदःपरिकल्प्यतइति॥कर्मकांडप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके॥कर्मप्रतिपादकानिहि
वाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणिविज्ञानात्मभेदाभावेह्यसंसारिणएवपरमात्मनएकत्वेकथमिष्टफलासुक्रियासुप्र
वर्त्तयेयुःपुनरनिष्टफलाभ्योवाक्रियाभ्योनिवर्त्तयेयुः॥कस्यवाबद्धस्यमोक्षायोपनिषदारभ्येत॥अपिचपरमात्मैकत्ववादिपक्षेकथंपर
मात्मैकत्वोपदेशःकथंवातदुपदेशग्रहणफलं॥बद्धस्यहिबंधनाशफलायोपदेशस्तदभावेउपनिषच्छास्त्रंनिर्विषयमेव॥
हकर्मेति॥तथापिकथं
विरोधावकाशःस्यादित्याशंक्याहविज्ञानात्मेति॥केवलाद्वैतपक्षेकर्मकांडविरोधमुक्त्वातत्रैवज्ञानकांडविरोधमाहकस्येति॥परस्यनित्यमुक्तत्वादन्य
स्यस्वतःपरतोवाबद्धस्याभावाद्विच्छित्त्याभावस्तथाचाधिकार्यभावादुपनिषदारंभासिद्धिरित्यर्थः॥कर्मकांडस्यकांडांतरस्यचप्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञा
नात्मादिभेदंकल्पयतीत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तं॥तत्रद्वितीयामर्थापत्तिंप्रपंचयतिअपिचेति॥कापुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राहकथमिति॥तदभावइ
त्यत्रतच्छब्दोबद्धमधिकरोतिनिर्विषयंनिरधिकारंकिंचयद्यर्थापत्तिद्वयमुक्तयाविधयोत्तिष्ठतितर्हिभेदस्यदुर्निरूपत्वात्कथंकर्मकांडंप्रमाणमितियद्यप्य

ब्रह्मवादेपिशिष्यशासित्रादिभेदाभावेकथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेपुंसुकरत्वाद्यश्चोपनिषदांप्रतीयमानंशिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्यप्रामाण्यमि
तिपरिहारःसकर्मकांडस्यापिसमानस्तत्रापिप्रातीतिकंभेदमादायप्रामाण्यस्यसुप्रतिपन्नत्वान्न चभेदप्रतीतिर्भ्रांतिर्बाधाभावादित्यभिप्रे
त्याहएवंतर्हीति॥चोद्यसाम्यंविवृणोतियेनेति॥इतिचोद्यसाम्यात्परिहारस्यापिसाम्यमितिशेषः॥ननुकर्मकांडंभेदपरंब्रह्मकांडंत्वभेदपरंप्र
तिभातिनवस्तुनिविकल्पःसंभवत्यतोन्यतरस्याप्रामाण्यमतआहेवंतर्हीति॥तुल्यमुपनिषदामपिस्वार्थाविघातकत्वमित्याशंक्याहोपनिषदामि

एवंतर्ह्युपनिषद्वादिपक्षस्यकर्मकांडवादिपक्षेणचोद्यपरिहारयोःसमानःपंथाः॥येनभेदाभावेकर्मकांडंनिरालंबनमात्मानंनलभ
तेप्रामाण्यंप्रतितथोपनिषदपि॥एवंतर्हियस्यप्रामाण्येस्वार्थविघातोनास्तितस्यैवकर्मकांडस्यास्तुप्रामाण्यंउपनिषदांतुप्रामाण्य
कल्पनायांस्वार्थविघातोभवेदितिमाभूत्प्रामाण्यं॥नहिकर्मकांडंप्रमाणंसद्प्रमाणंभवितुमर्हति॥नहिप्रदीपःप्रकाश्यंप्रकाशयति
नप्रकाशयतिचेति॥प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च॥नकेवलमुपनिषदोब्रह्मैकत्वंप्रतिपादयंत्यःस्वार्थविघातंकर्मकांडप्रामाण्यवि
घातंचकुर्वंतिप्रत्यक्षादिभिर्निश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थैःप्रमाणैश्चविरुध्यंते॥तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिषदांअन्यार्थतावास्तुनत्वेवंब्रह्मैकत्व
प्रतिपत्त्यर्थता॥नउक्तोत्तरत्वात्॥ ति॥स्वार्थःशब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानःस्रष्ट्यादिभेदः॥यत्तूच्यतेकर्मकांडस्यव्यावहारिकंप्रामाण्यंनतात्त्विकंता
त्विकंतुकांडांतरस्येतितत्राहनहीति॥यद्धिप्रामाण्यस्यव्यावहारिकत्वंतदेवतस्यतात्विकत्वंनहिप्रमाणंतत्वंचनावेदयतिव्याघातादित्यभिप्रेत्यदृष्टांतमा
हनहीति॥स्वार्थविघातात्कर्मकांडविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहर्तुमितिशब्दः॥उपनिषदामप्रामाण्येहेत्वंतरमाहप्रत्यक्षादीति॥प्रत्यक्षा
दीनिनिश्चितानिभेदप्रतिपत्त्यर्थानिप्रमाणानितैरितिविग्रहः॥अध्ययनविध्युपपादितानांकृतस्तासामप्रामाण्यमित्याशंक्याहान्यार्थतावेति॥सिद्धांतय

उपनिषत्प्रामाण्यनिषेधकत्वं ४ वाक्यत्वाविशेषात् ४

तदेवस्फुटयितुंसामान्यन्यायमाह प्रमाणस्येति॥स्वार्थेप्रमोत्पादकत्वाभावेपिप्रामाण्यमिष्टंतंप्रत्याहान्यथेति॥यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तंप्रामाण्यस प्रामाण्यंचेत्येतस्मिन्पक्षेकिंफलतीतिपृच्छतिकिंचेति॥तत्रकिमुपनिषदः स्वार्थंबोधयंतिनवेतिविकल्प्याद्यमनूद्यदूषयति यदितावदिति॥द्वि तीयमुत्थाप्यनिराकरोतिनेत्यादिना॥अग्निर्यथाशीतंनकरोतितथोपनिषदोब्रह्मैकत्वेप्रमांनकुर्वंतीतिवदंतंप्रतिप्रतिबंदिग्रहोनयुक्तोऽनुभवविरोधा दित्याशंक्याह यदीति॥तर्हिस्वार्थप्रमितिजनकत्वान्महावाक्यस्यप्रामाण्यंस्यादित्याशंक्याहप्रतिषेधेति॥उपनिषदप्रामाण्येभवद्वाक्यप्रामाण्यंतत्प्रामा

प्रमाणस्यहिप्रमाणत्वमप्रमाणत्वंचाप्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तं॥अन्यथाचेत्स्तंभादीनांप्रामाण्यप्रसंगात्शब्दादौप्रमेये॥किंचातोय दितावदुपनिषदोब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमांकुर्वंतिकथमप्रमाणंभवेयुः नकुर्वंत्येवेतिचेत् यथाग्निःशीतइतिसभवानेवंवदन्वक्तव्यःउप निषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थंभवतोवाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधंकिंनकरोत्येवाग्निर्वारूपप्रकाशं॥अथकरोतियदिकरोतिभवतुतदाप्र तिषेधार्थंप्रमाणंचभवद्वाक्यमग्निश्चरूपप्रकाशकोभवेत्प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्येभवत्येवोपनिषदांप्रामाण्यमनभवंतोब्रुवंतुकःपरिहारइ ति॥नन्वत्रप्रत्यक्षात्मद्वाक्येउपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थाप्रतिपत्तिरग्नौचरूपप्रकाशनप्रतिपत्तिःप्रमाकस्तर्हिभवतःप्रद्वेषोब्रह्मैकत्वप्र त्ययेप्रमांप्रत्यक्षांकुर्वंतीषुउपनिषत्सुउपलभ्यमानासुप्रतिषेधानुपपत्तेः॥शोकमोहादिनिवृत्तिश्चप्रत्यक्षंफलंब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारं पर्यजनितमित्यवोचाम ॥ ॥ ॥

ण्येतूपनिषत्प्रामाण्यंदुर्वारमितिसाम्येप्राप्तेव्यवस्थापकःसमाधिर्वक्तव्यइत्याहानेति॥उक्तमे वार्थंचोद्यसमाधिभ्यांविशदयतिनन्वित्यादिना॥प्रतिषेधमंगीकृत्योक्तं॥यथोक्तोपनिषदुपलंभेसतितस्यनिरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह प्र तिषेधेति॥उपनिषदुत्थायाःधियोवैफल्यात्तासाममानतेत्याशंक्याहशोकेति॥एकत्वप्रतिपत्तिस्तावदापातेनजायतेसाचविचारंप्रयुज्यमननादिद्वारादृढीभ

अत्रापिवाक्यत्वाविशेषात् ३ प्रतिषेधार्थाइत्यस्यविग्रहोयमंगीकृत्योक्तायथोक्ताकोर्थःप्रतिषेधार्था २

उपनिषदप्रामाण्यप्रतिपादनात्मकस्यतववाक्यस्यसामान्यात् ३

स्वार्थप्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति॥ प्रामाण्यहेतुसद्भावादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुव
दन्निराचष्टे यच्चोक्तमिति॥ कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते किं वा काश्चिद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिमन्याश्चोप
निषदस्तस्य निषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याद्यं दूषयति तदपीति॥ तदेव प्रपंचयति नहीति॥ एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमंगीकृत्य वैधर्म्योदाहरणमुक्तमित्या

ह आनर्थक्यमुक्तोनत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशंकातावन्नास्ति॥ यच्चोक्तं स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमिति॥ तदपि न तदर्थं प्रतिपत्ते
र्बाधकाभावात्॥ न ह्युपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति यथाग्निरुष्णः शीतश्चेति एतस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिप
त्तिः अभ्युपगम्य चैतदवोचाम॥ न तु वाक्यप्रामाण्यसमये एष न्यायो यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं॥ सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघात
कश्च विरुद्धोन्यो र्थः॥ न च न ह्याक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिपादयतीत्येष समयो नैकत्वाद्धि एकवाक्यता॥ न च का
श्चिदुपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति॥ यत्तु लौकिकं वाक्यं अग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणांतर
विषयानुवादित्वादग्निः शीत इति एतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणांतरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकं॥ अतो नाग्निः शीत
इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणांतरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात्॥ यत्तु हाभ्युपगम्येति॥ तस्यांगीकारवादत्वे हेतुमाह न तु हीति॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा

विवृणोति न हि किंचिदिति॥ भवत्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह न त्विति॥ कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राह ऐकार्थ्यादिति॥ तदुक्तं प्रथमे तंत्रे॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकां
क्षं चेद्विभागे स्यादिति॥ द्वितीयं दूषयति न चेति॥ एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशंक्याह यत्त्विति॥ तदेकदेशस्येत्यादि वाक्यं विवृणोति अग्निरिति॥
अनुवादकत्वे बोधकभावाभावयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह न त्विति॥ हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति प्रमाणांतरेति॥ शीतः शिशिरोग्निरित्येतद्बोधकमेव चेद्वाक्यं क

वाक्यान्यायविद: २

स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यांतरमनूद्य निराकरोति यत्त्वित्यादिना॥ तस्मिन्निति इष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः॥ ननूपनिषदां कथं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षात्प्रतिपाद्यत्वेनार्थः कर्मकांडप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्प्रामाण्यमनुत्पत्तिलक्षणं विपर्यासलक्षणं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नचेति॥ विदितपदतदर्थसंगतेर्वाक्यश्राविणस्तदर्थे प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः॥ स्वार्थे प्रमामुत्पादयदपि वाक्यं मानांतरविरोधादप्रमाणमित्याशंक्याह असाधारणे चेदिति॥ स्वगोचरभूरत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः॥ विमतं न तत्प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदिति शंकते प्र

विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रांतिः॥ न त्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा॥ यत्त्वोक्तं कर्मकांडप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति॥ तन्नान्यार्थत्वाद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तिसाधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयंत्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव॥ न च कर्मकांडवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते॥ असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत्॥ न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हंतव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यंतीत्यनुमानं न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते तस्मादसदेवैतद्गीयते प्रमैव नोत्पद्यत इति॥ अपि च यथा

हेति॥ प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति नेत्यादिना॥ इतश्च कर्मकांडस्य नाप्रामाण्यमिति वदन्द्वितीयं प्रत्याहापि चेति॥ यथा प्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति साध्यसाधनसंबंधबोधकस्य कर्मकांडस्य न विपर्यासो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारात् प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः॥ ननु कर्मकांडस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्त्तकत्वादप्रामाण्यमत आह यथेति॥

पंरस्यनित्यमुक्तत्वादन्यस्यस्वतःपरतोवाबद्धस्याभावाच्छिष्याभावः॥तथाचाधिकार्यभावादुपनिषदारंभासिद्धिःपरमात्मनोजीवात्मनोकल्पयतीत्युक्तं॥११ पुरुषसं ४

विसत्वस्यप्रमाणंमिथ्यार्थत्वाद्विप्रलंभकवाक्यवदित्याशंक्यव्यभिचारमाह यथाकाम्येष्विति॥अग्निहोत्रादिषुकाम्येषुकर्मसुमिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभूतंकाममुपादायशास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपितेषुसाधनमस्तदेवादायशास्त्रंप्रवर्त्ततांतथापिबुद्धिमंतोनप्रवर्त्तिष्यंतेवेदांतेभ्यस्तन्मिथ्या त्वावगमादित्याशंक्याह नचेति॥अविद्यावतांकर्मसुप्रवृत्तिमाक्षिपतिविद्यावतामेवेति॥द्रव्यदेवतादिज्ञानंवाब्रह्मैकत्वज्ञानंवाकर्मसुप्रवर्त्तकमिति

प्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्यक्रियाकारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्येप्रवृत्तस्यतद्विशेषमेज्ञानंतस्सदाच क्षाणाश्रुतिःक्रियाकारकफलभेदस्यलोकप्रसिद्धस्यसत्तामसत्यतांवानाचष्टे॥नचवारयतीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिप रत्वात्॥यथाकाम्येषुप्रवृत्ताश्रुतिःकामानांमिथ्याज्ञानप्रभवत्वेसत्यपियथाप्राप्तानेवकामानुपादायतत्साधनान्येवविधत्ते॥नतुका मानांमिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वाच्चेतिविदधाति॥तथानित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपिमिथ्याज्ञानप्रभवंक्रियाकारकभेदंयथाप्राप्त मेवादायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारंवाकिमपिप्रयोजनंपश्यदग्निहोत्रादीनिकर्माणिविधत्तेनाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमि तिनप्रवर्त्ततेयथाकाम्येषु॥नचपुरुषाःनप्रवर्त्तेरन्अविद्यावंतोदृष्टत्वाद्यथाकामिनः॥विद्यावतामेवकर्माधिकारइतिचेत्नब्रह्मैकत्ववि दयाकर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात्॥एतेनब्रह्मैकत्वेनिर्विषयत्वादुपदेशेनतद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहारउक्तोवेदितव्यः॥पुरुषेच्छारागा दिवैचित्र्याच्च॥ विकल्प्याद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयतिनेत्यादिना॥कर्मकांडप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थापत्तिंनिराकृत्यद्वितीयामर्थापत्तिमति देशेननिराकरोत्येतेनेति॥कर्मकांडस्यात्रंप्रतिसार्थकत्वोपपादनेनेतियावत्॥नत्रकर्मकांडंसंबंधंबोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतोरागादिवशात्तद्योगाच्छा स्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्यद्वैतस्यसत्यत्वमन्यथातद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्यंतरमायातमितितत्राहपुरुषेच्छेति॥नप्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रवशादितिशे षःहिकत्र्यादिपुरागादिवशात्तत्सद्भावप्रणगुरादृष्टसर्गादिसाधनेषुशास्त्रेणप्रवृत्तयोगात्शास्त्रप्रवृत्तियोग्येषुस्वर्गादिषुअर्थापत्त्याससत्वंकस्येअन्यथाद्रूआदिनस्वर्गसाधनत्वेपज्ञादौप्रवृत्तेवन स्यात्॥२

तद्देवस्फुटयत्यनेनाहीति॥शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्त्तकत्वाद्यभावमुक्त्वातत्रैवयुक्त्यंतरमाहइष्यंतेहीति॥तर्हिशास्त्रस्यकिंकृत्यमित्याशंक्याहतस्मादि
ति॥तत्रसंबंधविशेषोपदेशेसंतीतियावत्॥यथाहविपुरुषाणांप्रवृत्तिश्चेतरसमपुरुषार्थकैवल्यमुद्दिश्यसम्यक्ज्ञानसिद्ध्येतदुपायश्रवणादिषुसन्न्या
सपूर्विकाप्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वकारिणामुचितेत्याशंक्याहतत्रेति॥रागादिवैचित्र्यानुसारेणेतियावत्॥उक्तंहि॥अपिवृंदावनेशून्येसृगालत्वंसइच्छतिनतुनिर्वि

अनेकाहिपुरुषाणामिच्छारागादयश्चदोषाविचित्रास्ततश्चबाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसोनशास्त्रंनिवर्त्तयितुंशक्तंनापिस्वभावतोबाह्यवि
षयविरक्तचेतसोविषयेषुप्रवर्त्तयितुंशक्तंकिंतुशास्त्रादेतावदेवभवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमितिसाध्यसाधनसंबंधविशेषाभि
व्यक्तिःप्रदीपादिवत्तमसिरूपादिज्ञानंनतुशास्त्रंभृत्यानिवबलान्निवर्त्तयतिनियोजयतिवा॥दृश्यंतेहिपुरुषाःरागादिगौरवाच्छास्त्रमप्य
तिक्रामंतः॥तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्यसाध्यसाधनसंबंधविशेषाननेकधोपदिशति॥तत्रपुरुषाःस्वयमेवयथारुचिसाधनविशेषे
षुप्रवर्त्तंतेशास्त्रंतुसवितृप्रदीपादिवदुदास्तएव॥तथाकस्यचित्परोऽपिपुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते॥यस्ययथावभासःसतथारूपंपुरु
षार्थंपश्यति॥तदनुरूपाणिसाधनान्युपादित्सते॥तथाचार्थवादोऽपि॥त्रयाःप्राजापत्याःप्रजापतौपितरिब्रह्मचर्यमूषुरित्यादिः॥तस्मान्नब्र
ह्मैकत्वज्ञापयिष्यंतोवेदांताविधिशास्त्रस्यबाधकाः॥नचविधिशास्त्रमेतावतानिर्विषयंस्यात्॥ षयंमोसंगंतुमर्हतिगौतमेत्यादि॥कथं

तर्हिपुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राहयतोति॥पुरुषार्थदर्शनकार्यमाहतदनुरूपाणीति॥स्वाभिप्रायानुसारेणपुरुषाणांपुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्रग
मकमाहतथाचेति॥पश्चाद्दकारत्रयेप्रजापतिनोक्तेदेवादयःस्वाभिप्रायेणदमाद्यर्थंत्रयंजगृहुस्तत्रस्वाभिप्रायवशादेवपुरुषाणांपुरुषार्थधीरित्यर्थवा
दतोवगतमित्यर्थः॥पूर्वोत्तरकांडयोरविरोधमुपसंहरतितस्मादिति॥एकस्यवाक्यस्यद्व्यर्थत्वायोगादितियावत्॥अर्थाद्बाधकत्वमाशंक्याहनचेति॥एताव
=१कर्मकांडंतावत्साध्यसंबंधमात्रंबोधयतिनतुवेदांतविरुद्धस्वर्गादिसत्यत्वंअर्थभेदेनवाक्यभेदात्तथावेदांतशास्त्रमपिसर्वस्यब्रह्मत्वंबोधयन्असत्यत्वंबोधयतिनतुकर्मणिरागिणांप्रवृत्त्यम
र्थभेदाद्वाक्यभेदापत्तेः॥१

वेदांतानामप्रा[illegible]कल्पेपि कर्मकांडस्यतत्प्रामाण्यनिवर्तकत्वमस्तीत्याशंक्याह नापीति॥ स्वपक्षेसर्वविरोधनिरासद्वारास्वार्थेवेदांतानांप्रामाण्यमुक्तंसंप्र
तितार्किकपक्षमुत्थापयति तन्नेति॥ एकोशास्त्रगम्येस्वीकृतेसतीतियावत्॥ सर्वप्रमाणमित्यागमवाक्यंप्रत्यक्षादिचेत्यर्थः॥ कथमैक्यावेदकमागम
वाक्यंप्रत्यक्षादिनाविरुध्यतेतत्राह॥ तन्नेति॥ यथाब्रह्मैकत्वेप्रवृत्तस्यशास्त्रस्यप्रत्यक्षादिविरोधमन्यंतेतथातेअस्मान्प्रतिचोदयंत्यपीतियोजना॥ तत्रप्र

[illegible]कर्तृकारकादिभेदंविधिशास्त्रमुपनिषदांब्रह्मैकत्वंप्रतिप्रामाण्यंनिवर्त्तयति॥ स्वविषयशूराणिहिप्रमाणानिश्रोत्रादिवत्॥ तत्रपं
डितंमन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वप्रमाणमितरेतरविरुद्धमन्यंते तथाप्रत्यक्षादिविरोधमपिचोदयंतिब्रह्मैकत्वे॥ शब्दादयः किलश्रोत्रा
दिविषयाः भिन्नाः प्रत्यक्षंउपलभ्यंतेब्रह्मैकत्वंब्रुवतांप्रत्यक्षविरोधःस्यात् तथाश्रोत्रादिभिःशब्दाद्युपलब्धारःकर्त्तारश्चधर्माधर्मयोःप्रति
शरीरंभिन्नाअनुमीयंतेसंसारिणः॥ तत्रब्रह्मैकत्वंब्रुवतामनुमानविरोधश्च॥ तथाचागमविरोधंवदंतिग्रामकामोयजेतपशुकामोय
जेतस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिवाक्येभ्योग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्चभिन्नाअवगम्यंते॥ अत्रोच्यते॥ [illegible]तर्क
दूषितांतःकरणाःब्राह्मणादिवर्णापसदाःअनुकंपनीयाआगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धयइति॥ कथंश्रोत्रादिद्वारैःशब्दादिभिःप्र
त्यक्षतउपलभ्यमानैर्ब्रह्मणएकत्वंविरुध्यतइतिवदंतोवक्तव्याः प्रत्यक्षविरोधंप्रकटयति शब्दादयइति॥ संप्रत्यनुमानविरोधमाह तथेति॥ स
देहसमवेतचेष्टातुल्यचेष्टादेहांतरेदृष्टासाचप्रयत्नवत्पूर्विकाविशिष्टचेष्टात्वात्संमतवदित्यनुमानविरुद्धमैक्यशास्त्रमित्यर्थः॥ तत्रैवप्रमाणांतरवि
रोधमाह तथाचेति॥ मानत्रयविरोधान्नब्रह्मैक्यमितिप्राप्तेप्रत्याह तेतर्कदूषितेति॥ इतिदूष्यत्वातेषामितिशेषः॥ द्वैतग्राहिप्रमाणविरुद्धमद्वैत
मितिवदतांकथंशोच्यतेतिपृच्छतिकथमिति॥ तत्रब्रह्मैकत्वेप्रत्यक्षविरोधंपरिहरतिश्रोत्रादीति॥ तथात्वेतदेकत्वाभ्युपगमविरोधःस्यादितिशेषः॥

155

स्क॰ ॥४२॥२२५७४१८॥

एक—स्मिन्नेव देहे स्वप्रयत्नपूर्वकस्य पुरुषस्यैवैकस्य करचरणादौ भिन्नचेष्टायाः संभवात्स्वदेहचेष्टायाः भेदादात्मभेदानुपलब्धिविरोधे आत्मैकत्वभावादनुमानानुत्थानादेकस्मिन्देहे यथा आत्मैकत्वेपि चेष्टाभेदो भवति तथानेकेष्वपि देहेषु आत्मैकत्वे चेष्टाभेदो भवत्येवेति कृत्वा चेष्टाभेदो नात्मभेदसाधकः तस्माच्चेष्टाभेदादेवेवात्मभेदः साधनीयः स च नाध्यक्षात् प्रत्यक्षप्रमाणात्सिध्यति परस्यात्मनः स्वस्मादि

यथा सर्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदग्राहि प्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मेत्यत्रापि न तद्विरोधोस्तीत्याहाथेति॥ तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिति भावः॥ अनुमानविरोधं परोक्तमनुवदति यच्चेति॥ या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्विकेत्येतावतानात्मभेदः सिद्ध्यति॥ स्वप्रयत्नपूर्वकत्वस्यापि संभवादनुपलब्धिविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्थानात्स्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत् परदेहचेष्टायास्तद्यत्नपूर्वकत्वे चादावेव स्वपरभेदः सिद्धो न तु स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वान्नानुमानादन्योन्याश्रयादित्याशयवानाह भिन्ना इति॥ दोषांतराभिधित्सयाशंकयति अथेति॥ अस्मदर्थे एकुतिके यूयमिति॥ सहि स्थूलदे

अनुमानकुशलः१

किं शब्दादीनां भेदेनाकाशैकत्वं विरुध्यत इति अथ न विरुध्यते॥ न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः॥ यत्तूक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयंते तथा च ब्रह्मैकत्वेनुमानविरोध इति॥ भिन्नाः कैरनुमीयंत इति प्रष्टव्याः॥ अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरं॥ शरीरेंद्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेंद्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत्॥ एवं तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसंगः॥ अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतं तत्रानुमानं च क्रिया सा शरीरेंद्रियमनआत्मसाधनैः कारकैरात्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातं

हो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा नाद्यौ तयोरचेतनत्वादनुमातृत्वायोगान्नतृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः॥ किं शब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा पूर्ववादाह शरीरेति॥ आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं विशिष्टात्मकर्तृकानुमानात्प्रतिदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः॥ विशिष्टस्यात्मनोनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तवदेहादेश्चैकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाहैवं तर्हीति॥ तदेव विवृणोति अनेकेति॥ आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवांतरक्रियास्ति वह्न्यादिष्वतथादर्शनात्तथा चात्मनो वा

=१०स्वभेदपूर्वकः परस्य भेदः परभेदपूर्वकः स्वस्य भेदः भेदे सिद्धे सति व्याप्तिग्रहादनुमानं अनुमानेन भेदसिद्धिरिति च १०

आक्षेपे किं शब्द इति सिद्धांतस्याभिप्रायमज्ञात्वा ४

तस्याँ अपि क्रियात्वसामान्यादनेककारकसाध्यत्वाभावप्रसंगात्=२
तथा हि जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव=४ सावयवत्वात् परिच्छिन्नत्वात् संघातत्वाच्च १

द्येपि आत्मातिरिक्तानेककारकसाध्यावा तदनतिरिक्ततत्साध्या वा नाद्योऽनवस्थानात् द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यस्यान्नचावांतरक्रियाना नेककारकसाध्याप्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसंगात् देतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः॥ यत्त्वात्मात्मप्रतियोगिकभेदवान् वस्तुत्वात् घटवदिति तत्रात्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह यो हीति॥ प्रतिपन्नत्वपक्षेपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति॥ इतश्चात्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह केनेति॥ किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वं स्फुटयति न हीति॥ जन्मादीनां प्रतिनियमादिलिंगवशादात्मभेदः
=भवेतद्दूषितिशेषः३

तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेंद्रियमनःसाधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यादहोऽनुमानकौशलं प्रदर्शितमपुच्छशृंगैस्तार्किकबलीवर्दैः॥ यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्॥ तत् किमनुमिनोति केन वा लिंगेन तस्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिंगमस्ति येन लिंगेनात्मभेदं साधयेत्॥ यानि लिंगान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवंत्युपन्यस्यंति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकरकापवरकभूछिद्राणीवाकाशस्य॥ यदाकाशस्य भेदलिंगं पश्यति तदात्मनोपि भेदलिंगं लभेत तस्य॥ न ह्यात्मनः परतोपि विशेषमनभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिंगमात्मनो दर्शयितुं शक्यते॥ स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः॥ यद्यत्परआत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्॥ नामरूपाभ्यां चात्मनोन्यत्वाभ्युपगमात् आकाशोवै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सेत्स्यतीति चेन्नेत्याह यानीति॥ आत्मनः सजातीयभेदे लिंगाभावं दृष्टांतेन साधयति यदेति॥ किंचौपाधिको वा स्वाभाविको वात्मनि भेदः साध्यते नाद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह न हीति॥ न द्वितीय इत्याह स्वतस्त्विति॥ आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजातीयोऽश्रावणविशेषगुणत्वात् घटादिवदित्यनुमानांतरमाशंक्यान्यतरासिद्धिं दर्शयति यद्यदिति॥ ताभ्यामात्मनोन्यत्वाभ्युपगमेम
अतिघातः५ द्रव्यत्वातिरिक्तत्वं पृथिवीत्वाद्यपरसामान्यत्वं॥ तज्जातीयत्वं नाम आत्मत्वसामान्यत्वं॥ आत्मत्वजातिविशेषगुणवत्त्वात्॥ २

166

= यत्पूर्वोक्तायाअर्थापत्तेरनुवादःकृतःयदुक्तमित्यादिस्तस्यार्थः ३

तत्रैवोपपत्तिमाहोत्सर्गेति॥अनुमानाविरोधमुपसंहरत्यत इति॥आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेननिराकरोत्येतेनेति॥औपाधिकभेदाश्रयत्वेनव्यवहारस्योपपन्नत्वोपदर्शनेनेतियावत्॥प्रत्यक्षानुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेपिस्याद्विरोधोर्थापत्येतिचेदत्तआहयदुक्तमिति॥उपदेशोयस्मैक्रियतेयस्यचोपदेशग्रहणप्रयुक्तंफलंतयोर्ब्रह्मैकत्वेसत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादार्थः॥किंक्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवंचोद्यते॥किंवाब्रह्मणोनित्यमुक्तत्वादितिविकल्प्याद्यंदूषयतितदपीति॥तासामनेककारकसाध्यत्वस्यप्रत्युदस्तत्वादितिभावः॥यदिब्रह्मणोनित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यंचोद्यतेतत्रनित्यमु

नामरूपेव्याकरवाणीतिच॥उत्पत्तिलयात्मकेहिनामरूपेतद्विलक्षणंचब्रह्म अतोनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोनुमानविरोधः॥एतेनागमविरोधःप्रत्युक्तः॥यदुक्तंब्रह्मैकत्वेयस्माउपदेशोयस्यचोपदेशग्रहणफलंतदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमितितदपिनानेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणांकश्चोद्योभवतिएकस्मिन्ब्रह्मणिनिरुपाधिकेनोपदेशोनोपदेष्टानचोपदेशग्रहणफलंतस्मादुपनिषदांचानर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव॥अथानेककारकविषयानर्थक्यंचोद्यतेनस्वतोभ्युपगमविरोधादात्मवादिनां॥तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयंदुर्गमिदमल्पबुध्यगम्यंशास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च॥कस्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञातुमर्हति॥ क्तेब्रह्मणिज्ञातेऽज्ञातेवातदानर्थक्यचोदनेतिविकल्प्याद्यमंगीकरोतिएकस्मिन्निति॥द्वितीयमुत्थापयतिअथेति॥उपदेशस्तावदनेकेषांकारकाणांसाध्यतयाविषयस्तदानर्थक्यमज्ञातेनित्यमुक्तेब्रह्मणिचोद्यतेचेदित्यर्थः॥सर्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्यज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञातेब्रह्मणितदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याहनस्वतइति॥अद्वैतेविरोधांतराभावेपितार्किकसमयविरोधोस्तीत्याशंक्याहतस्मादिति॥प्रमाणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः॥आर्यमर्यादांभिंदानाश्चाटाःविवक्षंतेभटास्तुसेवकाःमिथ्याभाषिणस्तेषांसर्वेषांराजानस्तार्किकास्तैरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदंब्रह्मात्मैकत्वमितियावत्॥शास्त्रादिप्रसादशून्यैरगम्यत्वेप्रमाणमाहकस्तमिति

देवताद्वैरप्रसादेनलभ्यंज्ञानमित्यत्रश्रुतिस्मृतिवादाःसंतितेभ्यश्चशास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यंतत्त्वमितिनिश्चितमित्यर्थः॥शास्त्रादिप्रसादवता
मेवतत्त्वंसुगममित्यत्रश्रौतंस्मार्त्तंचलिंगांतरंदर्शयतितदेजतीति॥ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वेसर्वप्रकारविरोधाभावेफलितमाहतस्मादिति॥संसारिणो
ब्रह्मणोर्थांतरत्वाभावेश्रुतीनामानुकूल्यंदर्शयतितस्मादिति॥अद्वैतेश्रुतिसिद्धेविचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति॥तस्मात्सरस्येति॥२०॥चतुर्था
ध्यायस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोःसंगतिंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयतिब्रह्मेति॥ब्रह्मतेब्रवाणीतिप्रक्रम्यव्येवत्वाज्ञपयिष्यामीतिप्रतिज्ञायज

देवैरत्रापिविचिकित्सितंपुरानैषातर्केणमतिरापनेया॥वरप्रसादलभ्यत्वंश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च॥तदेजतितन्नैजतितद्दूरेतद्वंति
कइत्यादिविरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशकमंत्रवर्णेभ्यश्च॥गीतासुचमत्स्थानिसर्वभूतानीत्यादि॥तस्मात्सर्वब्रह्मव्यतिरेकेणसंसारी
नामनान्यद्वस्त्वंतरमस्तितस्मात्सुष्ठूच्यते॥ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिनान्यदतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रो
तृइत्यादिश्रुतिशतेभ्यः॥तस्मात्सरस्यैवब्रह्मणःसत्यस्यसत्यंनामउपनिषत्परा॥२०॥चतुर्थाध्यायस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥ब्रह्मज्ञपयिष्या
मीतिप्रस्तुतंतत्रयतोजगज्जातंयन्मयंयस्मिंश्चलीयतेतदेकंब्रह्मेतिज्ञापितं॥किमात्मकंपुनस्तज्जगज्जायतेलीयतेच॥पंचभूतात्मकंभूता
निचनामरूपात्मकानिनामरूपेसत्यमितिह्युक्तं॥तस्यसत्यस्यपंचभूतात्मकस्यसत्यंब्रह्म॥कथंपुनर्भूतानिसत्यमितिमूर्त्तामूर्त्तब्राह्म
णं

गतोजन्माद्यस्ययतस्तद्द्वितीयंब्रह्मेतिव्याख्यातमित्यर्थः॥जन्मादिविषयस्यजगतःस्वरूपंपृच्छतिकिमात्मकमिति॥विप्रति
पत्तिनिरासार्थंतत्स्वरूपमाहपंचेति॥कथंतर्हिनामरूपकर्मात्मकंजगदित्युक्तंतत्राहभूतानीति॥तत्रगमकमाहनामरूपेइति॥भूता
नांसत्यत्वेकथंब्रह्मणःसत्यत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्याहतस्येति॥तत्सत्यमित्यवधारणाद्याध्येषुभूतेषुसत्यत्वासिद्धिरितिशंकयित्वासमाधत्तेकथ

167

सच्चत्यच्चसत्यमितिश्रुत्याभूतानिसत्यशब्दवाच्यानिविवक्ष्यंतेचेत्कथंतर्हिकार्यकरणसंघातस्यप्राणानांचसत्यत्वमुक्तंतत्राहमूर्तेति॥यद्यो
क्तभूतरूपत्वात्कार्यकरणानांतदात्मकानिभूतानिसत्यानीत्यंगीकारात्कार्यकरणानांसत्यत्वंप्राणाअपितदात्मकाःसत्यशब्दवाच्याभवंतीतिप्राणा
वैसत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः॥एवंपातनिकांकृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्यविषयमाह॥तेषामिति॥उपनिषद्व्याख्यानायब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदि

मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात्कार्यकरणात्मकानिभूतानिप्राणाअपिसत्यं॥तेषांकार्यकरणात्मकानांभूतानांसतत्त्वनिर्द्धारविषयाब्राह्म
णद्वयमारभ्यते।सैवोपनिषद्व्याख्याकार्यकरणसतत्त्वावधारणद्वारेणहिसत्यस्यसत्यंब्रह्मावधार्यते॥अत्रोक्तंप्राणावैसत्यंतेषामेषस
त्यमितितत्रकेप्राणाःकियंत्योवाप्राणविषयाउपनिषदःकाइतिचब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेनकरणानांप्राणानांस्वरूपमवधारयति॥पथिग

योहवैशिशुꣳसाधानꣳसप्रत्याधानꣳसस्थूणꣳसदामंवेदसप्तहद्विषतोभ्रातृव्यानवरुणद्धि॥

तद्रूपाणामाद्यवधारणवत्॥योहवैशिशुंसाधानंसप्रत्याधानंसस्थूणंसदामंवेद॥तस्येदंफलंकिंतत्सप्तसप्तसंख्याकान्हद्विषतोद्वे
षकर्तॄन्भ्रातृव्यान्भ्रातृव्याहिद्विविधाभवंतिद्विषंतोऽद्विषंतश्चतत्रद्विषंतोयेभ्रातृव्यास्तान्द्विषतोभ्रातृव्यानवरुणद्धि॥

त्याशंक्याहसैवेति॥कार्यकरणात्मकानांभूतानांस्वरूपनिर्द्धारणेवोपनिषद्व्याख्येत्यत्रहेतुमाहकार्येति॥ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यशिशुब्राह्मण
स्यावांतरसंगतिमाहान्नेत्यादिना॥उपनिषदःकाःकियंत्योवेत्युपसंख्यातव्यमित्याकांक्षायामितिशेषः॥ब्रह्मचेदवधारयितुमिष्टंतर्हितदेवावधार्यतां
किमितिमध्येकरणस्वरूपमवधार्यतेतत्राहपथीति॥ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वातदक्षराणिव्याकरोतियोहेत्यादिना॥विशेषणस्यार्थवत्वार्थंभ्रातृव्यान्भिन

केपुनरत्रआतव्याविवक्ष्यंतेतत्राहसप्तेति॥कथंश्रोत्रादीनांसप्तत्वंद्वारभेदादित्याहविषयेति॥कथंतेषांआतव्यत्वमित्याशंक्यविषयाभिलाषद्वारे
त्याहतत्स्वभवाइति॥तथापिकथंतेषांद्वेष्टृत्त्वमतआहतेहीति॥अथेंद्रियाणिविषयविषयांदृष्टिंकुर्वंत्येवात्मविषयामपितांकरिष्यंतिततत्रयथोक्त
आतव्यत्वंतेषामितितत्राहप्रत्यगिति॥इंद्रियाणिविषयप्रवणानितत्रैवदृष्टिहेतवोनप्रत्यगात्मनीत्यत्रप्रमाणंकाठकेचेति॥फलोक्तिमुपसंहरतिति

सप्तयेशीर्षण्याःप्राणाःविषयोपलब्धिद्वाराणितत्स्वभवाःविषयरागाःसहजत्वात्आतव्याःतेह्यस्यस्वात्मस्थांदृष्टिंविषयविषयांकुर्वंति
तेनतेद्वेष्टारोआतव्याःप्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्॥काठकेचोक्तंपरांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्नि
त्यादि॥तत्रयःशिरआदीन्वेदतेषांयाथात्म्यमवधारयतिसएतान्आतव्यानवरुणद्ध्यपावृणोतिविनाशयति॥तस्यैफलश्रवणेनाभिमु

अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणस्तस्येदमेवाधानं॥

खीभूतायाह॥अयंवावशिशुःकोसौयोयंमध्यमःप्राणःशरीरमध्येयःप्राणोलिंगात्माप:पंचधाशरीरमाविष्टोबृहत्पांडरवासःसोमराज
न्नित्युक्तोयस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनिकरणानिविषक्तानिपड्वीशशंकुनिदर्शनात्सएषशिशुरिवविषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात्
शिशुःसाधानमित्युक्तंकिंपुनस्तस्यशिशोर्वत्सस्थानीयस्यकरणात्मनआधानंतस्येदमेवशरीरमाधानंकार्यात्मकमाधारआधीयतेस्मि
न्नित्याधानं॥तस्यहिशिशोःप्राणस्येदंशरीरमधिष्ठानं॥ त्रेति॥उक्तविशेषणेषुआतव्येषुसिद्धेष्वितियावत्॥प्राणेवागादीनांविषक्तत्वेहेतुमाहपड्वीशे
ति॥यथाजात्योहयश्चतुरोपिपादबंधनकीलानपर्यायेणोत्पाट्योत्क्रामतितथाप्राणोवागादीनितिनिदर्शनवशात्प्राणेविषक्तानिवागादीनिसिद्धानीत्यर्थः॥
आधानंर

कोंशंप्राणस्याधानत्वमाथ्यमितत्स्पृष्टमीति॥

169

सैंबद्धे३३५

शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयत्यस्मिन्हीति॥ प्राणमात्रे विषक्तानि करणानि नोपलब्धिद्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह तथाहीति॥ देहाधिष्ठाने प्राणे विषक्तानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुकूलयति शरीर इति॥ तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणसंवादं दर्शयति तत्त्वेति॥ शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषक्तेषु उपलब्धुरुपलभ्यमानत्वमिति यावत्॥ प्रत्याधानत्वं शिरसो व्युत्पादयति प्रदेश इति॥ बलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणत्वं समर्थयते बलेति॥ अयं मुमू

अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकान्युपलब्धिद्वाराणि भवंति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि॥ तथा हि दर्शितमजातशत्रुणोपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्यमान उपलभ्यते॥ तच्च प्रदर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन॥ इदं प्रत्याधानं शिरः प्रदेशविशेषेषु प्रतिप्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं॥ प्राणः स्थूणाऽन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्यायाः बलावष्ट

इदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम॥ १॥

भो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे स यन्त्रायमात्मा ऽबल्यं नेत्य संमोहमिवेति दर्शनात्॥ यथा वत्सः स्थूणावष्टंभ एवं॥ शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति केचित्॥ अन्नं दामान्नं हि भुक्तं त्रेधा विपरिणमते यः स्थूलः परिणामः स एतत्द्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रं च पुरीषं च यो मध्यमो रसः सारः स लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं साप्तधातुकमुपचिनोति स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयते शुरात्मा यस्मिन्काले देहमबलभावं नीत्वा संमोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठे दर्शनादिति यावत्॥ बलावष्टंभोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टांतमाह यथेति॥ भर्तृप्रपंच पक्षं दर्शयति शरीर इति॥ उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वासनिश्वासकर्मा वायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते॥ एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करणदेवतालिंगपक्षपाती गृह्यते स देवः प्रा

माँसोच्छूसंकुर्वेति५

=२ उपात्स्यसङ्गनौ स्तोमंत्रकरणेसति

त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं सप्तधातुकं॥ तथापिकथमन्नस्यदामत्वंतदाहतेनेति॥ १॥ योहवैशिशुमित्यादेःसूत्रितशिश्वा
दिपदार्थानुव्याख्यायानंतरसंदर्भस्यतात्पर्यंदर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादायव्याकरोतीदानीमित्यादिना॥ ननुयत्रमंत्रेणोपस्थानंक्रियतेतत्रैवोपपदपूर्वस्यति
ष्ठतेरात्मनेपदंभवति॥ उक्तंहि उपान्मंत्रकरणइतिदृश्यतेचादित्यंगायत्र्योपतिष्ठतइतिनचात्रमंत्रेणकिंचित्क्रियतेकिंत्वन्नस्यहेतुत्वात्प्राणस्यसप्ता

न्नमयत्वात्तद्विपर्यये ऽपक्षीयतेपततियस्त्वणिष्ठोरसोऽमृतमूर्तप्रभावइतिकथ्यतेसनाभेरूर्ध्वंहृदयदेशमागत्यहृदयाद्विप्रसृतेषुद्वासप्त
तिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्ययत्करणसंघातरूपंलिंगंशिशुसंज्ञकंतस्यशरीरेस्थितिकारणंभवतिबलमुपजनयन्स्थूणारूपं॥ तेनान्नमुभ
यतःपाशवत्तद्दामवत्प्राणशरीरयोर्निबंधनंभवति॥ १॥ इदानींतस्यैवशिशोःप्रत्याधानरूढस्यचस्तुषिकाश्चनोपनिषद्उच्यंते॥ तमेताःसप्ता

तमेताःसप्ताक्षितयउपतिष्ठंतेतद्याइमाअक्षन्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तोऽथयाअक्षन्नापस्ताभिःपर्जन्योया
कनीनकातयादित्योयत्कृष्णंतेनाग्निर्यच्छुक्लंतेनेंद्रोधरयैनंवर्त्तन्यापृथिव्यन्वायत्ताद्यौरुत्तरयानास्यान्नंक्षीयतेयएवंवेद॥ २॥

क्षितयउपतिष्ठंतेतंकरणात्मकंप्राणंशरीरेऽन्नबंधनंचसुष्ठूढमेतावक्ष्यमाणाःसप्तसप्तसंख्याकाअक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठंते॥ यद्यपि
मंत्रकरणेतिष्ठतिरुपपूर्वआत्मनेपदीभवति॥ इहापिसप्तदेवताभिधानानिमंत्रस्थानीयानिकरणानितिष्ठतेरतोत्राप्यात्मनेपदंनविरुद्धं॥

क्षितयइत्युपनिषदोविवक्ष्यंतेतत्राहयद्यपीति॥ मंत्रेणकस्यचिदनुष्ठानस्यकरणेविवक्षितेतिष्ठतिरुपपूर्वोयद्यप्यात्मनेपदीभवतितथाप्यत्रसप्तरुद्रादि
देवतानामानिमंत्रवदवस्थितानितैश्चकरणान्युपासनानुष्ठानानिअत्रक्रियंतेअतस्तिष्ठतेःउपपूर्वस्यात्मनेपदमविरुद्धमितियोजना॥ लोहितरेखाभी

169

उक्तौ रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनाङ्गत्वात्मकएवसंवृताइतिवागादयएवात्ररुद्रादिशब्दाभिधेयाइत्यभिप्रेत्य उक्तेर्थे मंत्रसंमतिमाह २

पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षय्यहेतुत्वे प्रमाणमाह पर्जन्य इति॥ कथंपुनरेतेषांप्राणंप्रत्यक्षितित्वंसर्वेषांसिद्धमितितत्राहेताइति॥ संप्रत्युपास्ति फलमाह इत्येवमिति॥ २॥ रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मंत्रस्यापितद्विषयत्वेत्याशंक्यचक्षुषिरुद्रादिगणस्योक्तत्वादिंद्रियसंबंधात्तत्स्थक
=अर्वाग्बिलस्य १

क्षास्ता अक्षितयइत्युच्यंतेतत्तत्रयाः इमाः प्रसिद्धाः अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो लोहितारा जयोरेखास्ताभिर्द्वारभूताभिरेनंमध्यमंप्राणंरुद्रो न्वायत्तः अनुगतः॥ अथया अक्षन्नक्षिणि आपो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः पर्जन्योदेवतात्मा ऽन्वायत्तोऽनु गतः उपतिष्ठतइत्यर्थः॥ स चान्नभूतोऽक्षितिः प्राणस्य पर्जन्येवर्षत्यानंदिनः प्राणाभवंतीतिश्रुत्यंतरात्॥ याकनीनिकादृक्शक्तिस्तयाक

तदेषश्लोकोभवत्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं॥ तस्यासतऋषयःसप्ततीरेवागष्टमीब्रह्मणासंवि दानेत्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइतीदंतच्छिरएषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमितिप्राणावैयशो विश्वरूपंप्राणानेतदाहतस्यासतऋषयःसप्ततीरइतिप्राणावाऋषयःप्राणानेतदाहवागष्टमीब्रह्मणासंविदानेतिवाग्घ्यष्टमीब्र ह्मणासंवित्ते॥ ३॥

नीनिकयाद्वारेणादित्योमध्यमंप्राणमुपतिष्ठते॥ यत्कृष्णंचक्षुषितेनैनमग्निरुपतिष्ठते॥ यच्छुक्लंचक्षुषितेनेंद्रो १ ध रयावर्त्तन्यापक्ष्मणाएनंपृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्यात्॥ द्यौरुत्तरयोर्ध्वत्वसामान्यात्॥ एताःसप्तान्नभूताःप्राणस्यसंततमुपतिष्ठंत इ तिएवंयोवेदतस्यैतत्फलंनास्यान्नंक्षीयतेयएवंवेद॥ २॥ तत्तत्रैतस्मिन्नर्थएषश्लोकोमंत्रोभवत्यर्वाग्बिलश्चमसइत्यादिः॥ तत्रमंत्रार्थमाचष्टेश्रु तिरर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइति॥ रणग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयश्लोकोनप्रसिद्धदेवताविषयइत्यभिप्रेत्याहतत्तत्रेति॥ मंत्रस्यव्याख्यानसा

=१चमसस्मिन्नितिप्रुत्यचमसः पात्रविशेषः १

ऊर्ध्वासनं:४ शब्दादिज्ञानलक्षणंयशःइंद्रियाणांतद्धेतुत्वाद्यशस्त्वं=५ वैतैते५

शिरसश्चमसाकारत्वमस्यष्टमित्याशंक्यसमाधत्तेकथमित्यादिना॥वागष्टमीत्ययुक्तंतस्याःसप्तमत्वेनोक्तत्वान्नचैकस्याःद्वित्वमित्याशंक्याहब्रह्मणेति
शब्दराशिर्ब्रह्मतेनसंवादःसंसर्गस्तंगच्छतीशब्दराशिमुच्चारयंतीवागष्टमीस्यादितियावत्॥तथापिसप्तमत्वंविहायकथमष्टमत्वंतत्राहतद्धेतुमि

कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नः॥इदंतच्छिरश्चमसाकारंहितत्॥कथमेषह्यर्वाग्बिलोमुखस्यबिलरूपत्वाच्छिरसोबुध्नाकारत्वा
दूर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमितियथासोमश्चमसेएवंतस्मिंश्छिरसिविश्वरूपंनानारूपंनिहितंस्थितंभवतिकिंपुनस्तद्यशः
प्राणावैयशोनिहितंविश्वरूपंप्राणाःश्रोत्रादयोवायवश्चमरुतःसप्तधातेषुविप्रसृतंयशइत्येतदाहमंत्रःशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्तस्यासत

इमावेवगौतमभरद्वाजावयमेवगौतमोयंभरद्वाजइमावेवविश्वामित्रजमदग्नीअयमेवविश्वामित्रोयंजमदग्निरिमावेव
वशिष्ठकश्यपावयमेववशिष्ठोयंकश्यपोवागेवात्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेत्तिर्हवैनामैतद्यदत्रिरितिसर्वस्यात्ताभवतिसर्वमस्या
न्नंभवतियएवंवेद॥३॥द्वितीयंब्राह्मणं॥ ऋषयःसप्ततीरइतिप्राणाःपरिस्पंदात्मकाःतएवऋषयःप्राणानेतदाहमंत्रःवाग
ष्टमीब्रह्मणासंविदानेतिब्रह्मणासंवादंकुर्वत्यष्टमीभवति॥तौद्वेतुमाह॥वाग्घ्यष्टमीब्रह्मणासंवित्तेइति॥३॥केपुनस्तस्यचमसस्यतीरे
आसतऋषयइतिइमावेवगौतमभरद्वाजौकर्णौअयमेवगौतमोयंभरद्वाजोदक्षिणश्चोत्तरश्चविपर्ययेणवातथाचक्षुषीउपदिशन्नुवाचेमा
वेवविश्वामित्रजमदग्नीदक्षिणंविश्वामित्रउत्तरंजमदग्निर्विपर्ययेणवा तिवक्तृत्वात्तत्वभेदेनद्विधावागिष्टातत्रवक्तृत्वेनअष्टमीसप्तमीच
तत्वेनेत्यविरोधःरसनात्पलब्धिहेतुरितिभावः॥३॥विपर्ययेणेत्येततत्पूर्ववदित्युच्यते॥अत्रिःसप्तमइतिसंबंधःअत्रित्वेहेतुरदनक्रियायोगादिति॥
हियस्मादष्टमीवाग्ब्रह्मणावेदेनसहसंवित्तेसंसर्गंप्राप्नोतितस्मादष्टमीं:४ पार्श्वे५ करणाश्रयाः५५ ऋषिवदेषांशब्दादिविषयद्रष्टृत्वात्=५

बृ॰ २४

हेतुंसाधयति॥वाचाहीति॥साद्यमर्थंनिगमयतितस्मादिति॥तर्हिकथमत्रिरितिव्यपदिश्यतेतत्राहअत्तिरेवेति॥प्राणस्ययदन्नजातमेतस्यसर्वस्य
त्ताभवत्यत्रिनिर्वचनविज्ञानादितिसंबंधः॥सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकंपठत्यस्यैवेति॥नकेवलमत्रिनिर्वचनेनविज्ञानेकृतमेतत्फलंकिंत्वप्र

इमावेववसिष्ठकश्यपौनासिकेउपदिश्यनुवाचदक्षिणःपुटोभवतिवसिष्ठउत्तरःकश्यपःपूर्ववद्वागे वाग्निरदनक्रियायोगात्सप्त
मोवाचाह्यन्नमद्यते॥तस्मादत्तिर्हवैप्रसिद्धंनामैतदत्तृत्वादत्तिरिति॥अत्तिरेवसन्यदत्रिरुच्यतेपरोक्षेण॥सर्वस्यैतस्यवान्नजात
स्यप्राणस्यात्रिनिर्वचनविज्ञानादत्ताभवत्यत्तैवभवतिनामुष्मिन्नन्नेनपुनःप्रतिपद्यतइत्येतदुक्तंभवति॥सर्वमस्यान्नंभवतीतियए
वमेतद्यथोक्तंप्राणयाथात्म्यंवेदसएवमध्यमःप्राणोभूत्वाधानप्रत्याधानगतोभोक्तैवभवतिनभोज्यंभोज्याद्व्यावर्त्ततइत्यर्थः॥६॥इति

द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंच॥

चतुर्थाध्यायस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥१॥तत्रप्राणावैसत्यमित्युक्तंयाःप्राणानामुपनिषदस्ताब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेनव्याख्याताएतेतेप्राणाइ
तिच॥तेकिमात्मकाःकथंवातेषांसत्यत्वमितिचवक्तव्यमितिपंचभूतानांसत्यानांकार्यकरणात्मकानांस्वरूपावधारणार्थमिदंब्राह्मण
मारभ्यते॥यदुपाधिविशेषापनयनद्वारेणनेतिनेतीतिब्रह्मणःसतत्त्वंनिर्दिधारयिषितं तद्याथात्म्यवेदनप्रयुक्तमित्याहयएवमिति॥६॥द्विती
यंब्राह्मणं॥२॥संबंधंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयतितस्मेति॥अजातशत्रुब्राह्मणावसानंसप्रम्यर्थः॥उपनिषदोरुद्राद्यभिधानानि॥चकारादुक्तमित्यनुषंगः॥उ
त्तरब्राह्मणतात्पर्यमाहतेकिमात्मकाइति॥ब्रह्मणोनिर्द्धारणीयत्वात्किमितिभूतानांसत्त्वंनिर्द्धार्यतेतत्राहयदुपाधीति॥तेषामुपाधिभूतानांस्वरूपाव

अ॰ ४

ब्रा॰ २४

सत्यस्यसत्यमित्यत्रषष्ठ्यंतंसत्यशब्दितंहेयंप्रथमांतंसत्यशब्दितमादेयं॥तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतःप्राक्तनंवाक्यंतदूर्ध्वमाब्राह्मण
समाप्तेरादेयनिरूपणार्थमितिसमुदायार्थः॥सविशेषमेवब्रह्मननिर्विशेषमितिकेचित्तान्निराकर्त्तुंविभजतेतत्रेति॥ब्राह्मणार्थेपूर्वोक्तरी
त्यास्थितेसतीतियावत्॥द्वेवावेत्यादिश्रुतेःसोपाधिकंब्रह्मरूपंविवृणोति॥पंचभूतेति॥शब्दप्रत्ययविषयत्वंसोपाख्यत्वं॥निरुपाधिकंब्रह्म

तत्रद्विरूपंब्रह्मपंचभूतजनितकार्यकरणसंबद्धंमूर्त्तामूर्त्ताख्यंमर्त्यामृतस्वभावंतज्जनितवासनारूपंचसर्वज्ञंसर्वशक्तिसोपाख्यं
भवतिक्रियाकारकफलात्मकंचसर्वव्यवहारास्पदं॥तदेवब्रह्मविगतसर्वोपाधिविशेषंसम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयंवा
ङ्मनसयोरविषयमद्वैतत्वान्नेतिनेतीतिनिर्दिश्यते॥तत्रयदपोहद्वारेणनेतिनेतीतिनिर्दिश्यतेब्रह्मतएतेद्वेवाववावशब्दोवधारणा

मर्त्यंचामृतंचस्थितंचयच्चसच्चत्यच्च॥ १॥

र्थोद्वेएवेत्यर्थः॥ब्रह्मणःपरमात्मनोरूपेरूप्यतेयाभ्यामरूपंपरंब्रह्माविद्याध्यारोप्यमाणाभ्यां॥केतेद्वेमूर्त्तंचएवमूर्त्तमेवचतथाऽमूर्त्तं
चएवचामूर्त्तमेवचेत्यर्थः॥अंतर्णीतस्वात्मविशेषणेमूर्त्तामूर्त्तेद्वेएवेत्यवधार्यते॥कानिपुनस्तानिविशेषणानिमूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यंते॥मर्त्यं
चमर्त्यंमरणधर्म्यमृतंचतद्विपरीतंचस्थितंचपरिच्छिन्नंगतिपूर्वकंयत्स्थास्नु॥यच्चयातीतियद्व्याप्यपरिच्छिन्नंस्थितविपरीतं रूपंदर्शयतितदेवे

ति॥एवंभूमिकामारच्य्याक्षराणिव्याकरोतितत्रेत्यादिना॥द्वेरूपेसतीतियावत्॥अमूर्त्तंचेत्यत्रचकारादेवकारानुषक्तिर्विवक्षिता॥ब्रह्मणोरूपद्व
यमवधार्यतेचेन्मर्त्यत्वादीनिवक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशंक्याहांतर्णीतेति॥मूर्त्तामूर्त्तयोरंतर्भावितानिस्वात्मनियानिविशे

बृ॰ र॰
२५

यत्तु गतिपूर्वकं स्थास्नु तत्परिछिन्नं स्थितमितियोजना॥ विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वं॥ १॥ तत्रेति निर्द्धारणार्थी सप्तमी॥ तत्र प्रत्येकं मूर्त्तामू
र्त्तं चतुष्टय विशेषणवत्वे सतीति यावत्॥ कथं स्थितत्वेपि मर्त्यत्वं तत्राह परिछिन्नंहीति॥ तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेत्यादिना॥ अतो मर्त्यत्वान्मूर्त्तमितिशे

अ॰
४

सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्॥ त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाऽभिधानार्हं॥ १॥ तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं
चतथाऽमूर्त्तं च॥ तत्र कानि मूर्त्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यंते तदेतन्मूर्त्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः॥ किं त
द्यदन्यस्मादन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्च भूतद्वयात्सविशेषात् पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्त्ताख्यं भूतत्रयमिदं मर्त्यं मरणधर्मि कस्माद्यस्मात्स्थित
मेतत्परिछिन्नं ह्यर्थांतरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते यथा घटः स्तंभकुड्यादिना तथा मूर्त्तं स्थितं परिछिन्नमर्थांतरसंबंधितत्तोऽर्थांतरविरोधान्मर्त्यमेतत्

तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्॥

सद्विशे
ष्यमाणासाधारणधर्मवत्॥ तस्माद्विपरिछिन्नं परिछिन्नत्वान्मर्त्यं अतो मूर्त्तं मूर्त्तत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात्स्थितं स्थितत्वात्सत् अतोन्योन्यात्य
भिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः॥ सर्वथापि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मू
र्त्तं रूपं ब्रह्मणः तत्र चैतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषण इतरत् गृहीतमेव विशेषणमित्याह॥ ष:॥ मूर्त्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं द्यो

तयितुं वा शब्दः॥ कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राहातोन्योन्येति॥ रूपरूपिभावस्यापि व्यवस्थाभाव
माशंक्याह सर्वथापीति॥ तस्यैतस्यैष रस इत्येव वक्तव्ये किमिति मूर्त्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते तत्राह तत्रेति ॥
=३ एकस्य विशेषणस्य ग्रहणे इतरस्यापि विशेषणस्यैव ग्रहणं स्यात्तन्माभूदिति कृत्वा सर्वविशेषणग्रहणे भूतत्रयस्य विशेष्यस्य ग्रहणार्थं सर्वविशेषग्रहणं ३

भाष्य:
२५

सारतरैः ५

सारत्वं साधयतित्रयाणांहीति॥ तत्रप्रतिज्ञामनूद्यहेतुमाहैतदिति॥ एतेनसवितृमंडलेनकृतानिविभज्यमानान्यसंकीर्णानिकृष्णंशुक्लंलो
हितमित्येतानिरूपाणिविशेषणानियेषांपृथिव्यप्तेजसांतानितथाततोभूतत्रयकार्यमध्येसवितृमंडलस्यप्राधान्यमित्यर्थः॥ यएषतपतीत्य
स्यार्थमाहाधिदैविकस्येति॥ हेतुवाक्यमादायतस्यतात्पर्यमाहसतइति॥ मंडलमेतच्छब्दार्थः मंडलपरिग्रहेहेतुमाहमूर्तोहीति॥ मूर्तग्रहणस्योप

तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतश्चतुष्टयविशेषणस्यभूतत्रयस्येत्यर्थः॥ एषरसः सारइत्यर्थः॥ त्रयाणांहिभूता
नांसारिष्ठः सविताएतत्साराणित्रीणिभूतानियतएतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानिभवंति॥ आधिदैविकस्यकार्यस्यैतद्रूपं
यत्सवितायदेतन्मंडलंतपतिसतोभूतत्रयस्यहियस्मादेषरसः इत्येतदुच्यतेमूर्तोह्येषसवितातपतिसारिष्ठश्च॥ यत्त्वाधिदैविकंकरणं

तस्यैतस्यमूर्तस्यैतस्यमर्त्यस्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसोयएषतपतिसतोह्येषरसः॥ २॥

मंडलाभ्यंतरंतद्व्याख्यामः॥ २॥ अथामूर्तमथाधुनामूर्तमुच्यते॥ वायुश्चांतरिक्षंचयत्परिशेषितंभूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वादस्थितमतो
ऽविरुध्यमानंकेनचिदमृतममरणधर्म्येतद्यत्स्थितविपरीतंयात्यपरिच्छिन्नंयस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यंत्यदिति
परोक्षाभिधानार्हमेवपूर्ववत् लक्षणत्वाच्चतुर्णामन्वयोहेत्वर्थः॥ अतश्चमंडलात्मासविताभूतत्रयकार्यमध्येभवतिप्रधानं॥ कार्यकारणयोरैक
रूप्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्याहयावित्यादिना॥ मंडलंचेदाधिदैविकंकार्यंकिंपुनस्तथाविधंकरणमितितदाहयत्त्विति॥ २॥ आधिदैविकंमूर्तमभिधायता
दृगेवामूर्तंप्रतीकोपादानपूर्वकंस्फुटयत्यथेत्यादिना॥ अमूर्तत्वमुभयत्रहेतुत्वेनसंबध्यते॥ अपरिच्छिन्नत्वमविरोधेहेतुरमूर्तत्वादीनांमिथोविशेषणविशे

मंडलेचतुर्णांमूर्तमर्त्यस्थितसतामन्वयोऽस्त्यस्यहेतोः ३ अमूर्तत्वादमृतममृतत्वादस्थितं १

=२ हिरण्यगर्भस्यापिपंचभूतात्मकत्वात्

पुनरुक्तिरपिपूर्ववत्॥यएषइत्यादिप्रतीकग्रहणंतस्यव्याख्यानंकरणात्मकइत्यादि॥ यथाभूतत्रयस्यमंडलंसारिष्टमुक्तंतद्वदित्याह पूर्ववदिति ॥सारिष्टत्वमनूद्यहेतुमाहेतदिति॥तादर्थ्याद्भूतद्वयस्यभूतत्रयोपसर्जनस्यस्वयंप्रधानस्यहिरण्यगर्भारंभार्थत्वादितियावत्॥भूतद्वयंभूतत्रयो पसर्ज्जनमितिशेषः॥हेतुमवतार्यव्याचष्टे॥यस्येहीति॥पुरुषशब्दादुपरिष्टात्सशब्दोद्रष्टव्यः॥अमूर्तत्वादिविशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यंसाधर्म्यंतत्फल

तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यचतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैषरसः पूर्ववत्कोसौयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषः करणात्म कोहिरण्यगर्भः प्राणइत्यभिधीयतेयःसएषअमूर्त्तस्यभूतद्वयस्यरसः पूर्ववत्सारिष्टएतत्पुरुषसारंचामूर्त्तंभूतद्वयंहैरण्यगर्भलिंगारंभा यद्धिभूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारंभूतद्वयं॥त्यस्यह्येषरसोयस्माद्योमंडलस्थःपुरुषोमंडलवन्नगृह्यतेसारश्चभूतद्व

अथामूर्त्तंवायुश्चांतरिक्षंचैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यैषरसोयएष एतस्मिन्मंडलेपुरुषः॥ यस्यतस्मादस्तिमंडलस्यस्यपुरुषस्यभूतद्वयस्यचसाधर्म्यं॥तस्माद्युक्तंप्रसिद्धवद्धेतूपादानंत्यस्य ह्येषरसइति॥रसःकारणंहिरण्यगर्भविज्ञानात्माचेतनइतिकेचित्॥ माह॥तस्मादिति॥स्वमतमुक्त्वाभर्तृप्रपंचमतमाहरसइति॥यस्यही

त्यादौरसशब्देनभूतद्वयकारणमुक्तं॥नचतच्चेतनादन्यत्नचजीवस्तथाऽसामर्थ्यान्नापिपरःकौटस्थ्यात्तस्माच्चेतनःसूत्रस्तेत्रज्ञस्तथेत्यर्थः॥सोपिक थंभूतद्वयकारणमतआहतत्रेति॥ परकीयपक्षःसप्तम्यर्थः॥तत्कर्मणस्तत्रासाधारण्यमसंप्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्यकिलेत्युक्तंयथाहुःयोह्येतस्मि न्मंडलेविज्ञानात्माएषखल्वविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतोविज्ञानात्मत्वमापद्यतेतदेतत्कर्मरूपंविज्ञानात्मनस्तद्धाम्यंतरिक्षप्रयोक्तृभवतीति॥

अप्रामाण्यं२

=पृ॰उत्पादकं

ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पंचभूतात्मकत्वात् भूतद्वयोः सत्त्वेऽपि इतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोस्य भोगः सिद्ध्यत्येत आह तत्कर्मेति॥ वाय्वंतरिक्षाधारं तद्रूपं परिणतमिति यावत्॥ वाय्वंतरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः॥ प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा इत्येतन्निराकरोति तत्नेति॥ कथं मूर्त्तरसेन सह यथोक्तामूर्त्तरसस्यातुल्यतेत्याशंक्याह मूर्त्तस्येति॥ अमूर्त्तश्चासौ रसश्चेत्यमूर्त्तरसः तेनेति यावत्॥ अमूर्त्तरसस्य चेतनत्वेतु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः॥ अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह यथाहीति॥ मूर्त्तमर्त्त्यं स्थितं सदिति मूर्त्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्त्तममृतं यत् त्यदित्यमूर्त्तस्य विभजनमसंकीर्णत्वे

तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वंतरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वाय्वंतरिक्षाधारं सदितरेषां भूतानां प्रयोक्तृ भवतीति तेन स्वकर्मणा वाय्वंतरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयोः रसः कारणमुच्यत इति॥ तन्न मूर्त्तरसेनातुल्यत्वान्मूर्त्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्त्तमेव मंड

त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं॥ ॥

लं दृष्टं भूतत्रयस्य समानजातीयं न चेतनस्तथाऽमूर्त्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्त्तरसेन युक्तं भवितुं वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्॥ यथा हि मूर्त्तामूर्त्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते तथा रसवतोरपि मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागो न त्वर्द्धवैशसं॥ मूर्त्तरसेऽपि मंडलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्॥ अयत्यमिदमुच्यते सर्वत्रैव तु मूर्त्तामूर्त्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्॥ न प्रदर्शनं यथा रसवतोर्मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं न त्वमूर्त्तरसश्चेतनो मूर्त्तरसस्त्वचेतन इति युक्तो विभागोऽर्द्धवैशसस्याप्रामाणिकत्वादित्याह तथेति॥ अर्द्धवैशसं परिहर्त्तुं शंकते मूर्त्तरसेऽपीति॥ अमूर्त्तरसवन्मूर्त्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मंडलापन्नस्य ग्रहणमि

तैजसद्युरसमुल्लसिति॥

बृ॰ र॰ ३७

मंडलस्यचेतनकार्यतयाचेतनत्वेसर्वस्यतत्कार्यतयातन्मात्रत्वाद्रसयोश्चेतनत्वेतिविशेषणानर्थक्यमित्यर्थः॥मंडलाधारस्यचेतनत्वंपुरुषशब्दश्रुतिवशादे ष्टव्यमितिशंकतेपुरुषशब्दइति॥अनुपपत्तिंपरिहरतिनेत्यादिना॥तदेवव्याकरोतिनवाइति॥इत्थंविभक्ताःसंतोनैवशक्यामोव्यवहारंप्रजनयितुमित्यालो च्यत्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राणवाङ्मनोरूपानिमान्सप्तपुरुषानेकंपुरुषंसंहतंलिंगंकरवामेतिचनिश्चित्यामीप्राणाःसप्तपुरुषानुक्तानेकंपुरुषंलिंगात्मानंकृत पुरुषशब्दोऽचेतनेऽनुपपन्नइतिचेन्नपक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैवलिंगस्यपुरुषशब्ददर्शनान्नवाइत्थंसंतःशक्ष्यामःप्रजाःप्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकंपुरुषंकरवामेतितएतान्सप्तपुरुषानेकंपुरुषमकुर्वन्नित्यादावन्नरसमयादिषुचश्रुत्यंतरेपुरुषशब्दप्रयोगादित्यधिदैवतमित्युक्तोप संहारअध्यात्मविभागोस्त्यर्थः॥ ॥अथाधुनाध्यात्मंमूर्त्तामूर्त्तयोर्विभागउच्यतेकिंतन्मूर्त्तमिदमेवकिंचेदंयदन्यत्प्राणाच्चवायोर्यश्चायमंतरात्मत्र्यंत अथाध्यात्ममिदमेवमूर्त्तंयदन्यत्प्राणाच्चयश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्यमूर्त्तस्यैतस्यमर्त्य स्यैतस्यस्थितस्यैतस्यसतएषरसोयच्चक्षुःसतोह्येषरसः ॥ ॥ ७ रआत्मन्याकाशःस्वशरीरस्थश्चयःप्राणएतत्द्वयंवर्ज्जयि त्वायदन्यच्छरीरारंभकंभूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादिसमानमन्यत्पूर्वेण॥एतस्यसतएषरसोयच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्यशरीरारंभकस्यकार्य स्यैषरसःसारस्तेनहिसारेणसारवदिदंशरीरंसमस्तंयथाधिदैवतमादित्यमंडलेनप्राथम्याच्चचक्षुषीएवप्रथमेसंभवतइतितेजोरसोनि रवर्त्ततामग्निरितिलिंगात्॥तैजसंहिचक्षुः॥ ७ वंतइतिश्रुत्यर्थः॥आदिशब्देनलौकिकमपिदर्शनंसंगृह्यतेश्रुत्यंतरेतैत्तिरीयकेपुरुषशब्दप्रयोगः सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यादिः॥परकीयव्याख्यानंप्रत्याख्यायप्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयतीत्यधिदैवतगिति॥ ३॥चक्षुषोरसत्वंप्रतिज्ञापूर्वकंप्रकट यतिआध्यात्मिकस्येत्यादिना॥चक्षुषःसारत्वेशरीरावयवेषुप्राथम्यंहेत्वंतरमाहप्राथम्याच्चेति॥तत्रप्रमाणमाहचक्षुषीएवेति॥संभवतोजायमानस्यजंतोश्च क्षुषीएवप्रथमेप्रधानेसंभवतोजायेतेशुक्लद्वैरेतसःसिक्तस्यचक्षुषीएवप्रथमेसंभवतइतिहिब्राह्मणमित्यर्थः॥चक्षुषःसारत्वेहेत्वंतरमाहतेजइति ॥ आदित्यप्रधानंविराट् ४ =५तेजोरसोनिरवर्त्ततामग्निरित्यत्रतेजोरसयोःपर्यायत्वंश्रूयते॥चक्षुषस्तेजस्त्वंप्रसिद्धं॥ततस्तेजःपर्यायस्यरसशब्दस्यचक्षुषिप्रवृत्तिरविरुद्धा ५

अ॰ ४

राम: ३७

=४ तेजएवरसः सारः निर्वर्तकप्रजापतिशरीरान्निष्क्रांतइत्यर्थः ४

शरीरमात्रस्याविशेषेणनिष्पादकंतत्रसर्वत्रसंनिहितमपितेजोविशेषतश्चक्षुषिस्थितमादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविशदितिश्रुतेरतस्तेजःशब्दपर्यायरसशब्दस्यचक्षुषिप्रवृत्तिरविरुद्धेतिभावः॥इतश्चतेजःशब्दपर्याययोरसशब्दश्चक्षुषिसंभवतीत्याहतैजसंहीति॥प्रतिज्ञार्थमुपसंहरत्येतत्सारमिति॥हेतुमवतार्यतस्यार्थमाहसतोहीति॥चक्षुषोमूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्यत्वंयुक्तंसाधर्म्यादेहावयवेषुप्राधान्याच्चतस्यात्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धि

एतस्याश्चैसाध्यात्मिकंभूतत्रयं॥सतोह्येषरसइतिमूर्तत्वसारत्वेहेत्वर्थः॥४॥अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते॥यत्परिशेषितंभूतद्वयंप्राणश्चयश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतदमूर्तमन्यत्पूर्ववत्एतस्यस्यस्यैषरसःसारोयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषोदक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणंशास्त्रप्रत्यक्षत्वात्॥लिं

अथामूर्तंप्राणश्चयश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यैषरसो योयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्त्यस्यह्येषरसः॥[illegible]॥तस्यहैतस्यपुरुषस्यरूपं॥ गस्यहिदक्षिणेक्षिणिविशेषतोधिष्ठातृत्वंशास्त्रस्यप्रत्यक्षंसर्वश्रुतिषुतथाप्रयोगदर्शनात्॥त्यस्यह्येषरसइतिपूर्ववद्विशेषतोऽग्रहणादमूर्तत्वसारत्वेएनहेत्वर्थः॥५॥ब्रह्मणउपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोःकार्यकरणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागोव्याख्यातःसत्यशब्दवाच्ययोः॥ रित्यर्थः॥४॥कुतोविशेषोक्तिरित्याशंक्याहदक्षिणइति॥

129

शास्त्रस्यतेनुवादक्षिणोक्षिणिविशेषस्यप्रत्यक्षत्वादितिहेत्वर्थः द्वितीयांव्याख्यामाश्रित्यहेत्वर्थंस्फुटयतिलिंगस्येति॥हेतुमनूद्यतदर्थंकथयतित्यस्येति॥यथापूर्वत्रचक्षुषिमूर्तादिचतुष्टयदृष्यातारकभूतत्रयसारतोक्तातथात्रापिलिंगात्मन्यःमूर्तत्वादिचतुष्टयस्यविशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वादिनासाधर्म्यात्तथाविधभूतद्वयसारत्वंतस्यशरीरेप्राधान्याच्चतत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः॥५॥तस्यहेत्यादेर्वृत्तानुवादपूर्वकंसंबंधमाहब्रह्मणइति॥विभागोविशेषः॥

=७नोनासंयोगेनप्रकाशयोगेनचपटवद्विति चित्रवच्च

तस्याधिदैवंप्रकृतस्यैतस्याध्यात्मसंनिहितस्यअमूर्त्तरसभूतांतःकरणस्यैवरागादिवासनेतिवक्तुंतस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः॥कथमिदंरूपंलिंगस्यप्राप्तमितितदाहमूर्त्तेति॥मूर्त्तामूर्त्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेनचजनितंबुद्धेरूपमितियावत्॥नेदमात्मनोरूपंतस्यैकरसस्यानेकरूपवत्तानुपपत्तेरितिमत्वाविशिनष्टिविचित्रमिति॥वास्तवत्वशंकांवारयतिमायेति॥वैचित्र्यमनुसत्यानेकोदाहरणं॥अंतःकरणस्यैवरागादिवासनाश्चेत्कथंपुरुषस्तन्मयोदृश्यतेतत्राहसर्वेति॥तदेवव्याकुर्वन्विज्ञानवादिनांभ्रांतिमाहेतावन्मात्रमितिबुद्धिमात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टंस्वरसभंगुरंरागादिकलुषितमात्मानान्यःस्थायीक्षणिकोवेतियत्रतेभ्रांतास्तस्यरूपंवक्ष्यामइतिसंबंधः॥तार्किकाणामपिबौद्धवत्भ्रांतिमुद्भावयस्येतदेवेति॥अंतःकरणमे

अथेदानींतस्यहैतस्यपुरुषस्यकरणात्मनोलिंगस्यरूपंवक्ष्यामः वासनामयं॥मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितंविचित्रंपटंभितिचित्रवन्मायेंद्रजालमृगतृष्णिकोपमंसर्वव्यामोहास्पदं॥एतावन्मात्रमेवात्मेतिविज्ञानवादिनोवैनाशिकायत्रभ्रांता:॥एतदेववासनामयंपटरूपवदात्मनोद्रव्यस्यगुणइतिनैय्यायिकाःवैशेषिकाश्चसंप्रतिपन्नाः॥इदमात्मार्थंत्रिगुणंस्वतंत्रंप्रधानाश्रयंपुरुषार्थेनहेतुनाप्रवर्त्ततइतिसांख्याः॥औपनिषदंमन्याअपिकेचित्प्रक्रियांरचयंति वाह्यधीग्राह्यंरागादिधर्मकंआत्मातस्य

वासनामयंरूपंपटस्यशौक्ल्यवत्गुणःसचसंसारइतियत्रतार्किकाभ्रांतास्तस्यरूपंवक्ष्यामइतिपूर्ववत्॥सांख्यानांभ्रांतिमाहेदमिति॥केनप्रकारेणांतःकरणमात्मार्थमिष्यतेतत्राहपुरुषार्थेनेति॥कथमस्यत्रिगुणत्वादिकंसिद्ध्यतितत्राहप्रधानाश्रयमिति॥नांतःकरणमेवात्माकिंत्वन्यःसर्वगतःसर्वविक्रियाशून्यःस्वप्रकाशस्तस्यभोगापवर्गानुगुण्येनप्रधानात्मकमंतःकरणंतत्स्थधर्मकंप्रवर्त्ततइतियत्रकापिलाभ्रांस्यंतितस्यरूपंवक्ष्यामइतिसंबंधः॥यत्रविचित्राविपश्चितांभ्रांतिस्तदंतःकरणंतस्यहेत्यत्रोच्यतेनात्मेतिस्वपक्षमुक्त्वाभतंप्रपंचपक्षमुत्थापयति॥औपनिषदंमन्याइ

कीदृशी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां वदन्नादावधमराशिं दर्शयति मूर्त्तेति॥ उत्कृष्टराशिमाचष्टे परमात्मेति॥ राश्यंतरमाह ताभ्यामिति॥ तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्त्तामूर्त्तमहारजनादिरूपमात्मतत्वमिति परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्योर्विशेषमाह प्रयोक्तेति॥ उत्पाद कत्वं प्रयोक्तृत्वं॥ कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणं साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह साधनं चेति॥ इतिशब्दो राशित्रयकल्पनासमाप्त्यर्थः॥ परकीयं कल्पनांतरमाह तत्रेति॥ राशित्रये कल्पिते सतीति यावत्॥ संधिकरणमेव स्फोरयति लिंगाश्रय इति॥ तत्र

मूर्त्तामूर्त्तराशिरेकः परमात्मराशिरुत्तमस्ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्ता भोक्ता विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः॥ प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्त्तामूर्त्तभूतराशिः साधनं चेति॥ तत्र च तार्किकैः सह संधिं कुर्वंति लिंगाश्रयश्चैष कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्ततश्चासंतः सांख्यत्वभयात् सर्वं कर्मराशिः पुष्पाश्रयइव गंधः पुष्पवियोगेऽपि पुटे तैलाश्रयो भवति तद्वल्लिंगवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति स परमात्मैकदेशः किलान्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणो भवति निर्गुणोऽपि स एव कर्त्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरंति॥ स च कर्मराशिर्भूतराशेरागंतुकः स तो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात्॥

इत्युक्तिपरामर्शः सांख्यत्वभयाच्चासंतो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरंतीति संबंधः॥ कथं तच्चित्तानुसरणं तदुपपादयति कर्मराशिरिति॥ कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशिराश्रयतीत्याशंक्याह परमात्मैकदेश इति॥ अन्यत इति कार्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत्॥ यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तदात्मन्यागच्छति तदा स कर्त्तृत्वादिसंसारमनुभवतीत्याह स कर्त्तेति॥ स तत्स्वस्य कर्मादिसंबंधेन संसारित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह स चेति॥ निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः॥ सांख्यचित्तानुसारार्थमेव परेषां प्रक्रियांतरमाह स त इति॥ नैसर्गिकाप्यविद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्यत

=७ तर्हि सांख्यावयंनोपनिषदइति भीतान्यां कल्पनामाहुः

=पूर्वस्तहस्तादिषत्त्वन्नादिवह्नौ

विद्येत्युक्त्वा सांख्यचित्तमप्यनुसरंतीत्यर्थः॥ अविद्या परस्मादुत्पन्ना चेत्तमेवाश्रयेन्न तदेकदेशमित्याशंक्याहोत्खरवदिति॥ यथा पृथिव्या जातो पूर्वस्तरदेशस्तदेकदेशमाश्रयत्येवमविद्यापरस्माज्जातापि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः॥ तदेतत्दूषयितुमुपक्रमते सर्वमेतदिति तार्किकैः सह संधिकरणादिकमेतत्सर्वमधिकृत्य सामंजस्येन पूर्वोक्तानां कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवतीति यावत्॥ यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात् त्याज्यत्वं सूचयति नेत्यादिना॥ कर्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन संबध्यते॥ नञश्चोभयत्रान्वयः॥ कथं यथोक्तकल्पनानामापातरमणीयत्वे न श्रुतिन्यायबाह्यत्वमिति पृच्छति कथमिति॥ यदुक्तं परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्माद्भिन्नो भिन्नो वे

स्तत उत्थिताः विद्याः नागंतुका प्युत्खरवदनात्मधर्मं इति अनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्त्तते॥ सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामंजस्यस्य कल्पनया रमणीयं पश्यंति नोपनिषत्सिद्धांतं सर्वन्यायविरोधं च पश्यंति॥ कथमुक्ता एव तावत्सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसव्रणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः॥ नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः लिंगमेव चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन परिकल्पितघटकरकादिभूच्छिद्राकाशादिवत्॥ तथा लिंगवियोगेपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनाया अविद्यायाश्च स्तत उत्थानमुत्खरवदित्यादि कल्पनानुपपन्नैव॥ तिविकल्प्याद्यं दूषयत्युक्ता एवेति॥ आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो गृह्यते॥ कल्पांतरं प्रत्याह नित्यभेदे चेति॥ भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिश्चकारार्थः॥ लिंगोपाधिरात्मा परस्यांश इति कल्पांतरं शंकते लिंगमेवेति॥ उपचरितत्वं कल्पितत्वं लिंगोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते स्वापादौ लिंगध्वंसे वासनानात्मनिस्याल्लिंगाभावे तदधीनजीवाभावात्तत्रश्च तद्वियोगेपि लिंगस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियानुपपन्नेति दूषयति तथेति॥ यत्तु परस्माद विद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोत्य विद्यायाश्चेति॥ आदिपदेनानात्मधर्मत्वमविद्यायाः गृह्यते परस्मादविद्योत्पन्नो तस्यैव संसारः स्यात्तयोरेकाधिकरण्या

विदेहः२ =१कार्याविद्यायांनष्टायां =१जीवन्मुक्तस्य

दृतश्चाविद्यायांसत्यांनमुक्तिर्नचतस्यांनष्टायांतत्सिद्धिः कारणेस्थितेकार्यस्यात्यंतनाशायोगात्कार्याविद्यानाशेतत्कारणपराभावस्तथाचमोक्षिणोऽ
भावान्मोक्षासिद्धिर्नचानात्मधर्मोऽविद्याविद्याया अपितद्धर्मत्वप्रसंगात्तयोरेकाश्रयत्वादितिभावः॥यत्तुलिंगापगमेपितत्गतावासनाऽस्त्यस्ती
तितत्राहनचेति॥घटकादौतुपुष्पाद्यवयवानामेवात्रवृत्तिरितिभावः॥इतश्चवासनायाःजीवाश्रयत्वमसंगतमित्याहनचेति॥ननुजीवेसमवायिका
रणेमनःसंयोगादसमवायिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषुविवक्ष्यतेतत्राहनचासामिति॥दृश्यमानंसंसारमौपाधिकमभिधायजीवस्यब्र
ह्मत्वोपपादनेतात्पर्यंश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्योगम्यतेतन्नार्थांतरकल्पनेत्यर्थः॥इतश्चयथोक्तश्रुतीनांनार्थांतरकल्पनेत्याह॥एताव

नचवास्यदेशव्यतिरेकेणवासनायाःवस्त्वंतरसंचरणंमनसापिकल्पयितुंशक्यं॥नचश्रुतयोनुगच्छंतिकामःसंकल्पोविचिकित्साहृद
येह्येवरूपाणिध्यायतीवलेलायतीवकामायेस्यहृदिश्रितास्तीर्णोहितदासर्वान्छोकान्हृदयस्येत्याद्याः॥नचासांश्रुतीनांश्रुतादन्यार्थां
तरकल्पनान्याय्या॥आत्मनःपरब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मात्रार्थउपक्षयत्वाच्चसर्वोपनिषदां॥तस्मात्कुत्स्यर्थकल्पनाऽकुश
लाःसर्वोपनिषदर्थमन्यथाकुर्वंति॥तथापिवेदार्थश्चेत्स्यात्कामंभवतुनमेद्वेषः॥नचद्वैवावब्रह्मणोरूपइतिराशित्रयपक्षेसमंजसं॥य
दातुमूर्तामूर्तेतज्जनितवासनाश्चमूर्तामूर्तेद्वेरूपेब्रह्मचरूपिततीयंनचान्यच्चतुर्थमंतराले न्मात्रेति॥सर्वासामुपनिषदामेकरसेर्थेपर्यवसानंफल

वत्त्वादिलिंगेभ्योगम्यतेतत्कथमुक्तश्रुतीनामर्थांतरकल्पनेत्यर्थः॥ननुउपनिषदामैक्यादर्थांतरमपिप्रतिपाद्यंव्याख्यातारोवर्णयंतितत्कथमर्थांतरकल्पना
नुपपत्तिरतआहतस्मादिति॥सर्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः॥ननुपरैरुच्यमानोपिवेदार्थोभवत्येवकिमित्यसौद्वेषादेवत्यज्यतेतत्राहतथा
पीति॥नचार्थांतरस्यवेदार्थत्वंतत्रतात्पर्यलिंगाभावादितिभावः॥लिंगवियोगेपिपुंसिवासनास्तीत्येतन्निराकृत्यराशित्रयकल्पनांनिराकरोतिनचेति॥कथंसि

दूष्यंवासं ८

त्वै१

राशित्रयपक्षेजीवस्यरूपमध्येंतर्भावेनिषेद्धाकोटिनिवेशः स्याद्रूपिमध्येंतर्भावेश्रुतिःशिक्षणीयेत्याहान्यश्चेति॥भवत्वेवंश्रुतेःशिक्षेतितत्रा
हलदेति॥रूपिमध्येजीवांतर्भावकल्पनायामितियावत्॥विषयभेदेनोपक्रमाविरोधंचोदयस्यश्चेति॥इत्थंव्यवस्थायांजीवद्वारा विक्रियमाणस्य
परस्यरूपेमूर्त्तामूर्त्तेइत्युक्तिरयुक्तावासनाकर्मादेरपितद्द्वारातत्रसंबंधाविशेषादितिदूषयतितदेति॥विज्ञानात्मद्वारापरस्यविक्रियमाणत्वमं
गीकृत्योक्तंतदेवनास्तीत्याहनचेति॥तथाभूतस्यान्यथाभूतस्यचविक्रियायादुरुपपादत्वादित्यर्थः॥किंचजीवस्यब्रह्मणोवस्त्वंतरत्वमात्यंतिक

तदेतदनुकूलमवधारणंद्वेएवब्रह्मणोरूपेइति॥अन्यथाब्रह्मैकदेशस्यविज्ञानात्मनोरूपेइतिकल्प्यंपरमात्मनोवाविज्ञानात्मद्वारेणे
तितदाचरूपेएवेतिद्विवचनमसमंजसंरूपाणीतिवासनाभिःसहबहुवचनंयुक्ततरंस्यात्द्वेचमूर्त्तामूर्त्तेवासनाश्चतृतीयमिति॥अथ
मूर्त्तामूर्त्ते एवपरमात्मनोरूपेवासनास्तुविज्ञानात्मनइतिचेन्न॥तदाविज्ञानात्मद्वारेणविक्रियमाणस्यपरमात्मनइतीयंवाचोयुक्तिरन
र्थिकास्यात्॥वासनायाअपिविज्ञानात्मद्वारत्वस्याविशिष्टत्वात्॥नचवस्तुवस्त्वंतरद्वारेणविक्रियतइतिमुख्ययावृत्याशक्यंकल्प
यितुंनचविज्ञानात्मापरमात्मनोवस्त्वंतरंतथाकल्पनायांसिद्धांतहानात्॥तस्माद्वेदार्थमूढानांस्वचित्तप्रभवाएवमादिकल्पनाअक्ष
रवाह्यानह्यक्षरबाह्योवेदार्थोवेदार्थोपकारीवा॥निरपेक्षत्वाद्वेदस्यप्रामाण्यंप्रति॥तस्माद्राशित्रयकल्पनाऽसमंजसा॥योयंदक्षिणेऽक्ष
न्पुरुषइतिलिंगात्माप्रस्तुतःआध्यात्मे मनात्यंतिकंवानाद्यइत्याहनचेति॥नद्वितीयोभेदाभेदनिरासादितिद्रष्टव्यं॥परपक्षदूषणमुपसं
हरतितस्मादिति॥एवमादिकल्पनाराशित्रयंजीवस्यकामाद्याश्रयत्वमित्याद्याः॥अक्षरबाह्यत्वेफलितमाहनहीति॥वेदार्थोपकारित्वाभावेहेतुमा
हनिरपेक्षत्वादिति॥वेदार्थत्वाद्यभावेसिद्धमर्थंकथयतितस्मादिति॥तस्यहेत्यत्रपरकीयप्रक्रियांप्रत्याख्यायस्वमतेनतच्छब्दार्थमाहयोयमिति ॥

=ईयथाविज्ञानात्मद्वारापरमात्मनःमूर्त्तामूर्त्तेतथातद्द्वारावासनापिस्यात्

=५रूपिते नेत्यपि पाठः

प्रकृतत्वाल्लिंगात्मग्रहे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शंकते नन्विति॥ प्रकृतत्वेपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वात् न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति नैवमिति॥ इतश्च जीवस्य न वासनारूपिता किंतु चित्तस्येत्याह यदि हीति॥ निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः॥ नायं जीवस्यादेशः किंतु ब्रह्मणस्तटस्थस्येति शंकयित्वा दूषयति नन्वित्यादिना॥ षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स

धिदैवे च य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति तस्येति प्रकृतोपादानात् स एवोपादीयते योसौ त्यस्यामूर्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः॥ ननु विज्ञानमयस्यैतानि रूपाणि कस्मान्न भवंति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृतोपादानात्॥ नैवं विज्ञानमयस्यारूपत्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात्॥ यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि महारजनादीनि रूपाणि स्युः तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात्॥ ननु अन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति॥ न षष्ठांत उपसंहारात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य स एष नेति नेतीति ज्ञपयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्॥ यदि च विज्ञानमयस्यैवासंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं विज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं तत्त इयं प्रतिज्ञार्थवती स्यात्॥ येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न बिभेति कुतश्चन॥ अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदान्यद्दो ब्रह्मान्योहमस्मीति विपर्ययगृहीतः स्यात्॥ नात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति॥ तस्मात्तस्य हैतस्येति लिंगपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि॥

एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्तस्यैवादेशोपसंहारादिहापि तस्यैवादेशो न तटस्थस्येत्यर्थः॥ इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह ज्ञपयिष्यामीति चेति॥ तदेव समर्थयते यदि चेति॥ कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह येनेति॥ ज्ञानफलं कथयति शास्त्रेति॥ अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयत्यथेत्यादिना॥ विपर्ययेण गृहीते ब्रह्मकंडिकाविरोधं दर्शयति नात्मानमिति॥ तच्छब्देन जीवपरामर्शासंभवे फलितमाह तस्मादिति ॥

ननु लिंगस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यंते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वादत आह सत्यस्य चेति॥ इंद्रगोपोपमानेन कौसुंभस्य गतत्वान्महा रजनं हरिद्रेति व्याख्यातं॥ तत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति येनेति॥ ऊर्णादीत्यादिपदं कंबलादिग्रहार्थं॥ मनसि वासना वै चित्र्ये किं कारणमिति तदाह क

सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यं सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामिमानि रूपाण्युच्यंते एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिंगात्मनस्तानि रूपाणि॥ कानि तानीत्युच्यंते यथा लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रंजनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवद्यथा च लोके पांड्वाविकमवेरिद माविकं ऊर्णादि यथा चैतद्यथा पांडुरं भवति॥ तथान्यद्वासनारूपं॥ यथा च लोके इंद्रगोपोऽत्यंतरक्तो भवत्येवमस्य वासनारूपं कचिद्विषयवि

यथा माहारजनं वासो यथा पांड्वाविकं यथेंद्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुंडरीकं यथा सकृद्विद्युत्तं ६

शेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं कचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया॥ यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा कचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति॥ यथा पुंडरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति॥ यथा सकृद्विद्युत्तं यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजायते॥ नैषां वासनारूपाणामादिरंतो मध्यं संख्या वा देशः कालो निमित्तं वावधार्यते ऽसंख्येयत्वाद्वासनायाः वासनाहेतूनां चानंत्यात्॥ तथा च वक्ष्यति षष्ठे इदंमयोऽदोमय इत्यादि द्विदिति॥ चित्तवृत्तिशब्देन सत्त्वादिगुणपरिणामो विवक्षितः॥ परिमिततदृष्टांतोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साम्यादित्याशंक्याहनैषामिति॥ तत्र वाक्यशेषं संवादयति तथा चेति ॥

२ क्वचिदाहाराच्चित्तपरिणामः क्वचिद्विषयाभिमुख्यात्क्वचित्सदृशदर्शनात्क्वचिल्लिंगदर्शनात्क्वचिच्छ्रवणात्क्वचिद्योगादिप्रयत्नात्क्वचिन्मणिमंत्रौषधिदेशकालवरशापादिवशात् २

वासनानंत्यात्तदीयपरिमितिप्रदर्शनेपरिमितदृष्टांतपरिग्रहस्यातात्पर्यैकत्रतात्पर्यमित्याशंक्याह तस्मादितिप्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयत्येवंप्रकाराणी
ति॥अंत्यवासनाविशिष्टसूत्रोपास्तिंफलवतींतत्प्रकर्षाभिधानपूर्वकमभिदधातियत्त्वित्यादिना॥व्यक्तिःसर्वस्यवस्तुजातस्येतिशेषःतदीयमित्यस्य

तस्मान्नस्वरूपसंख्यावधारणार्थादृष्टांताःयथामहारजनंवासइत्यादयःकिंतर्हिप्रकारप्रदर्शनार्थाः॥एवंप्रकाराणिहिवासनारूपाणीति
॥यत्तुवासनारूपमभिहितमंतेसकृद्विद्योतनमिवेतितत्किलहिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादुर्भवतस्तडिद्वत्सकृदेवव्यक्तिर्भवतीतितत्त
दीयवासनारूपंहिरण्यगर्भस्ययोवेदतस्यसकृद्विद्युता इवहवैइत्यवधारणार्थोवेवमेवास्यश्रीःख्यातिर्भवतीत्यर्थः॥यथाहिरण्यगर्भस्ये

सकृद्विद्युत्तेवहवाअस्यश्रीर्भवतियएवंवेदा थातआदेशोनेतिनेति

वमेतद्यथोक्तंवासनारूपमंत्यंयोवेद॥एवंनिरवशेषंसत्यस्वरूपमभिधाय च तत्सत्यस्यसत्यमवोचामतस्यैवस्वरूपावधारणार्थंब्र
ह्मणइदमारभ्यते॥अथानंतरंसत्यस्वरूपनिर्देशानंतरंयत्सत्यस्यसत्यंतदेवावशिष्यतेयस्मादतस्तस्मात्सत्यस्यसत्यस्वरूपंनिर्दे
क्ष्यामः॥आदेशोनिर्देशोब्रह्मणःकःपुनरसौनिर्देशउच्यते॥नेतिनेतीतिएवंनिर्देशः॥ननुकथमाभ्यांनेतिनेतीतिशब्दाभ्यांसत्यस्यसत्यं
निर्दिदिक्षितमिति॥उच्यतेसर्वोपाधिविशेषापोहेनयस्मिन्नकश्चिद्विशेषोस्तिनामवारूपंवाकर्मवाभेदोवाजातिर्वागुणोवा व्यक्तीकरणंहिरण्यग
र्भस्येति॥तदेवस्फुटयतियथेत्यादिना॥वृत्तमनूद्यानंतरग्रंथमवतार्यव्याकरोत्येवमित्यादिना॥तस्यैवब्रह्मणइतिसंबंधः॥कस्मादनंतरमित्युक्तेतद्दर्शयन्न
तःशब्दंचापेक्षितंपूरयन्व्याकरोतिसत्यस्येति॥यथोक्तादेशस्याभावपर्यवसायित्वंमन्वानःशंकतेनन्विति॥निरवधिकनिषेधासिद्धेस्तदवधित्वेनसत्यस्यसत्यं

=२नामादिद्वारेण

ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशे संभाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दिश्यते तत्राह यस्मिन्निति॥ तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः नामरूपा द्यभावे पि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशंक्याह तद्द्वारेणेति॥ जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि संभवात् तद्द्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह॥ नचेत्ति॥ उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टांतेन स्पष्टयति गौरिति॥ तथा जात्याद्यभावात् ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः कथं तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह अध्यारो पितेति॥ विज्ञानानंदादिवाक्येषु शबलेगृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः॥ ननु लक्षणामपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राह यदा पुनरि

तत्तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति॥ न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति गौरसौ स्पंदते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते॥ तथा ऽध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते विज्ञानमानंदं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मेत्येवमादिशब्दैः॥ यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुं तदायमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः॥ इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थं यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते तथा च सत्यनिर्दिष्टाशंका ब्रह्मणः परिहृता भवति ॥अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यत्प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं कीदृशं तु खल्विति आशंका न निवर्तिष्यते ॥

ति॥ निर्देष्टुं लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावत् तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावस्योक्तत्वादित्यर्थः॥ विधिमुखेन निर्देशासंभवे फलितमाह तदेति॥ प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तस्य प्रतिषेधमुखेनेति यावत्॥ एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञालं कृतं द्वितीयेनेत्याशंक्याहेदं चेति॥ वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसंग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति यद्यदिति॥ विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं न ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्यवसानान्नैराकांक्ष्यं श्रोतुः सिद्ध्यतीत्याह तथा चेति॥ इति शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात् प्रकृतमूर्तामूर्तादेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राहान्यथेति॥ आशंका

अनर्थकश्चेतिचकारेणसमुच्चितंदोषांतरमाहब्रह्मेति॥उक्तमर्थमन्वयमुखेनसमर्थयतेयदात्विति॥सर्वोपाधिनिरासेनतत्रतत्रविषयेवेदनेच्छायदानि
वर्तितातदायथोक्तंप्रत्यक्ब्रह्माहमितिनिश्चित्याकांक्षासर्वतोव्यावर्त्ततेतेननिर्देशस्यसार्थकत्वंयदाचोक्तरीत्याब्रह्मात्मत्वेनैवप्रज्ञावस्थिताभवतितदा
प्रतिज्ञातावाक्यमपिपरिसमाप्त्यर्थंस्यादितियोजना॥वीप्सापक्षमुपसंहरतितस्मादिति॥आदेशस्यप्रक्रमानन्तरगुणत्वमाशंक्यानंतरवाक्येनपरिहरतिन

तथात्वानर्थकश्चसनिर्देशः पुरुषस्यविविदिषायाअनिवर्त्तकत्वात्॥ब्रह्मज्ञपयिष्यामीतिचवाक्यमपरिसमाप्त्यर्थंस्यात्॥यदातुसर्वेदिक्का
लादिविविदिषानिवर्तितास्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेणतदासैंधवघनवदेकरसंप्रज्ञानघनमनंतरमबाह्यंसत्यस्यसत्यमहंब्रह्मासी
तिसर्वतोनिवर्तततेविविदिषाऽऽत्मन्येवावस्थिताप्रज्ञाभवति॥तस्माद्वीप्सार्थेनेतिनेतीतिनकारद्वयं॥ननुमहतायत्नेनपरिकरबंधंकृत्वाकिंयुक्त

नह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्त्यथनामधेयꣳसत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं॥६॥तृतीयंब्राह्मणं ॥

मेवंनिर्देष्टुंब्रह्म॥बाढं॥कस्मात्नहीतियस्मादितिनेतिनेत्येतस्मादितीतिव्याप्तव्यप्रकारानकारद्वयविषयानिर्दिश्यंतेयथाग्रामोग्रामोरमणी
यइत्यन्यत्परंनिर्देशनंनास्तितस्मादयमेवनिर्देशोब्रह्मणः॥यदुक्तंतस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमित्येवंप्रकारेणसत्यस्यसत्यंतत्परंब्रह्मअतोऽ
कथितंनामधेयंब्रह्मणोनामैवनामधेयंकिंतत्सत्यस्यसत्यंप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमिति॥६॥तृतीयंब्राह्मणं॥ न्विसादिना॥नहीतिप्रतीकोपादानं॥य
स्मादित्यस्यहिशब्दार्थस्यतस्मादित्यनेनसंबंधः॥व्याप्तव्याः संग्राह्याविषयीकर्त्तव्यायेप्रकारास्तेनकारद्वयस्यविषयाः संतोनिर्दिश्यंतेइतिनेतिनेत्येतस्मादित्य
नेनभागेनेतियोजना॥इतिशब्दंव्याप्तव्यसर्वप्रकारसंग्रहेदृष्टांतमाहयथेति॥ग्रामोग्रामोरमणीयइत्युक्तेराष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहवत्प्रकृतेपीतिश

यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशनंयस्माद्ब्रह्मणोनपरमस्तितस्मादित्युपसंहारः॥अथेत्यादिवाक्यंप्रकृतोपसंहारत्वेनव्याचष्टेयदुक्तमित्या
दिना॥६॥तृतीयंब्राह्मणं॥संबंधाभिधित्सयावृत्तंकीर्त्तयत्यात्मेत्येवेति॥किमित्यात्मतत्त्वमेवज्ञातव्यंतत्राहतदेवेति॥इत्थंसूत्रितस्यविद्याविषयस्यवाक्यस्य
व्याख्यानमेवविषयस्तत्रविद्यासाधनंसाध्यामुक्तिरितिसंबंधोमुक्तिश्चफलमित्येतेतदात्मानमित्यादिनादर्शितेइत्याहइत्युपन्यस्तस्येति॥विद्यावि
षयमुक्तंनिगमयतिएवमिति॥उक्तमर्थांतरंस्मारयतिअविद्यायाश्चेति॥अन्योसावित्याद्यारभ्याविद्यायाविषयश्चसंसारउपसंहृतः त्रयमित्यादिने

आत्मेत्येवोपासीत॥तदेवैतस्मिन्सर्वस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वंयस्मात्प्रेयःपुत्रादेरित्युपन्यस्तस्यवाक्यस्यव्याख्यानविषयेसंबंधप्रयोजनेअभिहिते॥
तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवदित्येवंप्रत्यगात्माब्रह्मविद्याया विषयइत्येतदुपन्यस्तं॥अविद्यायाश्चविषयोन्योसाव
न्योहमस्मीतिनसवेदेत्यारभ्यचातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपांक्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणोबीजांकुरवद्व्याकृताव्याकृतस्वभावोनामरूपक
र्मात्मकःसंसारः त्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेत्युपसंहृतः॥शास्त्रीयउत्कर्षलक्षणोब्रह्मलोकांतोऽधोभावश्चस्थावरांतोऽशास्त्रीयःपूर्वमेवप्रदर्शि
तः॥द्व्याहेत्यादिना॥एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्यप्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामेवाधिकारःकथंनामस्यादितितृतीयेध्यायउपसंहृ
तःसमस्तोऽविद्याविषयः॥ तिसंबंधः॥संसारमेवविशिनष्टिचातुर्वर्ण्येति॥चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यमितिप्रविभागादिनिमित्तंयस्यपांक्तस्यकर्मणस्त
स्यसाध्यसाधनमित्येवमात्मकइतियावत्॥तस्यानादित्वंदर्शयतिबीजांकुरवदिति॥तमेवत्रिधासंक्षिपतिनामेति॥सचोत्कर्षापकर्षाभ्यांद्विधाभिद्यतेतत्रायमु
दाहरतिशास्त्रीयइति॥उत्कृष्टेहिसंसारःत्वमात्मभावःशास्त्रीयज्ञानकर्मलभ्यइत्यर्थः॥द्वितीयंकथयत्यधोभावश्चेति॥निकृष्टःसंसारःस्वाभाविकज्ञानकर्म
साध्यइत्यर्थः॥किमित्यविद्याविषयोव्याख्यातोनहिसपुरुषस्योपयुज्यतेतत्राहेतस्मादिति॥प्रत्यगात्मैवविषयस्तस्मिन्याब्रह्मेतिविद्यातस्यामितियावत् ॥

तार्तीयमर्थमनूद्यचातुर्थिकमर्थंकथयतिचतुर्थेत्विति॥एवंवृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाहास्यादिति॥किमितिसंन्यासोविधित्स्यतेकर्मणैवविद्यालाभ
संभवादित्याशंक्याहजायेति॥अविद्याया विषयएवविषयोयस्येतिविग्रहः॥तस्मात्संन्यासोविधित्सितइतिपूर्वेणसंबंधः॥ननुप्रकृतंकर्माविद्याविष
यमपिकिमित्यात्मज्ञानंतादर्थ्येनानुष्ठीयमानंनफलयतितत्राहान्येति॥तदेवदृष्टांतेनस्पष्टयतिनहीति॥पांक्तस्यकर्मणोऽन्यसाधनत्वमेवकथमधिगत

चतुर्थेतुब्रह्मविद्याविषयंप्रत्यगात्मानंब्रह्मतेब्रवाणिब्रह्मत्वपयिष्यामीतिचप्रस्तुत्यतद्ब्रह्मैकमद्वयंसर्वविशेषशून्यंक्रियाकारकफलस्वभाव
सत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेणनेतिनेतीतिज्ञापितं॥अस्याब्रह्मविद्याया अंगत्वेनसंन्यासोविधित्सितः॥जायापुत्रवित्तादिलक्ष
णंपांक्तंकर्माविद्याविषयंयस्मान्नात्मप्राप्तिसाधनं॥अन्यसाधनंह्यन्यस्मैफलसाधनायप्रयुज्यमानंप्रतिकूलंभवति॥नहिबुभुक्षापिपासा
निवृत्त्यर्थंधावनंगमनंवासाधनं॥मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेनहिपुत्रादिसाधनानिश्रुतानिनात्मप्राप्तिसाधनत्वेनविशेषित
त्वात्॥नचब्रह्मविदोविहितानिकाम्यत्वश्रवणादेतावान्वैकामइति॥ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वादाप्तकामस्यकामानुपपत्तेः॥येषांनोयमात्मायं
लोकइतिचश्रुतेः॥केचित्तुब्रह्मविदोप्येषणासंबंधंवर्णयंतितैर्बृहदारण्यकंनश्रुतं॥पुत्राद्येषणानामविद्याविषयत्वंविद्याविषयेचयेषांनोयमा
त्मायंलोकइत्यतःकिंप्रजयाकरिष्यामइत्येषविभागस्तैर्नश्रुतःश्रुत्याकृतः॥

मित्याशंक्याहमनुष्येति॥सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैवजय्यःकर्मणा
पितृलोकोविद्ययादेवलोकइतिविशेषितत्वं॥श्रुतत्वमेवविशेषितत्वोक्तिद्वारास्फुटीकृतमितिचकारेणद्योत्यते॥ननुब्रह्मविद्यास्वफलेविहितंकर्मापे
क्षतेश्रौतसाधनत्वाद्दर्शादिवत्तथाचसमुच्चयान्नकर्मसंन्याससिद्धिरतआहनचेति॥कर्मणांकाम्यत्वेपिब्रह्मविदस्तानिकिंनस्युरित्याशंक्याहब्रह्मविदश्चे
ति॥इतश्चतस्यपुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याहयेषामिति॥समुच्चयपक्षमनुभाष्यश्रुतिविरोधेनदूषयतिकेचित्त्विति॥श्रुतिविरोधमेवस्फोरयतिपुत्रादीति॥

पर्यंत्तिं ५ =५तद्वद्विद्विषयं

अविद्वद्विषयत्वंश्रुतंतत्प्रकरणेतेषामुपदेशादितिशेषः॥ किंप्रजयाकरिष्यामइत्यतआरभ्ययेषांनोयमात्मायंलोकइतिचविद्याविषयेश्रुतमि
तियोजना॥ एषविभागःश्रुत्याकृतस्तैःसमुच्चयवादिभिर्नश्रुतइतिसंबंधः॥ नकेवलंश्रुतिविरोधादेवसमुच्चयासिद्धिः किंतुयुक्तिविरोधाच्चेत्याह
सर्वैति॥ द्वितीयश्चकारोवधारणार्थोनञासंबध्यते॥ स्मृतिविरोधाच्चसमुच्चयासिद्धिरित्याहव्यासेति॥ तत्रप्रथमंपूर्वोक्तंयुक्तिविरोधंस्फुटयतिक्रि
येति॥ प्रतिकूलवर्त्तनंनिवर्त्यनिवर्त्तकभावः॥ संप्रतिस्मृतिविरोधंस्फोरयतियदिदमिति॥ प्रसिद्धंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजप्रतियदिदमुपलभ्यतेवि

सर्वक्रियाकारकफलोपमर्द्दस्वरूपायांचविद्यायांसत्यां सहकार्येणाविद्यायाः अनुवृत्तिलक्षणश्चविरोधस्तैर्नविज्ञातः॥ व्यासवाक्यं
चैतैर्नश्रुतं॥ कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोःप्रतिकूलवर्त्तनंविरोधः॥ यदिदंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेतिच॥ कांगतिंविद्यया
यांतिकांचगच्छंतिकर्मणा॥ एतद्वैदितुमिच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे॥ एतावन्योन्यवैरूप्येवर्त्तेतेप्रतिकूलतइत्येवंपृष्टस्यप्रतिवचनेन
॥कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययातुविमुच्यते॥ तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शिनइत्येवमादिविरोधःप्रदर्शितः॥ तस्मान्नसाधनांतरसहि
ताब्रह्मविद्यापुरुषार्थसाधनं॥ सर्वविरोधात्तुसाधननिरपेक्षैवपुरुषार्थसाधनमितिपारिव्राज्यंसर्वसाधनसंन्यासलक्षणमंगत्वेनविधि
त्स्यते॥

वेकिंनंप्रतिचत्यजेति॥ तत्रकांगतिमित्यादिशिष्यस्यव्यासंप्रतिप्रश्नः तस्यबीजमाहेताविति॥ विद्याकर्मणोरुभावुपायोपरस्परविरुद्धत्वेनवर्त्ते
तेसाभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेणप्रातिकूल्यात्समुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्यप्रश्नस्यसावकाशत्वमित्यर्थः॥ इत्येवंपृष्टस्यभगवतोव्यासस्येतिशेषः
॥विरोधोज्ञानकर्मणोःसमुच्चयस्येतिवक्तव्यं॥ समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ कथंतर्हिब्रह्मविद्यापुरुषार्थसाधनमितितत्राहसर्वविरोधादिति
॥सर्वस्यक्रियाकारकफलभेदात्मकस्यद्वैतेंद्रजालस्यब्रह्मविद्यायाविरोधादितियावत्॥ एकाकिनीब्रह्मविद्यामुक्तिहेतुरितिस्थितेफलितमाहइतिपारि

नकेवलं संन्यासस्य श्रवणादिपौष्कल्यदृष्टद्वारेण विद्यापरिपाकांगत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किंतु लिंगादपीत्याह एतावदेवेति॥ तत्रैव लिंगांतरमाह षष्ठसमाप्ताविति॥ एतच्चोभयतः संबध्यते॥ यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्त्यागस्तदंगत्वेन विधित्सित इत्यर्थः॥ तत्रैव लिंगांतरमाह मैत्रेय्यै चेति॥ नहि मैत्रेयी भर्त्रा त्यक्तकर्मणि स्वयं कर्माधिकर्तुमर्हति पतिद्वारमंतरेण भार्यायास्तदनधिकारात्तथा च तस्यै कर्मशून्यायै मुक्तेः साधनत्वेन विद्योपदेशात्कर्मत्यागस्तदंगत्वेन ध्वनित इत्यर्थः॥ तत्रैव हेत्वंतरमाह वित्तेति॥ किमहं तेन कुर्यामिति वित्तं निंद्यते अ

एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधारणात्॥ षष्ठसमाप्तौ लिंगाच्च कर्मी सन्याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति॥ मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशात्॥ वित्तनिंदावचनाच्च॥ यद्धि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म स्याद्धि तत्साध्यं पांक्तं कर्मेति तन्निंदावचनमनिष्टं स्यात्॥ यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म ततो युक्तात्तत्साधननिंदा कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च ब्रह्म तं परादात् क्षत्रं तं परादादित्यादिः॥ नहि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषयाभावादात्मानं लभते विधिः॥ यस्मैवं पुरुषस्योपमर्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसंन्यासात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्तश्च संन्यासः॥

तच्च तत्साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः॥ तदेव विवृणोति यद्धीति॥ तन्निंदावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते॥ त्यागस्यैवाकथं निंदावचनमिति तत्राह यदि त्विति॥ किं च ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्याद्यभिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निंदया सर्वमिदमात्मैवेति प्रत्ययेन श्रुतेस्त्यागस्य यं दर्शनाद्धि त्यागत्वेन संन्यासो विधित्सित इत्याह कर्माधिकारेति॥ ननु जाग्रति विधौ कर्मानुष्ठानमशक्यमपह्नोतयितुमत आह नहीति॥ ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासोपीष्यते स कथं तदभावे संभवेत्तत्राह यस्यैवेति॥ अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः प्रयोजकज्ञानवतो वैधसंन्यासाभ्युपगमादविरोध इति भावः॥

=१ ब्राह्मणः परिव्रजेदिति श्रुत्वा ब्राह्मणोऽहमिति प्रयोजकज्ञानवान् विधितः प्रव्रजेद्गलिताभिमानस्त्वर्थान्न विधितः। १   हा॰ २

=७किंतेनामृतास्यां

आत्मज्ञानांगत्वंसंन्यासस्यश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धंचेत्किमर्थमियमाख्यायिकाप्रणीयतेतत्राहतस्मादिति॥विद्यापेक्षितार्थवादसिद्ध्यर्थमाख्यायिकेति
भावः॥भार्यामामंत्र्यकिंकृतवानितितदाहोद्यास्यन्निति॥वैशब्दोवधारणार्थः॥आश्रमांतरंयास्यन्नेवाहमस्मीतिसंबंधः॥यथोक्तेकृत्यानंतरंभार्यायाः

तस्मादात्मज्ञानांगत्वेनसंन्यासविधित्सयैवाख्यायिकेयमारभ्यते॥मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःमैत्रेयींस्वभार्यामामंत्रितवान्याज्ञव
ल्क्योनामऋषिः॥उद्यास्यन्नूर्द्ध्वंयास्यन्पारिव्राज्याख्यमाश्रमांतरंवैअरेइतिसंबोधनमहमस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमादूर्ध्वंगंतुमिच्छन्न
स्मिभवामिअतोहंततामनुमतिंप्रार्थयामितेतव॥किंचान्यत्तेतवानयाद्वितीययाभार्ययाकात्यायन्याअंतंविच्छेदंकरवाणिपतिद्वारेणयुव

मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यउद्यास्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायन्यांतंकरवाणीति॥१॥साहोवाचमैत्रेयी
यन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्कथंतेनामृतास्यामितिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतांजीवितं
तथैवतेजीवितंस्यादमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेति॥२॥ योर्मयासंबध्यमानयोःयःसंबंधआसीत्तस्यसंबंधस्यविच्छेदंकरवा

णिद्रव्यविभागंकृत्वावित्तेनसंविभज्ययुवांगमिष्यामि॥१॥सैवमुक्ताहउवाच॥यद्यदिनुइतिवितर्केमेममइयंपृथिवीभगोभगवन्सर्वासाग
रपरिक्षिप्तावित्तेनधनेनपूर्णास्यात्कथंकथंचनेतिआक्षेपार्थः कृतेव्यंदर्शयस्तन्नइति॥सतिभार्याद्वेसन्यासस्यतदनुज्ञापूर्वकत्वनियमादितिभावः॥क
र्त्तव्यांतरंकथयतिकिंचेति॥आवयोर्विच्छेदःस्वाभाविकोस्तिकिंतत्रकर्त्तव्यमित्याशंक्याहपतिद्वारेणेति॥त्वयिप्रव्रजितेस्वयमेवावयोर्विच्छेदोभविष्यतीत्याशं
क्याहद्रव्येति॥वित्तेतुनस्त्रीस्वातंत्र्यमितिभावः॥मैत्रेयीमोक्षमेवापेक्षमाणाभर्त्तारंप्रत्यात्मानुकूल्यमात्मनोदर्शयतिसैवमिति॥कर्मसाध्यस्यगृहप्रासादादिवन्नित्यत्वाउ

=१नेत्युक्तं कथं शब्देन किंशब्देन किंशब्दादानं किमर्थं क्रियते यतः प्रकारार्थत्वमपि तत्र संभवति तत्राह वित्तेति

कथं तेनेत्यत्र कथंशब्देन किमहं तेनेत्यत्रस्थं किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजनीयं॥ वित्तसाध्यस्य कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वमात्रासिद्धेस्तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादित्यर्थः॥ मुनिरपि भार्याया हृदयाभिज्ञः संतुष्टः सन्नाक्षेपं प्रश्नं च प्रतिवदतीत्याह प्रत्युवाचेति॥ वित्तेन ममामृतत्वाभावे तदर्किंचित्करमवसेयमित्याशंक्य

प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्निहोत्रादिनाऽमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबंधः॥ प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः कथमिति यदि आक्षेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नस्य प्रतिवचनार्थं नेव स्याः अमृता किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशा मनसाप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति॥ २॥ साहोवाच मैत्रेयीत्येव

साहोवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति॥ ३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति॥ ४॥

मुक्तास्त्युवाच मैत्रेयी यद्येवं नाहं येनामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणा कुर्यां यदेव भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि॥ ५॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वं वित्तसाध्ये ममृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह स होवाच प्रियेष्टा बतेत्यनुकंप्याह अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे ऽतः एह्यास्स्व उपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति॥ ६॥

हृ किं तर्हीति॥ ४॥ वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नाशां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं नियुंजाना ब्रूते साहेति॥ ५॥ भार्यापेक्षितं गोसोपायं विवक्षुस्तामादौ स्तौति स हेत्यादिना॥

बृ.भा. ४६

वित्तेनसाध्यंकर्मतस्मिन्नमृतत्वसाधनेशंकितेकिमहंतेनकुर्यामितिभार्ययापिप्रत्याख्यातेसतीतियावत्॥स्वाभिप्रायोनकर्ममुक्तिहेतुरितितस्य
भार्याद्वारापिसंपत्तौस्यामित्यर्थः॥४॥अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानंविवक्षितंचेदात्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिवक्तव्यंकिमितिनवाअरेपत्युरित्यादिवाक्य

सहोवाचामृतत्वसाधनंवैराग्यमुपदिदिक्षुःजायापतिपुत्रादिभ्योविरागमुत्पादयतितत्संन्यासायनवैवैशब्दःप्रसिद्धस्मरणार्थःप्रसिद्धमे
तल्लोकेपत्युर्भर्तुःकामायप्रयोजनायजायायाःपतिःप्रियोनभवतिकिंतर्ह्यात्मनस्तुकामायप्रयोजनायैवभार्यायाःपतिःप्रियोभवतितथा

सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतिनवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभ
वत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवतिनवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवा
अरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुका
मायब्रह्मप्रियंभवतिनवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलोकानांकामायलोकाः

नवाअरेजायायैइत्यादिसमानमन्यन्नवाअरेपुत्राणांनवाअरेवित्तस्यनवाअरेब्रह्मणःनवाअरेक्षत्रस्यनवाअरेलोकानांनवाअरेदेवानांनवा
अरेभूतानांनवाअरेसर्वस्यपूर्वंपूर्वंयथासंन्नप्रीतिसाधनेवचनंतत्रतत्रेष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य॥ मित्याशंक्याह॥जायेति॥उवाचजायादीनामात्मार्थ

त्वेनप्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेनपरमानंदत्वमितिशेषः॥प्रतीकमादायव्याचष्टे॥नवाइति॥किंतन्निपातेनस्मार्यतेतदाह॥प्रसिद्धमिति॥यथोक्ते
क्रमेनियामकमाह॥पूर्वंपूर्वमिति॥यद्यदासन्नंप्रीतिसाधनंतत्तदनतिक्रम्यतस्मिन्विषयेपूर्वंपूर्वंवचनमितियोजना॥तत्रहेतुमाह॥तत्रेति॥
निकटेत्यादौ३

अ. ४

रामः ४६

नवाअरेसर्वस्येत्ययुक्तंपत्यादीनामुक्तत्वादंशेनपुनरुक्तिप्रसंगादित्याशंक्याह॥सर्वग्रहणमिति॥उक्तवदनुक्तानामपिग्रहणंकर्तव्यंनचसर्वेविशेषतोग्रही
तुंशक्यंतेतेनसामान्यार्थंसर्वपदमित्यर्थः॥सर्वपर्यायेषुसिद्धमर्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥ननुतृतीयेप्रियत्वमात्मनआख्यातंतदेवात्रापिकथ्यतेचेत्तनरु

सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थंतस्माल्लोकप्रसिद्धमेतदात्मैवप्रियोनान्यत्तदेतत्प्रेयःपुत्रादित्युपन्यस्तंतस्यैतद्वृत्तिस्थानीयंप्रपंचितंतस्मादात्मप्रीति
साधनत्वाद्गौण्यन्यत्रप्रीतिरात्मन्येवमुख्यातस्मादात्मावाअरेद्रष्टव्योदर्शनार्हःदर्शनविषयमापादयितव्यःश्रोतव्यःपूर्वमाचार्यतःआग

प्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभ
वंतिनवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वं
प्रियंभव त्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्योमैत्रेय्या

मतश्चपश्चान्मं
तव्यःतर्कतस्ततोनिदिध्यासितव्योनिश्चयेनध्यातव्यः॥एवंह्यसौदृष्टोभवतिश्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः॥यदेकत्व
मेतान्युपगतानितदासम्यग्दर्शनंब्रह्मैकत्वविषयंप्रसीदतिनान्यथाश्रवणमात्रेणयद्ब्रह्म

त्तिःस्यात्तत्राह॥तदेतदिति॥अथोपन्यासविवर
णार्थंप्रीतिरात्मन्येवेत्ययुक्तंपुत्रादावपितद्दर्शनादतआहतस्मादिति॥आत्मनोनिरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेनपरमानंदत्वमभिधायोत्तरंवाक्यमादायव्या
चष्टे॥तस्मादित्यादिना॥कथंपुनरिदंदर्शनमुत्पद्यतेतत्राहश्रोतव्यइति॥श्रवणादीनामन्यतमेनात्मज्ञानलाभात्किमितिसर्वेषामध्ययनमित्याशंक्याह॥ए
वंहीति॥विध्यनुवादित्वमेवंशब्दार्थः॥श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्चसर्वैरेवात्मज्ञानंजायतेचेत्तेषांसमप्रधानत्वमाग्नेयादिवदापत्तेदित्याशंक्याह॥यदेति॥

१ यथाब्राह्मणपाठादादावग्नीषोमीयानुष्ठानंमंत्रपाठाद्दादावाग्नेयानुष्ठानंततःसमप्रधानत्वं

प्रज्ञामांद्यकुतर्कसंशयादयः=२

श्रवणस्यप्रमाणविचारत्वेनप्रधानत्वादंगित्वंमननिदिध्यासनयोस्तुतत्कार्यप्रतिबंधप्रध्वंसित्वादंगत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेनयदाश्रवणादीन्यसकृदनुष्ठानेन समुच्चितानितदासामग्रीपौष्कल्यात्तज्ज्ञानंफलशिरस्कंसिध्यतिमननाद्यभावेश्रवणमात्रेणनैवतदुपपद्यतेमननादिनाप्रतिबंधप्रध्वंसिवाक्यस्यफलवत्त्वानजनकत्वायोगादित्यर्थः॥परामर्शवाक्यस्यतात्पर्यमाह॥यदित्यादिना॥कर्मनिमित्तंब्रह्मक्षत्रादितदेववर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्ययारोपित

क्षत्रादिकर्मनिमित्तंवर्णाश्रमादिलक्षणंआत्मन्यविद्ययाध्यारोपेणप्रत्ययविषयंक्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयंरज्ज्वामिवसर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दनार्थमाह॥आत्मनोवाअरेमैत्रेयिदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनइदंसर्वंविदितंभवति॥ ५॥ननुकथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितंभवतिनैषदोषःनह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्तियद्यस्तिनतद्विदितंस्यान्नत्वन्यदस्त्यात्मैवतुसर्वंतस्मात्सर्वमात्मनिविदितेवि

आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदꣳसर्वंविदितं॥ ५॥

दितंस्यात्कथंपुनरात्मैवसर्वमित्येतच्छ्रावयतिब्रह्मतंपरादाद्ब्रह्मब्राह्मणजातिस्तंपुरुषंपरादध्यात्परात्कुर्यात्कंयोन्यत्रात्मनःआत्मस्वरूपव्यतिरेकेणात्मैवनभवतीयंब्राह्मणजातिरितितांयोवेदतंपरादध्यात्साब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेणमांपश्यतीति स्यप्रत्ययोमि

थ्याज्ञानंतस्यविषयतयास्थितंक्रियाद्यात्मकंतदुपमर्दनार्थमाहेतिसंबंधः॥अविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेवव्याकरोति॥अविद्येतिअविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वेदृष्टांतमाह॥रज्ज्वामिति॥आत्मनिविदितेसर्वंविदितमित्युक्तमाक्षिपति॥नन्विति॥दृश्यविरोधंनिराचष्टे॥नैषदोषइति॥आत्मनिज्ञातेज्ञातमेवसर्वंततोर्थांतरस्याभावादित्युक्तमेवस्फुटयति॥यदीत्यादिना॥आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्यव्याचष्टे॥कथमित्यादिना॥पुरुषंचि

कैवल्यासंबंधिनंकुर्यात्=५

पराकरणेपुरुषस्यापराधित्वंदर्शयति॥अनात्मेति॥परमात्मातिरेकेणदृश्यमानामपिब्राह्मणजातिंस्वस्वरूपेणपश्यन्कथमपराधीस्यादित्याशंक्याह॥परमात्मेति॥इदंब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्यव्याख्यानं॥यान्यनुक्रांतानीत्यादिआत्मैवसर्वमित्येतत्प्रतिपादयति॥यस्मादित्यादिना॥स्थितिकालेतिष्ठतितस्मादात्मैवसर्वंतद्व्यतिरेकेणाग्रहणादितियोजना॥३६॥स्थित्यवस्थायांसर्वस्यात्ममात्रत्वंज्ञातुमशक्यंज्ञापकाभावादित्याक्षिपति॥कथं

परमात्माहिसर्वेषामात्मातथाक्षत्रंक्षत्रियजातिस्तथालोकादेवाभूतानिसर्वमिदंब्रह्मेतियावंत्यत्रप्रक्रांतानियान्यनुक्रांतानितानिसर्वाण्यात्मैवयदयमात्मायोयमात्माद्रष्टव्यःश्रोतव्यइतिप्रकृतोयस्मादात्मनोजायतेआत्मन्येवलीयतेआत्ममयंचस्थितिकालेआत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैवसर्वं॥३६॥कथंपुनरिदानीमिदंसर्वमात्मैवेतिगृहीतुंशक्यतेचिन्मात्रानुगमात्सर्वत्रचित्स्वरूपतैवेतिगम्यतेतत्र

ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदभूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमानिभूतानीदंसर्वंयदयमात्मा॥३६॥ दृष्टांतउच्यतेयत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणंयस्यतस्यतदात्मत्वमेवलोकेदृष्टंसयथासइतिदृष्टांतोलोकेयथादुंदुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्यताड्यमानस्यदंडादिनानबाह्यांशब्दान्बहिर्भूतान्शब्दविशेषान्दुंदुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुंदुभिशब्दविशेषान्नशक्नुयाद्ग्रहणायग्रहीतुं पुनरिति॥घटःस्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्यपरिहरति॥चिन्मात्रेति॥सयथादुंदुभेरित्यादिवाक्यमवतारयति॥तत्रेति॥सर्वत्रचिद्व्यतिरेकेणासत्त्वंसप्तम्यर्थः॥दृष्टांतेविवक्षितंसंक्षिपति॥यत्स्वरूपेति॥दुंदुभिदृष्टांतमादायाक्षराणिव्याचष्टे॥

उच्चनीचान् २

१=वितस्तित्रयदीर्घातामनिर्मिताचर्मछिन्नचतुर्विंशत्यंगुलवद्वनद्दयाभेरीवर्तुलचर्मवद्धैकाननाद्दुंदुभिरितिभेदः

बृ.उ. शब्दविशेषानेवविशदयति॥ दुंदुभीति॥ कथंतर्हिदुंदुभिशब्दविशेषाणांग्रहणंतदाह॥ दुंदुभेस्त्विति॥ दुंदुभिशब्दसामान्यस्येतियावत्॥ उक्तेर्थेदुंदुभ्या अ.

५८ घातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्यव्याचष्टे॥ दुंदुभ्याघातस्येति॥ वाशब्दार्थमाहतद्गताविशेषाइति॥ उक्तमर्थंव्यतिरेकमुखेनविशदयति॥ नत्विति॥ विवक्षितं ४

दार्ष्टांतिकमाचष्टे॥ तथेति॥ तत्रैववस्तुविशेषग्रहणसंभावनामभिप्रेत्यस्वप्नजागरितयोरित्युक्तं॥ ३७॥ तथादुंदुभिदृष्टांतवदितियावत्॥ शंखस्यतु ग्रहणे

दुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभिशब्दसामान्यस्यविशेषणत्वेनदुंदुभिशब्दास्तदितिशब्दविशेषागृहीताभवंतिदुंदुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणा
भावात्तेषांदुंदुभ्याघातस्यवादुंदुभेराहननमाघातःदुंदुभ्याघातविशिष्टस्यशब्दसामान्यस्यग्रहणेनतद्गताविशेषाःगृहीताभवंति
नतुतएवनिर्मिद्यग्रहीतुंशक्यंतेविशेषरूपेणाभावात्तेषांतथाप्रज्ञानव्यतिरेकेणस्वप्नजागरितयोर्नकश्चिद्वस्तुविशेषोगृह्यतेतस्मा

सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यान्छब्दान्छक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः॥ ३७॥ सय
थाशंखस्यध्मायमानस्यनबाह्यान्छब्दान्शक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः॥ ३८॥

त्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावोयुक्तस्तेषां॥ ३७॥ तथासयथाशंखस्यध्मायमानस्यशब्देनसंयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुया
दित्येवमादिपूर्ववत्तथावीणायैवीणायाःवाद्यमानायाअनेकदृष्टांतोपादानमिहसामान्यबहुत्वख्यापनार्थंअनेकेहि

बृ.उ. नेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः॥ दुंदुभेस्तुग्रहणेनेत्यादिवाक्यंदृष्टांतयति॥ पूर्ववदिति॥ ३८॥ तथेतिदृष्टांतद्वयपरामर्शः॥ एकेनैवदृष्टांतेनविवक्षिता भाः

५८ र्थसिद्धौकिमित्यनेकदृष्टांतोपादानमित्याशंक्याह॥ अनेकेति॥ इहेतिजगदुच्यतेश्रुतिर्वा॥ सामान्यबहुत्वमेवस्फुटयति॥ अनेकेहीति॥ ५८

तेषांस्वस्वसामान्येंतर्भावेपिकुतोब्रह्मणिपर्यवसानमित्याशंक्याह॥तेषामिति॥कथमित्यस्मात्पूर्वंतथेत्यध्याहारः इतिमन्यतेश्रुतिरितिशेषः॥विमतंना
त्मातिरेकितदतिरेकेणागृह्यमाणत्वाद्यद्यदतिरेकेणागृह्यमाणंतत्तदतिरेकिनभवतियथादुंदुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणागृह्यमाणास्तदतिरेके

विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाःसामान्यविशेषास्तेषांपारंपर्येणगत्वायथैकस्मिन्महासामान्येंतर्भावःप्रज्ञानघनेकथंनामप्रदर्शयितव्य
इतिदुंदुभिशंखवीणाशब्दसामान्यविशेषाणांयथाशब्दत्वेअंतर्भावःएवंस्थितिकालेतावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वंशक्य
मवगंतुं॥२१॥एवमुत्पत्तिकालेप्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेतिशक्यमवगंतुं॥यथाग्नेर्विस्फुलिंगधूमांगारार्चिषांप्राग्विभागादग्निरेवेतिभवत्यग्ने

सयथावीणायैवाद्यमानायैनबाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥१०॥

कत्वमेवंजगन्नामरूपविकृतंप्रागुत्पत्तेःप्रज्ञानघनएवेतियुक्तंगृहीतुमित्येतदुच्यतेसयथार्द्रैधाग्नेःआर्द्रैरेधोभिरिद्धोग्निरार्द्रैधा
ग्निःतस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाःपृथग्नानाप्रकारंधूमग्रहणंविस्फुलिंगादिप्रदर्शनार्थंधूमविस्फुलिंगादयोविनिर्गच्छंतिएवंयथा
यंदृष्टांतःअरेमैत्रेयिअस्यपरमात्मनःप्रकृतस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतन्निश्वसितमिवनिश्वसितं यथाऽप्रयत्नेनैवपुरुषनिश्वासो
भवत्येवंवाअरेकिंत

णनसंतीत्यनुमानंविवक्षन्नाह॥दुंदुभेरिति॥शब्दत्वेंतर्भावस्तथाप्रज्ञानघनेसर्वंजगदंतर्भवतीतिशेषः॥दृष्टांतत्रयमवष्टभ्यनिं
ष्टंकितमर्थमुपसंहरतिएवमिति॥२१॥सयथार्द्रैधाग्नेरित्यादिवाक्यस्यतात्पर्यमाह॥एवमित्यादिना॥स्थितिकालवदित्येवंशब्दार्थः॥तन्नवाक्यमवतार्यव्या
चष्टे॥इत्येतदिति॥महतोनवच्छिन्नस्यभूतस्यपरमार्थस्येतियावत्॥निश्वसितमिवेत्युक्तंव्यनक्ति॥यथेति॥अरेमैत्रेयितत्तोजातमितिसंबंधःतदेवाकांक्षापूर्वं
स्थापितात्=५ निर्गताःदंकाःदोषाःयस्मात्३

बृआटीअकिंतदित्ता॥

इतिहास इति ब्राह्मणमेवेति संबंधः॥ संवादादिरित्यादिपदेन प्राणसंवादादिग्रहणं असद्वा इदमग्र आसीदित्यादी यत्रादिशब्देनासदेवेदमग्र आसीदित्यादिगृह्यते॥ देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रं वेदः सोयं वेदाद्वहिर्न भवतीत्यर्थः इत्याद्या विद्येति संबंधः आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः॥ प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्संग्रहार्थः॥ तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति असन्नेव स भवती

न्निश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसश्चतुर्विधं मंत्रजातमितिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिः उर्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि विद्या देवजनविद्या वेदः सोयमित्याद्या उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मंत्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथात्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि अनु

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरंत्येवं वा अरेस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्याना व्याख्यानानि मंत्रविवरणानि

व्याख्यानान्यर्थवादाः॥ अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि यथा चतुर्थाध्याये आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथा वान्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्याय मेवाध्यायशेषः मंत्रविवरणानि व्याख्यानानि एवमष्टविधं त्यादिगृह्यते॥ इत्यादी नीत्यादिपदमथ

योन्यां देवतामुपास्ते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिगृहीतुं॥ अर्थवादे षु व्याख्यानपदप्रवृत्तौ हेत्वभावं शंकित्वा पक्षांतरमाह॥ अथवेति॥ इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति॥ एवमिति॥ ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयमिति शेषः॥ ऋगादिशब्दानामितिहासादिशब्दानां च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशंक्य

प्रमाणांतरापेक्षत्वाद्धेतोर्वेदस्य प्रामाण्यं तच्चापौरुषेयत्वात्प्रमाणांतरानपेक्षस्य हेतोरभावान्नेति चेन्नेत्याह बुद्धीति ४ २ तर्हि अभिव्यक्तमेव कृतकत्वं तस्मादप्रामाण्यमिति चेत्तत्राह प्रत्यक्षा क्षादिभिः अर्थैः प्रामाण्यव्यभिचारात् ३

निश्वसितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः परिशेषस्त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याह॥ एवं मंत्रेति॥ ननु प्रथमे कांडे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्धानिरित्यत आह॥ नियतेति॥ नियतेत्यादौ वेदो विशेष्यते॥ कल्पांतेऽतर्हितान्वेदानित्यादिवाक्यान्नियतरचनावत्वं वेदस्य गम्यते॥ अनादिनिधना नित्यादेश्च सदातनत्वं तस्य निश्चीयते॥ न च कृतकत्वादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारान्न च पौरुषेयत्वादनपेक्षत्वहेत्वभावादप्रामाण्यं बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वाभावेनतत्सिद्धेर्न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादितिभावः॥ सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये फलितमाह॥ तस्मादि

अनपेक्षत्वसिद्धेः १

——— ब्राह्मणमेवं मंत्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणं॥ नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवन्न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः अतः प्रमाणनिरपेक्ष एव स्वार्थे तस्माद्यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः श्रेयद्बुद्धिः ज्ञानं वा कर्म वेति॥ नाम

न्यस्यैवैतानि निश्वसितानि॥ [illegible]॥

प्रकाशवशाद्धि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वमित्यतो नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तं तद्वचनेनैवेतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः ति॥ नामप्रपंचसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा न रूपप्रपंचसृष्टिः सा चोपदेष्टव्या सृष्टिपरिपूर्तेरन्यथानुपपत्तेरित्याशंक्याह॥ नामेति॥ यद्यपि नामतंत्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्थादुक्ता तथापि सर्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक्तसृष्टेः संसारो न स्यादित्याशंक्याह॥ नामरूपयोरिति॥ सर्वावस्थयोर्व्यक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत्॥ नामप्रपंचस्यैवात्र सर्गोक्तिमुपपादितामुपसंहरति॥ इतीति॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति॥ तद्वचनेनेति ॥

अज्ञानप्रभवाँल्लोकावेदाश्च ज्ञानसंभवाः विदित्वात्मसतत्त्वस्य नेह नानास्ति किंचनेति स्मृतेः १

निश्वसितश्रुतिं विधांतरेणावतारयति॥ अथवेत्यादिना॥ मिथ्यात्वेपि प्रतिबिंबवत्प्रामाण्यसंभवादुन्मत्तादिवाक्यानां च मिथ्याज्ञानाधीनप्रयत्नजन्यत्वे
ज्ञानानत्वाद्वेदस्य तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमित्याह॥ तदाशंकेति॥ अन्यो ग्रंथो बुद्धादिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वंदेदित्यादिः॥ ४०॥ स यथा स
र्वासामपामित्यादिसमनंतरग्रंथमुत्थापयति॥ किंचान्यदिति॥ तदेव व्याकरोति॥ न केवलमिति॥ प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्व

अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्मत्वं परादादिदं सर्वं यदयमात्मेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशंक्येत तदाशंकानिरासार्थ
मिदमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथान्यो ग्रंथ इति॥ ४ ॥ किंच अन्यन्न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञान
व्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभाव एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां

स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायन

नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टां
तः स इति दृष्टांतो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्य

मिति संबंधः॥ उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ जलेति॥ तथापि प्रज्ञानमेकैकमेवं स्यान्न ब्रह्मेत्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥ सत्यज्ञानादिवाक्याद्ब्रह्मणस्तन्मा
त्रत्वादित्यर्थः॥ यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादिवाक्यमित्याशंक्य तद्वैषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टांतवचनमेतदित्याह॥ अत आहे
ति॥ प्रलीयते स्मिन्निति प्रलयः एकस्मात्सौ प्रलयश्चेति एकप्रलयः॥ तडागादिगतानामपां कुतः समुद्रे लयो न हि तासां तेन संगतिरित्याशंक्याह॥ अवि

स्पर्शसामान्यस्य ५

अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामान्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणामभावो विवक्षितः॥ तेषां तत्संस्थानमात्रत्वादतस्तासामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रे ऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः॥ पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्ताः स्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते॥ विषयाणामिंद्रियकार्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वचि लयः स्यादित्याह॥ त्वगिति॥ स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्यंतर्भावं प्रपंचयति॥ तस्मिन्निति॥ तथापि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्म

यथायं दृष्टान्त एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं॥ तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसंस्तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्छब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवत्येवं मनो

मेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गंधानां नासिके एकायन

विषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते एवं परंपराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात्सैंधवघनवत्प्रज्ञानघनमेकरसमनन्तरमपारं निरंतरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते॥

त्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशंक्य परंपरया ब्रह्मणि सर्वं विलयं दर्शयितुं क्रममनुक्रामति॥ तथेति॥ मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चादर्शनान्मनःस्पंदितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्यर्थः॥ संकल्पविकल्पात्मकमनःस्पंदितं द्वैतस्य संकल्पात्मके मनस्यंतर्भावात्तस्य च संकल्पस्याध्यवसायपारतंत्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशान्मनो विषय

सामान्यस्य तद्विषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेण
असत्त्वमित्यर्थः॥

षेय४

सर्वंजगदुक्तेनन्यायेनबुद्धिमात्रंभूत्वाप्रलेह्वाऽस्मन्सीप्राज्ञइत्यादिःतद्युक्तं।तआत्मनीतिश्रुत्याब्रह्मणिपर्यवस्यतीत्याह॥विज्ञानमात्रमिति॥ननुजगदिदंवि
लीयमानंशक्तिशेषमेवविलीयतेतत्वज्ञानादृतेतस्यनिःशेषनाशानाश्रयणात्तथाचकुतोब्रह्मैकरसस्यप्रतिपत्तिरतआह॥एवमिति॥शक्तिशेषलयेपि
तस्यादुर्निरूपत्वाद्ब्रह्मैकरसस्यधीरविरुद्धेतिभावः।एकायनप्रक्रियातात्पर्यमुपसंहरति॥तस्मादिति॥घ्राणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमितिसर्वत्रसंबंधः॥क

तस्मादात्मैवैकमद्वयमितिप्रतिपत्तव्यंतथासर्वेषांगंधानांपृथिवीविशेषाणांनासिके घ्राणविशेषंसामान्यंतथासर्वेषांरसानामप्
विशेषाणांजिव्हेंद्रियविषयसामान्यं॥तथारूपाणांतेजोविशेषाणांचक्षुर्विषयसामान्यंतथाशब्दानांश्रोत्रविषयसामान्यंपूर्ववत्तथा
श्रोत्रादिविषयसामान्यानांमनोविषयसामान्येसंकल्पेमनोविषयसामान्यस्यापिबुद्धिविषयसामान्येविज्ञानमात्रेविज्ञानमात्रंभूत्वाप

मेवं॰सर्वेषां॰रूपाणांचक्षुरेकायनमेवं॰सर्वेषां॰शब्दानां॰श्रोत्रमेकायनमेवं॰सर्वेषां॰संकल्पानांमनएकायनमेव
॰सर्वासांविद्यानां॰हृदयमेकायनमेवं॰सर्वेषांकर्मणां॰हस्तावेकायनमेवं॰सर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमेवं॰स
र्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेवं॰सर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेवं॰सर्वेषांवेदानांवागेकायनं॥११॥ रस्मिन्प्रज्ञानघनेप्रलीय

तेतथाकर्मेंद्रियाणांविषयावदनादानगमनविसर्गानंदविशेषास्तेक्रियासामान्येष्वेवप्रविष्टानविभागयोग्याभवंतिसमुद्रइवअपूविशेषा
स्तानिच शंपुनरत्रप्रतिपर्यायंब्रह्मणिपर्यवसानंतत्राह॥तथेति॥यथासर्वेषुपर्यायेषुब्रह्मणिपर्यवसानंतथोच्यतइतियावत्॥पूर्ववदितित्वग्विषयसामा
न्यवदित्यर्थः॥संकल्पेलयइतिशेषः॥विज्ञानमात्रइत्यत्रापितथैव॥एवंसर्वेषांकर्मणामित्यादेरर्थमाह॥तथाकर्मेंद्रियाणामिति॥क्रियासामान्यानांसत्रात्मसं
लयइतिशेषः१

क्रियाज्ञानशक्त्योश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदादभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादिभाष्यं॥ तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह॥ यो वा इति॥ श्रुतिमुखात्करणल
योन प्रतिभाति स्वयं च व्याख्यायते तत्र को हेतुरिति पृच्छति॥ नन्विति॥ श्रुत्या करणलयस्यानुक्तत्वमंगीकरोति॥ बाढमिति॥ एष्टमभिप्रायं प्रकटयति
॥ किंत्विति॥ करणस्य विषयसाजात्यं विवृणोति॥ विषयस्यैवेति॥ किमत्र प्रमाणमित्याशंक्यानुमानं सूचयति॥ प्रदीपवदिति॥ चक्षुस्तैजसं रूपादिषु

सामान्यानि प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेवं यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनोऽधीयंते तेन नु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयो
ऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति बाढं किंतु विषयसमानजातीयं करणमन्यते श्रुतिः न तु जात्यंतरं विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन सं
स्थानांतरं करणं नाम यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविषयप्रकाशकत्वेन

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा

संस्थानांतराणि करणानि प्रदीपवत्तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्मकत्वाद्धि विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति
करणानामिति॥४१॥ तत्रेदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहितः आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च तस्मादुत्पत्तिस्थितिप्र
लयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं ब्रह्मैवात्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितं

मध्ये रूपस्यैव व्यंजकत्वात्तत्प्रतिपन्नवदि
त्यादीन्यनुमानानि शास्त्रप्रकाशिकायामधिगंतव्यानि॥ करणानां विषयसाजात्ये फलितमाह॥ तस्मादिति॥ पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः॥ एकायनप्रक्रि
यासमाप्ताविति शब्दः॥४१॥ स यथा सैंधवखिल्यादेः संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति॥ तत्रेत्यादिना॥ पूर्वसंदर्भस्तत्रेत्युच्यते॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनूद्य साध्य

सिद्धिकरणत्वं प्रतीतितमाहेति॥

108

उक्तहेतोर्यथोक्तंब्रह्मैवसर्वमिदंजगदितियत्प्रतिज्ञातमिदंसर्वंयदयमात्मेतितत्पूर्वोक्तदृष्टांतप्रबंधरूपतर्कवशात्साधितमितियोजना॥उत्तरवाक्य
स्यविषयपरिशेषार्थमुक्तप्रलयेपौराणिकसंमतिमाह॥स्वाभाविकइति॥कार्याणांप्रकृतावाश्रितत्वंस्वाभाविकत्वं॥प्रलयांतरेपितेषांसंमतिंसंगिरते॥

स्वाभाविकोयंप्रलयइतिपौराणिकावदंतियस्तुबुद्धिपूर्वकःप्रलयोब्रह्मविदांब्रह्मविद्यानिमित्तोऽयमात्यंतिकइत्याचक्षतेअविद्यानिरो
धद्वारेणयोभवतितदर्थोयंविशेषारंभःतत्रदृष्टांतउपादीयतेसयथेतिसैंधवखिल्यःसिंधोर्विकारःसैंधवःसिंधुशब्देनउदकमभिधीयतेस्यं
दनात्सिंधुरुदकंतद्विकारस्तत्रभवोवासैंधवश्चासौखिल्यश्चेतिसैंधवखिल्यःस्वार्थयप्रत्ययःउदकेसिंधौस्वयोनौप्रास्तःप्रक्षिप्तःउदकमेव
विलीयमानमनुविलीयेत॥यत्तद्भौमतेजससंपर्कात्काठिन्यप्राप्तिःखिल्यस्यस्वयोनिसंपर्कादपगच्छतितदुदकस्यविलयनंतदनु

अरइदंमहद्भूत

सैंधवखिल्योविलीयतइत्युच्यतेतदेतदाहउदकमेवानुविलीयेतेतिनहनैवास्यखिल्यस्योद्ग्रहणायउद्धृत्यपूर्ववद्ग्रहणायग्रहीतुंनैवस
मर्थःकश्चित्स्यात्सुनिपुणोपिइवशब्दोऽनर्थकःग्रहणायनैवसमर्थःकस्माद्यतोयस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीतगृहीत्वास्वादयेल्लव
णास्वादमेवतदुदकंनतुखिल्यभावोयथायंदृष्टांतः॥एवमेवतुअरेमैत्रेयिइदंपरमात्माख्यंमहद्भूतं

यस्त्विति ॥ द्वितीयंप्रलयमधि
कृत्यानंतरग्रंथमवतारयति॥अविद्येति॥तत्रैत्यात्यंतिकप्रलयोक्तिः॥उदकंविलीयमानमित्ययुक्तंकाठिन्यविलयेपितल्लयादर्शनादित्याशंक्याह॥यत्त
दिति॥नहेतिप्रतीकमादायव्याचष्टे॥नैवेति॥अन्वयप्रदर्शनार्थंनैवेतिपुनरुक्तं॥महद्भूतमेकमद्वैतमित्युत्तरत्रसंबंधः॥अस्यार्थस्यसर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रद

इदंमहद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति॥ यस्मादित्यादिना॥ तदिदंपरमात्माख्यंमहद्भूतमितिपूर्वेणसंबंधः॥ खिल्यभावापत्तिकार्यंकथयति॥ मर्त्यैस्त्यादिना॥ कोसौखिल्यभावोथिप्रतस्तत्राह॥ नामरूपेति॥ कार्यकरणसंघातेतादात्म्याभिमानद्वाराजात्यभिमानोत्रखिल्यभावइत्यर्थः॥ इति शब्देनाभिमानोलक्ष्यते॥ यथोक्तेखिल्यभावेसतिकुतोभूतस्यमहत्वमित्याशंक्याह॥ सखिल्यभावइतिखिल्यभावःसशब्दार्थः परस्यपरिशुद्धत्वार्थ

यस्मान्महतोभूतादविद्ययापरिछिन्नासैतीकार्यकरणोपाधिसंबंधात्खिल्यभावमापन्नासिमर्त्याजन्ममरणाशनायापिपासादिसंसार धर्मवत्यस्मिन्नामरूपकार्यात्मिकामुष्यान्वयाहमितिसखिल्यभावस्तवकार्यकरणभूतोपाधिसंपर्कभ्रांतिजनितोमहतिभूतेस्वयोनौमहा समुद्रस्थानीयेपरमात्मन्यजरेऽमरेऽभयेशुद्धेसैंधवघनवदेकरसेप्रज्ञानघनेऽनंतेऽपारेनिरंतरेऽविद्याजनितभ्रांतिभेदवर्जितेप्रवेशितस्त्वम्मि

मनंतमपारंविज्ञानघनएवै

अविशेषत्वयोनिग्रस्तेखिल्यभावेऽविद्याकृतेभेदभावेप्रणाशितेइदमेकमद्वैतंमहद्भूतंमहच्चतद्भूतंचमहद्भूतंसर्वमहत्तरत्वादाकाशादिकारण त्वाच्चभूतं॥ त्रिष्वपिकालेषुस्वरूपाव्यभिचारात्सर्वदैवपरिनिष्पन्नमितित्रैकालिकोनिष्ठाप्रत्ययः अथवाभूतशब्दःपरमार्थवाचीमहच्चपारमार्थि कंचेत्यर्थः॥ लौकिकंतु

मजरादिविशेषणानि॥ केनरूपेणैकरस्यंतदाह॥ प्रज्ञानेति॥ तस्यापरिछिन्नत्वमाह॥ अनंतइति॥ तस्यसापेक्ष त्वंवारयति॥ अपारइति॥ प्रतिभासमानेभेदेकथंयथोक्तंतत्वमित्याशंक्याह॥ अविद्येति॥ भवतुयथोक्तेतत्वेखिल्यभावस्यप्रवेशस्तथापिकिंस्यात तआह॥ तस्मिन्निति॥ महत्वंसाधयति॥ सर्वेति॥ भूतत्वमुपपादयति॥ त्रिष्वपीति॥ महदित्युक्तेपारमार्थिकंचेतिविशेषणंकिमर्थमित्याशंक्याह॥ लौकि

जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हिमवदादि महद्यद्यपि भवति तथापि स्वप्नमायादिसमत्वान्न तत्परमार्थवस्तुन हि दृश्यं जडं इंद्रजालादेर्विशेष्यते। ततो लौकिकान्महतो ब्रह्मव्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः॥ आपेक्षिकं स्यादानंत्यमिति शेषः॥ अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति॥ नान्यदिति॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादि समनंतरवाक्यस्याव्यावर्त्यामाशंकामाह॥ यदीदमिति॥ वस्तुतः शुद्धत्वे किं सिध्यति तदाह॥ संसारेति तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावान्न तस्य खिल्य

यद्यपि महद्भवति स्वप्नमायाकृतं हि मवदादि पर्वतोपमं न परमार्थवस्त्वतो विशिनष्टि इदंतु महच्च तद्भूतं चेति अनंतं नास्यांतो विद्यत इत्यनंतं कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्टि अपारमिति विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानं च तद्घनं चेति विज्ञानघनः घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थो यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति एवशब्दोऽवधारणार्थो नान्यज्जात्यंतरमंतराले विद्यत इत्यर्थः॥ यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखा

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति ॥

संस्पृष्टं॥ किंनिमित्तोयं खिल्यभाव आत्मनो जातो मृतः सुखी दुःख्यहं ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इत्युच्यते॥ एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विषयपर्यंतानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकविज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं

त्वमिति मत्वाह॥ किंनिमित्त इति॥ खिल्यभावमेव विशिनष्टि॥ जात इति॥ अनेकः संसाररूपो धर्मोऽशनायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दूषित इति यावत्॥ खिल्यभावे निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ एतच्छब्दार्थं व्याकरोति॥ यानीति॥ स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरणविषयाकारेण परिणतानीति यावत्॥ तानि व्यवहारसिध्यर्थं विशिनष्टि नामरूपात्मकानीति॥ तेषामतिदुर्वलत्वं सूचयति॥

तेषांप्रत्यस्तत्वेपिप्रकृतत्वाभावेकथमेतच्छब्देनपरामर्शःस्यादित्याशंक्याह॥ येषामिति॥ उक्तमेकायनप्रक्रियायामितिशेषः॥ ब्रह्मणिप्रज्ञानघने
भूतानांप्रलयेदृष्टांतमाहनदीति॥ हेतौपंचमीतिदर्शयतिहेतुभूतेभ्यइति॥ पूर्वस्मिन्ब्राह्मणेषष्ठ्यंतसत्यशब्दवाच्यतयातेषांप्रकृतत्वमाह॥ सत्येति
॥ यथासैंधवःसन्खिल्यःसिंधोस्तेजःसंबंधमपेक्ष्योद्गच्छतितथाभूतेभ्यःखिल्यभावोभवतीत्याह॥ सैंधवेति॥ समुत्थानमेवविवृणोति॥ यथेत्यादिना॥ ता

नदीसमुद्रवदेतेभ्योहेतुभूतेभ्यःसत्यशब्दवाच्येभ्यःसमुत्थायसैंधवखिल्यवद्यथाद्भ्यःसूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबोयथावास्वच्छस्फटिकस्याल
क्तकाद्युपाधिभ्योरक्तादिभावःएवंकार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्योविशेषात्मखिल्यभावेनसम्यगुत्थाययेभ्योभूतेभ्यउत्थितस्तानियदाकार्यकर
णविषयाकारपरिणतानिभूतान्यात्मनोविशेषात्मखिल्यहेतुभूतानिशास्त्राचार्योपदेशेनब्रह्मविद्ययानदीसमुद्रवत्स्वविलापितानिविनश्यं

नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः॥१२॥

तिसलिलफेनबुद्बुदादिवत्तेष्वनश्यत्सुअन्वेषविशेषात्मखिल्यभावोविनश्यति॥ यथोदकालक्तकादिहेत्वपनयेसूर्यचंद्रस्फटिकादिप्र
तिबिंबोविनश्यतिचंद्रादिस्वरूपमेवपरमार्थतोव्यवतिष्ठतेतद्वत्प्रज्ञानघनमनंतमपारंस्वच्छंव्यवतिष्ठतेनतत्रप्रेत्यविशेषसंज्ञास्तिकार्य
करणसंघातेभ्योविमुक्तस्येतिएवमरेमैत्रेयिब्रवीमिनास्ति

न्येवेत्यादिव्याचष्टे॥ येभ्यइति॥ खिल्यहेतुभूतानितत्रहेतुत्वोपेतानीतियावत्॥ ब्रह्म
विद्योपलयोहेतुमाह॥ शास्त्रेति॥ तस्फलंसदृष्टांतमाचष्टे॥ नदीति॥ यथासलिलेफेनादयोविनश्यंतितथातेषुभूतेषुविनश्यत्सुसत्स्वनुपश्चात्खिल्यभा
वोनश्यतीत्याह॥ सलिलेति॥ किंपुनर्भूतानांखिल्यभावस्यचविनाशेसत्यवशिष्यतेतदाह॥ यथेति॥ तत्रेतिकैवल्योक्तिः॥ उक्तमेववाक्यार्थंस्फुटयति॥

स्थित४

ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेषसंज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति॥शरीरावस्थितस्येति॥सुषुप्तस्येतियावत्॥सर्वतोमुक्तस्येतिशेषः॥४॥१२॥उक्तंपरमार्थदर्शनमेवव्यक्तीकर्तुंचोदयति॥एवमिति॥तेनयाज्ञवल्क्येनेतियावत्॥इतिवदताविरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमितिशेषः॥एवंवदनेपिकुतोविरुद्धधर्मत्वोक्तिस्त

विशेषसंज्ञेत्यहमसावमुष्यपुत्रोममेदंक्षेत्रंधनंसुखीदुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्याअविद्यायाश्चब्रह्मविद्ययानिरन्वयतोनाशितत्वात्कुतोविशेषसंज्ञासंभवोब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावावस्थितस्यशरीरावस्थस्यापिविशेषसंज्ञानोपपद्यतेकिंपुनःकार्यकरणविमुक्तस्यसर्वतइतिहउवाचउक्तवान्किलपरमार्थदर्शनंमैत्रेय्यैभार्यायैयाज्ञवल्क्यः॥१३॥एवंप्रतिबोधितासाहकिलउवाचउक्तवतीमैत्रेयीअत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनिब्रह्मणिविरुद्धधर्मत्वमाचक्षाणेनभगवताममभोहःकृतस्तदाहअत्रैवमाभगवा

साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवानमूमुहन्नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिसहोवाचनवाअरेहंमोहंब्रवीम्य

न्मूजावानमूमुहन्मोहंकृतवान्कथंतेनविरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यतेपूर्वंविज्ञानघनएवेतिप्रतिज्ञायपुनर्नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिकथंविज्ञानघनएवकथंवानप्रेत्यसंज्ञास्तीति॥नह्युष्णःशीतश्चाग्निरेवैकोभवतिअतोमूढास्म्यत्रसहोवाचयाज्ञवल्क्योनवैअरेमैत्रेयिअहंमोहंब्रवीमिमोहनंवाक्यंनब्रवीमीत्यर्थः॥ननुकथंविरुद्धधर्मत्वमवोचोविज्ञानघनसंज्ञाऽभावंचनमयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितंत्वयैवेदं

त्राह॥कथमिति॥एकस्यैवविज्ञानघनत्वेसंज्ञाराहित्येचकुतोविरोधधीरित्याशंक्याह॥नहीति॥विरोधबुद्धिफलमाह॥अतइति॥अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः॥नवाइतिप्रतीकंगृहीत्वाव्याकरोति॥अरइति॥मोहनंवाक्यंब्रवीत्येवभवानितिशंकते॥नन्विति॥समाधत्ते॥नमयेति॥कथंतर्हिममैकस्मिन्नेववस्तुनिवि

त्वयातर्हिकिमुक्तमितितत्राह॥मयात्विति॥खिल्यभावस्यविनाशेप्रत्यगात्मरूपमेवविनश्यतीत्याशंक्याह॥नपुनरिति॥ब्रह्मस्वरूपस्यानाशेविज्ञानघन
स्यकिमायातमित्याशंक्याह॥तदिति॥विज्ञानघनस्यप्रत्यक्त्वंदर्शयति॥आत्मेति॥कथंतर्हितान्येवानुविनश्यतीतितत्राह॥भूतनाशेनेति॥खिल्यभावस्यावि

विरुद्धधर्मत्वेनएकंवस्तुपरिगृहीतंभ्रांत्यानतुमयोक्तंमयात्विदमुक्तंयःत्वविद्याप्रत्युपस्थापितःकार्यकरणसंबंध्यात्मनःखिल्यभावस्तस्मि
न्विद्ययानाशितेतन्निमित्तायाविशेषसंज्ञाशरीरादिसंबंधिन्यन्यत्वदर्शनलक्षणासाकार्यकरणसंघातोपाधौप्रविलापितेनश्यतिहेत्वभावादुद
काद्याधारनाशादिवच्चंद्रादिप्रतिबिंबस्तन्निमित्तश्चप्रकाशादिः॥नपुनःपरमार्थचंद्रादित्यस्वरूपनाशवदसंसारिब्रह्मस्वरूपस्यविज्ञानघन

त्वंवाअरइदंविज्ञानाय॥४२॥

स्यनाशः॥तद्विज्ञानघनइत्युक्तंसआत्मासर्वस्यजगतःपरमार्थतोभूतनाशान्नविनाशीविनाशीत्वविद्याकृतखिल्यभावोवाचारंभणं
विकारोनामधेयमितिश्रुत्यंतरादयंतुपारमार्थिकोऽविनाशीवाअरेयमात्माऽतोलंपर्याप्तंवेअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारंयथाव्याख्यातंविज्ञाना
यविज्ञातुंनहिविज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यतइतिहिवक्ष्यति॥४२॥कथंतर्हिप्रेत्यसंज्ञानास्तीत्युच्यतेशृणु

द्याकृतत्वेप्रमाणमाह॥वाचारंभण
मिति॥खिल्यभाववदस्मादात्मनोपिनाशित्वंस्यादितिचेन्नेत्याह॥अयंत्विति॥पारमार्थिकत्वेप्रमाणमाह॥अविनाशीति॥अविनाशित्वफलमाह॥अतइति॥पर्या
प्तंविज्ञातुमितिसंबंधः॥इदमित्यादिपदानांगतार्थत्वाद्व्याख्येयत्वंसूचयति॥यथेति॥विज्ञानघनएवेत्यत्रवाक्यशेषंप्रमाणयति॥नहीति॥४२॥आत्मनोविज्ञानघ
नत्वंप्रामाणिकंचेत्तर्हिनिषेधवाक्यमयुक्तमितिशंकते॥कथमिति॥अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेणनिषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह॥शृण्वि

बृ०

=१खिल्यसद्विते द्वै

यस्मिन्नुक्तलक्षणे खिल्यभावे सतियस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमुपलभ्यते तस्मात्तस्मिन्सतीतरइतरं जिघ्रतीति संबंधः॥ द्वैतमिवेत्युक्तमनूद्यव्याचष्टे॥ भिन्नमिवेति॥ इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्याशंकते॥ नन्विति द्वैतेनाद्वैतस्योपमीयमानत्वाद्दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोर्श्चंद्रमुख योर्वस्तुत्वोपलंभादित्यर्थः॥ द्वैतप्रपंचस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्नतस्य सत्यतेति परिहरति॥ नवाचारंभणमिति॥ तत्र तस्मिन्खिल्यभावेसतीतियाव

यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनितेविशेषात्मनि खिल्यभावे हि यस्मान्नु द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वंतरमात्मन उपलभ्यते॥ ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति नवाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यंतरादेक मेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमितिच तत्तत्र यस्माद्द्वैतमिव तस्मादेवेतरोसौ परमात्मनः खिल्यभूतः आत्माऽपरमार्थतः चंद्रादेरिवोदकेचंद्रादिप्र

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति॥

तिबिंबः इतरोद्रष्टा इतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति॥ इतर इतरं इतिकारकप्रदर्शनार्थं पश्यतीति क्रियाफलयोरभि धानं यथाछिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभाव उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते फलावसानत्वात्क्रियायाः क्रिया

त्॥ स्वप्नादिद्वैतमिव जागरितेपि तत्द्वैतं यस्मादालक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोसावात्मा खिल्यभूतोऽपरमार्थतः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना॥ परस्मा दितरस्मिन्नात्मनि अपरमार्थे खिल्यभूते दृष्टांतमाह॥ चंद्रादेरिवेति॥ इतरशब्दमनूद्यतस्यार्थमाह॥ इतरो द्रष्टेति॥ अविद्यादशायां सर्वाण्यपि कारकाणि संतिक र्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वादित्याह॥ इतरेति॥ क्रियाफलयोरेकशब्दत्वे दृष्टांतं विवृणोति॥ यथेति॥ दृष्टांतेपि विप्रतिपत्तिमाशंक्यानंतरोक्तं हेतुमेवस्य

अतश्च जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरेकशब्दत्वमविरुद्धमिति शेषः॥ उक्तं वाक्यार्थमनूद्य वाक्यांतरेष्वतिदिशति॥ इतर इति॥ तथेतरो द्रष्टेतरेण चक्षु
षेतरं द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः॥ उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्यवत्कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियातत्फलाभि
धायित्वं तुल्यमित्याह॥ सर्वमिति॥ यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति॥ इयमिति॥ यत्र वा अस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ यत्र त्विति॥ उक्तेर्थे वाक्यास्

व्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलंभादितरो घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्ववद्धि जानातीयमविद्यावदवस्था यत्र तु ब्रह्म
विद्ययाऽविद्यानाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं य
त्रैवमात्मैवाभूत्तत्तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्धि जानीयात्सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रियाऽतः कारकाऽभावेऽनुपपत्तिः क्रिया

तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा
अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्॥

याः क्रियाभावे च फलाभावः तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्म
विदः आत्मत्वादेव सर्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रिया फलं वास्ति न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परि
कल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित्॥

राणि व्याचष्टे॥ यत्रेति॥ तमेवार्थं संक्षिपति॥ यत्रैवमिति॥ सर्वं कर्तृकरणादीति शेषः॥ तत्के
नेत्यादि व्याकरोति॥ तत्तत्रेति॥ किंशब्दस्याक्षेपार्थं कथयति॥ सर्वत्र हीति॥ ब्रह्मविदोपि कारकद्वारा क्रियादिसिद्धिः क्रियतामित्याशंक्याह॥ आत्मत्वादिति॥ सर्वं
स्यात्मत्वासिद्धिमाशंक्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते॥ न चेति॥ कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥ भेदभावस्याविद्या

तद्धेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः॥एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेपि क्रियादि स्यान्नेत्याह॥अत इति॥करणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य विरुद्धत्वादिति यावत्॥ननु किंशब्दे प्रश्नार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्यंतनिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राह॥केनेति॥किंशब्दस्य प्रागेवाक्षेपार्थत्वमुक्तं तच्चाक्षेपार्थं वचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसंभवप्रदर्शनार्थमित्यत्यंतमेव क्रियानिवृत्तिर्विदुषो युक्तेत्यर्थः॥सर्वप्रकार

तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यंतमेव निवृत्तिः केन कमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारांतरानुपपत्तिदर्शनार्थं॥केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः केनचित्किंचित्कश्चित्कथंचिन्न

तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीया

पश्येदेवेत्यर्थः यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वात्ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नात्मनि न चाग्नेरिवात्मात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते

नुपपत्तिमेवा

भिनयति केनचिदिति॥कैवल्यावस्थामास्थाय संज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह॥यत्रापीति॥येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह॥येनेति॥येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षीणत्वान्न साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः॥आत्मनोऽसंदिग्धभाववत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह॥ज्ञातुश्चेति॥किंचात्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञात्रंतरेण वा नाद्य इत्याह॥न चेति॥न द्वितीय इत्याह॥न चाविषय इति॥ज्ञात्रंतरस्याभावात्तस्याविषयोयमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते॥न हि ज्ञात्रंतरमस्ति नान्योतोस्ति द्रष्टे

आत्मनिप्रमातृप्रमाणयोरभावेज्ञानाविषयत्वंफलतीत्याह॥तस्मादिति॥विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थंप्रपंचयति॥यत्रालिति॥तदेवस्वरूपापेक्षंविज्ञानघ
नत्वंविशेषविज्ञानापेक्षंतुसंज्ञाभाववचनमित्यविरोधइति॥इतिचतुर्थेचतुर्थंब्राह्मणं॥४४॥पूर्वोत्तरब्राह्मणयोःसंगतिंवक्तुंवृत्तंकीर्त्तयति॥यत्केवलमिति
॥कैवल्यंव्याचष्टे॥सर्वेति॥निरपेक्षमितितच्चात्मज्ञानमुक्तमितिसंबंधःततोनिराकांक्षत्वंसिद्धमितिचकारार्थःआत्मज्ञानंसंन्यासिनामेवेतिनियंतुंविशिन
ष्टि॥सर्वेति॥नन्वकृतस्ततोनैराकांक्ष्यंसत्यपितस्मिन्विज्ञेयांतरसंभवादतआह॥आत्मनिचेति॥नवाअरेपत्युरित्यादावुक्तंस्मारयति॥आत्मावेति॥तस्यनिरति

तत्रायेनेदंसर्वंविजानातितंविज्ञातारंकेनकरणेनकोवान्योविजानीयात्यत्तुपुनःपरमार्थविवेकिनोब्रह्मविदोविज्ञातैवकेवलोऽद्वयोवर्त्तते
तंविज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति॥इतिचतुर्थस्यचतुर्थंब्राह्मणं॥४४॥यत्केवलंकर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनंतदुक्तव्यमितिमैत्रेयीब्राह्मण

येनेदꣳसर्वंविजानातितंकेनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति॥४४॥चतुर्थंब्राह्मणं॥

मारब्धंतच्चात्मज्ञानंसर्वसंन्यासांगविशिष्टमात्मनिचविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवत्यात्माचप्रियःसर्वस्मात्तस्मादात्माद्रष्टव्यःसचश्रोतव्योमंतव्यो
निदिध्यासितव्यइतिचदर्शनप्रकाराउक्तास्तत्रश्रोतव्यआचार्यागमाभ्यांमंतव्यस्तर्कतस्तत्रचतर्कउक्तःआत्मैवेदंसर्वमितिप्रतिज्ञातस्यहेतुवच
नमात्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वंच॥तत्राय ग्रायप्रेमास्पदत्वेनपरमानंदत्वेफलितमाह॥तस्मादिति॥सचेद्दर्शनार्हस्तर्हितद्दर्शनेका
निसाधनानीत्याशंक्याह॥सचेति॥दर्शनप्रकाराःदर्शनस्योपायप्रभेदाः॥श्रवणमननयोःस्वरूपविशेषंदर्शयति॥तत्रेति॥कोसौतर्कोयेनआत्मामंतव्योभवतित
त्राह॥तत्रचेति॥दुंदुभ्यादिग्रंथःसप्तम्यर्थः॥उक्तमेवतर्कंसंगृह्णाति॥आत्मैवेति॥प्रधानादिवादमादायहेत्वसिद्धिशंकायांतन्निराकरणार्थमिदंब्राह्मणमितिसं

192

कथंहेत्वसिद्धिशंकोद्धूयते तत्राह॥ यस्मादिति॥ तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीतीत्युत्तरत्र संबंधः॥ अन्योन्योपकार्योपकारकभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्र
वृत्तिकं चेत्यत्रव्याप्तिमाह॥ यत्रेति॥ दृष्टं स्वप्नादीति शेषः॥ दृष्टांते सिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति॥ तस्मादिति॥ तदुक्तार्थं स्फुटयति॥ परस्परेति॥ तथाभू
तमित्येककारणपूर्वकत्वादि गृह्यते॥ विमतमेककारणकं परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नवदित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेर्नहि सर्वं जगत्परस्परोपकार्योप

हेतुरसिद्ध इत्याशंक्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयत्वमस्त्तदाशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते यस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतं जग
त्सर्वं पृथिव्यादि यच्च लोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टं यस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्ष
णं जगत्परस्परकार्यकारणत्वात्तथाभूतं भवितुमर्हति॥ एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यतेऽथवा आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थिति
लयत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते तस्माद्धि नैयायिकैरुक्तं॥ हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति॥ अन्ये मैत्रेय्याख्यातं आदुंदुभिदृष्टांताच्छ्रोतव्यार्थमागमवचनं प्राङ्मधुब्राह्मणान्मंतव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन मधुब्राह्मणेन तु निदिध्या
सनविधिरुच्यत इति यद्यथापि तु यथागमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मंतव्यं यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रि
यत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः॥

कारकभूतमित्याशंक्याह॥ एषेति॥ हेत्वसि
द्धिशंकां परिहर्तुं ब्राह्मणमिति संगतिमुक्त्वा प्रकारांतरेण तामाह॥ अथवेति॥ प्रतिज्ञाहेतू क्रमेणोक्त्वा हेतुसहितस्य प्रतिज्ञातार्थस्य पुनर्वचनं निगमनमित्यत्र ता
र्किकसंमतिमाह॥ तथाहीति॥ भर्तृप्रपंचानां ब्राह्मणारंभप्रकारमनुवदति॥ अन्यैरिति॥ द्रष्टव्यादिवाक्यादारभ्य दुंदुभिदृष्टांतादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्तश्रवण
निरूपणार्थं॥ दुंदुभिदृष्टांतादारभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मंतव्य इत्युक्तमनननिरूपणार्थमागमवचनं॥ निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्य

एतत् दूषयति॥ सर्वव्यापीति॥ श्रवणादेर्विधेयत्वेपीतियावत्॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्तौष्कल्येसत्यर्थलब्धं मननं न विधिमपेक्षते॥ यथातर्कं तोमतंतत्वं तथा तस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ तदपि विध्यनपेक्षितमेवेत्यर्थः॥ त्रयाणां विध्यनपेक्षितत्वे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ इति परकीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः॥ सिद्धांतेपि श्रवणादिविध्यभ्युपगमात्कथं परकीयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशंक्याह॥ सर्वथापीति॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति सर्वथापित्वध्यायद्वयस्यार्थोस्मिन्ब्राह्मणउपसंह्रियते इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्यं मध्विव मधु यथैको मध्वपूपोनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः॥ एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता तथा सर्वा

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव सयोयमात्मे णि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधुकार्यं किंच यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयअमरणधर्मा पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरेभवः पूर्ववत्तेजोऽमृतमयः पुरुषः सच लिंगाभिमानी सच सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु चशब्दसामर्थ्यादेवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं मया॥ तद्विध्यभ्युपगमेपीतियावत्॥ एवं संगतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति॥ इयमित्यादिना यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विवृणोति॥ यथेति॥ न केवलमुक्तमधुद्वयमेव किंतु मध्वंतरं चास्तीत्याह॥ किंचेति॥ पुरुषशब्दस्य क्षेत्रज्ञविषयत्वं वारयति॥ सचेति॥ तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह॥ सचसर्वेषामिति॥ सर्वेषां च भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति॥ सर्वाणिचेति॥ नन्वाद्यमेवमधुद्वयं श्रुतमश्रुतं तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह॥ चशब्देति॥ प्रथमपर्यायार्थमुपसंहरति॥ एवमिति॥ पृथिवी सर्वाणि भूतानि पृथिव्यंशाभिमानी ५

मधुशब्दार्थमाह॥सर्वेति॥अस्येति पृथिव्यादेरिति यावत्॥परस्परमुपकार्योपकारकभावे फलितमाह॥अत इति॥अस्येति सर्वं जगदुच्यते॥यस्मा
त्परस्परोपकार्योपकारकभूतमित्यादिं अवलम्बनेन न्यायेन मधुपर्यायेषु सर्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथमित्याशंक्याह॥यस्मादिति॥सप्रकृ
तआत्मैवायं चतुर्थोक्तो भेद इति योजना॥इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृशति॥इदं ब्रह्मेत्यत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदंशब्दार्थः॥तृती

सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यमतोस्यैककारणपूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्यं वाचारंभणं विका
रो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः अयमेव स योयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति इदममृतं यन्मैत्रेय्यै अमृतत्व

इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं॥५॥इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोमृत
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं॥२॥ साधनमुक्तमा
त्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि ब्रह्म ते प्रवक्ष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदं सर्वं यस्माद्ब्रह्म
णो विज्ञानात्सर्वं भवति॥१॥तथा आपोध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोवस्थानं॥२॥तथाग्निर्वाच्यग्नेर्विशेषतोवस्थानं॥३॥तथा वायुरध्यात्मं प्राणो

ये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति॥यद्विषयेति॥इदं सर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमिदमित्युक्तं॥सर्वं सर्वाप्तिसाधनमिति यावत्॥तदेव स्पष्टयति॥यस्मादिति॥४५॥१॥
यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथान्योपि व्याख्येय इत्याह॥तथेति॥रेतस इति विशेषणस्यार्थमाह॥अध्यात्ममिति॥आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्निति श्रु
त्यंतरं॥२॥पृथिव्यामप्सु चोक्तन्यायमग्नावतिदिशति॥तथेति वाङ्मय इत्यस्यार्थमाह॥वाचीति॥अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते॥३॥अग्नावुक्तन्या

वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदितिश्रुत्यंतरमाश्रित्याह॥ अध्यात्ममिति॥ पृथिव्यादीनां तदंतर्वर्तिनां च पुरुषाणामेकवाक्योपात्तानामेकरूपं मधुत्वमितिश‍ंकां परिहरन्नवांतरविभागमाह॥ भूतानामिति॥ पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र सप्तान्नाधिकारसंमतिमाह॥ तथेति॥ यद्यप्यादित्यस्तु नीभूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वं तदंतर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वं तथा चोक्तं तस्यैवाचः पृथिवी शरीरं ज्योती रूपमय

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्ते जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ ३॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ ४॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ ५॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ ६॥

मग्निरिति॥ ४॥ तथादित्यो मधु चाक्षुषोऽध्यात्मं॥ ५॥ तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दः प्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुतिकायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः॥ ६॥ ये भूतं तन्न भवति तथापि देवतायेदमाश्रित्याग्नावृत्त्यायं तस्मिन्नति दिशति॥ तथेति॥ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्याह॥ चाक्षुष इति॥ ५॥ आदित्यगतन्यायं दिक्षु संपादयति॥

श्रोत्रमेवदिशामध्यात्मंतथाचाध्यात्मंश्रोत्रमित्येववक्तव्येकथंप्रातिश्रुत्कमितिविशेषणमित्याशंक्याह॥दिशामिति॥तथापीत्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः॥६॥दिक्षुव्यव
स्थितन्यायंचंद्रेदर्शयति॥तथेति॥चंद्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशदितिश्रुतिमनुसृत्याह॥अध्यात्ममिति॥७॥चंद्रवद्विद्युतोपिमधुत्वमाह॥तथेति॥अध्यात्मं

तथाचंद्रअध्यात्मंमानसः॥७॥तथाविद्युत्वक्तेजसिभवस्तेजसोध्यात्मं॥८॥तथास्तनयित्नुःशब्देभवःशाब्दोध्यात्मंयद्यपितथापिस्वरेविशे

अयंचंद्रःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यचंद्रस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिंश्चंद्रेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमा
नसस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥ ॥इयंविद्युत्सर्वेषांभूतानांमध्वस्यैविद्युतः
सर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्यांविद्युतितेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंतैजसस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमे
वसोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥ ॥अयंस्तनयित्नुःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यस्तनयित्नोःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चाय
मस्मिंस्तनयित्नौतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंशाब्दःसौवरस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदमम
तमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥ ॥अयमाकाशःसर्वेषांभूतानांमध्वस्याकाशस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नाकाशेतेजोमयोम
तमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंहृद्याकाशस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥ ॥ ॥

षतोभवतीतिसौवरोध्यात्मं॥ ॥तथाकाशोध्यात्मंहृदयाकाशः॥ ॥ तैजसइत्यस्यार्थमाह॥त्वगिति॥पर्जन्योपिविद्युदादिवत्सर्वेषांभूतानांमधुभ
वतीत्याह॥तथेति॥अध्यात्मंशाब्दसौवरइत्यस्यार्थमाह॥शब्देभवइति॥यद्यप्यध्यात्मंशाब्देभवइतिव्युत्पत्त्याशाब्दःपुरुषस्तथापिस्वरेविशेषतोभवतीत्यध्या

स्तनयित्नावुक्तन्यायमाकाशेतिदिशति॥तथेति॥१०॥पर्यायांतरंवृत्तमनूद्योत्थापयति॥आकाशांताइति॥प्रतिशरीरिणंसर्वेषांशरीरिणांप्रत्येकमितिया
वत्॥धर्मस्यशास्त्रैकगम्यत्वेनपरोक्षत्वाद्यमितिनिर्देशानर्हत्वमाशंक्याह॥अयमितीतियद्यपिधर्मोप्रत्यक्षोयमितिनिर्देशानर्हस्तथापिपृथिव्यादेर्धर्म
कार्यस्यप्रत्यक्षत्वात्तेनकारणस्याभेदमौपचारिकमादायप्रत्यक्षघटादिवदयंधर्मइतिव्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः॥कोसौधर्मोयस्यप्रत्यक्षत्वेनव्यपदेशस्तत्रा

आकाशांताःपृथिव्यादयोभूतगणादेवतागणाश्चकार्यकरणसंघातात्मानउपकुर्वंतोमधुभवंतिप्रतिशरीरिणमित्युक्तंयेनैतेप्रयुक्ताःशरी
रिभिःसंबध्यमानामधुत्वेनोपकुर्वंतितद्वक्तव्यमितीदमारभ्यतेअयंधर्मोयमितिअप्रत्यक्षोपिधर्मःकार्येणतत्प्रयुक्तेनप्रत्यक्षेणव्यपदि
श्यतेअयंधर्मइतिप्रत्यक्षवद्धर्मश्चव्याख्यातःश्रुतिस्मृतिलक्षणःक्षत्रादीनामपिनियंता॥जगतोवैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनांपरिणामहेतुत्वा

अयंधर्मःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यधर्मस्यसर्वाणिभूतानिमधु

त्प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्चतेनचायंधर्मइतिप्रत्यक्षेणव्यपदेशःसत्यधर्मयोश्चाभेदेननिर्देशःकृतःशास्त्राचारलक्षणयोरिहतुभेदेनव्य
पदेशः॥एकत्वेसत्यपिदृष्टादृष्टभेदरूपेणकार्यारंभकत्वाद्यस्त्वदृष्टो

ह॥धर्मश्चेति॥व्याख्यातस्तत्केयोरूपमत्यसृजतधर्ममित्यादावितिशेषः॥त
र्हितस्याप्रत्यक्षत्वान्नचोदनालक्षणत्वमित्याशंक्यगौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभिप्रेत्याह॥श्रुतीति॥तस्मिन्नेवकार्यलिंगकमनुमानंसूचयति॥क्षत्रादी
नामिति॥तत्रैवानुमानांतरंविवक्षित्वोक्तं॥जगतइति॥जगद्वैचित्र्यकारित्वेहेतुमाह॥पृथिव्यादीनामिति॥धर्मस्यप्रत्यक्षेणव्यपदेशेहेत्वंतरमाह॥प्राणिभिरि
ति॥तेनानुष्ठीयमानाचारेणप्रत्यक्षेणधर्मस्यवक्ष्यमाणत्वेनेतियावत्॥ननुतृतीयाध्यायेयोवैसधर्मःसत्यंवैतदितिसत्यधर्मयोरभेदवचनात्तयोर्भेदेनात्रपर्यायद्वयोपाद
शास्त्रोक्तलक्षणोधर्मःआचारलक्षणःसत्यमितिभेदःधर्मोदृष्टःसत्यस्त्वनुष्ठीयमानत्वाद्दृष्टः=५

195

बृ॰र॰
६०

सँमष्टिव्यष्ट्यात्मना २

कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशंक्याह॥ दृष्टेति॥ अदृष्टेनरूपेण कार्यारंभकत्वं प्रकटयति॥ यस्त्विति॥ सामान्यात्मनारंभकत्वमुदाहरति॥ सामान्यरूपेणेति॥
विशेषात्मना कार्यारंभकत्वं व्यनक्ति॥ विशेषेति॥ धर्मस्य द्वैभेदावुक्तौ तयोर्मध्ये प्रथमम धिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह॥ तत्रेति॥ द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चा

ऽपूर्वाख्यो धर्मः स सामान्यविशेषात्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्य
करणसंघातस्य तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयस्तथाध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्त्तरि धर्मे भवो धार्मः॥ ॥ तथा दृष्टे

यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मे
दꣳ सर्वं॥ ॥ इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा
यमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ ॥ नानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो
भवति स एव धर्मः सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः॥
तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते रिसत्ये भवः सात्यः सत्येन वायुरावाती तिश्रुतंरात्॥ ॥

यमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह॥ तथेति॥ ११॥ इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह॥ तथादृष्टेनेति सोपीत्यपिशब्दो धर्मोदाहरणार्थः॥ द्वयोरपि प्र
कारयोर्विनियोगं विभजते॥ सामान्यरूप इति॥ उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र कारणत्वेनानुगतार्थः॥ यश्चायमस्मिन्नित्यादि वाक्यस्य विषयमाह॥ तत्रेति॥ सत्येय
श्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः॥ यश्चायमध्यात्ममित्यादि वाक्यस्य विषयमाह॥ तथाध्यात्ममिति॥ सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च कारणत्वे प्रमाणमाह॥ सत्ये

अ॰
४

॥१२॥

राम॰
६०

इदंमानुषमित्यत्रमानुषग्रहणंसर्वजात्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह॥धर्मसत्याभ्यामिति॥कथंपुनरेषाजातिःसर्वेषांभूतानांमधुभवतितत्राह॥तत्रेति
॥भोगभूमिःसप्तम्यर्थः यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्यविषयभेदंदर्शयति॥तत्रेति॥व्यवहारभूमावितियावत्॥धर्मादिवदित्यपेरर्थः॥निर्दि
ष्टःस्वशरीरनिष्ठाजातिराध्यात्मिकी॥शरीरांतराश्रितातुबाह्येतिभेदः॥वस्तुतस्तुतत्रनोभयथात्वमित्यभिप्रेत्यनिर्देशभागित्युक्तं॥१३॥अंतिमपर्या

धर्मसत्याभ्यांप्रयुक्तोयंकार्यकरणसंघातविशेषःसयेनजातिविशेषेणसंयुक्तोभवतिसजातिविशेषोमानुषादिस्तत्रमानुषादिजातिवि
शिष्टाएवसर्वेप्राणिनिकायाःपरस्परोपकार्योपकारकभावेनवर्तमानादृश्यंतेअतोमानुषादिजातिरपिसर्वेषांभूतानांमधुतत्रमानु

इदंमानुषꣳसर्वेषांभूतानांमध्वस्यमानुषस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्मानुषेतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयश्चाय
मध्यात्मंमानुषस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं॥१३॥ षादिजातिरपिबाह्याध्यात्मिकी
चेत्युभयथानिर्देशभाग्भवति॥१३॥यस्तुकार्यकरणसंघातोमानुषादिजातिविशिष्टःसोयमात्मासर्वेषांभूतानांमधुनन्वयंशारीरशब्दे
ननिर्दिष्टःपृथिवीपर्यायएवनपार्थिवांशस्यैवतत्रग्रहणादिहतुसर्वात्माऽप्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषःसर्वभूत
देवतागणविशिष्टःकार्यकरणसंघातःसोयमात्मेत्युच्यते॥तस्मिन्नस्मिन्नात्मनितेजोमयोऽमृतमयःपुरुषो यमवतारयति॥यस्त्विति॥
आत्मनःशारीरेणगतत्वात्पुनरुक्तिरनुपयुक्तेतिशंकते॥नन्विति॥अवयवावयविविषयत्वेनपर्यायद्वयमपुनरुक्तमितिपरिहरति॥नेत्यादिना॥प
रमात्मानंव्यावर्तयति॥सर्वभूतेति॥चेतनंव्यवच्छिनत्तिकार्येति॥यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यविषयमाह॥तस्मिन्निति॥यश्चायमध्यात्ममितिकिमि
समष्टिहिरण्यगर्भः३

अन्नेत्संत्य पर्यायोक्तिः॥ पश्चायमात्मेत्यस्यार्थमाह॥ यश्चेति॥ १४॥ सवा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह॥ यस्मिन्निति॥ परिशिष्टः पूर्वपर्यायेष्वनुपदिष्टोंत्येप
र्याये ऽयमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि विस्पष्टं तवचसा प्रवेशितस्तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वानत्रात्मशब्दार्थ इत्यर्थः उक्तमात्मश
ब्दार्थमनूद्य सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे॥ तस्मिन्निति॥ अविद्याकृतः कार्यकरणसंघात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्य

ऽमूर्तेरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोत्राध्यात्मविशेषा आवात्मन निर्दिश्यते यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयोय
दर्थोयं देहलिंगसंघातः आत्मा सयश्चायमात्मेत्युच्यते॥ १५॥ यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोंत्ये पर्याये प्रवेशितः सोयमात्मा तस्मिन्न
विद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूता

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजो
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं॥ १५॥ नामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां
स्वतंत्रो न कुमारामात्यवत्किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपतिरिति॥ भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो
विशिनष्ट्यधिपतिरिति

याप्रवेशिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति संबंधः॥ व्याख्येयं पदमादाय तस्य वाच्यमर्थ
माह॥ सर्वेषामिति॥ तस्यैव विवक्षितोर्थः सर्वैरुपास्य इत्युक्तः॥ स्वातंत्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति॥ नेत्यादिना॥ सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमि
त्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशंक्याह॥ राजत्वेति॥ राजत्वं जात्यनाक्रांतोपि कश्चित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्वातंत्र्यं राजपरत्वात्तस्य

राजाधिपतिरित्युभयोरपिमिथोविशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्यवाक्यार्थंनिगमयति॥एवमिति॥उक्तस्यविद्याफलस्यतृतीयेनैकवाक्यत्वमाह॥यदुक्तमिति॥
तदेवव्याख्यानंस्फोरयति॥एवमिति॥मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणेतियावत्॥एवमित्यस्यार्थंकथयति॥यथेति॥मधुब्राह्मणेपूर्वब्राह्मणेचोक्तक्रमेणात्मनि
श्रवणादित्रयंसंपाद्यविद्वान्ब्रह्माभवदितिसंबंधः॥ननुमोक्षावस्थायामेवविदुषोब्रह्मत्वापत्तिश्छिन्नत्वंनप्राच्यामविद्यादशायामित्याशंक्याह॥तस्मादिति

एवंसर्वभूतात्माविद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तोभवति॥यदुक्तंब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतोमनुष्यामन्यंतेकिमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिती
दंतद्व्याख्यातमेवमात्मानमेवसर्वात्मत्वेनाचार्यागमाभ्यांश्रुत्वामत्वातर्कतोविज्ञायसाक्षादेवंयथामधुब्राह्मणेनदर्शितंतथातस्माद्ब्रह्म
विज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्वमपिब्रह्मैवसदविद्ययाअब्रह्मासीत्सर्वमेवचसदसर्वमासीत्तांत्वविद्यामस्माद्विज्ञानात्तिरस्कृत्यब्रह्मविद्ब्रह्मैवस

सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिःसर्वेषांभूतानांराजा॥

न्ब्रह्माभवत्सर्वंसत्सर्वमभवत्परिसमाप्तःशास्त्रार्थोयदर्थःप्रस्तुतस्तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वात्मभूतेब्रह्मविदिसर्वात्मनिसर्वंजगत्समर्पितमित्येतस्मि
न्नर्थेदृष्टांतउपादीयते॥तद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराःसर्वेसमर्पिताइतिप्रसिद्धोर्थएवमेतस्मिन्नात्मनिपरमात्मभूतेब्रह्मविदिसर्वाणिभूतानि
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिसर्वेदेवाअग्न्यादयःसर्वेलोकाभूरादयःसर्वेप्राणावागादयःसर्वएतआत्मानो ॥समानाधिकरणंपंचमीन्तयं॥एवंलक्षणाद्ब्रह्मास्मी

192

तिश्रवणादिकृतात्तत्साक्षात्कारादितियावत्॥अब्रह्मत्वादिधीध्वस्तिस्तर्हिकथमित्याशंक्याह॥तांत्विति॥वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमवतारयति॥परिसमाप्तइति॥यस्यशा
स्त्रस्यार्थोविषयप्रयोजनाख्योब्रह्मकंडिकायांचतुर्थांदोचप्रस्तुतस्तस्यार्थोयथोक्तन्यायेननिर्धारितइत्यनुवादार्थः॥सर्वात्मभूतत्वंसर्पादिवत्कल्पितानांसर्वेषामात्माभावे

सर्वंब्रह्मतद्रूपत्वंसर्वात्मत्वंसर्वएतआत्मानइतिकृतोभेदोक्तिरात्मैक्यस्यशास्त्रीयत्वादित्याशंक्याह॥जलचंद्रवदिति॥दार्ष्टांतिकभागस्यसंपिंडितमर्थमाह॥सर्वमिति॥उक्तस्यसर्वात्मभावस्यतृतीयेनैकवाक्यत्वंनिर्दिशति॥यदुक्तमिति॥सर्वात्मभावे विदुषःसप्रपंचत्वंस्यादित्याशंक्याह॥सएषइति॥सर्वेणाकल्पितेनद्वैतेनसहितमधिष्ठानभूतंब्रह्मप्रत्यग्भावेनपश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तद्रूपेणस्थितःसर्वोभवतितदेवंकल्पितंसप्रपंचत्वमविद्वद्दृष्ट्याविदुषोभीष्टमित्यर्थः॥

जलचंद्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताःसर्वंजगदस्मिन्समर्पितं॥यदुक्तंब्रह्मविद्वामदेवःप्रतिपेदेऽहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिसएषसर्वात्मभावोव्याख्यातःसएषविद्वान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिःसर्वात्मासर्वोभवतिनिरुपाधिर्निरुपाख्योनंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनोऽजोजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽचलोनेतिनेत्यस्थूलोनणुरित्येवंविशेषणोभवतितमेतमर्थमजानंतस्तार्किकाःकेचनपंडितंमन्याश्चागमविदःशास्त्रार्थविरुद्धं

तद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराःसर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वेदेवाःसर्वेलोकाःसर्वेप्राणाःसर्वएतआत्मानःसमर्पिताः॥१५॥ मन्यमानाःविकल्पयंतोमोहमगाधमुपयांति॥तमेतमर्थमेतौमंत्रावनुवदतःअनेजदेकंमनसोजवीयस्तदेजतितन्नैजतीतितथाचतैत्तिरीयकेयस्मात्परंनापरमस्तिकिंचिदेतत्सामगायन्नास्तेऽहमन्नमहमन्नमित्यादितथाचछांदोग्येजक्षन्क्रीडन्नममाणःसयदिपितृलोककामःसर्वगंधःसर्वरसःसर्वज्ञःसर्वविदित्यादि विद्वद्दृष्ट्यातस्यनिष्प्रपंचत्वंदर्शयति॥निरुपाधिरिति॥निरुपाख्यत्वंशब्दप्रत्ययागोचरत्वंब्रह्मणःसप्रपंचत्वमविद्याकृतंनिष्प्रपंचत्वंतात्विकमित्यागमार्थोविरोधउक्तःकथंनर्हितार्किकमीमांसकाश्चशास्त्रार्थविरुद्धंपश्यंतोब्रह्मास्तिनास्तीत्यादिविकल्पयंतोमोमुह्यंतेतत्राह॥तमेतमिति॥वादिव्यामोहस्याज्ञानंमूलमुक्त्वाप्रकृतेब्रह्मणोद्वैरूप्येप्रमाणमाह॥तमित्यादिना॥तैत्तिरीय

छांदोग्यश्रुतावादिशब्देनसत्यकामःसत्यसंकल्पोविजरोविमृत्युरित्यादिगृहीतं॥श्रुतिसिद्धेहैरूप्येस्मृतिमपिसंवादयति तथेति॥पूर्वोक्तप्रकारेणागमार्थवि
रोधसमाधानेविद्यमानेपितदज्ञानाद्वादिविभ्रांतिरित्युपसंहरति॥इत्येवमादीति॥विकल्पमेवस्फुटयति॥अस्तीति॥सर्वत्रश्रुतिस्मृतिष्वात्मनीतिया
वत्॥केतर्हिपारंब्रह्मविद्यायाःसमधिगच्छंतितत्राह॥तस्मादिति॥ब्रह्मज्ञानफलमाह॥तएवेति॥५९॥तद्यथेत्यादिवाक्यार्थविस्तरेणोक्तारःतंकीर्त

आथर्वणेचदूरात्सुदूरेतदिहांतिकेचकठवल्लीष्वण्योरणीयान्महतोमहीयान्कस्तंमदामदंतज्ञ्वतोन्यानत्येतितिष्ठदितिच॥तथा
गीतासुअहंक्रतुरहंयज्ञःपिताहमस्यजगतोनादत्तेकस्यचित्पापंसमंसर्वेषुभूतेषुअविभक्तंविभक्तेषुग्रसिष्णुप्रभविष्णुचेत्येवमाद्या
गमार्थंविरुद्धमिवप्रतिभांतंमन्यमानाःस्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयायविकल्पयंतोस्त्यात्मानास्त्यात्माकर्ताकर्तामुक्तोबद्धःक्षणिकोवि
ज्ञानमात्रंशून्यंचेत्येवंविकल्पयंतोनपारमधिगच्छंत्यविद्यायाःविरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्रतस्मात्तत्रयएवश्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारि
णस्तएवाविद्यायाःपारमधिगच्छंतितएवचास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यंतिनेतरेस्वबुद्धिकौशलानुसारिणः॥६०॥परिसमाप्ताब्रह्म
विद्याऽमृतत्वसाधनभूतायांमैत्रेय्याःपृष्टवतीभर्तारंयदेवभगवानमृतत्वसाधनंवेदतदेवमेब्रूहीतिएतस्याःब्रह्मविद्यायाःस्तुत्यर्थेयमा
ख्यायिकाआनीतातस्याआख्यायिकायाःसंक्षेपतोर्थप्रकाशनार्थावेतौमंत्रौभवतःएवंहिमंत्रब्राह्मणाभ्यांस्तुतत्वादमृतत्वसैवप्राप्तिसाध
नत्वंब्रह्मविद्यायाःप्रकटीकृतंराजमार्गमुपनीतंभवति॥यथा

यति॥परिसमाप्तेति॥ब्रह्मविद्यापरिसमाप्ताचेत्किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्याह॥एतस्या
इति॥इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्यामाख्यायिकांपरामृश्यति॥आनीतेदंवैतन्मध्वित्यादिनाब्राह्मणेनेतिशेषः॥तदेतदृषिरित्यादेस्तात्पर्यमाह॥तस्यादिति॥
तद्धांनरेत्यादिरेकोमंत्रः॥आथर्वणायेत्यादिपरः॥मंत्रब्राह्मणाभ्यांवक्ष्यमाणरीत्याब्रह्मविद्यायाःस्तुतत्वेकिंसिध्यतीत्याशंक्याह॥एवंहीतितस्याःमुक्तिसाधन

संवीर्यादि ४

केनप्रकारेणब्रह्मविद्यायाःस्तुतत्वंतदाह॥अपिचेति॥अपिशब्दःस्तावकब्राह्मणसंभावनार्थः॥मंत्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः॥एवंशब्दसूचितंस्तुतिप्रकारमे
वप्रकटयति॥इंद्रेति॥तस्मादुष्प्रापत्वेहेतुमाह॥यस्मादिति॥महांतमायासंस्फुटयति॥ब्राह्मणस्येति॥कृतार्थेनापींद्रेणरक्षितत्वेविद्यायाःदौर्लभ्यंफलितमा
ह॥तस्मादिति॥नकेवलमुक्तेनप्रकारेणविद्यास्तूयतेकिंतुप्रकारांतरेणापीत्याह॥अपिचेति॥तदेवप्रकारांतरंप्रकटयति॥सर्वेति॥केवलयेत्यस्यव्याख्यानं॥

आदित्यउद्यञ्छार्वरंतमोपनयतीतितद्वत्॥अपिचैवंस्तुताब्रह्मविद्यायाइंद्ररक्षितासादुष्प्राप्यादेवैरपि॥यस्मादश्विभ्यामपिदेवभिष
ग्भ्यामिंद्ररक्षिताविद्यामहतायासेनप्राप्ताब्राह्मणस्यशिरश्छित्त्वाश्व्यंशिरःप्रतिसंधायतस्मिन्निंद्रेणछिन्नेपुनःस्वशिरएवप्रतिसंधायतेन
ब्राह्मणस्यस्वशिरसैवोक्ताशेषाब्रह्मविद्याश्रुतातस्मात्ततःपरतरंकिंचित्पुरुषार्थसाधनंनभूतंनभाविवाकुतएववर्त्तमानमितिनातःपरास्तु
तिरस्तिअपिचैवंस्तूयतेब्रह्मविद्यासर्वपुरुषार्थानांकर्महिसाधनमितिलोकेप्रसिद्धंतच्चकर्मवित्तसाध्यंतेनाशापिनास्तिअमृतत्वस्ययदिदम
मृतत्वंकेवलयात्मविद्ययाकर्मनिरपेक्षयाप्राप्यतेयस्मात्कर्मप्रकरणेवक्तुंप्राप्तापिसतीप्रवर्ग्यप्रकरणेकर्मप्रकरणादुत्तीर्यकर्मणावि
रुद्धत्वात्केवलसंन्याससहिताभिहिताऽमृतत्वसाधनायतस्मान्नातःपरंपुरुषार्थसाधनमस्तिअपिचैवंस्तुताब्रह्मविद्यासर्वोहिलोकोद्वंद्वा
रामःसर्वेनैवरमेतस्मादेकाकीनरमतेइतिश्रुतेर्याज्ञवल्क्योलोकसाधारणोपिसन्नात्मज्ञानबलाद्भार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिंपरित्यज्यप्र
ज्ञानतृप्तआत्मरतिर्बभूव॥अपिचैवंस्तुताब्रह्मविद्यायस्माद्याज्ञवल्क्येनसंसारमार्गाद्व्युत्तिष्ठतापिप्रियायैभार्यायैप्रीत्यर्थमेवाभिहिता कर्मनिरपेक्ष

येति॥तत्रहेतुः॥यस्मादिति॥किमितिकर्मप्रकरणेप्राप्तापिप्रकरणांतरेकथ्यतेतत्राह कर्मणेतिप्रसिद्धंपुमर्थोपायंकर्मत्यक्त्वाविद्यायामेवादरेतदधिकतासमधिग
तेतिफलितमाह॥तस्मादिति॥प्रकारांतरेणब्रह्मविद्यायाःस्तुतिंदर्शयति॥अपिचेति॥अनात्मासक्तिंत्यक्त्वात्मन्येवात्मरतिहेतुत्वान्महतीयंविद्येत्यर्थः॥विधांतरे

प्रकारेण३ कस्यंमधुइयंपृथिवीसर्वेषामित्यादि४

कथंब्रह्मविद्याभार्यायैप्रीत्यर्थमेवोक्तेतिगम्यतेतत्राह॥प्रियमिति आख्यायिकायाःस्तुत्यर्थत्वंप्रतिपाद्यवृत्तमनूद्याकांक्षापूर्वकंतामवतार्यव्याकरोति॥तत्रेत्या
दिना॥ब्रह्मविद्यासप्तम्यर्थः॥पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥यदिति॥दध्यङित्यादिव्याकुर्वन्नाकांक्षापूर्वकंप्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकामनुकीर्तयति॥कथ
मित्यादिना॥आभ्यामश्विभ्यामितियावत्॥केनक्रमेणोवाचेत्यपेक्षायामाह॥तदेनयोरिति॥एनयोरश्विनोस्तन्मधुप्रीत्यास्पदमासीत्तदुक्तात्ताभ्यांप्रार्थितोब्रा

प्रियंभाषसएह्यास्वेतिलिंगात्तत्रेयंस्तुत्यर्थाख्यायिकेत्यवोचामकापुनःसाऽख्यायिकेत्युच्यतेइदमित्यनंतरनिर्दिष्टंव्यपदिशतिबु
द्धौसंनिहितत्वाद्धैशब्दःस्मरणार्थः तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तप्रकरणांतराभिहितंपरोक्षंवैशब्देनस्मारयन्निहव्यपदिशतियत्त
त्प्रवर्ग्यप्रकरणेसूचितंनाविष्कृतंमधुतदिदंमध्विहानंतरंनिर्दिष्टंइयंपृथिवीत्यादिना॥कथंतत्रप्रकरणांतरेसूचितंदध्यङ्हवाआ
भ्यामाथर्वणोमधुनामब्राह्मणमुवाचतदेनयोःप्रियंधामतदेवैनयोरेतेनोपगच्छति॥सहोवाचेंद्रेणवाउक्तोस्म्येतच्चेदन्यस्माअनुब्रूया
स्तत्एवतेशिरश्छिंद्यामितितस्माद्वैबिभेमियद्वैमेसशिरोनछिंद्यात्तद्वामुपनेष्यइतितौहोचतुरावांत्वातस्मात्त्रास्यावहेइतिकथंमात्रास्ये
थेइतियदानौउपनेष्यसेऽथतेशिरश्छित्वान्यत्राहृत्योपनिधास्यावोथाश्वस्यशिरआहृत्यतत्तेप्रतिधास्यावस्तेननावनुवक्ष्यसिसयदानौ
वनुवक्ष्यसिअथतेतदिंद्रःशिरश्छेत्स्यत्यथतेस्वंशिरआहृत्यतत्तेप्रतिधास्यावइतितथेतितौहोपनिन्येतौयदोपनिन्येथास्यशिरश्छित्वा
न्यत्रोपनिदधतुः ह्मणस्तदुवाचेत्यर्थःअयदश्विभ्यांमधुप्रार्थितंतदेतेनवक्ष्यमाणेनप्रकारेणप्रयच्छन्नेवैनयोरश्विनोराचार्यत्वेनब्राह्मणःसमीपगमनंकृ
तवानित्याह॥तदेवेति॥आचार्यत्वानंतरंब्राह्मणस्यवचनंदर्शयति॥सहोवाचेति॥एतच्छब्दोमध्वनुभवविषयः॥यद्यर्थोयच्छब्दस्तच्छब्दस्तर्हीत्यर्थोवांयु
वामुपनेष्येशिष्यत्वेनस्वीकरिष्यामीतियावत्॥तौदेवभिषजावश्विनौशिरःछेदनिमित्तंमरणंपंचम्यर्थः॥नावावामुपनेष्यसेशिष्यत्वेनस्वीकरिष्यसियदे
सहोवाचेत्यादिनायावत्तित्यस्मात्पूर्वकंडिकात्रयंप्रवर्ग्यकांडस्यप्रथमब्राह्मणस्थं=७

अथशब्दस्तदेत्यर्थौब्राह्मणस्यानुज्ञानंतर्यमथेत्युक्तंमधुप्रवचनानंतर्यंतृतीयस्याथशब्दस्यार्थः यदश्वस्यशिरोब्राह्मणेनिबद्धंतस्यछेदनानंतर्यंचतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः॥तर्हिसमस्तमपिमधुप्रवर्ग्यप्रकरणेप्रदर्शितमेवेतिकृतमनेनब्राह्मणेनेतीत्याशंक्याह॥यावत्विति॥प्रवर्ग्यप्रकरणेस्थितारख्यायिका किमर्थमत्रानीतेत्याशंक्यैतस्याःब्रह्मविद्यायाःस्तुत्यर्थंयमारख्यायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति॥तत्रेति॥ब्राह्मणभागव्यारख्यांनिगमयति॥इदमिति॥तद्वामित्या

अथाश्वस्यशिरआहृत्यतद्धास्यप्रतिदधतुस्तेनत्वाभ्यामनूवाचसयदाभ्यामनूवाचाथास्यतदिंद्रःशिरश्चिछेदाथास्यस्वंशिरःआहृत्यतद्धास्य प्रतिदधतुरितियावत्तुप्रवर्ग्यकर्मांगभूतंमधुतावदेवतत्राभिहितंनतुकक्ष्यंआत्मज्ञानारख्यंतत्रयाआरख्यायिकाऽभिहितासेहस्तुत्यर्थाप्रदर्श्यते॥इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽनेनप्रपंचेनाश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःतदेतत्कर्मऋषिर्मंत्रःपश्यन्नुपलभमानअवोचत्उक्तवानकथंतद्दंस

इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्तद्वांनरासनयेदंसउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिं

इतिव्यवहितेनसंबंधःदंसइतिकर्मणोनामधेयंतद्दंसःकिंविशिष्टंउग्रंक्रूरंवांयुवयोःहेनराहेनराकारौअश्विनौतच्चकर्मकिंनिमित्तंसनयेलाभायलाभलुब्धोहिलोकेपिक्रूरंकर्माचरतितथैवैतौउपलभ्येतेयथालोकेतदाविःप्रकाशंकृणोमिकरोमियद्रहसिभवद्भ्यांकृतंकिमिवेत्युच्यते तन्यतुःपर्जन्यःनइव॥नकारस्तूपरिष्टादुपचारःउपमार्थीयोवेदे॥नप्रतिषेधार्थः यथाश्वंनअश्वमिवेतिपद्धत्-दिमंत्रमुस्याप्यव्याचष्टे॥तदेतदिति॥कथंलाभायापिक्रूरकर्मानुष्ठानमतआह॥लाभेति॥ननुप्रतिषेधेमुख्योनकारःकथमिवार्थेव्याख्यायतेतत्राह॥नकारस्त्विति॥वेदेपदादुपरिष्टाद्योनकारःश्रुतःसखलूपचारःसलुपमार्थोपिसंभवतिननिषेधार्थएवेत्यर्थः॥तत्रोदाहरणमाह॥यथेति॥अश्वंनगूढमश्विनेत्यत्रनकारोयथोपमार्थीयस्तथाप्रकृतेपीत्यर्थः॥तदेवस्पष्टयति॥अश्वमिवेअन्येइदुःशर्कंद

यद्दिशुपमार्थेयेनकारे सति वाक्यस्वरूपमनूद्य तदर्थं कथयति॥ तन्यतुरित्यादिना॥ विद्यास्तुतिद्वारा तद्धंतावश्विनावत्र न स्तूयेते किंतु क्रूरकर्मकारित्वेन निं
द्येते तदाप्याख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थेत्ययुक्तमिति शंकते नन्विति॥ आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वमविरुद्धमिति परिहरति॥ नैष इति लोमसमात्रमपि न ही
यते यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना॥ यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरश्विनोर्न दृष्टहानिस्तथाप्यदृष्टहानिः स्यादेवेत्याशंक्य कै
मुतिकन्यायेनाह॥ न चेति॥ कथं पुनर्निंदायां दृश्यमानायां स्तुतिरिष्यते तत्राह॥ निंदामिति॥ नहि निंदा निंद्यं निंदितुमपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः॥

तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्वादिशब्दैस्तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्माविष्कृणोमीति संबंधः॥ नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथ
मिमौ मंत्रौ स्यातां निंदावचनौ हीमौ नैष दोषः स्तुतिरेवैषा न निंदावचनौ यस्मादीदृशमपि अतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयोर्न लोम च न मीयत इति

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति

न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति स्तुतावेतौ भवतः निंदां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरंति तथा प्रशंसारूपा च निंदा लोके प्रसिद्धा॥ दध्यङ् नामाथर्वणः
ह इति अनर्थको निपातः यन्मधु कक्ष्यमात्मज्ञानलक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र यदीमुवाच यत्प्रोवाच मधु ईमित्यन
र्थको निपातः॥ २ ॥ इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववन्मंत्रांतरं यथा निंदा न निंद्यं निंदितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोतुमेव न भवति किंतु निंदितुमपि तथा न नौ
न योर्व्यं वदिष्यन्नत्वमित्याह॥ तथेति॥ तद्वामित्यादिमंत्रस्य पूर्वार्धं व्याख्याय आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधं चोद्य उत्तरार्धं व्याचष्टे॥ दध्यङ् नामेति॥ यत्कक्ष्यं ज्ञानाख्यं
मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रोवाच पश्चात्सोमधुपयाभ्यामुक्तवांस्तदहमाविष्कृणोमीति संबंधः॥ समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राह॥ मंत्रांतरेति॥

पूर्वब्राह्मणेनास्य ब्राह्मणस्य १ — २ निंदास्तुतोः

प्रशब्दस्य उवाचेति क्रियापदेन संबंधः — ५

तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह॥ तथेति॥ विशेषणरूपं संदर्शयन्व्याकरोति॥ दध्यङ्नामेति॥ प्रथममश्व्यमित्यादिपदार्थवचनमश्व्यस्येत्यादौ छित्त्वेत्यस्य कर्मोक्तिः॥ अश्व्यं शिर इत्यन्नत्वन्वयार्थमुक्तमिति विभागः॥ प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति शंकित्वा समाधत्ते॥ स किमर्थमिति॥ ऋतायन्नित्यन्नार्थं

प्रदर्शनार्थं तथान्यो मंत्रस्तामेवाख्यायिकामनुसरति स्म आथर्वणो दध्यङ्नामाऽथर्वणोऽन्यो विद्यत इति अतो विशिनष्टि दध्यङ्नामाथर्वण स्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अश्विनावितिमंत्रदृशो वचनमश्व्यमश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्ने अश्वस्य शिरश्छित्वाई दृशमतिक्रू रं कर्म कृत्वाऽश्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवंतौ युवां स च आथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रवोचत् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति॥ स किमर्थ मेवं जीवितसंदेहमारुह्य प्रावोचदित्युच्यते ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरु

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विनादधीचेऽश्व्यꣳशिरः प्रत्यैरयतꣳ स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वामिति॥ १७॥ तरेत्येतस्य लिंगमेतत्किं तन्मधु प्रवोचदित्युच्यते त्वाष्ट्रं त्वष्टा आदित्यः तस्य संबंधि यज्ञस्य

शिरश्छिन्नं त्वष्टाभवत्तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्यकर्म तत्र प्रावर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं त्वा ष्ट्रं यन्मधु हे दस्रौ दस्रावितिपरबलानामुपक्षयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबंधि युवाभ्यामवोचदपि च कक्ष्यं गोप्यं रह स्यं परमात्मसंबंधि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्त

सिद्धमर्थं कथयति॥ जीवितादपीति॥ यज्ञस्य शिरो छिद्यत तद्देव अश्विनावब्रुवद्भिषजौ वै आवां इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमित्यादिश्रुत्यंतरमाश्रित्याह॥ यज्ञस्येत्यादिना॥ प्रवर्ग्यकर्मण्येवं प्रवृत्तेपि विज्ञाने किमायातं तदाह॥ तत्रेति॥ उक्तमेव संगृह्णाति॥ यज्ञस्येति॥ यद्यथोक्तदर्शनं त

अध्यायद्वयप्रकाशितं तत्तृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमिति यावत् ॥ ६१ ॥ उक्तमंत्राभ्यां वक्ष्यमाणमंत्रयोरपुनरुक्तत्वार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति ॥ उ
क्तावितिः ॥ आख्यायिकाविशेषणप्राप्तं संकोचं परिहरति ॥ द्वयोरिति ॥ उत्तरमंत्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते ॥ ब्रह्मेति ॥ संप्रत्यवांतरसंगतिमाह ॥ यत्कक्ष्यं चेति
॥ हिरण्यगर्भकर्त्तृकं शरीरनिर्माणमत्र नोच्यते किंतु प्रकरणवलादीश्वरकर्त्तृकमित्याह ॥ यत इति ॥ शरीरसृष्ट्युपेस्यालोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्तादिहसृष्टवं

मध्यायद्वयप्रकाशितं तत्त्वं वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यनुवर्त्तते ॥ १ ॥ इदं वै तन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मंत्रौ प्रवर्ग्यसंबंध्याख्यायिकोपसंहर्त्तारौ द्व
योः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितो ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयित
व्य इत्यतः प्रवर्त्तते यत्कक्ष्यं च मधूक्तवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तं किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते ॥ पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्या

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः

करणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीन्लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान् द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्य
शरीराणि तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिंगशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पु
रुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत इति पुरिशयः सन्पुरुष इत्युच्यते नैनेन नानेन
किंचन किंचिदपि अनावृतं अनाच्छादितं तथा नैनेन किंचनासंवृतं अंतरनप्रवेशितं ॥ बाह्य तरं प्रवेशात्पूर्वमिति यावत् ॥ स हि सर्वेषु शरीरेषु वर्त्तमानः प्र
विशन्निति न्यत्स्यापुरिशयः सन्पुरुषो भवतीत्युक्तप्रकारांतरेण पुरुषत्वं व्युत्पादयति ॥ नेत्यादिना ॥ वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशंक्य सर्वं जगदोतप्रोतत्वेनात्मव्याप्ति

सकृदुच्चरितंहिलवहुलबोधकंतंत्रं=२ मँधुब्राह्मणं१

पूर्णत्वेसत्यात्मनोदिव्योह्यमूर्तइत्यादिश्रुतिमाश्रित्यफलितमाह॥एवमिति॥मंत्रँब्राह्मणँयोरर्थवैमत्यमाशंक्याह॥पुरइति॥ ॥प्राचीनमेवब्राह्मणमनूद्य मंत्रांतरमवतारयति॥इदमिति॥प्रतिशब्दस्तंत्रेणोंच्चरितः॥रूपंरूपमुपाधिभेदंप्रतिप्रतिरूपोरूपांतरंप्रतिबिंबरूपंबभूवेत्येतत्प्रतिरूपोबभूवेत्यत्र विवक्षितमितियोजना॥अनुरूपोवेत्युक्तंविवृणोति॥यादृगित्यादिनाउक्तमर्थमनुभवारूढंकरोति॥नहीति॥रूपांतरभवनेकर्त्रंतरंवारयति॥सएव भूतेनांतर्भूतेनचनानावृतमेवंसएवनामरूपात्मनांतर्वहिर्भावेनकार्यकरणरूपेणव्यवस्थितःपुरश्चक्रइत्यादिमंत्रःसंक्षेपतःआत्मैकत्व माचष्टेइत्यर्थः॥ ॥इदंवैतन्मध्वित्यादिपूर्ववत्॥रूपंरूपंप्रतिप्रतिरूपोरूपांतरंवभूवेत्यर्थःप्रतिरूपोनुरूपोवा यादृक्संस्थानौमातापि तरौतत्संस्थानस्तदनुरूपएवपुत्रोजायते॥नहिचतुष्पदोद्विपाज्जायतेद्विपदोवाचतुष्पात्सएवहिपरमेश्वरोनामरूपेव्याकुर्वाणोरूपं पुरःसपक्षीभूत्वापुरःपुरुषआविशदितिसवाअयंपुरुषःसर्वासुपूर्षुपुरिशयोनैनेनकिंचनानावृतंनैनेनकिंचनासंवृतं॥ ॥ इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्॥रूपं२रूपंप्रतिरूपोवभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय॥इंद्रो मायाभिःपुरुरूपईयते॥ रूपंप्रतिरूपोवभूवकिमर्थंपुनःप्रतिरूपमागमनंतस्येत्युच्यतेतदस्यात्मनोरूपंप्रतिचक्षणायप्रतिख्यापनाययदि हिनामरूपेनव्याक्रियेतेतदास्यात्मनोनिरुपाधिकंरूपंप्रज्ञानघनाख्यंनप्रतिख्यायेतयदापुनःकार्यकरणात्मनानामरूपेअव्याकृतेव्याकृतेभव तःतदास्यरूपंप्रतिख्यायेतइंद्रःपरमेश्वरोमायाभिःप्रज्ञाभिःनामरूपभूततत्कृत हीति॥प्रतिख्यापनायशास्त्राचार्यादिभेदेनतत्प्रकाशनाये त्यर्थः॥तदेवव्यतिरेकेणान्वयेनचस्फुटयति॥यदिहीत्यादिना॥मायाभिःप्रज्ञाभिरितिपरपक्षमुक्त्वास्वपक्षमाह॥मायाभिरिति ॥

मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यदंडायमानाज्ञानवशादेषबहुरूपोभातिप्रकारभेदात्तुबहूक्तिरितिवाक्यार्थमाह॥एकरूपएवेति॥अविद्याप्रज्ञाभिर्बहु
रूपोगम्यतइतिपूर्वेणसंबंधः॥परस्यबहुरूपत्वेनिमित्तंप्रश्नपूर्वकंनिवेदयति॥कस्मादित्यादिना॥यथारथेषुयुक्तावाजिनोरथिनंस्वगोचरंदेशंप्रणयि
तुंप्रवर्त्ततेतथास्यप्रतीचोरथस्थानीयेशरीरेयुक्ताहरयःस्वविषयप्रकाशनाययस्मात्प्रवर्त्ततेतस्मादिंद्रियाणांतद्विषयाणांचबहुत्वात्तद्रूपैरेषबहुरूपोभ
वतीतियोजना॥हरिशब्दस्येंद्रियेषुप्रवृत्तौनिमित्तमाह॥हरणादिति॥प्रतीचोविषयान्प्रतीतिशेषः॥इंद्रियबाहुल्येहेतुमाह॥प्राणीति॥इंद्रियविषयबा

मिथ्याभिमानैर्वानतुपरमार्थतःपुरुरूपोबहुरूपईयतेगम्यतेएकरूपएवप्रज्ञानघनःसन्नविद्याप्रज्ञाभिः॥कस्मात्पुनःकारणाद्युक्ताःर
थइववाजिनःस्वविषयप्रकाशनायहियस्मादस्यहरयोहरणादिंद्रियाणिशताशतानिदशचप्राणिभेदबाहुल्यात्कतानिदशचभवंतितस्मा

युक्ताह्यस्यहरयःशतादश

दिंद्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैवचयुक्तानिनात्मप्रकाशनायपरांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिहिकाठकेतस्मात्तैरेवविषयस्वरू
पैरीयते॥नप्रज्ञानघनैकरसेनस्वेनरूपेणएवंतर्ह्ययमन्यःपरमेश्वरोअन्येहरयइत्येवंप्राप्तेउच्यते॥अयंवैहरयोऽयंवैदशचसहस्राणिबहूनिचा
नंतानिच

हुल्यात्तत्प्रसंगात्बहुरूपइतिशेषः॥नन्वात्मानंप्रकाशयितुमिंद्रियाणिप्रवृत्तानिनतुरूपादिकमेवतत्कथंतद्विषयवशादात्मनोन्यथाप्रथेत्याशं
क्याह॥तत्प्रकाशनायेति॥तस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहरति॥तस्मादिति॥यद्यप्यथोक्तश्रुतिवशेनलब्धमर्थमाह॥तस्मादिति॥यस्मादिंद्रिया
णिपराग्विषयेप्रवृत्तानितस्मात्तैरिंद्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायंप्रसंगात्मागम्यते॥नतुस्वासाधारणेनरूपेणेत्यर्थः॥युक्ताहीतिसंबंधमाश्रित्यशंकते॥एवंतर्हीति॥

अयमात्मा ब्रह्म १

नत्तदिंद्रियादिरूपेणात्मनएवाविद्ययाआनात्मसंबंधस्यकल्पितत्वान्नाहेतहानिरित्यर्थः॥ इंद्रियानंत्ये हेतुमाह॥ प्राणिभेदस्येति॥ वाक्यार्थमाख्यानार्थमि
त्संगतेनतत्संदर्भेण भूमिकामारचय्यतत्परं वाक्यमवतार्यव्याकरोति॥ किंबहुनेत्यादिना॥ नकेवलमध्यायद्वयस्यैवार्थः संक्षिप्योपसंहृतः किंतुस

प्राणिभेदस्यानंत्यात्॥ किंबहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्मा अपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वं नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरं नास्य जात्यंत
रमंतराले विद्यत इत्यनंतरं अबाह्यं तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यं किं पुनस्तन्निरंतरं ब्रह्मायमात्मा कोसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मंता बो

द्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूरित्येतदनुशासनं सर्ववेदांतोपदेशः एष सर्ववेदांतानामुपसंहृतोर्थः॥ ए
तदमृतमभयं परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः॥ ॥ इति चतुर्थस्याध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणं॥ ॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकांडस्य वंशः
स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः

स्वयं वेह रूपोयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्ममयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशा
सनं॥ १९॥ पंचमं ब्राह्मणं॥ अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौ
शिकः कौंडिन्यात्कौंडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः॥ १॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शांडिल्याच्चानभि
म्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां॥

र्ववेदांतानामित्याह॥ एष इति॥ तस्योभयविधपुरुषार्थरूपत्वमाह॥ एतदिति॥ वक्तव्यांतरपरिशेषशंकां परिहरति॥
परिसमाप्तश्चेति॥ इति चतुर्थस्य पंचमं ब्राह्मणं॥ ब्रह्मविद्यासंक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह॥ अथेति॥ महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मवि

ब्राह्मणस्यार्थं तरमाह ॥ मंत्रश्चेति ॥ स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वेसत्यध्यापनं ॥ जपस्तुप्रत्यहमावृत्तिरितिभेदः ॥ यथोक्तरीत्याब्राह्मणारंभेस्थि
तेवंशशब्दार्थमाह ॥ तत्रेति ॥ तदेवस्फुटयति ॥ यथेति ॥ शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्सौतिमाण्ड्यादारभ्यतदादिर्वेदाख्यमूलपर्यंतोयंवंशः प
र्वणः पर्वणोभिद्यतइतिसंबंधः ॥ वंशशब्देननिष्पन्नमर्थमाह ॥ अध्यायचतुष्टयस्येति ॥ अथात्रशिष्याचार्यवाचकशब्दाभावेकुतोव्यवस्थेति

मंत्रश्चायंस्वाध्यायार्थोजपार्थश्चतत्रवंशइववंशोयथावेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणोहिभिद्यतेतद्वदग्रात्प्रभृत्यामूलप्राप्तेरयंवंशोऽध्यायच

मेतत्प्राचीनयोग्यैः पाराशर्य्यात्पाराशर्योभारद्वाजाद्भारद्वाजोभारद्वाजाच्चगौतमाच्चगौतमोभरद्वाजाद्भरद्वाजः पाराशर्या
त्पाराशर्योवैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ १ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पा
राशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यआसुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजंधनेरौपजंध
निरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमोगौतमाद्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः
कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः ॥ कुमारहारितात्कुमारहारितोगालवाद्गालवोविदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपा
तोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः

तुष्टयस्याचार्यपरंपराक्रमोवंशइत्युच्यते ॥ तत्रप्रथमांतः शिष्यः पंचम्यंतः आचा
र्यः परमेष्ठीविराड्ब्रह्मणोहिरण्यगर्भात्ततः परमाचार्यपरंपरानास्ति

तत्राह ॥ तत्रेति ॥ परमेष्ठीब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वमाशंक्याह ॥ परमेष्ठी
ति ॥ कुतस्तर्हिब्रह्मणोनित्याप्राप्तिस्तत्राह ॥ ततइति ॥ स्वयंप्रतिभातवेदोहिरण्यगर्भोनाचार्यांतरमपेक्षतेईश्वरानुगृहीतस्यबुद्धावाविर्भूतादेदादेवविद्या

बृ॰ टी॰ कुतस्तर्हि वेदो जायते तत्राह॥ यस्तु नरिति॥ परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वान्न हेत्वपेक्षेत्यर्थः॥ आदावंते च कृतमंगला ग्रंथाः प्र अ॰ ४

यस्तु नर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः॥ ॥ हरिओं तत्सदिति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्गोविंदभगव

सौभरो यास्यादांगिरसाद्यास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्राद्आभूतिस्त्वा
ष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्
ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्रा
ध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्य
ष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः पर
मेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः॥ ६६॥ इति द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥

पूज्यपादशिष्य श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमद्बृहदारण्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥

चारिणो भवंतीति द्योतयितुमंते ब्रह्मणे नमइत्यु रामः ६८

क्तं व्याचष्टे॥ तस्मै इति॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यभाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥ ४॥ मूलं २५ भाष्य १४०० टीका १५०० एकत्र श्लोकसंख्या ३१२५ ॥

इतिसटीकबृहदारण्यभाष्यस्यचतुर्थोध्यायः समाप्तः

अथसटीकबृहदारण्यभाष्यस्य पंचमोध्यायः प्रारभ्यते

बृ. र.
१

श्रीगणेशायनमः॥ॐ मधुकांडेत्वाष्ट्रं कक्ष्यं चेति मधुहूयं व्याख्यातं संप्रति कांडांतरारंभं प्रतिजानीते॥जनकइति॥ननु पूर्वस्मिन्नध्याये व्याख्यातमेवतत्वंउत्तरत्रापिवक्ष्यतेतथाचपुनरुक्तेरलंमुनिकांडेनेतितत्राह॥उपपत्तीति॥तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वंमधुकांडस्यापीतिचेन्नेत्याह॥मधुकांडंहीति॥ननुप्रमाणादागमादेव तत्वज्ञानमुत्पत्स्यतेकिमुपपत्यातत्प्रधानेनकांडेनचेतितत्राह॥आगमेति॥करणत्वेनागमस्तत्वज्ञानेहेतुरुपपत्तिरूपकरणतयापदार्थपरिशोधनद्वारातद्धेतुरित्यत्रगमकमाह॥श्रोतव्यइति॥करणोपकरणयोरागमोपपत्योस्तत्वज्ञानहेतुत्वेसिद्धेफलितमुपसंहरति॥तस्मादिति॥यथोक्तरीत्याकांडारंभेपिकिमित्याख्यायिकाप्रणीयतेतत्राह॥आख्यायिकात्विति॥विज्ञानवतांपूजात्रप्रयुज्यमानादृश्यतेन

हरिः ॐ जनकोहवैदेहइत्यादियाज्ञवल्कीयंकांडमारभ्यतेउपपत्तिप्रधानत्वादितिक्रांतेनमधुकांडेनसमानार्थत्वेपिसतिनपुनरुक्ततामधुकांडंह्यागमप्रधानमागमोपपत्तीह्यात्मैकत्वप्रकाशनायप्रवृत्तेशकुतःकरतलगतबिल्वमिवदर्शयितुंश्रोतव्योमंतव्यइतिह्युक्तंतस्मादागमार्थस्यैवपरीक्षापूर्वकंनिर्धारणाययाज्ञवल्कीयंकांडमुपपत्तिप्रधानमारभ्यतेआख्यायिकातुविज्ञानस्तुत्यर्थोपायविधिपराचाप्रसिद्धोह्युपायोविद्वद्भिःशास्त्रेषुचदृष्टोदानं॥दानेनह्युपनमंतेप्राणिनःप्रभूतंहिरण्यंगोसहस्रदानंचेहउपलभ्यते श्चाचविज्ञानं

महाभागधेयमितिस्तुतिरत्रविवक्षितेत्यर्थः॥विद्याग्रहणेदानाख्योपायप्रकारज्ञापनपरावाख्यायिकेत्यर्थांतरमाह॥उपायेति॥कथंपुनर्दानस्यविद्याग्रहणोपायत्वंतत्राह॥प्रसिद्धोहीति॥गुरुशुश्रूषयाविद्यापुष्कलेनधनेनवेत्यादौदानाख्योविद्याग्रहणोपायोयस्मात्प्रसिद्धस्तस्माद्तस्यतदुपायत्वेनास्तिवक्तव्यमित्यर्थः॥दानेसर्वंप्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिषुविद्वद्भिरेषविद्याग्रहणोपायोदृष्टस्तस्मान्नतस्योपायत्वेविवदितव्यमित्याह॥विद्वद्भिरिति॥उपपन्नंचदानस्यविद्याग्रहणोपायत्वमित्याह॥दानेनेति॥भवतुदानंविद्याग्रहणोपायस्तथापीयमाख्यायिकाकथंतत्प्रदर्शनपरेत्याशंक्याह॥प्रभूतमि

अ.
५.

टि
रामः
१

ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मिष्ठतमं निर्धारयितुं राजा प्रवृत्तस्तत्कथमन्यपरेण ग्रंथेन विद्याग्रहणोपायविधानाय व्याख्यायिकारभ्यते तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ उपलंभो यथोक्तस्तल्लब्धार्थः ॥ इतश्चाख्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह ॥ अपि चेति ॥ तस्मिन्नेवार्थे विद्या येषां ते तद्विद्यास्तैः सह संबंधश्चेतेऽत्र प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरणं च विद्याप्राप्त्युपाय इत्यत्र गमकमाह ॥ न्यायविद्यायामिति ॥ तत्त्वनिर्णयफलां हि वीतरागकथामिच्छंति ॥ तद्विद्य

तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाख्यायिकारब्धा अपि च तद्विद्यसंयोगस्तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टस्तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिस्तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका ॥ जन

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

कोनामायं जनकः किंलक्षणाद्राजा बभूव विदेहानां तत्र भवो वैदेहः स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखांतरप्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञः अश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिण इहोच्यते तेनेजे अयजत तत्र तस्मिन्यज्ञे निमंत्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशानां पंचालानां च ब्राह्मणाः ॥ तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धमभिसमेता अभिसंगता बभूवुः संयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेपि कथं प्रकृते तत्संदर्शनपरत्वमत आह ॥ तत्रेति ॥ तद्विद्यसंयोगादीनि यानि तानि ॥ जनके यजमाने तत्र शास्त्रवादेन तद्विद्यसंयोगे प्रज्ञावृद्धिः किं नु सा न भवत्यशादपीत्याह ॥ प्रत्यक्षा चेति ॥ आख्यायिकायास्तात्पर्यमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ राजसूयाभिषिक्तः सार्वभौमो राजा सम्राडित्युच्यते ॥ बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति संबंधः अश्वमेधे दक्षिणाबाहुल्यमश्वमेधप्रकरणे स्थितं ॥ ब्राह्मणा अभिसं

चत्वारिंशत्संचाशद्वामाषात्मकपलं=२

बृ·२· २ तत्रयज्ञशालायामितियावत्॥ विजिज्ञासामेवाकांक्षापूर्वकंमुत्पादयति॥ कथमित्यादिना॥ अनूचानत्वमनुवचनसमर्थत्वं॥ एषांमध्येतिशयेनानूचानो नूचानतमःसकःस्यादितियोजना॥ एकस्यपलस्यचत्वारोभागास्तेषामेकोभागःपादइत्युच्यते॥ प्रत्येकंश्रृंगयोर्दशदशपादाःसंबध्येरन्नितिशंकांनिराकर्तुं अं· ५·

तन्नमहांतंविहूत्समुदायंदृष्ट्वातस्यहकिलजनकस्यवैदेहस्ययजमानस्यकोनुखल्वत्रब्रह्मिष्ठइतिविशेषेणज्ञातुमिच्छाविजिज्ञासाबभूव॥ कथंकःस्वित्कोनुखल्वेषांब्राह्मणानांअनूचानतमःसर्वइमेनूचानाःकःस्विदेषामतिशयेनानूचानइतिसहानूचानविषयोस्यजिज्ञासःसंस्तद्विज्ञानोपायार्थंगवांसहस्रंप्रथमवयसामवरुरोधगोष्ठेऽवरोधंकारयामासकिंविशिष्टास्तागावोऽवरुद्धाइत्युच्यतेपलचतुर्भागःपादःसुवर्णस्य

तान्होवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवोब्रह्मिष्ठःसएतागाउदजतामितितेहब्राह्मणानदधृषुरथहयाज्ञवल्क्यःस्वमेवब्रह्मचारिणमुवाचैताःसोम्योदजसामश्रवा३इतिताहोदाचकारतेहब्राह्मणाश्चुक्रुधुःकथंनोब्रह्मिष्ठोब्रवीतेत्यथह दशदशपादाःएकैकस्यागोःश्रृंगयोराबद्धाबभूवुःपंचपंचपादाएकैकस्मिन्छृंगे॥१॥ गाएवमवरुध्यब्राह्मणांस्तान्हउवाचहेब्राह्मणाभगवंतइत्यामंत्र्ययोवोयुष्माकंब्रह्मिष्ठःसर्वेयूयंब्राह्मणाअतिशयेनयुष्माकंब्रह्मिष्ठःसएतागाःउदजतांउत्कालयतुस्वगृहंप्रतितेहब्राह्मणानदधृषुःतेहकिलेवमुक्ताब्राह्मणाःब्रह्मिष्ठतामात्मनःप्रतिज्ञातुंनदधृषुःनप्रगल्भाःसंवृत्ताःअप्रगल्भभूतेषुब्राह्मणेष्वथहयाज्ञवल्क्यः विभजने॥ पंचेति॥ एकैकस्मिन्छृंगेआबद्धाबभूवुरितिपूर्वेणसंबंधः॥१॥ ब्राह्मणाःवेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठाइतियावत्॥ उत्कालयतुउद्गमयतु॥ यतोयाज्ञवल्क्योयजुर्वेदविदःसकाशाद्ब्रह्मचारीसामविधिंश्रृणोतिश्रुत्वाचाध्यारूढंसामगीयते॥ त्रिष्वेवचवेदेष्वंतर्भूतोथर्ववेदस्तस्माद्दर्शोद्यजुर्वेदिनोमुनेःशिष्यस्यसामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदच रामः २

निमित्तनिवेदनपूर्वकंब्राह्मणानांसभ्यानांक्रोधप्राप्तिंदर्शयति॥ याज्ञवल्क्येनेति॥ क्रोधानंतर्यमथशब्दार्थंकथयति॥ क्रुद्धेष्विति॥ अश्वलप्रश्नस्यप्राथम्येहेतुः॥ राजेति॥ याज्ञवल्क्यमित्यनुवादोन्वयप्रदर्शनार्थः॥ प्रश्नमेवप्रश्नपूर्वकंविशदयति॥ कथमित्यादिना॥ अनौद्धत्यंब्रह्मविदोलिंगमितिसूचयति॥

स्वमात्मीयमेवब्रह्मचारिणमंतेवासिनमुवाचएतागाहेसोम्यउदजउद्नमयास्मद्गृहान्प्रतिहेसामश्रवः सामविधिंहिशृणोत्यतोर्थाच्चतुर्वेदोयाज्ञवल्क्यस्तागाहउदाचकारउत्कालितवानाचार्यगृहंप्रति याज्ञवल्क्येनब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनोब्रह्मिष्ठताप्रतिज्ञातेतिहचुक्रुधुःक्रुद्धवंतःब्राह्मणाः तेषांक्रोधाभिप्रायमाचष्टेकथंनोस्माकमेकैकप्रधानानांब्रह्मिष्ठोस्मीतिब्रवीतेतिअथहैवं क्रुद्धेषुब्राह्मणेषुजनकस्ययज

जनकस्यवैदेहस्यहोताश्वलोबभूवसहैनंपप्रच्छत्वंनुखलुनोयाज्ञवल्क्यब्रह्मिष्ठोसी३इतिसहोवाचनमोवयंब्रह्मिष्ठायकुर्मोगोकामाएववयंस्मइतितंहततएवप्रष्टुंदध्रेहोताश्वलः॥२॥ मानस्यहोतर्त्विक् अश्वलोनामबभूवासीत्सएनंयाज्ञवल्क्यंब्रह्मिष्ठाभिमानीराजाश्रयत्वाच्चधृष्टोयाज्ञवल्क्यंपप्रच्छ एकंवा कथंयाज्ञवल्क्येतिहोवाचत्वंनुखलुनोयाज्ञवल्क्यब्रह्मिष्ठोसी३इतिप्लुतिर्भर्त्सनार्था सहोवाचयाज्ञवल्क्यः नमस्कुर्मोवयंब्रह्मिष्ठाययइदानींगोकामाः स्मोवयमितितंब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञंसंतंततएवब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात्प्रष्टुंदध्रेधृतवान्मनोहोताश्वलः॥२॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचतत्रमधुकांडेपांक्तेनकर्मणादर्शनसमुच्चितेनयजमानस्यमृत्योरत्ययोभ्याख्यातः उद्गीथप्रकरणेसंक्षेपतः

सहेति॥ किमितितर्हिस्वगृहान्प्रतिगावोब्रह्मिष्ठपणभूतानीतास्तत्राह॥ इदानीमिति॥ ननुस्वस्यतादृशीप्रतिज्ञाप्रतिभातीत्याशंक्याह॥ ततएवेति॥ २॥ तत्रप्रथमंप्रश्नेराभिमुख्यमापादयितुंसंबोधयति॥ याज्ञवल्क्येति॥ उक्तरीत्याश्वलप्रश्नेप्रस्तुतेतस्योद्गीथाधिकारेणसंगतिमाह॥

मधुकांडेपूर्वत्रव्याख्यातेयदुद्गीथप्रकरणंतस्मिन्नासंगपाप्मनोमृत्योरत्ययःसमुच्चितेनकर्मणासंक्षेपतोव्याख्यातइतिसंबंधः॥तस्यैवोद्गीथदर्शनस्येतिय
वत्॥परीक्षाविषयोविचारभूमिरयंप्रश्नप्रतिवचनरूपोग्रंथइत्यर्थः॥तच्छब्दःसमनंतरनिर्दिष्टग्रंथविषयः॥दर्शनमुद्गीथोपासनं॥तस्यविशेषोवा
गादेरग्न्याद्यात्मकत्वविज्ञानंतत्सिध्यर्थोयंक्रमः॥एवमवांतरसंगतिमुक्त्वाप्रश्नाक्षराणिव्याचष्टे॥यदिदमिति॥मृत्युनाप्तमित्यनेनमृत्युनाभिपन्नमित्य
स्यगतार्थत्वमाशंक्याह॥नकेवलमिति॥कर्मणोमृत्युत्वात्तेनमृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनंकिंचिद्दर्शनमेववाच्यमित्याशयेनपृष्टकृति॥केनेति॥दर्शन

तस्यैवपरीक्षाविषयोयमितितद्धृतदर्शनविशेषार्थोयंविस्तरआरभ्यतेयदिदंसाधनजातमस्यकर्मणऋत्विगग्न्यादिमृत्युनाकर्मलक्ष
णेनस्वाभाविकासंगसहितेनासंव्याप्तंनकेवलंव्याप्तमभिपन्नंचमृत्युनावशीकृतंच॥केनदर्शनलक्षणेनसाधनेनयजमानोमृत्योराप्ति

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वंमृत्युनाप्तꣳसर्वंमृत्युनाभिपन्नंकेनयजमानोमृत्योराप्तिमतिमुच्यतइति ॥

मतीत्यमृत्युगोचरत्वमतिक्रम्यमुच्यतेस्वतंत्रोमृत्योरवशोभवतीत्यर्थः॥ननूद्गीथेएवाभिहितंयेनातिमुच्यतेमुख्यप्राणात्मदर्शनेनेतिवाढं
उक्तंयोऽनुक्तोविशेषस्तत्रतदर्थोयमारंभइत्यदोषः॥होत्रर्त्विजाग्निनावाचेत्याहयाज्ञवल्क्यःएतस्यार्थंव्याचष्टे विषयंप्रश्नमाक्षिपति॥नन्वि
ति॥येनमुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यतेतदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तंतथाचमृत्योरत्ययोपायस्यविज्ञानस्यनिर्ज्ञातत्वात्केनेतिप्रश्नानुपपत्तिरितियोजना
।तस्यैवपरीक्षाविषयोयमित्यादावुक्तमादायपरिहरति॥बाढमिति॥उद्गीथप्रकरणेवागादेरग्न्याद्यात्मत्वदर्शनरूपोयोविशेषोवक्तव्योपिनोक्तस्तद
र्थोयंप्रश्नप्रतिवचनरूपोग्रंथइतिकृत्वाकेनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः॥कीदृक्पुनर्दर्शनंमृत्युजयसाधनंहोत्रेत्यादावुक्तमित्याशंक्याह॥एतस्येति॥

व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः। व्याख्यानमेव विशदयितुं पृच्छति॥ कः पुनरिति॥ दर्शनविषयं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ यज्ञशब्दस्य यजमाने रूढप्रयोगो नास्तीत्याशंक्याह॥ यज्ञ इति॥ यजमानस्य या वागध्यात्मं सैवाधियज्ञे होता भवतु तथापि कथं तयोर्देवतात्मना दर्शनमित्याह॥ कथमिति॥ तयोरग्न्यात्मना दर्शनमुत्तरवाक्यावष्टंभेन व्याचष्टे॥ तत्तत्रेति॥ कथं पुनर्वागग्न्योरेकत्वं तदाह॥ तदेतदिति॥ तयोरेकत्वे पि कुतो हेतुस्तदेकत्वमि

कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव होताधियज्ञे कथं तत्तत्र याऽयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवं तदेतदुक्तमन्नप्रकरणे व्याख्यातं स चाग्निर्होताग्निर्वै होतेति श्रुतेः यदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयं होता चर्त्विगधियज्ञमध्यात्मं च वागेतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युनाप्तं स्वाभाविकाज्ञानासंगप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्यु

होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोयमग्निः स होता॥

नाप्रतिक्षणमन्यथात्वमापाद्यमानं वशीकृतं तदनेनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति॥ तदेतदाह स मुक्तिः स होताग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिर्यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासंगान्मृत्योर्विमुच्यते आध्यात्मिकात्परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च

त्याशंक्याह॥ सचेति॥ स मुक्तिरित्येतदवतारयितुं भूमिकां करोति॥ यदेतदिति॥ न केवलमेतदुभयं मृत्युनासंस्पृष्टमेव किंतु तेन वशीकृतं चेत्याह॥ स्वाभाविकेति॥ मृत्युनाप्तं मृत्युनाभिपन्नमित्यनयोरर्थमनूद्य होत्रेत्यादेरर्थमनुवदति॥ तदनेनेति॥ साधनद्वयं तदुक्त्वार्थः॥ यजमानग्रहणं होतुरुपलक्षणं उक्तेर्थे समनंतरवाक्यमवतार्य व्याकरोति॥ तदेतदाहेति॥ मुक्तिशब्दस्तु साधनविषयः॥ परार्थमुक्त्वा

बृ.र.
४

अग्निस्वरूपेतिवाचो होतुरग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरितियावत्॥ उक्तमर्थं प्रपंचयति॥ यदेवेति॥ समुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति ॥ वाक्यांतरमुत्थाप्य व्याचष्टे॥ सातिमुक्तिरिति॥ मुक्त्यतिमुक्त्योरसंकीर्णत्वं दर्शयति॥ साधनद्वयस्येति॥ प्राप्तिरतिमुक्तिरिति संबंधः तामेव संगृह्णाति ॥ याफलभूतेति॥ फलभूतायामग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्तिशब्दोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥ ननु वागादीनामग्न्यादिभावोत्रश्रूयते यज

अ.
५

तस्मात्स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य सातिमुक्तिर्यैवंच मुक्तिः सातिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः॥ साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्याधिदैवतरूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिर्या सौ मुक्तिरधिदैवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासं गास्पदं मृत्युमतिक्रम्याधिदैवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता सातिमुक्तिरित्युच्यते तस्मादतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा सा

स मुक्तिः सातिमुक्तिः॥ ३॥

तिमुक्तिरित्याह॥ यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभावउद्गीथप्रकरणे व्याख्यातं तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न तद्विशेषो वागादीनामग्न्यादिदर्शनमिह विशेषो वर्ण्यते मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणे न व्याख्याता मृत्युमतिक्रांतो दीप्यत इत्यादिना॥ ३॥ याज्ञवल्क्येति होवाच स्वाभाविकादज्ञानासंगप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता तस्य कर्मणः सासंगस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादि

मानस्य न किंचिदुच्यते तत्राह॥ यजमानस्येति॥ तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशंक्य बाढमित्यादिनोक्तं स्मारयति॥ तत्रेति॥ दर्शनवत्फलेपि विशेषः स्यादित्याशंक्याह॥ मृत्युप्राप्तीति॥ प्रश्नांतरमवतारयति तासर्वमाह॥ याज्ञवल्क्येति॥ आ

राम:
४

प्रतिक्षणमन्यथात्वं विपरिणामः॥ अग्न्यादिसाधनान्याश्रित्य काम्यं कर्म मृत्युशब्दितमुत्पद्यते तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युस्ततो
तिमुक्तिर्वक्तव्येत्युत्तरग्रंथारंभ इत्यर्थः॥ कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्मात्मभावेन मृत्युत्वादित्याशंक्याह॥ पृथगिति॥ कर्मनिरपे
क्षतया कालस्य मृत्युत्वं प्रसादयति॥ क्रियेति॥ कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ उत्तरग्रंथस्य प्रश्नयोर्विषयभेत्तुं कालं भिनत्ति॥ स चे

कर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वं च क्रिया
याः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्कालस्य तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सच का

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्य
त इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः॥४॥ लोहितरूपे

होरात्रादिलक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च तत्राहोरात्रलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह॥ अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च तथा यज्ञसाध
नं च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेत्यृत्विक्षराणि पूर्ववन्नेयानि यज्ञमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाधिदै
वतात्मना दृष्टं यत्तस्य मुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत्॥ आदित्यश्चं द्रश्चेति कर्तृभेदाद्धि विध्यमुन्नेयं॥
कालस्य द्वैरूप्ये सत्याद्युक्तं डिकाविषयमाह॥ तत्रेति॥ अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे ताभ्यामतिमुक्तिर्वक्तव्या तद्वत्कथमित्याशंक्याह॥ अहोरात्राभ्यामिति॥
यज्ञसाधनं च तथा ताभ्यां जायते वर्धते नश्यति चेति संबंधः॥ प्रतिवचनव्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह॥ यजमानस्येति॥ स मुक्तिरित्यस्य तात्पर्यमाह॥ यजमा

यथोक्तनीत्याः दिसात्मत्वेपि कथमहोरात्रलक्षणान्नयोरतिमुक्तिरत आह॥ आदित्येति॥ नोदेतानास्तमेतेत्यादिश्रुतेरादित्ये वस्तुतो नाहोरात्रे स
त्त्वथावतदात्मनि चिदुच्यपितेन संभवतइत्यर्थः॥४॥ कंडिकांतरस्य तात्पर्यमाह॥ इदानीमिति॥ नन्वहोरात्रादिलक्षणे कालेतिथ्यादिलक्षणस्य काल
त्वांतर्भावात्ततोतिमुक्तावुक्तायां तिथ्यादिलक्षणादपि कालात्साउक्तैवेति कृतं पृथगारंभेणेति तत्राह॥ अहोरात्रयोरिति॥ अविशिष्टयोर्वृद्धिक्षयशून्य
योरितिपावत्॥ कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरत आह॥ अतस्तदापत्येति॥ चंद्रश्चाशातिथ्याद्यत्ययोमाध्यंदिनश्रुतोच्यते॥ काण्वश्रुत्यातुत

दादित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः॥४॥ इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते यदिदं सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः क
र्तानप्रतिपदादीनां तिथीनां तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चंद्रमाः कर्ता अतस्तदापत्त्यापूर्वपक्षापरपक्षात्ययः॥ आदि

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षा
परपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योयं प्राणः स वायुः

स्यापत्त्याहोरात्रात्ययवत्॥
तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः स एवोद्गाता इत्युद्गीथब्राह्मणे वगतं वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति च निर्धारितमथैतस्य प्राणस्याप:
शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्र इति च प्राण

प्रभावापत्त्यातदत्यय उक्तस्तथा च श्रुत्योर्विरोधे कः समाधिरित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ काण्वश्रुताविति या
वत् उद्गातुरपि प्राणात्मकवायुरूपत्वं श्रुतिह्याऽनुसारेण दर्शयति॥ स एवेति॥ न केवलमुद्गातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपन्नं किंतु विचार्य निर्धारितं चे
त्याह॥ वाचेति॥ प्राणचंद्रमसोश्चैकत्वं सप्तान्नाधिकारे निर्धारितमित्याह॥ अथेति॥ उक्तया रीत्या प्राणादीनामेकत्वे श्रुत्योर्विरोधं फलितमाह॥ प्राणेति॥

श्चनोब्रह्मणोश्चंद्रमसा प्राणोद्गात्रोश्च वायुनोपास्यत्वेनोपसंग्रहे मृत्युतरणे विशेषो नास्तीति श्रुतेर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः उपसंहरति प्राणंउद्गातारं
चतद्रूपेणोपास्यतयासंगृह्णातिकाण्वश्रुतिरित्यर्थः॥ इतश्चकाण्वश्रुतिरुपपन्नेत्याह॥ अपिचेतिवायुः सूत्रात्मातन्निमित्तौस्वावयवस्यचंद्रमसोवृद्धिह्रा
सौसूत्राधीनाहिचंद्रादेर्जगतश्चेष्टेत्यर्थः॥ वृध्यादिहेतुत्वेफलितमाह॥ तेनेति॥ कर्तृश्चंद्रस्येत्यर्थः॥ वायोश्चंद्रमसिकारयितृत्वेपिप्रकृतेकिमायातंतदा

वायुचंद्रमसामेकत्वाच्चंद्रमसावायुनाचोपसंहारेनकश्चिद्विशेष एवंमन्यमानाश्रुतिर्वायुनाधिदैवतरूपेणोपसंहरति अपिचवायुनिमि
त्तौहिवृद्धिक्षयौचंद्रमसस्तेनतिथ्यादिलक्षणस्यकालस्यकर्तुरपिकारयितावायुः॥ अतोवायुरूपापन्नस्तिथ्यादिकालादतीतोभवती
त्युपपन्नतरंभवतितेनश्रुत्यंतरेचंद्ररूपेणदृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चइहतुकाण्वानांसाधनद्वयस्यतत्कारणरूपेणवाय्वात्मनादृष्टिर्मुक्ति

सउद्गातासमुक्तिःसातिमुक्तिः॥५॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदमंतरिक्षमनारंबणमिवकेनाक्रमेणायजमानःस्वर्गंलोकमाक्र
मतइतिब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेण॥

रतिमुक्तिश्चेतिनश्रुत्योर्विरोधः॥५॥ मृत्योःकालादतिमुक्तिर्व्याख्यातायजमानस्य सोतिमुच्यमानः
केनावष्टंभेनपरिच्छेदविषयंमृत्युमतीत्यफलंप्राप्नोत्यतिमुच्यतेइत्युच्यतेयदिदंप्रसिद्धमंतरिक्षमाकाशोऽनारंबणमनालंबनमिवशब्दादस्त्येव
तत्रालंबनंतत्तुनज्ञायतइत्यभिप्रायः॥

ह॥ अतइति॥ उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्याविरोधमुपसंहरति॥ तेनेति॥ श्रुत्यंतरंमाध्यंदिनश्रुतिः॥
साधनद्वयस्येत्युभयत्रसंबध्यते॥ तत्रादौमनसोब्रह्मणश्चेत्यर्थः॥ उत्तरस्यप्राणस्योद्गातुश्चेत्यर्थः॥ तत्कर्तृश्चंद्र विषयः॥५॥ यदिदमंतरिक्षमित्यादिप्रश्नां
तरंवृत्तानुवादपूर्वकमुपादत्ते॥ मृत्योरिति॥ व्याख्यानव्याख्येयभावेनक्रियापदेनेतव्येइत्येतत्सम्बन्धरूपमुच्यतेसमनंतरवाक्येनेतियावत्॥ तद्व्याचष्टे॥ य

बृ. र. ६

॥ प्रश्नविषयंप्रपंचयति॥ अन्यथेति॥ आलंबनमंतरेणेति यावत्॥ प्रश्नार्थं संक्षिप्योपसंहरति॥ केनेति॥ अक्षरन्यासोऽक्षराणामर्थं ब्रुवन्तिरिति याव
त्॥ मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह॥ तत्रेति॥ व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः॥ वाक्यार्थमाह॥ तेनेति॥ तृतीयातृतीयाभ्यां संबध्यते॥ दर्शनफलमाह॥ तेनेति
॥ वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शनमुक्तं त्वगादीनां तु वाय्वादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं तत्कथं वक्तव्यशेषे सत्युपसंहारोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ सर्वाणीति॥

यत्तु तदध्यायमानमालंबनं तत्सर्वं नाम्ना केनेति एतदुच्यते अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवाद्येनावष्टंभेनाक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमा
नोऽतिमुच्यते किं तदिति प्रश्नविषयः केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोकमाक्रमते इति स्वर्गलोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः॥ ब्रह्मण
त्विजा मनसा चंद्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत्॥ तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चंद्रोऽधिदैवं मनोऽध्यात्मं चंद्रमा अधिदैवतमि

मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चंद्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः॥ ६॥

ति हि प्रसिद्धं स एव चंद्रमा ब्रह्मर्त्विक्तेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च मनस एतद्द्वयमपरिच्छिन्नेन चंद्रमसो रूपेण पश्यति तेन चं
द्रमसा मनसावलंबनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यभिप्राय इतीत्युपसंहारार्थं वचनमित्येवंप्रकारा भूयोऽतिमोक्षाः सर्वाणि
हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञांगविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति कृत्वोपसंहार इत्यतिमोक्षा एवंप्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः अथ संपदः अथाधुना
संपद उच्यंते संपन्नाम केनचि

वागाद्यावुक्तन्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र विवक्षित इत्याह॥ एवंप्रकारा इति॥ अथशब्दो दर्शनप्रभेदकथनानंत
र्यार्थः॥ केयं संपन्नामेति पृच्छति॥ संपन्नामेति॥ उत्तरमाह॥ केनचिदिति॥ महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयः सुकर्मसु विवक्षित

अ. ५

॥ अतिमोक्षाः संपदः॥ ६॥ (?)

यथाशक्त्याग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिमयानिर्वर्त्यं तद्वृत्तिध्यानं संपदित्यर्थः॥ यद्वा॥ फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुति भिः संपादनं संपदित्याह॥ फलस्येति॥ संपदनुष्ठानावसरमादर्शयति॥ सर्वोत्साहेनेति॥ असंभवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः॥ कर्मिणामेव संपदनुष्ठानेऽधिका र इति दर्शयितुमाहिताग्निः सन्नित्युक्तं॥ अग्निहोत्रादीनामिति निर्धारणे षष्ठी॥ यथासंभवं वर्णाश्रमानुरूपमिति यावत्॥ आदायेत्यस्य व्याख्यानमालंब नीकृत्येति॥ न केवलं कर्मित्वमेव संपदनुष्ठानुरपेक्ष्यते किंतु तत्फलविद्यावत्त्वमपीत्याह॥ कर्मेति॥ तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः॥ कर्माण्येव फलवंति न संपदस्त त्कथं तासां कार्यतेत्याशंक्याह॥ अन्यथेति॥ विहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरंपरया फलवत्त्वमिष्टं न चाश्वमेधादिषु सर्वेषामनुष्ठानसंभवः कर्मस्वपि

स्सामान्ये नाग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवत्तां तत्फलाय संपादनं संपत् फलस्यैव वा॥ सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयतता केनचिद्वैगु ण्येनासंभवः तदिदानीं आहिताग्निः सन् यत्किंचित्कर्माग्निहोत्रादीनां यथासंभवमादायालंबनीकृत्य कर्मफलविद्वत्तायां सत्यां यः कर्मफलका मो भवति तदेव संपादयति अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधलक्षणानामनधिकृतानां त्रैवर्णिकानां केषामप्यसंभवस्तेषां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात्॥ यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्तस्मात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तिः तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतः संपद आरभ्यंते॥ ६॥

कृतानामपि त्रैवर्णिकानां केषांचिदनुष्ठानासंभवात्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या संपदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः॥ महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयस्या संपदा प्राप्तिरित्याशंक्य शास्त्रप्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याह॥ यदीति॥ तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्वेण संबंधः॥ अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तेषां राजसूयादीनामिति यावत्॥ ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिध्यति तदाह॥ तस्मात्संपदामिति॥ कर्मणामिवेति दृष्टांतार्थोऽपिशब्दः॥ तासां फलवत्त्वे फलितमाह॥ अत इति॥ ६॥

वृ.र. ७ ॥ संपदामारंभमुपपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति॥ याज्ञवल्क्येतीति॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥ कतिभिरित्यादिना॥ कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयभेदं ॥ अ. ५
दर्शयति॥ संख्येयेति॥ स्तोत्रियानामान्यापि कात्विदृग्जातिरस्तीत्याशंक्याह॥ सर्वास्त्विति॥ अन्या वेति शस्त्रजातिग्रहः॥ विधेयभेदात्सर्वशब्दासुन रु

याज्ञवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय कतिभिरयमद्यास्मिन्यज्ञे कतिभिः ऋग्भिः कतिसंख्याभिः ऋग्जातिभिरयं होतार्त्विगस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतरस्तिसृभिः ऋग्जातिभिरित्युक्तवंतं प्रत्याहेतरः कतमास्तास्तिस्र इति संख्येयविषयोयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः पुरोनुवाक्या च प्राक्प्रयोगकालाद्याः प्रयुज्यंते ऋचः स ऋग्जातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते यागार्थं याः प्रयुज्यंते ऋचः स ऋग्जातिर्याज्या॥ शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यंते ऋचः स ऋग्जातिः शस्या सर्वास्तु याः काश्चनर्चः ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वंतर्भवंति किं ताभिर्जयतीति

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति॥७॥ यत्किंचेदं प्राणभृदिति अतश्च संख्यासामान्याद्यत्किंचित्प्राण भृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं संपादयति संख्यादिसामान्येन॥७॥ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववदितर आह या हुता उज्ज्वलंति समिदाज्याहुतयः या हुता अतिनेदंते अतीव शब्दं कुर्वंति मांसाद्याहुतयः या हुता अधिशेरते अधि अधो गत्वा भूमेः

स्तिः॥ अतश्च संपत्तिकारणादित्यर्थः॥ संख्यासामा ॥ रामः
न्यात्त्रित्वाविशेषादित्यावत्॥ प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विवक्षितं॥७॥ प्रथमः संख्याविषयो द्वितीयस्तु संख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति॥ पू ॥ ७

तेनसामान्येनोज्ज्वलत्वेनेतियावत्॥ उक्तमर्थंसंक्षिप्याह॥ देवलोकाख्यमितिकथंमांसाद्याहुतीनांपितृलोकेनसहयथोक्तंसामान्यमतआह॥ पितृ

अधिशेरतेपयःसोमाहुतयः किंताभिर्जयतीतिताभिरेवंनिर्वर्तिताभिराहुतिभिः किंजयतीतियाआहुतयोहुताउज्ज्वलंतिउज्ज्वलनयुक्ताआहुतयोनिर्वर्तिताः फलंचदेवलोकाख्यंउज्ज्वलमेवतेनसामान्येनयाउज्ज्वलंत्यआहुतयोनिर्वर्त्यमानास्ताएनाः साक्षाद्देवलोकस्यकर्मफलस्यरूपंदेवलोकाख्यंफलमेवमयानिर्वर्त्यतइत्येवंसंपादयतियाहुताअतिनेदंतेआहुतयः पितृलोकमेव

याज्ञवल्क्येतिहोवाचकत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञआहुतीर्होष्यतीतितिस्रइतिकतमास्तास्तिस्रइतियाहुताउज्ज्वलंति याहुताअतिनेदंतेयाहुताअधिशेरतेकिंताभिर्जयतीतियाहुताउज्ज्वलंतिदेवलोकमेवताभिर्जयतिदीप्यतइवहिदेवलोको याहुताअतिनेदंतेपितृलोकमेवताभिर्जयत्यतीवहिपितृलोकोयाहुताअधिशेरतेमनुष्यलोकमेवताभिर्जयत्यधइवहिमनुष्यलोकः॥८॥

ताभिर्जयतिकुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येनपितृलोकसंबद्धायांहिसंयमिन्यांपुर्यांवैवस्वतेनयात्यमानानां हाहताःस्ममुंचमुंचेतिशब्दोभवतितथाऽवदानाहुतयः तेनपितृलोकसामान्यात्पितृलोकएवमयानिर्वर्त्यतइतिसंपादयतियाहुता अधिशेरतेमनुष्यलोकमेवताभिर्जयतिभूम्युपरिसंबंधसामान्यादधइवहिअधरएवमनुष्यलोकः उपरितनान्साध्यान्लोकानपेक्ष्याथवाऽ धोगमनमपेक्ष्यातोमनुष्यलोकएवमयानिर्वर्त्यतइतिसंपादयतिपयःसोमाहुतिनिर्वर्तनकाले॥८॥

लोकइति॥ अधोगमनमपेक्ष्येति अस्तिहिसोमाद्याहुतीनामधस्ताद्गमनमस्तिचमनुष्यलोकस्यपापप्रचुरस्यतादृग्गमनंतदपेक्षेत्यर्थः॥ अतःसामान्यादितियावत्॥ ८ ॥ ॥

दक्षिणतआहवनीयस्येतिशेषः प्रासंगिकंबहुवचनमित्युक्तंप्रकटयति॥ एकयाहीति॥ जल्पकथाप्रस्तुतेतिहृदिनिधायबहूक्तेर्गत्यंतरमाह॥ अथवेति॥ मनसोदेवतात्वंसाधयति॥ मनसेति॥ वर्तनीवर्त्मनीतयोर्वाङ्मनसयोर्वर्त्मनोरन्यतरांवाचंमनसामौनेनब्रह्मासंस्करोतिवाग्विसर्गंप्रायश्चि

याज्ञवल्क्येतिहोवाचेतिपूर्ववदयमृत्विग्ब्रह्मादक्षिणतोब्रह्मासनेस्थित्वायज्ञंगोपायति॥ कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीतिप्रासंगिकमेतद्बहुवचनंएकयाहिदेवतयागोपायत्यसौएवंज्ञातेबहुवचनेनप्रश्नोनोपपद्यतेस्वयंजानतःतस्मात्पूर्वयोःकंडिकयोःप्रश्नप्रतिवचनेषुकृतिभिःतिसृभिस्तिसृइतिप्रसंगंदृष्ट्वेहापिबहुवचनेनैवप्रश्नोपक्रमःक्रियते अथवात्रप्रतिवादिव्यामोहार्थंबहुवचनमितरआहएकयेत्येकासादेवतायथादक्षिणतःस्थित्वाब्रह्मासनेयज्ञंगोपायतिकतमासैकेतिमनएवेतिमनःसादेवतामनसाहिब्रह्माव्याप्रियतेध्यानेनैवतस्ययज्ञस्यम

याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यब्रह्मायज्ञंदक्षिणतोदेवताभिर्गोपायतीत्येकयेतिकतमासैकेतिमनएवेत्यनंतंवैमनोनंता विश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति॥९॥ नश्चवाक्चवर्त्तनीतयोरन्यतरांमनसासंस्करोतिब्रह्मेतिश्रुत्यंतरात्तेनमनएवदेवतातयामनसाहिगोपायतिब्रह्मायज्ञंतच्चमनोवृत्तिभेदेनानंतं वैशब्दःप्रसिद्धावद्योतकःप्रसिद्धंमनसःआनंत्यंतदानंत्यात्तदानंत्याभिमानिनोदेवाःअनंतावैविश्वेदेवाःसर्वेदेवायत्रैकंभवंतीतिश्रुत्यंतरात्तेनानंत्यसामान्यादनंतमेवसतेनलोकंजयति॥९॥ तद्विधानादितिश्रुत्यंतरस्यार्थःतथापिकथंसंपदःसिद्धिस्तत्राह॥ तच्चेति॥ देवाःसर्वेयस्मिन्मनस्येकंभवंति॥ अभिन्नत्वंप्रतिपद्यंतेतस्मिन्विश्वेदेवदृष्ट्याभवत्यनंतलोकप्राप्तिरितिश्रुत्यंतरस्यार्थः॥ अनंतमेवेत्यादिव्याचष्टे॥ तेनेति॥ उक्तेनप्रकारेणेतियावत्॥ तेनमनसिविश्वेदेवदृष्ट्यध्यासेनेत्यर्थः॥ सद्गुपासकोक्तिः ॥ ९ ॥

पूर्ववदित्यभिमुखीकरणायेत्यर्थः॥ प्रतिवचनमुपादत्ते॥ स्तोत्रियाभिरिति॥ प्रगीतं मन्त्रजातं स्तोत्रं अप्रगीतं शस्त्रम्॥ कतमास्तास्तिस्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ ताश्चेति॥ प्रश्नान्तरं वृत्तमनूद्योपादत्ते॥ तत्रेति॥ यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः॥ पुरोनुवाक्यादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं केन सामान्येनेत्यपेक्षायां संख्याविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति॥ तदिति॥ अधियज्ञे त्रयमुक्तं स्मारयित्वाध्यात्मविशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह॥ उच्यत इति॥ प्राणादौ पुरोनुवाक्यादौ च दृष्टि

याज्ञवल्क्येति होवाच पूर्ववत् कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति अयमुद्गाता स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचां स्तोत्रिया वा शस्त्रा वा याः काश्चन ऋचस्ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह ताश्च व्याख्याताः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति तत्र पूर्ववदुक्तं यत्किंचेदं प्राणभृत्सर्वं जयतीति॥ तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्तास्तिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोनुवाक्या पृशब्दसामान्यादपानो याज्यानंतर्यादपा

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्यापानो याज्या॥ नेन हि प्रत्तं हविर्देवता ग्रसंति यागश्च प्रदानं॥ व्यानः शस्या अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यंतरात्किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातं तत्र विशेषसंबंधसामान्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यद्व्याख्यातं लोकसंबंधसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यंतरिक्षलोकं याज्यया मध्यत्वसामान्यात् व्यादिलोकदृष्टिरिति प्रश्नपूर्वकमाह॥ कतमा इति॥ अपाने याज्यादृष्टौ हेत्वंतरमाह॥ अपानेन हीति॥ हस्ताद्यादानव्यापारेणेति यावत्॥ प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्याशक्यत्वात्तरे सिद्धत्वाद्व्याने शस्यादृष्टिरित्याह॥ अप्राणन्निति॥ तत्र पुरोनुवाक्यादिष्वेवेति यावत्॥ इहेत्यनंतरवाक्योक्तिः॥ सर्वमन्यदिति संख्यासामान्यो

बृ॰र॰ ९

पृथिवीलक्षणेनलोकेनसहप्रथमत्वेनसंबंधसामान्यंपुरोनुवाक्यायामस्तितेनतयापृथिवीलोकमेवप्राप्नोतीत्यर्थः॥अश्वलस्तूष्णींभावंभजतोभिप्रा
यमाह॥नायमिति॥१०॥इत्यश्वलस्यप्रथमब्राह्मणं॥१ ॥ब्राह्मणांतरमवतारयन्नाख्यायिकांकिमर्थेतिशंकमानंप्रत्याह॥आख्यायिकेति॥याज्ञव
ल्क्योहिविद्याप्रकर्षवशादत्रपूजाभागीलक्ष्यतेनातोभागस्तथाविद्यामांद्यादतोविद्यास्तुत्यर्थेयमाख्यायिकेत्यर्थः॥इदानींब्राह्मणार्थंवक्तुंवृत्तंकी
र्तयति॥मृत्योरिति॥मृत्युस्वरूपंपृष्टइति॥कःपुनरसाविति॥तत्स्वरूपनिरूपणार्थंब्राह्मणमुत्थापयति॥सचेति॥मृत्युरितिसंबंधः॥स्वाभाविकंनै

द्युलोकंशस्ययोर्ध्वत्वसामान्यात्ततोहतस्मादात्मनःप्रश्ननिर्णयाद्सौहोताश्वलउपररामनायमस्मद्गोचरइति॥१०॥इतिश्रीमद्बृहदा
रण्यकेपंचमप्रपाठकेप्रथमब्राह्मणभाष्यंसमाप्तं॥१॥आख्यायिकासंबंधःप्रसिद्धएवमृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याताकाललक्षणात्कर्मलक्ष

ज्यानःशस्याकिंताभिर्जयतीतिपृथिवीलोकमेवपुरोनुवाक्ययाजयत्यंतरिक्षलोकंयाज्ययाद्युलोकंशस्ययाततोहहोताश्वल
उपरराम॥१०॥प्रथमब्राह्मणं॥१॥

णाच्च॥कःपुनरसौमृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्यातासचस्वाभाविकाज्ञानासंगास्पदोध्यात्माधिभूतवि
षयपरिच्छिन्नोग्रहातिग्रहलक्षणोमृत्युस्तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्यरूपाण्यग्न्यादित्यादीन्युद्गीथप्रकरणेव्याख्यातान्यश्वलप्रश्ने
चतद्भूतोविशेषःकश्चित्तच्चैतत्कर्मणांज्ञानसहितानांफलं

सर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानंतस्माद्वासंगस्तस्यास्पदमिवास्पदंयस्यसतथेतिविग्रहः॥तस्य
विषयमुक्ताव्याप्तिमाह॥अध्यात्मेति॥तस्यस्वरूपमाह॥ग्रहेति॥यथोक्तमृत्युव्याप्तिमग्न्यादीनांकथयति॥तस्मादिति॥तान्यपिग्रहातिग्रहगृहीतान्येवार्थे
द्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः॥तद्भूतोविशेषोग्न्यादिगतोदृष्टिभेदइतियावत्॥कश्चिद्व्याख्यातइतिसंबंधः॥सूत्रस्यापिमृत्युग्रस्तत्वमभिप्रेत्याह॥तच्चेति॥अग्न्यादित्या

अ॰ ५

राम: ९

किमितिमृत्योर्बंधनरूपस्यस्वरूपमुच्यतेतत्राह॥एतस्मादिति॥ननुमोक्षेकर्त्तव्येबंधरूपोपवर्णनमनुपयुक्तमित्याशंक्याह॥बद्धस्यहीति॥अग्न्या
दीनांयथोक्तमृत्युव्याप्तिंउक्तांव्यक्तीकरोति॥यद्पीति॥अविनिर्मुक्तएवातिमुक्तोपीतिशेषः॥तथापिकथंसूत्रस्ययथोक्तमृत्युव्याप्तिस्तत्राह॥तथा
चेति॥तथापिकथमग्न्यादीनांमृत्युव्याप्तिर्नहितत्रप्रमाणमस्तितत्राह॥एकइति॥बहवाइतिकांदसंतथापिविदुषोमृत्योरतिमुक्तस्यनतद्व्या
प्तिरित्याशंक्याह॥तदात्मेति॥सौत्रेपदेमृत्युव्याप्तिंप्रकारांतरेणप्रकटयति॥नचेति॥मनसिकार्यकरणरूपेणदिवश्चादित्यस्यचैक्यमस्तुतथा

ऽतस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसारान्मोक्षः कर्त्तव्यइत्यतोबंधनरूपस्यमृत्योःस्वरूपमुच्यतेबद्धस्यहिमोक्षःकर्त्तव्यः॥यद्प्यतिमुक्तस्यस्व
रूपमुक्तंतत्रापिग्रहातिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्तएवमृत्युरूपाभ्यां तथाचोक्तमशनायामृत्युरेषएवमृत्युरित्यादित्यस्थंपुरुषमंगीकृत्याह
एकोमृत्युर्बहवाइतिच तदात्मभावापन्नोहिमृत्योरतिमतिमुच्यतेइत्युच्यतेनचतत्रग्रहातिग्रहौमृत्युरूपौनस्तःअथैतस्यमनसोद्यौः
शरीरंज्योतीरूपमसावादित्यःमनश्चग्रहःसकामेनातिग्राहेणगृहीतइतिवक्ष्यतिप्राणोवैग्रहःसोपानेनातिग्राहेणेतिवाग्वैग्रहःसना
म्नातिग्राहेणेतिचतथान्नमन्नविभागेव्याख्यातमस्माभिःसुविचारितंचैतद्यदेवप्रवृत्तिकारणंतदेवनिवृत्तिकारणंनभवतीति केचित्तुस
र्वमेवनिवृत्तिकारणंमन्यंते॥ पिकथंग्रहातिग्रहगृहीतत्वंसूत्रस्येत्याशंक्याह॥मनश्चेति॥वागादेर्वक्तव्यादेश्चग्रहत्वेतिग्रहत्वेचहिरण्यगर्भेकि
मायातमित्याशंक्याह॥तथेति॥कर्मफलस्यसंसारत्वाच्चतत्फलंसौत्रंपदंमृत्युग्रस्तमेवेत्याह॥सुविचारितंचेति॥यदेवकर्मबंधप्रवृत्तिप्रयोजकंत
देवबंधनिवृत्तेर्नकारणमतःकर्मफलंहैरण्यगर्भपदंबंधनमेवेत्यर्थः॥स्वमतमुक्त्वामतांतरमाह॥केचित्त्विति॥सर्वमेवकर्मेतिशेषः॥स्वर्गकामवाक्ये
देहात्मत्वनिवृत्तिर्गोदोहनवाक्येस्वतंत्राधिकारनिवृत्तिर्नित्यनैमित्तिकविधिष्वर्थांतरोपदेशेनस्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधोनिषेधेषुसाक्षादेवनैसर्गिकप्र

बृ-र.
१०

ननुशास्त्रीयात्कर्मणोहेतोरुत्तरमुत्तरंकार्यकरणसंघातमतिशयवंतमायजास्प्रतिपद्यमानःसंघातात्पूर्वस्मान्मुच्यतेतत्कुतोनिवृत्तिपरत्वंकर्मकांड
स्येत्याशंक्याह॥अतःकारणादिति॥यद्वीदमुत्तरमुत्तरंसातिशयंफलंप्राजापत्यंपदंतदपिप्रासादारोहणक्रमेणव्यावृत्तिद्वारामोक्षमवतारयितु
मेवनतुतन्नैवप्राजापत्येपदेश्रुतेस्तात्पर्यंतस्यापिनिरतिशयफलत्वाभावादित्यर्थः॥फलितमाह॥इत्यतइति॥यस्मात्पूर्वंपूर्वंपरित्यज्योत्तरमुत्तरं
प्रतिपद्यमानस्तत्तन्निवृत्तिद्वारामुक्त्यर्थमेवतत्तत्प्रतिपद्यतेनतुतत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेववाक्यंपर्यवसितंतत्स्यांतवत्वेनाफलत्वात्तस्मान्द्वैतस्यपर्यंतं
सर्वोपिफलविशेषोमृत्युग्रस्तत्वात्प्रासादारोहणन्यायेनमोक्षार्थोवतिष्ठतेहिरण्यगर्भपदप्राप्त्याद्वैतस्यैतुवस्तुतोमृत्योराप्तिमतीत्यपरमात्मरूपेणस्थि

अतःकारणात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यतेउत्तरमुत्तरंप्रतिपद्यमानोम्मावृत्यर्थमेवप्रतिपद्यतेनतुतादर्थ्यमित्यतआद्वैतस्ययात्सर्वंमृत्युर्द्वैतस्य
येतुपरमार्थतोमृत्योराप्तिमतिमुच्यतेअतश्चापेक्षिकीगौणीमुक्तिरंतरालेसर्वमेतदेवमबार्हदारण्यकं॥ननुसर्वैकत्वंमोक्षस्तस्मात्तत्सर्वमभ
वदितिश्रुतेर्बाढंभवत्येतदपि॥ननुग्रामकामोयजेतपशुकामोयजेतेत्यादिश्रुतीनांतादर्थ्यंयदिह्यद्वैतार्थत्वमेवासांग्रामपश्वर्स्वर्गाद्यर्थत्वंनास्तीति
ग्रामपशुस्वर्गादयोनगृह्येरन्गृह्यंतेतुकर्मफलवैचित्र्यविशेषाः॥

तोमुक्तोभवतितथाचमनुष्यभावादूर्ध्वमर्वाक्परमात्मभावान्मध्येयात्तत्तत्पद
प्राप्तिःसाखल्वापेक्षिकीसतीगौणीमुक्तिर्मुख्यात्तुपूर्वोक्तैवेत्यर्थः॥सर्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रेणरचितंनतुबृहदारण्यकस्यश्रुत्यंतरस्यचार्थइतिदूषयति॥स
र्वमेतदिति॥सर्वैकत्वलक्षणोमोक्षोबृहदारण्यकार्थएवास्माभिरुच्यतेतत्कथमस्मदुक्तमबार्हदारण्यकमितिशंकते॥नन्विति॥अंगीकरोति॥बाढमि
ति॥अंगीकृतमंशंविशदयतिभवतीति॥एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थोभवत्यपीतियोजना॥कथंतर्हिसर्वमेतदबार्हदारण्यकमित्युक्तंतत्राह॥नत्विति॥तदुक्त
रीत्याकर्मश्रुतीनांयथोक्तमोक्षार्थत्वंनघटतेतेनसर्वमेतदौत्प्रेक्षिकंनश्रौतमित्युक्तमित्यर्थः॥कर्मश्रुतीनांमोक्षार्थत्वाभावंसमर्थयति॥यदिहीति॥तस्मात्ता

अ.
५

राम:
१०

संसारस्तावद्धर्माधर्महेतुकस्तौ च विधिनिषेधाधीनौ तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वं तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह॥ यदि चेति॥ विधिनिषेधयो
र्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वेपि विध्यादिज्ञानादनुनिष्पादितो यः कर्मपदार्थः तस्यायं स्वभावो यद्गुणकर्तारमनर्थेन संयुनक्तीति चोदयति॥ अथेति॥ मोक्षार्थम
पि कर्मकांडं संसारार्थं भवतीति सदृष्टांतमाह॥ यथेति॥ प्रमाणाभावेन परिहरति॥ नेति॥ तदेव व्यनक्ति॥ अद्वैतार्थत्वइति॥ अन्यस्य बंधस्येति यावत्॥
अनुपपत्तिं स्फोरयति॥ न प्रत्यक्षमिति॥ कर्मश्रुतिवाक्यस्यावांतरं तात्पर्यं यथाश्रुतेऽर्थे गृह्यते निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्यमित्यंगीकृत्य शं
कते॥ उभयमिति॥ कृत्रिमाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रणयनं शाल्यर्थं पानीयार्थमाचमनीयार्थं च प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतो गमनादिहेतुर

यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यद्यतादर्थ्येप्यनुनिष्पादितपदार्थस्वभावः संसार इति चेद्यथा च रूपदर्शनार्थ
आलोके सर्वोपि तत्रस्थः प्रकाश्यत एव न प्रमाणानुपपत्तेः॥ अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमा
णानुपपत्तिः॥ न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागमः उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्॥ कुल्याप्रणयनालोकादिवत् तन्नैकवाक्यध
र्मानुपपत्तेः न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगंतुं शक्यते कुल्याप्रणयनालोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः यदप्युच्यते मं
त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति

पि भवति॥ वृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं॥ तथा कर्मकांडमनेकार्थमित्युपपादयति॥ कुल्येति॥ एकस्य वाक्यस्य यथाश्रुतेनार्थे
नार्थवत्त्वे संभवति नान्यत्र तात्पर्यं कल्प्यं कल्पकाभावात्॥ न च त्वदुक्तरीत्यानेकार्थत्वलक्षणो धर्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यते॥ अथैकत्वादेकं वाक्यमिति न्या
यादिति परिहरति॥ नन्वेवमिति॥ वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेपि तदर्थस्य कर्मणो बंधमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याशंक्याह॥ नचेति॥ परोक्तं दृष्टांतं विघटय
ति॥ कुल्येति॥ विद्यां चाविद्यां चेत्यादयो मंत्राः समुच्चयपरा दृष्टाः समुच्चये च कर्मकांडस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शंकते॥ यद

बृ॰र॰ ११

मृँम्मे५

कर्मकांडस्योक्तरीत्यामोक्षार्थत्वेनास्तिप्रमाणमितिपरिहरति॥अयमेवेति॥मंत्राणांसमुच्चयपरत्वान्नस्यचयथोक्तार्थोसेपकत्वात्कुतोस्यार्थस्यप्रमाणा
गम्यतेत्याशंक्याह॥मंत्राःपुनरिति॥तेषांनसमुच्चयपरत्वेत्यग्रेव्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः॥परमतासंभवेस्वमतमुपसंहरति॥तस्मादिति॥बंधनिरू
पणमनुपयोगीत्याशंक्याह॥तस्मान्मोक्षइति॥यत्तुकर्मकांडंबंधायमुक्तयेवानभवतिकिंत्वंतरएवस्थानकारणमितितत्दूषयति॥नचेति॥य
थानजागर्तिनस्वपितीतिविषयग्रहणच्छिद्रेंतरालेवस्थानंदुर्घटंयथाचार्धकुक्कुट्याःपाकार्थमर्धंचप्रसवायेतिकौशलंनोपलभ्यतेतथाकर्मकांडंनबं

अयमेवतुतावदर्थःप्रमाणागम्योमंत्राःपुनःकिमस्मिन्नर्थेआहोस्विदन्यस्मिन्नर्थेइतिनगम्यंतेतस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणोमृत्युर्बंधस्तस्मान्मोक्षो
वक्तव्यइत्यतइदमारभ्यतेनचजानीमोविषयसंधाविवांतरालेवस्थानमर्धजरतीयंकौशलं॥यत्तुमृत्योरतिमुच्यतइत्युक्ताग्रहातिग्रहाव

अथहैनंजारत्कारवआर्तभागःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिग्रहाःकत्यतिग्रहाइस

च्येतेतत्वर्थसंबंधात्सर्वोयंसाध्यसाधनलक्षणोबंधोग्रहातिग्रहाविनिर्मोकान्निगडेहिनिर्ज्ञातेनिगडितस्यमोक्षाययत्नःकर्तव्योभवतितस्मा
तादर्थ्येनारंभःअथहैनंहशब्दऐतिह्यार्थोथानंतरमश्वलेउपरतेप्रकृतंयाज्ञवल्क्यंजरत्कारुगोत्रोजारत्कारवःऋतभागस्यापत्यमार्तभागःपप्र
च्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचेत्यभिमुखीकरणाय धायनापिसाक्षान्मोक्षायेतिव्याख्यानंकर्तुंनजानीमइत्यर्थः॥यत्तुश्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदप्रश्नाभिधानव्याजेन
मोक्षेपुरुषमवतारयतीतितत्राह॥यत्विति॥मृत्योरतिमतीत्यमुच्यतइत्युक्तायदेतद्ग्रहातिग्रहवचनंतदयंसर्वःसाध्यसाधनलक्षणोबंधइत्यनेनाभिप्राये
णोच्यतेतस्यार्थेनान्वयदर्शनादितियोजना॥अर्थसंबंधादित्युक्तंस्फुरयति॥ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकादिति॥एषाहिश्रुतिर्बंधमेवप्रतिपादयतिनतुमोक्षेपुरुषमव

अ॰ ५

राम: ११

ननु पुरुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मको बंधः प्रतिपाद्यते तत्राह॥ निगडेहीति॥ बंधज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजक बंधज्ञानार्थत्वेनानंतरब्राह्मणप्रवृत्तिरित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ कति ग्रहा इत्यादिः प्रथमः संख्याविषयः प्रश्नः कतमे त इति द्वितीयः संख्येय विषय इत्याह॥ पूर्ववदिति॥ संप्रति प्रश्नमाक्षिपति॥ ननु इत्यादिना॥ आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमाक्षिपति॥ अपि चेति॥ विशेषतश्चाज्ञातेष्विति चशब्दा

पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थस्तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा यदि ताव द्ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञातास्तदा तद्गतस्यापि गुणस्य संख्याया निर्ज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यतेऽथा निर्ज्ञातास्तथा संख्येयविषयः प्रश्न इति के ग्रहाः के तिग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः अपि च निर्ज्ञातसामान्येषु

अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति॥ १॥

विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति॥ यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धा येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यान्ननु चातिमुच्यत इत्युक्तं ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः समुक्तिः सा तिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तं तस्मात्प्राप्ता ग्रहा अतिग्रहाश्च ननु तत्रापि च त्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्चक्षुः प्राणमनांसि तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वान्ननवधारणार्थत्वात् र्थः॥ मुक्त्यतिमुक्ति पदार्थद्वय प्रतियोगिनो बंधनाख्यौ ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्तौ प्रश्नस्तु विशेषबुभुत्सायामिति प्रष्टा चोदयति॥ ननु चेति॥ तथापि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्या से ष्टा ब्रूते॥ ननु तत्रेति॥ वागेव यत्तस्य होतेत्यादाविति यावत्॥ निर्ज्ञातत्वाद्विशेषस्येति शेषः॥ अतिमोक्षोपदेशेन त्वगादेरपि सूचितत्वात्तेषु चतुष्कस्यानि

बुभुत्सायां संख्यादिविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वान्नाक्षेपोपपत्तिरिति समाधत्ते॥ नानवधारणार्थत्वादिति॥ तदेव स्पष्टयति॥ नहीति॥ तत्र पूर्वं ब्राह्मणे वागादिष्विति यावत्॥ फलितं प्रथमप्रश्नोपपत्तिं कथयति॥ इह त्विति॥ ननु ग्रहाणामेव पूर्वं नोपदेशातिदेशाभ्यां प्रतिपन्नत्वात्तेषु विशेषबुभुत्सायां कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यतिग्रहाणामप्रतिपन्नत्वात्कथं कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः स्यादत आह॥ तस्मादिति॥ पूर्वस्माद्ब्राह्मणादिति यावत्॥ वागादयो वक्ष्यादयश्चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च यद्यपि विशेषतो निर्ज्ञातास्तथाप्यतिदेशप्राप्ताश्चत्वारो विशेषतो न ज्ञायन्ते तेन तेषु विशेषतो ज्ञान

नहि चतुष्टयं तत्र विवक्षितमित्यष्टग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव तस्मात्स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति सुत्यतिमुक्तौ द्विरुक्ते ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः अतः कति संख्याका ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृष्टवतीतर आह अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्र

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति॥ २॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति॥ ३॥

हा इति येऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन गृहीतव्या इति तत्राह॥ १॥ प्राणो वै ग्रह इति॥ प्राण इति घ्राणमुच्यते प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतत् अपानसचिवत्वादपानो गन्ध इत्युच्यते अपानोपहृतं हि गन्धं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रतीति॥ २॥ सिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि॥ नियमेनेति॥ १॥ द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति॥ तत्राहेति॥ प्राणशब्दस्य घ्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्वागादीनां प्रकृतत्वं हेतुमाह॥ प्रकरणादिति॥ तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिध्यर्थं विशिनष्टि॥ वायुसहित इति॥ अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाविनाभावं हेतुमाह॥ अपानेति॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह॥ अपानोपहृतं हीति॥ अपानश्वासोऽत्रापान

वाचोग्रहत्वमुपपादयति॥ वाचाहीति॥ आसंगस्यविषयः शब्दादिरेवास्पदंयस्यावाचस्तयेतिविग्रहः॥ तत्सिध्यर्थमध्यात्मपरिछिन्नयेतिविशेषणं असत्यंपरपीडाकरंमिथ्यावचनंतदेवसदृष्टमात्रविरोध्यनृतंविपरीतंवा॥ आदिपदेनेष्टानिष्टोक्तिग्रहः॥ वाचिप्रकृतायांसनाम्नेतिकथमुच्यतेतत्राह॥ वागाख्यइति॥ वक्तव्येनवाचोवशीकृतत्वंसाधयति॥ वक्तव्यार्थैति॥ तादर्थ्येनवचनकरणत्वेनेतियावत्॥ वचनार्थेवाचोवक्तव्येनवशीकृतत्वेफलितमा

मर्थैवग्रहोवाचाह्यध्यात्मपरिछिन्नयाआसंगविषयासद्याऽसत्याऽनृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषुव्याप्टतयागृहीतोलोकोपहतःतेनवाग्ग्रहःसनाम्नातिग्राहेणगृहीतःसवागाख्योग्रहोनाम्नावक्तव्येनविषयेणातिग्रहेणातिग्राहेणेतिदैर्घ्यार्थकांदसंनामवक्तव्यार्थाहिवाक्तेनव

जिह्वावैग्रहःसरसेनातिग्राहेणगृहीतोजिह्वयाहिरसान्विजानाति॥ १४॥ चक्षुर्वैग्रहःसरूपेणातिग्राहेणगृहीतश्चक्षुषाहिरूपाणिपश्यति॥ १५॥ श्रोत्रंवैग्रहःसशब्देनातिग्राहेणगृहीतःश्रोत्रेणहिशब्दाञ्छृणोति॥ १६॥ मनोवैग्रहःसकामेनाऽतिग्राहेणगृहीतोमनसाहिकामान्कामयते॥ १७॥ हस्तौवैग्रहःसकर्मणातिग्राहेणगृहीतोहस्ताभ्यांहिकर्मकरोति॥ १८॥ त्वग्वैग्रहःसस्पर्शेनातिग्राहेणगृहीतस्त्वचाहिस्पर्शान्वेदयतइत्येतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाः॥ १९॥

कर्तव्येनार्थेनप्रयुक्तावाक्तेनवशीकृतातेनतत्कार्यमकृत्वा नैवतस्यामोक्षोतोनाम्नातिग्रहेणगृहीतावागित्युच्यतेवक्तव्यासंगेनहिप्रवृत्तासर्वानर्थैर्युज्यते॥ ३॥ समानमन्यदित्येतेत्वक्पर्यंताअष्टौग्रहाः

ह॥ तेनेति॥ तत्कार्यंवचनंमोक्षश्चासाधारणेदेवतात्मनिपर्यवसानं॥ वक्तव्यार्थोक्तिंविनावाचोपर्यवसानेसिद्धमर्थमाह॥ अतइति॥ वाचोतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेनसाधयति॥ वक्तव्येति॥ ३॥ वाचाहीत्यादेरपानेनहीत्यादिनातुल्यार्थत्वाद्व्याख्येयत्वमाह॥ समानमिति॥ घ्राणंवाग्जिह्वाचक्षुःश्रोत्रंमनोहस्तौत्व

मिल्लकामाह्यलिंगमयति॥ इत्यादि॥

गंधोनामरसोरूपंशब्दःकामःकर्मस्पर्शइत्यतिग्रहानपिनिगमयति॥स्पर्शपर्यंताश्चेति॥ [illegible]॥प्रतीकमादायव्याचष्टे य[illegible]दमिति॥यदिदंव्याकृतंज गत्सर्वंमृत्योरन्नमितियोजना॥तस्यतदन्नत्वंसाधयति॥[illegible]ति॥मृत्योरन्नत्वसंभावनायांश्रुत्यंतरंसंवादयति॥मृत्युरिति॥मृत्योर्मृत्युमधिकृत्यप्र श्नस्यकरटदंतनिरूपणवद्प्रयोजनत्वमाशंक्याह॥[illegible]ति॥सत्येवग्रहातिग्रहलक्षणेमृत्यौमोक्षोभविष्यतीतिचेन्नेत्याह॥[illegible]हेति॥अस्तुनर्हि

स्पर्शपर्यंताश्चएतेष्टावतिग्रहाइति॥[illegible]॥उपसंहृतेषुग्रहातिग्रहेषुआहपुनर्याज्ञवल्क्येतिहोवाच[illegible]दिदंसर्वंमृत्योरन्नंयदि दंव्याकृतं[illegible]र्वंमृत्योरन्नंसर्वंजायतेविपद्यतेचग्रहातिग्रहलक्षणेनमृत्युनाग्रस्तंकास्वित्कानुस्यात्सादेवतायस्यादेवतायामृत्यु रप्यन्नंभवे[illegible]त्युर्यस्योपसेचनमितिश्रुत्यंतराद्[illegible]यमभिप्रायःप्रष्टुः॥यदिमृत्योर्मृत्युर्वक्ष्यत्यनवस्थास्यादथनवक्ष्यत्यस्माद्ग्रहातिग्रहल

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वंमृत्योरन्नं॥कास्वित्सादेवतायस्यामृत्युरन्नमित्यग्निर्वैमृत्युःसोपामन्नमपपुनर्मृत्युंज यति॥२०॥ क्षणान्मृत्योर्मोक्षोनोपपद्यते[illegible]हातिग्रहमृत्युविनाशेहिमोक्षःस्यात्[illegible]यदिमृत्योरपिमृत्युःस्याद्भवेद्[illegible]हातिग्रहलक्ष णस्यमृत्योर्विनाशःअतोदुर्वचनंप्रश्नंमन्वानःपृच्छतिकास्वित्सादेवतेत्यस्तितावन्मृत्योर्मृत्युर्नत्वनवस्थास्यात्तस्याप्यन्योमृत्युरि तिनानवस्थासर्वमृत्योर्मृत्यंतरानुपपत्तेः ग्रहातिग्रहनाशेमुक्तिरित्यतआह॥[illegible]यदीति॥नचमृत्योर्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति भावःपक्षेनवस्थानात्पक्षेचामुक्तेरित्यतःशब्दार्थःअस्तिपक्षंपरिगृह्णाति॥अस्तितावदिति॥मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारोविदुषितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्तिचेदनवस्था॥नास्तिचेत्तद्वैत्वज्ञानस्यापिस्थितेरमुक्तिरितिशंकते॥नन्विति॥तत्रास्तिपक्षंपरिगृह्यपरिहरति॥नानवस्थेति॥यथोक्तस्यमृ

उक्तं पदं प्रश्नद्वारा प्रमाणारूढं करोति॥ कथमिति॥ दृष्टांतं स्पष्टयति॥ अग्निस्तावदिति॥ दृष्टफलमाचष्टे॥ गृह्णाणेति॥ तस्य कार्यं कथयति॥ तेनेति॥ अपपुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिकां करोति॥ तस्मिन्निति॥ उक्तमेव व्यक्तीकरोति॥ बंधनं हीति॥ प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः॥ मोक्षोपपत्तौ फलितमाह॥ अत इति॥ पुरुषप्रयासः शमादिपूर्वकश्रवणादिः॥ तत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योजयति॥ अत इति॥ ज्ञानं प

कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति दृष्टत्वादग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युर्विनाशकत्वात्सोऽद्भिर्भक्ष्यते सोऽग्निरपामन्नं गृह्णाण तर्ह्यस्ति मृत्योर्मृत्युरिति तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना तस्मिन्बंधने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति बंधनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तं तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितमतो बंधमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युं॥ १०॥ परेण

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयंते॥

मृत्युना मृत्यौ भक्षिते परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो विद्वान्सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्ध्वमस्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात्प्राणा वागादयो ग्रहाः नामाद्यश्चातिग्रहाः वासनारूपाः अंतस्थाः सप्रयोजकाः क्रामन्त्यूर्ध्वमुत्क्रामंति आहोस्विन्नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो नोत्क्रामंत्यत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मना चमर्थः॥ १०॥ सम्यग्ज्ञानस्यापपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं फलं विशदीकर्तुं प्रश्नांतरमुत्थापयति॥ परेणेति॥ परेण मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति संबंधः॥ ग्रहातिग्रहलक्षणो बंधः सप्तम्यर्थः॥ ग्रहशब्देन प्रयोज्यराशिर्गृहीतः नामादीनां स्थूलानां बहिष्ठत्वेन स्वरसतस्त्यक्तत्वात्कथं तदुत्क्रांतिः प्रसक्तेत्यत आह॥ वासनारूपा इति॥ तेषामनुत्क्रांतौ मुक्तस्य संभवं सूचयति॥ सप्रयोजका इति॥ उत्क्रांतिपक्षे ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिः स्याद्

बृ·र· १४

द्वितीयंपक्षंपरिगृह्यपरिहरति॥ नेतिहोवाचेत्यादिना॥ कार्याणिकरणानिवासर्वाणिपरेणात्मनासहाविभागंगच्छंतिसत्यस्मिन्नेवविदुषिसमवनीयंतइतिसंबंधः॥ तेषांविदुषिविलयेहेतुमाह॥ स्वयोनाविति॥ विदुषोनेवहिपूर्वमविद्ययातेषांयोनिरासीत्तस्मिन्विद्यादशायांतद्बलाद्विद्यायामपनीतायांपरिपूर्णेतत्वेतेषांपर्यवसानंसंभवतीत्यर्थः॥ कारणेकार्याणांप्रविलयेदृष्टांतमाह॥ ऊर्मयइति॥ प्राणादीनांकारणसंसर्गोस्त्योलयुश्चेत्युनरुत्स

ऽविभागंगच्छंतिविदुषिकरणानिस्वयोनौपरब्रह्मसतत्वेसमवनीयंतेएकीभावेनसमवसृज्यंतेप्रलीयंतइत्यर्थः॥ ऊर्मयइवसमुद्रेतथाचश्रुत्यंतरंकलाशब्दवाच्यानांप्राणानांपरस्मिन्नात्मनिप्रलयंदर्शयतिएवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाःपुरुषायणाः॥ पुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतीतिपरेणात्मनाऽविभागंगच्छंतीतिदर्शितंनतर्हिमृतोनहिमृतश्चायंयस्मात्सउच्छ्वयत्युच्छूनतांप्रतिपद्यतेआध्मायतिबा

सउच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातोमृतः शेते॥ २१॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायंपुरुषोम्रियतेकिमेनंनजहातीतिनामे

ह्येनवायुनापूर्यतेदृतिवदाध्मातोमृतःशेतेनिश्चेष्टोबंधननाशेमुक्तस्यनक्वचिद्गमनमितिवाक्यार्थः॥ २१॥ मुक्तस्यकिंप्राणाएवसमवनीयंतेआहोस्वित्तत्प्रयोजकमपिसर्व ति:स्यादित्याशंक्यज्ञानेसत्यज्ञानध्वंसान्नैवमित्यभिप्रेत्याह॥ तथाचेति॥ सविषयाण्येकादशेंद्रियाणिवायवश्चपंचेतिषोडशकलास्तासांस्वातंत्र्यमाश्रयांतरंचवारयति॥ पुरुषायणाइति॥ तासांनिवृत्तिश्चपुरुषव्यतिरेकेणनास्तीतिसूचयति॥ पुरुषंप्राप्येति॥ प्राणाश्चेन्नोत्क्रामंतितर्हिमृतोनभवतीतिप्रतीतिविरोधंशंकितेपरिहरति॥ नतर्हीत्यादिना॥ दृतिशब्दोभस्त्राविषयः॥ प्रकृतंवाक्यंप्रत्यक्षसिद्धदेहमरणानुवादकमित्यभिप्रेत्याह॥ बंधनेति॥ २१॥ प्राणानोत्क्रामंतीतिविशेषणमाश्रित्यप्रश्नांतरमादत्ते॥ मु

अ· ५

आनंदगिरिः

१४

पत्सद्भूयेपिप्रयोजनंकथयति॥अथेत्यादिना॥यत्रास्येत्याद्युक्तेतदधुनानाममात्रानशेषमित्युक्तेनावशिष्टंकिंचिदितियथावगम्यतेतथात्रापिनाम
मात्रंम्रियमाणंविद्वांसंनजहातीत्युक्तेनकिंचिदवशिष्टमितिदृष्टिःस्यादितिप्रसक्तितात्पर्यमाह॥सर्वमिति॥यथाश्रुतमर्थमाश्रित्यप्रसक्तिंव्या
चष्टे॥नाममात्रंत्विति॥विदुषोनामनित्यत्वेहेतुंतत्तरमुत्तरवाक्यावष्टंभेनदर्शयति॥नित्यंहीति॥अनंतशब्दान्नाम्नोव्यक्तिप्राचुर्येप्रतिभातिकृतोनित्य

मथप्राणाएवनतत्प्रयोजकंसर्वंप्रयोजकेविद्यमानेपुनःप्राणानांप्रसंगोथसर्वमेवकामकर्मादिततोमोक्षउपपद्यतेइत्येवमर्थःउ
त्तरःप्रश्नः॥याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायंपुरुषोम्रियतेकिमेनंनजहातीतिआहेतरःनामेतिसर्वंसमवनीयतद्रसार्थः॥नाममात्रंतु
नलीयतेआकृतिसंबंधान्नित्यंहिनामानंतंवैनामनित्यत्वमेवानंत्यंनाम्नःतदानंत्याधिकृताअनंतावैविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकं

यनंतंवैनामानंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति॥२२॥

जयतितन्नामानंत्याधिकृतान्विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्यतेनानंत्यदर्शनेनानंतमेवलोकंजयति॥२२॥१२॥ग्रहातिग्रहरूपंबंधनमुक्तं
मृत्युरूपंतस्यचमृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोक्षश्चोपपद्यतेसचमोक्षोग्रहातिग्रहरूपाणामिहैवप्रलयःप्रदीपनिर्वाणव   तेत्याशंक्याह॥नि

त्यत्वमेवेति॥व्यक्तिभेदस्यप्रसिद्धत्वान्नतद्युक्तम्॥ब्रह्मविदःस्वदृष्ट्यानामापिनशिष्यतेपरदृष्ट्यातदवशेषोक्तिःशुकोमुक्तइत्यादिव्यपदेशदर्श
नात्तोनामनित्यत्वंव्यावहारिकमितिभावः॥ब्रह्मास्मीतिदर्शनेनविश्वेदेवानात्मत्वेनोपगम्यानंतंलोकंजयतीतिसिद्धानुवादोब्रह्मविद्यास्तोतुमित्यभि
प्रेत्यानंतरवाक्यमादत्ते॥तदानंत्येति॥तद्व्याचष्टे॥तन्नामेति॥२२॥१२॥यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यंवृत्तानुवादपूर्वकंकथयति॥ग्रहातिग्रहरूपमित्यादिना॥

बृ.स.
१५

किमेनमित्यादिवाक्यस्य व्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्यं चोक्तं॥इदानीं भर्तृप्रपंचप्रस्थानमुत्थापयति॥अत्रेति॥किमेनमित्यादाविति यावत्॥समु
च्चयानुष्ठानाद्देहयोः सप्रयोजकयोर्नाशेऽपि पुंसो मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसैदशामवलंबतामित्याशंक्याह॥नामावशिष्ट इति॥क्षि
तेरूखरवदवस्थितात्माविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बंधप्रसक्तस्यैव स्यान्न तु भोज्याज्जगतो व्यावृत्तिरित्याशंक्याह॥उच्छिन्नेति॥सर्वस्य
कर्मादिफलस्य सूत्रात्मनः समुच्चयासादितस्य भोगादप्राप्तार्थाभावात्कामासिध्या कर्माभावात्प्रयोजकराशेरुच्छित्तिरित्यर्थः॥किमेनमित्यादावेवं त

द्यत्तद्ग्रहातिग्रहात्मकं बंधनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थमिदमारभ्यते याज्ञवल्क्येति होवाच॥अत्र केचिद्वर्णयंति
ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते नामावशिष्टोऽविद्ययोषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नो
भोज्याच्च जगतो व्यावृत्त उच्छिन्नकामकर्मा तरालेऽवतिष्ठते तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन नष्टं तद्दर्शनमपनेतव्यमित्यतः परं परमात्मदर्श
नमारब्धव्यमित्येवमपवर्गाख्यामंतरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रंथसंबंधं कुर्वंति तन्न वक्तव्यं॥विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मद
र्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति समवनीतप्राणस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते मृतः शेत इति ह्युक्तं न मनोरथेनाप्ये
तदुपपादयितुं शक्यते

शालावस्थस्य विद्याधिकारिणो निर्धारणात्तदपेक्षितविद्याशेषत्वेनोषस्तप्रश्नादेरारंभं संभावयति॥तस्येति इति शब्दोऽव
र्णयंतीत्यनेन संबध्यते तर्हि यत्रोषस्तप्रश्नादौ ब्रह्मविद्योच्यते तस्यैवारंभो युक्तो यत्रायमित्यादिस्तु वृथेत्याशंक्य फलवद्विद्याप्राप्तिशेषत्वेन निवर्त्यमृत्यु
प्रयोजकनिर्धारणार्थो यत्रेत्यादिरित्यभिप्रेत्याह॥एवमिति॥हिरण्यगर्भादन्यो नान्यो वा विद्याधिकारी प्रथमेऽपि मृतस्य जीवतो वा विद्याधिकारो विवक्षि
तस्त्वयेति पृच्छति॥तत्रेति॥तत्राद्यमाक्षिपति॥विशीर्णेष्विति॥आक्षेपं स्फुटयितुं तदीयामुक्तिमनुवदति॥समवनीतेति॥नाममात्रावशिष्टस्याधि

अ. ५

राम:
१५

समवनीतप्राणस्येत्यत्रश्रुतिंसंवादयति॥मृतइति॥कथमेतावतायथोक्ताक्षेपसिद्धिस्तत्राह॥नमनोरथेनेति॥उपसंहृतप्राणस्यश्रवणाद्यधिकारि
त्वमेतदुक्तार्थः॥द्वितीयंशंकते॥अथेति॥अपावृत्तोविद्याधिकारीतिशेषः॥जीवतोभोग्याद्व्यावर्तनंसम्यग्धियंविनादुःशकमितिमत्वाप्रच्छति॥तत्वि
ति॥अप्राप्तेकामोभवतिप्राप्तेनिवर्ततइतिप्रसिद्धेः अपरविद्ययाकर्मसमुच्चितयाहैरण्यगर्भपदप्राप्तिरेवनिवृत्तिकारणमितिशंकते॥समस्तेति॥अ

अथजीवन्नेवाविद्यामात्रावशिष्टोभोज्यादपावृत्तइतिपरिकल्प्यतेतत्तुकिंनिमित्तंइतिवक्तव्यंसमस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमितियद्युच्येत
तत्पूर्वमेवनिराकृतंकर्मसहितेनद्वैतैकत्वात्मदर्शनेनसंपन्नोविद्वान्मृतःसमवनीतप्राणोजगदात्मत्वंहिरण्यगर्भस्वरूपंवाप्राप्नुयात्समव
नीतप्राणोभोज्याज्जीवन्नेववाव्यावृत्तोविरक्तःपरमात्मदर्शनाभिमुखःस्यान्नत्वोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येनसाधनेनलभ्यंहिरण्यगर्भप्रा
प्तिसाधनंचेन्नततोव्यावृत्तिसाधनंपरमात्माभिमुखीकरणस्यभोज्याद्व्यावृत्तेःसाधनंचेन्नहिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनंनहियद्गतिसाधनंतद्व्या
वृत्तिनिवृत्तेरपि॥अथमृत्वाहिरण्यगर्भंप्राप्यततःसमवनीतप्राणोनाभावशिष्टःपरमात्मज्ञानेऽधिक्रियतेततोस्मदाद्यर्थंपरमात्मज्ञानोपदेशो
नर्थकःस्यात्सर्वेषांहिब्रह्मविद्यापुरुषार्थायोपदिश्यतेतद्योयोदेवानामित्याद्ययाश्रुत्या परविद्यासमुच्चितंकर्महैरण्यगर्भभोगप्रापकंनभोग्याद्विर
क्तिसाधनमितितत्तीयेत्युक्तस्यादित्तमितिपरिहरति॥तत्पूर्वमेवेति॥उक्तमेवव्यक्तीकुर्वन्विभजते॥कर्मसहितेनेति॥अथैकमेवसमुच्चितंकर्मोभयार्थंकिंन
स्यादित्तआह॥नचेति॥उभयार्थत्वाभावंसमर्थयति॥हिरण्यगर्भेत्यादिना॥समुच्चितंकर्मनोभयार्थमित्यत्रदृष्टांतमाह॥नहीति॥हिरण्यगर्भोविद्याधिकारी
तिपक्षंनिक्षिपति॥अथेति॥दूषयति॥ततइति॥ननुमहानुभावानामस्मद्विशिष्टानामेवब्रह्मविद्योपदिश्यमानामोक्षंफलयतिनास्माकमित्याशंक्याह॥सर्वेषांहीति॥न
१= ननुसर्वत्रात्मनएकत्वात्कस्मिंश्चिच्छरीरेश्रवणादिनाविद्योदयेसत्येवविद्वत्पातस्यैकस्यात्मनोमुक्तिसिद्धेर्भाव्यांतरस्यवद्धस्याभावाद्देहांतरेश्रवणादिनाविद्योदयस्यनिष्फलत्वंप्राप्त
मेतद्रस्त्विति चेन्नविद्योदयानांयोयोदेवानामित्यत्रबहुत्वश्रवणाद्देवमनुष्यादिदेहोपाधिभेदादुपहितभेदेस्वस्वकाल्पनिकविद्योदयबहुत्वस्यायमज्ञोयमज्ञोयंविज्ञोयंविज्ञइतियथाप्र
तीत्यावस्योपपत्तेश्च वस्तुगत्यात्तुनिर्विशेषचिन्मात्रेऽविद्यादीनामसंभवएव तथाचनेनिरोधोनचोत्पत्तिरित्यादिश्रुतिभ्याशंकानिरासात्=१

हारैवविद्यात्मनोमुक्तिसिद्धौकृतमितरत्त्रश्रवणादिनेतिवाच्यं द्वारभेदस्यानुष्ठानविभागाधीनप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रयोजनवद्विद्योदयस्यचकाल्पनि
कत्वेनयथाप्रतीतिव्यवस्थोपपत्तेर्वस्तुतोनिर्विशेषेचिन्मात्रेनाविद्याविद्येबंधमुक्तीचेत्यभिप्रेत्यपरपक्षनिराकरणमुपसंहरन्श्रुतिव्याख्यानंप्रस्तौति
॥तस्मादिति॥कर्त्तव्येश्रुतिमारभ्यानेयत्रेत्याद्याकांक्षापूर्वकमवतारयति॥तत्रेति॥तत्रपुरुषशब्देनविद्वानुक्तोनंतरवाक्येतत्सन्निधेरित्याशंक्याचस्यमा

तस्मादसंतकष्टाशास्त्रबाह्यैवेयंकल्पनाप्रकृतंतुवर्त्तयिष्यामः॥तत्रकेनप्रयुक्तंग्रहातिग्रहलक्षणंबंधनमित्येतन्निर्द्धारयिष्यामहे॥यत्र
स्यपुरुषस्यअसम्यग्दर्शिनःशिरःपाण्यादिमतोमृतस्यवागग्निमप्येतिवातंप्राणोप्येतिचक्षुरादित्यमप्येतीतिसर्वत्रसंबध्यतेमनःचं

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यंमनश्चंद्रंदिशःश्रोत्रंपृथिवीꣳशरीरमा
काशमात्मौषधीर्लोमानिवनस्पतीन्केशाअप्सुलोहितंचरेतश्चनिधीयते॥ द्रंदिशःश्रोत्रंपृथिवींशरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्मा
धिष्ठानंहृदयाकाशमुच्यतेसआकाशमप्येतिओषधीरपियंतिलोमानिवनस्पतीनपियंतिकेशाःअप्सुलोहितंरेतश्चनिधीयतेनि
धीयतइतिपुनरादानलिंगं॥सर्वत्रहिवागादिशब्देनदेवताःपरिगृह्यंतेनतुकरणान्येनापक्रामंतिनांक्षोक्षात्तत्र णकर्माश्रयत्वलिंगेनबाध्यःस
न्निधिरित्यभिप्रेत्याह॥असम्यग्दर्शिनइति॥सन्निधिबाधेलिंगांतरमाह॥निधीयतइति॥तस्यहिपुनरादानयोग्यद्रव्यनिधानेप्रयोगदर्शनादिहापिपुनरा
दानंलोहितादेराभात्यतःप्रसिद्धसंसारिगोचरएवायंप्रश्नइत्यर्थः॥आविदुषोवागादिलयाभावाद्वाङ्मनसिदर्शनादित्यायात्तस्यचात्रश्रुतेर्विद्वानेवपुरुषस्तदी
यकलाविलयस्यश्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशंक्याह॥सर्वत्रहीति॥अग्न्याद्यंशानांवागादिशब्दितानामपक्रमणोपिकरणानांतदभावेतदधिष्ठानस्यदेहस्यापिभावेन

देवतांशेषूपसंहृतेष्वितियावत्॥ तेषांताभिरनधिष्ठितत्वेसत्यर्थक्रियाऽक्षमत्वंफलतीत्याह॥ न्यस्तेति॥ करणानामधिष्ठातृहीनानांभोगहेतुत्वाभावेपि
कथमाश्रयप्रश्नोभोक्तुःस्यादित्याशंक्याह॥ विदेहश्चेति॥ प्रश्नंविवृणोति॥ यमाश्रयमिति॥ आहरेत्यादिपरिहारमवतारयति॥ अत्रेति॥ मीमांसकालोकाय
ताज्योतिर्विदोवैदिकादेवताकांडीयाविज्ञानवादिनोमाध्यमिकाश्चेत्यनेकेविप्रतिपत्तारोजल्पन्यायेनपरस्परप्रचलितमात्रपर्यंतेनविचारेणेतियावत्॥

देवताभिरनधिष्ठितानिकरणानिन्यस्तदांत्राद्युपमानानिविदेहश्चकर्तापुरुषोऽस्वतंत्रःकिमाश्रितोभवतीतिपृष्टेनेनकार्यंतदापुरुषोभव
तीतिकिमाश्रितस्तदापुरुषोभवतीतियमाश्रयमाश्रित्यपुनःकार्यकरणसंघातमुपादत्तेयेनग्रहातिग्रहलक्षणंबंधनंप्रयुज्यतेतत्किमिति
प्रश्नःअत्रोच्यतेस्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्रशून्यानिवादिभिःपरिकल्पितान्यतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वान्नैवजल्पन्यायेन

कार्यंतदापुरुषोभवतीत्याहरसोम्यहस्तमार्त्तभागावामेवैतस्यवेदिष्यावोननावेतत्सजनइति॥

वस्तुनिर्णयोऽत्रवस्तुनिर्णयंचेदिच्छसिआहरसोम्यहस्तमार्त्तभागहेआवामेवैतस्यत्वत्पृष्टस्यवेदितव्यंयत्तद्वेदिष्यावोनिरूपयिष्या
वःकस्मान्नौआवयोरेतद्वस्तुसजनेजनसमुदायेनिर्णेतुंशक्यतेऽतएकांतंगमिष्यावोविचारणाय॥ तौहेत्यादिश्रुतिवचनंतौयाज्ञव
ल्क्यार्तभागावेकांतंगत्वाकिंचक्रतुरित्युच्यतेतौहउत्क्रम्यसजनाद्देशान्मंत्रयांचक्रातेआदौलौकिकवादिपक्षाणामेकैकंपरिगृह्यविचारि
तवंतौतौहविचार्ययदूचतुरपोह्यपूर्वपक्षान्सर्वानेवतच्छृणुकर्महैवाश्रयंपुनःपुनःकार्यकरणोपादानहेतुंतत्तत्रोचतुरुक्तवंतौ॥ अत्रेतिश्रो
तिः॥ ननुप्रश्नार्त्तभागोयाज्ञवल्क्यश्चप्रतिवक्तेतिद्वाविहोपलभ्येतेतथाचतौहेत्यादिवचनमयुक्तंतृतीयस्यात्राभावादतआह॥ तौहेत्यादीति॥ तत्रेत्येकांतेस्थि

बृ॰ र॰ १७

नकेवलंकर्मकारणमूचतुः किंतुतदेवकालादिषुहेतुष्वभ्युपगतेषुसत्सुप्रशशंसतुरतः प्रशंसावचनात्कर्मणः प्राधान्यंगम्यतेनतुकालादीनामहेतुत्वं तेषांकर्मस्वरूपनिष्पत्तौकारकतयागुणभावदर्शनात्फलकालेपितत्प्राधान्येनैवतद्धेतुत्वसंभवादित्याह॥नकेवलमिति॥पुण्योवैपुण्येनेत्यादिव्याचष्टे॥यस्मादित्यादिना॥१३॥इत्यार्तभागब्राह्मणंद्वितीयं॥२॥ब्राह्मणांतरमवतार्यवृत्तंकीर्तयति॥अथेत्यादिना॥उक्तमेवतस्यमृत्युत्वंव्यक्तीकरोति

अ॰ ५

नकेवलंकालकर्मदैवेश्वरेष्वभ्युपगतेषुहेतुषुयत्प्रशशंसतुस्तौकर्महैवतत्प्रशशंसतुर्यस्मान्निर्धारितमेतत्कर्मप्रयुक्तंग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानंपुनः पुनस्तस्मात्पुण्योवैशास्त्रविहितेनपुण्येनकर्मणाभवतितद्विपरीतेनविपरीतोभवतिपापः पापेनेत्येवंयाज्ञवल्क्येनप्रश्नेषुनिर्णीतेषुततोऽशक्यप्रकंप्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्यहजारत्कारवआर्तभागउपरराम॥१३॥इतिश्रीमद्बृहदारण्यपंचमेप्रपाठ

तौहोत्क्रम्यमंत्रयांचक्राते तौहयदूचतुः कर्महैवतदूचतुरथयत्प्रशशंसतुः कर्महैवतत्प्रशशंसतुः पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापः पापेनेतिततोहजारत्कारवआर्तभागउपरराम॥१३॥द्वितीयंब्राह्मणं॥२॥

केद्वितीयंब्राह्मणं॥२॥अथहैनंभुज्युर्लाह्यायनिःपप्रच्छ ग्रहातिग्रहलक्षणंबंधनमुक्तंयस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तोमुच्यतेयेनवाबद्धःसंसरतिसमृत्युस्तस्माच्चमोक्षउपपद्यतेयस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्तिमुक्तस्यचनगतिः क्वचित्सर्वोत्सादोनाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदितिचावधृतंतत्रसंसरतांमुच्यमानानांचकार्यकरणानांस्वकारणसंसर्गेसमानेमुक्तानामसत्त्वमेवपुनरनुपादानंसंसरतांतुपुनः पुनरुपादानंयेनप्रयुक्तानांभवतितत्कर्मेत्यवधारितंविचारणापूर्वकं॥यस्मादिति॥अग्निर्वैमृत्युरित्यादावुक्तंस्मारयति॥तस्मादिति॥यत्रायमित्यादावुक्तमनुद्रवति॥मुक्तस्यचेति॥यत्रास्येत्यादौनिर्णीतमनुभाषते॥तत्रेति॥पूर्वब्राह्मणस्योग्रंथःसप्नम्यर्थः॥

राम: १७

संसरतांमुच्यमानानांचयानिकार्यकरणानितेषामितिवैयधिकरण्यमुपादानमनुपादानमित्युभयत्रकार्यकरणानामितिसंबंधः॥कर्मणोभावाभावाभ्यां
बंधमोक्षावुक्तौतत्राभावद्वाराकर्मणोमोक्षहेतुत्वंस्फुटयति॥तस्येयेचेति॥तस्यभावद्वाराबंधहेतुत्वंप्रकटयति॥तच्चेति॥पुण्यपापयोरुभयोरपिसंसा
रफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमित्यत्रवक्तव्यं॥अन्यथाततोविरागायोगादित्याशंक्यवर्तिष्यमाणस्यतात्पर्यंवक्तुंभूमिकांकरोति॥तत्रेति॥पुण्ये
ष्वपुण्येषुचनिर्धारणार्थासप्तमी॥स्वभावदुःखबहुलेष्वित्युभयतःसंबध्यते॥तर्हिपुण्यफलमपिसर्वलोकप्रसिद्धत्वान्नात्रवक्तव्यमित्याशंक्याह॥यस्त्वि

तस्येयेचनामावशेषेणसर्वोत्सादोमोक्षस्तच्चपुण्यपापाख्यंकर्मपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्यवधारितत्वादेतत्कृतःसंसारस्त
त्रापुण्येनस्थावरजंगमेषुस्वभावदुःखबहुलेषुनरकतिर्यक्प्रेतादिषुचदुःखमनुभवतिपुनःपुनर्जायमानोम्रियमाणश्चेत्येतद्राजवर्त्मेव
त्सर्वलोकप्रसिद्धं॥यस्तुशास्त्रीयःपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतीत्यत्रैवादरःक्रियतइहश्रुत्यापुण्यमेवचकर्मसर्वपुरुषार्थसाधनमि
तिसर्वेषांश्रुतिस्मृतिवादाःमोक्षस्यापिपुरुषार्थत्वात्तत्साध्यताप्राप्तायावद्यावत्पुण्योत्कर्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिस्तस्मादुत्तमेनपु
ण्योत्कर्षेणमोक्षोभविष्यतीत्याशंकास्यात्सानिवर्तयितव्याज्ञानसहितस्यचप्रकृष्टस्यकर्मणएतावतीगतिःव्याकृतनामरूपास्पदत्वात्क
र्मणस्तत्फलस्यचनत्वकार्येनित्येऽव्याकृतधर्मिण्यनामरूपात्मके

ति॥शास्त्रीयःसुखानुभवहेतुविशेषः॥इहेतिब्राह्मणोक्तिः॥शास्त्रीयंकर्मसर्व
मपिसंसारफलमेवेतिवक्तुंब्राह्मणमित्युक्त्वाशंकोत्तरत्वेनापितदवतारयति॥पुण्यमेवेत्यादिना॥मोक्षस्यपुण्यसाध्यत्वंविधांतरेणसाधयति॥याव
द्यावदिति॥कथंतस्यानिवर्तनमित्याशंक्याह॥ज्ञानसहितस्येति॥समुच्चितमपिकर्मसंसारफलमेवेत्यत्रहेतुमाह॥व्याकृतेति॥मोक्षेऽपिस्वर्गादाविवपुरु
षार्थत्वाविशेषात्कर्मणोव्यापारःस्यादित्याशंक्याह॥नत्विति॥अकार्यत्वमुत्पत्तिहीनत्वंनित्यत्वंनाशशून्यत्वंअव्याकृतधर्मित्वंअव्याकृतनामरूपराहित्यं॥अ

उत्पाद्य आप्य संस्कार्य विकार्य=१

निष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह॥क्रियेति॥चतुर्विधंक्रियाफलविलक्षणेमोक्षेकर्मणोव्यापारोनसंभवतीतिभावः॥नन्वात्मणोराचप्रजापतेः सर्वत्रकर्मव्यापारात्कथंमोक्षेप्रजापतिभावलक्षणे तत्व्यापारोनास्तितत्राह॥यत्रचेति॥कर्मफलस्यसर्वस्यसंसारत्वमेवेतिकुतःसिध्यतितत्राह॥ द्वयस्येति॥विद्यासहितमपिकर्मसंसारफलंविद्येवमोक्षार्थेतिस्वपक्षशुध्यर्थंविचारयन्पूर्वपक्षयति॥यत्त्विति॥यथाकेवलंविषदध्यादिमरणज्वरादि कारणमपिमंत्रशर्करादियुक्तंजीवनपुष्ट्याद्यारभतेतथास्वतोबंधफलमपिकर्मफलाभिलाषमंतरेणानुष्ठितंविद्यासमुच्चितंमोक्षायक्षममित्यर्थः॥ मुक्तेःसाध्यत्वांगीकारेसमुच्चितकर्मसाध्यत्वंस्यान्नतुतस्याःसाध्यत्वंधीमात्राय त्तत्वादित्युत्तरमाह॥तन्नेति॥हेतुमेवसाधयति॥बंधनेति॥किंतद्बंधनं

क्रियाकारकफलस्वभाववर्जितेकर्मणोव्यापारोस्ति॥यत्रचव्यापारःससंसारएवेत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनायब्राह्मणमारभ्यतेयत्तुकेश्चिदुच्य तेविद्यासहितंकर्मनिरभिसंधिविषदध्यादिवत्कार्यांतरमारभतइतितन्नानारभ्यत्वान्मोक्षस्यबंधननाशएवहिमोक्षःनकार्यभूतोबंधनं चाविद्येत्यवोचामअविद्यायाश्चनकर्मणानाशउपपद्यतेदृष्टविषयत्वाच्चकर्मसामर्थ्यस्यउत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारा हिकर्मसामर्थ्यस्यविष याःउत्पादयितुंआप्तुंविकर्तुंसंस्कर्तुंसामर्थ्यंचकर्मणोनातोन्यतिरिक्तोविषयोस्तिकर्मसामर्थ्यस्यलोकेऽप्रसिद्धत्वान्नचमोक्षएषांपदार्थां नामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहितइत्यवोचाम॥ तदाह॥बंधनंचेति॥अविद्यानाशोपिकर्मारभ्योभविष्यतीतिचेन्नेत्याह॥अविद्यायाश्चेति॥मोक्षो नकर्मसाध्योऽविद्यात्मकत्वाद्रज्ज्वविद्यास्तमयवदित्यर्थः॥तत्रैवहेत्वंतरमाह॥दृष्टविषयत्वाच्चेति॥नकर्मसाध्यामुक्तिरितिशेषः॥तदेवस्पष्टयति॥उ त्पत्तीति॥उक्तमेवकर्मसामर्थ्यविषयमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयति॥उत्पादयितुमिति॥अप्रसिद्धत्वादितिच्छेदः॥उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापिकर्म सामर्थ्यविषयतास्यादितिचेन्नेत्याह॥नचेति॥नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः॥आत्मभूतोयथोक्तोमोक्षस्तर्हिकिमितिसर्वेषांनप्र

वादमिति॥अंगीकारमेवस्फोरयति॥भवत्विति॥एवंस्वभावतोस्मादनादौसमर्थता॥कातर्हिविप्रतिपत्तिस्तत्राह॥विद्यासंयुक्तस्येति॥अन्यथास्वभा
वस्यत्तुर्विधक्रियाफलविलक्षणेपिमोक्षेसमर्थतेतियावत्॥उत्पत्त्यादौसमर्थस्यकर्मणोविद्यासंयुक्तस्यतद्विलक्षणेपिमोक्षेसामर्थ्यमस्तीत्यत्रदृष्टांतमा
ह॥दृष्टंहीति॥उक्तदृष्टांतवशात्कर्मणोपिकेवलस्यसंसारफलस्यविद्यासंयोगान्मुक्तिफलत्वमपिस्यादित्याह॥नथेति॥समाधत्ते॥नेत्यादिना॥अतींद्रि
यत्वात्कर्मणोमुक्तिसाधनत्वेप्रत्यक्षाद्यसंभवेप्यर्थापत्तिरस्तीतिशंकते॥नन्विति॥नित्येषुकर्मसुमोक्षातिरिक्तस्यफलस्याश्रुतत्वात्तस्याभावेसतितदुपलभ्यमा
नचोदनायामोक्षफलत्वंविनानुपपत्तिस्तेषांतत्साधनत्वेमानमित्यर्थः॥ननुविश्वजितायजेतेत्यत्रयागकर्त्तव्यतारूपोनियोगोवगम्यतेतस्यनियोज्यसा

वादंभवतुकेवलस्यैवकर्मणएवंस्वभावताविद्यासंयुक्तस्यतुनिरभिसंधेर्भवत्यन्यथास्वभावोदृष्टंह्यन्यशक्तित्वेननिर्ज्ञातानामपिपदा
र्थानांविषदध्यादीनांविद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषयेसामर्थ्यंतथाकर्मणोप्यस्त्विविचेन्नप्रमाणाभावात्तत्रहिकर्मणउक्तवि
षयव्यतिरेकेणविषयांतरेसामर्थ्यास्तित्वेप्रमाणंनप्रत्यक्षंनानुमानंनोपमानंनार्थापत्तिर्नशब्दोस्तिननुफलांतराभावेचोदनान्यथानु
पपत्तिःप्रमाणमितिनहिनित्यानांकर्मणांविश्वजिन्न्यायेनफलंकल्प्यतेनापिश्रुतंफलमस्तिचोद्यंतेचतानिपारिशेष्यान्मोक्षस्तेषांफ
लमितिगम्यते॥ येयस्त्वात्सस्वर्गःस्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादितिन्यायेनस्वर्गकामोनियोज्योंगीकृतस्तथानित्येष्वपिकर्मसुभविष्यतिस्व
र्गोनियोज्यविशेषणमतआह॥नहीति॥जीवनजुहुयादितिजीवनविशिष्टस्यनियोज्यस्यलाभान्ननित्येषुस्वर्गोनियोज्यविशेषणमित्यर्थः॥ननुजीवन
विशिष्टेपिफलाभावेननियोज्यःस्यात्तथाचकर्मणापितृलोकइतिश्रुतंफलंतेषुकल्पयिष्यतेनेत्याह॥नापीति॥नित्यविधिप्रकरणेपितृलोकवाक्यस्या
श्रवणादित्यर्थः॥तर्हिफलाभावेचोदनैवमाभूदितिचेन्नेत्याह॥चोद्यंतेचेति॥तथापिफलांतरंकल्प्यतामित्याशंक्यकल्पकाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्याह॥पा

मुक्तेर्यत्कल्पकं तद्देव फलांतरस्यापि किं न स्यादित्याशंक्य तस्य निरतिशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकमेवेत्यभिप्रेत्याह॥ अन्यथेति॥ अनुपपत्त्या चेन्नि
त्योऽज्यलाभाय नित्येष्ठ फलं कल्प्यते कथं तर्हि विश्वजिन्न्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धांती प्रत्याह॥ नन्विति॥ उक्तमेव विवृणोति॥ मोक्षेवेति॥ अकल्पिते सतीति
छेदः॥ श्रुतार्थापत्त्या विधेः श्रुतस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्येति यावत् विश्वजितीव नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति फलितमाह॥ नन्वेवमिति॥ कथमित्युक्ताम
नुपपत्तिमेव स्फुटयति॥ फलं चेति॥ फलकल्पनायां विश्वजिन्न्यायोवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितित्वेनानुत्पाद्यत्वात्फलमेव न भवतीति शंकते॥ मोक्ष इ

अन्यथा हि पुरुषान्न प्रवर्त्तेरन्न तु विश्वजिन्न्याय एवायातो मोक्षस्याकल्पितत्वान्मोक्षे वान्यस्मिन्वा फलेऽकल्पिते पुरुषान्न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः
फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या यथा विश्वजितीति नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्न्यायो न भवतीति फलं च कल्प्यते विश्वजिन्न्यायश्च न भवतीति
तिविप्रतिषिद्धमभिधीयते मोक्षः फलमेव न भवतीति चेन्न प्रतिज्ञाहानात्कर्मकार्यांतरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातं स चे
न्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवति सा प्रतिज्ञा हीयेत कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः अथ कर्मकार्यं न भव
ति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्याः वचनव्यक्तेः कोर्थ इति वक्तव्यं न च कार्यफलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुं अफलं
च मोक्षो नित्यैश्च कर्मभिः क्रियते॥ नित्यानां कर्मणां फलं न कार्यमिति चैषोर्थो विप्रतिषिद्धोभिधीयते यथाग्निः शीत इति ति॥ निग्रहमुद्भावय
न्नुत्तरमाह॥ नेति॥ प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति॥ कर्मेत्यादिना॥ कर्मकार्यत्वं मुक्तेरुपेत्योक्तं तदेवायुक्तमित्याह॥ कर्मकार्यत्वे चेति॥ फलत्वेपि कर्मकार्य
त्वं न मुक्तेरस्तीत्युक्तं दोषं परिहर्त्तुं चोदयति॥ अथेति॥ प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविधत्ते॥ नित्यानामिति॥ फलत्वमंगीकृत्य कार्यत्वेऽनंगीकृते कथं व्याघात इत्या
शंक्याह॥ न चेति॥ विशेषार्थगत इति शेषः॥ फलत्वमंगीकृत्य कार्यत्वानंगीकारे व्याघातमुक्त्वा वैपरीत्येपि तमुत्पादयति॥ अफलं चेति॥ आद्यं व्याघातं दृष्टां

दृष्टांतेनव्याघातंपरिहरन्नाशंकते॥ज्ञानवदितिचेदिति॥तदेवस्फुटयति॥यथेति॥दृष्टांतंविघटयति॥नेति॥ज्ञानस्यमोक्षस्यव्यवधिभूताज्ञाननिवर्त्ति
कत्वान्मोक्षस्तेनाक्रियमाणोपितत्कार्यमितिव्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः॥तदेवस्फुटयति॥अज्ञानेति॥दार्ष्टांतिकंनिराचष्टे॥नत्विति॥यत्कर्मणानिवर्त्यं
तत्तन्मोक्षस्यव्यवधानांतरंकल्पयितुंनशक्यमितिसंबंधः॥व्यवधानध्वंसेकर्मणोऽप्रवेशेपिमुक्तावेवतत्प्रवेशःस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ ॥ ॥ नि
त्यत्वादिति॥नित्यकर्मनिवर्त्यंव्यवधानांतरंमाभूदज्ञानमेवतन्निवर्त्यंभविष्यतितथाचमोक्षस्यकर्मकार्यत्वंशक्यमुपचरितुमितिशंकते॥अज्ञान

ज्ञानवदितिचेद्यथाज्ञानस्यकार्यंमोक्षोज्ञानेनाक्रियमाणोप्युच्यतेतद्वत्कर्मकार्यत्वमितिचेन्नाज्ञाननिवर्त्तकत्वाज्ज्ञानस्यअज्ञानव्यव
धाननिवर्त्तकत्वात्ज्ञानस्यमोक्षोज्ञानकार्यमित्युपचर्यते नतुकर्मणानिवर्तयितव्यमज्ञानंनचाज्ञानव्यतिरेकेणमोक्षस्यव्यवधानां
तरंकल्पयितुंशक्यंनित्यत्वान्मोक्षस्यसाधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्चयत्कर्मणानिवर्त्येतअज्ञानमेवनिवर्तयतीतिचेन्नविलक्षणत्वाद
नभिव्यक्तिरज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेनज्ञानेनविरुध्यतेकर्मतुनाज्ञानेनविरुध्यतेतेनज्ञानविलक्षणंकर्मयदिज्ञानाभावोयदिसंशयज्ञा
नंयदिविपरीतज्ञानंचोच्यतेज्ञानमेवेतिसर्वंहितज्ज्ञानेनैवनिवर्त्यतेनतुकर्मणान्यतमेनापिविरोधाभावात्॥अथादृष्टंकर्मणामज्ञाननि
वर्त्तकत्वंकल्प्यमितिचेन्नज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौगम्यमानायामदृष्टंनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः यथा मेवेति॥कर्मणोज्ञानाद्विलक्षणत्वान्नाज्ञान
निवर्त्तकत्वमित्युत्तरमाह॥नविलक्षणत्वादिति॥वैलक्षण्यमेवप्रकटयति॥अनभिव्यक्तिरिति॥इतश्चज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानमित्याह॥यदीति॥अन्यत
मेननित्यादिनाव्यस्तेनसमस्तेनचाश्रौतेनस्मार्तेनचेत्यर्थः॥कर्माज्ञानयोरविरोधोहेत्वर्थः॥अज्ञाननिवर्तकत्वंकर्मणोनान्वयव्यतिरेकसिद्धंकिंत्वदृष्टमे
वकल्प्यमितिशंकते॥अथेति॥दृष्टेसत्यदृष्टकल्पनानन्याय्येतिपरिहरति॥नज्ञानेनेति॥उक्तमर्थंदृष्टांतेनबुद्धावारोपयति॥ यथेत्यादिना॥अदृष्टेति

बृ.र.
२०

अ.
५

अस्तु ज्ञानादज्ञानध्वस्तिः किंतु कर्मसमुच्चितादित्याशंक्याह ॥ ज्ञानेनेति ॥ ननु कर्मभिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति तथा च समुच्चितं ज्ञा
नमज्ञानध्वंसि भविष्यतीत्येत्याह ॥ यदविरुद्धमिति ॥ नित्यानां कर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानां च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबंधकाज्ञानध्व
स्तौ वा नादृष्टं सामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तमिदानीं तत्कल्पनामंगीकृत्यापि दूषयति ॥ किंचेति ॥ कर्मणोस्ति मोक्षे सामर्थ्यमित्येतदुक्ताद्देवकारणान्न भवति
किं त्वन्यत्र कारणं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ तदेव दर्शयितुं विचारयति ॥ कल्प्यं चेति ॥ विरोधमभिनयति ॥ द्रव्येति ॥ कार्यत्वाभावं समर्थयते ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मा

दवघातेन व्रीहीणां तुषनिवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्यो ऽदृष्टो न कल्प्यते तुषनिवृत्तिस्तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्य
कर्मकार्यो ऽदृष्टो न कल्प्यते ज्ञानेन विरुद्धत्वं चास्य कृत्स्नकर्मणामभावो वाच्य यदविरुद्धं ज्ञानं कर्मभिस्तद्देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं विद्यया
देवलोक इति श्रुतेः किं चान्यत्कल्प्ये च फले नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्न विरुध्यते तत्कल्प्यतां न मोक्षफलं तन्मोक्षफलं द्रव्य
गुणकर्मणां कार्यमेव न भवति किं तत्कल्प्यतां यस्मिन्कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं वा यस्मिन्दृष्टं सामर्थ्यं यच्च कर्मणां फलमविरुद्धं तत्क
ल्प्यतामिति ॥ पुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यं कर्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं क
ल्पयितुं न शक्यस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा विरुद्धत्वात् दृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति

तत्राह ॥ किंचेति ॥ सामर्थ्यविषयं विशदयति ॥ यच्चेति ॥
कथमिह निर्णयस्तत्राह ॥ पुरुषेति ॥ कल्पयितव्यं फलमिति संबंधः ॥ उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिरविरुद्धो विषयस्तत्रैव नित्यकर्मचोदनानुपपत्ते
रुपशांतत्वान्नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते कल्पयितुं कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावाद्दृष्टं सामर्थ्यं यस्मिन्नुत्पत्त्यादौ तद्विष
यत्वाच्च कर्मणास्तद्विलक्षणे मोक्षेनन्यापारस्तथा च नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसंपादनाय फलं चेत्कल्पयितव्यं तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतमदेवतद

राम:
२०

विरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः॥ मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः पारिशेष्यन्यायादिति शंकते ॥ पारिशेष्येति॥ पारिशेष्यन्यायमेव विशदयति॥ सर्वेषामिति॥ सर्वं च स्वर्गपशुपुत्रादीति यावत्॥ तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तत्राह॥ नचेति॥ मोक्षस्यापीतरकर्मफलविशेषमाशंक्याह॥ परिशिष्टश्चेति॥ तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राह॥ सचेति॥ परिशेषायातमर्थं निगमयति॥ तस्मादिति॥ पारिशेष्यासिध्या दूषयति॥ नेति॥ कर्मफलव्यक्त्यानंत्यमुक्तं व्यनक्ति॥ नहीति॥ फलत्वस्य फलसाधनानां फलविषयेच्छानां चानंत्यं कथयति॥ त

पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत्सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलं न चान्यदितरकर्मफलव्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति परिशिष्टश्च मोक्षः स चेष्टो वेदविदां फलं तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति चेन्न कर्मफलव्यक्तीनामानंत्यात्पारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः नहि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावत्त्वं नाम केनचिदसर्वज्ञेनावधृतं तत्साधनानां वा पुरुषेच्छानां वा नियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानां च पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात्॥ प्रतिप्राणि चेच्छावैचित्र्यात्फलानां तत्साधनानां चानंत्यसिद्धिस्तदानंत्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुमज्ञाते च साधनफलेतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति॥ कर्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत्तस्यापीच्छाविषयाणां तत्साधनानां चानंत्येकर्मफलजातित्वं नाम सर्वेषां तुल्यं मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात् त्साधनानामिति॥ तदानंत्ये हेतुमाह॥ अनियतेति॥ इच्छाद्यानंत्ये हेत्वंतरमाह॥ पुरुषेति॥ एतावत्त्वं नाम नास्तीत्युभयत्र संबंधः॥ पुरुषस्येष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तत्र विषयिणां शोभनाध्यासेन प्रयुक्तत्वादिति हेत्वर्थः॥ इच्छाद्यानंत्यं प्राणिभेदेषु दर्शयित्वा तदानंत्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति॥ प्रतिप्राणि चेति॥ इच्छाद्यानंत्ये फलितमाह॥ तदानंत्याच्चेति॥ साधनादिष्वेतावत्त्वाज्ञानेपि किं स्यात्तदाह॥ अज्ञाते चेति॥ इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः॥ प्रकारांतरेण पारिशेष्यं शंकते॥ कर्म

बृ॰ र॰ २१ | अ॰ ५

द्रव्याणि कथं सोऽस्य परिशिष्टत्वं तदाह॥ सोऽस्त्विति॥ परिशेषफलमाह॥ तस्मादिति॥ शंकितं परिशेषं दूषयति॥ नेत्यादिना॥ अर्थापत्तिपरि
शेषौ पराकृत्यार्थापत्तिपराकरणं प्रपंचयितुं प्रस्तौति॥ तस्मादिति॥ अन्यथाऽनुपपत्तिं प्रकटयति॥ उत्पत्तीति॥ नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्ष
स्य तत्फलत्वं सिध्यतीति शंकते॥ चतुर्णामिति॥ तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति॥ न तावदिति॥ उभयत्रातःशब्दो नित्यत्वपरामर्शी॥ असंस्कार्यत्वे हेत्वं
तरमाह॥ असाधनेति॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति॥ साधनात्मकं हीति॥ इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह॥ न चेति॥ यथा यूपस्तक्ष

तस्मात्परिशेषात्स एव युक्तः कल्पयितुमिति चेन्न तस्यापि नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानु
पपत्तिः तस्मादन्यथाऽनुपपत्तेः क्षीणाश्रुतार्थापत्तिरुत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणामन्यतमदपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति
क्षीणाश्रुतार्थापत्तिः चतुर्णामन्यतमस्यैव मोक्ष इति चेन्न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात्॥ अत एव नाविकार्योऽसंस्कार्यश्चात एवासाधनद्रव्यात्मक
त्वाच्च साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते यथा पात्राज्यादि प्रोक्षणादिना न च संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्यो वा यूपादिवत्पारिशेष्यादाप्यः
स्यान्नाप्योऽप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च॥ इतरैः कर्मभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानां कर्मणां तत्फलेनापि विलक्षणेन भवितव्यमिति चेन्न कर्मत्वसाल
क्षण्यात्सलक्षणं कस्मात्फलं न भवतीतरकर्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादिति चेन्न क्षामवत्यादिभिः समानत्वात्.

णाष्टाश्रीकरणाभ्यंजनादिना संस्क्रि
यते यथा चाहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते न तथा मोक्षो नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः॥ पक्षांतरमनुभाष्य दूषयति॥ पारिशेष्यादित्यादिना॥ एकत्वं पू
र्णत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शंकते॥ इतरैरिति॥ हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पकाभावात्फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति॥ न कर्मे
त्वेति॥ निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति शंकते॥ निमित्तेति॥ निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति॥

राम॰ २१

तदेव प्रपंचयति॥ यथाहीति॥ यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थ यकृ
ब्दोपहितयागृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत्स ऐंद्रं पंचशरावमो
दनं निर्वपेदित्यत्र चार्छेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनूद्य निर्वापो विधीयते भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति य
स्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्धविः संतिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चि
त्तमुक्तं न च तत्तन्मुक्तिफलं॥ तथा निमित्तभेदेपि न नित्यकर्मणो मुक्तिफलमित्यर्थः॥ क्षामवत्यादितुल्यत्वं नित्यकर्मणां कुतो लब्धमित्याशंक्याह॥ नैमेति

यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते तेनावि
शेषान्नैमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात्॥ तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलं॥ आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूका
दय आलोकेन रूपं न पश्यंतीति उलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुर्भिर्न रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते रसादिविषये साम
र्थ्यस्यादृष्टत्वात् सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यो यस्तु न रुक्तं विद्यामंत्रशर्करादिसंसक्तविषदध्या
दिवन्नित्यानि कार्यान्तरमारभंत इति आरभ्यतां विशिष्टं कार्यं तद्दृष्टत्वादविरोधो ॥ क्षामवत्यादिभिरितियावत्॥ अविशेषे हेतुः नैमित्तिकत्वे
नेति॥ तदेव कथमिति चेत्तत्राह॥ जीवनादीति॥ दार्ष्टांतिकं स्पष्टयति॥ तथेति॥ नित्यं कर्म कर्मांतराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टांतमाह॥
आलोकस्येति॥ चक्षुरंतरेरुलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्येपि न रसादिविषयत्वमित्यत्र हेतुमाह॥ रसादीति॥ वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राह॥ सुदूर
मपीति॥ मनुष्यान्विहाय उलूकादौ गत्वापीतियावत्॥ यद्विषये रूपादावित्यर्थः॥ विशेषो दूरसूक्ष्मादिरतिशयः॥ दार्ष्टांतिकं पूर्ववादानुवादपूर्वकमाचष्टे॥ य

५५

तद्देवविवृणोति॥निरभिसंधेरिति॥विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति॥देवयाजीति॥तदाहुरित्युपक्रम्य देवया
जीश्रेयानित्यादौ काम्यकर्तुर्देवयाजिनः सकाशादात्मशुध्यर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी श्रेयानित्यात्मयाजिनो देवयाजिनो विशेषश्रवणात्सर्वं कर्मक
र्तुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारंभकत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥छांदोग्येपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशि
ष्टकार्यारंभकत्वं दृष्टमित्याह॥यदेवेति॥नन्वात्मयाजीशब्दो नित्यकर्मानुष्ठायिविषयो न भवति॥सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि॥संपश्यन्ना
त्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छतीत्यत्र परात्मदर्शनविषये तस्य प्रयुक्तत्वादत आह॥यस्त्विति॥यदि समं पश्यन्भवेत्तदा परेणात्मनैकीभूतः स्वराड्भवति

निरभिसंधेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यांतरारंभेन कश्चिद्विरोधो देवयाज्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो विशेषश्रवणाद्देवयाजि
नः श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्यया करोतीत्यादौ च यस्तु परमार्थदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजीशब्दः स संपश्यन्नात्मयाजी
त्यत्र संपश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः॥अथवा भूतपूर्वगत्यात्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं हि नित्यानि कर्माणि करोतीदं मेऽनेनांगं संस्क्रि
यत इति श्रुतेस्तथा गार्भैर्होमैरित्यादि प्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः
समं द्रष्टुं समर्थो भवति

त्वात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता महती हीयं ब्रह्मविद्या यद्ब्रह्मविदेवात्मयाजी भवति न हि तस्य तदनुष्ठानं पृथगपेक्ष्यते ब्रह्म
वित्पुण्यकृदिति च वक्ष्यतीत्यर्थः॥परदर्शनवत्यात्मयाजीशब्दस्य गत्यंतरमाह॥अथवेति॥भूतया पूर्वस्थित्या तामपेक्ष्यात्मयाजिशब्दो विदुषीत्य
र्थः॥तदेव प्रपंचयति॥आत्मेति॥तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह॥इदमिति॥तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति॥तथेति॥गर्भसंबंधिभिर्होमैर्गार्भैर्जातकर्मनिबं
धनादिभिश्च वैदिकमेवैनः शमयतीत्यस्मिन्प्रकरणे नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः॥संस्कारोपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह॥संस्कृतश्चेति॥ ॥

योहिनित्यकर्मानुष्ठायीसत्तदनुष्ठानजनितापूर्ववशात्परिशुद्धबुद्धिःसम्यग्धीयोग्योभवति महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिमनुस्मृतेरि
त्यर्थः॥कदापुनरेषासम्यग्धीरुत्पद्यतेतत्राह॥तस्येति॥उत्पन्नस्यसम्यग्ज्ञानस्यफलमाह॥सममिति॥कथंपुनःसम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिशब्दइत्याशं
क्यपूर्वोक्तंस्मारयति॥आत्मेति॥किमितितर्हिभूतपूर्वगतिराश्रितेतितत्राह॥ज्ञानयुक्तानामिति॥ऐहिकैरामुष्मिकैर्वाकर्मभिःशुद्धबुद्धेःश्रवणादिवशा
दैक्यज्ञानंमुक्तिफलमुदेति॥कर्मतुविद्यासंयुक्तमपिसंसारफलमेवेतिभावः॥तत्रैवहेत्वंतरमाह॥किंचेति॥विद्यायुक्तमपिकर्मबंधायैवेत्यत्रनकेवल
मुक्तमेवकारणंकिंत्वन्यच्चतदुपपादकमस्तीत्यर्थःतदेवदर्शयति॥ब्रह्मेति॥सात्त्विकींसत्त्वगुणप्रसूतज्ञानसमन्वितकर्मफलभूतामितियाव

तस्येहवाजन्मांतरेवासममात्मदर्शनमुत्पद्यतेसमंपश्यन्स्वाराज्यमधिगच्छतीत्येषोर्थःआत्मयाजीशब्दस्तुभूतपूर्वगत्याप्रयु
ज्यतेज्ञानप्रयुक्तानांनित्यानांकर्मणांज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थं॥किंचअन्यत्ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तमेवच॥उत्तमां
सात्त्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणइतिचदेवसार्ष्टिंव्यतिरेकेणभूतान्ययंदर्शयतिभूतान्यप्येतिपंचवैभूतान्यत्येतीतिपाठंयेकुर्वंति
तेषांवेदविषयेपरिखिन्नबुद्धित्वाद्दोषः॥

त्॥अत्रहिविद्यायुक्तमपिकर्मसंसारफलमेवेतिसूच्यते॥एषसर्वःसमुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्यक
र्मणःत्रिविधःत्रिविधःकर्मसंसारःसार्वभौतिकइत्युपसंहारादितिचकारार्थः॥किंचप्रवृत्तंकर्मसंसेव्यदेवानामेतिसार्ष्टितामितिकर्मफलभूतदेवता
सदृशैश्वर्यप्राप्तिमुक्त्वातद्व्यतिरेकेणनिवृत्तंसेवमानस्तुभूतान्यप्येतिपंचवेतिभूतेष्वप्यपवचनान्नसमुच्चयस्यमुक्तिफलत्वेत्याह॥देवसार्ष्टीति॥निवृ
त्तंसेवमानस्तुभूतान्यत्येतिपंचवेतिपाठान्मुक्तिरेवसमुच्चयानुष्ठानाद्विवक्षितेतिचेन्नेत्याह॥भूतानीति॥ज्ञानमेवमुक्तिहेतुरितिप्रतिपादकोपनिषद्वि
रोधान्नायंपाठःसाधीयानित्यर्थः॥ननुविग्रहवतीदेवतैवनास्तिमंत्रमयीहिसादेवताशब्दप्रत्ययालंबनंअतोब्रह्माविश्वसृजइत्यादेरर्थवादत्वान्नतत्

वलेननित्यकर्मणांमुक्तिसाधनत्वंनिराकर्त्तुंशक्यमतआह॥नचेति॥ज्ञानार्थस्यसंपश्यन्नात्मयाजीत्यादेरितिशेषः॥किंच॥अकुर्वन्विहितंकर्मनिंदितंचसमाचरन्॥प्रसज्जंश्चेंद्रियार्थेषुनरःपतनमृच्छति॥शरीरजैःकर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरः॥वाचिकैःपक्षिमृगतांमानसैरंत्यजातितां॥श्वसूकरखरोष्ट्राणांगोजाविमृगपक्षिणां॥चंडालपुल्कसानांचब्रह्महायोनिमृच्छतीत्यादिवाक्यैःप्रतिपादितफलानांप्रत्यक्षेणापिदर्शनाद्यथातत्रनाभूतार्थवादत्वंतथायथोक्ताध्यायस्यापिनाभूतार्थवादतेत्याह॥विहितेति॥किंच॥बंगादिदेशेछर्दिताश्यादिप्रेतानांप्रत्यक्षत्वादध्ययनरहितानामपिस्त्रीशूद्रादीनांवेदोच्चारणदर्शनेनब्रह्मग्रहसद्भावावगमाच्चनब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादतेत्याह॥वांतेति॥ननुस्थावरादीनांश्रौतस्मार्तकर्मफलत्वा

नचार्थवादत्वमध्यायस्यब्रह्मांतकर्मविपाकार्थस्यतद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्यचकर्मकांडोपनिषद्भ्यांतुल्यार्थत्वदर्शना द्विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणांचस्थावरश्वसूकरादिफलदर्शनात्॥वांताश्यादिप्रेतदर्शनाच्चनचश्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेणविहितानिवाप्रतिषिद्धानिवाकर्माणिकेनचिदवगंतुंशक्यंतेयेषामकरणादनुष्ठानाच्चप्रेतश्वसूकरस्थावरादीनिकर्मफलानिप्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यतेनचैषामकर्मफलत्वंकेनचिदभ्युपगम्यतेतस्माद्विहिताऽकरणप्रतिषिद्धसेवानांयथैतेकर्मविपाकाःप्रेततिर्यक्स्थावरादयस्तथोत्कृष्टेष्वपिब्रह्मांतेषुकर्मविपाकत्वंवेदितव्यं

भावान्मतदर्शनेनवचनानांभूतार्थत्वंशक्यंकल्पयितुमतआह॥नचेति॥सेवादिदृष्टकारणसाम्येपिफलवैषम्योपलंभाददृश्यमतींद्रियंकारणंवाच्यं॥नचतत्रश्रुतिस्मृतीविहायान्यन्मानमस्तितथाचश्रौतस्मार्तकर्मकृतान्येवस्थावरादीनिफलानीत्यर्थः॥सन्निहितासन्निहितेषुस्थावरादिषुप्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगंप्रवृत्तिर्ज्ञेया॥स्थावराणांजीवशून्यत्वादकर्मफलत्वमितिकेचित्तान्प्रत्याह॥नचैषामिति॥अस्मदादिवद्देवरक्षादीनांवृध्यादिदर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धेस्तस्मात्सर्वंपतिपादपाद्यत्यादिप्रयोगाच्चतेषांकर्मफलत्वसिद्धिरित्यर्थः॥स्थावरादीनांकर्मफलत्वेसिद्धेफलितमा

ब्रह्मादीनांपुण्यकर्मफलत्वेपिप्रकृतेकिंस्यात्तदाह॥तस्मादिति॥कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावेदृष्टांतेपितन्नस्यादितिशंकते॥तत्रापीति॥
अंगीकरोति॥भवत्विति॥कथंतर्हिवैधर्म्यदृष्टांतसिद्धिरतआह॥नचेति॥वैधर्म्यदृष्टांताभावमात्रेणकर्मविपाकाध्यायस्यनाभूतार्थवादत्वेस्य
सन्न्यायस्यनैवबाधः॥साधर्म्यदृष्टांतादपितत्सिद्धेरित्यर्थः॥ननुप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावेकथमर्थवादा
धिकरणंघटिष्यतेतत्राह॥नचेति॥तदघटमानायामपिनास्माकंसक्षतिस्त्वंवैवतदभूतार्थवादत्वंत्यजतस्तद्विरोधादित्यर्थः॥ननुकर्मविपाकप्रकरण
स्यार्थवादत्वाभावेपिब्रह्मादीनांकाम्यकर्मफलत्वान्नज्ञानसंयुक्तनित्यकर्मफलत्वंततोमोक्षएवतत्फलमित्यतआह॥नचेति॥तेषांकाम्यानांकर्मणा

तस्मात्सआत्मनोवपामुदखिदत्सोरोदीदित्यादिवत्वाभूतार्थवादत्वंतत्राप्यभूतार्थवादत्वंमाभूदितिचेद्भवत्वेवंनचैतावतास्यन्यायस्य
बाधोभवति॥नचास्मत्पक्षोवाद्ध्यतिनचब्रह्माविश्वसृजइत्यादीनांकाम्यकर्मफलत्वंशक्यंवक्तुंतेषांदेवसार्ष्टितायाःफलस्योक्तत्वात्तस्मा
त्साभिसंधीनांनित्यानांकर्मणांसर्वमेधाश्वमेधादीनांचब्रह्मत्वादीनिफलानियेषांपुनर्नित्यानिनिरभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानिक्रियंतेते
षांज्ञानोत्पत्यर्थानितानिब्राह्मीयंक्रियतेतनुरित्यादिस्मरणात्॥तेषामारादुपकारकत्वान्मोक्षसाधनान्यपिकर्माणिभवंतीतिनविरुध्यते

मितियावत्॥देवसार्ष्टितायाःदेवैरिंद्रादिभिःसमानैश्वर्यप्राप्तेरित्यर्थः॥उक्तत्वात्प्रवृत्तंकर्मसंसेव्यदेवानामेतिसार्ष्टितामित्यत्रेतिशेषः ननुविद्यासं
युक्तानांनित्यानांकर्मणांफलंब्रह्मादिभावश्चेत्कथंतानिज्ञानोत्पत्त्यर्थान्याख्यायंतेतत्राह॥तस्मादिति॥कर्मणांमुक्तिफलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः॥साभि
संधीनांदेवताभावेफलेनुरागवतामितियावत्॥नित्यानिकर्माणिश्रौतानिस्मार्तानिचाग्निहोत्रसंध्योपासनप्रभृतीनिनिरभिसंधीनिफलाभिलाष
विकलानिपरमेश्वरार्पणबुद्ध्याक्रियमाणानि॥आत्मशब्दोमनोविषयःकर्मणांचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वेप्रमाणमाह॥ब्राह्मीति॥कथंतर्हिकर्मणां

अैस्यं ७

वृ.र. २४

कर्मणांपरंपरयामोक्षसाधनत्वंकथंसिद्धवदुच्यतेतत्राह॥ यथाचेति॥अयमर्थस्तथेतिशेषः॥निरस्तमप्यधिकविवक्षयापुनरनुवदति॥यत्त्विति॥वि
षादेर्मंत्रादिसहितस्यजीवनादिहेतुत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमतोदृष्टांतेकार्यारंभकत्वेविरोधोनास्तीत्याह॥तत्रेति॥कर्मणोविद्यासंयुक्तस्यकार्यां
तरारंभकत्वलक्षणोर्थःशब्देनैवगम्यतेनचतन्मानांतरमस्तिनचसमुच्चितस्यकर्मणोमोक्षारंभकत्वप्रतिपादकंवाक्यमुपलभ्यतेतदभावे
कर्मणिविद्यायुक्तेपिविषदध्यादिसाधर्म्यंकल्पयितुंनशक्यमित्याह॥यत्त्विति॥कर्मसाध्यत्वेचमोक्षस्यानित्यतास्यादितिभावः॥अपाम
सोमममृताअभूमेत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्यकर्मसाध्यस्यापिनित्यत्वमितिचेन्नेत्याह॥नचेति॥यत्कृतकंतदनित्यमित्यनुमानानुगृहीतंतद्यथेहेत्यादि

यथान्यायमर्थःषष्ठेजनकारब्धायिकासमाप्तौवक्ष्यामोयत्तुविषदध्यादिवदित्युक्तंतत्रप्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः॥यत्त्वयंत
शब्दगम्योर्थस्तत्रवाक्यस्याभावेतदर्थप्रतिपादकस्यनशक्यंकल्पयितुंविषदध्यादिसाधर्म्यंनचप्रमाणांतरविरुद्धार्थविषयेश्रुतेः
प्रामाण्यंकल्प्यते॥यथाशीतोग्निःक्लेदयतीतिश्रुतेस्तुतादर्थ्यंवाक्यस्यप्रमाणांतरस्याभासत्वंयथाखद्योतोग्निरितितलमलिनमंतरि
क्षमितिबालानांप्रत्यक्षमपितद्विषयप्रमाणांतरस्ययथार्थत्वेनिश्चितेनिश्चितार्थमपिबालप्रत्यक्षमाभासीभवति वाक्यंतद्विरोधेनार्थे

वादश्रुतेः॥स्वार्थेऽप्रामाण्यमित्यर्थः॥प्रमाणांतरविरुद्धेर्थेप्रामाण्यंश्रुतेर्नोच्यतेचेदद्वैतश्रुतेरपिकथंप्रत्यक्षादिविरुद्धेस्वार्थेप्रामाण्यमित्याशंक्याह॥
श्रुतेस्त्विति॥तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यषड्विधतात्पर्यलिंगैःसदद्वैतपरत्वेनिर्धारितेऽसद्द्वैतविषयस्यप्रत्यक्षादेराभासत्वंभवतीत्यर्थः॥तदेवदृष्टांतेनसाध
यति॥यथेत्यादिना॥यदविवेकिनांयथोक्तंप्रत्यक्षंतद्यद्यपिप्रथमभावित्वेनप्रबलंनिश्चितार्थंचतथापितस्मिन्नेवाकाशादौविषयेप्रवृत्तस्याप्तवा
क्यादेर्मानांतरस्ययथार्थत्वेसतितद्विरुद्धंपूर्वोक्तमविवेकिप्रत्यक्षमप्याभासीभवतितथेदमद्वैतविषयंप्रत्यक्षाद्यद्वैतागमविरोधेभवत्याभासइत्य

अ. ५

टी॰ रामः २४

ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य मनोधर्मस्तद्भूयाच्चेदृहेतप्रुतेर्यथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्वशादन्यथैव श्रुत्यर्थः स्यादित्याशंक्य दार्ष्टांतिकं निगमयन्नुत्तरमाह॥ तस्मादित्यादिना॥ तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्मः तात्पर्यं तच्च षड्विधलिंगगम्यं तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायवशान्नान्यथार्थत्वमित्यर्थः॥ उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ नहीति॥ विचारार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारंभकत्वासंभवस्तद्बुद्ध्यर्थः॥ माभूत्कर्मणां मोक्षार्थत्वं किं तावता तेषामित्याशंक्य ब्राह्मणारंभं निगमयति॥ अत इति॥ ब्राह्मणारंभमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि

तस्माद्वेदप्रामाण्यस्याव्यभिचारात्तादर्थ्ये सति वाक्यस्य तथात्वं स्यान्न तु पुरुषमतिकौशलं न हि पुरुषमतिकौशलात्सविता रूपं न प्रकाशयति तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवंति तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धमतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव ब्राह्मणमा

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच॥

रभ्यते॥ अथानंतरमुपरते जारत्कारवे भुज्युरिति नामतो लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधः क्रतुर्ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसंपादितो वा सर्वकर्मणां पराकाष्ठा भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरंति तेन हि समष्टिं व्यष्टीश्च प्राप्नोति

व्याकरोति॥ अथेति॥ याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्ववृत्तां कथां कथयन् तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति॥ आदाविति॥ क्रतुरुक्त इति पूर्वेण संबंधः॥ क्रतोर्द्वैविध्यमाह॥ ज्ञानेति॥ अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुदाहरति॥ सर्वकर्मणामिति॥ तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह॥ भ्रूणहत्येति॥ समष्टिव्यष्टिफलश्चेत्युक्तं स्पष्ट

बृ.स.
२५

अश्वमेधेनसहकारिकामनाभेदेनसमष्टिंसमनुगतरूपांव्यष्टिमश्वव्यावृत्तरूपादेवताःप्राप्नोतीत्यर्थः॥कापुनरश्वस्थयोविवक्ष्यंतेतत्राह॥तत्रेति॥अग्नि
राद्यैसोवायुरित्याद्याश्वस्थयोर्देवताः॥सोग्निरभवदित्यादावंडांतर्वर्तिन्योश्वमेधफलभूतादर्शितादृत्यर्थः॥कातर्हिसमष्टिर्देवतेत्युक्तेतत्रैवोक्तंस्मा
रयति॥मृत्युरिति॥तामेवसमष्टिरूपांदेवतांप्रपंचयितुमिदंब्राह्मणमितिवक्तुंपातनिकांकरोति॥मृत्युश्चेति॥प्राणात्मकबुद्धिधर्मोशनायाक
र्यमस्तोर्लक्षणंतत्राह॥बुध्यात्मेति॥तर्हिबुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपितथास्यादित्याशंक्याह॥समष्टिरिति॥प्रागेवव्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेनसमष्टित्वंसाध
यति॥प्रथमजइति॥सर्वाश्रयत्वंदर्शयति॥सूत्रमिति॥तत्रवायुर्वैगौतमेत्यादिवाक्यंप्रमाणमितिसूचयति॥वायुरिति॥तथापिकथंप्रथमजत्वंभू

तत्रव्यष्टयोनिर्ज्ञाताअंडांतरविषयाःअश्वमेधयागफलभूताःमृत्युरस्यात्माभवत्येतासांदेवतानामेकोभवतीत्युक्तंमृत्युश्चाशना
यालक्षणोबुध्यात्मा॥समष्टिःप्रथमजोवायुःसूत्रंसत्यंहिरण्यगर्भस्तस्यव्याकृतोविषयोयदात्मकंसर्वंद्वैतैकत्वंयःसर्वभूतांतरात्मा
लिंगममूर्तरसोयदाश्रितानिसर्वभूतकर्माणियःकर्मणांकर्मसंबंधिनांचविज्ञानानांपरागतिःपरंफलंतस्यकियान्गोचरःकिय
तीव्याप्तिःसर्वतःपरिमंडलीभूतासावक्तव्या

तानांप्रथममुत्पत्तेरित्याशंक्याह॥सत्यमिति॥हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणत्वेपिकिमायातंमृत्यो
रित्याशंक्याह॥हिरण्यगर्भइति॥जगदेवसमष्टिव्यष्टिरूपंनसूत्रमित्याशंक्याह॥यदात्मकमिति॥द्वैतंव्यष्टिरूपमेकत्वंसमष्टिरूपंतत्सर्वंयदा
त्मकंतस्येतिसंबंधः॥तस्योक्तप्रमाणत्वंप्रकटयति॥यःसर्वेति॥विज्ञानात्मानंव्यावर्त्तयतिलिंगमिति॥स्वस्यह्येषरसइतिश्रुतिमनुसृत्याह॥अ
मूर्तेति॥तस्यसाधनाश्रयत्वंदर्शयति॥यदाश्रितानीति॥तस्यैवफलाश्रयत्वमाह॥यःकर्मणामिति॥परागतिरित्यस्यैवव्याख्यानं॥परंफलमिति
॥एवंभूमिकामारचय्यानंतरंब्राह्मणमवतारयति॥तस्येति॥प्रश्नमेवप्रकटयति॥कियतीति॥सर्वतःपरितोमंडलभावमासाद्यस्थितेतिया

अ.
५

राम.
२५

ननु किमिति सा वक्तव्या तस्यां मुक्तायामपि वक्तव्यसंसारावशेषाशंकास्वाविश्रांत्यभावादत आह ॥ तस्यामिति ॥ इयान्बंधो नाधिको न्यूनो वेत्यन्यव्य वच्छेदेन बंधपरिमाणपरिच्छेदार्थं कर्मफलव्याप्तिरत्रोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः ॥ ब्राह्मणस्यैवं प्रवृत्तावपि किमितिभ

तस्यां मुक्तायां सर्वसंसारो बंधगोचर उक्तो भवति तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामात्मनोव त्तां प्रकुरुते तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहयामीति मन्यते ॥ मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्व र्यवो वा पर्यव्रजाम पर्यटितवंतस्ते पतंचलस्य तेवयं पर्यटंतः पतंचलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवंतस्तस्यासीद्दु

मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतंचलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीत् दुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोसीति सोब्रवीत्सु धन्वांगिरस इति तं यदा लोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिसिता अभवन्निति क्व पारिसिता अभवन्स त्वा पृच्छामि या ज्ञवल्क्य क्व पारिसिता अभवन्निति ॥ २४ ॥ हिता गंधर्वगृहीता गंधर्वेणामानुषेण सत्वेन केनचिदाविष्टा गंधर्वो नाधिष्ण्योग्निः ऋत्वि ग्देवताविशिष्टविज्ञानत्वाद्दृश्यते न हि सत्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते तं सर्वे वयं परिवारिताः संतोपृच्छाम कोसीति कस्त्वमसि किंनामा किंसतत्त्वः सोब्रवीद्गंधर्वः सुधन्वा नामतः आंगिरसो गोत्रतस्तं यदा यस्मिन्काले लोकानामंतान्पर्यंतसानान्यपृच्छामाथैनं गंधर्वम

ज्युः स्वस्य पूर्वनिर्वृत्तां कथामाहेत्याशंक्याह ॥ तस्य चेति ॥ समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तदाह ॥ तेन चेति ॥ इति मन्यते भुज्युरि तिशेषः ॥ जल्पे परपराजयेनात्मजयस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ धिष्ण्यत्वं अग्नेरुपास्यत्वं ॥ अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतिमाश्रित्याह ॥ ऋत्विगिति ॥ यथोक्तगंधर्व सोमादिष्वतत्स्थानसंदिग्धमंडलेषु स्थापितोग्निः धिष्ण्योग्निः ॥ ५ ॥

अथैनमित्यादेरर्थं विवृणोति॥भुवनेति॥भवत्वेवं गंधर्वं प्रतिभवतः प्रश्नस्तथापि किमायातं तदाह॥सचेति॥तेन गंधर्ववचनेनेति यावत्॥दिव्येभ्यो गंधर्वेभ्यः सकाशादित्येतत्॥एतत्ज्ञानाभावेव ज्ञानमप्रतिभाब्रह्मिष्ठत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्याह॥अतइति॥प्रष्टुरभिप्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे॥सोहमिति॥प्रथमातानन्वक्कपारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गंधर्वप्रश्नार्था द्वितीया तदनुरूपप्रतिवचनार्था योहि क्क पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गंधर्वं प्र

भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेषात्मानं श्लाघयंतः पृष्टवंतो वयं कथं क्क पारिक्षिता अभवन्निति स च गंधर्वः सर्वमस्म भ्यमब्रवीत्तेन दिव्येभ्यो मया लब्धं ज्ञानं तव नास्त्यतो निगृहीतोसीत्यभिप्रायः सोहं विद्यासंपन्नो लब्धागमो गंधर्वात्त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्क पारिक्षिता अभवन्त्वं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्क पारिक्षिता अभवन्निति॥२४॥ सहोवाच याज्ञवल्क्यः उ

सहोवाचोवाच वै सोगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति क्कन्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तं समंतं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां

वाच वै सः वै शब्दः स्मरणार्थ उवाच वै स गंधर्वस्तुभ्यमगच्छन्वै ते पारिक्षितास्तत्र क्क यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति निर्णीते प्रश्न आह क्क नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह॥

तिकृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वोसोस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागः॥॥१॥अज्ञानादिनिग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह॥सहोवाचेति॥स्मरणार्थो गंधर्वाल्लब्धस्य ज्ञानस्येति शेषः॥किमुवाचेत्यपेक्षायामाह॥अगच्छन्निति॥अहोरात्रमादित्यरथगत्यायावान्पंथा मितस्तावान्देशोह्वात्रिंशद्गुणितस्तत्किरणव्याप्तः स च चंद्ररश्मिव्याप्तेन देशेन साकं पृथिव्यास्तेसुच्यते रविचं

ससमुद्रसरिच्छैलातावतीपृथिवीस्मृतेतिस्मृतेरित्याह॥द्वात्रिंशत्तमित्यादिना॥अयंलोकइत्यस्यार्थमाह॥तावदिति॥तत्रलोकभागंविभजते॥यत्रे
ति॥उक्तंलोकमनूद्यअवशिष्टस्यालोकत्वमाह॥एतावानिति॥प्रतीकमादायव्याचष्टे॥लोकमित्यादिना॥अन्वयंदर्शयितुंतंलोकमितिपुनरुक्तिः
॥तत्रपौराणिकसंमतिमाह॥यंघनोदमिति॥उक्तंहि॥अंडस्यास्यसमंतात्तुसन्निविष्टोमृतोदधिः॥समंताद्धनतोयेनधार्यमाणःसतिष्ठतीतितद्या

द्वात्रिंशतंवैद्वेअधिकेत्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यानिदेवआदित्यस्तस्यरथोदेवरथस्तस्यरथस्यगत्यान्हायावत्परिच्छिद्यतेदेशपरिमाणंतद्देवर
थाह्नंतद्द्वात्रिंशद्गुणितंदेवरथाह्न्यानितावत्परिमाणोयंलोकोलोकालोकगिरिणापरिक्षिप्तःयत्रवैराजंशरीरंयत्रचकर्मफलोपभोगःप्रा
णिनांसएषलोकएतावांल्लोकोऽतःपरमलोकस्तंलोकंसमंतंसमंततोलोकविस्ताराद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेणपरिमाणेनतंलोकंपरि

समंतंपृथिवींद्विस्तावत्समुद्रःपर्येतितद्यावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकायाःपत्रं॥तावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रःसुपर्णोभू
त्वावायवेप्रायच्छत्तान्वायुरात्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्येवमिववैसवायुमेवप्रशशंस क्षिप्तापर्येतिपृथि
वीतांपृथिवींतथैवसमंतंद्विस्तावद्द्विगुणेनपरिमाणेनसमुद्रःपर्येतियंघनोदमाचक्षतेपौराणिकास्तत्रांडकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्य
तेयेनविवरेणमार्गेणबहिर्निर्गच्छंतोऽश्वमेधयाजिनस्तत्रयावतीयावत्परिमाणाक्षुरस्यधाराग्रंयावद्वासौक्ष्म्येणयुक्तंमक्षिका
याःपत्रं॥तावांस्तावत्परिमाणोंतरेणमध्येअंडकपालयोराकाशःछिद्रंतेनाकाशेनेत्येतत्तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनःप्राप्तानिंद्रःपरमैश्व

र्यवतीसादेस्तास्यमाह॥तत्रेति॥लोकादिपरिमाणेयथोक्तरीत्यास्थितेसतीतियावत्॥कपालविवरस्यात्रपयुक्तत्वात्किंतत्परिमाणमितियेत्याशंक्याह॥येने

सुपर्णशब्दस्य श्येनस्वादृश्यमाश्रित्य विशेषणोपवृत्तिं दर्शयति॥ यद्विषयमिति॥ उक्तार्थं पदमनुवदति सुपर्णइति॥ मूले स्यस्यार्थमाह॥ पक्षेति॥ ननु विशेषणमिदं द्रष्टुं हिरश्वमेधयाजिनोगतहोतास्वयमेव गच्छतु किमिति तान्वायवे प्रयच्छति तत्राह॥ मूर्त्तत्वादिति॥ आत्मनस्त्रिसस्यागमेरिति यावत्॥

श्रितः सुपर्णोयद्विषयंदर्शनमुक्तं तस्य प्राचीदिक्शिरइत्यादिना सुपर्णः पक्षीभूत्वा पक्षप्रच्छायात्मकः सुपर्णोभूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्त्तत्वान्नास्त्यात्मनोगतिस्तत्रेति तान्पारिक्षितान्वायुरात्मनि धित्वास्थापयित्वास्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगमयत् क्व यत्र पूर्वेतिक्रान्ताः पारिक्षिताअश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति एवमिव वै एवमेव स गंधर्वो वायुमेव प्रशशंस पारिक्षितानां गतिं समाप्ताख्यायिका तस्मि

न्तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपपुनर्मृत्युं जयति यएवंवेदततोहभुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम॥२५॥ तृतीयंब्राह्मणं॥३॥ ईत्तमर्थमाख्यायिकातोपसृत्यस्वेन श्रुतिरूपेणैवाचष्टेऽस्मिन्यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामंतरात्मा बहिश्चसएवतस्मादध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन विविधायाव्यष्टिर्व्याप्तिः सवायुरेव तथा समष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव स एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति यएवंवेद तस्य किं फलमित्याह अपपुनर्मृत्युं जयति सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते ततआत्मनः प्रश्ननिर्णयाद्भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम॥२५॥ ॥इतिश्रीमद्बृहदारण्यके पंचमेप्रपाठके तृतीयंब्राह्मणं॥३॥ तत्रैस्यंडाद्वाह्यदेशोक्तिः॥ इतियुक्तंवायवेप्रदानमितिशेषः॥

आख्यायिकासमाप्ताविति शब्दः॥ परितोदुरितं क्षीयते येन स परीक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षितास्तेषां गतिं वायुमिति संबंधः॥ मुनिवचने वर्त्तमाने कथमाख्यायिकासमाप्तिस्तत्राह॥ समाप्तेति॥ वायुप्रशंसायां हेतुमाह॥ यस्मादिति॥ किं पुनर्यथोक्तवायुतत्त्वविज्ञानफलं तदाह॥ एवमिति॥२॥ इति बृहदारण्यकेभु

ब्राह्मणांतरमवतारयति॥अ[illegible]ेति॥तस्यापुनरुक्तमर्थंवक्तुमार्त्तभागप्रश्नेवृत्तंकीर्तयति॥पुण्येति॥भुज्युप्रश्नांतेसिद्धमर्थमनुद्रवति॥पुण्यस्य
[illegible]ेति॥नामरूपाभ्यांव्याकृतंजगद्धिरण्यगर्भात्मकंतद्विषयमुत्कर्षंनिर्दिशिनष्टि॥[illegible]मष्टीति॥कथंयथोक्तोत्कर्षस्यपुण्यकर्मफलत्वंतत्राह॥द्वैतेति॥
संप्रत्यनंतरब्राह्मणस्यविषयंदर्शयति॥[illegible]ति॥माध्यमिकानामन्येषांचोद्योविवादः किंलक्षणोदेहादीनामन्यतमस्तेभ्योविलक्षणोवेतियावत्॥
इत्येवंविमृश्यात्मनोदेहादिभ्योविवेकेनाधिगमायेदंब्राह्मणमित्याह॥इत्यात्मनइति॥विवेकाधिगमस्यभेदज्ञानत्वेनानर्थकरत्वमाशंक्यकहोलप्रश्न

अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ पुण्यपापप्रयुक्तेग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददत्संसरतीत्युक्तं पुण्यस्यचप
रउत्कर्षोव्याख्यातोव्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपोद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिर्यस्तुग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरतिसोऽस्तिवानास्तिअस्तित्वेचकिंल
क्षण इत्यात्मनएवविवेकावगमायोषस्तप्रश्नआरभ्यते॥तस्यनिरुपाधिस्वरूपस्यक्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्याधिगमाद्यथोक्ता
द्बंधनात्प्रमुच्यतेसप्रयोजकाद्दाख्यायिकासंबंधस्तुप्रसिद्धः॥अथहएनंप्रकृतंयाज्ञवल्क्यंउषस्तोनामतश्चक्रस्यापत्यंचाक्रायणः
पप्रच्छयद्ब्रह्मसाक्षादव्यवहितंकेनचित्द्रष्टुरपरोक्षाद्गौणं[illegible]श्रोत्रब्रह्मादिवत्[illegible]तद्यआत्मात्मशब्देनप्रत्यगात्मोच्यतेतत्रात्मशब्द
स्यप्रसिद्धत्वात्[illegible]स्या तात्पर्यसंगृह्णाति॥तस्येति॥ब्राह्मणसंबंधमुक्त्वाख्यायिकासंबंधमाह॥आख्या[illegible]केति॥विद्यास्तुत्यर्थासुखावबो
धार्थाचाख्यायिकेत्यर्थः॥भुज्युप्रश्ननिर्णयानंतर्यमथशब्दार्थः॥संबोधनमभिमुखीकरणार्थं॥द्रष्टुरव्यवहितमित्युक्तेघटादिवद्व्यवधानंगौणमि
तिशंकेततन्निराकर्तुं अपरोक्षादित्युक्तं॥मुख्यमेवद्रष्टुरव्यवहितंस्वरूपंब्रह्मतथाचद्रष्टृधीनसिद्धत्वाभावात्तस्यापरोक्षमित्यर्थः श्रोत्रंब्रह्ममनोब्रह्मे
त्यादिवद्यथागौणंनतथागौणंद्रष्टुरव्यवहितंब्रह्माद्वितीयत्वादित्याह॥नश्रोत्रेति॥उक्तमव्यवधानमाकांक्षाद्वाराऽनंतरवाक्येनसाधयति॥[illegible]ादि

सर्वनामभ्यां प्रत्यग्ब्रह्मविशेष्यं समर्प्यते॥ इतरैस्तु शब्दैर्विशेषणानीति विभागमभिप्रेत्याह॥ यद्यु:शब्दाभ्यामिति इति उच्यते इत्यनेन संबध्यते॥ इति शब्दो द्वितीयप्रश्नसमाप्त्यर्थः॥ तमेव प्रश्नं विवृणोति॥ विस्पष्टमिति॥ त्वमर्थं वाक्यार्थान्वययोग्यं पृष्टे तस्य दर्शनार्थं प्रत्युक्तिमवतारयति॥ एवमुक्त इति सर्वांतर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्य विशेषणांतराणामनास्थामाशंक्याह॥ सर्वविशेषणेति॥ एष सर्वांतर इति भागस्यार्थं विवृणोति॥ साक्षात्साक्षादि

भ्यंतरः सर्वांतरो यद्युःशब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टं शंगोगृहीला यथा गां दर्शयति तथाच स्व सोयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः इति समुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः एष ते तव आत्मा सर्वांतरः सर्वस्याभ्यंतरः सर्वविशेषणोपलक्ष णार्थं सर्वांतरग्रहणं साक्षादव्यवहितं अपरोक्षादगौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्वस्याभ्यंतरः एतैर्गुणैः समस्तैर्युक्तः एषः कोसौ त

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वांतरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरो

वात्मा योयं कार्यकरणसंघातस्तवात्मा येनात्मनात्मवान्स एष तवात्मा तव कार्यकरणसंघातस्येत्यर्थः॥ तत्र पिंडस्तस्याभ्यंतरे लिंगात्मा करणसंघातस्तृतीयो यश्च संदिह्यमानस्तेषु कतमो मे ममात्मा सर्वां तरस्त्वया विवक्षित इत्युक्तः इतर आह॥ यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः स ते तव कार्यकरणसंघातस्यात्मा विज्ञानमयः समानमन्यद्यो पानेनापानिति व्यानेन व्यानीतीति छांदसं दैर्घ्यं

ति॥ एष शब्दार्थं प्रश्नपूर्वकमाह॥ कोसाविति॥ आत्मशब्दार्थं विवृणोति॥ योयमिति॥ येनेत्यत्र स शब्दो द्रष्टव्यः॥ षष्ठ्यर्थं स्पष्टयति॥ तवेति॥ प्रश्नांतरमुत्थाप्य प्रतिवक्ति॥ तत्रेत्यादिना॥ सर्वांत

तृतीयोमातसाक्षीप्रणीयतेप्राणान विशिष्टःक्रियतेइतियावत्॥कथमेतावतासंदेहोपाकृतइत्याशंक्यविवक्षितमनुमानंवक्तुंव्याप्तिमाह॥योइति॥
याखल्वचेतनप्रवृत्तिःसाचेतनाधिष्ठानपूर्विकायथारथादिप्रवृत्तिरित्यर्थः॥येनक्रियंतेसोस्तीतिसंबंधः॥दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यंपरिहरति॥यदी
ति॥संप्रत्यनुमानमारचयति॥तस्मादिति॥विमताचेष्टाचेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिचेष्टावदित्यर्थः॥प्रतिपद्यतेप्राणादीतिशेषः

सर्वाःकार्यकरणसंघातगताःप्राणनादिचेष्टादारुयंत्रस्येवयेनक्रियंतेनहिचेतनावदनधिष्ठितस्यदारुयंत्रस्येवप्राणनादिचेष्टा
विद्यतेतस्माद्धिज्ञानमयेनाधिष्ठितंविलक्षणेनदारुयंत्रवत्प्राणनादिचेष्टांप्रतिपद्यतेतस्मादस्तिकार्यकरणसंघातविलक्षणो
यश्चेष्टयति॥१॥होवाचोषस्तश्चाक्रायणोयथाकश्चिदन्यथाप्रतिज्ञायपूर्वंपुनर्विप्रतिपन्नोब्रूयादन्यथासौगौरसावश्वोयश्चलति

यःप्राणेनप्राणितिसतआत्मासर्वांतरोयोपानेनापानितिसतआत्मासर्वांतरोयोव्यानेनव्यानीतिसतआत्मासर्वांतरोयउदा
नेनोदानितिसतआत्मासर्वांतरएषतआत्मासर्वांतरः॥॥ धावतीतिवापूर्वंप्रत्यक्षंदर्शयामीतिप्रतिज्ञायपश्चाच्चलनादिलिंगै
र्व्यपदिशत्येवमेवैतद्ब्रह्मप्राणनादिलिंगैर्व्यपदिष्टंभवतित्वया॥किंबहुनायस्त्वंगोतत्वानिमित्तंव्याजंयदेवसाक्षादपरोक्षान्ब्रह्मयआ
त्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वेतीतरआह ॥अनुमानफलमाह॥तआत्मेति॥चेष्टयतिकार्यकरणसंघातमितिशेषः॥॥प्रश्नप्रतिवचनयोरनन्य
रूपत्वमाशंकते॥सहोवाचेति॥दृष्टांतमेवस्पष्टयति॥असावित्यादिना॥प्रत्यक्षंगामश्वंवादर्शयामीतिपूर्वंप्रतिज्ञायपश्चाद्यश्चलत्यसौगौर्योवाधावतिसोश्व
इतिचलनादिलिंगैर्यथागवादिव्यपदिशतिएवमेवब्रह्मप्रत्यक्षंदर्शयामीतिमत्प्रश्नानुसारेणप्रतिज्ञायप्राणनादिलिंगैस्तद्व्यपदिशतस्तेप्रतिज्ञाहानिरनव

प्रत्युक्तितात्पर्यमाह ॥ यथेति ॥ प्रतिज्ञानुवर्त्तनमेवाभिनयति ॥ तत्रथेति ॥ कतमो याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह ॥ यत्पुनरिति ॥ न दृष्टेरित्यादि
वाक्यस्य तात्पर्यं वदन्नुत्तरमाह ॥ तदशक्यत्वादिति ॥ आत्मनो वस्तुत्वाद्घटादिवद्विषयीकरणं नाशक्यमिति शंकते ॥ कस्मादिति ॥ वस्तुस्वरूपमनुस
त्य परिहरति ॥ आहेति ॥ घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभाव्यान्माभूद्विषयीकरणमिति मन्वानः शंकते ॥ किं पुनरिति ॥ दृष्ट्यादिसाक्षित्वं वस्तुस्वाभाव्यं ततश्चा

यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्तस्व तत्तथैव यथोक्तं मया यत्पुनरुक्तं त्वमात्मानं घटादिवद्विषयी
कुर्विति तदशक्यत्वान्न क्रियते कस्मात्पुनस्तदशक्यमित्याह वस्तुस्वाभाव्यात् ॥ किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यं दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वं दृष्टेर्द्रष्टा ह्या
त्मा दृष्टिरिति हि द्विविधा भवति ॥ लौकिकी पारमार्थिकी चेति तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः सा क्रियत इति जायते विनश्यति

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य

या त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णत्वप्रकाशादिवत्सा च द्रष्टुः स्वरूप
त्वान्न जायते न विनश्यति च ॥ सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च विषयत्वं नचैवं वस्तु
स्वाभाव्यं घटादेरस्तीत्युत्तरमाह ॥ दृष्ट्यादीति ॥ दृष्ट्यादिसाक्षिणोपि दृष्टिविषयत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ दृष्टेरिति ॥ यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रका
श्यो न स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति तथा दृष्टिसाक्षी दृष्ट्या न प्रकाश्यत इत्यर्थः ॥ दृष्टेर्द्रष्टैव नास्तीति सौगतास्तान्प्रत्याह ॥ दृष्टिरिति ॥ लौकिकीं व्याचष्टे ॥
तत्रेति ॥ पारमार्थिकीं दृष्टिं व्याकरोति ॥ या त्विति ॥ नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्यादिव्यपदेशः सिध्यति तत्राह ॥ सा क्रियमाणेति ॥ साक्ष्यबुद्धितद्वृत्तिगतं

आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे कथं पश्यति न पश्यति चेति तार्किकादिविकल्पोऽन्यव्यवहार इत्याशंक्याह ॥ यावदिति ॥ यावद्विशेषणाल्लौकिकी दृष्टिरसौ तत्स्मृति
च्छायेति संबंधः ॥ तथा तत्स्मृतिच्छायाव्याप्तैवेति यावत् ॥ किमित्यौपचारिकोऽयं व्यपदेशो मुख्य एव तु किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नन्विति ॥ दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रिया याव
त्वं इत्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति ॥ तथा चेति ॥ उक्तेऽर्थे न दृष्टेरित्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे ॥ तमिममित्यादिना ॥ उक्तमेव प्रपंचयति ॥ यावित्ति ॥ न दृष्टेरि

यासौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्यया आत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत्प्रतिच्छायाव्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनो
पचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति न तु पुनर्द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिदपि अन्यथात्वं यथा च वक्ष्यति ध्यायतीव लेलायतीव न
हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति च तमिममर्थमाह लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं न पश्येः यासौ

सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया

लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपोपरक्ता रूपाभिव्यंजिका नात्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं प्रत्यंचं व्याप्नोति ॥ तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं
न पश्येः ॥ तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलायाः व्याप्तारं न मन्वीथाः तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तारं न विजा
नीयाः ॥ एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित् ॥ न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः

त्यादिवाक्यार्थं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति ॥ तथेति ॥ उक्तं वस्तुस्वाभाव्यमुपसंहृत्य फलितमाह ॥ एष इति ॥ न दृ
ष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपंचपक्षमाह ॥ न दृष्टेरिति ॥ कथमक्षराणामन्यथा व्याख्येत्याशंक्य तद्दिशमक्षरार्थमाह ॥ दृष्टेरिति ॥ इति शब्दो व्या

एवंव्याकुर्वतामभिप्रायमाह॥ द्रष्टेरिति॥ कर्मणिषष्ठीमेवस्फुटयति॥ साद्दृष्टिरिति॥ षष्ठींव्याख्यायद्वितीयांव्याचष्टे॥ द्रष्टारमितीतिपदार्थमु
क्त्वावाक्यार्थमाह॥ तेनेति॥ उक्तांपरकीयव्याख्यांदूषयति॥ तन्नेति॥ दृष्टिकर्तृत्वविवक्षायांतृजंतेनैवतत्सिद्धेः षष्ठीनिरर्थिकेत्यर्थः॥ कथंपुन
र्व्याख्यातारोयथोक्तंदोषंनपश्यंतीत्यत्राह॥ पश्यतांत्विति॥ षष्ठीनैरर्थक्यंप्रागुक्तमाकांक्षाद्वारासमर्थयते॥ कथमित्यादिना॥ किंयत्तर्हिद्रष्टार्थवदि
त्याशंक्याह॥ नदेति॥ तत्रहेतुमाह॥ यस्मादिति॥ क्रियाधात्वर्थः कर्तृप्रत्ययार्थस्तथाचैकेनैवपदेनोभयलाभात्दृष्टक्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः॥

कर्तारंदृष्टिभेदमकृत्वादृष्टिमात्रस्यकर्तारंनपश्येरिति — दृष्टेरितिकर्मणिषष्ठीसादृष्टिः क्रियमाणाघटवत्कर्मभवति द्रष्टारमि
तितृजंतेनदृष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टेतेनासौदृष्टेर्द्रष्टादृष्टेः कर्तेतिव्याख्यातॄणामभिप्रायः तन्नदृष्टेरितिषष्ठ्यंतेनदृष्टिग्रहणंनिरर्थक
मितिदोषंनपश्यंति पश्यतांवाएतदुक्तमस्माभिः प्रमादपाठइतिवानादरः अयंपुनराधिक्यंतृजंतेनैवदृष्टिकर्तृत्वसिद्धत्वाद्दृष्टेरिति
निरर्थकंयदाद्रष्टारंनपश्येरित्येतावदेववक्तव्यंयस्माद्धातोःपरस्तृच्श्रूयतेतद्धात्वर्थकर्तारिहितृच्स्मर्यते॥ गंतारंभेत्तारंचानयतीत्येता
वानेवहिशब्दःप्रयुज्यतेनतुगतेर्गंतारंभिदेर्भेत्तारमित्यस्मत्यर्थविशेषप्रयोक्तव्यः नचार्थवादत्वेनहातव्यंसत्यांगतौनचप्रमादपाठःस
र्वेषामविगानात्तस्माद्व्याख्यातॄणामेवबुद्धिदौर्बल्यंनाध्येतृप्रमादोन्यायलभ्याभिर्व्याख्यातंलौकिकदृष्टेर्विविच्यनित्यदृष्टिविशिष्ट दृष्टेरित्य

स्यानर्थकत्वंदृष्टांतेनसाधयति॥ गंतारमित्यादिना॥ अर्थवादत्वेनतर्हीदमुपात्तमित्याशंक्याह॥ नचेति॥ विधिशेषत्वाभावादस्मदुक्तगत्याचार्थवत्वसंभ
वादित्यर्थः॥ अथपरपक्षेनिरर्थकमेवेदंपदंप्रमादात्पठितमितिचेन्नेत्याह॥ नचेति॥ सर्वेषांकाण्वमाध्यंदिनानामितियावत्॥ कथंतर्हीदंपदमनर्थकमि
तिपरेषांप्रतीतिस्तत्राह॥ तस्मादिति॥ कथंपुनर्भवतामपिदृशेर्हिरूपादानमुपपद्यतेतत्राह॥ यथात्विति॥ प्रदर्शयितव्यपदादुपरिष्टादितिशब्दोद्रष्टव्यः॥

कर्तृकर्मविशेषणत्वेन साक्षिसाक्ष्यसमर्पकत्वेनेति यावत्॥ समर्पणमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह॥ आत्मेति॥ दृष्ट्यादिसाक्ष्यात्मा नतद्विषयइति तत्स्वरूपनिश्चयार्थं साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः आत्मा नित्यदृष्टिस्वभावो न दृश्या या दृष्टेर्विषयइत्येव चेन्न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थस्तदा नहीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिध्यति तस्माद्यथोक्तार्थत्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह॥ नहीति॥ आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तलवकारश्रुतिं संवादयति॥ तथा चेति॥

आत्मा प्रदर्शयितव्यः तथा कर्मकर्तृविशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य द्विः प्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्धारणाय नहि द्रष्टुर्दृष्टेरिति च प्रदेशान्तरवाक्येनैकवाक्यतोपपन्ना भवति॥ तथा च चक्षुषि पश्यति श्रोत्रमिदं श्रुतमिति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्यतोपपन्ना न्यायाच्चैवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे विक्रियावत्त्वे नित्यमिति च विप्रतिषिद्धं ध्यायतीव लेलायतीव नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते

एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम॥ २७॥ चतुर्थं ब्राह्मणम्॥ ४॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति च श्रुत्यक्षराण्यन्यथा न गच्छन्तीति न तु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्यप्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वेन गच्छन्तीति न यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषां नात्मतत्त्वनिर्धारणार्थानि तानि न दृष्टेर्द्रष्टारमित्येवमादीनामन्यार्थासंभवाद्यथो

तस्य कूटस्थदृष्टित्वे हेत्वन्तरमाह॥ न्यायाच्चेति॥ तमेव न्यायं विशदयति॥ एवमेवेति॥ विपक्षे दोषमाह॥ विक्रियावत्त्वे चेति॥ इतश्चात्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह॥ ध्यायतीवेति॥ अन्यथा क्रियावत्त्वे सतीति यावत्॥ अविक्रियत्वेऽपि श्रुत्यक्षराण्यनुपपन्नानीति शंकते॥ नन्विति॥ न तेषां विरोधोऽदृष्टं द्रष्ट्रादिकर्तृत्वमनूद्य प्रवृत्ते लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादित्वादुक्तश्रुत्यक्षराणां स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ न दृष्टेरित्यादीन्यपि तर्हि श्रुत्यक्षरा

बृ॰र॰ ३१

अ॰ ५

अन्यार्थोदृष्ट्यादिकर्तायथोक्तोऽर्थोदृष्ट्यादिसाक्षीद्रष्टृपदस्यसाक्षिविषयत्वेसिद्धेदृष्टेरितिसाक्ष्यसमर्पणात्तदर्थवत्त्वोपपत्तिरित्युपसंहरति॥तस्मादि
ति॥पक्षांतरंनिराकृत्यस्वपक्षमुपपाद्यानंतरंवाक्यंविभजते॥एषइति॥अन्यदार्त्तमितिविशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह॥एतदेवेति॥इतिबृहदार
ण्यकेउषस्तब्राह्मणंचतुर्थं॥४॥ब्राह्मणत्रयार्थसंगतिंवक्तुमनुवदति॥बंधनमिति॥चतुर्थब्राह्मणार्थंसंक्षिपति॥यस्येति॥उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमा

तस्मादनवबोधादेवहिविशेषणंपरित्यक्तंदृष्टेरितिएषतेतवआत्मासर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टःततःतस्मादात्मनोऽन्यदार्त्तंकार्यंवा
शरीरंकरणात्मकंवालिंगमेतदेवैकमनार्तमविनाशिकूटस्थंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम॥इतिश्रीमद्बृहदारण्यकेपंचमेप्रपाठ
केचतुर्थंब्राह्मणभाष्यं॥४॥बंधनंसप्रयोजकमुक्तंयश्चबद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतंव्यतिरिक्तत्वंचतस्येदानींबंधमोक्षसाधनंसस

अथहैनंकहोलःकौषीतकेयःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचयदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वे
त्येषतआत्मासर्वांतरःकतमोयाज्ञवल्क्य

न्यासमात्मज्ञानंवक्तव्यमितिकहोलप्रश्नआरभ्यतेअथहएनंकहोलोनामतःकु
षीतकस्यापत्यंकौषीतकेयःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचेतिपूर्ववद्यदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याचक्ष्वेतियं
विदित्वाबंधनात्प्रमुच्यतेयाज्ञवल्क्यआहएषतेतवात्माकिमुषस्तकहोलाभ्यामेकआत्मापृष्टःकिंवाभिन्नावात्मानौतुल्यलक्षणाविति

ह॥तावेति॥उषस्तप्रश्नानंतर्यमथशब्दः॥पूर्ववदित्यभिमुखीकरणार्थंसंबोधितवानित्यर्थः॥बंधध्वंसिज्ञानप्रश्नोनात्रप्रतिभाति॥किंतन्नवादमा
शमित्साशंक्याह॥यंविदित्वेति॥तंव्याचक्ष्वेतिपूर्वेणसंबंधः॥प्रश्नयोरवांतरविशेषप्रदर्शनार्थंपरामृशति॥किमुषस्तेति॥तत्रपूर्वपक्षंगृह्णाति॥

बृहदा॰

ब्रा॰म॰ ३१

उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति॥ यदिहीत्यादिना॥ अर्थैकं वाक्यं वस्तुपरं तस्यार्थवादो हि द्वितीयं वाक्यं नेत्याह॥ नचेति॥ द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षण
त्वे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तत्राद्यं वाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरोति द्वितीयं परमात्मानमित्यभिप्रेत्याह॥ क्षेत्रज्ञेति॥ ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति
भर्तृप्रपंचप्रस्थानं प्रत्याह॥ तन्नेति प्रश्नप्रतिवचनयोरेकरूपत्वान्नार्थभेदोस्तीत्युक्तमुपपादयति॥ एषत इति॥ तथाप्यर्थभेदे कानुपपत्तिस्तत्राह॥ न
चेति॥ तदेवोपपादयति॥ एकोहीति॥ कार्यकरणसंघातभेदादात्मभेदमाशंक्याह॥ नचेति॥ जातितः स्वभावतोहमहमित्येकाकारस्फुरणादि

युक्तं प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेर्यदि ह्येक आत्मा उषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयः
प्रश्नोऽनर्थकः स्यान्न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य तस्माद्भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्माख्याविति केचिद्व्याचक्षते॥ तन्न॥ तवेति
प्रतिज्ञानादेष त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञानादेष त आत्मेष त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातं न चैकस्य कार्यकरणसंघातस्य
द्वावात्मानावुपपद्येते एको हि कार्यकरणसंघात एकेनात्मनात्मवान्नोषस्तस्यान्यः कहोलस्यान्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति द्वयो
र्गौणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेर्यद्येकमगौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं तथात्मत्वं सर्वान्तरत्वं च निरुद्धत्वात्पदार्था
नां यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्मात्मा मुख्यः इतरेणात्मना मुख्येनावश्यं भवितव्यं तस्मादेकस्यैव द्विःश्रवणं विशेषविवक्षयापत्त

स्यर्थः॥ इतश्चानन्तत्वभे
दद्वृत्याह॥ द्वयोरिति॥ तदेव स्फुटयति॥ यदीति॥ द्वयोर्मध्ये यद्येकं ब्रह्मागौणं तदेतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं तथात्मत्वादि यद्येकस्येष्टं तदेतरस्यानात्म
त्वादिकं नः स्यादिति चेत्तत्राह॥ विरुद्धत्वादिति॥ उक्तोपपादनपूर्वकं द्विःश्रवणस्याभिप्रायमाह॥ यदीत्यादिना॥ अनेकमुख्यत्वासंभवाद्वस्तुतः परिच्छि
न्नस्य घटवदब्रह्मत्वादनात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मेत्यर्थः॥ यदि जीवेश्वरभेदाभावात्प्रश्नयोर्नार्थभेदस्तर्हि पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह॥ तस्मादिति॥

अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्तपरिमाणंनिर्णेतुमुक्तानुवादश्चेदनुक्तोविशेषस्तर्हि प्रदर्श्यतामितिपृच्छति॥कः पुनरिति॥बुभुत्सितंविशेषंदर्शयति॥ उच्यतइति॥इतिशब्दः क्रियापदेनसंबध्यते॥किमित्येषविशेषोनिर्दिश्यतेतत्राह॥यद्विशेषेति॥अर्थभेदासंभवेफलितमाह॥तस्मादिति॥योशनायेत्यादिनात्वविवक्षितविशेषोक्तिरितिशेषः॥एकमेवात्मतत्वमधिकृत्यप्रश्नावित्यत्रचोदयति॥नन्विति॥विरुद्धधर्मवत्वान्मिथोभिन्नौप्रश्नार्थावित्येतत्दूषयति॥नेति॥परिहृतत्वमेवप्रकटयति॥नामरूपेति॥तयोर्विकारःकार्यकरणलक्षणःसंघातःसएवोपाधिभेदस्तेनसंपर्कः

पूर्वोक्तेनसमानंद्वितीयेप्रश्नोत्तरेउक्तं तावन्मात्रंपूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तःकश्चिद्विशेषोवक्तव्यइतिकःपुनरसौविशेषइत्युच्यतेपूर्वस्मिन्प्रश्नेअस्तिव्यतिरिक्तआत्मायस्यायंसप्रयोजकोबंधउक्तइतिद्वितीयेतुतस्यैवात्मनोशनायादिसंसारधर्मातीतत्वंविशेषउच्यते॥यद्विशेषपरिज्ञानात्संन्याससहितात्पूर्वोक्तात्बंधनाद्विमुच्यतेतस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरेषतआत्मेत्येवमंतयोस्तुल्यार्थतैवननुकथमेकस्यैवात्मनोऽशनायाद्यतीतत्वंतद्वत्वंचेतिविरुद्धधर्मसमवायित्वमितिनपरिहृतत्वान्नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रांतिमात्रंहिसंसारित्वंइत्यसकृद्वोचामविरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसंगेनचयथारज्जुशुक्तिकागगनादयःसर्परजतमलिनाभवंतिपराध्यारोपितधर्मविशिष्टाःस्वतःस्वकेवलाएवरज्जुशुक्तिकागगनादयःनचैवंविरुद्धधर्मसमवायित्वेपदार्थानांकश्चनविरोधो

स्तस्मिन्नहंममाध्यासस्तेनजनिताभ्रांतिरहंकर्तेत्याद्यातावन्मात्रंसंसारित्वमित्यनेकशोऽवसादितंतस्मान्नास्तिवस्तुतोविरुद्धधर्मवत्वमित्यर्थः॥किंच॥सविशेषत्वनिर्विशेषत्वश्रुत्योर्विषयविभागोक्तिप्रसंगेनसंसारित्वस्यमिथ्यात्वंमधुब्राह्मणांतेऽवोचामेत्याह॥विरुद्धेति॥कथंतर्हिविरुद्धधर्मवत्वप्रतीतिरित्याशंक्याह॥यथेति॥परेणपुरुषेणाज्ञानेनवाध्यारोपितैःसर्पादिभिर्धर्मैर्विशिष्टाइतियावत्॥स्वतश्चाध्या

प्रतिभासतो विरुद्धधर्मवत्त्वेपि क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नार्थावेव प्रश्नाविति चेन्नेत्याह॥ नचैवमिति॥ निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं सोपाधिरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः॥ इदानीमुपाध्यभ्युपगमे सद्रूपत्वं सतश्चैव घटादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शंकते॥ नामेति॥ सलिलातिरेकेण न संति फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरेकेण तद्विकाराः शरावादयः संतीति दृष्टांतात्स्वयुक्तिबलाद्विद्यनामरूपरचितकार्यकरणसंघातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्ययानिरासान्नैवमिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तमिदानीं तदपि निरूप्यमाणेनास्तीत्याह॥ यदात्विति॥ नेहना

नामरूपोपाध्यस्तित्वे एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतयो विरुध्येरन्निति चेन्न सलिलफेनदृष्टांतेन परिहृतत्वान्मृदादिदृष्टांतैश्च यदा तु परमात्मदृष्ट्या परमात्मतत्त्वात्श्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेनानिरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवद्वस्त्वंतरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेव तदा तदपेक्ष्यैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेत्यादि परमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते यदा तु स्वाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्मस्वरूपं रज्जुशुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेनैव रूपेण वर्तमानं केनचिदस्पृष्टस्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी तदा सर्वोयं वस्त्वंतरास्तित्वव्यवहारोस्ति चायं भेदकृतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति॥ नास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे

नामरूपे परमात्मतत्त्वादन्यत्वेनानन्यत्वेन वा निरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्त्वंतरे यदा तु न स्त इति संबंधः॥ मृदादिविकारवदित्युक्तं प्रकटयति॥ सलिलेति॥ तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्ष्येति योजनीयं॥ कदा तर्हि लौकिकोव्यवहारस्तत्राह॥ यदात्विति॥ अविद्यया स्वाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते तदा लौकिकोव्यवहारश्चेत्तर्हि विवेकिनां नासौ स्यादित्याशंक्याह॥ अस्ति चेति॥ भेदभानप्रयुक्तोव्यवहारो विवेकिनां अविवेकिनां च तुल्य एव वस्त्वंतरा

नन्वयथाप्रतिभासं वस्त्वंतरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्राह॥ परमेति॥ किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतोऽस्ति किं वा नास्तीति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिभिरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहार्यमिति निर्धार्यते॥ तेन व्यवहारदृष्ट्याश्रयणे न भेदकृतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याश्रयणे न च तद्भावविषयः शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभयविधव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः॥ तत्र शास्त्रीयव्यवहारोपपत्तिं प्रपंचयति॥ नहीति॥ तथा चाविद्यावस्थायां शास्त्रीयोऽभेदव्यवहारस्तदितरव्यवहारस्त्वाभासमात्रमिति शेषः॥ अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपपत्तिं विवृणोति॥ न च नामेति॥ उभयविधव्यवहारोपपत्तिमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ उक्तरीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह॥ अत इति॥ प्रत्यक्षादिष्विव वेदांतेषु चेति शेषः॥ ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरेवोच्यते किंतु सर्वेषामपि परीक्षकाणामेतत्संमतं संसारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थायां च तदभावस्येष्टत्वादित्याह॥ सर्ववादिनामिति॥ निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि निर्द्धारिते तावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिमत्त्वं वस्तुतस्तद्राहित्यमित्युपपाद्यानंतरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति॥ तत्रेत्यादिना॥ कल्पिताकल्पितयोरात्मरू

परमार्थवादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति किं वा नास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं अनंतरमबाह्यं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः नहि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्त्वंतरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे एकमेवाद्वितीयमनंतरमबाह्यमिति श्रुतेः न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते तस्मात् ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चातो न काचन विरोधशंका॥ सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारस्तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः॥ पुनः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतर इति प्रत्याह तरो योऽशनायापिपासे अशितुमिच्छा अशनाया पातुमिच्छा पिपासा ते अशनायापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः॥

ननु परोनाशनायादिमान प्रसिद्धेर्नापि जीवस्तथा तस्य परस्माद्व्यतिरेकादत आह॥ अविवेकिभिरिति॥ परमार्थतइत्युभयतः संबध्यते ब्रह्मैवाखंडस
च्चिदानंदमनाद्यविद्यातत्कार्यबुध्यादिसंबद्धमाभासद्वारेणाखानुभवादशनायादिमद्गम्यते॥ तच्च वस्तुतोऽविद्याद्यसंबंधादशनायाद्यतीतं नित्यमुक्त
मित्युक्तोऽर्थः॥ अशनायापिपासादिमद्ब्रह्मगम्यमानमितिवदन्नाचार्योनानाजीववादस्यानिष्टत्वं सूचयति॥ परमार्थतोब्रह्मण्यशनायाद्यसंबंधेऽपि
न आह॥ नलिप्यतइति॥ बाह्यत्वमसंगत्वं॥ लोकदुःखेनेत्ययुक्तं लोकस्यानात्मनोदुःखसंबंधानभ्युपगमादित्याशंक्याह॥ अविद्वदिति॥ अशनायापि

अविवेकिभिस्तलमलवद्दिवगगनं गम्यमानमेव तलमले अस्येति परमार्थतस्ताभ्यामसंस्पृष्टस्वभावत्वात्तथा मूढैरशनायापिपा
सादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोहं पिपासितोहमिति ते अस्येव परमार्थतस्ताभ्यामसंस्पृष्टस्वभावत्वान्नलिप्यते लोकदुःखे

सर्वांतरो योऽशनायापिपासे

न बाह्य इति श्रुतेरविद्वल्लोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः॥ प्राणैकधर्मत्वात्समासकरणं अशनायापिपासयोः शोकं मोहं शोक इति काम
इष्टं वस्तूद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं तत्तत्साभिभूतस्य कामबीजं तेन हि कामो दीप्यते मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवो
पासयोः समस्यो
पादानेहेतुमाह॥ प्राणेति॥ अरतिवाचीशोकशब्दोन कामविषयइत्याशंक्याह॥ इष्टमिति॥ कामबीजत्वमरतेरन्नभवेनाभिव्यनक्ति तेन हीति॥
कामस्य शोको बीजमिति स कामतया व्याख्यातः अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिर्विपरीतप्रत्ययस्तस्मात्प्रभवतिकर्त
व्याकर्तव्याविवेकः स लौकिकः सम्यग्ज्ञानविरोधाद्भ्रमोऽविवेकश्चोच्यते तस्याः सर्वानर्थोत्सत्तौ निमित्तत्वं मूलाविद्यायास्तूपादानत्वं तद्देतदाह॥ मोहस्त्विति॥

र·र ३४

कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वं तद्धि छेदः इत्यन्नकार्यकरणसंघातस्तद्बुद्ध्यार्थः ॥ संसाराद्विरक्तस्य पारिव्राज्यं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य संक्षेपतः संसारस्वरूपमाह ॥ एतदित्यादिना ॥ तेषामात्मधर्मत्वं व्यावर्तयितुं विशिनष्टि ॥ प्राणेति ॥ तेषां स्वरसतो विच्छेदशंकां वारयति ॥ प्राणिष्विति ॥ प्रवाहरूपेणानैरंतर्ये दृष्टांतमाह ॥ अहोरात्रादिवदिति ॥ तेषामपि चपलत्वे दृष्टांतः ॥ समुद्रोर्मिवदिति ॥ तेषां हेयत्वं द्योतयति

अ· ५

ऽविवेको भ्रमः स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसवबीजं भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणं तौ मनोधिकरणौ तथा शरीराधिकरणे जरां मृत्युं चात्येति जरेति कार्यकरणसंघातविपरिणामो वलीपलितादिलिंगो मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानस्तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणावत्येति ये तेऽशनायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्त्तमानाः अहोरात्रादिवत्समुद्रोर्मिवच्च ॥ प्रा

शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै

णिषु संसार इत्युच्यंते यो सौ दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिलक्षणः साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षाद्गौणः सर्वांतर आत्मा ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानामशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते आकाश इव घनादिमलैस्तमेतं वै आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वाऽयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति ब्राह्मणाः

॥ प्राणिष्विति ॥ ये यथोक्ताः प्राणिष्वशनायादयस्ते तेषु संसार इत्युच्यंते इति योजना ॥ एतं वैतमित्यत्र तद्बुद्ध्यार्थमुपस्तप्रश्नोक्तत्वं पदार्थं कथयति ॥ यो साविति ॥ एतद्बुद्ध्यार्थकहोलप्र ४ क्तं तत्पदार्थं दर्शयति ॥ अशनायेति ॥ तयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन सूचितमित्याह ॥ तमेतमिति ॥ ज्ञानमेव विशदयति ॥ अयमित्यादिना श्रो ॥ ॥

राम: ३४

त्मानं ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतीति संबंधः॥ सन्यासविधायके वाक्ये किमित्यधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राह॥ ब्राह्मणानामिति॥ पुत्रार्थमे
षणामेव विवृणोति॥ पुत्रेणेति॥ ततो व्युत्थानं संगृह्णाति॥ दारसंग्रहमिति॥ वित्तैषणायाश्च व्युत्थानं कर्तव्यमित्याह॥ वित्तेति॥ वित्तं हि द्विविधं मा
नुषं दैवं च मानुषं गवादि तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपार्जनं तेन कर्म कृत्वा केवलेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि दैवं वित्तं विद्या तत्संयुक्तेन कर्म

ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थानेऽतो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय वै परीत्येनोत्थानं कृत्वा कुतदृत्याह॥ पुत्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैष
णा पुत्रेणेमं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीक्षा एषणा दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः॥ वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादे
रुपादानं अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं

तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च॥

वा हित्वा तद्व्युत्थानमेव नास्तीति केचित्तस्मात्तद्बलेन हि किल व्युत्थानमिति॥ तदसदेतावान्वै काम इति पठितत्वादेषणामध्ये दैवस्य
वित्तस्य हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या विवक्षिता तस्या देवलोकहेतुत्वान्न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्रा
प्तिहेतुः

पा देवलोकं केवलया च विद्यया तमेव जेष्यामीति इच्छा वित्तैषणा ततश्च व्युत्थानं कर्तव्यमिति व्याचष्टे॥ कर्मसाधनस्येति॥ एतेन लोकैषणा
याश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यं॥ दैवाद्धित्वा व्युत्थानमाक्षिपति॥ दैवादिति॥ तस्यापि कामत्वात्ततो व्युत्थातव्यमिति परिहरति॥ तदसदिति॥ तर्हि ब्रह्मविद्यायाः
सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसे तद्व्याघातः स्यादित्याशंक्याह॥ हिरण्यगर्भादीति॥ देवतोपासनया वित्तशब्दितविद्याया हेतुमाह॥ देवलोकेति॥ तत्प्राप्तिहे

तत्र फलांतरश्रवणं हेतूकरोति॥ तस्मादिति॥ इतश्च ब्रह्मविद्यादेर्बाह्यत्वाद्बहिरेवेत्याह॥ तद्बलेनेति॥ प्रागेव वेदनं सिद्धं चेत्किं पुनर्व्युत्थानेनेत्या शंक्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्देश्यं तु तत्त्वसाक्षात्करणमिति विवक्षित्वाह॥ तस्मादिति॥ प्रयोजकं ज्ञानं पंचम्यर्थः॥ व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतीति संबंधः॥ व्युत्थानस्वरूपप्रदर्शनार्थमेषणास्वरूपमाह॥ एषणेति॥ किमेतावत्येत्याशंक्य व्युत्थानस्वरूपमाह॥ एतस्मिन्निति॥

तस्मात्तत्सर्वमभवदात्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेस्तद्बलेन हि व्युत्थानमेतं वै तमात्मानं विदित्वेति विशेषवचनात्तस्मात्त्रिभ्यो ह्येतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्यः एषणाविषयेभ्यो व्युत्थाय एषणाकामः एतावान्वै काम इति श्रुतेः तस्मिंस्त्रिविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने तत्सामफलेत्यर्थः सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैवातो व्याचष्टे श्रुतिरेकैवैषणेति॥ कथं या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा दृष्टफलसाधन

व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति॥

तत्तुल्यत्वाद्या वित्तैषणा कर्मभूता सा लोकैषणा फलार्थैव सा सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते अत एकैवैषणा लोकैषणार्था सा साधनमंतरेण संपादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेनोभे हि यस्मादेते एषणे एव भवतस्तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वाऽतो ये

संबंधस्तु पूर्ववत्॥ यो ह्येवेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह॥ सर्वा हीति॥ फलं नेच्छति साधनं चिकीर्षतीति व्याघातात्फलेच्छांतर्भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तमेषणैक्यमित्यर्थः॥ श्रुतेस्तदैक्यव्युत्पादकत्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति॥ कथमित्यादिना॥ फलैषणांतर्भावं साधनैषणायाः समर्थयते॥ सर्व इति॥ उभे हीत्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे॥ लोकैषणेति॥ प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य कर्म तत्साधनयोरसंभवे साक्षात्कार

अतिक्रांताब्राह्मणाः किंप्रजयेत्यादिप्रकाशितास्तेषांकर्मकर्मसाधनंचयज्ञोपवीतादिनास्तीतिपूर्वेणसंबंधः॥ देवपितृमानुषनिमित्तमितिवि
शेषणंविशदयति॥ तेनहीति॥ प्राचीनावीतंपितॄणांउपवीतंदेवानामित्यादिशब्दार्थः ॥ यस्मात्पूर्वेविचारप्रयोजकज्ञानवंतोब्राह्मणाविरक्ताः
संन्यस्यतस्त्रयुक्तंधर्ममन्वतिष्ठंस्तस्मादधुनातनोपिप्रयोजकज्ञानोविरक्तोब्राह्मणस्तथाकुर्यादित्याह॥ तस्मादिति॥ त्रिदंडेनयतिश्चेवेत्यादिस्मृतेर्नैप

ऽतिक्रांताब्राह्मणाःसर्वकर्मसाधनंचसर्वंदेवपितृमानुषनिमित्तंयज्ञोपवीतादि तेनहिदैवंपित्र्यंमानुषंचकर्मक्रियतेनिवीतंमनुष्याणामि
त्यादिश्रुतेस्तस्मात्पूर्वेब्राह्मणाःवेदविदोव्युत्थायकर्मभ्यःकर्मसाधनेभ्यश्चयज्ञोपवीतादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यंप्रतिपद्यभिक्षाचर्यंचरंति
भिक्षार्थंचरणंभिक्षाचरणंचरंतिसत्त्वास्मार्त्तंलिंगंकेवलमाश्रममात्रशरणानांजीवनसाधनंपारिव्राज्यव्यंजकंविद्वान्लिंगवर्जितःतस्माद्

याह्येवपुत्रैषणासावित्तैषणायावित्तैषणासालोकैषणोभेह्येतेएषणेएवभवत

लिंगोधर्मज्ञोऽव्यक्तलिंगोऽव्यक्ताचारइतिस्मृतिभ्यः अथपारिव्राड्विवर्णवासामुंडोऽपरिग्रहइत्यादिश्रुतेःसशिखान्केशान्निकृत्यविसृ
ज्ययज्ञोपवीतमितिच लिंगत्यागःननुव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिवर्तमानापदेशादर्थवादोयंनविधायकःप्रत्ययःकश्चिच्छ्रूयतेलिङ्लो
ट्तव्यानामन्यतमोपितस्मादर्थवादमात्रेणश्रुतिस्मृतिविहितानांयज्ञोपवीतादीनांसाधनानांनशक्यतेपरित्यागःकारयितुं रमहंसपारिव्राज्यमत्रवि

वक्षितमित्याशंक्याह॥ सह्येति॥ तस्यदृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वंसूचयति॥ केवलमिति॥ अमुख्यत्वाच्चतस्यत्याज्यतेत्याह॥ पारिव्राज्येति॥ तथापित्वदिष्टःस
न्यासोनस्मृतिकारैर्निबद्धइतिचेन्नेत्याह॥ विद्वानिति॥ प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्चस्मार्तेसंन्यासोमुख्योनभवतीत्याह॥ अथेति॥ एतंवैतमित्यादिवाक्यस्यविधायकत्वमु

ह.उ. ३६ इत्यत्र यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह॥ यज्ञोपवीत्येवेति॥ याजनादिसमभिव्याहारात्संन्यासविषयमेतदित्याशंक्याह॥ पारिव्राज्ये तावदिति॥ वेदत्यागे दोषश्रुतेस्तत्त्यागेपि कथं पारिव्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशंक्याह॥ उपासन इति॥ इत्यनेन वाक्येन गुर्वाद्युपासनांगत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषु गुरूपासनादीनां कर्तव्यतया श्रुतिस्मृतिषु चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागो बगंतुं नैव शक्यत इत्यन्वयः॥ अ.५

यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितं वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेदिति स्वाध्याय एव उत्सृज्यमानो वाचमिति चापस्तंबः ब्रह्मोज्झं वेदनिंदा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः॥ गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षडिति वेदपरित्यागे दोषश्रवणादुपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च गुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वाद्गुर्वाद्युपासनांगत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्तत्परित्यागो नैवावगंतुं शक्यते यद्यप्येषणाभ्यो व्युत्थानं विधीयत एव तथापि पुत्राद्येषणाभ्य एव व्युत्थानं न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च व्युत्थानं सर्वपरित्यागे चाश्रुतं कृतं स्यात्कृतं च यज्ञोपवीतादिहापितं स्यात्॥ तथा च महानपराधो विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिंगपरित्यागोंधपरंपरैव न यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वतस्त्यजेद्यतिः

संप्रति प्रौढिमारूढो व्युत्थाने विधिमंगीकृत्यापि दूषयति॥ यद्यपीत्यादिना॥ एषणाभ्यो व्युत्थाने सति एषणात्वाविशेषात्कर्मणस्तत्साधनाच्च व्युत्थानं सेत्स्यतीत्याशंक्य यज्ञोपवीतादेरेषणात्वमसिद्धमित्याशयेनाह॥ सर्वेति॥ अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे चाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यादिस्मृतिमाश्रित्य दूषणमाह॥ तथा चेति॥ ननु दृश्यते यज्ञोपवीतादिलिंगत्यागः स कस्मान्निराक्रियते तत्राह॥ तस्मादिति॥ नेयमंधपरंपरेति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ ॥ ॥ रामः ३६

अप्रयोजकंद्रव्यविशेषस्यानाक्षेपकमितियावत्॥यद्वादार्ष्टान्तिकमेवस्फुटयति॥शेषेति॥सर्वस्वत्यागेविहितेशेषस्यकालस्यशरीरपातांतस्य
प्रतिपत्तिकर्ममात्रंभिक्षाचर्यमतोनतदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः॥किंच॥भिक्षाचर्यस्यशरीरस्थित्यैवाक्षिप्तत्वान्नतत्रापिविधिर्दूरेतद्वशादुपवी
तादिसिद्धिरित्याह॥असंस्कारत्वाच्चेति॥तदेवस्फुटयते॥भक्षणमिति॥एककालंचरेद्भैक्ष्यमित्यादिनियमवशाद्दृष्टंसिध्यदुपवीतादिकमप्याक्षिपती
तिचेन्नेत्याह॥नियमेति॥विविदिषोस्तदृष्टमपिनोपवीताद्याक्षेपकंज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगिदेहस्थित्यर्थत्वेनैवचरितार्थत्वादितिभावः॥तर्हिय
थाकथंचिदुपनतेनान्नेनशरीरस्थितिसंभवाद्भिक्षाचर्यंचरंतीतिवाक्यंव्यर्थमितिशंकते॥नियमादृष्टस्येति॥भिक्षाचर्यानुवादेनप्रतिग्रहादिनिवृत्त्य

दसंस्कारकत्वाच्चभक्षणंपुरुषसंस्कारार्थमपिस्यान्नतुभिक्षाचर्यंनियमादृष्टस्यापिब्रह्मविदोऽनिष्टत्वान्नियमादृष्टस्यानिष्टत्वेकिंभिक्षा
चर्येणेतिचेत्॥नान्यसाधनाद्युत्थानस्यविहितत्वात्तथापिकिंतेनेतिचेद्यदिस्याद्दृढमभ्युपगम्यतेहितत्॥यानिपारिव्राज्येऽभिहिता
निवचनानियज्ञोपवीत्येवाधीयीतेत्यादीनितान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीतिपरिहृतानीतरथात्मज्ञानबाधःस्यादित्यु
क्तं॥निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुरितिसर्वकर्माभावंदर्शयतिस्मृतिर्विदुषः॥वि
द्वान्लिंगविवर्जितस्तस्मादलिंगोधर्मज्ञइतिच

र्थत्वाद्वाक्यस्यनानर्थक्यमित्युत्तरमाह॥नान्येति॥निवृत्त्युपदेशेनवाक्यस्यार्थवत्त्वेपितदुप

देशस्यानर्थकत्वंकूटस्थात्मज्ञानेनैवसर्वनिवृत्तेःसिद्धेरितिशंकते॥तथापीति॥यदिनिष्क्रियात्मज्ञानादशेषनिवृत्तिःस्यात्तर्हितदस्माभिरपिस्वीक्रियतेतस्य
मिरंगीकरोति॥यदीति॥यदितुक्षुधादिदोषप्राबल्यादात्मानंनिष्क्रियमपिविस्मृत्यप्रार्थनादिपरोभवतितदानिवृत्त्युपदेशोपिभवेत्सार्थवानितिभावः॥प्रा
गुक्तवाक्यविरोधान्निवृत्त्युपदेशोऽशक्यइतिचेत्तत्राह॥यानीति॥मुख्यपरिव्राड्विषयत्वेदोषंस्मारयति॥इतरथेति॥निवृत्त्युपदेशानुग्राहकत्वेनस्मृतीरु

बृ॰ र॰ ३९ अमुख्यसंन्यासिविषयत्वासंभवान्मुख्यपरिव्राड्विषयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ इति शब्दो व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः॥ तस्मादित्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे॥ यस्मादित्यादिना॥ उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति॥ दृष्टेति॥ विवेकवैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय श्रुत्याचार्याभ्यां कर्तव्यं ज्ञानं निःशेषं कृत्वा वाल्येन तिष्ठासेदिति व्यवहितेन संबंधः पांडित्यं निर्विद्येत्यनेनैव व्युत्थानं विहितमित्याह॥ एषणेति॥ अ॰ ५

तस्मात्सर्वमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्येतात्मवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंति स्म॥ दृष्टादृष्टार्थकर्मतत्साधनं च हित्वा तस्मादद्यत्वेपि ब्राह्मणः ब्रह्मवित्पांडित्यं पंडितभावमेतदात्मविज्ञानं पांडित्यं तन्निर्विद्य निःशेषं विदित्वात्मविज्ञानं निरव

स्तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य

शेषं कृत्वेत्यर्थः आचार्यत आगमतश्च एषणाभ्यो व्युत्थाय एषणाव्युत्थानावसानमेव हि पांडित्यमेषणातिरस्कारोद्भवत्वादेषणाविरुद्धत्वादेषणामतिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पांडित्यस्योद्भवइत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानमात्मज्ञानसमानकर्तृकत्वेक्त्वाप्रत्ययोपादानलिंगश्रुत्यादृढीकृतं॥ तद्धि पांडित्यमेषणाभ्यो व्युत्थानस्यावसानेसंभवति॥ तदत्र व्युत्थानविधिरित्यर्थः॥ तदेव स्फुटयति॥ एषणेत्यादिना॥ तासां तिरस्कारेण पांडित्यमुद्भवति तस्यैषणाभ्यो विरुद्धत्वात्तथा च पांडित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः॥ विनापि व्युत्थानं पांडित्यमुद्भविष्यतीति चेन्नेत्याह॥ नहीति॥ पांडित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्तमुपसंहरति॥ इत्यात्मज्ञानेनेति॥ तर्हि किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्यत्र ब्रा॰ ३९

ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिविध्युपलंभेपिप्रौढवादेनात्मज्ञानविधिबलादेवसंन्यासंसाधयितुमात्मज्ञानपरत्वंतावदुपनिषदामुपन्यस्यति॥अपि
चेति॥दूतश्चास्तिसंन्यासेविधिरितियावत्तद्विधिबलादेवसंन्याससिद्धिरितिशेषः॥कथंसर्वोपनिषदात्मज्ञानपरेष्यतेकर्त्तृस्तुतिद्वाराकर्मवि
धिशेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशंक्याह॥आत्मेत्यादिना॥अस्तुयथोक्तंवस्तुविज्ञेयंतथापिप्रस्तुतेकिंजातंतदाह॥सर्वाहीति॥ननुतस्यकर्त्तव्यत्वेपिकथं
कर्मतत्साधनत्यागसिद्धिरतआह॥आत्माचेति॥विपक्षेदोषमाह॥अतइति॥साधनफलांतर्भूतत्वेनात्मनोज्ञानमविद्येत्यत्रप्रमाणमाह॥अन्योसावित्या

रपिचात्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्याउपनिषदःआत्माद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यइतिहिप्रस्तुतंसचात्मैवसाक्षादपरोक्षात्सर्वांतरोऽशनायादि
संसारधर्मवर्जितइत्येवंविज्ञेयइतितावत्प्रसिद्धंसर्वाहीयमुपनिषदेवंपरेतिविध्यंतरशेषत्वंतावन्नास्त्यतोनार्थवादःआत्मज्ञान
स्यकर्तव्यत्वादात्माचाशनायादिधर्मवान्नभवतीतिसाधनफलविलक्षणोज्ञातव्योऽतोऽव्यतिरेकेणात्मनोज्ञानमविद्यान्योसावन्योहम
स्मीतिनसवेदमृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यत्येकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयंतत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यःक्रियाकारकंफलं
साधनंवाशनायादिसंसारधर्मीतितादात्मनोन्यदविद्याविषयंयत्रहिद्वैतमिवभवत्यन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदाथयेन्यथातोवि
दुरित्यादिवाक्यशतेभ्यःनचविद्याविद्येएकस्यपुरुषस्यसहभवतोविरोधात्तमःप्रकाशाविव॥तस्मादात्मविदोऽविद्याविषयोऽधिकारोनद्र
ष्टव्यःक्रियाकारकफलभेदरूपोमृत्योःसमृत्युमाप्नोतीत्यादिनिंदितत्वात्

दिना॥क्रियाकारकफलविलक्षणस्यात्मनोज्ञानंकर्त्तव्यंतत्सामर्थ्यात्साध्य
साधनत्यागःसिध्यतीत्युक्तं॥संप्रत्यविद्याविषयत्वाच्चसाध्यसाधनयोर्विद्यावतात्याज्यतेत्याह॥क्रियेति॥तस्याविद्याविषयत्वेश्रुतीरुदाहरति॥यत्रेति
॥अविद्याविषयत्वेपिसाधनादिविद्यानंतरमेवभविष्यतिविद्याविद्ययोरस्मदादिषुसाहित्योपलंभादित्याशंक्याह॥नचेति॥विद्याविद्ययोःसाहित्यासंभवे

कर्तव्यमात्मज्ञानमिति॥

बृ·र·
३७

इत्यप्रयोजकज्ञानवत्तासाध्यसाधनभेदेनद्रष्टव्योविवक्षिततत्त्वसाक्षात्कारविरोधित्वादित्याह॥सर्वेति॥भवत्वविद्याविषयाणांविद्यावतांत्या
गस्तथापिकुतोयज्ञोपवीतादीनांत्यागस्तत्राह॥यज्ञोपवीतादीति॥तद्विषयत्वादित्यत्रतच्छब्दोऽविद्याविषयः एषणात्वाच्चयज्ञोपवीतादीनांत्या
ज्यतेत्याह॥तस्मादिति॥ज्ञेयत्वेनप्रस्तुतादितियावत्॥साध्यसाधनविषयानात्मिकैषणात्याज्येतितत्रहेतुमाह॥विलक्षणेति॥पुरुषार्थरूपा
द्विपरीतासाहेयेत्यर्थः॥साध्यसाधनयोरेषणात्वंसाधयति॥उभेहीति॥तथापियज्ञोपवीतादीनांकर्मणांचकथमेषणात्वमित्याशंक्यसाधनांतर्भावा

सर्वंक्रियासाधनफलानांचाविद्याविषयाणांतद्विपरीतात्मविद्ययाहातव्यत्वेनेष्टत्वाद्यज्ञोपवीतादिसाधनानांचतद्विषयत्वात्तस्मा
दसाधनफलस्वभावादात्मनोऽन्यविषयाविलक्षणाउभेह्येतेसाधनफलेएषणेएवभवतोयज्ञोपवीतादेस्तत्साध्यकर्मणांचसाधन
त्वादुभेह्येतेएषणेएवेतिहेतुवचनेनावधारणात्यज्ञोपवीतादिसाधनात्तत्साध्येभ्यश्चकर्मभ्योऽविद्याविषयत्वादेषणारूपत्वा
च्चजिहासितव्यरूपत्वाच्चव्युत्थानंविधित्सितमेवननूपनिषदः आत्मज्ञानपरत्वाद्व्युत्थानश्रुतिस्तत्स्तुत्यर्थानविधिः॥नविधित्सि
तविज्ञानेनसमानकर्तृत्वश्रवणान्नह्यकर्तव्यत्वेनकर्तव्यस्यसमानकर्तृकत्वेनवेदेकदाचिदपिश्रवणंसंभवति॥कर्तव्यानामेवह्य
भिषवहोमभक्षणानांयथाश्रवणमभिषुत्यहुत्वाभक्षयंतीतितद्वदात्मज्ञानैषणाव्युत्थानभिक्षाचर्याणांकर्तव्यानामेवसमानकर्तृकत्व

दित्याह॥यज्ञोपवीतादेरिति॥तयोरेषणात्वंकथंप्रतिज्ञामात्रेणेत्यतीत्याशंक्याह॥उभेहीति॥तयोरेषणात्वेसिद्धेफलितमाह॥यज्ञोपवीतादीति॥
आत्मज्ञानविधिरेवसंन्यासविधिरित्युक्तत्वाद्व्युत्थायेत्यस्यनास्तिविधित्वमितिशंकते॥नन्विति॥व्युत्थायविदित्वेतिपाठक्रममतिक्रम्यव्याख्यानेभवत्येवा
यंविविदिषोर्विधिरितिपरिहरति॥नविधित्सितेति॥पाठक्रमेऽपिप्रयोजकज्ञानवतोविरक्तस्यभवत्येवायंविधिरित्यभिप्रेत्याह॥नहीति॥उक्तमेवान्वयमुखे

अ·
५

राम:
३७

अभिषुत्य सोमस्य कंडनं कृत्वा रसमादायेत्यर्थः॥ पाठक्रममेवमाश्रित्य शंकते॥ अविद्येति॥ प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्यात्मज्ञानविधिसामर्थ्येल
ब्धस्य यज्ञोपवीतादित्यागस्य कर्तव्यात्मज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणादतिशयेनावश्यकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह॥ नसुतरामिति॥ व्युत्थाने दर्शित
त्याग भिक्षाचर्ये प्यतिदिशति॥ तथेति॥ भिक्षाचर्यस्य चात्मज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव दार्ढ्योपपत्तिरिति संबंधः॥ व्युत्थानादिवाक्यस्यार्थवाद
त्वमुक्तमनूद्य दूषयति॥ यस्तु नरित्यादिना॥ औदुंबरो यूपो भवतीत्यादौ लेट्परिग्रहेण विधिस्वीकारवदत्रापि पंचमलकारेण विधिसिद्धेर्नार्थ

द विद्याविषयत्वाच्चार्थप्राप्त एव आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न तु विधातव्य इति चेन्न सुतरामात्मज्ञानविधिनैव
विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन तत्र दार्ढ्योपपत्तिस्तथा भिक्षाचर्यस्य यस्तु नरुक्तं वर्तमानापदेशादर्थवादमात्रमिति न औदुं
बरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतीत्यनेन न पारिव्राज्यं विधीयते पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि लिं
गंच श्रुतिभिः स्मृतिभिश्चात्मत्वदूर्ज्जपि त्वान्यस्माद्व्युत्थानमेषणात्वे पीति चेत्॥ न विज्ञानसमानकर्तृकात्पारिव्राज्यादेषणाव्युत्थानलक्ष
णात्पारिव्राज्यांतरोपपत्तेः॥ यद्धि तदेषणाभ्यो व्युत्थानलक्षणं पारिव्राज्यं तदात्मज्ञानांगमात्मज्ञानविरोध्येषणापरित्यागरूप
त्वाद विद्याविषयत्वाच्चैषणाया

वादत्वशंकेत्यर्थः॥ संप्रति प्रकृतेवाक्ये पारिव्राज्यविधिमंगीकृत्य सत्यूथ्यः शंकते॥ व्युत्थायेति॥ कात्न
र्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राह॥ पारिव्राज्येति॥ लिंगं त्रिदंडित्वादि॥ पुराणे यज्ञोपवीते विसृज्य नव्रमुपादायाश्रमं प्रविशेत्त्रिदंडी कमंडलुमानित्याद्याः श्रु
त्यः स्मृतयश्चैषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि त्याज्यत्वमुक्तमित्याशंक्य श्रुतिस्मृतिवशाद्व्युत्थाने संकोचमभिप्रेत्याह॥ अंतरइति॥ उदाहृतश्रुतिस्मृ
तीनां विषयांतरं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ नेत्यादिना॥ तदेव विवृणोति॥ यद्धीत्यादिना॥ तस्यात्मज्ञानांगत्वे हेतुमाह॥ आत्मज्ञानेति॥ एषणायास्तद्विरोधित्व

बृ.२. अ. ५.
३८

तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमालंबनं तदाह॥ तद्व्यतिरेकेणेति॥ आश्रमत्वेन निरूप्यते वस्तुतस्तु नाश्रमस्तदाभास इति यावत्॥ तस्यात्मज्ञा नां गलं वारयति॥ ब्रह्मेति॥ अथ मुख्यानवाक्योक्तमुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमेव लिंगादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राह॥ न चेति॥ एषणारूपाणि साध नानि यज्ञोपवीतादीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं तस्याश्रमधर्ममात्रेणोक्तस्य यथोक्ते संन्यासाभासे विषये सति प्रधानबाधेन मुख्यपारिव्राज्यविषयत्व मयुक्तमित्यर्थः॥ कथं पुनर्मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिष्टप्रधानबाधनं तदाह॥ यज्ञोपवीतादीति॥ साध्यसाधनयोरासंगे तद्विलक्ष

स्तद्व्यतिरेकेण चास्त्याश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिंगविधानं च न चैषणारूपसाधनोपादानस्याश्रमधर्मत्वेपारिव्राज्यांतरे विषये संभवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्यात्मज्ञानस्य बाधनं युक्तं यज्ञो पवीताद्यविद्याविषयैषणारूपसाधनोपादित्सायां चावश्यमसाधनफलरूपस्याशनायादिसंसारधर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते॥ न च तद्बाधनं युक्तं सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वाद्भिक्षाचर्यं चरंतीत्येषणां ग्राहयंतीश्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेदशा पिस्यादेषणाभ्योव्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयंतीत तत्संबंधमन्यदपि ग्राहयतीति चेन्न भिक्षाचर्यायाः प्रयोज कत्वात्कृतोत्तरकालभक्षणवत्केषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हित णस्यात्मनो ज्ञानं बाध्यते चेत्कानो हानिरित्याशंक्याह॥ न चेति॥ भि क्षाचर्यं तावद्विहितं विहितानुष्ठानं च यज्ञोपवीतादि विना न संभवतीति भिक्षोरेवात्मज्ञानं यज्ञोपवीतादिविरोधिबाधितमिति शंकते॥ भिक्षाचर्यमि ति॥ शंकामेव विशदयति॥ अथापीत्यादिना॥ यथा हुतशेषस्य भक्षणं विहितमपि न द्रव्याक्षेपकं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्रवृत्तेस्तथा सर्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि भिक्षाचरणमुपवीताद्यनाक्षेपकमित्युत्तरमाह॥ नेत्यादिना॥ दृष्टांतमेव स्पष्टयति॥ शेषेति॥ त

रामः
३८

तेनव्युत्थानस्यसमानकर्तृत्वेक्त्वाप्रत्ययस्योपादानमेवलिंगभूताश्रुतिस्तयादृढीकृतंनियमेनप्रापितंव्युत्थानमित्यर्थः॥बाल्येनेत्यादिवाक्यमुत्था
प्यव्याकरोति॥तस्मादिति॥विवेकादिवशादेषणाभ्योव्युत्थायपांडित्यंसंपाद्यतस्मात्पांडित्यात्ज्ञानबलभावेनस्थातुमिच्छेदितियोजना केयंज्ञान
बलभावेनस्थितिरित्याशंक्यतांव्युत्पादयति॥साधनेत्यादिनाविद्वानितिविवेकित्वोक्तिः॥यथोक्तबलभावावष्टंभेकरणानांविषयपारवश्यनिवृ

तस्मादेषणाभ्योव्युत्थायज्ञानबलभावेनबाल्येनतिष्ठासेत्स्यातुमिच्छेत्साधनफलाश्रयणंहिबलमितरेषामनात्मविदांतद्बलंहित्वावि
द्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेवबलंतद्भावमेवकेवलमाश्रयेत्तदाश्रयणेनहिकरणान्येषणाविषयेरनंहत्वास्थापयितुमुत्स
हतेज्ञानबलहीनंहिमूढंदृष्टादृष्टविषयायामेषणायामेवेनंकरणानियोजयंतिबलंनामात्मविद्ययाअशेषविषयदृष्टितिरस्करणभत

बाल्येनतिष्ठासेद्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणः॥

स्तद्भावेनबाल्येनतिष्ठासेत्तथात्मनाविंदतेवीर्यमितिश्रुत्यंतरान्नायमात्माबलहीनेनलभ्यइतिचबाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्यनिःशेषंकृ
त्वाअथमननान्मुनिर्योगीभवतिएतावद्धिब्राह्मणेनकर्त्तव्यंयदुतसर्वानात्मप्रत्ययतिरस्कारःएतत्कृत्वाकृतकृत्योयोगीभवति॥ सापुरुष

स्यापितस्यारवश्यनिवृत्तिःफलतीत्याह॥नहीति॥उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनविशदयति॥ज्ञानबलेनेति॥नन्वद्यापिज्ञानस्यबलंकीदृगितिनज्ञाय
तेतत्राह॥बलंनामेति॥बाल्यवाक्यार्थमुपसंहरति॥अतइति॥यथाज्ञानबलेनविषयाभिमुखीदृष्टिस्तिरस्क्रियतेतथेतियावत् आत्मनातद्विज्ञाना
तिशयेनेत्यर्थः॥वीर्यंविषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यमित्येतत् बलहीनेनविषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनायमात्मानलभ्योनशक्यःश्रसाक्षात्कर्तुंमि

बृ. ७

पूर्वोक्तयोरुत्तरत्रहेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः॥तदेवोपपादयति॥एतावद्धीति॥वाक्यांतरमुत्थाप्यव्याकरोति॥अमौनंचेत्यादिना॥मौनामौनयोर्ब्राह्मण्यंप्रतिसामग्रीत्वद्योतकोऽथशब्दः॥ब्राह्मण्यमुपपादयति॥ब्रह्मैवेति॥आचार्यपरिचर्यापूर्वकंवेदांतानांतात्पर्यावधारणंपांडित्यंयुक्तितोऽनात्मदृष्टितिरस्कारोबाल्यं॥अहमात्मापरंब्रह्मनमत्तोन्यदस्तिकिंचनेतिमननसैवानुसंधानंमौनंमहावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमितिविभागः॥प्रा

अमौनंचात्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौपांडित्यबाल्यसंज्ञकौनिःशेषंकृत्वामौनंनामानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्यपर्यवसानंफलंतच्चनिर्विद्याथब्राह्मणःकृतकृत्योभवति॥ब्रह्मैवसर्वमितिप्रत्ययउपजायतेसब्राह्मणःकृतकृत्योतोब्राह्मणोनिरुपचरितंहितदातस्यब्राह्मण्यंप्राप्तमतआहसब्राह्मणःकेनस्यात्केनचरणेनभवेद्येनस्याद्येनचरणेनभवेत्तेनेदृशएवायंयेनकेनचिच्चर

सब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएवातोन्यदार्त्तंततोहकहोलःकौषीतकेयउपरराम॥५॥पंचमंब्राह्मणं॥पू॥

णेनभवेत्तेनेदृशएवउक्तलक्षणएवब्राह्मणोभवति॥येनकेनचिच्चरणेनेतिस्तुत्यर्थंयेयंब्राह्मण्यावस्थासाइयंस्तूयतेनतुचरणेऽनादरोऽतएतस्माद्ब्राह्मण्यावस्थानादृशनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यतृप्तादन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणंवस्त्वंतरमार्त्तंविनाश्या

गपिप्रसिद्धंब्राह्मण्यमितिचेत्तत्राह॥निरुपचरितमिति॥ब्रह्मविदःसमाचारंएकृति॥सदिति॥अनियतंतस्यचरणमित्युत्तरमाह॥येनेति॥उक्तलक्षणंकृतकृत्यत्वंअव्यवस्थितंचरणमित्युक्ताब्रह्मविदोयथेष्टचेष्टाऽभीष्टास्यात्तथाचयद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिस्मृतेरितरेषामप्याचारेऽनादरःस्यादित्याशंक्याह॥येनकेनचिदिति॥विहितमाचरतोनिषिद्धंचत्यजतःशुद्धबुद्धेःश्रुताद्वाक्यात्सम्यग्धीरुत्पद्यतेतस्यचवासनावशाद्व्यवस्थितैवचेष्टानाग्यव

अ. ५

रामः ९०

अतोन्यदित्यादिव्याकरोसि॥ अतइति॥ स्वप्नेत्यादिबहुदृष्टांतोपादानंदार्ष्टांतिकस्यबहुरूपलक्ष्योतनार्थं॥ अतोन्यदितिकुतोविशेषणमित्याशंक्याह॥ आत्मैवेति॥ २॥ इतिश्रीमद्बृहदारण्यकेपंचमप्रपाठकेकहोलब्राह्मणंपंचमं॥ ५॥ पूर्वब्राह्मणयोरात्मनःसर्वांतरत्वमुक्तंतन्निर्णयार्थमुत्तरंब्राह्मणत्रयमितिसंगतिमाह॥ यत्साक्षादिति॥ उक्तमेवसंबंधंविवृणोति॥ पृथिव्यादीनीति॥ अंतर्बहिर्भावेनसूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमेणेत्य

स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारमात्मैवैकःकेवलोनित्यमुक्तइतिततोकहोलःकौषीतकेयउपरराम॥ १॥ बृहदारण्यकेपंचमप्रपाठकेकहोलंब्राह्मणंपंचमं॥ ५॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वांतरआत्मेत्युक्तंतस्यसर्वांतरस्यस्वरूपाधिगमायाशाकल्यब्राह्मणाद्ग्रंथआरभ्यते॥ पृथिव्यादीनिआकाशांतानिभूतान्यंतर्बहिर्भावेनव्यवस्थितानितेषांयद्बाह्यंबाह्यमधिगम्याधिगम्यनिराकुर्वन्द्रष्टुःसाक्षा

अथहैनंगार्गीवाचक्नवीपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदꣳसर्वमप्स्वोतंचप्रोतंच॥

त्सर्वांतरोऽगौणःआत्मासर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तोदर्शयितव्यइत्यारंभः॥ अथहएनंगार्गीनामतोवाचक्नवीवचक्नोर्दुहितापप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदंसर्वंपार्थिवंधातुजातमप्सूदकेओतंचदीर्घपटतंतुवत्प्रोतंतिर्यक्तंतुवद्विपरीतंवाअद्भिःसर्वतोंतर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः॥ अन्यथासक्तुमुष्टिवद्विशीर्येतइदंतावदनुमानमुपन्यस्तं थः॥ बाह्यंबाह्यमितिवीप्सोपरिष्टात्तकब्दोद्र्ष्टव्योयत्तदोर्नित्यसंबंधात्॥ निराकुर्वन्पश्यामुमुक्षुःसर्वांतरमात्मानंप्रतिपद्यतेतथासयथोक्तविशेषणोदर्शयितव्यइत्युत्तरग्रंथारंभइतियोजना॥ कहोलप्रश्ननिर्णयानंतर्यमथशब्दार्थः॥ यत्पार्थिवंधातुजातंतदिदंसर्वमप्स्वित्यादियोजनीयं॥ पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥ अन्यथेति॥ पार्थिवस्यधातुजातस्याद्भिर्व्याप्त्यभावेदोषमाह

तद्देवदर्शयितुं व्याप्तिमाह॥ यत्कार्यमिति॥ कारणेन व्यापकेनेति शेषः॥ यत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च स्थूलं तत्सूक्ष्मे
ण व्याप्तमिति त्रिःप्रकारा व्याप्तिः॥ इतिशब्दस्तत्समाप्त्यर्थः॥ व्याप्तिभूमिमाह॥ यथेति॥ संप्रत्यनुमानमाह॥ तथेति॥ पूर्वं पूर्वमित्यबादेर्धर्मिणो निर्देशः
॥ उत्तरेणोत्तरेण वाय्वादिकारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति शेषः॥ विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वा
त्पृथिवीवदित्यर्थः॥ सर्वांतरादात्मनो वाग्युक्तन्यायं सर्वत्र संचारयति॥ इत्येवमिति॥ ननु तथापि भूतपंचकव्यतिरिक्तानां गंधर्वलोकादीनामप्यंत

यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टं यथा पृथिव्यद्भिः॥ तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्य
मित्येष आ सर्वांतरादात्मनः प्रश्नार्थः तत्र भूतानि पंच संहतान्येवोत्तरोत्तरेण सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठंते न

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति॥

च परमात्मनो वस्तुव्यतिरेकेण वस्त्वंतरमस्ति सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः सत्यं च भूतपंचकं स सत्यस्य सत्यं स च पर आत्मा कस्मिन्नु ख
ल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिदोतप्रोतभावेन भवितव्यं तत्र का तासामोतप्रोतभा
व इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसंगो योजितव्यः वायौ गार्गीति॥ इत्येनोपदेशात्कथं भूतपंचकमुदासेन सर्वांतरप्रतिपत्तिर्विवक्ष्यते तत्राह॥ स

होवाचेति॥ उक्तरीत्या प्रश्नार्थे स्थिते सतीति यावत्॥ भूतात्मस्थितिनिर्धारणे वा सप्तमी॥ अथ परमात्मानं भूतानि च हित्वा पृथगेव गंधर्वलोकादीनि
वस्त्वंतराणि भविष्यंतीत्याह॥ तेष्विति॥ गंधर्वलोकादीन्यपि भूतानामेवावस्थाविशेषास्ततः सत्यं भूतपंचकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म नान्यदंतरालेप्रति

तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नमुत्थाप्य तदक्षराणि व्याकरोति॥ कस्मिन्नित्यादिना कस्मिन्नु खलु वायुरित्यादावुक्तन्यायमतिदिशति॥ एवमिति॥ वायावित्यु
क्त्वा प्रत्युक्तिरपामग्निकार्यत्वादग्नावितिवक्तव्यत्वादिति शंकते॥ नन्विति॥ अग्नेरुदकव्यापकत्वेपि काष्ठविद्युदादिपारतंत्र्यात्स्वतंत्रेण केन

चिद्व्याप्यत्वनावितिवक्तव्यं यदीषो ग्नेः पार्थिवं वा प्यं वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातंत्र्येणात्मलाभोनास्तीति तस्मिन्नोतप्रोतभावोनो
पदिश्यते कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति तान्येव भूतानि संहतान्यंतरिक्षलोकास्तान्यपि गंधर्वलोकेषु

वायोगार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओ
ताश्च प्रोताश्चेति चंद्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्ष
त्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतींद्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ख
ल्विंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु

गंधर्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चंद्रलोकेषु चंद्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इंद्रलोकेष्विंद्रलोका
विराट्शरीरारंभकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोकाः ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामांडारंभकाणि भूतानि॥ चिद्रूपाव्याप्तिर्वक्तव्येत्य
भिहितात्तत्कारणेनाप्याविसुक्तं॥ वायोश्च स्वकारणतंत्रत्वेपि नोदकतंत्रतेति तद्व्यापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह॥ नैष दोष इत्यादिना॥ अंतरिक्षलोक

गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति॥ प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति॥

अंतरिक्षलोकादीनां प्रत्येकमेकत्वात्कुतो बहुवचनमित्याशंक्याह॥ सर्वेषामिति॥ पूर्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छंतीं गार्गीं प्रतिषेधति॥ सहोवाचेत्यादिना॥ उक्तमेवस्पष्टयन्वाक्यार्थमाह॥ आगमेनेति॥ प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह॥ पृच्छंत्याश्चेति॥ मूर्धपातप्रसंगं प्रकटयन्प्रतिषेधमु

सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहतानि तान्येव पंचेति बहुवचनं आंजिकस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि मातिप्राक्षीः स्वप्रश्नन्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः॥ पृच्छंत्याश्च मा ते तव मूर्धा शिरो व्यपप्तद्धि स्पष्टं मा पतेद्देवतायाः स्वप्रश्न आगमविषयस्तं प्रश्नवि

कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम॥ १॥ षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ षयमतिक्रांतो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात्

यस्याः देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या न अतिप्रश्न्या अनतिप्रश्न्या स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः॥ तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि अतो गार्गि मातिप्राक्षीर्मर्तुं चेन्नेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये पंचमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ इदानीं ब्रह्मलोकानामंतरतमं सूत्रं च वक्तव्यमिति तदर्थ आरंभः तत्रागमेनैव प्रष्टव्यमितीतिहासेनागमोपन्यासः क्रियते

पसंहरति॥ देवतायादित्यादिना॥ १॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पंचमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदंतर्गतमंतर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरं ब्राह्मणमिति संगतिमाह॥ इदानीमिति॥ ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह॥ तत्रागमेनेति॥ आ

गार्ग्या मूर्द्धपातभयादुपरतेरनंतरमथशब्दार्थः॥ सोब्रवीदितिप्रतीकोपादानं॥ तस्यार्थमाह॥ सूत्रमिति॥ इतिशब्दार्थमाह॥ एवमिति॥

अथहैनमुद्दालकोनामतोरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेषु देशेष्ववसामोषितवंतः पतंचलस्य पतंचलो नामतस्तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणास्तस्यासीद्भार्या गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोसीतिसोब्रवीत्कबंधोनामताथर्वणोपत्यमाथर्वणइत्तिसोब्रवीद्गंधर्वः पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्चतच्छिष्यांश्चास्मांश्चवेत्थनुत्वं

अथहैनमुद्दालकआरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेष्ववसामपतंचलस्यकाप्यस्यगृहेषुयज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्यागंधर्वगृहीतातमपृच्छामकोसीतिसोब्रवीत्कबंधआथर्वणइतिसोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकांश्चवेत्थनुत्वं काप्यतत्सूत्रंयेनायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानिभवंतीतिसोब्रवीत्पतंचलः काप्योनाहंतद्भगवन्वेदेतिसोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकांश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिणंयइमंचलोकंपरंचलोकंसर्वाणिचभूतानियोंतरोयमयतीति॥ हेकाप्यजानीषेतत्सूत्रं॥ किंतद्येनसूत्रेणायंचलोकः इदंचजन्मपरश्चलोकः परंचप्रतिपत्तव्यंजन्मसर्वाणिचभूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिसंदृब्धानिसंग्रथितानिस्रगिवसूत्रेणविदृब्धानिभवंतियेनतत्किंसूत्रंवेत्थसोब्रवीदेवंपृष्टः काप्योनाहंतद्भगवन्वेदेतितत्सूत्रंनाहंजानेहेभगवन्निति संपूजयन्नाहसोब्रवीत्पुनर्गंधर्वउपाध्यायमस्मांश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिणमंतर्यामीतिविशेष्यतेयइमंचलोकंपरंचलोकंसर्वाणिचभूतानियोंतरोभ्यंतरः संयमयतिनियमयतिदारुयंत्रमिवभ्रामयतिस्वंस्वमुचितंव्यापारंकारयतीति॥

येनायंचेत्यादिरुक्तः प्रकारः स सर्वलोकांश्च वेत्तीति संबंधः॥ विशेषणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति॥ भूरादीनिति॥ स ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं सं

सोऽब्रवीद्देवमुक्तः पतंचलः काप्यो नाहं तं जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह सोऽब्रवीत्पुनर्गंधर्वः सूत्रतदंतर्गतांतर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते यः
कश्चिद्धै तत्सूत्रं हे काप्य विद्याद्विजानीयात्तं चांतर्यामिणं सूत्रांतर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियंतारं विद्याद्य इत्येवमुक्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्म
वित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरादीनंतर्यामिणा नियम्यमानांल्लोकान्वेत्ति स देवांश्चाग्न्यादीन्लोकिनो जानाति वेदांश्च सर्वप्रमाणभू
तान्वेत्ति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदंतर्गतेनांतर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं ते

सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चांतर्या
मिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं या
ज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चांतर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चांतर्यामि
णमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति॥ १॥ नैवांतर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं च जगत्तथाभूतं वेत्तीत्ये

वं स्तुते सूत्रांतर्यामिविज्ञाने प्रलुब्धः काप्योऽभिमुखीभूतो वयं च तेभ्योऽब्रवीद्गंधर्वः सूत्रमंतर्यामिणं च तदहं सूत्रांतर्यामिविज्ञानं वेद गंध
र्वाल्लब्ध्वागमः संस्तच्चेद्याज्ञवल्क्य सूत्रं तं चांतर्यामिणमविद्वांश्चेद्ब्रह्मवित्सन्यदि ब्रह्मगवीरुदजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजसे उन्न
यसि त्वमन्यायेन ततो मच्छापदग्धस्य मूर्धा शिरस्ते तव विस्पष्टं पतिष्यति सिपति॥ सर्वं चेति॥ तथाभूतं सूत्रेण विधृतमंतर्यामिणा च नियम्यमा

भवत्वेवं तथसूत्रादिज्ञानं मम किमायातमित्याशंक्याह ॥ [illegible]ति ॥ किं तेनेत्यत्र तस्येत्यध्याहारः ॥ कार्येण दर्शयेत्युक्तं विवृणोति ॥ यथेति ॥ ३० ॥
याज्ञवल्क्योक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मलोका इति ॥ इत्यभीष्टमागमविदामित्यध्याहृत्याद्यस्येतिशब्दस्य योजना ॥ प्रश्नांतरं सूत्रविषयं गौतमवाक्यं ॥ वेद

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह वेद ज्ञानाम्यहं हे गौतमेति गोत्रतः तत्सूत्रं यत् गंधर्वस्तुभ्यमुक्तवानन्यं चांतर्यामिणं गंधर्वादिदित्तवंतो यूयं तं चां
तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्ते प्रत्याह गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात्कथं वेद वेदेत्यात्मानं श्लाघयन् किं तेन गर्जितेन कार्येण द
र्शय यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ [illegible] ॥ सहोवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्त्तमानकाले यथा पृथग्व्युत्सूत्रमागम

सहोवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंति तस्माद्वै
गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यांतर्यामिणं
ब्रूहीति ॥ [illegible] ॥

गम्यं च तत्सूत्रमिति तदर्थे प्रश्नांतरमुत्थापितं अनंतरं तन्निर्णयायाह वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वायुरिति सूक्ष्ममाकाशव
द्विष्टंभकं पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं लिंगं कर्मवासनासमवायि प्राणिनां यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं यस्य बाह्या भेदाः सप्त सप्त मरु
द्गणाः समुद्रस्येवोर्मयस्तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भ

व्यार्थमाह ॥ नान्यदिति ॥ सूक्ष्मत्वे दृष्टांतमाह ॥ आकाशवदिति ॥ वायुमेव विशिनष्टि ॥ यदात्मकमिति ॥ पंचभूतानि दश बाह्यानींद्रियाणि पंच वृत्तिः प्राणश्चतु
र्विधमंतःकरणमिति सप्तदशविधत्वं ॥ कर्मणां वासनानां चोत्तरसृष्टिहेतूनां प्राणिभिरर्जितानामाश्रयत्वादपेक्षितमेव लिंगमित्याह ॥ कर्मेति ॥ तस्यैव सा

तस्यसूत्रत्वंसाधयति॥वायुनेति॥प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामितिशेषः॥लौकिकींप्रसिद्धिमेवप्रश्नपूर्वकमनंतरश्रुत्यवष्टंभेनस्पष्टयति॥कथमित्या
दिना॥उक्तमेवदृष्टांतेनव्यनक्ति॥सूत्रेत्यादिना॥वायोःसूत्रत्वेसिद्धेफलितमाह॥अतइति॥नियंतुरीश्वरस्यलौकिकनियंतृवत्कार्यकरणवत्त्वमा

प्रसिद्धमेतदस्तिचलोकेप्रसिद्धिःकथंयस्माद्वायुःसूत्रंवायुनाविधृतंसर्वंतस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुःकथयंतिव्यस्रंसिषतवि
स्रस्तान्यस्यपुरुषस्यांगानीतिसूत्रापगमेहिमण्यादीनांप्रोतानामवस्रंसनंदृष्टमेवंवायुःसूत्रंतस्मिन्मणिवत्प्रोतानियद्यस्यांगानि
स्युस्ततोयुक्तमेतद्वाय्वपगमेविस्रंसनमंगानामतोवायुनाहिगौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीतिनिगमयतिएवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसम्य
गुक्तंसूत्रंतदंतर्गतंत्विदानींतस्यैवसूत्रस्यनियंतारमंतर्यामिणंब्रूहीत्युक्तआह॥३१॥यःपृथिव्यांतिष्ठन्भवतिसोंतर्यामीसर्वःपृथिव्यां

यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥३२॥

तिष्ठतीतिसर्वत्रप्रसंगोमाभूदितिविशिनष्टिपृथिव्याअंतरोभ्यंतरस्तमेतस्मात्पृथिवीदेवतैवांतर्यामीस्यात्तआहयमंतर्यामिणंपृथिवी
देवतापिनवेदमय्यन्यःकश्चिद्वर्ततइतियस्यपृथिवीशरीरंयस्यचपृथिव्येवशरीरंनान्यत्पृथिवीदेवतायायच्छरीरंतदेवशरीरंयस्यशरीर

ग्रहणंचोपलक्षणार्थंकरणंचपृथिव्यास्तस्याःस्वकर्मप्रयुक्तंहिकार्यकरणंचपृथिवीदेवतायास्तदस्यस्वकर्माभावादंतर्यामिणोनित्यमुक्तत्वा

शंक्याह॥यस्येति॥पृथिव्याःशरीरत्वमेवनतुशरीरवत्त्वमित्याशंक्याह॥पृथिवीति॥पृथिव्यायत्करणंतदेवतस्यकरणंचेतियोजना॥कथंपृथिव्याः
शरीरेंद्रियवत्त्वंतदाह॥स्वकर्मेति॥अंतर्यामिणोपितथाकिंनस्यात्तत्राह॥तदस्येति॥अस्यांतर्यामिणस्तदेवकार्यंकरणंचनान्यदित्यत्रहेतुमाह॥स्वकर्मेति॥

तदेव हे त्वं तरेण स्फोरयति॥ परार्थेति॥ यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ देवतेति॥ तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे॥ य इह इति॥ यस्य पृथिवी देव

ता परार्थकर्तव्यतास्वभावत्वात् परस्य यत्कार्यंकरणं च तद्देवास्य न स्वतस्तदाह यस्य पृथिवी शरीरमिति देवताकार्यंकरणस्येश्वरसाक्षिमात्र

सांनिध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां य ईदृगीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति स्वव्यापारे तरोऽभ्यंत

यो ऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योंतरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं यो पोंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३३॥ यो ऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरंतरो यम

ग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं यो ऽग्निमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३४॥ यो ऽंतरिक्षे तिष्ठन्नंतरिक्षादंतरो यमंतरिक्षं न

वेद यस्यांतरिक्षं शरीरं यो ऽंतरिक्षमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३५॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरंतरो यं वायुर्न वेद यस्य वा

युः शरीरं यो वायुमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३६॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोंतरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमं

तरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३७॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंत

रो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३८॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योंतरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोंतरो यमयत्येष त

आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ३९॥ यश्चंद्रतारके तिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरो यं चंद्रतारकं न वेद यस्य चंद्रतारकं शरीरं यश्चंद्रतारकमंतरो

यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥ ४०॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादंतरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमंतरो यमय

त्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः॥

रत्ति ष्ठन्नेष त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतदंतर्यामी यः त्वया पृष्टो ऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत्॥ ३२॥ ३॥ ताकार्यक

बृ॰ उ॰ ४५ पृथिवीपर्यायेदर्शितन्यायंपर्यायांतरेषतिदिशति॥समानमिति॥सर्वत्रप्राणादेतिष्ठन्नंतर्यामीतत्वात्मेति संबंधः॥४३॥वाक्यांतरंप्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य अ॰ ५

सन्नानमन्यद्योप्सुतिष्ठन्नग्नावंतरिक्षेवायौदिव्यादित्येदिक्षुचंद्रतारकेआकाशेयस्तमसिआवरणात्मकेबाह्येतमसितेजसितद्विपरीते

यस्तमसितिष्ठꣳस्तमसोंतरोयंतमोनवेदयस्यतमः शरीरंयस्तमोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१२॥यस्तेजसिति ष्ठꣳस्तेजसोंतरोयंतेजोनवेदयस्यतेजः शरीरंयस्तेजोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिदैवतमथाधिभूतं॥१३॥यः सर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयꣳसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयः सर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्ये षतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिभूतमथाध्यात्मं॥१४॥यः प्राणेतिष्ठन्प्राणादंतरोयंप्राणोनवेदयस्यप्राणःशरीरंयः प्राणमंतरो यमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१५॥योवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदयस्यवाक्शरीरंयोवाचमंतरोयमयत्येषतआत्मांत र्याम्यमृतः॥१६॥यश्चक्षुषितिष्ठꣳश्चक्षुषोंतरोयंचक्षुर्नवेदयस्यचक्षुः शरीरंयश्चक्षुरंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१७॥ यः श्रोत्रेतिष्ठन्श्रोत्रादंतरोयꣳश्रोत्रंनवेदयस्यश्रोत्रꣳशरीरंयः श्रोत्रमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१८॥योमनसिति ष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदयस्यमनः शरीरंयोमनोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥१९॥यस्त्वचितिष्ठꣳस्त्वचोंतरोयंत्वङ्‌ वेदयस्यत्वक्शरीरंयस्त्वचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥२०॥

प्रकाशसामान्यादेवमधिदैवतमंतर्यामिविषयंदर्शनंदेवतासु

॥४३॥अथाधिभूतंभूतेषुब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषंतर्यामिदर्शनमधिभूतं॥४४॥ व्याचष्टे॥तस्मादित्यादिना॥यथामनसितथाबुद्धावपिसन्निधानात्तत्रापि ते

टि॰ मिता॰ रामः ४५

तत्रेति पूर्वसंदर्भोक्तिः ॥ अन्वयमुपलक्षयितुमतोऽन्य इत्युक्तं ॥ पदार्थान्याकरोति ॥ अत इति ॥ अन्यो द्रष्टा नास्तीति संबंधः ॥ एष त इत्यादि वा

अथाध्यात्मंयः प्राणे प्राणवायुसहिते घ्राणे यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि विज्ञाने बुद्धौ ॥ २१ ॥ रेतसि प्रजनने कस्मात्पुनः कारणात्पृ थिव्यादिदेवता महाभागाः सत्योमनुष्यादिनदात्मनि तिष्ठंतमात्मनो नियंतारमंतर्यामिणं न विदुरित्यत आह अदृष्टो न दृष्टो न विषयी भूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वाद्दृष्टिस्वरूप इति द्रष्टा तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयं त्वलुप्त

यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥
यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोंतरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽम
तो मंताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मंता नान्योतोस्ति विज्ञातैष त आत्मांतर्याम्यमृतोऽतो
न्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥ सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

श्रवणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वाच्छ्रोता तथाऽमतो मनःसं कल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽलुप्तमननशक्तित्वात्सर्वमनःसु संनिहितत्वाच्च मंता नयाऽविज्ञातो निश्चयगोचरमनापन्नो रूपादिवत्सुखादिवद्वा स्वयं त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्तत्संनिधानाच्च विज्ञाता तत्र यं पृथिवी न वे द यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति चान्ये नियंतव्या विज्ञातारोऽन्ये नियंतारं तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वाशंकानिरसार्थमुच्यते नान्योतोऽन अन्यः अतः अस्मादंतर्यामिणो नान्योस्ति द्रष्टा तथा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मंता नान्योतोस्ति विज्ञाता कस्मार्थमाह ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्मादित्यादिना॥ २३॥ ॥ इत्यंतर्यामिब्राह्मणं समाप्तं॥ ७॥ पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रांतर्यामिणौ प्रश्नप्रयुक्तिभ्यां निर्धारितौ संप्रत्युत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह ॥ अतः परमिति॥ सोपाधिकवस्तुनिर्धारणानंतर्यमथशब्दार्थः ननु यस्मात् भयाद्गार्गी पूर्वमुपरता तस्य तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्तते तत्राह॥

यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता यो ऽदृष्टो द्रष्टा ऽश्रुतः श्रोता ऽमतो मंता ऽविज्ञातो विज्ञाता ऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्तैष त आत्मांतर्याम्यमृतो ऽतो ऽस्मादीश्वरादात्मनो ऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम॥ ५२॥ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पंचमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणं॥ ७॥ अतः परमशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरंभः॥ अथ ह वाचक्नव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयते हे ब्राह्म

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवंतो हंताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति॥ ५३॥

णा भगवंतः पूजावंतः शृणुत मम वचो हंत अहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि यद्यनुमतिर्भवतामस्ति तौ प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथंचिन्न वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवादं प्रति जेता न वै कश्चिद्भवेदित्येवमुक्ता ब्राह्मणाश्चानुज्ञां प्रददुः पृच्छ गार्गीति लब्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं॥ ५३॥ सा होवाचाहं वै त्वा द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टांतपूर्वकं तावाह॥ हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशिषु भवः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां वा राजा उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः॥ अहं वा इति॥ हंते तस्यार्थमाह॥ यथेति॥ न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥

बृ. भा. अ. ५ ब्रा. ८ ५३ श्रीरामः

संधीयते स उच्यत इति शेषः॥ प्रश्नयोरवश्यं प्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वांगीकारो हेतुरित्याह॥ ब्रह्मविद्वेति॥ ५७॥ सूत्रस्याधारे पृष्टव्ये किमिति सर्वं जगदनू
उज्ज्यमवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाणवंतौ बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखंडः संधीयते तेन विनापि शरो भवती
त्यतो विशिनष्टि बाणवंताविति तौ द्वौ बाणवंतौ शरौ तयोरेव विशेषणं सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीडाकरावतिशयेन हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठे
त्समीपत आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वा त्वां शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थामुत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे तौ मे ब्रूहीति ब्रह्मविच्चे

साहोवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवंतौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृ
त्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति॥ ५८॥ साहोवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्
पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं प्रोतं चेति॥ ५९॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दि
वो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति॥ ६०॥ दाहेतरः पृच्छ गार्गी

ति॥ ६१॥ साहोवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोंऽडकपालाद्यच्चावागधः पृथिव्या अधोंऽडकपालाद्यच्चांतरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरंडकपाल
योरिमे च द्यावापृथिवी यद्भूतं पश्चातीतं भवच्च वर्तमानं स्वव्यापारस्थं भविष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभावि लिंगगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथ
यंत्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः॥ तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतं च पृथिवीधातुरिवाप्सु॥ ६२॥ स होवाचेतरो हे गार्गि यत्व
योक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे तदोतं च प्रोतं च यतेतत्राह॥ तत्सर्वमिति॥ पूर्वोक्तं सर्वं जगदात्मकमिति यावत्॥ ५५

यथाप्रश्नमनूद्य प्रत्युक्तिमादत्ते॥ सहोवाचेति॥ तां प्रत्या
चष्टे॥ यदेतदिति॥

यज्जगत् व्याकृतं सूत्रात्मकमेतद्व्याकृताकाशे वर्तत इति संबंधः॥ त्रिष्वपि काले ष्विति यदुक्तं तद्व्यनक्ति॥ उत्पत्ताविति॥ ५६॥ वक्ष्यमाणं वाक्य

यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगद्व्याकृताकाशे स्विवपृथिवी धातु त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च॥ ५६॥ प्रश्नः साहोवाच

नमस्ते इत्यादि प्रश्नस्य दुर्वचत्व प्रदर्शनार्थं यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणोक्तवानसि एतत् दुर्वचत्वे कारणं सूत्रमेव तावद्ग

म्यमितरैर्दुर्वाच्यं किमुत तद्यस्मिन्नोतं च प्रोतं चेत्यतो नमोस्तु ते तुभ्यमपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुर्वात्मानमित्यर्थः॥ पृच्छ गार्गी

साहोवाच नमस्ते स्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति॥ ५७॥ साहोवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यद

वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति॥ ५८॥ स होवाच यदूर्ध्वं

गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु

खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति॥ ५९॥ नीतर आह॥ ५७॥ व्याख्यातमन्यत् साहोवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादि प्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्ये

वार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चारितमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति

याज्ञवल्क्यः गार्ग्याह कस्मिन्नु खलु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति आकाशमेव तावत् कालत्रयातीतत्वाद्दुर्वाच्यं ततोपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्ना

काशमोतं च प्रोतं चातोऽवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये मन्यदित्युच्यते॥ तदेव प्रश्नप्रतिवचनरूप

मनुवदति॥ साहेति॥ ५८॥ पुनरुक्तेरकिंचित्करत्वं व्यावर्तयति॥ उक्तस्यैवेति॥ प्रतिवचनानुवादस्तात्पर्यमाह॥ गार्ग्येति॥ प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति॥ आकाश

अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेत्तिदोषद्वयंसामान्येनोक्तंविशेषतोज्ञातुंइच्छति॥किंतदिति॥अस्थूलादिवाक्यमवतार्यव्याकरोति॥एवमित्यादिना॥य

ऽथावाच्यमपिवदतितथापिविप्रतिपत्तिर्नामनिग्रहस्थानंविरुद्धाप्रतिपत्तिर्हिसापदवाच्यस्यवदनमतोदुर्वचनंप्रश्नंमन्यतेगार्गीत
दोषद्वयमपिपरिजिहीर्षन्नाह॥८॥सहोवाचयाज्ञवल्क्यःएतद्वैतद्यत्पृष्टवत्यसिकस्मिन्नुखल्वाकाशओतश्चप्रोतश्चेतिकिंतदक्षरंय
न्नक्षीयतेनक्षरतीतिवाक्षरंतदक्षरंहेगार्गिब्राह्मणाब्रह्मविदोऽभिवदंतिब्राह्मणाभिवदनकथनेननाहमवाच्यंवक्ष्यामिनचप्रतिपद्येय
मित्येवंदोषद्वयंपरिहरत्येवमपाकृतेप्रश्नेपुनर्गार्ग्याःप्रतिवचनंद्रष्टव्यंब्रूहिकिंतदक्षरंयद्ब्राह्मणाअभिवदंतिइत्युक्तआहअस्थूलंतत्स्थू
लादन्यदेवतर्हिअणुअनणुअस्तुतर्हिह्रस्वमह्रस्वमेवंतर्हिदीर्घमदीर्घमेतैश्चतुर्भिःपरिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मःप्रतिषिद्धोनद्रव्यंतदक्ष

सहोवाचैतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ

रमित्यर्थः॥अस्तुतर्हिलोहितोगुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितंआग्नेयोगुणोलोहितोभवतुतर्ह्यपांस्नेहनंनअस्नेहमस्तुतर्हिछायासर्वथाप्य
निर्देश्यत्वाच्छायायाअप्यन्यदच्छायमस्तुतर्हितमोऽतमोभवतुवायुस्तर्ह्यवायुर्भवेत्तर्ह्याकाशमनाकाशंभवतुतर्हिसंगात्मकं
जतुवदसंगंरसोऽस्तुतर्ह्यरसंतथागंधमस्त्वगंधमस्तुतर्हिचक्षुष्कंनहिचक्षुरस्यकरणंविद्यतेऽतोऽचक्षुष्कंपश्यत्यचक्षुरितिमंत्रव
र्णात्तथाऽश्रोत्रंसशृणोत्यकर्णइतिभवतुतर्हिवागवाक्तथाअमनस्तथाऽतेजस्कमविद्यमानंतेजोऽस्यतदतेजस्कंनहितेजोऽग्न्यादिप्रका
शवदस्यविद्यतेअप्राणंआध्यात्मिकोवायुःप्रतिषिध्यते दग्नेरोहितंरूपमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह॥आग्नेयइति॥अवायुविशेषणेनप्राणवि

आमात्रमितिमात्रमेयान्वयोनिराक्रियते॥ तस्येत्यात्मोक्तिः॥ संपिंडितमर्थमाह॥ सर्वेति॥ तदुपपादयति॥ एकमिति॥ ६॰॥ ८॥ अथयथोक्त
यारीत्याश्रुत्यैवाक्षरास्तित्वेज्ञापितेवक्तव्याभावादुत्तरोग्रंथोवृथेतितत्राह॥ अनेकेति॥ यदक्षितंतत्सविशेषणमेवेतिलौकिकीबुद्धिराशंक्यते
नास्त्यक्षरंनिर्विशेषणमितिशेषः॥ अंतर्यामिणिजगत्कारणेपरस्मिन्ननुमानसिद्धेविवक्षितंनिरुपाध्यक्षरंसेत्स्यति॥ जगत्कारणत्वसोपलक्ष

ऽप्राणमितिमुखंतर्हिद्वारंतद्मुखंअमात्रंमीयतेयेनतन्मात्रंअमात्रंमात्रारूपंतन्नभवतिनतेनकिंचिन्मीयतेअस्तुतर्हिछिद्रवदं
तरवदनंतरंनास्यांतरमस्तिसंभवेत्तर्हिबहिस्तस्याबाह्यमस्तुतर्हिभक्षयितृतन्नतदश्नातिकिंचनभवेत्तर्हिभक्ष्यंकस्यचिन्नतदश्ना
तिकश्चनसर्वविशेषणरहितमित्यर्थः॥ एकमेवाद्वितीयंहितत्केनकिंविशिष्यते॥ ६॰॥ ८॥ अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं

मलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्र
मनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्चन॥ ६॰॥ तावदक्षरस्योपगमितंश्रुत्यातथापिलोकबुद्धिमपेक्ष्याशंक्यते

यतोऽतोस्तित्वायानुमानंप्रमाणमुपन्यस्यसेतस्यवाअक्षरस्ययदेतदधिगतमक्षरंसर्वांतरंसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्माशनायादिध
र्मातीतः एतस्यवेअक्षरस्यप्रशासनेयथाराज्ञःप्रशासनेराज्यमस्फुटितंनियतंवर्ततेएवमेतस्यअक्षरस्यप्रशासनेहेगार्गिसूर्याचंद्रमसौ

णतयाजन्मादिसूत्रेस्थितत्वादुपलक्षणद्वाराब्रह्मणिस्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरंतर्यामिण्यनुमानंप्रकृतोपयुक्तमितिभावः अनुमानश्रुत्यक्षराणिव्याकरोति
॥ यदेतदिति॥ प्रशासनेसूर्याचंद्रमसौविधृतौस्यातामितिसंबंधः॥ उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्फोरयति॥ यथेति॥ अत्रापिपूर्ववदन्वयः जगद्व्यवस्थाप्रशासि

सूर्याचंद्रमसाविंत्यादौ विवक्षितमनुमानमाह॥ सूर्यश्चेत्यादिना॥ तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन प्रशासित्रा निर्मिताविति संबंधः॥ निर्मातु र्विशिष्टविज्ञानवत्त्वमाचष्टे॥ तन्निर्वर्त्यमानेति॥ सूर्याचंद्रमसौ तरूब्द वाच्यौ॥ विमतौ विशिष्टविज्ञानवता निर्मितौ प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्य र्थः॥ विमतौ नियंतृपूर्वकौ विशिष्टचेष्टावत्त्वाद्भृत्यादिवदित्यभिप्रेत्याह॥ विधृताविति॥ प्रकाशोपकारकत्वं तज्जनकत्वं॥ निर्मातुर्विशिष्टविज्ञाने संभा वनार्थं साधारणेति विशेषणं॥ साधारणः सर्वेषां प्राणिनां यः प्रकाशस्तस्य जनकत्वादित्यावत्॥ दृष्टांते लौकिकविशेषणं प्रासादादिविशिष्टदेशनिविष्ट

सूर्यश्च चंद्रमाश्च सूर्याचंद्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्रा तन्निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत्॥ तस्मादस्ति तद्येन विधृतावीश्वरौ स्वतंत्रौ संतौ निर्मितौ तिष्ठतः निय

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत॥

तदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां वर्तेते तदस्त्येवमेतयोः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविधारयितृवदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशा सने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात्स्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभिमा निदेवताधिष्ठितत्वात्स्वतंत्रे अप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठत

त्वसिध्यर्थं॥ अनुमानफलमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ विशिष्टचेष्टावत्त्वा दित्युपदिष्टं हेतुं स्पष्टयति॥ नियतेति॥ नियतौ देशकालौ नियतं च निमित्तं प्राणदृष्टं तद्वंतौ सूर्याचंद्रमसावुदयं तावस्तमयं तौ च येन विधृतावुदयास्तम याभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तेते॥ उदयश्चास्तमयश्चोदयास्तमयं॥ वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयमिति द्वंद्वं हंगहीत्वाद्विवचनं॥ एवं कर्तृत्वेन विधायितृत्वेन चे

दृ° ३

विमते प्रयत्नवत्ताधृते सावयवत्वेप्यस्फुटितत्वाद्गुरुत्वेप्यपातित्वात्संयुक्तत्वेप्यस्वतंत्रत्वाच्च हस्तन्यस्तपाषाणादिवदिति द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यं माह॥ सावयवत्वादिना॥ किमित्येतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्तेते तत्राह॥ एतद्वेति॥ पृथिव्यादिव्यवस्था नियंतारं विनानुपपन्ना न कल्पिकेत्यर्थः ॥ तथापि किमित्येतेन विधृते द्यावापृथिव्याविति तत्राह॥ सर्वमर्यादेति॥ एष सेतुर्विधरण इति श्रुत्यंतरमाश्रित्य फलितमाह॥ अतो नाश्येति॥ द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तच्छब्दोपात्तमर्थं स्फोरयति॥ अव्यभिचारीति॥ अव्यभिचारित्वं प्रकटयति॥ चेतनावंतमिति पृथिव्यादे

एतद्ध्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणं अतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामतस्तस्मात्सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य अव्यभिचारि हि तल्लिंगं यत् द्यावापृथिव्यौ नियते वर्त्तेते चेतनावंतं प्रशासितारमसंसारिणमंतरेण नैतद्युक्तं॥ येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत ॥

ढेति च मंत्रवर्णात् एतस्य वा अक्षरस्य निमेषा मुहूर्त्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्त्तमानस्य जनिमतः कलयितारो यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः सर्वमायं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियंता नियंतृत्वमेत

च्छब्दार्थः॥ नियंतृत्वसिद्धावपि कथमीश्वरस्य सिद्धिरित्याशंक्याह॥ येनेति॥ उग्रत्वं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानिदेवताबलेन स्वातंत्र्यं॥ येन स्वः स्तंभितं येन नाकः॥ यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेमेत्यत्र हिरण्यगर्भाधिष्ठातेश्वरः पृथिव्यादेर्नियंतोच्यते॥ न हि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रकरणे पूर्वापरग्रंथयोरुच्यमानं निरंकुशं सर्वनियंतृत्वं संभवतीति भावः॥ एते कालावयवा विधृतास्तिष्ठंतीति संबंधः॥ तत्रानुमानवक्तृहेतुमाह॥ सर्वस्ये

दार्ढ्येतिकिंदर्शयन्ननुमानमाह॥ [illegible]ति॥ निमेषाद्योनियंतृपूर्वकाःकलयितृत्वात्त्वंप्रतिप्रपन्नवदित्यर्थः॥ कास्तानद्यइत्यपेक्षायामाह॥ गं[illegible]इति
॥अन्यथाप्रवर्तितुमुत्सहमानत्वेतत्तद्देवतानांचेतनत्वेनस्वातंत्र्यं॥ विमतानियंतृपूर्विकानियतप्रवृत्तित्वादित्यादिप्रवृत्तिवदितिचतुर्थपर्यायार्थः
॥नियतप्रवृत्तिमत्त्वंतद्देत्वदित्युच्यते॥ तच्चेत्यव्यभिचारितोक्तिः॥ विमतंविशिष्टज्ञानवद्धात्तृकंकर्मफलत्वात्सेवाफलवदित्यभिप्रेत्यपंचमपर्यायमुत्था॥

[illegible]थाप्राच्यःप्रागंचनाःपूर्वदिग्गमनानद्यःस्यंदंतेस्रवंतिश्वेतेभ्योहिमवदादिभ्यःपर्वतेभ्योगिरिभ्यः[illegible]गाद्यानद्यःताश्चयथाप्रवर्तिता
एवनियताःप्रवर्तंतेनान्यथापिप्रवर्तितुमुत्सहंत्यस्तदेतल्लिंगंप्रशास्तुः प्रतीच्योन्याःप्रतीचींदिशमंचंतिसिंध्वाद्यानद्यःअन्याश्चयां

एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिनिमेषामुहूर्ताअहोरात्राण्यर्द्धमासामासाऋतवःसंवत्सराइतिविधृतास्तिष्ठंत्येतस्यवा
अक्षरस्यप्रशासनेगार्गिप्राच्योन्यानद्यःस्यंदंतेश्वेतेभ्यःपर्वतेभ्यःप्रतीच्योन्यायांयांचदिशमन्वेतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगा
र्गिददतोमनुष्याःप्रशंसंति॥ यांदिशमनुप्रवृत्तास्तांतामव्यभिचरंतितच्चलिंगंएतस्यवाअक्षरस्य[illegible]ददतोहिरण्यादीन्प्रय
च्छतःस्वात्मपीडांकुर्वतोपिप्रमाणज्ञाअपिमनुष्याःप्रशंसंतितत्रयच्चदीयतेयेचददतिप्रतिगृह्णंतितेषामिहैवसमागमोविलयश्चान्व
क्षेदृश्यतेअदृष्टस्तुपरःसमागमः॥ [illegible]थापिमनुष्याःददतांदानफलेनसंयोगंपश्यंतः पयति॥ [illegible]ति॥ दाताप्रतिगृहीतादानंदेयंफलंदास
तिकिमीश्वरेणेत्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ दात्रादीनामिहैवप्रलयोनाशोदृश्यतेतेनतत्प्रयुक्तोदृष्टःपुरुषार्थोनकश्चिदस्तीत्यर्थः॥ अदृष्टंपुरुषार्थंप्रत्याह॥ अ
दृष्टस्त्विति॥ समागमःफलप्रतिलंभःसखल्वैहिकोनभवतिकिंतुपारलौकिकस्तथाचनासाविहैवनष्टदात्रादिप्रयुक्तःसंभवतीत्यर्थः॥ तर्हिफलदातुरभा

वृ.र.
५०

फलसंयोगदृष्टौ हेतुमाह॥ प्रमाणत्वतयेति॥ हिरण्यदा अमृतत्वं भजंत इत्यादि प्रमाणं॥ तथापि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राह॥ कर्तुरिति॥ तद्धि दा
नप्रशंसनं विशिष्टे नियंतरि असत्यनुपपन्नं तत्कल्पकमित्यर्थः॥ दानक्रियावशादेव तत्फलसिद्धौ कृतं नियंत्रेति चेन्नेत्याह॥ तन्नेति॥ कर्मणः
क्षणिकत्वात्फलस्य च कालांतरभावित्वान्न साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ अनुमानार्थापत्तिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ अपूर्वस्यैव फलदा
तृत्वात्कृतमीश्वरेणेति शंकते॥ अपूर्वमिति चेदिति॥ स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वाऽपूर्वं फलदातृ न कल्प्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति॥ नेति॥
ईश्वरद्वेषी शंकते॥ प्रशास्तुरिति॥ सद्भावे प्रमाणानुपपत्तिरिति शेषः॥ परिहरति॥ नागमेति॥ कथं कार्यपरस्यागमस्य वस्तुपरत्वमित्याशंक्याह॥ अ

प्रमाणत्वतया प्रशंसंति तत्र तत्र कर्मफलेन संयोजयितरि कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तर्यसति न स्याद्दानक्रियायाः प्रत्यक्षवि
नाशित्वात्तस्माद्दस्ति दानकर्तॄणां फलेन संयोजयिता अपूर्वमिति चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः॥ प्रशास्तुरपीति चेन्नागमतास्य
र्थसिद्धत्वाद्वोचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वं किं चान्यत् अपूर्वकल्पनायां चार्थापत्तेः क्षयोऽन्यथैवोपपत्तेः सेवाफलस्य सेव्यात्प्राप्तिद
र्शनात्सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यादीश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते॥ वोचामेति॥ कर्मविधिर्हि फलदा

त्रतिरेकेणनोपपद्यते॥ नच कर्मा शुतरविनाशि कालांतरभाविफलानुकूलं॥ तदर्थापत्तिसिद्धेऽपूर्वे कथं मानासिद्धिरित्याशंक्याह॥ किंचे
ति॥ न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्वमेवापूर्वे दूषणं किंत्वन्यच्च किंचिदस्तीति यावत्॥ तदेव प्रकटयति॥ अपूर्वेति॥ अपूर्वस्य कल्पनायां याऽर्था
पत्तिः शंक्यते तस्याः कल्पितमपूर्वमंतरेणाप्युपपत्तेः क्षयः स्यादिति योजना॥ अन्यथाप्युपपत्तिं विवृणोति॥ सेवेति॥ यागादिफलमपीश्वरात्स्त
भवतीति शेषः॥ कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्तिस्तत्राह॥ सेवायाश्चेति॥ आदिपदेनेंद्रादिदेवतागृह्यते॥ विमता विशिष्टज्ञानवतादीयमानफ

अ.
पृ.
...रामः
५०

इत्यश्चापूर्वकल्पनानयुक्तेत्याह॥ दृष्टेति॥ दृष्टं सेवायाधर्मत्वेन सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तदनुसत्यदानादौ फलप्राप्तिसंभवे तन्निरासेनापूर्वा तत्कल्पनानन्याय्या दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिकल्पनायोगादित्यर्थः॥ अपूर्वस्य फलहेतुत्वे दोषांतरमाह॥ कल्पनेति॥ तदाधिक्यंच क्लृंपरामृशति॥ ईश्वरइति॥ नापूर्वकल्प्यं क्लृप्तत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः॥ भूमिकां कृत्वा कल्पनाधि

दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागो नन्याय्यः कल्पनाधिक्याच्च ईश्वरः कल्प्यः पूर्वं वा तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टानत्वपूर्वान्न चापूर्वं दृष्टं तत्रापूर्वमदृष्टं कल्पयितव्यं तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यं सामर्थ्ये च सति दानं चाभ्यधिकमिति इह त्वीश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च सेव्यात्फलप्राप्तिदर्श

यजमानं देवाद्वौ पितरोन्वायत्ताः॥ [illegible]॥

नादनुमानं च दर्शितं द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इत्यादि तथा च यजमानं देवा ईश्वराः संतो जीवनार्थं नुगताश्चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि जीवितुमुत्सहंतः कृपणां हीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थितास्तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात्तथापितरः॥ कंस्कुटय

ति॥ तत्रेत्यादिना॥ अपूर्वस्यादृष्टत्वे सतीति यावत्॥ इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः नन्वन्यत्रापि तुल्या कल्पनेत्याशंक्याह॥ इह त्विति॥ स्वपक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मिधर्मश्चेत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन परस्यैव फलदातृत्वेति भावः॥ धर्मिणोपि प्रामाणिकत्वं न कल्प्यत्वमित्यभिप्रेत्याह॥ अनुमानं चेति॥ ईश्वरास्तित्वे हेत्वंतरमाह॥ तथा चेति॥ देवायजमानमन्वायत्ता इति संबंधः॥ जीवनार्थं जीवनं निमित्तीकृत्येति यावत् दे

पोनकस्यचित्स्वकृतित्वेनविकृतित्वेनवावर्त्ततेसदर्विहोमः॥ ९१॥ ईश्वरास्तित्वे हेत्वंतरमाह॥ एतस्येति॥ मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेनापितदस्ती
त्याह॥ भवितव्यमिति॥ यदज्ञानात्स्ववृत्तिर्यातत्ज्ञानात्सा निवर्त्ततइतिन्यायः॥ कर्त्तृवशादेवमोक्षसिद्धेस्तद्धेतुज्ञानविषयत्वेनाक्षरंनाभ्युपे

पितरोपितदर्थंदर्वीदर्विहोममन्वायत्ताअनुगताइत्यर्थः समानंसर्वमन्यत्॥ ९१॥ १०॥ इतश्चास्तितदक्षरंयस्मात्तदज्ञाने नियतासं
सारोपपत्तिर्विलक्ष्यंतुतेनयद्विज्ञानात्तद्विच्छेदोन्यायोपपत्तेर्नतुक्रियातस्तवतद्विच्छित्तिः स्यादितिचेन्नयोवाएतदक्षरंहेगार्ग्यविदि
त्वाऽविज्ञायास्मिंल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेयद्यपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतत्फलंभवतितत्फलोपभोगांतेक्षीयंतएवा

योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यतेबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतियोवाएतदक्षरंगा
र्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणोथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः॥ ९२॥ स्यकर्माणिअपिचयद्विज्ञाना

त्कार्पण्यात्ययःसंसारविच्छेदोयद्विज्ञानाभावाच्चकर्मकृतकृपणःकृतफलस्यैवोपभोक्ताजननमरणप्रबंधारूढःसंसरतितदस्त्यक्ष
रंप्रशासितृतदेतदुच्यतेयोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणःपणक्रीतइवदासादिःअथयएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्मा
ल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः॥ ९२॥ यमितिशंकते॥ नन्विति॥ उत्तरवाक्येनोत्तरमाह॥ नेत्यादियस्याज्ञानात्सकृदनुष्ठितानिविशिष्टफलान्यपि
सर्वाणिकर्माणिसंसारमेवफलयंतितदज्ञातमक्षरंनास्तीत्ययुक्तंसंसाराभावप्रसंगादितिभावः॥ अक्षरास्तित्वेहेत्वंतरमाह॥ अपिचेति॥ पू
र्ववाक्यंजीवद्वस्यपुरुषविषयमिदंतुपरलोकविषयमितिविशेषमत्वोत्तरवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥ तदेतदित्यादिना ॥ ९२ ॥ ॥ ॥

प्रधानवादिनः शंकामनूद्योत्तरवाक्येन निराकरोति ॥ अग्नेरित्यादिना ॥ इतश्चाक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह ॥ किं चेति ॥ नास्तीत्यन्वयप्रदर्शनं अतोऽन्य
दिति विशेषणसिद्धमर्थमाह ॥ एतदिति ॥ अन्यद्वा पूर्वोक्तमव्याकृतादि पृथिव्यंतं निगमनवाक्यमुदाहृत्य तस्य तात्पर्यमाह ॥ एतस्मिन्निति पराका

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वमचेतनस्यैवेत्यत आह तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं न केनचित् दृष्टमविषयत्वात् स्व
यं तु द्रष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात् तथाऽश्रुतं श्रोत्रायविषयत्वात् स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् तथाऽमतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मंतृ मतिस्व
रूपत्वात् तथाऽविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् ॥ किं च ॥ न ॥ अन्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किंचित् द्र

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतं श्रोत्रमतं मंत्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति
मंतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ६३ ॥ दृष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रि
याकर्तृ सर्वत्र तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्वत्र नान्यदतोऽस्ति मंतृ तदेवाक्षरं मंतृ सर्वत्र सर्वमनोद्वारेण नान्यदतो
ऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याका
श ओतश्च प्रोतश्चेति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा पराकाष्ठै
षा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यं ॥ ६४ ॥ एषा परं पर्यवसानं नास्मादुपरिष्टादधिष्ठानं किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ तस्यैव परम
पुरुषार्थत्वमाह ॥ एषेति ॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति हि श्रुत्यंतरं ॥ ब्रह्मास्मादक्षरादन्यदस्तीति चेन्नेत्याह ॥ एतदिति ॥ ननु चतुर्थे

किंतद्वचनंतदाह॥तदेवेति॥बहुमानविषयभूतंवस्तुपृच्छति॥किंतदिति॥यद्वादोमदीयंवचनंतदेवबहुमानयोग्यमित्याह॥यदिति॥तद्व्याकरोति ॥अस्मादिति॥नमस्कारंकृत्वास्मादनुज्ञांप्राप्येतिशेषः॥तदेवेति॥प्राथमिकवचनोक्तिःकिमितित्वदीयंपूर्ववचोबहुमन्यामहेजेतुंपुनरिममा शास्महेनेत्याह॥अयंत्विति॥तत्रप्रश्नपूर्वकंपूर्वोक्तमेवबहुमानविषयभूतंवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥कस्मादित्यादिना॥पराजितायागार्ग्यावचोनो

साहोवाचहेब्राह्मणाभगवंतःशृणुतमदीयंवचस्तदेवबहुमन्येध्वंमन्यध्वंकिंतद्यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारेणमुच्येध्वमस्मैनमस्कारं कृत्वातदेवबहुमन्यध्वमित्यर्थःजयस्त्वस्यमनसापिनाशंकनीयःकिमुतकार्यंतःकस्मान्नवैयुष्माकंमध्येजातुकदाचिदपिइमंयाज्ञ

साहोवाचब्राह्मणाभगवंतस्तदेवबहुमन्येध्वंयदस्मान्नमस्कारेणमुच्येध्वंनवैजातुयुष्माकमिमंकश्चिद्ब्रह्मोद्यंजेतेतित तोहवाचक्नव्युपरराम॥६४॥[illegible]ब्राह्मणं॥८॥ वल्क्यंब्रह्मोद्यंप्रतिजेताप्रश्नोचेन्महांवक्ष्यतिनवैजेताभवितेतिपूर्वमेवमया॥ प्रतिज्ञातंअद्यापिममायमेवनिश्चयोब्रह्मोद्यंप्रत्येतत्तुल्योनकश्चिद्वियतइतिततोहवाचक्नव्युपरराम॥अन्नांतर्यामिब्राह्मणेएतदुक्तं यंपृथिवीनवेदयंसर्वाणिभूतानिनविदुरितिचयमंतर्यामिणंनविदुर्येचनविदुर्यश्चतदक्षरंदर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेनसर्वेषांचेतनाधातु

पादेयमित्याशंक्याह॥प्रश्नोचेदिति॥ततश्चप्रश्ननिर्णयाद्याज्ञवल्क्यस्याऽप्रकंप्यत्वंप्रतिपाद्यब्राह्मणान्प्रतिहितंचोक्तेत्यर्थः॥अंतर्यामीसेत्र ज्ञोक्षरमित्येतेषामवांतरविशेषप्रदर्शनार्थंप्रकृतत्वंदर्शयति॥अंत[illegible]मीति॥तत्रांतर्यामिणःप्रकृतत्वंप्रकटयति॥यमिति॥क्षेत्रज्ञस्यप्रकृ तत्वंस्फुटयति॥ये[illegible]ति॥अक्षरस्यप्रस्तुतत्वंप्रख्यापयति॥[illegible]ति॥सर्वेषांविषयाणांदर्शनश्रवणादिक्रियाकर्तृत्वेनचेतनाधातुरितियत्तदक्षरमु

तेषु विचारमवतारयति॥ कस्त्विति॥ तस्मिन्विचारे स्वयूथ्यमतमुत्थापयति॥ तत्रेति॥ क्षेत्रज्ञस्याप्रस्तुतत्वशंकां वारयति॥ यस्त्वमिति॥ यथाप
रस्यात्मनोंतर्यामीजीवश्चेत्यवस्थे कल्प्येते तथा तस्यैवान्याः पंचावस्थाः पिंडो जातिर्विराडुत्रं देवमित्येवंलक्षणा महाभूतसंस्थानभेदेन कल्पयं
तीत्याह॥ तथेति॥ उक्तरीत्या कल्पनायां पिंडो जातिर्विराडुत्रं देवमव्याकृतं साक्षी क्षेत्रज्ञश्चेत्यष्टावस्थाः ब्रह्मणो भवंतीति वदंतः कल्पयंतीति संबं
धः॥ अवस्थापक्षमुक्त्वा शक्तिपक्षमाह॥ अन्यइति॥ तुशब्देनावयवपक्षं दर्शयन्विकारपक्षं निक्षिपति॥ अन्येविति॥ तत्रपक्षद्वयं प्रत्याह॥ अव

स्थानां तेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति तत्र केचिदाचक्षते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येषत्प्रचलितावस्थांतर्यामी अत्यंतप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदांतर्यामिणं तथान्याः पंचावस्थाः परिकल्पयंति तथाष्टावस्था ब्रह्मणो भवंतीति वदंति अन्ये त्वक्षरस्य शक्तयः एता इति वदंति अनंतशक्तिमदक्षरमिति च अन्ये त्वक्षरस्य विकारा इति वदंत्यवस्थाशक्ती तावन्नोपपद्येते अक्षरस्याशनायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः॥ नह्यशनायाद्यतीतत्वमशनायादिधर्मवदवस्थावत्त्वं चैकस्य युगपदुपपद्यते तथा शक्तिमत्वं च विकारावयववत्त्वे च दोषाः प्रदर्शिताश्चतुर्थे तस्मादेता असत्याः सर्वाः कल्पनाः कस्तर्हि भेद एषामुपाधिकृत इति ब्रूमो न स्वत एषां भेदोऽभेदो वा सैंधवघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यादपूर्वमनपरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेति च श्रुतेः सबाह्याभ्यंतरो ह्यज इति चाथर्वणे

श्रोति॥ अंतर्यामिप्रभृतीनामिति शेषः॥ तस्य सांसारिकधर्मातीतत्वश्रुतावपि कथमवस्थावत्त्वं शक्तिमत्त्वं वा न सिध्यतीत्याशंक्याह॥ नहीति॥ अवशि
ष्टपक्षद्वयनिराकरणं प्रागेवं प्रवृत्तं स्मारयति॥ विकारेति॥ परपक्षनिराकरणमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ परकीयकल्पनासंभवे एव कृति॥ कस्तर्ही
ति॥ उत्तरमाह॥ उपाधीति॥ आत्मनि स्वतो विशेषाभावे हेतुमाह॥ सैंधवेति॥ तत्रैव हेत्वंतरमाह॥ अपूर्वमिति॥ ॥

वाह्यंकार्यमाभ्यंतरंकारणंताभ्यांकल्पितांभ्यांसहाधिष्ठानत्वेनसत्तास्फूर्तिप्रदत्तयावर्त्ततेब्रह्मस्वभावतस्तुजन्मादिसर्वक्रियाभून्यंकूटस्थंतदि
त्याथर्वणश्रुतेरर्थः आत्मनिस्वतोविशेषानवगमेफलितमाह॥तस्मादिति॥निरुपाख्यत्वंवाचांमनसांचागोचरत्वंतत्रनिर्विशेषत्वमेकत्वंचहेतुः
॥निरुपाधिकस्येतिनिर्विशेषत्वंसाधयितुमुक्तंतत्रचवीप्सावाक्यंप्रमाणंकृतं॥कथंपुनरेवंविधस्यवस्तुनःसंसारित्वंतदाह॥अविद्येति
॥तैर्विशिष्टंयत्कार्यकरणंतेनोपाधिनोपहितःपरमात्माजीवःसंसारीतिचव्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थःतथापिकथंतस्यांतर्यामित्वंतदाह
॥नित्येति॥नित्यंनिरतिशयंसर्वज्ञाप्रतिबद्धंज्ञानंतस्मिन्स्वपरिणामेसत्त्वप्रधानामायाशक्तिरुपाधिस्तेनविशिष्टःसन्नात्माईश्वरोंतर्यामी

तस्मान्निरुपाधिकस्यात्मनोनिरुपाख्यत्वान्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्चनेतिनेतीतिव्यपदेशोभवत्यविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यक
रणोपाधिरात्मासंसारीजीवउच्यतेनित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मांतर्यामीश्वरउच्यतेसएवनिरुपाधिःकेवलःशुद्धः
स्वेनस्वभावेनाक्षरंपरउच्यते॥तथाहिरण्यगर्भाऽव्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्यतिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्ट
स्तदाख्यस्तद्रूपोभवतितथातदेजतितन्नैजतीतिव्याख्यातंतथैषआत्मैषसर्वभूतांतरात्मैषसर्वेषुभूतेषुगूढस्तत्त्वमस्यह
मेवेदंसर्वमात्मैवेदंसर्वंनान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतयोनविरुध्यंतेकल्पनांतरेषुताःश्रुतयोनगच्छंति तिचोच्यतेइत्यर्थः॥कथंत

र्हितस्मिन्नक्षरशब्दप्रवृत्तिस्तत्राह॥सएवेति॥निरुपाधित्वंशुद्धत्वेहेतुःकेवलत्वमद्वयत्वं॥तथापिकथंतत्रहिरण्यगर्भादिशब्दप्रत्ययावित्या
शंक्याह॥तथेति॥यथैकस्मिन्नेवपरस्मिन्नात्मनिकल्पितोपाधिप्रयुक्तंनानात्वंतथातदेजतितन्नैजतीत्यादिवाक्यमाश्रित्यप्रागेवोक्तमि
त्याह॥तथेति॥कल्पनयापरस्यनानात्वंवस्तुतस्त्वैकरस्यमित्यत्रश्रुतीरुदाहरति॥तथेत्यादिना॥अवस्थाशक्तिविकारावयवपक्षेष्वपियथोक्तश्रुती

औपाधिकोंतर्याम्यादिभेदोनस्वाभाविकइत्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ स्वतोवस्तुनिनास्तिभेदः किंत्वेकरस्यमेवेत्यत्रहेतुमाह॥ एकमेवेति॥
इत्यंतरब्राह्मणमष्टमं॥ ८॥ ब्राह्मणांतरमुत्थापयति॥ अथेति॥ गार्गिप्रश्ननिर्णीततयाब्रह्मवदनंप्रत्येतत्तुल्योनास्तीतिसर्वान्प्रतिकथनानंतर
मथशब्दार्थः॥ संगतिंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति॥ पृथिव्यादीनामिति॥ यत्साक्षादितिप्रस्तुतस्यसर्वांतरत्वनिरूपणद्वारासाक्षात्त्वादिकमार्थिकंब्राह्मणत्र
येनिर्धारितमित्यर्थः॥ अंतर्यामिब्राह्मणेसूत्रतोनिर्दिष्टमर्थमनुद्रवति॥ तत्रचेति॥ नामरूपाभ्यांव्याकृतोविषयोद्वैतप्रपंचस्तत्रसूत्रस्यभेदाये
तस्मादुपाधिभेदेनैवैषांभेदोनान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु॥ ८॥ इतिश्रीमद्बृहदारण्यकेपंचमेप्रपाठकेअष्ट
मब्राह्मणभाष्यं॥ ८॥ ॐ॥ अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छ पृथिव्यादीनांसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रो
तभावंकथयन्सर्वांतरंब्रह्मप्रकाशितवान्॥ तस्यचब्रह्मणोव्याकृतविषयेसूत्रभेदेषुनियंतृत्वमुक्तंव्याकृतविषयेव्यक्ततरंलिंग
मितितत्रैवब्रह्मणःसाक्षादपरोक्षत्वेनियंतव्यदेवताभेदसंकोचद्वारेणाधिगंतव्यइतितदर्थंशाकल्यब्राह्मणमारभ्यते॥ अथहैनं
विदग्धइतिनामतःशकलस्यापत्यंशाकल्यःपप्रच्छकतिसंख्याकादेवाहेयाज्ञवल्क्येतिसयाज्ञवल्क्योहकिलएतयैववक्ष्यमाणयानि
विदाप्रतिपेदेसंख्यांयांपृष्टवांछाकल्योयावंतोयावत्संख्याकादेवावैश्वदेवस्यशस्त्रेनिविदि पृथिव्यादयस्तेषुनियम्येषुनियंतृत्वंतस्योक्त
मितियोजना॥ किमितिव्याकृतविषयेनियंतृत्वमुक्तमितितत्राह॥ व्याकृतेति॥ तत्रहिपरतंत्रस्यपृथिव्यादेर्ग्रहणंनियम्यत्वेस्पष्टतरंलिंगमिति
तत्रैवनियंतृत्वमुक्तमित्यर्थः॥ वृत्तमनूद्यउत्तरब्राह्मणस्यतात्पर्यमाह॥ तत्रचेति॥ नियंतव्यानांदेवताभेदानांप्राणांतःसंकोचोविकासश्चानंत्यपर्यं
तस्तद्द्वाराप्रकृतस्यैवब्रह्मणःसाक्षात्त्वापरोक्षत्वेसएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिनाधिगंतव्यइतिकृत्वाप्रथमंदेवतासंकोचविकासोक्तिरनंतरंवस्तुनिर्दे

ब्राह्मणारंभमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति॥ अथेत्यादिना॥ निविदि श्रूयंते तावंतो देवा इत्युत्तरत्र संबंधः॥ केयं निविदिति पृच्छति॥ निविन्नामेति उत्तरमाह॥ देवतेति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति॥ तस्यामिति॥ यद्यपि भाष्ये निविद्व्याख्याता तथापि प्रश्नद्वारा समस्तां तां व्याख्याति॥ का पुनरित्या

निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मंत्रपदानि कानि चिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यंते तानि निवित्संज्ञकानि स्युः तस्यां निविदि यावंतो देवाः श्रूयंते तावंतो देवा इति॥ कापुनः सा निविदिति तानि निवित्पदानि प्रदर्शयंते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्र

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावंतो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यंते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति॥ १॥ त्रयश्च त्री च सहस्रा सहस्राण्येतावंतो देवा इति शाकल्याप्योमिति होवाच एवमेषां मध्यमा संख्यास्त्यक्ता याज्ञ्ञातापुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशत्षट्त्रयो द्वावध्यर्ध एक इति देवता संकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति॥ १॥ दिना॥ अनुज्ञावाक्यं व्याकरोति॥ एवमिति॥ मध्यमा संख्या षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा॥ कत्येवेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पौनरुक्त्यमाशंक्य परिहरति॥ पुनरित्या

कतमे ते त्रय इत्यादि प्रश्नस्य विषयभेदं दर्शयति॥ देवतेति॥ १५॥ कति तर्हि देवा निविदि भवंति तत्राह॥ परमार्थतस्त्विति॥ त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा निर्धारयति॥ कतम इति॥ १६॥ उत्तरप्रश्नप्रपंचप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह॥ कतम इति॥ तेषां वस्वादीनां प्रत्येकं वस्वादित्रये प्रतिगणं इंद्रप्रजापती चैकैकस्येत्यर्थः॥ तेषां वसुत्वमेतेषु हीत्यादिवाक्यावष्टंभेन स्पष्टयति॥ प्राणिनामिति॥ तेषां कर्मण

स होवाचेत्तरो महिमानो विभूतयः एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशावि

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति॥ २॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति॥ ३॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथ रोदयंति तद्यद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति॥ ४॥

त्रयस्त्रिंश

तां पूरणौ॥ १७॥ कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छ्यते अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रांता एते वसवः॥ प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमंतो जगदिदं सर्वं वासयंति वसंति च ते यस्माद्वासयंति तस्माद्वसव इति

सकलस्य चाश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेंद्रियसमुदायाकारेण विपरिणमंतोग्न्यादयो जगदेतदाश्रयंति स्वयं च तत्र वसंति तस्माद्युक्तं तेषां

प्राणशब्दार्थमाह॥ ते ति॥ तेयदास्मादित्यादिवाक्यमनुसृत्य तेषां रुद्रत्वमुपपादयति॥ तएते प्राणाः लिमरणकालः सप्तम्यर्थः॥ ६ ॥ तेषा
मादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शंकते॥ कथमिति॥ एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह॥ एते हीति॥ ॥ प्रसिद्धंवज्ज्रं व्यावर्तयति॥ मिति॥ तदेव संघा

कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे कर्मबुद्धींद्रियाणि प्राणाः आत्मा मनः एकादशः एकादशानां पूरणः तएते प्राणाः यदा अस्मात्शरीरान्मर्त्यात्प्रा
णिनां कर्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामंति अथ तदा रोदयंति तत्र यस्माद्रोदयंति संबंधिनस्तस्माद्रुद्रा इति॥ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एत आदित्याः कथमेते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामपि आयूंषि कर्मफलं चाददा

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यंति ते यदिदं सर्वमाददाना यंति तस्मा
दादित्या इति॥ ॥ कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरि
ति कतमो यज्ञ इति पशव इति॥ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं ष
डिति॥ ७ ॥

नाः गृह्णंत उपाददतो यंति गच्छंति ते यद्यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यंति यस्माच्चैवं तस्मादादित्या इति॥ ६ ॥ कतम
इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरिति अशनिर्वज्ज्रं वीर्यं बलं यत्प्राणिनः प्रमापयति
स इंद्रः इंद्रस्य हि तत्कर्म कतमो यज्ञ इति पशव इति यज्ञस्य हि साधनानि पशवः यज्ञस्यारूपत्वात्पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्य

ते निविष्टत्वेन स्फुटयंति॥ दमिति॥ किं तदिति चेत्तदाह॥ प्राणिन इति॥ प्रमापणं हिंसनं॥ कथं तस्येंद्रत्वमुपचारादित्याह॥ इंद्रस्य हीति॥ पशू

अमूर्त्तत्वात्साधनव्यतिरिक्तरूपाभावाद्यज्ञस्य पश्वाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः॥ ॥एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥यस्मादि
ति॥त्रयस्त्रिंशदाद्युक्तं तत्सर्वमेत एव यस्मादेते षड्भवंतीति योजना॥अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह॥सर्वो हीति॥७१॥प्रतिज्ञासमाप्ताविति श
ब्दः॥तत्र हेतुः॥एष हीति॥नेदं लक्षणाकृतानां केषांचिदेष पक्षो दर्शितोऽन्येषां तु त्रयो लोका इत्यस्य यथाश्रुतोऽर्थ इत्याह॥इमे षडिति॥७२॥एकस्या

कतमे षडिति त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताश्चंद्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षड्भवंति षड्वं ज्ञाँ विशिष्टा एते हि यस्मात्त्रयस्त्रिंश
द्वादि यदुक्तमिदं सर्वं एत एव षड्भवंति सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव षट्स्वंतर्भवतीत्यर्थः॥ ॥कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्र
यो लोका इति पृथिवीमग्निं चैकीकृत्यैको देवोंऽतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यं चैकीकृत्य ततो यस्त एव त्रयो देवा इति एषु

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध
इति योऽयं पवत इति॥ ॥ हि यस्मात्त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अंतर्भवंति तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः क
तमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामंतर्भावः कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवते वायुः॥ ॥तत्राहुः
चोदयंति यदयं वायुरेक इवैक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत् यदस्मिन्वायौ सतीदं सर्वमधि आर्ध्नोत् अधिकर्द्धिं प्रा
प्नोति तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति ध्यर्धत्वमाशि

पत्ति॥तत्रेति इवशब्दस्तु कथमित्यत्र संबध्यते॥परिहरति॥यदस्मिन्निति॥प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति॥सर्वेति॥तेन महत्त्वेनेति यावत्॥तस्य परोक्ष

उक्तमर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संगृह्णाति॥ देवानामिति॥ एकत्वं प्राणे पर्यवसानं॥ नानात्वमानंत्यं॥ षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रसंख्याकाना मेव देवानामत्रोक्तत्वात्कथं तदानंत्यमित्याशंक्य शतसहस्रशब्दाभ्यामनंततापुक्तैवेत्याशयेनाह॥ अनंतानामिति॥ एकस्मिन्प्राणे पर्यवसा नं यावद्भवति तावत्पर्यंतमुत्तरोत्तरेषु त्रयस्त्रिंशदादिषु तेषामप्यंतर्भाव इत्याह॥ तेषामपीति॥ प्राणस्यैकस्मिन्नंतर्भावस्तत्राह॥ प्राणस्यैवेति॥

तद्ब्रह्मेत्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन देवानामेतदेकत्वं नानात्वं चानंतानां देवानां त्रिविधसंख्याविशिष्टेष्वंतर्भावस्तेषामपि त्रय-स्त्रिंशदादिषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्यैवैकस्य सर्वानंतसंख्यातो विस्तर एवमेकश्चानंतश्चावांतरसंख्याविशिष्टश्च प्राणए व॥ तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात्॥ १॥ इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेद उपदिश्यते पृ

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते॥ ९॥

पृथिव्येव यस्य देवस्यायतनमाश्रयः अग्निर्लोको यस्य लोकयत्यनेनेति लोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः मनो ज्योतिर्मनसा ज्योतिषा संकल्पादिकार्यं करोति यः सोयं मनोज्योतिः पृथिवीशरीरोऽग्निदर्शनो मनसा संकल्प यिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः य एवं विशिष्टं वै

संगृहीतमर्थमुपसंहरति॥ एवमिति॥ एकस्यानेकधाभावे किंनिमित्त मित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सतीति यावत्॥ देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः॥ प्राणिनां ज्ञानकर्मणि चाधिकारस्तस्मा भि न्नस्य भेदोऽधिकारभेदस्तन्निमित्तत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणामसिद्धिः॥ प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चानुष्ठाय सूत्रांशमग्न्यादिरूपमापद्यंते तद्युक्तो यथोक्तो

उपदिश्यते ध्यानार्थमितिशेषः॥ अवयवशो वाक्यं योजयति॥ पृथिवीति॥ संपिंडितं वाक्यं तत्र यार्थं कथयति॥ पृथिवी यस्यादिनाचेशब्दो वधारणार्थः॥ तं परायणं यस्य एव विजानीयात्स एव वेदिता स्यादिति संबंधः॥ अथ केन रूपेण पृथिवी देवस्य कार्यकरणसंघातं प्रत्याश्रयत्वं तदाह॥ मातृजेनेति॥ पृथिव्या मातृशब्दवाच्यसाया एव देवोऽहं पृथिव्यस्मीति मन्यते स एव शरीरारंभक मातृजकोशत्रयाभिमानितया वर्तते तथा च तस्य तेन रूपेण पितृज त्रि

तं पुरुषं यो विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं परः आश्रयस्तं परायणं मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च स वै वेदिता स्याद्यस्तं देवं वेत्ति स वै वेदिता पंडितः स्यादित्यभिप्रायः॥ याज्ञवल्क्य त्वं तमजानन्नेव पंडिताभिमानीत्यभिप्रायो यदि तद्विज्ञानेन पांडित्यं लभ्य

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्या

त्। वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यं कथयसि तमहं वेद तत्र शाकल्यस्य वचनं दृष्टव्यं यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं ब्रूहि किं विशेषणोऽसौ शृणु यद्विशेषणः य एवायं शारीरः पार्थिवांशः शरीरे भवः शारीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः स एष देवो यस्त्वया पृ ष्टो हे शाकल्य किं तस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणांतरं तद्ब्रूहि देवं तयं कार्यं लिंगं च करणं प्रत्याश्रयत्वं संभवतीत्यर्थः॥ पृथिवीदेवस्य परायणत्वमुपपा द्यानंतरं वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे॥ स वै वेदितेति॥ तथापि मम किमायातमित्याशंक्याह॥ याज्ञवल्क्येति॥ स पुरुषो येन विशेषणेन विशिष्टस्तद्विशे षणमुच्यमानं शृण्वित्युक्ते आत देवमाह॥ य एवेति॥ शरीरं हि पंचभूतात्मकं तत्र पार्थिवांशेन जनकत्वेन स्थितः शारीर इति यावत्॥ तस्य जीवत्वं वा

याज्ञवल्क्यो वक्ता सन् प्रष्टारं शाकल्यं प्रति कथं वदेद्वेति कथयति तत्राह॥ एवेति॥ स्रोभितस्यामर्षवशगत्वे दृष्टांतः तोत्रेति॥ प्राकरणिकं देवताशब्दार्थमाह॥ यस्मादिति॥ पुरुषो निष्पत्तिकर्त्तौषध्योच्यते लोहितनिष्पत्तिहेतुत्वमन्नरसस्यानुभवेन साधयति॥ तस्मादिति॥ तस्य कार्यमाह॥ तत्रेति॥ लोहितात् द्वितीयपदार्थनिष्ठात्तत्कार्यं तद्ग्रासरुधिररूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं भवतीत्य

एवैवेत्यर्थः हे शाकल्य सत्त्वं स्रोभितो मर्षवशगः आहतोत्रार्दितइव गजस्तस्य देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मान्निष्पद्यते यः सा तस्य देवते तस्मिन्प्रकरणे विवक्षितं अमृतमिति होवाच॥ अमृतमिति योभुक्तस्यान्नस्य रसो मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्त

याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच॥ १०॥ काम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच॥ ११॥

स्यात्स्यन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रियां ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाश्रयं॥ १४॥ समानमन्यत्॥ काम एव यस्यायतनं स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः कामशरीर इत्यर्थः हृदयं लोको हृदयेन बुध्यापश्यति॥ य एवायं काममयः पुरुषोध्यात्ममपि काममय एव र्थः॥ १४॥ पर्यायसप्तकमाद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वान्न पृथग्व्याख्यानापेक्षमित्याह॥ समानमिति॥ उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदस्तेषां तत्कलनार्थं प्रतीकं गृह्णाति॥ काम इति॥ वाक्यार्थमाह॥ कामशरीर इत्यर्थ इति स च हृदय

आध्यात्मिकस्य काममयस्य पुरुषस्य कारणं पृच्छति॥ तस्येति॥ तस्यास्तत्कारणत्वमनुभवेन व्यनक्ति॥ स्त्रीतो हीति॥ १०॥ रूपशरीरस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा संकल्पयितुर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेषणमित्याशंक्याह॥ सर्वेषां हीति॥ रूपमात्राभिमानिनो देवस्यादित्ये पुरुषो विशेषावच्छेदः स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्स्वे रूपे स्वप्रकाशेनापारब्धस्तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः॥ कथं चक्षुषः सकाशात्

तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच स्त्रीतो हि कामस्य दीप्तिर्जायते रूपाण्येव यस्यायतनं रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टकार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच सत्यमिति चक्षुरुच्यते चक्षुषो ह्यध्यात्मनः

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच॥ १२॥ आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच॥ १३॥

आदित्यस्याधिदैवस्य निष्पत्तिः॥ १२॥ आकाश एव यस्यायतनं य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कः तस्य का देवतेति दिश इति होवाच॥ दिग्भ्यो ह्यादित्यस्योत्पत्तिरित्याशंक्य चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुतिमाश्रित्याह॥ चक्षुषो हीति॥ १३॥ तत्रापीति श्रोत्रोक्तिः प्रतिश्रवणं संवादः॥ प्रतिविषयं श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा॥ तद्दशायामिति यावत्॥ दिशस्त

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरः॥ मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः॥ स च तस्याज्ञानमयस्याध्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तेरीश्वराधीन
त्वादीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाश्वभ्रमेव वेति हि पठंति तदाह॥ [illegible]रिति॥ [illegible]॥ पुनरुक्तिं प्रत्याह॥ [illegible]ति॥ आधारशब्दो भावप्रधानः॥ तथा च प्र

साद्वाध्यात्मिको निष्पद्यते तमस एव यस्यायतनं तम इति शार्वरांधकारः परिगृह्यते आध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का
देवतेति मृत्युरिति होवाच मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणं॥ [illegible]॥ रूपाण्येव यस्यायतनं [illegible]साधारणानि रूपाण्युक्तानीह तु प्र

तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वे
द वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्यु
रिति होवाच॥ [illegible]॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदि
ता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य
का देवतेत्यसुरिति होवाच॥ १९॥

काशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यंते रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिंबाधारमाद
र्शादि तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच तस्य प्रतिबिंबाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात्॥ [illegible]॥ आप एव यस्यायतनं

तिबिंबसाधारणं यत्र तदित्युक्तं भवति॥ आदिशब्देन खड्गस्वभावं खड्गादि गृह्यते॥ प्राणेन हि घृष्यमाणे दर्पणादौ प्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्ये रू
पविशेषो निष्पद्यते ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिंबकारणत्वमित्यभिप्रेत्याह॥ त[illegible]ति॥ [illegible]॥ आप एव यस्यायतनं य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यवि

साधारणाइति॥ कथंपुनर्वापीकूपविशेषायतनस्यवरुणोदेवतानहिदेवतात्मनोवरुणस्यतदधिष्ठानुस्तत्कारणत्वंतत्राह॥ वरुणादिति॥ आपोवापी कूपाद्याः पीताः सत्योध्यात्मंशरीरेमूत्रादिसंघातंकुर्वंतिताश्चवरुणाद्भवंतिवरुणशब्देनापएवरश्मिद्वाराभूमिंपतंत्योभिधीयंतेतथाचतास्ववरुणात्मिकावाप्याद्यपांपीयमानानामुत्पत्तिकारणमितियुक्तंवरुणस्यवापीतडागाद्यायतनंपुरुषंप्रतिकारणत्वमित्यर्थः॥ ॥ वाक्यद्वयंगृहीत्वा

साधारणाः सर्वाआपः आयतनंवापीकूपतडागाद्याश्चयास्वप्सुविशेषावस्थानंतस्यकादेवतेतिवरुणइतिवरुणात्संघातकर्त्र्योध्यात्ममापएववाप्याद्यपांनिष्पत्तिकारणं॥ ॥ रेतएवयस्यायतनंयस्थायपुत्रमयोविशेषायतनेरेतआयतनस्यपुत्रमयइतिचास्यिमज्ञा

आपएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायमप्सुपुरुषः सएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिवरुणइतिहोवाच॥ ॥ रेतएवयस्यायतनꣳहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंपुत्रमयःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाच॥ ॥

शुक्राणिपितुर्जीतानितस्यकादेवतेतिप्रजापतिरितिहोवाचप्रजापतिःपितोच्यतेपितृतोहिपुत्रस्योत्पत्तिः॥ ॥ अष्टधादेवलोकपुरुषभेदेनत्रिधात्रिधात्मानंविभज्यावस्थितःएकैकोदेवः॥ तात्पर्यमाह॥ विशेषेति॥ पुत्रमयशब्दार्थंव्याचष्टे॥ पुत्रमयइति॥ ८१॥ शाकल्येतिहोवाचेत्यादिग्रंथस्यतात्पर्यंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति॥ अष्टधेति॥ लोकः सामान्याकारःपुरुषोविशेषावष्टंभोदेवस्तत्कारणमनेनप्रकारेणत्रिधा

उ.र. पृ.१.

सप्राणएवसूत्रात्मातद्भेदत्वात्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यसचोपासनार्थमष्टधोपदिष्टोभस्तादित्यर्थः॥उत्तरस्यतात्पर्यंदर्शयति॥अथहेति॥प्रविभक्तस्यज
गतःसर्वस्येतिशेषः॥आत्मशब्दोहृदयविषयः॥याज्ञवल्क्यवाक्यस्यशाकल्येप्रहर्षबुद्धिपूर्वकारित्वापादकत्वंदर्शयति॥गृहेणेति॥८२॥सर्वेषा
मेवब्राह्मणानांप्रायेणहंतव्यत्वेनसंमतोभवानितिमुनेरभिसंहितंशाकल्यस्तुकालचोदितत्वात्तदनुरोधिनीमन्यथाप्रतिपत्तिमेवादायचोदयती

प्राणभेदस्योपासनार्थंव्यपदिष्टोयुगादिविभागेनपंचधाप्रविभक्तस्यात्मन्युपसंहारार्थमाहतूष्णींभूतंशाकल्यंयाज्ञवल्क्यो
गृहेणेवावेशयन्नाह॥शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वांस्विदितिवितर्केइमेनूनंब्राह्मणाःअंगारावक्षयणमंगाराअवक्षीयंतेय
स्मिन्संदंशादौतदंगारावक्षयणंतन्नूनंत्वामकृताकृतवंतोब्राह्मणास्त्वंतुतन्नबुध्यसेआत्मानंमयादह्यमानमित्यभिप्रायः॥८२॥

शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वांस्विदिमेब्राह्मणाअंगारावक्षयणमक्रताउइति॥८२॥याज्ञवल्क्येतिहोवाचशाक
ल्योयदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणानत्यवादीःकिंब्रह्मविद्वानितिदिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइतियद्दिशोवेत्थसदेवाः
सप्रतिष्ठाः॥८३॥किंदेवतोस्यां

याज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्योयदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसिस्वयंभीत
स्त्वामंगारावक्षयणंकृतवंतइतिकिंब्रह्मविद्वान्सन्नेवमधिक्षिपसिब्राह्मणान्याज्ञवल्क्यआहब्रह्मविज्ञानंतावदिदंममकिंतद्दिशोवेद
दिग्विषयंविज्ञानंजानेनचनकेवलंदिशएवसदेवादेवैःसहदिगधिष्ठातृभिःकिंचसप्रतिष्ठाभिश्चसहइतरआहयद्यदिदिशोवेत्थसदेवाःस
सप्रतिष्ठाः
त्याह॥यदिदमिति॥दिग्विषयंविज्ञानंजानेतन्ममास्तीत्यर्थः॥तच्चविज्ञानंकेवलंदिङ्मात्रस्यनभवतिकिंतुदेवैःसहप्रतिष्ठाभिश्चसहितादिशोवेदेत्याह॥

अ. पृ.

अवतारितस्यवाक्यस्यार्थंसंक्षिपति॥सप्तमिति॥प्राच्यांदिशिकादेवतेतिवक्तव्येकथमन्यथापृच्छ्यतेतत्राह॥अहमिति॥आत्मानमात्मीयमितिया
वत्॥यथोक्तंहृदयमात्मत्वेनोपगम्येतिसंबंधः॥तथापिप्रथमंप्राचींदिशमधिकृत्यप्रश्नेकोहेतुरितिचेत्तत्राह॥पूर्वाभिमुखइति॥यद्यपिदिगात्मा
हमस्मीतिस्थितस्तथापिकथंसर्वंजगदात्मत्वेनोपगम्यतिष्ठतीत्यवगम्यतेतत्राह॥सप्रतिष्ठेति॥सप्रतिष्ठादिशोवेदेतिवचनात्सर्वमपिहृदयद्वार

सफलंयदिविज्ञानंत्वयाप्रतिज्ञातं॥किंदेवतःकादेवताअस्यतवदिग्भूतस्य॥सोऽहमितियाज्ञवल्क्योहृदयमात्मानंदिक्षुपंचधाविभक्तंदिगात्म
भूतंतद्द्वारेणसर्वंजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मिदिगात्मेतिव्यवस्थितः॥पूर्वाभिमुखःसप्रतिष्ठावचनात्॥याज्ञवल्क्यस्यप्रतिज्ञातेऽर्थे
वपृच्छतिकिंदेवतस्त्वमस्यांप्राच्यांदिश्यसीति॥सर्वत्रहिवेदेयांयांदेवतामुपास्तेइहैवतद्भूतस्तांतांप्रतिपद्यतइति॥[illegible]चवक्ष्यतिदेवोभूत्वा

प्राच्यांदिश्यसीत्यादित्यदेवतइतिसआदित्यःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीतिकस्मिन्नुचक्षुःप्रतिष्ठितमितिरूपेष्वितिचक्षुषा
हिरूपाणिपश्यतिकस्मिन्नुरूपाणिप्रतिष्ठितानीतिहृदयइतिहोवाच॥

देवानप्येतीत्यस्यांकादेवतादिगात्मनस्तवाधिष्ठात्रीकयादे
वतयात्वंप्राचीदिग्रूपेणसंपन्नइत्यर्थः॥इतरआहादित्यदेवतइतिप्राच्यांदिशिममादित्योदेवतासोहमादित्यदेवतःसदेवाइत्येतदुक्तंसप्र
तिष्ठाइतितुवक्तव्यमित्याह॥सआदित्यःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीति

जगदात्मत्वेनोपगम्यस्थितोमुनिरितिप्रतिभातीत्यर्थः॥प्रतिज्ञानुसारि
त्वाच्चायंप्रश्नोयुक्तिमानित्याह॥यथेति॥अहमस्मिदिगात्मेतिप्रतिज्ञानुसारिण्यपिप्रश्नेदेहपातोत्तरभावीदेवताभावःपृच्छ्यतेसतिदेहेध्यातुस्तद्भावाऽयोगा
दित्याशंक्याह॥सर्वत्रहीति॥इतिनभाविदेवताभावःप्रश्नगोचरइतिशेषः॥उक्तेऽर्थेवाक्यशेषमनुकूलयति॥तथाचेति॥प्रश्नार्थमुपसंहरति॥अस्यामिति॥

आदित्यस्यचक्षुषिप्रतिष्ठितत्वंप्रकटयितुंकार्यकारणभावंतयोरादर्शयति॥अध्यात्मनश्चक्षुरिति॥चक्षोःसूर्योअजायतेत्यादयोमंत्रवा
दास्तदनुसारिणश्चब्राह्मणवादाः॥भवतुकार्यकारणभावस्तथापिकथंचक्षुष्यादित्यस्यप्रतिष्ठितत्वंतत्राह॥कार्यंहीति॥कथंचक्षुषोरूपेषु
प्रतिष्ठितत्वंतत्राह॥रूपग्रहणायेति॥तथापिकथंयथोक्तमाधाराधेयत्वमतआह॥येहीति॥चक्षुषोरूपाधारत्वेफलितमाह॥तस्मादिति॥उ

अध्यात्मनश्चक्षुषआदित्योनिष्पन्नइतिहिमंत्रब्राह्मणवादाः चक्षोःसूर्योअजायतचक्षुषआदित्यइत्यादयःकार्यंहिकारणेप्रतिष्ठि
तंभवतिकस्मिन्नुचक्षुःप्रतिष्ठितमितिरूपेष्विप्रतिष्ठितंरूपग्रहणायहिरूपात्मकंचक्षुःरूपेणप्रयुक्तंयैहिरूपैःप्रयुक्तंतै
रात्मग्रहणायारब्धंचक्षुःतस्मात्सादित्यंचक्षुःसहप्राच्यादिशासहतत्तैःसर्वैरूपेषुप्रतिष्ठितंचक्षुषासहप्राचीदिक्सर्वारूपभू

हृदयेनहिरूपाणिजानातिहृदयेह्येवरूपाणिप्रतिष्ठितानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२४॥

ताताानिचकस्मिन्नुरूपाणिप्रतिष्ठितानीतिहृदयइतिहोवाच॥हृदयारब्धानिरूपाणिरूपाकारेणहिहृदयंपरिणतंयस्माद्धृदये
नहिरूपाणिसर्वोलोकोजानातिहृदयमितिबुद्धिमनसीएकीकृत्यनिर्देशःतस्माद्धृदयेह्येवरूपाणिप्रतिष्ठितानिहृदयेनहिय
स्मात्स्मरणंभवतिरूपाणांवासनात्मनातस्मात्हृदयेरूपाणिप्रतिष्ठितानीत्यर्थः॥एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२४॥ पसंहृतमर्थंसं
गृह्णाति॥चक्षुषेति॥हृदयारब्धत्वंरूपाणांस्फुटयति॥रूपाकारेणेति॥हृदयेरूपाणांप्रतिष्ठितत्वेहेतुंतरमाह॥यस्मादिति॥हृदयशब्दस्यमांस
खंडविषयत्वंआवर्तयति॥हृदयमिति॥कथंपुनर्बहिर्मुखानिरूपाणिअंतर्हृदयेस्यातुंपारयंतितत्राह॥हृदयेनहीति॥तथापिकथंतेषांहृदयेप्रतिष्ठि

पूर्ववदित्युक्तमेवव्यनक्ति॥ दक्षिणायामिति॥ यमस्य यज्ञकार्यत्वमप्रसिद्धमिति शंकितानुत्पादयति॥ कथमित्यादिना॥ तस्य यज्ञकार्यत्वे फलि
तमाह॥ यज्ञेनेति॥ यज्ञस्य दक्षिणायां प्रतिष्ठितत्वं साधयति॥ दक्षिणयेति॥ कार्यं च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः॥ दक्षिणायाः श्रद्धायां प्रतिष्ठितत्वं प्र

किंदेवतोस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववद्दक्षिणायां दिशि कादेवतात्वयमदेवतेति यमो देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य स यमः क
स्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षि
णया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात् प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा

किंदेवतोस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षि
णायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति
कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य

कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति दक्षिणया स निष्क्रीयते तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्र
द्धायामिति श्रद्धा नाम दित्सुत्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणा यस्माद्यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति नाश्र
द्दधद्दक्षिणां ददाति तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्मा
द्धृदयेन हि कद्यति॥ यस्मादिति॥ हृदये सा प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह॥ हृदयस्येति॥ हृदयस्याप्यत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठितत्वमित्याह॥ हृदये

स॰र॰ ९६१

हृदयस्यश्रद्धावृत्तिरस्तुतथापिप्रकृतेकिमायातंतदाह॥वृत्तिरिति॥९४॥रेतसोहृदयकार्यत्वंसाधयति॥कामइति॥तथापिकथंरेतोहृदय

श्रद्धांजानातिवृत्तिश्चवृत्तिमतिप्रतिष्ठिताभवतितस्माद्धृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठिताभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥९४॥किंदेवतोऽस्यांप्र
तीच्यांदिश्यसीतितस्यावरुणोदेवताममस्ववरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यस्मिन्त्सपांहिवरुणःकार्यंश्रद्धावाआपःश्रद्धातोवरुणम
सृजतेतिश्रुतेःकस्मिन्वापःप्रतिष्ठिताइतिरेतसीतिरेतसोह्यापःसृष्टाइतिश्रुतेःकस्मिन्नुरेतःप्रतिष्ठितमितिहृदयइतियस्माद्धृद
यस्यकार्यंरेतःकामोहृदयस्यवृत्तिःकामिनोहिहृदयाद्रेतोधिस्कंदतितस्मादपिप्रतिरूपमनुरूपंपुत्रंजातमाहुर्लौकिकाःअस्यपितुर्हृ

किंदेवतोऽस्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतिवरुणदेवतइतिसवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्वितिकस्मिन्न्वापःप्रतिष्ठिताइतिरेतसी
तिकस्मिन्नुरेतःप्रतिष्ठितमितिहृदयइतितस्मादपिप्रतिरूपंजातमाहुर्हृदयादिवसृप्तोहृदयादिवनिर्मितइतिहृदये
ह्येवरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥९५॥

हृदयादिवायंपुत्रःसृप्तोविनिःसृतोहृदयादिवनिर्मितोयथासुवर्णेननि
र्मितःकुंडलस्तस्माद्धृदयेह्येवरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥९५॥किंदेवतोऽस्यामुदीच्यांदिश्यसीतिसोमदेवतइतिसोम
इतिलतांसोमदेवतांचैकीकृत्यनिर्देशःससोमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामितिदीक्षितोहियजमानःसोमंक्रीणातिसोमेनेष्ट्वाज्ञानवा
नुत्तरांदिशंप्रतिपद्यतेसोमदेवताधिष्ठितांसौम्यांकस्मिन्नुदीक्षाप्रतिष्ठितेतिसत्यइति स्यकार्यंतदाह॥कामिनइति॥तत्रैवलोकप्रसिद्धिंप्र
माणयति॥तस्मादिति॥अपिशब्दःसंभावनार्थः॥अवधारणार्थोवा॥९६॥दीक्षायांसोमस्यप्रतिष्ठितत्वंसाधयति॥दीक्षितोहीत्यादिना ॥ ॥

अ॰ ५

रामः ९६१

दीक्षायाः सत्ये प्रतिष्ठितत्वमसिद्धमिति शंकित्वा समाधत्ते॥ क[illegible]मित्यादिना॥ अपिशब्दो वधारणार्थः सत्यं वदेति वदतामभिप्रायमाह॥ कारणेति॥
भ्रेषो भ्रंशो नाशः इति तेषामभिप्राय इति शेषः॥ प्रकृतोपसंहारः॥ सत्ये हीति॥ ८७॥ २३॥ कथं पुनरूर्ध्वा दिगवस्थिता ध्रुवेत्युच्यते तत्राह॥ मेरोरि

ति॥ यं यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति॥ कारणभ्रेषे कार्यभ्रेषो माभूदिति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति
कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति तस्माद्धृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥ ८७॥ किंदेवतोस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति मेरोः समंततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते॥ अग्निदेवत इत्यूर्ध्वायां हि प्रकाशभूय

किंदेवतोस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति
सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच
हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ [illegible]॥ स्वप्रकाशश्चाग्निः सोग्निः कस्मिन्प्रति

ष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति॥ तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वासु दिक्षु विप्रसृतेन हृदयेन सर्वा दिश आत्मत्वेनाभि
संपन्नः सदेवाः सप्रतिष्ठा दिश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य यद्रूपं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूतं याज्ञ

ति॥ तत्राग्नेर्देवतात्वं प्रकटयति॥ ऊर्ध्वायां हीति दिशो वेदेत्यादिश्रुत्या जगतो विभागेन पंचधात्वं ध्यानार्थमुक्तं॥ इदानीं विभागवादिन्याः श्रुतेर
भिप्रायमाह॥ तत्रेति॥ यथोक्ते विभागे सतीति यावत्॥ उक्तमर्थं संक्षिपति॥ सदेवा इति तत्रावांतरविभागमाह॥ यद्रूपमिति॥ आद्यपर्याये हृदये रूपप्र

ल्क्यस्य

पंचोपसंहारो दर्शितो हृदये होवरूपाणीति श्रुतेरित्यर्थः॥

बृ.टी. दक्षिणायामित्यादिपर्यायत्रयेणतत्रैवकर्मोपसंहारउक्तइत्याह॥यत्केवलमिति॥यद्धिकेवलंकर्मतत्फलादिभिःसहदक्षिणदिगात्मकंहृद्युपसंह्रियतेयज्ञस्यदक्षिणादिद्वाराहृदयेप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्दक्षिणस्यादिशस्तत्फलत्वात्तज्जन्मारब्धकर्मप्रतीच्यात्मकंतत्रैवोपसंहृतंहृदयेह्येवरेतःप्रतिष्ठितमितिश्रुतेःपुत्रजन्मनश्चतत्कार्यत्वात्॥ज्ञानसहितमपिकर्मफलप्रतिष्ठादेवताभिःसहोदीच्यात्मकंतत्रैवोपसंहृतंसोमदेवतायादीक्षादिद्वारा

यत्केवलंकर्मपुत्रोत्पादनलक्षणंचज्ञानसहितंचसहफलेनाधिष्ठात्रीभिश्चदेवताभिर्दक्षिणाप्रतीच्युदीच्यःकर्मफलात्मिकाहृदयमेवापन्नास्तस्यध्रुवयादिशासहनामसर्वंवाग्द्वारेणहृदयमेवापन्नमेतावद्धीदंसर्वंयदुतरूपंवाकर्मवानामवेतितत्सर्वंहृदयमेवतत्

किंदेवतोस्यांध्रुवायांदिश्यसीत्यग्निदेवतइतिसोऽग्निःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिवाचीतिकस्मिन्नुवाक्प्रतिष्ठितेतिहृदयइतिकस्मि न्नुहृदयंप्रतिष्ठितमिति॥अहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासैयद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्या

८ च्छ्वानोवैनद्युर्वयांसिवैनद्विमश्नीरन्निति॥

सर्वात्मकंहृदयंप्रष्टव्यतेकस्मिन्नुहृदयंप्रतिष्ठितमिति॥अहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योनामांतरेणसंबोधनंकृतवान्॥यत्रयस्मिन्कालेएतत्हृदयमात्मास्यशरीरस्यान्यत्रक्वचिद्देशांतरेअस्मद्स्मत्तोवर्त्ततइतिमन्यासैमन्यसेएतदेवविशदयति

तत्प्रतिष्ठितत्वश्रुतेरेवंदिक्त्रयेसर्वंकर्महृदिसंहृतमित्यर्थः॥पंचमपर्यायस्यतात्पर्यमाह॥ध्रुवयेति॥नामरूपकर्मसूपसंहृतेष्वपिकिंचिदुपसंहर्तव्यांतरमवशिष्टमस्तीत्याशंक्यनिराकरोति॥एतावद्धीति॥प्रश्नांतरमुत्थापयति॥तत्सर्वात्मकमिति॥हृदयपदेननामाद्याधारत्वदहल्लिकशब्देनापिहृदयाधिकरणंविवक्ष्यतेवाक्यच्छायासामान्यादित्याशंक्याह॥नामांतरेणेति॥अहनिलीयत

अ.५

रामः ६२

देहे हृदयं प्रतिष्ठितमिति न्युत्पादयति॥ यस्मिन्नित्यादिना॥ तस्मिन्काले शरीरं मृतं स्यादिति शेषः॥ शरीरस्य हृदयाश्रयत्वं विशदयति॥ यद्धीत्यादिना॥ देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यथोक्तं दोषमिति शब्देन परामृश्य फलितमाह॥ इतीत्यादिना॥ देहस्तर्हि कुत्र प्रतिष्ठित इत्यत आह॥ श

यद्धि यदि ह्येतद्धृदयमन्यत्रास्मत्स्याद्वेक्तुनो वास्यैतच्छरीरं तदाद्युर्वयांसि वापक्षिणो वास्यैतद्धिमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्निति तस्मान्मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वाद्धृदये प्रतिष्ठितत्वं॥ ५१॥ हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठत्वात्कार्यकरणयोरेतत्त्वात्पृच्छामि कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्रा

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति॥ कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्या॥ णवृत्तौ कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति अपान इति सापि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्येत॥ कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति साप्यपानवृत्तिरधएव यायात्प्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्येत कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति उदान इति सर्वास्तिस्रोपि वृत्तयः उदाने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धा विषडेवेयुः कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः एतदुक्तं शरीरस्येति॥ ५९

॥ वृत्तमनूद्य प्रश्नान्तरमुपादत्ते॥ हृदयेति॥ प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवच्छेत्तुं वृत्तिविशेषणं॥ प्राणस्यापाने प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति॥ सापीति॥ प्राणापानयोरुभयोरपि व्यानाधीनत्वं साधयति॥ साप्यपानेति॥ तिसृणां वृत्तीनामुक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति॥ सर्वा इति॥ विषङ्ङिति नानागति

तेषांप्रवर्त्तकंदर्शयति॥विज्ञानमयेनेति॥सएषइत्यादेस्तात्पर्यमाह॥नेमिति॥यस्यकूटस्थदृष्टिमात्रस्यांतर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्स्व
शासनेद्यावापृथिव्यादिस्थितंसपरमात्मैषप्रत्यगात्मैवेतिपदयोरर्थंविवक्षित्वाह॥सएषइति॥निषेधद्वयंमूर्तामूर्त्तब्राह्मणेव्याख्यातमित्याह॥
सयोनेति॥योमधुकांडेचतुर्थेनेतिनेतीतिनिषेधमुखेननिर्दिष्टःसएषकूर्चेब्राह्मणेतन्मुखेनैवव्यस्यतइतियोजना॥निषेधद्वारानिर्दिष्टमेवस्पष्ट

भवतिशरीरहृदयवाय्वादयोन्योन्यप्रतिष्ठाःसंघातेननियतावर्त्तंतेविज्ञानमयार्थप्रयुक्ताइति॥सर्वमेतद्येननियतंयस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशां
तमोतंचप्रोतंचतस्य निरुपाधिकस्यसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणोनिर्देशःकर्त्तव्यइत्ययमारंभः॥सएषःसयोनेतिनेतीतिनिर्दिष्टोमधुकांडेस
एषसोयमात्माऽगृह्योनगृह्यःकथंयस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्मादगृह्यःकुतोयस्मान्नहिगृह्यतेयद्धिकरणगोचरंव्याकृतंवस्तुतद्ग्र

त्मागृह्योनहिगृह्यतेशीर्योनहिशीर्यतेसंगोनहिसज्जतेसितोनव्यथतेनरिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौलोकाअष्टौदेवा।
अष्टौपुरुषाः॥

हणगोचरमिदंतुतद्विपरीतमात्मतत्त्वंतथाअशीर्योयद्धिमूर्तंसंहतंशरीरादितच्छीर्यतेऽयंतुतद्विपरीतोतोनहि
शीर्यतेतथाऽसंगोमूर्तोमूर्तांतरेणसंबध्यमानःसज्जतेऽयंचतद्विपरीतोतोनहिसज्जतेतथाऽसितःअबद्धोयद्धिमूर्तंसंहतंतद्व्य
तेइदंतुतद्विपरीतत्वादसितोऽबद्धत्वान्नव्यथतेऽतोनरिष्यतिग्रहणविशरणसंगबंधकार्यधर्मरहितत्वान्नरिष्यतिनहिसामापद्य

पति॥सोयमिति॥कार्यधर्माःशब्दादयोऽशनायादयश्चप्रत्युक्तंहेतुमवतार्यव्याचष्टे॥कुतइत्यादिना॥तद्विपरीतत्वंकरणागोचरत्वंनचक्षुषेत्या
दिश्रुतेः॥तद्विपरीतत्वादमूर्तत्वादितियावत्॥पूर्ववदाप्युभयत्रतद्वैपरीत्यमेतदेवातःशब्दार्थंस्फुटयन्नुक्तमुपपादयति॥ग्रहणेति॥कार्यधर्माः

ननुशाकल्ययाज्ञवल्क्ययोःसंवादात्मिकेयमाख्यायिकातत्रकथंशाकल्येनाऽऽपृष्टमात्मानंयाज्ञवल्क्योव्याचष्टेतत्राह॥ क्रममिति॥ विज्ञा
नादिवाक्येवक्ष्यमाणत्वात्किमित्यत्रनिर्देशइत्याशंक्याह॥ त्वरयेति॥ एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्यपूर्वेणासंगतिमाशंक्याह॥ ततःपुनरि

क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्यपुरुषस्याख्यायिकातोऽपसृत्यमुख्यत्वेनरूपेणत्वरयानिर्देशःकृतःततःपुनराख्यायिकामेवाश्रि
त्याहएतानियान्युक्तानिअष्टावायतनानिपृथिव्येवयस्यायतनमित्येवमादीन्यष्टौलोकाअग्निलोकादयोऽष्टौदेवाअमृतमित्याद्या
वाचेत्येवमादयःअष्टौपुरुषाःशारीरःपुरुषइत्यादयः॥ सयःकश्चित्तान्पुरुषाञ्छारीरप्रभृतीन्निरुह्यनिश्चयेनऊह्यगमयित्वाऽ
ष्टचतुष्कभेदेनलोकस्थितिमुपपाद्यपुनःप्राचीदिगादिद्वारेणप्रत्युह्यउपसंहृत्यस्वात्मनिहृदयेसमक्रामदतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं

सयस्तान्पुरुषान्निरुह्यप्रत्युह्यात्यक्रामत्तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामितंचेन्मेनविवक्ष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतितं
हनमेनेशाकल्यस्तस्यहमूर्धाविपपातापिहास्यपरिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः॥ २६॥ हृदयाद्यात्मत्वंस्वेनैवात्म

नाव्यवस्थितोयःसऔपनिषदःपुरुषोऽशनायादिवर्जितःउपनिषत्स्वेवविज्ञेयोनान्यप्रमाणगम्यस्तंत्वात्वांविद्याभिमानिनंपुरुषंपृ
च्छामितंचेद्यदिमेनविवक्ष्यसिविस्पष्टंनकथयिष्यसिमूर्धातेविपतिष्यतीतिआहयाज्ञवल्क्यःतंत्वौपनिषदंपुरुषंशाकल्योनमेने
हनविज्ञातवान्किलतस्यहमूर्धाविपपातविपतितः ति॥ निश्चयेनगमयित्वेत्येतदेवस्पष्टयति॥ अष्टेति॥ प्रत्युह्योपसंहृत्येतियावत्॥ औ
पनिषदत्वंपुरुषस्यव्युत्पादयति॥ उपनिषत्स्वेवेति॥ तंहेत्यादियाज्ञवल्क्यस्यवामध्यमस्यवावाक्यमितिशंकांवारयति॥ समाप्तेति॥ ब्रह्मवि

मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शापेन किमिस्यस्मिन्हो ऽग्निसंस्कारमपि शाकल्यो न प्राप्तवानित्याशंक्याह ॥ पूर्ववृत्तेति ॥ तामेवाख्यायिकामनुक्रामति ॥ अष्टाध्याय्यामिति ॥ अष्टाध्यायी बृहदारण्यकात्प्राचीना कर्मविषया पुरे पुण्यक्षेत्रान्तिरिक्ते देशे ऽतिथ्ये पुण्यतिथिशून्ये काले अस्थीनि चनेति च नशब्दो ऽप्यर्थः ॥ उपवादी परिभवकर्तातच्छब्दार्थमाह ॥ उतहीति ॥ किमितीयमाख्यायिकात्र विद्याप्रकरणे सूचितेत्याशंक्या

समाप्तार्व्यायिकाश्रुतेर्वचनं तं ह नमेनेइत्यादि किंचापि हास्य परिमोषिणस्तस्कराः अस्थीन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहा ह्मति अपजह्रुरपहृतवंतः किं निमित्तमन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः पूर्ववृत्ताख्यायिके हसूचिता ऽष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानांतर एव किल संवादो निर्वृत्तस्तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः पुरे ऽतिथ्ये मरिष्यसि न ते ऽस्थीनि च न गृहान्प्राप्स्यंतीति स

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवंतो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणो ऽस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंविस्रो भवतीति ॥ सैषाख्यायिकाचारार्थे सूचिता विद्यास्तुतये चेह ॥ २६ ॥ यस्य नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्य विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह मूलं च जगतो वक्तव्यमिति आख्यायिकासंबंधस्त्व ब्रह्मविदो ब्राह्मणान्जिगीषाभिमानिकस्यैव घनं हर्तव्यमितिन्यायं मत्वाह ॥ ह ॥ सैषेति ॥ ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमित्याचारः ॥ महतीयं ब्रह्मविद्या यत्तन्निष्ठावज्ञायामे हिकामुष्मिकविरोधः स्यादिति विद्यास्तुतिः ॥ २७ ॥ अथ हेत्यादि उत्तरग्रंथमवतारयति ॥ यस्येत्यादिना ॥ जगतो मूलं च वक्तव्यमित्याख्यायिकामेवाश्रित्याहेति संबं

आख्यायिका किमर्थेत्यत आह॥ आख्यायिकेति॥ इतिशब्दः संबंधसमाप्त्यर्थः॥ ननु ब्राह्मणेषु तूष्णींभूतेषु प्रतिषेद्धुरभावाद्गोधनं हर्तव्यं किमिति
तान्प्रति याज्ञवल्क्यो वदतीत्यत आह॥ न्या... मलेति॥ ब्रह्मस्वं हि ब्राह्मणानुमितिमना पाद्यनीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायः॥ संबोध्यो वा चेति सं

अथ यहोवाच अथानंतरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच हे ब्राह्मणाः भगवंत इत्येवं संबोध्य यो वो युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति याज्ञवल्क्यं
पृच्छामीति स मामा मागत्य पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत सर्वेषां यूयं मा मां पृच्छत यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि सर्वा
न्वा वो युष्मानहं पृच्छामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किंचिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुं॥ ९॥ तेष्वप्रगल्भ

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा॥ तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः॥ त्वच एवा
स्य रुधिरं प्रस्यंदि त्वच उत्पटः॥ तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात्॥ मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्
स्थिरं॥ अस्थीन्यंतरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता॥ भूतेषु ब्राह्मणेषु तान्ह एतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान्यथा लोके
वृक्षो वनस्पतिर्वृ... स्य विशेषणं वनस्पतिरिति तथैव पुरुषोऽमृषा मृषा सत्यमेतत्त... स्य लोमानि तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः प
र्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिस्त्वगस्य पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्पतेस्त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यंदि वनस्पतेस्त्वचः

बंधः॥ यो व इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥ युष्माकमिति॥ व्याख्यातभागमनूद्य व्याख्येयमादाय व्याकरोति॥ यो व इत्यादिना॥ यथोक्तप्रश्नांतरं ब्राह्मणा
नामप्रतिभां दर्शयति ते हेति॥ ९१॥ २७॥ स्वकीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रश्नांतरमवतारयति॥ तेष्विति॥ वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वात्पुनरु

बृ॰ ६५

पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते॥ साधर्म्यमेव स्पष्टयति॥ तस्येत्यादिना॥ नीरसात्वगुत्पादिके त्युच्यते॥ उत्सटो वृक्षनिर्यासः॥ विशेषाभावमेवा

उत्सटस्त्वच एवोत्स्फुरति यस्मादेवं सर्वं समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मात्तदा तृण्णाद्धिंसितात्प्रैति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवा
हतात् छिन्नाद्रस इव एवं मांसानि अस्य पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानीत्यर्थः किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यं
तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्नाववत् पुरुषस्य तत्स्थिरं तच्च किनाटं स्नाववद्दृढं हि तदस्थीनि पुरुषस्य स्नावभ्योंऽतरतोऽस्थीनि भवं
ति तथा किनाटस्याभ्यंतरतो दारूणि काष्ठानि मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमानान्यो वि

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति रेतस इति मावोचत जीवतस्त
त्प्रजायते धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसंभवः यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः क
स्मान्मूलात्प्ररोहति॥ शेषोऽस्ति इत्यर्थः॥ यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेर्यद्वि वृक्षो वृक्णश्छि
न्नो रोहति पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात् पुनर्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरो यद्येतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वं
सामान्यमवगतमयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यच्छिन्नस्य प्ररोहणं न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते भवितव्यं च

भिनयति॥ यथेति॥ साधर्म्ये सति वैधर्म्यं वक्तुमशक्यमित्याशयेनाह॥ यद्यदीति॥ इदमपि साधर्म्यमेव किं न स्यादित्याशंक्याह॥ यदेतस्मादि
ति॥ एतस्माद्विशेषणात्प्राग्यद्विशेषणमुक्तं तत्सर्वमुभयोः सामान्यमवगतमिति संबंधः॥ वृक्णस्यांगस्येति शेषः॥ मा भूत्तस्य प्ररोहणमिति चेन्ने

अ॰ ५

रामः ६५

२=अयंभावःनचात्रमृतपुरुषशब्देनैकःशरीरीअभिधीयतेकिंतुप्रलयकालेविलीनंसर्वमेवशरीरजातंजगदभिधीयते=२

ध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिस्मृतिरित्यर्थः॥जीवतोहिरेतोजायतेसएवकृतोभवतीतिविचार्यतेनचासिद्धेनासिद्धस्यसाधनंनचपुरुषांतरादितिवा
च्यमेकासिद्धावन्यतरप्रयोगानुपपत्तेरितिमन्वानोहेतुमाह॥यस्मादिति॥वैधर्म्यांतरमाह॥अपिचेति॥कांडरुहोपीत्यपेरर्थोवेशब्दःप्रसिद्धद्यो
तकइत्यभिप्रेत्याह॥वैवृक्षइतिअंजसेत्यादेरर्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥धानातेपीति॥तथापिकथंवैधर्म्यमित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥पुरुषस्यापि

कृतश्चित्प्ररोहणेनतस्मादृः१कामिमर्त्योमनुष्यःस्विन्मृत्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहतिमृतस्यपुरुषस्यकुतःप्ररोहणमित्यर्थःयदि
चैदेवंवदथरेतसःप्ररोहतीतिमावोचतमैवंवक्तुमर्हथकस्मात्स्माज्जीवतःपुरुषात्तद्रेतःप्रजायतेनमृतादपिचधानारुहोधानाबीजं
बीजरुहोपिवृक्षोभवतिनकेवलंकांडरुहएवद्वशब्दोनर्थकःवैवृक्षोंजसासाक्षात्प्रेत्यमृत्वासंभवोधानातोपिप्रेत्यसंभवोभवेदंजसा

जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः॥विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुःपरायणं॥तिष्ठमानस्यतद्विदइति॥इतिबृहदारण्य
केतृतीयोऽध्यायः॥३॥नवमंब्राह्मणं॥९॥ पुनर्वनस्पतेःयद्यदिसहमूलेनधानयावावृहेयुरुद्यच्छेयुरुसाटयेयुर्वृक्षंनपुनराभवे
त्पुनरागत्यनभवेत्तस्मादृः१कामिसर्वस्यैवजगतोमूलमर्त्यःस्विन्मृत्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहति॥जातएवेतिमन्यध्वंयदिकिमत्रप्र
ष्टव्यमिति॥निष्पन्नोहिसंभवःप्रष्टव्योनजातस्यायंतुजातएवातोस्मिन्विषयेप्रश्नएवनोपपद्यतइतिचेत्तन्नकिंतर्हिमृतःपुनरपिजाय
तएवान्यथाकृताभ्यागमकृतविप्रनाशप्रसंगात्तोवःपृच्छामिकोन्वेनंमृतंपुनर्जनयेत्तन्नविजज्ञुर्ब्राह्मणायतोमृतःपुनःप्ररोहति पुनरुत्प
त्तिर्माभूदित्याशंक्यपूर्वोक्तंनिगमयति॥तस्मादिति॥स्वभाववादमुत्थापयति॥जातइति॥इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः॥तदेवस्फुटयति॥निष्पन्नोहि
यदिप्रपंचोजातएवेतिकिमत्रप्रष्टव्यमितिभोब्राह्मणायूयंमन्यध्वं=४

बृ.र. ६६

स्वभावासंभवे फलितमाह॥ अतइति॥ उक्तमेव स्फुटयति॥ जगतइति॥ ब्रह्मविदां श्रेष्ठत्वे याज्ञवल्क्यस्य सिद्धे फलितमाह॥ अतइति॥ समाप्ताख्या
यिकेति॥ ब्राह्मणाश्च सर्वे यथायथं जग्मुरित्यर्थः॥ विज्ञानादिवाक्यमुत्थापयति॥ यज्जगतइत्यादिना॥ विज्ञानशब्दस्य करणादिविषयत्वं वारय
ति॥ विज्ञप्तिरिति॥ आनंदविशेषणस्य कृत्यं दर्शयति॥ नेत्यादिना॥ प्रसन्नं दुःखहेतुना कामक्रोधादिना संबंधरहितं शिवं कामादिकारणेनाज्ञाने
नापि संबंधशून्यं सातिशयत्वप्रयुक्तदुःखराहित्यमाह॥ अतुलमिति॥ साधनसाध्यत्वाधीनदुःखवैधुर्यमाह॥ अनायासमिति॥ दुःखनिवृत्तिमात्रं

जगतो मूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैरतो ब्रह्मिष्ठत्वाद्धृता गावो याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः समाप्ताख्यायिका यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षाद्य
पदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्टवांस्तत्स्वेन रूपेणाश्रुतिरस्मभ्यमाह॥ विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तच्चानंदं न विषयविज्ञानवद्दुः
खानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः किं तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्रातिः रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा धन
स्येत्यर्थो धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परागतिः कर्मफलस्य प्रदातृ॥ किंच॥ व्युत्थायैषणाभ्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्य
कर्मकृत्तद्ब्रह्म वेत्तीति तद्विच्च तस्य तिष्ठमानस्य तद्विदो ब्रह्मविद इत्यर्थः॥ परायणमिति॥ [illegible]॥ अत्रेदं विचार्यते॥ आनंदशब्दो लोके सुख
वाची प्रसिद्धो न च ब्रह्मणो विशेषणत्वेनानंदशब्दः श्रूयते आनंदं ब्रह्मेति श्रुत्यंतरे

सुखमिति पदं प्रतिक्षिपति॥ नित्यतृप्तमिति॥ आनंदो ज्ञा
नमिति ब्रह्मण्याधारभेदमाशंक्याह॥ एकरसमिति॥ फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन ब्रह्मणो जगन्मूलत्वमाह॥ रातेरित्यादिना॥ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती
ति श्रुत्यंतरमाश्रित्य तस्यैव मुक्तोपसृप्यत्वमुपदिशति॥ किंचेति॥ अक्षरव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः॥ ९६॥ सच्चिदानंदात्मकं ब्रह्म विद्याविद्याभ्यां बंध
मोक्षास्पदमित्युक्तं॥ इदानीं ब्रह्मानंदे विचारमवतारयन्विगीतमर्थमाह॥ अत्रेति॥ तथापि प्रकृते वाक्ये किमायातमिति तदाह॥ अत्रेति॥ ॥

अ. ५

राम: ६६

नचकेवलमत्रैवानंदशब्दोब्रह्मविशेषणार्थकत्वेनश्रुतःकिंतुतैत्तिरीयकादावपीत्याह॥श्रुत्यंतरेचेति॥ब्रह्मविशेषणत्वेनानंदशब्दःश्रूयतइति संबंधः॥अन्याःश्रुतीरेवोदाहरति॥आनंदइत्यादिना॥एवमाद्याःश्रुतयइतिशेषः॥तथापिकथंविचारसिद्धिस्तत्राह॥संवेद्येति॥लोकप्रसिद्धे रहैतश्रुतेश्चब्रह्मण्यानंदःसंवेद्योऽसंवेद्योवेतिविचारःकर्तव्यइत्यर्थः॥उभयत्रफलंदर्शयति॥ब्रह्मानंदश्चेति॥अन्यथालोकवेदयोःशब्दार्थ भेदादविशिष्टस्तुवाक्यार्थइतिन्यायविरोधःसंवेद्यत्वेपुनरद्वैतश्रुतिरविरुद्धेतिभावः॥विचारमाक्षिपति॥नन्विति॥विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं

चानंदोब्रह्मेतिव्यजानादानंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनयदेषआकाशआनंदोनस्यात्योवैभूमातत्सुखमितिचएषोस्यपरमआनंदइत्येवमाद्याः॥ संवेद्येचसुखेआनंदशब्दःप्रसिद्धो ब्रह्मानंदश्चयदिसंवेद्यःस्याद्युक्ताएतेब्रह्मण्यानंदशब्दाःनतुचश्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्यानंदस्व रूपमेवब्रह्मकिंतत्रविचार्यमितिन विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात्सत्यमानंदशब्दोब्रह्मणिश्रूयतेविज्ञानप्रतिषेधश्चैकत्वेयत्रत्वस्यसर्व मात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येद्विजानीयाद्यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यद्विजानातिप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदेत्यादिविरुद्धश्रुति वाक्यदर्शनात्तेनकर्तव्योविचारस्तस्माद्युक्तंवेदवाक्यार्थनिर्णयायविचारयितुं॥मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्चसांख्यावैशेषिकाश्चमोक्षवादि नोनास्तिमोक्षेसुखसंवेद्यमित्येवंप्रतिपन्नाअन्येनिरतिशयसुखंस्वसंवेद्यमितिएवंविप्रतिपत्तौकिंतावद्युक्तमानंदादिश्रवणा

विचारकर्तव्यतांदर्शयति॥नेति॥संग्रहवाक्यंविवृणोति॥सत्यमित्यादिना॥एकत्वेसतिविज्ञानप्रतिषेधश्रुतिमेवोदाहरति॥यत्रेत्यादिना॥इ त्यादिश्रवणमितिविशेषः॥फलितमाह॥विरुद्धश्रुतीति॥श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकर्तव्यतामुपसंहरति॥तस्मादिति॥तत्रैवहेत्वंतरमाह॥मोक्षे ति॥तामेवविप्रतिपत्तिंविवृणोति॥सांख्यादिति॥विमर्शपूर्वकंपूर्वपक्षंगृह्णाति॥किंतावदित्यादिना॥आनंदादिश्रवणाद्विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेर्मोक्षेसु

तन्नैव वाक्यांतराण्युदाहरति॥ ज्ञसन्नित्यादिना॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति॥ नन्विति॥ मोक्षेचेदिष्यते सुखज्ञानं तर्हि तदानेककारकसाध्यं वाच्यं क्रियात्वा साकादिवत्सवैकत्वेच मोक्षेकारकविभागाभावान्नसुखसंवेदनं संभवतीत्यर्थः॥ जन्यस्यकारकापेक्षायामपि सुखज्ञानस्याजन्यत्वान्नतदपेक्षेत्या शंक्याह॥ क्रियायाश्चेति॥ याक्रियानेककारकसाध्येतिव्याप्तेर्गमनादावुवगतत्वात्॥ ज्ञानस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वादनेककारकसाध्यतासि द्धेत्यर्थः॥ श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्य पूर्ववादी परिहरति॥ नैवदोषइति॥ तदेवस्फुटयति॥ विज्ञानमिति॥ अद्वये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानंदज्ञानसु

ज्ञसन्क्रीडन्रममाणःस यदि पितृलोककामोभवति स सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वान्कामान्समश्नुत इत्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षेसुखं संवेद्यमि ति न न्वेकत्वेकारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः॥ क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वान्नैष दोषः शब्द प्रामाण्याद्वेद्विज्ञानमानंद विषये विज्ञानमानंदमित्यादीन्यानंदस्वरूपस्यासंवेद्यतेऽनुपपन्नानि वचनानीत्यवोचाम नन्वव चनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चौष्ण्यं न क्रियत एव॥ ज्ञापकत्वाद्वचनानां॥ न च देशांतरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञापयितुमग्न्येर्वा देशांतरे उष्णमुदकमिति च॥ प्रत्यगात्मन्यानंदविज्ञानदर्शनात्॥ न विज्ञानमानंदमित्येवमादीनां वचनानां शीतोऽग्निरित्यादिवाक्य वत्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्व

क्रमाक्षिपति॥ नन्विति॥ अद्वैतश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि विज्ञानं क्रियाकारकविभागापेक्षानोपपद्यते॥ न हि विज्ञानमानंदमित्यादिवचनानि मानांतरविरोधेन विज्ञानं क्रियां ब्रह्मण्युत्पादयंति तेषां ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य चाविरोधापेक्षत्वादन्यथातिप्रसं गादित्यर्थः॥ लौकिकज्ञानस्य क्रियात्वेपि मोक्षेसुखज्ञानं क्रियैव न भवति तन्न विज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोस्तीत्याशंक्याह॥ न चेति॥ पयःपावकयोः सर्वत्रैकरूप्यवद्विज्ञानस्यापि लोकवेदयोरेकरूपत्वमेवेति भावः॥ मानांतरविरोधादात्मन्यानंदज्ञानस्य सत्वमेव वा निषिध्यते तस्य क्रियात्वं वा निराक्रिय वचनानामुत्पादकत्वांगीकारे कर्तव्यमिति प्रसंगात्॥ २

आनंदज्ञानस्यगुणत्वांगीकारेणे=२ २प्रकृतगुणानिषेधलेनैः=३ ३=सगुणागमस्ययःसर्वज्ञःसर्वविदित्यादेः=३ नैतेनकंपश्येत् १

सुखज्ञानस्यगुणत्वांगीकाराक्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेतिमत्वाह॥ अनुभूयतेत्विति॥ अनुभवमेवाभिनयति॥ सुख्यहमिति॥ तथापिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशंक्यप्रत्यक्षानुसारेणसापिनेतव्येत्याशयेनाह॥ तस्मादिति॥ आत्मन्यानंदज्ञानस्याक्रियात्वानंगीकारात्कारकभेदापेक्षाभावादित्यर्थः॥ गुणत्वपक्षेचप्रत्यक्षानुगुणत्वादागमविरोधिनस्तदनुसारेणनेयत्वादविरुद्धागमस्यभूयस्त्वादित्यभिप्रायः॥ अविरुद्धार्थताविज्ञानादिश्रुतेरितिशेषः गुणगुणिभावेपिनाद्वैतश्रुतिःशक्यानेतुमित्याशंक्याखवेद्यत्वपक्षमाश्रित्याह॥ तस्मादानंदमिति॥ यथाकथंचिद्ब्रह्मण्यानंदस्यवेद्यत्वेश्रुतीनामा

२कर्त्रापिप्रत्यक्षेगुणस्यकारकापेक्षानास्ति=२ निर्गुणश्रुतेः२

मनुभूयतेत्वविरुद्धार्थतासुख्यहमितिसुखात्मकमात्मानंस्वयमेववेदयते तस्मात्सुतरांप्रत्यक्षाद्यविरुद्धार्थता तस्मादानंदंब्रह्मविज्ञानात्मकंसत्स्वयमेववेदयते तस्मादानंदप्रतिपादिकाःश्रुतयःसमंजसाःस्युर्जक्षत्क्रीडन्रममाणइत्येवमाद्याःपूर्वोक्ताः नकार्यकरणाभावेनुपपत्तेर्विज्ञानस्यशरीरवियोगोहिमोक्षआत्यंतिकः शरीराभावेचकरणानुपपत्तिराश्रयाभावात्ततश्चविज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वाद्देहाद्यभावेचविज्ञानोत्पत्तौसर्वेषांकार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसंगः एकत्वविरोधाच्च॥ परंचेद्ब्रह्मानंदात्मकमात्मानंनित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेवविजानीयात्॥ तन्न॥ नुगुण्यमस्तीत्याह॥ तथेति॥ आनंदोवेद्योब्रह्मणीतिचोदितेसिद्धांतमाह॥ नेति॥ आगंतुकमनागंतुकंवाज्ञानंमुक्तावानंदंगोचरयतिनाद्यइत्याह॥ कार्येति॥ अनुपपत्तिमेवस्फोरयति॥ शरीरेति॥ कार्यकरणयोरभावेपिमोक्षेब्रह्मानंदज्ञानंजनिष्यतेसंसारेहिहेत्वपेक्षेत्याशंक्याह॥ देहादीति॥ द्वितीयंदूषयति॥ एकत्वेति॥ नहिब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैववेद्यानंदस्वरूपंभवितुमर्हतेविषयविषयिणोरेकत्वविरोधात्तस्मादागंतुकमपिज्ञानंमुक्तौनानंदमधिकरोतीत्यर्थः॥ किंच॥ ब्रह्मवामुक्तोवासंसारीवाब्रह्मानंदंगोचरयेत्तत्राद्यमनुवदति॥ परंचेदिति॥ तस्मिन्पक्षेनब्रह्मस्वरूपानंदंवेत्तितेनैकत्वादेकत्रविषयविषयित्वानुपपत्तेरुक्तत्वादितिदूषयति॥ द

सू.स. ६८

नापिसंसारीब्रह्मानंदंगोचरयतिसखल्वनिवृत्तेसंसारेसंसारिणमात्मानमभिमन्यमानोनब्रह्मानंदमाकलयितुमलंसंसारेनिवृत्तेतुततोविनिर्मु
क्तोब्रह्मस्वाभाव्यंप्रतिपद्यमानस्तदानंदंतद्वदेवविषयीकर्तुंनार्हतीतितृतीयंप्रत्याह॥संसार्येपीति॥मुक्तोपिब्रह्मणोभिन्नोऽभिन्नोवेतिविक
ल्प्याभेदपक्षमनुभाषतेजलेति॥ब्रह्माभिन्नस्यमुक्तस्यतदानंदविषयीकरणमुक्तन्यायेननिरस्यति॥तदेति॥भेदपक्षमनुवदति॥अथेति॥ब्र
ह्मानंदंप्रत्यगात्मानमितिसंबंधः॥वेदनप्रकारमभिनयति॥अहमिति॥तत्समस्यादिश्रुतिविरोधेननिराकरोति॥तदेति॥मुक्तोब्रह्मणःसकाशा

संसार्येपिसंसारविनिर्मुक्तःतत्स्वाभाव्यंप्रतिपद्यतेजलाशयइवोदकांजलिःक्षिप्तेनपृथक्त्वेनव्यवतिष्ठतेआनंदात्मकब्रह्मविज्ञाना
यतदामुक्तआनंदात्मकमात्मानंवेदयतइत्येतदनर्थकंवाक्यमथब्रह्मानंदमन्यःसन्मुक्तोवेदयतेप्रत्यगात्मानंवाहमस्यानंदस्वरूपइ
तितदैकत्वविरोधस्तथाचसतिसर्वश्रुतिविरोधस्तत्रीयात्रकल्पनानोपपद्यतेकिंचान्यद्ब्रह्मणश्चनिरंतरात्मानंदविज्ञानेविज्ञानाविज्ञा
नकल्पनानर्थक्यं॥निरंतरंचेदात्मानंदविषयंब्रह्मणोविज्ञानंतदेवतस्यस्वभावइत्यात्मानंदविजानातीतिकल्पनानुपपन्नाअतद्वि
ज्ञानप्रसंगेहिकल्पनायाअर्थवत्त्वंयथात्मानंपरंचवेत्तीति॥नहीषाद्यासक्तमनसोनैरंतर्येणघ्राणनकल्पनायाअर्थवत्त्वमव्यवच्छिन्न
=विजानातीतितिङंतप्रयोगस्य=
मात्मानंदंविजानातीति

ड्डिन्नोऽभिन्नोवामाभूद्भिन्नाभिन्नस्तुस्यादित्याशंक्याह॥तृतीयेति॥सर्वत्रभेदाभेदवादस्यदूषितत्वादित्यर्थः॥ब्रह्मणः
स्वानंदस्यावेद्यत्वेहेत्वंतरमाह॥किंचान्यदिति॥तदेवोपपादयति॥निरंतरंचेदिति॥आख्यातप्रयोगस्यतर्हिंकुत्रार्थवत्त्वंतत्राह॥अतद्विज्ञानेति॥दे
वदत्तोहिअबुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायांस्वात्मानमन्यंचविविच्यजानातिनान्यदेत्युभयथात्वदर्शनात्तत्राख्यातप्रयोगोयुज्यतेनैवंब्रह्मण्यज्ञानप्रसंगो
स्तिनित्यज्ञानस्वभावत्वात्तथाचतत्राख्यातप्रयोगोनार्थवानित्यर्थः॥ब्रह्मण्याख्यातप्रयोगानर्थक्यंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥नहीति॥प्रत्यगात्मनिनित्यज्ञान
=२आख्यातप्रयोगस्याभावप्रयुक्तत्वानंगीकारेआख्यातप्रयोगवैयर्थ्यादभावप्रयुक्तत्वदर्शनात्=२

सू.

राम: ६८

विच्छिन्नमितिक्रियाविशेषणं॥ परिहरति॥ विज्ञानस्येति॥ आत्मनो विज्ञानस्य छिद्रमंतरालमसत्त्वावस्था तदापि विज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्यविषयत्व
प्रसंगस्तथा च यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेरात्मनो मर्त्यत्वापत्तेर्न चेत्तदा विज्ञानं तदा पाषाणवदचेतनत्वं विज्ञप्तिरूपत्वानंगीकारादित्यर्थः॥ आ
त्मनोऽनित्यज्ञानवत्त्वे दोषांतरमाह॥ आत्मनश्चेति॥ आनंदज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वायोगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्याशंक्योप
संहरति॥ तस्मादिति॥ ब्रह्मण्यानंदस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मारयति॥ जक्षदिति॥ सर्वत्रात्मनो मुक्तस्यैकत्वे सति योग्यादिषु यथाज
क्षणादिप्राप्तं तथैव तदनुवादित्वादस्याः श्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ तदेव प्रपंचयति॥ मुक्तस्येति॥ किमनुवादे फलमिति

विज्ञानस्यात्मविज्ञानच्छिद्रेऽन्यविषयत्वप्रसंगः आत्मनश्च विक्रियावत्त्वं ततश्चानित्यत्वप्रसंगस्तस्माद्विज्ञानमानंदमिति स्वरूपा
न्वाख्यानपरैव श्रुतिर्नात्मानंदसंवेद्यत्वार्था॥ जक्षत्क्रीडन्नित्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तानुवा
दित्वान्मुक्तस्य सर्वात्मभावे सति यत्र क्वचिद्योगिषु देवेषु वा जक्षणादिप्राप्तं तद्यथाप्राप्तमनूद्यते तस्यैव सर्वात्मभावादिति स
र्वात्मभावमोक्षस्तुतये यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेद्योग्यादिषु यथा प्राप्तजक्षणादिवत्स्थावरादिषु यथाप्राप्तदुःखि
त्वमपीति चेत्॥ न॥ चेत्तदाह॥ ततस्येति॥ मुक्तस्य योग्यादिषु सर्वत्रात्मभावादेव तत्र प्राप्तं जक्षणाद्यत्र मुक्तिस्तुतयेऽनूद्यते तन्नानुवादवैय
र्थ्यमित्यर्थः॥ विदुषः सार्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजक्षणाद्यनुवादे स्यादिति प्रसक्तिरिति शंकते॥ यथाप्राप्तेति॥ अतिप्रसंगमेव प्रकटयति॥ यो
ग्यादिष्विति॥ अविद्यात्मकनामरूपविरचितोपाधिकृतसंबंधनिबंधनमिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखित्वादिप्रतीतेर्न तत्र वस्तुतो दुःखित्वं
न जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव मुक्तिस्तुतयेऽनुवादात् दुःखित्वस्य हि नानुवादः स्तुतिहीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ ॥ ॥ ॥

बृ.र. यत्तुविरुद्धश्रुतिदृष्टेर्नागमार्थोनिर्णीतोभवतीतितत्राह॥विरुद्धेति॥वेद्यत्वावेद्यत्वादिश्रुतीनांसोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेनमधुकांडे अ.५
६९ व्यवस्थोक्तेरित्यर्थः॥ब्राह्मणार्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥ब्रह्मण्यानंदवेद्यतायादुर्निरूपत्वंतद्बुद्ध्यार्थः॥यद्येषोस्येत्यत्रभेदोनविवक्षितःस
र्वात्मभावस्यप्रकृतत्वात्तथाविज्ञानादिवाक्येष्वानंदस्यवेद्यतानविवक्षितोक्तरीत्यातद्वेद्यतायाःदुष्प्रतिपादकत्वात्तस्मादनतिशयानंदंचि

नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्रांत्यध्यारोपितत्वात्सुखित्वदुःखित्वादिविशेषस्येतिपरिहृतमेतत्स
र्वंविरुद्धश्रुतीनांचविषयमवोचाम॥तस्मादेषोस्यपरमआनंदइतिवत्सर्वाण्यानंदवाक्यानिद्रष्टव्यानि॥९॥
हरिःॐतस्मादितिश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्य
कृतौबृहदारण्यकेपंचमप्रपाठकेनवमब्राह्मणभाष्यं॥९॥समाप्तोयंपंचमःप्रपाठकः॥मूल २२५ भाष्य १२००
टीका १५००

देकतानंदंवस्तुसिद्धमित्यर्थः॥९॥९॥हरिःॐतस्मादितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवदानं रामः
दज्ञानकृतायांश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यटीकायांपंचमेप्रपाठकेनवमंब्राह्मणं॥९॥समाप्तश्चायमध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६९

इतिसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यस्यपंचमोध्यायः समाप्तः

१३

अथ सटीकबृहदारण्यभाष्यस्यषष्ठाध्यायः प्रारभ्यते

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ पूर्वस्मिन्नध्याये जल्पन्यायेन सच्चिदानंदं ब्रह्म निर्धारितं इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्धारयितुमध्यायांतरमवतारयति ॥ जनक इति ॥ तत्र ब्राह्मणद्वयस्यावांतरसंबंधं प्रतिजानीते ॥ अस्येति ॥ तमेव वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति ॥ शारीराद्यानिति ॥ निरुह्य प्रत्युह्येति विस्तार्यक्ष

हरिः ॐ ३म् ॥ जनको ह वैदेह आसांचक्रे ऽस्य संबंधः शारीराद्यानष्टौ पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्य पुनर्हृदये दिग्भेदेन च पुनः पंचधा व्यूह्य हृदये प्रत्युह्य हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपंचवृत्त्यात्मके समानाख्ये जगदात्मनि सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रांतवान्यः औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः स साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो विज्ञानमानंदमिति तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यधिगमनोपायांतरार्थोयमारंभो ब्राह्मणद्वयस्याख्यायिका त्वाचारदर्शनार्था जनको ह वैदेह आसांचक्रे आसनं कृतवानास्थायिकां

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रे ऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तं होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वंतानिति उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ दत्तवानित्यर्थः ॥ दर्शनकामेभ्यो राज्ञोऽथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राजागतवानात्मनो योगक्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां दृष्ट्वाऽनुग्रहार्थं तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच ह उक्तवान्जनको हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारी रागतोसि किं पशूनिच्छन्नरण्या हो स्विदण्वंतान्सूक्ष्मांतान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयांतान्प्रश्नान्मत्तः वहारमापाद्येत्यर्थः ॥ प्रत्युह्य हृदये पुनरुपसंहृत्येति यावत् ॥ जगदात्मनीत्यव्याकृतोक्तिः ॥ सूत्रशब्देन तत्कारणं गृह्यते ॥ अतिक्रमणं तद्गुणदोषासंस्पृष्टत्वं ॥ अनंतरं ब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह ॥ तस्यैवेति ॥ वागाद्यधिष्ठात्र्योऽग्न्यादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारेत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकादिसाधनापेक्षायांतरशब्दः ॥ आचार्यवता श्रद्धादिसंपन्नेन विद्यालब्धव्येत्याचारः ॥ अप्राप्तप्राप्तिर्योगः ॥

प्राप्तस्यरक्षणंक्षेमइतिविभागः॥भारतस्यवर्षस्यहिमवत्सेतुपर्यंतस्यदेशस्येतियावत्॥१॥तत्रराजानंप्रतिप्रश्नमुत्थापयति॥किंस्विति॥कश्चिदितिवि
शेषणस्यतात्पर्यमाह॥अनेकेति॥प्रामाण्यप्राप्तत्वे॥यथोक्तार्थानुमोदनेयुक्तिमाह॥नहीति॥यथोक्तब्रह्मविद्ययाकृतकृत्यत्वंमन्वानंराजानंप्रत्याह॥किं

श्रोतुमिच्छसीतिउभयमेवपशूनृत्रश्नांश्चहेसम्राट्सम्राडितिवाजपेययाजिनोलिंगंयश्चाज्ञयाराज्ञःप्रशास्तिससम्राट्तस्यामंत्रणंहेसम्राडिति
समस्तस्यनाभारतस्यवर्षस्यराजा॥२॥किंतुयत्तेतुभ्यंकश्चिदब्रवीदाचार्योऽनेकाचार्यसेवीहिभवान्तच्छृणवामेतिइतरआहाब्रवीदुक्तवान्मेम
माचार्योजित्वानामतःशिलिनस्यापत्यंशैलिनिर्वाग्वैब्रह्मेतिवाग्देवताब्रह्मेत्याहइतरोयथामातृमान्भ्राताप्रस्यनियतेपुत्रस्यराज्यगन्तुशास्त्री
यमनुशास्तिनवतीसमातृमानततऊर्ध्वंपितायस्यानुशास्तासपितृमानुपनयनादूर्ध्वआसमावर्तनादाचार्योयस्यानुशास्तासआचार्यवानेवंयु

यत्तेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेजित्वाशैलिनिर्वाग्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छैलिनिरब्रवी
द्वाग्वैब्रह्मेत्यवदतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञव
ल्क्यवागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येनदुपासीतकाप्रज्ञतायाज्ञवल्क्य

क्तत्रयहेतुसंयुक्तःससाक्षादाचार्यःस्वयंनकदाचिदपि
प्रामाण्याद्व्यभिचरतीतिसयथाब्रूयाच्छिष्यायतथासौजित्वाशैलिनिरुक्तवान्वाग्वैब्रह्मेतिभवदतोहिकिंस्यादिति॥नहिमूकस्येहार्थममुत्रार्थंवा
किंचनस्यात्॥किंत्वब्रवीदुक्तवांस्तेतुभ्यंतस्यब्रह्मणआयतनंप्रतिष्ठांचायतनंनामशरीरंप्रतिष्ठात्रिष्वपिकालेष्वयआश्रयःआहेतरोनमेब्रवीदितिइ
तरआहयद्येवंमेकपाद्वाएतदेकःपादोयस्यब्रह्मणस्तदिदमेकपाद्ब्रह्म

त्विति॥आयतनप्रतिष्ठयोरेकत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्यविभजते॥आयत

सकपालेपिब्रह्मणस्तदुपासनादिष्टसिद्धिरितिचेन्नेत्याह॥त्रिमिति॥ब्रूहिप्रतिष्ठामायतनंचेतिशेषः॥प्रश्नमेवविवृणोति॥किंस्वयमेवेति॥प्रज्ञानिमि

त्रिभिःपादैःशून्यमुपास्यमानमपिनफलायभवतीत्यर्थः॥यद्येवंसत्वंविद्वान्सन्नोऽस्मभ्यंब्रूहिहेयाज्ञवल्क्येतिसचाहवागेवायतनंवाग्देवस्यब्रह्मणो वागेवकरणमायतनंशरीरमाकाशोऽव्याकृतास्यःप्रतिष्ठाउत्पत्तिस्थितिलयकालेषुप्रज्ञेत्येनदुपासीतप्रज्ञेतीयमुपनिषत्ब्रह्मणश्चतुर्थःपादः प्रज्ञेतिकृत्वाएतद्ब्रह्मोपासीतकाप्रज्ञतायाज्ञवल्क्यकिंस्वयमेवप्रज्ञोतप्रज्ञानिमित्तायआयतनप्रतिष्ठेब्रह्मणोव्यतिरिक्तेतद्ब्रूहि॥२॥कथंत हिवागेवसम्राडितिहोवाचवागेवप्रज्ञेतिहोवाचोक्तवान्नव्यतिरिक्ताप्रज्ञेतिकथंपुनर्वागेवप्रज्ञेत्युच्यतेवाचावैसम्राड्बंधुःप्रज्ञायतेअस्माकं

वागेवसम्राडितिहोवाचवाचावैसम्राड्बंधुःप्रज्ञायतऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिष दःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानानीष्टंहुतमाशितंपायितमयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिवाचैव सम्राट्प्रज्ञायंतेवागेवसम्राट्परमंब्रह्मनैनंवाग्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपा स्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥२॥ बंधुरित्यु

क्तेप्रज्ञायतेबंधुस्तथर्ग्वेदादीष्टंयागनिमित्तंधर्मजातंहुतंहोमनिमित्तंचाशितमन्नदाननिमित्तंपायितंपानदाननिमित्तमयंचलोकःइदंचज न्मपरश्चलोकःप्रतिपत्तव्यंचजन्मसर्वाणिचभूतानिवाचावैसम्राट्प्रज्ञायंतेअतोवागेवसम्राड्परमंब्रह्मनैनंयथोक्तब्रह्मविदंवाग्जहातिसर्वा ण्येनंभूतान्यभिक्षरंति तंयस्यावाचःसातथा॥द्वितीयंपक्षंविशदयति॥यद्वेति॥व्यतिरेकपक्षंनिषेधति॥नेति॥आकांक्षापूर्वकंपक्षांतरंगृह्णाति॥

बलिदानमुपहारसमर्पणं॥ आदिशब्देन स्नक्चंदनवस्त्रालंकारादिग्रहः॥ विद्यानिष्क्रियार्थमुवाचेति संबंधः॥ पितुरेतन्मतमस्तु तव किमायातं तदाह॥

बलिदानादिभिरिह देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवानप्येति अपिगच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते विद्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्यमृषभो
हस्त्यृषभो यस्मिन्गोसहस्रे तत्सहस्रं हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको हवैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृ
त्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः॥२॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदंको नामतः शुल्बस्यापत्यं शौल्वायनोब्रवीत्प्राणो वै

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदंकः शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्वा
यनोब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि या
ज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै स
म्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशंकं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्रा
ट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥३॥ ब्रह्मेति प्राणो वायुर्देवता पूर्ववत्प्राण एवायतनमा
काशः प्रतिष्ठा उपनिषत्प्रियमित्येनदुपासीत कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै हे सम्राट्कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमप्यप्रति
गृह्यस्याप्युग्रादेः ममापीति॥२॥ यथा वागग्निर्देवता तद्वदित्याह॥ पूर्ववदिति॥ प्राण एवायतनमित्यत्र प्राणशब्दः करणविषयः॥ पतितादिकमित्या

त्रिपदकर्त्रीनामुक्तातिविशेषः॥

आदिशब्देनम्लेंच्छगणोगृह्यते॥ ३॥ चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वंसाधयति॥ यस्मादिति॥ उक्तमेवोदपादयतिं॥ पश्यति॥ ४॥

प्रतिगृह्णात्यपितत्रतस्यांदिशिवधनिमित्तमाशंकंवधाशंकेत्यर्थोयांदिशमेतितस्कराद्याकीर्णाचतस्यांदिशिवधाशंकातश्चैतत्सर्वंप्राण स्यप्रियत्वेभवतिप्राणस्यैवसम्राट्कामायतस्मात्प्राणोवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंप्राणोजहातिसमानमन्यत्॥ ३॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीदितिनामतः दृप्तस्यापत्यंवार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेत्यादिस्तोदेवताचक्षुष्युपनिषत्सत्यं यस्माच्छ्रोत्रेणश्रुतमनृतमपिस्यान्नतुचक्षुषादृष्टंतस्माद्धेसम्राट्

यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेवर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातद्वार्ष्णोब्रवीच्चक्षुर्वैब्रह्मेत्यपश्यतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यचक्षुरेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठासत्यमित्येनदुपासीतकासत्यतायाज्ञवल्क्यचक्षुरेवसम्राडितिहोवाचचक्षुषावैसम्राट्पश्यंतमाहुरद्राक्षीरितिसआहाद्राक्षमितितत्सत्यंभवतिचक्षुर्वैसम्राट्परमंब्रह्मनैनंचक्षुर्जहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः सहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥ ४॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेगर्दभीविपीतोभारद्वाजःश्रोत्रंवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातद्भारद्वाजोब्रवीच्छ्रोत्रंवैब्रह्मेत्यशृण्वतोहिकिंस्यात् पश्यंतमाहुरद्राक्षीस्त्वंहस्तिनमितिसचेदद्राक्षमित्याहतत्सत्यमेवभवतियस्त्वन्योब्रूयादहमश्रौषमितितद्व्यभिचरतियत्तुचक्षुषादृष्टंतदव्यभिचारित्वात्सत्यमेवभवति॥ ४॥

दिशामानंत्येपिश्रोत्रस्यकिमायातंतदाह॥दिशोवाइति॥५॥ ६॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

यदेवतेगर्दभीविपीतइतिनामतोभारद्वाजोगोत्रतःश्रोत्रंवैब्रह्मेतिश्रोत्रेदिग्देवतानंतइत्येनदुपासीतकानंतताश्रोत्रस्यादिशएवश्रोत्र
स्यानंत्यंयस्मात्तस्माद्वैसम्राट्प्राचीमुदीचींवायांकांचिदपिदिशंगच्छतिनैवास्याअंतंगच्छतिकश्चिदप्यतोनंताहिदिशोदिशोवैसम्राट्

स्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राळितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठानंतइत्येनदुपासीतकानंततायाज्ञवल्क्यदिशएवसम्राळितिहोवाचतस्माद्वैसम्राळपियांकांचदिशंगच्छतिनैवास्या
अंतंगच्छत्यनंताहिदिशोदिशोवैसम्राट्श्रोत्रं२श्रोत्रंवैसम्राट्परमंब्रह्मनैनं२श्रोत्रंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभू
त्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभं२सहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतना
ननुशिष्यहरेतेति॥५॥यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचा
र्यवान्ब्रूयात्तथातज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहिकिं२स्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राळि
तिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यमनएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठानंदइत्येनदुपासीतकानंदतायाज्ञवल्क्यमनएवसम्राळितिहोवाचमनसा
वैसम्राट्स्त्रियमभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपःपुत्रोजायतेसआनंदोमनोवैसम्राट् श्रोत्रंतस्माद्दिगानंत्यमेवश्रोत्रस्यानंत्यं॥५॥सत्यका
मइतिनामतोजबालायाअपत्यंजाबालश्चंद्रमामनसिदेवतानंदइत्युपनिषद्यस्मान्मनएवानंदस्तस्मान्मनसावैसम्राट्

तथापिकथमानंदत्वंमनसःसंभवतितत्राह॥स्त्रयेनेति॥६॥कथंहृदयस्यसर्वभूतायतनत्वंतत्प्रतिष्ठात्वंचतदाह॥नामरूपेति॥ ॥६॥

स्त्रियमभिकामयमानोभिहार्यतेप्रार्थयतइत्यर्थस्तस्मात्यांस्त्रियमभिकामयमानोभिहार्यतेतस्यांप्रतिरूपोनुरूपःपुत्रोजायतेसआनंदहेतुःपु
त्रःसयेनमनसानिर्वर्त्यतेतन्मनःआनंदः॥ ॥विदग्धःशाकल्योहृदयंवैब्रह्मेतिहृदयंवैसम्राट्सर्वेषांभूतानामायतनंनामरूपकर्मात्मका

परमंब्रह्मनैनंमनोजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददा
मीतिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥ ॥यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामे
त्यब्रवीन्मेविदग्धःशाकल्योहृदयंवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छाकल्योब्रवीद्धृदयंवैब्रह्मेत्य
हृदयस्यहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञवल्क्यहृदय
मेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठास्थितिरित्येनदुपासीतकास्थितताजाज्ञवल्क्यहृदयमेवसम्राडितिहोवाचहृदयंवैसम्राट्सर्वे
षांभूतानामायतनंहृदयंवैसम्राट्सर्वेषांभूतानांप्रतिष्ठाहृदयेह्येवसम्राट्सर्वाणिभूतानिप्रतिष्ठितानिभवंतिहृदयंवैसम्राट्
परमंब्रह्मनैनंहृदयंजहातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामी
तिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥ ॥प्रथमंब्राह्मणं॥१॥ निहिभूतानिहृदयाश्रयाणीत्य

वोचामशाकल्यब्राह्मणेहृदयप्रतिष्ठानिचेतितस्माद्धृदयेह्येवसम्राट्सर्वाणिभूतानिप्रतिष्ठितानिभवंतितस्माद्धृदयंस्थितिरित्युपासीतहृदयेचप्र

तस्मादिति शाकल्यन्यायपरामर्शः॥ भूतानां हृदयप्रतिष्ठितत्वे फलितमाह॥ तस्माद्धृदयमिति॥ ७॥ इति बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं॥ १॥ पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनानीत्युक्तानि॥ इदानीं ब्रह्मणस्तैजसस्य जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं ब्राह्मणांतरमवतारयति॥ जनको हेति॥ राज्ञो

जनको ह वैदेहो यस्मात्स विशेषणानि सर्वाणि ब्रह्मणि जानाति याज्ञवल्क्यः तस्मादाचार्यत्वं हित्वा जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थायोपसमीपमवसर्पन्यादयोर्निपतन्नित्यर्थः॥ उवाचोक्तवान्नमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्य अनु माशाधि अनुशाधि मामित्यर्थः इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः॥ स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके देशे हे सम्राट् महांतं दीर्घमध्वानमेष्यन्नामिष्यन् रथं वा स्थले नगमिष्यन्नावं वा जलेन समाददीत

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महांतमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतै

॥ एवमेवैतानि ब्रह्माणि एताभिरुपनिषद्भिर्युक्तान्युपासीनः समाहितात्मासि अत्यंतमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि न केवलमुपनिषत्समाहित एवं वृंदारकः पूज्य आढ्य ईश्वरो न दरिद्र इत्यर्थो धीतवेदो अधीतो वेदो यस्य सोयमधीतवेदः उक्ताश्चोपनिषद आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्क एवं सर्वविभूतिसंपन्नोपि सन्भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विना ऽकृतार्थ एवतावदित्यर्थः

॥ यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि इतोऽस्मा ज्ञानित्वाभिमाने शिष्यत्वविरोधिन्यपनीते मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वेनोपसंपत्तिं दर्शयति॥ यस्मादिति॥ नमस्कारोक्तेरुद्देश्यमुपन्यस्यति॥ अनु मेति॥ अभीष्टमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य फलाभासहेतुत्वोक्तिद्वारा परमफलहेतुरात्मज्ञानमेवेति विवक्षितत्वात्तत्र राज्ञो जिज्ञासामापादयति॥ स हेत्यादिना॥ यथोक्तगुणसंपन्नश्चेदहं तर्हि कृतार्थत्वान्न मे कर्तव्यमस्तीत्याशंक्याह॥ एवमिति॥ याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासामापाद्य पृच्छति॥ इतइ

बृ०स० ५

परवस्तुविषयेगतेरयोगात्स्वप्नविषयंविवक्षितंसंक्षिपति॥किंवस्विति॥राज्ञास्वकीयमज्ञत्वमुपेत्यशिष्यत्वेस्वीकृतेप्रस्तुक्तिमवतारयति॥अथेति॥तत्रापे
क्षितमथशब्दसूचितंपूरयति॥यद्येवमिति॥आज्ञापनमनुचितमितिशंकांवारयति॥यदीति॥प्रसादाभिमुख्यमात्मनःसूचयति॥शृणुवेति॥१॥विश्वतैजस

देहाद्विमुच्यमानएताभिर्नाडीरथस्थानीयाभिःसमाहितःक्वकस्मिन्गमिष्यसिकिंवस्तुप्राप्स्यसीतिनाहंतद्वस्तुभगवन्पूजावन्वेदजानेयत्रगमिष्या
मीत्यथयद्येवंनजानीषेयत्रगतःकृतार्थःस्याःअहंवैतत्तुभ्यंतद्वक्ष्यामियत्रगमिष्यसीतिब्रवीतुमेभगवानितियदिप्रसन्नोमांप्रतिशृणु॥१॥इंधोहवै

वमेवैताभिरुपनिषद्भिःसमाहितात्मास्येवंत्वंदारकआढ्यःसन्नधीतवेदउक्तोपनिषत्कइतोविमुच्यमानःक्वगमिष्यसीतिना
हंतद्भगवन्वेदयत्रगमिष्यामीत्यथवैतेहंतद्वक्ष्यामियत्रगमिष्यसीतिब्रवीतुमेभगवानिति॥१॥इंधोहवैनामैषयोयंदक्षिणेक्षन्पु
रुषस्तंवाएतमिंधंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणेवपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषः॥२॥

नामइंधइत्येवंनामायश्चक्षुर्ब्राह्मेतिपुरोक्त
आदित्यांतर्गतःपुरुषःएषयोयंदक्षिणेक्षन्नक्षिणिविशेषेणव्यवस्थितःसचसत्यनामातंवाएतंपुरुषंदीप्तिगुणत्वात्प्रत्यक्षंनामास्येंधइतितमिंधं
संतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणयस्मात्परोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषःप्रत्यक्षनामग्रहणंद्विषंतिएषत्वंवैश्वानरमात्मानंसंपन्नोसि॥२॥अथैतद्वा
मेक्षिणिपुरुषरूपमेषास्यपत्नीयंत्वंवैश्वानरआत्मानंसंपन्नोसितस्यास्येंद्रस्यभोक्तुर्भोग्यैषापत्नीविराडन्नंभोग्यत्वा

प्राज्ञानुवादेनतुरीयंब्रह्मदर्शयितुमादौ
विश्वमनुवदति॥इंधइति॥कोसाविंधनामेतिचेत्तमाह॥यश्चक्षुरिति॥अधिदैवतंपुरुषमुक्त्वाध्यात्मंतंदर्शयति॥योयमिति॥तस्यपूर्वस्मिन्नपिब्राह्मणेप्रस्तुतत्वमा
ह॥सचेति॥प्रकृतेपुरुषेविदुषांसंमतिमाह॥तंवाएतमिति॥इंधत्वंसाधयति॥दीप्तीति॥प्रत्यक्षस्यपरोक्षेणाख्यानेहेतुमाह॥यस्मादिति॥२॥एकस्यैववैश्वानरस्योप

रामः ५

प्रासंगिकध्यानाधिकारार्थोथशब्दः॥ यदेतन्मिथुनंजागरितेविश्वशब्दितंतदेवैकंस्वप्नेतैजसशब्दवाच्यमित्याह॥ तदेतदिति॥ तच्छब्दितंतैज
समधिकृत्यपृच्छति॥ कथमिति॥ किंतस्यस्थानंपृच्छ्यतेन्नंवाप्रावरणंवामार्गोवेतिविकल्प्याद्यंप्रत्याह॥ तयोरिति॥ संस्तवंसंगतिमितियावत्॥

तदेतदन्नंचात्ताचैकंमिथुनंस्वप्नेकथं तयोरेषइंद्राण्याइंद्रस्यचैषसंस्तावःसंभूययत्रसंस्तवंकुर्वातेअन्योन्यंसएषसंस्तावःकोसौयएष
षोंतर्हृदयेआकाशोंतर्हृदयेहृदयस्यमांसपिंडस्यमध्येअथैनयोरेतदृश्यमाणमन्नंभोज्यंस्थितिहेतुःकिंतद्यएषोंतर्हृदयेलोहितपिंडो
लोहितएवपिंडाकारापन्नोलोहितपिंडो ऽन्नंजग्धंद्वेधापरिणमतेयत्स्थूलंतदधोगच्छतियदन्यत्तत्पुनरग्निनापच्यमानंद्वेधापरिणम

अथैतद्वामेक्षिणिपुरुषरूपमेषास्यपत्नीविराट्तयोरेषसंस्तावोयएषोंतर्हृदयआकाशोथैनयोरेत दन्नंयएषोंतर्हृ
दयेलोहितपिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणंयदेतदंतर्हृदयेजालकमिवाथैनयोरेषासृतिःसंचरणीयैषाहृदयादूर्ध्वानाड्युच्चर
ति॥ तेयोयंमध्यमोरसःसलोहितादिक्रमेणपांचभौतिकंपिंडंशरीरमुपचिनोतियोणिष्ठोरसःसएषलोहितपिंडःइंद्रस्यलिंगात्मनोहृदये
मिथुनीभूतस्ययंतैजसमाचक्षते॥ सतयोरिंद्रेंद्राण्योर्हृदयेमिथुनीभूतयोःसूक्ष्मासुनाडीषनुप्रविष्टःस्थितिहेतुर्भवति॥ तदेतदुच्यतेथैनयो
रेतदन्नमित्यादि॥ किंच॥ अन्यदथैनयोरेतत्प्रावरणं द्वितीयंप्रत्याह॥ अथेति॥ अन्नातिरेकेणस्थितेरसंभवात्तस्यवक्तव्यत्वादित्यथशब्दार्थः॥ लोहि
तपिंडंसूक्ष्मान्नरसंव्याख्यातुंभक्षितस्यान्नस्यतावद्विभागमाह॥ अन्नमिति॥ यदन्यत्पुनरितियोजनीयं॥ तत्रेत्यध्याहृत्ययोयंमध्यमइत्यादिग्रंथोयोज्यः॥ उपा
ध्युपहितयोरेकत्वमाश्रित्याह॥ यंतैजसमिति॥ तस्यान्नत्वमुपपादयति॥ सतयोरिति॥ व्याख्यातेर्थेवाक्यस्यान्वितावयवत्वमाह॥ तदेतदिति॥ यदिप्रावरणंपृ

प्रावरणप्रदर्शनस्यप्रयोजनमाह॥भुक्तवतोरिति॥इहेतिभोक्तृभोग्ययोरिंद्रेंद्राण्योरुक्तिः॥हृदयजालकयोराधाराधेयत्वमविवक्षितंतस्यैवतद्भावान्मा
र्गश्चेत्स्युक्तेतत्राह॥अथेति॥नाडीभिःशरीरंव्याप्तस्यान्नस्यप्रयोजनमाह॥तदेतदिति॥तस्मादित्यादिवाक्यमादायव्याचष्टे॥यस्मादिति॥तथापिप्रवि

भुक्तवतोःस्वपतोश्चप्रावरणंभवतिलोकेतत्सामान्यमिहकल्पयतिश्रुतिःकिंतदिहप्रावरणंयदेतदंतर्हृदयेजालकमिवानेकनाडीछिद्र
बहुलत्वात्जालकमिवाथैनयोरेषास्रुतिर्मार्गःसंचरतोनयेतिसंचरणीस्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गःकासास्रुतिर्याएषाहृदयादूर्ध्व
देशादूर्ध्वाभिमुखीसत्युच्चरतिनाडीतस्याःपरिमाणमिदमुच्यते॥यथालोकेकेशःसहस्रधाभिन्नोत्यंतसूक्ष्मोभवत्येवंसूक्ष्माअस्यदेहस्यसंबं
धिन्योहितानामहिताइत्येवंख्याताःनाड्यस्ताश्चांतर्हृदयेमांसपिंडेप्रतिष्ठिताभवंतिहृदयाद्धिप्ररूढास्ताःसर्वत्रकदंबकेसरवदेताभिर्नाडीभि

यथाकेशःसहस्रधाभिन्नएवमस्यैताहितानामनाड्योंतर्हृदयेप्रतिष्ठिताभवंत्येताभिर्वाएतदास्रवदास्रवतितस्मादेषप्रवि
विक्ताहारतरइवैवभवत्यस्माच्छरीरादात्मनः॥१०॥ एत्यंतसूक्ष्माभिरेतदन्नमास्रवद्गच्छदास्रवतिगच्छतितदेतद्देवताशरीरमनेनान्ने
नदामभूतेनोपचीयमानंतिष्ठतितस्माद्यस्मात्स्थूलेनान्नेनोपचितःपिंडःइदंतुदेवताशरीरंलिंगंसूक्ष्मेणान्नेनोपचितंपिंडोपचयकरमप्यन्नंप्रविवि
क्तमेवमूत्रपुरीषादिस्थूलमपेस्यलिंगस्थितिकरंतत्त्वंततोपिसूक्ष्मतरंअतःप्रविविक्ताहारःपिंडस्तस्मात्प्रविविक्ताहारादपिप्रविविक्ताहारतरएषलिं
गात्माइवएवभवत्यस्माच्छरीराच्छरीरमेवशारीरंतस्माच्छरीरादात्मनोवैश्वानरात्तैजसःसूक्ष्मान्नोपचितोभवति॥१०॥ विक्ताहारइत्येववक्तव्येप्रविविक्ताहा
रतरइतिकस्मादुच्यतेतत्राह॥पिंडेति॥यस्मादित्यस्यापेक्षितंकथयति॥अतइति॥शारीरादितिश्रूयतेकथंशरीरादित्युच्यतेतत्राह॥शारीरमेवेति॥उक्तमर्थंसं

तस्य प्राचीदिगित्याद्यवतारयितुं भूमिकां करोति॥ स एष इति॥ प्राणशब्देनाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राज्ञो गृह्यते॥ एवं भूमिकां कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति॥ तस्ये
त्यादिना॥ तैजसं प्राप्तस्येत्यस्य व्याख्यानं॥ हृदयात्मानमापन्नस्येति॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह॥ एवं विद्वानिति॥ विश्वस्य जागरिताभिमानिनस्तैजसे तस्य च स्व

स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति॥ तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमाप
न्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राग्गताः प्राणास्तथा दक्षिणा दिक् दक्षिणे प्राणास्तथा प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उ
दीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणा एवं विद्वान्क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो

तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा
अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः॥ भवति तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिप
द्यते य एवं विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतदभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक
प्राप्तोऽसीति ह एवं किलोवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा
त्वामपि गच्छताद्गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान्हे भगवन्पूजावचनमभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापयसि तना। प्नाभिमानिनः सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञे रूपेणा
न्तर्भावं मानमित्यर्थः॥ स एष नेतीति॥ नेत्यादेर्भूमिकां करोति॥ तं सर्वात्मानमिति॥ तत्र वाक्यमवतार्य पूर्वोक्तं व्याख्यानं स्मारयति॥ य एवेति॥ तुरीयादपि प्रा
प्तव्यमन्यदभयमस्तीत्याशंक्याह॥ अभयमिति॥ गंतव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रम्यानन्तरयातीतं तुरीयमुपदिशन्नाऽऽत्मानः कोविदारानाचरैरिति न्यायं विषयतां

कथंपुनरन्यस्यस्थितस्यनष्टस्यवान्यस्यापणमित्याशंक्याह॥उपाधीति॥पश्चादिकंदक्षिणांतरंसंभवतीत्याशंक्यतस्योक्तविद्यानुरूपत्वंनास्तीत्याह॥किमन्य दिति॥वस्तुतोदक्षिणांतराभावमुक्त्वाप्रतीतिमाश्रित्याह॥अतइति॥अक्षरार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥यथेष्टमिति॥ इतिबृहदारण्यकेषष्ठप्रपाठकेद्वितीयंब्राह्म णं॥२॥पूर्वस्मिन्ब्राह्मणेजागरादिद्वारातत्वंनिर्धारितंसंप्रतिब्राह्मणांतरमवतार्यतस्यपूर्वेणसंबंधंप्रतिजानीते॥जनकमिति॥तमेववक्तुंतृतीयेरक्तंकीर्त

नुपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः॥किमन्यदहंविद्यानिष्क्रयार्थंप्रयच्छामिसाक्षादात्मानमेवदत्तवते‌ऽतोनमस्तेस्त्विमेविदेहास्त वयथेष्टंभुज्यंतांअयंचाहमस्मिदासभावेनस्थितोयथेष्टंमांराज्यंचप्रतिपद्यस्वेत्यर्थः॥इतिबृहदारण्यकेषष्ठस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥२॥जनकंह

सएषनेतिनेत्यात्मागृह्योनहिगृह्यतेशीर्योनहिशीर्यतेसंगोनहिसज्जतेसितोनव्यथतेनरिष्यत्यभयंवैजनकप्राप्तोसीतिहोवा चयाज्ञवल्क्यःसहोवाचजनकोवैदेहोभयंत्वागच्छतायाज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयंवेदयसेनमस्तेस्त्विमेविदेहाअयमहम स्मि॥११॥द्वितीयंब्राह्मणं॥२॥ वैदेहंयाज्ञवल्क्योजगामेत्यस्याभिसंबंधोविज्ञानमयआत्मासाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वांतरःपरएव

नान्योतोस्तिद्रष्टानान्यदतोस्तिदृष्टिरित्यादिश्रुतिभ्यःसएषइहप्रविष्टोवदनादिलिंगोस्तिव्यतिरिक्तइतिमधुकांडेजातशत्रुसंवादेप्राणा दिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोपिसन्पुनः यति॥विज्ञानमयइति॥यद्ब्रह्मसाक्षादपरोक्षात्सर्वांतरआत्मासपरएवविज्ञानमयआत्मेत्यत्र हेतुमाह॥नान्यइति॥विज्ञानमयःपरएवेत्यत्रवाक्यांतरंपठति॥सएषइति॥वदन्वागित्यादावुक्तमनुवदति॥वदनादीति॥तार्तीयमर्थमनूद्यचातुर्थिकम र्थमनुवदति॥अस्तीति॥यदिमधुकांडेगार्ग्यकाश्यसंवादेप्राणादीनांकर्तृत्वादिनिराकरणेनतेभ्योव्यतिरिक्तोस्तिविज्ञानात्मेतिसोधिगतस्तर्हिकिमितिपंच

यद्यपि विज्ञानमयस्य सद्भाव एव तुर्ये स्थितस्तथापि पुनरौपस्त्ये प्रश्ने यः प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणनादिलिंगमुपन्यस्य तल्लिंगगम्यः सामान्येनाधिगतः स दृष्टे
र्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टिस्वभावो विशेषतो निश्चितस्तथा च पंचमेपि तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः ॥ आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राह ॥
न स्वयमिति ॥ अज्ञानं तत्कार्यं चांतःकरणादि परोपाधिशब्दार्थः ॥ संसारस्यात्मन्यौपाधिकत्वे दृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ दार्ष्टांतिकस्यानेकरूपत्वादनेकदृष्टांतोपा
दानमभिप्रेत्य दार्ष्टांतिकमाह ॥ तथेति ॥ तथोक्तदृष्टांतानुसारेणात्मन्यपि परोपाधिः संसार इति यावत् ॥ सोपाधिकस्यात्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्य
नित्यमुक्तत्वमाह ॥ निरुपाधिक इति ॥ निरुपाख्यत्वं वाचां मनसां चागोचरत्वं ॥ कथं तर्हि तत्राऽऽगमप्रामाण्यं तत्राह ॥ नेति नेतीति व्यपदेश्य इति ॥ कहोलप्र

प्राणनादिप्रमाणमुपन्यस्यौपस्त्ये प्रश्ने प्राणनादिलिंगो यः सामान्येनाधिगतः प्राणेन प्राणितीत्यादिना दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनाऽलुप्तशक्तिस्वभावोऽधि
गतः ॥ न स्वयं च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूखरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादि पराध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतस्त
था निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा ब्रह्माक्षरमंतर्यामी प्रशास्तौपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेत्यधिगतं तदेव पुनर्लिंगसंज्ञः प्रविविक्ताहारस्ततोंतर्हृदये यो लिंगात्मा सप्रविविक्ताहारतरः ॥ ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिस्ततोपि प्र
विलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं

श्लोकमनुवदति साक्षादिति ॥ अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति ॥ अक्षरमिति ॥ अंतर्यामिब्राह्मणोक्तं स्मारयति ॥ अंतर्यामीति
॥ शाकल्यब्राह्मणोक्तमनुसंदधाति ॥ औपनिषद इति ॥ पांचमिकमर्थमित्थमनूद्यातीते ब्राह्मणद्वये रत्नमनुभाषते ॥ तदेवेति ॥ यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वांतरं ब्र
ह्म तदेवाधिगमनोपायविशेषोपदर्शनपुरःसरं पुनरधिगतमिति संबंधः ॥ षष्ठाचार्यब्राह्मणार्थं संक्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं संक्षिपति ॥ इंध इत्यादिना ॥ इंधस्य
विशेषणं प्रविविक्ताहार इति ॥ हृदयंतर्यो लिंगात्मा स नतो वैश्वानरादिधात्मविविक्ताहारतर इति योजना ॥ विश्वतैजसावुक्तौ प्राज्ञतुरीये प्रदर्शयति ॥ ततः

ततस्तस्माद्विश्वात्तैजसाच्च परेणाव्यवस्थितो योजगदात्माप्राणोपाधिरव्याकृताख्यः प्राज्ञस्ततोपितमप्युपाधिभूतं जगदात्मानं केवले प्रतीचि वि
द्यया प्रविलाप्य सएषनेतिनेतीति यत्तुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति संबंधः॥ विद्ययोपाधिविलापने दृष्टांतमाह॥ रज्ज्वादाविति॥ अभयं वैजनकेत्या
दावुक्तमनुवदति॥ एवमिति॥ कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितं संक्षिप्याह॥ अत्रचेति॥ अन्यप्रसंगेनोपासकानां क्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसंगेने
तियावत्॥ तेषामुपन्यासमेवाभिनयति॥ इंधइत्यादिना॥ वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह॥ इदानीमिति॥ आदिशब्दः सुषुप्ततुरीयसंग्रहार्थः॥
तर्कस्य महत्त्वं चतुर्विधदोषराहित्येनाबाधितत्वं॥ अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मणइतिशेषः॥ कर्तव्यइतीदमिदानीमारभ्यतइति संबंधः॥ किमिदं ब्र

रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया सएषनेतिनेतीति साक्षात्सर्वांतरं ब्रह्म समधिगतमेवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनागमतः सं
क्षेपतो न च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसंगेन इंधः प्रविविक्ताहारतरः सर्वे प्राणाः सएषनेतिनेतीति इदानीं जाग्रत्स्वप्नादि
द्वारेणैवमहता तर्केण विस्तरतोधिगमः कर्तव्योऽभयं परिप्रापयितव्यं॥ सद्भावश्चात्मनो विप्रतिपत्त्याशंकानिराकरणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शु
द्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानंदस्वाभाव्यमद्वैतत्वं चाधिगंतव्यमितीदमारभ्यते

ह्मणोधिगमस्य कर्तव्यत्वं नाम तदाह॥ अ
भयमिति॥ अधिगंतव्यमर्थांतरमाह॥ सद्भावश्चेति॥ प्रागपि सद्भावस्तस्याधिगमस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रयस्यते तत्राह॥ विप्रतिपत्तीति॥ बाह्यानां विप्र
तिपत्त्या नास्तित्वशंकायां तन्निरासद्वारात्मनः सद्भावोऽधिगंतव्य इत्यर्थः॥ आत्मनोस्तित्वेपि केचिद्देहादौ तदंतर्भावमभ्युपयंति तान्प्रत्याह॥ व्यतिरिक्तत्वमि
ति॥ देहादिव्यतिरिक्तोप्यात्मा कर्ता भोक्ता चेत्येके भोक्तैव केवलमित्यपरे तान्प्रत्युक्तं॥ शुद्धत्वमिति॥ तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे॥ स्वयंज्योतिष्ट्वमिति॥ तत्र कूटस्थ
दृष्टिस्वभावत्वं हेतुमाह॥ अलुप्तेति॥ एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोपि प्रतिवेदितव्यः॥ येत्वानंदमात्मगुणमाहुस्तान्प्रत्याह॥ निरतिशयेति॥ आत्मनः सप्रपंचत्वप

ब्राह्मणतात्पर्यमभिधायाख्यायिकातात्पर्यमाह॥ आख्यायिकायामिति॥ विद्यायाः संप्रदानं शिष्यस्तस्य ग्रहणविधिः श्रद्धादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थेयमा
ख्यायिकेति यावत्॥ प्रयोजनांतरं तस्या दर्शयति॥ विद्येति॥ कथं कर्मभ्यो विशेषतो विद्यायास्तुतिरत्र लक्ष्यते तत्राह॥ वरेति॥ कामप्रश्नाख्यस्य वरस्य याज्ञ
वल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात्तेन चावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्टत्वादनेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचनात्साप्यत्र विवक्षितेत्यर्थः॥ तात्पर्यमेवमुक्त्वाख्यामक्षराणामारभते॥

आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था विद्यास्तुतये च विशेषतो वरदानादिसूचनात्॥ जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स
च गच्छन्नेवं मेने चिंतितवान्न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थं न च वदिष्य इत्येवं संकल्पोपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्टवा
न्तत्तत्प्रतिपेदे तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम समेनेन वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञव
ल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तः हास्मै ददौ तः ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ॥१२॥१॥ तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य प
रितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवांस्तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यस्तेन वरप्रदानसामर्थ्ये
नानाचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णींस्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वादिद्याया स्वातंत्र्यात् जनकमि

त्यादिना॥ संवादं न करोमीति व्रतं चेत्किमिति गच्छतीत्याशंकते॥ गमनेति॥ उत्तरमाह योगेति॥ अथ हेत्याद्यवतारयति॥ नेत्यादिना॥ अन्योन्तरत्वेनेति शेषः॥ पूर्वत्रेति
कर्मकांडोक्तिः॥ नन्वग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवात्मयाथात्म्यप्रश्नप्रतिवचनेनासूचितपातं तत्राह॥ तस्मा इति॥ कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया मोक्ष

२०९

सर्वापेक्षाधिकरणन्यायान्न तस्याः स्वातंत्र्यमित्याशंक्याह॥ स्वतंत्राहीति॥ सा हि स्वोत्पत्तौ स्वफले वा कर्माण्यपेक्षते॥ नाद्यः॥ अभ्युपगमात्॥ न द्वितीयः॥ अतएव
चाग्नींधनाद्यनपेक्षेतिन्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह॥ सहकारीति॥ इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति संबंधः॥ १॥ याज्ञवल्क्यस्य व्रतभंगहेतुमुक्त्वा जनकस्य प्रश्न
मुत्थापयति॥ हे याज्ञवल्क्येति॥ अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये विवक्षितमर्थमाह॥ किमयमित्यादिना॥ स्वशब्दोऽयथोक्तपुरुषविषयः॥ ज्योतिःकार्यमित्यासनादि
व्यवहारोक्तिः॥ इत्येतदिति कल्पद्वयं परामृश्यते॥ पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति॥ किं चेति॥ सप्रश्नस्यार्थं तत्सिः॥ उत्तरमाह॥ पृच्छतीति॥ तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः॥ कारणं फल

स्वतंत्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनांतरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च॥ ॥ १॥ हे याज्ञवल्क्येत्येवं संबोध्याभिमुखीकरणाय किंज्योतिरयं पुरु
ष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा व्यवहरति सोऽयं किंज्योतिरयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः पृ
च्छ्यते किमयं स्वावयवसंघातबाह्येन ज्योतिरंतरेण व्यवहरत्याहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिःकार्यमयं पुरुषो
निर्वर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति किं चातो यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिःकार्यं निर्वर्तयति शृणु तत्र कारणं यदि
व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यनिर्वर्तकत्वमस्य स्वभावो निर्धारितो भवति ततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविशेषविषयेऽप्यनुमंस्यामहे व्यतिरिक्त
ज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमित्यथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति॥ ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिःकार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेव
ज्योतिरनुमेयमथानियम एव व्यतिरिक्तम् मिति यावत्॥ प्रथमपक्षमनूद्य स्वपक्षसिद्धिफलमाह॥ यदीत्यादिना॥ षष्ठी पुरुषमधिकरोति॥ कारणभू
तं ज्योतिर्न दृश्यते तत्कार्यं त्वासनाद्युपलभ्यते तत्रापि विषये स्वप्नादाविति यावत्॥ अनुमानमेवाभिनयति॥ व्यतिरिक्तेति॥ विमतमतिरिक्तज्योतिरधीनं व्यवहारत्वा
त्संमतवदित्यर्थः॥ पक्षांतरमनूद्य लोकायतपक्षसिद्धिफलमाह॥ अथेत्यादिना॥ अप्रत्यक्षेऽपीत्यव्यतिरिक्तमितिच्छेदः॥ कल्पांतरमाह॥ अथेति॥ अनियमं व्याकरोति॥

वृ॰ २॰ ९

आ॰ ६

बृहदारण्यकटीका

राम: ९

तस्मिन्नसत्यव्यवहारहेतौज्योतिष्यनिश्चयात्तद्विकारोव्यवहारोपिनस्थैर्यमालंबेतेत्याह॥ततइति॥व्याख्यातंप्रश्नमुपसंहरति॥इत्येवमिति॥प्रश्नमाक्षिपति॥
नन्विति॥व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुत्सयाप्रश्नोभविष्यतीतिचेत्तत्राह॥स्वयमेवेति॥राज्ञोनुमानकौशलमंगीकरोति॥सत्यमिति॥किमितितर्हिपृष्टवानित्याशं
क्याह॥तथापीति॥व्याप्यव्यापकयोस्तत्संबंधस्यचातिसूक्ष्मत्वादेकेनदुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञानेयाज्ञवल्क्योप्यपेक्षितइत्यर्थः॥कथंतेषामतिसूक्ष्मत्वंतत्राह॥बहू
नामपीति॥लिंगादिष्वनेकेषामपिविवेकिनांदुर्बोधतास्तिकिमुतैकस्यतेषुदुर्बोधतावाच्येत्यर्थः॥तेषामसंततसोक्ष्म्येमानवीं स्मृतिंप्रमाणयति॥अतएवेति॥

अव्यतिरिक्तंवाज्योतिःपुरुषस्यव्यवहारहेतुस्ततोऽनध्यवसायएवज्योतिर्विषयइत्येवंमन्वानःपृष्टवतिजनकोयाज्ञवल्क्यंकिंज्योतिरयंपुरुष
इतिनन्वेवमनुमानकौशलेजनकस्यकिंप्रश्नेनस्वयमेवकस्मान्नप्रतिपद्यतइतिस्वयमेवमेतत्तथापिलिंगलिंगिसंबंधविशेषाणामसंततसौ

याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरयंपुरुष

क्ष्म्यात्दुरवबोध्यतांमन्यतेबहूनामपिपंडितानांकिमुतैकस्यातएवहिधर्मसूक्ष्मनिर्णयेपरिषद्व्यापारइष्यतेपुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते॥दशाव
रापरिषत्त्रयोवैकोवेतितस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलंराज्ञस्तथापितद्युक्तोयाज्ञवल्क्यःप्रष्टुं

कुशलस्यापिपुरुषार्थेनिर्णयेपुरुषांतरापेक्षापाःसत्ता
देवेतियावत्॥पुरुषविशेषोवेदविदध्यात्मविदित्यादि॥तत्रस्मृत्यर्थंसंक्षिपति॥दशेति॥उक्तंहि॥धर्मेणाधिगतोयैस्तुवेदःसपरिबृंहणः॥तेशिष्टाब्राह्मणा
ज्ञेयाःश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥दशावरावापरिषद्यंधर्मपरिचक्षते॥त्र्यवरावापिवृत्तस्थास्तंधर्मंनविचारयेत्॥त्रैविद्योहेतुकस्तर्कीनैरुक्तोधर्मपाठकः॥त्रयश्चाश्रमि
णःपूर्वेपरिषत्स्याद्दशावरा॥ऋग्वेदविद्यजुर्विच्चसामवेदविदेवच॥त्र्यवरापरिषज्ज्ञेयाधर्मसंशयनिर्णयइति॥एकोवेत्यध्यात्मविदुच्यते॥कुशलस्यापिराज्ञोयाज्ञ

वल्कंप्रतिप्रश्नोपपत्तिप्रसंगेनसंहरति।तस्मादिति॥

सूक्ष्मार्थनिर्णये पुरुषांतरापेक्षायारुद्धसंमतत्वादितियावत्॥ तत्रैवहेत्वंतरमाह॥ विज्ञानेति॥ राज्ञोयाज्ञवल्क्यापेक्षामुपपाद्यप्रश्नांतरमाह॥ अथवेति॥ तथाचात्रराज्ञोमुनेर्वाविवक्षितत्वाभावात्किमितिराजामुनिमनुसरतीतिचोद्यंनिरवकाशमितिशेषः॥ प्रश्नोपपत्तौप्रतिवचनमुपपन्नमेवेतिमन्वानस्त दुत्थापयति॥ याज्ञवल्क्योपीति॥ अतिरिक्तेज्योतिषिप्रष्टुःराज्ञोभिप्रायस्तदभिप्रायःतदभिज्ञतयातथाविधंज्योतीराजानंबोधयिष्यन्यथातिरिक्तज्योतिरा वेदकंवक्ष्यमाणंलिंगंगृहीतव्याप्तिकंप्रसिद्धंभवतितथातद्व्याप्तिग्रहणस्थलमादित्यज्योतिरित्यादिनामुनिरपिप्रतिपन्नवानित्यर्थः॥ व्याप्तिंबुभुत्समानः एक

विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणामथवाश्रुतिः स्वयमेवाख्यायिकाव्याजेनानुमानमार्गमुपन्यस्यास्मान्बोधयतिपुरुषमतिमनुस रंतीयाज्ञवल्क्योपिजनकाभिप्रायाभिज्ञतयाव्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयिष्यञ्जनकंव्यतिरिक्तप्रतिपादकमेवलिंगंप्रतिपेदेयथाप्रसिद्धमा

इत्यादित्यज्योतिः सम्राडितिहोवाचादित्येनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ १३॥ २

दित्यज्योतिः सम्राडितिहोवाच॥ कथमादित्येनैवस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनचक्षुषोनुग्राहकेणज्योतिषायंप्राकृतः पुरुषआस्तउपविशति इ पल्ययतेपर्येतिक्षेत्रमरण्यंवातत्रगत्वाकर्मकुरुतेविपल्येतिविपर्येतिचयथागतमर्थंतव्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशे

ति॥ कथमित्यादिना॥ योव्यवहारः सोतिरिक्तज्योतिरधीनोयथासवित्रधीनोजाग्रद्व्यवहारइतिव्याप्तिंव्याकरोति॥ आदित्येनेति॥ एवकारंव्याचष्टे॥ स्वावयवे ति॥ आदित्यापेक्षामंतरेणचक्षुर्वशादेवायंव्यवहारः सेत्स्यतीत्याशंक्याह॥ चक्षुषइति॥ आसनाद्यन्यतमव्यापारव्यपदेशोव्याप्तिसिद्धेर्यथाविशेषणबहुत्वमि त्याशंक्याह॥ अयंलेति॥ आसनादीनामेकैकव्यभिचारेदेहस्यान्यथाभावेपिनानुग्राहकंज्योतिरन्यथाभवतिअतस्तदनुग्राह्याद्देहसंतविलक्षणमितिविवक्षिता

तथापि किमर्थमादित्याद्यनेकपर्यायोपादानमेकेनैव व्याप्तिग्रहसंभवादित्याशंक्याह॥ बाह्येति॥ देहेंद्रियमनोभ्यां परस्वरूपं कर्म लिंगं तस्यव्यतिरि
क्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्यायोपन्यासो बहवो हि दृष्टांतास्तावद्ब्याप्तिं दृढयंतीत्यर्थः॥ इंद्रियं व्यावर्तयति॥ वागितीति॥ शब्दस्य ज्योतिष्ट्वंस

बाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनं च लिंगस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ २॥ तथास्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योति
रेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिः॥ ३॥ अस्तमित आदित्ये चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिः अग्निर्ज्योतिः॥ ४॥ शांतेग्नौ वाग्ज्योतिर्वा

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चंद्रमसैवायं ज्योतिषास्ते प
ल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ ३॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ ४॥ अ
स्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषा
स्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति॥

गितिशब्दः परिगृह्यते शब्देन विषयेण श्रोत्रमिंद्रियं दीप्यते श्रोत्रेंद्रिये संप्रदीप्ते मनसि विवेक उ
पजायते तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ब्राह्मणं॥ कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति वाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्ध
मित्यत आह

ष्टयितुं पातनिकां करोति॥ शब्देनेति॥ तद्दीपनकार्यमाह॥ श्रोत्रेति॥ मनसि विषयाकारे परिणामे सति किं स्यात्तदाह॥ तेनेति॥ तत्र
प्रमाणमाह॥ मनसा हीति॥ एवं पातनिकां कृत्वा वाचो ज्योतिष्ट्वसाधनार्थं प्रकृति॥ कथमिति॥ का पुनरत्रानुपपत्तिस्तत्राह॥ वाच इति॥ तत्रानंतरवाक्यमुत

प्रसिद्धिमेवाकांक्षापूर्वकं स्फुटयति॥ कथमित्यादिना॥ उपैवेत्यादि व्याचष्टे॥ तेन शब्देनेति॥ ज्योतिःकार्यवत्त्वं तज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्त्वमिति या
वत्॥ तत्र वाग्ज्योतिषइत्यत्र चतुर्थपर्यायः सप्तम्यर्थः॥ किमितिगंधादयः शब्देनोपलक्ष्यंते तत्राह॥ गंधादिभिरिति॥ प्रश्नांतरमुत्थापयति॥ एवमेवेति॥
तथापि स्वप्नादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतं ज्योतिर्वक्तव्यमिति शेषः॥ ६॥ कथंपुनरत्र प्रच्छ्यते ज्योतिरंतरमित्याशंक्य प्रष्टुरभिप्रायमाह॥ एतदु

तस्माद्वै सम्राडपि यस्माद्वाचा ज्योतिषानुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्ट्वं कथमपि यत्र यस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेणमे
घांधकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्ज्ञायतेऽथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चर
ति श्वा वा भषति गर्दभो वा रौति उपैवतत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरंतर्यं भवति तेन ज्योतिःकार्यत्वं वाक् प्रतिपद्यते तेन वाचा ज्योति

तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ६ ॥

षा उपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र संनिहितो भवतीत्यर्थः॥ तत्र च कर्म कुरुते विपल्येति तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गंधादीनामुपलक्षणार्थं गंधादिभि
रपि हि घ्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवंति तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥ ६॥ शांतायां पुनर्वा
चि गंधादिष्वपि च शांतेषु बाह्येष्वनुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य॥ एतदुक्तं भवति॥ जाग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्या
दित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीत्येवं तावज्जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्य

त्वं भवतीति॥ यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथादित्यादिनिमित्तो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिमुक्तां निगमयति॥ एवं तावदिति॥ व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमा

तादृगवस्थायांसर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदशायामितियावत्॥विमतोव्यवहारोऽतिरिक्तज्योतिरधीनोव्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यधस्तादेवानुमानमावे
दितमितिभावः॥हेतोराश्रयासिद्धिमाशंक्यपरिहरति॥दृश्यतेचेति॥आदिशब्देनदेशांतरादौकर्मकरणंगृह्यते॥आश्रयैकदेशासिद्धिमाशंक्याह॥सुषु
प्तावेति॥ध्यानदशायामिष्टदेवतादर्शनंचकारार्थः॥अनुमानफलंनिगमयति॥तस्मादिति॥यथोक्तानुमानाज्ज्योतिःसिद्धंचेत्किंप्रश्नेनेत्याशंक्याह॥किं

वयंमन्यामहेसर्वंबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेपिस्वप्नसुषुप्तकालेजागरितेचतादृगवस्थायांसावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैवज्योतिषाज्योतिःका
र्यसिद्धिरस्येतिदृश्यतेचस्वप्नेज्योतिःकार्यसिद्धिःबंधुसंगमनवियोगदर्शनदेशांतरगमनादिच सुषुप्ताच्चोत्थानंसुखमहमस्वाप्संनकिंचि
द्वेदिषं॥तस्मादस्तिव्यतिरिक्तंकिमपिज्योतिः॥किंपुनस्तच्छांतायांवाचिज्योतिर्भवतीतिउच्यतेआत्मैवास्यज्योतिर्भवतीत्यात्मेतिकार्यकर

अस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेऽग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यात्मैवास्यज्योतिर्भवतीत्या
त्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीति॥भगार्थः॥ णसावयवसंघातव्यतिरिक्तंकार्यकरणावभासकमादि
त्यादिबाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभास्यमानमभिधीयतेज्योतिरंतस्थंचतत्पारिशेष्यात्कार्यकरणव्यतिरिक्तंतदितितावत्सिद्धं॥य
च्चकार्यकरणव्यतिरिक्तंकार्यकरणसंघातानुग्राहकंचज्योतिस्तद्बाह्यैश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानंदृष्टंनतुतथातच्चक्षुरादिभिरुपलभ्य
तेआदित्यादिज्योतिःषुपरतेषुकार्यंतुज्योतिषोदृश्यते
पुनरिति॥सर्वज्योतिरुपरमेदृश्यमानस्यव्यवहारस्यकारणतयानुमानतोज्योतिर्मात्रसिद्धा
वपितद्विशेषबुभुत्सायांप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः॥प्रतिवचनमवतार्यव्याकरोति॥उच्यतइत्यादिना॥अवभासकत्वेदृष्टांतमाह॥आदित्यादीति॥तत्रव्यतिरिक्त

तच्चांतस्थंपारिशेष्यादित्युक्तमुपपादयति॥ यच्चेति॥ उपरतेषात्मज्योतिरितिशेषः॥ तदेवतर्हिमाभूदितिचेन्नेत्याह॥ कार्यैरिति॥ स्वप्नादौदृश्यमानंव्यवहारंहेतूकृत्यफलितमाह॥ यस्मादित्यादिना॥ विमतमंतस्थमतींद्रियत्वादादित्यवद्व्यतिरेकीत्यर्थः॥ व्यतिरेकंतरमाह॥ किंचेति॥ संप्रतिलोकायतश्चोदयति॥ नेत्यादिना॥ तत्रनञर्थंव्याचष्टे॥ यदिति॥ उक्तंहेतुंप्रश्नपूर्वकंविभजते॥ कस्मादित्यादिना॥ यद्यपिदेहादेरुपकार्यौदुपकारकमादित्यादिसजातीयंदृष्टंतथापिनात्मज्योतिरुपकार्यसजातीयमनुमेयमित्याशंक्याह॥ यथादृष्टंचेति॥ तदेवस्पष्टयति॥ यदिनामेति॥ विमतमंतस्थमतिरिक्तंचातींद्रिय

यस्मात्तस्मादात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीतितस्मान्नूनमंतस्थंज्योतिरित्यवगम्यते॥ किंचआदित्यादिज्योतिर्विलक्षणंतद्भौतिकंचसएवहेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यमादित्यादिवन्नसमानजातीयेनैवोपकारदर्शनाद्यदादित्यादिविलक्षणंज्योतिरंतरंसिद्धमित्येतदसत्कस्मादुपक्रियमाणसमानजातीयेनैवादित्यादिज्योतिषाकार्यकरणसंघातस्यभौतिकस्यभौतिकेनैवोपकारःक्रियमाणोदृश्यते यथादृष्टंचेदनुमेयं यदिनामकार्यकरणादर्थांतरंतदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिस्तथापिकार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमेयंकार्यकरणसंघातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वद्यत्पुनरंतस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्चवैलक्षण्यमुच्यतेनच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकांतिकं यतःप्रत्यक्षाण्यंतस्थानिचचक्षुरादिज्योतींषिभौतिकान्येवतस्मात्तवमनोरथमात्रंविलक्षणमात्मज्योतिःसिद्धमितिकार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्चसंघातधर्मत्वमनुमीयतेज्योतिषःसामान्यतोदृष्टस्यचानुमानस्यव्यभिचारित्वादप्रामाण्यं॥

त्वादादित्यवदितिपरोक्तंव्यतिरेक्यनुमानमनूद्यदूषयति॥ यत्पुनरित्यादिना॥ अनैकांतिकत्वंव्यनक्ति॥ यतइति॥ अंतस्थान्यत्यतिरिक्तानिचसंघातादितिद्रष्टव्यंव्यभिचारफलमाह॥ तस्मादिति॥ विलक्षणमंतस्थंचेतिमंतव्यं॥ किंच॥ चैतन्यंशरीरधर्मस्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्याह॥ कार्यकरणेति॥ विमतंसंघाताद्भिन्नंतद्भासकत्वादादित्यवदित्यनुमानान्नसं

लोकायतस्य देहावभासकमपि चक्षुस्ततो न भिद्यते॥ तथा च व्यभिचारान्नत्वदनुमानप्रामाण्यमित्यर्थः॥ मनुष्योऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधाच्च तदनुमानमप्रमाणमित्याह॥ सामान्यतो दृष्टेति॥ ननु तेन प्रत्यक्षमुत्सार्यतामिति चेन्नेत्याह॥ न चेति॥ इतश्च देहस्यैव चैतन्यमित्याह॥ अयमेवेति॥ ज्योतिषो देहव्यतिरेकमंगीकृत्यापि दूषयति॥ यदिनामेति॥ विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारकत्वादादित्यवदित्यर्थः॥ आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशंक्याह॥ य एव त्विति॥ अनुमानादात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशंक्याह॥ प्रत्यक्षेति॥ नान्य आत्मेति पूर्वेण संबंधः॥ देहस्यात्मत्वे कादाचित्कं दृष्टत्वश्रोतृत्वाद्ययुक्तमिति शं

सामान्यतो दृष्टत्वेन हि भवानादित्यादिवद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणेभ्यो न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यतेऽयमेव तु कार्यकरणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च यदि नाम ज्योतिरंतरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत्तदा सावात्मा स्याज्ज्योतिरंतरमादित्यादिवदेव य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात्॥ नन्वयमेव चेद्दर्शनादिक्रियाकर्त्तात्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति॥ नैष दोषो दृष्टत्वान्न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम न हि खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणांतरमनुमेयं अनुमेयत्वे च केन चित्सामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात्तच्चानिष्टं न च पदार्थस्वभावो नास्ति न ह्यग्नेरुष्णत्वाभाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यं॥ प्राणिधर्माधर्मापेक्षमिति चेत्

कृते॥ नन्विति॥ स्वभाववादी परिहरति॥ नैष दोष इति॥ कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टांतमाह॥ नहीति॥ विमतं कारणांतरपूर्वकं कादाचित्कत्वादुदकवदित्यनुमानं दृष्टांते भविष्यतीत्याशंक्याग्निरुष्णः शीतं च दुग्धमुदकमित्यपि द्वन्द्वत्वादिनानुमीयेतेत्यतिप्रसंगमाह॥ अनुमेयत्वेनेति॥ ननु यद्भवति तत्सनिमित्तमेव न स्वभावाद्भवेत्किंचिदस्माकं प्रसिद्धं तत्राह॥ न चेति॥ अग्नेरौष्ण्यमुदकस्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं किंतु प्राणदृष्टापेक्षमिति शंकते॥ प्राणीति॥ आदिशब्देनेश्वरादिग्

गूढाभिसंधिः स्वभाववाद्याह ॥ धर्मेति ॥ प्रसंगस्येष्टत्वं शंकित्वा स्वाभिप्रायमाह ॥ अस्तीत्यादिना ॥ सिद्धांती स्वप्नादिसिध्यनुपपत्त्या देहातिरिक्तमात्मानमभ्युप
गमयन्नुत्तरमाह ॥ नेत्यादिना ॥ तत्र नञर्थं विभजते ॥ यदुक्तमिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति ॥ यदिहीति ॥ जाग्रद्देहस्य द्र
ष्टुः स्वप्ने नष्टत्वादतींद्रियस्य संस्कारस्य चानिष्टत्वादन्यदृष्टे चान्यस्य स्वप्नायोगान्न स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्मवादे संभवतीत्यर्थः ॥ माभूद्दृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरं
धस्यापि स्वप्नदृष्टेरित्याशंक्याह ॥ अंध इति ॥ अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुतो देहव्यतिरिक्तो द्रष्टा सिध्यतीत्याशंक्याह ॥ ततश्चेति ॥ अ

धर्माधर्मादेर्निमित्तांतरापेक्षस्वभावप्रसंगोऽस्त्विति चेन्न तदनवस्थाप्रसंगः स चानिष्टो न स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनाद्यदुक्तं स्वभाववादिना देह
स्यैव दर्शनादिक्रिया नव्यतिरिक्तस्येति तन्न यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रियाः स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यादंधः स्वप्नं पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति न शा
कद्वीपादिगतमदृष्टरूपं ततश्चैतत्सिद्धं भवति यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राक्षीन्न देह इति देहश्चेत् द्रष्टा स येन
ाद्राक्षीत्तस्मिन्नुद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न पश्येदस्ति च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृंगमद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमिति उद्धृतचक्षु
षामंधानामपि ॥ तस्मादनुद्धृतेऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक्स एव द्रष्टा न देह इत्यवगम्यते तथा स्मृतौ द्रष्टुः स्मर्तुरेकत्वे सति य एव द्रष्टा स एव स्मर्ता
यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्दृष्टवदेव पश्यतीति
घोऽभयत्र देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हानिरिति चेदत आह ॥ देहश्चेति ॥ तत्र
सहकारिचक्षुरभावाच्चक्षुरंतरस्यैवोत्पत्तौ देहांतरस्यापि समुत्पत्तिसंभवादन्यदृष्टेऽन्यस्य न स्वप्नः स्यादित्यर्थः ॥ माभूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो हेत्वभावा
दित्याशंक्याह ॥ अस्ति चेति ॥ कथं तेजात्यंधानामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मांतरानुभववशादिति ब्रूमोंऽधस्य देहस्याद्रष्टृत्वेऽपि चक्षुष्मतस्तस्यास्यादेवद्र
ष्टृत्वमित्याशंक्याह ॥ तस्मादिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ द्रष्टुः स्मर्तुरेकत्वेऽपि कुतो देहातिरिक्त

देहातिरिक्तस्यस्मर्तृत्वेपिकुतोद्रष्टृत्वमित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥द्रष्टृस्मर्त्रोरेकत्वस्योक्तत्वाद्देहातिरिक्तःस्मर्तीचेद्द्रष्टापितथासिध्यतीतिभावः॥देह
स्याद्रष्टृत्वेहेत्वंतरमाह॥मृतेचेति॥नतस्यद्रष्टृतेतिशेषः॥तदेवोपपादयति॥देहस्यैवेति॥देहव्यतिरिक्तमात्मानमुपपादितमुपसंहरति॥तस्मा
दिति॥चैतन्यंयत्तदोरर्थः॥माभूद्देहस्यात्मत्वंइंद्रियाणांतुस्यादितिशंकतेचक्षुरादीनीति॥अन्यदृष्टस्येतरेणाप्रत्यभिज्ञानादितिन्यायेनपरिहरति॥
नेत्यादिना॥आत्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवादितिन्यायेनशंकते॥मनइति॥ज्ञातृज्ञानसाधनोपपत्तेःसंज्ञाभेदमात्रमितिन्यायेनपरिहरति॥नम

तस्माद्यन्निमीलितंतन्नद्रष्टृयन्निमीलितेचक्षुषिस्मरन्रूपंपश्यतितदेवानिमीलितेपिचक्षुषिद्रष्टासीदित्यवगम्यतेमृतेचदेहेऽविकल
स्यैवचरूपादिदर्शनाभावाद्देहस्यैवद्रष्टृत्वेमृतेपिदर्शनादिक्रियास्यात्तस्माद्यदपायेदेहेदर्शनंनभवतियस्यभावेभवतितद्दर्शनादिक्रि
याकर्तृनदेहइत्यवगम्यतेचक्षुरादीन्येवदर्शनादिक्रियाकर्तृणीतिचेन्नयदहमद्राक्षंतत्स्पृशामीतिभिन्नकर्तृकत्वेप्रतिसंधानानुपपत्ते
र्मनस्तर्हीतिचेन्नमनसोपिविषयत्वाद्रूपादिवद्द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेः॥तस्माद्देहस्यव्यतिरिक्तमादित्यादिवदितिसिद्धंयदुक्तंकार्यकरणसंघातस
मानजातीयमेवज्योतिरंतरमनुमेयमादित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादितितदसदुपकार्योपकारकभावस्यानियमदर्श
नात्कथंपार्थिवैरिंधनैःपार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेःप्रज्वलनोपकारःक्रियमाणोदृश्यतेनचतावतातत्समानजातीयैरेवाग्नेः
प्रज्वलनोपकारःसर्वत्रानुमेयःस्यात्नसोपीति॥देहादेरनात्मत्वेफलितमाह॥तस्मादिति॥आत्मज्योतिःसंघातादितिशेषः॥परोक्तमनुवदति॥यदुक्त
मिति॥अनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकमित्यत्रहेतुमाह॥आदित्यादिभिरिति॥उपकार्योपकारकत्वसाजात्यनियमंदूषयति॥तदसदिति॥अनियमदर्शनमाकां
क्षापूर्वकमुदाहरति॥कथंपार्थिवैरिति॥उलपंबालतृणं॥पार्थिवस्याग्निंप्रत्युपकारकत्वनियमंवारयति॥नचेति॥तावतापार्थिवेनाग्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेने

तत्र हेतुमाह॥ येनेति॥ दर्शनफलं निगमयति॥ तस्मादिति॥ उपकार्योपकारकभावे साजात्यानियमवदपकार्यापकारकभावेपि वैजात्यनियमो नास्तीत्य-
र्थः॥ तत्रोपकार्योपकारकत्वे साजात्यनियमाभावं उदाहरणांतरेण दर्शयति॥ कदाचिदिति॥ अंभसाग्निनावाग्नेरुपशांत्युपलंभादपकार्यापकारकत्वे
वैजात्यनियमो नास्तीति मलोपसंहरति॥ तस्मादिति॥ उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः॥ अहेतुरात्मज्योतिषः संघातेन समानजीयतायामिति शेषः॥ अनु

येनोदकेनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते तस्मादुपकार्योपकारकभावे समानजातीयनि-
यमो नास्ति कदाचित्समानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियंते कदाचित्स्थावरपश्वादिभिश्च भिन्नजातीयैस्तस्मादहेतुः कार्यकरणसंघा-
तसमानजातीयैरेवादित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमाणत्वादिति यत्पुनरात्थ चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वद्दृश्यत्वादित्ययं हेतुर्ज्योतिरंतर-
स्यांतस्थत्वं वैलक्षण्यं च न साधयति चक्षुरादिभिरनैकांतिकत्वादिति तदसच्चक्षुरादिकरणेभ्योन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः कार्य-
करणसंघातधर्मत्वं ज्योतिषइति यदुक्तं तन्न॥ अनुमानविरोधात्॥ आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसंघातादर्थांतरं ज्योतिरिति
ह्यनुमानमुक्तं तेन विरुध्यते इयं प्रतिज्ञा कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिषइति तद्भावभावित्वात्सिद्धं मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात्सामा-
न्यतोदृष्टस्यानुमानस्याप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसंगः स चानिष्टः॥ ग्राहकमनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकत्वादादि-

त्यवदित्ययपास्तं॥ संप्रत्यतींद्रियत्वहेतोरनैकांत्यं परोक्तमनुभाष्य दूषयति॥ यत्पुनरित्यादिना॥ विमतं ज्योतिः संघातधर्मस्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदि-
त्युक्तमनूद्य निराकरोति॥ कार्येति॥ अनुमानविरोधमेव साधयति॥ आदित्यादीति॥ कालात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषांतरमाह॥ तद्भावेति॥ अद-
र्शनादिति छेदः॥ यत्पुनर्विशेषेनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्य सामान्यतोदृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तत् दूषयति॥ सामान्यतोदृष्टस्येति॥

किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्याशंक्याह ॥ पानेति ॥ तत्सामान्यात्पानत्वभोजनत्वादिसादृश्यादितियावत् ॥ पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमान
मित्युक्तं विशदयति ॥ दृश्यंते हीति ॥ तादर्थ्येन क्षुत्पिपासादिनिवृत्त्युपायभोजनपानाद्यर्थत्वेनेतियावत् ॥ देहस्यैव द्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं
स्मारयति ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ ज्योतिरंतरमादित्यादिवदनात्मेत्युक्तं प्रत्याह ॥ अनेनेति ॥ संघातादेर्द्रष्टृत्वनिराकरणेनेतियावत् ॥ देहस्य कादाचि
त्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परोक्तं दृष्टांतमनुभाष्य निराचष्टे ॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ सिद्धांतिनापि स्वभाववादस्य क्वचिदिष्टत्वमुपदिष्टमनूद्य दू

पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतस्तत्सामान्यात्पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति ॥ दृश्यंते ह्युपलब्धपा
नभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनांतरैः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वंतस्तादर्थ्येन प्रवर्त्तमानाः ॥ यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्त्ते
ति तत्प्रथममेव परिहृतं स्वप्नस्मृत्योर्देहादर्थांतरभूतो द्रष्टेत्यनेनैव ज्योतिरंतरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तं ॥ यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रका
शाप्रकाशकत्वं तदसत्तस्याद्यवयवसंकोचविकासनिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य ॥ यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावो
ऽभ्युपगंतव्य इति तदभ्युपगमे भवतः सिद्धांतहानादेतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तस्तस्मादस्त्यव्यतिरिक्तं चांतस्थं ज्योतिरात्मेति ॥ ६ ॥ १७ ॥ यद्यपि
व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रांत्या करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छतीति कतम इ

पयति ॥ यत्पुनरिति ॥ धर्मादेर्यदि हेत्वंतराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वंतरस्यापि हेत्वंतराधीनफलदातृत्वमित्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याह ॥ एतेनेति ॥ सिद्धांतविरोधप्रसं
जनेनेतियावत् ॥ लोकायतमतासंभवे स्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ६ ॥ नन्वात्मज्योतिः संघाताद्व्यतिरिक्तमंतस्थं चेति साधितं तथा च कथं कतम आत्मेति पृच्छ्य
ते तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ अनुग्राह्येण देहादिना समानजातीयस्यादित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनान्निमित्तादनुग्राहकत्वाविशेषादात्मज्योतिरपि समानजातीयं देहादिने

२६७

अविवेकिनोनिष्कृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः॥व्यतिरेकसाधकस्यन्यायस्यदर्शितत्वात्कुतोभ्रांतिरित्याशंक्याह॥न्यायेति॥भ्रांतिनिमित्ताविवेककृतंप्रश्नमुक्त्वाप्रकारांतरेणप्रश्नमुत्थापयति॥अथवेति॥प्रश्नाक्षराणिव्याचष्टे॥कतमोसावितिं॥ननुज्योतिर्निमित्तोव्यवहारोमयोक्तोनत्वात्मेत्याशंक्याह॥येनेति॥आत्मनैवायंज्योतिषेत्युक्तत्वादासनादिनिमित्तंज्योतिरात्मेत्यर्थः॥प्रकारांतरेणप्रश्नंव्याकरोति॥अथवेति॥सप्रश्नस्यार्थंकथयति॥सर्वइति॥योयंत्वयाभिप्रेतोविज्ञानमयःसप्रा

न्यायसूक्ष्मतायादुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यतेभ्रांतिरथवाशरीरव्यतिरिक्तेसिद्धेपिकरणानिसर्वाणिविज्ञानवंतीवविवेकतआत्मनोऽनुपलब्धत्वादतोहंपृच्छामिकतमआत्मेतिकतमोसौदेहेंद्रियप्राणमनःसुयस्त्वयोक्तआत्मायेनज्योतिषास्तइत्युक्तमथवायोयमात्मात्वयाभिप्रेतोविज्ञानमयःसर्वइमेप्राणाविज्ञानमयाइवैषुप्राणेषुकतमो यथासमुदितेषुब्राह्मणेषुसर्वेइमेतेजस्विनःकतमएषषडंगविदितिपूर्वस्मिन्व्याख्यानेकतमआत्मे

कतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयःप्राणेषु॥

त्येतावदेवप्रश्नवाक्यंयोयंविज्ञानमयइतिप्रतिवचनंद्वितीयेतुव्याख्यानेप्राणेष्वित्येवमंतंप्रश्नवाक्यमथवासर्वमेवप्रश्नवाक्यंविज्ञानमयोहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःकतमइत्येतदंतंयोयंविज्ञानमयइत्येतस्यशब्दस्यनिर्धारितार्थविशेषविषयत्वंकतमआत्मेतिचेतिशब्दस्यप्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वंव्यवहितसंबंधमंतरेणयुक्तमितिकृत्वाकतमआत्मेत्येवमंतमेवप्रश्नवाक्यं

योषुमध्येकतमःस्यात्तेपिहिविज्ञानमयाइवभांतीतियोजना॥उक्तमर्थंदृष्टांतेनबुद्धावारोपयति॥यथेति॥व्याख्यानयोरवांतरविभागमाह॥पूर्वस्मिन्नित्यादिना॥हृदीत्यादिप्रतिवचनमितिशेषः॥पक्षांतरमाह॥अथवेति॥सर्वस्यप्रश्नत्वेवाक्यंयोजयति॥विज्ञानेति॥ससमानःसन्नित्यादिप्रतिवचनमितिशेषः॥द्वितीयतृतीयपक्षयोररुचिंसूचयन्नाद्यंपक्षमंगीकरोति॥योयमिति॥यस्त्वयापृष्टःसोयमित्यात्म

देहद्वयविवेकार्थं विशिनष्टि ॥ विज्ञानमय इति ॥ विज्ञानशब्दार्थमाचक्षाणस्तस्यायत्नं प्रकटयति ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधि नासंपर्कमात्राविवेकस्तस्मादित्यादि यावत् ॥ तत्संपर्के प्रमाणमाह ॥ बुद्धिविज्ञानेति ॥ तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः ॥ ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमयत्वेन कस्मादुपदिश्यते तत्राह ॥ बुद्धिर्हीति ॥ तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह ॥ मनसा हीति ॥ मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते ॥ बुद्धीति ॥ किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याशंक्याह ॥ द्वारमात्राणीति ॥ बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ विज्ञानं परं ब्रह्म तत्सकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भ

योऽयमित्यादिपरं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते योऽयमित्ययमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते ॥ बुद्धिविज्ञानसंयुक्तस्त्वं हि यस्मादुपलभ्यते राहुरिव चंद्रादित्यसंपृक्तो बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितो ॥ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ह्युक्तं बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वविषयजातमुपलभ्यते पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव ॥ द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः ॥ तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति ॥ येन परमात्मा विज्ञप्तिविकार इति व्याख्यातं [illegible] विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रौतार्थताऽवसीयते संदिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्धार्य [illegible]

दिप्रपंचे स्वमतमनुवदति ॥ येषामिति ॥ विज्ञानमयादिग्रंथे मयटो न विकारार्थतेति तैरेवोच्यते तत्र मनः प्रायमित्यादावपि ज्ञानेषु [illegible] विकार [illegible] तस्माद्विज्ञानमय इत्यादौ मयटो न विकारार्थत्वं न चेत्तत्स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति ॥ तेषामिति ॥ कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुश्रीयते तत्राह ॥ संदिग्धेति ॥ यथा परो [illegible] वाक्यशेषादिति [illegible] संदिग्धार्थानां [illegible] निश्चितार्थानां [illegible] यथा [illegible]

आत्मविकारत्वेमोक्षानुपपत्ताह्यबाधितन्यायाद्भाविज्ञानमयपदार्थनिश्चयइत्याह॥ निश्चितेति॥ यदुक्तंनिर्णयोवाक्यशेषादितितदेवव्यनक्ति॥ सधीरिति
चेति॥ आधाराद्यर्थासप्तमीदृष्टासाकथंव्यतिरेकप्रदर्शनार्थेत्याशंक्याह॥ यथेति॥ भवत्वत्रापिसामीप्यलक्षणासप्तमीतथापिकथंव्यतिरेकप्रदर्शनमित्या
शंक्याह॥ प्राणेष्विति॥ फलितंसप्तम्यर्थमभिनयति॥ प्राणेष्विति॥ तेषुसमीपस्थोपिकथंतेभ्योव्यतिरिच्यतेतत्राह॥ योहीति॥ विशेषणांतरमादायपूर्वाव
र्त्यांशंकामुत्थाप्यपुनरवतार्यव्याकरोति॥ हृदीत्यादिना॥ विशेषणांतरस्यतात्पर्यमाह॥ अंतरितीति॥ ज्योतिःशब्दार्थमाह॥ ज्योतिरिति॥ तस्यज्योतिष्ट्वंस्पष्ट

निश्चितन्यायबलाद्धासधीरितिचोत्तरत्रपाठाद्धृद्यंतरितिचवचनाद्युक्तंविज्ञानप्रायत्वमेवप्राणेष्वितिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थासप्तमीयथावृक्षेषु
पाषाणइतिसामीप्यलक्षणाइतिप्राणेषुहिव्यतिरेकाव्यतिरेकतासंदिह्यतेआत्मनःप्राणेषुप्राणेभ्योव्यतिरिक्तइत्यर्थःयोहियेषुभवतिस
तद्व्यतिरिक्तोभवत्येवयथापाषाणेषुवृक्षः॥ हृदितत्रैतत्स्यात्प्राणेषुप्राणजातीयैवबुद्धिःस्यादित्यतआहहृद्यंतरितिहृच्छब्देनपुंडरीका
कारोमांसपिंडस्तात्स्थ्यात्बुद्धिर्हृत्तस्यांहृदिबुद्धौअंतरितिबुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थंज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यतेतेनह्ययव
भासकेनात्मनाज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेचेतनावानिवह्ययंकार्यकरणपिंडोयथादित्यप्रकाशस्थोघटोयथावामरकतादिमणिःक्षी
रादिद्रव्येप्रक्षिप्तःपरीक्षणायात्मच्छायमेवतत्क्षीरादिद्रव्यंकरोतितादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपिहृदयात्सूक्ष्मत्वाद्धृद्यंतरस्थमपिहृदयादिकंका
र्यकरणसंघातंचैकीकृत्यात्मज्योतिश्छायंकरोति॥ पारंपर्येण यति॥ तेनेति॥ आत्मज्योतिषाव्याप्तस्यकार्यकरणसंघातस्यव्यवहारक्षमत्वेदृष्टांतमाह
॥ यथेति॥ चेतनावानिवेत्युक्तंदृष्टांतेनोपपादयति॥ यथावेति॥ हृदयंबुद्धिस्ततोपिसूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदंतस्थमपिहृदयादिकंसंघातंचसर्वमेकी
कृत्यस्वच्छायंकरोतीतिकृत्स्नायथोक्तमणिसादृश्यमुचितमितिदार्ष्टांतिकेयोजना॥ कथमिदमात्मज्योतिःसर्वमात्मच्छायंकरोतितत्राह॥ पारंपर्येणेति॥

विषयादिषु प्रसंगात्प्रांते षू त्तरोत्तरसूक्ष्मतारतम्यात्ते षे वात्मादिविषयांतेषु स्थूलतारतम्याच्च प्रतीचः सर्वस्मादंतरतमत्वात्तत्तत्तदाकारहेतुत्वमस्ती
त्यर्थः॥ बुद्धेरात्माकार्यत्वं समर्थयते॥ बुद्धिस्तावदिति॥ लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धावात्माभिमानभ्रांतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति॥ तेनहीति॥ बुद्धेः पश्चान्मनस्य
पि विज्ञायते तत्र हेतुमाह॥ बुद्धीति॥ आत्मनः सर्वावभासकत्वमुक्तमुपसंहरति॥ एवमिति॥ आत्मनः सर्वावभासकत्वे किमिति कस्य चित्क चिदेवात्मधीरि

सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वांतरतमत्वाद्बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानंतर्याच्चात्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छायाभवति तेन हि विवेकिनामपि तत्रात्मा
भिमानबुद्धिः प्रथमा ततोप्यानंतर्यान्मनसि चैतन्यावभासता॥ बुद्धिसंपर्कात्ततइंद्रियेषु मनःसंयोगात्ततोनंतरं शरीरे इंद्रियसंपर्कादेवंपा
रंपर्येण कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मचैतन्यं स्वरूपज्योतिषावभासयति तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्दृत्तिषु चाऽनियता

हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः॥

आभिमानबुद्धिर्यथाविवेकं जायते॥ तथा च भगवतोक्तं गीतासु॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशय
ति भारत॥ यदादित्यगतं तेजइत्यादि च॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति च काठके॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा
तीति च॥ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धइति च मंत्रवर्णात् त्याशंक्याह॥ तेनहीति॥ बुध्यादेरुक्तक्रमेणात्माकारत्वं तच्छब्दार्थः॥ आत्मज्योतिषः सर्वावभासक
त्वे लोकप्रसिद्धिरेव न प्रमाणं किंतु भगवद्वाक्यमपीत्याह॥ तथा चेति॥ अनाधिनाम यमनाशी चेतनश्चेतयिता ये ब्रह्मादयस्तेषामयमेव चेतनो यथोदकादीनाम
ग्नीनामग्निर्निमित्तं दाहकत्वं तथात्मनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषामित्याह॥ नित्यइति॥ अनुगमनवदनुभानं सगतया भासात्वादिति शंकां प्रत्याह॥ तमेवेति॥ ये

ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति॥तेनेति॥हृद्यंतःस्थितोयमात्मासर्वावभासकत्वेनज्योतिर्भवतीतियोजना॥पदांतरमादायव्याचष्टे॥पुरुषइति॥आदित्या
दिज्योतिषःसकाशादात्मज्योतिषिविशेषमाह॥निरतिशयंचेति॥प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति॥सएषइति॥ससमानःसन्नित्याद्यवतारयितुंवृत्तंकी
र्तयति॥बाह्यानामिति॥तर्हिबाह्यज्योतिःसद्भावावस्थायामकिंचित्करमात्मज्योतिरित्याशंक्याह॥यदात्विति॥व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनक
थयति॥आत्मज्योतिरिति॥आत्मज्योतिषःसर्वानुग्राहकत्वेप्रमाणमाह॥यदेतदिति॥सर्वमंतःकरणादिप्रज्ञानेत्रमित्यैतरेयके श्रवणाद्युक्तमात्मज्योति

तेनायंहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषआकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्णइतिपुरुषोनिरतिशयंचास्यस्वयंज्योतिष्ट्वंसर्वावभासात्मकत्वात्स्वयमन्यानवभा
सत्वाच्चसएषपुरुषःस्वयमेवज्योतिःस्वभावोयंत्वंएकुसिकतमआत्मेतिबाह्यानांज्योतिषांसर्वकरणानुग्राहकाणांप्रत्यस्तमयेंतःकरणद्वा
रेणहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषोऽनुग्राहकःकरणानामित्युक्तंयदात्वपिबाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषांसद्भावस्तदाप्यादित्यादिज्योति
षांपरार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्येनस्वार्थानुपपत्तिःस्वार्थज्योतिषआत्मनोनुग्रहाभावेऽयंकार्यकरणसंघातोनव्यवहारायकल्पते
आत्मज्योतिरनुग्रहेणैवहिसर्वदासर्वःसंव्यवहारोयदेतत्हृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमित्यादिश्रुत्यंतरात्साभिमानोहिसर्वःप्राणिसंव्यवहारोभि
मानहेतुंचमरकतमणिदृष्टांतेनावोचामयद्यप्येवमेतत्तथापिजाग्रद्विषयेसर्वकरणगोचरत्वादात्मज्योतिषोबुध्यादिबाह्याभ्यंतरकार्यक
रणव्यवहारसन्निपातव्याकुलत्वान्नशक्यतेंतर्ज्योतिरात्माख्यंमुंजेषीकावन्निष्कृष्यदर्शयितुमित्यतःस्वप्नेदिदर्शयिषुःप्रक्रमते॥ षःसर्वानुग्राह

कत्वमित्यर्थः॥किंच॥अचेतनानांकार्यकरणानांचेतनत्वसिध्यनुपपत्त्यासदाचिदात्मव्याप्तिरेष्टव्येत्याह॥साभिमानोहीति॥कथमसंगस्यप्रतीचःसर्वत्रबु
ध्यादावहंमानइत्याशंक्याह॥अभिमानेति॥वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतारयति॥यद्यपीति॥यथोक्तमपिप्रत्यग्ज्योतिर्जागरितेदर्शयितुमशक्यमितिश्रुतिःस्व

स्वप्नेनिकृष्टंज्योतिरितिशेषः॥सदृशःसन्ननुसंचरतीतिसंबंधः॥सादृश्यस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वमपेक्ष्यपृच्छति॥केनेति॥उत्तरं॥प्रकृतत्वादिति॥प्राणाना
मपितुल्यंतदितिचेत्तत्राह॥सन्निहितत्वाच्चेति॥हेतुद्वयंसाधयति॥हृदित्यादिना॥प्रकृतत्वादिफलमाह॥तस्मादिति॥सामान्यंप्रश्नपूर्वकंविशदयति
॥किंपुनरित्यादिना॥विवेकतोऽनुपलब्धिंव्यक्तीकर्तुंबुद्धिज्योतिषोःस्वरूपमाह॥अवभास्येति॥अवभासकत्वेदृष्टांतमाह॥आलोकवदिति॥तथापिकथं

ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतियःपुरुषःस्वयमेवज्योतिरात्मासमानःसदृशःसन्केनप्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्चहृदयेनहृदितिहृ
च्छब्दवाच्याबुद्धिःप्रकृतासन्निहिताचतस्मात्तयैवसामान्यंकिंपुनःसामान्यमश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिरवभास्याबुद्धिरवभासकंत
दात्मज्योतिरालोकवदवभास्यावभासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धिःप्रसिद्धाविशुद्धत्वाद्ध्यालोकोऽवभास्येनसदृशोभवतियथारक्तमवभासय

सस मानः

न्रक्तसदृशोरक्ताकारोभवतियथाहरितंनीलंलोहितंवावभासयन्नालोकस्तत्सदृशस्तत्समानोभवतितथाबुद्धिमवभासयन्बुद्धिद्वारेणकृ
त्स्नंक्षेत्रमवभासयतीत्युक्तंमरकतमणिनिदर्शनेन॥तेनसर्वेणसमानोबुद्धिसामान्यद्वारेणसर्वमयइतिचातएववक्ष्यतितेनासौकृतश्चित्स्व
विभज्यमुंजेषीकावत्स्वेनज्योतीरूपेणदर्शयितुंनशक्यते विवेकतोऽनुपलब्धिरत्राह॥अवभास्येति॥प्रसिद्धिमेवप्रकटयति॥विशुद्धत्वाद्धीति॥उक्तम
र्थंदृष्टांतेनबुद्धावारोपयति॥यथेत्यादिना॥दृष्टांतगतमर्थंदार्ष्टांतिकेयोजयति॥तथेति॥पुनरुक्तिंपरिहरति॥इत्युक्तमिति॥सर्वावभासकत्वेकथंबुध्यैवसाम्य
मित्याशंक्याह॥तेनेति॥सर्वावभासकत्वंतच्छब्दार्थः॥किमर्थंतर्हिबुध्यासामान्यमुक्तमित्याशंक्यद्वारत्वेनेत्याह॥बुद्धीति॥आत्मनःसर्वेणसमानत्वेवाक्यशेषमनुकूलयति॥सर्वमयइतिचेति॥

वाक्यशेषसिद्धेर्थेलोकभ्रांतेर्गमकत्वमाह॥ तेनेति॥ सर्वमयत्नेनेतियावत्॥ आत्मानात्मनोर्विवेकदर्शनस्याशक्यत्वेपरस्पराध्यासस्तद्धर्माध्यासश्चस्यात्तत
श्चलोकानांमोहोभवेदित्याह॥ इतिरर्थेति॥ धर्मिविषयंमोहमभिनयति॥ अयमिति॥ धर्मविषयंमोहंदर्शयति॥ एवंधर्मेति॥ तदेवस्फुटयति॥ कर्तेत्यादिना॥ वि
कल्पैः सर्वोलोकोमोमुह्यतेइतिसंबंधः॥ ससमानःसन्नित्यस्यार्थमुक्त्वाऽवशिष्टंभागंव्याकरोति॥ अतइत्यादिना॥ आत्मनःस्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्याशं

ङ्कतिसर्वव्यापारंतन्नाध्यारोप्यनामरूपगतंज्योतिर्धर्मंचनामरूपयोर्नामरूपेचात्मज्योतिषिसर्वोलोकोमोमुह्यतेऽयमात्मानायमात्मा एवंधर्मा
नैवंधर्माकर्ताऽकर्ताशुद्धोऽशुद्धोबद्धोमुक्तःस्थितोगतआगतोस्तिनास्तीत्यादिविकल्पैः अतःसमानःसन्नुभौलोकौप्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविहलोकपरलो
कावुपात्तदेहेंद्रियादिसंघातसागान्योपादानसंतानप्रबंधशतसंन्निपातैरनुक्रमेणसंचरतिधीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुर्नस्वतइतिन

सन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीव॥

तावन्नामरूपोपाधिसादृश्यंभ्रांतिनिमित्तंयत्तदेवहेतुर्नस्वतइत्येतदुच्यते॥ यस्मात्ससमानःसन्नुभौलोकावनुक्रमेणसंचरतितदेवप्रत्यक्षमित्ये
तद्दर्शयतियतोध्यायतीवध्यानव्यापारंकरोतीवचिंतयतीवध्यानव्यापारवतींबुद्धिंसतात्स्थ्येनचित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयंस्तत्सदृशस्त
त्समानःसन्ध्यायतीवालोकवदेवातोभवतिचिंतयतीवेतिभ्रांतिर्लोकस्यनतुपरमार्थतोध्यायति॥ व्याख्यानंतरंवाक्यमादत्ते॥ तथेति॥ आत्मासप्तम्यर्थः॥ य
तःशब्दोवक्ष्यमाणतःशब्देनसंबध्यते॥ अक्षरोत्थमर्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥ ध्यानेति॥ ध्यानवतींबुद्धिंव्याप्तश्चिदात्माध्यायतीवेत्यत्रदृष्टांतमाह॥ आलोकवदिति॥
यथाखल्वालोकोनीलंपीतंवाविषयंव्याप्नुवानस्तदाकारोदृश्यतेतथायमपिध्यानवतींबुद्धिंभासयन्ध्यानवानिवभवतीत्यर्थः॥ यथोक्तबुध्यवभासकत्वमुक्तंहेतुमनू

अवभासयन्१

बुद्धिधर्मेणात्मन्यौपाधिकत्वेनमिथ्यात्वमुक्त्वाप्राणधर्मेणाप्यर्पितमतथात्वंकथयति॥तथेति॥आत्मनिचलनस्यौपाधिकत्वंसाधयति॥तेष्विति॥इवशब्द
सामर्थ्यसिद्धमर्थमाह॥नत्विति॥सहीत्याद्यनंतरवाक्यमाकांक्षाद्वारेणोत्थापयति॥कथमित्यादिना॥तच्छब्दोबुद्धिविषयः॥संचरणादीत्यादिशब्दोध्यानादि

त्यालेलायतीवात्यर्थंचलतीवतेष्वेवकरणेषुबुध्यादिषुवायुषुवाचलत्सुतदवभासकत्वात्तत्सादृश्यंतदितिलेलायतीवनतुपरमार्थतश्चलन
धर्मकंतदात्मज्योतिःकथंपुनरेतदवगम्यतेतत्समानत्वंभ्रांतिरेवोभयलोकसंचरणादिहेतुर्नस्वतइत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनायहेतुरुपदिश्यतेसआ
त्माहियस्मात्स्वप्नोभूत्वासययाधियासमानःसाधीर्यद्यद्भवतितत्तदेवासावपिभवतीव॥तस्माद्यदासौस्वप्नोभवतिस्वापवृत्तिंप्रतिपद्यतेधीस्तदा
सोपिस्वप्नवृत्तिंप्रतिपद्यतेयदाधीर्जिजागरिषतितदासावप्यतआहस्वप्नोभूत्वास्वप्नवृत्तिमवभासयन्धियःस्वापवृत्त्याकारोभूत्वाइमंलोकंजागरि

सहिस्वप्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणि॥१८॥

तव्यवहारलक्षणंकार्यकरणसंघातात्मकंलौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्रामत्यतीत्यक्रामतिविविक्तेनस्वेनात्मज्योतिषास्वप्नात्मि
कांधीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठतेयस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभावएवासौविशुद्धःसन्कर्तृक्रियाकारकफलशून्यःपरमार्थतोधीसादृश्य
मेवतूभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रांतिहेतुर्मृत्योरूपाणिमृत्युःकर्माविद्यादिर्नतस्यान्यद्रूपंस्वतःकार्यकरणान्येवास्यरूपाण्यतस्तानिमृत्यो
रूपाण्यतिक्रामतिक्रियाफलाश्रयाणि॥ व्यापारसंग्रहार्थः॥स्वप्नोभूत्वालोकमतिक्रामतीतिसंबंधः॥कथमात्मास्वप्नोभवतितत्राह॥सयथेति॥उक्तेर्थेवा
क्यमवतार्यव्याकरोति॥आहेति॥उक्तंहेतुमनूद्यफलितमाह॥यस्मादित्यादिना॥कार्यकरणातीतत्वात्स्वरसगात्मनोनस्वतःसंचारित्वमित्युक्तमाह॥मृत्योरिति॥
सा१

रूपाण्यतिक्रामतीतिपूर्वेणसंबंधः॥

297

क्रियास्तत्फलानिचाश्रयोयेषांयानिवाक्रियाणांतत्फलानांचाश्रयस्तानीतियावत्॥बुध्यवभासकंज्योतिरात्मेत्युक्तंतत्रशाक्यःशंकते॥नन्विति॥प्रमाणादति
रिक्तात्मोपलब्धिरित्याशंक्यप्रत्यक्षमनुमानंवेतिप्रमाणद्वैविध्यनियममभिप्रेत्यताभ्यामतिरिक्तात्मानुपलंभान्नासावस्तीत्याह॥धीव्यतिरेकेणेति॥तत्रदृ
ष्टांतमाह॥यथेति॥घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथःसंसृष्टयोर्विवेकेनानुपलंभवदवभास्यावभासकयोर्बुध्यात्मनोर्भेदेपिपृथगनुपलंभादैक्यमवभास
ते॥वस्तुतस्तुतयोरन्यत्वमेवेतिशंकामनुवदतियत्त्विति॥वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह॥तत्रेति॥दृष्टांतःसप्तम्यर्थः॥घटादेरन्यत्वेनेतिसंबंधः॥ज्योतिरंतरंना

ननुनास्त्येवधियासमानमन्यद्द्वयोरवभासकमात्मज्योतिर्धीव्यतिरेकेणप्रत्यक्षेणवाऽनुमानेनवानुपलंभाद्यथान्यात्तत्कालएवहितौया
धीर्यत्ववभास्यावभासकयोरन्यत्वेपिविवेकानुपलंभात्सादृश्यमितिघटाद्यालोकयोस्तत्रभवत्वन्यत्वेनालोकस्योपलंभाद्धटादेःसंश्लिष्टयोः
सादृश्यंभिन्नयोरेव॥नचतथेहघटादेरिवधियोवभासकंज्योतिरंतरंप्रत्यक्षेणवानुमानेनवोपलभामहेधीरेवहिचित्स्वरूपावभासकत्वेनस्वा
काराविषयाकाराचतस्मान्नानुमानेनोनापिप्रत्यक्षतोधियोवभासकंज्योतिःशक्यतेप्रतिपादयितुंव्यतिरिक्तंयदपिदृष्टांतरूपमभिहितंअ
वभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेवघटाद्यालोकयोःसंयुक्तयोःसादृश्यमितितत्राप्यभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तंनतुतत्रघटाद्यवभास्यावभास
कौभिन्नौपरमार्थतस्तुघटादिरेवावभासात्मकःसालोकोऽन्योन्योहिघटादिरुत्पद्यते॥विज्ञानमात्रमेवसालोकघटादिविषयाकारमवभासते

ऽस्तिचेत्कुतोग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्याशंक्याह॥धीरेवेति॥बाह्यार्थवादिनोःसौत्रांतिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसंहरति॥तस्मान्नेति॥इदानींविज्ञानवादिबाह्या
र्थवादिभ्यामभ्युपगतंदृष्टांतमनुवदति॥यदपीति॥बाह्यार्थवादप्रक्रियानसुगताभिप्रेतेतिदूषयति॥तत्रेति॥उभयदृष्टांतस्वरूपंसप्तम्यर्थः॥ननुघटादेरवभा
स्यादालोकोवभासकोभिन्नोलक्ष्यतेनेत्याह॥परमार्थतस्त्विति॥तस्यस्थायित्वंव्यावर्तयति॥अन्योन्यइति॥प्रतीतंनिषयप्राधान्यंव्यावर्त्तयन्नुक्तमेवव्यनक्ति॥विज्ञा

विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टांतराहित्यं फलतीत्याह॥ यदेति॥ शिष्यबुध्यनुसारेण त्रिविधं बुद्धाभिप्रायमुपसंहरति॥ एवमित्यादिना॥ परिकल्प्येत्यंतेन बाह्यार्थवाद
मुपसंहृत्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञानवादमुपसंजहार॥ तत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति तदाह्येति॥ शून्यवादिमतमाह॥ तस्यापीति॥ तदेव स्फुटयति॥ तदपी
ति॥ प्रसन्नयेपि दोषं संभावयति॥ सर्वा इति॥ कथममूषां कल्पनानां दूषणमित्याशंक्य प्रथमं बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह॥ तत्रेति॥ निर्धारणे सप्तमी॥ यत्तु धीरेवाव

देवं तदा न बाह्यो दृष्टांतोस्ति विज्ञानस्य लक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य तस्यैव पुनर्विशुद्धिं
परिकल्पयंति॥ तद्ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित्॥ तस्यापि शांतिं केचिदिच्छंति अन्ये तदपि विज्ञानं
संवृतं ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिबाह्यवस्तुवदित्यपरे माध्यमिका आचक्षते सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभासकस्यव्यति
रिक्तस्यात्मज्योतिषः पन्हवादश्रेयोमार्गस्य प्रतिपक्षभूताः वैदिकस्य तत्र येषां बाह्योर्थोस्ति तान्प्रत्युच्यते न तावत्स्वात्मानमवभासकत्वाद्घटा
देस्तमस्यवस्थितो घटादिस्तावत्कदाचिदपि स्वात्मनावभास्यते प्रदीपाद्यालोकसंयोगे न तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः॥ सालोको घट इति
संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोरन्यत्वमेव पुनः पुनः संश्लेषविश्लेषच विशेषदर्शनाद्रज्जुघटयोरिव अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वं न स्वात्मनैव
समात्मानमवभासयति॥ ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवभासयन्दृष्ट इति

भासकत्वेन साकारेतित्राह॥ नेति॥ यदवभास्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं अवभास्यत्वा
द्यथा घटादि अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमानाद्बुध्यतिरिक्तः साक्षी सिध्यतीत्यर्थः॥ दृष्टांतं साधयति॥ तमसीति॥ तस्यावभासकापेक्षां दर्शयितुं विशेषणं॥ सालो
को घट इति॥ संश्लेषावगमान्नास्ति घटस्य व्यतिरिक्तावभास्यमित्याशंक्याह॥ संश्लिष्टयोरपीति॥ भवत्वन्यत्वं किं तावतेत्याशंक्याह॥ अन्यत्वे चेति॥ व्यति
रिक्तावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्यमिति यावत्॥ अवभासयति घटादिरिति शेषः॥ दृष्टांतस्य साध्यविकलत्वे परिहृते व्यभिचारमाशंकते॥ नन्वि

२९४

तदेवव्यतिरेकमुखेनाह॥ नहीति॥ अनैकांतिकत्वं निगमयति॥ तस्मादिति॥ प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारोस्तीति परिहरति॥ नावभास्यत्वेति॥ अथास्याव
भासकत्वात्तस्य नान्यावभास्यत्वमिति चेत्तत्राह॥ यद्यपीति॥ अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह॥ यदा चेति॥ व्यतिरिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः॥ अ
वभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वातिरिक्तेनैवावभास्यत्वमिति नियमासिद्धेर्व्यभिचारस्तादवस्थ्यमिति शंकते॥ नन्विति॥ यदि प्रदीपस्य स्वावभासनात्पूर्वमसन्वि
शेषः समनंतरकाले स्यात्तदा स्वात्मानं भासयतीति वक्तुं युक्तं न च सोस्तीति दूषयति॥ नेत्यादिना॥ तदेव विवृणोति॥ यथेति॥ अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः॥

नहि घटादिवत्प्रदीपदर्शनाय प्रकाशांतरमुपाददते लौकिकास्तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति नावभास्यत्वाविशेषाद्यद्यपि प्रदीपोन्यस्याव
भासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति घटादिवदेव यदा चैवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावदवश्यंभा
वि ननु यथा घटश्चैतन्यावभास्यत्वेपि व्यतिरिक्तमालोकांतरमपेक्षते न त्वेवं प्रदीपोन्यदालोकांतरमपेक्षते तस्मात्प्रदीपोन्यावभास्योपि
सन्नात्मानं घटं चावभासयति न स्वतः परतो वा विशेषाभावाद्यथा चैतन्यावभास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टं
॥ यत्तूच्यते प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति तदसत्॥ कस्माद्यस्मादात्मानं नावभासयति तदा कीदृशः स्यान्नहि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा
परतो वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते स ह्यवभास्यो भवति यस्यावभासकसन्निधावसन्निधौ च विशेष उपलभ्यते न हि प्रदीपस्य स्वात्मसन्निधि
रसन्निधिर्वा शक्यः कल्पयितुं॥ असति च कादाचित्के विशेषे आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति मृषैवोच्यते॥ प्रदीपे परोक्तं विशेषमनुभाष्य दूषयति॥
यत्त्वित्यादिना॥ यदा दीपो न स्वात्मानं भासयति तदाऽनवभासमानः स्यादित्याशंक्याह॥ नहीति॥ विशेषाभावेपि दीपस्य स्वेनैवावभास्यत्वं किं न स्यादिति चे
त्तत्राह॥ स हीति॥ प्रदीपस्य विशेषानवभावेपि स्वात्मसन्निध्यसंनिधी विशेषाविस्याशंक्याह॥ नहीति॥ दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषाभावे फलितमा

व्यभिचारनिरासपूर्वकंभास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानांतरमाह॥चैतन्येति॥यद्व्यंजकंतत्स्वविजातीयव्यंग्यंसूर्यादिव्यंजकंचविज्ञानंतस्माद्विज्ञानव्यतिरि
क्तश्चिदात्मासिध्यतीत्यर्थः॥प्रदीपस्यनस्वावभास्यत्वंकिंतुविजातीयचैतन्यावभास्यत्वमितिस्थितेफलितमाह॥तस्मादिति॥यद्ग्राह्यंतद्ग्राहकांतरग्रा
ह्यंयथादीपोग्राह्यश्चेदंविज्ञानमित्यनुमानांतरमाह॥चैतन्येति॥तथापिकथंत्वदिष्टग्राहकसिद्धिरित्याशंक्यविमृशति॥चैतन्यग्राह्यत्वेचेति॥कथंतर्हि
निर्णयस्तत्राह॥इतिसंदिह्यमानइति॥अस्तुलोकानुसारीनिश्चयोलोकस्तुकथमित्याशंक्याह॥तथाचेति॥तथापिकुतोविवक्षितात्मज्योतिस्तत्राह॥

चैतन्यग्राह्यत्वंचघटादिभिरविशिष्टंप्रदीपस्य॥तस्माद्विज्ञानस्याल्मग्राह्यग्राहकत्वे॥नप्रदीपोदृष्टांतः॥चैतन्यग्राह्यत्वंचविज्ञानस्यबाह्य
विषयैरविशिष्टंचैतन्यग्राह्यत्वेचविज्ञानस्यकिंग्राह्यविज्ञानग्राह्यत्वंकिंवाग्राहकविज्ञानंग्राह्यत्वेतिसंदिह्यमानेवस्तुनियथान्यत्रदृष्टे
न्यायःकल्पयितुंयुक्तोनतुदृष्टविपरीतःतथाचसतियथाव्यतिरिक्तेनैवग्राहकेणवाह्यानांप्रदीपानांग्राह्यत्वंदृष्टंतथाविज्ञानस्यापिचैतन्यग्रा
ह्यत्वात्स्वकाशकत्वेसत्यपिप्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वंयुक्तंकल्पयितुंनतुतनन्यग्राह्यत्वंयश्चान्योविज्ञानस्यग्रहीतासआत्माज्योतिरंत
रंविज्ञानात्तदानवस्थेतिचेन्नग्राह्यत्वमात्रंहितद्ग्राहकस्यवस्त्वंतरत्वेलिंगमुक्तंन्यायतः॥नत्वेकांततोग्राहकत्वेतद्ग्राहकांतरास्तित्वेवाकदाचि
दपिलिंगंसंभवतितस्मान्नतदनवस्थाप्रसंगः

यश्चेति॥विज्ञानस्यग्राहकांतरग्राह्यत्वेतस्यापिग्राहकांतरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिरितिशंकते॥त
दानवस्थेतिचेदिति॥कूटस्थबोधस्यविज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वान्नानवस्थेतिपरिहरति॥नेति॥यद्ग्राह्यंतत्स्वातिरिक्तग्राह्यंयथाघटादीतिग्राह्यत्वमात्रंबुद्धि
ग्राहकस्यतत्तोवस्त्वंतरत्वेप्रदीपस्यस्वानवभास्यत्वन्यायेनलिंगमुक्तं॥नचबुद्धिसाक्षिणोग्राह्यत्वमस्तिकूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्तत्कुतोऽनवस्थेतिउपपादयति॥ग्रा
ह्यत्वमात्रंहीति॥साक्षीस्वातिरिक्तग्राह्योग्राहकत्वाद्बुद्धिवदित्याशंक्याह॥नत्विति॥ग्राहकत्वंहिग्रहणकर्तृत्वंवातस्साक्षित्वंवाआद्येबुद्धिसाक्षिणोग्रस्यमनवस्थाग्रह

वृ॰र॰
२१

द्वितीये तस्य ग्राहकांतरास्तित्वेन कदाचिदपि प्रमाणमस्ति तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः॥ ग्राहकानवस्थां परिहृत्य करणानवस्थामाशंकते॥ विज्ञानस्येति॥ तस्य ग्राह्य
त्वे च सुरादिस्थानीयेन करणेन भवितव्यं तस्यापि ग्राह्यत्वे स्य करणमित्यनवस्थां दूषयति॥ न नियमाभावादिति॥ नियमाभावं साधयति॥ नहीत्यादिना॥ वैचित्र्य
दर्शनमाकांक्षापूर्वकं स्फुटयति॥ कथमित्यादिना॥ उभयव्यतिरेकं दर्शयति॥ नहीति॥ तथापि कथं वैचित्र्यं तत्राह॥ घटवदिति॥ नियमाभावमुपसंहरति॥ तस्मा

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणांतरापेक्षायामनवस्थेति चेन्न नियमाभावान्नहि सर्वत्रायं नियमो भवति यत्र वस्त्वंतरेण गृह्यते वस्त्वंतरं तत्र
ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणांतरं स्यादिति नैकांतेन नियंतुं शक्यते वैचित्र्यदर्शनात् कथं घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मना गृह्यते तत्र प्रदीपादि
रालोको ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणं न हि प्रदीपाद्यालोको घटांशश्चक्षुरंशो वा घटवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि प्रदीपस्य चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न
बाह्यमालोकस्थानीयं किंचित्करणांतरमपेक्ष्यते तस्मान्नैव नियंतुं शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणांतरं स्यादेवेति तस्माद्वि
ज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन करणद्वारानवस्था नापि ग्राहकद्वारा कदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरि
क्तमात्मज्योतिरंतरमिति॥ ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तो यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं व
स्तु दृष्टं यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादि वस्तु स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभात्स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रतावगम्यते तथा
जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभाज्जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुं तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञान

दिति॥ अवस्थाद्वयनिराकरणं निगमयति॥ तस्माद्विज्ञानस्येति॥ बाह्यार्थवादिमतनिराकरणमुपसंहरति॥ तस्मात्सिद्धमिति॥ बाह्यार्थवादिनि ध्वस्ते विज्ञा
नवादी चोदयति॥ नन्विति॥ बाह्योऽर्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह॥ यद्धीति॥ नोपलभ्यते च जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः॥ दृष्टांतम

अ॰ ४

रामः
२१

उक्तमनुमानमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ सर्वं विज्ञानमात्रमितिस्थितेफलितमाह॥ तत्रेति॥ किमितितस्यमिथ्यात्वंतत्राह॥ सर्वस्येति॥ बाह्यार्थापलापवा दित्वंदूषयति॥ नेत्यादिना॥ हेतुंविशदयति॥ नत्विति॥ विज्ञानमात्रवादित्वादेकांतेनबाह्यार्थानभ्युपगतिरितिशंकते॥ नन्विति॥ बाह्यार्थंहठादंगीकार यति॥ नेत्यादिना॥ अन्वयमुखेनोक्तमर्थंव्यतिरेकमुखेनविशदयति॥ विज्ञानादिति॥ ज्ञानज्ञेययोरैक्येदोषांतरमाह॥ तथेति॥ अनर्थकंशास्त्रमुपदिश तोगुरुस्यसर्वज्ञत्वंनस्यादित्याह॥ तत्कर्त्तुरिति॥ वाशब्दश्चार्थः॥ इतश्चसर्वस्यनास्तिविज्ञानमात्रत्वमित्याह॥ किंचान्यदिति॥ नकेवलंपूर्वोक्तोपपत्तिब

तत्रयदुक्तंविज्ञानस्यव्यतिरिक्तावभास्यत्वाद्विज्ञानव्यतिरिक्तमस्तिज्योतिरंतरंघटादेरिवेतितन्मिथ्यासर्वस्यविज्ञानमात्रत्वेदृष्टांताभावा त्। यावत्तावदभ्युपगमान्नतुबाह्यार्थोभवत्येकांतेनैवनाभ्युपगम्यतेनत्वनुमानाभ्युपगम्यतएवनविज्ञानंघटःप्रदीपइतिचशब्दार्थपृथ क्त्वाद्यावत्तावदपिबाह्यमर्थांतरमवश्यमभ्युपगंतव्यंविज्ञानादर्थांतरंवस्तुनचेदभ्युपगम्यतेविज्ञानंघटःपटइत्येवमादीनांशब्दानामे कार्थत्वेपर्यायशब्दत्वंप्राप्नोति॥ तथासाधनानांफलस्यचैकत्वेसाध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसंगस्तत्कर्त्तुरज्ञानप्रसंगोवा॥ किंचा न्यद्विज्ञानव्यतिरेकेणवादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात्॥ नह्यात्मविज्ञानमात्रमेववादिप्रतिवादिवादस्तद्दोषोवाभ्युपगम्यतेनिराक र्त्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनांनह्यात्मीयंविज्ञानंनिराकर्त्तव्यमभ्युपगम्यतेस्वयंवात्माकस्यचित्॥ तथाचसतिसर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगोनच

शब्देनबाह्यार्थोऽभ्युपेयः किंतुतत्रैवान्यदपिकारणमुच्यतइति॥ तदेवस्फुटयति॥ विज्ञानेति॥ यद्ग्राह्यंतत्तद्व्यतिरिक्तग्राह्यंयथाप्रतिवाद्यादिज्ञानग्रहस्तुचेदं ग्राह्यमितिअनुमानाच्चबाह्यार्थापलापसिद्धिरित्यर्थः॥ दृष्टांतेविप्रतिपत्तिंप्रत्याह॥ नहीति॥ निराकर्त्तव्यत्वेपितेषांज्ञानमात्रत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यात्मीयज्ञान त्वमात्मज्ञानत्वंवातेषामितिविकल्प्यक्रमेणदूषयति॥ नहीत्यादिना॥ स्वकीयनिषेधेस्वनिषेधेचानिष्टापत्तिमाचष्टे॥ तथाचेति॥ तदंगीकारालोचनायामपिप्रतिवा

वादीनांविज्ञानातिरेकःसेत्स्यतीत्याहनेति॥

मैत्रः संतानवान् संतानवद्व्यवहारत्वात् चैत्रवत्=२ नीलपीतादिकं विज्ञानव्यतिरिक्तं विज्ञानविषयत्वान्मैत्रसंतानवत्=२

अन्यथाविवादाभावापातादितिभावः॥कथंतर्हितेषामंगीकारस्तत्राह॥व्यतिरिक्तेति॥सिद्धे दृष्टांते फलितमनुमानंनिगमयति॥तस्मादिति॥किंच॥चैत्र संतानेनमैत्रसंतानोव्यवहारादनुमीयतेसर्वज्ञज्ञानेनचासर्वज्ञज्ञानानिज्ञायंतेतत्रभेदस्यतेपिसिद्धेस्तद्दृष्टांतान्नीलादेस्तद्धियश्चभेदःशक्योनुमातुमित्याह॥ संतत्यंतरवदिति॥इतिनबाह्यार्थापलापसिद्धिरितिशेषः॥तदपलापासंभवेफलितमाह॥तस्मादिति॥विज्ञानार्थभेदोक्त्याप्रत्यगात्माविज्ञानातिरिक्तउक्तः ॥संप्रतिविमतंज्ञानाभिन्नंग्राह्यत्वात्स्वप्नग्राह्यवदित्युक्तमनुवदति॥स्वप्नइति॥अयुक्तंविज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येतिशेषः॥दृष्टांतस्यसाध्यविकलतामभिप्रे

प्रतिवाद्यादयःस्वात्मनैवगृह्यंतेइत्यभ्युपगमोव्यतिरिक्तग्राह्याहितेअभ्युपगम्यंतेतस्मात्तद्वत्सर्वमेवव्यतिरिक्तग्राह्यंवस्तु॥जाग्रद्विषयत्वा ज्जाग्रद्वस्तुप्रतिवाद्यादिवदितिसुलभोदृष्टांतःसंतत्यंतरवद्धिज्ञानांतरवच्चेति॥तस्माद्विज्ञानवादिनापिनशक्यंविज्ञानव्यतिरिक्तंज्योतिरं तरंनिराकर्तुंस्वप्नेविज्ञानव्यतिरेकाभावाद्युक्तमितिचेन्नाभावादपिभावस्यवस्त्वंतरत्वोपपत्तेः॥भवतैवतावत्स्वप्नेघटादिविज्ञानस्यभावभू तत्वमभ्युपगतंतदभ्युपगम्यतद्व्यतिरेकेणघटाद्यभावउच्यतेसविज्ञानविषयोघटादिर्यद्यभावोयदिवाभावःस्यादुभयथापिघटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेवनतुतन्निवर्तयितुंशक्यतेतन्निवर्तकन्यायाभावादेतेनसर्वस्यशून्यताप्रत्युक्ताप्रत्यगात्मग्राह्यताचात्मनोहमितिमीमांसकप क्षःप्रत्युक्तःयत्तूक्तंसालोकोन्यश्चान्यश्चघटोजायतइति॥ सपरिहरति॥नाभावादपीति॥संग्रहवाक्यंविवृणोति॥भवतैवेति॥बाह्यार्थवादिभ्योविशेष

माह॥तदभ्युपगम्येति॥तथापिकथंदृष्टांतस्यसाध्यविकलतेत्याशंक्याह॥सइति॥घटादिविज्ञानस्यभावभूतस्याभ्युपगतस्यघटादेर्भावाद्भावाद्वाविषयादर्था तरत्वात्स्यस्यचिद्बाह्यार्थस्योपगमादृष्टांतस्यसाध्यविकलतासुप्रसिद्धेत्यर्थः॥माध्यमिकमतमतिदेशेननिराकरोति॥एतेनेति॥ज्ञानज्ञेययोर्निराकर्तुमश क्यत्ववचनेनेतियावत्॥आत्मनोग्राह्यस्याहमितिप्रसंगात्मनैवग्राह्यतेतिमीमांसकमतमपिप्रत्युक्तमेकस्यैवग्राह्यग्राहकतायानिरस्तत्वादित्याह॥प्रत्यगात्मेति॥

क्षणभंगवादिनोक्तमनूद्यप्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति॥ यत्तूक्तमित्यादिना॥ स्वपक्षेपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं शाक्यः शंकते॥ सादृश्यादिति॥ दृष्टांतं विघट
यन्नुत्तरमाह॥ न तत्रापीति॥ तथापि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशंक्याह॥ जातीति॥ तन्निमित्ता तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः॥ तदेव प्रपंचयति॥ कृत्तेष्विति॥ अभ्रा
न्त इति छेदः॥ किमिति जातिनिमित्तैवाधीर्व्यक्तिनिमित्ता किं न स्यादत आह॥ नहीति॥ ननु सादृश्यवशाद्व्यक्तिमेव विषयीकुर्यत्प्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं

न दृष्टं क्षणांतरेपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात्सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं कृत्तोत्थितकेशनखादिष्विवेति चेन्न तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वा
ज्ज्वालैकत्वाच्च कृत्तेषु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशत्वनखत्वजातेरेकत्वात्केशनखप्रत्ययस्तन्निमित्तोऽभ्रांत एव न हि दृश्यमानत्व
नोत्थितकेशनखादिषु व्यक्तिनिमित्तस्त एवेति प्रत्ययो भवति॥ कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितेषु दृष्टेषु तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनबालादिषु तुल्या
इमे केशनखाद्याइति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययस्तस्मान्न समो दृष्टांतः॥ प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि त
देवेति न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिंगस्याभासत्वोपपत्तेः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च ज्ञानस्य क्षणिकत्वादेकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्त्वंतर
दर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् न तु वस्तुदर्श्येको वस्त्वंतरदर्शनाय क्षणांतरमवतिष्ठते विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्स कृदृस्तुदर्शने नैव क्षयोपपत्तेः
तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्त्तमानप्रत्ययस्तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्तमान —
क्षणकालमनुतिष्ठेत ततः क्षणवादहानिरथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्तप्रत्यय इदमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते ततः सादृश्यप्रत्य
यानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति अनेकदर्शिनः॥ न स्यात्तत्राह॥ कस्यचिदिति॥ अभ्रांतस्येति यावत्॥ दार्ष्टांतिके वैषम्यमाह॥ घटादिष्विति॥ वैषम्यमु
पसंहरति॥ तस्मादिति॥ तत्सत्त्वक्षणिकं यथा प्रदीपादिसंतश्चामीभावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रांतं प्रत्यभिज्ञानमित्याशंक्याह॥ प्रत्यक्षेणेति॥ अनुसंतानमा

नन्वत्र क्षणिकत्वानुमानेनोद्देश्याबाधितविष
यत्वस्याप्यनुमितत्वाद्विनिगमनाविरहादिति भावः॥

इतश्च प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबंधनो भ्रमो न भवतीत्याह॥ सादृश्येति॥ तदनुपपत्तौ हेतुमाह॥ ज्ञानस्येति॥ तस्य क्षणिकत्वेपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशंक्याह॥ एकस्येति॥ अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति चेन्नेत्याह॥ न त्विति॥ उक्तमेवार्थं प्रपंचयति॥ तेनेत्यादिना॥ भवतु किं तावते तितत्राह॥ तेनेति॥ दृष्टमिति अवतिष्ठेत यदीति शेषः॥ क्षणिकत्वहानिपरिहारं शंकित्वा परिहरति॥ अथेत्यादिना॥ तत्र हेतुमाह॥ अनेकेति॥ परपक्षे दोषांतरमाह॥ व्यपदेशेति॥ तदेव विवृणोति॥ इदमिति॥ व्यपदेशक्षणे अनवस्थानासिद्धिं शंकित्वा दूषयति॥ अथेत्यादिना॥ अन्योदृष्टान्यश्च व्यपदेष्टेत्याशंक्य

एकस्याभावाद्व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येदं पश्याम्यदोद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्थानादथावतिष्ठेत क्षणवादहानिरथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यंधस्येव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वे मंधपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि न चैतदिष्यतेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव शृंखलावत्प्रत्ययो जायत इति चेत्तेनेदं सदृशमिति॥ न॥ वर्त्तमानातीतयोर्भिन्नकालत्वात्तत्र वर्त्तमानप्रत्ययस्यैकः शृंखलावयवस्थानीयोऽतीतश्चापरस्तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदेतदुभयप्रत्ययविषयस्त्वेकः शृंखलाप्रत्ययस्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिर्ममतववतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगः सर्वस्य च

परिहरति॥ अथेत्यादिना॥ शास्त्रप्रणयनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते॥ क्षणिकत्वपक्षे दूषणांतरमाह॥ अकृतेति॥ व्यपदेशानुपपत्तिमुक्तां समादधानः शंकते॥ दृष्टेति॥ सादृश्यप्रत्ययश्च शृंखलास्थानीयेनैव सेत्स्यतीत्याह॥ तेनेदमिति॥ अपसिद्धांतप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे॥ नेत्यादिना॥ तावेवोभौ प्रत्ययौ विषयौ तदवगाही चेन्मध्यवर्ती शृंखलावयवस्थानीयः प्रत्यय इति यावत्॥ क्षणानां मिथः संबंधस्तर्हि माभूदिति चेत्तत्राह॥ ममेति॥ व्यपदेशसादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तु स्थितैवेति चकारार्थः॥ यत्तु विज्ञानस्य दुःखाद्युप

शुद्धत्वात्तत्संसर्गद्रष्टृभावाच्च नज्ञानस्य दुःखादिसंप्लवः॥ स्वसंवेद्यत्वांगीकारादित्यर्थः॥ ज्ञानस्य शुद्धबोधैकस्वाभाव्यमसिद्धं दाडिमादिवन्नानाविधदुःखाद्यंशशबलरूपत्वादित्याशंक्याह॥ नचेति॥ तत्रैव हेत्वंतरमाह॥ अनित्येति॥ तेषां तद्धर्मत्वे सत्यनुभूयमानत्वात्ततोतिरिक्तत्वस्याद्धर्माणां धर्मिमात्रस्वाभाव्यान्नेयानां च मानादर्थांतरत्वात्तोयन्मेयं न तज्ज्ञानांशो यथा घटादिमेयं च दुःखादीत्यर्थः॥ ज्ञानस्य दुःखादिधर्मो न भवति किंतु स्वरूपमेवेति शंकामनुभाष्य दोषमाह॥ अथेत्यादिना॥ अनुपपत्तिमेव प्रकटयति॥ स्वसंयोगीत्यादिना॥ स्वाभाविकस्यापि वियोगोस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तथोपलंभादित्याशंक्याह॥ यदपीति॥ द्रुमांतरशब्देन पुष्पसंबंधिनो

स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधावभासमात्रस्वाभाव्याभ्युपगमात्तद्दर्शिनश्चान्यस्याभावे नित्यदुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिर्न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशत्वं विज्ञानस्य स्वच्छावभासस्वाभाव्यादनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमानत्वाद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसंगः॥ अथानित्यदुःखाद्यात्मकत्वमेव विज्ञानस्य तदा तत्तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः स्वसंयोगिमलवियोगाद्धि शुद्धिर्भवति यथादर्शप्रभृतीनां॥ न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टो न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनौष्ण्येन वा वियोगो दृष्टो यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यांतरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते बीजभावनया पुष्पफलादीनां गुणांतरोत्पत्तिदर्शनादतो विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिर्विषयविषय्याभासत्वं च यन्मलं परिकल्प्यते विज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गाभावादनुपपन्नं न ह्य- वयवास्तद्गतरक्तत्वाद्यारंभका विवक्षिताः

॥ विमतं संयोगपूर्वकं विभागवत्त्वान्मेषादिवदित्यनुमानान्न स्वाभाविकस्य सति वस्तुनि नाशोस्तीत्यर्थः अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति॥ बीजेति॥ कार्पासादिबीजे द्रव्यविशेषसंपर्काद्रक्तादिवासनया तत्पुष्पादीनां रक्तादिगुणोदयोपलंभात्तत्संयोगिद्रव्यापगमादेव तत्पुष्पादिषु रक्तत्वाद्यपगतिरित्यर्थः॥ विशुध्यनुपपत्तिमुपसंहरति॥ अत इति॥ कल्पनांतरमनूद्य दूषयति॥ विषयविषयीति॥ कथं पुनर्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य विषयेण संसर्गादित्याशंक्य

बृ.र.
२४

अथान्यसंसर्गमंतरेणापिविज्ञानस्यविषयविषय्याभासत्वंमलंस्यादितिचेत्तत्राह॥असतिचेति॥कल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसंहरति॥तस्मा
दिति॥कल्पनांतरमुत्थापयति॥यद्यपीति॥उपशांतिर्निर्वाणशब्दार्थः॥दूषयतितत्रापीति॥फलाभावेपिफलंस्यादितिचेन्नेत्याह॥कंटकेति॥दार्ष्टांतिकंविवृणो
ति॥यस्यहीति॥ननुत्वमतेपिवस्तुनोऽद्वयत्वात्तस्यासंगस्यकेनचिदपिसंयोगवियोगयोगात्स्फलित्वासंभवेमोक्षासंभवादितुल्यमित्याशंक्याह॥यस्यपुनरिति॥यद्यपि

विद्यमानेनविद्यमानस्यसंसर्गःस्यादसतिचान्यसंसर्गेयोधर्मोयस्यदृष्टःसतत्स्वभावत्वान्नतेनवियोगमर्हतियथाग्नेरौष्ण्यंसवितुर्वाप्रभा॥तस्माद
न्यसंसर्गेणमलिनत्वंतद्विशुद्धिश्चविज्ञानस्येतीयंकल्पनांधपरंपरेवप्रमाणशून्येत्यवगम्यतेयद्यपितस्यविज्ञानस्यनिर्वाणंपुरुषार्थंकल्पयंतितत्रा
पिफलाश्रयानुपपत्तिःकंटकविद्धस्यहिकंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिःफलंनतुकंटकविद्धमरणेतद्दुःखनिवृत्तिफलस्याश्रयउपपद्यतेतद्वत्त
वैनिर्वाणेऽसतिचफलाश्रयेपुरुषार्थकल्पनाव्यर्थैव॥यस्यहिपुरुषशब्दवाच्यस्यसत्त्वस्यात्मनोविज्ञानस्यवार्थःपरिकल्प्यतेतस्यपुनःपुरुषस्यनि
र्वाणेकस्यार्थःपुरुषार्थइतिस्याद्यस्यपुनरस्त्यनेकार्थदर्शीविज्ञानव्यतिरिक्तआत्मातस्यदृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादिसर्वमेवोपपन्नमन्यसंयो
गनिमित्तंकालुष्यंतद्वियोगनिमित्ताचविशुद्धिरितिशून्यवादिपक्षस्तुसर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धइतितन्निराकरणायनादरःक्रियते॥ ७॥ ॥ ॥

पूर्णवस्तुवस्तुतोसंगमंगीक्रियतेतथापिक्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वादस्मन्मतेसर्वव्यवहारसंभवान्नसाम्यमितिभावः॥ननुबाह्यार्थवादोविज्ञानवादश्च
निराकृतौशून्यवादोपिनिराकर्त्तव्योपिकस्मान्ननिराक्रियतेतत्राह॥शून्यवादीति॥समस्तस्यवस्तुनःसत्वेनभानान्मानानांचसर्वेषांसद्विषयत्वाच्छून्यस्यचाविषयतया
प्रामाण्यभावेननिराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वेचशून्यवादिनैवविषयनिराकरणोक्त्याशून्यस्यापन्हवात्तस्यचस्फुरणास्फुरणयोःसर्वशून्यत्वायोगात्तद्वादिनश्चसत्वास
त्वयोस्तदनुपपत्तेःसंवृतेश्चाश्रयाभावादसंभवात्तदाश्रयत्वेचशून्यस्यस्वरूपहानान्निराश्रयत्वेचासंवृतित्वान्नास्माभिस्तद्वादनिरासायादरःक्रियतेतत्सिद्धंब्रह्मायति

रामः
२५

प्रसंगागतं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्त्तयन्नुत्तरवाक्यतात्पर्यमाह॥ यथेति॥ एवमात्मा देहभेदेऽपि वर्त्तमानं जन्मात्यज्य जन्मांतरं चोपाददानः कार्यकर
णान्यतिक्रामतीति शेषः॥ अतः स्वप्नजागरितसंचाराद्देहाद्व्यतिरेकवदिहलोकपरलोकसंचारोक्त्यापि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनंतरवाक्येनेत्यर्थः॥ संप्रत्युत्तरं वाक्यं ग
हीत्वा व्याकरोति॥ स वा इत्यादिना॥ पाप्मशब्दस्य लक्षणया तत्कार्यविषयत्वं दर्शयति॥ पाप्मसमवायिभिरिति॥ पाप्मशब्दस्य पापवाचित्वेऽपि कार्यसाम्याद्धर्मेऽपि वृत्तिं स

यथैवैहैकस्मिन्देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रम्य स्वप्ने आत्मज्योतिषास्ते एवं स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः कथं जायमान इत्युच्य
ते शरीरं देहेंद्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीर आत्मभावमापद्यमान इत्यर्थः॥ पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः॥ संसृ
ज्यते संयुज्यते स एवोत्क्रामन्छरीरांतरमूर्ध्वं क्रामन्नुपगच्छन्म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति तानेव संसृष्टान्पाप्मरूपान्कार्यकरणलक्ष

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति॥ १९॥

णान्विजहाति तैर्वियुज्यते तान्परित्यजति यथायं स्वप्नजागरितयोर्वर्त्तमान एवैकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं सं
चरति धियाः समानः संस्तथा सोऽयं पुरुष उभाविहलोकपरलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं प्रतिपद्यमान आसं
सारमोक्षात्संचरति तस्मात्सिद्धमस्यात्मज्योतिषोऽन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः चयति॥ धर्माधर्मेति॥ उक्तमर्थं दृष्टांतत्वेनानुवदति॥ यथेति॥
अवस्थाद्वयसंचारस्य लोकद्वयसंचारं दार्ष्टांतिकमाह॥ तथेति॥ इहलोकपरलोकावनवरतं संचरतीति संबंधः॥ संचरणप्रकारं प्रकटयति॥ जन्मेति॥ जन्मना
कार्यकरणयोरुपादानं मरणेन च तयोस्त्यागमविच्छेदेन लभमानो मोक्षादर्वागनवरतं संचरन्दुःखी भवतीत्यर्थः॥ स वा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति॥

तद्बुद्ध्यार्थमेवस्फुटयति॥संयोगेति॥कथमेतावतातेऽन्योन्यत्वंतत्राह॥नहीति॥स्वाभाविकस्यहिधर्मस्यसतिस्वभावेकुतःसंयोगवियोगौवह्न्यौष्ण्यादि
वद्दर्शनात्कार्यकरणयोश्चसंयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वेसिद्धआत्मनस्तदन्यत्वमित्यर्थः॥८॥तस्येत्यादिवाक्यस्यावतारींशंकामाह॥नन्विति॥अवस्था
द्वयवल्लोकद्वयप्रसिद्धिरित्याशंक्याह॥स्वप्नेति॥कथंतर्हिलोकद्वयप्रसिद्धिरितआह॥तस्मादिति॥तत्रोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमुत्थाप्यव्याकरोति॥उच्यतइति॥स्था

संयोगवियोगाभ्यांनहितद्धर्मत्वेसतितैरेवसंयोगोवियोगोवायुक्तः॥१०॥८॥ननुनस्तोऽस्योभौलोकौयौजन्ममरणाभ्यामनुक्रमेणसंचरतिस्वप्न
जागरितेद्वेवस्वप्नजागरितेतुप्रत्यक्षमवगम्येतेनत्विहलोकपरलोकौकेनचित्प्रमाणेनतस्मादेतेएवस्वप्नजागरितेइहलोकपरलोकाविति
उच्यतेतस्यैतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतोनतृतीयंवाचतुर्थंवाकेतेइदंचयत्प्रतिपन्नंवर्तमानंजन्मशरीरेंद्रियविषयवेदनाविशिष्टंस्थानं

तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयंस्वप्नस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थाने
पश्यती

प्रत्यक्षतोनुभूयमानंपरलोकएवस्थानंपरलोकस्थानंतच्चशरीरादिवियोगादुत्तरकालानुभाव्यं॥ननुस्वप्नोपिपरलोकस्तथाचसति
द्वेएवेत्यवधारणमयुक्तंनकथंतर्हिसंध्यंतदिहलोकपरलोकयोर्यःसंधिस्तस्मिन्भवंसंध्यंयत्तृतीयंतत्स्वप्नस्थानंतेनस्थानद्वित्वावधारणं नद्वय
प्रसिद्धिद्योतनार्थोवैशब्दः॥अवधारणंविवृणोति॥नेति॥वेदनासुखादिलक्षणाआगमस्य॥परलोकसाधकत्वमभिप्रेत्याह॥तच्चेति॥अवधारणमाक्षि
पति॥नन्विति॥तस्यस्थानांतरत्वंदूषयति॥नेति॥स्वप्नस्यलोकद्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावेकथंतृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह॥कथमित्यादिना॥तस्यसंध्यत्वान्नस्था
नांतरत्वमित्युत्तरमाह॥संध्यंतदिति॥संध्यत्वंव्युत्पादयति॥इहेति॥यत्स्वप्नस्थानंतृतीयंमन्यसेतदिहलोकपरलोकयोःसंध्यमितिसंबंधः॥तस्यसंध्यत्वेफलि

पूरणप्रत्ययश्रुत्यास्थानांतरत्वमेवस्वप्नस्यकिंनस्यादित्याशंक्यप्रथमश्रुतसंध्यशब्दविरोधान्नैवमित्याह॥नहीति॥परलोकास्तित्वेप्रमाणांतरजिज्ञासयांपृ
च्छति॥कथमिति॥प्रत्यक्षंप्रमाणयन्नुत्तरमाह॥यतइत्यादिना॥स्वप्नप्रत्यक्षंपरलोकास्तित्वेप्रमाणमित्युक्तंतदेवोत्तरवाक्येनस्फुटयितुंपृच्छतिकथमिति॥

नहिग्रामयोःसंधिस्तावेवग्रामावपेक्ष्यतृतीयत्वपरिगणनमर्हतिकथंपुनस्तस्यपरलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यतेयदपेक्ष्यस्वप्नस्थानंसंध्यं
भवेद्यतस्तस्मिन्संध्येस्वप्नस्थानेतिष्ठन्भवन्वर्तमानएतेउभेस्थानेपश्यति॥केतेउभेइदंचपरलोकस्थानंचतस्मात्स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ
लोकौयोधियासमानःसन्ननुसंचरतिजन्ममरणसंतानप्रबंधेनकथंपुनःस्वप्नेस्थितःसन्नुभौलोकौपश्यतिकिमाश्रयःकेनविधिनेत्युच्यते॥अ
थकथंपश्यतीतिशृणु॥यथाक्रमआक्रमत्यनेनेत्याक्रमआश्रयोवष्टंभइत्यर्थोयादृशआक्रमोस्यसोयंयथाक्रमःअयंपुरुषःपरलोकस्थानेप्र

दंचपरलोकस्थानंचाथयथाक्रमोयंपरलोकस्थानेभवतितमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मनआनंदाꣳश्चपश्यति॥

तिपत्तव्येनिमित्तेयथाक्रमोभवतितादृशेनपरलोकप्रतिपत्तिसाधनेनाविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेनयुक्तोभवतीत्यर्थः तमाक्रमंपरलोकस्था
नायोन्मुखीभूतंप्राप्तांकुरीभावबीजंतमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्योभयान्पश्यतिबहुवचनंधर्माधर्मफलानेकत्वादुभयानुभयप्रकाराणि
त्यर्थः॥कांस्तान्पाप्मनःपापफलानिनतुपुनःसाक्षादेवपाप्म

कथंशब्दार्थमेवप्रकटयति॥किमित्यादिना॥उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति॥उच्य
तेइति॥तत्राथशब्दमुक्तप्रश्नार्थतयाव्याकरोति॥अथेति॥उत्तरभागमुत्तरत्वेनव्याचष्टे॥शृण्विति॥यदुक्तंकिमाश्रयइतितत्राह॥यथाक्रमइति॥यदुक्तं
केनविधिनेतितत्राह॥तमाक्रममिति॥पाप्मशब्दस्ययथार्थत्वेसंभवतिकिमितिफलविषयत्वंतत्राह॥नत्विति॥साक्षादागमादृतेप्रत्यक्षेणेतियावत्॥पाप्म

नामेव साक्षाद्दर्शनासंभवस्तस्रुब्धार्थः॥ कथं पुनरवचेव यसि पापनामानंदानां च स्वप्ने दर्शनं तत्राह॥ जन्मांतरेति॥ यद्यपि मध्यमे वयसि करणपाटवाद्दैहिकवा
सनया स्वप्ने दृश्यते तथापि कथमंतिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तदाह॥ यानि चेति॥ फलानां सुदुर्लभमत्र लेशतो भुक्तत्वं॥ यानीत्युपक्रमात्तानीत्युपसंख्यातव्यं॥ ऐहिक
वासनावशाद्दैहिकानामेव पाप्मनामानंदानां च स्वप्ने दर्शनसंभवान्न स्वप्नप्रत्ययं परलोकसाधकमिति शंकते॥ तत्कथमिति॥ परिहरति॥ उच्यत इति॥ यद्यपि स्व
प्नेमनुष्याणामिंद्रादिभावोऽननुभूतोपि भातितथापि तदपूर्वमेव दर्शनमित्याशंक्याह॥ नवेति॥ स्वप्नधियाभाविजन्मभाविनोपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेणेत्युक्तं॥ न च

नांदर्शनं संभवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः आनंदांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत्तानुभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यति जन्मांतरदृष्टवास
नामयान्यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति॥ तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानसं
बंधितस्य पाप्मानंददर्शनं स्वप्न इति॥ उच्यते यस्मादिहजन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति बहुनवस्वप्नेनामाऽपूर्वदर्शनं पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण
तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण स उभौ लोकौ॥ यदुक्तमादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसंघातः पुरुषो येनव्यतिरिक्तेना
त्मज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तं तदेव नास्ति यदादित्यादिज्योतिषामभावगमनं यत्रेदं विविक्तं स्वयंज्योतिरुपलभ्येत येन सर्वदैवायं कार्यकरण
संघातः संसृष्ट एवोपलभ्यते तदपूर्वदर्शनमपि सम्यग्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययबाधान्नैवं स्वप्नधियाभाविजन्मासिद्धिर्योगज्ञानमर्थोगीकारादिति भावः

॥ प्रमाणफलमुपसंहरति॥ तेनेति॥ स यत्रेत्यादिवाक्यस्यव्यवहितेन संबंधं वक्तुं वृत्तमनूद्याक्षिपति॥ यदित्यादिना॥ बाह्यज्योतिरभावे सत्ययं पुरुषः कार्यक
रणसंघातो येन संघातातिरिक्तेनात्मज्योतिषा गमनादि निर्वर्त्तयति तदात्मज्योतिरस्तीति यदुक्तमित्यनुवादार्थः॥ विशिष्टस्थानाभावं वक्तुं विशेषणाभावं तावद्द
र्शयति॥ तदेवेति॥ आदित्यादिज्योतिरभावविशिष्टस्थानं यत्रेत्युक्तं॥ तदेव स्थानं नास्ति विशेषणाभावादिति शेषः॥ यथोक्तस्थानाभावे हेतुमाह॥ येनेति॥ संसृष्टो बाह्यै

व्यवहारभूमौ बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ उत्तरग्रंथमुत्तरत्वेनावतारयति॥ अथेत्यादिना॥ यथोक्तं सर्वं व्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमित्या
दि॥ आह स्वप्नप्रस्तोतीतियावत॥ उपादानशब्दः परिग्रहविषयः॥ कथमस्य सर्वावत्वं तदाह॥ सर्वावत्वमिति॥ संसर्गकारणभूताः सहाध्यात्मादिविभागेनेतिशे

तस्माद्वस्तुसंमोहः सन्नेव वा स्वप्ने स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेणाऽभातीति अथ क्वचिद्धि विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौ
तिकसंसर्गशून्यस्ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह॥ स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति तदा किमुपादानः
केन विधिना प्रस्वपितीति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते॥ अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान्यं लोकः कार्यकरणसं
घातो विषयवेदनासंयुक्तः सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणेऽथो अयं वा आत्मेत्यादिना सर्वो वा भूतभौतिकमात्राऽस्य संसर्गकारणभूता विद्यं

स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपि

त इति सर्वं वा अस्मै वा नेन वहि सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवयवमपादायापच्छिद्यादाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः॥ स्वय
मात्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थो देहव्यवहारश्चात्मनो धर्माधर्मफलोप
भोगप्रयुक्तस्तद्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्देहे आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्मा स्वविहंतेत्युच्यते स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदे
हं मायामयमिव

षः॥ किमुपादानमित्यस्योत्तरमुक्त्वा केन विधिनेत्यस्योत्तरमाह॥ स्वयमित्यादिना॥ आपाद्य प्रस्वपितीत्युत्तरत्र संबंधः॥ कथं पुनरात्मनो देह
विहंतृत्वं जाग्रद्धेतुकर्मफलोपभोगोपरमणादिति निहन्यते तत्राह॥ जागरिते हीत्यादिना॥ निर्माणविषयं दर्शयति॥ वासनामयमिति॥ यथा मायावी मायामयं देहं

निर्मितिवदित्यर्थः॥ मायामयमिवेति॥

——— कथं पुनरात्मनो यथोक्तदेहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्तन्निर्माणस्येत्याशंक्याह॥ निर्माणमपीति॥ स्वेन भासेत्यत्रेत्थंभावे तृतीया॥ करणे तृतीयां व्यावर्तयति॥ साहीति॥ तत्रेति स्वप्नोक्तिः॥ यथोक्तांतःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमानत्वेपि स्वभासो भवतु करणत्वमित्याशंक्याह॥ सा तत्रेति॥ स्वेन ज्योतिषेति कर्तरि तृतीया॥ स्वशब्दोत्रात्मविषयः॥ कोयं प्रस्वापो नाम तत्राह॥ यदेवमिति॥ विविक्तं विशेषणं विवृणोति॥ बाह्येति॥ स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मे

निर्माणमपि तत्कर्मसापेक्षत्वात्स्वयंकर्तृकमुच्यते स्वेन भासा स्वेनात्मीयेन भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनांतःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः॥ साहि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते सा तत्र स्वयं भा उच्यते तेन स्वेन भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेणालुप्तदृक्स्वभावेन तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन्प्रस्वपिति॥ यदेवं वर्तनं तत्प्रस्वपितीत्युच्य

अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति॥ २०॥ तेऽत्रैतस्यामवस्थायामेतस्मिन्कालेऽयं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति ननु यस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतं कथं तस्मिन्सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते नैष दोषो विषयभूतमेव हि तत्तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्दर्शयितुं शक्यो न त्वन्यथाऽसति विषये कस्मिंश्चित्सुषुप्त

इत्युक्तमाक्षिपति॥ नन्वस्येति॥ वासनापरिग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयित्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमिति समाधत्ते॥ नैष दोष इति॥ कुतो वासनोपादानस्य विषयत्वमित्याशंक्य स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतिसामर्थ्यादित्याह॥ तेनेति॥ मात्रादानस्य विषयत्वेनेति यावत्॥ तदेव व्यतिरेकमुखेनाह॥ नेति॥ यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयंज्योतिरात्मा दर्शयितुं न शक्यते तथा स्वप्नेपि तस्मात्तत्र स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुत्या मात्रादानस्य विषयित्वं प्रकाशि

भवतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं तथापि कथं स्वयंज्योतिरात्माशक्यते विविच्य दर्शयितुमित्याशंक्याह ॥ यदा पुनरिति ॥ अवभासयदवभास्यं वासनात्मकमंतःकरणमिति शेषः ॥ स्वप्नावस्थायामात्मनोवभासकांतराभावे फलितमाह ॥ तेनेति ॥ २०।९ ॥ यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेति तत्स्व कारांतरेणाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ अवस्थाद्वये विशेषाभावकृतं चोद्यं दूषयति ॥ उच्यतइति ॥ वैलक्षण्यं स्फुटयति ॥ जागरिते हीति ॥ मनस्तु स्वप्ने सदपि विषयत्वान्न स्वयंज्यो

यदा पुनः साभासा वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना भवति तदासिःकोशादिव निष्कृष्टं सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणाव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तदृगात्मज्योतिः स्वेन रूपेणावभासयद्गृह्यते तेनात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति सिद्धं ॥ २०।१ ॥ ननु तत्र कथं पुरुषः स्वयंज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते चक्षुराद्यनुग्राहकाश्चादित्याद्यालोकास्तथैव दृश्यंते यथा जागरिते तत्र कथं विशेषावधार

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते ॥

णं क्रियते ऽत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्षण्यात्स्वप्नदर्शनस्य जागरिते हींद्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिरिह तु स्वप्ने इंद्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्माद्विलक्षणं ननु तथैव विषया उपलभ्यंते स्वप्नेपि यथा जागरिते तत्र कथमिंद्रियाभावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति शृणु न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः तथा न रथयोगाः रथेषु युज्यंत इति रथयोगा अश्वाद्यस्तत्र न विद्यंते न च पंथानो रथमार्गा भवंति अथ रथान्रथयोगान्पथश्च सृजते स्वयं कथं पुनः

तिष्टं विघातीतिभावः ॥ उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याक्षिपति ॥ नन्विति ॥ न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह ॥ शृण्विति ॥ प्रतीतिं घटयति ॥ अथेति ॥ रथादिसृष्टिमाक्षिपति ॥ कथं पुनरिति ॥

बृ.उ. वासनामयीसृष्टिःश्लिष्टेत्युत्तरमाह॥ अथ तइति॥ तदुपलब्धिनिमित्तेनेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिकामनोवृत्तिरेवोक्ता॥ उक्तमेव प्रपंचयति॥ नत्वित्यादिना अ.४
२८ ॥ तदुपलब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्रयत्कर्मनिमित्तं तेन चोदिता तयायोद्भूतांतःकरणवृत्तिग्राहकावस्था तदाश्रयं तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यतइति योजना॥
तथापि कथमात्मज्योतिःस्वप्नेकेवलं सिध्यति तत्राह॥ तत्र सेति॥ यथाकोशादसिर्विविक्तोभवति तथा दृश्याया बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरितिकेवलत्वंसाध

सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावेन नूत्नमस्य लोकस्य सर्वावतोमात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वांतःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वा
सनामात्रालामपादाय रथादिवासनारूपांतःकरणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमानादृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निर्मायेति
तदेवाह रथादीन्सृजतइति॥ ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि वादित्यादिज्योतींषि तदवभास्यावा रथादयो विषया विद्यंते तद्वासना

न तत्रानंदामुदः प्रमुदोभवंत्यथानंदान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशांताः पुष्करिण्यः स्रवंत्यो भवंत्यथ वेशांतान्पुष्करिण्यः
स्रवंत्यः सृजते स हि कर्ता॥ १०॥ मात्रं तु केवलं तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतांतःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते तद्यस्य ज्योतिषो दृश्य
तेः सुप्तद्रष्टा स्वदात्मज्योतिरत्र केवलमसिरिव कोशाद्धि विक्तं तथा न तत्रानंदाः सुखविशेषा मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदस्त एव
प्रकर्षोपेता अथ चानंदादीन्सृजते तथा न तत्र वेशांताः पल्वलाः पुष्करिण्यस्तडागाः स्रवंत्यो नद्यो भवंत्यथ वेशांतादीन्सृजते वासनामात्ररूपा
न्यस्मात्स हि कर्ता॥ यति॥ असिरिवेति॥ तथा रथाद्यभाववदिति यावत्॥ सुखमेव विशिष्यतइति विशेषाः सुखसामान्यानीत्यर्थः॥ तथेत्यानं बा.भा.
दाद्यभावोदृष्टांतितः अल्पीयांसि सरांसि पल्वलशब्देनोच्यंते॥ सहिकर्तेत्यत्र हिशब्दो यस्मादित्युक्तस्तस्मात्सृजतीति शेषः ॥ २८

कुतोऽस्य कर्तृत्वं सहकार्यभावादित्याशंक्याह ॥ तद्वासनेति ॥ तच्छब्देन वेशांतादिग्रहणं तदीयवासनाधारश्चित्तपरिणामस्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य सृज्यमानस्य निदानत्वेनेति यावत् ॥ मुख्यं कर्तृत्वं वारयति न त्विति ॥ तत्रेति स्वप्नोक्तिः साधनाभावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ तर्हि स्वप्ने कारकाण्यपि भविष्यंतीत्याह ॥ न चेति ॥ तर्हि पूर्वोक्तमपि कर्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति ॥ तदुक्तमिति ॥ उपक्रमे मुख्यं कर्तृत्वं इह त्वौपचारिकमिति विशेषमाशंक्याह ॥ तत्रापीति ॥ परमार्थतश्चैतन्यज्योतिषोऽव्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेके-

तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनेत्यवोचाम तस्य कर्तृत्वं ॥ न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति साधनाभावात् नहि कारकमंतरेण क्रिया संभवति न च तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवंति यत्र तु तानि विद्यंते जागरिते तत्रात्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणैः रथादिवासनाश्रयांतःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्तेति तदुक्तमात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुत इति तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण यत् चैतन्यात्मज्योतिषांतःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियंते कार्यकरणानि तत्र कर्तृत्वमुपचर्यते आत्मनः तदुक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति तदेवानूद्यते स हि कर्तेति इह हि हेत्वर्थः ॥ १० ॥ तदेतस्मिन्नुक्तेऽर्थ एते श्लोका मंत्रा भवंति ॥ स्वप्नेन स्वप्नभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्य सुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्

ण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः ॥ आत्मनो वाक्योपक्रमे कर्तृत्वमौपचारिकमित्युपसंहरति ॥ यदीति ॥ स हि कर्तेत्यौपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्तस्य ध्यायतीवेत्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह ॥ तदुक्तमिति ॥ अनुवादे प्रयोजनमाह ॥ हेत्वर्थ इति ॥ सने रथादिसृष्टाविति शेषः ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवंतीत्येतत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे ॥ तदेतस्मिन्निति ॥ उक्तोऽर्थः स्वयंज्योतिष्ट्वादिः ॥ शारीरमिति सोऽर्थं वृद्धिः ॥ स्वय-

बृ.र. २९

व्याख्येयंपदमादायव्याचष्टे॥सुप्तानित्यादिना॥उक्तमनूद्यपदांतरमवतार्यव्याकरोति॥सुप्तानभिचाकशीतीति॥२२॥तथाशब्दःस्वप्नगतविशेषसमु
सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानंतःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेवभावान्स्वेनरूपेणप्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीत्यलुप्तयात्म
दृष्ट्यापश्यत्यवभासयतीत्यर्थः॥शुक्रंशुद्धंज्योतिष्मदिंद्रियमात्रारूपमादायगृहीत्वापुनःकर्मणेजागरितस्थानमेत्यागच्छतिहिरण्मयइव
चैतन्यज्योतिःस्वभावःपुरुषएकहंसःएकएवहंतीत्येकहंसःएकोजाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन्गच्छतीत्येकहंसः॥२२॥तथाप्राणेनपं
चवृत्तिनारक्षन्परिपालयन्नन्यथामृतभ्रांतिःस्यादवरंनिकृष्टमनेकाशुद्धिसंघातत्वादत्यंतबीभत्संकुलायंनीडंशरीरंस्वयंतुबहिस्तस्मात्कु

तदेतेश्लोकाभवंति॥स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीति॥शुक्रमादायपुनरैतिस्थानꣳहिरण्मयःपुरुषएकहꣳ
सः॥२२॥प्राणेनरक्षन्नवरंकुलायंबहिःकुलायादमृतश्चरित्वा सईयतेमृतोयत्रकामꣳहिरण्मयःपुरुषएकहꣳसः॥२३॥स्वप्ना
तउच्चावचमीयमानोरूपाणिदेवःकुरुतेबहूनि॥उतेवस्त्रीभिःसहमोदमानोजक्षदुतेवापिभयानिपश्यन्॥२४॥ लायाच्चरित्वायद्यपि

शरीरस्थएवस्वप्नंपश्यतितथापितत्संबंधाभावात्तत्स्थइवाकाशोबहिश्चरित्वेत्युच्यतेऽमृतःस्वयममरणधर्माईयतेगच्छतियत्रकामंयत्रय
त्रकामोविषयेषुउद्भूतवृत्तिर्भवतितंतंकामंवासनारूपेणोद्भूतंगच्छति॥२३॥किंच॥स्वप्नांतेस्वप्नस्थानेउच्चावचमुच्चंदेवादिभावमवचंतिर्यगा
दिभावंनिकृष्टंतदुच्चावचमीयमानोगम्यमानःप्राप्नुवन्रूपाणिदेवोद्योतनवान्कुरुतेनिर्वर्तयतिवासनारूपाणिबहून्यसंख्येयानिउतअपिस्त्रीभिः
सहमोदमानइवजक्षदिवहसन्निववयस्यैः॥ त्र्ययार्थः॥किमितिस्वप्नेप्राणेनशरीरमात्मापालयतितत्राह॥अन्यथेति॥बहिश्चरित्वेत्ययुक्तंशरीरस्थ

राम: २९

तत्संबंधाभावाद्धि स्वप्नदृष्टत्वं लेशत उच्यते इति संबंधः॥देहस्थस्यैव तदसंबंधे दृष्टांतमाह॥ तत्र इति॥२३॥स्वप्नस्थं विशेषांतरमाह॥ किं चेति॥ उच्चावचं विषयीकृत्य तेन तेनात्मना स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत्॥२४॥१३॥आरामं विवृणोति॥ ग्राममित्यादिना॥ न तमित्यादेस्तात्पर्यमाह॥ कष्टमिति॥ दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति संबंधः॥ कष्टमित्यादिनोक्तं प्रपंचयति॥ अहो इति॥ श्लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति॥ अयं तेति॥ वाक्यांतरमादाय तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षं

उत इव अपि भयानि विभेत्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव॥२४॥१३॥आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपामस्यात्मनः पश्यंति सर्वे जनाः ग्रामं नगरं स्त्रियमन्नाद्यमित्यादि वासना निर्मितमाक्रीडनरूपं न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन कष्टं भो वर्त्ततेऽत्यंतविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नमपि अहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिरत्यंतविवि

आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुः

क्तः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायस्तं नायतं बोधयेदित्याहुः॥ प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्ने आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे का सौ तमात्मानं सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयंति चिकित्सकादयो जना लोके नूनं ते पश्यंति जाग्रद्देहादिंद्रियद्वारतोपसृत्य केवलो बहिर्वर्त्तत इति यत आहुस्तं नायतं बोधयेदिति तत्र च दोषं पश्यंति॥ भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानींद्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति तदेतदाह॥ स्या पूर्वक्रमस्सराणि व्याकरोति॥ तं नेत्यादिना॥ तेषामभिप्रायमाह॥ नूनमिति॥ इंद्रियाण्येव द्वाराण्यस्येतींद्रियद्वारो जाग्रद्देहस्तस्मादितियावत्॥ तथापि सहसासौ बोध्यतां का हानिरित्याशंक्याह॥ भृशेति॥ सहसा बोध्यमानत्वं सप्तम्यर्थः॥ किमत्र प्रमाणमित्याशंक्यानंतरवाक्यमवतार्यं व्या

304

पुनरप्रतिपत्तौ दोषप्रसंगं दर्शयति॥ कदाचिदिति॥ व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं दर्शयन् दुर्भिषज्यमित्यादिव्याचष्टे॥ ततइति॥ उक्तां प्रसिद्धिमुपसंहरति॥ तस्मा
दिति॥ वृत्तमनूद्य मतांतरमुत्थापयति॥ स्वप्नोभूत्वेत्यादिना॥ इतिशब्दो यस्मादर्थे॥ तदेव मतांतरं स्फोरयति॥ नेत्यादिना॥ उक्तमंगीकृत्य फलं पृच्छति॥
यद्येवमिति॥ स्वप्नोजागरितदेशइत्येवं यदीष्टमतश्च किंस्यादिति प्रश्नार्थः॥ फलं प्रतिज्ञापयन्प्रकटयति॥ शृण्विति॥ मतांतरोपन्यासस्य स्वमतविरोधि

दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिंद्रियद्वारदेशं यस्माद्देशाकुक्रमादाय पसृतस्तमिंद्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते कदाचि
द्व्यत्यासेनैंद्रियमात्राः प्रवेशयति॥ ततआंध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखं भिषक्कर्मेता हास्मै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोसौ दे
होभवतीत्यर्थः तस्मात्प्रसिद्ध्यापि स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वं देहादिव्यतिरिक्तत्वमस्य गम्यते स्वप्नो भूत्वातिक्रांतो मृत्यो रूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयंज्यो

ईं दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ऽथो खल्वाहुः जागरितदेशएवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति

तिरात्माथो अपि खल्वन्य आहुर्जागरितदेशएवास्यैषः यः स्वप्नः संध्यं स्थानांतरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरि
क्तं॥ किं तर्हि इहलोकएव जागरितदेशोयस्त्वेवं किं चातः शृण्वतो यद्भवति यदा जागरितदेशएवायं स्वप्नस्तदाऽयमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्या
वृत्तस्तेर्मिश्रीभूतोऽतो न स्वयंज्योतिरात्मेत्यतः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनायान्य आहुर्जागरितदेशएवास्यैष इति तत्र च हेतुमाचक्षते जागरितदे
शत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्यादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरितदेशे पश्यति लौकिकस्तान्येव सुप्तोपि पश्यतीति तदसत् इंद्रियोपरमात् उपरते

त्वमाह॥ तत्रेति॥ स्वप्नस्य जाग्रद्देशत्वं दूषयति॥ तदसदिति॥ तस्य जाग्रद्देशत्वाभावे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ स्वप्ने बाह्यज्योतिषः संभवो ना

वाह्यज्योतिरभावेपिस्वप्नेव्यवहारदर्शनात्तत्रस्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनःसुसम्पादमित्युपसंहरति॥तस्मादिति॥कथंपुनर्विद्यायामनुक्तायांसहस्रदान
वचनमित्याशंक्याऽनुक्तंकीर्तयति॥स्वयंज्योतिरिति॥मृत्योरूपाण्यतिक्रामतीत्यत्रचकार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनोदर्शितमित्याह॥अतिक्रामती
ति॥लोकद्वयसंचारवशादुक्तमर्थमनुद्रवति॥क्रमेणेति॥आदिशब्दस्तत्तद्देहादिविषयः॥स्थानद्वयसंचारवशादुक्तमनुभाषते॥तयेति॥इहलो
कपरलोकाभ्यामितिनियावत्॥लोकद्वयेस्थानद्वयेचक्रमसंचारप्रयुक्तमर्थांतरमाह॥तत्रचेति॥आत्मनःस्वयंज्योतिषोदेहादिव्यतिरिक्तस्यनित्य

त्वस्यज्योतिषस्तत्रसंभवोस्तिनत्वंननतत्रस्थानद्वयवियोगादुत्यादिनाश्रयंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवत्येव॥स्वयंज्योतिरात्मास्तीतिस्वप्न
निदर्शनेनप्रदर्शितमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीतिचक्रमेणसंचरन्निहलोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तस्याजागरत्व

सोऽहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति॥ २२॥

प्रकृताभ्यांव्यतिरिक्तस्तत्रक्रमसंचारान्नित्यश्चेत्येतत्त्वितिपादितंयाज्ञवल्क्येनातोविद्यानिष्क्रयार्थंसहस्रंददामीत्याहजनकःसोऽह
मेवंबोधितस्त्वयाभगवतेतुभ्यंसहस्रंददामिविमोक्षश्चकामप्रश्नोममाभिप्रेतस्तदुपयोगंपरंतादर्थ्यात्तदेकदेशएवात्वत्तोनियोक्ष्यामिसम
स्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेनविमोक्षायात‌ऊर्ध्वंब्रूहि स्वप्नापितत्वादिरेतत्शब्दार्थः॥कामप्रश्नस्यनिर्णीतत्वान्निराकांक्षत्वमितिशंकांवारयति॥
विमोक्षश्चेति॥मम्यर्थोपलक्षणेनुरितियावत्॥ननुमयाप्रागुक्तोनासौवक्तव्योस्तिसन्नाह॥तदुपयोगीति॥अयमिस्तुकामप्रस्यपोक्तिः॥तादर्थ्यात्तदर्थ
ज्ञानस्यमानस्यार्थंज्ञानशेषत्वादितियावत्॥पदार्थस्यवाक्यार्थवहिर्भावंदूषयति॥तदेकदेशएवेति॥कामप्रश्नोनाद्यापिनिर्णीतस्तस्मात्तरवाक्यंगमकमित्याह॥

बृ॰ ३१

विमोक्षशब्दस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति॥ येनेति॥ सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्शयति॥ त्वत्प्रसादादिति॥ ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्य था सहस्रदानस्याकस्मिकत्वप्रसंगादत आह॥ विमोक्षेति॥ २१॥ उत्तरकंडिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्त्तयति॥ यत्प्रस्तुतमिति॥ आत्मनैवेत्यादिना यदात्मनः स्व यंज्योतिष्ट्वं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं तदन्नायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति संबंधः॥ वृत्तमर्थांतरमनूद्य चोद्यमुत्थापयति॥ यत्तूक्तमिति॥ मृत्युं नाति

येन संसाराद्विमुच्येयं त्वत्प्रसादाद्विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानं॥ २१॥ १४॥ यत्प्रस्तुतमात्मनैवायंज्योतिषास्त इति तस्य स्व तः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति स्वप्ने यत्तूक्तं स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति तत्रैतदाशंक्यते मृत्यो रूपाण्येवा तिक्रामति न मृत्युं प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनं तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोद

स वा एष एतस्मिन्त्स्वप्ने प्रसादे ॥

त्रासादि दृश्यते यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते। यत्स्वभावो न भवति मृत्युः ततस्तस्य मा क्षोक्ष उपपद्यते यथासौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनायात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्दिदर्शयिष याप्रववृते स वै

कामतीत्यत्र हेतुमाह॥ प्रत्यक्षं हीति इच्छाद्वेषादिरादिशब्दार्थः॥ तथापि कुतो मृत्युं नातिक्रामति तत्राह॥ तस्मादिति॥ कार्यस्य कारणादन्य त्र प्रवृत्त्ययोगादिति यावत्॥ उक्तमुपपादयति॥ कर्मणो हीति॥ अतः स्वप्नगतो मृत्युं कर्मारव्यं नातिक्रामतीति शेषः॥ मा तर्हि मृत्योरतिक्रमो भून्मोक्षो यस्तत्राह॥ यदि चेति॥ स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशंक्याह॥ नहीति॥ उक्तं हि॥ न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति॥ कथं तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ अथेति॥

अ॰ ६

सं॰ ३१

तद्दर्शविषये सत्त्वतच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सशब्दार्थमाह॥ प्रकृत इति॥ एषशब्दमनूद्य व्याकरोति॥ एष इति॥ सम्य
क्प्रसादे स्थित्वा मृत्युमतिक्रामतीति शेषः॥ सुषुप्तस्य संप्रसादत्वं साधयति॥ जागरित इत्यादिना॥ तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति॥ तीर्णो हीति॥ अस्तु सम्यक्प्रसा
दः सुषुप्तस्थानं तथापि किमायातमित्यत आह॥ सवा इति॥ पूर्वोक्तेन क्रमेण सम्यक्प्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा सम्यक्प्रसन्नः सन्मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः॥ उक्तमर्थमुप

प्रकृतः स्वयंज्योतिः पुरुष एषः यः स्वप्ने प्रदर्शित एतस्मिन्संप्रसादे सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादो जागरिते देहेंद्रियव्यापारशतसंनिपात
जं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्तः ईषत्प्रसीदति स्वप्ने इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तः संप्रसाद उच्यते॥ तीर्णो हि तदा सर्वान्छो
कान्सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानं सवा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा कथं संप्रसन्नः स्वप्ना

रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च॥

सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबंधुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्यानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः दृष्ट्वैव
न कृत्वेत्यर्थः॥ पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलं न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धो यो हि करो
ति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामति एव न मृत्यो रूपाण्येव केवलमतो न पादयितुमा

कांक्षामाह॥ कथमिति॥ रत्वेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति॥ स्वप्नादिति॥ पुण्यपापयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशंक्याह॥ नत्विति॥ अवोचामोभयामास्याम्नः आनंदाश्रयप्रप
तीति शेषः॥ पुण्यपापयोर्दर्शनमेव न करणमित्यत्र फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तद्दृष्टेरपि तदनुबंधः स्यादित्याशंक्यातिप्रसंगान्मैवमित्याह॥ यो हीत्यादिना॥ पुण्य

बृ.र.
३२

मृत्योरस्वभावत्वमुपपादयति॥मृत्युश्चेदिति॥इष्टापत्तिमाशंक्याह॥नत्विति॥अनन्वागतवाक्यादसंगवाक्याच्चेत्यर्थः॥मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादपिमृत्योरस्वभावत्वमित्या
ह॥स्वभावश्चेदिति॥इतश्चमृत्युःस्वभावोनभवतीत्याह॥नत्विति॥अभावादितिच्छेदः॥तस्यास्वभावत्वेलब्धमर्थंकथयति॥अतइति॥मृत्युमेवव्याच
ष्टे॥पुण्यपापाभ्यामिति॥स्वप्नेमृत्योःस्वभावत्वाभावेपिजाग्रदवस्थायांकर्तृत्वमात्मनःस्वभावतस्तथाचनियमेनतस्यमृत्योरतिक्रमोनसिध्यतीतिशंक
ते॥नन्विति॥औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वाभावादात्मनोमृत्योरतिक्रमःसंभवतीतिपरिहरति॥नेति॥कथमौपाधिकत्वंकर्तृत्वस्यसिद्धवद्

मृत्योरात्मस्वभावत्वशंका॥मृत्युश्चेत्स्वभावोस्यस्वप्नेपिकुर्यान्नतुकरोतिस्वभावश्चेत्क्रियास्यादनिर्मोक्षतैवस्यान्नतुस्वभावःस्वप्नेऽभावा
द्वतोविमोक्षोस्योपपद्यतेमृत्योःपुण्यपापाभ्याम्॥ननुजागरितेऽस्यस्वभावएवनबुध्याद्युपाधिकृतंहितत्तत्रप्रतिपादितंसादृश्यात्ध्यायतीव

पुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नायैव॥

लेलायतीवेतितत्रादेकान्तेनैवस्वप्नेमृत्युरूपातिक्रमणान्नस्वाभाविकत्वाशंकाऽनिर्मोक्षतावातस्मात्संप्रसादानुभवोत्तरकालंपुनःप्रतिन्या
यंयथान्यायंयथागतंनिआयोन्यायःअयनमायोनिर्गमनंपुनःपूर्वगमनवैपरीत्येनयदागमनंसप्रतिन्यायः च्वनेतत्राह॥तन्नेति॥ध्यायतीवेत्या
दौसादृश्यवाचकादिवशब्दादौपाधिकत्वंकर्तृत्वस्यप्रागेवदर्शितमित्यर्थः॥जागरितेपिकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वाभावेफलितमाह॥तस्मादिति॥मृत्योःस्वा
भाविकत्वशंकाभावकृतंफलमाह॥अनिर्मोक्षतावेति॥वाशब्दोनञनुकर्षणार्थः॥पुण्यंचपापंचेत्येतद्द्वितंवाक्यंव्याख्यायपुनरित्यादिव्याचष्टे॥ततइति॥
स्वप्नाद्युत्थायसुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमितियावत्॥स्थानात्स्थानान्तरप्राप्तावभ्यासंवक्तुंपुनःशब्दः॥प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वाविवक्षितमर्थमाह॥

भा:
३२

जागरितात्स्वप्नंततःसुषुप्तंगच्छतीतिपूर्वगमनंततोवैपरीत्येनसुषुप्तात्स्वप्नंजागरितंवागच्छतीतियदागमनंसप्रतिन्यायस्तमेवसंक्षिपति॥यथे
ति॥यथास्थानमाद्रवतीत्येतद्विवृणोति॥स्वप्नस्थानादिति॥उक्तेर्थेवाक्यंपातयति॥प्रतियोनीति॥किमर्थंयथास्थानमागमनंतदाह॥स्वप्नायेति॥
सयदित्यादिवाक्यस्यव्यावर्त्यामाशंकामाह॥नन्विति॥तत्रवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यव्याकरोति॥अतआहेति॥अनन्वागतइत्यस्यार्थंस्फुटयति॥नैवेति॥

यथागतंपुनरागच्छतीत्यर्थः प्रतियोनियथास्थानंस्वप्नस्थानंस्वप्नस्थानाद्धिसुषुप्तंप्रतिपन्नःसन्यथास्थानमेवपुनरागच्छतिप्रतियोन्या
द्रवतिस्वप्नायैवस्वप्नस्थानायैव॥ननुस्वप्नेनकरोतिपुण्यपापेतयोःफलमेवपश्यतीतिकथमवगम्यतेयथाजागरितेतथाकरोत्येवस्वप्नेपितु
ल्यत्वाद्दर्शनस्येत्यतआहसआत्मायत्किंचित्तत्रस्वप्नेपश्यतिपुण्यपापफलमनन्वागतोऽननुगतोऽननुबद्धस्तेनदृष्टेनभवतिनैवानुबद्धोभव

सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्य

तियदिहिस्वप्नेकृतमेवतेनस्यात्तेनानुबध्येतस्वप्नादुत्थितोपिसमन्वागतःस्यान्नचलोकेस्वप्नकृतकर्मणाऽन्वागतत्वप्रसिद्धिर्नहिस्वप्नकृतेना
गसाऽगस्कारिणमात्मानंमन्यतेकश्चिन्नचस्वप्नदृशःश्रुत्वालोकस्तंगर्हयतिपरिहरतिवाऽतोऽनन्वागतएवतेनभवतितस्मात्स्वप्नेकुर्वन्निवो
पलभ्यतेनतुतत्रक्रियास्तिपरमार्थतः सयदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वातात्पर्यार्थमाह॥यद्धीति॥तेनात्मनेतियावत्॥स्वप्नेकृतंकर्मपुनस्तेनेत्यु
क्तं॥अनुबंधेदोषमाह॥स्वप्नादिति॥इष्टापत्तिमाशंक्याह॥नचेति॥स्वप्नकृतेनकर्मणाजाग्रदवस्थस्यपुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरितियदुच्यतेतन्नव्यवहा
रभूमौसंप्रतिपन्नमित्यर्थः॥स्वप्नदृष्टेनजाग्रद्वृत्तस्यनसंगतिरित्यत्रस्वानुभवंदर्शयति॥नहीति॥यथोक्तेनुभवेलोकस्यापिसंमतिंदर्शयति॥नचेति॥तत्रफ

बृ॰ए॰ ३३

स्वप्नस्याभासत्वाच्च न तत्र वस्तुतोऽस्ति क्रियेत्याह॥ उतेवेति॥ तदाभासत्वे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति॥ आख्यातार इति॥ स्वप्नस्याभासत्वे फलितमाह ॥अत इति॥ अनन्वागतवाक्यं प्रतिज्ञारूपं व्याख्यायासंगवाक्यं हेतुरूपमवतारयितुमाकांक्षामाह॥ कथमिति॥ मूर्तस्य मूर्तान्तरेण संयोगे क्रियोपलंभादमूर्तस्य तदभावादात्मनश्चामूर्तत्वेनासंयोगात्क्रियायोगात्कर्तृत्वसिद्धिरित्युत्तरं हेतुवाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति॥ कार्यकरणैरित्या

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः इवेति हि श्लोके उक्तः॥ आख्यातारश्च स्वप्ने सहेव शब्देनाचख्युस्ते हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा इति अतो न तस्य कर्तृत्वमिति कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति कार्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषो मूर्तस्य स तु क्रियाहेतुर्दृष्टो न ह्यमूर्तः कश्चित्क्रियावान्दृश्यते अमूर्तश्चात्माऽतोऽसंगो यस्माच्चासंगोऽयं पुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन॥ अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथंचिदुप

संगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥ १६

पद्यते कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्स च संश्लेषः संयोगोऽस्य नास्ति यतोऽसंगो ह्ययं पुरुषस्तस्मादमृत एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वादत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥ ॥१६॥१५॥

तत्रासंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः दिना॥ आत्मन असंगत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते॥ अत एवेति॥ अतःशब्दार्थं विशदयति॥ कार्येति॥ क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं कौटस्थ्यं फलतीत्याह॥ तस्मादिति॥ कर्मप्रविवेकमुक्तमंगीकरोति॥ एवमिति॥ तत्त्वविविक्तात्मज्ञाने दार्ढ्यं सूचयति॥ सोऽहमिति॥ नैराकांक्ष्यं व्यावर्तयति॥ अत इति॥ कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशंक्याह॥ मोक्षेति॥ कामप्रविवेकविषयं नियोगमभि

रामः ३३

उत्तरकंडिकाव्यावर्त्यांशंकामाह॥ तत्रेति॥ पूर्वकंडिकासमृच्चयार्थः॥ भवत्वकर्तृत्वहेतुरसंगत्वं किंतावतेत्याशंक्याह॥ उक्तंचेति॥ पूर्वश्लोकोपन्यासद
शायामितियावत्॥ कर्मैव शात्स्वप्नहेतुक र्मसामर्थ्यादित्यर्थः॥ आत्मनःस्वप्नेकामकर्मसंबंधेपिकिमितिनासंगत्वंतत्राह॥ कामश्चेति॥ हेत्वसिद्धिंप
रिहरति॥ नत्विति॥ नचेद्धेतोरसिद्धत्वं किंतर्हि कथंतत्सिद्धिरितिपृच्छति॥ कथमिति॥ हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयति॥ असंगइति॥ प्रतियोन्या

उक्तंचपूर्वंकर्मैवशात्सईयतेयत्रकाममितिकामश्चसंगोऽतोऽसिद्धोहेतुरुक्तःअसंगोह्ययंपुरुषइतिनत्वेतदस्तिकथंतर्हिअसंगएवेति
तदुच्यतेसवाएषएतस्मिन्स्वप्नेसवैएषपुरुषःसंप्रसादात्प्रत्यागतःस्वप्नेरत्वाचरित्वायथाकामंदृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचेतिसर्वंपूर्ववद्बुद्धांता
यैवजागरितस्थानायतस्मादसंगएवायंपुरुषोयदिस्वप्नेसंगवान्स्यात्कामीततस्तत्संगजैर्दोषैर्बुद्धांतायप्रत्यागतोलिप्येत॥ २७॥ य

सवाएषएतस्मिन्स्वप्नेरत्वाचरित्वा॥

थासौस्वप्नेऽसंगत्वात्स्वप्नसंगजैर्जागरितेप्रत्यागतोनलिप्यतेएवंजागरितसंगजैरपिदोषैर्नलिप्यतएवबुद्धांतेतदेतदुच्यतेसवाएषए
तस्मिन्बुद्धांतेजागरितेरत्वाचरित्वेत्यादिपूर्ववत्सयत्तत्रबुद्धांतेकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति॥ ननुदृष्ट्वैवेतिकथम
वधार्यतेकरोतिचतत्रपुण्यपापेतत्फलंचपश्यति

द्रष्टवतीत्येतदंतंसर्वमित्युक्तं स्वप्नेकर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः॥ उक्तमसंगत्वंव्यतिरेकमुखेनविशद
यति॥ यदीति॥ संगवानित्यस्यव्याख्यानं॥ कामीति॥ तत्संगजैस्तत्रस्वप्नविषयविशेषेषुकामाख्यसंगवशादुत्पन्नैरपराधैरितियावत्॥ नतुलिप्यतेप्रायश्चित्त
विधानस्यापिस्वप्नसूचिताशुभाशंकानिबर्हणार्थत्वाद्वस्तुवृत्तानुसारित्वाभावादितिशेषः॥ २७॥ उक्तमर्थंदृष्टांतीकृत्यजागरितेपिनिर्लेपत्वमात्मनोदर्शयति॥ यथेत्या

तत्रकल्पितंकर्तृत्वमित्युत्तरमाह॥नेत्यादिना॥तदेवविवृणोति॥आत्मनैवेति॥स्वतोऽकर्तृत्वेवाक्योपक्रमंसंवादयति॥तथाचेति॥वाक्यार्थंसंगृह्णा ति॥बुध्यादीति॥कर्तृत्वमितिशेषः॥नन्वौपाधिकंकर्तृत्वंपूर्वमुक्तमिदानींतन्निराकरणेपूर्वोत्तरविरोधःस्यादित्यत्राह॥इहत्विति॥उपाधिनिरपे क्षकर्तृत्वाभावइतिशेषः॥तेनेत्युक्तंहेतुंस्फुटयति॥यस्मादिति॥आत्मनोलेपाभावेभगवद्वाक्यमपिप्रमाणमित्याह॥तथाचेति॥अवस्थात्रयेपिअसं

नकारकावभासकत्वेनकर्तृत्वोपपत्तेरात्मनैवायंज्योतिषास्तइत्यादिनात्मज्योतिषावभासितःकार्यकरणसंघातोव्यवहरतितेनास्यकर्तृ त्वमुपचर्यतेनस्वतःकर्तृत्वंतथाचोक्तंध्यायतीवलेलायतीवेतिबुध्याद्युपाधिकृतमेवनस्वतःइहतुपरमार्थापेक्षयोपाधिनिरपेक्षउच्यतेदृष्ट्वै

दृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैवसयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति॥२७॥ वपुण्यंचपापंचनकृत्वेतितेननपूर्वापरव्या

घाताशंकायस्मान्निरुपाधिकःपरमार्थतोनकरोतिनलिप्यतेक्रियाफलेनतथाचव्यासेनभगवतोक्तमनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्य यः॥शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यतइति तथासहस्रदानंतुकामप्रविवेकस्यदर्शितत्वात्॥तथासवाएषएतस्मिन्स्वप्नेसवाएषए तस्मिन्बुद्धांतइत्येताभ्यांकंडिकाभ्यांअसंगत्वेप्रतिपादितायस्माद्बुद्धांतेकृतेनस्वप्नांतगतःसंप्रसन्नो गत्वमनन्वागतत्वंचात्मनःसिद्धंचेद्विमोक्ष

पदार्थस्यनिर्णीतत्वाज्जनकस्यनैराकांक्ष्यमित्याशंक्याह॥तथेति॥यथामोक्षैकदेशस्यकर्मविवेकस्यदर्शितत्वात्पूर्वत्रसहस्रदानमुक्तंतथात्रापितदेकदेश स्यकामविवेकस्यदर्शितत्वात्तद्दानंनतुकामप्रश्नस्यनिर्णीतत्वादित्यर्थः॥द्वितीयतृतीयकंडिकयोस्तात्पर्यंसंगृह्णाति॥तथेत्यादिना॥यथाप्रथमकंडिकायाःकर्मै

अवस्थात्रयेप्यसंगत्वे किं सिध्यति तदाह ॥ अत इति ॥ प्रतीकमादाय स्वप्नांतशब्दार्थमाह ॥ प्रतियोनीति ॥ कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आ
ह ॥ दर्शनवृत्तेरिति ॥ दर्शनं वासनामयं तस्य वृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नो दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वादंतशब्दवैयर्थ्यात्तस्यांतो
लयो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नांतशब्देन सुषुप्तग्रहे सत्यंतशब्देन स्वप्नस्य व्यावृत्त्युपपत्तेरत्र सुषुप्तस्थानमेव स्वप्नांतशब्दितमित्यर्थः ॥ तत्रैव वाक्य

ऽसंबद्धो भवति स्तैन्यादिकार्यादर्शनात्तस्मात्त्रिष्वपि स्थानेषु स्वतोऽसंग एवायमतोऽमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः प्रतियोन्याद्रवति स्व
प्नांतायैव संप्रसादायेत्यर्थः दर्शनवृत्तेः स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादंतशब्देन च विशेषणोपपत्तेः एतस्मा अंताय धावतीति च सुषुप्तं दर्श
यिष्यति यदि पुनरेवमुच्यते स्वप्नांते रत्वा चरित्वा एतावुभावंतावनुसंचरति स्वप्नांतं च बुद्धांतं चेति दर्शनात्स्वप्नांतायैवेत्यत्रापि दर्शनवृ

स वा एष एतस्मिन्बुद्धांते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नांतायैव ॥ २८ ॥

त्तिरेव स्वप्न उच्यत इति तथापि न किंचिद्दुष्यत्यसंगता हि सिषाधयिषिता सिध्यत्येव यस्माज्जागरिते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्व
प्नांतमागतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति ॥ २८ ॥ १७ ॥ एवमयं पुरुष आत्मा स्वयंज्योतिः कार्यकरणसंघातविलक्षणस्तत्प्रयोजका
भ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मादसंगो ह्ययं पुरुषोऽसंगत्वादित्ययमर्थः स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्याद्याभिस्तिसृभिः कंडिकाभिः प्रति

शेषानुगुण्यमाह ॥ एतस्मादिति ॥ स्वप्नांतशब्दस्य स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिहापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षांतरमुत्थाप्यांगीकरोति ॥ यदीत्यादिना ॥ सिषा
धयिषितार्थसिद्धौ हेतुमाह ॥ यस्मादिति ॥ २८ ॥ १७ ॥ कंडिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति ॥ एवमिति ॥ आत्मनः स्थानत्रयसंचारादसिद्धोऽसंगत्वहेतुरित्याशंक

सप्रयोजकाद्देहद्वयाद्वैलक्षण्यं तु दूरनिरस्तमित्येवशब्दार्थः॥ एवं चोदिते हेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति संगतिमभिप्रेत्य संगयं तरमाह॥ पूर्वमपीति॥ यथाप्रदर्शितोर्थोऽसंगत्वं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वं च अहार्यत्वमप्रकंप्यत्वं॥ स्वच्छंदचारित्वं प्रकटयति॥ संचरन्नपीति॥ किं पुनर्दृष्टांतेन दार्ष्टांतिके लभ्यते तदाह॥ दृष्टांतेति॥ २९॥ श्येनवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति॥ अत्र चेति॥ पूर्वसंदर्भः सप्तम्यर्थः॥ देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुतोऽसंबंधे फलमा

वात्मनः कुतो यस्माज्जागरितात्स्वप्नं स्वप्नाच्च संप्रसादं संप्रसादात्पुनः स्वप्नं क्रमेण बुद्धांतं जागरितं बुद्धांताच्च पुनः स्वप्नांतमित्येवमनुक्रम संचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः पूर्वमप्युपन्यस्तोऽयमर्थः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टांतमात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभते तत्तत्रैतस्मिन्यथाप्रदर्शितेर्थे दृष्टांतोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो महांश्चासौ मत्स्यश्च नादेयेन स्रोतसाऽहार्य इत्यर्थः स्रोतश्च विष्टंभयति स्वच्छंदचारी उभे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्ति

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावंतावनुसंचरति स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥ २९ ॥

नोदकस्रोतोवेगेन न परवशीक्रियते एवमेवायं पुरुषः एतौ उभौ अंतौ अनुसंचरति कौ तौ स्वप्नांतं च बुद्धांतं च॥ दृष्टांतप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः कार्यकरणसंघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यामनात्मधर्मोऽयं चात्मैतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातं॥ २९॥ अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्तता उक्ता स्वतो नायं संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेव तस्य संसारित्वम विद्याध्यारोपितमित्येष समुदायार्थ उक्तस्तत्र च

ह॥ स्वत इति॥ कथं तर्हि तत्र संसारित्वधीरित्याशंक्याह॥ उपाधीति॥ औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमाशंक्याह॥

स्यानत्रयसंबंधित्वेनविप्रकीर्णंविश्लिष्टंरूपमस्येसात्मातया॥ पुंजीकृत्यविवक्षितंसर्वविशेषणमादायेतियावत्॥ एकत्रेतिवाक्योक्तिः॥ तत्रहेतुंवदन्ना
ग्रहाक्येनविवक्षितात्मोक्तिरित्याह॥ यस्मादिति॥ ससंगत्वादेर्दृश्यमानरूपस्यमिथ्यात्वंसूचयति॥ अविद्ययेति॥ स्वप्नवाक्येविवक्षितात्मसिद्धिमाशं
क्याह॥ स्वप्नेति॥ तर्हिसुषुप्तवाक्येतत्सिद्धिर्नेत्याह॥ सुषुप्तेपुनरिति॥ तत्राप्यविद्यानिर्मोकोनप्रतिभातीतिभावः॥ एवंपातनिकांकृत्वाश्येनवा
क्यमादत्ते॥ एकवाक्यतयेति॥ पूर्ववाक्यानामितिशेषः॥ कुत्रतर्हियथोक्तमात्मरूपंपुंजीकृत्यप्रदृश्यतेतत्राह॥ सुषुप्तेहीति॥ तत्राभयमित्यविद्या

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानांत्रयाणांसंबंधित्वेनविप्रकीर्णरूपउक्तोनपुंजीकृत्यैकत्रदर्शितः॥ यस्माज्जागरितेससंगःसमृत्युःसकार्य
करणसंघातउपलक्ष्यते॥ स्वप्नेतुकामसंयुक्तोमृत्युरूपविनिर्मुक्तउपलभ्यतेसुषुप्तेपुनर्बुद्धांतमागतोबुद्धांताच्चसुषुप्तेसंप्रस
न्नोऽसंगोभवतीत्यसंगतापिदृश्यतेएकवाक्यतयातूपसंह्रियमाणंफलंनित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावतास्यनैकत्रपुंजीकृत्यप्रदर्शितेति
तत्प्रदर्शनायकंडिकारभ्यतेसुषुप्तेह्येवंरूपतास्यवक्ष्यमाणातद्वाअस्यैतदतिछंदाअपहतपाप्माऽभयंरूपमितियस्मादेवंरूपंविलक्षणं
सुषुप्तंप्रविवक्षतितत्कथमित्याह॥ दृष्टांतेनास्यार्थस्यप्रकटीभावोभवतीतितत्रदृष्टांतउपादीयते तद्यथास्मिन्नाकाशेभौतिकेश्येनोवासुप
र्णोवासुपर्णशब्देनक्षिप्रःश्येनउच्यतेयथाकाशेस्मिन्विहृत्यविपरिपत्यश्रांतोनानापरिपतनलक्षणेनकर्मणापरिखिन्नःसंहत्यपक्षौसंगमय्य
संप्रधार्यपक्षौसम्यग्लीयतेस्मिन्नितिसंलयोनीडोनीडायैवध्रियतेस्वात्मनैवधार्यते

राहित्यमुच्यते॥ साचसुषुप्तेस्वरूपेणसत्यपिनाभिव्यक्ताभातीति
दृश्यं॥ यस्मात्सुषुप्तेयथोक्तमात्मरूपंवक्ष्यते॥ तस्मादितियावत्॥ एवंरूपमित्येतदेवप्रकटयति॥ विलक्षणमिति॥ कार्यकरणविनिर्मुक्तंकामकर्माविद्या
रहितमित्यर्थः॥ स्यानद्वयंहित्वाकथंसुषुप्तंप्रवेष्टुमिच्छतीतिपृच्छति॥ तत्कथमिति॥ स्वप्नादेर्दुःखानुभवात्तत्त्यागेनसुषुप्तंप्राप्नोतीत्याह॥ आहेति॥ अथोत्त

रान्तुतिः स्थानात्स्थानांतरप्राप्तिमभिप्रेत्यानुपायिकिंदृष्टं
तवचनेनेत्याशंक्याह॥ दृष्टांतेनेति॥

अस्यार्थस्यसुषुप्तिप्राप्तिरूपस्येत्येतत्॥सएवार्थस्तत्रेतिसप्तम्यर्थः॥परमात्माकाशंव्यावर्त्तयितुंभौतिकविशेषणंमहाकायोमंदवेगः श्येनः॥सुपर्णस्तुवेगवानल्पविग्रहइतिभेदः॥धारणेसौकर्यंवक्तुंस्वयमेवेत्युक्तं॥स्वप्नजागरितयोरवसानमंतमज्ञातंब्रह्म॥तथानकंचनस्वप्नमिति॥स्वप्नजागरितयोरविशेषेणसर्वंदर्शनंनिषिध्यतइतिशेषः॥स्वप्नविशेषणात्स्वप्नदर्शननिषेधेपिकुतोजाग्रद्दर्शनंनिषिध्यतेतत्राह॥जागरितेपीति॥कथमयमभि

स्वयमेवयथायंदृष्टांतएवमेवायंपुरुषएतस्माएतस्मैअंतायधावतिअंतशब्दवाच्यस्यविशेषणंयत्रयस्मिन्नंतेसुप्तोनकंचननकंचिदपि
कामंकामयतेतथानकंचनस्वप्नंपश्यतिनकंचनकाममितिस्वप्नबुद्धांतयोरविशेषेणसर्वःकामःप्रतिषिध्यतेकंचनेत्यविशेषताभिधानात्॥
तथानकंचनस्वप्नमितिजागरितेपियद्दर्शनंतदपिस्वप्नंमन्यतेश्रुतिरतआहनकंचनस्वप्नंपश्यतीतितथाचश्रुत्यंतरंतस्यत्रयआवसथास्त्रयः

तद्यथास्मिन्नाकाशेश्येनोवासुपर्णोवाविपरिपत्यश्रांतःसंहत्यपक्षौसंलयायैवध्रियतएवमेवायंपुरुषएतस्माअंतायधाव
तियत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यति॥१९॥ स्वप्नाइतियथादृष्टांतेपक्षिणःपरिपतनजश्रमापनुत्तयेस्वनीडोपसर्प
णमेवंजाग्रत्स्वप्नयोःकार्यकरणसंयोगजक्रियाफलैःसंयुज्यमानस्यपक्षिणःपरिपतनजइवश्रमोभवतितच्छ्रमापनुत्तयेस्वात्मनोनीडमायत
नंसर्वसंसारधर्मविलक्षणंसर्वक्रियाकारकफलायासशून्यंस्वमात्मानंप्रविशति॥१९॥यद्यस्यायंस्वभावःसर्वसंसारधर्मशून्यतापरोपाधिनि

प्रायःश्रुतेरवगतइत्याशंक्यविशेषणसामर्थ्यादित्याह॥अतआहेति॥जागरितस्यापिस्वप्नत्वेश्रुत्यंतरंसंवादयति॥तथाचेति॥दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्विवक्षित
मंशंदर्शयति॥यथेत्यादिना॥संयुज्यमानस्यक्षेत्रज्ञस्येतिशेषः॥सर्वसंसारधर्मविलक्षणमितिविशेषणंव्याचष्टे॥सर्वेति॥१९॥श्येनवाक्येनात्मनःसोपुप्तंरूप

असंगत्वतः स्वतोबुध्यादिसंबंधासंभवमुपेत्याह ॥ यन्निमित्तं चेति ॥ सिद्धांताभिप्रायमनूद्य पूर्ववादी विकल्पयति ॥ तस्या इति ॥ आगंतुकत्वमस्वाभाविकत्वं अ येमोक्षानुपपत्तिं विवक्षित्वाह ॥ यदि चेति ॥ अस्तु तर्हि हि इति यो त्र मोक्षोपपत्तेरित्याशंक्याह ॥ तस्याश्चेति ॥ माभूदविद्यात्मस्वभावस्तद्धर्मस्तु स्यादुष्णत्वमग्नेरिवेत्याशंक्य तराभावा दित्याह ॥ कथं चेति ॥ तत्रोत्तरत्वेनोत्तरग्रंथमुत्थापयति ॥ सर्वानर्थेति ॥ तासां परमसूक्ष्मत्वदर्शनेन दर्शयति ॥ यथेति ॥ कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्या

यन्निमित्तं चास्य परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वं सा चाविद्या तस्या अविद्यायाः किं स्वाभाविकत्वमाहो स्वित्कामकर्मादिवदागंतुकत्वं ॥ यदि चागंतुक त्वं ततो विमोक्ष उपपद्यते तस्याश्चागंतुकत्वे कोपपत्तिः कथं वाऽनात्मधर्मोऽविद्येति ॥ सर्वानर्थबीजभूताया अविद्यायाः सतत्वावधारणार्थं परा कृ डिकारभ्यते तावै अस्य शिरः पाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणेनाणिम्ना णुत्वे

तावा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा ॥ नतिष्ठंति ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः एतैः शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः एते च रसानां वर्णविशेषाः वातपित्तश्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्धि चित्रा बहवश्च भवंति तास्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु बालाग्र सहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु शंक्याह ॥ वातेति ॥ भुक्तस्यान्नस्य परिणामविशेषो वातबाहुल्ये नीलो भवति पित्ता धिक्ये पिंगलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे हरितः साम्ये च धातूनां लोहित इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात्तत्साम्याच्च विचित्रा बहवश्चान्नर साभवंति तद्व्याप्तानां नाडीनामपि तादृशो वर्णो जायते अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिरा इति सौश्रुते वैद्यके ।

एवंविधास्तित्यस्यैवविवरणं॥सूक्ष्मास्त्वित्यादि॥पंचभूतानिदशेंद्रियाणिप्राणोंतःकरणमितिसप्तदशकं॥जागरितेलिंगशरीरस्यस्थितिमुक्त्वास्वप्नेत स्थितिमाह॥तल्लिंगमिति॥विवक्षितांस्वप्नस्थितिमुक्त्वाश्रुत्यक्षराणियोजयति॥अथेत्यादिना॥स्वप्नेधर्मादिनिमित्तवशान्मिथ्यैवलिंगंनानाकारमवभास तेतन्मिथ्याज्ञानंलिंगानुगतंमूलाविद्याकार्यत्वादविद्येतिस्थितेसतीति॥अथशब्दार्थमाह॥एवंसतीति॥तस्मिन्कालेस्वप्नदर्शनंविज्ञेयमितिशेषः॥इ

सप्तदशकंलिंगंवर्ततेतदाश्रिताःसर्वावासनाउच्चावचसंसारधर्मानुभवजनितास्तल्लिंगंवासनाश्रयंसूक्ष्मत्वात्स्वच्छंस्फटिकमणिकल्पंनाडी गतरसोपाधिसंसर्गवशाद्धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषंस्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिःप्रत्यवभासते ऽथैवंसतियत्रयस्मिन्काले केचनशत्रवोन्येवातस्कराआगत्यघ्नंतीतिमृषैववासनानिमित्तःप्रत्ययोऽविद्यारब्धोजायतेतदेतदुच्यतेएनंस्वप्नदृशंघ्नंतीवेतितथाजिनंती

अथयन्नैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाययतिगर्तमिवपततियदेवजाग्रद्भयंपश्यतितदत्राऽविद्ययामन्यते

ववशीकुर्वंतीवनकेचनघ्नंतिनापिवशीकुर्वंतिकेवलंत्वविद्यावासनोद्भवनिमित्तंभ्रांतिमात्रंतथाहस्तीवैनंविच्छाययतिविच्छादयति विद्रावयतिधावयतीवेत्यर्थोगर्तमिवपततिगर्तंजीर्णकूपादिकमिवपतंतमात्मानमुपलक्षयति॥तादृशीह्यस्यमृषावासनोद्भवत्यसं तनिकृष्टाऽधर्मोद्भासितांतःकरणवृत्त्याश्रयादुःखरूपत्वात्किंबहुनायदेवजाग्रद्भयंपश्यतिहस्त्यादिलक्षणंतदेवभयरूपमत्रास्मिन्स्वप्नेविनै

वशब्दार्थमाह॥नेत्यादिना॥उक्तोदाहरणेनसमुच्चितोदाहरणांतरमाह॥तथेति॥गर्तादिपतनप्रतीतौहेतुमाह॥तादृशीहीति॥तादृशत्वंविशदयति॥ असंतेति॥यथोक्तंवासनाप्रभवत्वंकथंगर्तपतनादेरवगतमित्याशंक्याह॥दुःखेति॥यदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाह॥किंबहुनेति॥भयमित्यस्यभयरूपमितित्र्या

तथाहस्त्यादिनास्तिचेत्कथंस्वप्नेभातीत्याशंक्याह॥अविद्येति॥अथयत्रदेवइवेत्यादेस्तात्पर्यमाह॥अथेति॥तत्रतस्याःफलमुच्यतइतिशेषः॥तात्पर्योक्त्याथशब्दार्थमुक्त्वाविद्यायाविषयस्वरूपेप्रश्नपूर्वकंवदन्यत्रेत्यादेरर्थमाह॥किंविषयेति॥इवशब्दप्रयोगात्स्वप्नएवोक्तइतिशंकांवारयति॥देवतेति॥विद्येत्युपास्तिरुक्ताअभिषिक्तोराज्यस्थोजाग्रदवस्थायामितिशेषः॥अहमेवेदमित्याद्यवतारयति॥एवमिति॥यथाविद्यायाम

मविद्यावासनयामृषैवोद्भूतयामन्यते॥अथपुनर्यत्राविद्यापकृष्यमाणाविद्याचोत्कृष्यमाणाकिंविषयाकिंलक्षणाचेत्युच्यतेअथपुनर्यत्रयस्मिन्कालेदेवइवस्वयंभवति देवताविषयाविद्यायदोद्भूताजागरितकालेतदोद्भूतयावासनयादेवमिवात्मानंमन्यतेस्वप्नेपितदुच्यतेदेवइवराजेवराज्यस्थोभिषिक्तःस्वप्नेपिराजाहमितिमन्यतेराजवासनावासितःएवमत्यंतप्रक्षीयमाणाऽविद्योद्भूताचविद्यासर्वा

ऽथयत्रदेवइवराजेवाहमेवेदꣳसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः॥३१॥

त्मविषयायदातदास्वप्नेपितज्ज्ञानभावितोहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसयःसर्वात्मभावःसोस्यात्मनःपरमोलोकःपरमआत्मभावःस्वाभाविकोयत्रसर्वात्मभावादर्वाग्वालाग्रमात्रमप्यन्यत्वेनदृश्यतेनाहमस्मीतितदवस्थाऽविद्यातयाऽविद्ययायेप्रत्युपस्थापिताअनात्मभावालोकास्तेऽपरमाःस्थावरांतास्तान्संव्यवहारविषयांल्लोकानपेक्ष्यायंसर्वात्मभावःसमस्तोनंतरोबाह्यःसोस्यपरमोलोकः पकृष्यमाणायांकार्यमुक्तंतद्दर्शयति॥यदेतिजागरितोक्तिः॥इदंचैतन्यमहंचिन्मात्रमेवनतुमदतिरेकेणास्तितस्मादहंपूर्णोस्मीतिजानातीत्यर्थः॥सर्वात्मभावस्यपरमत्वमुपपादयति॥यत्रेत्यादिना॥तत्रतेनाकारेणाविद्यावस्थितेत्याह॥तदवस्थेति॥तस्याःकार्यमाह॥तयेति॥समस्तत्वंपूर्णत्वमनंतरत्वमेकरसत्वं॥अबाह्यत्वंप्रत्यक्त्वं॥योयथोक्तो

वाक्यार्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥योसोविद्याफलमित्युत्तरत्रसंबंधः॥तस्यप्रत्यक्षत्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥यथेति॥विद्याफलवदविद्याफलमपिस्वप्नेप्र
त्यक्षमित्युक्तमनुवदति॥तथेति॥विद्याफलमविद्याफलंचेत्युक्तमुपसंहरति॥तेएतेइति॥उक्तंफलद्वयंविभजते॥विद्ययेति॥असर्वोभवतीत्येतत्प्रक
टयति॥अन्यतइति॥प्रविभागफलमाह॥यतइति॥विरोधफलंकथयति॥विरुद्धत्वादिति॥अविद्याकार्यंनिगमयति॥असर्वेति॥अविद्यायाश्चेत्परिच्छि
न्नफलत्वंतदातस्यभिन्नत्वादेवयथोक्तंविरोधादिदुर्वारमित्यर्थः॥विद्याफलंनिगमयति॥समस्तस्त्विति॥नन्वविद्यायाःसतत्वंनिरूपयितुमारब्धंनचत्त

तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायांविद्यायांचकाष्ठांगतायांसर्वात्मभावोमोक्षो यथास्वयंज्योतिष्ट्वंस्वप्नेप्रत्यक्षतउपलभ्यतेतद्वद्विद्याफलमु
पलभ्यतइत्यर्थस्तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायांतिरोधीयमानायांविद्यायामविद्यायाःफलंप्रत्यक्षतएवउपलभ्यतेऽथयत्रैनंघ्नंतीवजिनं
तीवेतितेएतेविद्याविद्याकार्येसर्वात्मभावःपरिछिन्नात्मभावश्च॥विद्ययाशुद्धयासर्वात्माभवत्यविद्ययाचासर्वोभवत्यन्यतःकृत
श्चित्प्रविभक्तोभवतियतःप्रविभक्तोभवतितेनविरुध्यतेविरुद्धत्वाद्धन्यतेजीयतेविछाद्यतेवाऽसर्वविषयत्वेचभिन्नत्वादेतद्भवति
समस्तस्तुसन्कुतोभिद्यतेयेनविरुध्येतविरोधाभावेकेनहन्यतेजीयतेविछाद्यतेवाऽतइदमविद्यायाःसतत्वमुक्तंभवति॥सर्वात्मा
नंसंतमसर्वात्मत्वेनग्राहयत्यात्मनोन्यद्वस्त्वंतरमविद्यमानंचप्रत्युपस्थापयतिआत्मानमसर्वमापादयतिततस्तद्विषयःकामोभव
तियतोभिद्यतेकामतःक्रियामुपादत्ते॥ततःफलंतदेतदुक्तं

द्यापिदर्शितंतथाचकिंकृतंस्यादतआह॥अतइति॥कार्यवशादितियावत्॥इदं
शब्दार्थमेवस्फुटयति॥सर्वात्मानमिति॥ग्राहकत्वमेवव्यनक्ति॥आत्मनइति॥वस्त्वंतरोपस्थितिफलमाह॥ततइति॥कामस्यकार्यमाह॥कामतइति॥॥
क्रियातःफलंलभतेतद्भोगकालेचरागादिनाक्रियामादधातीत्यविछिन्नःसंसारस्तद्यावन्नसम्यग्ज्ञानंतावन्मिथ्याज्ञाननिदानमविद्यादुर्वारेत्याह॥ततइति॥

तत्रैववाक्यशेषमनुकूलयति॥ वक्ष्यमाणंचेति॥ अविद्यात्मनःस्वभावोनवेतिविचारेकिंनिर्णीतंभवतीत्याशंक्यवृत्तंकीर्तयति॥ इदमिति॥ अविद्यायाः
परिछिन्नफलत्वमस्तितत्तोवैपरीत्येनविद्यायाःकार्यमुक्तंसचसर्वात्मभावोदर्शितइतियोजना॥ संप्रतिनिर्णीतमर्थंदर्शयति॥ साचेति॥ ज्ञानेसत्यवि
द्यानिवृत्तिरित्यत्रवाक्यशेषंप्रमाणयति॥ तच्चेति॥ अविद्यानात्मनःस्वभावोनिवर्त्यत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह॥ तस्मादिति॥ निवर्त्यत्वेप्यात्मस्वभावत्वे
काहानिरित्याशंक्याह॥ नहीति॥ अविद्यायाःस्वाभाविकत्वाभावेफलितमाह॥ तस्मादिति॥ ३१॥ २०॥ तद्वाअस्यैतदित्युत्तरवाक्यतात्पर्यमाह॥ इद

वक्ष्यमाणंचयत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यादीदमविद्यायाःसतत्वंसहकार्येणप्रदर्शितंविद्यायाश्चकार्यंसर्वात्मभावःप्र
दर्शितोऽविद्याविपर्ययेणसाचाविद्यानात्मनःस्वाभाविकोधर्मोयस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायांस्वयमपचीयमानासतीकाष्ठांगतायांविद्या
यांपरिनिष्ठितेसर्वात्मभावेसर्वात्मनानिवर्ततेरज्ज्वामिवसर्पज्ञानंरज्जुनिश्चये तच्चोक्तंयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादितस्मा
न्नात्मधर्मोऽविद्यानहिस्वाभाविकस्योच्छित्तिःकदाचिदप्युपपद्यतेसवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोस्तस्मात्तस्याःमोक्षउपपद्यते॥ ३१॥ इदानींयोसौ
सर्वात्मभावोमोक्षोविद्याफलंक्रियाकारकफलशून्यंसप्रत्यक्षतोनिर्दिश्यतेयत्राविद्याकामकर्माणिनसंतितदेतत्प्रस्तुतंयत्रसुप्तोनकंचन
कामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतीतितदेतद्वैअस्यरूपंयःसर्वात्मभावःसोस्यपरमोलोकइत्युक्तस्तदतिछंदाअतिछंदमित्यर्थः॥ रूपपर
त्वाछंदःकामोतिगतश्छंदोयस्माद्रूपात्तदतिछंदंरूप नीमिति॥ विद्याविद्ययोस्तत्फलयोश्चप्रदर्शनानंतरमितियावत्॥ मोक्षमेवविशिनष्टि॥ य

त्रेति॥ पदद्वयस्यान्वयंदर्शयन्विवक्षितमर्थमाह॥ तदेतदिति॥ यत्रेत्यंतशब्दितंब्रह्मोच्यते॥ व्याख्यातंपदद्वयमनूद्यवैशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वमन्वानोरू
पशब्देनषष्ठ्याःसंबंधंदर्शयति॥ तदिति॥ अतिछंदमितिप्रयोगेहेतुमाह॥ रूपपरत्वादिति॥ कथमतिछंदमित्यात्मरूपंविवक्ष्यतेतत्राह॥ छंदइति॥

छंदःशब्दस्यगायत्र्यादिछंदोविषयस्यकथंकामविषयत्वमित्याशंक्याह॥अन्योसावितिे॥गायत्र्यादिविषयत्वंत्यक्त्वाछंदःशब्दस्यकामविषयत्वमतःश्व
ब्दार्थःयद्यात्मरूपंकामवर्जितमित्येतदत्रविवक्षितंकिमितितर्हिदैर्घ्यंप्रयुज्यतेतत्राह॥तथापीति॥स्वाध्यायधर्मत्वंछंदसत्वं॥वृद्धव्यवहारमंतरेणकाम
वाचित्वंछंदःशब्दस्यकथमित्याशंक्याह॥अस्तिचेति॥तस्यकामवचनत्वेसतिसिद्धंयद्रूपमनूद्यतस्यार्थमुपसंहरति॥अतइति॥तथाकामवर्जितत्ववदित्ये

अन्योसावक्षरांतश्छंदःशब्दोगायत्र्यादिछंदोवाचीअयंतुकामवचनोऽतःस्वरांतएवतथाप्यतिछंदाइतिपाठःस्वाध्यायधर्मोद्रष्टव्योअस्तिचलो
केकामवचनप्रयुक्तःछंदःशब्दःस्वछंदःपरछंदइत्यादावतोतिछंदमित्येवमुपनेयंकामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थेतथाऽपहतपाप्मापाप्म
शब्देनधर्माधर्मावुच्येतेपाप्मभिःसंसृज्यतेपाप्मनोविजहातीत्युक्तत्वादपहतपाप्मधर्माधर्मवर्जितमित्येतत्॥किंच॥अभयंभयंहि

तद्वाअस्यैतदतिछंदाअपहतपाप्माऽभयꣳरूपं॥

नामाविद्याकार्यमविद्ययाभयंमन्यतइतिह्युक्तंतत्कार्यद्वारेणकारणप्रतिषेधोयमभयंरूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतद्यदेतद्विद्या
फलंस्वर्यात्मभावस्तदेतदतिछंदापहतपाप्माभयंरूपंसर्वसंसारधर्मवर्जितमतोऽभयंरूपमेतदिदंचपूर्वमेवोपन्यस्तमतीतानंतरब्रा
ह्मणसमाप्तावभयंवैजनकप्राप्तोसीत्यागमतइहहेतुतर्कतःप्रपंचितं

तत्॥नन्वत्राधर्मवर्जितत्वमेवप्रतीयतेनधर्मवर्जितत्वंपाप्मशब्दस्यअधर्मेमा
त्रवचनत्वादतआह॥पाप्मशब्देनेति॥उपक्रमानुसारेणपाप्मशब्दस्योभयविषयत्वेविशेषणमनूद्यविवक्षितमर्थंकथयति॥अपहतेति॥तर्हिकार्यमेवावि
द्यायानिषिध्यतेनेत्याह॥तत्कार्येति॥तस्मादर्थेतच्छब्दः॥वाक्यार्थमुपसंहरति॥यदेतदिति॥कूर्चब्राह्मणांतेपीदंरूपमुक्तमित्याह॥इदंचेति॥आगमवशात्तत्रो

सविशेषत्वंचेदात्मत्वानुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः॥आगमसिद्धे किंतर्कोपन्यासेनेत्याशंक्याह॥दर्शितेति॥स्त्रीवाक्यस्य संगतिंवक्तुंवृत्तमनुद्रवति॥अयमि
ति॥अनन्वागतवाक्येनात्मनश्चेतनत्वमुक्तमित्याह॥सयदिति॥आत्मनःसदाचैतन्यज्योतिष्ट्वंस्वरूपंनकेवलमुक्तादागमादेवसिद्धंकिंतुपूर्वोक्तादनु
मानाच्चस्थितमित्याह॥अतइति॥वृत्तमनूद्यसंबंधवक्तुकामश्चोदयति॥सयदीति॥अत्रेतिसुषुप्तिरुक्ता॥चैतन्यस्वभावस्यैवसुषुप्तेविशेषज्ञानाभा

दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्यायायमात्मास्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावःसर्वंस्वेनैवचैतन्यज्योतिषावभासयतिसयत्तत्रकिंचित्पश्यतिरमतेच
रतिंजानातिचेत्युक्तमतःस्थितंचैतन्यायतोनित्यस्वरूपचैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनःसयद्यात्मात्राविनष्टःचैतन्यस्वरूपःस्वेनैवरूपेणवर्त्तते
कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानंवाबहिर्वेमानिभूतानीतिजाग्रत्स्वप्नयोरिवनजानातीत्यत्रोच्यतेशृण्वत्राज्ञानहेतुं॥एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्त

तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तो

त्कथमित्युच्यतेदृष्टांतेनहिप्रत्यक्षीभवतिविवक्षितोर्थइत्याहतत्त्रयथालोकेप्रिययेष्टयास्त्रियासंपरिष्वक्तः——————— सम्यक्परि
ष्वक्तःकामयंत्याकामुकःसन्नबाह्यमात्मनःकिंचनकिंचिदपिनवेदमत्तोन्यदस्तीतिनचांतरमयमहमस्मिसुखीदुःखीवेतिअपरिष्वक्त
स्तुतयाप्रविभक्तोजानातिसर्वमेवबाह्यमाभ्यंतरंच वंसाधयति॥उच्यतइति॥सुषुप्तिःसप्तम्यर्थः॥अज्ञानंविशेषज्ञानाभावः॥कोसावज्ञानहेतुस्त
माह॥एकत्वमिति॥जीवस्यपरेणात्मनायदेकत्वंतत्कथंसुषुप्तेविशेषज्ञानाभावेकारणंतस्मिन्सत्यपिचैतन्यस्वभावानिवृत्तेरितिशंकते॥तत्कथमिति॥त
त्रस्त्रीवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति॥उच्यतइति॥तत्रदृष्टांतभागमाचष्टे॥दृष्टांतेनेति॥एकत्वकृतोविशेषज्ञानाभावोविवक्षितोर्थः॥परिष्वंगप्रयुक्तसुखाभिनि

तर्हि परिष्वंगवतोपि स्वभावविपरिलोपासंभवाद्विशेषविज्ञानं स्यादिति चेन्नेत्याह॥ परिष्वंगेति॥ स्त्रीपुंलक्षणयोर्मिथस्त्वं परिष्वंगस्तदुत्तरकालं संभोगफलप्राप्तिरेकत्वापत्तिस्तद्वशाद्विशेषाज्ञानमित्यर्थः॥ दार्ष्टांतिकं व्याकरोति॥ एवमेवेति॥ भूतमात्राः शरीरेंद्रियलक्षणास्ताभिश्चिदात्मनस्तादात्म्याध्यासात्प्रतिबिंबो जातः स्वतोविभक्तवद्भातीत्यत्र दृष्टांतमाह॥ सैंधवेति॥ तस्य देहादौ प्रवेशं दृष्टांतेन दर्शयति॥ जलादाविति॥ उपसर्गबललब्धमर्थं कथयति॥ एकीभूत इति॥ तादात्म्यं व्यावर्तयितुं निरंतर इत्युक्तं॥ परमात्माऽभेदप्रयुक्तमनवच्छिन्नत्वमाह॥ सर्वात्मेति॥ एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि व्याख्याय चोद्य

परिष्वंगोत्तरकाले त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति एवमेव यथा दृष्टांतोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैंधवखिल्यवत्प्रविभक्तो जलादौ चंद्रादिप्रतिबिंबवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः॥

न बाह्यं किंचन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाम

एकीभूतो निरंतरः सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वस्त्वंतरं नाप्यांतरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यत्प्राक्षीस्तत्रायं हेतुर्मयोक्तः एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः परिष्वक्तयोस्तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति॥ नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वंतरस्य प्रत्युपस्थापिकाऽविद्येत्युक्तं॥ परिहारं प्रकटयति॥ तत्रेति॥ प्रत्यगात्मनीति यावत्॥ इहेति सुषुप्तिरुच्यते यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं पुंसो विशेषविज्ञानाभावे कारणं तथा परेणात्मना सुषुप्ते जीवस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः॥ स्त्रीवाक्ये श्रौतमर्थमाह॥ तत्रेति॥ किं पुनर्नानात्वे कारणमिति तदाह॥ नानात्वे चेति॥ उक्तमन्ययोन्यामित्यादावित्यर्थः॥

मभिधाया र्थिकमर्थ

किमेतावतासुषुप्तेविशेषविज्ञानाभावस्यायात्तंतत्राह॥तत्रेति॥विशेषविज्ञानेननानात्वंतत्रचाविद्याकारणमितिस्थितेसतीतियावत्॥यदात
देतिसुषुप्तिर्विवक्षिता॥प्रविविक्तत्वंकार्यकरणाविद्याविरहित्वं॥सर्वेणपूर्णेनपरमात्मनासहेत्यर्थः॥विज्ञानात्मापष्ठ्योच्यते॥एकत्वफलमाह
॥ततश्चेति॥उक्तमुपजीव्याप्तकामवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥यस्मादिति॥आप्तकामत्वंसमर्थयते॥यस्मात्समस्तमिति॥तदेवव्यतिरेकमुखेनविशद

तत्राचाविद्यायाः यदाप्रविविक्तोभवतितदासर्वेणैकत्वमेवास्यभवतितत्तश्चज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसतिकुतोविशेषविज्ञानप्रा
दुर्भावःकामोवासंभवतिस्वाभाविकेस्वरूपस्यआत्मज्योतिषियस्मादेवंसर्वैकत्वमेवास्यरूपमतस्तद्वैअस्यआत्मनःस्वयंज्योतिःस्वभाव
स्यैतद्रूपमाप्तकामंयस्मात्समस्तंतस्मादाप्ताःकामाअस्मिन्रूपेतदिदमाप्तकामंयस्यह्यन्यत्वेनप्रविभक्तःकामस्तदनाप्तकामंभवति॥यथाजा

मात्मकाममकामꣳरूपꣳशोकांतरं॥[illegible]॥२१॥

गरितावस्थायांदेवदत्तादिरूपंनलिदंतथाकुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकामंभवतिकिमन्यस्माद्वस्त्वंतरान्नप्रविभज्यतेआहोस्विदात्मै
वतद्वस्त्वंतरमतआहनान्यदस्त्यात्मनःकथंयतःआत्मकामंआत्मैवकामायस्मिन्रूपेन्यत्रप्रविभक्ताइवान्यत्वेनकाम्यमानाःयथाजाग्रत्स्वप्नयो
स्तेस्यात्मैवान्यत्व

यति॥यस्यह्नीत्यादिना॥विशेषणांतरमाकांक्षापूर्वकमादायव्याचष्टे॥किमन्यस्मादित्यादिना॥सुषुप्तेरन्यत्रात्मनःसकाशा
दन्यत्वेनप्रविभक्ताइवकाम्यमानाःसुषुप्तावात्मैवकामास्तस्मादात्मकाममात्मरूपमित्येतद्दृष्टांतेनाह॥यथेति॥अवस्थाद्वयेखल्वात्मनःसकाशादन्य
त्वेनप्रविभक्ताइवकामाःकाम्यंतइवकामाःनेवंसुषुप्त्यवस्थायामात्मनस्तेभिद्यंतेकिंतुसुषुप्तस्यात्मैवकामइत्यात्मकाममेतद्रूपमित्यर्थः॥तथात्मैवेत्य

३५

॥

॥

२.२ ५१

यद्यपि सुषुप्ते विद्याविद्यते तथापि न साभिव्यक्तास्तीत्यनर्थपरिहारोपपत्तिरित्यर्थः॥ कामानामात्माश्रयत्वपक्षं प्रतिसेद्धुं तृतीयं विशेषणं॥ शोकमध्यं
शोकस्यांतरं प्रत्यग्भूतमिति यावत्॥ तर्हि शोकवत्वं प्राप्तं नेत्याह॥ सर्वथेति॥ पक्षद्वयेपि शोकशून्यमात्मरूपं॥ न हि शोको येनात्मवांस्तस्य शोक
वत्वं शोकस्यात्माधीनसत्तास्फूर्तेरात्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः॥२२॥ अत्रपितेत्यादिवाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुद्रवति॥ प्रकृत इति॥ अविद्यादिनिर्मो
केहेतुद्वयमाह॥ असंगत्वादिति॥ यद्यपि नागंतुकत्वमविद्याया युक्तं तथाप्यभिव्यक्तायास्तस्यानर्थहेतुरागंतुकीति द्रष्टव्यं॥ स्त्रीवाक्यनिरस्यां शंकामनुवद

प्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकांतरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतच्छोकम
ध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः॥२२॥२१॥ प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्मा विद्याकामकर्मनिर्मुक्त इत्युक्तं असंगत्वादा
त्मनः आगंतुकत्वाच्च तेषां तत्रैवं माशंका जायते॥ चैतन्यस्वभावत्वेसत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तं त
त्र प्रासंगिकमेतदुक्तं॥ कामकर्मादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावो यस्मात्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्येवमाशंकायां प्राप्तायां तन्निरा
करणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टांतोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्ते ग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागंतुकमित्येतत्प्रा
संगिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति अत्र चैतत्प्रकृत विद्याकामकर्मनिर्मुक्तमेवतद्रूपं यत्सुषुप्ते आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इ ति॥ तत्रे

ति॥ कामादिविमोके दर्शिते सतीति यावत्॥ स्वभावस्यापायो न संभवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह॥ यस्मादिति॥ शंकोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्य तत्तात्पर्यं पूर्वोक्त
मनुकीर्त्तयति॥ एवं स्वयमिति॥ वृत्तमनूद्योत्तरग्रंथमुत्थापयति॥ इत्येतदिति॥ स्वयंज्योतिष्ट्वस्य स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः॥ प्रासंगिकं कामादेरागंतुकत्वोक्तिः
॥ प्रसंगादागतमिति यावत्॥ प्रकृतमेव दर्शयति॥ अत्र चेति॥ अतिच्छंदादिवाक्यं सप्तम्यर्थः॥ प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्यवशाद्यथोक्तात्मस्वरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाण

अ० ६ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीका रामः ५१

कामादिसंबंधवदात्मनस्तद्दूहितमपिरूपंकल्पितमेवेत्याशंक्याह॥तदेतदिति॥प्रकृतमर्थमुक्त्वोत्तरवाक्यस्थसप्तम्यर्थमाह॥अत्रचैतस्मिन्निति॥जनकोप्यत्रापिताभवतीतिसंबंधः॥पिताप्यत्रापिताभवतीत्युपपादयति॥तस्येत्यादिना॥यथायस्मिन्कालेतस्मितापुत्रस्यापिताभवतितद्वदित्याह॥तथेति

तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितंसर्वसंबंधातीतमेतद्रूपमिति॥यस्मादत्रचैतस्मिन्सुषुप्तस्थानेतिछंदापहतपाप्माभयमेतद्रूपंतस्मादत्रपिताजनकःतस्यजनपितृत्वाद्यस्मितत्वंपुत्रंप्रतितत्कर्मनिमित्तंतेनचकर्मणायमसंबद्धोस्मिन्कालेतस्मात्पितापुत्रसंबंधनिमित्तस्यकर्मणोविनिर्मुक्तत्वात्पिताप्यपिताभवतितथापुत्रोपिपितुरपुत्रोभवतीतिसामर्थ्याद्गम्यतेउभयोर्हिसंबंधनिमित्तंकर्मतदयमतिक्रांतोवर्ततेपहतपाप्मेतिह्युक्तंतथामाताअमातालोकाःकर्मणाजेतव्याजिताश्चतत्कर्मसंबंधाभावाल्लोकाअलोकास्तथादेवाःकर्मांगभूतास्तत्कर्मसंबंधात्यया

अत्रपितापिताभवतिमातामातालोकाअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदाअत्रस्तेनोस्तेनोभवति॥

देवाअदेवास्तथावेदाःसाध्यसाधनसंबंधविधायकाःमंत्रलक्षणाब्राह्मणलक्षणाश्चाभिधायकत्वेनकर्मांगभूताअधीताअध्येतव्याश्चकर्मनिमित्तमेवसंबध्यंतेपुरुषेणतत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्कालेवेदाअप्यवेदाःसंपद्यंतेनकेवलंशुभकर्मसंबंधातीतःकिंतर्हिअशुभैरप्यत्यंतघोरैःकर्मभिरसंबद्ध एवायंवर्ततइत्येतमर्थमाह॥अत्रस्तेनोब्राह्मणसुवर्णहर्ताभ्रूणघ्नासहपाठादवगम्यतेसतेनघोरेणकर्मणैतस्मिन्कालेविनिर्मुक्तोभवतियेनायंकर्मणामहापातकीस्तेनउच्यते॥ ॥नास्यार्थस्यप्रतिपादकःशब्दोस्तीत्याशंक्याह॥सामर्थ्यादिति॥तदेवसामर्थ्यंदर्शयति॥उभयोरिति॥सुषुप्तेकर्मातिक्रमेप्रमाणमाह॥अपहतेति॥पुनर्लोकदेवशब्दवत्पुनरादाशीर्वाक्यांतरमादायव्याचष्टे॥तथेत्यादि

अभिधायकत्वेनप्रमाणत्वेनमेयत्वेनचेत्यर्थः॥ अत्रस्तेनोऽस्तेनोभवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ नकेवलमिति॥ स्तेनशब्दोऽत्रचोरमात्रेभातिकथंविशेषणमित्या
शंक्याह॥ भ्रूणघ्नेति॥ भ्रूणहाचवरिष्ठब्रह्महंतोच्यते॥ तदेवघोरंकर्मविशिनष्टि॥ येनेति॥ महत्पातकमस्येतित्वुत्पत्त्यामहापातकीस्तेनः॥ स्तेनादिवाक्ये
नचंडालादिवाक्यस्यगतार्थत्वमाशंक्याह॥ नेत्यादिना॥ प्रसुतत्वमागंतुकं॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकस्तथा॥ शूद्राज्जातस्तुचंडालःसर्वध

तथाभ्रूणहाअभ्रूणहातथाचांडालोनकेवलंप्रसुतत्वेनैवकर्मणाविनिर्मुक्तः किंतर्हिसहजेनाप्युत्पत्तिनिकृष्टजातिप्रापकेणापिविनिर्मु
क्तएवाऽयंचंडालोनामशूद्रेणब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चंडालएवचांडालःसजातिनिमित्तेनकर्मणाऽसंबद्धत्वाद्चांडालोभवतिपौल्कसःपुल्क
सएवपौल्कसःशूद्रेणैवक्षत्रियायामुत्पन्नःसोऽप्यपुल्कसोभवतितथाचश्रमणलक्षणेश्रकर्मभिरसंबद्धोभवतीत्युच्यतेश्रमणःपरिव्राट्य

भ्रूणहाभ्रूणहाचांडालोचांडालःपौल्कसोपौल्कसःश्रमणोश्रमणस्तापसोतापसो।

कर्मनिमित्तोभवतिसतेनविनिर्मुक्तत्वादश्रमणस्तथातापसोवानप्रस्थोऽतापसः॥ सर्वेषांवर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं
किंबहुनाऽनन्वागतंनअन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येनशास्त्रविहितेनकर्मणातथापापेनविहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन
रूपपरत्वान्नपुंसकंलिंग मेवबहिष्कृतइतिस्मृतिमाश्रित्याह॥ चंडालोनामेति॥ जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुल्कसइतिस्मृतेःशूद्रायां
ब्राह्मणाज्जातोनिषादःसचजात्याशूद्रस्तस्मात्क्षत्रियायांजातःपुल्कसोभवतीतिव्याख्यानमुपेत्याह॥ शूद्रेणेवेति॥ तथाचांडालवदितियावत्॥ श्रम
णादिवाक्यतात्पर्यमाह॥ तथेति॥ परिव्राट्तापसयोरेवग्रहणात्तत्कर्मयोगेपिसोऽधुप्रस्यवर्णाश्रमांतरकर्मयोगंशंकित्वाह॥ सर्वेषामिति॥ आदिशब्देनवयो

सोषुप्ते पुरुषे प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह॥ रूपपरत्वादिति॥ तत्परत्वे हेतुमनुषंगं दर्शयति॥ अभयमिति॥ हेतुवाक्यमा
कांक्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे॥ किंपुनरित्यादिना॥ यस्मादिति छंदादिवाक्योक्तस्वभावोयमात्मा सुषुप्तकाले हृदयनिष्ठान्सर्वान्शोकानतिक्रामति तस्मा
देतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं युक्तमित्यर्थः॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति॥ इष्टेति॥ कथं तस्याः शोकत्वापत्तिरित्याशंक्याह॥ इष्टं हीति॥

अभयं रूपमिति ह्यनुवर्तते किंपुनरसंबद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते तीर्णो ह्यतिक्रांतो हि यस्मादेवंरूपः तदा तस्मिन्काले सर्वान्शोकान्शो
काः कामा इष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिंतयानस्तद्गुणान्संतप्यते पुरुषोऽतः शो
कोऽरतिः काम इति पर्यायाः यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति न कंचन कामं कामयते इति छंदा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः काम

ऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्

वचन एव भवितुमर्हति कामश्च कर्महेतुः॥ वक्ष्यति हि स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते इत्यतः सर्वकामातितीर्ण
त्वाद्युक्तमुक्तं अनन्वागतं पुण्येनेत्यादि हृदयस्येति हृदयमिति पुंडरीकाकारो मांसपिंडस्तत्स्थमंतःकरणं बुद्धिर्हृदयमुच्यते तात्स्थ्या

तेषां पर्यायत्वे

पि प्रकृते किमायातं तत्राह॥ यस्मादिति॥ अत्रेति सुषुप्तिरुच्यते॥ अतः सर्वकामातितीर्णत्वादित्युत्तरत्र संबंधः॥ न केवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपप
न्नमेव किंतु सन्निधेरपि सिद्धमित्याह॥ न कंचनेति॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वेऽपि तदस्यमात्रात्कथं कर्मात्ययः स्यादित्याशंक्याह॥ कामश्चेति॥ तत्र वाक्यं
प्रमाणयति॥ वक्ष्यति हीति॥ कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह॥ अत इति॥ हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह॥ हृदयमितीति॥ मांसपिंडवि

रा० ६२

यथा मंत्राः क्रोशंतीति मंचक्रोशनमुच्यमानं मंचस्थान्पुरुषानुपचारादाह ॥ तथा हृदयस्य त्वाद्बुद्धेरुपचाराद्बुद्धिं हृदयशब्दो दर्शयतीत्यर्थः ॥ हृदयश
ब्दार्थमुक्त्वा तस्य संबंधं दर्शयति ॥ हृदयस्येति ॥ तानतिक्रांतो भवतीति शेषः ॥ आत्माश्रयास्तेन बुद्धिमाश्रयंतीत्याशंक्याह ॥ बुद्धीति ॥ कथं तर्हि के चि
दात्माश्रयत्वं तेषां वदंतीत्याशंक्य भ्रांतिवशादित्याह ॥ आत्मेति ॥ भवतु कामादीनां हृदयाश्रितत्वं तथापि तत्संबंधद्वारा तदाश्रयत्वसंभवात्कथमात्मा सुप्र

न्मंचाक्रोशनवद्धृदयस्य बुद्धेर्ये शोकाः बुद्धिसंश्रया हि ते कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि सर्वं मन एवेत्युक्तत्वाद्बृहस्पतिचकामा येस्य हृदि श्रिता इ
ति आत्मसंश्रयभ्रांत्यपनोदाय हीदं वचनं हृदि श्रिता हृदयस्य शोका इति च हृदयकरणसंबंधातीतश्चायमस्मिन्काले तिक्रामति मृत्यो रूपाणीति
ह्युक्तं हृदयसंबंधातीतत्वात्तत्संश्रयकामसंबंधातीतो भवतीति युक्ततरं वचनं ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामवासनाश्च हृदयसंबंधिनमात्मानमु

हृदयस्य भवति ॥ ६२ ॥

पसर्पंत्यपश्लिष्यंते हृदयवियोगेपि चात्मन्यवतिष्ठंते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिपुष्पादिगंध इत्याचक्षते ॥ तेषां कामः संकल्पो हृदय एवेति रू
पाणि हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव ॥ हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेन्न हृदि श्रिता इति विशेषणान्न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे
हृदि श्रिता इति वचनं समंजसं हृदय एवेति रूपाणि प्रतिष्ठितानीति

प्रेक्षमाननिवर्त्तते तत्राह ॥ हृदयकरणेति ॥ तत्संबंधातीतत्वे श्रुतिसिद्धं फलित
माह ॥ हृदयेति ॥ अर्तप्रपंचप्रस्थानमुत्थापयति ॥ येत्विति ॥ सत्येव हृदये तन्निष्ठानां कामादीनामात्मन्युपश्लेषो न तन्निवृत्ताविल्याशंक्याह ॥ हृदयवियोगेपीति
॥ तन्मते श्रुतिविरोधमाह ॥ तेषामिति ॥ करणेन हृदयेनोत्पाद्यत्वादात्मविकाराणामपि कामादीनां हृदयसंबंधसंभवान्नानर्थक्यं श्रुतीनामिति शंकते ॥ हृदयेति ॥

रामः ६२

नकामादिसंबंधमात्रंहृदयस्यश्रुत्यर्थः॥किंत्वाश्रयाश्रयित्वंतच्चकरणत्वे नस्यान्नहिचक्षुराद्याश्रयंरूपादिज्ञानंदृष्टमितिपरिहरति॥नहृदीति
॥चकाराद्वचनंनसमंजसमितिसंबध्यते॥प्रदीपायत्तघटज्ञानमिव दंतःकरणायत्तमात्माश्रितंकामादीतितस्यतदाश्रयत्ववचनमौपचारिक
मित्याशंक्याह॥आत्मशुद्धेश्चेति॥इतश्चेदंयथार्थमेवेत्याह॥ध्यायतीवेति॥अन्यार्थासंभवाद्बुध्याश्रयणवचनस्येतिशेषः॥दक्षिणेनाक्ष्णापश्यतीत्युक्ते
वामेननपश्यतीतिवत्समुच्यतेहृदिश्रिताइतिविशेषणमाश्रित्याशंकते॥कामायेइति॥प्रकारांतरेणविशेषणस्यार्थवत्वंदर्शयति॥नेत्यादिना॥अत्रेति
प्रकृतश्रुत्युक्तिः॥आश्रयांतरंबुध्यंतिविक्तमात्मास्य॥बुध्यनाश्रिताःकामाएवनसंतियदपेक्षयाहृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशंक्याह॥येत्विति॥प्र

चात्मशुद्धेश्चाविनाशित्वाद्द्रव्यणवचनंयथार्थमेवयुक्तंध्यायतीवलेलायतीवेतिचश्रुतेरन्यार्थासंभवात्कामायेस्यहृदिश्रिताइतिवि
शेषणादात्माश्रयाअपिसंतीतिचेन्नानाश्रितापेक्षत्वान्नात्राश्रयांतरमपेक्ष्यहृदीतिविशेषणंकिंतर्हियेहृद्यनाश्रिताःकामास्तानपेक्ष्यवि
शेषणंयेत्वप्ररूढाभविष्यन्तास्त्वप्रतिपक्षेनोनिवृत्ताःस्तेनैवहृदिश्रिताःसंभाव्यंतेऽतोयुक्तंतानपेक्ष्यविशेषणंयेप्ररूढावर्तमानाःविष
येतेसर्वेप्रमुच्यंतइति॥तथापिविशेषणानर्थक्यमितिचेन्ननेष्टुयत्नाधिक्यार्थत्वादितरथाऽश्रुतमनिष्टंचकल्पितंस्यादात्माश्रयत्वंका
मानां॥नकंचन निपक्षतोविषयदोषदर्शनादिनियावत्॥कामानांवर्तमानत्वनियमाभावाद्भूतभविष्यतामपिसंभवेफलितमाह॥यइति॥हृद्या
नाश्रितभूतभविष्यत्कामसंभवेपिसर्वकामनिवृत्तेर्विवक्षितत्वाद्वर्तमानविशेषणमनर्थकमितिशंकते॥तथापीति॥अतीतानागतकामाभावःसंभ
वतिस्मनःसिद्धांतनिवृत्तोयत्नोपेक्ष्यतेमुक्तात्मदिदृक्षुणातुमुमुक्षुणावर्तमानकामनिरासेयत्नाधिक्यमाधेयमितिज्ञापयितुंवर्तमानग्रहणमितिप
रिहरति॥ननेत्यर्थेति॥यदिपर्यांतंव्याख्यानमनादृत्यात्माश्रयत्वमेवकामानामाश्रीयतेतदाऽश्रुतंमोक्षासंभवेनानिष्टंचकल्पितंस्यादित्याह॥इतरथेति॥अश्रुत

अर्थादात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येतत्तद्दूषयति॥ नेत्यादिना॥ निषेधो हि प्राप्तिमपेक्षते न चास्त्वयं कामानामात्मधर्मत्वं प्राप्तिस्तु भ्रान्त्यापि संभ
वति तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः॥ इतश्चात्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह॥ असंगेति॥ नन्वसंगवचनमात्मनः संगाभावं साधयति
तस्य कामित्वेन विरुध्यते तत्राह॥ संगश्चेति॥ कामश्च संगस्ततोऽसिद्धो हेतुरत्रेति शेषः॥ वाक्यांतरमाश्रित्यात्मनि कामाश्रयत्वं शंकितं दूषयति॥ आत्मे
त्यादिना॥ इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्परिशेषात्कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शंकते॥ वैशेषिकादीति॥ श्रुत्यवष्टंभेन

कामं कामयत इति प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेन्न सधीः स्वप्नो भूत्वेति परनिमित्तत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेरसंगवचना
च्च न हि कामाश्रयत्वेऽसंगवचनमुपपद्यते संगश्च काम इत्यवोचाम आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य कामो भवतीति चेन्न व्यतिरिक्तकामा
भावार्थत्वात्तस्याः॥ वैशेषिकादितंत्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेन्न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषणश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वै
शेषिकादितंत्रोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात्स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च कामादीनां स्वप्ने केवलं दृशिमात्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं
सिद्धं स्थितं च बाध्येतात्मसमवायित्वे दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषणवद्द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थांतरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं तद्बाधितं
स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत सर्वशास्त्रार्थप्रतिषेधाच्च

निराचष्टे॥ नेत्यादिना॥ स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च नात्माश्रयत्वं कामादीनामिति शेषः॥
तदेव विवृणोति॥ कामादीनामिति॥ स्थितं चानुमानादिति शेषः॥ यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते यथा चक्षुर्गतं कार्ष्ण्यं तेनैव चक्षुषा न दृश्यते तथा च
कामादीनामात्मसमवायित्वे दृश्यत्वं न स्यात् दृश्यत्वबलेनैव स्वयंज्योतिष्ट्वं साधितं तथा च तद्बाधे पूर्वोक्तमनुमानमपि बाध्येतेत्यर्थः॥ कथं कामादीनामात्मदृ
श्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वस्योपदिष्टत्वं तत्राह॥ द्रष्टुरिति॥ तथापि तेषामात्माश्रयत्वे कानुपपत्तिस्तत्राह॥ तद्बाधितमिति॥ यत्तु परमात्मैकदेशं जीवमाश्रि

तदेवस्फुटयति॥ परस्येति॥ शास्त्रार्थजातंनिरवयवत्वप्रत्यगेकत्वादितस्यकथंकोपःस्यादित्याशंक्याह॥ एतच्चेति॥ चतुर्थेचेद्भूतंप्रपंचमतंनिरस्तंतर्हिपुनर्निराकरणमकिंविकरमित्याशंक्याह॥ महतेति॥ परेणसहप्रत्यगात्मनोयदेकत्वंतस्यशास्त्रार्थस्यसिध्यर्थमितियावत्॥ अंशत्वकल्पनायामपिशास्त्रार्थसिद्धिमाशंक्याह॥ तत्कल्पनायामिति॥ भर्तृप्रपंचकल्पनायाहेयत्वमुपसंहरति॥ यथेत्यादिना॥ २३॥ यद्वैतन्नपश्यतीत्यादेःसंबंधवक्तुंवृत्तंकी

परस्यैकदेशकल्पनायांकामाद्याश्रयत्वेचसर्वशास्त्रार्थजातंकुप्येतएतच्चविस्तरेणचतुर्थेःवोचाममहताहिप्रयत्नेनकामाद्याश्रयकल्पनाःप्रतिषेद्धव्याआत्मनःपरेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धयेतत्कल्पनायांपुनःक्रियमाणायांशास्त्रार्थएवबाधितःस्यात्तथेच्छादीनामात्मधर्मत्वंकल्पयंतोवैशेषिकानैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेननसंगच्छंतेतथेयमपिकल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया॥ २३॥ स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्न

यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति॥

पश्यतीत्युक्तंस्वयंज्योतिरितिचस्वयंज्योतिष्ट्वंनामचैतन्यात्मस्वभावतायदिह्यग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभावआत्मासकथमेकत्वेपिस्वभावंजह्यान्नजानीयादथनजहातिकथमिहसुषुप्तेनपश्यतिविप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावोनजानातिचेतिनविप्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यतएवकथंयद्वैसुषुप्तेतन्नपश्यतिपश्यन्वैतत्तत्रपश्यन्नेवनपश्यति

तंपति॥ स्त्रीपुंसयोरिति॥ चकारादुक्तंस्वयंज्योतिष्ट्वमितिसंबध्यते॥ किमिदंस्वयंज्योतिष्ट्वमितितदाह॥ स्वयंज्योतिष्ट्वंनामेति॥ एवंवृत्तमनूद्योत्तरवाक्यव्यावर्त्यांशंकामाह॥ यदीत्यादिना॥ स्वभावत्यागमेवाभिनयति॥ नजानीयादिति॥ तत्त्यागाभावेसुषुप्तेविशेषज्ञानराहित्यमयुक्तमित्याह॥ अथेत्यादिना॥ आत्माचिद्रूपोपिसुषुप्तेविशेषंनजानातिचेत्किंदुष्यतीत्याशंक्याह॥ विप्रतिषिद्ध

३१

उभयस्वीकारे शंकितं विप्रतिषेधमाकांक्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति॥ कथमित्यादिना॥ यद्वै तदित्यादिवाक्यं चोदितार्थानुवादस्तत्परिहारस्तु पश्यन्नित्यादिवाक्यमिति विभजते॥ यत्तदिति॥ नहीत्यादिवाक्यनिरस्यामाशंकामाह॥ नन्विति॥ चक्षुरादिव्यापाराभावेपि सुषुप्ते दर्शनादि किं न स्यादिशंक्याह॥ न एतेदिति॥ अस्तु तर्हि तत्रापि करणव्यापारो नेत्याह॥ नचेति॥ अयमिति सुषुप्तपुरुषोक्तिः॥ न पश्यत्येवेति नियमं निषेधयति॥ नेति॥ तत्र हेतुं वक्तुं प्रश्न

यत्तत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीथे तन्न तथा गृह्णीयाः कस्मात्पश्यन्नेव भवति तत्र नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा॥ नच व्यापृतानि करणानि पश्यामस्तस्मान्न पश्यत्येवायं न हि किं तर्हि पश्यन्नेव भवति कथं न हि यस्मात् द्रष्टुर्दृष्टिः कर्तुर्या दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते यथाग्नेरौष्ण्यं

नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वा

यावदग्निभावितथायं चात्माद्रष्टाः विनाश्यतोः विनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्द्रष्टृभाविनी हि सा ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च दृश्यते द्रष्टा क्रियते दृष्टिः कर्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्युच्यते क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशक्यं वक्तुं ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्या पूर्वकं प्रतिज्ञां प्रस्तौति॥ किं तर्हीति॥ तत्राकांक्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्याचष्टे॥ कथमित्यादिना॥ अविनाशित्वादित्येतद्व्याकुर्वन्दृष्टेर्विनाशाभावं स्पष्टयति॥ यथेत्यादिना॥ द्रष्टुर्हि दृष्टिर्न नश्यतीत्यत्र विरोधं चोदयति॥ नन्विति॥ विप्रतिषेधमेव साधयति॥ दृश्यत इति॥ कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादितिशंकते॥ नन्विति॥ तस्याकारकत्वान्नैवमिति परिहरति॥ न वचनस्ये

यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्वचो न कार्यनित्यत्वबोधकमित्यर्थः॥ कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दार्थो न दृष्टिकर्त्तातन्न विप्रतिषे
धोस्तीति सिद्धांतयति॥ नैषदोषइति॥ आदित्यादिप्रकाशकत्ववदित्युक्तं दृष्टांतं व्याचष्टे॥ यथेति॥ दृष्टांते विप्रतिपन्नं प्रत्याह॥ नहीति॥ दर्शनोपपत्ते
रित्युक्तं दार्ष्टांतिकं विभजते॥ तथेति॥ आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशंकते॥ गौणमिति॥ गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावा
न्नैवमित्युत्तरमाह॥ नेत्यादिना॥ तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति॥ यदिहीत्यादिना॥ अन्यथा कूटस्थदृष्टित्वमंतरेणेति यावत्॥ दर्शनप्रकारस्यान्यत्वं क्रि

नवचनस्य ज्ञापकत्वान्नहि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वान्नैषदोषः आ
दित्यादिप्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः॥ यथा आदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव संतः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयंतिन
ह्यप्रकाशात्मानः संतः प्रकाशं कुर्वंतः प्रकाशयंतीत्युच्यंते किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन तथायमप्यात्मा ऽविपरिलुप्तस्वभावया
दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते गौणं तर्हि द्रष्टृत्वं नैवमेवं मुख्यत्वोपपत्तेः॥ यदि ह्यन्यथाप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं तदास्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वं न त्वात्मनो
न्यो दर्शनप्रकारोस्ति तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते नान्यथा यथा आदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रका
शेन तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं प्रकाशयितृत्वांतरानुपपत्तेस्तस्मान्न द्रष्टुर्हि दृष्टेर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगंधोप्यस्ति॥ नन्वनित्य
क्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययांतस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गंतेति तथा द्रष्टे

पात्मत्वं तस्य निष्क्रियत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः

॥ द्रष्टृत्वांतरानुपपत्तौ फलितमाह॥ तदेवमेवेति॥ नित्यदृष्टित्वे नैवेत्यर्थः॥ उक्तेर्थे दृष्टांतमाह॥ यथेत्यादिना॥ तथात्मनोपि द्रष्टृत्वं नित्येनैव स्वाभाविके
न चैतन्यज्योतिषा सिध्यति तदेव च द्रष्टृत्वं मुख्यं द्रष्टृत्वांतरानुपपत्तेरिति शेषः॥ आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तज्जं तद्द्रष्टृश

320

अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयस्तृजंतशब्दप्रयोगइतिशेषः॥तृजंतशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वव्यभिचारयन्नुत्तरमाह॥नेति॥वैष
म्यमाशंकते॥भवत्विति॥आदित्यादिषुस्वाभाविकप्रकाशेनप्रकाशयितृत्वमस्तुकादाचित्कप्रकाशेनप्रकाशयितृत्वस्यतेषुसंभवान्नत्वात्मनिनित्यदृ
ष्टिरस्तितन्मानाभावात्तथाचकादाचित्कदृष्ट्यैवतस्यद्रष्टृतेत्यर्थः॥प्रतीचश्चिद्रूपस्यश्रौतत्वात्कर्तृत्वंविनाप्रकाशयितृत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह॥नदृष्टे
ति॥कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्तेप्रत्यक्षविरोधंशंकते॥पश्यामीति॥द्विविधोनुभवः तत्रकूटस्थदृष्टित्वमनुगृह्णातिचक्षुरादिव्यापारभावापेक्षयापश्यामिन

त्यत्रापीतिचेन्नप्रकाशयितेतिदृष्टत्वादुक्तवत्प्रकाशकेष्वन्यथासंभवान्नत्वात्मनीतिचेन्नदृष्ट्यविपरिलोपश्रुतेः॥पश्यामिनपश्यामीत्यनुभ
वदर्शनान्नेतिचेन्नकरणव्यापारविशेषापेक्षत्वादुक्तंतच्चसुषुप्तंचस्वप्नेआत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात्तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवात्मनोदृष्टिरित

नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत्॥२३॥

स्तयाःविपरिलुप्तयादृष्ट्यास्वयंज्योतिःस्वभावयापश्यन्नेवभवति॥सुषुप्तेकथंतर्हिनपश्यतीत्युच्यतेनतुतदस्तिकिंतद्द्वितीयंविषयभूतंकिं
विशिष्टंततोद्रष्टुरन्यदन्यत्वेनविभक्तंयत्पश्येद्यदुपलभेत यद्धितद्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणंचक्षुरूपंचतदविद्ययान्यत्वेनप्रत्युपस्थापि
तमासीत्तदेतस्मिन्कालेएकीभूत पश्यामीतिधियोरात्मसाक्षित्वादित्युत्तरमाह॥नकरणेति॥आत्मदृष्टेर्नित्यत्वेहेत्वंतरमाह॥उक्तेति॥आत्मदृष्टेर्नित्य
त्वमुपसंहरति॥तस्मादिति॥तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह॥अतइति॥वाक्यांतरमाकांक्षापूर्वकमुत्थाप्यव्याचष्टे॥कथमित्यादिना॥द्वितीयादिपदानांपौनरुक्त्य
माशंक्यार्थभेदंदर्शयति॥यद्धीत्यादिना॥साभासमंतःकरणंयत्पश्येदितिविशेषदर्शनकारणंप्रमातृ द्वितीयंतस्मादन्यच्चक्षुरादिप्रमाणंरूपादिचप्रमेयं

विभक्तं तत्त्वं वै जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याप्रतिपन्नं सुषुप्तिकाले कारणमात्रतां गतमभिव्यक्तं नास्तीत्यर्थः॥ सुषुप्ते द्वितीयं प्रमातृरूपं नास्तीत्येतदुपपादयति ॥ आत्मन इति॥ प्रमातृरूपं पृथङ्नास्तीति शेषः॥ तथापि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशंक्याह॥ द्रष्टुरिति॥ सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्व
माशंक्याह॥ अयंत्विति॥ तस्य परेणैकीभावफलमाह॥ तेनेति॥ विषयेंद्रियाभावकृतं फलमाह॥ तदभावादिति॥ किमिति विषयाद्यभावाद्विशेषदर्शनं

मात्मनः परेण परिष्वंगात् द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विषयदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते ऽयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेना
त्मना प्रियये व पुरुषः तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति करणादिकृतं हि तन्नात्मकृतं आत्मकृ

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जि
घ्रेत्॥२४॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति त
तोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत्॥२५॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयम
स्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत्॥२६॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु त
द्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात्॥२७॥

त्तमिव प्रत्यवभासते॥ तस्मात्तत्कृतेयं भ्रांतिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति॥२३॥ ॥

निषिध्यते सत्वमेव तस्यास्मसत्ताधीनं किं न स्यादित्याशंक्याह॥ करणादीति॥ नन्ववस्थाद्वये विशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभाति तस्य प्रधानत्वादत आह॥
आत्मकृतमिति॥ नत्वित्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्याया विशेषदृष्टेरपि तत्र

यद्वैतन्न पश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति॥ समानमन्यदिति॥ मनोबुध्योःसाधारणकरणत्वात्पृथग्व्यापाराभावे कथं पृथग्निर्देशः स्यादित्याशंक्याह॥ मननेति॥ वाक्यानि व्याख्याय स्वसिद्धांतस्फुटीकरणार्थं विचारयति॥ किं पुनरिति॥ धर्मभेदो धर्माणां सतां मिथो धर्मिणाश्च भेदोस्तीति यावत्॥ धर्मस्य दृष्ट्यादिपदार्थस्येत्यर्थः॥ परोपाधिनिमित्तं चक्षुराद्युपाधिकृतमित्येतत्॥ धर्मान्यत्वं धर्मिणो मिथोन्यत्वं चेत्यर्थः॥ भर्तृ

समानमन्यद्यद्वैतन्न जिघ्रति यद्वैतन्न रसयते यद्वैतन्न वदति यद्वैतन्न शृणोति यद्वैतन्न मनुते यद्वैतन्न स्पृशति यद्वैतन्न विजानातीति
मननविज्ञानयोर्दृष्ट्यादिसहकारित्वेपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणं॥ किं पुनर्द्

यद्वैतन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मंतुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत
॥२८॥ यद्वैतन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं
यत्स्पृशेत्॥२९॥ यद्वैतन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्॥३०॥ ष्ट्यादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवद्धर्मभेद आहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तं धर्मान्यत्वमित्यत्र केचिद्व्याचक्षते आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वं च यथा गोर्गोद्रव्यतयैकत्वं सास्नादीनां धर्माणां परस्परतो भेदो यथा स्थूलेष्वेवमेकत्वं नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वं चानुमेयं॥ प्रपंचमतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति॥ अत्रेति॥ गवादीनां सावयवत्वाद्रूपभेदसंभवादेकेन रूपेणाभिन्नत्वं रूपांतरेण भिन्नत्वमित्युभयथात्वेपि निरवयवेष्वात्मादिषु कथमनेकरसत्वसिद्धिरित्य

एकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टांतादृष्टेर्नानारूपत्वे गवादिदृष्टांतदर्शनात्तदेवानुमेयं॥ विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्गवादिवदित्यर्थः॥ यद्यपि गगनादिषु भि
न्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्याशंक्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाव्यभिचारादात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं निरंकुशप्रसरमि
त्याह॥ सर्वत्रेति॥ यथोक्तानुमानानुग्राहकहेतुरित्यादेर्भिन्नाभिन्नत्वे वस्तुनि तात्पर्यमिति भावः॥ भर्तृप्रपंचोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति॥ नेत्यादिना॥
चैतन्याविनाशे वाक्यतात्पर्ये चेत्कथं न हि द्रष्ट्रादिभेदवचनमित्याशंक्याह॥ यदस्येति॥ तद्धि सुषुप्तावस्थायामुपाधेरंतःकरणस्य चक्षुरादिभेदाधीनपरि

सर्वत्राव्यभिचारदर्शनादात्मनोपि तद्वदेव द्रष्ट्रादीनां परस्परं नानात्वमात्मना चैकरूपत्वमिति नान्यपरत्वान्न हि द्रष्ट्रादिधर्मभेदप्रदर्श
नपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि किं तर्हि यदि चैतन्यात्मज्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिरित्येवमाशंकाप्राप्तौ तन्निरा
करणायैतदारब्धं यद्वै तदित्यादि पदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मज्योतिःस्वाभाव्यमुपलक्षितं द्रष्ट्राद्यभिधेयव्यवहा
रापन्नं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्भास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणस्वभावमपि उपाधिभेदेन भिन्नमिव यथाप्राप्तानुवादेनैव भिद्यमा
नत्वमुच्यते तत्र द्रष्ट्रादिधर्मभेदकल्पनाविवक्षितार्थाः न भिन्नतया सैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञानमानंदं सत्यं ज्ञानं प्रज्ञा
नं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च शब्दप्रवृत्तेश्च॥

णामव्यापारनिवृत्तौ सत्यामुपाधिभेदस्यानुद्भास्यमानत्वात्तेन भिन्नमिवानुपलक्ष्यमाणस्वभावं यद्यपि तथापि
चक्षुर्द्वारेण जायमानायां बुद्धिवृत्तौ व्यक्तं चैतन्यं दृष्टिर्घ्राणद्वारेण जातायां तस्यां व्यक्तं घ्रातिरित्युपाधिभेदात्प्राप्तभेदानुवादेन चैतन्यस्याविनाशित्ववा
क्यतात्पर्यमित्यर्थः॥ उक्ते वाक्यतात्पर्ये स्थिते फलितमाह॥ तत्रेति॥ इतश्च द्रष्ट्रादिभेदकल्पना नश्लिष्टेत्याह॥ सैंधवेति॥ तदेव स्पष्टयति॥ विज्ञानमिति
॥ न द्रष्ट्रादिभेदकल्पनेति शेषः॥ यथा घटाकाशो महाकाश इत्येकशब्दविषयत्वादुपाधिभेदेप्याकाशस्यैकत्वमिष्टं तथैकशब्दप्रवृत्तेरेकत्वं चितोपि स्वीकर्त्त

तामेव विवृणोति॥ लौकिकी चेति॥ यत्तु सिद्धांते दृष्टांतो नास्तीति तत्राह॥ दृष्टंतेति॥ किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टांतो नास्ति किंवा मिथ्यात्वे तन्नानारूपस्येति
वक्तव्यं नाद्यो नानारूपवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमनानारूपत्वांगीकारादस्माकं दृष्टांतसिद्धेर्वस्तुत्वहेतोश्चतत्रैवानैकांतिकत्वात्त
स्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्त्तव्यमिति भावः॥ द्वितीयं दूषयति॥ यथाहीति॥ तन्निमित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वाभाव्यं परामृश्यते स्फटिके हरितादि
धर्माणां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह॥ न चेति॥ तस्य हि स्वच्छस्वाभाव्यं तद्वशेन हरिताद्युपाधिभेदसंबंधव्यतिरेकेणेति यावत्॥ एकस्य नानारू

लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति रसनेनान्नस्य रसं विजानातीति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभि
धेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणं दृष्टांतोपपत्तेश्च यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्निमित्त
मेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणो धर्मभे
दः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यते तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात्प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवात्मज्योतिषो दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते प्र
ज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभाव्यात्स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवत्स्वयंज्योतिष्ट्वाच्च॥ यथा चादित्यज्योतिरवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलो
हितभेदैरविभाग्यं तदाकारावभासं भवति तथा चकृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्या

पत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह॥ तथेति॥ आत्मा मिथ्यानानानिर्भासउपहितत्वात्स्फटिकवदित्यर्थः॥ किंच॥ आत्मा मिथ्यानानात्वाधारः स्व
च्छत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह॥ प्रज्ञानेति॥ किंच॥ आत्मा कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्ट्वादादित्यादिज्योतिर्वदित्याह॥ स्वयमिति॥ आदित्यादावकल्पितोपि भे
दोस्तीत्याशंक्य विवक्षितं साम्यमाह॥ यथा चेत्यादिना॥ अविभाग्यं वस्तुतो विभागायोग्यमिति यावत्॥ चक्षुरादीनि चावभासयदिति संबंधः॥ आत्मनः सर्वावभा

यत्तुनिरवयवेष्वपिनानारूपत्वमनुमेयमितितत्राह॥नचेति॥आकाशादीनांदृष्टांतत्वमाशंक्यनिराचष्टे॥यदपीत्यादिना॥कथमाकाशस्यानेकधर्मव
त्वमौपाधिकमित्याशंक्यतस्यसर्वगतत्वंतावदौपाधिकमितिसाधयति॥आकाशस्येति॥कथंतर्हिसर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राह॥सर्वोपाधीति॥नन्वाका
शस्यसर्वत्रगमनमपेक्ष्यसर्वगतत्वंकिमितिनव्यवह्रियतेतत्राह॥नखल्विति॥आकाशेगमनायोगंवक्तुंतत्स्वरूपमाह॥गमनंहीति॥ननुकुतश्चिद्विभागे
संयोगेचकेनचिद्देशेनतत्कारणीभूताक्रियापिश्येनादाविवाकाशेभविष्यतिनेत्याह॥साचेति॥सावयवेहिश्येनादौक्रियादृश्यतेआकाशंत्वविशेषंनि

नचनिरवयवेष्वनेकात्मताशक्यतेकल्पयितुंदृष्टांताभावाद्यदप्याकाशस्यसर्वगतत्वादिधर्मभेदःपरिकल्प्यतेपरमाण्वादीनांचगंधरसा
द्यनेकगुणवत्त्वंतदपिनिरूप्यमाणंपरोपाधिनिमित्तमेवभवत्याकाशस्यतावत्सर्वगतत्वंनामनस्वतोधर्मोस्तिसर्वोपाधिसंश्रयाद्धिसर्व
त्रस्वेनरूपेणसत्त्वमपेक्ष्यसर्वगतत्वव्यवहारोनत्वाकाशःक्वचिद्गतोवाऽगतोवास्वतोगमनंहिनामदेशांतरस्थस्यदेशांतरेणसंयोगका
रणंसाचक्रियानैवाविशेषसंभवतिएवंधर्मभेदानैवसंत्याकाशेतथापरमाण्वादावपि॥परमाणुर्नामपृथिव्यागंधघनायाःपरमःसूक्ष्मो
वयवोगंधात्मकएवनतस्यपुनर्गंधवत्त्वंनामगुणःशक्यतेकल्पयितुंअथतस्यैवरसादिमत्त्वंस्यादितिचेन्नतत्राप्यबादिसंसर्गनिमित्तत्वात्

रवयवंकृतस्तत्रक्रियेत्यर्थः॥तथापिधर्मांतराण्याकाशेभविष्यंतीत्याशंक्यतेषामपिक्रियापूर्वकाणामुक्तन्यायकवलीकृतत्वमाह॥एवमिति॥भेदाभे
दाभ्यांदुर्वचत्वाच्चतत्रधर्मधर्मिभावोनसंभवतीतिभावः॥आकाशेदर्शितंन्यायमन्यत्रापिसंचारयति॥तथेति॥पार्थिवत्वंपरमाणोरेकंरूपंगंधव
त्त्वंचापरमित्यनेकरूपत्वमित्याशंक्याह॥परमाणुर्नामेति॥नहिपार्थिवत्वातिरेकिगंधवत्त्वंप्रामाणिकमितिभावः॥वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्यधं
कयति॥अथेति॥पार्थिवेपरमाणौरसादिमत्त्वमनौपाधिकंनभवतिजलादिसंसर्गकृतत्वात्तथाचनिरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरणमितिपरिहरति॥

उक्तन्यायस्य दृगादावपिसमत्वंमत्वोपसंहरति॥ तस्मादिति॥ संतिपरस्मिन्नात्मनिदृगादिशक्तिभेदास्तेषांमध्येदृकूशक्तिश्चक्षुरात्मना रूपात्म
नाचपृथगेवपरिणमतेघ्रातिशक्तिश्चघ्राणात्मनागंधात्मनाचेत्यनेनक्रमेणपरस्मिन्परिणामकल्पनाभर्तृप्रपंचेर्याकृतासापिपरस्यैकरूपत्वोप
पादनेननिरस्तेत्याह॥ एतेनेति॥४१॥३०॥ औपाधिकोदृष्ट्यादिभेदोनवास्तवोस्तीत्युपपाद्यवृत्तमनुद्रवति॥ जागृदिति॥ यत्रेत्युत्तरवाक्यमावर्त्य

तस्मात्तन्निरवयवस्यानेकधर्मवत्वेदृष्टांतोस्तिएतेनदृगादिशक्तिभेदानांपृथक्चक्षुरूपादिभेदेनपरिणामभेदकल्पनापरमात्मनिप्र
युक्ता॥४१॥३०॥ जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयद्विजानीयात्तत्द्वितीयंप्रविभक्तमन्यत्वेननास्तीत्युक्तमतः सुषुप्तेनविजानातिविशेषं॥ ननुयद्य
स्यायमेवस्वभावः किंनिमित्तमस्यविशेषविज्ञानंस्वभावपरित्यागेनाथविशेषविज्ञानमेवास्यस्वभावःकस्मादेषविशेषंनजानातीत्युच्य

यत्रवाअन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्
स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात्॥ तेशृणुयत्रयस्मिन्जागरितेस्वप्नेवान्यदिवात्मनोवस्त्वंतरमिवाविद्ययाप्रत्युपस्थापितंभवति
तत्रतस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योन्यमिवात्मानंमन्यमानोऽसत्यात्मनःप्रविभक्तेवस्त्वंतरेऽसतिचात्मनिततःप्रविभक्तोऽन्योन्यत्पश्येदु
पलभेततत्त्वदर्शितंस्वप्नेप्रत्यक्षंतोघ्नंतीवजिनंतीवेतितथान्योन्यंपश्येज्जिघ्रेद्रसयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीतस्पृशेद्विजानीयादिति॥४२॥३१॥

माशंकांदर्शयति॥ नन्विति॥ किमस्यविशेषविज्ञानराहित्यंस्वरूपंकिंवाविशेषविज्ञानवत्वमाद्येजाग्रत्स्वप्नयोरनुपपत्तिर्द्वितीयेसुषुप्तेरसिद्धिरितिभा
वः॥ प्रतीचश्चिन्मात्रज्योतिषोविशेषविज्ञानराहित्यमेवस्वरूपंतथापिस्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्वमाश्रित्यावस्थाद्वयंसिध्यतीत्युत्तरवाक्यम

पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थंसलिलवाक्यमुत्थापयति॥ यत्रेत्यादिना॥ तेनाविद्यायाः शांतत्वेनेतियावत्॥ वस्तुनोऽभावात्तत्रेतिशेषः॥ सुषुप्ते विशेषवि ज्ञानाभावप्रयुक्तंफलमाह॥ अतइति॥ पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वंद्योतयितुंहिशब्दः॥ संपरिष्वंगफलंसमस्तत्वंअपरिछिन्नत्वंतत्फलंसंप्रसन्नत्वं॥ असं प्रसादोहिपरिछेदाभिमानकृतः॥ संप्रसन्नत्वेहेत्वंतरमाह॥ आप्तकामइति॥ तदेवसंप्रसन्नत्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥ सलिलवदिति॥ उक्तेर्थेवाक्याक्षराणि

यत्रपुनःसाऽविद्यासुषुप्तेवस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिकाशांतातेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्यवस्तुनोऽभावात्तत्केनकंपश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वाऽतः स्वेनैवहिप्राज्ञेनात्मनास्वयंज्योतिःस्वभावेनसंपरिष्वक्तउपसंहृतकरणःसमस्तःसंप्रसन्नआप्तकामआत्मकामःसलिलवत्स्वच्छीभूतःसलि लइवसलिलएकोद्वितीयस्याभावाद्विद्ययाहिद्वितीयःप्रविभज्यतेसाचशांतात्रातएकोद्रष्टादृष्टेरविपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्वभावायाःअ

सलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्य॥

द्वैतोद्रष्टव्यस्यद्वितीयस्याभावादेतदमृतमभयमेषब्रह्मलोकोब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकः॥ परएवायमस्मिन्कालेव्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वेआत्मज्योतिषिशांतसर्वसंबंधोवर्ततेहेसम्राडितिहएवंहैनंजनकमनुशशासअनुशिष्टवान्याज्ञवल्क्यइतिश्रुतिवचनमेतत्कथंवानुश शास॥ एषास्यविज्ञानमयस्यपरमागतिर्यास्त्वन्यादेहग्रहणलक्षणाब्रह्मादिस्तंबपर्यंताअविद्याकल्पिताःतागतयोऽतो योजयति॥ स

लिलइवेति॥ द्वितीयस्याभावंसुषुप्तेव्यक्तीकरोति॥ अविद्ययेति॥ अदृष्टाद्रष्टेतिवाछेदः॥ एकोऽद्वैतइत्यभ्यासस्तात्पर्यलिंगं॥ तस्यपरमपुरुषार्थत्वंद र्शयन्कूटस्थत्वमाह॥ एतदिति॥ किमितिषष्ठीसमासमुपेक्ष्यकर्मधारयोगृह्यतेतत्राह॥ परएवेति॥ अस्मिन्कालेसुषुप्त्यवस्थायामित्येतत्॥ परमत्वंस

प्रस्तुतं समस्तात्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विशिनष्टि॥ यत्रेति॥ सर्वात्मभावाख्यस्य लोकस्य परमत्वमुपपादयति॥ येन्य इति॥ मीयते परिच्छिद्यते सा
ध्यत इति यावत्॥ सौषुप्तस्य सर्वात्मभावस्य परमानंदत्वं विशदयति॥ यानीति॥ आत्मनोनवच्छिन्नानंदत्वं द्योतयन् श्रुतिं संवादयति॥ यो वै भूमेति॥ ननु वैष
यिकमेकं सुखमात्मरूपं चापरमिति सुखभेदांगीकारादपसिद्धांतः स्यादित्याशंक्य मुख्यामुख्यभेदेन तदुपपत्तेर्मैवमित्याह॥ यत्रेत्यादिना॥ किंच॥ वस्तु

ऽपरमा अविद्याविषयत्वादियं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि
जानाति त्येषैव च परमा संपत्सर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः संपदः तथैषास्य परमो लोको येन्ये क
र्मफलाश्रया लोकास्तेऽस्मादपरमा अयं तु न केनचन कर्मणा मीयते स्वाभाविकत्वादेषोस्य परमो लोकस्तथैषोस्य परम आनंदो यान्यन्यानि

एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोस्य परमो लोक एषोस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ॥ ३२॥

विषयेंद्रियसंबंधजनितानि आनंदजातानि तान्यपेक्ष्यैषोस्य परम आनंदो नित्यत्वाद्यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुत्यंतराद्यत्रान्यत्पश्यति अन्य
द्विजानाति तदल्पं मर्त्यमसुख्यं सुखमिदं तु तद्विपरीतमत एषोस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्य मात्रा कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयें
द्रियसंबंधकाले विभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवंति कानि तत एवानंदादविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिक
ल्प्यमानान्यन्यानि संत्युपजीवंति भूतानि विषयेंद्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमाना ॥ ३२॥

तो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकं सुखमित्या
ह॥ एतस्येति॥ ब्रह्मातिरिक्तचेतनाभावे कान्युपजीवकानि स्युरित्याशंक्य परिहरति॥ कानीत्यादिना॥ विभाव्यमानामानंदस्य मात्रामिति पूर्वेण संबं

स्योमनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह॥ यस्येति॥ यथासैंधवावयवैः सैंधवाचलंलोकोबोधयतितथातस्यानंदस्यमात्रानामावयवास्तत्प्रदर्श
नद्वारेणावयविनंपरमानंदमधिगमयितुमिछन्ननंतरोग्रंथः प्रवृत्तइत्यर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वाक्षराणिव्याचष्टे॥ सयः कश्चिदित्यादिना॥ राद्धत्वमविक
लत्वंचेत्समृद्धत्वेनपुनरुक्तिरित्याशंक्याह॥ समग्रेति॥ तदेवसमृद्धत्वमपीत्याशंक्याव्याकरोति॥ उपभोगेति॥ अंतर्बहिः संपत्तिभेदादपुनरुक्तिरि

यस्यपरमानंदस्यमात्राअवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतैरुपजीव्यंतेतदानंदमात्रावयवद्वारेणमात्रिणंपरमानंदमधिजिगमयिषन्ना
हसैंधवलवणशकलैरिवलवणशैलंसयः कश्चिन्मनुष्याणांमध्येराद्धः संसिद्धोऽविकलः समग्रावयवइत्यर्थः समृद्धः उपभोगोपकरण
संपन्नोभवति॥ किंचान्येषांसमानजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्नमांडलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यकैरितिदिव्यभोगोपकरणनिवृत्त

सयोमनुष्याणाᳪंराद्धः समृद्धोभवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः॥

र्थंमनुष्याणामेवयानिभोगोपकरणानितैः संपन्नानामप्यतिशयेनसंपन्नः संपन्नतमः समनुष्याणांपरमआनंदस्तत्रानंदानंदिनोरभेद
निर्देशान्नार्थांतरभूतत्वमित्येतत्॥ परमानंदस्यैवेयंविषयविषय्याकारेणमात्राप्रसृतेतिह्युक्तंयत्रवाअन्यदिवस्यादित्यादिवाक्येनतस्माद्यु
क्तोयंसपरमआनंदइत्यभेदनिर्देशोयुधिष्ठिरादि तिभावः॥ नकेवलमुक्तमेवतस्यविशेषणंकिंतुविशेषणांतरंचास्तीत्याह॥ किंचेतिविशेषण
तात्पर्यमाह॥ दिव्येति॥ तदनिवर्तनेत्वस्यवक्ष्यमाणगंधर्वादिष्वंतर्भावः स्यादितिभावः॥ अतिशयेनसंपन्नइतिशेषः॥ अभेदनिर्देशस्याभिप्रायमाह॥ तत्रे
ति॥ प्रकृतंवाक्यंसप्तम्यर्थः॥ आत्मनः सकाशादानंदस्येतिशेषः॥ औपचारिकत्वमभेदनिर्देशस्यभविष्यतीत्याशंक्याह॥ परमानंदस्येति॥ तस्यैवविषयित्वंविषय

अथ ये शतं मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह॥ दृष्टमिति॥ शतगुणेनोत्तरोत्तरत्रानंदस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानंदमुन्नीयतमधिगमयत्युत्तरेण ग्रंथेनेति संबंधः॥ परमानंदमेव विशिनष्टि॥ यत्रेति॥ भेदः संख्याव्यवहारः॥ उक्तमेव प्रपंचयति॥ यत्रेत्यादिना॥ परमानंदे विवृद्धिकाष्ठायां हेतुमाह॥ अन्येति॥ यद्य पि यस्सेत्यादिनोक्तमेतत्तथापीहास्य व्याख्यानावसरे तदेव विवृतमित्यविरोधः॥ तत्तदानंदप्रदर्शनानंतर्यं तत्र तत्राथ शब्दार्थः॥ तत्तद्वाक्योपक्रमो वा॥

तुल्यो राजात्रोदाहरणं दृष्टं मनुष्यानंदमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोन्नीयपरमानंदं यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति यत्रायमानंदः श तगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति यत्र गणितभेदो निवर्त्तते ऽन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्तं परमानंदं विवक्षन्नाह अथ ये मनुष्याणामेवं प्रकाराः शतमानंदभेदाः स एकः पितृणां तेषां विशेषणं जितलोकानामिति श्राद्धादिकर्मभिः पितॄंस्तोषयित्वा तेन कर्म

समनुष्याणां परम आनंदोऽथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानंदोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकाना मानंदाः॥

णा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानंदः शतगुणीकृतपरिमाण एक आनंदो भव ति॥ सोऽपि शतगुणीकृतो गंधर्वलोक एक आनंदो भवति स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनंदोऽग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्रा प्नुवंति ते कर्मदेवास्तथैवाजानदेवानामेक आनंदः आजानत एवोत्पत्तित एव ये देवास्ते आजानदेवा यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदः अवृजिनोऽवृ जिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः॥ एवं प्रकारस्त्वं समुद्रत्वादि पितॄणामानंद इति संबंधः॥ श्राद्धादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पिंडपितृयज्ञादिगृ ह्यते॥ के ते कर्मदेवा नाम तत्राह॥ अग्निहोत्रादीति॥ यथा गंधर्वानंदः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनंदस्तथा कर्मदेवानामानंदः शतगुणीकृतः सन्ना

कुत्रवीततृष्णत्वंतत्राह॥आजानदेवेभ्यइति॥श्रोत्रियादिवाक्यस्यप्रकृतासंगतिमाशंक्याह॥तस्यचेति॥एवंभूतस्यविशेषणत्रयविशिष्टस्येतिया
वत्॥प्रजापतिलोकशब्दस्यब्रह्मलोकशब्दादर्थभेदमाह॥विराडिति॥यथाविराडात्मन्याजानदेवानंदःशतगुणीकृतःसन्नेकआनंदोभवतितथा

अकामहतोवीततृष्णःआजानदेवेभ्योःर्वाग्यावंतोविषयास्तेषुतस्यचैवंभूतस्याजानदेवैःसमानआनंदइत्येतदन्वाकृष्यतेचशब्दात्॥
तच्छतगुणीकृतपरिमाणःप्रजापतिलोकएकआनंदोविराट्शरीरेतथातद्विज्ञानवान्श्रोत्रियोधीतवेदश्चावृजिनइत्यादिपूर्ववत्तच्छ

तमेकोगंधर्वलोकआनंदोथयेशतंगंधर्वलोकआनंदाःसएकःकर्मदेवानामानंदोयेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंतेथयेश
तंकर्मदेवानामानंदाःसएकआजानदेवानामानंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतोथयेशतमाजानदेवानामानंदाःसएकः
प्रजापतिलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतोथयेशतंप्रजापतिलोकआनंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्चश्रो
त्रियोवृजिनोकामहतो तगुणीकृतपरिमाणएकआनंदोब्रह्मलोकेहिरण्यगर्भात्मनियश्चेत्यादिपूर्ववदेवातःपरंगणितनि
वृत्तिरेषपरमआनंदइत्युक्तःयस्यचपरमानंदस्यब्रह्मलोकाद्यानंदमात्राउदधेरिवविप्रुषः॥एवंशतगुणोत्तरोत्तरवृध्युपेताआनंदायत्रै
कतांयांतियश्चश्रोत्रियप्रत्यक्षोथैषएवसंप्रसादलक्षणःपरमआनंदः॥ विराडात्मोपासिताश्रोत्रियत्वादिविशेषणोविराजातुल्यानंदःस्यादि
त्याह॥तथेति॥तच्छतगुणीकृतइतितच्छब्दोविराडानंदविषयः॥श्रोत्रियत्वादिविशेषणवानपिहिरण्यगर्भोपासकस्तेनतुल्यानंदोभवतीत्याह॥यश्चेति
॥हिरण्यगर्भानंदादुपरिष्टादपिब्रह्मानंदेगणितभेदेप्राकरणिकेप्राप्तेप्रत्याह॥अतःपरमिति॥एषोस्यपरमआनंदइत्युपक्रम्यक्रमियानंदांतरमुपदर्शि

बृ॰ टी॰
५२

तथापि सौषुप्तं सर्वात्मत्वमुपेक्षितमिति चेन्नेत्याह॥ यस्य चेति॥ प्रकृतस्य ब्रह्मानंदस्यापरिच्छिन्नत्वमाह॥ तत्रहीति॥ अनवच्छिन्नत्वफलमाह॥ भूम
त्वादिति॥ ब्रह्मानंदादितरे परिच्छिन्ना मर्त्याश्चेत्याह॥ इतर इति॥ अथ यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेरिति भावः॥ श्रोत्रियादिपदानि व्याख्यायतांसर्यं दर्श
यति॥ अत्र चेति॥ मध्ये विशेषणेषु त्रिष्विति यावत्॥ तुल्ये सर्वपर्यायेष्विति शेषः॥ विशेषणांतरे विशेषमाह॥ अकामहतत्वेति॥ यथोक्तं विभागमु
पपादयितुं सिद्धमर्थमाह॥ अत्रैतानीति॥ यश्चेत्यादिवाक्यस्य प्रश्नस्यार्थः॥ तस्य तस्यानंदस्येति दैवप्रजापत्यादिनिर्देशः॥ अर्थादभिहितत्वे दृष्टांतमाह॥
यथेति॥ ये कर्मणा देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानंदाप्तौ यथा कर्माणि साधनान्युक्तानि तथा यश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादेतान्यपि श्रोत्रियत्वादी

तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति स तो भूमा भूमत्वादमृतः इतरे तद्विपरीताः॥ अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये ऽकामहतत्वकृतो विशेष
आनंदशतगुणवृद्धिहेतुरत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्तावर्थादभिहितानि यथा कर्माण्यग्नि
होत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानंदप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते अका
महतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते॥

नि तत्तदानंदप्राप्तौ साधनानि विवक्षितानीत्यर्थः॥ ननु त्रयाणामवि
शेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः सर्वत्र तुल्यत्वं न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाकामहतत्ववदानंदोत्कर्षे तयोरपि हेतुतेति तत्राह॥ तत्र चेति॥ निर्धार
णार्थे सप्तमी॥ न हि श्रोत्रियत्वादिमान्नृपः सार्वभौमादिसुखमनुभवितुमर्हति तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वान्न तदानंदातिरेकप्राप्तावसाधारणं साधन
मित्यर्थः॥ यदुक्तमानंदशतगुणवृद्धिहेतुरकामहतत्वकृतो विशेष इति तदुपपादयति॥ अकामहतत्वं त्विति॥ पूर्वपूर्वभूमिषु वैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्ति
साधनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परमकाष्ठोपपत्तेर्निरतिशयस्य तस्य परमानंदप्राप्तिसाधनत्वसंभवादित्यर्थः॥ यश्चेत्यादिवाक्यस्यैवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृते परमानं

अ॰
६

रामः
५२

सएषइति॥निरतिशयमकामहतत्वंपरमानंदप्राप्तिहेतुरित्यत्रप्रमाणमाह॥तथाचेति॥प्रकृतंप्रत्यग्भूतंपरमानंदमेषइतिपरामृशति॥श्रुतिमेंधावी
त्याद्या॥व्याचष्टे॥नेत्यादिना॥तथापिकिंतद्भयकारणंतदाह॥यद्यदिति॥मेधावित्वात्प्रज्ञातिशयशालित्वादितियावत् तदेवभयकारणंप्रकटयति॥स

सएषपरमआनंदोवित्तस्त्रोत्रियप्रत्यसोधिगतस्तथाचवेदव्यासः॥यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं॥तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषो
डशींकलामिति॥एषब्रह्मलोकोहेसम्राडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसोहमेवमनुशिष्टोभगवतेतुभ्यंसहस्रंददामिगवामतऊर्ध्वंविमोक्षायैव
ब्रूहीतिव्याख्यातमेतत्॥अत्रहिविमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्येयाज्ञवल्क्योविभयांचकारभीतवान्याज्ञवल्क्यस्सभयकारणमाहश्रुतिःनयाज्ञवल्क्यो

ऽएषएवपरमआनंदएषब्रह्मलोकःसम्राडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यःसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीत्यत्रह
याज्ञवल्क्योविभयांचकारमेधावीराजासर्वेभ्योमांतेभ्यउदरौत्सीदिति॥ वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवानज्ञानाद्वा।किंतर्हिमेधावी
राजासर्वेभ्योमामामंतेभ्यःप्रश्ननिर्णयावसानेभ्यःउत् अरौत्सीत् आवृणोत् अवरोधंकृतवानित्यर्थः॥यद्यन्मयानिर्णीतंप्रश्नरूपंविमोक्षार्थंत
त्तदेकदेशत्वेनैवकामप्रश्नस्यगृहीत्वापुनःपुनर्मांपर्यनुयुंक्तएवंमेधावित्वादित्येतद्भयकारणंसर्वंमदीयंविज्ञानंकामप्रश्नव्याजेनोपादित्सती
ति॥ अत्रविज्ञानमयःस्वयंज्योतिरात्मास्वप्नेदर्शितःस्वप्नांतबुद्धांतसंचारेणकार्यकरणव्यतिरिक्तताकामकर्मप्रविवेकश्चासंगतयाम
हामत्स्यदृष्टांतेनप्रदर्शितःपुनश्चा र्वेमिति॥४४॥३३॥एवाएषएतस्मिन्नित्यादिउत्तरग्रंथसंबंधंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति॥अत्रेति॥अत्रायंपुरुषःस्वयंज्यो
तिर्भवतीतिवाक्यंसप्तम्यर्थः॥वृत्तमर्थांतरमनुद्रवति॥स्वप्नांतेति॥कार्यकरणव्यतिरिक्तंप्रदर्शितमितिसंबंधःउक्तमर्थांतरमाह॥कामेति॥अथयत्रेनंघ्न

किंतत्कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्धारितमविद्यायाः सतत्त्वंतदाह॥ अतद्धर्मेति॥ अनात्मधर्मत्वमात्मनिचैतन्यवदस्वाभाविकत्वं॥ अविद्याकार्यं वद्विद्याकार्यंचस्वप्नेसर्वात्मभावलक्षणंप्रत्यक्षतएवदर्शितमित्याह॥ तथेति॥ सुषुप्तेपिस्वप्नवदेतद्दर्शितमित्याह॥ तत्रचेति॥ साक्षात्स्वरूप चैतन्यवशादित्येतत्॥ अन्यथोत्थितस्यसुखपरामर्शोनस्यादितिभावः॥ उक्तंविद्याकार्यंनिगमयति॥ एषइति॥ तमेवविद्याविषयंविशदयति॥ सएषइति॥ वृत्तानुवादमुपसंहरति॥ इत्येतदिति॥ एवमंतेनग्रंथेनब्रह्मलोकांतवाक्येनेतियावत्॥ सोहमित्यादेस्तात्पर्यमनुवदति॥ तच्चेति॥ यतो

विद्याकार्यंस्वप्नएवघ्नंतीवेत्यादिनाप्रदर्शितंअर्थादविद्यायाःसतत्त्वंनिर्धारितं अतद्धर्माध्यारोपणरूपत्वमनात्मधर्मत्वंच॥ तथाविद्याया श्चकार्यंप्रदर्शितंसर्वात्मभावःस्वप्नएवप्रत्यक्षतःसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतितत्रचसर्वात्मभावःस्वभावोस्याविद्याकामकर्मादि सर्वसंसारधर्मसंबंधातीतंरूपमस्यसाक्षात्सुषुप्तेगृह्यतइत्येतद्धिज्ञापितंस्वयंज्योतिरात्माएषपरमआनंदःएषविद्यायाविषयःसएषप रमःसंप्रसादःसुखस्यचपराकाष्ठेत्येतदेवमंतेनग्रंथेनव्याख्यातंतच्चैतत्सर्वंविमोक्षपदार्थस्यदृष्टांतभूतंबंधनस्यचतेचएतेमोक्षबंधनेसहे तुकेसप्रपंचेनिर्दिष्टेविद्याविद्याकार्येतत्सर्वंदृष्टांतभूतमेवेतितद्दार्ष्टांतिकस्थानीयेमोक्षबंधनेसहेतुकेकामप्रश्नार्थभूतेत्वयावक्तव्येइतिपु नःपर्यनुयुंक्तेजनकोतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति॥ तत्रमहामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धांतावसंगःसंचरत्येकआत्मास्वयंज्योतिरित्युक्तंयथाचा

राजेत्यंमन्यसेःतस्तस्यसहस्रदानेयुक्ताप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ अतऊर्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुद्रवति॥ तेचेति॥ यद्यपियथोक्तलक्षणेमोक्षबंधनेप्रागेवोप दिष्टेतथापिपूर्वोक्तंसर्वंदृष्टांतभूतमेवतयोरितियतोराजामंस्यतिअतोमोक्षबंधनेदार्ष्टांतिकभूतेवक्तव्येयाज्ञवल्क्येनेतिमन्यमानस्तंप्रेरयतीत्य र्थः॥ बंधमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेनप्राप्तयोरपिप्रथमंबंधोवर्ण्यतइतिवक्तुंदृष्टांतंस्मारयति॥ तत्रेति॥ दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकस्यबंधस्यसूत्रितत्वंदर्शयति॥ य

न्भौलोकाविपयत्रप्रथममेवंशब्दो द्रष्टव्यः॥वृत्तमनूद्यानंतरप्रकरणमुत्थापयति॥तदिहेति॥अज्ञः संसारी सप्तम्यर्थः॥सनिमित्तं कामादिनानिमित्तेनसहि
तमित्येतत्प्रकरणारंभमुक्त्वासमनंतरवाक्यस्यव्यवहितेनसंबंधमाह॥तत्रेति॥सवाएषएतस्मिन्बुद्धांतेरत्वेस्युपक्रम्यस्वप्नांतायैवेतिवाक्यंसप्तम्या
पराम्रष्टव्यं॥स्वप्नांतशब्दस्यस्वप्नविषयत्वाच्चत्रयर्थविविनष्टि॥संप्रसादेति॥कथंपुनः संप्रसन्नस्यसंसारोपवर्णनमित्याशंक्याह॥ततइति॥प्रागुक्तः

सोकार्यकरणानिमृत्युरूपाणिपरित्यजन्नुपाददानश्चमहामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धांतावनुसंचरतितथाजायमानोम्रियमाणश्चतैरेवमृत्युरूपैः
संयुज्यतेवियुज्यतेचाभौलोकावनुसंचरतीतिसंचरणंस्वप्नबुद्धांतानुसंचारस्यदार्ष्टांतिकत्वेनसूचितंतदिह विस्तरेणसनिमित्तंसंचरणंव
र्णयितव्यमितितदर्थोयमारंभस्तत्रबुद्धांतात्स्वप्नांतमयमात्मानुप्रवेशितस्तस्मात्संप्रसादस्थानंमोक्षदृष्टांतभूतंततःप्रच्याव्यबुद्धांतेसंसारव्य

सवाएषएतस्मिन्स्वप्नांतेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैव ॥

॥[illegible]॥ व्यवहारःप्रदर्शयितव्यइतितेनास्यसंबंधः॥सवैबुद्धांतात्स्वप्नांतक्रमेणसंप्रसन्नएषएतस्मिन्संप्रसादेस्थित्वाततःपुन
र्यथाक्रमंपुनःस्वप्नेरत्वाचरित्वेत्यादिपूर्ववद्बुद्धांतायैवाद्रवति॥[illegible]॥सवाअरभ्यास्यसंसारोवर्ण्यतेयथायमात्मास्वप्नांताद्बुद्धांतमागत
स्तथायमस्माच्छरीराद्देहांतरंप्रतिपत्स्यतेइत्यतद्भयत्रदृष्टांतमन्वयमाहानःपुनःशकटंसुसमाहितंसुष्ठुभृशंवासमाहितं सप्तम्यर्थेत्वयहितेगं
दीतागवादपूर्वेणनदंतपूर्वेवाद्रनियोजना॥[illegible]॥तद्यथेत्यादेरितिनत्वमयमानदृष्टांतस्य(?)संदृशेयत्वापर्यैतदिहैवोक्तभवतदति॥इत्येवमेवेति॥तद्य

दृत इत्यत्र दृष्टांतमाहेति योजना॥ भांडोपस्करणेन भांड प्रमुखेन गृहोपस्करणेनेति यावत्॥ तदेवोपकरणं विशिनष्टि॥ उलूखलेति॥ पिठरं पाकार्थंस्थू
लं भांडं॥ अन्वयं दर्शयितुं यथाशब्दोनूद्यते॥ लिंगविशिष्टमात्मानं विशिनष्टि॥ यः स्वप्नेति॥ जन्ममरणे विशदयति॥ पाप्मेति॥ कार्यकरणानि पाप्मशब्दे
नोच्यंते॥ शारीरस्य प्राधान्यं द्योतयति॥ यस्येति॥ उत्सर्जं याति चेत्तदांगीकृतमात्मनो गमनमित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ लिंगोपाधेरात्मनो गमनप्रतीतिरित्यत्रा

भांडोपस्करणेन उलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनान्नाद्येन च संपन्नं संभारेणाक्रांतमित्यर्थः तथा भाराक्रांतं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्वद्यथाया —
यादुच्छकटं शाकटिकेनाधिष्ठितं सदेवमेव यथोक्तो दृष्टांतोयं शारीरः शरीरे भवः कोसौ आत्मा लिंगोपाधिः यः स्वप्नबुद्धांताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्म
संसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरति यस्य चोत्क्रमणमनुप्राणाद्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेणात्मनास्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढो

तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्ज्जन्याति ॥ ॥

धिष्ठितोवभास्यमानस्तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययत इति उत्सर्ज्जन्याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषाभास्ये लिंगे प्राणप्रधाने गच्छति त
दुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव तथा च श्रुत्यंतरं कस्मिन्नहमित्यादि॥ ध्यायतीवेति चात एवोक्तं प्राज्ञेनान्वारूढ इति अन्यथा प्राज्ञेनात्मनैकीभूतः शक
टवत्कथमुत्सर्जन्यातीति तेन लिंगोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्मसु निकृत्यमानेषु दुःखवेदनयार्तः शब्दं कुर्वन्याति गच्छति तत्कस्मिन्काल इत्युच्यते

थर्वणश्रुतिं प्रमाणयति॥ तथा चेति उत्सर्जन्यातीति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वार्थमात्मनोवस्तुनो गमनं किं न स्यादित्याशंक्याह॥ ध्यायतीवेति॥ औपाधिकमात्मनो गमनमि
त्यत्र लिंगांतरमाह॥ अत एवेति॥ कथमेतावता निरुपाधेरात्मनो गमनं नेष्यते तत्राह॥ अन्यथेति॥ प्रमाणफलं निगमयति॥ तेनेति॥ तत्कस्मिन्नित्यत्र तत्

एतदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य यथा स्यात्तथावस्था यस्मिन्काले भवति तस्मिन्नामनमित्युपपादयति॥ उच्यत इत्यादिना॥ किमिति प्रत्यक्षसमर्थं श्रुतिरनुवदतीति तत्राह
॥दृश्यमानस्येति॥ कथं संसारस्वरूपानुवादमात्रेण वैराग्यसिद्धिस्तत्राह॥ ईदृश इति॥ ईदृशत्वमेव विशदयति॥ येनेत्यादिना॥ अनुवादश्रुतेरभिप्रायमुप

यत्रैतद्भवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्ध्वोच्छ्वासी यत्रोर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोरीदृशः कष्टः खल्वयं संसारो येनोत्क्रान्तिकाले मर्मसु कृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनार्त्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेवायं पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायामप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्याच्छ्रुतिः॥४६॥ ३५॥ तदस्योर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्का

यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति॥ ३६॥

ले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते सोऽयं प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान्पिण्डो यत्र यस्मिन्काले ऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः निएति निगच्छति किंनिमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः कार्श्यं गच्छति उपतपता उपतपन्नुपतपन् ज्वरादिरोगस्तेनोपतपता वा उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितयान्नं भुक्तं न जरयति ततो ऽन्नरसेनानुपचीयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदुच्यत उपतपता वेत्यणिमानं निगच्छति यदा यं तत्कार्श्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तैस्तदोर्ध्वोच्छ्वासी भवति

संहरति॥ तस्मादिति॥ ३५॥ प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति॥ तदस्येत्यादिना॥ प्रश्नपूर्वकं कार्श्यनिमित्तं स्वाभाविकमागन्तुकं चैतद्दर्शयति॥ किंनिमित्तमित्यादिना कथं ज्वरादिना कार्श्यप्राप्तिरित्याशङ्क्याह॥ उपतप्यमानो हीति॥ यथोक्तनिमित्तद्वयवशात्कार्श्यप्राप्तिं निगमयति॥ अणिमानमिति॥ कस्मिन्काले तदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं विधा

अवशिष्टप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह॥ यदोर्ध्वोच्छ्वासीति॥ तत्रहिकार्श्यंनिमित्तंसंभृतशकटवन्नानाशब्दकरणंस्वरूपंशरीरविमोक्षणंचप्रयोजनमित्यर्थः॥ सयत्रे
त्यादिवाक्यादर्थसिद्धमर्थमाह॥ जरेति॥ तद्यथेत्यादिवाक्यंप्रश्नपूर्वकमादायव्याचष्टे॥ यदेत्यादिना॥ फलंबंधनात्प्रमुच्यतइतिसंबंधः॥ किमितिवि
षमानेकदृष्टांतोपादानमेकेनापिविवक्षितसिद्धेरित्याशंक्याह॥ विषमेति॥ कथंमरणस्यानियतानिअनेकानिनिमित्तानिसंभवंतीत्याशंक्यानुभव

यदोर्ध्वोच्छ्वासीतदाभृशाहितसंभारशकटवदुत्सर्जन्यातिजराभिभवोरोगादिपीडनंकार्श्यापत्तिश्चशरीरवतोवश्यंभाविनःएतेःनृणांइ
तिवैराग्यायेदमुच्यते॥ यदासावुत्सर्जन्यातितदाकथंशरीरंविमुंचतीतिदृष्टांतउच्यतेतत्रयथाम्रफलमुदुंबरंवाफलंपिप्पलंवाफलंविष
मानेकदृष्टांतोपादानंमरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थमनियतानिहिमरणस्यनिमित्तान्यसंख्यातानिचएतदपिवैराग्यार्थमेवयस्मादपम

सयत्रायमणिमानंन्येतिजरयावोपतपतावाणिमानंनिगच्छति॥ तद्यथाम्रंवोदुंबरंवापिप्पलंवाबंधनात्प्रमुच्यतएवमेवायंपुरु
षएभ्योंगेभ्यःसंप्रमुच्य॥

नेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदामृत्योरास्येवर्ततइतिबंधनाद्बध्यतेयेनवृंतेनसहसबंधनकारणोरसस्तस्मि
न्वाबध्यतइतिवृंतमेवोच्यतेबंधनंतस्माद्रसाद्वृंताद्वाबंधनात्प्रमुच्यतेवाताद्यनेकनिमित्तमेवमेवायंपुरुषोलिंगात्मालिंगोपाधिःएभ्योंगेभ्यश्च
क्षुरादिदेहावयवेभ्यःसंप्रमुच्यतेसम्यङ्निर्लेपेनप्रमुच्यते

मनुसत्याह॥ अनियतानीति॥ अथमरणस्यानेकानियतनिमित्तवत्त्वसंकीर्तनंकुत्रोपयुज्यते
तत्राह॥ एतदपीति॥ तदर्थवत्त्वमेवसमर्थयते॥ यस्मादिति॥ इत्यप्रमत्तैर्भवितव्यमितिशेषः॥ वृंतेनसहफलंयेनरसेनसंबध्यतेसरसोबंधनकारणभूतोबंधनंवृं
तमेववाबंधनंयस्मिन्फलंसंबध्यतेरसेनेतिव्युत्पत्तेस्तस्माद्बंधनादनेकनिमित्तवशात्पूर्वोक्तस्यफलस्यभवतिप्रमोक्षणमित्याह॥ बंधनादित्यादिना॥ ॥ ॥

लिंगमात्रोपाधिरस्येतितद्विशिष्टः शारीरस्तथोच्यते॥संप्रमुच्याद्द्रवतीतिसंबंधः॥समित्युपसर्गस्यतात्पर्यमाह॥नेत्यादिना॥यदिस्वप्नावस्थायामिवमरणा वस्थायांप्राणेनदेहंरक्षन्नाद्द्रवतीतिनाद्रियतेकेनप्रकारेणतर्हितदादेहांतरंप्रतिगमनमित्याशंक्याह॥किंतर्हीति॥वायुनाप्राणेनसहकरणजातमुपसं हृत्याद्द्रवतीतिपूर्ववत्संबंधः॥पुनःप्रतिन्यायमितिप्रतीकमादायपुनःशब्दस्यतात्पर्यमाह॥पुनरित्यादिना॥तथापुनराद्द्रवतीतिसंबंधः॥यथापूर्वमिमंदेहं प्राप्तवान्पुनरपितथैवदेहांतरंगच्छतीत्याह॥प्रतिन्यायमिति॥देहांतरगमनेकारणमाह॥कर्मेति॥आदिशब्देनपूर्वप्रज्ञागृह्यते॥प्राणव्यूहायप्राणानांविशे

नसुषुप्तगमनकालइवप्राणेनरक्षन्॥किंतर्हिवायुनोपसंहृत्यपुनःप्रतिन्यायंपुनःशब्दात्पूर्वमप्ययंदेहाद्देहांतरमसकृद्गतवान्यथास्वप्नबुद्धां तौपुनःपुनर्गच्छतितथापुनःप्रतिन्यायंप्रतिगमनंयथागतमित्यर्थःप्रतियोनियोनिंयोनिंप्रतिकर्मश्रुतादिवशादाद्द्रवतिकिमर्थंप्राणाये

पुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्द्रवतिप्राणायैव॥ ३७॥

वप्राणव्यूहायैवेत्यर्थः॥सप्राणएवहिगच्छतिततःप्राणायैवेतिविशेषणमनर्थकंप्राणव्यूहायहिगमनंदेहाद्देहांतरंप्रतितेनह्यस्यकर्मफलो पभोगार्थसिद्धिर्नप्राणसत्तामात्रेणतस्मात्तादर्थ्यार्थंयुक्तंविशेषणंप्राणव्यूहायेति॥[illegible]॥३८॥तत्रास्येदंशरीरंपरित्यज्यगच्छतोनान्यस्यदेहांतर स्योपादानेसामर्थ्यमस्तिदेहेंद्रियवियोगा पाभिव्यक्तिलाभायेतियावत्॥प्राणायेतिश्रुतिःकिमर्थमित्यंव्याख्यायतेतत्राह॥सप्राणइति॥एतच्चत दंतरप्रतिपत्त्यधिकरणेनिर्धारितं॥प्राणायेतिविशेषणस्यानर्थक्याद्युक्तंप्राणव्यूहायेतिविशेषणमित्याह॥प्राणेति॥नन्वस्यप्राणःसहवर्ततेचेत्ताव तैवभोगसिद्धेरलंप्राणव्यूहेनेत्याशंक्याह॥तेनहीति॥अन्यथासुषुप्तिमूर्छयोरपिभोगप्रसक्तेरित्यर्थः॥तादर्थ्यार्थंप्राणस्यभोगशेषत्वसिध्यर्थत्वमितिया

अथास्य स्वयमसामर्थ्येपि शरीरांतरकर्त्तारोन्ये भविष्यंतियथाराज्ञो भृत्या गृहनिर्मातारस्तत्राह॥ नचेति॥ स्वयमसामर्थ्यमन्येषांचासत्वमितिस्थितेफलितमाह॥ अथेति॥ तद्यथेत्यादिवाक्यस्यतात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ उच्यतइति॥ भवत्वज्ञस्यस्वकर्मफलोपभोगेसाधनत्वसिध्यर्थं सर्वं जगदुपात्तंतथापिदेहाद्देहांतरंप्रतिपित्समानस्यकिमायातमित्याशंक्याह॥ स्वकर्मेति॥ स्वकर्मणेत्यत्र स्वशब्दस्तत्कर्मफलोपभोगयोग्यमित्यत्र तच्छब्दश्चप्रकृतभोक्तृविष

यश्चान्ये स्यभृत्यस्थानीयागृहमिवराज्ञेशरीरांतरंकृत्वाप्रतीक्षमाणाविद्यंतेऽथैवंसतिकथमस्यशरीरांतरोपादानमित्युच्यतेसर्वंह्यस्यजगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वायोपात्तं स्वकर्मफलभोगायचायंप्रवृत्तोदेहाद्देहांतरंप्रतिपित्सुस्तस्मात्सर्वमेवजगत्स्वकर्मणाप्रयुक्तंतत्कर्मफलोपभोगयोग्यंसाधनंकृत्वाप्रतीक्षतएवकृतंलोकंपुरुषोभिजायतइतिश्रुतेर्यथास्वप्नाज्जागरितंप्रतिपित्सोस्तत्कथमितिलोकप्र

तद्यथाराजानमायांतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंतेयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳहैवंविदꣳसर्वाणिभूतानिप्रतिकल्पंतइदंब्रह्मायातीदमागच्छतीति॥ ३७॥ सिद्धोदृष्टांतउच्यते॥ तत्तत्रयथाराजानंराज्याभिषिक्तमायांतं स्वराष्ट्रेउग्राजातिविशेषाः क्रूरकर्माणोवाप्रत्येनसः प्रतिप्रत्येनसिपापकर्मणिनियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करादि यै॥ तत्रप्रमाणमाह॥ कृतमिति॥

पुरुषोहिस्यक्तवर्तमानदेहोभूतपंचकादिनानिर्मितमेवदेहांतरमभिव्याप्यजायतइतिश्रुतेरर्थः॥ उक्तमेवार्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥ यथेति॥ स्वप्नस्थानाज्जागरितस्थानंप्रतिपत्तुमिच्छतःशरीरंपूर्वमेवकृतंनापूर्वंक्रियतेतथादेहाद्देहांतरंप्रतिपित्समानस्यपंचभूतादिनाकृतमेवदेहांतरमित्यर्थः॥ सर्वेषांभूतानांदेहांतरंकृत्वासंसारिणिपरलोकायप्रस्थितेप्रतीक्षणंकेनप्रकारेणेतिप्रश्नपूर्वकंदृष्टांतवाक्यमुत्थाप्यव्याचष्टेतत्तत्रेत्यादिना॥ तत्रपापकर्मणिनियुक्तत्वमेवव्यनक्तियाच्छूद्रकन्यायांक्रूराचारविहा ताना॥ सत्रश्रद्धवपर्जतरुग्रोनामप्रजायतइतिमत्रवाक्यं=१

आदिपदेनान्येऽपि नियन्तारो गृह्यन्ते ॥ दंडनादीत्यादिशब्दो हिंसाप्रभेदसंग्रहार्थः ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इति स्मृतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह ॥ वर्णसंक
रेति ॥ अन्नभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः संग्रहः ॥ मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादि गृह्यते ॥ प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणादि
ग्रहार्थः ॥ निद्र्नात्र प्रतीयमानोऽकर्मिणि कर्मफलस्य वेदितारमिति विशेषोपादानमित्याशंक्याह ॥ कर्मफलं हीति ॥ तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसा

दंडनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूताः वर्णसंकरजातिविशेषाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बु
ध्वान्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमागच्छती
त्येवं वदन्तः यथायं दृष्टान्तः एवं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते सर्वाणि भूता

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति य
त्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४१ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

निःशरीरकर्तृणि करणान्यनुगृहीतॄणि चादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्म
फलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्त इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चास्माकमायाति तथेदमागच्छतीति एवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तमेवं जिगमि
षुं के सह गच्छन्ति ये चागच्छन्तीति किं तत्क्रियाप्रणुन्ना आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति परलोकशरीरकर्तृणि न भूतानीत्यत्रो रविषयः ॥

संसारिणोऽवस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन्ब्रह्मशब्दः अभ्यासस्तु शयनादर्शार्थः ॥ ४१ ॥ ३ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवाक्यमानर्थक्यं नोपगच्छत्यापयति ॥ त
मेवमिति ॥ नागाद्यपसमनगच्छन्तीत्याशंक्याह ॥ येनेति ॥ तत्क्रियाप्रणुन्नास्तस्य गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाह्वानादिति यावत् ॥

यानि च भूतानि परलोकशब्दितं शरीरं कुर्वंति यानि वा करणानुगृहीतानि आदित्यादीनि तेष्वपि यथोक्तप्रश्नप्रवृत्तिं दर्शयति॥ परलोकेति॥ नाद्यः॥ परलोकार्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापाराभावादाह्वानानुपपत्तेर्न द्वितीयो भोक्तृकर्मणापि वागादिषु चेतनेषु स्वयंप्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चोदयितुरभिमानः उत्तरवाक्येनोत्तरमाह॥ अत्रेत्यादिना॥ मरणकालमेव विशिनष्टि॥ यत्रेति॥ अचेतनानामपि रथादीनां चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वागादीनामपि भोक्तृ

—च्यते दृष्टांतस्तद्यथा राजानं प्रयियासंतं प्रकर्षेण यातुमिच्छंतं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तमेवाभिसमायंत्याभिमुख्येन समायंति सेकीभावेन तमभिमुखा आयंति न राज्ञ्या एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा एवमेवेमं आत्मानं भोक्तारमंतकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातं॥ ४९॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ ३८॥ ४९॥

स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्य

स यत्रायमात्मा संसारोपवर्णनं प्रस्तुतं तत्रायं पुरुष एभ्योंगेभ्यः संप्रमुच्य तदुक्तं तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं चेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते सोयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन्काले अबल्यमबलभावं निएत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते अबल्यं न्येत्येति कर्मवशात्तदाहूतत्वमंतरेण प्रवृत्तिः संभवतीति भावः॥ ॥इति श्रीमद्बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके ज्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयं विवृतं॥ ॥३॥ ब्राह्मणांतरमुत्थापयति॥ स यत्रेति॥ तस्य संबंधं वक्तुमुक्तं कीर्तयति॥ संसारेति॥ वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनोक्तमर्थांतरमनुद्रवति॥ तत्रेति॥ संसारप्रकरणं सप्रम्यर्थः॥ संप्रत्याकांक्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमादत्ते॥ तत्संप्रमोक्षणमिति॥ एवं ब्राह्मणमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति॥ सोयमित्यादिना॥ गत्वा संमोहमिव न्येतीति

किमित्युपचारोमुख्यमेवात्मनोदौर्बल्यंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नहीति॥यथायमबलभावंनिगच्छतितथासंमोहंसंमूढतामिवप्रतिपद्यतेविवेकाभावोहिसं
मोहस्तथाचमूढतामिवनिगच्छतीतियुक्तमित्याह॥तथेति॥इवशब्दार्थमाह॥नचेति॥कथंपुनरात्मनःसमारोपितोपिसंमोहःस्यान्नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वा
दित्याशंक्याह॥उत्क्रांतीति॥व्याकुलीभावोलिंगस्येतिशेषः॥तत्रलौकिकींवार्तामनुकूलयति॥तथेति॥यथाश्रुतमिवशब्दद्वयंहीत्याचाकथंव्याख्यायपक्षांतर

नह्यसौस्वतोऽमूर्तत्वादबलभावंगच्छतितथासंमोहमिवसंमोहोविवेकाभावःसंमूढतामिवन्येतिनिगच्छतिनचास्यस्वतःसंमोहोऽसंमो
होवास्तिनित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात्तेनेवशब्दःसंमोहमिवन्येतीति॥उत्क्रांतिकालेहिकरणोपसंहारनिमित्तोव्याकुलीभावआत्मनइ
वलक्ष्यतेलौकिकैस्तथाचवक्तारोभवंतिसंमूढःसंमूढोयमितिअथवोभयत्रैवशब्दप्रयोगोयोज्योऽबल्यमिवन्येत्संमोहमिवन्येतीति॥उ

थैनमेतेप्राणाअभिसमायंतिसएतास्तेजोमात्राःसमभ्याददानोहृदयमेवान्ववक्रामति॥

भयस्यपरोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात्समानकर्तृकनिर्देशाच्च॥यस्मिन्कालेएतेप्राणावागादयःएनमात्मानमभिसमायंतितदास्यशारी
रस्यात्मनोंगेभ्यःसंप्रमोक्षणंकथंपुनःसंप्रमोक्षणंकेनवाप्रकारेणात्मानमभिसमायंतीत्युच्यतेसआत्माएतास्तेजोमात्रास्तेजसोमात्रास्ते
जोमात्रास्तेजोवयवाःरूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनिकरणानीत्यर्थः॥ताएताःसमभ्याददानःसम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददानआभिमुख्येनादा

माह॥अथवेति॥इवशब्दप्रयोगस्योभयत्रयोजनामेवाभिनयति॥अबल्यमिति॥उभयत्रतद्योजनेहेतुमाह॥उभयत्रेति॥तुल्य प्रत्ययेनाबल्यसंमोहयोरेक
त्वनिर्देशादप्युभयत्रैवकारोद्रष्टव्यइत्याह॥समानेति॥अथेत्यादिवाक्यमवतार्यव्याकरोति॥कस्मिन्कालेतत्संप्रमोक्षणमित्यस्योत्तरमाह॥अथेत्यादिना॥कथंवेत्य

अत्रोत्तरत्वेनोत्तरंवाक्यमादायव्याकरोति॥उच्यतइत्यादिना॥रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्त्वलप्रधानभूतकार्यत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं॥संप्रतिसम
भ्यादद्दानइत्यस्यार्थमाह॥तास्ताइति॥संहरमाणोहृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः तत्समितिविशेषणंस्वप्नापेक्षयेतिसंबंधःकथंस्वप्नापेक्षयाविशेषणंतदाह
नलिति॥आदानमात्रमपिस्वप्नेनास्तीतिकुतस्तद्यावृत्त्यर्थंविशेषणमित्याशंक्याह॥अस्तीति॥सएतास्तेजोमात्राःसमभ्याददानइत्येतद्याख्यायहृदयमेवेत्य

संहरमाणस्तत्स्वप्नापेक्षयाविशेषणंसमितिनतुस्वप्नेनिर्लेपेनसम्यगादानमस्तित्वादानमात्रंगृहीतावागगृहीतंचक्षुरस्यलोकस्यसर्वावतोमा
त्रामपादायपश्चक्रमारायेत्यादिवाक्येभ्यःहृदयमेवपुंडरीकाकारमन्ववक्रामत्यागच्छतिहृदयेभिव्यक्तविज्ञानोभवतीत्यर्थः॥बुध्यादिविक्षे

सयत्रैषचाक्षुषःपुरुषःपराङ्पर्यावर्ततेथारूपज्ञोभवति॥ १०॥

पोपसंहारेसतिनहितस्यस्वतश्चलनंविक्षेपोपसंहारादिविक्रियावाध्यायतीवलेलायतीवेत्युक्तत्वात्॥बुध्याद्युपाधिद्वारैवहिसर्वविक्रि
याःध्यारोप्यतेतस्मिन्कदापुनस्तस्यतेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते॥सयत्रैषचक्षुषिभवश्चाक्षुषःआदित्यांशोभोक्तुःकर्मणाप्रयुक्तोयावद्देहधा
रणंतावच्चक्षुषोनुग्रहंकुर्वन्वर्तते दियाचष्टे॥हृदयमित्यादिना॥सविज्ञानोभवतीतिवाक्यशेषमाश्रित्यवाक्यार्थमाह॥हृदयइति॥कथमात्मनोनिष्क्रिय
स्यतेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशंक्याह॥बुध्यादीति॥तेषांतद्विक्षेपस्यचोपसंहारेसत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः॥तर्हितद्विक्षेपोपसंहर्तृ
त्ववत्तदादानकर्तृत्वमपिमुख्यमेवभविष्यतीत्याशंक्याह॥नहीति॥आदिशब्देनक्रियाविशेषःसर्वोगृह्यतेकथंतर्हिप्रतीचिकर्तृत्वादिप्रथेत्याशंक्याह॥बुध्या
दीति॥सयत्रेत्यादिवाक्यमाकांक्षापूर्वकमवतार्यव्याकरोति॥कदापुनरित्यादिना॥तस्यपुरुषशब्दाद्धोक्तृत्वेप्राप्तेविशिनष्टि॥आदित्यांशइति॥तस्यचाक्षुषत्वंसा

यावद्देहधारणमितिकुतोविशेषणंतत्राह॥मरणकालइति॥आदित्यांशस्यचक्षुरनुग्रहमकुर्वतःस्वातंत्र्यंवारयति॥स्वमिति॥मरणावस्थायांचक्षु
राद्यनुग्राहकदेवतांशानामधिदेवतात्मनोपसंहारेश्रुत्यंतरंसंवादयति॥तदेतदिति॥तर्हिदेहांतरेवागादिराहित्यंस्यादित्याशंक्याह॥पुनरिति॥संश्र

मरणकालेह्यस्यचक्षुरनुग्रहंपरित्यजतिसआदित्यात्मानंप्रतिपद्यतेतदेतदुक्तंयत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादि
त्यमित्यादिपुनर्देहग्रहणकालेसंश्रयिष्यंतितथास्यस्वपतःप्रबुध्यतश्चतदेतदाहचाक्षुषःपुरुषोयत्रयस्मिन्कालेपराङ्पर्यावर्ततेपरिसमं
तात्पराङावर्ततइतिअथात्रास्मिन्कालेऽरूपज्ञोभवतिमुमूर्षुरूपंनजानातितदायमात्माचक्षुरादितेजोमात्राःसमभ्याददानोभवतिस्वप्नका

एकीभवतिनपश्यतीत्याहुरेकीभवतिनजिघ्रतीत्याहुरेकीभवतिनरसयतइत्याहुरेकीभवतिनवदतीत्याहुरेकीभवतिनशृणो
तीत्याहुरेकीभवतिनमनुतइत्याहुरेकीभवतिनस्पृशतीत्याहुरेकीभवतिनविजानातीत्याहुस्तस्यहैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योततेते

नप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामति॥ लइव॥[illegible]॥एकीभवतिकरणजातंस्वेनलिंगात्मनातदैकंपार्श्वस्थाआहुर्नपश्यतीतितथाघ्राणदेवतानि
वृत्तौघ्राणमेकीभवतिलिंगात्मनातदानजिघ्रतीत्याहुःसमानमन्यत्जिह्वायांसोमोवरुणोवादेवतातन्निवृत्त्यपेक्षयानरसयतइत्याहु पिष्यंतिवागाद

यस्तत्तद्देवताधिष्ठितायथास्थानमितिशेषः॥मुमूर्षोरिवस्वपतःसर्वाणिकरणानिलिंगात्मनोपसंह्रियंतेप्रबुध्यमानस्यचोत्पिपित्सोरिवतानियथास्थानंप्रा
दुर्भवंतीत्याह॥नपश्यति॥उक्तेऽर्थेयान्कंपातयति॥तदेतद्वाइति॥पराङ्पर्यावर्ततइतिरूपंनैमुख्यंचाक्षुषस्याविनष्टलिंगमितिशेषः॥पुन॥तर्हिभोक्तोपसंह
तंचक्षुरत्यंताभावीभूतमित्याशंक्याह॥तदेति॥उक्तेऽर्थेलोकप्रसिद्धिंदर्शयति॥तदेति॥चक्षुर्निदर्शितन्यायंघ्राणेऽतिदिशति॥तथेति॥ ॥ ।

यथाचक्षुर्देवतायांनिवृत्तौलिंगात्मनाचक्षुरेकीभवतीतितथाघ्राणदेवतांशस्यघ्राणानुग्रहनिवृत्तिद्वारेणांशिदेवतयैक्येलिंगात्मनाघ्राणमेकीभवतीत्यर्थः
॥तन्निवृत्त्यपेक्षयावरुणादिदेवतायाजिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौजिह्वायालिंगात्मनैक्यमपेक्ष्येत्यर्थः॥तदनुग्राहकदेवतांशस्यतत्रतत्रानुग्रहनिवृत्त्या
तत्तदंशिदेवताप्राप्तौतत्तत्करणस्यलिंगात्मनैक्यंभवतीत्यभिप्रेत्याह॥तथेति॥मरणदशायांरूपादिदर्शनराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याह॥तदेति॥तस्य
हैतस्येत्यादिवाक्यमुपादत्ते॥तत्रेति॥मुमूर्षावस्थासप्तम्यर्थः॥केनायंप्रद्योतोभवतीत्यपेक्षायामाह॥स्वेनेति॥यथास्वप्नकालेस्वेनभासास्वेनज्योतिषाप्र

स्थानवदतिनशृणोतिनमनुतेनस्पृशतिनविजानातीत्याहुस्तदोपलक्ष्यतेदेवतानिवृत्तिःकरणानांचहृदयएकीभावस्तत्रहृदयसंहतेषु
करणेषुयोंऽतर्व्यापारः॥सकथ्यतेतस्यहैतस्यप्रकृतस्यहृदयस्यहृदयछिद्रस्यैतत्॥अग्रंनाडीमुखंनिर्गमनद्वारंप्रद्योततेस्वप्नकालइव

चक्षुष्टोवामूर्ध्नोवान्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं॥

स्वेनभासातेजोमात्रादानकृतेनस्वेनैवज्योतिषात्मनैवचतेनात्मज्योतिःप्रद्योतेनहृदयाग्रेणएषआत्माविज्ञानमयोलिंगोपाधिर्निर्गच्छतिनि
ष्क्रामति॥तथाथर्वणेकस्मिन्न्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेति[illegible]चात्मचैतन्यज्योतिः
सर्वदाभिव्यक्ततरंतदुपाधि स्वपितीतिव्याख्यातंतथात्रापितेजोमात्राणांयदादानंतत्कृतेनवासनारूपेणप्राप्यफलविषयबुद्धिवृत्तिरूपेणस्वेनभासा
स्वेनचात्मनाचैतन्यज्योतिषाहृदयाग्रप्रद्योतनमित्यर्थः॥तस्यार्थंक्रियांदर्शयतितेनेति॥किमितिलिंगद्वारात्मनोनिर्गमनंप्रतिज्ञायतेतत्राह॥तथेति॥यदिम
रणकालेतेजोमात्रादानंनतर्हिसदालिंगोपाधिरात्मेत्याशंक्याह॥तन्नचेति॥सप्तम्यालिंगमुच्यते॥सर्वदेतिलिंगसप्रदशोक्तिः॥आत्मोपाधिभूतेलिंगेकिंप्रमा

चक्षुरादिप्रसिद्धेरपि तत्र प्रमाणमित्याह ॥ तदात्मकं हीति ॥ एकादशविधं करणमित्यभ्युपगमात्कुतो द्वादशविधत्वमित्याशंक्य विशिनष्टि ॥ बुध्यादी
ति ॥ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यादिश्रुतिरपि यथोक्ते लिंगे प्रमाणमित्याह ॥ तत्सूत्रमिति ॥ जगतो जीवनमपि तत्र मानमित्याह ॥ तज्जीवनमिति ॥ एष सर्व
भूतांतरात्मेति श्रुतिरपि यथोक्तं लिंगं साधयतीत्याह ॥ सोंतरात्मेति ॥ लिंगोपाधेरात्मनो यथोक्तप्रकाशेन मरणकाले हृदयान्निष्क्रमणे मार्गप्रश्नपूर्वकमुत्त
रवाक्येनोपदिशति ॥ तेनेत्यादिना ॥ चक्षुष्टो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयति ॥ आदित्येति ॥ मूर्ध्नो वेति विकल्पे हेतुमाह ॥ ब्रह्मलोकेति ॥ तत्प्राप्तिनिमित्तं चे

द्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोंत
रात्मा जगतस्तस्थुषश्च तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते चक्षुष्टो वादित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं

प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ॥

कर्म वा यदि स्यान्मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेदन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतं तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामंतं ॥ परलोकाय प्रस्थि
तं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः प्राणः सर्वाधिकारस्थानीयो राजवदनूत्क्रामति तं च प्राणमनूत्क्रामंतं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति
यथाप्रधानाऽन्वाचिख्यासेयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितं

ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वेण संबंधः ॥ देहावयवांतरेभ्यो निष्क्रमणे निमित्तमाह
॥ यथेति ॥ कथं परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वाद्विज्ञानात्मगमनस्येत्याशंक्याह ॥ परलोकायेति ॥ ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथम
नुशब्देन क्रमो विवक्ष्यते तत्राह ॥ यथाप्रधानेति ॥ प्रधानमनतिक्रम्य ह्ययमन्वाख्याने क्रमस्तथा च जीवादेः प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभिप्राये

बृ.र.
६०

समूहेव्यक्तिपुरःक्रमेणगमनंदृश्यतेनतथाप्राणादिष्वितिव्यतिरेकः॥यदुक्तंहृदयाग्रप्रद्योतनंतत्सविज्ञानत्वस्याप्रकटयति॥तदेति॥कर्मवशा
दितिविशेषणंसाधयति॥नेति॥विपक्षेदोषमाह॥स्वातंत्र्येणेति॥इष्टापत्तिमाशंक्याह॥नैवेति॥मुमूर्षोरस्वातंत्र्येमानमाह॥अतएवेति॥कर्म
वशात् उक्तंसविज्ञानत्वमुपसंहरति॥कर्मणेति॥अंतःकरणस्यवृत्तिविशेषोभाविदेहविषयस्तदाश्रितंतद्रूपंयद्वासनात्मकंविशेषविज्ञानंते
नेतियावत्॥म्रियमाणस्यसविज्ञानत्वेसत्यर्थसिद्धमर्थमाह॥सविज्ञानमेवेति॥गंतव्यसविज्ञानत्वंविज्ञानाश्रयत्वमित्याशंक्यविशिनष्टि॥वि

अ.
६

तदैषआत्मासविज्ञानोभवतिस्वप्नइवविशेषविज्ञानवान्भवतिकर्मवशान्नस्वतंत्रःस्वातंत्र्येणहिसविज्ञानत्वेसर्वःकृतकृत्यःस्या
न्नैवतुतल्लभ्यतेऽतएवाहव्यासः॥सदातद्भावभावितइतिकर्मणानुद्भाव्यमानेनांतःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषवि
ज्ञानेनसर्वोलोकएतस्मिन्कालेसविज्ञानोभवति॥सविज्ञानमेवचगंतव्यमन्ववक्रामतिअनुगच्छतिविशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्य
र्थः॥तस्मात्तत्कालेस्वातंत्र्यार्थंयोगधर्मानुसेवनंपरिसंख्यानाभ्यासश्चविशिष्टपुण्योपचयश्चश्रद्दधानैःपरलोकार्थिभिरप्रमत्तैःकर्तव्य
इति॥सर्वशास्त्राणांयत्नतोविधेयोऽर्थोदुश्चरिताच्चोपरमणंनहितत्कालेशक्यतेकिंचित्संपादयितुंकर्मणानीयमानस्यस्वातंत्र्याभावा
त्पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेत्युक्तंएतस्यह्यनर्थस्योपशमोपायविधानायसर्वशाखोपनिषदःप्रवृत्ताः शेषेति॥प्रागेवोत्क्रांतेःस

विज्ञानत्वादिष्टश्चेत्स्वातंत्र्यमाह॥तस्मादिति॥पुरुषस्यकर्मानुसारित्वंतच्छब्दार्थः॥योगश्चित्तवृत्तिनिरोधःतस्यधर्मायमप्रभृतयःतेषामनुसेवनंपुनः
पुनरावर्तनं॥परिसंख्यानाभ्यासोयोगानुष्ठानं॥कर्तव्यइतिप्रकृतश्रुतेर्विधेयोऽर्थइतिशेषः॥किंच॥पुण्योपचयकर्तव्यतारूपेऽर्थेसर्वमेवविधिकांडपर्य
वसितमित्याह॥सर्वशास्त्राणामिति॥सर्वस्मादागामिदुश्चरितादुपरमणंकर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थेनिषेधशास्त्रमपिपर्यवसितमित्याह॥दुश्चरिताच्चेति ॥

रामः
६०

ननु पूर्वं यथेष्टचेष्टां कृत्वा मरणकाले सर्वं मे तत्संपादयिष्यते नेत्याह ॥ नहीति ॥ कर्मणा नीयमानत्वे मानमाह ॥ पुण्य इति तर्हि पुण्योपचयादेव यथो क्तानर्थनिवृत्तेर्व्यर्थं तत्त्वज्ञानमित्याशंक्याह ॥ एतस्येति ॥ उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं तदर्थमिति यावत् ॥ देवताध्यानादनर्थानिव र्त्यन्ते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ तद्धिहितेति तच्छब्देन प्रकृताः सर्वशाखोपनिषदो गृह्यंते ॥ विधांतरेणानर्थध्वंसासिद्धौ फलितमाह ॥ न

नहि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वान्यत्किंचोऽस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येषः प्रक रणार्थः शकटवत्संभृतसंभार उत्सर्जन्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं भु ङ्क्ते शरीराद्यारंभकं च यत्तत्किमुच्यते तेन परलोकाय गच्छंतमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्र

तं विद्याकर्मणी

तिषिद्धा च अविहिता अप्रतिषिद्धा च ॥ तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुग च्छते पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः सा च वासनाऽपूर्वकर्मारंभे कर्मविपाके चांगं भवति तेनासा वप्यन्वारभते स्यादिति ॥ ज्ञापितं सविज्ञानवाक्येनेति शेषः ॥ वृत्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे ॥ शकटवदित्यादिना ॥ विहिता विद्याध्या नात्मिका ॥ प्रतिषिद्धा नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा ॥ अविहिता घटादिविषया अप्रतिषिद्धा पथि पतिततृणादिविषया ॥ विहितं कर्म यागादि ॥ प्रतिषिद्धं ब्रह्म हननादि ॥ अविहितं गमनादि ॥ अप्रतिषिद्धं नेत्रपक्ष्मविक्षेपादि ॥ विद्याकर्मणोरुपभोगसाधनत्वप्रसिद्धेरन्वारंभेऽपि किमित्यन्वारभते वासनेत्याशंक्याह

अपूर्वेकर्मारंभादावंगं पूर्ववासनेत्यत्रहेतुमाह॥ नहीति॥ उक्तमेवहेतुमुपपादयति॥ नहीत्यादिना॥ इंद्रियाणांविषयेषुकौशलमनुष्ठानेप्रयोजकंतच्चफ
लभोगेहेतुर्नचांतरेणाभ्यासमिंद्रियाणांविषयेषुकौशलंसंभवतितस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीनमित्यर्थः॥ तथापिकथंपूर्ववासनाकर्मानुष्ठानादावंग
मित्याशंक्याह॥ पूर्वानुभवेति॥ तत्रलोकानुभवंप्रमाणयति॥ दृश्यतेचेति॥ चित्रकर्मादीत्यादिशब्देनप्रासादनिर्माणादिगृह्यते॥ पूर्ववासनोद्भवकृतं

नहितयावासनयाविनाकर्मकर्तुंफलंचोपभोक्तुंशक्यतेनह्यनभ्यस्तेविषयेकौशलमिंद्रियाणांभवतिपूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानांत्विंद्रि
याणामिहाभ्यासमंतरेणकौशलमुपपद्यतेदृश्यतेचकेषांचित्क्वासुचित्क्रियासुचित्रकर्मादिलक्षणासुविनैवेहाभ्यासेनजन्मतएवकौशलं
क्वासुचिदत्यंतसौकर्ययुक्तास्वप्यकौशलंकेषांचित्तथाविषयोपभोगेष्वपिस्वभावतएवकेषांचित्कौशलाकौशलेदृश्येतेतच्चैतत्सर्वंपूर्व

समन्वारंभेतेपूर्वप्रज्ञाच॥ ५१॥

प्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तंतेनपूर्वप्रज्ञयाविनाकर्मणिवाफलोपभोगेवानकस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यतेतस्मादेतत्त्रयंशाकटिकसंभार
स्थानीयंपरलोकपथ्यदनंविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यंयस्माद्विद्याकर्मणीपूर्वप्रज्ञाचदेहांतरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनंतस्माद्विद्याकर्मादिशु
भमेवसमाचरेद्यथेष्टदेहसंयोगोपभोगौस्यातामितिप्रकरणार्थः॥ ५१॥ २॥ एवंविद्यादिसंभारसंभृतोदेहांतरंप्रतिपद्यमानोमुक्त्वापूर्वदेहं
पक्षीववृक्षांतरंदेहांतरंप्रतिपद्यते कार्यमुक्त्वातद्भावकृतंकार्यमाह॥ क्वासुचिदिति॥ रज्जुनिर्माणादिष्विति यावत्॥ तत्रैवोदाहरणंसौलभ्यमाह॥ त
थेति॥ तत्रहेत्वंतरमाशंक्य परिहरति॥ तच्चेति॥ कर्मानुष्ठानादौ पूर्वप्रज्ञायाहेतुत्वमुपसंहरति॥ तेनेति॥ समन्वारंभवचनार्थंनिगमयति॥ तस्मादिति॥ तस्य

णाजलायुकावाक्यमवतारयितुंवृत्तमनूद्यवादिविवादान्दर्शयन्नादौदिगंबरमतमाह॥एवमित्यादिना॥देवतावादिमतमाह॥अथवेति॥देवतायेनश
रीरेणविशिष्टंजीवंपरलोकंनयतितदातिवाहिकंशरीरांतरंतेनेतियावत्॥सांख्यादिमतमाह॥किंवेति॥सिद्धांतंसूचयति॥अहोस्विदिति॥वैशेषिकादि
पक्षमाह॥किंवेति॥न्यूनत्वनिरस्यर्थमाह॥किंवाकल्पनांतरमिति॥तत्रसिद्धांतस्यप्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वंवदन्कल्पनांतराणामप्रामाणिकत्वेनत्याज्य
त्वमभिप्रेत्याह॥उच्यतइति॥तेषांसर्वात्मकत्वेहेत्वंतरमाह॥सर्वात्मकेति॥कथंतर्हिकरणानांपरिच्छिन्नत्वधीरित्याशंक्याह॥तेषामिति॥आधिदैविकेनरू

अथवाऽतिवाहिकेनशरीरांतरेणकर्मफलजन्मदेशंनीयतेकिंवात्रस्थस्यैवसर्वगतानांकरणानांवृत्तिलाभोभवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्यसं
कुचितानिकरणानिमृतस्यभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतोव्याप्यपुनर्देहांतरारंभेसंकोचमुपगच्छंतिकिंवामनोमात्रंवैशेषिकसमयइ
वदेहांतरारंभदेशंप्रतिगच्छति॥किंवाकल्पनांतरमेववेदांतसमयइत्युच्यतेतएतेसर्वएवसमाःसर्वेनंताइतिश्रुतेः॥सर्वात्मकानिताव
त्करणानिसर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्चतेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदःप्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तोतद्वशात्स्वभावतःसर्वगतानाम
नंतानामपिप्राणानांकर्मज्ञानवासनानुरूपेणैवदेहांतरारंभवशात्प्राणानांवृत्तिःसंकुचतिविकसतिचतथाचोक्तंसमःप्लुषिणासमोमशके
नसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेणेतितथावेदंवचनमनन्तकूलंसयोहैताननंतानुपास्तइत्यादितंयथायथोपासतइतिच

छिन्नानामपिकरणानामाध्यात्मिकादिरूपेणपरिच्छिन्नतेतिस्थितेफलितमाह॥अतइति॥तद्वशादुदाहृतश्रुतिवशादित्येतत्॥सभावतोदेवतास्वरूपानु
सारेणेतियावत्॥कर्मज्ञानवासनारूपेणेत्यत्रभोक्तुरितिशेषः॥उभयत्रसंबंधार्थंप्राणानामितिद्विरुक्तं॥तेषांवृत्तिसंकोचादौप्रमाणमाह॥तथाचेति॥परि
छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासनेगुणदोषसंकीर्तनमपिप्राणसंकोचविकासयोःसूचकमित्याह॥तथाचेदमिति॥आधिदैविकेनरूपेणसर्वगतानामपिकरणान

प्राणानामाध्यात्मिकाधिभौतिकरूपेणपरिच्छिन्नानामपि
नपरागमनमिथ्यात्वमितिसिद्धत्वात्तः॥

इदानीं तृणजलायुकादृष्टांतादेहांतरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुंचत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौराणिकप्रक्रियां प्रत्याख्यातुं दृष्टांतवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ देहनिर्गमनात्प्रागवस्थास्य प्रश्नस्यार्थः ॥ तदेवं यथोक्ता वासनाहृदयस्था विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोपि तत्राभिमानं करोति पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति यथा स्वप्ने देवोहमित्यभिमन्यमानो देहांतरस्थ एव भवति तत्र थोक्तां तावपि तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव पर

तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतंत्रा जलूकावत्संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहांतरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहांतरारंभे पूर्वाश्रयं विमुंचतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टांत उपादीयते तत्तत्र देहांतरसंचारे इदं निदर्शनं यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यांतमवसानं गत्वा प्राप्यान्यं तृणांतरमाक्रममाक्रम्य तदृत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यंत्यावयवस्था

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यांतं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥ न एवमेवायमात्मायः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिवपातयित्वाऽविद्यां गमयित्वाऽचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणांतरमिव तृणजलूका शरीरांतरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयात्मानमुपसंहरति तत्रात्मभावमारभते यथा स्वप्ने देहांतरमारभते स्वप्नदेहांतरस्थ इव शरीरारंभदेशे आरभ्यमाणे देहे जंगमे स्थावरे वा तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यंते लोकगमनमित्यर्थः ॥ स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्यागः प्रसारितया वासनया शरीरांतरं गृहीत्वेति संबंधः ॥ उपसंहारस्य स्वरूपमाह ॥ तत्रेति ॥ स प्रश्नस्यार्थं विवृणोति ॥ आरभ्यमाण इति ॥ आरब्धे देहांतरे सूक्ष्मदेहस्याभिव्यक्तिमाह ॥ तत्र चे

ननु लिंगदेहबलादेवार्थक्रियासिद्धौ कृतं स्थूलशरीरेणेत्याशंक्य तद्व्यतिरेकेणेतरस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाह ॥ ब्राह्मं चेति ॥ आरब्धे देहद्द्वये करणेषु देवतानामनुग्राहकत्वेनावस्थानं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः ॥ करणव्यूहस्तेषामभिव्यक्तिः ॥ ३ ॥ पेशस्कारिवाक्यमावर्त्यांस

वाह्यं च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्याग्न्याद्यनुग्रहाय अग्न्यादिदेवताः संश्रयंते एष देहांतरारंभविधिः ॥ ५२ ॥ ३ ॥ तत्र देहांतरारंभे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहांतरमारभते आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनराद्त्त इत्यत्रोच्यते दृष्टांतस्तत्रैतस्मिन्नर्थे यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वा

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां ॥ ४ ॥

न्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषान्नवान्नवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववन्नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशांतानि पंच भूता

शंकामाह ॥ तत्रेति ॥ संसारिणो हि प्रकृते देहांतरारंभे किमुपादानमस्ति किं न वा ॥ नास्ति चेन्न भानरूपं कार्यं सिध्येदस्ति चेत्तत्किं भूतपंचकमुतान्यदाद्येऽपि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वं पूर्वं देहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभते ॥ किंवान्यदन्यदुत पंचकमन्यमन्यं देहं जनयति नाद्यो भूतपंचकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे मा—यायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधान्न द्वितीयो भूतपंचकोत्पत्तावपि कारणांतरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहांतरकारणत्वसंभवान्नेतरो देहस्य पांचभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनादत्ते ॥ अत्रेति ॥ नक

अवशिष्टंभागमादायव्याचष्टे॥ यथेत्यादिना॥ किंपुनरुपादानमेतावतादेहांतरारंभेभ्युपगतंभवतितत्राह॥ नित्योपात्तानीतिशरीरद्वयारंभकाणीतिशेषः॥ तेषामुभयारंभकत्वेनमूर्तामूर्तब्राह्मणेप्रस्तुतत्वंदर्शयतियानीति॥ देहविकल्पेनियामकमाह॥ यथाकर्मेति॥ शरीरारंभेमायात्मकभूतपंचकमुपादानमितिवदताभूतावयवानामपिसहैवगमनमित्युक्तं॥ ५॥३॥४॥ इदानींसवाअयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ येस्येति॥ तानेवोपा

नियानिहैवावब्रह्मणोरूपेइतिचतुर्थेव्याख्यातानिपेशःस्थानीयानितान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यच्चदेहांतरंनवतरंकल्याणतरंरूपंसंस्थानविशेषंदेहांतरमित्यर्थः कुरुतेपित्र्यंवापितृभ्योहितंपितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः गांधर्वंगंधर्वाणामुपभोगयोग्यंतथादेवानांदैवंप्रजापतेःप्राजापत्यंब्रह्मणइदंब्राह्मंवायथाकर्मयथाश्रुतमन्येषांवाभूतानांसंबंधिशरीरांतरंकुरुतेइत्यभिसंबध्यते॥ ५॥३॥४॥ येऽस्य

सवाअयमात्माब्रह्मविज्ञानमयोमनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयःपृथिवीमयआपोमयोवायुमय

बंधनसंज्ञिताउपाधिभूताःयैःसंयुक्तस्तन्मयोयमितिविभाव्यतेतेपदार्थाःपुंजीकृत्येहैकत्रप्रतिनिर्दिश्यंतेसवैअयंयएवंसंसरत्यात्माब्रह्मैवपरएवयोऽशनायाद्यतीतोविज्ञानमयोविज्ञानंबुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयःकतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयःप्राणेष्वितिह्युक्तंविज्ञानमयोविज्ञानप्रायोयस्मात्तद्धर्मत्वमस्यविभाव्यते धिभूतान्पदार्थान्विशिनष्टि॥ यैरिति॥ ननुपूर्वमप्येतेपदार्थादर्शिताःकिंपुनस्तत्प्रदर्शनेनेत्याशंक्याह॥ पुंजीकृत्येति॥ सवाअयमात्माब्रह्मेतिभागंव्याकुर्वन्नात्मनोब्रह्मैक्यंवास्तवंवृत्तंदर्शयति॥ सवाइति॥ तस्यैवावास्तवंरूपमुपन्यस्यति॥ विज्ञानमयइत्यादिना॥ ज्योतिर्ब्राह्मणेपिव्याख्यातंविज्ञानमयत्वमित्याह॥ कतमइति॥ कस्मिन्नर्थेमयट्प्रयुज्यतेतत्राह॥ विज्ञानेति॥ उक्ते

बुध्येक्याध्यासात्तद्धर्मस्यकर्तृत्वादेरात्मनिप्रतीतिरित्यत्रमानमाह॥ध्यायतीवेति॥मनःसंनिकर्षात्तेनदृश्यत्वतयासंबंधादितियावत्॥चक्षुर्मयत्वात्रे
रूपलक्षणमंगीकृत्याह॥एवमिति॥उक्तं मनूद्यसामान्येनभूतमयत्वमाह॥एवंबुद्धीति॥भूतमयत्वेसत्यवांतरविशेषमाह॥तत्रेत्यादिना॥नचाकाश

ध्यायतीवलेलायतीवेतितथामनोमयोमनःसंनिकर्षान्मनोमयःतथाप्राणमयःप्राणःपंचवृत्तिस्तन्मयोयेनचेतनश्चलतीवलक्ष्यतेतथाच
क्षुर्मयोरूपदर्शनकालेएवंश्रोत्रमयःशब्दश्रवणकालेएवंतस्यतस्येंद्रियस्यआपारोद्भवेतत्तन्मयोभवतिएवंबुद्धिप्राणद्वारेणचक्षुरादिकरण
मयःसन्शरीरारंभकपृथिव्यादिभूतमयोभवति तत्रपार्थिवशरीरारंभेपृथिवीमयोभवति तथावरुणादिलोकेआप्यशरीरारंभेआपोमयो
भवतितथावायव्यशरीरारंभेवायुमयोभवति॥तथाकाशशरीरारंभेआकाशमयोभवतिएवमेतानितैजसानिदेवशरीराणितेष्वारभ्यमाणेषुत

आकाशमयस्तेजोमयोतेजोमयःकाममयोकाममयःक्रोधमयोक्रोधमयोधर्ममयोधर्ममयःसर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयो

न्मयस्तेजोमयोभवत्यतोव्यतिरिक्तानिपश्वादिशरीराणिनरकप्रेतादिशरीराणिवाऽतेजोमयानितान्यपेक्ष्याहअतेजोमयइत्येवंकार्यकरणसंघा
तमयःसन्नात्माप्राप्तव्यंवस्त्वंतरंपश्यन्निदंमयाप्राप्तमदोमयाप्राप्तव्यमित्येवंविपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषःकाममयोभवतितस्मिन्कामेदो
षंपश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमेचित्तंप्रसन्नमकलुषंशांतंभवतितन्मयोऽकाममयःएवंतस्मिन्विहतेकामेकेनचित्सकामःक्रोधत्वेनपरि
णमतेतेनतन्मयोभवेत्क्रोधमयःसक्रोधःकेनचिदुपायेननिवर्तितोयदाभवतितदाप्रसन्नमनाकुलंचित्तंसदक्रोधउच्यतेतेनतन्मयःएवंका
मक्रोधाभ्यामकामाक्रोधाभ्यांचतन्मयोभूत्वाधर्ममयोऽधर्ममयश्चभवतिनहि परमाण्वभावादाकाशस्यशरीरानारंभकत्वंश्रुतिविरुद्धारंभप्रक्रि

कथंधर्मादिमयत्वंसर्वमयत्वेकारणमित्याशंक्याह॥समस्तमिति॥तद्यदेतदित्यादेरर्थमाह॥किंबहुनेति॥विषयःशब्दादिःततोन्यदपिप्रसक्तोगृह्यमाणमादिशब्दार्थः॥इदंमयत्वमदोमयत्वेगमकमित्याह॥तस्मादिति॥विशेषतस्तन्मयत्वोक्तिंविनाकिमितिसामान्योक्तिरित्याशंक्याह॥अनंताहीति॥तदस्त्विमानमाह॥तस्मिन्निति॥अवगतिप्रकारमभिनयति॥इदमस्येति॥इदंमयत्वमदोमयत्वंचोपसंहरति॥तेनेत्यादिना॥परोक्षत्वंव्याकृ

कामक्रोधादिभिर्विनाधर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते॥यद्धिकुरुतेकर्मतत्तत्कामस्यचेष्टितमितिस्मरणाद्धर्ममयोऽधर्ममयश्चभूत्वासर्वमयोभवतिसमस्तंधर्माधर्मयोःकार्यंयावत्किंचिद्व्याकृतंतत्सर्वंधर्माधर्मयोःफलंतत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयोभवतिकिंबहुनातदेतत्सिद्धमस्ययदयमिदंमयोगृह्यमाणविषयादिमय स्तस्मादयमदोमयःअद इतिपरोक्षंकार्येणगृह्यमाणेननिर्दिश्यतेअनंताह्यंतःकरणेभावनाविशे

दोमय इतियथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन।

षानैवतेविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यंतेतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेकार्यतोवगम्यंतेइदमस्यहृदिवर्ततेदोस्येतितेनगृह्यमाणकार्येणेदंमयतयानिर्दिश्यतेपरोक्षोंतस्थोव्यवहारोयमिदानीमदोमय इतिसंक्षेपतस्तुयथाकर्तुंयथावाचरितुंशीलमस्यसोयंयथाकारीयथाचारीसतथाभवतिकरणंनामनियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिगम्याचरणंनामानियताइतिविशेषःसाधुकारीसाधुर्भवतियथाकारीत्यस्यविशेषणंपापकारीपापोभवतीतिचयथाचारीत्यस्य रोति॥अंतस्थ इति॥व्यवहितविषयव्यवहारवानितियावत्॥इदानीमित्यस्मादुपरिष्टादपितेनेतिसंबध्यतेपरोक्षत्वावस्थेदानीमित्युक्तातृतीयपाचप्रकृतोव्यवहारोनिर्दिश्यते॥इतिशब्दःसर्वमयत्वोपसंहारार्थः॥विज्ञानमया

करणचरणयोरैक्येनयौनरुक्त्यमाशंक्याह॥करणंनामेति॥आदिशब्दःशिष्टाचारसंग्रहार्थःवाक्यांतरंशंकोत्तरत्वेनोत्थाप्यव्याचष्टे॥ताछील्येत्या
दिना॥कुत्रतर्हिताछील्यमुपयुज्यतेतत्राह॥ताछील्येत्विति॥पूर्वपक्षमुपसंहरति॥तस्मेत्यादिना॥कर्मणःसंसारकारणत्वमुपसंहरति॥एत
त्ययुक्तोहीति॥संसारप्रयोजकेकर्मणिप्रमाणमाह॥एतद्विषयौहीतिकथंयथोक्तकर्मविषयत्वंविधिनिषेधयोरित्याशंक्याह॥अत्रेति॥इति

ताछील्यप्रत्ययोपादानादत्यंततात्पर्यंतथैवतन्मयत्वंनतुतत्कर्ममात्रेणेत्याशंक्याहपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिपु
ण्यपापकर्ममात्रेणैवतन्मयतास्यान्नतुताछील्यमपेक्षतेताछील्येतुतन्मयत्वातिशयइत्ययंविशेषस्तत्रकामक्रोधादिपूर्वकंपुण्या
पुण्यकारितासर्वमयत्वेहेतुःसंसारस्यकारणंदेहाद्देहांतरसंचारस्यचैतत्प्रयुक्तोह्यन्यदन्यद्देहांतरमुपादत्तेतस्मात्पुण्यापुण्येसंसा

थोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइतिसयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेत
दभिसंपद्यते॥ ॥ रस्यकारणमेतद्विषयौहिविधिप्रतिषेधावत्रशास्त्रस्यसाफल्यमिति॥अथोअप्यन्येबंधमोक्षकुशलाःख
ल्वाहुःसत्यंकामादिपूर्वकेपुण्यापुण्येशरीरग्रहणकारणंतथापिकामप्रयुक्तोहिपुरुषःपुण्यापुण्येकर्मणीउपचिनोतिकामप्रहा
णेतुकर्मविद्यमानमपिपुण्यापुण्योपचयकरंनभवत्युपचितेअपिपुण्यापुण्येकर्मणीकामशून्येफलारंभकेनभवतस्तस्मात्काम
एवसंसारस्यमूलं शब्दःपूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः॥सिद्धांतमवतारयति॥अथोइति॥संसारकारणस्याज्ञानस्यप्राधान्येनकामःसहकारीतित्वसिद्धां
तंसमर्थयते॥सत्यमित्यादिना॥कामाभावेपिकर्मणःसत्वदृष्टमित्याशंक्याह॥कामप्रहाणेत्विति॥ननुकामाभावेपिनित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्येसं

योहि पशुपुत्रस्वर्गादीननतिशयपुरुषार्थान्मन्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमौ तत्तत्कामसंयुक्तो भवतीत्याथर्वणश्रुतेरर्थः॥ श्रुतियुक्तिसिद्धमर्थं निगमयति॥ तस्मादिति॥ धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वादवधारणानुपपत्तिमाशंक्याह॥ यदिति॥ स यथाकामो भवतीत्यादिव्याचष्टे॥ [illegible]

तथा चोक्तमाथर्वणे कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेति त[illegible] कामभय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तत्कारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय एवेति यस्माच्च काममयः सन्यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स कामईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति सोऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनंतरा क्रिया प्रवर्तते यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुनायथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्क्

तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य

रुते निर्वर्तयति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते तदीयं फलमभिसंपद्यते तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति॥ [illegible]॥ तत्तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति तदेवेति तदेव गच्छति सक्तः आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः कथमेति सह कर्मणा यत्कर्मफलासक्तः स न करोति तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति [illegible]॥ लिंगं मनो मनः प्रधानत्वाल्लिंगस्य मनो लिंगमित्युच्यते [illegible] लिंग्यते ऽवगम्यते ज्ञायते

[illegible]दिना॥ यस्मादित्यस्य तस्मादितिव्यवहितेन संबंधः॥ इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः॥ [illegible]॥ तत्रेति गंतव्यपरामर्शः॥ तदेव गंतव्यं फलविशेषतो ज्ञातुं एच्छति॥ [illegible]दिति॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥ [illegible]ति॥ यो ऽवगच्छति स प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसावगम्यते तन्मनो लिंगमिति पर्सांतरमा

यस्मिन्निश्चयेन संसारिणो मनः संसक्तं तत्फलप्राप्तिस्तस्येति संबंधः॥ तदेवोपपादयति॥ तदभिलाषो हीति॥ पूर्वार्धार्थमुपसंहरति॥ तेनेति॥ कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह॥ अत इति॥ वंध्यप्रसवत्वं निष्फलत्वं॥ पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुरुषार्थस्येति यावत्॥ कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विदितसत्वस्येत्यर्थः॥ इहेति जीवद्दशस्योक्तिः॥ कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानंतरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह॥ किंचेति॥ इतश्च संसारस्य काम

ऽवगच्छति येन तल्लिंगं तन्मनो यत्र यस्मिन्निषक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाषमस्य संसारिणः तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवांस्तस्मात्तन्मनोभिषंगवशादेवास्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिस्तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येत्यत उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो वंध्यप्रसवानि भवंति पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयंति कामा इति श्रुतेः॥ किंच॥ प्राप्यांतं कर्मणः प्राप्य भुक्त्वांतमवसानं

प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो

यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः॥ कस्य कर्मणोंतं प्राप्येत्युच्यते तस्य यत्किंच कर्मेह अस्मिल्लोके करोति निर्वर्तयत्ययं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वांतं प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरैत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणे। यं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेनेह कर्मण इति पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्म कृत्वा फलासंगवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवमिति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात्कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्वचित्संसरति॥

प्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः॥ यावदवसानं तावदुक्तेति संबंधः॥ उक्तमेव संक्षिपति॥ कर्मयत इति॥ इत्येवं पारंपर्येण संसरणादृते ज्ञानान्नमुक्तिरिति शेषः॥ संसारप्रकरणमुपसंहरति॥ इतिन्विति॥ अथ तस्माद्वयस्य दार्ष्टांतिकं बंधप्रबंधेन

कामरहितस्यसंसाराभावंसाधयति॥फलासक्तस्येति॥विदुषोनिष्कामस्यक्रियाराहित्येनैष्कर्म्यंसंपन्नसिद्धमितिभावः॥अकामयमानत्वेप्रश्न
पूर्वकंहेतुमाह॥कथमित्यादिना॥बाह्येषुशब्दादिषुविषयेष्वासंगराहित्यादकामयमानतेत्यर्थः॥अकामत्वेहेतुमाकांक्षापूर्वकमाह॥कथमिति॥वा
सनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः॥निष्कामत्वेप्रश्नपूर्वकंहेतुमुत्थाप्यव्याचष्टे॥कथमिति॥प्राप्तपरमानंदत्वान्निष्कामतेत्यर्थः॥आप्तकामत्वेहे
तुमाकांक्षापूर्वकमाह॥कथमित्यादिना॥हेतुमेवसाधयति॥यस्येति॥तस्ययुक्तमाप्तकामत्वमितिशेषः॥उक्तमर्थंप्रमाणतःप्रदर्शनार्थंप्रपंचय

फलासक्तस्यहिगतिरुक्ताऽकामस्यहिक्रियानुपपत्तेरकामयमानोमुच्यतएवकथंपुनरकामयमानोभवतियअकामोभवत्यसावका
मयमानःकथमकामतेत्युच्यतेयोनिष्कामोयस्मान्निर्गताःकामाः॥सोयंनिष्कामःकथंकामानिर्गच्छंतियआप्तकामोभवत्याप्ताःकामाः
येनसआप्तकामःकथमाप्यंतेकामाआत्मकामत्वेनयस्यात्मैवनान्यःकामयितव्योवस्त्वंतरभूतःपदार्थोभवति॥आत्मैवानंतरोऽबाह्यः
कृत्स्नःप्रज्ञानघनएकरसोनोर्ध्वंनतिर्यङ्नाधआत्मनोन्यत्कामयितव्यंवस्त्वंतरंयस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येच्छृणुयान्मन्वी
तविजानीयाद्वाएवंविजानन्किंकामयेतज्ञायमानोह्यन्यत्वेनपदार्थःकामयितव्योभवतिनचासावन्योब्रह्मविदःआप्तकामस्या
स्ति॥यएवात्मकामतयाप्तकामःसन्निष्कामोऽकामोकामयमानश्चेतिमुच्यतेनहियस्यात्मैवसर्वंभवतितस्यानात्माकामयितव्योस्ति

ति॥आत्मैवेति॥कामयितव्याभावंब्रह्मविदःश्रुत्यवष्टंभेनसाधयति॥यस्येति॥इतिविद्यावस्थायस्यविदुषोस्तिसोन्यमविजानन्नकिंचिदपिकामये
तेतियोजना॥पदार्थोन्यत्वेनाविज्ञातोपिकामयितव्यःस्यादितिचेन्नेत्याह॥ज्ञायमानोहीति॥अनुभूतेस्मरणविपरिवर्त्तिनिकामनियमादित्यर्थः॥अन्य
त्वेनज्ञायमानस्तर्हिपदार्थोविदुषोपिकामयितव्यःस्यादित्याशंक्याह॥नचेति॥आप्तकामस्यब्रह्मविदोदर्शितरीत्याकामयितव्याभावेमुक्तिःसिद्धेत्युपसं

स्पष्ट३

कथंकामयितव्याभावोऽनात्मनस्तथात्वादित्याशंक्याह॥नहीति॥सर्वात्मत्वमनात्मकामयितृत्वंचस्यादित्याशंक्याह॥अनात्माचेति॥अथेत्यादि
वाक्यैश्रौतमर्थमुक्त्वार्थसिद्धमर्थंकथयति॥सर्वात्मदर्शिनइति॥कर्मजडानांमतमुत्थाप्यश्रुतिविरोधेनप्रत्याचष्टे॥पतितेति॥ब्रह्मविदःप्रत्यवाय
प्राप्तिमंगीकृत्योक्तं॥इदानींतत्प्राप्तिरेवतस्मिन्नास्तीत्याह॥येनचेति॥यथोक्तस्यापिब्रह्मविदोविहितत्वादेवनित्याद्यनुष्ठानंस्यादितिचेन्नेत्याह॥नित्यमे

अनात्माचान्यःकामयितव्यःसर्वंचात्मैवाभूदितिविप्रतिषिद्धं॥सर्वात्मदर्शिनःकामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिर्येत्वप्रत्यवायपरिहारार्थं
कर्मकल्पयंतिब्रह्मविदोपितेषांनात्मैवसर्वंभवतिप्रत्यवायस्यजिहासितव्यस्यात्मनोन्यस्याभिप्रेतत्वाद्येनचाशनायाद्यतीतोनित्यंप्रत्यवाया
संबद्धोविदितआत्मातंवयंब्रह्मविदंब्रूमोनित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानंपश्यतियस्माच्चजिहासितव्यमन्यमुपादेयंवायोनपश्यतित

नतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति ॥ ॥ ॥ ॥

स्यकर्मनशक्यतएवसंबद्धुंयस्त्वब्रह्मवित्तस्यभवत्येवप्रत्यवायपरिहारार्थंकर्मेतिनविरोधः॥अतःकामाभावादकामयमानोनजायतेमुच्य
तएवतस्यैवमकामयमानस्यकर्माभावेगमनकारणाभावात्प्राणावागादयोनोत्क्रामंतिनोर्ध्वंक्रामंतिदेहात्सचविद्वानाप्तकामःआत्मका
मतयाइहैवब्रह्मभूतः वेति॥योहिसदेवासंसारिणमात्मानमनुभवतिनचहेयमादेयंवात्मन्योन्यत्पश्यतियस्मादेवंतस्मात्तस्यकर्मसंस्पृष्टमयोग्यं
यथोक्तब्रह्मविद्ययाकर्माधिकारहेतूनामुपमृदितत्वादित्यर्थः॥कर्मसंबंधस्तर्हिकस्येत्याशंक्याह॥यस्त्विति॥नविरोधोविधिकांडस्येतिशेषः॥श्रुत्यर्थाभ्यां
सिद्धमर्थमुपसंहरति॥अतइति॥विद्यावशादित्येतत्॥कामाभावात्कर्माभावाच्चेतिद्रष्टव्यं॥अकामयमानोऽकुर्वाणश्चेतिशेषः॥देशांतरप्राप्त्यायत्तामुक्तिरि
वा

स्येतन्निराकर्तुंनतस्येत्यादिनाचष्टे॥तस्येत्यादिना॥ब्र
ह्मैवसन्नित्येतदवतारयति॥सचेति॥

बृ.र.
६७

कथंवर्त्तमानेदेहेतिष्ठन्नेवब्रह्मभूतोभवतितत्राह॥सर्वात्मनोहीति॥दृष्टांतालोचनयादार्ष्टांतिकेपिसदाब्रह्मत्वंभातीतिभावः॥सदाब्रह्मीभूतस्यमुक्ति
नीमनास्तीतिशंकितापरिहरति॥सकथमिति॥परिहारमेवस्फोरयितुंनतस्येत्यादिवाक्यार्थमनुद्रवति॥तस्यैवेति॥ब्रह्मैवसन्नित्यस्यार्थमनुद्रवति
किंत्विति॥विद्वानिहैवब्रह्मचेत्कथंतस्यब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्याह॥ब्रह्मैवेतियदुक्तंब्रह्मैवसन्नित्यादितदुपपादयति॥यस्मादिति॥प्रागपिब्रह्मभूतस्यै
वपुनर्देहपातेब्रह्मप्राप्तिरित्ययुक्तंविदुषोमृतस्यभावांतरापत्तिस्वीकारादित्याशंक्याह॥नहीति॥कथंतर्हिब्रह्माप्येतीत्युच्यतेतत्राह॥देहांतरेति॥वि

सर्वात्मनोहिब्रह्मणोदृष्टांतत्वेनप्रदर्शितमेतद्रूपंतद्वाअस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामंरूपमितितस्यहिदार्ष्टांतिकभूतोयमर्थउप
संह्रियतेअथाकामयमानइत्यादिनासकथमेवंभूतोमुच्यतइत्युच्यतेयोहिसुषुप्तावस्थमिवनिर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभाव
मात्मानंपश्यतितस्यैवाकामयमानस्यकर्माभावेगमनकारणाभावात्प्राणावागादयोनोत्क्रामंतिकिंतुविद्वान्सइहैवब्रह्मयद्यपिदेहवानि
वलक्ष्यतेसब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतियस्मान्नहितस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवःकामाःसंतितस्मादिहैवब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिनशरीरपातोत्त
रकाले॥नहिविदुषोमृतस्यभावांतरापत्तिर्जीवतोन्योभावोदेहांतरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैवतुब्रह्माप्येतीत्युच्यतेभावांतरापत्तौहिमोक्ष
स्यसर्वोपनिषद्विवक्षितोर्थःआत्मैकत्वाख्यःसबाधितोभवेत्कर्महेतुकश्चमोक्षःप्राप्नोतिनज्ञाननिमित्तइतिसचाऽनिष्टोऽनित्यत्वंचमो

दुषोभावांतरापत्तिर्मुक्तिरितिपक्षेपिकिंदूषणमितिचेत्तदाह॥भावांतरापत्तौहीति॥तथाचोपनिषदामप्रामाण्यंविनाहेतुनास्यादितिभावः॥भावां
तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्रदोषांतरमाह॥कर्मेति॥इतिपदादुपरिष्टात्क्रियापदस्यसंबंधः॥अस्तुकर्मनिमित्तोमोक्षोज्ञाननिमित्तस्तुमाभूत्तत्राह॥स
चेति॥प्रसंगःसर्वनाम्नापरामृश्यतेप्रतिषेधशास्त्रविरोधादितिभावः॥मोक्षस्यकर्मसाध्यत्वेदोषांतरमाह॥अनित्यत्वंचेति॥तंत्रोपयुक्तांव्याप्तिमाह॥
१=नह्यध्रुवैःप्राप्यतेहिध्रुवंतत्॥नास्त्यकृतःकृतेन॥मोक्षस्यनतुनाशोस्तिवित्तेनेति॥एवंरूपः

अ.
६

बृहदारण्यकभाष्य

रामः
६७

अस्तु तर्हि प्रासादादिवत्क्रियासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह॥ नित्यश्चेति॥ कृतकोपि ब्रह्मभावो ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशंक्याह॥ नचेति॥ कृत्रि
मस्वभावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकं पदं॥ अतोन्यदार्तमिति हि श्रुतिः॥ ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसंमतमिति भावः मोक्षो कृत्रिमस्वभावोपि कर्मो
त्थः स्यादित्याशंक्याह॥ स्वाभाविकश्चेति॥ अग्नेरौष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्वभावश्चेन्न सत्क्रियासाध्यो व्याघातादित्यर्थः॥ दृष्टांतं समर्थयते।
नहीति॥ अरणिगतस्याग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते सति च ज्वलने दृश्येते तेन स्वाभाविकावपि तावागंतुकौ कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति शंकते॥

क्रियानिर्वृत्तोर्थो नित्यो दृष्टः नित्यश्च मोक्षोभ्युपगम्यते॥ एष नित्यो महिमेति मंत्रवर्णान्न च स्वाभाविकात्स्वभावादन्यन्नित्यं कल्पयितुं
शक्यं स्वाभाविकश्चेदग्न्युष्णत्ववदात्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुं न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाग्निव्यापारानुभावी
स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धं ज्वलनव्यापारानंतरानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेन्नान्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात्
ज्वलनादिपूर्वकमग्निरूपप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते इति तन्नाग्न्यपेक्षया किं तर्ह्यन्यदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ क
स्यचिद्दृष्ट्यात्संबध्यमानो ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते तदपेक्षया भ्रांतिरुपजायते ज्वलनपूर्वकावेतावुष्णप्रका
शौ धर्मौ जाताविति

ज्वलनेति॥ न हि सतोग्नेरौष्ण्यादि कादाचित्कं युक्तं तद्दृष्टेर्व्यवधानस्य दार्वादेर्ध्वंसे ज्वलनमथनादिना वन्ह्यभिव्यक्तिमपेक्ष्य
तत्स्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्यक्त्यभ्युपगमादिति परिहरति॥ नान्येति॥ तदेव प्रपंचयति॥ ज्वलनादीति॥ मथनादिव्यापारवशात्प्रकाशादिनाभिव्यज्यतेग्निरि
ति यदुच्यते तदग्नौ सत्येव तद्भूतव्यापारापेक्षया तदौष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशान्न भवति किंतु देवदत्तदृष्टेरग्निधर्मौ व्यवहितौ न तु तौ कस्यचिद्दृष्ट्या संबध्ये
ते ज्वलनादिव्यापारात्तु दृष्टेर्व्यवधानभंगे तयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः॥ कथं तर्हि ज्वलनव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तत्राह॥ तदपेक्षयेति॥

बृ.र.
६८

ज्वलनादिव्यापाराद्दृष्टिव्यवधानभंगेवन्हेरौष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्ष्येतियावत्॥यथावन्हेरौष्ण्यादिस्वाभाविकंनक्रियासाध्यंतथात्मनोमुक्तिः
स्वाभाविकीनक्रियासाध्येत्युक्तं॥इदानीमग्नेरौष्ण्यादिनस्वाभाविकमित्याशंक्याह॥यदीति॥उदाहरिष्यामोमोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वा
येतिशेषः अथाग्नेः स्वाभाविकोनकश्चिद्धर्मोस्तियोमोक्षस्यदृष्टांतःस्यादतआह॥नचेति॥नह्यात्मकंहिवस्तुवस्त्वंतरेणसंबध्यतेऽस्तिचनिंबादौतिक्त
त्वादिधीरित्यर्थः॥भावांतरापत्तिपक्षंप्रतिक्षिप्यपक्षांतरंप्रत्याह॥नचेति॥नहिबंधस्यतथाभूतस्यनिवृत्तिर्विरोधान्नाप्यन्यथाभूतस्यानवस्थानान्नच
प्रसिद्धिविरोधःदुर्निरूपध्वस्तिविषयत्वादितिभावः॥किंच॥परस्मादन्यस्यबंधनिवृत्तिस्तस्यैववानाद्यइत्याह॥नचेति॥तत्रहेतुस्त्वेनपरमात्मैकत्वाभ्युप

यत्तुस्वप्रकाशयोरपिस्वाभाविकत्वंनस्यात्तुः स्वाभाविकोग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः नचस्वाभाविकोधर्मएवनास्तिपदार्थानामितिश
क्यंवक्तुंनचनिगडभंगइवाभावभूतोमोक्षोबंधननिवृत्तिरूपउपपद्यतेपरमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः॥नचान्यो
बद्धोस्तियस्यनिगडनिवृत्तिवद्बंधनिवृत्तिर्मोक्षःस्यात्परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावंविस्तरेणावादिष्मतस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रेमोक्ष
व्यवहारइतिचावोचामयथारज्ज्वादौसर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौसर्पादिनिवृत्तिवदिति॥येप्याचक्षतेमोक्षेविज्ञानांतरमानंदांतरंचाभिव्यज्यतइ

गमादित्यादिभाष्यंव्याख्येयं॥नद्वितीयःतस्यनित्यमुक्तस्यत्वयापिबद्धत्वानभ्युपगमादितिद्रष्टव्यं॥कथंपरस्मादन्योबद्धोनास्तीत्याशंक्यप्रवेशविचार
दावुक्तंस्मारयति॥परमात्मेति॥नचेदन्योबद्धोस्तिकथंमोक्षव्यवहारःस्यादित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥अन्यस्यबद्धस्याभावात्परस्यचनित्यमुक्तत्वादि
तियावत्॥यथारज्ज्वादावधिष्ठानेसर्पादिहेतोरज्ज्वज्ञानस्यनिवृत्तौसत्यांसर्पादेरपिनिवृत्तिस्तथाऽविद्यायाबंधहेतोर्निवृत्तिमात्रेणतत्कार्यस्यबंधस्या
पिनिवृत्तिव्यवहारोभवतीतिचावादिष्मेतियोजना॥मतांतरमुद्भावयति॥येप्याचक्षतइति॥वैषयिकज्ञानानंदापेक्षयांतरशब्दः॥केयमभिव्यक्तिरु

अ.
६

त्पत्तिर्वाप्रकाशोवा॥नाद्यः॥

रामः
६८

मोक्षेसुखाद्युत्पत्तौतदनित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह॥तैरिति॥द्वितीयमालंबते॥यदीति॥तत्रदोषंवक्तुंविकल्पयति॥ततइति॥द्वितीयेखरविषाण
वदपरोक्षाभिव्यक्तिर्नस्यादित्यभिप्रेत्याद्यमनुभाष्यदूषयति॥विद्यमानंचेदिति॥उपलब्धिस्वभावत्वाचदात्मानस्वविद्यमानंसुखादिव्यज्यतेचेत्तान
ंदयोर्देशादिव्यवधानाभावादानंदःसदैवव्यज्यतइतिमुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः॥चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबंधककुड्यादिवदधर्मा
दिप्रतिबंधादानंदोज्ञानंचसंसारदशायांनव्यज्यतेमोक्षेतुव्यज्यतेतदभावादितिशंकते॥अथेति॥उपलब्धिदेशाद्भिन्नदेशस्यैवघटादेरुपलब्धिप्र

तैर्वक्तव्योभिव्यक्तिशब्दार्थः यदितावल्लौकिक्येवोपलब्धिविषयप्राप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः ततोवक्तव्यंकिंविद्यमानमभिव्यज्यतेऽवि
द्यमानमितिवाविद्यमानंचेद्यस्यमुक्तस्यतदभिव्यज्यतेतस्यात्मभूतमेवतदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभि
व्यज्यतइतिविशेषवचनमनर्थकं मथकदाचिदेवाभिव्यज्यतेउपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतंतदित्यन्यतोभिव्यक्तिप्रसंगः॥तथाचाभि
व्यक्तिसाधनापेक्षताउपलब्धिसमानाश्रयत्वेतुव्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिर्वानत्वंतरालकल्पनायांप्रमाणम
स्तिनचसमानाश्रयाणामेकस्यात्मभूतानांधर्माणामितरेतरविषयविषयित्वंसंभवति॥विज्ञानसुखयोश्चप्रागभिव्यक्तेःसंसारित्वमभिव्य
क्त्युत्तरकालेचमुक्तत्वंयस्यसोन्यःपरस्मान्नित्याभिव्यक्तिज्ञानस्वरूपादसंतवैलक्षण्याच्चे त्यमिवौक्ष्या तिबंधदर्शनादनात्मभूतंसुखंनस्वभाव

31 भूतयोपलब्ध्याप्रकाश्येतकिंतुविषयेंद्रियसंपर्कादित्युत्तरमाह॥उपलब्धीति॥अन्यतोभिव्यक्तौकिंस्यादितिचेत्तदाह॥तथाचेति॥तत्साधनानिचे
न्मुक्तौस्युःसंसारादविशेषःस्यादितिभावः उपलब्धिव्यवधानमानंदस्यांगीकृत्योक्तं॥इदानींतदेवनास्तीत्याह॥उपलब्धीति॥कदाचिदभिव्यक्तिर
नभिव्यक्तिश्चकदाचिदित्येवंकालभेदेनोभयंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नत्विति॥आनंदज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेत्यकादाचित्कीतावदभिव्यक्तिर्नि

सिंद्धांतः ५

आत्मभूतत्वंस्वाभाविकत्वं॥विमतंनसमानाश्रयविषयंधर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदितिभावः॥मुक्तावानंदज्ञानाभिव्यक्तिपक्षेदोषांतरंवक्तुंभूमिकां करोति॥विज्ञानसुखयोश्चेति॥तद्भेदापादनमिष्टमेवेत्याशंक्यविवक्षितंदोषमाह॥परमात्मेति॥परमतेनिराकृतेसिद्धांतेदोषद्वयमाशंकते॥मो क्षस्येति॥मोक्षार्थाधिकोयत्नःशमदमादिः॥शास्त्रंमोक्षविषयं॥मोक्षस्यनिर्विशेषत्वेपिप्रत्यगविद्यातदुत्थानर्थध्वंसित्वेनोभयमर्थवदितिपरिहर ति॥नाविद्येति॥तत्रनञर्थंविवृणोति॥नहीति॥कथंतर्हिशास्त्राद्यर्थवत्वमित्याशंक्याह॥किंत्विति॥तत्रशास्त्रस्यार्थवत्वंसमर्थयते॥तद्विष

त्वरमात्मभेदकल्पनायांचवैदिककृतांतैः परित्यक्तःस्यात्॥मोक्षस्येदानीमिवनिर्विशेषत्वेतदर्थाधिकयत्नानुपपत्तिःशास्त्रवै यर्थ्यंचप्राप्नोतीतिचेन्नाविद्याभ्रमापोहार्थत्वान्नहिवस्तुतोमुक्तामुक्तत्वविशेषोस्त्यात्मनोनित्यैकरूपत्वात्किंतुतद्विषयाविद्या पोह्यतेशास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेनप्राक्तदुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्चप्रयत्नउपपद्यतएवअविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेषआत्मनःस्यादितिचेन्नाविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमाद्रज्जूषरशुक्तिकागगनानांसर्पोदकरजतमलिनत्वादिवद्दो षइत्यवोचाम॥तिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृतआत्मनोविशेषःस्यादितिचेन्नध्यायतीवलेलायतीवेतिस्वतोऽ विद्याकर्तृत्वस्यप्रतिषिद्धत्वा येति॥प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्दः॥संप्रतिप्रयत्नस्यार्थवत्वंप्रकटयति॥प्रागिति॥प्रथमस्तच्छब्दःशास्त्रवि षयः॥द्वितीयोमोक्षविषयः॥आत्मनःसदैकरूपत्वंप्रागुक्तमाक्षिपति॥अविद्येति॥आविद्यःसोपीतिसमाधत्ते॥नेति॥यथारज्ज्वाद्यविद्यास्थ सर्पादेस्तद्विद्ययाध्वंसाध्वंसयोरज्ज्वादेर्नवास्तवोविशेषस्तथात्मनोपिस्वाविद्यामात्रोत्थविशेषवत्वेपितद्ध्वंसाध्वंसयोर्नवास्तवोविशेषोस्तीत्यर्थः॥अदोषः सविशेषत्वदोषपरिहृत्य॥प्रकारांतरेणसविशेषत्वंशंकते॥तिमिरेति॥किमिदमविद्याकर्तृत्वंतज्जनकत्वंवातदाश्रयत्वमितिवि

आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वाभावे हेत्वंतरमाह॥ अनेकेति॥ विषयविषय्याकारेंतःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयश्चात्मनो व्यापारस्तथा चानेकव्या
पारसंनिपाते सति अहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्यतेत्यर्थः॥ कल्पांतरं प्रत्याह॥ विषयत्वेति॥ अविद्यादेरात्मदृश्यत्वा
न्न तदाश्रयत्वं न हि न द्रष्टुस्तद्ग्राह्यत्वमंशतः स्वग्रहापत्तेरित्यर्थः॥ तदेव स्फोरयति॥ यस्य चेति॥ अनुभवमनुसृत्य शंकते॥ अहं नेत्यादिना॥ साक्षिसा
क्ष्यभावेन भेदाव्यपगमान्नात्मनोऽविद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह॥ न तस्यापीति॥ तदेव स्पष्टयति॥ नहीति॥ अविद्यादेर्विवेकेन गृहीतत्वमर्पितद्विषये भ्रांतत्वे

दनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्चाविद्याभ्रमस्य विषयत्वोपपत्तेश्च यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्धि विक्तो गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान
हं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनादविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेन्न तस्यापि विवेकग्रहणान्न हि यो यस्य विवेकेन गृहीता स तस्मिन्भ्रांत इत्युच्य
ते॥ तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव भ्रम इति विप्रतिषिद्धं न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यत इति च ब्रवीषि तद्दर्शिनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इ
ति च दर्शनस्य विषयो भवति कर्मतामापद्यत इति॥ तत्कथं कर्मभूतं सत्कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्यातामथ दृशिविशेषण
त्वं तयोः कथं कर्म स्यातां दृशिना व्याप्येते कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवत्यन्यच्च व्याप्य अन्यद्व्यापकं न तेनैव तद्व्याप्यते वद कथमेवं
सत्यज्ञानमुग्धते दृशिविशेषणे स्यातां

काहानिरित्याशंक्याह॥ तस्य चेति॥ अज्ञानं मुग्धत्वं चात्मनो न विशेषणमिति विधांतरेण दर्शयितुं
नोद्यवाक्यमनूनदति॥ न जान इति॥ तत्व्याचष्टे॥ तद्दर्शिनश्चेति॥ अज्ञानादिस्तच्छब्दार्थः॥ दृश्यमानत्वमेव विशदयति॥ कर्मतामिति॥ इति ब्रवीषी
ति संबंधः॥ एवं परकीयवाक्यं व्याख्याय फलितमाह॥ तत्कथमिति॥ तत्र चोद्यवाक्यार्थे दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुग्धते स्यातां त
योः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः॥ विपक्षे दोषमाह॥ अथेति॥ कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे॥ दृशिनेति॥ तत्रापि कथंशब्दः संबध्यते तदेव स्फुटयति॥

अज्ञानमुपलब्धधर्मेण भवस्तुपलभ्यमानत्वाद्देहगतकार्श्यादिवदित्याह॥नचेति॥अज्ञानवत्कार्यमपि नात्मधर्मः स्यादित्यतिदिशति॥तथेति॥अज्ञानोत्थस्येच्छादेरात्मधर्मत्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शंकते॥सुखेति॥तेषां ग्राह्यत्वमंगीकृत्य परिहरति॥तथापीति॥आत्मनि निष्ठत्वे सुखादीनां चैतन्यवदात्मग्राह्यत्वायोगात्तद्ग्राह्याणां तेषां न तद्धर्मतेति भावः॥प्रकारांतरेण निराकर्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुद्रवति॥नजानइति॥किं प्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवाद्भिद्ध्यासितत्साक्षिणो वा तत्राद्यं प्रत्याह॥भवत्विति॥कल्पांतरं निराकरोति॥यस्त्विति॥नहि यो यत्र साक्षी स तत्राज्ञो मू

नचाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमानः उपलब्धधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरकार्श्यरूपादिवत्तथा सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन्सर्वो लोको गृह्णातीति चेत्तथापि गृहीतुर्लोकस्य विविक्तत्वैवाभ्युपगतास्यान्नजानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेद्भवत्वेवमज्ञो मुग्धो यस्त्वेवं दर्शी तं ज्ञं अमुग्धं प्रतिजानीमहे वयं तथा व्यासेनोक्तं इच्छादि कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति॥समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं॥विनश्यत्स्वविनश्यंतमित्यादि शतश उक्तं तस्मान्नात्मनः स्वतो बंधमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति सर्वदा समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमाद्येत्वतोऽन्यथात्मवस्तु परिकल्प्य बंधमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापादयंति त उत्सहंते खेऽपि शाकुनं पदं द्रष्टुं खं वा मुष्टिनाकष्टुं चर्मवद्वेष्टयितुं

ढौवेति तथा च सर्वसाक्षीनाज्ञानादिमान्भवतीत्यर्थः॥आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाणयति॥तथेति॥तस्य सर्वस्य विशेषशून्यत्वे वाक्यांतरमुदाहरति॥सममिति॥आदिपदेन समं पश्यन्हि सर्वत्र ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादि गृह्यते॥आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रामाणिके स्वमतमुपसंहरति॥तस्मान्नेति॥पक्षांतरमनुभाषते॥येत्विति॥अतो निर्विशेषस्वाभाव्यादिति यावत्॥अज्ञानाद्बंधो ज्ञानान्मुक्तिरिति शास्त्रमर्थवादः॥आदिशब्देन रुद्ररोदनाद्यर्थवाददृष्टांतं सूचयंति॥सोपहासं दूषयति॥उत्सहंत इति॥नहि विशेष

कथंतर्हिभवद्भिरात्मतत्त्वमभ्युपगम्यतेतत्राह॥वयंत्विति॥प्रमाणविरुद्धार्थप्रदर्शनंतच्छब्देनपरामृश्यते॥सत्त्वादीनामिवसाम्यंदूषयति॥स
र्वदेति॥भेदाभेदमपवदति॥एकरसमिति॥तत्रहेतुमाह॥अद्वैतमिति॥द्वैताभावोपलक्षितत्वादित्यर्थः॥एकरसस्यैकौटस्थ्येहेत्वंतरमाह॥अ
विक्रियमिति॥तदुपपादयति॥अजमित्यादिना॥अमरंमरणायोग्यं॥तत्रसर्वत्राविद्यासंबंधराहित्यंहेतुमाह॥अभयमिति॥ननुब्रह्मैवंविधं
नत्वात्मतत्त्वमित्याशंक्याह॥ब्रह्मैवेति॥यथोक्तंप्रत्यग्भूतंब्रह्मेत्यत्रप्रमाणमाह॥इत्येषइति॥तत्रैवविद्वदनुभवंप्रमाणयति॥इत्येवमिति॥प

वयंतुतत्कर्तुमशक्ताः सर्वदासममेकरसमद्वैतमविक्रियमजमजरममरममृतमभयमात्मतत्त्वंब्रह्मैवास्मीत्येषसर्ववेदांतनिश्चितो
र्थइत्येवंप्रतिपद्यामहेतस्माद्ब्रह्माप्येतीत्युपचारमात्रमेतद्विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रंविज्ञानफलमपेक्ष्य॥पूर्व॥स्वप्नबुद्धा
तगमनदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकः संसारोवर्णितः संसारहेतुश्चविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञावर्णितःयैश्चोपाधिभूतैःकार्यकरणलक्षणैर्भूतैःपरिवे
ष्टितः संसारित्वमनुभवतितानिचोक्तानितेषांसाक्षात्प्रयोजकोधर्माधर्माविइतिपूर्वपक्षंकृत्वाकामएवेत्यवधारितंयथाचब्राह्मणेना
यमर्थोवधारितएवंमंत्रेणापिबंधंबंधकारणंचोक्त्वोपसंहृतंप्रकरणमितिनुकामयमानइतिअथाकामयमानइत्यारभ्यसुषुप्तदृ
ष्टांतस्यदार्ष्टांतिकभूतः सर्वात्मभावोमोक्षउक्तोमोक्षकारणंचात्मकामतयायदाप्तकामत्वमुक्तंतच्चसामर्थ्यान्नात्मज्ञानमंतरेणात्म
कामतयाप्तकामत्वमितिसामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैवमोक्षकारणमित्युक्तमतोयद्यपिकामो रपक्षनिरासेनप्रकृतंवाक्यार्थमुपसंहरति॥तस्मादि
ति॥उपचारेनिमित्तमाह॥विपरीतेति॥आत्मातत्त्वतः संसारीतिविपरीतग्रहवतीयादेहसंततिस्तस्याः विच्छेदमात्रंज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्र
मित्यर्थः॥ब्राह्मणोक्तेर्थेमंत्रमवतारयितुंब्राह्मणार्थमनुवदति॥स्वप्नेत्यादिना॥अयमर्थःसंसारस्तद्धेतुश्चमंत्रस्तदेवसक्तःसहकर्मणेत्यादिः॥आ

कामस्यतर्हिमोक्षकारणत्वमपेक्षितमित्याशंक्या
इत्याह॥

टी.२ अतोब्रह्मज्ञानंमोक्षकारणमित्युक्तत्वादितियावत्॥मूलंबंधस्येतिशेषः॥अत्रेतिमोक्षप्रकरणोक्तिः॥बंधप्रकरणंदृष्टांतयितुमपिशब्दः॥उक्तेर्थेतदेष
७१ इत्यक्षराणिव्याचष्टे॥तस्मि[illegible]नेति॥यस्मिन्कालेविद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः॥सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थंसर्वविशेषणमितिमत्वाह॥समस्ताइति॥कामशब्दस्या
र्थांतरविषयत्वंव्यावर्तयति॥त[illegible]नेति॥क्रियापदंसोपसर्गंव्याचष्टे॥आत्मकामस्येति॥तानेवविशिनष्टि॥येप्रसिद्धाइति॥कामानांम्राश्रयत्वंनिराकरोति॥

मूलमित्युक्तंतथापिमोक्षकारणविपर्ययेणबंधकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेवभवति॥अत्रापिमोक्षोमोक्षसाधनंचब्राह्मणेनोक्तंतस्यैवदृढीक
रणायमंत्रउदाह्रियतेश्लोकशब्दवाच्यस्त[illegible]स्मिन्नेवार्थएषश्लोकोमंत्रोभवति यदायस्मिन्कालेसर्वेसमस्ताःकामास्तत्प्रभेदाःप्रमुच्यंतेआ
त्मकामस्यब्रह्मविदःसमूलतोविशीर्यंतेयेप्रसिद्धाःलोकेइहामुत्रार्थाःपुत्रवित्तलोकैषणालक्षणाअस्यप्रसिद्धस्यपुरुषस्यहृदिबुद्धौश्रिता

तदेषश्लोकोभवतियदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः॥अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति॥

आश्रिताःअथतदामर्त्योमरणधर्मासन्कामवियोगात्समूलतोऽमृतोभवति॥अर्थादनात्मविषयाःकामाअविद्यालक्षणामृत्यवइत्येतदुक्तं
भवतिअतोमृत्युवियोगेविद्वान्जीवन्नेवामृतोभवत्यत्रास्मिन्नेवशरीरेवर्तमानोब्रह्मसमश्नुतेब्रह्मभावंमोक्षंप्रतिपद्यतइत्यर्थः॥अतोमोक्षो
नदेशांतरगमनाद्यपेक्षस्तेतस्माद्विदुषोनोत्क्रामंतिप्राणाःयथावस्थिताएवस्वकारणेपुरुषेसमवनीयंतेनाममात्रंह्यवशिष्यतइत्युक्तं हृदीति॥

समूलतःकामवियोगादितिसंबंधः॥कामवियोगादमृतोभवतीतिनिर्देशसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह॥अर्थादिति॥तेषांमृत्युत्वेकिंस्यात्तदाह॥अतइति॥अत्रेत्या राम:
दिनाविवक्षितमर्थमाह॥अतोमोक्षेति॥आदिपदमुत्क्रांत्यादिसंग्रहार्थं॥मुक्तेस्तदपेक्षाभावेफलितमाह॥तस्मादिति॥तर्हिमरणासिद्धिरित्याह॥यथेति॥उ ७१

एतच्चपंचमेप्रतिपादितमित्याह॥नाममात्रमिति॥तद्यथेत्यादिवाक्यनिरस्यांशंकामाह॥कथंपुनरिति॥विदुषाविद्ययात्ममात्रत्वेनप्राणादिवाधितेष
पिदेहेचेदसौवर्ततेततोस्यपूर्ववद्देहित्वाद्विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः॥दृष्टांतेनपरिहरति॥अत्रेत्यादिना॥देहेवर्तमानस्यापिविदुषस्तत्राभिमान
राहित्यंतत्रैत्युच्यते॥यस्यांत्वचिसर्पोनितरांलीयतेसाहिनिर्ल्वयनीसर्पत्वगुच्यतेसर्पनिर्मोकदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकमाह॥एवमेवेति॥सर्पदृष्टां

कथंपुनःसमवनीतेषुप्राणेषुदेहेचस्वकारणेप्रलीनेविद्वान्मुक्तोत्रैवसर्वात्मासन्वर्त्तमानःपुनःपूर्ववद्देहित्वंसंसारित्वलक्षणंन
प्रतिपद्यतइत्यत्रोच्यतेतत्तत्रायंदृष्टांतोयथालोकेऽहिःसर्पस्तस्यनिर्ल्वयनीनिर्मोकःसाहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेसर्पाश्रयेवल्मीका
दावित्यर्थःप्रत्यस्ताप्रक्षिप्ताऽनात्मभावेनसर्पेणपरित्यक्ताशयीतवर्त्तेत॥एवमेवयथायंदृष्टांतःइदंशरीरंसर्पस्थानीयेनमुक्तेनान

तद्यथाहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदꣳशरीरꣳशेते

त्मभावेनपरित्यक्तंमृतमिवशेतेअथेतरःसर्पस्थानीयोमुक्तःसर्वात्मभूतःसर्पवत्तत्रैववर्त्तमानोप्यशरीरएवनपूर्ववत्पुनःसशरी
रोभवति॥कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेनहिपूर्वंसशरीरोमर्त्यश्चतद्वियोगादथेदानीमशरीरोतएवचामृतःप्राणःप्राणितीतिप्रा
णःप्राणस्यप्राणमितिहिवक्ष्यमाणेश्लोकेप्राण तस्यदार्ष्टांतिकंदर्शयति॥अथेति॥अज्ञानेनसहदेहस्यनष्टत्वमशरीरत्वादौहेतुरथश
ब्दार्थः॥अथशब्दावद्योतितहेत्ववष्टंभेनाशरीरत्वंविशदयति॥कामेति॥पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिः॥इदानीमितिविद्यावस्थोच्यते॥मृत्यसत्वस
रेणरूढंचमुख्यंप्राणंव्यावर्त्तयति॥प्राणस्येति॥श्लोकेपरएवआत्मायथाप्राणशब्दस्तथात्रापीत्यर्थः॥यथाचश्रुत्यंतरेप्राणशब्दःपरस्यात्मातथा॥

परविषयमिदंप्रकरणमथाकामयमानइतिमोक्षस्यप्रक्रांतत्वादथायमित्यादिवाक्यंचतद्विषयमन्यथाब्रह्मादिशब्दानुपपत्तेस्तस्मादुभयसाम
र्थ्यादत्रपरएवात्माप्राणशब्दितइत्याह॥प्रकरणेति॥विशेष्यंदर्शयित्वाविशेषणंदर्शयति॥ब्रह्मैवेति॥ब्रह्मशब्दस्यकमलासनादिविषयत्वंवार
यति॥किंपुनरिति॥तेजःशब्दस्यकार्यज्योतिर्विषयत्वमाशंक्याह॥विज्ञानेति॥तत्रप्रमाणमाह॥येनेति॥प्रज्ञाप्रकृष्टाज्ञप्तिःस्वरूपचैतन्यंनेत्रमि

वंधनंहिसोम्यमनइतिचश्रुत्यंतरेप्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्चपरएवात्मात्रप्राणशब्दवाच्यःब्रह्मैवपरमात्मैवकिंपुनस्तत्तेजएवविज्ञान
ज्योतिर्येनात्मज्योतिषाजगदवभास्यमानंप्रज्ञानेत्रंविज्ञानज्योतिरस्तदविभ्रंशहेतुतेयःकामप्रश्नोविमोक्षार्थोयाज्ञवल्क्येनवरोदत्तो
जनकायसहेतुकोबंधमोक्षार्थलक्षणोदृष्टांतदार्ष्टांतिकभूतःसएषनिर्णीतःसविस्तरोजनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्याश्रु

ऽथायमशरीरोमृतःप्राणोब्रह्मैवतेजएव॥

त्यासंसारविमोक्षोपायउक्तःप्राणिभ्यः॥इदानींश्रुतिःस्वयमेवाहविद्यानिष्क्रयार्थंजनकेनैवमुक्तमितिकथंसोहमेवंविमोक्षितस्त्वयाभग
वतेतुभ्यंविद्यानिष्क्रयार्थंसहस्रंददामीतिहएवंकिलउवाचोक्तवान्जनकोवैदेहः॥अत्रकस्माद्विमोक्षपदार्थेनिर्णीतेविदेहोराज्यमात्मा
नमेवचननिवेदयत्येकदेशोक्ताविवसहस्रमेवददातितत्रकोभिप्रायइत्यत्र बनेत्रंप्रकाशकमस्येतितथोक्तं॥सोहमित्यादेस्तात्पर्यंवक्तुं
तत्संकीर्तयति॥यःकामप्रश्नइति॥निर्णयप्रकारंसंक्षिपति॥संसारेति॥सोहमित्यादिवाक्यांतरमुत्थापयति॥इदानीमिति॥आकांक्षापूर्वकंवाक्य
मादायविभजते॥कथमिति॥सहस्रदानमाक्षिपति॥अत्रेति॥सर्वस्वदानप्राप्तावपिसहस्रदानेहेतुमेकदेशीयंदर्शयति॥अत्रकेचिदित्यादि

कदातर्हिगुरवेसर्वस्वंराजानिवेदयिष्यतितत्राह॥श्रुत्वेति॥ननुपुनःशुश्रूषुरपिराजाकिमितिसंप्रत्येवसर्वस्वंगुरवेनप्रयच्छतिप्रभूताहिदक्षि
णागुरुंप्रीणयंतीस्वीयांशुश्रूषांफलयतितत्राह॥यदिवेति॥अनाप्तोक्तौहृदयेन्यन्निधायवाचान्यन्निष्पादनात्मकंव्याजोत्तरंयुक्तं॥श्रुतौत्वपौरुषेय्या
मपास्ताशेषदोषशंकायांनव्याजोक्तिर्युक्तातदीयस्वारसिकप्रामाण्यभंगप्रसंगादितिदूषयति॥सर्वमपीति॥एकदेशीयपरिहारासंभवेहेत्वंतरमाह॥
अर्थेति॥तदुपपत्तिमेवोपपादयति॥विमोक्षेति॥तस्यापिपूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुश्रूषाधीनंसहस्रदानमनुचितमित्याशंक्याज्ञानादेर्ज्ञानसाधनत्वे

केचिद्वर्णयंतिअध्यात्मविद्यारसिकोजनकःश्रुतमप्यर्थंपुनर्मैत्रेयःशुश्रूषस्यतोनसर्वमेवनिवेदयतिश्रुत्वाभिप्रेतंयाज्ञवल्क्यात्सुनरंतेनिवे
दयिष्यामीतिहिमन्यतेयदिवात्रैवसर्वंनिवेदयामिनिवृत्ताभिलाषोयंश्रवणादितिमत्वाश्लोकान्नवक्ष्यतीतिचभयात्सहस्रदानंशुश्रूषा
लिंगज्ञापनायेतिसर्वमप्येतदसत्स्वरूपस्यैवप्रमाणभूतायाःश्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः॥अर्थशेषोपपत्तेश्चविमोक्षपदार्थउक्तेप्यात्मज्ञानसाधन

सोऽहंभगवतेसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः॥ [illegible] ॥७॥

आत्मज्ञानशेषभूतःसर्वैषणापरित्यागःसंन्यासाख्योवक्तव्योर्थशेषोविद्यतेतस्मात्श्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनाऽनुज्वीअगतिकाहिग
तिःपुनरुक्तार्थकल्पनासाचायुक्तासत्यांगतौनचतत्स्तुतिमात्रमित्यवोचामनन्वेवंसत्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवेतिवक्तव्यंनैषदोषः॥ प्रागनुक्तेस्ते
नसहभूयोपिसंन्यासस्यवक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षयायुक्तंसहस्रदानमित्याह॥अगतिकाहीति॥ननुसंन्यासादिविद्यास्तुत्यर्थमुच्यतेमहाभागाहीयंयत्तद
र्थंदुष्करमपिकरोत्यतोनार्थशेषसिद्धिस्तत्राह॥नचेति॥नतावत्संन्यासोविद्यास्तुतिर्विदित्वाव्युत्थायेतिसमानकर्तृत्वनिर्देशादितिपंचमेस्थितं॥

१=पुरोडाशसंस्कारः प्रतिपत्तिकर्म

बृ.र.
७३

नापिशमादिर्विद्यास्तुतिस्तत्रापिविधेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः अर्थशेषशुश्रूषयासहस्रदानमित्यत्रजनकस्याकौशलंचोदयति॥नन्विति॥राज्ञः शंकितमकौशलंदूषयति॥नेतीति॥तत्रहेतुमाह॥आत्मज्ञानवदिति॥यथात्मज्ञानंमोक्षेप्रयोजकंनतथासंन्यासोनचास्मिन्पक्षेतस्याः कर्तव्यत्वंप्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसंभवादितिराज्ञायतोमन्यतेततःसंन्यासस्यनज्ञानतुल्यत्वमतोनातऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीतिप्रष्टव्यमित्यर्थः॥संन्यासस्यप्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वेप्रमाणमाह॥संन्यासेनेति॥ननुविविदिषासंन्यासमंगीकुर्वतानतस्यप्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यतेतत्राह॥सा

आत्मज्ञानवदप्रयोजकःसंन्यासःपक्षेप्रतिपत्तिकर्मवदितिहिमन्यतेसंन्यासेनतनुंत्यजेदितिस्मृतेःसाधनत्वपक्षेपिनातऊर्ध्वंविमोक्षायैवेतिप्रश्नमर्हतिमोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात्॥ ७ ॥आत्मकामस्यब्रह्मविदोमोक्षइत्येतस्मिन्नर्थेमंत्रब्राह्मणोक्तेवि

तदेतेश्लोकाभवंत्यणुः पंथाविततःपुराणोमांस्पृष्टोनुवित्तोमयैव॥

स्तरप्रतिपादकाएतेश्लोकाभवंति॥अणुःसूक्ष्मःपंथाःदुर्विज्ञेयत्वादिततोविस्तीर्णोविस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वावितरइतिपाठांतरात्मोक्षसाधनोज्ञानमार्गःपुराणश्चिरंतनोनित्यःश्रुतिप्रकाशितत्वान्नतार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिकःमांस्पृष्टोमांस्पृष्टोमयालब्धइत्यर्थो धनत्वेति॥सजतेवहितत्वेयस्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमित्युक्तत्वादित्यर्थः॥७॥राज्ञोऽकौशलंपरिहृत्यमंत्रानवतारयति॥आत्मकामस्येति॥यदेत्याद्यतीतश्लोकेनागामिश्लोकानामर्थापौनरुक्त्यंसूचयति॥विस्तरेति॥ज्ञानमार्गस्यसूक्ष्मत्वेहेतुमाह॥दुर्विज्ञेयत्वादिति॥विस्तीर्णत्वंपूर्णवस्तुविषयत्वादवधेयं॥माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याह॥विस्पष्टेति॥प्रयत्नसाध्यत्वंतस्यपंचम्याविवक्ष्यते॥कथंपुनरधुनातनोवेदि

अ.४
रामः
७३

विशेषणप्रकाशितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेद्यमाह॥ नतार्किकेति॥ मंत्रदृशा लब्धत्वेपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संस्पर्शित्वमित्याशंक्याह॥ योहीति॥
अनुवेदनलाभयोर्विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशंक्याह॥ अनुवेदनमिति॥ पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लाभो गृह्यते॥ एवकारमाश्रित्य शंक
ते॥ किमसाविति॥ तथाच तद्यो यो देवानामित्यादि अविशेषश्रुतिर्विरुध्येतेति शेषः॥ अवधारणश्रुतेरन्यपरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावम

योहि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव संबध्यते तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते न केवलं मया लब्धः
किं तर्ह्यनुवित्तो मयैवानुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानता निष्ठाप्राप्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता पूर्वं तु ज्ञानप्राप्ति
संबंधमात्रमेवेति विशेषः॥ किमसावेव मंत्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवान्येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति नेत्युच्यते

तेन धीरा अपि यंति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः॥ ४।८॥

योऽस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुवित्तमिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्॥ एवं हि कृतार्थाभिमानकरणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञा
नं किमतः परमन्यत्स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति तद्यो यो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेस्तदेवाह
तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावंतोन्येपि ब्रह्मविद इत्यर्थो भिप्रेत्य परिहरति॥ नैष दोष इति स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति॥ एवं हीति॥ कृ
तार्थोस्मीत्यात्मन्यभिमानकरणं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादन्यदुत्कृष्टं किंचिदित्येवं विद्यामवधारणश्रुतिः प्रस्तौतीत्यर्थः॥ यथाश्रुतार्थ
त्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राह॥ नत्विति॥ इत्यवधारणश्रुत्याविवक्षितमिति शेषः॥ तत्र हेतुः॥ तद्यो य इति॥ सर्वार्थश्रुतेर्ब्रह्मविद्या सर्वार्था सर्वसाधार

ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्वेवाक्यशेषं प्रमाणत्वेनावतार्यव्याचष्टे॥ तदेवेति॥ ननुमोक्षेस्वर्गशब्दोनयुज्यतेतस्यअर्थांतरेरूढत्वादतआह॥ स्वर्गेति॥ यथाज्योतिष्टोमप्रकरणेश्रुतोज्योतिःशब्दोज्योतिष्टोमविषयस्तथामोक्षप्रकरणेश्रुतःस्वर्गशब्दोमोक्षमधिकरोतिरूढ्यंगीकारेब्रह्मविद्यायानिष्कृष्टप्रसंगादितिभावः॥ जीवंतएवमुक्ताःसंतःशरीरपातादूर्ध्वंमोक्षमपियंतीतिसंबंधः॥ ५०७॥ ८॥ तस्मिन्नित्यादिपूर्वपक्षमुत्थापयति॥ तस्मिन्निति॥ विप्रतिपत्तीरेवप्रश्नपूर्वकंविशदयति॥ कथमित्यादिना॥ पिंगलंवह्निज्वालातुल्यं॥ लोहितंजपाकुसुमसंनिभं॥ सप्रपंचंशब्दस्पर्शरूपरसादिमद्ब्रह्मतदुपा

ःपियंसपिगच्छंतिब्रह्मविद्याफलंमोक्षंस्वर्गलोकंस्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपिसन्निहप्रकरणान्मोक्षाभिधायकः इतोस्माच्छरीरपातादूर्ध्वंजीवंतएवविमुक्ताःसंतः॥ ५०७॥ ८॥ तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गेविप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां यतस्मिन्शुक्लंशुद्धंविमलमाहुःकेचिन्मु

तस्मिन्छुक्लमुतनीलमाहुः पिंगलंहरितंलोहितंच॥

मुक्षवोनीलमन्येपिंगलमन्येहरितंलोहितंयथादर्शनंनाड्यस्त्वेताःसुषुम्नाद्याःश्लेष्मादिरससंपूर्णाःशुक्लस्यनीलस्यपिंगलस्येत्याद्युक्तत्वाददिसंचमोक्षमार्गमेवंविधंमन्यंतेएषशुक्लएषनीलइत्यादिमुसंतराद्दर्शनमार्गस्यत्वशुक्लादिवर्णासंभवा सनमनुसत्यतस्माप्तिमार्गेविवदेमुमुक्षूणामित्याह॥ यथादर्शनमिति॥ तथापिकथंब्रह्मप्राप्तिमार्गेशुक्लादिरूपसिद्धिः॥ नहिज्ञानस्यरूपादिमत्वमित्याशंक्याह॥ नाड्यस्त्विति॥ तासामपिकथंयथोक्तरूपवत्वमित्याशंक्याह॥ श्लेष्मादीति॥ तथापिकथंशुक्लादिरूपवत्वमित्याशंक्यनाडीखंडोक्तंस्मारयति॥ शुक्लस्येति॥ नाडीपरिग्रहेनियामकाभावमाशंक्यपक्षांतरमाह॥ आदित्यंचेति॥ एवंविधंशुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः॥ तस्यतथात्वेप्रमाणमाह॥ एषइति॥ प्रकृतेज्ञानमार्गेकिमि

तर्हि नाडीपक्षो वादित्यपक्षो वा कतरो विवक्षितस्तत्राह॥ सर्वव्यापीति॥ शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादन्यत्वमाक्षिपति॥ नन्विति॥ शुक्लशब्दस्य नाद्वैतमा
र्गविषयत्वं नीलादिशब्दसमभिव्याहारविरोधादिति परिहरति॥ ननीलेति॥ सैद्धांतिकमंत्रभागं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं दूषयति॥ यान्शुक्लादीनिति
॥ न केवलं देहदेशान्निःसरणसंबंधादेव नाडीभेदानां संसारविषयत्वं किंतु ब्रह्मलोकादिसंबंधादपीत्याह॥ ब्रह्मादीति॥ आदित्योपि देवयानमध्य

सर्वव्यापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य एते शुक्लादयो ननु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गो न नीलपीतादिशब्दैः वर्णवाचकैः सहानुद्रवणाद्या
न्शुक्लादीन्योगिनो मोक्षपथानाहुर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते चक्षुर्देशाद्वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीर

एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च॥ ९॥

देशेभ्य इति शरीरदेशान्निःसरणसंबंधाद्ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते॥ तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाप्तकामतया सर्वक
र्मक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवच्चक्षुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञानमार्गः पंथा ब्रह्मणा परमात्मस्वरू
पेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्त पाती ब्रह्मलोकप्रापकः संसारहेतुरेवेति मन्वानो मोक्षमार्गमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आप्तकाम
तया ज्ञानमार्ग इति संबंधः॥ एवं भूमिकां कृत्वैष इत्यस्यार्थमाह॥ सर्वकर्मेति॥ यथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमेव
ते तथा स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सर्वस्यैव कामस्याज्ञानात्क्षये सति गमनानुपपत्तावत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्येवमेषशब्दा
र्थः पंथा इत्येतद्व्याचष्टे॥ ज्ञानमार्ग इति॥ इत्थंभावे तृतीयामाश्रित्याह॥ परमात्मेति॥ अनुवेदनकर्तृब्राह्मणस्य संन्यासित्वं दर्शयति॥ त्यक्तेति॥ विप्रतिप

अन्योपिमंत्रदृशः सकाशादितिशेषः॥ इहेतिजीवदवस्थोक्तिः॥ समुच्चयकारिणोत्रब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेतिकेचित्तान्प्रत्याह॥ नत्वनरिति॥ विरो
धात्त्वानकर्मणोरितिशेषः॥ किंच॥ क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयोवेतिविकल्प्याद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयति॥ अत्रुग्येति॥ ज्ञानस्यकर्मासमुच्च
येपिविवेकज्ञानेनसमुच्चयोस्तीत्याशंक्याह॥ त्यजेति॥ ब्रह्मविदोपिस्तुत्यादिदृष्टेस्तेनसमुच्चयोज्ञानस्येत्याशंक्याह॥ निराशिषमिति॥ काम्या
नुष्ठानमनारंभः॥ अक्षीणत्वंनिषिद्धानाचरणं॥ क्षीणकर्मत्वंनित्यादिकर्मराहित्यं॥ असमुच्चयेवाक्यांतरमाह॥ नेत्यादिना॥ एकतानिरपेक्षता

स्तेनब्रह्मविद्यामार्गेणब्रह्मविदन्योप्येतिकीदृशोब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यतेपूर्वंपुण्यकृद्भूत्वापुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मतेजस्या
त्मानंसंयोज्यतस्मिन्नभिनिर्वृत्तस्तैजसश्चात्मभूतइहैवेत्यर्थः॥ ईदृशोब्रह्मवित्तेनमार्गेणैतिनत्वन्यः पुण्यादिसमुच्चयकारिणोग्रह
णंविरोधादित्यवोचाम॥ अत्रुग्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः शांताः संन्यासिनोयांतितत्स्थैमोक्षात्मनेनमइतिचस्मृतेः॥ त्यजधर्मम
धर्मंचउभेसत्यानृतेत्यज॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यजेत्यादिपुण्यापुण्यत्यागोपदेशात्॥ निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तु
तिं॥ अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच॥ शीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यइत्यादिस्मृतिभ्यः॥ उपदेक्ष्यतिचेहापि॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयानितिकर्मप्रयो
जनाभावेहेतुमुक्त्वा   सर्वोदासीनतेतियावत्॥ समतामित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेणसर्वत्रस्वस्मिन्निवदृष्टिः॥ दंडनिधानंअहिंसा
परत्वं॥ अर्थस्यमूलंनिकृतिःक्षमाच॥ कामस्यवित्तंचवपुर्वयश्च॥ धर्मस्ययागादिदयादमश्च॥ मोक्षस्यसर्वोपरमः क्रियाभ्यइत्यादिचतुर्विधेपुरुषार्थेसाध
नभेदोपदेशिवाक्यमादिशब्दार्थः॥ इत्यादिस्मृतिभ्यश्चनपुण्यादिसमुच्चयकारिणोग्रहणमितिसंबंधः॥ तथापिप्रकृतेमंत्रेसमुच्चयोभातीत्याशंक्याह॥ उपदे

वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यते श्रुतत्वादित्या
शंक्याह॥ अथवेति स्तुतिमेवोपपादयति॥ पुण्यकृतीति॥ तेजांसि करणान्युपसंहृत्य स्थितस्तैजसो दहराद्युपासीनो योगी तस्मिन्न णिमाद्यैश्वर्यान्महा

तस्माद्ब्राह्मणः शांतो दांत इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्यकृत्तमयनायो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजस
श्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेषा पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्यामतो ब्रह्मविल्लक्ष्यते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके॥४॥ अं
धमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशंति प्रतिपद्यंते के ये विद्याविद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्तंत इत्यर्थः त
तस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशंति के ये उ विद्यायामविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता अभिरता

अंधं तमः प्रविशंति ये विद्यामुपासते॥ ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रताः॥५॥ अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसा
वृताः॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंत्यविद्वांसोऽबुधो जनाः॥६॥ विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः॥१०॥

यदितेः दर्शनलक्षणं तमः प्रविशंति को दोष इत्युच्यते॥ अनंदाः अनानंदाः असुखा नाम ते लोकास्तेनांधेनादर्शनलक्षणेन तमसावृताः व्याप्ता
स्ते तस्य अज्ञानतमसो गोचरास्तांस्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छंति अभियांति के ये विद्वांसः किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते अबुधः नुभावत्वप्र

सिद्धिः॥ ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः॥ अतः शब्दपरामृष्टं स्पष्टयति॥ प्रख्यातेति॥ पुण्यकृत्तैजसयोरिति शेषः॥४॥९॥ प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मा
र्गांतरं निंदति॥ अंधमित्यादिना॥ उ विद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति॥ अविद्येति॥ कथं पुनस्त्रय्यामभिरतानामधःपतनमित्याशंक्याह॥ विधीति॥१०॥

बृ॰उ॰ ७६

अबुधइत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्निवक्षितमर्थमाह॥ बुधेरिति॥ ११॥ उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेवतन्निष्ठस्य कायक्लेशाराहित्यं दर्शयति॥ आत्मानमित्यादिना॥ विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विशिनष्टि॥ सर्वेति॥ तादर्थ्यं व्यावर्तयति॥ हृत्स्थमिति॥ बुद्धिसंबंधप्राप्तं संसारित्वं वारयति॥ अशनायादीति॥ प्रश्नपूर्वकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥ सर्वभूतसंबंधप्रयुक्तं दोषं वारयितुं विशिनष्टि॥ नित्येति॥ इति विजानीयादिति संबंधः॥ प्र

बुधेरवगमार्थस्य धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमात्मावगमवर्जिता इत्यर्थः॥ जनाः प्राकृता एव जननधर्मिणो वेत्येतत्॥ ६०॥ ११॥ आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिच्चेदित्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति कथमयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी योनेतिनेत्यादिउक्तो यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्ध

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥ ६१॥

मुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पूरुषः पुरुषः स किमिच्छंस्तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन्कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलं न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति यस्य कामायेच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वादतः किमिच्छन्कस्य वा कामाय शरीरमनुसंज्वरेदनुप्रतप्येत शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्याच्छरीरतापमनुतप्येत अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेप्सोर्ममेदं स्यात्पुत्रस्येदं भार्याया इदमित्येवमीहमानः पुनः पुनर्जननमरणप्रबंधारूढः शरीररोगमनुरुज्यते॥ योजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबंधः॥ किमिच्छन्नित्याक्षेपं समर्थयते॥ नहीति॥ कस्य वा कामायेत्याक्षेपमुपपादयति॥ नचेति॥ आक्षेपद्वयं निगमयति॥ अतइति॥ तदेव स्पष्टयति॥ शरीरेति॥ विदुषस्तापा

अ॰ ६ रामः ७६

वस्त्वंतरे प्रोस्तापसंभवइतिशेषः॥सचेत्येतदध्याहृत्यममेदमित्यादियोऽयमित्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्याश्रुतिरितिशेषः॥ ६१॥१२॥ नकेवलमात्म
विद्यारसिकस्यकायक्लेशराहित्यंकिंतुकृतकृत्यताचास्तीत्याह॥ किंचेति॥ संदेहे पृथिव्यादिभिर्भूतैरुपचितेशरीरे संदेहत्वंसाधयति॥ अनेकेति॥
विषमत्वंविशदयति॥ ——— ——————— अनेकशतेति॥ ननाममात्रमित्यत्रपुरस्तान्नञस्तस्मादितिपठितव्यं॥ यस्मादित्युपक्रमाहि

सर्वात्मदर्शिनस्तुतदसंभवइत्येतदाह॥ १२॥ किंच॥ यस्यब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धःसाक्षात्कृतःकथमहमस्मिपरंब्रह्मेत्ये
वंप्रत्यगात्मत्वेनावगतःआत्मास्मिन्संदेह्येसंदेहेअनेकानर्थसंकटोपचयेगहनेविषमे॥ अनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे
विषमेप्रविष्टःसयस्यब्राह्मणस्यानुवित्तःप्रतिबोधेनेत्यर्थः॥ सविश्वकृद्धिश्वस्यकर्ताकथंविश्वकृत्त्वंतस्यकिंविश्वकृदितिनामेत्याशंक्या

यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मास्मिन्संदेह्येगहनेप्रविष्टः॥ सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकःसउलोकएव॥ १३॥

ह॥ सहियस्मात्सर्वस्यकर्तानननाममात्रंनकेवलंविश्वकृत्परप्रयुक्तःसन्किंतर्हितस्यलोकःसर्वः किमन्योलोकोऽन्योसावित्युच्यतेसउलो
कएवलोकशब्देनात्मोच्यतेतस्यसर्वस्यात्मेत्यर्थः॥ यएषब्राह्मणेनप्रत्यगात्माप्रतिबुद्धत्वयानुवित्तआत्मानर्थसंकटेगहनेप्रविष्टःस
नसंसारीकिंतुपरमेश्वरएवयस्माद्विश्वस्यकर्तासर्वस्यात्मातस्यचसर्वंआत्माएकएवएकोऽद्वितीयःपरएवास्मीतिमंतव्यमितिश्लोका
र्थः॥ १३॥१३॥ श्वकृत्त्वमितिशेषः परशब्दोविद्याविषयःविश्वकृत्कृतकृत्यइत्येतत्॥ लोकत्वोक्तिविभागेनभेदंशंकिवारयति॥ किमि
त्यादिना॥ यस्येत्यादिमंत्रस्यतात्पर्यार्थंसंगृह्णाति॥ यएषइति॥ अस्त्वेवंकिंतावतेत्याशंक्याह॥ एकएवेति॥ योहिपरःसर्वप्रकारभेदराहित्यात्स्

ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसंप्रतिपत्तिरेव केवलं न भवति किंतु स्वानुभवसंप्रतिपत्तिरस्तीत्याह॥ किंचेति॥ अथेत्यस्य कथंचिदेवेतिव्याख्यानं॥ तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्फुटयति॥ तदेतदिति॥ ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह॥ यदेतदिति॥ तर्हि महती विनष्टिरिति संबंधः॥ बहुत्वं न विवक्षितं॥ ज्ञानान्मोक्षोऽत्र विवक्षित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह॥ वेदनमित्यादिना॥ न चेद्ब्रह्म विदितवंतो व

किंच इहैवानेकानर्थसंकुले संतो भवंतोऽज्ञानदीर्घनिद्रारहिताः संतः कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ विद्मः विजानीमः तदेतद्ब्रह्म प्रकृतमहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायो यदेतद्ब्रह्म विजानीमस्तन्न चेद्विदितवंतो वयं वेदनं वेदो वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिरवेदिर्न चेद्वेदिस्ततोऽहमवेदिः स्यां यद्यवेदिः स्यां को दोषः स्यान्महती अनंतपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिः विनशनम् अहो वयमस्मान्महतो विनशना

इहैव संतोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवापियंति ॥६३॥

न्निर्मुक्ता यत्तद्वयं विदितवंत इत्यर्थः॥ यथा च वयं ब्रह्मविदित्वास्माद्विनशनाद्विमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति ये पुनर्नैवं ब्रह्मविदस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापियंति प्रतिपद्यंते न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः दुःखमेव हि ते आत्मत्वेनोपगच्छंति॥६३॥१४॥ यदा पुनरेतमात्मानं कथंचित्परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः यं ततोऽहमवेदिः स्यामिति योजना॥ विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति॥ अहो वयमिति॥ इहैवेत्यादिना पूर्वार्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्धेन प्रपंचयति॥ यथा चे त्यादिना॥ दुःखाद्विदुषां विनिर्मोकाभावे हेतुमाह॥ दुःखमेवेति॥६३॥१४॥ किंच॥ विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यां स्तोतुमेव मंत्रांतरमाह

अ॰ ६ ॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीका॥ ॥ रामः ७१

उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति॥ सर्वो हीति॥ जुगुप्सायाः निंदात्वेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थमादाय व्याख्यायते रूढियोगमपहरतीति न्याय
दित्याशंक्याह॥ यदेति॥ तदेवोपपादयति॥ सर्वमिति॥ ९४॥ अथेश्वरस्यापि कालान्यत्वे सति वस्तुत्वाद्घटवत्कालावच्छिन्नत्वान्न कालत्रयं प्रतियुक्तमी
श्वरत्वमत आह॥ किंचेति॥ यस्मादीशानादर्वाक्संवत्सरो वर्तते तमुपासते देवा इति संबंधः॥ ननु कथं संवत्सरोऽर्वागित्युच्यते कालस्य कालांतराभावेन पू

सत्वं नु पश्चात्पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवंतं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपमंजसा साक्षादीशानं
स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतन्न ततस्तस्मादीशानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति सर्वो हि लोक ईश्वराज्जुगु
प्सिमिच्छति भेददर्शी अयं त्वेकत्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन नातो न तदा विजुगुप्सते यदेशानं देवमंजसात्मत्वेन पश्यति न तदा निंदते वा कंचित्सर्वं

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते॥ १५॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते॥ त
द्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं॥ १६॥ १६॥

मात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यन्कमसौ निंद्यात्॥ १५॥ किंच॥ यस्मादीशानात्सर्वो
[illegible]स्मादन्यविषय एवेत्यर्थः संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता॥ यमपरिच्छिंदन्नर्वागेव वर्तते अहोभिः स्वावयवैरहो
रात्रैरित्यर्थः तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवाः अमृतं ज्योतिरतोऽन्यन्म्रियते न हि ज्योतिः
॥ सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुरायुर्गुणेन यस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मंतस्ते तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेनोपास्यममृतं ब्रह्मेत्यर्थः

र्वकालसंबंधाभावादत आह॥ यस्मादिति॥ अन्वयस्तु पूर्ववत्॥ आत्मज्योतिषो गुणमायुष्ट्वलक्षणं स्पष्टयन्नुपासकस्य फलमाह॥ सर्वस्येति॥ यथोक्तोपास

ज्योतिषांज्योतिरमृतमित्युक्तंतस्यामृतत्वंसर्वाधिष्ठानत्वेनसाधयतिकिंचेति॥एवकारार्थमाह॥नचेति॥यद्यात्मानंब्रह्मजानासितर्हिकिंतेतद्विद्याफल
मितिप्रश्नपूर्वकमाह॥किंतर्हीति॥कथंतर्हितेमर्त्यत्वप्रतीतिस्तत्राह॥अज्ञानमात्रेणेति॥१७॥प्रकृताःपंचजनाःपंचज्योतिषासहप्राणाद्योवासुरि

किंच॥यस्मिन्यत्रब्रह्मणिपंचजनागंधर्वादयःपंचैवसंख्यातागंधर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसिनिषादपंचमावावर्णाआकाशश्चाव्याकृता
ख्योयस्मिन्सूत्रमोतंप्रोतंचयस्मिन्प्रतिष्ठितएतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशइत्युक्तंतमेवात्मानममृतंब्रह्ममन्येहंनचाहमात्मानंततोन्यत्वे
नजानेकिंतर्ह्यमृतोहंब्रह्मविद्वान्सन्नज्ञानमात्रेणतुमर्त्योहमासंतदपगमाद्विद्वानहममृतएव॥१७॥किंच॥तेनहिचैतन्यात्मज्योतिषा

यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः॥तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं॥६६॥प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षु
रुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुः॥तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यं॥६७॥ वभास्यमानःप्राणआत्मभूतेनप्राणितितेनप्राणस्या
पिप्राणःसःतंप्राणस्यप्राणंतथाचक्षुषोपिचक्षुरुतश्रोत्रस्यापिश्रोत्रंब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानांहिचक्षुरादीनांदर्शनादिसामर्थ्यंस्वतःकाष्ठलोष्ठ
समानिहितानिचैतन्यात्मज्योतिःशून्यानिमनसोपिमनइतियेविदुश्चक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वंप्रत्यगात्मानंनविषयभूतंयेविदुस्तेकिं
निचिक्युर्निश्चयेनज्ञातवंतोब्रह्मपुराणंचिरंतनमग्र्यमग्रेभवंतद्यदात्मविदोविदुरितिह्याथर्वणे॥६७॥१८॥ त्यभिप्रेत्याह॥किंचेति॥क
थंचक्षुरादिषुचक्षुरादित्वंब्रह्मणःसिध्यतितत्राह॥ब्रह्मशक्तीति॥विमतानिकेनचिदधिष्ठितानिप्रवर्त्तंतेकरणत्वाद्वास्यादिवदितिचक्षुरादि
व्यापारेणानुमितास्तित्वंप्रत्यगात्मानंयेविदुरितियोजना॥विदिक्रियाविषयत्वंव्यावर्तयति॥नेति॥प्रत्यगात्मविदांकथंब्रह्मवित्वमित्याशंक्याह॥

अज्ञानप्रभवा लोका वादाश्चाज्ञानसंभवाः॥ विदितात्मस्वतत्त्वस्य नेह नानास्ति किंचनेत्यादिकाः स्मृतिः॥ ५

मनसैवाब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशंक्याह॥ परमार्थेति॥ केवलं मनो ब्रह्मविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं तदाकारं जायते तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते तत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छंतीति भावः॥ अनुशब्दार्थमाह॥ आचार्येति॥ द्रष्टृद्रष्टव्यादिभावेन भेदमाशंक्याह॥ तत्रेति॥ एवकारार्थमाह॥ नेति॥ कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशंक्याह॥ असतीति॥ नेहेत्यादेः संपिंडितमर्थं कथयति॥ तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यं तच्च दर्शनविषये ब्रह्मणि नेह नानास्ति किंचन किंचिदपि॥ असति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया स मृत्योर्मरणान्मरणमाप्नोति कोऽसौ य इह नानेव पश्यति॥ अविद्याध्यारोपणव्य

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ १९॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं।

तिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः॥ यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरंतरेणानुद्रष्टव्यं यस्मादेतद्ब्रह्माप्रमेयमप्रमेयं सर्वैकत्वात् अन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते इदं तु एकमेवातोऽप्रमेयं ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते अप्रमेयं ज्ञायत इति च ज्ञायत इति प्रमाणेन मीयत इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः॥ नैष दोषः अन्यवस्तुवदनागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात्

देति॥ द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्याशंक्याह॥ यस्मादिति॥ तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति॥ विज्ञानेति॥ परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति॥ आकाशवदिति॥ एकरसत्वं हेतूकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिजानीते॥ यस्मादिति॥ एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति योजना॥ हेतुं स्फुटयति॥ सर्वैकत्वादिति॥ तथापि कथमप्रमेयत्वं तदाह॥ अन्येनेति॥ मिथो विरोधमाशंकते॥ नन्विति॥ विरोधमेव स्फोरयति॥ ज्ञायत इतीति॥

संगृहीतंसमाधानंविशदयति॥यथेत्यादिना॥तस्यमानांतरैर्विषयीकर्त्तुमशक्यत्वेहेतुमाह॥सर्वस्येति॥इतिसर्वद्वैतोपशांतिश्रुतेरितिशेषः॥आगमोपितर्हिकथमात्मानंआवेदयेदित्याशंक्याह॥प्रमाणेति॥आत्मनःस्वर्गादिवद्विषयत्वेनागमप्रतिपाद्यत्वाभावेहेतुमाह॥प्रतिपादयितुरिति॥तथापिकिमितिविषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वंतत्राह॥प्रतिपादयितुरितितदितिप्रतिपाद्यत्वमुक्तं॥कथंतर्हितस्मिन्नागमिकंज्ञानंतत्राह॥ज्ञानंचेति॥पर

यथान्यानिवस्तून्यागमनिरपेक्षैःप्रमाणैर्विषयीक्रियंतेननतथैतदात्मतत्वंप्रमाणांतरेणविषयीकर्त्तुंशक्यतेसर्वस्यात्मत्वेकेनकंपश्येद्विजानीयादितिश्रुतेःप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोपिविज्ञापयतिनत्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्मांगीकरणेन॥तस्मान्नागमेनापिस्वर्गमेर्वादिवत्तत्प्रतिपाद्यतेप्रतिपादयितृत्मभूतंहितत्प्रतिपादयितुःप्रतिपादनस्यप्रतिपाद्यविषयत्वाद्देहि

विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः॥

सतितद्भवतिज्ञानंचतस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेवनतस्मिन्साक्षादात्मभावःकर्तव्योविद्यमानत्वादात्मभावस्य॥नित्योह्यात्मभावःसर्वस्यातद्विषयइवप्रत्यवभासतेतस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेणनतस्मिन्नात्मभावोविधीयते स्मिन्देहादावात्मभावस्यारोपितस्यनिवृत्तिरेववाक्येनक्रियतेतथाचात्मनिपरिशिष्टेस्वाभाविकमेवस्फुरणंप्रतिबंधविगमात्स्फुटीभवतीतिभावः॥ननुब्रह्मण्यात्मभावःश्रुत्याकर्तव्योविवक्ष्यतेनतुदेहादावात्मत्वव्यावृत्तिरतआह॥नतस्मिन्निति॥ब्रह्मणश्चेदात्मभावःसदामन्यतेकथमन्यथाप्रथेत्याशंक्याह॥नित्योहीति॥सर्वस्यपूर्णस्यब्रह्मणइत्येतत्॥अतद्विषयोब्रह्मव्यतिरिक्तविषयइत्यर्थः॥ब्रह्मण्यात्मभावस्यसदाविद्यमानत्वेफलितमाह॥तस्मादिति॥अत

२८चंस्तुः संनिहितं कुंभं यथा सूर्यो विभासयेत् चित्तवृत्त्या यथा व्याप्तं चिदात्मैव प्रकाशयेत् स्वप्रकाशं चिदात्मानं वृत्तिरात्मांतरं विना भासयेद्भास्करमिव चक्षुः सूर्यांतरं विना वृत्तिव्याप्तिमपेक्ष्यैव वे
अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यते इत्युच्यते तत्राह॥ अन्येति॥ यद्यागमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनात्मनो मेयत्वमिष्यते कथं
तर्हि तस्यामेयत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्याह॥ स्वरूपेति॥ वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वं स्फुरणाव्याप्यत्वेन चामेयत्वमित्युपसंहरति॥ इत्युभयमिति॥ यदुक्तं ध्रुवत्वं त
दुपस्कारपूर्वकमुपपादयति॥ विरजइत्यादिना॥ कथं जन्मनिषेधादितरे विकारा निषिध्यंते तत्राह॥ सर्वेषामिति॥ यथोक्ते वस्तुनि दर्शनं निगमयति॥ तमिह

अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते तस्माच्चाप्रमेयः प्रमाणांतरेण न विषयी क्रि
यत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव विरजो विरजो नाम धर्माधर्मादिमलवर्जित इत्येतत्॥ परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृता
ख्यादजो न जायते जन्मप्रतिषेधादुत्तरेपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः सर्वेषां जन्मादित्वादात्मा महान्परिमाणतो महत्तरः सर्वस्मात् ध्रुवो ऽविनाशी

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥

॥तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान्विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः एवं
प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमतितिक्षासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः॥ नानुध्यायान्नानुचिंतयेद्बहूंस्त्वप्रभूताञ्छब्दांस्तत्र बहुत्वप्रति
षेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः॥ स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायंते॥ ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति चाथर्वणे॥ वाचो विग्लापनं विशे
षेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात्तद्बहुशब्दाभिध्यानमिति॥ २१॥ शमिति॥ नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति यावत्॥ उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानि
इति चेत्तानि दर्शयति॥ एवमिति॥ काम्यनिषिद्धत्यागः संन्यास उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः॥ बहूनिति विशेषणवशादापातसमर्थं दर्शयति॥ तत्रेति॥ चिं

त्यत्वं प्राहुरात्मनः चिदंतरानपेक्षत्वाद्वेद्यत्वं तथागमाः=२ ... पुंड्रार्थमभ्यमानीय नवीथ्यान्नसमारभेत्॥ नरसङ्गं विजयार्थी चेन्न हरेत्स्थूणखादरं= ३

नानुध्यायाद्दित्यत्र हेतुमाह ॥ वाचइति ॥ तस्माद्बहून्शब्दान्नानुचिंतयेदिति पूर्वेण संबंधः ॥ इतिशब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ २१ ॥ ६१ ॥ कंडिकांतरमव
तारयितुं वृत्तं कीर्तयति ॥ सहेतुकाविति ॥ उत्तरकंडिकातात्पर्यमाह ॥ एवमिति ॥ विरजः पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत् ॥ तद्दिदु
पयुक्तोक्तिः ॥ तदर्थो ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगप्रदर्शनार्थेति यावत् ॥ ननु विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते तत
याचतस्मात्साक्षनेवाक्यं किमर्थमित्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ यथास्मिन्नध्याये सफलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनूद्यत इति योजना ॥ कथं यथोक्ते ज्ञाने सर्वो वे

सहेतुकौ बंधमोक्षावभिहितौ मंत्रब्राह्मणाभ्यां श्लोकैश्च पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेतस्मिन्नात्मविषये सर्वो वेदो यथोप
युक्तो भवति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कंडिका आरभ्यते ॥ तत्र यथास्मिन्प्रपाठके भिहितं सप्रयोजनमनूद्यान्ते वोपयोगः कृत्स्नस्य वेद

स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु ॥

स्य वक्तव्यस्तद्विनिर्जितस्येत्येवमर्थ उक्तार्थानुवादः स वा एष इत्यादिः सइत्युक्तपरामर्शार्थः कोसावुक्तः परामृश्यते तं प्रति निर्दिशति य एष वि
ज्ञानमय इत्यतीतानंतरवाक्योक्तसंप्रत्ययो माभूदिति य एषः कतम   दो विनियोक्तुं शक्यते स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्यवसानादित्याशं
क्य संयोगपृथक्त्वन्यायमनाहृत्य विशिनष्टि ॥ काण्वश्रुतीति ॥ उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् ॥ उक्तानां भूयस्त्वे विशेषं ज्ञातुं पृच्छति ॥ कोसावि
ति ॥ विशेषणानर्थक्यमाशंक्य परिहरति ॥ अतीतेति ॥ तद्धि विरजः पर इत्यादिनोक्तो यो महत्त्वादिविशेषणः परमात्मा तत्र सशब्दात्प्रतीतिर्माभूदिति कृता
तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थं जीवं परामृश्यतमेव वैशब्देन स्मारयितात स्य सन्निहितेन परेणात्मनैक्यमेषशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः ॥ विशेषणवाक्यस्थमेषशब्दं प्र

कथंजीवोविज्ञानमयः कथंवाप्राणेष्वितिसप्तमीप्रयुज्यतेतत्राह॥उक्तेति॥तदनुवादस्यसशब्दार्थसंदेहापोहंफलमाह॥संशयेति॥उक्तवाक्योल्लिंगन
मित्युक्तंविवृणोति॥उक्तंहीति॥योयंविज्ञानमयःप्राणेष्विप्रागुक्तः॥सएषमहानजआत्मेतिजीवानुवादेनपरमात्मभावोविहितइतिवाक्यार्थमाह

एषइत्युच्यतेविज्ञानमयःप्राणेष्वित्युक्तवाक्योल्लिंगनंसंशयनिवृत्त्यर्थं॥उक्तंहिपूर्वंजनकप्रश्नारंभेकतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयःप्राणे
ष्वित्यादिएतदुक्तंभवतियोयंविज्ञानमयःप्राणेष्वित्यादिनावाक्येनप्रतिपादितःस्वयंज्योतिरात्मासएषकामकर्माविद्यानामनात्मधर्म
त्वप्रतिपादनद्वारेणमोक्षितःपरमात्मभावमापादितःपरएवायंनान्यइतिएषसाक्षान्महानजआत्मेत्युक्तोयोयंविज्ञानमयःप्राणेष्विति
यथाव्याख्यातार्थएववयसएषोंतर्हृदयेहृदयपुंडरीकमध्येयएषआकाशोबुद्धिविज्ञानसंश्रयस्तस्मिन्नाकाशेबुद्धिविज्ञानसहितेशेते

यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंछेते

तिष्ठतिअथवासंप्रसादकालेंतर्हृदयेयएषआकाशःपरएवआत्मानिरुपाधिकोविज्ञानमयस्यस्वस्वभावस्तस्मिन्स्वस्वभावेपरमात्म
न्याकाशाख्येशेतेचतुर्थेएतद्व्याख्यातंकेषतदाभूदित्यस्यप्रतिवचनत्वेनसत्त्वसर्वस्यब्रह्मेंद्रादेर्वशीसर्वोह्यस्यवशेवर्ततेउक्तं

एतदिति॥परमात्मभावापादानप्रकारमनुवदति॥साक्षादिति॥विशेषणवाक्यस्यव्याख्येयत्वप्राप्तावुक्तवाक्योल्लिंगनमित्यत्रोक्तंस्मारयति॥योयं
मिति॥वाक्यांतरमवतार्यव्याचष्टे॥यएषइति॥कथंपुनराकाशशब्दस्यपरमात्मविषयत्वमपेत्यद्वितीयंव्याख्यानंतस्यार्थांतरेरूढत्वादित्याशंक्याह॥चतुर्थ
इति॥इत्यमुक्तंज्ञानमनूद्यतत्फलमनुवदति॥सर्वस्येत्यादिना॥कथंपुनर्निरुपाधिकस्येश्वरस्यवशित्वंकथंचतद्भावेतदात्मनोविदुषस्तदुपपद्यतेतत्राह॥उक्त

विशेषणत्रयस्यहेतुहेतुमद्रूपत्वमेवविशदयति॥यस्मादित्यादिना॥तत्रप्रसिद्धिंप्रमाणयति॥योहीति॥नकेवलमुक्तमेवविद्याफलंकिंत्वन्यच्चास्तीत्याह॥
किंचेति॥एवंभूतत्वंज्ञातपरमात्माभिन्नत्वं॥परिशुद्धत्वमर्थमनुवदति॥हृदीति॥ब्रह्मीभूतस्यविदुषःस्वातंत्र्यादिवद्धर्माधर्मास्पर्शित्वमपिफलमित्यर्थः॥अधि

तस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेइतिनकेवलंवशीसर्वस्येशानईशिताचब्रह्मेंद्रप्रभृतीनामीशितृत्वंचकदाचिज्जातिकृतंयथाराजकुमारस्यबल
वत्तरानपिभृत्यान्प्रतितद्वन्माभूदित्याहसर्वस्याधिपतिरधिष्ठायपालयितास्वतंत्रइत्यर्थः।नराजपुत्रवदमात्यादिभृत्यतंत्रःत्रयमप्येतद्वशि
त्वादिहेतुहेतुमद्रूपंयस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोसौसर्वस्येशानोयोहियमधिष्ठायपालयतिसतंप्रतीष्टेएवेतिप्रसिद्धंयस्माच्चसर्वस्येशानस्त
स्मात्सर्वस्यवशीतिकिंचअन्यत्सएवंभूतोहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषोविज्ञानमयःनसाधुनाशास्त्रविहितेनकर्मणाभूयान्भवतिनदर्धतेपूर्वावस्था

सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानेषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभू
तपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदाय॥

तःकेनचिद्धर्मेणनोएवशास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुनाकर्मणाकनीयानल्पतरोभव
तिपूर्वावस्थातोनहीयतइत्यर्थः।सर्वोह्यधिष्ठानपालनादिकुर्वन्परानुग्रहपीडाकृतेनधर्माधर्माख्येनयुज्यतेऽस्यैवतुकथंतदभावइत्युच्यते
यस्मादेषसर्वेश्वरःसन्कर्मणोपीशितुंभवत्येवशीलमस्यतस्मान्नकर्मणासंबध्यतेकिंचाएषभूताधिपतिःब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांभूतानाम
धिपतिरित्युक्तार्थंपदमेषभूतानांतेषामेवपालयितारक्षिता

ष्ठानादिकर्तृत्वाद्विदुषोपिलौकिकवद्धर्मादिसंबंधित्वंस्यादितिशंकते॥सर्वो
हीति॥परतंत्रत्वमुपाधिरितिपरिहरति॥उच्यतइति॥सर्वाधिपत्यराहित्यंचोपाधिरित्याह॥किंचेति॥सर्वपालकत्वराहित्यंचोपाधिरित्याह॥एष

सर्वानाधारत्वंचोपाधिरित्याह॥एषइति॥कथंविधारयितृत्वमित्याशंक्याह॥तदाहेति॥तदेवसाधयति॥परमेश्वरेणेति॥सर्वस्यवशीत्यादिनोक्तमुपसं
हरति॥एवंविदिति॥सफलंज्ञानमनूद्यविविदिषावाक्यमवतारयति॥किंज्योतिरिति॥एवंफलायांसर्वस्यवशीत्यादिनोक्तफलोपेतायामि
तियावत्॥तादर्थ्येनपरंपरयाज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः॥विनियोजकंवाक्यमाकांक्षापूर्वकमादायव्याचष्टे॥तत्कथमित्यादिना॥एवंभूतंश्लोके

एषसेतुःकिंविशिष्टइत्याहविधरणोवर्णाश्रमादिव्यवस्थायाःविधारयितातदाहएषांभूरादीनांब्रह्मलोकांतानांलोकानामसंभेदाया
संभिन्नमर्यादायै॥परमेश्वरेणसेतुवद्विधार्यमाणालोकाःसंभिन्नमर्यादाःस्युरतोलोकानामसंभेदायसेतुभूतोयंपरमेश्वरोयःस्व
यंज्योतिरात्मैवंवित्सर्वस्यवशीत्यादिब्रह्मविद्यायाःफलमेवंनिर्दिष्टं॥किंज्योतिरयंपुरुषइत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां

तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति॥

ब्रह्मविद्यायामेवंफलायांकाम्यैकदेशवर्जितंकृत्स्नंकर्मकांडंतादर्थ्येनविनियुज्यते॥तत्कथमित्युच्यतेतमेतमेवंभूतमौपनिषदंपु
रुषंवेदानुवचनेनमंत्रब्राह्मणाध्ययनेननित्यस्वाध्यायलक्षणेनविविदिषंतिवेदितुमिच्छंतिकेब्राह्मणाब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम
विशिष्टोह्यधिकारस्त्रयाणांवर्णानाम॥यथाकर्मकांडेनमंत्रब्राह्मणेनवेदानुवचनेनविविदिषंति॥ययंविविदिषंतीत्युच्यतेयज्ञेनेत्यादि
नमंत्रब्राह्मणलक्षणेनवेदानुवचनेनप्रकाश्यमानंविविदिषंतीतिव्याचक्षतेतेषामारण्यकमात्रमेववेदानुवचनंस्या क्तविशेषणमित्यर्थः॥ब्राह्मण
शब्दस्यक्षत्रियाद्युपलक्षणत्वेहेतुमाह॥अविशिष्टोहीति॥संभावितंपक्षांतरमाह॥अथवेति॥तेनविविदिषाप्रकारंप्रश्नपूर्वकंविवृणोति॥कथमि

तन्नहेतुमाह॥ नहीति॥ भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशंक्यवेदोवानूच्यतेगुरूच्चारणानंतरंपठ्यतइतिव्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देनसर्ववेदग्र
होसंभवतितदेकदेशत्यागोनयुक्तइत्याह॥ वेदेति॥ दोषसाम्यमाशंकते॥ नन्विति॥ सिद्धांतेप्युपनिषदंवर्जयित्वावेदानुवचनशब्देनकर्मकांडग्र
हीतमितिकृत्वातस्यवेदैकदेशविशेषविषयत्वंस्यात्ततश्चपक्षोभयोःसमोदोषः परिहारोपिवासमः॥ नेकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणेपक्षो
भयोरित्यादिन्यायविरोधइत्यर्थः॥ नित्यस्वाध्यायोवेदानुवचनमितिपक्षमादायपरिहरति॥ नेत्यादिना॥ वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरो

नहिकर्मकांडेनपरआत्माप्रकाश्यतेतंत्वौपनिषदमितिविशेषश्रुतेः॥ वेदानुवचनेनेतिचाविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदंवचनंन
चतदेकदेशोत्सर्गोयुक्तः ननुत्वत्पक्षेप्युपनिषत्यक्तेत्येकदेशत्वंस्यात्॥ नाद्यव्याख्याने॥ विरोधादस्मत्पक्षेनैषदोषोभवति यदावेदा
नुवचनशब्देननित्यस्वाध्यायोविधीयतेतदोपनिषदपिगृहीतैवेतिवेदानुवचनशब्दार्थैकदेशोनपरित्यक्तोभवति॥ यज्ञादिसहपा
ठाच्च यज्ञादीनिकर्माण्येवानुक्रमिष्यन्वेदानुवचनशब्दंप्रयुक्तेतस्मात्कर्मैववेदानुवचनशब्देनोच्यतेइतिगम्यते कथंहिनित्यस्वाध्या
यः कथंपुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानंविविदिषंतिनैवहितान्यात्मानंप्रकाशयंतियथोपनिषदः नैषदोषः कर्मणांविशुद्धि
हेतुत्वात् कर्मभिः संस्कृताहिविशुद्धात्मानः शक्नुवंत्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबंधेनवेदितुं॥ धाभावंसाधयति॥ यदेति॥ तर्हि

व्याख्यानांतरमुपेक्षितमित्याशंक्यतदपिवाक्यशेषवशादापेक्षितमेवेत्याह॥ यज्ञादीति॥ संग्रहवाक्यंविवृणोति॥ यज्ञादीनिकर्माणीति॥ त
र्हिप्रथमव्याख्यानेकथंवाक्यशेषोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ कर्मेहीति॥ वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति॥ कथमिति॥ उप
निषद्भिरिवात्मातैरपिज्ञायतामित्याशंक्याह॥ नेति॥ कर्मणामप्रमाणत्वेपिपरंपरयाज्ञानहेतुत्वाद्विविदिषाश्रुतिरविरुद्धेतिसमाधत्ते॥ नैषदोषइ

तत्रश्रुसंतरंप्रमाणयति॥तथाहीति॥ततोनित्याद्यनुष्ठानाद्विशुद्धधीरात्मानंसदाचिंतयन्नुपनिषद्भिस्तंपश्यतीत्यर्थः॥आदिशब्देनकषायपक्तिरित्या
दिस्मृतिसंग्रहः॥नित्यकर्मणांसंस्कारार्थत्वेप्रमाणंपृच्छति॥कथमिति॥यद्यपिश्रुतिस्मृतिभ्यांकर्मभिःसंस्कृतस्योपनिषद्भिरात्माज्ञातुंशक्यतेतथापितेषां
संस्कारार्थत्वेकिंप्रमाणमितिप्रश्नेश्रुतिस्मृतीप्रमाणयति॥सहवाइत्यादिना॥किंपुनःस्मृतिशास्त्रंतदाह॥अष्टाचत्वारिंशदिति॥अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारात्सायुज्यगुण

तथाह्याथर्वणेविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिस्मृतिश्चज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइत्यादिः॥कथंपुनर्नित्यानि
कर्माणिसंस्कारार्थानीत्यवगम्यतेसहवाआत्मयाजीयोवेदेदंमेऽनेनांगंसंस्क्रियतइदंमेऽनेनांगमुपाधीयतइत्यादिश्रुतेःसर्वेषुचस्मृतिशास्त्रेषु
कर्माणिसंस्कारार्थान्येवाचष्टेअष्टाचत्वारिंशत्संस्कारादित्यादिषुगीतासुचयज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणांसर्वेप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्ष

यज्ञेनदानेनतपसानाशकेने

पितकल्मषाइतियज्ञेनेतिद्रव्ययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चसंस्कारार्थाःसंस्कृतस्यचविशुद्धसत्वस्यज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबंधेनभविष्यत्यतोयज्ञेनविवि
दिषंतिदानेनदानमपिपापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्चतपसातपइत्यविशेषेणकृच्छ्रचांद्रायणादिप्राप्तौविशेषणमनाशकेनेतिकामान
शनमनाशकंनतुभोजननिवृत्तिर्भोजननिवृत्तौम्रियतएवनात्मवेदनं अष्टाचत्वारिंशद्गर्भाधानाद्यःसंस्कारइतिविभागः॥बहुवचनोपात्तस्मृत्यंतरमा
ह॥गीतासुचेतिपदांतरमादायव्याचष्टे॥यज्ञेनेतीति॥तेषांसंस्कारार्थत्वेपिकथंज्ञानसाधनत्वमित्याशंक्याह॥संस्कृतस्येति॥दानेनविविदिषंतीतिपूर्वेण
संबंधः॥कथंपुनःस्वतंत्रंदानंविविदिषाकारणमतआह॥दानमपीति॥विविदिषाहेतुरितिशेषः॥तपसेत्यत्रापिपूर्ववदन्वयः॥कामानशनंरागद्वेषरहितेरिंद्रि

भवतूपात्तानांवेदानुवचनादीनामिष्यमाणेज्ञानेविनियोगस्तथापिकथंसर्वंनित्यंकर्मतत्रविनियुक्तमित्याशंक्याह॥ वेदानुवचनेनेति॥ उपलक्षणमाह॥ एवमिति॥ प्रनाड्याकर्मणोमुक्तिहेतुत्वेकांडद्वयस्यैकवाक्यत्वमपिसिध्यतीत्याह॥ एवंकर्मेति॥ वाक्यांतरमवतार्यव्याकरोति॥ एवमिति॥ तस्यै वार्थमाह॥ यथोक्तेनेति॥ यज्ञाद्यनुष्ठानाद्धिशुद्धिद्वाराविविदिषोत्पत्तौगुरुपादोपसर्पणंश्रवणादिचेत्यनेनक्रमेणेत्यर्थः॥ यथाप्रकाशितंमोक्ष

वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देनसर्वमेवनित्यंकर्मोपलक्ष्यते॥ एवंकाम्यवर्जितंनित्यंकर्मजातंसर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेणमोक्षसा धनत्वंप्रतिपद्यते॥ एवंकर्मकांडेनास्यैकवाक्यतावगतिः॥ एवंयथोक्तेनन्यायेनैतमेवात्मानंविदित्वायथाप्रकाशितंमुनिर्भवतिमननान्मु नियोगीभवतीत्यर्थः॥ एतमेवविदित्वामुनिर्भवतिनान्यं ननन्यवेदनेपिमुनित्वंस्यात्कथमवधार्यतेएतमेवेति॥ बाढं॥ अन्यवेदनेपिमुनि

तमेवविदित्वामुनिर्भव

र्भवेत्किंत्वन्यवेदनेनमुनिरेवस्यात्किंतर्हिकर्म्यपिभवेत्सएतंत्वौपनिषदंपुरुषंविदित्वामुनिरेवस्यान्नतुकर्मीअतोऽसाधारणंमुनि त्वंविवक्षितमस्येत्यवधारयत्येतमेवेति॥ एतस्मिन्हिविदितेकेनकंपश्येदित्येवंक्रियाऽसंभवान्मननमेवस्यात्॥ किंच॥ एतमेवात्मानं स्वंलोकमिच्छंतःप्रार्थयंतःप्रव्राजिनःप्रव्रजनशीलाः॥ प्रव्रजंतिप्रकर्षेणव्रजंतिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यंतीत्यर्थः॥ प्रकरणेमंत्रब्राह्मणाभ्यामु

क्तलक्षणमित्यर्थः॥ योगिशब्दोजीवन्मुक्तविषयः॥ एवकारंव्याकरोति॥ एतमेवेति॥ अवधारणमाक्षिप्यसमाधत्ते॥ नन्वित्यादिना॥ एवकारस्तर्हित्यज्य तामित्याशंक्याह॥ किंत्विति॥ आत्मवेदनेपिकर्मित्वंस्यादितिचेन्नेत्याह॥ एतंत्विति॥ कथमात्मविदोपिमुनित्वमसाधारणंतदाह॥ एतस्मिन्निति॥ इतश्चा

आत्मलोकमिच्छंतां मुमुक्षूणामपि कर्मत्यागश्रवणादात्मविदां न कर्मितेति किं वक्तव्यमित्यर्थः॥ ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशालित्वं॥ अवधारणसाम
र्थ्यसिद्धमर्थमाह॥ एतमेवेति॥ पारिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामनधिकारे दृष्टांतमाह॥ नहीति॥ लोकत्रयार्थिनश्चेत्पारिव्राज्येनाधिक्रियंते कुत्र तर्हि तेषा
मधिकारस्तत्राह॥ तस्मादिति॥ स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवल्लोकत्रयार्थिनामपि तत्साधने पुत्रादौ अधिकार इत्यर्थः॥ पुत्रादीनां बाह्यलोक

एतमेव लोकमिच्छंत इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्ये ऽधिकार इति गम्यते नहि गंगाद्वारं प्रतिपित्सुः काशिदेशनिवासी
पूर्वाभिमुखः प्रैति तस्माद्बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्यासाधनं पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणेत्यादिश्रुतेस्तस्तद
र्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तमतत्साधनत्वात्पारिव्राज्यस्य तस्मादेतमेव लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति युक्तमे

त्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजं

वधारणमात्मलोकप्राप्तिर्हि विद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव॥ तस्मादात्मानं चेल्लोकमिच्छंति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाध
नं मुख्यमंतरंगं

साधने प्रमाणमाह॥ पुत्रेणेति॥ पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह॥ अत इति॥ अतत्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपाय
त्वं॥ अवधारणार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ लोकत्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादितियावत्॥ आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदाप्तत्वात्कथं तत्रेच्छेत्याशं
क्याह॥ आत्मेति॥ तस्यात्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वात्तत्रेच्छासंभवतीतिभावः॥ भवत्वात्मलोके प्रेप्सा तथापि किं तत्प्राप्तिसाधनं तदाह॥ तस्मा
दिति॥ अविद्यावशात्तदीप्सासंभवादित्यर्थः॥ तदिच्छापादौ लभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः॥ मुख्यत्वं मुख्यस्य प्रतिपन्नत्वं॥ पुत्रादिकसाधनेभ्यो वेदानुवचना

पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्यांतरंगंसाधनमितिदृष्टांतमाह॥यथेति॥तथापारिव्राज्यमेवात्मलोकस्यसाधनमितिशेषः॥पारिव्राज्यमेवेतिनियमेहेतु
माह॥पुत्रादीति॥तस्यान्यत्रविनियुक्तत्वादितिशेषः यद्यपिकेवलंपुत्रादिकंनात्मलोकप्रापकंतथापिपारिव्राज्यसमुच्चितंतथास्यादित्याशंक्याह॥अ
संभवेनेति॥नहिपरिव्राजकस्यपुत्रादितद्वतोवापारिव्राज्यंसंभवति॥उक्तंचसमुच्चयंनिराकुर्वद्भिःसपरिकरस्यज्ञानस्यकर्मादिनाविरुद्धत्वंतेनकुतःस
मुच्चितंपुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः साधनांतरेसंभवेफलितमुपसंहरति॥तस्मादात्मानमिति॥प्रव्रजंतीतिवर्तमानापदेशान्नात्रविधिरस्तीत्याशंक्या

यथापुत्रादिरेवबाह्यलोकत्रयस्यपुत्रादिकर्मणआत्मलोकंप्रत्यसाधनत्वादसंभवेनचविरुद्धत्वेनचामतस्मादात्मानंलोकमिच्छंतःप्रव्रजंत्ये
वसर्वक्रियाभ्योनिवर्तेरन्नेवेत्यर्थः॥यथाचबाह्यलोकत्रयार्थिनःप्रतिनियतानिपुत्रादीनिसाधनानिविहितान्येवमात्मलोकार्थिनःसर्वै
षणानिवृत्तिःपारिव्राज्यंब्रह्मविदोविधीयतएवकुतःपुनस्तआत्मलोकार्थिनःप्रव्रजंत्येवेत्युच्यतेतत्रार्थवादवाक्यरूपेणहेतुंदर्शयति॥ए
तद्धस्मवैतत्तदेतत्पारिव्राज्येकारणमुच्यतेहस्मवैकिलपूर्वेअतिक्रांतकालीनाःविद्वांसःआत्मज्ञाःप्रजांकर्मापरब्रह्मविद्यांचप्रजोपलक्षि
तंहित्रयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनंनिर्दिश्यतेप्रजामितिप्रजांकिंनकामयंतेपुत्रादिलोकत्रयसाधनंनानुतिष्ठंतीत्यर्थः नन्वपरब्रह्मदर्श
नमनुतिष्ठंत्येव ग्निहोत्रंजुहोतीतिवद्विधिमाश्रित्याह॥यथाचेति॥पारिव्राज्यविधिमुक्त्वातदपेक्षितमर्थवादमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥कुतः
पुनरिति॥उत्थापितस्यार्थवादस्यतात्पर्यमाह॥तन्नेति॥आत्मलोकार्थिनांपारिव्राज्यनियमःसमस्त्यर्थः॥अर्थवादस्यान्यस्ताणिव्याचष्टे॥तदेतदि
ति॥क्रियापदेनस्मेतिसंबध्यते॥निपातद्वयस्यार्थमाह॥किलेति॥प्रजांनकामयंतइत्युत्तरत्रसंबंधः॥प्रजामात्रेश्रुतेकथंकर्मादिगृह्यतेतत्राह॥प्रजे
ति॥अकांक्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे॥प्रजांकिमिति॥अकामयमानत्वस्यपर्यवसानंदर्शयति॥पुत्रादीति॥पूर्वेविद्वांसःसाधनत्रयंनानुतिष्ठंतीत्युक्तमास्थि

=४अँपरब्रह्मध्यानार्थं हि व्युत्थानं
४= ध्यानं चैवात्मनो भूपपरमार्थार्थशब्दितं भेदकारी परेभ्यस्तत्परमार्थेन भेदवान्॥एकं समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदुच्यते नास्ति परं ततोन्यत्सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेद

एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठतां किं तदनुष्ठानेनेत्याशंक्याह॥तद्धेत्यादीति॥आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति॥नापवादादिति॥अथात्मन्सर्वस्यानात्म
नोदर्शनमेवापोद्यते न त्वपरस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आह॥अपरब्रह्मणोपीति॥तदपवादे श्रुत्यंतरमाह॥यत्रेति॥यस्मिन्भूमिन्स्थितस्सुरादिभि
रन्यं न पश्यति न शृणोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वादात्मविदो न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः॥तत्रैव हेत्वंतरमाह॥पूर्वेति॥श्रुति

तैर्हत्वात्थित्युत्थानं ँनापवादौ ह्यात्मतं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवदत्येव अपरब्रह्मणो
पि सर्वमध्यांतर्भावात् अन्नानान्यत्पश्यतीति च पूर्वापरबाह्यांतरदर्शनप्रतिषेधाच्च अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति तत्र केनकं पश्येदित्या

१=अपरब्रह्मदर्शनस्य व्युत्थानकारणत्वाभावात् एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते ॥

नीपादिति च तैर्व्युत्थानात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्व्युत्थानेकारणमपेक्ष्यते॥कः पुनस्तेषामभिप्रायइत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं साध्यं करि
ष्यामः प्रजया साधनेन प्रजा हि बाह्यलोकसाधनं निर्ज्ञाता बेधप्रकारमभिनयति॥अपूर्वमिति॥इतश्चात्मविदां नापरब्रह्मदर्शनमित्याह॥
तत्केनेति॥अपरब्रह्मदर्शनासंभवे किं तेषामेषणाभ्यो व्युत्थाने कारणमित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमा
ह॥कः पुनरित्यादिना॥कैवल्यमेव तत्साध्यं फलमित्याशंक्याह॥प्रजाहीति॥निर्ज्ञातासौ पंमित्यादिश्रुता नितिशेषः॥१सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्य इत्यादि
२= चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेत् आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेंद्रियः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ऋणानि त्रीण्यनपाकृत्य मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः अ
धीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधइत्यादि मनुव
चनं वैराग्याभावे बोध्यमन्यथा श्रुतिविरोधः॥३=

सएवतर्हिप्रजयासाध्यतामितिचेन्नेत्याह॥सचेति॥आत्मव्यतिरिक्तोनास्तीत्युक्तमुपपादयति॥सर्वंहीति॥आत्मव्यतिरिक्तस्यैवलोकस्यप्रजादिसा
ध्यत्वमिष्यतांइतिचेन्नेत्याह॥आत्मावेति॥आत्मयाजिनःसंस्कारार्थंकर्मेत्यंगीकारादात्मनोस्तिसंस्कार्यत्वमित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥अथांगांगित्वंचमु
त्यात्मदर्शनविषयमेवकिंनेष्यतेतत्राह॥नहीति॥आत्मविदांप्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति॥तस्मान्नेति॥केषांतर्हिप्रजादिभिःसाध्यंफलंतदाह॥अ

सचबाह्योलोकोनास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तःसर्वंह्यस्माकमात्मभूतमेवसर्वस्यचवयमात्मभूताःआत्माचनःआत्मत्वादेवनकेनचि
त्साधनेनोत्पाद्यःआप्योविकार्यःसंस्कार्योवायद्यप्यात्मयाजिनःसंस्कारार्थंकर्मेतितदपिकार्यकरणात्मदर्शनविषयमेवइदंमेनेनांगंसं
स्क्रियतइत्यंगांगित्वादिश्रवणान्नहिविज्ञानघनैकरसनैरंतर्यदर्शिनोंगांगिसंस्कारोपधानदर्शनंसंभवतितस्मान्नकिंचित्प्रजादिसा

किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मा

धनैःकरिष्यामःअविदुषांहितत्प्रजादिसाधनैःकर्त्तव्यंफलंनहिमृगतृष्णिकायामुदकपानायतदुदकदर्शीप्रवृत्तइतितत्रोषरमात्रमुदका
भावंपश्यतोपिप्रवृत्तिर्युक्ताएवमस्माकमपिपरमार्थात्मलोकदर्शिनांप्रजादिसाधनसाध्येमृगतृष्णिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषये नप्रवृ
त्तिर्युक्तेत्यभिप्रायस्तदेतदुच्यतेयेषामस्माकंपरमार्थदर्शिनामयमात्माऽशनायादिविनिर्मुक्तःसाध्वसाधुभ्यामविकार्योयंलोकःफलमभिप्रेतं
नचास्यात्मनःसाध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्यसाधनंकिंचिदेषितव्यं विदुषांहीति॥केषांचित्पुत्रादिषुप्रवृत्तिश्चेत्तेनैवन्यायेनविदुषा
मपितेषुप्रवृत्तिःस्यादित्याशंक्याह॥नहीति॥तत्रप्रवृत्तिरितिसंबंधःअविद्वद्दर्शनविषयइतिच्छेदः॥उक्तेर्थेवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥तदेतदिति॥आत्माचेत्तदभि

कुतर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशंक्याह ॥ साध्यस्येति ॥ विपक्षे दोषमाह ॥ असाध्यस्येति ॥ येषामित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ब्राह्मणानां ब्रह्मवि
दांप्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत् ॥ वाक्यांतरं प्रश्नद्वारेणावतार्य पांचमिकं व्याख्यानं तस्य स्मारयति ॥ तएव मित्यादिना ॥ यद्यर्थोयमर्थवादस्तं विधि
निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ महानुभावोयमात्मलोकोयत्तद्दर्थिनो दुष्करमपि पारिव्राज्यंकुर्वंतीति स्तुतिरत्र विवक्षितान विधिरित्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ न

साध्यस्य हि साधनान्वेषणाक्रियते असाध्यस्य साधनान्वेषणायां हि जलबुध्यास्थलइवतरणंकृतं स्यात्खेवाशाकुनपदान्वेषणंतस्मादेतदा
त्मानंविदित्वाप्रव्रजेयुरेवब्राह्मणाः नकर्मारभेरन्नित्यर्थः ॥ यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणाएवंविद्वांसः प्रजामकामयमानाः ॥ एवंसाध्यसाधनसंव्यव
हारंनिंदंतोविद्वद्विषयमितिकृत्वाकिंकृतवंतइत्युच्यते तेहस्मकिलपुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्य

यंलोकइति तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति ॥

चरंतीत्यादिव्याख्यातंतस्मादात्मानंलोकमिच्छंतः प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येषविधिरर्थवादेनसंगच्छते नहि सार्थवादस्यास्यलोकस्तुत्या
भिमुख्यमुपपद्यते प्रव्रजंतीत्यस्यार्थवादरूपोह्येतद्वस्मेत्यादिरुत्तरोग्रंथः ॥ अर्थवादश्चेन्नार्थवादांतरमपेक्षतापेक्षते चेत्तद्वस्मेत्याद्य
र्थवादंप्रव्रजंतीत्येतत्तस्मात्पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवंतएव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येवंसंबध्यमा
नेनलोकस्तुत्यभिमुखंभवितुमर्हतीति ॥ देवप्रपंचयति ॥ प्रव्रजंतीत्यस्येति ॥ तथापि प्रव्रजंतीतिवाक्यस्यार्थवादत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह ॥ अर्थवाद
श्चेति ॥ अपेक्षाप्रकारमेवप्रकटयंस्तस्य स्तुत्यभिमुखत्वाभावाद्विधित्वमेवेत्याह ॥ यस्मादिति ॥ किंच ॥ विदित्वाव्युत्थायभिक्षाचर्यंचरंतीत्यत्रविज्ञानेनसमानकर्तृ

ऽतोऽप्युत्थानमपि विधिमर्हतीत्युक्तं तथा चात्रापि व्युत्थानापरपर्यायं पारिव्राज्यं विधेयमित्याह ॥ विज्ञानेति ॥ इतश्च पारिव्राज्यवाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह ॥ वेदेति ॥ तदेव साधयति ॥ यथेत्यादिना ॥ पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ फलेति ॥ पुत्रादिफलापेक्षया पारिव्राज्यफलं विभागेनोपदिश्यते तथा च फलवत्त्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदेव विवृणोति ॥ एतमेवेति ॥ प्रकृतमात्मानं स्वलोकमापाततो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः ॥ प्रव्रजन्तीति वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यादिलोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिर्विभज्याभिदधाति अतस्तस्य

विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिना वोच्यमवेदानुवचनादिसहपाठाच्च यथात्मदर्शनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा तैरेव सह पठितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमयुक्तं फलविभागोपदेशा

या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥

च एतमेवात्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्बाह्याल्लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति यथा पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोक इति न च प्रव्रजन्तीत्येतत्प्राशस्त्यवल्लोकस्तुतिपरं ॥ प्रधानवच्चार्थवादापेक्षं विधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ॥ फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ तथा पारिव्राज्येऽपि यथोक्तफलविभागोक्तेर्विधीयत इति दार्ष्टान्तिकमिति शब्दार्थः ॥ पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह ॥ न चेति ॥ यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिरर्थवादः प्राप्तार्थो देवतादिस्तुत्यर्थः स्थितो न तथेदं स्तुतिपरं तद्वद्योतिशब्दाभावादित्यर्थः ॥ किंच ॥ प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत्पारिव्राज्यमपि तदपेक्षमुपलभ्यते तेन तस्य दर्शादिवद्विधेयत्वं दुर्वारमित्याह ॥ प्रधानवच्चेति ॥ किंच ॥

पारिव्राज्यं सकृदेव श्रुतं चेद्विवक्षितमन्यस्तुतिपरं स्यान्नचेदं सकृदेव श्रूयते प्रव्रजंतीत्युपक्रम्य प्रजां न कामयंते व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीत्यभ्यासात्
तेपि न स्तुतिमात्रमेतदित्याह॥सकृदिति॥न चेत्यत्रापि संबध्यते॥कथं तर्हि पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वप्रतीतिस्तत्राह॥तस्मादिति॥अस्तु तर्हि विधेयमपि
पारिव्राज्यं स्तावकमपीति चेन्नेत्याह॥नचेति॥विपक्षे दोषमाह विध्यनुपलंभादित्यर्थः॥अन्यत्र विध्यनुपलंभं समर्थयते॥यदीत्यादिना॥अन्यत्र प्रक्रिया
यामिति यावत्॥कर्माधिकारे तत्त्यागविधेर्विरुद्धत्वादिति भावः॥भवत्विह पारिव्राज्यविधिस्तथापि सर्वकर्मानधिकृतविषयः स्यादित्याशंक्याह॥यद्यपी

सकृत्कृतं स्यात्तत्राद्धांतिरे वैषा लोकस्तुतिपरमिति न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्य
र्थं स्याद्दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यान्न चान्यत्र कर्तव्यतैतस्माद्विषयान्निर्ज्ञाता यत इह स्तुत्यर्थं भवेद्यदि पुनः क्वचिद्विधिः प
रिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र संभवति यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते तत्र वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यव
त्कल्प्येत कर्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात्॥तस्मात्स्तुतित्वगंधोप्यत्र न शक्यः कल्पयितुं यद्ययमात्मा लोक इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन न
कर्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति अत्रोच्यते अस्यात्मलोकस्य कर्मभिरसंबंधात् यमात्मानमिच्छंतः प्रव्रजेयुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन
चोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते

ति॥तत्र कर्मानधिकृते पुंसीत्येतत्॥तत्र हेतुमाह॥कर्तव्यत्वेनेति कर्मानधिकृतेन कर्त
व्यतयाज्ञातत्वं वृक्षारोहणादाविव पारिव्राज्येपि नास्ति तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तस्मिन्विषये वृक्षारोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषा
दित्यर्थः॥पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे फलितमाह॥तस्मादिति॥सार्थवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स वा एष इत्यादिव्याकर्तुं शंकय
ति॥यदीति॥परिहरति॥अत्रेति॥तदर्थिनो नारंभते कर्माणीति शेषः॥कर्मभिरसंबंधमात्मलोकस्य साधयति॥यमात्मानमिति॥

बृ.उ. ८७ तस्य कर्मसंबंधे निष्प्रपंचत्वं फलतीत्याह ॥ तस्मादिति ॥ आत्मनो निष्प्रपंचत्वेपि कथं तदर्थिनां पारिव्राज्यसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ यस्मादिति ॥ निर्विशेषस्व अ. ४
त्रतत्त्ववाक्ये दर्शितस्वरूपो यमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्यां यथा पूर्वं त्वस्यापि तं तथात्रापि ब्राह्मणद्वये विशेषतो यस्मान्निर्धारितं तस्मादस्मिन्नात्मनि आ
पाततो ज्ञाते कर्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धिरिति योजना उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ ब्रह्मज्ञानफले सर्वकर्मफ

तस्मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिलक्षणो यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंबंधी सर्वसंसारधर्मविलक्षणो
ऽशनायाद्यतीतोऽस्थूलादिधर्मवानजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैंधवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंज्योतिरेक एवाद्वयोऽपूर्वोऽन
परोऽनंतरोऽबाह्य इत्येतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितं विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽस्मिन् तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदिते

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्जतेऽसितो न व्यथते न रिष्यते

आत्मत्वेनैनैव कर्मारंभ उपपद्यते नहि चक्षुष्मान्पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कंटके वा पतति कृत्स्नस्य कर्मफलस्य च विद्याफलेंतर्भावान्न चा
यत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान्यत्नमातिष्ठति ॥ अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥ सर्वं कर्मा
खिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतास्विहापि चैतस्यैव परमानंदस्य ब्रह्मविदाप्यस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीत्युक्तं लांतर्भावा

त्तदर्थिनो मुमुक्षोर्न कर्तव्यं कर्मेत्याह ॥ कृत्स्नस्येति ॥ तथापि विचित्रफलानि कर्माणीति विवेकी कुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ तत्र भा.
लौकिकं न्यायं दर्शयति ॥ अर्के इति पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति यावत् ॥ ज्ञाने फले कर्मफलांतर्भावे मानमाह ॥ सर्वमिति ॥ अखिलं समग्रं गोपेतमित्यर्थः ॥ तत्र ८७

निषेधवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति॥ अतइति॥ एतमित्यादिवाक्यं योजयति॥ यस्मादिति॥ उहेति निपाताभ्यां सूचितोर्थो यस्मादित्यनुभाषितः॥ इतिश
ब्दस्यापेक्षितं पूरयति॥ इति युक्तमिति॥ आकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति॥ केतइत्यादिना॥ यथोक्तात्मविदस्तापहर्षासंस्पर्शे हेतुमा

अतो ब्रह्मविदां न कर्मारंभे यस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तः स एषनेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्मादेतमेवं विदं ने
ति नेत्यात्मभूतं उ ह एव एते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः केते इत्युच्यते अतो अस्मान्निमित्ताच्छरीरधारण
दिहेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि कष्टं खलु मम संवृत्तमनेन पापेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपत्स्य इति॥ योयं पश्चात्तापः कर्म

तमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमिति अतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः॥ ७०॥

कृतवतः परितापः स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति तथातः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्ताद्यज्ञदानादिलक्षणं शोभनं कर्मकृ
तवानस्मि अतोहमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहांतर इत्येषोपि हर्षस्तं न तरति उभे उ ह एष ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे
एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयेते पूर्वजन्मनि कृते ये ते च इह जन्मनि कृते ये ते च अपूर्वे च नारभेते किंच॥ नैनं कृताकृ
ते कृते नित्यानुष्ठाने अकृते तस्यैवाक्रिया ते अपि कृताकृते एनं न तपतो नात्मज्ञं हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतो

ह॥ उभे इति॥ पुण्यपापेतरतीत्युक्ते श्रुत्यन्तरव्याख्यानं तयोः शंकेत तन्निरस्यति॥ एवमिति॥ निषेधवाक्योक्तक्रमेणेति यावत्॥ इतश्चात्मविदो ध
र्मादिसंबंधो नास्तीत्याह॥ किंचेति॥ तदेवानंतरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति॥ नैनमिति॥ सयोस्तु हि कुत्र तापकत्वं तदाह॥ अनात्मज्ञं हीति॥

पुरुषत्वाद्ब्रह्मविदुष्यपि तयोस्तापकत्वं स्यादित्याशंक्याह॥ अयं त्विति॥ अत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति॥ यथेति॥ यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्धर्माधर्मयोरनार
ब्धयोरात्मविद्यावशाद्विनाशश्श्लेषौ तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशंक्याह॥ शरीरेति॥ प्रकृतं विद्याफलमुपसंहरति॥ अतइति॥ कर्मकार्य
संबंधादित्यावत्॥२१॥७०॥ उक्ते विद्याफले मंत्रं संवादयति॥ तदेतदिति॥ एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपपादयति॥ अन्येति॥ तद्धि लक्षणत्वमक

ऽयं तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति यथैधांसि समिद्धोऽग्निरित्यादिस्मृतेः शरीरारंभकयोस्तूपभोगेनैव क्षयः॥ अ
तो ब्रह्मविद्कर्मसंबंधी॥७०॥२१॥ तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितमेष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा॥ अन्ये तु महिमा
नः कर्मकृता इत्यनित्या अयं तु तद्विलक्षणो नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य कुतोऽस्य

तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापके
नेति॥

नित्यत्वमिति हेतुमाह न कर्मणा वर्धते शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति तथाऽशुभेन कर्मणा नो कनीयान्नाप्यप
यलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यंते अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एष महिमा तस्मात्त
स्यैव महिम्नः स्यादुवेत्स्यात्पदवित्पदस्य वेत्ता पद्यते गम्यते ज्ञायत इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य वेदिता किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते तं विदि
त्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन॥

र्मकृतत्वं अकर्मकृतो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्य इत्यत्राकर्मकृतत्वेन स्वाभावि
कत्वमसिद्धमित्याशंक्याह॥ कुतोऽस्येति॥ वृद्धिरपक्षयश्चेति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियांतराणि भविष्यंतीत्याशंक्याह॥ उपचयेति॥ एताभ्यां निषेधाभ्यामि

तस्य नित्यत्वेपि किं तदाह ॥ तस्मादिति ॥ अधर्मलक्षणेनेतिवक्तव्ये किमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह ॥ उभयमपीति ॥ संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः
॥ तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ एवंविदात्मा कर्मतत्फलसंबंधशून्य इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः ॥ विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयवि
धकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहितकर्मापवादस्तस्माद्विरक्तस्यापि न नित्यादित्यागः ॥ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न संमत इत्यादिन्या

उभयमपि पापकमेव विदुषो यस्मादेवमकर्मसंबंध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः तस्मादेवंविच्छांतो बाह्येंद्रियव्यापारत उपशां
तः तथा दांतोंतःकरणतृष्णातो निवृत्तः उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः संन्यासीति तितिक्षुः द्वंद्वसहिष्णुः समाहितः इंद्रियांतःकरणचलनरूप
रूपाद्व्यावृत्त्यैकाग्र्यरूपेण समाहितो भूत्वा तदेतदुक्तं पुरस्ताद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्येति आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघात आत्मानं प्र

तस्मादेवंविच्छांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ॥

त्यक्चेतयितारं पश्यति तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नं नेत्युच्यते सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं बालाग्रमात्रमप्य
स्तीत्येवं मननात्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा एवं पश्यंतं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति अ
यं तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति ॥ यादित्याशंक्याह ॥ उपरत इति ॥ जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीतादिसहिष्णु
त्वं तितिक्षुत्वं ॥ यंत्रकर्तुः स्वातंत्र्यं तेषां कर्मणां निवृत्तिः शमादिपदैरुक्ता ॥ यत्तु सम्यग्धीविरोधिनि निद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निवृत्तिः समाधानं समा
हितो भूत्वा पश्यतीति संबंधः ॥ पश्यतीति वर्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु संक्रामितो विधिरित्याशंक्याह ॥ तस्मादिति ॥ यथोक्तैः साधनैरुदितायां विद्यायां

तस्यपुण्यपापासंस्पर्शेहेतुमाह॥अपंरिति॥इत्थंविदुषोनकर्मसंबंधोस्तीत्याह॥नैनमिति॥किमितिपाप्माब्रह्मविदंनतपतीत्याशंक्याह॥सर्व
मिति॥कथंब्राह्मणोभवतीत्यपूर्ववदुच्यतेप्रागपिब्राह्मण्यस्यसत्त्वादित्याशंक्याह॥अयमिति॥मुख्यमबाधितत्वं॥सफलांविद्यांमंत्रब्राह्मणाभ्या

नैनंपाप्माकृताकृतलक्षणस्तपतीष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यांसर्वंपाप्मानमयंतपतिब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवह्निनाभस्मीकरोतिस
एषएवंविद्विपापोविगतधर्माधर्मोविरजोविगतरजःरजःकामोविगतकामोअविचिकित्सश्छिन्नसंशयोहमस्मिसर्वात्मापरंब्रह्मेतिनि
श्चितमतिःब्राह्मणोभवति॥अयंत्वेवंभूतःएतस्यामवस्थायांमुख्योब्राह्मणःप्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्गौणमस्यब्राह्मण्यमेष

नैनंपाप्मातपतिसर्वंपाप्मानंतपतिविपापोविरजोविचिकित्सोब्राह्मणोभवत्येषब्रह्मलोकःसम्राडितिहोवाचयाज्ञव
ल्क्यःसोहंभगवतेविदेहान्ददामिमांचापिसहदास्यायेति॥२३॥ ब्रह्मलोकोब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकोमुख्योनिरुपचरितःस
र्वात्मभावलक्षणःहेसम्राडेनंब्रह्मलोकंपरिप्रापितोस्यभयंनेतिनेत्यादिलक्षणमितिहोवाचयाज्ञवल्क्यएवंब्रह्मभूतोजनकोयाज्ञ
वल्क्येनब्रह्मभावमापादितःप्रत्याहसोहंत्वयाब्रह्मभावमापादितःसन्भगवतेतुभ्यंविदेहान्देशान्मम राज्यंददामिमांचसहविदेहैर्दा
स्यायदासकर्मणेददामीतिचशब्दात्संबध्यते॥परिसमापिताब्रह्मविद्यासहसंन्यासेनसांगासेतिहासेतिकर्तव्यताकापरिसमाप्तःपरम

पुरुषार्थः...उपदिष्टोपसंहरति॥सवाइति॥तत्रकर्मधारयसमासंसूचयति॥ब्रह्मैवेति॥तथाविधसमासपरिग्रहेप्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह॥मुख्यइति॥त
थापिकिंममसिद्धमितितदाह॥एवमिति॥आत्मीयंविद्यालाभंद्योतयितुंराज्ञोवचनमित्याह॥सएवमिति॥सतिवक्तव्यशेषेकथमिदंराज्ञोवचनमित्याशं

तथापि परमपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमाशंक्याह॥ परिसमाप्तेति॥ कर्त्तव्यांतरं वक्तव्यमस्तीत्याशंक्याह॥ एतावदिति॥ तथापि यत्र निष्ठा कर्तव्या तद्वा
च्यमित्याशंक्याह॥ एषेति॥ तथापि परमा निष्ठाऽन्यास्तीति चेन्नेत्याह॥ एषेति॥ निश्चितं श्रेयोन्यदस्तीत्याशंक्याह॥ एतदिति॥ तथापि कृतकृत्यतया मु
ख्यब्राह्मण्यसिध्यर्थं वक्तव्यांतरमस्तीत्याशंक्याह॥ एतत्प्राप्येति॥ किमस्यां प्रतिज्ञापरंपरायां नियामकमित्याशंक्याह॥ एतदिति॥ निरुपाधिकब्रह्मा

त्मावस्थरूपेण कर्त्तव्यमेषा निष्ठा एषा परागतिरेतन्निःश्रेयसमेतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्ववेदानुशासनमिति॥ २१॥ योयं
जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यातः आत्मा स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्ता वसुदानः वसु धनं सर्वप्राणि
कर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथाकर्मफलेन योजयितेत्यर्थः तमेतमजमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद स सर्व

स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद॥ ७२॥

भूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति लभते विंदते वसु सर्वकर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव य एवं यथोक्तं वेद अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवं गुणउ
पास्यः अन्नादो वसोश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनान्नात्त्वेन गोश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः॥ ७२॥ २३॥ नात्कैवल्यमिति गमयितुमिति
शब्दः॥ २॥ संप्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति॥ योयमित्यादिना॥ ईश्वरश्चेत्प्राणिभ्यः कर्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्याता
मित्याशंक्याह॥ प्राणिनामिति॥ उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति॥ तमेतमिति॥ सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षांतरमाह॥ अथे
ति॥ दृष्टं फलमन्नात्त्वं धनलाभश्च॥ उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः फलमाह॥ तेनेति॥ तदेव फलं स्पष्टयति॥ दृष्टेनेति॥ अन्नात्त्वं दीप्ताग्नित्वं॥ २॥

निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकंडिकयेत्याशंक्याह॥ इदानीमिति॥ अजत्वाच्चाविनाशी तिवक्तुं चशब्दः॥ कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं तदाह॥ यदेति॥ अयं त्वजत्वाच्चाविनाशी॥ अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना॥ छायायोग्यत्वमुपजीव्यमरणकार्यत्वाभावं दर्शयति॥ अतएवेति॥ जन्मापक्षयविनाशानामेव भावविकाराणामिह मुखतो निषेधाद्द्विरुध्या

इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कंडिकायां निर्दिश्यत एतावान्समस्तारण्यकार्थ इति स वा एष महानज आत्मा अजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः॥ अमरो यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरो ननु हि जायते जीर्यते च स विनश्यति म्रियते च अयं त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतो अत एवामृतो यस्मात् जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्भावविकारैर्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्त

सवा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्मा

त्कृतैस्तत्कार्यैः कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतदभयोऽत एव यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्द्वैतवर्जितो अभयं च नाम अविद्याकार्यं त्वकार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः अभयभय आत्मैवं गुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः॥ अभयं वै ब्रह्म दीनि विकारांतराण्यात्मनि भविष्यंतीति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादित्याशंक्याह॥ यस्मादिति॥ इतरे सत्वविवृद्धिपरिणामाः॥ अत एवाभय इत्युक्तं विवृणोति॥ यस्माच्चेति॥ किं तद्द्वयं तदाह॥ अभयं चेति॥ अविद्यानिषेधि विशेषणाभावादात्मानं सास्वादस्य शतीत्याशंक्याह॥ तत्कार्येति॥ विशेषणांतरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति॥ अभय इति॥ कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तदाह॥ अभय

वैशब्दार्थमाह॥प्रसिद्धमिति॥लोकशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणं॥वेद्यस्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति॥य एवमिति॥कंडिकार्थमुपसंहरति॥स वा इति॥सृष्ट्यादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यसाविह नोपसंह्रियते तत्राह॥एतस्येति॥सृष्ट्यादेरारोपितत्वे गमकमाह॥तदपोहेनेति॥तच्छब्दः सृष्ट्यादिप्रपंचविषयः॥तदपोहेनेति यदुक्तं तदेव स्फुटयति॥नेतीति॥अध्यारोपापवादन्यायेन तत्त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः॥अध्यारोपाप

प्रसिद्धमेतल्लोकेऽभयं ब्रह्मेति तस्माद्युक्तमेवं गुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्त एतस्यैवार्थस्य सम्यक्प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं यथा एकप्रभृत्यापरार्धसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखा

अभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद॥२५॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥

ध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयति अवगमयति संख्यारूपं केवलं न तु संख्यायाः रेखात्मत्वमेव॥यथा चाकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमषिरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथेहाप्युत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं वादन्यायस्य पंकप्रक्षालनन्यायविरुद्धत्वात्तत्त्वं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां कृतं सृष्ट्यादिद्वैतारोपेणेत्याशंक्याह॥यथेति॥उदाहरणांतरमाह॥यथा वेति॥दृष्टांतद्वयमनूद्य दार्ष्टांतिकमाचष्टे॥तथेति॥इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः॥

ई= स्थानं दशगुणं विद्याद्दश दश शतं तथा॥सहस्रमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः॥अर्बुदं न्यर्बुदं चैव वृंदं चैव ततः परं॥खर्वं चैव निखर्वं च शंखः पद्मस्तथैव च॥समुद्रो मध्यमं तस्य परार्द्धं परमेव च॥एवमष्टादशैतानि पदानि गणनाविधौ = ६

तथाकल्पितप्रपंचसंबंधप्रयुक्तंसविशेषत्वंब्रह्मणःस्यादित्याशंक्याह॥पुनरिति॥तस्मिन्नात्मनिकल्पितःसृष्ट्यादिरूपायस्तेनजनितोविशेषस्त
स्मिन्कारणत्वादिस्तस्यनिरासार्थमितियावत्॥तर्हिद्वैताभावविशिष्टंतत्त्वमितिचेन्नेत्याह॥तदुपसंहृत्वमिति॥परिशुद्धंभाववदभावेनापिनसंस्पृष्टमि
त्यर्थः॥केवलमित्यद्वितीयोक्तिः॥सृष्ट्यादिवचनस्यगतिमुक्त्वाप्रकृतमुपसंहरति॥सफलमिति॥इतिशब्दःसंग्रहसमाप्त्यर्थोब्राह्मणसमाप्त्यर्थोवा॥
॥७३॥इतिषष्ठेप्रपाठकेशारीरकब्राह्मणंचतुर्थं॥४॥समाप्तेशारीरकब्राह्मणेवंशब्राह्मणंव्याख्यातव्यमकृतंगतार्थेनमैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याशंक्यमधुकांडा

पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थंनेतिनेतीतितत्त्वोपसंहारःकृतः तदुपसंहृतंपुनःपरिशुद्धंकेवलमेवसफलंज्ञानमंतेसंा
कंडिकायामिति॥७३॥बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायस्यशारीरकंचतुर्थंब्राह्मणं॥४॥आगमप्रधानेनमधुकांडेनब्रह्मतत्वंनिर्द्धारितंपुनस्तस्यैवो
पपत्तिप्रधानेनयाज्ञवल्कीयेनकांडेनपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहंकृत्वाविगृह्यवादेनविचारितं॥शिष्याचार्यसंबंधेनचषष्ठेप्रश्नप्रतिवचनन्यायेन
सविस्तरंविचार्योपसंहृतमथेदानींनिगमनस्थानीयंमैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते॥अयंचन्यायोवाक्यकोविदैःपरिगृहीतोहेत्वपदेशात्प्रतिज्ञा
याः॥पुनर्वचनंनिगमनमितिअथवाआगमप्रधानेनमधुकांडेनयदमृतत्वसाधनंससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितंतदेवतर्केणाप्यमृतत्वसा
धनंससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यतेतर्कप्रधानंहियाज्ञवल्कीयंकांडंतस्माच्छास्त्रतर्काभ्यांनिश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानंससंन्यासममृतत्वसा

र्थमनुद्रवति॥आगमेति॥पांचमिकमर्थमनुभाषते॥पुनरिति॥तस्यैवब्रह्मणस्तत्त्वमितिशेषः॥विगृह्यवादोजयपराजयप्रधानोजल्पन्यायः॥षष्ठेप्र
तिष्ठापितमनुवदति॥शिष्येति॥प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानोवादः॥उपसंहृतंतदेवतत्त्वमितिशेषः॥संप्रत्युत्तरब्राह्मणस्यागतार्थत्वमाह॥
अथेति॥आगमोपपत्तिभ्यांनिश्चितेतत्वेनिगमनमकिंचित्करमित्याशंक्याह॥अयंचेति॥प्रकारांतरेणसंगतिमाह॥अथवेति॥कथमिहतर्केणाधिगतिस्स

इति फलतीति शेषः॥ शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिध्यतीति तदाह॥ तस्मात्कृष्णावद्भिरिति॥ एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थः॥
इति सिध्यतीति शेषः॥ तत्र हेतुमाह॥ आगमेति॥ अव्यभिचारान्मानयुक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्त्वादिति यावत्॥ इतिशब्दो ब्राह्मणसंग
तिसमाप्त्यर्थः॥ तात्पर्यार्थे व्याख्याते सत्यक्षरव्याख्यानं प्रसक्तमित्याह॥ अक्षराणां त्विति॥ तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात्परिसमाप्तिरेवेत्या

तस्मात्ख्यातत्वश्रद्धावद्भिरमृतत्वप्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति॥ आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति॥
अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातोऽर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि यान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः॥ अथेति हेतूपदेशानन्तर्य
प्रदर्शनार्थो हेतुप्रधानानि हि वाक्यानि अतीतानि तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन ह शब्दो वृत्तावद्योत्यः॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ
ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्॥ १४॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया
कात्यायन्यान्तं करवाणीति॥ १५॥

तत्र॥ याज्ञवल्क्यस्यर्षेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामतः एका अपरा कात्या
यनी नाम तत्र तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव आसीत्स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां या प्रज्ञा सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः प्र
ज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणा सा स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि तस्मिन्काले आसीत्कात्यायनी अथ हैवं सति

शंक्याह॥ यानीति॥ ननु वाक्यानि पूर्वत्र व्याख्या
तानि न तदेव रूपादिष्टस्वलक्षणं तत्रोपदेशानन्तर्यं संन्यासस्याम् तत्र हेतो रात्मज्ञानस्याथशब्देन द्योत्यते तत्राह॥ हेतुप्रधानानीति॥ तदेतद्वृत्तमनक्ति॥

आर्याह्येदर्शिनरीत्या स्थितेस्तस्यचवैराग्यातिरेकेसतीतियावत्॥२॥तस्याःब्रह्मवादित्वंतदामंत्रणद्वारेणतांप्रत्येवंसंवादेहेतूकर्त्तव्यं॥तस्याःब्रह्म

हकिलयाज्ञवल्क्यःपूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तादन्यत्पारिव्राज्यलक्षणंवृत्तमुपाकरिष्यन्नुपाचिकीर्षुःसन्हेमैत्रेयीतिज्येष्ठांभार्यामामं
त्रयामासआमंत्र्यचोवाचहप्रव्रजिष्यन्पारिव्राज्यंकरिष्यन्वैअरेमैत्रेयिअस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादहमस्मिभवामिमैत्रेय्यनुजानीहिमां
हंतेकृत्सिपदितेःनपाकात्यायन्यांतंकरवाणीत्यादिव्याख्यातं॥२॥सैवमुक्तोवाचमैत्रेयीसर्वेयंपृथिवीवित्तेनपूर्णास्यान्नुकिंस्यांकि

साहोवाचमैत्रेयीयन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्स्यांन्वहंतेनामृताहो३नेतिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योय
थैवोपकरणवतांजीवितंतथैवतेजीवितंस्यादमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेति॥७६॥साहोवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृ
तास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगवान्वेत्थतदेवमेविब्रूहीति॥७७॥सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियावैखलुनोभवतीसतीप्रिय
मवृधद्धंततर्हिभवत्येतद्व्याख्यास्यामितेव्याचक्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेति॥७८॥सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिः
प्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतिनवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवति
नवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राः

महंवित्तसाध्येनकर्मणामृताआहोनस्यामितिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्यइत्यादिसमानमन्यत्॥४॥सहोवाच
प्रियैवपूर्वंखलुनोअस्मभ्यंभवतीभवंतीसतीप्रियमवृधद्वर्द्धितवतीनिर्धारितवत्यसितस्तुष्टोहंहंतेकृत्सिचेदमृतत्वसाधनंज्ञातुंहेभवतितेतुभ्यंतद
वादित्वंद्योतयितुमिकृत्सितपदैरुक्तंमैत्रेयीत्वमृतत्वमात्रार्थितामात्मनोदर्शयति॥सैवमिति॥गुरुप्रसादाधीनाविद्याप्राप्तिरितिद्योतनार्थमाह॥सहोवाचेति

अ॰ ६ ... राम॰ १२

व्याख्यानप्रकारमेवाह॥आत्मनीति॥दृष्टेसर्वमिदंविदितंभवतीत्युत्तरत्रसंबंधः॥केनोपायेनात्मनिदृष्टेसर्वंदृष्टंभवतीत्युपायंपृच्छति॥कथमिति॥आ

आत्मनिखल्वरेमैत्रेयिदृष्टेकथंदृष्टआत्मनीत्युच्यते॥पूर्वमाचार्यागमाभ्यांश्रुतेपुनस्तर्केणोपपत्त्यामतेविचारितेश्रवणंत्वागममात्रेणमते

प्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअ
रेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवःप्रियाभवंतिनवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामा
यब्रह्मप्रियंभवतिनवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रि
याभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रियाभवंतिनवाअरे
वेदानांकामायवेदाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायवेदाःप्रियाभवंतिनवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामा
यभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यो
निदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंसर्वंविदितं॥ ॥ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतंप
रादाद्योन्यत्रात्मनः

उपपत्त्यापश्चाद्विज्ञातेएवमेतन्नान्यथेतिनिर्धारितेकिंभवतीत्युच्यतेइदंसर्वंविदितंभवतीदंसर्वमितियदात्म
नोन्यदात्मव्यतिरेकेणाभावात्॥७९॥

तद्दर्शनोपायंश्रवणादिकंदर्शयन्नुत्तरमाह॥उच्यतेइति॥उक्तोपायफलंप्रश्नपूर्वकमाह॥किमित्यादिना
॥इदंसर्वमितिसन्निहितस्यार्थमाह॥यदात्मनोन्यदिति॥तदात्मनिदृष्टेदृष्टंस्यादितिशेषः कथमन्यस्मिन्दृष्टेसत्यन्यदृष्टंभवतितत्राह॥आत्मव्यतिरेकेणेति

सयथार्द्रैधाग्नेरित्यादाविष्टं हुतमित्याद्यधिकं दृश्यं तस्यार्थमाह॥ चतुर्थं इति॥ सामर्थ्यादर्थशून्यस्यशब्दस्यानुपपत्तेरित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

चतुर्थे शब्दनिश्वासे नैवलोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति पृथङ्नोक्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदवेदास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेद भूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमेवेदाइमा निभूतानीदंसर्वंयदयमात्मा॥ ६॥ सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्य वाशब्दोगृहीतः॥ ७॥ सयथाशंखस्यध्मायमानस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृही तः॥ ८॥ सयथावीणायैवाद्यमानायैनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥ ९॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिर सइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानानीष्टंहुतमाशितंपायितमयंचलोकःपरश्चलो कःसर्वाणिचभूतान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि॥ १०॥ सयथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांस्पर्शानांत्वगे कायनमेवंसर्वेषांरसानांजिह्वैकायनमेवंसर्वेषांगंधानांनासिकेएकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवंसर्वे षांशब्दानांश्रोत्रमेकायनमेवंसर्वेषांसंकल्पानांमनएकायनमेवंसर्वासांविद्यानांहृदयमेकायनमेवंसर्वेषांक र्मणांहस्तावेकायनमेवंसर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमेवंसर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेवंसर्वेषामध्वनांपादावेकाय

=इष्टंइष्टनिमित्तंधर्मजातं॥ हुतंहोमनिमित्तंधर्मजातं॥ अशितमन्नदाननिमित्तं॥ पायितंपेयदाननिमित्तं॥ ५=

नन्वत्रापिसामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह॥इहत्विति॥ ८५॥सयथासैंधवघनइत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह॥सर्वकार्येति॥एतेभ्योभूतेभ्य

इहतुसर्वशास्त्रार्थोपसंहारइतिकृत्वार्थप्राप्तोप्यर्थःस्पष्टीकर्तव्यइतिपृथगुच्यते॥ ८५॥सर्वकार्यप्रलयेविद्यानिमित्तेसैंधवघनवदनंत
रोऽबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएकआत्मावतिष्ठतेनेतरत्॥पूर्वंतुभूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानस्तस्मिन्प्रविलापितेविद्य
याविशेषविज्ञानेतन्निमित्तेचभूतसंसर्गेनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्येवंयाज्ञवल्क्येनोक्तासाहोवाच॥अत्रैवमाभगवानेतस्मिन्नेववस्तुनिप्रज्ञा
नघनएव॥नप्रेत्यसंज्ञास्तीतिमोहांतंमोहमध्यमापीपिपदापीपदद्वगमितवानसिसंमोहितवानसीत्यर्थः॥अतोनवैअहमिममात्मा

सयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवैवंवाअरेयमात्मानंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमु
त्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः॥ ८६॥साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहां
तमापीपिपन्नवाअहमिमंविजानामीतिसहोवाचनवाअरेहंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा॥ ८७॥

नमुक्तलक्षणंविजानामिविवेकतइतिसहोवाचनाहंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाअरेअयमात्मायतःविनष्टुंशीलमस्येतिविनाशीनविनाशी
अविनाशीविनाशशब्देनविक्रियाअविनाशीत्यविक्रियआत्मेत्यर्थः॥अरेमैत्रेय्ययमात्माप्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्माउच्छित्तिरुच्छेदःउच्छेदोंतो
विनाशःउच्छित्तिर्धर्मःस्येतिउच्छित्तिधर्मानउच्छित्तिधर्माअनुच्छित्तिधर्मानापिविक्रियालक्षणोऽन्योप्युच्छेदलक्षणोविनाशोस्यविद्यतइत्यर्थः॥

इत्यादेरर्थमाह॥पूर्वंत्विति॥ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः॥लब्धविशेषविज्ञानःसन्व्यवहरतीतिशेषः॥प्रविलापितेतस्येत्यध्याहारः॥ ८६॥पूर्वंत

र्विरोधंशंकित्वापरिहरतिसाहोवाचेत्यादिना॥अविना
शित्वंपूर्वत्रमेहेतुरित्याह॥पतइति॥

प्रत्यध्यायमन्यथाप्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशंक्यस एषइत्यादेस्तात्पर्यमाह॥चतुर्थेपीति॥केनप्रकारेणतस्यतुल्यत्वमित्याशंक्याह॥परंब्र
ह्मेति॥अध्यायभेदस्तर्हिकथमित्याशंक्याह॥उपायेति॥उपायभेदवदुपेयभेदोपिस्यादित्याशंक्याह॥उपेयस्त्विति॥चातुर्थिकाद्र्थात्पांचमिकस्या
र्थस्यभेदंव्यावर्त्तयति॥सएवेति॥प्राणपणोपन्यासेनमूर्द्धातेविपतिष्यतीतिमूर्धपातोपन्यासात्प्राणःपणत्वेनगृहीतइतिगम्यतेतेनशाकल्यब्राह्म
णेननिर्विशेषःप्रत्यगात्मानिधीरितइत्यर्थः॥विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादावुक्तंस्मारयति॥पुनरिति॥पंचमसमाप्तौपुनर्विज्ञानमित्यादिनासएवनिर्धारि

चतुर्थेपिप्रपाठकेसैकआत्मातुल्योनिर्धारितःपरंब्रह्म॥उपायविशेषस्तुतस्याधिगमेऽन्यश्चान्यश्चोपेयस्तुसएवात्मायश्चतुर्थेअथात
आदेशोनेतिनेतीतिनिर्दिष्टःसएवपंचमेप्राणपणोपन्यासेनशाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेननिर्धारितःपुनःपंचमसमाप्तौपुनर्जनक
याज्ञवल्क्यसंवादेपुनरिहोपनिषत्समाप्तौचतुर्णामपिप्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठतानान्योंतरालेकश्चिदपिविवक्षितोर्थइत्येतस्मद
र्शनायांतेउपसंहारःसएषनेतिनेत्यादिर्यस्मात्सकारशतेनापिनिरूप्यमाणेतत्वेनेतिनेत्यात्मैवनिष्ठानान्योपलभ्यतेतर्केणवा
आगमेनवातस्मादेतदेवामृतत्वसाधनंयदेतन्नेतिनेत्यात्मपरिज्ञानंसर्वसंन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाहएतावदेता
वन्नात्रंयदेतन्नेतिनेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदंचअन्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेवारेमैत्रेय्यमृतत्वसाधनं॥ ॥ ॥ ॥

तइतियोजना॥कूर्चब्राह्मणादावपिसएवोक्तइत्याह॥पुनर्जनकेति॥अस्मिन्नपिब्राह्मणेसएवोक्तइत्याह॥पुनरिहेति॥किमितिपूर्वत्रत
त्रतत्रोक्तस्यनिर्विशेषस्यात्मनोवसानेवचनमित्याशंक्याह॥चतुर्णामपीति॥पौर्वापर्यपर्यालोचनायामुपनिषदर्थोनिर्विशेषमात्मतत्त्वमि
त्युपपाद्यवाक्यांतरमवतार्यव्याकरोति॥यस्मादित्यादिना॥इतिहोक्त्वेत्यादिवाक्यमाकांक्षापूर्वकमादायव्याचष्टे॥ ॥ ॥

पत्स्य एतस्यवसीत्यादिना॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहरति॥ परिसमाप्तेति॥ तथाप्युपदेशांतरं कर्तव्यमस्तीत्याशंक्याह॥ एतावानिति॥ किमत्र प्रमाणमिति
तत्राह॥ एतदिति॥ तथापि परमानिष्ठासंन्यासिनो वक्तव्ये तिचेन्नेत्याह॥ एषेति॥ आत्मज्ञाने ससंन्यासे सत्यपि पुरुषार्थांतरं कर्तव्यमस्तीत्याशं

॥ एवं तस्मिन्नुपदेशं भगवान्नेत्यतस्तदेव मे विब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति ज्ञेयं त्वयाइतिह एवं किलामृतत्वसाधन
मात्मज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानि

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ रसयते तदितर इतरमभिवदति त
दितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं वि
जानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्य
तेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा या
ज्ञवल्क्यो विजहार॥ १५॥ पंचमं ब्राह्मणं समाप्तं॥

स्यार्थः॥ परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यंतसाधना एतावानुपदेश एतदेवानु
शासनं येषा परमा निष्ठा एष पुरुषार्थः कर्तव्यतांत इति॥ १५॥ इदानीं विचार्यते शास्त्रार्थ
क्याह॥ एवमिति॥ इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्य
र्थः॥ १५॥ ससंन्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य संन्यासमधिकृत्य विचारमवतारयति॥ इदानीमिति॥ तत्र तत्र प्रागेव विचारितत्वात्किंप्र

न विचारे मैत्रेय्या शंक्याह॥ ॥ कात्यायनीति॥

विरक्तस्य संन्यासो ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं तु केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थविवेकरूपा प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारम्भे
णेत्याशंक्याह ॥ यत इति ॥ अतो विचारः कर्त्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहारार्थो हि शब्दः ॥ वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति ॥ या
वदिति ॥ अग्निहोत्रमित्यादीनीत्यादिशब्दादैकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येत्यादिस्मृतिवाक्यं गृह्यते ॥ कथमेतावता वाक्यानामा
कुलत्वमित्याशंक्याह ॥ अन्यानि चेति ॥ विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति वाक्यं पाठक्रमेण विद्वत्संन्यासपरं अर्थक्रमेण तु विविदिषासंन्या

विवेकं प्रतिपत्तये यत आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीन्यैकाश्रम्यज्ञापकानि अन्यानि च आश्रमान्तरप्रतिपादकानि वा
क्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति आत्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ॥ यदि वेतरथा ब्र
ह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति ॥ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः ॥ क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेचयतीति
न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादीनि तथा स्मृतयश्च ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति अविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसे

सपरं ॥ आत्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिषासंन्यासपरमिति विभागः क्रमसंन्यासपरां श्रुतिमुदाहरति ॥ ब्रह्मचर्यमिति ॥ अक्रमसंन्यास
विषयं वाक्यं पठति ॥ यदि वेति ॥ कर्मसंन्यासयोः संन्यासस्याधिक्यप्रदर्शनपरां श्रुतिं दर्शयति ॥ द्वावेवेति ॥ अनुनिष्क्रान्ततरौ शास्त्रे क्रमेणाभ्युदयनिश्रेय
सोपायत्वेन प्रवृत्तौ पुनःपुनरुक्तावित्यर्थः ॥ ज्ञानद्वारा संन्यासस्य मोक्षोपायत्वे श्रुत्यन्तरमाह ॥ न कर्मणेति ॥ तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदि
त्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ॥ यथा श्रुतयस्तथा स्मृतयोऽपि व्याकुला दृश्यन्त इत्याह ॥ तथेति ॥ तत्राक्रमसंन्यासे स्मृतिमादावुदाहरति ॥ ब्रह्मचर्यवानिति ॥ प

आश्रमविकल्पविषयांस्मृतिंपठति॥ तस्येति॥ ब्रह्मचारिणइत्यर्थः॥ क्रमसंन्यासेप्रमाणमाह॥ तथेति॥ तत्रैववाक्यांतरंपठति॥ प्राजापत्यामिति॥ सर्ववेदसंसर्वस्वंदक्षिणायस्यांतांनिर्वर्त्येत्यर्थः॥ आदिपदेनमुंडानिस्तंतवश्चेत्यादिवाक्यंगृह्यतेइत्याद्यायास्तत्रयश्चेतिपूर्वेणसंबंधः॥ व्याकुलानिवाक्यानिदर्शितान्युपसंहरति॥ एवमिति॥ इत्थंकर्तव्योविचारोतआह॥ आचारश्चेति॥ श्रुतिस्मृतिविदामाचारःसविरुद्धोलक्ष्यते॥ केचिद्ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजंति॥ अपरेतुसमस्यसमाप्यगार्हस्थ्यमेवाचरंतिअन्येतुचतुरोप्याश्रमान्क्रमेणाश्रयंते॥ तथाचविनाविचारंनिर्णयासिद्धिरित्यर्थः॥ इतश्चास्ति

तस्याश्रमविकल्पमेकेब्रुवतेतथा॥ वेदानधीत्यब्रह्मचर्येणपुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां॥ अग्नीनाधायविधिवच्चेष्ट्वायज्ञैर्वनंप्रविश्याथमुनिर्द्वंभूयेत॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणां॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः॥ एवंश्रुत्यानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिपादकानिहिश्रुतिस्मृतिवाक्यानिशतशउपलभ्यंतेइतरेतरविरुद्धानि॥ आचारश्चतद्वद्विप्रतिपत्तिश्चशास्त्रार्थप्रतिपत्तॄणांबहुविदामपिअतोनशक्यतेशास्त्रार्थोमंदबुद्धिभिर्विवेकेनप्रतिपत्तुंपरिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेवतेषांवाक्यानांविषयविभागःशक्यतेऽवधारयितुंतस्मादेषांविषयविभागज्ञापनाययथाबुद्धिसामर्थ्यंविचारयिष्यामः यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्यार्थासंभवात्क्रियावसानएववेदार्थः

विचारस्यकार्यतेत्याह॥ विप्रतिपत्तिश्चेति॥ यद्यपिबहुविदःशास्त्रार्थप्रतिपत्तारोभ्रमविप्रलंभपरास्तथापितेषांविप्रतिपत्तिरुपलभ्यते॥ केचिद्ब्रुवंतेचत्वारआश्रमाःसंतीत्याहुर्नसंतीत्यपरेतत्कुतोविचारादृतेनिश्चयसिद्धिरित्यर्थः॥ अथकेषांचिदंतरेणापिविचारंशास्त्रार्थोविवेकेनप्रतिभासतेतत्राह॥ अतइति॥ श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरितियावत्॥ केतर्हिशास्त्रार्थोविवेकेनज्ञातुंशक्यतेतत्राह॥ परिनिष्ठितेति॥ नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपपादितंविचारारंभमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ विचारकर्तव्यतामु

श्रुत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमंत्रवाक्ये गृह्यते॥ ऐकाश्रम्ये हेत्वंतरमाह॥ तमिति॥ एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्यासि
द्धिरित्याह॥ जरेति॥ तत्रैव हेत्वंतरमाह॥ लिंगाच्चेति॥ पारिव्राज्यपक्षेपि तदुपपत्तिमाशंक्याह॥ नहीति॥ इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याह॥ स्मृ
तिश्चेति॥ तस्यास्तात्पर्यमाह॥ समंत्रकं हीति॥ नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयति॥ स्मृत्यधिकारेति॥ गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेत्वंत

तं यज्ञपात्रैर्दहंतीत्यंतकर्मश्रवणाज्जरामर्यश्रवणाच्च लिंगाच्च भस्मांतं शरीरमिति न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मांतता शरीरस्य स्यात्स्मृति
श्च निषेकादिश्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः तस्य शास्त्रेधिकारोस्मिन्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति॥ समंत्रकं हि यत्कर्म वेदे नेह विधी
यते तस्य श्मशानांततां दर्शयति स्मृत्यधिकाराभावप्रदर्शनाच्चाश्रमांतरमेव श्रुत्यधिकाराभावोऽकर्मिणो गम्यते अग्न्युद्वासनापवादाच्च वी
रहा वा एष देवानां योग्निमुद्वासयत इति॥ ननूत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकक्रियावसानत्वं वेदार्थस्य नान्यार्थत्वाद्युत्थानादिश्रुती
नां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुतीनां जीवनमात्रनिमित्तत्वाद्युदानशक्यतेन्या
र्थता कल्पयितुं तदा व्युत्थानादिवाक्यानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवात्कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति च मंत्रवर्णाज्जर
या वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च जरामृत्युभ्यामन्यत्र कर्मवियोगाच्छिद्रासंभवात् कर्मिणां श्मशानांतत्व रमाह॥ अग्नेति पूर्वपक्ष

माक्षिपति॥ नन्विति॥ उभयविधिदर्शने षोडशीग्रहणाग्रहणवदधिकारिभेदेन विकल्पो युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निबंध
नमस्तीत्यर्थः॥ तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानवकाशत्वेनातुल्यत्वान्नैवमित्याह॥ नान्यार्थत्वादिति॥ तदेव स्फुटयति
॥ यावज्जीवमित्यादिना॥ कर्मानधिकृतविषयत्वान्नवैकल्पिकमिति संबंधः क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः॥ तत्रैव हेत्वंतरमाह॥ कुर्वन्नित्यादि

नवैकल्पिकमित्यत्रपूर्ववदन्वयः॥व्युत्थानादिवाक्यानांकथमनधिकृतविषयत्वमतआह॥काणेति॥अनधिकृतविषयत्वंतेषामशक्यंवक्तुंब्र
ह्मचर्यंसमाप्येत्यादावनधिकृतविषयेक्रमदर्शनादितिशंकते॥पारिव्राज्येति॥गत्यंतरंदर्शयन्नुत्तरमाह॥नविश्वजिदिति॥यावज्जीवमग्निहोत्रंजु
होतीत्युत्सर्गः॥तस्यापवादोविश्वजित्सर्वमेधौतदनुष्ठानेसर्वस्वदानादेवसाधनसंपद्विरहात्पारिव्राज्यस्यावश्यंभावित्वात्तत्तद्विषयंक्रमविधान
मित्यर्थः॥तदेवस्फुटयति॥यावज्जीवेति॥कथंक्रमविधेरेवंविषयत्वंकल्पकाभावादित्याशंक्याह॥विरोधानुपपत्तेरिति॥गृहस्थस्यापिविरक्तस्य

नवैकल्पिकंकाणकुब्जादयोपिकर्मण्यनधिकृताअनुग्राह्याएवश्रुत्येतिव्युत्थानाद्याश्रमांतरविधानंनानुपपन्नंपारिव्राज्यक्रमवि
धानस्यानवकाशत्वमितिचेन्न॥विश्वजित्सर्वमेधयोर्यावज्जीवविध्यपवादत्वात् यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवाप
वादत्वेनचक्रमप्रतिपत्तिसंभवात् ब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेद्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिविरोधानुपपत्तेर्नह्येवंविषयत्वेपारि
व्राज्यक्रमविधानवाक्यस्यकश्चिद्विरोधःक्रमप्रतिपत्तेरन्यविषयपरिकल्पनायांतुयावज्जीवविधानश्रुतिःस्वविषयात्संकोचि
तास्यात्क्रमप्रतिपत्तेस्तुविश्वजित्सर्वमेधविषयत्वान्नकश्चिद्बाधःनात्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमाद्यत्तावदात्मेत्येवोपासीते
त्यारभ्यसएषनेतिनेत्येतदंतेनग्रंथेनयदुपसंहृतमात्मज्ञानंतदमृतत्वसाधनमित्यभ्युपगतंभवता॥ पारिव्राज्यमितिकिमितिक्रम
विषयोनेष्यतेतत्राह॥अन्यविषयेति॥क्रमविधेरपित्वपक्षेसंकोचःस्यादित्याशंक्याह॥क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति॥सतिज्ञानेकर्मत्यागोनिषिध्यते
सत्यांवाविधेर्जिज्ञासायामितिविकल्प्याद्यंदूषयतिसिद्धांती॥नात्मज्ञानस्येति॥विद्वत्संन्यासस्यावश्यंभावित्वान्नकर्मावसानएववेदार्थइति॥सं
गृहीतंवस्तुविवृणोति॥यत्तावदिति॥विद्यासूत्रादारभ्यनिषेधवाक्यांतेनग्रंथेनयदात्मज्ञानमुपसंहृतंतत्तावन्मुक्तिसाधनमितिभवतापियस्मा

दुपगतंपरांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणादितिन्यायात्तस्माज्ज्ञानेसतिकर्मानुष्ठानंनिरवकाशमित्यर्थः॥अथात्मज्ञानंकर्मसहितममृतत्वसाधन
मिष्यतेनकेवलंतथाचज्ञानोत्तरकालमपिनकर्मत्यागसिद्धिरितिशंकते॥तन्नेति॥आत्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वेसत्यपीतियावत्॥कर्मनिरपेक्षत्वंचे
त्तदात्मज्ञानस्यभवान्नसहतेकिमितितर्हिज्ञानमेवोपगतमितिसिद्धांतीपृच्छति॥तन्नेति॥तस्यकर्मानपेक्षत्वानंगीकारेसतीत्यर्थः॥तत्रपूर्ववादीशा
स्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगतमितिशंकते॥शृण्विति॥ज्ञापयतिवेदइतिशेषः॥शास्त्रानुसारेणात्मज्ञानांगीकारेकर्मनिरपेक्षमेवात्मज्ञा

तन्नेतावदमृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्नमृष्यतेतत्रभवंतंपृच्छामिकिमर्थमात्मज्ञानंमर्षयतिभवानितिशृणुतत्रकारणंयथास्वर्गका
मस्यस्वर्गप्राप्त्युपायमजानतोग्निहोत्रादिस्वर्गप्राप्तिसाधनंज्ञापयतितथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्सोरमृतत्वप्राप्त्युपायमजानतोयदेवभगवा
न्वेदस्तदेवमेविब्रूहीत्येनमाकांक्षितममृतत्वसाधनमेतावदरेइत्येवमादौवेदेनज्ञाप्यतेइत्येवंतर्हियथाज्ञापितंअग्निहोत्रादिस्वर्गसाधनम
भ्युपगम्यतेतथेहाप्यात्मज्ञानंयथाज्ञाप्यतेतत्तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगंतुंयुक्तंतुल्यप्रामाण्यादुभयत्रयद्येवंकिंस्यात्॥
सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्यविद्योद्भवेकर्मनिरत्तिःस्याद्दाराग्निसंबद्धानांतावदग्निहोत्रादिकर्मणांभेदबुद्धिविषयसंप्रदानका
रकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिछेद्याह्यग्निदेवतासंप्रदानकारकभूतामंतरेणनहितत्कर्मनिर्वर्त्यतेयथाहि नंमोक्षसाधनंसेत्स्यतीतिपरिहरति॥एवं

तर्हीति॥उभयत्रज्ञानेकर्मणिचेत्यर्थः॥यद्ध॥ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वेतस्यकर्मनिरपेक्षत्वेचेत्यर्थः॥तुल्यप्रामाण्यात्प्रामाण्यस्यतुल्यत्वाद्वेदस्येतिशेषः॥यथा
शास्त्रंज्ञानाभ्युपगमेपिकथंतत्केवलंकैवल्यकारणमितिपृच्छति॥यद्येवमिति॥शास्त्रानुसारेणज्ञानमभ्युपगच्छंतंप्रत्याह॥सर्वकर्मेति॥आत्मज्ञानस्यतदुप
मर्दकत्वंदर्शयितुंकर्महेतुंतावद्दर्शयति॥दाराग्नीति॥अग्निहोत्रादीनांसंप्रदानकारकसाध्यत्वंव्यतिरेकद्वारासाधयति॥अन्येति॥तथापिकथमात्मज्ञानस्य

विद्यायाः श्रुतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयति॥ अन्योसावित्यादिना॥ ननु शुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्यादिवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुमर्थसाधनं शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्येत्यादिस्मृतेस्तथा च कथं तस्य भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमत आह॥ नचेति॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति न्यायाज्ज्ञानसाधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कूटस्थवस्तुतंत्रज्ञानस्येति भावः॥ विमतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्धर्मवदित्याशंक्य पुरुषतंत्रत्वमुपाधिरित्याह॥ क्रियावत्त्विति॥ साधनव्याप्तिं दूषयति॥ ज्ञानं त्विति॥ विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमाणत्वादुष्णाग्निज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमित्याह॥ यथेति॥ आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतूपमर्दक

संप्रदानकारकबुध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वेनोपदिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते॥ अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद देवात्तं पराद्युर्योन्यत्रात्मनो देवान्वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ एकधैवानुद्रष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः न च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानस्य क्रियायास्तु पुरुषतंत्रत्वात्स्याद्देशकालनिमित्तापेक्षत्वं ज्ञानं तु वस्तुतंत्रत्वान्न देशकालनिमित्ताद्यपेक्षं तेन यथाग्निरुष्ण आकाशोऽमूर्त इति तथात्मविज्ञानमपि नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यान्न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः न स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात्॥ नहि विध्यंतरनिरोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि तथापि हेत्वपह्नारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादिति चेन्न कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवददोषा

त्वे दोषमाशंकते॥ नन्विति॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह॥ नचेति॥ कर्मकांडेन कांडांतरस्यापि विरोधसंभवादित्यर्थः॥ साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरोध्यर्थाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति॥ नेत्यादिना॥ तदेव स्फोरयति॥ नहि विध्यंतरेति॥ द्वितीयं शंकते॥ तथापीति॥ यथा न कामीस्यादिति निषेधात्कस्यचित्कामप्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावता न सर्वान्प्रति काम्यविधिर्निरुध्यते तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरोधेपि न सर्वान्प्रति असौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति॥ नकामेति॥ ॥ ॥

कृ.र २

दृष्टांतमेवस्पष्टयति॥यथेत्यादिना॥प्रतिषेधशास्त्रार्थानभिज्ञंप्रतितदुपपत्तेरितिभावः॥अभिप्रायमविद्वानाशंकते॥कामप्रतिषेधविधिनेति॥अ
नर्थकत्वज्ञानंकामस्येतिशेषः॥प्रवृत्त्यनुपपत्तेःकाम्येष्वकर्मस्वितिद्रष्टव्यं॥निरुद्धःस्यात्काम्यविधिरित्यध्याहर्तव्यं॥गूढाभिसंधिःसिद्धांतीब्रूते॥भवति
ति॥पुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमानश्चोदयति॥यथेति॥एवमितिज्ञानेनकर्मविधिनिरोधेस्तीतियावत्॥तत्प्रामाण्यानुपपत्तिरितिशेषः॥तदेवचोद्यं
विशदयति॥अननुष्ठेयत्वइति॥तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनांकर्मणांयेविधयस्तेषामितियावत्॥सिद्धांतीस्वाभिसंधिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह॥ने

द्यथास्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गसाधनेयागेप्रवृत्तस्यकामप्रतिषेधविधेःकामेविहतेकाम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यतेनचैतावताका
म्यविधिर्निरुद्धोभवतिकामप्रतिषेधविधिनाकाम्यविधेरनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्धएवस्यादितिचेद्भवत्वेवंकर्मविधि
निरोधोयथाकामप्रतिषेधेकाम्यविधेरेवंप्रामाण्यानुपपत्तिरितिचेदननुष्ठेयत्वेनुष्ठातुरभावात्तदनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमे
वकर्मविधीनामितिचेन्नप्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेःस्वाभाविकस्यक्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्यप्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपप
द्यतएवयथाकामविषयदोषविज्ञानोत्पत्तेःप्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वंस्यादेवस्वर्गादीच्छायाःस्वाभाविक्यास्तद्वत्॥तथासत्यनर्थार्थेवे
दइतिचेन्नार्थानर्थयोरभिप्रायतंत्रत्वान्मोक्षमेकंवर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात्पुरुषाभिप्रायतंत्रोह्यर्थानर्थौमरणादिकाम्येष्टिदर्श

त्यादिना॥उपपत्तिमेवोपदर्शयति॥स्वाभाविकस्येति॥तदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति॥यथेति॥अज्ञानावस्थायामेवकर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशंकते॥
तथासतीति॥कर्मविधेरपिपुरुषाभिप्रायवशात्पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाह॥नार्थेति॥अर्थस्यपुरुषाभिप्रायतंत्रत्वेमोक्षस्या
पित्वास्तवंपुरुषार्थत्वंनस्यादित्याशंक्याह॥मोक्षमिति॥अर्थानर्थयोरभिप्रायतंत्रत्वंसाधयति॥पुरुषेति॥मरणंमहाप्रस्थानमित्यादिकाम्यंरुत्वाजीवदवस्था

कर्मविधीनामात्मज्ञानात्प्राचीनत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तथापि प्रकृते किमायातं तदाह॥ तस्मान्नेति॥ तत्र प्रमाणमाह॥ इत्यतइति
॥ अतः शब्दार्थं स्फुटयति॥ कर्मेति॥ ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तन्निरपेक्षत्वे च सिद्धे फलितमाह॥ अतइति॥ आत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमादित्यादेरु
क्तन्यायादात्मसाक्षात्कारस्य केवलस्यैव कैवल्यकारणत्वसिद्धेः सति तस्मिन्जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्याधीतवेदस्य विदितपदप
दार्थस्यापरोक्षज्ञानवतस्तन्मात्रेण प्रमाणापेक्षामंतरेण सिद्धं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिव्राज्यमेष एव विद्वत्संन्यासः॥ नत्वपरोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफल

तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेराभिमुख्यं तावदेव कर्मविधयस्तस्मान्नात्मज्ञानसहभावित्वं कर्मणामित्यतो युक्तमेव धारणं सिद्धमात्मज्ञानमात्रमे
वामृतत्वसाधनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति कर्मनिरपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य अतो विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं सिद्धं संप्रदानादिकर्मकारकजात्यादि
शून्याविक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेण वचनमंतरेणाप्युक्तन्यायतः॥ तथा च व्याख्यातमेतत् येषां नोयमात्मायं लोक इति हेतुवचनेन पू
र्वे विद्वांसः प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठंतीति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावबोधादेव तथा च विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यमेतमेवात्मानं

प्राप्तिमंतरेणानुष्ठेयं किंचिदस्तीति भावः॥ विध्यविषयत्वाज्ज्ञानसाक्षात्कारस्य कथं पारिव्राज्यं तत्राह॥ वचनमिति॥ विधिं विनापि फलभूतं पारिव्राज्य
मित्यर्थः॥ उक्तन्यायः शांतादिवाक्यसूचितः॥ सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न शक्यते निषेद्धुमिति वदन्विविदिषासंन्यासं साधयति॥ तथा चेत्यादिना॥
विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चयवतामिति यावत्॥ आत्मलोकस्यावबोधोपि व्युत्थानहेतुः परोक्षनिश्चय एव सतीतरस्मिन्फलावस्थस्य
व्युत्थानाद्यनुष्ठानायोगात्तदंतरेण तस्याप्यभावाच्च॥ उक्तं हि॥ शमादिवदुपरतेरपि तत्त्वसाक्षात्कारे नियतं साधनत्वं तदाह॥ तथा चेति॥ एतसारिव्राज्यमि
तिसंबंधः॥ विविदिषुर्नामाधीतवेदो विचारप्रयोजकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि शून्यो वि

इतश्चविविदिषासंन्यासोस्तीत्याह॥कर्मणांचेति॥ तथाचाविद्याविरुद्धांविद्यामिच्छन्नशेषाणिकर्माणिशरीरधारणमात्रकारणेतराणित्यजेदितिशेषः॥विविदिषासंन्यासेहेत्वंतरंसाधयति॥अविद्याविषयेचेति॥ चतुर्विधफलानिकर्माण्यविद्याविषयेपरंसंभवंतिनतुसाध्येवस्तुनीत्यतोवस्तुजिज्ञासायांत्याज्यानितानीत्यर्थः॥कथंतर्हिकर्मणामुत्तमफलान्वयस्तत्राह॥आत्मेति॥बुद्धिशुद्धिद्वाराज्ञानहेतुत्वात्कर्मणामस्तिप्रणाड्यापरमपुरुषार्थान्वयइत्यर्थः॥संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभावितिस्मृतेर्विविदिषूणांमुमुक्षूणांकथंपारिव्राज्यमेवकर्तव्यत्वमित्याशंक्याह॥अथेति॥यथाविद्वत्संन्यासस्तथाविविदिषासंन्यासेपियथोक्तरीत्यासंभावितेसतीतियावत्॥आत्मज्ञानोत्पादनंप्रत्याश्रमधर्माणांबलाबलविचारणायामां

लोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिवचनात्कर्मणांचाविद्वद्विषयत्वमवोचाम अविद्याविषयेचोत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारार्थानिकर्माणीत्यतआत्मसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानसाधनत्वमपिकर्मणामवोचामयज्ञादिभिर्विविदिषंतीति॥अथैवंसत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणांबलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनंप्रतियमप्रधानानाममानित्वादीनांमानसानांचध्यानज्ञानवैराग्यादीनांसंनिपत्योपकारकत्वंहिंसारागद्वेषादिबाहुल्याद्बहुक्लिष्टकर्मविमिश्रिताइतरेइत्यतःपारिव्राज्यंमुमुक्षूणांप्रशंसंति॥त्यागएवहिसर्वेषामुक्तानामपिकर्मणां॥वैराग्यंपुनरेतस्य मोक्षस्यपरमोविधिः॥ तरंगत्वबहिरंगत्वचिंतानतस्यांसत्यामित्यर्थः॥अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यादयोयमाः॥वैराग्यादीनामित्यादिशब्देनशमादयोगृह्यंते॥इतरेनियमप्रधानाआश्रमधर्माबहुनाक्लिष्टेनपापेनकर्मणासंकीर्णाहिंसादिप्राचुर्याद्यमान्पतत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान्भजन्नितिस्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामंतरंगत्वमुत्तरेषांबहिरंगत्वमित्याशयेनाह॥हिंसेति॥कर्मयोगापेक्षयातत्त्यागस्याधिकारिविशेषंप्रतिप्रशस्तत्वमुपसंहरति॥इत्यतइति॥तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिनयतित्यागएवेति॥उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेतिशेषः॥तत्त्यागेहेतुमाह॥वैराग्यमिति॥मोक्षस्य

विवेकात्

उत्तमपुमर्थार्थिनः संन्यासह्याश्रवणादिकर्तव्यमित्यत्रवाक्यांतरमुदाहरति॥ किंतेधनेनेति॥ अथपित्रादिभिर्गतंपंथानमन्वेषयामिनात्मा
नमित्याशंक्याह॥ पितामहाइति॥ विविदिषासंन्याससांख्यादिसंमतिमाह॥ एवमिति॥ यथाहुः सांख्याः ज्ञानेनचापवर्गोविपर्ययादिष्यतेबं
धइतिविवेकख्यातिपर्यंतमज्ञानान्वितचेष्टितमितिचाविपर्ययाद्विशुद्धंकेवलमुत्पद्यतेज्ञानमितिच योगशास्त्रविदश्चाहुः॥ अभ्यासवैरा
ग्याभ्यांतन्निरोधइति॥ तत्रवैराग्येणविषयस्रोतः परिखिलीक्रियतेविवेकदर्शनाभ्यासेनकल्याणस्रोतउत्पाद्यतइतिच॥ दृष्टानुश्रविकवि
षयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यमितिच॥ इतश्चसंन्यासोज्ञानंप्रतिप्रत्यासन्नइत्याह॥ कामेति॥ संन्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेपिकथंसंन्यास

किंतेधनेनकिमुबंधुभिस्तेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्वगताःपिताच॥ एवंसांख्ययो
गशास्त्रेषुचसंन्यासोज्ञानंप्रतिप्रत्यासन्नउच्यते॥ कामप्रवृत्त्यभावाच्चकामप्रवृत्तेर्हिज्ञानप्रतिकूलतासर्वशास्त्रेषुप्रसिद्धातस्माद्विर
क्तस्यमुमुक्षोर्विनापिज्ञानेनब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिउपपन्नंननुसावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तंयावज्जीवश्रुत्युपरोधा
न्नैषदोषोनितरांसावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनामविहत्कामिकर्तव्यतांह्यवोचामसर्वकर्मणांनह्यनिरपेक्षमेवजीवननिमित्तमेवकर्तव्यंक

स्यज्ञानंप्रतिप्रत्यासन्नत्वमित्याशंक्याह॥ कामप्रवृत्तेरिति॥ इतिनुकामयमानः॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः॥ महाशनोमहापाप्माविध्येनमिह
वैरिणमित्यादीनिशास्त्राणि विविदिषासंन्यासमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ यथोक्तस्याधिकारिणोदर्शितयाविधयाज्ञानेनविनापिसंन्यासस्यप्राप्तत्वाद्ब्र
ह्मचर्यादेवेत्यादिविधिवाक्यमुपपन्नमितियोजना॥ अथपारिव्राज्यविधानमनधिकृतविषयमुचितंतथासतिसावकाशत्वान्नत्वधिकृतविषयं॥ यावज्जी
वश्रुतिविरोधात्तस्यानिरवकाशत्वात्सावकाशनिरवकाशयोश्चनिरवकाशस्यैवबलवत्त्वादित्युक्तंशंकते॥ नन्विति॥ यावज्जीवश्रुतेर्निरवकाशत्वंदूषयति॥

जीवनमात्रं निमित्तीकृत्यचोदितं कर्म कथं कामिनाकर्त्तव्यं तत्राह॥ नत्विति॥ प्रत्यवायपरिहारादेरिष्टत्वादित्यर्थः॥ अनुष्ठातृस्वरूपनिरूपणायामपिन
जीवनमात्रं निमित्तीकृत्यकर्त्तव्यमित्याह॥ प्रायेणेति॥ तथापिनित्येषु कर्मसुनकामनिमित्ताप्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशंक्याह॥ कामश्चे
ति॥ प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्वं युक्तमितिभावः॥ तथापिनित्येकर्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किंचिन्नश्रुतमित्याशंक्याह॥ अनेकेति॥ कर्म
भिरनेकैः साधनैर्यद्दुरितनिबर्हणादिसाध्यंतदेवास्याश्रुतमपि विध्युद्देशेसाध्यंभवति यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमितिस्मृतेस्तद्व्यतिरेकेण
प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतोनित्येपिकामितं फलमस्तीत्यर्थः॥ ननुवैदिकानां कर्मणांनियतफलत्वात्कामोपिनियतफलोयुक्तस्तथाचनित्येषुतदभावान्नकामितं

प्रायेणहिपुरुषाः कामबहुलाः कामश्चानेकविषयोनेककर्मसाधनसाध्यश्चानेकफलसाधनानिचवैदिकानिकर्माणिदाराग्निसंबंधपु
रुषकर्तव्यानिपुनः पुनश्चानुष्ठीयमानानिबहुफलानिकृष्यादिवद्वर्षशतसमाप्तानिचगार्हस्थ्येवारण्येवातस्तदपेक्षयायावज्जीवश्रुत
यः कुर्वन्नेवेहकर्माणीतिचमंत्रवर्णः॥ तस्मिंश्चपक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मपरित्यागोयस्मिंश्चपक्षेयावज्जीवानुष्ठानंतदाश्रमशान्तंतत्वभ
स्मांतताच्चशरीरस्येतरवर्गापेक्षयावायावज्जीवश्रुतिः फलंसेत्स्यतितत्राह॥ अनेकफलेति॥ अथतानिपुरुषमात्रकर्तव्यानीतिकुतोविवक्षित
संन्याससिद्धिस्तत्राह॥ दारेति॥ नन्वविरक्तेनापिगृहिणासकृदेवतान्यनुष्ठेयानितावताविधेश्चरितार्थत्वात्तथाचकथंफलबाहुल्यमित्याशंक्याह॥
पुनः पुनश्चेति॥ यावज्जीवोपबंधादावृत्तिसिद्धिरितिभावः तर्हियावज्जीवश्रुतिवशादशेषाश्रमानुष्ठेयान्यनवरतमग्निहोत्रादीनिकुतोयथोक्त
संन्यासोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ वर्षशतेति॥ अविरक्तगृहिविषयत्वंश्रुतिमंत्रयोरुपसंहरति॥ अतइति॥ यत्तुयावज्जीवश्रुतेरपवादोविश्वजित्स
र्वमेधयोरितितदपिकामिगृहिविषयत्वान्नब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिविध्यपवादकमित्याह॥ तस्मिंश्चेति॥ परोक्तंलिंगमपितद्विषयत्वान्नसर्वस्यवेद

यावज्जीवश्रुतेर्गत्यंतरमाह॥ इतरेति॥ कथंसाक्षत्रियवैश्यविषयत्वेनप्रवृत्तात्रैवर्णिकानामपिपारिव्राज्यपरिग्रहादित्याशंक्याह॥ नहीति॥ यावज्जीवश्रुतिव
दैकाश्रम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपिक्षत्रियादिविषयत्वमाह॥ तथेति॥ श्रुतिस्मृतीनांकर्मतत्संन्यासार्थानांभिन्नविषयत्वेफलितमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥

नहिक्षत्रियवैश्ययोःपारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्तितथामैत्रेय्यैस्योदितोविधिरैकाश्रम्यंत्वाचार्याइत्येवमादीनांक्षत्रियवैश्यापेक्षत्वंतस्मात्मुमु
क्षसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षयात्प्रस्थानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकाराः नविरुध्यंतेनधिकृतानांचपृथग्विधानात्पारिव्रा

अथवंशः पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःपौतिमाष्यात्पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनःकौशिकात्कौशिकःकौंडिन्यात्कौंडिन्यःशां
डिल्याच्छांडिल्यःकौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्योगार्ग्याद्गार्ग्योगार्ग्याद्गार्ग्योगौतमाद्गौतमःसैतवा
त्सैतवःपाराशर्यायणात्पाराशर्यायणोगार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणउद्दालकायनादुद्दालकायनोजाबालायनाज्जाबालायनोमाध्यंदिनाय
नान्माध्यंदिनायनःसौकरायणात्सौकरायणःकाषायणात्काषायणःसायकायनात्सायकायनःकौशिकायनेःकौशिकायनिः॥२॥

ज्यस्यस्नातकोवास्नातकोवोत्सन्नाग्निरनग्निकोवेत्यादिनातस्मात्सिद्धान्याश्रमांतराण्यधिकृतानामेव॥८८॥ इतिश्रीबृहदारण्यकेषष्ठेप्रपाठ
केपंचमंब्राह्मणंभाष्यं॥ अथानंतरंयाज्ञवल्कीयस्यकांडस्यवंशआरभ्यतेयथामधुकांडस्यवंशोव्याख्यानंतुपूर्ववत्ब्रह्मस्वयंभुइतिहब्रह्मणेनमः॥

पत्नुकाणकुब्जांधादयोपिकर्मण्यनधिकृताअनुग्राह्याएवमुत्येतिलत्राह॥ अनधिकृतानांचेति॥ सत्यामेवभार्यायांत्यक्ताग्निरुत्सन्नाग्निस्तस्यामसत्यांपरित्यक्ता
ग्निरनग्निकइतिभेदः॥ आश्रमांतरविषयश्रुतिस्मृतीनामनधिकृतविषयत्वाभावेसिद्धमर्थंनिगमयति॥ तस्मादिति॥ इतिकाण्वेबृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणंपं

सांगोपांगस्यसफलस्यात्मविज्ञानस्यप्रवचनानंतर्यमथशब्दार्थमाह॥अनंतरमिति॥यथाप्रथमांतः शिष्योगुरुस्तुपंचम्यंतइतिचतुर्थांतेव्याख्यातंत
थात्रापीत्याह॥व्याख्यानंत्विति॥इत्थमागमोपपत्तिभ्यांससंन्यासेतिकर्त्तव्यताकमात्मज्ञानममृतत्वसाधनंसिद्धमित्युपसंहर्त्तुमितिशब्दः॥परिसमाप्तौमंग

लमितिः॥हरिःॐतत्सदितिश्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतेश्रीबृहदारण्य

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकःपाराशर्यायणात्पाराशर्यायणःपाराशर्यात्पाराशर्योजातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यआसुरायणाच्चयास्काच्च
आसुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजंधनेरौपजंधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमोगौतमा
द्गौतमोवात्स्याद्वात्स्यःशांडिल्याच्छांडिल्यःकैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यःकाप्यःकुमारहारितात्कुमारहारितोगालवाद्गालवोविदर्भीकौंडि
न्याद्विदर्भीकौंडिन्योवत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः॥२१॥पथःसौभरात्पंथाःसौभरोयास्यादांगिरसाद्यास्यआंगिरसआभूतेस्त्वा
ष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्यामश्विनौदधीचआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोथर्वणोदैवादथर्वादैवोमृत्योःप्राध्वं
सनान्मृत्युःप्राध्वंसनःप्रध्वंसनात्प्रध्वंसनएकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोःसनारुःसनातनात्सनातनःसनगा
त्सनगःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः॥२२॥ ॥इतिश्रीबृहदारण्यकेचतुर्थोध्यायः॥४॥मूल३००भाष्य२१००टीका

केभाष्येषष्ठोध्यायःसमाप्तः॥ त्समाचरति॥ब्रह्मेति॥ॐतत्सत्॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीम
द्भगवदानंदज्ञानविरचितायांश्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यटीकायांषष्ठेप्रपाठकेपंचमंषष्ठंचब्राह्मणंसमाप्तश्चायंषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

375

८

इतिसटीकबृहदारण्यभाष्यस्यषष्ठाध्यायःसमाप्तः

अथसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यस्यसप्तमोध्यायःप्रारभ्यते

बृ॰ट॰ ५

१

श्रीगणेशाय नमः॥ हरिः ॐ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं साङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्तमिदानीं काण्डान्तरमवतारयति॥ पूर्णमिति॥ पूर्वाध्यायेष्वेव सर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वादलं खिलकाण्डारम्भेणेत्याशङ्क्य पूर्वत्रानुक्तं परिशिष्टं वस्तु खिलशब्दवाच्यमस्तीत्याह॥ अध्यायचतुष्टयेनेति॥ सर्वान्तर इत्युक्त इति शेषः॥ अमृतत्वसाधनं निर्धारितमिति पूर्वेण संबन्धः॥ शब्दार्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादिग्रहः॥ दयां शिक्षे दि

ॐ पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते॥ अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरो निरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतो नेति नेतीति व्यपदेश्यो निर्धारितो यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनमधुनात स्यैवात्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकृष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्तिभाञ्जि च तानि वक्तव्यानीति परः सं

हरिः ॐ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

दर्भः सर्वोपासनशेषत्वेन ओंकारो दमं दानं दयामित्येतानि च विधित्सितानि पूर्णमदः पूर्णं न कुतश्चिद्व्यावृत्तं व्यापीत्येतन्निष्ठा च कर्तरि दृष्ट्या अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः॥ तत्सम्पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं च तदेवेदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मनाव्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना

...स्युक्तानीति शेषः॥ ओंकारादियत्नसाधनत्वेन विधित्सितं तत्सूत्रोक्तमैक्यज्ञानमनुवदति॥ पूर्णमित्यादिना॥ अवयवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाह॥ तत्सम्पूर्णमिति॥ अदः पूर्णमित्यनेन लक्षितं तत्पदार्थं दर्शयति॥ तदेवेति॥ कथं सोपाधिकस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याह॥ स्वेनेति॥ व्यावर्त्यमाह॥ नोपाधीति॥ न वयमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णतां

वृ॰ भा॰

राम॰

१

पित्वात्तं पदार्थं दर्श

किंतु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः॥ तस्योक्तत्वंपदार्थावुक्तौ तावेव वाक्यैकं यथयति॥ तदिदमिति॥ कथं कार्यात्मनो द्रिच्यमानस्य पूर्णत्वमित्याशंक्याह॥ यद्यपीति॥ तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति॥ पूर्णस्येति॥ उपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यमैक्यश्रुतितात्पर्यलिंगं संगिरते॥ यदुक्तमिति॥ कथं पूर्णकंडिकायां ब्रह्मकंडिकयास्सहैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वमित्याशंक्य तद्व्युत्पादयति॥ तन्नेत्यादिना॥ उपक्रमोपसंहार

तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णं कारणात्मनः उदच्यते उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्येतद्यद्यपि कार्यात्मनोदच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति पूर्णमेवोद्रिच्यते पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वा परमात्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य विद्यया अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजमन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य पूर्णमेवानंतरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोऽस्य मंत्रस्यार्थस्तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमद इतीदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थस्तथा च श्रुत्यंतरं यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विहेति अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णं कार्यस्थं नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्रिक्तं तस्मादेव परमार्थस्वरूपादन्यदिव प्रत्यवभासमानं तदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्यापूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजामेतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमवशिष्यते तथा चोक्तं तस्मात्तत्सर्वमभवदिति यः सर्वोपनिषदर्थः ब्रह्म स एषोऽनेन मंत्रेणानूद्यते

सिद्धब्रह्मात्मैक्यकथ्य-

तिं संवादयति॥ तथा चेति॥ ब्रह्मात्मनोरैक्यमुक्तमुपजीव्य वाक्यार्थमाह॥ अतइति॥ पूर्णं यद्ब्रह्मेति यच्छब्दो द्रष्टव्यः॥ उक्तमेव व्यनक्ति॥ तस्मादेवेति॥ संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति॥ तदात्मानमिति॥ उक्ते विद्याफले वाक्योपक्रममनुकूलयति॥ तथा चोक्तमिति॥ न केवलं ब्रह्मकंडि-

कयैवास्य मंत्रस्यैकवाक्यत्वं किंतु सर्वाभिरुपनिषद्भिरित्याह॥ यः सर्वोपनिषदर्थ इति॥

वृ.र. अनुवादफलमाह॥ उत्तरेति॥ तदेवस्फुटयति॥ ब्रह्मविदेति॥ तस्मादुक्तोब्रह्मणोनुवाद इतिशेषः॥ कथंतर्हिसर्वोपासनशेषत्वेन विविदिषितत्वमों
२ कारादीनामुक्तमत आह॥ खिलेति॥ अद्वितीयंब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तंशास्त्रंप्रलयावस्थब्रह्मविषयंसृष्टिशास्त्रंतुविशेषप्रवृत्तंतस्यापवादस्ततोद्वैता
द्वैतरूपंब्रह्मसर्वोपनिषदर्थः॥ तदेवब्रह्मानेनमंत्रेणसंक्षिप्यत इतिभर्तृप्रपंचपक्षमुत्थापयति॥ अत्रेत्यादिना॥ कार्यकारणयोरुत्पत्तिकालेपूर्ण

उत्तरसंबंधार्थंब्रह्मविद्यासाधनत्वेनहिवक्ष्यमाणानिसाधनान्योंकारदमदानदयाख्यानिविविदिषितानिखिलप्रकरणसं
बंधात्सर्वोपासनांगभूतानिचात्रैकेवर्णयंतिपूर्णात्कारणात्पूर्णंकार्यमुद्रिच्यते उद्रिक्तंकार्यंवर्त्तमानकालेपिपूर्णमेवपरमार्थ
वस्तुभूतंद्वैतरूपेणपुनःप्रलयकालेपूर्णस्यकार्यस्यपूर्णतामादायात्मनिधित्वापूर्णमेवावशिष्यतेकारणरूपमेवमुत्पत्तिस्थिति
प्रलयेषुत्रिष्वपिकालेषुकार्यकारणयोःपूर्णतैवसाचैकैवपूर्णताकार्यकारणयोर्भेदेनव्यपदिश्यतेएवंचद्वैताद्वैतात्मकमेकंब्रह्मय
थाकिलसमुद्रोजलतरंगफेनबुद्बुदाद्यात्मकएवंयथाचजलंसत्यंतदुद्भवाश्चतरंगफेनबुद्बुदादयःसमुद्रात्मभूताएवआविर्भावति
रोभावधर्मिणःपरमार्थसत्याएवंसर्वमिदंद्वैतंपरमार्थसत्यमेवजलतरंगादिस्थानीयंसमुद्रजलस्थानीयंतुपरंब्रह्मएवंचकिलद्वैतस्य
सत्यत्वेकर्मकांडस्यप्रामाण्यं

लमुक्त्वास्थितिकालेपितदाह॥ उद्रिक्तमिति॥ प्रलयकालेपितयोःपूर्णत्वंदर्शयति॥ पुनरिति॥ कालभेदेनकार्यकार
णयोरुक्तांपूर्णतांनिगमयति॥ एवमिति॥ कार्यकारणेद्वे पूर्णेचेत्तर्हिकथमद्वैतसिद्धिरित्याशंक्याह॥ साचेति॥ कथंतर्हिद्वयोरेकंपूर्णत्वंतदाह॥ कार्यका
रणयोरिति॥ एकापूर्णताव्यपदिश्यतेचद्वयोरितिस्थितेलब्धमर्थमाह॥ एवंचेति॥ एकंद्व्यात्मकमितिविप्रतिषेधमाशंक्यदृष्टांतेननिराचष्टे॥ यथाकि
लेति॥ एवमेकंब्रह्मानेकात्मकमितिशेषः॥ ब्रह्मणोद्वैताद्वैतात्मकत्वेपिसत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशंक्याह॥ यथाचेत्यादिना॥ द्वैतस्यपरमार्थसत्य

विपक्षे दोषमाह॥ यदा पुनरिति॥ अस्तु कर्मकांडाप्रामाण्यं नेत्याह॥ तथा चेति॥ विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः॥ तमेव विरोधं साधयति॥ वेदेति॥
कथं तर्हि विरोधसमाधिस्तत्राह॥ तद्विरोधेति॥ प्राप्तं भर्तृप्रपंचप्रस्थानं प्रत्याचष्टे॥ तदसदिति॥ विशिष्टमद्वितीयं ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गापवादयो
र्विकल्पसमुच्चययोश्चासंभवं वक्तुं प्रतिज्ञाभागं विभजते॥ नहीति॥ तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुं विवृणोति॥ कस्मादित्यादिना॥ यथेत्यादिग्रंथस्य न च तथे

यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदनृतमद्वैतमेव परमार्थतस्तदा किल कर्मकांडं विषयाभावादप्रमाणं भवति तथा
च विरोध एव स्यात् द्वैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकांडमसद्द्वैतविषयत्वात् विरोध
परिजिहीर्षया श्रूयते तदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत्तूर्णमदद्रूत्यादिनेति॥ तदसद्विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवा
न्नह्ययं सुविवक्षिता कल्पना कस्माद्यथा क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते यथाऽहिंसन्सर्वाभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इ
ति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते न च तथा वस्तुविषये इष्टाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्र
तिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं शक्यते ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेस्तथा विकल्पानुपपत्तेश्च यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं वेति विकल्पः
संभवत्यपुरुषतंत्रत्वादात्मवस्तुनो।

त्यादिना संबंधः॥ क्रियायामुत्सर्गापवादसंभावनामुदाहरति॥ यथेत्यादिना॥ तथान्यत्रापि क्रियायामुत्सर्गा
पवादौ दृष्टाविति शेषः॥ वैधर्म्यदृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकमाह॥ न चेति॥ विषयभेदे सत्युत्सर्गापवादौ दृष्टौ न तावदद्वितीये ब्रह्मणि संभवतो न हि ब्रह्माद्
वयमेव जायते लीयते चेति संभावनास्पदमिति भावः॥ उत्सर्गापवादानुपपत्तिं च ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च तदेकरसमेषितमभिप्रायः॥ तथेति॥ विक

बृ.र. ३

संप्रतिसमुच्चयासंभवमभिदधाति॥विरोधाद्वेति॥उत्सर्गापवादविकल्पसमुच्चयानामसंभवान्नयुक्ताब्रह्मणोनानारसत्वकल्पनेतिफलित
माह॥तस्मादिति॥परकीयकल्पनानुपपत्तौहेत्वंतरंप्रतिज्ञायश्रुतिविरोधंप्रकटीकृत्यन्यायविरोधंप्रकटयति॥तथेति॥ब्रह्मणोऽनेकरस
त्वेस्यादितिशेषः।नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनोनित्यत्वांगीकारविरोधःस्यादित्यध्याहारः॥ननुतस्यनित्यत्वंनांगीक्रियतेमानाभावादितिप्रासंगिकी

विरोधाच्चद्वैताद्वैतयोरेकस्यतत्त्वानसुविवक्षितेयंकल्पनोश्रुतिन्यायविरोधाच्चसैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनंनिरंतरंपूर्वापरबा
ह्याभ्यंतरभेदवर्जितंसबाह्याभ्यंतरमजंनेतिनेत्यस्थूलमनणवजमजरमभयममृतमित्येवमाद्याःश्रुतयोनिश्चितार्थाःसंशयवि
पर्यासशंकारहिताःसर्वाःसमुद्रेप्रक्षिप्ताःस्युःअकिंचित्करत्वात्तथान्यायविरोधोपिसावयवस्यानेकात्मकस्यक्रियावतोनित्य
त्वानुपपत्तेर्नित्यत्वंचात्मनःस्मृत्यादिदर्शनादनुमीयतेतद्विरोधश्चप्राप्नोतिअनित्यत्वेतुभवत्कल्पनानर्थक्यंस्फुटमेवचास्मिन्पक्षे
कर्मकांडानर्थक्यमप्रकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात्ननुब्रह्मणोद्वैताद्वैतात्मकत्वेसमुद्रादिदृष्टांताविद्यंतेकथमुच्यतेभव
तैकस्यद्वैताद्वैतत्वविरुद्धमितिनान्यविषयत्वात्नित्यनिरवयववस्तुविषयंहिविरुद्धत्वमवोचामद्वैताद्वैतस्यनकार्यविषयेसा
वयवे

माशंकांप्रत्याह॥नित्यत्वंचेति॥स्मृत्यादिदर्शनादित्यादिशब्देनसएवतुकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यइत्यधिकरणोक्ताहेतवोगृह्यंतेअ
नुमीयतेकल्प्यतेस्वीक्रीयतइतियावत्॥तद्विरोधश्चस्मृत्यादिदर्शनकृतात्मनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः॥आत्मनोऽनित्यत्वेदोषांतरमाह॥भ
वदिति॥कर्मकांडस्यसत्यार्थत्वंपरेणकल्प्यतेतदानर्थक्यमात्मनोऽनित्यत्वेस्फुटमापतेदित्युक्तमेवस्फुटयति॥स्फुटमेवेति॥ब्रह्मणोनानारसत्ववि
रोधमुक्तमसहमानःस्वोक्तंस्मारयति॥नन्विति॥समुद्रादीनांकार्यत्वसावयवत्वाभ्यामनेकात्मकत्वमविरुद्धंब्रह्मणस्तुनित्यत्वान्निरवयवत्वाच्चनाने

अ. ७

रामः ३

ब्रह्मणोनानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंहरति॥तस्मादिति॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणइत्याद्याःस्मृतयः॥ननुप्रत्यक्षाद्यविरोधेनोपनि
षदांविषयसिध्यर्थमेषाकल्पनाक्रियतेतथाचकथंसानुपपन्नेत्याशंक्याह॥अस्मादिति॥विरुद्धार्थत्वेकल्पितेपितत्प्रामाण्यानुपपत्तेरविशेषा
दितिभावः॥किंच॥ब्रह्मणोनानारसत्वंलौकिकंवैदिकंवा॥नाद्यः॥तस्यालौकिकत्वात्॥तन्नानारसत्वेलोकस्यतटस्थत्वात्॥नद्वितीयः॥तन्ना
नारसस्यध्येयत्वेनज्ञेयत्वेनवाशास्त्रेणानुपदेशादित्याह॥अध्येयत्वाच्चेति॥तदेवस्फुटयति॥नहीति॥इतश्चनानारसत्वंब्रह्मणोनयथाशास्त्रप्र

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयंकल्पना॥अस्याःकल्पनायाःवरमुपनिषत्परित्यागएवअध्येयत्वाच्चनशास्त्रार्थेयं
कल्पनानहिजननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुलंसमुद्रवनादिवत्सावयवमनेकरसंब्रह्मध्येयत्वेनविज्ञेयत्वेनवाश्रुत्यो
पदिश्यतेप्रज्ञानघनतांचोपदिशतिएकधैवानुद्रष्टव्यमितिचानेकधादर्शनापवादाच्चमृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यती
तियत्त्वश्रुत्यानिंदितंतन्नकर्तव्यंयच्चनक्रियतेनसशास्त्रार्थोब्रह्मणोनेकरसत्वमनेकधात्वंचद्वैतरूपंनिंदितत्वान्नद्रष्टव्यमतो
नशास्त्रार्थःयत्त्वेकरसत्वंब्रह्मणस्तद्द्रष्टव्यतात्प्रशस्तंप्रशस्तत्वाच्चशास्त्रार्थोभवितुमर्हति॥यत्तूक्तंवेदैकदेशस्याप्रामाण्यंकर्मवि
षयेद्वैताभावादद्वैतेचप्रामाण्यमितितन्नयथाप्राप्तोपदेशार्थवत्त्वा
काश्यमित्याह॥प्रज्ञानेति॥चकारादुपदिशतीत्याकृष्यते॥अनेकधादर्श
नापवादाच्चनानारसंब्रह्मशास्त्रार्थोनभवतीतिशेषः॥भेददर्शनस्यनिंदितत्वेलब्धमर्थमाह॥यत्त्वेति॥अकर्तव्यत्वेप्राप्तमर्थंकथयति॥यच्चनेति॥सा
मान्यन्यायंप्रकृतेयोजयति॥ब्रह्मणइति॥कस्तर्हिशास्त्रार्थस्तत्राह॥यत्विति॥ब्रह्मैकरसेप्रागुक्तंदोषमनुभाषते॥यत्तूक्तमिति॥कर्मकांडस्यकर्मविष
येनप्रामाण्यमसद्द्वैतविषयत्वाद्ब्रह्मकांडस्यतुअद्वैतप्रामाण्यंपरमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथाचविरोधोऽध्ययनविधेरित्यनुवादार्थः॥कर्मकांडाप्रा

प्रसिद्धं भेदमादाय तन्नैव विधिनिषेधोपदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽर्थवत्त्वान्न कर्मकाण्डानर्थक्यमित्यर्थः॥ ननु शास्त्रमेवादौ भेदं बोधयित्वा पश्चाद भ्युदयसाधनं कर्मोपदिशति॥ तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तिरत आह॥ न हीति॥ यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुरुषं प्रत्यद्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशतीति नेष्यते तथा च प्रथममेव पुरुषं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदनावस्थायामस्य शास्त्रानधिकारित्वादित्यर्थः॥ द्वैतस्योपदेशार्हत्वमंगीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह॥ न चेति॥ ननु द्वैतसत्यबुध्यभावे मुमुक्षुत्कान्नुष्ठानाय प्रसंगात्प्रवृत्त्यनुपप

न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां वोपदिशति शास्त्रं न चोपदेशार्हं द्वैतं जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात् न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्याद्येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रं न पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः॥ तस्माद्यथाप्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविक्यैवाविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पश्चात्सिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्विपरीतौदासीन्यस्वरूपावस्थानफलार्थिने तदुपायभूतात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति॥

त्तेः स्वप्रामाण्यसिध्यर्थमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुतिर्बोधयिष्यतीत्यत आह॥ न च द्वैतस्येति॥ द्वैतानृतत्ववादिषु कर्मजडानां प्रद्वेषप्रतीतेर्न प्रथमतो द्वैतानृतत्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थः॥ तत्परिचयहीनानामपि द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशादित्यर्थः॥ किंच॥ न द्वैतवैतथ्यं शास्त्रप्रामाण्यविघातकं॥ यतो बौद्धादिभिः श्रेयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्याः द्वैतमिथ्यात्वावगमेऽपि स्वर्गकामश्चैत्यं वंदेतेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यं गृह्णंति यथा तथाग्निहोत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहारादित्याह॥ न पाषंडिभिरिति॥ काण्डद्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति॥ तस्मादित्यादिना॥ प्रसिद्धो योऽयं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः सातिशयत्वादिस्तद्दर्शनं विवेकस्तद्वते

स्मृतिः ४ श्रुतिः ४ सिद्धत्वेन २

तस्माद्द्वैताद्विपरीतमद्वैतमौदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं कैवल्यं तदर्थिने मुमुक्षवे साधनचतुष्टयसंपन्नायेत्यर्थः॥ किंच॥ तत्त्वज्ञानादू
र्ध्वं पूर्वं वा काण्डयोर्विरोधः शंक्यते नाद्य इत्याह॥ अथेति॥ अवस्थाभेदादेकस्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थिते सत्युपनिषद्भ्य
स्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनंतरं नांतरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुरुषस्य नैराकांक्ष्यं जायते॥ न च निराकांक्षं पुरुषं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्वमस्ति॥ प्रवृत्तिर्वा निवृत्ति
र्वा नित्येन कृतकेन वा॥ पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते इति न्यायात्कृतकृत्यं प्रति प्रवर्तकत्वादिविरहिणः शास्त्रत्वायोगात् तो ज्ञानादूर्ध्वं
धर्म्याभावाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः॥ एकस्मिन्पुरुषे दर्शितं न्यायं सर्वत्रातिदिशति॥ तथेति॥ ज्ञानादूर्ध्वं विरोधाभावमुपसंहरति॥ इतिनेति॥ कस्मात्

[illegible]नैवं सति तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निवर्तते तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तद्रूपतिनिवृ
त्तेत एव तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्ते शास्त्र[illegible]नि शास्त्रविरोधगंधोऽप्यस्ति॥ अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेद
स्यान्यतमावस्थाने हि विरोधः स्याद्व्यवस्थितस्येतरेतरापेक्षत्वात् शास्त्रशिष्यशासनानां नान्यतमोऽप्यवतिष्ठते सर्वसमाप्तेः तत्त्वकस्य विरो
धआशंक्येताद्वैते केवले शिवे सिद्धे नाप्यविरोधिता॥ तत एव॥ रं प्रत्याह॥ अद्वैतेति॥ तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तया विद्यमादायाधिकारि
भेदादवस्थाभेदाद्वा काण्डयोरविरोधसिद्धिरित्यर्थः उक्तमेवोपपादयति॥ अन्यतमेति॥ शिष्यादीनामन्यतमस्यैवावस्थानं चेद्व्यवस्थितस्येतरस्मिंश्च सापे
क्षत्वान्न सोऽप्यवतिष्ठेत न च ज्ञानात्प्रागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेव तेषां यथाप्रतिभासमवस्थानात् तेन पूर्वं विरोधाशंकेत्यर्थः॥ ऊर्ध्वं विरोधशंका
भावमधिकविवक्षयाऽनुवदति॥ सर्वेति॥ कथं कैवल्यं विरोधाभावस्य सत्त्वादित्याशंक्याह॥ नाभीति॥ अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्र निमज्जनादित्याह॥
अतएवेति॥ अद्वितीयमेव ब्रह्म न द्वैताद्वैतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधो न शक्यते परिहर्तुमित्याह॥

30

अथापीति तुल्यत्वात्तदभ्युपगमोऽनर्थ इत्यविशेषः॥ उक्तमेवोपपादयति॥ यदापीति॥ द्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते द्वैतमद्वैतं चा
धिकृत्य कांडद्वय प्रामाण्यसंभवादित्याक्षिपति॥ कथमिति॥ किं ब्रह्मविषयस्ते शास्त्रोपदेशः किं वाऽब्रह्मविषयः॥ प्रथमे द्वैताद्वैतरूपस्यैकस्यैव
ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य च नित्यमुक्तत्वान्नोपदेशः संभवतीत्याह॥ एकं हीति॥ तस्योपदेशाभावे हेत्वंतरमाह॥ नचेति॥ उपदेष्टा हि ब्रह्मणोऽन्योऽन्
न्यो वा॥ नाद्यः॥ अभ्युपगमविरोधात्॥ न द्वितीयः भेदमंतरेणोपदेश्योपदेशकभावासंभवादिति भावः कल्पांतरमुत्थापयति॥ अथेति॥ प्रतिज्ञावि

अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः द्वैताद्वैतात्मकत्वेपि शास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वाद्यदापि समुद्रादिवद्द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो नान्य
द्वस्त्वंतरं तदापि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्न मुच्यामहे कथमेकं हि परं ब्रह्म द्वैताद्वैतात्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशं नाकांक्षति
न चोपदेष्टान्यो ब्रह्मणो द्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युपगमात्॥ अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्यान्योपदेशो न ब्रह्मविषय उप
देश इति चेत्तदा द्वैताद्वैतात्मकमेव ब्रह्म नान्यदस्तीति विरुध्यते॥ यस्मिन्द्वैतविषयेऽन्योन्योपदेशः सोन्यो द्वैतं चान्यदेवेति समुद्रदृष्टा
तो विरुद्धः न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्रोपदेशग्रहणादिकल्पना संभवति॥ नहि हस्तादि द्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते
वाक्कर्णयोर्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वाग्गुपदेष्ट्री कर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता देवदत्तस्तु नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य गृहीतेति कल्पयितुं शक्यते

रोधेन निराकरोति॥ तदेति॥ किंच॥ सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे यः समुद्रदृष्टांतः स न स्यात् सरस्वरोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह॥ यस्मिन्निति॥ अथ य
था फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेपि समुद्रोदकात्मत्वं तथा जीवादीनां भिन्नत्वेपि ब्रह्मस्वभावविज्ञानैकत्वाद्ब्रह्म सर्वमिति न विरुध्यते तत्राह॥ नचेति॥ स
र्वस्य ब्रह्मत्वमंगीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवोपदेशः स्यात् द्वैतस्याऽविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः॥ ननु नानारूपवस्तुसमुदायो ब्रह्म तत्र प्रदेशभेदादुपदेश्योप

तत्र हेतुमाह॥ समुद्रेति॥ यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिष्वेकत्वं तथा देवदत्तक्षेत्रज्ञस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञानवत्त्वान्नाव्यवस्थासंभवस्तथा ब्रह्मण्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ मतांतरनिराकरणमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आत्मैकत्वस्य प्रतिपादिकाश्रुतिः न्यायश्च सावयवस्यानेकात्मकत्वे स्यादावुक्तः॥ अभिप्रेतार्थासिद्धिर्भेदकल्पनानर्थक्यं चेत्यादिना दर्शिता॥ एवं कल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्मेत्यभ्युपगता विरुद्धार्थः॥ परकीयव्याख्यानासंभवे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ ध्यानशेषत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानूद्य तद्विधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मंत्रमुत्थापयति॥ ओंखमिति॥ इषेत्वेत्यादिवत्त स्यकर्मांतरे विनियुक्तत्वमाशंक्याह॥ अयं चेति॥ विनियोजकाभावादिति भावः॥ तर्हि ध्यानेऽपि नायं विनियुक्तो विनियोजकाभावाविशेषादित्याशं

समुद्रैकोदकात्मत्ववदेकविज्ञानवत्त्वाद्देवदत्तस्य तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्थासिद्धिश्चैवं कल्पनायां स्यात् तस्माद्यथाव्याख्यातएवास्माभिः पूर्णमदइत्यस्य मंत्रस्यार्थः॥ ॐ खं ब्रह्मेति मंत्रोऽयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं खमिति विशेषणं विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत् खं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदः विशेषितो सौ विशेष्यते खं ब्रह्मेति यत्तत् खं ब्रह्म तदोंशब्दवाच्यमोंशब्दस्वरूपमेव वा उभयथापि सामानाधिकरण्यमविरुद्धमिह चब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोंशब्दः प्रयुक्तः

क्याह॥ इहेति॥ खंपुराणमित्यादि ब्राह्मणं तस्य च विनियोजकं ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् यद्यपि मंत्रनिष्ठसामर्थ्यं विनियोजकं तथापि मंत्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति भावः॥ अत्रेति मंत्रोक्तिः॥ विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तं सामानाधिकरण्यं हेतूकरोति॥ विशेषणेति॥ ब्रह्मेत्युक्ते सत्याकांक्षाभावात्किं विशेषणेनेत्याशंक्याह॥ ब्रह्मशब्द इति॥ निरुपाधिकस्य सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्नोंशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्याह॥ यत्तदिति॥ किमिति यथोक्ते ब्रह्मण्योंशब्दो मंत्रे प्रयुज्यते तत्रा

ॐशब्दोब्रह्मोपासनेसाधनमित्यत्रमानमाह॥तथाचेति॥स्वापेक्ष्यंश्रेष्ठ्यंवारयति॥परमिति॥आदिशब्देनप्रणवोधनुरित्यादयोगृह्यंते॥ओंब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्यब्रह्मोपासनेसाधनत्वमोंकारस्येत्यस्मादर्थांतरासंभवात्तस्यतत्साधनत्वमेष्टव्यमित्याह॥अन्यार्थेति॥एतदेवप्रपंचय ति॥यथेत्यादिना॥अन्यत्रेतितैत्तिरीयश्रुतिग्रहणं॥अपवर्गःस्वाध्यायावसानं॥अर्थांतरएवगतेरभावेफलितमाह॥तस्मादिति॥ननुशब्दांतरेष्वपिब्रह्म

तथाचश्रुत्यंतरादेतदालंबनंश्रेष्ठमेतदालंबनंपरमोमित्यात्मानंयुंजीतओमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतेतिओमित्येवं ध्यायथआत्मानमित्यादेरन्यार्थासंभवाच्चोपदेशस्य॥यथान्यत्रोमितिशंसत्योमित्युद्गायतीत्येवमादौ॥स्वाध्यायारंभापवर्गयोश्चोंका रप्रयोगोविनियोगादवगम्यतेनचतथार्थांतरमिहावगम्यतेतस्माध्ध्यानसाधनत्वेनैवेहोंकारशब्दस्योपदेशःयद्यपिब्रह्मात्मादि

ॐखंब्रह्मखंपुराणंवायुरंखमितिहस्माहकौरव्यायणीपुत्रो॥

शब्दाःब्रह्मणोवाचकास्तथापिश्रुतिप्रामाण्यात्ब्रह्मणोनेदिष्ठमभिधानमोंकारोतएवब्रह्मप्रतिपत्ताविदंपरंसाधनंतच्चद्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेनचप्रतीकत्वेनयथाविष्ण्वादिप्रतिमाऽभेदेनैवोंकारोब्रह्मेतिप्रतिपत्तव्यस्तथाह्योंकारालंबनस्यब्रह्मप्रसी दति॥एतदालंबनंश्रेष्ठमेतदालंबनंपरं॥एतदालंबनंज्ञात्वाब्रह्मलोकेमहीयतइतिश्रुतेः वाचकेषुसत्सुकिमित्योंशब्दएवध्यानसा धनत्वेनोपदिश्यतेतत्राह॥यद्यपीति॥नेदिष्ठंनिकटतमंप्रियतममित्यर्थः॥प्रियतमत्वप्रयुक्तंफलमाह॥अतएवेति॥साधनत्वेऽवांतरविशेषंदर्श यति॥तच्चेति॥प्रतीकत्वेनकथंसाधनत्वमितिशंकते॥प्रतीकत्वेनेतिकथमित्यध्याहारः॥परिहरति॥यथेति॥ओंकारोब्रह्मेतिप्रतिपत्तौकिंस्यात्त

मंत्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्य व्याचष्टे॥ तत्रेत्यादिना॥ मंत्रः स्पष्टार्थः॥ ननु यथोक्तं तत्खं स्वेनैव रूपेण प्रतिपत्तुं शक्यते किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशंक्याह॥ यत्तदिति॥ भावविशेषो बुद्धेर्विषयपारवश्यं परिहृत्य प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानाभिमुख्यं॥ ओंकारे ब्रह्मावेशनमुदाहरणेन द्रढयति॥ यथेति॥ कस्मात्तर्ह्याह॥ वायुरमित्यादिना॥ किमिति सूत्राधिकरणमव्याकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राह॥ वायुरेहीति॥ तदेव भूताकाशात्मना विपरिणतमिति भावः॥ त

तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्माभूदिति आह खं पुराणं चिरंतनं परमात्माकाशमित्यर्थः यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं तत्तच्चक्षुराद्यविषयत्वान्निरालंबनमशक्यं गृहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेण चोंकारे आवेशयति यथा विष्ण्वंगांकितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुं लोक एवं वायुरं खं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं खं खमात्रं खमित्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्म कौरव्यायणीपुत्रो

वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यं॥ १॥ प्रथमं ब्राह्मणं॥ १॥

वायुरे हि खे मुख्यः खशब्दव्यवहारस्तस्मात्तस्मिन्संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते॥ ननु यदि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथापि ओंकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति श्रुत्यंतरात्केवलं खशब्दार्थे विप्रतिपत्तिर्वेदोऽयमोंकारो वेद विजानात्यनेन यद्वेदितव्यमतस्माद्वेद ओंकारो वाचकोऽभिधानं तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानमभिधीयमानं हि पक्षद्वये संप्लवमानेकः सिद्धांतः स्यादित्याशंक्याधिकारिभेदमाश्रित्याह॥ तत्रेति॥ श्रुत्यंतरस्यान्यथासिद्धिसंभवादोंकारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्रतिपत्तिमाशंक्याह॥ केवलमिति॥ इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतकाभावादिति भावः॥ प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानप

तदेवप्रपंचयति॥तेनेति॥वेदेस्मन्नादौतच्छब्दोद्रष्टव्यः॥ब्राह्मणाविदुरितिविशेषनिर्देशस्यतात्पर्यमाह॥तस्मादिति॥प्रतीकपक्षेवेदोयमित्यादि
ग्रंथोनिर्वहतीत्याह॥अथवेति॥विध्यभावेकथमर्थवादःसंभवतीत्याशंक्यपरिहरति॥कथमित्यादिना॥वेदत्वेनस्तुतिमोंकारस्यसंग्रहविवरणा
भ्यांदर्शयति॥सर्वोहीति॥ओंकारेसर्वस्यनामजातस्यांतर्भावेप्रमाणमाह॥तद्यथेति॥तत्रैवहेत्वंतरमवतार्यव्याकरोति॥इतश्चेति॥वेदितव्यंपरम

वेदसाधकोविजानात्युपलभतेतस्माद्वेदोयमितिब्राह्मणाविदुस्तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेनसाधनत्वमभिप्रेतमोंकारस्याथ
वावेदोयमितिअर्थवादःकथमोंकारोब्रह्मणःप्रतीकत्वेनविहितःओंखंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यात्तस्यस्तुतिरिदानींवेदत्वेनसर्वो
ह्ययंवेदः॥ओंकारएवैतत्प्रभवएतदात्मकःसर्वऋग्यजुःसामादिभेदभिन्नएषओंकारस्तद्यथाशंकुनासर्वाणिपर्णानीत्यादिश्रुतं
तेरात्॥इतश्चायंवेदओंकारोयद्वेदितव्यंतत्सर्वंवेदितव्यमोंकारेणैववेदेनेनातोयमोंकारोवेदइतरस्यापिवेदस्यवेदत्वमतएव
तस्माद्विशिष्टोयमोंकारःसाधनत्वेनप्रतिपत्तव्यइतिअथवावेदःसःकोसौयंब्राह्मणाविदुरोंकारंब्राह्मणानांह्यसौप्रणवोद्गीथादि
विकल्पैर्विज्ञेयस्तस्मिन्प्रयुज्यमानेसाधनत्वेनसर्वोवेदःप्रयुक्तोभवतीति॥१॥सप्तमस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥अधुनादमादिसाधनत्र
यविधानार्थोयमारंभःत्रयास्त्रिसंख्याकाःप्राजापत्याःप्रजापतेरपत्यानिप्राजापत्यास्तेकिंप्रजापतौ परंचब्रह्मद्वेब्रह्मणीवेदितव्येइति

श्रुत्यंतरात्तद्वेदनसाधनत्वेपिकथमोंकारस्यवेदत्वमित्याशंक्याह॥इतरस्यापीति॥अतएववेदितव्यवेदनहेतुत्वादेवेत्यर्थः॥प्रतीकपक्षेवाक्ययो
जनांनिगमयति॥तस्मादिति॥अभिधानपक्षेप्रतीकपक्षेचैकंवाक्यमेकैकत्रयोजयित्वापक्षद्वयेपिसाधारण्येनयोजयति॥अथवेति॥तस्यपूर्वोक्तरीत्या
वेदत्वेलाभंदर्शयति॥तस्मिन्निति॥ओंकारस्यब्रह्मोपास्तिसाधनत्वमिष्टंसिद्धमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः॥१॥सप्तमस्यप्रथमंब्राह्मणं॥१॥ब्राह्मणांतर

बृ॰र॰ दानमेवलोभत्यागरूपमुपदिष्टमितिकुतोनिश्चितं॥अन्यदेवविहितंकिंचिद्दादिष्टंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥किमन्यदिति॥यथादेवामनुष्याश्च अ॰७
स्वाभिप्रायानुसारेणदकारश्रवणेसत्यर्थंजगृहुस्तथेतियावत्॥दयध्वमित्यत्रतास्यमीरयति॥क्रूराइति॥हिंसादीत्यादिशब्देनपरस्वापहारा
दिगृह्यते॥प्रजापतेरनुशासनंप्रागासीदित्यत्रलिंगमाह॥तदेतदिति॥अनुशासनस्यानुवृत्तिमेवव्याकरोति॥यःपूर्वमिति॥दइतिविसंधिकर

किमन्यद्ब्रूयान्नोहितमितिमनुष्याः॥तथाअसुरादयध्वमितिक्रूरायूयंहिंसादिपराअतोदयध्वंप्राणिषुदयांकुरुतेतितदेतत्प्रजा
पतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्ततएवयःपूर्वंप्रजापतिर्देवादीननुशशाससोद्याप्यनुशास्त्येवदैव्यास्तनयित्नुलक्षणयावाचाकथ

अथहैनमसुराऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्योहैतदेवाक्षरमुवाचदइतिव्यज्ञासिष्टा३इतिव्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दयध्व
मितिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेतितदेतदेवैषादैवीवागनुवदतिस्तनयित्नुर्ददद‍इति॥ मेषाश्रूयतेदैवीवाक्कासौस्त
नयित्नुर्ददद‍इतिदाम्यतदत्तदयध्वमित्येषांवाक्यानामुपलक्षणायत्रिर्दकारउच्चार्यतेअनुकृतिःनतुस्तनयित्नुशब्दस्त्रिरेवसंख्या
नियमस्यलोकेऽप्रसिद्धत्वात्॥यस्मादद्यापिप्रजापतिर्दाम्यतदत्तदयध्वमित्यनुशास्त्येवतत्तस्मात्कारणादेतत्त्रयंकिंतत्त्रयमित्युच्य
तेदमंदानंदयामिति[illegible]सेदुपादद्यात्प्रजापतेरनुशासनमस्माभिःकर्तव्यमित्येवंमतिंकुर्यात्तथाचस्मृतिः॥ यंसर्वत्रवर्णीतरभ्रमापोह

र्थं॥यथादकारत्रयमत्रविवक्षितंतथास्तनयित्नुशब्देपित्रित्वंविवक्षितंचेत्प्रसिद्धिविरोधःस्यादित्याशंक्याह॥अनुकृतिरिति॥दशब्दानुकरण
मात्रमत्रविवक्षितंनतुस्तनयित्नुशब्देपित्रित्वंप्रमाणाभावादित्यर्थः॥प्रकृतस्यार्थवादस्यविधिपर्यवसायित्वंफलितमाह॥यस्मादिति॥उपादानप्रका

राम:

तद्विधानंसर्वोपास्तिशेषत्वेनेतिद्रष्टव्यं॥आख्यायिकाप्रवृत्तिरारंभःपितरिब्रह्मचर्यमूषुरितिसंबंधः॥प्रजापतिसमीपेब्रह्मचर्यवासमात्रेणकिमित्य
सौदेवादिभ्योहितंब्रूयादित्याशंक्याह॥शिष्यत्वेति॥शिष्यभावेनवृत्तेःसंबंधिनोयेधर्मास्तेषांमध्येब्रह्मचर्यस्यत्यादियोज्यं॥तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी॥ऊ

पितरिब्रह्मचर्येशिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्यप्राधान्याच्छिष्याःसंतोब्रह्मचर्यमूषुरुषितवंतइत्यर्थः॥केतेविशेषतोदेवामनुष्याअसुराश्चतेचो
षित्वाब्रह्मचर्येकिमकुर्वन्नित्युच्यतेतेषांदेवाऊचुःपितरंप्रजापतिंकिमितिब्रवीतुकथयतु॥नोस्मभ्यंयदनुशासनंभवानितिते
भ्यएवमर्थिभ्योहएतदक्षरंवर्णमात्रमुवाचदइत्युक्त्वाचतान्पप्रच्छपिताकिंव्यज्ञासिष्टाइति॥अथोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थ

त्रयाःप्राजापत्याःप्रजापतौपितरिब्रह्मचर्यमूषुर्देवामनुष्याअसुराउषित्वाब्रह्मचर्यंदेवाऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्यो
हैतदक्षरमुवाचदइतिव्यज्ञासिष्टाइइति॥व्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दाम्यतेतिनआत्थेत्योमितिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति॥१॥अथहै
नंमनुष्याऊचुर्ब्रवीतुनोभवानितितेभ्योहैतदेवाक्षरमुवाचदइतिव्यज्ञासिष्टाइइतिव्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दत्तेतिनआत्थेत्योमि
तिहोवाचव्यज्ञासिष्टेति॥२॥ विज्ञातवंतःआहोस्विन्नेतिदेवाऊचुर्व्यज्ञासिष्मेतिविज्ञातवंतोवयंयदेवमुच्यतांकिंमयोक्तमितिदे
वाऊचुर्दाम्यतअदांतायूयंस्वभावतःअतोदांताभवतेतिनोस्मानात्थकथयसिइतरआहोमितिसम्यग्व्यज्ञासिष्टे तिसमानमन्यत्स्व
भावतोलुब्धायूयमतोयथाशक्त्यासंविभजतदत्तेतिनोस्मानात्थ हापोहशक्तानामेवशिष्यत्वमितिद्योतनार्थोहशब्दः॥विचारार्थाप्लुतिरिति
अंगीकृत्यप्रश्नमेवव्याकरोति॥यथेति॥ओमित्यनुज्ञामेवविभजते॥सम्यगिति॥समानत्वेनोत्तरस्यसर्वस्यैवार्थवादस्याध्यासंभपतेप्राक्षेदत्तेत्यत्रतात्स

श्रुतिसिद्धविध्यनुसारेण भगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति॥ तथा चेति॥ तदेतत्त्रयं शिक्षेदित्येष विधिश्चेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्या इत्यादिना ग्रंथेनेत्याशंक्य
यस्मादित्यादिना सूचितमाह॥ अत्रेति॥ सर्वैरेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तर्हि देवादीननुपदिश्य दकारत्रयोच्चारणमनुपपन्नमिति शंकते॥ तत्रेति॥ दमादित्र
यस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वेऽस्तु तावत्तावत्॥ किंच॥ पृथक्पृथगनुशासनार्थिनो देवादयस्तेभ्यो दकारत्रयमात्रोच्चारणेनापेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह
॥ पृथगिति॥ किमर्थमित्यादिना पूर्वेण संबंधः॥ दकारमात्रमुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्विभागेनानुशासनमभिसंहितमित्याशंक्याह॥ तेनेति॥ त्रयं स

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदित्यस्य हि विधेः शेषः पूर्ववत्॥ अपि देवादीनुद्दि
श्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजापतिः॥ पृथगनुशासनार्थिभ्यस्ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः॥ प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव

दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति॥५॥ द्वितीयं ब्राह्मणं॥

दकारवर्णमात्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्पयंति अत्रैक आहुः दांतत्वाः दानत्वाः दयालुत्वैः पराधित्वमात्मनो मन्यमानाः शंकि
ता एव प्रजापतावूषुः॥ किं नो वक्ष्यतीति तेषां च दकारश्रवणमात्राद्देवात्मशंकावशेन तदर्थप्रतिपत्तिरभूल्लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः
शिष्याश्चानुशास्याः सतो दोषान्निवर्तयितव्या इति वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धांतिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञाः संतो यथोक्तरीत्या विकल्पयंतीति
योजना॥ पराभिप्रायज्ञा इत्युपहासो वा॥ परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा इति नञ्ग्लेषो वा पाठः॥ एकीयं परिहारमुत्थापयति॥ अत्रेति॥ अ
स्तु तेषामेवमाशंका तथापि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्याशंक्याह॥ तेषां चेति॥ तदर्थो दकारार्थो दमादिस्तस्य प्रतिपत्तिस्तत्तद्द्वारेणादांतत्वादि

३८४

बृहदारण्यकटीका॥

किमितिप्रजापतिर्दोषज्ञापनद्वारेणततोदेवादीननुशास्यान्दोषान्निवर्तयिष्यतितत्राह॥लोकेपीति॥दकारोच्चारणस्यप्रयोजनेसिद्धेफलित
माह॥अतइति॥यत्तूक्तंनेवाकृथमित्यादितत्राह॥दमादीति॥प्रतिपत्तुंचयुक्तंदमादीतिशेषः इतिशब्दः स्वयूथ्यमतसमाप्त्यर्थः॥परोक्तंपरिहा
रमंगीकृत्याख्यायिकातात्पर्यंसिद्धांतीब्रूते॥फलंत्विति॥निर्ज्ञातदोषादेवादयोयथादकारमात्रेणततोनिवर्त्यंतइतिशेषः॥इतिशब्दोदार्ष्टांतिक
प्रदर्शनार्थः॥विशिष्टान्प्रत्यनुशासनस्यप्रवृत्तत्वादस्माकंतदभावादनुपादेयंदमादीतिशंकते॥नन्विति॥किंच॥देवादिभिरपिप्रातिस्विकानुशा

अतोयुक्तंप्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणंदमादित्रयेचदकारान्वयाद्दात्मनोदोषानुरूपेणदेवादीनांविवेकेनप्रतिपत्तुंचेतिफलंत्वेतदा
त्मदोषज्ञानेसतिदोषान्निवर्तयितुंशक्यतेऽल्पेनाप्युपदेशेन॥यथादेवादयोदकारमात्रेणेति[चे]देतत्त्रयाणांदेवादीनामनुशा
सनंदेवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयम[न्य]त्वेपिनतत्त्रयंमनुष्यैःशिक्षितव्यमित्यत[उ]च्यतेपूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितमेतत्त्रयंतस्मा
न्मनुष्यैरेवचशिक्षितव्यमितित[त्र]दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वंस्यात्कथमसुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादितिचेन्नतुल्यत्वात्त्रयाणामतोन्योत्रा
भिप्रायःप्रजापतेःपुत्रादेवादयःपुत्रेभ्यश्चहितमेवपित्रोपदेष्टव्यंप्रजापतिश्चहितज्ञोनान्यथोपदिशति

सनवशादेकैकमेवदमाद्यनुष्ठे
यंनतत्त्रयमित्याह॥देवादिभिरिति॥यथापूर्वस्मिन्कालेदेवादिभिरेकैकमेवोपादेयमित्युक्तंतथावर्तमानेपिकालेमनुष्यैरेकैकमेवकर्तव्यंपूर्वाचा
रानुसारान्नतुत्रयंशिक्षितव्यंतथाचकस्यायंविधिरित्याह॥अन्यत्वेपीति॥आचारप्रामाण्यमाश्रित्यपरिहरति॥अत्रेति॥इत्येकैकमेवनोपादेयमिति
शेषः॥दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वमाक्षिपति॥तत्रेति॥मध्येदमादीनामितियावत्॥असुरैरनुष्ठितत्वेपिदयालुत्वमनुष्ठेयंहितसाधनत्वाद्दानादिवदितिप
रिहरति॥नेत्यादिना॥देवादिषुप्रजापतेरविशेषात्तेभ्यस्तदुपदिष्टमन्यत्वेपिसर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः॥हितस्यैवोपदेष्टव्यत्वेपितदज्ञानात्प्रजापतिरन्यथोपदि

हितज्ञस्य पितुरहितोपदेशित्वाभावस्तस्मादित्युक्तः॥ विशिष्टैरनुष्ठितस्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह॥ अत इति॥ प्राजापत्या देवादयो विग्र
हवंतः संतीत्यर्थवादस्य यथाश्रुतेर्थे प्रामाण्यमभ्युपगम्य दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः संप्रति कर्ममीमांसकमतमनुसृत्याह॥
अथवेति॥ कथं मनुष्येष्वेव देवासुरत्वं तत्राह॥ मनुष्याणामिति॥ अन्ये गुणा ज्ञानादयः॥ किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं तदाह॥ अ
दांतत्वादिति॥ देवादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तांतरमाह॥ इतरांश्चेति॥ मनुष्येष्वेव देवादिशब्दप्रवृत्तौ फलितमाह॥ अत इति॥ इतिशब्दो विध्युपप

तस्मात्सु त्रानुशासनं प्रजापतेः परमेतद्धितमतो मनुष्यैरेवैतत्त्रयं शिक्षितव्यमिति अथवा न देवा असुरा वाऽन्ये केचन विद्यंते
मनुष्येभ्यो मनुष्याणामेवादांता ये ऽन्यैरुत्तमैर्गुणैः संपन्नास्ते देवा लोभप्रधाना मनुष्यास्तथा हिंसापराः क्रूरा असुरास्त एव मनु
ष्या अदांतत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवंति इतरांश्च गुणान्सत्वरजस्तमांस्यपेक्ष्यातो मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमेत
त्त्रयमिति॥ तदपेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात्तथा हि मनुष्या अदांता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यंते तथा च स्मृतिः॥ कामः क्रोधस्तथा लो
भस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति॥ दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितं ततो ऽलुब्धो दयालुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियत इति॥
॥ ३॥ इति सप्तमे द्वितीयं ब्राह्मणं॥ २॥ तत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रांतमथाधुना सोपाधिकस्य तत्रैवाभ्युदयफलानि वक्त
व्यानीत्येवमर्थोयमारंभः तत्प्रदर्शनार्थः॥ मनुष्यैरेवैतत्त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह॥ तदपेक्षयेति॥ मनुष्याणामेव देवादिभावे प्रमाणमाह॥ तथा
हीति॥ त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति॥ तथा चेति॥ सार्थवादेन विधिना सिद्धमर्थमनुवदति॥ दमादीति॥ कथं तस्य सर्वोपासनशेषत्वं तदाह॥ द
तदिति॥ अलुब्ध इति च्छेदः॥ इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः॥ ३॥ इति सप्तमे द्वितीयं ब्राह्मणं॥ संप्रत्युत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति॥ तत्रेति॥ कांड

५.२. पापक्षयादिरभ्युदयस्तत्फलान्युपासनानीति शेषः॥ अनंतरब्राह्मणमादायतस्य संगतिमाह॥ एष इत्यादिना॥ उक्तस्य हृदयशब्दार्थस्य पांचमिकत्वं द
१० र्शयन्प्रजापतित्वं साधयति॥ यस्मिन्निति॥ कथं हृदयस्य सर्वत्वं तदाह॥ उक्तमिति॥ सर्वत्वसंकीर्तनेन फलमाह॥ एतत्सर्वमिति॥ तत्र हृदयस्योपास्यत्वे

एष प्रजापतिर्यद्धृदयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनंतरमेवाभिहितं कः पुनरसावनुशास्ता प्रजापतिरित्युच्यते एष प्रजापतिः कोसौ यद्धृदयमि
ति हृदयस्य बुद्धिरुच्यते यस्मिन्शाकल्यब्राह्मणांते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्विभागद्वारेण तदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूता
त्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा एतद्ब्रह्म बृहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म एतत्सर्वं यत्पंचमाध्याये हृदयस्य हृदयत्वं सर्वत्वं चेतस्य(?)

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद
द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद॥ तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ ॥

स्याच्चस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते तदेतद्धृदयमिति नामत्र्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्यस्येति त्र्य
क्षरं कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यंते हृ इत्येकमक्षरं॥ अभिहरंति हृतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपमिति यो वेद यस्माद्धृदयाय ब्र
ह्मणे स्वाश्चेंद्रियाण्यन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरंति हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरत्यतो हृदयनाम्नो हृ इत्येतदक्षरमिति यो वे
दास्मै विदुषेऽभिहरंति स्वाश्च ज्ञातयोऽन्ये चासंबद्धा बलिमिति वाक्यशेषः॥ विज्ञानानुरूप्येण तत्फलं॥ सिद्धे सतीत्येतत्॥ फलोक्तिमुत्थाप्य
आकरोति॥ अभिहरंतीति॥ यो वेदास्मै विदुषेभिहरंतीति संबंधः॥ वेदनमेव निश्चयति॥ यस्मादित्यादिना॥ स्वकार्यरूपदर्शनादि हृदयस्य तत्कार्यं
रा: १०

औचित्यमुक्ते फलेकथयति॥ विज्ञानेति॥ अत्रापीति दकारोपासनेपि फलमुच्यत इति शेषः॥ तामेवफलोक्तिंव्यनक्ति॥ हृदयायेति॥ अस्मै विदुषेस्वाश्चान्येच ददति बलिमिति शेषः॥ नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति चत्वार्युपासनान्यत्र विवक्षितानीत्या

तथाद इत्येतदप्येकमक्षरं एतदपि दानार्थस्य ददातेर्द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धमत्रापि हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्चकरणान्यन्ये च विषयाः स्वंस्वं वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यमतो दकार इत्येवं यो वेदास्मै ददति स्वाश्चान्ये च॥ तथा यमित्येतदप्येकमक्षरं इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नाम्नि निबद्धमिति यो वेद स्वर्गं लोकमेति एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः॥ ५॥ सप्तमस्य तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्य

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् जित इन्न्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म॥ १॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४॥ मित्युपासनं विधित्सन्नाह तत्तदिति हृदयं ब्रह्म प्रागुक्तं वै इति स्मरणार्थं तद्धृदयं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दस्तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः॥ किं पुनस्तत्प्रकारान्तरमेतदेव तदित्येतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ संनिधीकृत्याह आस बभूव किं पुनरेतदेवासेत्युक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः किं तदिति विशेषतो निर्दिशति सत्यमेव सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पंचभूतात्मकमित्येतत् शंकाह॥ स

मिति ४॥ सप्तमे तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ ब्राह्मणान्तरमस्याप्याक्षराणि व्याचष्टे॥ तस्यैवेत्यादिना॥ सत्यशब्दार्थसत्यज्ञानादि वाक्योपात्तं व्यावर्त्तयति॥ सद्वेति॥ स

विदनमनूद्य फलोक्तिमवतारयति॥ सयइति॥ प्रथमजत्वं कथयति॥ सर्वस्मादिति॥ सयः कश्चिदित्येति संबंधः॥ केमुतिकसिद्धं फलांतरमाह॥ किंचेति॥ वशीकृतस्य शत्रोः स्वरूपेण सत्वं वारयति॥ असन्नेति॥ सयोहैतमित्यादिनायएवमित्यादेरेकार्थत्वात्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह॥ कस्यै तदिति॥ कथमस्य विज्ञानस्येदं फलमित्याशंक्याह॥ अतइति॥ पंचमीपराग्दृष्टेस्स्पष्टयति॥ सत्यंहीति॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४॥ इदमाब्राह्मणंग्रह्यते॥ त

स यः कश्चित्सत्यात्मानमेतम्महन्महत्त्वात्पूज्यं प्रथमजं प्रथमं जातं सर्वस्मात्संसारिणः एतदेवाग्रेजातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति तस्येदं फलमुच्यते यथासत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृता जिता एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमांल्लोकान्॥ किंच॥ जितो वशीकृतः इन्नु इत्थं यथा ब्रह्मणा असौ शत्रुरिति वाक्यशेषः असच्च असद्भवेदसौ शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजंत सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवा ँ स्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षर ँ सत्यमिति॥ र्थः कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति यतो विद्यानुरूपं फलं युक्तं सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म॥ ६॥ सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४॥ सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह महद्यक्षं प्रथमजमित्युक्तं तत्कथं प्रथमजत्वमित्युच्यते आप एवेदमग्र आसुरापइति कर्मसमवायिन्योग्निहोत्राद्याहुतयः अग्निहोत्राद्याहुतेर्द्रवात्मकत्वादप्त्वं ताश्चापोग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालं केनचिददृष्टेन सूक्ष्मेणात्मनाकर्मसमवायित्वमपरित्यजंत्य स्यावांतरसंगतिमाह॥ महदिति॥ आहुतीनामेवकर्मसमवायित्वं नत्वपामित्याशंक्याह॥ अग्निहोत्रादीति॥ यद्यप्यापः सोमाद्याहूयमानाः कर्मसमवायिन्यस्तथाप्युत्तरकालेकथं तासां तथात्वं कर्मणोऽस्थायित्वादित्याशंक्या

कर्मसमवायित्वमपरित्यजंत्यस्तत्संबंधित्वेनापः प्रथमं प्रवृत्तास्तन्नाशोत्तरकालं सूक्ष्मेणादृष्टेनात्मनातींद्रियेणात्मना तिष्ठंतीति योजना ॥ आप
इति विशेषणंभूतां तरव्यासेधार्थमिति भ्रांतिं वारयति ॥ इतरेति ॥ कथं तर्हि तासामेवश्रुतावुपादानं तदाह ॥ कर्मेति ॥ इति तासामेवात्र ग्रहण
मिति शेषः ॥ विवक्षितपदार्थं निगमयति ॥ सर्वाण्येवेति ॥ पदार्थमुक्तमनूद्य वाक्यार्थमाह ॥ ताइति ॥ पास्त्वाय थोक्ता आपस्ता एवेति यत्शब्दात्र

इतरभूतसहिता एव न केवलाः कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपामिति सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कर्तृसहि
तानि निर्दिश्यंत आप इति ता आपो बीजभूता जगतोऽव्याकृतात्मनावस्थितास्ता एवेदं सर्वं नामरूपविकृतं जगदग्र आसुर्नान्यत्किंचि
द्विकारजातमासीत्ताः पुनरापः सत्यमसृजंत तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं तदेतद्धिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म यदव्याकृतस्य जगतो

सइत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृही
तं सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥ व्याकरणं तत्सत्यं ब्रह्म कुतो महत्त्वात्कथं महत्त्वमित्याह यस्मात्स
र्वस्य स्रष्टृ कथं यत्सत्यं ब्रह्म तत्प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमसृजतेत्यनुषंगः प्रजापतिर्देवान्स विराट् प्रजापतिर्देवा
नसृजत यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म कथं पुनर्महत्त्वमित्युच्यते त एवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमती
त्यैतदेव सत्यं ब्रह्मोपासते त एतत्प्रथमजं महद्यक्षं तस्मात्सर्वात्मनोपासंतत संबंधेन योजना ॥ स संज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतं स सत्यं कथंभूतानतर
सहिताभ्योऽद्भ्यो जायते तन्नाह ॥ तदेतदिति ॥ तस्य ब्रह्मत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ॥ तत्सत्यमिति ॥ सत्यस्य ब्रह्मणो महत्त्वं प्रश्नद्वारा साधयति ॥ कर्मि

विशेषणत्रयेसिद्धेफलितमाह॥तस्मादिति॥तस्यापीत्यपिशब्दोहृदयब्रह्मदृष्टांतार्थः॥बुद्धिपूर्वकमनृतंविदुषोपिबाधकमित्यभिप्रेत्यविशिन

तस्यापिसत्यस्यब्रह्मणोनामसत्यमितितदेतत्त्र्यक्षरं॥कानितानिअक्षराणीत्याहसइत्येकमक्षरंतीत्येकमक्षरंतीतिइकारानुबंधोनिर्देशा
र्थः॥यमित्येकमक्षरंतत्रतेषांप्रथमोत्तमेअक्षरेसकारयकारौसत्यंमृत्युरूपाभावान्मध्यतोमध्येनृतमनृतंहिमृत्युर्मृत्युनृतयोस्तका
रसामान्यात्तदेतदनृतंमृत्युरूपमुभयतःसत्येनसकारयकारलक्षणेनपरिगृहीतंव्याप्तमंतर्भावितंसत्यरूपाभ्यामतोऽकिंचित्करंत
त्सत्यभूयमेवसत्यबाहुल्यमेवभवतिएवंसत्यबाहुल्यंसर्वस्यमृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्वंचयोविद्वांस्तमेवंविद्वांसमनृतंकदाचित्सत्य

तद्यत्तत्सत्यमसौसआदित्योयएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषोयश्चायंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ।

दोक्तंनहिनस्ति॥१॥अस्याधुनासत्यस्यब्रह्मणःसंस्थानविशेषउपासनमुच्यतेतत्किंतद्यत्तत्सत्यंब्रह्मप्रथमजंकिमसौसः॥कोसावा
दित्यः॥कःपुनरसावादित्योयएषएतस्मिन्नादित्यमंडलेपुरुषोभिमानीसोसौसत्यंब्रह्मयश्चायमध्यात्मंयोयंदक्षिणेक्षन्नक्षिणिपु
रुषश्चशब्दात्सचसत्यंब्रह्मेतिसंबंधस्तावेतावादित्याक्षिस्थौपुरुषावेकस्यसत्यस्यब्रह्मणःसंस्थानविशेषौयस्मात्तस्मादन्योन्यस्मिन्नि
तरेतरस्मिन्नादित्यश्चक्षुषिचाक्षुषश्चादित्येप्रतिष्ठितावध्यात्माधिदैवतयोरन्योन्योपकार्योपकारकत्वात्कथंप्रतिष्ठितावित्युच्यतेरश्मि
भिःप्रकाशेनानुग्रहंकुर्वन्नेषआदित्योस्मिंश्चाक्षुषेअध्यात्मेप्रतिष्ठितः॥ ष्टि॥प्रमादोक्तमिति॥ब्राह्मणांतरमवतार्यव्याकरोति॥अस्येत्यादि
ना॥तत्राधिदैविकंस्थानविशेषमुपन्यस्यति॥तदित्यादिना॥संप्रत्याध्यात्मिकंस्थानविशेषंदर्शयति॥यश्चेति॥प्रदेशभेदवर्तिनोःस्थानभेदेनभेदं

अन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥ प्राणेभ्यसुरादिभिरिंद्रियैरिति यावत्॥ अनुगृह्ण
नादित्यमंडलात्मानं प्रकाशयन्नित्यर्थः॥ प्रासंगिकमुपासनाप्रसंगागतमित्यर्थः॥ तस्य दर्शनस्य किं फलमित्याशंक्याह॥ कथमिति॥ पुरुषरूपस्य

अयं चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नक्षिणादित्ये धिदैवे प्रतिष्ठितः॥ सोस्मिन्शरीरे विज्ञानमयो यो भोक्ता यदास्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भ
वति तदासौ आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसंहृत्य केवले नोदासीनेन रूपेण व्यवतिष्ठते तदायं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं
विरश्मिमेतन्मंडलं चंद्रमंडलमिव तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासंगिकं प्रदर्श्यते कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवान्स्यादिति नैनं चाक्षुषं

रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयमक्षिन्नस्य यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मंडलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्या
यंति॥ ८॥ य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
स्वरिति॥ पुरुषशरीरकृत्यानुग्रहाय एते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छंतोपि पुनः तत्कर्मक्षये मनुरुध्यमाना इव नोप
यंति न प्रत्यागच्छंत्येन मतो वगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात्तस्य सैवेकस्यात्मनोंशावेताविति तत्र योसौ कोयः एष एतस्मिन्मं
डले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृतयो वयवाः॥ कथं भूरिति येयं व्याहृतिः सा तस्य शिरः प्राथम्यात्तत्र सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिरेकमेकसं
ख्यायुक्तं शिरस्तथैतदक्षरमेकं भूरिति भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे तथा स्वरिति न्योन्यमुपकार्योपकारकत्वमुक्तं
निगमयति॥ नेत्यादिना॥ पुनः शब्देन मतेरुत्तरकालो गृह्यते॥ रश्मीनामचेतनत्वादिवशब्दः पुनर्नकारोच्चारणमन्वयप्रदर्शनार्थं तत्र स्था

३६७

तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरो दृष्ट्वारोप्येति विवक्षिते तस्योपनिषदित्यादिव्याचष्टे ॥ तस्येत्यादिना ॥ यथा लोके गवादिः स्वेनाभिधानेनाभिधीयमानः
संमुखीभवति तद्वदित्याह ॥ लोकवदिति ॥ नामोपास्तिफलमाह ॥ अहरिति चेति ॥ ९ ॥ यथा मंडलपुरुषस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्कस्या

प्रतिष्ठाद्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मणः उपनिषद्रहस्यमभिधा
नं येनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्माभिमुखीभवति लोकवत्का सावित्याह अहरित्यहरिति चैतद्रूपं हंते जहाते श्चेति यो वेद स

प्रतिष्ठाद्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हंति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ९ ॥ योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य
भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनि
षदहमिति हंति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ १० ॥ सप्तमस्य पंचमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ मनोमयोयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मि
न्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा हंति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥ ९ ॥ एवं योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं
समानं तस्योपनिषदहमिति प्रत्यगात्मभूतत्वात्सूर्यवदुक्तं तेजहाते श्चेति ॥ १० ॥ सप्तमस्य पंचमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥ उपाधीनामनेकत्वादनेक
विशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्सन्नाह मनोमयो मनःप्रायो धिदैवतमुपासनमुक्तं ॥ त
थाध्यात्मं चाक्षुषपुरुषस्योक्तविशेषणस्योपासनमुच्यते इत्याह ॥ एवमिति ॥ चाक्षुषस्य कथमहमित्युपनिषदिष्यते तत्राह ॥ प्रत्यगिति ॥ हंते
जहाते श्चाहमित्येतद्रूपमिति यो वेद स हंति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्फलवाक्यं योज्यमित्याह ॥ पूर्ववदिति ॥ ४ ॥ सप्तमस्य पंचमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

अनेकविशेषणत्वाच्च प्रत्येकं तेषामिति शेषः॥ तत्प्राप्यत्वे हेतुमाह॥ मनसीति॥ प्रकारांतरेण तत्प्राप्यत्वमाह॥ मनसा चेति॥ तस्य भास्वररू
पत्वं साधयति॥ मनस इति॥ तस्य ध्यानार्थं स्थानं दर्शयति॥ तस्मिन्निति॥ औपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकं त्वानंत्यमित्यभिप्रेत्याह॥ स

मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनसा चोपलभ्यत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः भा एव सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर
इत्येतन्मनसः सर्वार्थावभासकत्वान्मनोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वं तस्मिन्नंतर्हृदये हृदयांतस्तस्मिन्नित्येतद्यथा व्रीहिर्वा यवो वा परि
माणत एवं परिमाणस्तस्मिन्नंतर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः॥ स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येशानः स्वामी स्वामित्वेपि
सति कश्चिदमात्यादितंत्रोऽयं तु न तथा किं तर्हि अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च यत्किंचित्सर्वं जगत्त

स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च॥ ११॥ षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्वि
द्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म॥ १२॥ सप्तमं ब्राह्मणं॥ ७॥ त्सर्वं प्रशास्ति स एवं मनोमयस्योपासनात्त

थारूपापत्तिरेव फलं तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणं॥ १३॥ सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ तथैवोपासनांतरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशि
ष्टफलमारभ्यते॥ विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते विदानाद्वखंडनात्तमसो मेघांधकारं विदार्य ह्यवभासतेऽतो विद्युदेवं
गुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेद सोऽवद्यत्यवखंडयति विनाशयति पाप्मन एष इति॥ यदुक्तं सर्वस्येशान इति तन्निगमयति॥ सर्वमिति॥ यथान्यत्र
तथात्र फलाश्रुतेरफलमिदमुपासनमकार्यमिति चेन्नेत्याह॥ एवमिति॥ ११॥ ॥ सप्तमे षष्ठं ब्राह्मणं॥ ६॥ ब्राह्मणांतरमुद्भाव्य विभजते॥ तथैवेत्या

बृ॰ उ॰ उक्तमेव फलं प्रकटयति ॥ एनमिति ॥ १२ ॥ सप्तमे सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांतरमवतारयति ॥ पुनरिति ॥ तां धेनुमुपासीतेति संबंधः ॥ वाचो धे
१४ नाश्च सादृश्यं विशदयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्रयं च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ॥ के पुनरित्यादिना ॥ कथं देवाः यथोक्तौ स्तनावुपजीवंति

एनमात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखंडयतीत्यर्थः य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलं विद्युद्धि य
स्माद्ब्रह्म ॥ १२ ॥ इति सप्तमस्य सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥ उक्तरूपासनांतरं तस्यैव ब्रह्मणः वाग्वै ब्रह्मेति वागिति शब्दः त्रयी तां वाचं धेनुं धेनु
रिव धेनुः यथा धेनुश्चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्साय एवं वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पयद्वान्नं क्षरति देवादिभ्यः [illegible]नस्तस्त

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हंतकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवंति स्वाहा
कारं च वषट्कारं च हंतकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १३ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

नाः के वा ते ये
भ्यः क्षरति तस्या एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ स्तनौ देवा उपजीवंति वत्सस्थानीयाः कौ तौ स्वाहाकारं च वषट्कारं च [illegible] हि हविर्दीयते देवेभ्यः हंत
कारं मनुष्याः हंत इति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छति स्वधाकारं पितरः स्वधाकारेण पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छंति तस्याः धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः
प्राणेन हि वाक्प्रसूयते मनो वत्सो मनसा हि प्रस्राव्यते मनसाह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते तस्मान्मनो वत्सस्थानीयमेवं वाग्धेनूपा
सकस्तादात्म्यमेव प्रतिपद्यते ॥ सप्तमे अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

तत्राह ॥ आभ्यां हीति ॥ हंत यद्यपेक्षितमित्यर्थः ॥ स्वधामन्नं ॥ प्रस्राव्यते प्रस्नुता स्वयो
यता क्रियते ॥ मनसा हीत्यादिनोक्तं विवृणोति मनसेति ॥ फलाश्रवणादेतदुपासनयं किं चित्करमित्याशंक्याह ॥ स एवमिति ॥ तादात्म्यं यथोक्तवागुपाधिक

ब्राह्मणांतरमनूद्यतस्यतात्पर्यमाह॥अयमिति॥अन्नपानस्यपक्तातत्सद्भावेमानगाह॥तस्येति॥क्रियायाःश्रवणस्येतदितिविशेषणंतद्यथाभ

अयमग्निर्वैश्वानरःपूर्ववदुपासनांतरमयमग्निर्वैश्वानरःकोयमग्निरित्याहयोयमंतःपुरुषेकिंशरीरारंभकोनेत्युच्यतेयेनाग्निनावै
श्वानराख्येनेदमन्नंपच्यते॥किंतदन्नंयदिदमद्यतेभुज्यतेन्नंप्रजाभिर्जाठरोग्निरित्यर्थः॥तस्यसाक्षादुपलक्षणार्थमिदमाहतस्या
ग्नेरन्नंपचतोजाठरस्यैषघोषोभवतिकोसावयंघोषमेतदितिक्रियाविशेषणंकर्णावपिधायांगुलीभ्यामपिधानंकृत्वाशृणोतितंप्रजा
पतिमुपासीतवैश्वानरमग्निमत्रापिताद्भाव्यंफलंतत्रप्रासंगिकमिदमरिष्टलक्षणमुच्यतेसोत्रशारीरोभोक्तायदोत्क्रमिष्यन्भवतिनैनंघो

अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषेयेनेदमन्नंपच्यतेयदिदमद्यतेतस्यैषघोषोभवतियमेतत्कर्णावपिधायशृणो
तिसयदोत्क्रमिष्यन्भवतिनैनंघोषंशृणोति॥१८॥नवमंब्राह्मणं॥९॥ षंशृणोति॥१॥सप्तमस्यनवमंब्राह्मणं॥सर्वेषाम

स्मिन्प्रकरणेउपासनानांगतिरियंफलंचोच्यतेयदावैपुरुषोविद्वानस्माल्लोकात्प्रैतिशरीरंपरित्यजतिसतदावायुमागच्छत्यंतरि
क्षेतिर्यग्भूतोवायुःस्तिमितोभेद्यस्तिष्ठतिसवायुस्तत्रस्वात्मनितस्मैसंप्राप्ताययविजिहीतेस्वात्मावयवान्विगमयतिछिद्रीकरोत्या
त्मानमित्यर्थः॥किंपरिमाणंछिद्रमित्युच्यतेयथारथचक्रस्यखंछिद्रंप्रसिद्धपरिमाणंतेनछिद्रेणसविद्वानूर्ध्वआक्रमतेऊर्ध्वःसग
च्छति॥सआदित्यमागच्छति वतितथेत्यर्थः॥कौत्स्येयाग्न्युपाधिकस्यपरस्योपासनेप्रस्तुतेसतीत्याह॥तत्रेति॥१८॥सप्तमेनवमंब्रा
ह्मणं॥९॥ब्राह्मणांतरस्यतात्पर्यमाह॥सर्वेषामिति॥फलंत्वश्रुतफलानामितिशेषः॥किमितिविद्वान्वायुमागच्छतितस्मैपेक्षैवब्रह्मलोकंकृतो

बृ.उ. १५

आदित्यंप्रत्यागमनेहेतुमाह॥आदित्यइति॥उक्तेर्थेवाक्यंपातयति॥तस्मादिति॥बहून्कल्पानित्यवांतरकल्पोक्तिः॥सप्तमस्यदशमंब्राह्मणं१०

अ. ७

आदित्योब्रह्मलोकंजिगमिषोर्मार्गनिरोधंकृत्वास्थितःसोप्येवंविदेउपासकायद्वारंप्रयच्छतितस्मैसतत्रविजिहितेयथालंबरस्यखं

यादित्रविशेषस्यछिद्रंपरिमाणंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसचंद्रमसंआगच्छतिसोपितस्मैसतत्रविजिहीतेयथादुंदुभेःखंप्रसिद्धंतेनऊ

र्ध्वआक्रमतेसलोकंप्रजापतिमागच्छतिकिंविशिष्टमशोकंमानसेनदुःखेनविवर्जितमित्येतद्हिमंहिमवर्जितंशारीरदुःखवर्जित

यदावैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैतिसवायुमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसआ

दित्यमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथालंबरस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसचंद्रमसमागच्छतितस्मैसतत्रविजि

हीतेयथादुंदुभेःखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसलोकमागच्छत्यशोकमहिमंतस्मिन्वसतिशाश्वतीःसमाः॥१५॥द

शमंब्राह्मणं॥१०॥एतद्वैपरमंतपोयद्व्याहितस्तप्यतेपरमंहैवलोकंजयतियएवंवेदेतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमरण्यं

मित्यर्थः॥तंप्राप्यतस्मिन्वसतिशाश्वतीर्नित्याःसमाःसंवत्सरानित्यर्थः॥ब्रह्मणोबहून्कल्पान्वसतीत्येतत्॥सप्तमस्यदशमंब्रा

ह्मणं॥१०॥एतद्वैपरमंतपः किंतद्यद्व्याहितोज्वरादिपरिगृहीतःसन्यत्तप्यतेतदेतत्परमंतपइत्येवंचिंतयेत्दुःखसामान्यात्त

स्यैवंचिंतयतोविदुषःकर्मक्षयहेतुस्तदेवतपोभवत्यनिंदतोऽविषीदतःसएवचतेनविज्ञानतपसादग्धकिल्बिषः

रामः १५

ब्रह्मोपासनप्रसंगेनफलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यते॥एतदिति॥यद्व्याहितइतिप्रतीकमादायव्याचष्टे॥ज्वरादीति॥कर्मक्षयहेतुरित्यत्र

परमंहैवलोकमित्यत्रतपसोऽनुकूलंफलंलोकशब्दार्थः॥अस्तुग्रामादरण्यगमनंतथापिकथंतपस्त्वमित्याशंक्याह॥ग्रामादिति॥१६॥सप्तमस्यै

परमंहैवलोकंजयतियएवंवेदतथामुमूर्षुरादावेवकल्पयतिकिमेतद्वैपरमंतपोयंप्रेतंमांग्रामादरण्यंहरंतिऋत्विजोंऽत्यकर्मणे
तद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमममतत्तपोभविष्यतिग्रामादरण्यगमनंपरमंतपइतिहिप्रसिद्धंपरमंहैवलोकंजयतियए
वंवेदतथैतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमग्नावभ्यादधतिअग्निप्रवेशसामान्यात्परमंहैवलोकंजयतियएवंवेद॥१६॥सप्तमस्यैकादशं
ब्राह्मणं॥११॥अन्नंब्रह्मेतितथैतदुपासनांतरंविधित्सन्नाह॥अन्नंब्रह्मान्नमद्यतेयत्तद्ब्रह्मेतिएकेआचार्याआहुस्तन्नतथागृहीत

हरंतिपरमंहैवलोकंजयतियएवंवेदैतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमग्नावभ्यादधतिपरमंहैवलोकंजयतियएवंवेद॥१६॥एकादशंब्रा
ह्मणं॥११॥अन्नंब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथापूयतिवाअन्नमृतेप्राणात्प्राणोब्रह्मेत्येकआहुस्तन्नतथाशुष्यतिवैप्राणऋते
न्नादेतेहत्वेवदेवतेएकधाभूयंभूत्वापरमतांगच्छत

व्यंअन्नंब्रह्मेत्यन्येचाहुःप्राणोब्रह्मेत्येतच्चतथानगृहीतव्यंकिमर्थंपुनर
न्नंब्रह्मेतिनग्राह्यंयस्मात्पूयतिक्लिद्यतेपूतिभावमापद्यतेऋतेप्राणात्तत्कथंब्रह्मभवितुमर्हतिब्रह्महिनामतद्यदविनाशिअस्तुतर्हि
प्राणोब्रह्मनेवंयस्माच्छुष्यतिवैप्राणःशोषमुपैतिऋतेन्नादत्ताहिप्राणोऽत्तान्नेनाद्येनविनानशक्नोत्यात्मानंधारयितुंतस्माच्छुष्यतिवै
प्राणऋतेन्ना

कादशंब्राह्मणं॥११॥ब्राह्मणांतरंगृहीत्वातात्पर्यमाह॥अन्नमिति॥यथापूर्वस्मिन्ब्राह्मणेफलवद्ब्रह्मोपासनमुक्तंतद्वदि
त्याह॥तथेति॥एतदितिब्रह्मविषयोक्तिःउपास्यंब्रह्मनिर्धारयितुंविचारयति॥अन्नमित्यादिना॥अन्नस्यविनाशित्वेपिब्रह्मत्वंकिंनस्यादतआ

कथमन्नं विना प्राणस्य शोषप्राप्तिस्तत्राह ॥ अत्ताहीति ॥ प्रत्येकं नाशित्वमतः शब्दार्थः ॥ किंस्विदित्यादिवाक्यस्यार्थं विवृणोति ॥ अन्नप्राणाविति ॥

दत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते यस्मात्तस्मादेते ह तु एव अन्नप्राणदेवते एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं
गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः तदेतदेवमध्यवस्य ह स्म आह स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मनः किंस्वित्स्विदिति वितर्के यथा मया ब्रह्म प
रिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्यां साधु शोभनं पूजां कान्तस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः किमेवास्मा एवं विदुषे असाधु कुर्यां कृ
तकृत्यो सावित्यभिप्रायः अन्नप्राणौ सह भूतौ ब्रह्मेति विद्वान्नासावसाधुकरणेन खण्डितो भवति नापि साधुकरणेन महीकृत

स्तद्धस्माह प्रातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृ
द कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टा
नि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते ॥ तमेवं वादिनं स पिता ह स्म आह पाणिना हस्तेन निवारयन् मा प्रा
तृद मैवं वोचः कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां कस्तु गच्छति न कश्चिदपि विद्वाननेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छ
ति तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्यो सावितिपृच्छ्यैवं ब्रवीतु भवान्कथयतु कथं परमतां गच्छतीति तस्मै उ ह एतद्वक्ष्यमाणगुणद्वयं
वचः उवाच किं तद्वि इति किं तद्वि इत्युच्यते अन्नं वै वि अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते किंच र
मिति चोक्तवान्पिता किं पुनस्तद्रं प्राणो वै रं कुतः इत्याह प्राणे हि यस्माद्बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः कस्त्वितिप्रतीकमादाय

यद्येवमुक्तरीत्यापरमत्वंयदिनास्तीत्यर्थः॥उक्तमसंकीर्णंगुणद्वयंसंक्षिप्याह॥सर्वभूतेति॥अन्नगुणंविनाप्राणगुणादेवध्यानंसिध्यतीत्या
शंक्याह॥नहीति॥प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसंभवादलंप्राणेनेत्याशंक्याह॥नापीति॥गुणद्वयस्यपरस्परापेक्षामनुभवानुसारेणस्फोरय
ति॥यदात्विति॥आयतनवतोबलवतश्चकृतार्थतेत्यत्रतैत्तिरीयश्रुतिंसंवादयति॥युवास्यादिति॥आशिष्ठोदृढिष्ठोबलिष्ठस्तस्येयंपृथिवीस

सर्वभूताश्रयगुणमन्नंसर्वभूतरतिगुणश्चप्राणोनहिकश्चिदनायतनोनिराश्रयोरमतेनापिसत्यप्यायतनेऽप्राणोदुर्बलोरमतेयदा
त्वायतनवान्प्राणीबलवांश्चतदाकृतार्थमात्मानंमन्यमानोरमतेलोकः॥युवास्यात्साधुयुवाध्यायकइत्यादिश्रुतेःइदानीमेवंविदःफ

सर्वाणिहवाअस्मिन्भूतानिविशंतिसर्वाणिभूतानिरमंतेयएवंवेद॥१७॥द्वादशंब्राह्मणं॥१२॥उक्थंप्राणोवाउक्थं
प्राणोहीदꣳसर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्यसायुज्यꣳसलोकतांजयतियएवंवेद॥१८॥ लमाहसर्वाणि
हवाअस्मिन्भूतानिविशंत्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणिभूतानिरमंतेप्राणगुणज्ञानाद्यएवंवेद ॥ १७ ॥ सप्तमस्यद्वादशंब्राह्मणं॥१२॥
उक्थंतथोपासनांतरंउक्थंशस्त्रंतद्धिप्रधानंमहाव्रतेक्रतौकिंपुनस्तदुक्थंप्राणोवाउक्थंप्राणश्चप्रधानइंद्रियाणांउक्थंसर्वशस्त्रा
णामतउक्थमित्युपासीतकथंप्राणउक्थमित्याहप्राणोहियस्मादिदंसर्वमुत्थापयतिउत्थापनादुक्थंप्राणो वोवित्तस्यपूर्णत्वादित्येतदादिशब्दे

नगृह्यते॥अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोरुपासनमुक्तं॥१७॥सप्तमस्यद्वादशंब्राह्मणं॥१२॥इदानींब्राह्मणांतरमादायतात्पर्यमाह॥उक्थमिति
॥सत्सुशस्त्रांतरेषुकिमित्युक्थमुपास्यत्वेनोपन्यस्यतेतत्राह॥तद्धीति॥कस्मिन्किमारोप्यकस्योपास्यत्वमितिप्रश्नद्वाराविवृणोति॥किंपुनरिति॥तस्मि

तस्मिन्नुक्थशब्दस्य समवेतार्थत्वं प्रश्नपूर्वकमाह॥ कथमित्यादिना॥ उत्थानस्य स्वतोऽपि संभवान्न प्राणकृतत्वमित्याशंक्याह॥ नहीति॥ उक्थस्य प्रा

नह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति तदुपासनफलमाह उत् ह अस्मादेवंविद् उक्थवित्प्राणवित् वीरः पुत्रः उत्तिष्ठति ह दृष्टमेतत्फलमदृष्टं तूक्थ
स्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद॥ १८॥ यजुरिति चोपासीत प्राणं प्राणो वै यजुः कथं यजुः प्राणः प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि
भूतानि युज्यन्ते॥ नह्यसति प्राणे केनचित्कस्यचिद्योगसामर्थ्यं अतो युनक्तीति प्राणो वै यजुरेवंविदः फलमाह युज्यन्ते उद्यमन्त
इत्यर्थः ह अस्मै एवंविदे सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावायायं नः श्रेष्ठो भवेदिति यजुषः प्राणस्य सायुज्यमि

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यꣳ सलो
कतां जयति य एवं वेद॥ १९॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रै
ष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद॥ २०॥

त्यादि सर्वं समानं॥ १९॥ सामेति चोपासीत प्राणं प्राणो वै सा
म कथं प्राणः साम प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते संगमनात्साम्यतापत्तिहेतुत्वात्साम प्राणः सम्यञ्चि संगच्छन्ते ह
अस्मै सर्वाणि भूतानि न केवलं संगच्छन्त एव श्रेष्ठभावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते समर्थानि भवन्ति साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत्॥ २०॥ तत्प्राणं क्षत्रमित्युपासीत प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतत्प्राणो हि वै क्षत्रं कथं प्रसिद्धतेत्याह॥ णस्येत्येतत्॥ विज्ञानता रतस्यमपेक्ष्य स

युज्यं सालोक्यं च भ्यास्मेयम्॥ १८॥ १॥ यजुः शब्दस्यान्यत्र रूढत्वाद्युक्तं प्राणविषयत्वमिति शंकित्वा परिहरति॥ कथमित्यादिना॥ असत्यपि प्राणे

प्रकरणानुगृहीतप्राणशब्दस्य श्रुत्या यजुःशब्दस्य रूढिं सकलां योगांगीक्रियतइत्याह॥ अतइति॥ संगमनादित्येतदेवव्याचष्टे॥ साम्येति॥ शाखांतरशब्देन माध्यंदिनशाखोच्यते॥ ७॥ सप्तमस्यत्रयोदशं ब्राह्मणं॥ १३॥ वृत्तमनूद्य गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह॥ ब्रह्मणइत्यादिना॥ छंदोंतरेष्वपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्युपाधिकमेव ब्रह्मोपास्यमिष्यते तत्राह॥ सर्वछंदसामिति॥ तत्प्राधान्ये हेतुमाह॥ तदिति॥ तस्य

त्रायते पालयत्येनं पिंडं देहं प्राणः क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्सनर्मीसेनापूरयति यस्मात्तस्मात्स्तत्त्राणात्त्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य विहूत्फलमाह प्र क्षत्रमत्रं नत्रायतेन्येन केनचिदित्यत्र क्षत्रं प्राणस्तमत्र क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ शाखांतरे वा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राणोभवतीत्यर्थः॥ क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति यएवंवेद॥ २१॥ ४॥ सप्तमस्यत्रयोदशं ब्राह्मणं॥ १३॥ ब्रह्मणोहृदया

क्षत्रं प्राणोवै क्षत्रं प्राणोहि वै क्षत्रं त्रायते है नं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवंवेद॥ २१॥

अनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वछंदसां हि गायत्रीछंदः प्रधानभूतं तस्य योक्तुं गयत्राणात्तु गायत्रीति वक्ष्यति न वान्येषां छंदसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता च सा सर्वछंदसां चात्मा प्राणः प्राणश्च क्षतत्राणात्क्षत्रमित्युक्तं प्राणश्च गायत्री येगेतु त्यं प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं छंदोंतराणामपीति चेन्नेत्याह॥ नचेति॥ प्रमाणाभावादितिभावः॥ किंच॥ प्राणात्मभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राणश्च सर्वेषां छंदसां निर्वर्तकत्वादात्मा तथा च सर्वछंदोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्याह॥ प्राणात्मेति॥ तदात्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यक्तीकरोति॥ प्राणश्चेति॥

तस्यगोक्तगयत्राणात्द्विगायत्रीप्राणश्चवागादीनांत्राताततश्चैकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः प्राणगायत्र्योस्तादात्म्येफलितमाह॥तस्मा
दिति॥गायत्रीप्राधान्येहेत्वंतरमाह॥द्विजेति॥तदेवस्फुटयति॥गायत्र्येति॥तत्प्राधान्येहेत्वंतरमाह॥ब्राह्मणाइति॥कथमेतावतागायत्री
प्राधान्यंतत्राह॥तत्रेति॥अतोवक्तव्यमित्यत्रातःशब्दार्थमाह॥गायत्र्याहीति॥अधिकारित्वकृतंकार्यमाह॥ततइति॥तच्छब्दोगायत्रीविष

तस्मात्तदुपासनमेवविधित्स्यतेद्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्चगायत्र्याब्राह्मणमसृजतत्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यमितिद्विजो
त्तमस्यद्वितीयंजन्मगायत्रीनिमित्तंतस्मात्प्रधानागायत्रीब्राह्मणाद्युत्थायब्राह्मणाअभिवदंतिसब्राह्मणोविपापोविरजो
विचिकित्सोब्राह्मणोभवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबंधंब्राह्मणस्यदर्शयतितच्चब्राह्मणत्वंगायत्रीजन्ममूलमतोवक्तव्यंगायत्र्याःस

भूमिरंतरिक्षंद्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदेषुत्रिषुलोकेषुताव
द्धजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद॥२२॥

तत्वंगायत्र्याहियःस्रष्टोद्विजोत्तमोनिरंकुशएवोत्तमपुरुषार्थसाधनेष्वधिक्रियतेत
तस्तन्मूलःपरमपुरुषार्थसंबंधः॥तस्मात्तदुपासनविधानायाहभूमिरंतरिक्षंद्यौरित्येतानिअष्टावक्षराणिअष्टाक्षराणिअष्टाक्षर
मष्टावक्षराणियस्यतदिदमष्टाक्षरंहवैप्रसिद्धावद्योतकावेकंप्रथमंगायत्र्यैगायत्र्याःपदंयकारेणैवाष्टत्वपूरणमेतदुहएवशब्दस्तदे
वास्याःगायत्र्याःपदंपादःप्रथमोभूम्यादिलक्षणस्त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसामान्या
यः॥गायत्रीवैशिष्ट्यंपरामृश्यफलितमुपसंहरति॥त
स्मादिति॥गायत्रीप्रथमपादस्यसप्ताक्षरत्वंप्रतीयतेनतुष्टाक्षरत्वमित्याशंक्याह॥यकारेणेति॥गायत्रीप्रथमपादस्यत्रैलोक्यनाम्नश्चसंख्यासा

गायत्री प्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्ट्यारोपस्य प्रयोजनं दर्शयति॥ एवमिति॥ प्रथमपादज्ञानं विराडात्मकं फलतीत्यर्थः॥ २२॥ प्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्टिवत् द्वितीयेपादे कर्त्तव्यां त्रैविद्यदृष्टिरित्याह॥ तथेति॥ दृष्टिविध्युपयोगित्वेन संख्यासामान्यं कथयति॥ ऋचइति॥ संख्यासामान्यफल

देवमेतत्त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलं स विद्वान्यावत्किंचिदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति यो

स्या एतदेवं पदं वेद॥ २२॥ तथा ऋचो यजूंषि सामानीति त्रयी विद्यानामाक्षराणि एतान्यप्यष्टावेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गाय

त्र्यै पदं द्वितीयमेतदु हैवास्या एतदृग्यजुःसामलक्षणं अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव स यावती यं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत्फल

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या ता

वद्ध जयति यो ऽस्या एतदेवं पदं वेद॥ २३॥ जातमाप्नुते तावद्ध जयति यो ऽस्या एतद्गायत्र्यास्त्रयीविद्यालक्षणं पदं वेद॥ २३॥ तथा

प्राणः अपानः विआनः एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति यो ऽस्या

एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद॥ अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतमस्याः प्रकृता

याः गायत्र्या एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः यद्वै चतुर्थं

माह॥ एतदिति॥ विद्याफलं दर्शयति॥ स यावतीति॥ २३॥ प्रथमद्वितीयपादयोस्त्रैलोक्यत्रैविद्यदृष्टिवत्तृतीये पादे प्राणादिदृष्टिः कर्त्तव्येत्या

ह॥ तथेति॥ ननु त्रिपदा गायत्री व्याख्याता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशंक्याह॥ अथेति॥ शब्दात्मकगायत्रीप्रकरणविच्छेदार्थो ऽथशब्दः॥ यद्वै चतुर्थं

योगिभिर्दृश्यतइवेतिलक्ष्यतेनतुमुख्यमीश्वरस्यदृश्यत्वमतींद्रियत्वादित्याह॥दृश्यतइवेति॥लोकारजांस्युच्यंतइतिश्रुत्यंतरमाश्रित्याह॥सम
स्तमिति॥आधिपत्यभावेनेतिकथंव्याख्यानमित्याशंक्याह॥उपर्युपरीतीति॥वीप्सामाक्षिपति॥नन्विति॥सर्वेरजस्तपतीत्येतावतैवसर्वाधि

तदिहतुरीयशब्देनाभिधीयतेदर्शतंपदमित्यस्यकोऽर्थइत्युच्यतेददृशइवदृश्यतइवहिएषमंडलांतर्गतःपुरुषःअतोदर्शतंपदमुच्यतेपरो
रजाइत्यस्यपदस्यकोऽर्थइत्युच्यतेसर्वंसमस्तंउहिएवएषमंडलस्थःपुरुषोरजोरजोजातंसमस्तंलोकमित्यर्थःउपर्युपर्याधिपत्यभावेनसर्वंलोकंर
जोजातंतपतिउपर्युपरीतिवीप्सासर्वलोकाधिपत्यज्ञापनार्थाननुसर्वशब्देनैवसिद्धत्वाद्वीप्साऽनर्थिकानैषदोषोयेषामुपरिष्टात्सवि

प्राणोऽपानोव्यानइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरंहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदिदंप्राणितावद्धजयतियोऽस्या
एतदेवंपदंवेदाऽथास्याएतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतियद्वैचतुर्थंतत्तुरीयंदर्शतंपदमितिददृशइवह्ये
षपरोरजाइतिसर्वमुह्येवैषरजउपर्युपरितपत्येवंहैवश्रियायशसातपतियोऽस्याएतदेवंपदंवेद॥२४॥ तादृश्यतेनहि
षयएवसर्वशब्दःस्यादित्याशंकानिवृत्यर्थावीप्सायेचामुष्मात्परांचोलोकास्तेषांचेष्टेदेवकामानांचेतिश्रुत्यंतरात्तस्मात्सर्वाविरोधार्था
वीप्सायथासौसवितासर्वाधिपत्यलक्षणयाश्रियायशसाचख्यात्यातपतिएवंहैवश्रियायशसाचतपतियोऽस्याएतदेवंतुरीयंदर्श
तंपदंवेद॥२४॥ पत्यस्यसिद्धत्वाद्व्यर्थावीप्सेतिचोद्यंदूषयति॥नैषदोषइति॥येषांलोकानामितियावत्॥मंडलपुरुषस्यनिरं
कुशमाधिपत्यमित्यत्रछांदोग्यश्रुतिमनुकूलयति॥येचेति॥वीप्सार्थत्वमुपसंहरति॥तस्मादिति॥चतुर्थपादज्ञानस्यफलवत्त्वंकथय

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयतन्त्रत्वमाह॥ सैषेति॥ आदित्ये प्रतिष्ठिता मूर्तामूर्तात्मिका गायत्री स्यत्र हेतुमाह॥
मूर्तेति॥ भवतु मूर्तामूर्ते ब्राह्मणानुसारेणादित्यस्य तत्सारत्वं तथापि कथं गायत्र्यास्तत्र प्रतिष्ठत्वं पृथगेव सा मूर्तामूर्तात्मिकास्यास्य तीत्याशंक्याह
॥ रसेति॥ तद्धृदादित्यसंबंधाभावे मूर्ताद्यात्मिका गायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः॥ साराहते स्वातंत्र्येण मूर्तादेर्न स्थितिरिति स्थिते फलित

सैषा त्रिपदोक्ता यात्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्री एतस्मिंश्चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता मूर्तामूर्तरसत्वादादि
त्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसं अप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत्तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगत्त्रिपदा गायत्री आदित्ये प्रतिष्ठिता
तद्रसत्वात्सह त्रिभिः पादैस्तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितं किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते चक्षुर्वै सत्यं कथं चक्षुः सत्यमित्याह प्रसिद्धमेतच्चक्षु

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदा
नीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम॥ हि वै सत्यं कथं प्रसि

द्धमित्याह तस्माद्यद्यदि इदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातां आगच्छेयातामहमदर्शं दृष्टवानस्मीत्यन्य आह अहमश्रौषं
त्वया दृष्टं न तथा तद्वस्त्विति तयोर्य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम॥ न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति श्रोतुर्मृषाश्रवणमपि
संभवति न तु चक्षुषो मृषादर्शनं माह॥ तयेति॥ आदित्यस्य स्वातंत्र्यं वारयति॥ तद्वा इति॥ सत्यशब्दस्यानृतविपरीतवाग्विषयत्वं शंकाद्वा
वारयति॥ किं पुनरित्यादिना॥ चक्षुषः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शंकित्वा दूषयति॥ कथमित्यादिना॥ श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह॥ श्रोतुरिति॥ द्रष्टुरपि मृषा

395

क्वचित्कथंचित्संभवेपिश्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि विश्वासो दृष्टो लोकस्येत्याह॥ तस्मान्नेति॥ विश्वासातिशयफलमाह॥ तस्मादिति॥ आदित्यस्यचक्षुषिप्र
तिष्ठितत्वंपंचमेपिप्रतिपादितमित्याह॥ उक्तंचेति॥ सत्यस्यस्वातंत्र्यंप्रत्याह॥ तद्वाइति॥ सत्यस्यप्राणेप्रतिष्ठितत्वंपांचमिकमित्याह॥ तथाचेति॥

तस्मान्नाश्रौषमित्युक्तवतेश्रद्दध्यामतस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यंचक्षुस्तस्मिन्सत्येचक्षुषिसहत्रिभिरितरैःपादैस्तुरीयंपदंप्रतिष्ठि
तमित्यर्थः॥ उक्तंचसआदित्यःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीतितद्वैतुरीयपदाश्रयंसत्यंबलेप्रतिष्ठितंकिंपुनस्तद्बलमित्याहप्राणोवैबलं
तस्मिन्प्राणेबलेप्रतिष्ठितंसत्यंतथाचोक्तंसूत्रेतदोतंचप्रोतंचेतियस्माद्बलेसत्यंप्रतिष्ठितंतस्मादाहुर्बलंसत्यादोगीयओजीयओज

तद्वैतत्सत्यंबलेप्रतिष्ठितंप्राणोवैबलंतत्प्राणेप्रतिष्ठितंतस्मादाहुर्बलꣳसत्यादोगीयइत्येवम्वेषागायत्र्यध्यात्मंप्रतिष्ठि
तासाहैषागयाꣳस्तत्रेप्राणावैगयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रेतद्यद्गयाꣳस्तत्रेतस्माद्गायत्रीनाम

स्तरमित्यर्थः लोकेपियस्मिन्हियदा
श्रितंभवतितस्मादाश्रितादाश्रयस्यबलवत्तरत्वंप्रसिद्धंनहिदुर्बलंबलवतःक्वचिदाश्रयभूतंदृष्टमेवमुक्तन्यायेनउएषागायत्रीअध्या
त्ममध्यात्मेप्राणेप्रतिष्ठितासैषागायत्रीप्राणोतोगायत्र्यांजगत्प्रतिष्ठितंयस्मिन्प्राणेसर्वेदेवाःएकंभवंतिसर्वेवेदाःकर्माणिफलंचसै
वंगायत्रीप्राणरूपासतीजगतःआत्मासाहैषागयांस्तत्रेत्रातवतीकेपुनर्गयाःप्राणा

सूत्रंप्राणोवायुस्तच्छब्देनसत्यशब्दितसर्वभूतग्रहणं
॥ सत्यंबलेप्रतिष्ठितमित्यत्रलोकप्रसिद्धिंप्रमाणयति॥ तस्मादिति॥ तदेवोपपादयति॥ लोकेपीति॥ तदेवव्यतिरेकमुखेनाह॥ नहीति॥ एतेनगा
यत्र्याःसूत्रात्मत्वंसिद्धमित्याह॥ एवमिति॥ तस्मिन्नर्थेवाक्यंयोजयति॥ सैषेति॥ गायत्र्याःप्राणत्वेकिंसिध्यतितदाह॥ अतइति॥ तदेवस्पष्टयति

गायत्रीनामनिर्वचनेनतस्याजगज्जीवनहेतुत्वमाह॥साहैषेति॥प्रयोत्क्रशरीरंसप्तम्यर्थः॥गायंतीतिगयाःवागुपलक्षिताश्चसुराद्यः॥ब्राह्मण्य
मूलत्वेनस्तुत्यर्थंगायत्र्याएवसावित्रीत्वमाह॥सआचार्यइति॥पञ्चःपादशः॥सावित्र्याःगायत्रीत्वंसाधयति॥सइति॥अतःसावित्रीगायत्रीति

त्रागादयोवैगयाःशब्दकरणात्तांस्तत्रेसैषागायत्रीतत्त्राणयद्यस्माद्गयांस्तत्रेतस्माद्गायत्रीनामगयत्राणाद्गायत्रीतिप्रथिता॥सआचा
र्यःउपनीयमाणवकमष्टवर्षंयामेवामूंसावित्रींसवितृदेवताकामन्वाहपच्छोर्धर्चशःसमस्तांचएषैवसासाक्षात्प्राणोजगतःआत्मा
माणवकायसमर्पितादृहेदानींव्यस्याःतानान्यारआचार्योयस्मैमाणवकायान्वाहात्रवक्तितस्यमाणवकस्यगयान्प्राणान्त्रायतेन

सयामेवामूंसावित्रीमन्वाहैषैवसासयस्माअन्वाहतस्यप्राणांस्त्रायते॥२५॥तांहैतामेकेसावित्रीमनुष्टुभमन्वा
हुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूमइतिनतथाकुर्याद्गायत्रीमेवसावित्रीमनुब्रूयाद्यदिहवाअप्येवंविद्बह्विव रक्तादिपतना

त॥२५॥तामेतांसावित्रींहएकेशाखिनोनुष्टुभमनुष्टुप्प्रभवामनुष्टुप्छंदस्कामन्वाहुरुपनीतायतदभिप्रायमाहवागनुष्टुप्वाक्
शरीरेसरस्वतीतामेवहिवाचंसरस्वतींमाणवकायअनुब्रूमइत्येतद्वदंतःनतथाकुर्यान्नतथाविद्यायत्तेआहमृषैवतत्किं
तर्हिगायत्रीमेवसावित्रीमनुब्रूयात्कस्माद्यस्मात्प्राणोगायत्रीत्युक्तंप्राणेउक्तेवाक्सरस्वतीचान्येचप्राणाःसर्वेमाणवकायसमर्पि

शेषः॥२५॥मतांतरमुद्भावयति॥तामेतामिति॥तत्सवितुर्वरेणीमहेवयंदेवस्यभोजनं॥श्रेष्ठंसर्वधातमंतुरंभगस्यधीमहीत्यनुष्टुभंसावित्रीमाहुः
॥सवितृदेवताकत्वादित्यर्थः॥उपनीतस्यमाणवकस्यप्रथमतःसरस्वत्यावर्णात्मिकायांसापेक्षत्वंद्योतयितुंहिशब्दःदूषयति॥नेत्यादिना॥नन्वपे

यदिहेत्यादेरुत्तरस्य ग्रंथस्याव्यवहितपूर्वग्रंथसंगतिमाशंक्याह॥ किंचेदमिति॥ सावित्र्या गायत्रीत्वमिति यावत्॥ इवशब्दार्थं दर्शयति ॥नहीति॥ यद्यपि बहु प्रतिगृह्णाति विद्वानिति पूर्वेण संबंधः॥ तथापि न तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुक्तं स्यात्

किंच॥ इदं प्रासंगिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति यदि ह वै अपि एवंवित् एवं विद्वान् बह्विव॥ न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किंचित्सर्वात्मकत्वाद्विदुषः प्रतिगृह्णाति न ह वै तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकं च नैकमपि पदं प्रति पर्याप्तं॥ २६॥ स य इमांस्त्रीन्स यो गायत्रीविदिमान्भूरादींस्त्रीन्गोश्वादिधनपूर्णान्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहः अस्या गायत्र्याः एतत्प्रथमं पदं यद्व्याख्यातमाप्नुया

प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति॥ २६॥ स य इमांस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं॥ प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्नत्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः अथ पुनर्यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयाद्द्वितीयपदफलं तेन भुक्तं स्यात्तथा यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात्तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् [illegible]यदिदमुच्यते दूरतस्तु दोषाधायकत्वं तस्येत्यर्थः॥ २६॥ गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावं सामान्येनोक्त्वा विशेषतस्तदभावमाह॥ स य इति॥ यथा त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहे पादद्वयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं दूषणं॥ तथेतिया

प्रतिग्रहीता दातावानैवंविधःसंभाव्यतेकिंतुस्तुत्यर्थंश्रुत्यैतत्कल्पितमित्याह॥कल्पयित्वेति॥उक्तमेवसंगृह्णाति॥पादत्रयेति॥कल्पयित्वेदमुच्यतइतिकिमितिकल्प्यतेमुख्यमेवैतत्किंनस्यादित्याशंक्याह॥नचेति॥कल्पनापितर्हिकिमर्थेत्याशंक्याह॥गायत्रीति॥अंगीकृत्योत्तरवाक्यमुत्थापयति॥दातेति॥तद्वाकांक्षापूर्वकमाह॥कस्मादिति॥वागात्मकपादत्रयविज्ञानफलभोगोक्त्यानंतर्यमथशब्दार्थः॥नै

पादत्रयसममपियदिकश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैवक्षयकारणंनत्वन्यस्यदोषस्यकर्तृत्वेसमंनचैवंदाताप्रतिगृहीतावागायत्रीविज्ञानस्तुतयेकल्प्यतेदाताप्रतिगृहीताचयद्यपिएवंसंभाव्यतेनासौप्रतिग्रहोऽपराधक्षमःकस्माद्यतोभ्यधिकमपिपुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेवचतुर्थपदविषयंगायत्र्यास्तद्दर्शयतिअथास्याएतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतियच्चैतन्नै

कुतउएतावत्प्रतिगृह्णीयात्॥ २७॥तस्याउपस्थानंगायत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसेसावदोमाप्रापदिति॥

नकेनचनकेनचिदपिप्रतिग्रहेणाप्यंनैवप्राप्यमित्यर्थः॥यथा पूर्वोक्तानित्रीणिपदानितान्यपिनैवाप्यानिकेनचित्कल्पयित्वेवमुक्तंपरमार्थतः॥कुतउएतावत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमंतस्मा द्गायत्र्येवंप्रकारोपास्येत्यर्थः॥२७॥तस्याउपस्थानंतस्यागायत्र्याउपस्थानमुपेत्यस्थानंनमस्करणंअनेनमंत्रेणकोसौमंत्रइत्याहहेगायत्रिअसिभवसित्रैलोक्यपादेनैकपदीत्रयीविद्यारूपेणद्वितीयेनद्विपदीप्राणादिनातृतीयेनत्रिपद्यसिचतुर्थेनतुरीयेणचतुष्पद्यसि

त्राप्यंप्रतिग्रहेणकेनचिदपिनैवभुक्तंस्यादित्यर्थः॥तत्रैववैधर्म्यदृष्टांतमाह॥यथेति॥तानिप्रतिग्रहेणयथाप्यानिनतथैतदाप्यमित्यर्थः॥कुतउइत्या

एवं प्रकारा पादचतुष्टयरूपा सर्वात्मिकेत्यर्थः॥ ७॥ प्रकृतमुपासनमेव मंत्रेण संगृह्णाति॥ तस्या इत्यादिना॥ ध्येयं रूपमुक्त्वा ज्ञेयं गायत्र्या रूपमुपन्यस्यति॥ अतः परमिति॥ चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया प्राधान्यमभिप्रेत्याह॥ अत इति॥ यथोक्तनमस्कारस्य प्रयोजनमाह॥

पादैरुपासकैः पद्यसे ज्ञायसेऽतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनाऽपदसि अविद्यमानं पदं येन पद्यसे सा त्वमपदसि यस्मान्न हि पद्यसे नेति नेत्यात्मत्वाद्दतोऽव्यवहारविषयायनमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदस्त दात्मनः कार्यं यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा प्रापन्मैव प्राप्नोत्विति शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः॥ यं द्विष्यादं प्रति द्वेषं कुर्यात्त्वयं विद्वांस्तं प्रत्य

यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा॥ ८॥ एत द्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ

नेनोपस्थानमसौ शत्रुरमुकनामेति नाम गृह्णीयाद् अस्मै यज्ञदत्ताय अभिप्रेतः कामो मा समृद्धि समृद्धिमाप्नोत्विति चोपतिष्ठते न हैवा स्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते कस्मै यस्मा एवमुपतिष्ठते अहमदो देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति वोपतिष्ठते असावदो मा प्रापदित्यादि त्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः॥ ८॥ गायत्र्या मुखविधानायार्थवाद उच्यते एतद्ध किल वै स्मर्यते तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये ज नको वैदेहः बुडिलो नामतो

असाविति॥ द्विविधमुपस्थानमाभिचारिकमाभ्युदयिकं च तत्राद्यं द्वेधा व्युत्पादयति॥ यं द्विष्यादिति॥ नाम गृह्णीया त्तदीयं नाम गृहीत्वा च तदभिप्रेतं मा प्रापदिस्यनेनोपस्थानमिति संबंधः॥ आभ्युदयिकमुपस्थानं दर्शयति॥ अहमिति॥ कीदृशमुपस्थानमत्र मंत्रपदेन क

किंतद्गायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यतेतदाह॥अथेति॥पूर्वापरविरोधद्योतकोथशब्दः॥तथापिगायत्रीविज्ञानस्यफलवत्वेसतिप्रतिकूलमिदं
हस्तीभूतस्सत्वंसंप्रतिवहनमित्याशंक्याह॥एकांगेति॥राजाब्रूते॥भृणिवति॥मुखविज्ञानस्यदृष्टांतावष्टंभेनफलमाचष्टे॥यदीत्यादिना॥इ॒वश

ऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विस्त्वंकिलोक्तवान्यन्नुइतिवितर्केहोअहोइत्येतत्तद्यत्वंगायत्रीविद्ब्रूथाःगायत्रीविद्स्मीतियद्ब्रू
थाःकिमिदंतस्यवचसोऽननुरूपमथकथंयदिगायत्रीवित्प्रतिग्रहदोषेणहस्तीभूतोवहसीतिसप्रत्योहराजास्मारितोमुखंगायत्र्याः
हियस्मादस्याहेसम्राट्नविदांचकारनविज्ञातवानस्मीतिहउवाचएकांगविकलत्वाद्गायत्रीविज्ञानंममाफलंजातंशृणुतर्हितस्याःगा

ह्यस्याःसम्राण्नविदांचकारेतिहोवाचतस्याअग्निरेवमुखंयदिहवाअपिबह्विवाग्नावभ्यादधतिसर्वमेवतत्संदहत्येवं॥
हैवैवंविद्यद्यपिबह्विवपापंकुरुतेसर्वमेवतत्संप्साायशुद्धःपूतोजरोमृतःसंभवति॥२७॥चतुर्दशंब्राह्मणं॥१४॥ गायत्र्याःअग्नि

रेवमुखं॥यदिहवैअपिबह्विवेंधनमग्नावभ्यादधतिलौकिकाःसर्वमेवतत्संदहत्येवेंधनमग्निरेवंविद्वान्गायत्र्याअग्निर्मुखमित्येवंवेत्ती
त्येवंवित्स्यात्स्वयंगायत्र्यात्माग्निमुखःसन्यद्यपिबह्विवपापंकुरुतेप्रतिग्रहादिदोषंतत्सर्वंपापजातंसंप्साायसंभक्षयित्वाशुद्धोग्निवत्पू
तश्चतस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्माजरोमृतश्चसंभवति॥२७॥सप्तमस्यचतुर्दशंब्राह्मणं॥१४॥योज्ञानकर्मसमुच्चयकारीसोंतका
लेआदित्यंप्रार्थयत्यस्तिचप्रसंगोगायत्र्यास्तुरीयपादोहिसः ब्दोवधारणार्थःपापसंस्पर्शराहित्यंशुद्धिः॥तत्फलासंस्पर्शस्तुपूतत्वेतिभेदः॥गा
यत्रीज्ञानस्यक्रममुक्तिफलत्वंदर्शयति॥गायत्र्यात्मेति॥२७॥सप्तमस्यचतुर्दशंब्राह्मणं॥१४॥ब्राह्मणांतरस्यतात्पर्यमाह॥योज्ञानकर्मेति॥आ

तथापिकथमादित्यस्यप्रसंगस्तत्राह॥तदुपस्थानमिति॥नमस्तेतुरीयायेतिहिदर्शितमित्यर्थः आदित्यस्यप्रसंगेसतिफलितमाह॥अतइति॥स
माहितचेतसांप्रयततामपिदृश्यत्वात्तेनापिहितमेवकिंतुअपिहितमिवेत्यत्रहेतुमाह॥अस्माहितेति॥जगतःपोषणाद्भूमेर्हिमरश्म्यादिदानेनेतिशे

तदुपस्थानंप्रकृतमतःसएवप्रार्थ्यतेहिरण्मयेनज्योतिर्मयेनपात्रेणयथापात्रेणेष्टंवस्त्वपिधीयतेएवमिदंसत्याख्यंब्रह्मज्योतिर्मयेनमं
डलेनापिहितमिवासमाहितचेतसामदृश्यत्वात्तदुच्यतेसत्यस्यापिहितंमुखंमुख्यंस्वरूपंतदपिधानंपात्रमपिधानमिव॥दर्शनप्रतिबंध
कारणंतत्त्वंहेपूषन्जगतःपोषणात्पूषासविताअपावृणुअपावृतंकुरुदर्शनप्रतिबंधकारणमपनयेत्यर्थः॥सत्यधर्मायसत्यंधर्मोस्यम

हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितंमुखं॥तत्त्वंपूषन्नपावृणुसत्यधर्मायदृष्टये॥पूषन्नेकर्षेयमसूर्यप्राजापत्यव्यूहरश्मीन्स
मूहतेजो

मसोहंसत्यधर्मीतस्मैत्वदात्मभूतायेत्यर्थः दृष्टयेदर्शनाय॥पूषन्नित्यादीनिनामान्यामंत्रणार्थानिसवितुःएकर्षेएक
श्चासावृषिश्चएकर्षिर्दर्शनादृषिःसहिसर्वस्यजगतआत्माचक्षुश्चसन्सर्वंपश्यत्येकोवागच्छतीत्येकर्षिःसूर्यएकाकीचरतीतिमंत्रव
र्णाद्यमसर्वस्यहिजगतःसंयमनंत्वत्कृतंसूर्यसुष्ठुईरयतेरसान्रश्मीन्प्राणान्धियोवाजगतइतिप्राजापत्यप्रजापतेरीश्वरस्यापत्यंहि
रण्यगर्भस्यवाहेप्राजापत्यव्यूहविगमयरश्मीन्स्वान्समूहसंक्षिपात्मनस्तेजोयेनाहंशक्नुयांद्रष्टुं

षः॥अपावरणकरणमेवविवृणोति॥दर्शनेति
॥सत्यंपरमार्थस्वरूपंब्रह्मधर्मस्वभावइतियावत्॥ननुदर्शनार्थंतत्प्रतिबंधकनिरसनेपूषणिनियुक्तेकिमित्यन्येसंबोध्यनियुज्यंतेतत्राह॥पूषन्नि
त्यादीति॥दर्शनादृष्टिरित्युक्तंविशदयति॥सहीति॥सूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिमंत्रवर्णमाश्रित्योक्तं॥जगतआत्मेति॥चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्या

स्वाभाविकारस्य योनविगमयितुंशक्यत्वादित्याशंक्याह॥ समूहेति॥ मदीयतेजःसंक्षेपंविनापितेमत्स्वरूपदर्शनंस्यादित्याशंक्याह॥ तेजसाहीति
॥ विद्योतनंविद्युत्प्रकाशः॥ तस्मिन्सतिरूपाणांस्वरूपमंजसाचक्षुषानशक्यंद्रष्टुंतस्यचक्षुर्मोषित्वात्तथेत्याह॥ विद्योतनइवेति॥ तेजःसंक्षेपस्यप्र
योजनमाह॥ यदिति॥ किंच॥ नाहंत्वांभृत्यवद्याचेऽभेदेनध्यातत्वादित्याह॥ योसाविति॥ व्याहृतिशरीरेपुरुषेकथमहमितिप्रयोगोपपत्तिरित्याशं

तेजसाह्यपहृतदृष्टिर्नैशक्नुयांत्वत्स्वरूपमंजसाद्रष्टुं॥ विद्योतनइवरूपाणामतउपसंहरतेजः॥ यत्तेतवरूपंसर्वकल्याणानामतिश
येनकल्याणंकल्याणतमंतत्तेपश्यामिपश्यामोवयंवचनव्यत्यासेन योसौभूर्भुवःस्वर्व्याहृत्यवयवःपुरुषःपुरुषाकृतित्वात्सपुरुषःसोह
मस्मिभवामिअहरहमितिचोपनिषदुक्तत्वादादित्यचाक्षुषयोस्तदेवेदंपरामृश्यतेसोहमस्म्यमृतमितिसंबंधः॥ ममामृतस्यसत्यस्य

यत्तेरूपंकल्याणतमंतत्तेपश्यामि॥ योसावसौपुरुषःसोहमस्मि॥ वायुरनिलममृतमथेदंभस्मांतंशरीरं॥ ॐक्रतोस्मर
कृतंस्मरक्रतोस्मरकृतंस्मर॥

शरीरपातेशरीरस्थोयःप्राणोवायुःसोनिलंबाह्यंवायुमेवप्रतिगच्छतुतथान्यादेवताःस्वांस्वां
प्रकृतिंगच्छंतु अथेदमपिभस्मांतंसत्पृथिवींयातुशरीरमथेदानीमात्मनःसंकल्पभूतांमनसिव्यवस्थितामग्निदेवतांप्रार्थयतिओमि
तिक्रतोइतिचसंबोधनार्थावेवओंकारप्रतीकत्वादोंमनोमयत्वाच्चक्रतुःहेओंहेक्रतो

क्याह॥ अहरिति॥ तदेवेदमित्यहंरूपमुच्यते॥ ननुतवश
रीरपातेपिनामृतत्वमाध्यात्मिकनाड्यादिप्रतिबंधादतआह॥ ममेति॥ वायुग्रहणस्योपलक्षणत्वंविवक्षित्वाह॥ तथेति॥ देहस्थदेवतानामप्रतिबंधकत्वे
पिदेहस्थेनसूक्ष्मत्वांगतस्यप्रतिबंधकत्वान्नतवामृतत्वमित्याशंक्याह॥ अथेति॥ मंत्रांतरमवतार्यव्याकरोति॥ अथेदानीमित्यादिना॥ अवतीत्योमीश्व

सर्वस्य रसकस्तस्य जाठराग्निप्रतीकत्वेन ध्यातत्वादग्निशब्देन निर्देश एवमग्निदेवतां संबोध्य नियुंक्ते॥ स्मरेति॥ इष्टां गतिं जिगमिषता किमिति स्मरणे देवता नियुज्यते तत्राह॥ त्वत्स्मरणेति॥ प्रार्थनांतरं समुच्चिनोति॥ किं चेति॥ उक्तमेव व्यनक्ति॥ नेत्यादिना॥ अस्मान्नयेति पूर्वेण संबंधः॥ प्रज्ञानग्रहणं कर्मादीनामुपलक्षणं प्रार्थनांतरं दर्शयति॥ किं चेति॥ पापवियोजनफलमाह॥ तेनेति॥ भवद्भिराराधितो भवतां यथोक्तं फलं साधयिष्यामीत्याशंक्याह॥ किं

स्मरस्मर्तव्यमंतकाले हि॥ त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मरपुनरुक्तिरादरार्था॥ किंच॥ हे अग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये धनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः॥ न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि॥ शुक्लेनैव सुपथास्मान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान्॥ किंच॥ युयोधि अपनय वियोजयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं एनः पापं पापजातं सर्वं तेन पापेन विप्रयुक्ता व

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम॥ ३०॥ पंचदशं ब्राह्मणं॥ इति बृहदारण्यके पंचमोऽध्यायः॥ ५॥ यमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात्किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्त्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नम उक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थोऽन्यत्कर्तुमशक्ताः संतत इति॥ ॥ हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमद्बृहदारण्यकवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥ त्विति॥ बहुतमत्वं भक्तिश्रद्धातिरेकयुक्तत्वं यागादिनापि परिचरणं क्रियतामित्याशंक्याह॥ अन्यदिति॥ सततनमस्कारोक्त्या परिचरेमेति पूर्वेण संबंधः॥ अशक्तिश्च मुमूर्षावशादिति द्रष्टव्यं॥ इतिशब्दोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥ ३०॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवदानंदज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥ ७॥ मूल १०० भाष्य ५०० टीका ४००

इतिसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यस्यसप्तमोऽध्यायः समाप्तः

अथसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यस्यअष्टमोध्यायः प्रारभ्यते॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ ओंकारोद्गमादित्रयं ब्रह्म । ब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थं गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येषोऽर्थः सप्तमे निर्वृत्तः संप्रति प्राधा
न्येनाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमंथादिकर्म च वक्तव्यमित्यष्टममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमाह ॥ प्राण इति ॥ तस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तमु
क्तमिति शेषः ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वादिनाद्यापि निर्धारितमिति शंकित्वा परिहरति ॥ कथमित्यादिना ॥ प्रकारांतरेण पूर्वोत्तरग्रंथसंगतिमाह ॥ अथवे
ति ॥ आदिशब्दादन्नवैशिष्ट्यादिनिर्देशः ॥ तत्रेति ॥ प्राणस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः हेतुर्ज्येष्ठत्वादिः ॥ तन्मात्रमिहानंतरग्रंथे कथ्यत इति

हरिः ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्याः न पुनर्वागादिभाव इति यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्ये
ष्ठश्रेष्ठभाजः कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते ॥ अथवा उक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनम
भिहितं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानंतर्येण संबध्यते न पुनः पूर्वशेषता विवक्षितं तु खिलत्वादस्य कांडस्य पूर्वत्र यदनुक्तं
विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति ॥ यः कश्चिद्वै इत्यवधारणार्थी यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेद सोऽभवत्येव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्व एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रश्नायाभिमुखीभूतस्तस्मै चाह प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ
श्चेति

शेषः ॥ तदेवं पूर्वग्रंथस्य हेतुमत्त्वादुत्तरस्य च हेतुत्वादानंतर्येणापौर्वापर्येण पूर्वग्रंथेन सहोत्तरग्रंथजातं संबध्यत इति फलितमाह ॥ आनं
तर्येणेति ॥ वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य पूर्वोक्तोक्थाद्युपास्तिशेषत्वमाशंक्य गुणभेदात्फलभेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याह ॥ न पुनरिति ॥ किमिति प्राणोपासनमि
ह स्वतंत्रमुपदिश्यते तत्राह ॥ खिलत्वादिति ॥ इतिशब्दो ब्राह्मणारंभोपसंहारार्थः ॥ एवं ब्राह्मणारंभं प्रतिपाद्याक्षराणि व्याचष्टे ॥ यः कश्चिदित्यादिना ॥ यच्छ
ब्दस्य पुनरुपादानं अन्वयार्थं ॥ निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति ॥ भवत्येवेति ॥ प्रश्नाय कोऽसौ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति प्रश्नस्तदर्थमिति यावत् ॥

प्राणस्यज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति॥कथमिति॥तत्रहेतुमाह॥यस्मादिति॥तस्माज्ज्येष्ठत्वादिकंतुल्यमेवेतिशेषः॥संबंधाविशेषमंगीकृत्यज्येष्ठत्वंप्राण
स्यसाधयति॥तथापीति॥उक्तमेवसमर्थयते॥निषेककालादिति॥तत्रापिविप्रतिपन्नंप्रत्याह॥प्राणोहीति॥ज्येष्ठत्वेनैवश्रेष्ठत्वेसिद्धेकिमितिपुनरु
क्तिरित्याशंक्याह॥भवतित्विति॥ज्येष्ठत्वेसत्यपिश्रेष्ठत्वाभावमुक्त्वातस्मिन्सत्यपिज्येष्ठत्वाभावमाह॥मध्यमइति॥इहेतिप्राणोक्तिः॥प्राणस्यश्रेष्ठत्वे

यस्मान्निषेककालेएवशुक्रशोणितसंबंधःप्राणादिकलापस्याविशिष्टस्तथापिनाप्राणंशुक्रंविरोहतीतिप्रथमोवृत्तिलाभःप्राण
स्यचक्षुरादिभ्योतोज्येष्ठोवयसाप्राणोनिषेककालादारभ्यगर्भंपुष्यतिप्राणःप्राणेहिलब्धवृत्तौपश्चाच्चक्षुरादीनांवृत्तिलाभोतोयुक्तं
प्राणस्यज्येष्ठत्वंचक्षुरादिषुभवतितुकश्चित्कुलेज्येष्ठोगुणहीनत्वात्तुनश्रेष्ठोमध्यमःकनिष्ठोवागुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठोनज्येष्ठोनतथे

ॐ योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानांभवतिप्राणोवैज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चस्वानांभवत्यपिचयेषांबुभू
षतियएवंवेद॥१॥ हेत्याहप्राणएवतुज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चकथंपुनःश्रैष्ठ्यमवगम्यतेप्राणस्यतदिहसंवादेनदर्शयिष्यामःसर्वथापि
तुप्राणंज्येष्ठश्रेष्ठगुणंयोवेदोपास्तेसस्वानांज्ञातीनांज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चभवतिज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापिचयेषांम
ध्येज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चभविष्यामीतिबुभूषतिभवितुमिच्छतितेषामपिज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शीज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चभवतिननुवयोनिमित्तंज्येष्ठत्वं
तदिच्छातःकथंभवतीत्युच्यतेनैषदोषः प्रमाणाभावमाशंक्यप्रत्याह॥कथमित्यादिना॥पूर्वोक्तमुपास्तिफलमुपसंहरति॥सर्वथापीति॥आरो
पेणानारोपेणवेत्यर्थः॥ज्येष्ठत्वस्यविद्याफलत्वमाक्षिपति॥नन्विति॥तस्यविद्याफलत्वंसाधयति॥उच्यतइति॥इच्छतोज्येष्ठत्वंदुःसाध्यमितिदोष

बृ॰ ए॰ २ तत्रहेतुमाह॥प्राणदइति॥यथाप्राणकृताशनादिप्रयुक्तश्चक्षुरादीनांवृत्तिलाभस्तथाप्राणोपासकाधीनंजीवनमन्येषांस्वानांचभवतीतिप्राणद- अ॰ ८
र्शिनोज्येष्ठत्वंनवयोनिबंधनमित्यर्थः॥वसिष्ठत्वमपिप्राणस्यैवेतिवक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्यव्याचष्टे॥योहेत्यादिनाफलेनप्रलोभितंशिष्यंप्रश्ना-
भिमुखंप्रत्याह॥उच्यतामित्यादिना॥वाचोवसिष्ठत्वंद्विधाप्रतिजानीते॥वासयतीति॥वासयत्यतिशयेनसुष्ठुविशदयति॥वाग्मिनोहीति॥वा-

प्राणवद्वृत्तिलाभत्वस्यैवज्येष्ठत्वस्यविवक्षितत्वात्॥योहवैवसिष्ठांवेदवसिष्ठःस्वानांभवतिदर्शनानुरूप्येणफलंयेषांचज्ञातिव्यति-
रेकेणवसिष्ठोभवितुमिच्छतितेषांचवसिष्ठोभवतीत्युच्यतांतर्हिकासौवसिष्ठेतिवाग्वैवसिष्ठावासयत्यतिशयेनवस्तेवेतिवसिष्ठावा-
ग्मिनोहिधनवंतोवसंत्यतिशयेनाच्छादनार्थस्यवावसेर्वसिष्ठाभिभवंतिहिवाग्मिनोऽन्यांस्तेनवसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगु-

योहवैवसिष्ठांवेदवसिष्ठःस्वानांभवतिवाग्वैवसिष्ठावसिष्ठःस्वानांभवत्यपिचयेषांबुभूषतियएवंवेद॥१॥योहवै
प्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठतिदुर्गेचचक्षुर्वैप्रतिष्ठाचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवं
वेद॥२॥

णोभवतीतिदर्शनानुरूपंफलं॥१॥योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठत्यनयेतिप्रतिष्ठातांप्रतिष्ठांप्रतिष्ठागुणवतींयोवेदत-
स्यैतत्फलंप्रतितिष्ठतिसमेदेशेकालेच[illegible]दुर्गेविषमेचदुर्गमनेचदेशेदुर्भिक्षादौवाकालेविषमे सयंतिचेतिद्रष्टव्यं॥वस्तेवेत्युक्तं-
स्फुटयति॥आच्छादनार्थस्यवेति॥आच्छादनार्थत्वमनुभवेनसाधयति॥अभिभवंतीति॥उक्तमुपास्तिफलंनिगमयति॥तेनेति॥१॥गुणांतरंव- रामः
क्तुंवाक्यांतरमादायव्याचष्टे॥योहवाइति॥समेप्रतिष्ठाविद्यांविनापिस्यादित्याशंक्याह॥तथेति॥विषमेचप्रतितिष्ठतीतिसंबंधः॥विषमशब्द- २

इदानींप्रश्नपूर्वकंप्रतिष्ठांदर्शयति॥यद्येवमिति॥प्रतिष्ठात्वंचक्षुषोऽनुसादयति॥कथमित्यादिना॥विद्याफलंनिगमयति॥अतइति॥३॥वाक्यां
तरमादायविभजते॥योहवैसंपदमिति॥प्रश्नपूर्वकंसंपद्गुणत्ववाक्यमुपादत्ते॥किंपुनरिति॥श्रोत्रस्यसंपद्गुणवत्त्वमनुसादयति॥कथमिति

यद्येवमुच्यतांकासौप्रतिष्ठाचक्षुर्वैप्रतिष्ठायच्चक्षुषःप्रतिष्ठात्वमित्याहचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचद्रष्टाप्रतितिष्ठत्यतोऽनुरूपंफलंप्र
तितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेदेति॥३॥योहवैसंपदंवेदसंपद्गुणयुक्तंयोवेदतस्यैतत्फलंअस्मैविदुषेसंपद्यतेहकिंयंका
मंकामयतेसकामःकिंपुनःसंपद्गुणकंश्रोत्रंवैसंपत्कथंपुनःश्रोत्रस्यसंपद्गुणत्वमित्युच्यतेश्रोत्रेसतिहियस्मात्सर्वेवेदाअभिसंपन्नाः

योहवैसंपदंवेदसꣳहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेश्रोत्रंवैसंपच्छ्रोत्रेहीमेसर्वेवेदाअभिसंपन्नाःसꣳहास्मैपद्यतेयंकामं
कामयतेयएवंवेद॥४॥योहवाआयतनंवेदायतनꣳस्वानांभवत्यायतनंजनानांमनोवाआयतनमायतनꣳस्वानांभव
त्यायतनंजनानांयएवंवेद॥५॥ श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वाद्वेदविहितकर्मायत्ताश्चकामास्तस्माच्छ्रोत्रंसंपदतोविज्ञानानुरूपंफ
लंसंहास्मैपद्यतेसयंकामंकामयतेयएवंवेद॥४॥योहवाआयतनंवेदायतनमाश्रयस्तद्योवेदायतनंस्वानांभवत्यायतनंजनानामन्ये
षामपिकिंपुनस्तदायतनमित्युच्यतेमनोवाआयतनमाश्रयइन्द्रियाणांविषयाणांचमनआश्रिताहिविषयाआत्मनोभोग्यत्वंप्रतिपद्यं
ते ॥अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वं॥तथापिकथंश्रोत्रंसंपद्गुणकमित्याशंक्याह॥वेदेति॥पूर्वोक्तंफलमुपसंहरति॥अतइति॥४॥वाक्यांतर
मादायविभजते॥योहवाइति॥आयतनमिति॥सामान्येनोक्तमायतनंप्रश्नपूर्वकंविशदयति॥किंपुनरिति॥मनसोविषयाश्रयत्वंविशदयति॥

छां०

१०३

बृ.६. इंद्रियाश्रयत्वं तस्य स्पष्टयति॥ मनः संकल्पेति॥ पूर्ववत्फलं निगमयति॥ अत इति॥ गुणांतरं वक्तुं वाक्यांतरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति॥ यो अ.
३ हेत्यादिना॥ वागादींद्रियाणि तु तत्तद्गुणविशिष्टानि शिष्टा रेतो गुणविशिष्टमात्र स्थाण स्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशंक्याह॥ रेतसेति॥ विद्याफलभु

मनः संकल्पवशानि चेंद्रियाणि प्रवर्तंते निवर्त्तंते चातो मन आयतनमिंद्रियाणामतो दर्शनानुरूप्येण फलमायतनं स्वानां भवत्या
यतनं जनानां य एवं वेद॥५॥ यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति रेतो वै प्रजातिः रेतसा प्रजननें
द्रियमुपलक्ष्यते तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद॥६॥ ते हेइमे प्राणाः वागादयः अहं श्रेयसे अहं श्रे

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद॥६॥ ते हेमे प्राणा अहं
श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रांत इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो
वसिष्ठ इति॥७॥ यानि स्थे तस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः ब्रह्म गतवंतो ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं ग
त्वा च तद्ब्रह्म ऊचुरुक्तवंतः को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सद्ध उवाच उक्तवद्यस्मिन्वो
युष्माकं मध्ये उत्क्रांते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः शरीरं हि नामानेकाशुचिसंघातत्वाज्जी
वतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रांते भवति वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति पसंहरति॥ तद्वि रामः
ज्ञानेति॥६॥ उक्ताः वसिष्ठत्वादिगुणाः न वागादिगामिनः किंतु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुमाख्यायिकामधिकरोति॥ ते हेत्यादिना॥ इयमसुन्त्रयोग २

शरीरं हीति किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह॥ वैराग्यार्थमिति॥ शरीरवैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः॥ वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति संबंधः॥ किमिति सा सा देवमुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादिगुणकं नो चिवान्प्रजापतिः स हि सर्वज्ञ इत्याशंक्याह॥ ता

जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इति इतरेषामप्रियपरिहाराय तस्एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणा यक्रमेणोच्चक्रमुः॥ ७॥ तन्न वागेव प्रथमं ह अस्माच्छरीरादुच्चक्राम उत्क्रांतवती सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच कथमशकत शक्तवंतो यूयं मदृते मां विना जीवितुमिति ते एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला मूका अवदंतो वाचा प्राणंतः

वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कला अवदंतो वाचा प्राणंतः प्राणेन पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक्॥ ८॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथांधा अपश्यंतश्चक्षुषा प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसः प्राणेन व्यापारं कुर्वंतः प्राणेन पश्यंतो दर्शनव्यापारं चक्षुषाकुर्वंतस्तथा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा कार्यादिविषयं प्रजायमाना रेतसा पुत्रानुत्पादयंतः एवमजीविष्म वयमित्येवं प्राणैरुक्तो तत्र वागात्मनोऽस्मिन्न वसिष्ठत्वं बुध्वा प्रविवेश ह वाक्कथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववच्छ्रोत्रं मनः प्रजातिरिति॥ ८॥ नन्वपीति॥ १॥ वाग्घोच्चक्रामेत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ एवमिति॥ उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे॥ तन्नेत्यादिना॥ कार्याकार्यादिविषयमित्यादिशब्देनोपेक्षणीयसंग्रहः॥ चक्षुर

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः॥उत्क्रमणंकरिष्यन्यदाभवतीतिशेषः॥उत्क्रमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयितुमुत्तरवाक्यमवतारयति॥सि[illegible]सि

अथहप्राणउत्क्रमिष्यन्नुत्क्रमणंकरिष्यंस्तदानीमेवस्वस्थानात्प्रचलितावागादयः[illegible]सिवेत्याहयथालोकेमहांश्वासोसुहय
श्चमहासुहयःशोभनोहयोलक्षणोपेतोमहान्परिमाणतःसिंधुदेशभवःसैंधवोभिजनतःपड्वीशशंकून्पादबंधनशंकून्पड्वीशा

सोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहचक्षुः॥[illegible]॥श्रोत्रंहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथ
मशकतमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथाबधिराअशृण्वंतःश्रोत्रेणप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाविद्वांसः
सोमनसाप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहश्रोत्रं॥[illegible]॥मनोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथम
शकतमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथामुग्धाअविद्वांसःसोमनसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रो
त्रेणप्रजायमानारेतसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहमनः॥११॥रेतोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमदृ
तेजीवितुमितितेहोचुर्यथाक्लीबाअप्रजायमानारेतसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसः
सोमनसैवमजीविष्मेतिप्रविवेशहरेतः॥१२॥ स्वतेशंकूंश्चतान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खनेदप्यारोहआरूढेपरीक्षणायएवं
हएवइमान्वागादीन्प्राणान्संववर्हौद्यतनवान्स्वस्थानाद्भ्रंशितवांस्तेवागादयःऊचुःहेभगवःभगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्नवैशक्ष्यामःत्वदृते
त्वांविनाजीवितुं[illegible]सेवं[illegible]नाप्राणस्यश्रेष्ठत्ववागादिभिर्निर्धारितमित्याह॥तेवागादयइति॥तर्हितत्फलेनभवितव्यमित्याह॥प[illegible]व

बृ.टी. रा.मः ९

यथोक्तस्यप्राणसंवादस्यकाल्पनिकत्वंदर्शयति॥अयंचेति॥कल्पनाफलंसूचयति॥विदुषइति॥तदेवस्पष्टयति॥अनेनहीति॥उपास्यपरी
क्षणप्रकारोविवक्षितश्चेत्किंसंवादेनेत्याशंक्याह॥सएवइति॥संवादस्यमुख्यार्थत्वात्कल्पितत्वमाशंक्याह॥नहीति॥संवादस्यकल्पितत्वेफ

ममश्रेष्ठताविज्ञाताभवद्भिरहमत्रश्रेष्ठस्तस्यउमेममबलिंकरंकुरुतकरंप्रयच्छतेति॥अयंचप्राणसंवादःकल्पितः॥विदुषःश्रेष्ठ
परीक्षणप्रकारोपदेशोऽनेनहिप्रकारेणविद्वान्कोनुखल्वत्रश्रेष्ठइतिपरीक्षणंकरोतिसएवपरीक्षणप्रकारःसंवादभूतःकथ्य
तेनह्यन्यथासंहत्यकारिणांसतामेषामंजसैवसंवत्सरमात्रमेकैकस्यनिर्गमनाद्युपपद्यतेतस्माद्विद्वानेवानेनप्रकारेणविचारय

अथहप्राणउच्क्रमिष्यन्यथामहासुहयःसैंधवःपड्वीशशंकून्संवृहेदेवंहैवेमान्प्राणान्संववर्हतेहोचुर्माभगवउत्क्र
मीर्नवैशक्ष्यामस्त्वदृतेजीवितुमितितस्योमेबलिंकुरुतेतितथेति॥१४॥साहवागुवाचयद्वाअहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसि
ष्ठोऽसीतियद्वाअहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोऽसीतिचक्षुर्यद्वाअहं५ तिवागादीनांप्रधानबुभुत्सुरुपासनायबलिंप्रार्थिताःसं
तःअन्येप्राणास्तथेतिप्रतिज्ञातवंतः॥१३॥साहवाक्प्रथमंबलिदानायप्रवृत्ताहकिलउवाचउक्तवतीयद्वैअहंवसिष्ठास्मियन्मम
वसिष्ठत्वंतत्त्वैवतेनवसिष्ठगुणेनत्वंतद्वसिष्ठोऽसिइतियदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोऽसियाममप्रतिष्ठासात्वमसीतिचक्षुःसमा
नमन्यत्संपदायतनप्रजातिगुणंतंक्रमेणसमर्पितवंतःयद्येवंसाधुबलिंदत्तवंतोभवंतोब्रूततस्योमे लिनमाह॥तस्मादिति॥एवंप्राण
संवादस्यतात्पर्यमुक्त्वाप्रकृतामक्षरव्याख्यामेवानुवर्तयति॥बलिमिति॥१२॥साहवागितिप्रतीकमादायव्याचष्टे॥प्रथममिति॥तेनवसिष्ठगुणेनत्व

बलिदानमंगीकृत्यान्नवाससी पृच्छति॥ यद्येवमित्यादिना॥ एवंगुणविशिष्टस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववसिष्ठत्वादिसंबद्धस्येत्यर्थः॥ यदिदमित्यादिवाक्यस्याव
ष्टे॥ यद्येति॥ प्रकृतेन श्वनामन्नेन कीटादीनां चान्नेन सह यत्किंचिल्लभ्यमन्नं दृश्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना॥ तदेव स्फुटयति॥ यत्किंचि
दिति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति॥ सर्वमिति॥ अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षांतरमुत्थापयति॥ केचिदिति॥ न ह वा अस्येत्याद्यर्थवाददर्शनादित्यर्थः॥

एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति आहुरितरे यदिदं लोके किंच किंचिदन्नं नाम आश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतंगेभ्यः यच्छ्वा
न्नं कृम्यन्नं कीटपतंगान्नं च तेन सह सर्वमेव यत्किंचित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं तवान्नं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते
केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदंति प्राणान्नविदस्तत्तच्छास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् नास्य विकल्प इति चेन्नाविधायकत्वात्

संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्र
जातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इ
ति॥ न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति॥

ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्य
र्थमेतत्तेनैकवाक्यतापत्तेर्न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य ॥ तद्दर्शयति॥ तदसदिति॥ शास्त्रांतरेण क्रमयोभवं
त्यभक्ष्यभक्षिण इत्यादिनेत्यर्थः॥ प्राणविदतिरिक्तविषयं शास्त्रांतरं सर्वभक्षणं तु प्राणदर्शिनो विवक्षितमतो व्यवस्थितविषयत्वाच्छ्रुतिबोधेन सर्व
भक्षणस्योदितानुदितहोमवद्विकल्पः स्यादिति शंकते॥ तेनेति॥ किं तर्हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा॥ न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणविदितस्याप

हवेत्यादिना वा विहितं नाद्यादित्याह ॥ नाविधायकत्वादिति ॥ यदिदमित्यादिना हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणविदः सर्वान्नभ
क्षणं तद्व्यावृत्तिपदाभावान्न विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ न हवा इति ॥ अस्येति विदूत्परामर्शान्निपातयोरर्थवादत्वावद्योति
नोर्दर्शनादेकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्चेति हेतुमाह ॥ तेनेति ॥ अर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्या
शंक्यानकत्वं जं भक्ष्ययेदिति विहितस्य भक्षणाभावस्य बाधनेन न ह वे त्यादेर्नसामर्थ्यं दृष्टिपरत्वादस्य मानांतरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगादित्याह ॥
नन्विति ॥ न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपंचयति ॥ प्राणमात्रस्येति ॥ तत्र दोषाभावज्ञापनात्तद्वविधित्सितमित्याशंक्याह ॥ यत्विति ॥ अर्थवादस्य मानं

प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं न तु सर्वं भक्षयेदिति ॥ यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावा
त् ॥ विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोषस्यैवेति चेन्नाशेषान्नत्वानुपपत्तेः सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यकरणसं
घातेनाविशिष्टस्य विदूत्ता तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते तेन तत्राशेषान्नभक्षणे दोषाभाव
ज्ञापनमनर्थकं अप्राप्तत्वाच्छेषान्नभक्षणदोषस्य न तु प्राणः सन्भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि ॥ बाढं ॥ किंतु न तद्विषयप्रतिषे
धोस्ति तस्माद्देवरक्तं किंशुकं तत्र दोषाभावो
तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोग्यस्योक्तत्वादिति भावः ॥ प्रमाणाभावस्यासिद्धिमाशंकते ॥ विदुष
इति ॥ सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपबलादिति यावत् ॥ अदोषः सर्वान्नभक्षणे तस्येति शेषः ॥ अर्थापत्तिं दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ अनुपपत्तिमेव विवृणोति
॥ सत्यमिति ॥ येनेत्यस्मात्प्राक्तथापीति वक्तव्यं ॥ यद्यपीत्युपक्रमात् ॥ प्राणस्वरूपसामर्थ्याद्दनुपपत्तिरपि शाम्यतीतिशंकते ॥ नन्विति ॥ किं फला
त्मना विदुषः सर्वान्नभक्षणं साध्यते किं वा साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति ॥ बाढमिति ॥ प्राणरूपेण सर्वभक्षणं तद्बाढार्थः ॥ तत्र प्रति

छां·उ· ६ अ·

तथा स्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र चाप्रतिषेधाद्दोषराहित्यमिति शेषः॥ तद्वा हि स्यात्किं स्यादिति चेत्तदाह॥ अत इति॥ पंचम्यर्थमेव स्फोरय
ति॥ अप्राप्तत्वादिति॥ प्राणविदः साधकत्वाकारेण साध्यते सर्वान्नभक्षणमिति पर्यवसायाह॥ येनत्विति॥ इहेति प्राणविदुच्यते॥ निमित्तांतरा
द्यत्वप्राप्तविषयो विधिः॥ प्रतिप्रसवो यथा ज्वरितस्याशनप्रतिषेधेप्यौषधं पिबेदिति तथा शास्त्राधिकारिणः सर्वाभक्ष्यभक्षणनिषेधेपि प्रा
णविदो विशेषविधिर्नोपलभ्यते तथा च तस्य भक्षणं दुःसाध्यमित्यर्थः॥ प्रतिप्रसवाभावेलब्धं दर्शयति॥ तस्मादिति॥ अर्थवादस्तर्हि कागति
तिरित्याशंक्याह॥ अन्यविषयत्वादिति॥ तस्य स्तुतिमात्रार्थत्वान्न तद्दृष्टान्निषेधातिक्रम इत्यर्थः॥ ननु विशिष्टस्य प्राणस्य सर्वान्नत्वदर्शनमत्र वि

ऽलक्ष्यत्वद्रूपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकमप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्येति न तु कार्यकरणसंघातसंबंधेन प्रतिषेधः क्रियते तत्संबं
धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोस्ति तदात्मप्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्या[त्] [अन्य]विषयत्वान्न ह वा इत्यादेर्न ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वान्न
त्वदर्शनमिह विधीयते किंतु प्राणमात्रस्यैव यथा च सामान्येन सर्वान्नस्य प्राणस्य किंचिदन्नजातं कस्यचिज्जीवनहेतुर्यथा विषं वि
षजस्य कृमेस्तद्वदन्यस्य प्राणान्नमपि स्याद्दृष्टमेव दोषप्रसादयति मरणादिलक्षणं तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे
ब्राह्मणत्वादिदेहसंबंधाद्दोष एव स्यात्तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानं आपो धीयते तथा च विदुषोपि तदात्मनः सर्वा
न्नभक्षणेन दोषो यथा दर्शनं फलाभ्युपगमादत आह॥ न चेति॥ इतोपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतदवष्टंभेन प्राणविदः सर्वभक्षणं न विधेय
मित्याह॥ यथा चेति॥ प्राणस्य यथोक्तस्य स्वीकारेपि कस्यचित्किंचिदन्नं जीवनहेतुरिति अत्र दृष्टांतमाह॥ यथेति॥ तथा सर्वप्राणिष्वन्नव
स्यान्नसंबंधे दार्ष्टांतिकमाह॥ तथेति॥ प्राणविदोपि कार्यकरणवतो निषेधातिक्रमायोगे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ वाक्यांतरमादाय व्याक

रामः ६

स्मार्तादाचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनं अन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्तान्प्रत्याह॥ अत्र चेति॥ वासःकार्यं परिधानं त त्रसाक्षादपां विनियोगायोगे प्राशनमर्थमाह॥ तस्मादिति॥ यदिदं किं चेत्यादावुक्तं दृष्टिविधेरर्थवादसादापम्याचष्टे॥ नेत्यादिना॥ पुनर्न त्रनकर्षणमन्वयार्थं॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह॥ यद्यपीति॥ अभक्ष्यभक्षणं तर्हि स्वीकृतमिति चेन्नेत्याह॥ इत्येतदिति॥ यथा प्राणविदो

वासइत्यापोभक्ष्यमाणा वासस्थानीयास्तवात्र च प्राणस्यापो वासइति एतद्दर्शनं विधीयते न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्यास्तस्माद्यथाप्राप्तेऽपभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यं न ह वै अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदः अनन्नमनदनीयं न जग्धं भुक्तं भवति॥ यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्धि द्याः स्तुतिरिसेवोचामतथाना

नान्नं परिगृहीतं यस्य एवमेतदन्नस्यान्नं वेद तद्धि ह्यात्स्वः श्रोत्रिया अशिष्यंत आचामंत्यशित्वाचामंत्येतमेव तदनम नग्नं कुर्वंतो मन्यंते॥ १४॥ प्रथमं ब्राह्मणं॥ १॥ नन्वं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हस्यादिप्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एवमेतदनस्य प्राणस्यान्नं वेद फलं तु प्राणात्मभावएव न त्वेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति नन्वेतदेव फलं कस्मान्न भवति॥ न॥ प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलं तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मना

नानन्नं भुक्तं भवतीति तथैवेत्येतत्॥ अत्र मतस्तर्हि प्राणविदो दुःप्रतिग्रहोपीत्याशंक्याह॥ त त्रापीति॥ असत्प्रतिग्रहे प्राप्तेपीत्यर्थः॥ किमित्ययं स्तुत्यर्थवादः फलवाद एव किं न स्यादित्याशंक्याह॥ फलं त्विति॥ इतिशब्दः सर्वं प्राणस्यान्नमि

बृ॰र॰
७

उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां समर्थयते॥ नन्वित्यादिना॥ यथाप्राप्तं प्रकृतवाक्यवशात्प्रतिपन्नं रूपमनतिक्रम्येति यावत्॥ वाक्यस्य विद्यास्तु-
तित्वफलितमाह॥ अतइति॥ यदुक्तमापोवासइति तस्य शेषभूतमुत्तरग्रंथमुत्थाप्य व्याकरोति॥ यस्मादिति॥ तत्रैव संशनात्प्रागूर्ध्वकालो-
क्तिः उक्ते भिप्रायेलोकप्रसिद्धिमनुकूलयति॥ अस्तिचेति॥ तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्यं दर्शयति॥ प्राणस्येति॥ किमर्थमिदंसोपक्रमंवा-

ऽनदनीयमप्यन्नमेव तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्यास्तूयतेऽतो नैव फलविधिसरूपता वा-
क्यस्य यस्मादापोवासः प्राणस्य तस्माद्धि द्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रियाअधीतवेदाऽअशिष्यंतो भोक्ष्यमाणा आचामंत्यपः अशित्वाचा-
मंति भुक्त्वाचोत्तरकालमपो भक्षयंति तत्र ते षामाचमनं ताको भिप्रायइत्याह एतमेवानं प्राणमनग्नं कुर्वंतो मन्यंते अस्तिचैतद्यो
यस्मैवासो ददाति स तमनग्नं करोमीति हि मन्यते प्राणस्य चापोवासइति ह्युक्तं यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञा-
नं कर्त्तव्यमित्येवमर्थमेतत्॥ ननु भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे चद्विः
कार्यताचमनस्य स्यान्नचकार्यं हूयमाचमनस्यैकस्य युक्तं यदि प्रायत्यार्थं नानग्नतार्थमथानग्नतार्थं न प्रायत्यार्थं यस्मादेवं तस्मा-
द्द्वितीयमाचमनांतरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु नक्रिया हि लोपपत्तेर्द्व ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं रूप्ति
विहितं तत्प्रायत्यार्थं भवति

कथमित्यपेक्षायामन्नचेत्यादावुक्तं स्मारयति॥ यदपइति॥ दृष्टिविधानसहमानः शंकते॥ नन्विति॥ अस्तु प्राय-
त्यार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं चेत्याशंक्याह॥ तन्नेति॥ कुल्याप्रणयनन्यायेन द्विकार्यत्वाविरोधमाशंक्याह॥ न चेति॥ तत्र प्रयत्नत्वात्कार्यभेदस्या-
विरोधेपि प्रकृते प्रमाणाभावान्न द्विकरणत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति॥ यद्वेति॥ ननु स्मार्तोऽचमनस्य प्रायत्यार्थत्वं तथैवानग्नतार्थत्वं प्रकृतवा-

अ॰
६

रामः
७

प्रामाणिकमित्याशंक्य वाक्यस्य विषयांतरं दर्शयति ॥ यस्मादिति ॥ द्विकरणत्वदोषमुक्तं दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ तत्राचमनं दर्शननिरपेक्षमित्याह ॥
क्रियामात्रमेवेति ॥ नन्वाचमने फलभूतं प्रायत्यं दर्शनसापेक्षमिति चेन्नेत्याह ॥ नत्विति ॥ क्रियाया एव तदाधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ तत्रेत्याचमनेशु
ध्यर्थं क्रियांतरे सतीत्यर्थः ॥ प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वाक्यभेदः स्यादित्याशंक्याह ॥ प्राणस्येति ॥ सर्वान्नविज्ञानवदिति चका
रार्थः ॥ आचमनीयास्वप्सु वासोविज्ञानं क्रियते चेत्कथमाचमनस्य प्रायत्यार्थत्वमित्याशंक्याह ॥ नत्विति ॥ द्विकरणत्वदोषाभावे फलितं दर्शनविधि

क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्ये दर्शनाद्यपेक्षते तत्राचमनांगभूतास्वप्सु वासोविज्ञानं प्राणस्येति कर्तव्यतया चोद्यते न तु तस्मि
न्क्रियमाण आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्यते क्रियांतरत्वादाचमनस्य तस्माद्वक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तन्नापोवासः
प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १४ ॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबंधः ॥
खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते [illegible]समाध्यायांते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मार्गयाचनं कृतमग्ने नय सुपथेति तत्रानेके
षां पथां सद्भावो मंत्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः सुपथेति विशेषणात् संख्यानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः मुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आ

प्राप्तत्वाद्वासोदृष्टेर्विधिव्यतिरेकेण प्राप्त्यभावाद्दृष्टेश्चात्र प्रकृतत्वात्कार्यांख्यानात्पूर्वमिति च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अष्टमे प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥
१०८ ब्राह्मणांतरमादाय तस्य पूर्वेण संबंधं प्रतिजानीते ॥ श्वेतकेतुरिति ॥ कोऽसौ संबंधस्तमाह ॥ खिलेति ॥ तत्र कर्मकांडे ज्ञानकांडे वा यद्वस्तु प्राधा
न्येन नोक्तं तदस्मिन्कांडे वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च पूर्वमनुक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ वक्तव्यशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति ॥ सम
मेति ॥ समुच्चयकारिणो मुमूर्षोरग्निप्रार्थनेऽपि किं स्यादित्याशंक्याह ॥ [illegible]ति ॥ अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः ॥ सामर्थ्यमेव दर्शयति ॥ सुपथेति ॥

विशेषणवशाद्बहवोमार्गाभांतुकिंपुनस्तेषांस्वरूपंतदाह॥पंथानमेति॥तत्रवाक्यशेषमनुकूलयति॥वक्ष्यतिचेति॥संप्रश्नाकांक्षाह्वारासमनं
तरब्राह्मणतात्पर्यमाह॥तमेति॥उपसंह्रियमाणांसंसारगतिमेवपरिछिनत्ति॥एतावतीहीति॥दक्षिणोदग्गधोगत्यात्मकेतिपावत्॥क
र्मविपाकस्तर्हिकुत्रोपसंह्रियतेतत्राह॥एतावानिति॥इतिशब्दोयथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थएवायमारं
भइत्युपसंहारार्थः॥अर्थाद्वितीयाधिकारेसर्वोपिकर्मविपाकोनर्थएवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कथंखिलकांडेतन्निर्देशसिद्धिर

त्यतिचयत्कृतेत्यादितान्यकतिकर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गाइतिसर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोयमारंभः॥एतावतीहिसंसारगति
रेतावान्कर्मणोविपाकःस्वाभाविकस्यशास्त्रीयस्यचसविज्ञानस्येतिद्वयपिढूयाहप्राजापत्याइत्यत्रस्वाभाविकःपाप्मासंचितोन
चतस्येदंकार्यमितिविपाकःप्रदर्शितः॥शास्त्रीयस्यैवतुविपाकःप्रदर्शितस्तस्मान्नात्मप्रतिपत्स्यतेनब्रह्मविद्यारंभेतद्धेतुराग्यस्य
विवक्षितत्वात्तन्नापिकेवलेनकर्मणापितृलोकोविद्ययाविद्यासंयुक्तेनचकर्मणादेवलोकइत्युक्तंतत्केनमार्गेणपितृलोकंप्र
तिपद्यतेकेनवादेवलोकमितिनोक्तंतदेहखिलप्रकरणेऽशेषतोवक्तव्यमितिअतआरभ्यतेऽन्तेचसर्वोपसंहारःशास्त्रस्यद

तआह॥यद्यपीति॥कस्तर्हिविपाकस्तत्रोक्तस्तत्राह॥शास्त्रीयस्येति॥तत्रसुकृतविपाकस्यैवोपन्यासेहेतुमाह॥ब्रह्मविदेति॥अनिष्टविपाका
द्वैराग्यंसुकृताभिमुख्याद्वैवसिद्धमितिनतत्रतद्विवक्षा॥इहपुनःशास्त्रसमाप्तौखिलाधिकारेतद्विपाकोप्युपसंह्रियतइतिभावः॥प्रकारांतरेण
संगतिंवक्तुंउक्तंस्मारयति॥तत्रापीति॥शास्त्रीयविपाकविषयेपीत्यर्थः॥उत्तरग्रंथस्यविषयपरिशेषार्थंपातनिकामाह॥तत्रेति॥लोकद्वयंसप्रश्नमर्थः
॥प्रागनुक्तमपिदेवयानाद्यत्रवक्तव्यमितिकुतोनियमसिद्धिस्तत्राह॥तत्रेति॥वक्तव्यशेषस्यसत्वेफलितमाह॥अतइति॥यत्तर्हिप्रागनुक्तंतद्देवदेव

शास्त्रस्यांते चेति संबंधः॥ इतश्चेदं ब्राह्मणमगतार्थत्वादारभ्यमित्याह॥ अपि चेति॥ एतावदित्यात्मज्ञानोक्तिरमृतत्वं तत्साधनमिति यावत्॥ चका
राद्युक्तमित्यनुषंगः॥ ज्ञानं वामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थः तन्नेति सप्तम्यर्थः॥ तदर्थो हेत्वपदेशार्थः॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणा कर्मगतिर्ज्ञानमेवामृतत्व
साधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्राह॥ यस्मादिति॥ व्यापारो ऽस्ति कर्मण इति शेषः॥ सामर्थ्याद्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्य संसारहेतुत्वनिय
मादित्यर्थः॥ प्रकारांतरेण ब्राह्मणतात्पर्यं वक्तुमग्निहोत्रविषयजनकयाज्ञवल्क्यसंवादसिद्धमर्थमनुवदति॥ अपि चेत्यादिना॥ एनयो

अपि चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाशास्तीति च तन्न हेतुर्नोक्तस्तदर्थश्चायमारंभः॥ यस्मादियं कर्मणो गतिर्न नित्ये ऽमृ
तत्वे व्यापारो ऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं संपद्यते॥ अपि चोक्तमग्निहोत्रे न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं
न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति तु तत्र प्रतिवचने ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः इत्यादिना आ
हुतेः कार्यमुक्तं॥ तच्चैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलं न हि कर्तारमनाश्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोत्क्रांत्यादि
कार्यारंभ उपपद्यते कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणस्तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं
षट्प्रकारमपि

रग्निहोत्राहुत्योः सायंप्रातरनुष्ठितयोरिति यावत्॥ लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्ट्येमं लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठा
नोपचितयोः परलोकं प्रतिष्ठाश्रयोः स्थानभूतं परिणाममित्येतदिति प्रश्नषट्कमग्निहोत्रविषयं जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमिति संबंधः॥ तत्रेत्यासे
षरारंभप्रश्नषट्कोक्तिः॥ ननु फलवतोः श्रवणात्कस्येदमाहुतिफलं न हि तत्त्वतस्तत्र संभवतीति तत्राह॥ तत्रेति॥ कर्तृत्वाचिपदाभावाद्वाहुत्य पूर्वस्यैवोत्क्रां
त्यादिकार्यारंभकत्वान्न तत्र कर्तृगामि फलमुक्तमित्याशंक्याह॥ नहीति॥ किंच॥ कारकाश्रयत्वात्कर्मणो युक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह॥

स्तो२ हेतुं२

स्वातंत्र्यासंभवादाहुत्योः सकर्तृकयोरेव गत्यादि विवक्षितं चेत्तर्हि कथं तत्र केवलाहुत्योर्गत्यादि गम्यते तत्राह॥ तत्रेति॥ अग्निहोत्रप्रकरणं सप्त
म्यर्थः॥ अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात्प्रश्नप्रतिवचनरूपस्य संदर्भस्येति शेषः॥ भवत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणस्थितिः॥ प्रकृते तु किमायातं तत्राह॥ इ
हत्विति॥ किमिति विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राह॥ तद्द्वारेणेति॥ ब्राह्मणारंभमुपपादितमुपसंहरति॥ एवमिति॥ संसारग
त्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तद्व्यतिरिक्ततद्विपाकाभावादित्याह॥ कर्मकांडस्येति॥ यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्म

हत्तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि कर्मफलं विज्ञानस्य विवक्षितत्वात्तद्द्वारेण च पंचाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्र
तिपत्तिसाधनं विधित्सितमेवमशेषसंसारगत्युपसंहारः कर्मकांडस्यैषा निष्ठेत्येतद्द्वयं प्रदिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति॥ श्वे
तकेतुर्नामतो अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः ह शब्दः ऐतिह्यार्थः॥ वै निश्चयार्थः पित्रानुशिष्टः सन्नात्मनो यशः प्र
थनाय पंचालानां परिषदमाजगाम पंचालाः प्रसिद्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम
जीवलस्यापत्यं जैवलिस्तं पंचालराजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणं आत्मनः परिचरणं कारयंतमित्येतत् स राजा पूर्व
मेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुद्दिश्योवाचास्यागतमात्रमेवाभ्युक्तवान् कुमारा इति संबोध्य भर्त्सनार्थं कु

णमारभते चेत्किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह॥ इत्येतद्द्वयमिति॥ सर्वमेव पूर्वोक्तं वस्तु दर्शयितुमिच्छन्वेदः सुखावबोधार्थमाख्यायिकां क
रोतीत्यर्थः॥ यदा कदाचिदतिक्रांते काले वृत्तार्थद्योतित्वं निपातस्य दर्शयति॥ ह शब्द इति॥ यशः प्रथनं विद्वत्सु स्वकीयविद्यासामर्थ्यख्यापनं॥ प्र
सिद्धा विद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति शेषः॥ क्वचिज्जयस्य प्राप्तत्वं गर्वे हेतुः॥ किमिति राजा श्वेतकेतुमागतमात्रं तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिरस्कुर्वन्नि

संबोध्य भर्त्सनं कृतवानिति शेषः॥ तदवद्योतिपदमिह नास्तीत्याशंक्याह॥ भर्त्सनार्थेति॥ भो इति प्रतिवचनमाचार्यप्रयुक्तं न सन्निपंप्रतिनम्म हीनत्वादित्याह॥ भो इतीति॥ अप्रतिरूपवचनेक्रोधं हेतूकरोति॥ क्रुद्धः सन्निति॥ पितुः सकाशात्त्वलब्धानुशासनत्वे लिंगं नास्तीत्याशंक्याह॥

एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भो ३ इति प्रतिवचनं भो इति अप्रतिरूपमपि सन्त्रियं प्रयुक्तवान् क्रुद्धः सन्ननुशिष्टोऽनुशासितः असि भवसि पित्रा इत्युवाच राजा प्रत्याहेतरः॥ ओमिति बाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संशयस्ते॥ १॥ यद्येवं वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्र

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पंचालानां परिषदमाजगाम स ह आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा ३ इति स भो ३ इति प्रतिशुश्राव अनुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच॥ १॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थ यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः

कारेणेमाः प्रजाः प्रसिद्धाः॥ प्रयत्यो म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ता इति विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्था प्लुतिः॥ समानेन मार्गेण गच्छतीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित् प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिर्यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्थ इत्यर्थः॥ नेति होवाचेतरः॥ तर्हि वेत्थ उ यथा इमं लोकं पुनरापद्यन्ता इति पुनरापद्यन्ते ॥ वेत्थेति॥ १॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह॥ समानेनेति॥ नाडीरूपेण साधारणेन मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गविप्रतिपत्तिस्तत्किं जानासीति प्रश्नार्थः॥ विप्रतिपत्तिमेव विशदयति॥ तत्रेति॥ अधिकृतप्रजानिर्धारणार्था सप्तमी॥ प्रथमप्रश्नेनि

तदेवस्पष्टयति ॥ यथेति ॥ परलोकंगताः प्रजाः पुनरिमंलोकंयथागच्छंतितथाकिंवेत्थेतियोजना॥ प्रश्नांतरप्रतीकमुपादत्तेवेत्थेति॥ तद्व्याकरोति॥एवमिति॥प्रसिद्धेनन्यायेनजराज्वरादिमरणहेतुः॥प्रश्नांतरमुत्थाप्यव्याचष्टे॥वेत्थेत्यादिना॥पुरुषशब्दवाच्याभूत्वासमुत्थाय

यथापुनरागच्छंतीमंलोकंनेतिहोवाचश्वेतकेतुः वेत्थउयथासौलोकएवंप्रसिद्धेनन्यायेनपुनःपुनरसकृत्प्रयद्भिर्म्रियमाणैर्य थायेनप्रकारेणनसंपूर्यता३ इतिनसंपूर्यतेऽसौलोकस्तत्किंवेत्थनेतिहैवोवाचवेत्थउयतिथ्यांयत्संख्याकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापःपुरुषवाचःपुरुषस्ययावाक्सैवयासांवाक्ताःपुरुषशब्दवाच्याभूत्वायदापुरुषाकारपरिणतास्तदापुरुषवाचोभवं तिसमुत्थायसम्यगुत्थायोद्भूताःसत्योवदंती३ इतिनेतिहैवोवाच॥यद्येवंवेत्थउदेवयानस्यपथोमार्गस्यप्रतिपदंप्रतिपद्यतेयेनसा

हुतायामापःपुरुषवाचोभूत्वासमुत्थायवदंती३ इतिनेतिहैवोवाच ॥

प्रतिपत्तांप्रतिपदंपितृयाणस्यवाप्रतिपदंप्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाहयत्कर्मकृत्वायथाविशिष्टंकर्मकृत्वेत्यर्थःदेवयानंवापंथानंमा र्गंप्रतिपद्यंतेपितृयाणंवायत्कर्मकृत्वाप्रतिपद्यंतेतत्कर्मप्रतिपदुच्यतेतांप्रतिपदंकिंवेत्थदेवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनंकिंवे त्थेत्यर्थः अप्यत्रास्यार्थस्यप्रकाशकमृषेर्मंत्रस्यवचोवाक्यंनःश्रुतमस्तिमंत्रोप्यस्यार्थस्यप्रकाशकोविद्यतइत्यर्थः॥ वदंतीतिसंबं धः॥कथमपांपुरुषशब्दवाच्यत्वंतत्राह॥यदेति॥प्रश्नांतरमवतारयति॥यद्येवंवेत्थेति॥पितृयाणस्यवाप्रतिपदंवेत्थेतिसंबंधः॥यत्कृत्वाप्रतिप द्यंतेपंथानंतत्कर्मप्रतिपदितियोजनावाक्यार्थमाह॥देवयानमिति॥उक्तमर्थंसंक्षिप्याह॥देवलोकेति॥मार्गद्वयमेवनास्तित्वयातूक्तेस्सामान्येन

अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः॥ अस्यार्थस्य मार्गद्वयस्यैवैतत्॥ तेषामेव मार्गद्वयेऽधिकृतत्वमिति वक्तुं हीत्युक्तं॥ तदेव स्फुटयति॥ ताभ्यामिति॥
विश्वं साध्यसाधनात्मकं संगच्छते॥ गंतव्यत्वेन गंतृत्वेन चेति शेषः॥ प्रकृतमंत्रव्याख्यानग्रंथो ब्राह्मणशब्दार्थः पदंतरे स्यादोऽविवक्षितमर्थमाह॥

कोऽसौ मंत्र इत्युच्यते द्वे सृती द्वौ मार्गावशृणवं श्रुतवानस्मि तयोरेका पितॄणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्य
र्थः॥ अहमशृणवमिति व्यवहितेन संबंधः॥ देवानामुत अपि देवानां संबंधिन्यन्या देवान्प्रापयति सा के पुनरुभाभ्यां सृतिभ्यां पितृन्देवा
न्गच्छंतीत्युच्यते उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणां संबंधिन्यौ मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छंतीत्यर्थः ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमे

वैत्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पंथानं प्रतिपद्यंते पितृयाणं वा पिहिनक्षः षेवे चः श्रुतं
द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन
वेदेति होवाच॥ [illegible]॥ जद्गच्छत्समेति सम्यग्गच्छतीति ते च द्वे सृती यदंतरा ययोरंतरा यदंतरा पितरं मातरं च माता पित्रोरंतरा मध्य
इत्यर्थः॥ कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावंडकपाले इयं वै माताऽसौ पितेति व्याख्यातं ब्राह्मणेनांडकपालयोर्मध्ये संसारविषय ए
वैते सृती नात्यंतिकामृतत्वगमनाय इतर आह नाहमतोऽस्मात्प्रश्नसमुदायादेकंचनैकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतके
तुः॥ [illegible] अथानंतरं स पनीयविद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतं वसत्यावसति प्रयोजनेनोपमंत्रयांचक्रे इह वसंतु भवंतः पाद्यमर्घ्यं
चानीयतामित्युपमंत्रणं कृतवान्राजा॥ अंडकपालयोरिति॥ ६॥ श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योतनार्थं बहुवचनं॥ राजन्यदत्तवसत्यनादरे

एवं किलेति राजपराभवलिंगकं पितृवचसो मृषात्वं द्योत्यते॥ अज्ञानाधीनं दुःखं तवासंभावितमिति सूचयति॥ सुमेध इति॥ १॥ सत्यं किंचिदुक्तं

अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रतिगत्वा पितरं प्रति स चाजगाम पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति वाव किल एवं
किल नोऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेऽनुशिष्टान्सर्वाभिर्विद्याभिरवोचः अवोचदिति सोपालंभं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाह पिता कथं केन प्र
कारेण तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः शृणु मम यथा वृत्तं पंच पंचसंख्याकान्प्रश्नान्मा मा राजन्यब
न्धुः राजन्या बंधवो यस्येति परिभववचनमेतद्राजन्यबंधुरिति अप्राक्षीत्पृष्टवांस्ततस्तस्मान्न एकंचन एकमपि न वेद न विज्ञा

अथैनं वसत्योपमंत्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवा
न्पुरानुशिष्टानवोचद् इति कथꣳ सुमेध इति पंच मा प्रश्नान्राजन्यबंधुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति
ह प्रतीकान्युदाजहार॥ २॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा

तवानस्मि॥ कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति इमे त इति ह प्र
तीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहार उदाहृतवान्॥ २॥ स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धं प्रशमयंस्तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मांस्त्वं हे तात वत्स
जानीथा गृह्णीथा यथा यदहं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येवं जानीथाः॥ कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षिष्ये ह
मप्येतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टं तस्मात्प्रेह्यागच्छ तत्र प्रतीय गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति स आह भवानेव गच्छत्विति नाहं तस्य
मुखं निरीक्षितुमुत्सहे स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतमः॥

किंचित्तु विज्ञानमन्यस्मै प्रियतमाय दातुं रक्षितमित्याशंक्याह॥ कोऽन्य इति॥ राज्ञा पृष्टं

तर्हि तज्ज्ञानं कथं साध्यतामित्याशंक्याह ॥ तस्मादिति ॥ [illegible] ॥ विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाह ॥ अस्मामिति ॥ १९ ॥ तदिति सामान्योक्त्यावरो

आरुणिर्यत्र प्रवाहणस्य जैवलेराससआसनमास्थायिका पृष्ठीह यं प्रथमास्थाने तस्मै गौतमायागतायासनमनुरूपमाह त्योदकं भत्यैराहारयांचकार अथ हअस्मैअर्घं पुरोधसाकृतया नमंत्रवन्मधुपर्कं चकृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति गोऽश्वादिलक्षणं ॥ [illegible] ॥ स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे मे मेषवरस्त्वया अस्यां प्रतिज्ञायां टीकुर्वात्मानं यांतुवाचकुमा

यथा यदहं किंचवेदस्वं महं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहितु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौ तमा यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरासतस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथहास्मा अर्घं चकार तं होवाच वरं भव ते गौतमाय दद्म इति ॥ [illegible] ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां कुमारस्यांते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ [illegible] ॥ स होवा च दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ [illegible] ॥ रस्य मम पुत्रस्यांते समीपे वाचमभाषथाः ॥ प्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि स ए

वनो वर इति ॥ [illegible] ॥ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्धै गौतम यस्त्वं प्रार्थयसे मानुषाणां मन्यतमं प्रार्थयवरं ॥ [illegible] ॥ स होवाच गौतमो भ वतापि विज्ञायते ह ममास्ति स ॥ न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यत्त्वं दित्ससि मानुषं वरं यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोअश्वानामपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषंगो दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां परिधानस्य च न च यन्मम विद्यमानं तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वादेयं

निर्दिश्यते ॥ [illegible] ॥ ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति ॥ यस्मादित्यादिना ॥ न च यन्म मे त्यन्न तस्मादिति पठितव्यं किं तर्हि मपाकर्तव्यमित्याशंक्याह ॥

बृ०
१२

प्रतिज्ञातश्चेति॥ यत्त्वामिप्रेतं तत्तदहं करोमीत्याशंक्याह॥ मेति॥ सा भूदित्यन्वयं दर्शयन्प्रतीकमादाय व्याचष्टे॥ नो त्वामिति॥ वदान्यो दानशीलो विभवे सत्यदाता कदर्यइति भेदः॥ परिशिष्टं भागं व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह॥ बहोरित्यादिना॥ मां प्रत्येवेति नियमस्य रूपं दर्शयति॥ न चेति॥ को

प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वयालमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया भवतेति मपुनरयमभिप्रायो माभूत्त्वासानभिअस्मानेव केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो माभूत्कदर्यो माभूदित्यर्थः॥ बहोः प्रभूतस्यानंतस्यानंतफलस्यैतस्य तदपर्यंतस्यापरिसमाप्ति रूपस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्यैतद्दीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता माभूद्भवान्॥ यासं तादेयमस्ति भवत एव युक्तमाह सत्वं वै

सहोवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मानो भवान्बहोरनंतस्यापर्यंतस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवंतमिति वाचाह स्मैव पूर्वउपयंति स होपायनकीर्त्योवास॥ ७॥

हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां मत्त इच्छासे इच्छसि त्वमित्युक्तो गौतम आह उपैम्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवंतमिति वाचाह स्म एवं किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान्विद्यार्थिनः संतो वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्यानापद्युपयंति शिष्यवृत्त्या ह्युपगच्छंति नोप नयनशुश्रूषादिभिरतः स गौतमः ह उपायनकीर्त्या उपगमनकीर्तनमात्रेणैवोवासोषितवान्नोपनयनं चकार॥ ७॥ सोन्यायस्तत्रा

ह॥ शास्त्रेति॥ उपसदनवाक्यं शास्त्रमित्युच्यते॥ गौतमो राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थविरोधमाचरतीत्याशंक्याह॥ वाचा हेति॥ आ पदि समादधिकाद्धि विद्याप्राप्त्यसंभवावस्थायामित्यर्थः॥ उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणमिति यावत्॥ ७॥ विद्याराहित्यापेक्षया निकृष्टेन शिष्यभवो

अ०
६

बृहदारण्यकोपनिषत्

भा०
१२

तथाशब्दार्थमेवविशदयति॥ तवचेति॥ संतुपितामहायथातथाकिमस्माकमित्याशंक्याह॥ पितामहानामिति॥ किमितितर्हिइयंविद्याझटितिमह्यं
नोपदिश्यतेतत्राह॥ नकस्मिंश्चिदिति॥ तर्हिभवतासास्थितीरक्ष्यतां अहंतुयथागतंगमिष्यामीत्याशंक्याह॥ इतःपरमिति॥ तवाहंशि

एवंगौतमेनापद्युक्तरे उक्तेसहोवाचराजापीडितंमत्वाक्षामयंस्तथानोस्मान्प्रतिमापराधाः अपराधंमाकार्षीरस्मदीयोपराधोन
गृहीतव्यइत्यर्थः॥ यचपितामहाअस्मत्पितामहेषुयथापराधंनजगृहुस्तथापितामहानांवृत्तमस्मास्वपिभवतारक्षणीयमि
त्यर्थः॥ यथाइयंविद्यात्वयाप्रार्थिताइतस्त्वत्संप्रदानात्पूर्वंप्राक्कस्मिंश्चिदपिब्राह्मणेउवासोषितवतीतथात्वमपिजानीषेसर्वदा

सहोवाचतथानस्त्वंगौतममापराधास्तवचपितामहायथेयंविद्येतःपूर्वंनकस्मिंश्चनब्राह्मणउवासतांत्वहंतुभ्यंव
क्ष्यामिकोहित्वैवंब्रुवंतमर्हतिप्रत्याख्यातुमिति॥२२॥ असौवैलोकोग्निर्गौतमतस्यादित्यएवसमिद्रश्मयोधूमो

९१३

सत्रियपरंपर्ययेयंविद्यागतासास्थितिर्मयापिरक्षणीयायदिशक्यतइत्युक्तंदैवेषुगौतमतद्वरेषुमानुषाणांब्रूहीतिनपुनस्त
वादेयोवरइतीतःपरंनशक्यतेरक्षितुंतामपिविद्यामहंतुभ्यंवक्ष्यामि॥ कोह्यन्योपियस्मादेवंब्रुवंतंत्वामर्हतिप्रत्याख्यातुंनवक्ष्यामी
सहंपुनःकथंनवक्ष्येत्वभ्यमिति॥२२॥ असौवैलोकोग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थःप्रश्नःप्राथम्येननिर्णीयतेक्रमभंगस्त्वेतत् व्योस्मीत्येवंब्रुवं
तंभवंतंमत्तोन्योपिनवक्ष्यामीतियस्मान्नप्रत्याख्यातुमर्हेतितस्मादहंपुनस्तुभ्यंकथंनवक्ष्येकिंतुवक्ष्याम्येवविद्यामित्युक्तमुपपादयति॥ कोहि
वादिना॥२२॥ असावित्यादिनायतिष्यामित्यादिचतुर्थप्रश्नस्यप्राथम्येननिर्णयेक्रमभंगःस्यात्तत्रकारणंवाच्यमित्याशंक्याह॥ क्रमभंगस्त्वि

बृ.र. मनुष्यजन्मस्थितिलयानांचतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतयातस्यप्रधान्यात्प्राधान्येसत्यर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितस्यपाठक्रमस्यभंगःकृतइत्य
१२ र्थः॥इंद्रादीनांकर्मानधिकारित्वात्द्युलोकस्यचाहवनीयत्वाप्रसिध्याहोमाधारत्वायोगात्प्रत्ययस्यचश्रद्धायाःहोम्यत्वानुपपत्तेस्तस्मिन्नित्या

न्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्ननिर्णयस्यासौवैलोकोग्निर्हेगौतमद्युलोकेग्निदृष्टिरनग्नौविधीयतेयथायोषित्पुरुषयोस्तस्यद्युलोका
ग्नेरादित्यएवसमित्समिंधनाददित्येनहिसमिध्यतेसौलोकःरश्मयोधूमःसमिधउत्थानसामान्याददित्याद्धिरश्मयोनिर्गताःस
मिधश्चधूमोलोकउत्तिष्ठति॥अहःअर्चिःप्रकाशसामान्याद्दिशोंगाराउपशमसामान्यादवांतरदिशोविस्फुलिंगाःविस्फुलिंगवद्वि
क्षेपात्तस्मिन्नेवंगुणविशिष्टेद्युलोकाग्नौदेवाइंद्रादयःश्रद्धांजुह्वत्याहुतिद्रव्यस्थानीयांप्रक्षिपंतितस्याआहुतेःसोमोराजापितॄणां

हरर्चिर्दिशोंगाराअवांतरदिशोविस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुत्यैसोमोराजासंभवति॥२

ब्राह्मणानांचसंभवति॥तत्रकेदेवाःकथंजुह्वतिकिंवाश्रद्धाख्यंहविरिति॥अतउक्तमस्माभिःसंबंधेनत्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिमित्यादिप
दार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्रेउक्तंतेवाएतेअग्निहोत्राहुतीहुतेसत्यौउत्क्रामतस्तेअंतरिक्षमाविशतस्तेअंतरिक्षमाहवनीयंकुर्वाते
वायुंसमिधंमरीचीरेवशुक्रामाहुतिंतेअंतरिक्षंतर्पयतस्तेततउत्क्रामतस्तेदिवमाविशतस्तेदिवमाहवनीयंकुर्वातेआदित्यंसमिध
मित्येवमाद्युक्तंतत्राग्निहोत्राहुतीससाधनेएवोत्क्रामतः दिवाक्यमयुक्तमितिशंकते॥तत्रेति॥होमकर्मसप्तम्यर्थः॥अस्यब्राह्मणस्यसंबंधग्रंथे
समाधानमस्यचोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह॥अतइति॥तदेवदर्शयितुमग्निहोत्रप्रकरणेवृत्तंस्मारयति॥तत्रेति॥किंतदुक्तमितिचेत्तदाह॥तेवाइति॥

यजमानस्य मृतिकालः सप्तम्यर्थः ॥ ससाधनयोरेव तयोरुत्क्रांतिर्नस्वतंत्रयोरेवेत्येतदुपपादयति ॥ यथेत्यादिना ॥ इहेति जीवद्वस्योच्यते ॥ न
ष्टानामग्न्यादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेन अविशेषप्रसंगान्नतैः सहाहुत्योरुत्क्रांत्यादिसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ तत्राग्निरिति ॥ नाशादूर्ध्वमपिप्र
तिस्विकशक्तिरूपेणाग्न्यादिर्व्यवतिष्ठते ॥ तथा चाविशेषप्रसंगाभावादाहुत्योः ससाधनयोरेवोत्क्रांत्यादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ यथोक्तयोराहुत्योरु
त्क्रांत्यादिसमर्थनेनाग्निहोत्राद्यपूर्वस्य जगदारंभकत्वमुक्तं भवतीत्याह ॥ तद्विद्यमानमिति ॥ विद्यमानत्वमेव विशदयति ॥ अपूर्वेणेति ॥ अथ

वि यथेह यैः साधनैः विशिष्टे जायेते आहवनीयाग्निसमिद्धूमांगारैः स्फुलिंगाहुतिद्रव्यैस्तेन थैवोत्क्रामतोऽस्माल्लोकादमुं लोकं ॥ तत्राग्नि
रग्नित्वेन समित्समित्त्वेन धूमो धूमत्वेनांगारा अंगारत्वेन विस्फुलिंगा विस्फुलिंगत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पय आद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव स
र्गादावव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणात्मनाव्यवतिष्ठते तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्मापूर्वेणात्मनाव्यवस्थि
तं सत्पुनर्व्याकरणकाले तथैवांतरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्यादिभावं कुर्वद्विपरिणमते तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं कर्मैवमग्नि
होत्राहुत्यः पूर्वं त्रिपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेनोत्क्रांत्याद्याः लोकं प्रत्युत्थायितांताः षट्पदार्थाः कर्मप्रकरणे
धस्तान्निर्णीता इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्याद्यारभ्य पंचाग्निदर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्ट यथोदितयावि
धया कथमपि पूर्वकल्पीयं कर्म प्रलयदशायामव्याकृतात्मनास्थितं पुनर्जगदारंभतां ॥ तथापीदानींतनमग्निहोत्रादिकर्म कथं जगदारंभकं भवि
ष्यतीत्याशंक्याह ॥ तथैवेति ॥ विमतमारंभकं तत्त्वक्तिमत्त्वात्संप्रतिपन्नवदिति भावः ॥ अग्निहोत्रप्रकरणस्थमर्थं संगृहीतमुपसंहरति ॥ तमि
ति ॥ उक्तमुपजीव्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं प्रदर्शयति ॥ इहत्विति ॥ उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमितिसंबंधः ॥ किमित्युत्तरमार्गप्रति

छा॰उ॰
१४

ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायासौवैलोकोऽग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह॥ इति द्युलोकेति॥ इत्थंब्राह्मणेस्थितेसतीत्येतत्॥ भवत्वेवंतथापिके
देवाइतिप्रश्नस्यकिमुत्तरंतत्राह॥ तत्रेति॥ उक्तरीत्यापंचाग्निदर्शनेप्रस्तुतेसतीत्येतत्॥ इहेति॥ व्यवहारभूमिग्रहः कथंतेषांतत्रहोतृत्वंतदाह
॥ तस्येति॥ तथापिकथंद्युलोकाग्नौतेषांहोतृत्वंतदाह॥ तएवेति॥ तत्फलभोक्तृत्वादित्यत्रतच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वंचप्राणा
कर्यफलोपभोगायविधित्सितमितिद्युलोकाग्न्यादेर्दर्शनंप्रस्तूयते॥ तत्रयआध्यात्मिकाः प्राणाइहाग्निहोत्रस्यहोतारस्तएवा
धिदैविकत्वेनपरिणताः संतइंद्रादयोभवंतितएवतत्रहोतारोद्युलोकाग्नौतत्रैवहाग्निहोत्रस्यफलभोगायाग्निहोत्रंहुत
वंतः तएवफलपरिणामकालेपितत्फलभोक्तृत्वाच्चतत्रतत्रहोतृत्वंप्रतिपद्यंतेतथातथाविपरिणममानाः देवशब्दवाच्याः संत
अन्नचयत्तस्योद्रव्यमग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इहाहवनीयेप्रक्षिप्तमग्निनाभक्षितमदृष्टेनसूक्ष्मरूपेणविपरिणतंसहकर्त्राय
जमानेनामुंलोकंधूमादिक्रमेणांतरिक्षमंतरिक्षात्द्युलोकमाविशतिताः सूक्ष्माआपः आहुतिकार्यभूताअग्निहोत्रसमवायि
न्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः असौलोकेकर्तुः शरीरांतरारंभायद्युलोकंप्रविशंत्योहूयंतइत्युच्यंतेतास्तत्रद्युलोकंप्रवि
श्यसोममंडलेकर्तुः शरीरमारभंतेतदेतदुच्यतेदेवाः श्रद्धांजुह्वतितस्याआहुत्यैसोमोराजासंभवतीति॥ नंजीवोपाधित्वाद्वधेयं
॥ तथातथाद्युपर्जन्यादिसंबंधयोग्याकारेणेतियावत्॥ केदेवाइतिप्रश्नोनिर्णीतः॥ संप्रत्यवशिष्टंप्रश्नद्वयंनिर्णेतुमाह॥ अन्नचेति॥ जीवद
वस्थायामितियावत्॥ सहकर्त्रेत्यत्रतच्छब्दोद्रष्टव्यः असुंलोकमाविशतीतिसंबंधः॥ आवेशप्रकारंप्रकटयति॥ धूमादीति॥ कथमेतावताकिंप
नः श्रद्धाख्यहविरितिप्रश्नोनिर्णीतस्तत्राह॥ ताः सूक्ष्माइति॥ तथापिकथंजुह्वतीतिप्रश्ननिर्णयस्तत्राह॥ असौलोकइति॥ तथापितस्याआहुतेः सोमो

अ॰५
१४

निर्णीतेर्थेश्रुतिमवतारयति॥ [illegible]तदिति॥ कथंपुनराप:श्रद्धाशब्दवाच्याःनहिलोकेश्रद्धाशब्दंतासुप्रयुंजतेतत्राह॥ [illegible]ति॥ उपक्रमवशाद्
प्यापोत्रश्रद्धाशब्दवाच्याइत्याह॥ [illegible]ति॥ अपामेवपुरुषशब्दवाच्यानांशरीरारंभकत्वान्नभूतांतराणामितिकुत्वातस्यपंचभूतारब्धत्वाभ्युप
गमभंगःस्यादितिचेन्नेत्याह॥ भूयस्त्वादिति॥ अपांपुरुषशब्दवाच्यत्वेहेत्वंतरमाह॥ क[illegible]ति॥ अथाकर्मप्रयुक्तमपिप्रकृष्टंजन्मास्तितत्कथ
मपांसर्वत्रपुरुषशब्दवाच्यत्वंतत्राह॥ कर्मकृतो[illegible]ति॥ अन्यथातत्रतत्रसुखदुःखप्रभेदोपभोगासंभवादितिभावः॥ यदिकर्मापूर्वंशब्दवा

[illegible]द्धावाआपइतिश्रुतेर्व्[illegible]यतिश्थ्यांआहुत्यांहुतायामापःपुरुषवाचोभूत्वासमुत्थायवदंती३इतिप्रश्नस्तस्यचनिर्णयविषयेःसौ
वैलोकोग्निरितिप्रस्तुतंतस्मादापःकर्मसमवायिन्यःकर्तुःशरीरारंभकाःश्रद्धाशब्दवाच्याइतिनिश्चीयते[illegible]स्मादापःपुरुषवा
चइतिव्यपदेशोनत्वितराणिभूतानिनसंतीतिक[illegible]प्रयुक्तश्चशरीरारंभःकर्मचाप्समवायितत्तस्मापांप्राधान्यंशरीरकर्तृत्वे॥ तेनचा
पःपुरुषवाचइतिव्यपदेशः[illegible]कृतोहिजन्मारंभःसर्वत्र[illegible]यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोक्तात्यादयःप्रस्तुताःषट्पदार्थाः
अग्निहोत्रेतथापिवैदिकानिसर्वाण्येवकर्माण्यग्निहोत्रप्रभृतीनिलक्ष्यंते[illegible]ग्निसंबद्धंहिपांक्तंकर्मप्रस्तुत्योक्तंकर्मणापितृलो
कइतिवक्ष्यतिचाथयेयज्ञेनदानेनतपसालोकान्जयंतीति॥ [illegible]॥ पर्जन्योवाअग्निर्गौतमद्वितीयआहुत्याधारःआहुत्योरावृत्ति

त्यंभूतसूक्ष्मंसर्वत्रशरीरारंभकंकथंतर्हिपूर्वमग्निहोत्राहुत्योरेवव्यक्तंजगदारंभकत्वमुक्तंतत्राह॥ [illegible]ति॥ लक्ष्यंतेअग्निहोत्राहुत्ये
तिशेषः॥ लक्षणायांपूर्वोत्तरवाक्ययोर्गमकत्वमाह॥ द्वारा[illegible]ति॥ [illegible]॥ आद्यमाहुत्याधारमेवंनिरूप्याहुत्याधारांतराणिक्रमेणनि
रूपयति॥ पर्जन्योवाअग्निरित्यादिनाकृतोस्सहितीयत्वमितिशंकित्वोक्तं[illegible]आहुत्योरिति॥ अस्तिखल्वभ्राणांधूमप्रभवत्वेगाथा ॥

बृ० १५ धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्वमेघ इति ॥ ॥ एतल्लोकपृथिव्योरैहदेहिभावेनभेदः ॥ पृथिवीछायांहीति ॥ एतानिहींद्रराज्ञेसमसो अ० ६

पर्जन्योनामवृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा तस्य संवत्सर एव समित्संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मांतैः स्वावयवैर्विपरिवर्त्तमाने न पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते अभ्राणि धूमो धूमप्रभवत्वाद्धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यादशनिरंगारा उपशांतकाठिन्यसामान्याभ्यां ह्रादनयो ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दाः विस्फुलिंगाः विक्षेपानेकत्वसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याद्युक्तार्थं अधिकरणनिर्देशः देवाइति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति यो सौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः स हि तीये पर्जन्याग्नौ हूयते तस्याश्च

पर्जन्योवा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरंगारा ह्रादनयो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चंद्रमा अंगारा नक्षत्राणि विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥

सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥ ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निस्तस्याग्नेः पृथिव्येव समित्पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिध्यते ऽग्निर्धूमः पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात्पार्थिवं हींधनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति यथा समिदाश्रयेण धूमो रात्रिरर्चिः समित्संबंधप्रभवसामान्यादग्नेः समित्संबंधेन ह्यर्चिः संभवति तथा पृथिवीसमित्संबंधेन शर्वरी पृथिवीछायां हि मृत्योर्बिभ्यतमस्य पारयन्तीति श्रुतेः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ब्रा० १५

द्युलोकाग्निलोकाग्न्योः पुनरुक्तिवारणाय मंडलमंडलवर्तिनोर्भेदोक्तिः ॥ २

रात्रेस्तमस्त्वावगमात्तस्य च मत्स्वैवैतमश्छायायाम् त्वरेवतत्तमश्छायांतरतीति भूछायालंतमोराहुच्छायं तत्त्व भूछायेति हि प्रसिद्धं ॥ उद्धृतस्पष्टपृथिवीछायां निर्मितं मंडलाकृति ॥ स्वर्भानोस्तु बृहत्स्थानं ततो यं यत्तमोमयमिलिसूतेरिस्यर्थः ॥ सोमं चंद्रमं सोराश्रयाश्रयिभावेन भेदः ॥ २५ ॥ योग्य

शार्वरं तम आचक्षते चंद्रमा अंगारास्तत्प्रभवत्वसामान्यादर्चिषो ह्यंगाराः प्रभवंति तथा रात्रौ चंद्रमा उपशांतत्वसामान्याद्वा नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः विस्फुलिंगवद्विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादिः पूर्ववद्वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति वृष्टिप्रभवत्वस्य च प्रसिद्धत्वाद्व्रीहियवादेरन्नस्य ॥ २५ ॥ पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषस्तु तस्याग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वाध्यायादौ यथा समिधाग्निः प्राणो धूमस्तद्वुत्थानसामान्यान्मुखाद्धि प्राण उत्ति

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरंगाराः श्रोत्रं विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ २६ ॥

इति वाक्शब्दोर्चिर्व्यंजकत्वसामान्यादर्चिश्चव्यंजकं तथा वाक्शब्दो ऽभिधेयव्यंजकश्चक्षुरंगारा उपशमसामान्यात्सका शाश्रयाद्वा श्रोत्रं विस्फुलिंगाः विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं जुह्वति ॥ ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यंते नैष दोषः प्राणानां देवत्वोपपत्तेरधिदैवमिंद्रादयो देवास्त एवाध्यात्मं प्राणास्ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः ॥ तस्या आहुतेरेतः संभवत्यन्नपरिणामो हि रेतः ॥ २६ ॥

उपलब्धिविरोधमाशंकते ॥ नन्विति ॥ इहेति पुरुषाग्निनिर्देशः ॥ शंकितं विरोधं निराकरोति ॥ नैष दोष इति ॥ उपपत्तिमेव दर्शयति ॥ अपि

तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवतीति वाक्यं व्याकरोति ॥ एवमिति ॥ पंचाग्निदर्शनस्य चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति ॥ यः प्रश्न इति ॥ निर्णयप्रकारमनुवदति ॥ पंचम्यामिति ॥ यथोक्तरीत्या जाते देहे कथं पुरुषस्य जीवनकालो नियम्यते तत्राह ॥ स पुरुष इति ॥ पंचा

योषा वा अग्निर्गौतमयोषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणोऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित्तेन हि समिध्यते लोमानि धूमस्तदुत्थानसाम्याद्योनिरर्चिर्वर्णसामान्याद्यदंतः करोति तेंगारा अंतःकरणं मैथुनव्यापारस्तेंगारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्याद्वीर्योपशमकारणं मैथुनं तथांगारभावोऽग्नेरुपशमकारणमभिनंदाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन् जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति एवं द्युपर्जन्यायंलोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेण हूयमानाः ॥ श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्य

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदंतः करोति तेंगारा अभिनंदा विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ २-१ ॥

क्रममापद्यमानाः ॥ श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दवाच्यं शरीरमारभंते यः प्रश्नश्चतुर्थो वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदंती३ इति स एष निर्णीतः ॥ पंचम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुषवाचो भवंतीति स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति कियंतं कालमित्युच्यते यावज्जीवति यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदित्यर्थः अथ तत्क्षये यदायस्मिन्कालेऽस्मिन्क्रमेण जातोऽग्नित्वपञ्चाहं तेनाग्न्यात्मेति ध्यानसिद्ध्ये षष्ठमग्निमंत्याहुत्यधिकरणं प्रस्तौति ॥ अथेति ॥ जीवननिमित्तकर्मविषयस्तत्क्षयः ॥ २२ ॥

वक्ष्यमाणकीटादिदेहव्यावृत्तये भास्वरवर्णविशेषणं॥ दीप्त्यतिशयवत्त्वे हेतुमाह॥ निषेकादिभिरिति॥ १४॥ पंचाग्निविदो गतिं विवक्षुरुत्तरग्रंथमवतारयति॥ इदानीमिति॥ यो विदुस्तेर्चिषमभिसंभवंतीति संबंधः॥ एवंशब्दस्य प्रकृतपंचाग्निपरामर्शित्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति॥ नन्विति॥

अथ तदाएनं मृतमग्नये ऽग्न्यर्थमेवोत्याहुर्येह रंति ऋत्विजस्तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धो ऽग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्यो ऽग्निः॥ प्रसिद्धैव समित्समिद्धूमो धूमोर्चिरर्चिरंगारा अंगाराः विस्फुलिंगा विस्फुलिंगा यथा प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः॥ तस्मिन्पुरुषमंत्याहुतिं जुह्वति तस्या आहुत्यै आहुतः पुरुषो भास्वरवर्णोतिशयदीप्तिमान्निषेकादिभिरंत्याहुत्यंतैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते

अथैनमग्नये हरंति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोर्चिरर्चिरंगारा अंगारा विस्फुलिंगा विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति॥ १४॥ ते य एवमेतद्विदुः ॥ १५॥ इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह॥ ते के य एवं यथोक्तं पंचाग्निदर्शनमेतद्विदुरेवंशब्दादग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगश्रद्धादिविशिष्टाः॥ पंचाग्नयो निर्दिष्टास्तानेवमेतान्पंचाग्नीन्विदुरित्यर्थः॥ नन्वग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनं तत्र हि उक्तमुत्क्रांत्यादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते इत्यादि इहाप्यमुष्य लोकस्याग्नित्वमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि बहुसाम्यं तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति॥ न॥

एवमेतद्विदुरिति श्रुतमेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति॥ तत्रेति॥ आदिपदमादित्यसमिधमित्यादिसंग्रहार्थं॥ रश्मीनां धूमत्वमह्नोर्चिष्ट्वमित्यादिग्रहार्थं तु द्वितीयमादिपदं॥ प्रत्यभिज्ञाफलमाह॥ तस्मादिति॥ प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवंशब्देन परामर्शान्नापट्प्रश्नीयं द

ऐंकद्विचतुःपंचेति२

संगृहीतं परिहारं विवृणोति॥यतिथ्यामिति॥अस्येतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ॥यावदेवं वस्तुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः॥षष्ठप्रश्नायमेवमव्यवहितं दर्शनमत्र परामृष्टं चेत्तदा यतिथ्यामिति प्रश्नोऽनर्थः स्यात् षष्ठप्रश्ने निर्णीतदर्शनशेषभूतदर्शनस्य प्रश्नादृते प्रतिवचनासंभवादित्याह॥अन्यथेति॥किंच॥ पूर्वस्मिन्ग्रंथे प्रश्नचतुष्टयशिष्टतया पंचत्वसंख्याया निश्चितत्वात्तद्वच्छिन्नाः संपादिकाग्नय एवात्रैवंशब्देन परामृष्टुमुचिता इत्याह॥निर्ज्ञातत्वाच्चेति॥अग्निहोत्रप्रकरणे निर्ज्ञातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रंथेऽप्यनूद्यते॥तथा चाग्निहोत्रदर्शनमव्यवहितमेवंशब्देन किं न परामृष्टमिति शंकते॥अथेति॥अग्निहोत्रदर्शनं पूर्वग्रंथेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणप्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवांतरिक्षादेरप्यत्रानुवदनं स्यान्न तु तद्विपरीतेनानुवदनं युक्तमनुवादस्य प्रा

यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य यावदेवपरिग्रहस्तावदेवैवंशब्देन परामृष्टं युक्तं अन्यथा प्रश्नानर्थक्यान्निर्ज्ञातत्वाच्च संख्याया अग्न्य एव वक्तव्याः अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते यथाप्राप्तस्यैवानुवदनं युक्तं न त्वसौ लोको ग्निरित्यथोपलक्षणार्थः॥तथाप्याद्येनांत्येन चोपलक्षणं युक्तं श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकरणे द्यौरग्निः श्रुतौ पंचाग्नीन्वेदेति पंचसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्पंचाग्निदर्शनं यत्त्वग्निः समिदादि सामान्यं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम

वादस्यापेक्षत्वान्न चात्रांतरिक्षाद्यनूद्यते तस्मादेवंशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शीति परिहरति॥यथाप्राप्तस्येति॥द्युलोकादिवादस्यांतरिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्यानुवादत्वसंभवादेवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चोदयति॥अथेति॥प्रापकाभावादुपलक्षणपक्षायोगेऽप्यंगीकृत्य पंचाग्निनिर्देशवैयर्थ्येन दूषयति॥तथापीति॥इतश्च स्वतंत्रमेव पंचाग्निदर्शनमेवंशब्दपरामृष्टमित्याह॥श्रुत्यंतराच्चेति॥समिदादिसाम्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतदर्शनमेवैतद्दर्शनमित्युक्तमनूद्य दूषयति॥यत्त्वित्यादिना॥अवोचामाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमि

एवंशब्देनाग्निहोत्रपरामर्शासंभवे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तच्छब्दार्थमेवस्फुटयति॥ एवमितीति॥ प्रकृतंपंचाग्निदर्शनंतत्रसत्तंत्रमित्युक्तं
तद्गतार्मर्चिरादिप्रतिपत्तिर्नकेवलकर्मिणामित्यर्थः॥ प्रश्नपूर्वकंवेदितृविशेषंनिर्दिशति॥ केपुनरित्यादिना॥ गृहस्थानांयज्ञादिनापितृयाणप्र
तिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नदेवयानेपथिप्रवेशोस्तीतिशंकते॥ नन्विति॥ पंचाग्निविदांगृहस्थानांदेवयानेपथ्यधिकारस्तद्रहितानांतुतेषामेवयज्ञादि
नापितृयाणप्राप्तिरितिविभागोपपत्तेर्नवाक्यशेषविरोधोस्तीतिसमाधत्ते॥ नेत्यादिना॥ एवंविदुरितिसामान्यवचनात्परिव्राजकादेरप्यत्रग्रहणंस्या

तस्मान्नोक्तात्याद्विपदार्थषट्कपरिज्ञानादर्चिरादिप्रतिपत्तिरेवमितिप्रकृतोपादानेनार्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात्केपुनस्तेयएवंविदुर्गृह
स्थाएव॥ ननुतेषांयज्ञादिसाधनेनधूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिताननेवंविदामपिगृहस्थानांयज्ञादिसाधनोपपत्तेर्भिक्षुवानप्रस्थयो
श्चारण्यसंबंधेनग्रहणाद्गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्चपंचाग्निदर्शनस्यातोनापिब्रह्मचारिणएवंविदुरितिगृह्यंतेतेषांतूत्तरेणपथिप्रवेशः स्म
तिप्रामाण्यादष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसां॥ उत्तरेणार्यम्णः पंथास्तेमृतत्वंहिभेजिरेइतितस्माद्येगृहस्थाएवमग्निजोहम
ग्न्यपत्यमित्येवंक्रमेणाग्निभ्योजातोग्निरूपइत्येवंयेविदुस्तेच॥ दितिचेन्नेत्याह॥ भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति॥ विधांतरेणतयोरुत्तरमार्गेप्र
वेशान्नपंचाग्निवित्वेनग्रहणंपुनरुक्तेरित्यर्थः गृहस्थानामेवपंचाग्निविदामत्रग्रहणमित्यत्रहेत्वंतरमाह॥ गृहस्थेति॥ ब्रह्मचारिणांतर्हीहग्रहणं
भविष्यतिनेत्याह॥ अतइति॥ पंचाग्निदर्शनस्यगृहस्थकर्मसंबंधादेवेत्येतत् कथंतर्हिनैष्ठिकब्रह्मचारिणांदेवयानेपथिप्रवेशस्तत्राह॥ तेषांत्व
त्विति॥ अर्यम्णः संबंधीयः पंथास्तमासाद्यतेनोत्तरेणपथातेयथोक्तसंख्याऋषयः सापेक्षममृतत्वंप्राप्ताइतिस्मृत्यर्थः॥ आश्रमांतराणांपंचाग्निवित्वे
नात्राग्रहणेफलितमाह॥ तस्मादिति॥ अग्निजत्वेफलितमाह॥ अग्न्यपत्यमिति॥ अग्निजत्वंसाधयति॥ एवमिति॥ अग्न्यपत्यत्वेकिंस्यात्तदाह॥ अग्नी

अरण्यंस्त्रीजनासंकीर्णोदेशः॥परिव्राजकाश्चेतित्रिदंडिनोगृह्यंते॥अन्येषामेषणाभ्योव्युत्थितानांसम्यग्ज्ञाननिष्ठानांदेवयानपथ्यप्रवेशादाश्रमसमात्रनिष्ठावंतोपिगृह्येरन्निति द्रष्टव्यं॥श्रद्धापिस्वयमुपास्याकर्मत्वश्रवणादित्याशंक्यप्रत्ययमात्रस्यसाक्षादुपास्यत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह॥नपुनरिति॥सर्वेपंचाग्निविदःसत्यब्रह्मविदश्चेत्यर्थः॥विनापिविद्याबलमर्चिरभिसंपत्तिःस्यादितिचेन्नेत्याह॥यावदिति॥कर्मकृत्वालोकंप्र

येचामीअरण्येवानप्रस्थाःपरिव्राजकाश्चारण्यनित्याःश्रद्धांश्रद्धायुक्ताःसंतःसत्यंब्रह्महिरण्यगर्भात्मानमुपासतेनपुनःश्रद्धांचोपासतेतेसर्वेर्चिरभिसंभवंतियावद्गृहस्थाःपंचाग्निविद्यांसत्यंवाब्रह्मनविदुस्तावत्क्रुद्धाद्याहुतिक्रमेणपंचम्यामाहुतौहुतायांततोयोषाग्नेर्जाताःपुनर्लोकंप्रत्युत्थायिनोग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारोभवंतितेनकर्मणाधूमादिक्रमेणपुनःपितृलोकंपुनःपर्जन्यादिक्रमेणेममा

येचामीअरण्येश्रद्धां सत्यमुपासतेतेर्चिरभिसंभवंत्य

वर्त्ततेततःपुनर्योषाग्नेर्जाताःपुनःकर्मकृत्वेति॥एवमेवघटीयंत्रवद्गत्यागतिभ्यांपुनःपुनरावर्त्ततेयदात्वेवंविदुस्ततोघटीयंत्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताःसंतोर्चिरभिसंभवंति॥अर्चिरितिनाग्निज्वालामात्रंकिंतर्हिअर्चिरभिमानिनीअर्चिःशब्दवाच्यादेवताउत्तरमार्गलक्षणाव्यवस्थितैवतामभिसंभवंतिनहिपरिव्राजकानामग्न्यर्चिषैवसाक्षात्संबंधोस्तितेनदेवतैवपरिगृह्यतेर्चिःशब्दवाच्यास्तोहर्देवतां

त्युत्थायिनइतिपूर्वेणसंबंधः॥केवलकर्मिणांदेवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्युक्तंनिगमयति॥एवमेवेति॥विदुषामेवदेवयानप्राप्तिमुपसंहरति॥यदात्विति॥नन्वर्चिषोज्वालात्मनोस्थैर्यात्तदभिसंपत्तिर्नफलायकल्पतेतत्राह॥अर्चिरितीति॥अर्चिःशब्देनयथोक्तदेवताग्रहेलिंगमाह॥नहीति॥अतोर्चिर्दे

अहः शब्दस्य कालविषयत्वमुक्तदोषाभावादिति चेन्नेत्याह ॥ मरणेति ॥ नियमाभावमेव व्यनक्ति ॥ आयुष इति ॥ विद्वद्विषये नियममाशंक्याह ॥ न
हीति ॥ नन्वरात्रौ मृतोपि विद्वानहरपेक्ष्य फली संपत्स्यते नेत्याह ॥ न चेति ॥ एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मलोकानि

मरणकालनियमानुपपत्तेरहः शब्दोपि देवतैवायुषः क्षये हि मरणं ॥ नैवं विदा ह्यन्येवमर्तव्यमिति न ह्यहर्मरणकालो नियंतुं शक्य
ते न च रात्रौ प्रेताः संतोहः प्रतीक्षंते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुत्यंतरात् ॥ अन्ह आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतयातिवा
हिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यंते शुक्लपक्षदेवतामित्येतदापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ् उत्तरां दिशमादित्यः सेति तेति ता
न्मासान्प्रतिपद्यंते शुक्लपक्षदेवतयातिवाहिताः संतो मासानिति बहुवचनात्संघचारिण्यः षडुत्तरायणे देवतास्ताभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेव

तेभ्योहरन्ह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्यु
तं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानसः स एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ [illegible] ॥ ताभिरति

वाहिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यंते देवलोकादादित्यं आदित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यंते विद्युद्देवतां प्राप्तान्ब्र
ह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ब्रह्मलोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्य
ते बहुवचनप्रयोगादुपासनतारतम्योपपत्तेश्च तेन पुरुषेण गमिताः संतस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः संतः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संव
त्सरानने कान्वसंति ब्रह्मणोनेकान्कल्पान्वसंतीत्यर्थः ॥ ति बहुवचनप्रयोगादिति संबंधः ॥ अंत्र ब्रह्मलोका विशेष्यत्वेन गृह्यंते ॥ बहुवचनोपपत्तौ हेतुं

तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठात् अस्मिन्नित्यादिव्याख्यानमयुक्तमिति शंकते॥ इहेति॥ यथा श्वोभूते पौर्णमासीं यजेतेत्यत्राकृतिः पौर्णमासीशब्दार्थः श्वोभूतत्वं च न व्यावर्तकं॥ पौर्णमासीपदलक्ष्येष्टेः प्रतिपद्येव कर्तव्यतानियमात्तथेहाप्याकृतेरिहशब्दार्थत्वान्निरंकुशैवानावृत्तिरत्र सिध्यतीत्यर्थः॥ परिहरति॥ नेत्यादिना॥ परोक्तं दृष्टांतं विघटयति॥ श्वोभूत इति॥ कृतसंभारदिवसापेक्षं हि श्वोभूतत्वं पौर्णमासीदिने चातुर्मास्येष्टेः कृतायां करपौर्णमासीष्टिः कर्तव्येति विना वचनं न ज्ञापयते॥ तत्र श्वोभूतत्वविशेषणं भवत्यव्यावर्तकं तद्वदिहेति विशेषणमपि व्यावर्तकमेवेति नास्तीति कान्

तेषां ब्रह्मलोकगतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिहेति शाखांतरपाठादिहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् श्वोभूते पौर्णमासीमिति यद्वन्नेहेति विशेषणानर्थक्याद्यदि हि नावर्तंत एवेह ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् श्वोभूते पौर्णमासीत्यत्र पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुं न हि तत्र आकृतिः श्वः शब्दार्थो विद्यत इति श्वः शब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते॥ यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ तस्मादस्मात्कल्पाद् ऊर्ध्वमावृत्तिः॥ २९॥ अथ पुनर्य एवं विदुरुक्तात्साध्याग्निहोत्रसंबंधपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवल कर्मिणो

गम्यते

वृत्तिसिद्धिरित्यर्थः॥ यत्तु पौर्णमासीशब्दवदिहशब्दस्याकृतिवाचित्वादव्यावर्तकत्वमिति तत्राह॥ नहीति॥ यद्यपि प्रकृते वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्याकृतिवचनस्तथापि श्वः शब्दार्थोऽपि काचिदाकृतिरस्तीत्यंगीकृत्याव्यावर्तकः श्वोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते तथात्रापि विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः॥ सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्याभावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषणस्वरूपानुवादमात्रमित्याशंक्याह॥ यत्र त्विति॥ विशेषणफलमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ २९॥ देवयानं पंथानमुक्त्वा पथ्यंतरं वक्तुं वाक्यांतरमादाय पदद्वयं व्याकरोति॥ अथेत्यादिना॥

कथं ते फलभागिनो भवंतीत्याकांक्षायामाह॥ यज्ञेनेति॥ ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृहीते न पृथग्ग्रहीतव्ये तत्राह॥ बहिर्वेदीति॥ दीक्षादीत्यादिप
देन पयोव्रतादियज्ञांगसंग्रहः॥ तत्रेति पितृलोकोक्तिः॥ अपिशब्दो ब्रह्मलोकदृष्टांतार्थः॥ धूमसंपत्तेरपुरुषार्थत्वमाशंक्योक्तं॥ उत्तरमार्ग इवेति॥ इ

यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचांद्रायणादि
ना लोकाञ्जयंति लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतं ते धूममभिसंभवंत्युत्तरमार्ग इवेहापि देवतैव धूमादिशब्द
वाच्या धूमदेवतां प्रतिपद्यंत इत्यर्थः आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोपक्षीयमाणप

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयंति ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्ष
ण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रं ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंति ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमा
प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयंति॥ क्षमपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो यान्षण्मासान्दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मा

सदेवताविशेषान्प्रतिपद्यंते मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रं ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंति तांस्तत्रान्नभूतान्यथा सोमं राजानमिह यज्ञेन ऋत्वि
जः आप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयंत्येवमेनांश्चंद्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव स्वामिनो भक्षयंत्युपभुंजते देवाः आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न
मंत्रः किं तर्हि आप्याय्य चमसस्थं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयंतीत्यर्थः॥ हापीति पितृयाणमार्गेपीत्यर्थः॥ तद्वदेवेत्युत्तरमार्गगामि

नीनां देवतानामिवेत्यर्थः॥ तत्रेति प्रकृतलोकोक्तिः॥ कर्मिणां तर्हि देवैर्भक्ष्यमाणानां चंद्रलोकप्राप्तिरनर्थायैवेत्याशंक्याह॥ उपभुंजत इति॥ अन्य
र्नं तत्र सोमलोके सकर्मानुरूपफलदानलक्षणमाप्यायनं कृत्वा देवाः सन्नियोगकरणेन श्रमलक्षणमपक्षयं कुर्वंतो भक्षयंति ॥ २

बृ.भ. एवं देवा अपीति॥ संक्षिप्तं दार्ष्टान्तिकं विवृणोति॥ सोमलोक इति॥ कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः संपद्यते तत्राह॥ कर्मानुरूपमिति॥ दृष्टान्तवद्दार्ष्टा- अ. ८
२० न्तिके किमित्याप्यायनं नोक्तं तत्राह॥ तद्धीति॥ पुनःपुनर्विश्रामास्यनुज्ञानमिति यावत्॥ लोकद्वयप्रापकौ पन्थानावभिसंख्याख्यायधुनेरे तल्लोक-

एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिणः उपकरणभूतान्पुनःपुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तस्तद्धि तेषामाप्यायनं सो-
मस्याप्यायनमिवोपभुञ्जते उपकरणभूतान्देवास्तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परि-
गच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः॥ अथ तदा इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकार

तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं॥

परिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय शरीरमारब्धमम्मयं ताः कर्मक्षयाद्धिमपिण्ड इवातपसंपर्कात्प्रविलीयन्ते प्रविलीनाः सूक्ष्मा
आकाशभूता इव भवन्ति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त इति ते पुनः कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना इतश्चामुतश्च
नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह आकाशाद्वायुमिति वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते तदुक्तं पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं
पतन्ति ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति तदुक्तमस्मिँल्लोकेऽग्नौ वृष्टिं जुह्वतीति तस्या आहुतेरन्नं संभवतीति प्राप्तिप्रकारमाह॥ तेषामित्यादि-
ना॥ कथं चन्द्रस्थलस्खलितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमित्याशंक्याह॥ यास्ता इति सोमाकारपरिणतत्वमेव स्फोरयति॥ याभिरिति॥ तत्सञ्ज्ञदितिद्रवीभ- रा.
वनयोग्यतां दर्शयति॥ अम्मयमिति॥ सा भाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति न्यायेनाह॥ आकाशभूता इवेति॥ आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह॥ ते पुनरिति॥ अन्याधिष्ठिते पू- २०
१=अवरोहतामाकाशादिषु समानापत्तिः न तु स्वरूपापत्तिः कुतः उपपत्तेः नत्वन्यस्यान्यभावः स्वरूपेण संभवतीति=१
१=अवरोहतां जीवानां व्रीह्यादिषु अन्येन जीवेनाधिष्ठितेषु अवरोहणं कुतः यथाकाशादिषु कर्मादि विना ... =१

१= स्तश्च व्रीह्यादिषु संश्लेषयात्रं न तद्भावः कुतः यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवती यत्र न मुख्यो रेतः सिग्भावः संभवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतः सिग्भवति
रेतः सिग्योगोऽथेति न्यायमाश्रित्याह॥ तेषु नरीति॥ योनेः शरीरमिति न्यायमनुसृत्याह॥ तत इति॥ उत्पन्नानां केषांचिद्दिश्यदिकारित्वमाह॥ लोकमिति॥ कर्मा
नुष्ठानानंतरं तत्फलभागित्वमाह॥ ततो धूमादिनेति॥ सोमलोके फलभोगानंतरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह॥ पुनरिति॥ पौनःपुन्येन परिवर्त्तनस्यावधिं स्

ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयंते ऽन्नभूता रेतः सिचितस्तो रेतो भूता योषाग्नौ हूयंते ततो जायंते लोकं प्रत्युत्थायिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठंतोऽग्निहोत्रादिक
र्मानुतिष्ठंति ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्त्तते घटीयंत्रवच्चक्रीभूता बंभ्रमंतीत्यर्थः॥ उत्तरमा
र्गाय सद्यो मुक्तये वा यावद्ब्रह्मज्ञानं विदुरिति नुकामयमानः संसरतीत्युक्तं अथ पुनर्य्ये उत्तरं दक्षिणं चैतौ पंथानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य

ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवंति त एवमेवानुपरिवर्त्तंतेऽथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकं॥ १॥ द्वितीयं ब्राह्म
णं॥ २॥

वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठंतीत्यर्थः ते किं भवंतीत्युच्यते ते कीटाः पतंगाः यदिदं यच्चेदं दंदशूकं दंशमशकमि
त्येतद्भवंति स्वहीयं संसारगतिः कष्टाऽस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः तथा च श्रुत्यंतरं तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूता
नि भवंति जायस्व म्रियस्वेति॥ तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्री
यं कर्म ज्ञानं वानुतिष्ठेदिति वाक्यार्थं स्वाचोक्तं चयति॥ उत्तरमार्गायेति॥ प्राक्कृज्ञानात्संसरणं षष्ठे पिव्याख्यातमित्याह॥ इति न्विति॥ स्थानद्वय
माहृत्य सहितमुक्त्वा स्थानानंतरं दर्शयति॥ अथेत्यादिना॥ स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति॥ स्वमिति॥ तृतीये स्थाने छांदोग्यश्रुतिसंवादयति॥
तथा चेति॥ अमुष्यागलेरिति कष्टत्वे परिशिष्टं वाक्यार्थमाचष्टे॥ तस्मादिति॥ सर्वोत्साहो वा कायचेतसां प्रयत्नः यदुक्तमस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो

अतोव्रीह्यादिभावादित्यर्थः॥तस्मादित्यविकृष्टात्संसारादित्यर्थः॥दक्षिणोत्तरमार्गप्राप्तिसाधनेयत्नसाम्यमाशंक्याह॥अत्रापीति॥पंचप्रश्नान्प्रस्तुत्य
किमितिप्रत्येकंतेषांनिर्णयोनकृतइत्याशंक्याह॥एवमिति॥निर्णीतप्रकारमेवसंगृह्णाति॥असावित्यादिना॥प्राथम्येननिर्णीतइतिसंबंधः॥देव
यानस्येत्यादिःपंचमःप्रश्नःसतुद्वितीयत्वेनदक्षिणादिमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्यानिर्णीतइत्यर्थः॥तेनैवमार्गद्वयप्राप्तिसाधनोपदेशेनैवेतियाव
त्॥मृतानांप्रजानांविप्रतिपत्तिःप्रथमःप्रश्नस्तस्यनिर्णयप्रकारमाह॥अग्नेरिति॥द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनूद्यतस्यनिर्णीतत्वंप्रकटयति॥पुनरा

अतोवैखलुदुर्निष्प्रपतरंतस्माज्जुगुप्सेतेतिश्रुत्यंतरान्मोक्षायप्रयतेतेत्यर्थः॥अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनेएवमहान्यत्नःकर्तव्य
इतिगम्यतेएवमेवानुपरिवर्तंतइत्युक्त्वादेवंप्रश्नाःसर्वेनिर्णीताः॥असौवैलोकइत्यारभ्यपुरुषःसंभवतीतिचतुर्थःप्रश्नःयतिथ्या
माहुत्यामित्यादिःप्राथम्येनपंचमस्तुद्वितीयत्वेनदेवयानस्यवापथःप्रतिपदंपितृयाणस्यवेतिदक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनक
थनेनतेनैवचप्रथमोप्यग्नेरारभ्यकेचिदर्चिःप्रतिपद्यंतेकेचिद्धूममितिविप्रतिपत्तिःपुनरावृत्तिश्चद्वितीयप्रश्नःआकाशादिक्रमे
णेमंलोकमागच्छंतीतितेनैवासौलोकोनसंपूर्यतेकीटपतंगादिप्रतिपत्तेश्चकेषांचिदितितृतीयोपिप्रश्नोनिर्णीतः॥३०॥१९॥इतिबृ
हदारण्यकेअष्टमाध्यायस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥२॥सयःकामयेत॥ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्तातत्रज्ञानंस्वतंत्रंकर्मतुदैवमानुषवित्तद्वयाय
त्तंतेनकर्मार्थंवित्तमुपार्जनीयंतच्चाप्रत्यवायकारिणोपायेनेत्येतदर्थंमंथाख्यंकर्मारभ्यते

तिश्चेति॥आगच्छंतीतिनिर्णीतइत्युत्तरत्र
संबंधःतेनैवपुनरावृत्तेःसत्वेनैवेत्यर्थः॥अमुष्यलोकस्यासंपूर्तिर्हितृतीयःप्रश्नः॥सचद्वाभ्यांहेतुभ्यांप्रागुक्ताभ्यांनिर्धारितोभवतीतिभावः॥ ॥इत्यष्ट
मेद्वितीयंब्राह्मणं॥२॥ब्राह्मणांतरमवतार्यसंगतिमाह॥सयइति॥तत्रेतिनिर्धारणेसप्तमी॥कथंतर्हिवित्तोपार्जनंसंभवतितत्राह॥तत्रेति॥तदर्थंवित्त

ननु महत्त्वसिध्यर्थमिदं कर्मारभ्यते महत्स्यां प्राप्नुयामिति श्रुतेस्तत्कथमन्यथा प्रतिज्ञातमिति शंकते॥ महत्त्वेति॥ परिहरति॥ महत्त्वे चेति॥ उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि योजयति॥ तदुच्यत इत्यादिना॥ स यो वित्तार्थी कामयेतेत्तस्येदं कर्मेति शेषः॥ यस्य कस्य चिद्वित्तार्थिनस्तर्हीदं कर्म स्यादित्याशंक्याह॥ कर्मण्यधिकृत इति॥ तत्र वित्तार्थं निपुंसीतेति यावत्॥ उपसदो नामेष्टिविशेषाः ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याहः स्थितिशेषः॥ किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह॥ तत्र चेति॥ यदुपसत्सु

महत्त्वप्राप्तये महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धं हि वित्तं तदुच्यते स यः कामयेत स यो वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत किं महन्महत्त्वं प्राप्नुयां महान्स्यामित्यर्थः॥ तत्र मंथकर्मणो विधित्सितस्य कालो विधीयते उदगयन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहे अनुकूले आत्मनः कार्यसिद्धिकर इत्यर्थो द्वादशाहं यस्मिन्पुण्ये अनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवारभ्य द्वा

स यः कामयेत महत्स्यां प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती

दशाहमुपसद्व्रती उपसत्सु व्रतमुपसदिष्टिविशेषः उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे तत्र च स्तनोपचयापचयहारेण पयोभक्षणं तद्व्रतं अत्र च तत्कर्माङ्गमुपसंहारात्केवलमिति कर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते॥ ननूपसद एव व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति तत्कस्मान्न परिगृह्यत इत्युच्यते स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदुपसद्व्रतमित्यर्थः॥ प्रकृतेपि तर्हि स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह॥ अत्र चेति॥ मंथाख्यं कर्म सप्तम्यर्थः॥ तत्कर्मसु उपसद्रूपकर्माक्तिः केवलमित्यस्यैवार्थमाह॥ इतिकर्तव्यताशून्यमिति॥ समासांतरमाश्रित्य शंकते॥ नन्विति॥ कर्मधारयरूपं समासवाक्यं तदित्युक्तं॥ मंथाख्यस्य कर्मणः स्मार्तत्वादत्र श्रुत्युक्तानामुप

८२२

मंथकर्मणः स्मार्तत्वमाक्षिपति॥ नन्विति॥ परिसमूहनपरिलेपनाग्न्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्याग्नेर्ज्यस्थानत्वादिपंश्रुतिः स्मृत्यनुवादिनीयुक्तातथा चैतत्कर्मभवत्सेवस्मार्तमितिपरिहरति॥ स्मृतीति॥ ननुश्रुतेर्नस्मृत्यनुवादित्वंवैपरीत्यादतोभवतीदंश्रौतमित्याशंक्याह॥ श्रौतत्वेहीति॥ यदीदंकर्मश्रौतंतदाज्योतिष्टोमेनास्यप्रकृतिविकृतिभावः स्यात्समग्रांगसंयुक्ताचप्रकृतिः विकलांगसंयुक्ताविकृतिः प्रकृतिविकृतिभावेचविकृतकर्मणः प्राकृतधर्मग्राहित्वादुपसदस्वव्रतमितिविविग्रहसर्वमितिकर्तव्यतारूपंशक्यंग्रहीतुं॥ नचात्रश्रौतत्वमस्तिपरिलेपनादिसंबंधात्॥ नचपूर्वभावि

स्मार्तत्वात्कर्मणः स्मार्तंहीदंमंथकर्मननुश्रुतिविहितंसत्कथंस्मार्तंभवितुमर्हतिस्मृत्यनुवादिनीहिश्रुतिरियंश्रौतत्वेहिप्रकृतिविकार भावस्तत्रप्राकृतधर्मग्राहित्वंविकारकर्मणोनत्विहश्रौतत्वमतएवचावसथ्याग्नावेतत्कर्मविधीयतेसर्वाचारत्स्मार्तंवेतिउपसद्व्रती

भूत्वौदुंबरेकं॰ सेचमसेवासर्वौषधंफलानीतिसंभृत्यपरिसमूह्यपरिलिप्याग्निमुपसमाधायपरिस्तीर्याव्रताज्यं॰ स॰

भूत्वापयोव्रतीसन्नित्यर्थः औदुंबरेउदुंबरवृक्षमयेकंसेचमसेवात्तस्येवविशेषणंकंसाकारेचमसाकारेवाऔदुंबरएवआकारेतुविकल्पोनात्रौदुंबरत्वेसर्वौषधंसर्वासामोषधीनांसमूहंयथासंभवंयथाशक्तिचसर्वाओषधीः समाहृत्य न्याः श्रुतेरुत्तरभाविस्मृत्यनुवादित्वासिद्धिः॥ तस्मात्सेकालविषयत्वाभ्युपगमादितिभावः॥ मंथकर्मणः स्मार्तत्वेलिंगमाह॥ अतएवेति॥ तत्रैवहेत्वंतरमाह॥ सर्वाचेति॥ मंथगतेतिकर्तव्यतायाआवृदित्युच्यते॥ उपसदस्वव्रतमितिविग्रहासंभवादुपसत्सुव्रतमितिअस्मदुक्तंसिद्धमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः॥ पयोव्रतीसन्वक्ष्यमाणेनकर्मणाजुहोतीतिसंबंधः॥ तांम्रमौदुंबरमितिशंकांवारयति॥ वृक्षमयइति॥ तस्यैवेतिप्रकृतपात्रपरामर्शः औदुंबरत्वेपिविकल्पमाशंक्या

५=संमार्जनेनांजनेनसेकेनोल्लेखनेनच गवांचपरिवासेनभूमिः शुध्यतिपंचभिः=
असंभवादशक्यत्वाच्चसर्वौषधंसमाहृत्येतिअयुक्तमित्याशंक्याह॥यथासंभवमिति॥औषधीषुनियमंदर्शयति॥तत्रेति॥परिसंख्यांवारयति॥
अधिकेति॥इतिसंभृत्याग्नेतिशब्दस्यप्रदर्शनार्थत्वेफलितंवाक्यार्थंकथयति॥अन्यदपीति॥औषध्यादीनांसंभरणानंतरंपरिसमूहनादिक्रमेकिं

तत्रग्राम्याणांदशनियमेनग्राह्याः व्रीहियवाद्यावक्ष्यमाणाअधिकग्रहणेतुनदोषोग्राम्याणांफलानिचयथासंभवंयथाशक्तिचइतिश्रु
वं वः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः॥अन्यदपियत्संभरणीयंतत्संसंभृत्येत्यर्थः॥क्रमस्तत्रगृह्योक्तोद्रष्टव्यः॥परिसमूहनपरिलेपने
भूमिसंस्कारोग्निमुपसमाधायेतिवचनादावसथ्येग्नावितिगम्यतेएकवचनादुपसमाधानश्रवणाच्च॥विद्यमानस्यैवोपसमाधानंपरि

स्तृत्यपुंसानक्षत्रेणमंथं संनीयजुहोतियावंतोदेवास्त्वयिजातवेदस्तिर्यंचोघ्नंतिपुरुषस्यकामान्तेभ्योहंभागधेयंजुहो
मितेमातृप्ताः सर्वैःकामैस्तर्पयंतुस्वाहा॥यातिरश्चीनिपद्यतेहंविधरणीइतितांत्वाघृतस्यधारयायजेसंराधनीमहंस्वाहा
॥२१॥ स्तीर्यंदर्भानास्तृतास्मातेत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्परिगृह्यतेसयाज्यंसंस्कृत्यपुंसानक्षत्रेणप्रज्ञाम्नानक्षत्रेणपुण्याहसं
युक्तेनमंथंसर्वौषधफलपिष्टंतत्रौदुंबरेचमसेदधनिमधुनिघृतेचोपसिच्यैकयोपमंथन्योपसंमथ्यसंनीयमध्येसंस्थाप्यौदुंबरेणस्रु
वेणावापस्थाने प्रमाणमित्याशंक्याह॥क्रमइति॥तत्रेतिपरिसमूहनाद्युक्तिः॥होमाधारत्वेनत्रेताग्निपरिग्रहंवारयति॥अग्निमिति॥आवसथ्ये
ग्नौहोमइतिशेषः॥कथमेतावतात्रेताग्निपरित्यागस्तत्राह॥एकवचनादिति॥कथमुपसमाधानश्रवणंत्रेताग्निनिवारकंतत्राह॥विद्यमानस्येति॥
आहवनीयादेश्चाधेयत्वान्नप्रागेवसत्वमितिभावः॥मध्येसंस्थाप्याग्नेश्चेतिशेषः॥आवापस्थानंआहुतिविशेषप्रक्षेपप्रदेशः॥

सत्यदक्षिणभागे=१

जाठररूपेण=२

भोजातवेदस्त्वद्धीनायावंतोदेवावक्रमतयः संतोममार्थान्प्रतिबध्नंतितेभ्योहमाज्यभागंत्वय्यर्पयामितेचतेनतृप्ताभूत्वासर्वैरपिपुरुषार्थैर्मांतर्पयंत्व
हंचत्वद्धीनोपितइत्याद्यमंत्रस्यार्थः॥जातंजातंवेत्तीतिवाजातेविद्यतइतिवाजातवेदाः यादेवताकुटिलमतिर्भूत्वासर्वस्यैवाहमेवधारयित्रीतिचम

आज्यस्यजुहोत्येतैर्मंत्रैर्यावंतोदेवाइत्यादिभिर्ज्येष्ठायस्वाहाश्रेष्ठायस्वाहेत्यारभ्यद्वेद्वे आहुतीहुत्वासंपातंसंस्रवमवनयतिस्रुवावलेपमाज्यंमं

ज्येष्ठायस्वाहाश्रेष्ठायस्वाहेत्यग्नौहुत्वासंपातमंथेसंस्रवमवनयतिप्राणायस्वाहावसिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयति
वाचेस्वाहाप्रतिष्ठायैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिचक्षुषेस्वाहासंपदेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनय
तिश्रोत्रायस्वाहायतनायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिमनसेस्वाहाप्रजात्यैस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमव
नयतिरेतसेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयति॥३२॥अग्नयेस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिसोमायस्वाहेत्य
ग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिभूःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिभुवःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनय
तिस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिभूर्भुवःस्वःस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसंस्रवमवनयतिब्रह्मणेस्वाहेत्यग्नौहुत्वा
मंथेसंस्रवमवनयतिक्षत्रायस्वाहेत्यग्नौहुत्वामंथेसं थेसंस्रावयति॥३१॥एतस्मादेवज्येष्ठायश्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिंगात्

ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविदएवास्मिन्कर्मण्यधिकारः॥एतस्मादित्यारभ्य त्वात्मामाश्रित्यवर्ततेतांसर्वसाधनींदेवतामहंघृतस्यधारयाय
जेस्वाहेतिपूर्ववदेवद्वितीयमंत्रार्थः॥२॥ज्येष्ठायेत्यादिमंत्रेषुध्वनितमर्थमाह॥एतस्मादेवेति॥द्वेद्वेआहुतीहुत्वेत्युक्तं॥तत्रसर्वत्रद्वित्वप्रसंगप्र

संस्रवं स्रुवावलिप्तमाज्यं मन्थद्रव्यस्य प्राणदेवतात्वात्प्राणेनैकीकृत्य सर्वात्मकत्वं ॥ ३ ॥ तथा च सर्वे देहेषु प्राणरूपेण त्वं भ्रमदसि प्राणस्य च लनात्मत्वात्तद्रूपत्वाच्च तत्राग्निरूपेण च त्वं ज्वलदसि प्रकाशात्मकत्वादग्नेस्तद्रूपत्वाच्च तदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पूर्णमसि नभोरूपेण प्रस्तब्धं निष्कंपम सि सर्वैरविरोधित्वात्त्वमपि जगदेकशफवदात्मन्यंतर्भाव्यापरिच्छिन्नतया ॥ स्थितं वस्तुत्वमेकसभमसि प्रस्तोत्रा यज्ञारंभे त्वमेव हिंकृतमसि ते

एकैकामाहुतिं हुत्वा मंथे संस्रवमवनयत्यपरयोपमंथन्या पुनर्मथ्नाति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसीत्यनेन मंत्रेणाथैनमुद्यच्छति

स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति विश्वा यस्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मं थे संस्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रिय माणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभुरस्यन्नमसि ज्योतिरसि नि धनमसि संवर्गोसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामंस्यामंहि ते महि ॥ स हि राजेशानोधिपतिः स मां राजेशानोधिपतिं करो

स्त्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यमित्याचामति ...

सहपात्रेण हस्तेन गृह्णाति आमंस्यामंहि ते महीत्यनेनाथैनमाचामति भक्षयति ॥ नैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं चासि उद्गात्रा च यज्ञारंभे तन्मध्ये उद्गीथमुद्गीयमानं चासि अध्वर्युणा त्वं श्रावितमसि आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितमसि आर्द्रे मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि विविधं भवतीति विभुः प्रभुः सम र्थो भोग्यरूपेणासोमात्मनास्थितत्वादन्नं भोक्तृरूपेणाग्न्यात्मना ज्योतिः कारणत्वान्निधनं लयोध्यात्माधिदैवयोर्वागादीनामग्न्यादीनां च संहरणात्सं

आमंसित्वंसर्वंविजानासिवयंचतेतवमहिमहत्तरंरूपमामंहिमन्यामहेसहिप्राणोराजादिगुणःसचमांतथाभूतंकरोत्विति उद्यच्छनमंत्रस्या र्थः॥२५॥तत्सवितुर्वरेण्यंवरणीयंश्रेष्ठंपदंधीमहीतिसंबंधः॥वातावायुप्रभेदाःमधुसुखंऋतायतेवहंतिसिंधवोनद्योमधुक्षरंतिमधुरंरसान्स्रवं त्विओषधीश्चास्मान्प्रतिमाध्वीर्मधुररसाःसंतुदेवस्यसवितुर्भर्गःतेजोन्नंवाप्रस्तुतंपदंचिंतयामः॥नक्तंरात्रिरुतोषसोदिवसाश्चमधुप्रीतिकराः

गायत्र्याःप्रथमपादेनमधुमत्यैकयाव्याहृत्याचप्रथमयाप्रथमंग्रासमाचामतितथागायत्र्याद्वितीयपादेनमधुमत्याद्वितीययाद्वितीय याचव्याहृत्याद्वितीयंग्रासंतथातृतीयेनगायत्र्यापादेनतृतीययामधुमत्यातृतीययाचव्याहृत्यातृतीयंग्रासंसर्वांसावित्रींसर्वाश्चमधुम

अथेनमाचामतितत्सवितुर्वरेण्यं॥मधुवाताऋतायतेमधुक्षरंतिसिंधवः॥माध्वीर्नःसंत्वोषधीः॥भूःस्वाहाभर्गोदेवस्यधीमहि॥ मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳरजः॥मधुद्यौरस्तुनःपिता॥भुवःस्वाहा॥धियोयोनःप्रचोदयात्॥मधुमान्नोवनस्पतिर्मधु माꣳअस्तुसूर्यः॥माध्वीर्गावोभवंतुनः॥स्वःस्वाहेतिसर्वांचसावित्रीमन्वाहसर्वाश्चमधुमतीरहमेवेदꣳ तीरुक्त्वाहमेवेदंसर्वंभू

यासमितिचांतेभूर्भुवःस्वःस्वाहेतिसमस्तंभक्षयतियथाचतुर्भिर्ग्रासैस्तत्द्रव्यंसर्वंपरिसमाप्यतेतथापूर्वमेवनिरूपयेद्यत्पात्राव लिप्तंतत्पात्रंसर्वंनिर्णिज्यतूष्णींपिबेत्पाणीप्रक्षाल्याप संतुपार्थिवंरजोमधुमद्भुत्हेगकुरमस्तुद्यौश्चपितानोस्माकंमधुसुखंकरोस्तु॥यः सवितानोस्माकंधियोबुद्धीःप्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्यतद्वरेण्यमितिसंबंधः॥वनस्पतिःसोमोस्माकंमधुमानस्तु॥गावोरश्मयोदिशोवामाध्वीःसुखकराः संत्वंतशब्दादितिशब्दाच्चोपरिष्टादुक्तेस्तत्रनुषंगः॥एवंग्रासचतुष्टयेपिनिवृत्तेसत्यवशिष्टद्रव्येकिंकर्तव्यंतत्राह॥यथेति॥पात्रावलिप्तस्यपरित्यागंवार

तृतीयं ब्रा० ७

अनुज्ञां करोति १

पाणिप्रक्षालनं वचनसामर्थ्यात्प्राप्तं शुद्ध्यर्थं स्मार्तमाचमनमनुजानाति ॥ अप आचम्येति ॥ एकं पुंडरीक शब्दोः खंडश्रेष्ठवाची ॥ ६ ॥ तमेतं नापुत्राय वा

आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति प्रातः संध्यामुपास्यादित्यमुपतिष्ठते दिशामेक पुंडरीकमित्यनेन मंत्रेण यथेतं यथा गतमेत्यागत्य जघनेनाग्निं समासीनो वंशं जपति ॥ ३६ ॥ तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जाबालोंतेवासिभ्यः उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरन्नेवास्मिन्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमंतमेनं मंथमुद्दालकात्स्वभृत्यैकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचा

सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यंततः आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामे क पुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेक पुंडरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ३६ ॥ तं हैतमुद्दा लक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायांतेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहे युः पलाशानीति ॥ ३७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैंग्यायांतेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३८ ॥ योंबहुभ्योंतेवासिभ्यः उक्त्वोवाच किमन्यदुवाचेत्युच्यते अपि य एनं शुष्के स्था

णौ गतप्राणेपि एनं मंथं भक्षणाय संस्कृतं निषिंचेत् प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ शाखा अवयवाः तस्य प्ररोहेयुश्च पला शानि पर्णानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुतानेन कर्मणा कामः सिध्येदिति ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमे षट् तीर्थानि तेषा मिह सप्राणदर्शनस्य मंथविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते पुत्रश्चांतेवासी च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ त्वर्थमाह ॥ नियेति ॥ शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदा

115

चतुरौदुंबरो भवतीति व्याख्यातं दश ग्राम्याणि धान्यानि भवंति ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्याणीत्यवोचाम तान्येतानीति निर्दिश्यंते व्री
हियवास्तिलामाषा अणुप्रियंगवः अणवश्चाणुशब्दवाच्याः क्वचिद्देशे प्रियंगवः प्रसिद्धाः कंगुशब्देन खल्वा निष्पावा वल्लशब्दवाच्या लोके ख

एतमु हैव मधुकः पैंग्यश्चूलाय भागवित्तये ऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरं छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी
ति ॥ ३९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरं छाखाः प्र
रोहेयुः पलाशानीति ॥ ४० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ नि
षिंचेज्जायेरं छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ४१ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ नि

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः

॥ ४४ ॥ षिंचेज्जायेरं छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वानंतेवासिने वा ब्रूयात् ॥ ४२ ॥ चतुरौदुंबरो भवत्यौदुंबरः स्रु
व औदुंबरश्चमस औदुंबर इध्म औदुंबर्यावुपमंथन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवंति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च
मसूराश्च खल्वाश्च खलुकुलाश्च तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिंचत्याज्यस्य जुहोति ॥ ४३ ॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ पादरजन्मा यथोत्पा
दितो येन गुणेर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति

लकुलाः कुलत्थाः एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि चे
त्यवोचाम अयाज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥ ४३ ॥ अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणभाष्यं ॥ ३ ॥ प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनो मंथाख्यं कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति ॥ या

एतमु हैव मधुकः

उक्तगुणः सकथं स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः॥ तच्छब्दो यथोक्तपुत्रविषयः यदस्मिन्ब्राह्मणे पुत्रमंथाख्यं कर्म वक्ष्यते तत्तद्भवति सर्वाधिकारविषय
मित्याशंक्याह॥ प्राणेति॥ पुत्रमंथस्य कालनियमाभावमाशंक्याह॥ यदेति॥ किमत्र गमकमित्याशंक्य रेतःश्रुतिरित्याह॥ इत्येतदिति॥ पृथिव्याः स

तत्त्वं पादनाय ब्राह्मणमारभ्यते प्राणदर्शिनः श्रीमंथं कर्म कृतवतः पुत्रमंथेऽधिकारो यदा पुत्रमंथं चिकीर्षति तदा श्रीमंथं कृत्वा ऋतुका
लं पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतद्ब्रूते तस्य ओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्यावगम्यते एषां वै एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूता सर्वभूतानां
मप्येति ह्युक्तं पृथिव्या आपो रसः अप्सु हि पृथिव्योता च प्रोता च अपामोषधयो रसः कार्यत्वाद्रसतमो ओषध्यादीनामोषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फ

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे हंतास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं
प्रांचं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत्॥ [illegible]॥

लानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभृतमि
तिश्रुत्यंतराच्च तदेवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः क्वानु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति॥ [illegible]॥ स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षांचक्रे ईक्षां कृत्वा स्त्रियं
ससृजे तां च सृष्ट्वाध उपास्त मैथुनाख्यं कर्माध उपासनं नाम कृतवांस्तस्मात्स्त्रियमध उपासीत श्रेष्ठानुसरणा हि प्रजाः अत्र

वं भूतसारत्वे
मधुब्राह्मणं प्रमाणयति॥ सर्वभूतानामिति तत्र गार्गिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह॥ अप्सु हीति॥ अपां पृथिव्याश्च रसत्वं कारणत्वादुक्तं॥ ओषध्यादीनां
कथमित्याशंक्याह॥ कार्यत्वादिति॥ रेतोऽसृजतेति प्रस्तुत्य रेतसस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषसारत्वमैतरेयके विवक्षितमित्याह॥ सर्वेभ्य इ
ति॥ श्रेष्ठमनुसरंतीति श्रेष्ठानुसरणाः पशुकर्मणि स्वारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्व्यर्थो विधिरित्याशंक्याह॥ अत्रेति॥ ॥ ॥ ॥

४=उपस्थेंद्रियं　　　　प्रकृष्टगतियुक्तं=३

अवाच्यंकर्मेसप्रस्यर्थः॥४५॥मुष्कौ वृषणौयोनिपार्श्वयोः कठिनौमांसखंडौ तत्राधिषवणशब्दितसोमफलकदृष्टिः॥यच्चानडुहंचर्मेसोमकंडनार्थंत दृष्टिरहस्यदेशस्थेचर्मणिकर्तव्येत्याह॥तावितिं॥उपास्तिप्रकारमुक्त्वाफलोक्तेस्तात्पर्यमाह॥वाजपेयेति॥स्तूयतेमैथुनाख्यंकर्मेतिशेषः॥स्तु

वाजपेयसामान्यकॢप्तिमाह सएतं प्राँच्चमात्मनोग्रावाणंसोमाभिषवोपलस्थानीयंकाठिन्यसामान्यात्प्रजननेंद्रियमुद्पारयदुत्सूरितवा न्लीव्यंजनंप्रतितेनएनांस्त्रियमभ्यसृजत्अभिसंसर्गंकृतवान्॥४५॥तस्यावेदिरित्यादिसर्वंसामान्यंप्रसिद्धंसमिद्धोग्निर्मध्यतःस्त्री व्यंजनस्यनौमुष्कावधिषवणफलकेइतिव्यवहितेनसंबध्यतेवाजपेययाजिनोयावांल्लोकःप्रसिद्धस्तावान्विदुषोमैथुनकर्मणःलोकः

तस्यावेदिरुपस्थोलोमानिबर्हिश्चर्माधिषवणेसमिद्धोमध्यतस्तौमुष्कौसयावान्हवैवाजपेयेनयजमानस्यलोकोभवतितावा नस्यलोकोभवतियएवंविद्वानधोपहासंचरत्यासां स्त्रीणां सुकृतंवृंक्तेथयइदमविद्वानधोपहासंचरत्यास्यस्त्रियःसुकृ तंवृंजते॥४६॥एतद्धस्मवैतद्विद्वानुद्दालकआरुणिराहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्नाकोमौद्गल्यआहैतद्धस्मवैतद्विद्वान्कुमारहारि तआह॥

फलमितिस्तूयते॥तस्माद्बीभत्सानकार्येतियएवंविद्वानधोपहासंचरत्यासांस्त्रीणांसुकृतंवृंक्तेआवर्जयत्यपुनर्योवाजपे यसंपत्तिंनजानात्यविद्वान्नेतसोरस्सतमलंचाधोपहासंचरतिआअस्यस्त्रियःसुकृतमावृंजतेअविदुषः॥४६॥एतद्धस्मवैतद्विद्वानुद्दा लकआरुणिराहाधोपहासाख्यंमैथुनकर्मवाजपेयसंपन्नंविद्वानित्यर्थः॥ तिफलमाह॥तस्मादिति॥इतिशब्दःस्तुतिफलदर्शनार्थः॥

उपास्तेरधिकंफलमाह॥यस्यवमिति॥अविदुषोदुर्ग्यापारनिरतस्यप्रत्यवायंदर्शयति॥अथेति॥४६॥अविदुषामतिगर्हितमिदंकर्मेसत्राचार्यपरंप

अविदुषामवाच्येकर्मणिप्रवृत्तानांदोषित्वमुपसंहर्त्तुमितिशब्दः॥विदुषोलाभमविदुषश्चदोषंदर्शयित्वाक्रियाकालात्प्रागेवरेतस्खलनेप्रायश्चि
त्तंदर्शयति॥अथयमिति॥यःप्रतीक्षतेतस्यरेतोयदिस्कंदतीतियोजना॥मेसमायाप्राप्तकालेपद्रेतःपृथिवींप्रत्यस्कांत्सीदृगातिरेकेणस्कन्नमा

तथानाकोमेस्तूल्यःकुमारहारितश्चकिंतआहरित्युच्यते॥बहवोमर्यामरणधर्मिणोमनुष्याब्राह्मणाअयनंयेषांतेब्राह्मणायनाःब्रह्मबं
धवोजातिमात्रोपजीविनइत्येतन्निरिंद्रियाविस्लिष्टेंद्रियाविसुकृतोविगतसुकृतकर्माणोऽविद्वांसोमैथुनकर्मासक्ताइत्यर्थस्तेकि
मस्माल्लोकात्प्रयंतिपरलोकात्सरिअथइतिमैथुनकर्मणोऽस्यंतपापहेतुत्वंदर्शयतियइदमविद्वांसोऽधोपहासंचरंतीतिअथयंकृत्वा

बहवोमर्याब्राह्मणायनानिरिंद्रियाविसुकृतोस्माल्लोकात्प्रयंतियइदमविद्वांसोधोपहासंचरंतीतिबहुवाइदंसुप्तस्यवा
जाग्रतोवारेतःस्कंदति॥४७॥तदभिमृशेदनुवामंत्रयेतयन्मेद्यरेतःपृथिवीमस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः॥इदम
हंतद्रेतआददेपुनर्मामैत्विंद्रियंपुनस्तेजःपुनर्भगः॥पुनरग्निर्धिष्ण्यायथास्थानंकल्पंतामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादा
यांतरेणस्तनौवाभ्रुवौवानिमृज्यात्॥४८॥ पत्न्यामृतुकालंब्रह्मचर्येणप्रतीक्षतोयदीदंरेतःस्कंदतिबहुवाअल्पंवासुप्तस्यजाग्र
तोवारागप्राबल्यात्तदभिमृशेदनुमंत्रयेतवाऽनुजपेदित्यर्थः॥यदाभिमृशतितदानामिकांगुष्ठाभ्यांतद्रेतआदत्तेआददइत्येवमंतेनमं
त्रेणपुनर्मामित्येतेननिमृज्यादंतरेणमध्येभ्रुवौभ्रुवौवास्तनौस्तनयोर्वा॥४८॥ स्तीदोषधीःप्रतिअप्यसरदगमतयच्चापःस्वयोनिंप्रतिगतम
भूत्तदिदंरेतःसंप्रत्याददेहमित्यादानमंत्रार्थः॥केनाभिप्रायेणतदादानंतदाह॥पुनरिति॥यस्तुनारेतोरूपेणबहिर्निर्गतमिंद्रियंमांप्रत्येतुसमागच्छतु

१२७

२९ निर्गमनात्तदात्मनाबहिर्निर्गतं सन्तंप्रत्यागच्छतुअग्निर्धिष्ण्यंस्थानंयेषांतेदेवास्तद्रेतोयथास्थानंकल्पयंत्वितिमार्जनमंत्रार्थः॥५८॥अपोनौरेतस्त्व
२७ लनेप्रायश्चित्तमुक्तं॥रेतोयोनावुदकेरेतःसिचश्छायादर्शनेप्रायश्चित्तंदर्शयति॥अथयदित्यादिना॥निमित्तांतरेप्रायश्चित्तांतरप्रदर्शनप्रक्रमार्थोथशब्दः

अथयदिकदाचिदुदकेआत्मानमात्मच्छायांपश्येत्तत्राप्यभिमंत्रयेतानेनमंत्रेणमयितेजइतिश्रीर्हवाएषापत्नीस्त्रीणांमध्येयद्यस्मान्मलोद्वा
साउद्धूतगलवद्वासास्तस्मात्तांमलोद्वाससंयशस्विनींश्रीमतीमभिक्रम्याभिगत्योपमंत्रयेदिदमद्यावाभ्यांकार्यंयस्मात्साहनमितिनिरा
क्रांतआप्लुता॥५९॥साचेदस्मैनदद्यान्मैथुनंकर्तुंकाममेनामवक्रीणीयादाभरणादिनाज्ञापयेत्तथापिसानैवदद्यात्काममेनांयष्ट्यावापा

अथयद्युदकआत्मानंपरिपश्येत्तदभिमंत्रयेतमयितेजइंद्रियंयशोद्रविणंसुकृतमितिश्रीर्हवाएषास्त्रीणांयन्मलोद्वासा
स्तस्मान्मलोद्वाससंयशस्विनीमभिक्रम्योपमंत्रयेत॥६॥साचेदस्मैनदद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्साचेदस्मैनैवदद्यात्का
ममेनांयष्ट्यावापाणिनावोपहत्यातिक्रामेदिंद्रियेणतेयशसायशआददइत्ययशाएवभवति॥६॥साचेदस्मैदद्यादिंद्रियेण
तेयशसायशआदधामीतियशःस्विनावेवभवतः॥८॥ णिनावोपहत्यातिक्रामेन्मैथुनायसत्यामित्तांदुर्भगांकरिष्यामीतिप्रख्या
प्यतामनेनमंत्रेणोपगच्छेदिंद्रियेणतेयशसायशआददइतिसातदभिशापाद्बंध्यादुर्भगेतिख्याताअयशाएवभवति॥५०॥साचेदस्मैद
द्यादनुगुणाएवस्यात्तदानेनमंत्रेणोपगच्छेदिंद्रियेणतेयशसायशआदधामीतितदायशस्विनावेवोभावपिभवतः॥५१॥ ॥मयितेजःप्रभृति
देवाःकल्पयंत्वितिमंत्रयोजना॥प्रकृतेनरेतःसिचायस्यांपुत्रोजनयितव्यस्तांस्त्रियंस्तौति॥श्रीरित्यादिना॥कथंसायशस्विनीजहितस्याःख्यातिरस्तित्राह॥५ २७

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः॥ बलादेव वशीकृतां भार्यां पशुकर्मार्थं कथमुपगच्छेदित्याकांक्षायामाह॥ स यामिति॥ ११॥ भर्तुर्भार्यावशीकरण
प्रकारमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिसंपादनक्रियां दर्शयति॥ स यामित्यादिना॥ हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादंगात्संभवसि अतस्त्वं विशेषतश्च
हृदयादन्नरसद्वारेण जायसे स त्वमंगानां कषायो रसः सन्विषलिप्तशरविद्धां मृगीमिवामूं मदीयां स्त्रियं मे मादय मद्वशां कुर्वित्यर्थः॥ १२॥ तस्याः स्ववि

षयां स्वभार्यामिच्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजनने इंद्रियं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदि
दं मंत्रमंगादंगादिति॥ १२॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति न धारयेत गर्भिणी मा भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववदभिप्राण्याभिप्राणनं

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदंगादंगात्संभवसि हृदयादधि
जायसे स त्वमंगकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति॥ १२॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
मुखं संधायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति॥ १३॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय
मुखेन मुखं संधायापान्याभिप्राण्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति॥ १४॥ प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिंद्रियेण

ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मंत्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः॥ १३॥ अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत्पू
र्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति॥ १४॥ यद्यप्रीतिमापाद्यावाच्यकर्मान्तस्थानदशायामभिप्राय
विशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति॥ अथेत्यादिना॥ तत्र तत्राथशब्दस्तत्तदुपक्रमार्थो नेतव्यः॥ पशुकर्मकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वहारानदीयस्त्री

बृ.र. २८

भर्तुरेवाभिप्रायांतरानुसारिणं विधिमाह॥ अथयामित्यादिना॥ स्वकीयपंचमेंद्रियेण तदीयपंचमेंद्रियाद्रेतः सीत्कृत्य तस्माद्गोत्पत्तिसमर्थं कृत मितिमत्वा स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्तदिदमपाननं प्राणनं च तत्पूर्वकं रेतःसेचनं॥ १०॥ संप्रति प्रासंगिकमाभिचारिकं कर्म कथयति॥ अथपुनरितिः॥ द्वेषवतानुष्ठितमिदं कर्मफलवदितिवक्तुं द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणं॥ आमविशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वख्यापना

अथपुनर्यस्यजायायैजारः उपपतिः स्यात्तं चेत् द्विष्यादभिचरिष्याम्येनमितिमन्येत तस्येदं कर्मामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रति लोमं कुर्यात्तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ताः घृताभ्यक्ता जुहुयान्मम समिद्धेहौषीरित्याद्या आहुतीः

अथयस्यजायायैजारःस्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳशरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रति लोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेहौषीः प्राणापानौत आददेऽसाविति मम समिद्धेहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसावि ति मम समिद्धेहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिंद्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति॥ १२॥

तेसर्वासामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकं सर्वाः एवं विद्यं ब्राह्मणः शपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारे णनोपहासमिच्छेन्नर्मापि न कुर्यात्किमुताधोपहासं हि यस्मा र्थं॥ अग्निमित्येकवचनादुपसमाधानवचनाच्चावसथ्याग्निरत्र विवक्षितः॥ सर्वं प रिस्तरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतुः कर्तव्यं॥ ममसमृद्धे योषाग्नौ यौवनादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततो परा धिनस्तव प्राणापाना वा

अ॰ ६

रामः २८

तदंते वासा वियात्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् ॥ दृष्टं श्रौतं कर्म सुकृतं स्मार्तं आशा प्रार्थना ॥ वाचा यत्स्तुतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितं तस्य प्रतीक्षा परा काशः ॥ य
थोक्तहोमद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति ॥ तस्य इति ॥ एवं विलं मंथकर्मद्वारा प्राणविद्याबलं तस्मादेवं विदियत्रैवं विलं परदारगमने यथोक्तदोष

देवं विदपि तावसरो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अथ यस्य जायामार्तवं विंदेत् तु भावः प्राप्नुयादित्येवमादिर्ग्रंथः श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणा मि
लतः पूर्वं द्रष्टव्यः ॥ स्नानर्ध्या त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासा अस्याः नैनां स्नातां च वृषलो वृषली वा नोपहन्यात्नोपस्पृशेत् त्रिरात्रांते त्रिरा

अथ यस्य जायामार्तवं विंदेत् त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् त्रिरात्रांत आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ ४६ ॥
स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
॥ ४७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मंतमश्नी
यातामीश्वरौ जनयितवै ॥ ४८ ॥ त्र्यहं तस्मा आप्लाव्याप्लुत्य स्नात्वा अहतवासाः स्यादिति यद्वहितेन संबंधः स्नातामाप्लुतां व्रीहीनवघातयेद् व्री
हीनवघातायतामेव नियुंज्यात् ॥ ४६ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेकमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादृषभंतं क्षीरौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवे जनयितुं ॥ ४७ ॥ दध्योदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा हविर्दचेदिकृतिपुत्रं ॥ तदेवमशननियमः ॥ ४८ ॥

आनर्तेत क्रयोपात्तं हेवंतरमाह ॥ स्नानंतर्ध्यामीति ॥ आभिचारिकं कर्म प्रसंगागतमुक्त्वा पूर्वोक्तमृतुकालं ज्ञापयति ॥ अथेति ॥ श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणा मि
त्यपेक्ष्याप्यूर्ध्वं ॥ पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वेऽत्र समाह ॥ स्नानर्ध्यादिति ॥ अर्थवशादिति मानत ॥ ४६ ॥ किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तंडुलैरत इष्टं यंत

बृ॰ उ॰ २९

बलदेवसादृश्यं वा शुद्धत्वं वा शुक्लत्वं स्वाभाविकमोदनं पाचयतिवेत्किमर्थमुदकग्रहणं तद्व्यतिरेकेणोदनपाकासंभवादित्याशंक्याह॥ उदकग्रहणमिति॥ क्षीरादेरिति शेषः॥ वेदविषयमेव पांडित्यं किं न स्यादत आह॥ वेदइति॥ समितिं विद्वत्सभां तां गच्छतीति विद्वान् वोच्यते

केवलमेव स्वाभाविकमोदनमुदकग्रहणमन्यप्रसंगनिवृत्त्यर्थं॥ ५९॥ दुहितुः पांडित्यं गृहकृत्यविषयमेव वेदेऽनधिकारात्तिलौदनं कृसरं॥ ६०॥ विविधं गीतो विजिगीतः प्रख्यात इत्यर्थः समितिंगमः सभां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः॥ पांडित्यस्य पृथग्ग्रहणा

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै॥ ५९॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे ———— पंडिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै॥ ६०॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पंडितो विजिगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वार्षभेण वा॥ ६१॥

न शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः॥ मांसमिश्रमोदनं मांसौदनं तन्मांसनियमार्थमाह औक्षेण वा मांसेन उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवस्तदीयं मांसमृषभस्ततोऽप्यधिकवयास्तदीयं मांसमार्षभं॥ ६१॥ अथाभिप्रातरेव काले मितिचेत्स्याह॥ पांडित्यस्येति॥ सर्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः॥ औक्षेणेत्यादितृतीया सहार्थे देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा मांसनियमः॥ ६१॥ अथशब्दस्तु पूर्ववाक्येष्वप्यनुवृत्तिविकल्पार्थः॥ कदापुनरिदमोदनपाक

अ॰ ६ ब्रा॰ ४

रामः २९

सं९८

कोसौस्थालीपाकविधिः कथंवातत्रहोमस्तत्राह॥ गार्ह्यइति॥ गृह्येप्रसिद्धोगार्ह्यः॥ अत्रेतिप्रत्ययमंथकर्मोक्तिः॥ अतोमङ्गार्यातःसकाशाङ्गोविश्वाव सोगंधर्वत्वत्प्रतिष्ठान्यांचजायांप्रफय्येतरुणींपत्यासहसंक्रीडमानामिच्छाहंपुनःस्वामिमांजायांसमुपैमीतिमंत्रार्थः॥ अभिपत्तिरालिंगनं॥ कदाक्षीरौ

दनवघातनिर्वृत्तांस्तंडुलानादाययस्थालीपाकारत्तास्थालीपाकविधिनाज्यंचेष्टित्वाज्यसंस्कारंकृत्वाचरुंश्रपयित्वास्थालीपाकस्याहुतीर्जुहोति उपघातंउपहत्योपहत्यअग्नयेस्वाहेत्याद्याःगार्ह्यःसर्वोविधिर्द्रष्टव्योत्रमंत्रतोहुत्वोद्धृत्यचरुशेषंप्राश्नातिस्वयंप्राश्येतरस्याःपत्न्यैप्रय

अथाभिप्रातरेवस्थालीपाकावृत्ताज्यंचेष्टित्वास्थालीपाकस्योपघातंजुहोत्यग्नयेस्वाहानुमतयेस्वाहादेवायसवित्रेसत्यप्रसवा यस्वाहेतिहुत्वोद्धृत्यप्राश्नातिप्राश्येतरस्याःप्रयच्छतिप्रक्षाल्यपाणीउदपात्रंपूरयित्वातेनैनांत्रिरभ्युक्ष्योत्तिष्ठातोविश्वावसो न्यामिच्छप्रफर्व्यं॥ संजायांपत्यासहेति॥९८॥ अथैनामभिपद्यतेमोहमस्मिसात्वंसात्वमस्यमोअहंसामाहमस्मिऋक्त्वंद्यौरहं पृथिवीत्वंताचेहिसंरभावहैसहरेतोदधावहैपुंसेपुत्रायवित्तयइति॥९८॥ कृत्यच्छिष्टंप्रक्षाल्यपाणीआचम्योदपात्रंपूरयित्वा तेनोदकेनैनांत्रिरभ्युक्ष्यत्यनेनमंत्रेणउत्तिष्ठातइतिसकृन्मंत्रोच्चारणमथैनामभिमंत्र्यक्षीरौदनादियथापत्यकामंभुक्तेतिक्रमोदृष्टव्यःसं वेशनकालेःमोहमस्मीत्यादिमंत्रेणाभिपद्यते॥९८॥ दनादिभोजनंतदाह॥ क्षीरेति॥ भुक्त्वाभिपद्यतइतिसंबंधः॥ अहंपतिरमःप्राणोस्मिसात्वंवा गसिकथंनत्वप्राणत्वंवाक्त्वमित्यार्थंकथनाचःप्राणाधीनत्वयत्त्वमदधीनत्वादित्यभिप्रेत्यसात्वमित्यादिपुनर्वचनं॥ ऋगाधारंहिसामगीयते॥ अस्तिचमदाधा रत्वंतवत्यापममसामत्वमृक्त्वंचतवद्यौरहंपितृत्वात्पृथिवीत्वंमातृत्वात्तयोर्गानापितृत्वसिद्धेरित्यर्थः॥ तावावांसंरभावहैसंरंभमुद्यमंकरवावहैएहिसमाग

ऊर्वोः संबोधनं द्यावापृथिवी इति॥ विजिहाथां विश्लिष्टे भवेथां यावाभित्यर्थः॥ विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान्भवत्या योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्ति समर्थां करोतु त्वष्टा सविता तव रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयोग्यानि करोतु॥ प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिंचतु प्रक्षिपतु॥ धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा धारयतु पुष्णातु॥ सिनीवाली दर्शाहर्दैवता त्वदात्मना वर्तते सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुतिर्भो सिनीवालि पृथुष्टु

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहाथां द्यावापृथिवी इत्यनेन तस्या मर्थं मित्यादि पूर्ववत्त्रिरेनां शिरः प्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमि

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहाथां द्यावापृथिवी इति तस्या मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु॥ आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ ६॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मंथतामश्विनौ तं ते गर्भꣳ हवामहे दशमे मासि सूतये॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिंद्रेण गर्भिणी॥ वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेसाविति॥ ६७॥ सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति॥ त्यादि प्रसिसंत्रं अंते नाम गृह्णाति असाविति तस्याः॥ ६४॥ सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति॥ प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेन मंत्रेण यथा वातः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः॥ के गर्भमिमं धेहि धारय॥ अश्विनौ देवौ सूर्याचंद्रमसौ स्वकीय रश्मिमालिनौ तव गर्भं मदात्मना स्थित्वा समाधत्तां ज्योतिर्मय्यावरणी प्रागासतुर्याभ्यां गर्भमश्विनौ निर्मथितवंतौ तं तथाभूतं गर्भं ते जठरे दधावहे॥ दशमे मासि प्रसवार्थं साधीयमानं गर्भं दृष्टांतेन दर्शयति॥ यथेति॥ द्यौः इंद्रेण सूर्येणेति यावत्॥ असाविति पत्युर्वा निर्देशस्तस्या नाम गृह्णातीति पूर्वेण संबंधः॥ स

एवातेएवमेवतेतत्रस्वरूपोपघातमकुर्वन्नेजतुगर्भश्चलतुजरायुणागर्भवेष्टनेनमांसखंडेनसहावैतुनिर्गच्छतु॥इंद्रस्यप्राणस्यायंव्रजोमार्गःसर्गी
कालेगर्भाधानकालेवाकृतः॥सार्गलइत्यस्यव्याख्यासपरिश्रयइतिपरिवेष्टनेनजरायुणासहितइत्यर्थः॥तंमार्गंप्राप्यत्वमिंद्रगर्भेणसहनिर्जहिनि
र्गच्छ॥गर्भनिःसरणानंतरंयामांसपेशीनिर्गच्छतिसावरांतांनिर्गमयेत्यर्थः॥९९॥घृतमिश्रंदधिपृषदाज्यमित्युच्यते॥उपघातमित्यभीक्ष्ण्येपौनःपुन्यं

एवातेगर्भएजत्विति॥९९॥अथजातकर्मंजातेग्निमुपसमाधायांकेआधायपुत्रंकंसेपृषदाज्यंसन्नीयसंयोज्यदधिघृतेपृषदाज्यस्योपघातं

यथावायुःपुष्करिणींसमिंजयतिसर्वतः॥एवातेगर्भएजतुसहावैतुजरायुणा॥इंद्रस्यायंव्रजःकृतःसार्गलःसपरिश्रयः॥तमिंद्र
निर्जहिगर्भेणसावरांसहेति॥९९॥जातेग्निमुपसमाधायांकआधायकंसेपृषदाज्यंसन्नीयपृषदाज्यस्योपघातंजुहोत्यस्मि
न्सहस्रंपुष्यासमेधमानःस्वेगृहेअस्योपसद्यांमाछैत्सीत्प्रजयाचपशुभिश्चस्वाहा॥मयिप्राणांस्त्वयिमनसाजुहोमिस्वाहा॥यत्क
र्मणात्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरंअग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टंसुहुतंकरोतुनःस्वाहेति॥१०॥अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधा
यवाग्वागितित्रिरथदधिमधुघृतं जुहोति॥अस्मिन्सहस्रंइत्याद्याचापस्थाने॥१०॥अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायस्वंमुखंवाग्वा

विवक्षितंपृषदाज्यस्याल्पमादायपुनःपुनर्जुहोतीत्यर्थः॥अस्मिन्स्वेगृहेपुत्ररूपेणवर्धमानोमनुष्याणांसहस्रंपुष्यासमनेकमनुष्यपोषकोभूयासमस्यमस्य
स्योपसद्यांसंततौप्रजयापशुभिश्चसहश्रीर्माविछिन्नाभूयादित्याह॥अस्मिन्निति॥मयिपितरियेप्राणाःसंतितान्पुत्रेत्वयिमनसासमर्पयामीत्याह॥यदिति॥
अत्यरीरिचमितिअतिरिक्तंकृतवानस्मिइहकर्मण्यकरमकरवंतत्सर्वंविद्वानग्निःस्विष्टंकरोत्वितिस्विष्टकृद्भूत्वास्विष्टमनधिकंसुहुतमन्यूनंचास्माकंकरोत्वित्य

२.२
३१

न्यीलक्षणावात्क पिप्रविशतितिजपतोभिप्रायः॥एतैर्मंत्रैर्भूस्त्वेदधामीत्यादिभिरितिशेषः॥वेदनाम्नाव्यवहारोलोकेनास्तीत्याशंक्याह॥तदस्येति॥य
तद्वेदइतिनामतस्यगुह्यंभवतिवेदनंवेदोनुभवःसर्वस्यनिजस्वरूपमित्यर्थः॥हेसरस्वतियस्तेस्तनःशशयःशयःफलंतेनसहवर्त्तमानोयश्चसर्वेप्राणि
नांस्थितिहेतुरन्नभावेनजातोयश्चरत्नधाअन्नस्यपयसोवाधातायश्चवसुकर्मफलंतद्विंदतीतिवसुविद्यश्चसुष्टुददातीतिसुदत्रोयेनचस्तनेनविश्वा वि

अथदधिमधुघृतंसंनीयानंतर्हितेनान्यवहितेनजातरूपेणहिरण्येनप्राशयतिभूस्त्वयिदधामीत्येतैर्मंत्रैःप्रत्येकं॥अथास्यनामधेयंकरो
तिवेदोसीति॥तदस्यतद्गुह्यंनामभवतिवेदइति॥अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छतियस्तेस्तनइत्यादिमंत्रेण॥७०॥अथास्यमातर

संनीयानंतर्हितेनजातरूपेणप्राशयति॥भूस्त्वेदधामिभुवस्त्वेदधामिस्वस्त्वेदधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामीति॥६८॥
अथास्यनामकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यमेवनामभवति॥६९॥अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छतियस्तेस्तनःशशयो
योमयोभूर्योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः॥येनविश्वापुष्यसिवार्याणिसरस्वतितमिहधातवेकरिति॥७०॥ मभिमंत्रयतेइलासि॥

स्यनेनतंवाएतमाहुरित्यनेनविधिनाजातःपुत्रःपितरंपितामहंवाअतिशेतेइतिश्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनपरमांनिष्ठांप्राप्रदित्येवं
स्तुत्योभवतीत्यर्थः॥ वार्याणिवरणीयानिदेवादीनिभूतानित्वंपुष्यसितंस्तनंमदीयपुत्रस्यधातवेपानायमदीयभार्यास्तनेप्रविष्टंकुर्वित्यर्थः
॥७०॥इलासुत्सा॥मैत्रावरुणाभ्यांसंभूतोमैत्रावरुणोवसिष्ठस्तस्यभार्यामैत्रावरुणीसाचारुंधतीतद्रूपात्वमसीतिभार्यासंबोधयति॥वीरेवीरवति
णीति॥वीरेपुरुषेवायिनिमित्तभूतेभवतीवीरंपुत्रमजीजनत्॥सात्वंवीरवतीजीवबहुपुत्राभवयाभवतीवीरवतःपुत्रसंपन्नानस्मानकरत्तवसीतिमंत्र

रामः
३१

अहोमहानेषविस्मयोयत्पितरंपितामहंचसर्वमेववंशमतीत्यसर्वस्मादधिकः।त्वंजातोसीत्यर्थः॥नकेवलंपुत्रस्यैवेयंस्तुतिरपितुयथोक्तपुत्रसंपन्न
स्यपितुरपीत्याह॥परमेति॥२८॥ इतिश्रीबृहदारण्यकेअष्टमाध्यायेचतुर्थंब्राह्मणं॥४॥ सांनिध्यात्खिलकांडस्यवंशोयमितिशंकांनिवर्तयन्वंशब्राह्म
णतात्पर्यमाह॥अथेति॥विद्याभेदातीतस्यकांडद्वयस्यप्रत्येकंवंशभाक्त्वेपिनास्यपृथगभागित्वंखिलत्वेनतच्छेषत्वात्तथाचसमाप्तौपठितोवंशःसम

यस्यचैवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतेसचैवंस्तुत्योभवतीत्यध्याहार्यं॥७१॥ इतिश्रीमद्बृहदारण्यकेअष्टमाध्यायेचतुर्थंब्राह्मणंसमाप्तं॥४

अथास्यमातरमभिमंत्रयतइलासिमैत्रावरुणीवीरेवीरमजीजनत्सात्वंवीरवतीभवयास्मान्वीरवतोकरदितितंवाएत
माहुरतिपितावताभूरतिपितामहोवताभूःपरमांवतकाष्ठांप्रापच्छ्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजा
यतइति॥७१॥इतिचतुर्थंब्राह्मणं॥५॥अथवंशः।पौतिमाषीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमी
पुत्रोभारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रऔपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः
कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रःकौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्रआलंबीपुत्राच्चवैयाघ्रपदीपुत्राच्चवैयाघ्रपदीपुत्रःकाण्वीपुत्राच्च
कापीपुत्राच्चकापीपुत्रः॥७२॥ अथेदानींसमस्तप्रवचनवंशःस्त्रीप्राधान्याद्गुणवान्पुत्रोभवतीतिप्रस्तुतं॥अतःस्त्रीविशेषणेनैवपुत्र
विशेषणादाचार्यपरंपराकीर्त्यतेतानीमानिशुक्लानीत्यस्मामिश्राणिब्राह्मणेन स्तस्यैवप्रवचनस्यभविष्यतीत्यर्थः॥पूर्वोवंशोपुरुषविशेषितो
तृतीयस्तुस्त्रीविशेषितःतत्रकिंकारणमित्याशंक्याह॥स्त्रीप्राधान्यादिति॥तदेवस्फुटयति॥गुणवानिति॥कोसंतेब्राह्मणेनेतिसंबंधः॥शुक्लानियजूंषीत

132

बृ.र. ३२

अयातयामान्यदुष्टान्यगतार्थानीत्यर्थः॥ पाठक्रमेणमन्त्रव्यादिप्रजापतिपर्यंतोवंशोव्याख्यातः संप्रत्यर्थक्रममाश्रित्याह॥ प्रजापतिमिति॥ अधोमुखत्वंपा ठक्रमापेक्षयोच्यते॥ तत्रापिप्रजापतिमारभ्यसांजीवीपुत्रपर्यंतंवाजसनेयिशाखासुसर्वास्वेकोवंशइत्याह॥ समानमिति॥ प्रवचनाख्यस्यवंशात्मनोब्राह्मणः

अयातयामानीमानियजूंषिशुक्लानीत्येतत्॥ प्रजापतिमारभ्ययावत्सौतिमाषीपुत्रस्तावदधोमुखोनियताचार्यपर्वक्रमोवंशः॥ ब्रह्मणः

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोभारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोवात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोवार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रोवार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्रआलंबायनीपुत्रादालंबायनीपुत्रआलंबीपुत्रादालंबीपुत्रोजायंतीपुत्राज्जायंतीपुत्रोमांडूकायनीपुत्रान्मांडूकायनीपुत्रोमांडूकीपुत्रान्मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रोराथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रोभालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्यांक्रौंचिकीपुत्रौवैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रात्प्राश्नीपुत्रआसुरायणादासुरायणआसुरेरासुरिः॥ ३२॥ प्रवचनाख्यस्यवंशैतद्ब्रह्मप्रजापतिप्रबंधपरंपरयागतास्मास्वनेकधाविप्रसृतमनाद्यनंतंस्वयंभु ब्रह्मनित्यं तस्मैब्रह्मणेनमः॥ संबंधात्प्रजापतिर्विद्यालब्धवानित्याह॥

ब्रह्मणइति॥ तस्याधिकारिभेदादवांतरभेदंदर्शयति॥ तद्वेति॥ प्रजापतिप्रमुखप्रबंधः प्रपंचः सैवपरंपरातयेतियावत्॥ तस्यपरमात्मरूपंस्वयंभूत्वमभिदधाति॥ अनादीति॥ तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषतयाप्रामाण्यमभिप्रेत्यविशिनष्टि॥ नित्यमिति॥ आदिमध्यांतेष्वकृतमंगलाग्रंथाः प्रचारिणोभवं

रामः ३२

हूँ ४

बृ.
३३

नमोजन्मादिसंबंधविघ्नविध्वंसहेतवे॥हरयेपरमानंदपरिज्ञानवपुर्भृते॥१॥नमस्तेयंतसंदोहसरसीरुहभानवे॥गुरवेपरपक्षौघध्वांतध्वंसप

नयस्तदनुवर्तिभ्योगुरुभ्यः॥२५॥ॐ॥हरिः ॐतत्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यउद्दालकादुद्दालकोरुणादरुणउपवेशेरुपवेशिःकुश्रेःकुश्रिर्वाजश्रवसोवाजश्रवाजिह्वावतो

बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोसितादृर्षगणादसितोवार्षगणोहरितात्कश्यपाद्धरितःकश्यपःशिल्पात्कश्यपाच्छि

ल्पःकश्यपःकश्यपान्नैध्रुवेःकश्यपोनैध्रुविर्वाचोवागम्भिण्याअंभिण्यादित्यादादित्यानीमानिशुक्लानियजूंषिवाजसनेये

नयाज्ञवल्क्येनाख्यायंते॥३४॥समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रोमांडूकायनेर्मांडूकायनिर्मांडव्यान्मांडव्यःकौत्सात्कौत्सो

माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणःशांडिल्याच्छांडिल्योवात्स्याद्वात्स्यःकुश्रेःकुश्रिर्यज्ञवचसोराजस्तंबायनाद्यज्ञ

वचाराजस्तंबायनस्तुरात्कावषेयात्तुरःकावषेयःप्रजापतेःप्रजापतिर्ब्रह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः॥३५॥ ॥पंचमंब्राह्म

णं॥५॥इतिश्रीमद्बृहदारण्यकेषष्ठोध्यायः॥६॥ मूल२०० ॥ भाष्य५०० ॥ टीका५०० ॥

१२३

करभगवत्पूज्यपादकृतौश्रीबृहदारण्यकवृत्तौअष्टमाध्यायेपंचमंब्राह्मणंअष्टमोध्यायःसमाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दीयसे॥२॥ ॥ हरिः ॐतत्सदितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवदानंदज्ञानकृतायांश्रीमद्बृहदार

ण्यभाष्यटीकायांअष्टमोध्यायःसमाप्तः ॥समाप्तश्चायंग्रंथः ॥ ॥ वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥श्रीका

शीजीमेमहल्लेहौदकटोरा श्रीयुतबाबूवाराणसीप्रसादजीकेमकानमे काशीसंस्कृतमुद्रायंत्रमेछपी जिनकोलेनाहोय उनकों उक्तस्थानमे श्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेपास या कचौरी

गलीमे भाई प्रतापसिंहजीके दुकानपरमिलेगी संवत् १९४१ श्रावणशुक्ल १० ताः १ माहे अगस्त ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२२

१३५

135

इतिसटीकबृहदारण्योपनिषद्भाष्यंसमाप्तम्